

P 20.009
Fehete

FÖLDRAJZI KÖZLEMÉNYEK.

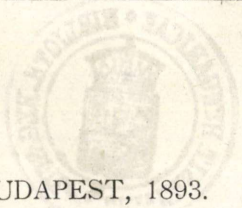
(D) 2301

SZERKESZTI

B E R E C Z A N T A L,

a Magyar Földrajzi Társaság főtákará.

—*— **HUSZONEGYEDIK KÖTET.** —*—

BUDAPEST, 1893.

KIADJA A MAGYAR FÖLDRAJZI TÁRSASÁG.

BULLETIN DE LA SOCIÉTÉ HONGROISE DE GÉOGRAPHIE

REDIGÉ PAR ANTOINE BEREZCZ SECRÉTAIRE GÉNÉRAL.

TOME XXI.

Le Bulletin contient de temps en temps un Abrégé, dans lequel les principaux articles seront publiés soit en abrégé, soit en traduction complète en langue française, ou allemande, ou anglaise, ou italienne.

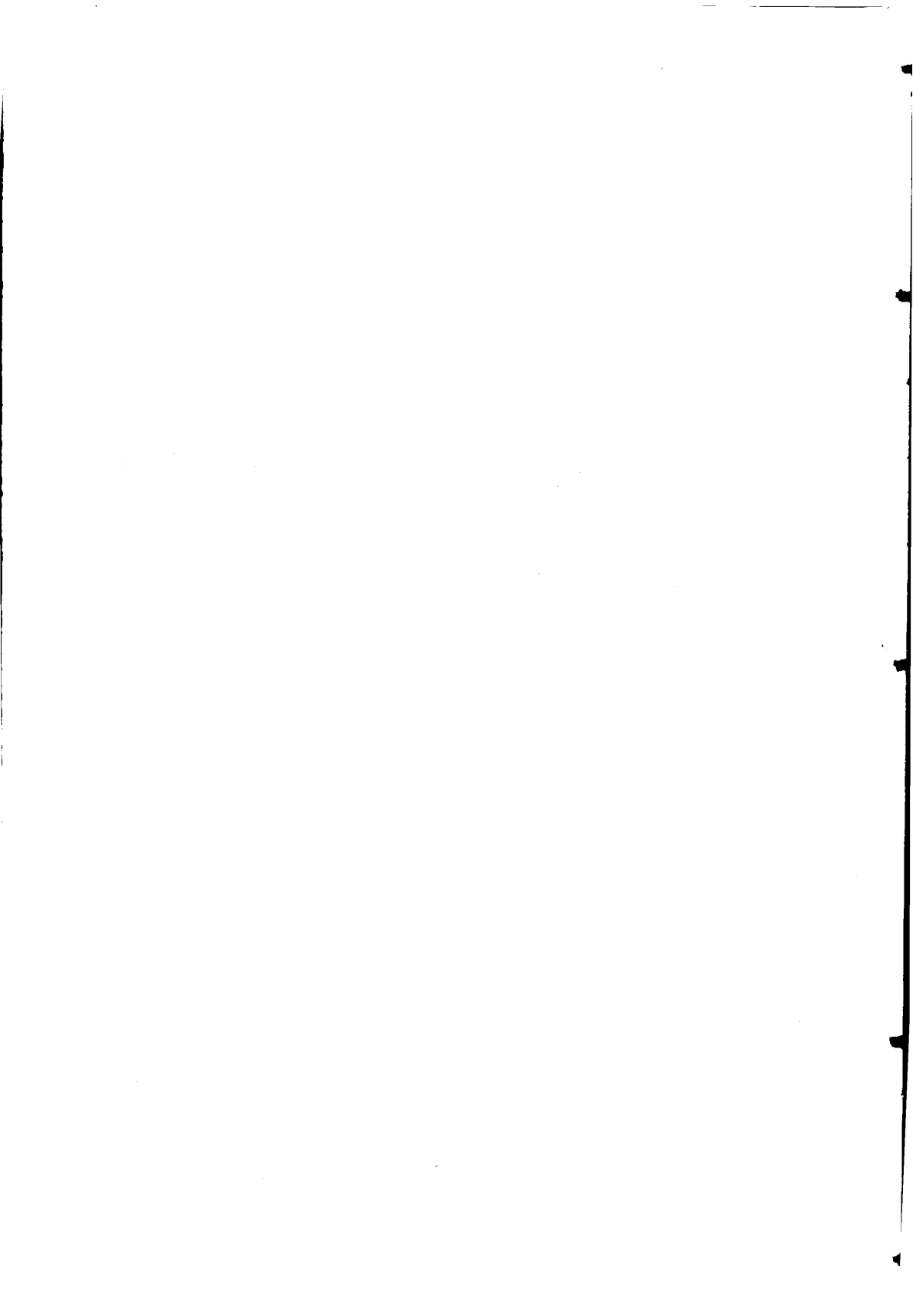

FÖLDRAJZI KÖZLEMÉNYEK.

XXI. KÖTET.

1893.

TARTALOM:

Az oláhkérdés Erdélyben és Magyarországhban	30
<i>Dr. Raumann Oszkár</i> : A Német-Masszai Földön keresztül a Kagera-Nil forrásaihoz	350
<i>Cholnoky</i> : A talajvizek és a közegészség	105
<i>Findura Imre</i> : Esztergom vármegye helyrajzi és statisztikai szempontból	207
<i>György Aladár</i> : A Bihar alján	294
<i>Dr. Gáspár Ferencz</i> : Korea az elzárt ország	253
<i>Hanusz István</i> : Községek névváltozása	33
" " Uszó szigetek	189
" " Változások az éghajlatban	282
" " Népköltésünk a geológiában	337
<i>Inkey László</i> : Uti jegyzetek Kelet-Afrikából	153
<i>Dr. Jankó János</i> : Torda, Aranyosszék, Toroczkó (magyar székely népe) mint külön álló munka a VIII., IX. és X. füzetek fejében	—
<i>Ifj. Jankovich János</i> : Utazás Indo-Khinában	317
<i>Király Pál</i> : Buda és Pest 150 évvel ezelőtt	26
<i>Dr. Kövesligethy Radó</i> : A föld alakjáról	201
" " A spontán talajmozgás egy lehetséges okáról	307
<i>Dr. Márki Sándor</i> : Amerika és a magyarság	49
<i>Sóbányi Gyula</i> : A törmellék-kúpok keletkezése	11
<i>Teesz János</i> : Uj sarkvidéki expedíció	178

Társasági ülések.

Az elnök évi jelentése	1
Közgyűlés (évi rendes és rendkívüli)	36, 315
Választmányi ülés	35, 36, 47, 132, 314, 315, 316, 357
Felolvasó ülés	35, 48, 133, 314, 315, 316, 357, 359
Balaton bizottsági ülés	36
Főtitkári jelentés az 1892. évről	40
A Társaság 1892. évi bevételeinek és kiadásainak kimutatása	44
A Társaság vagyonállás 1892. év végén	46
Közléselőirányzat	46
Jelentés a könyvtár állásáról	47

K ö n y v é s z e t.

I. Magyar művek.

A Pallas nagy lexikonáról	97
<i>Bolgdr Mihály</i> : Veszprém meteorológiai viszonyai és kútvizeli	246
<i>Böngérfi János</i> : A földrajz tanítás a székes főváros elemi népiskoláinak III. osztályában	94
<i>Czirbusz Géza</i> : Balbi Adorján egyetemes földrajza	229
<i>Chernel István</i> : Utazás Norvégia végvidékeire	361
<i>Jancsó Benedek</i> : Aradvármegye és Arad szab. királyi város monographiája	239
<i>Dr. Havas Rezső</i> : Magyar Földrajzi könyvtár	124
<i>Herman Ottó</i> : Az északi madárhegyek tájáról	234
<i>Kálmány Lajos</i> : A csillagok nyelvahagyományainkban	125
<i>Mohácsy Pál</i> : A Duna meder viszonyai és medrének alakulása hazánkban Magyarországi Kárpát-Egyesület évkönyve	246 247
<i>Dr. Márki Sándor</i> : Egy magyar humanista	198
" " " Uj történelmi falitérkép	247
<i>Dr. Schächter Miksa és Dr. Lakits Ferencz</i> : A magyar orvosok és ter- mészetvizsgálók XXVI-dik nagygyűlésének munkálatai	196
<i>Ő Fensége Salvator Lajos főherczeg</i> : A Lipari szigetekről	360
<i>Varga Ottó</i> : Politikai földrajz	243
<i>Vadona János</i> : Az öt világrészről	232

II. Külföldi művek.

<i>Dr. Philipp Paulitske</i> : Geographische Verkehrslehre	98
<i>Konrad Ketschmer</i> : Die Entdeckung Amerika's in ihrer Bedeutung für die Geschichte des Weltbildes	128
<i>Hermann Wagner u. Alexander Supan</i> : Die Bevölkerung der Erde	129
<i>Dr. Karl Peuckert</i> : Atlas für Commercielle Lehranstalten	130

Rövid közlemények.

I. Expedíciók.

Mona-sziget tudományos kikutatása	100
A Tana folyó vidékéről	100
Az Uelle vidékéről	100
Bia kapitány katanzai expedíciója	101
Patagonia	101
New-Guine	101
Peary grönlanti expedíciója	133
Crampel expedíciója és Dybovski útja	136
A Kongo és Sári	136
A francia Kongó vidékről	137
A rabslolga ellenes expedíciók	138
Baumann Oszkár	139
A Szomali-föld ismeretlen vidékén	139
Peary grönlanti utazásáról	249
A Nansen-féle expedícióról	249
A Szahara	250
Dr. Nansen Frithjof	362
A Barren Grounds	363
Peru ismeretlen részeiben	363

Arábia déli részében	364
A Jalmal-félsziget	364
Maistre Kázmér	365
A Kenia havas vidékén	366
Keleti Közép-Afrikába	366
A szomali és Galla területek	366

II. Ethnographia.

Erdő építések Afrikában	367
A tarahumare indiánokat	367

III. Statistika.

Nemzetek vagyona	102
Kelet-india népessége	102
Orosz gyarmatosítás Turkesztanban	103
Finország lakossága	139
A Falkland-szigeteken	140
Az ausztráliai gyarmatok	141

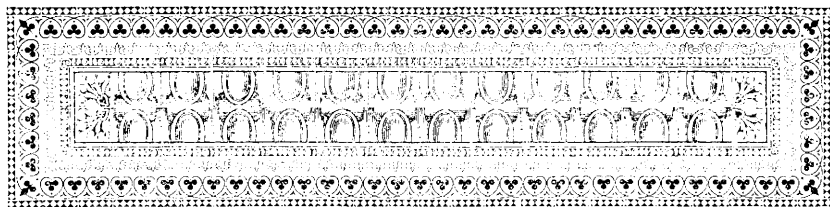
A világ legnagyobb városa	367
Dániában	371
Vasútak Afrikában	371

IV. Vegyesek.

Magyar utazó Bulgáriában	103
A tavak tanulmányozása Svájcban ...	103
Az Atlanti-óceán meteorológiája ...	104
Tanulmányok az Atlanti-óceán nyugati részeiről	104
A víz színe az Atlanti-óceán éjszaki részében	104
A vakok térképe	141
Saint Paul (Szent Pál) és Amsterdam szigetek visszafoglalása Franciaország által	142
Baoli vasút... ..	144
A Coseguina vulkánról	144
Behaim Márton híres földtekeje	144
Bering emlékoszlop	145
A Fundy-öböltől	145
Brazília új fővárosa	145
Peru régi eghajlata	145
A Krim-félsziget legmagasabb csúcsa ...	146
A transkaspi vasút mentén	146
Az Easter- (Husvét) sziget rejtélyes szob- rai	146
Távíró-hálózat Közép-Afrikában	146
A Kongó-folyó felfedezése	147
A csillagvizsgáló torony a Montblanc csúcán	147
Sülyedő sziget	147
Alagút tenger alatt	148
A zsidó gyarmatokról Argentínában ...	148
Kutatások a Gascogne-öbölben	148
Kutatások a Csendes-óceánban	148
Szigetek eltűnése Maleziában és az Indiai- óceánban... ..	148
A főnicziaiak mint Amerika felfedezői...	149

A németországi geográfusok ez évi nagy- gyűlése	150
Palesztina fali térképe	150
A chichagói világkiállítás ethnologiai és archeologiai (M) osztálya	150
Amerikában szerepelt honfitársaink ...	197
A régi Peru kulturnövényei	198
Khinai vasút-hálózat	250
Umtali déli része	250
Livingstone	250
A Kongó-vasút	251
Barlanglakók a Kongó vidékén	251
A villamoserő felhasználása	251
A kőszén mennyisége	252
A csethalászat	252
A szárazföld nagysága	252
A legmélyebb furt lyuk	252
Valódi fölfedező utak az ó korban ...	372
Emin pasa halála	373
Herman Ottórol	373
Nyugat-Európa tenger alatt	373
A Tátra hegységről	374
A Sinai hegyről	374
Jupiter ötödik holdja	375
Helgoland-sziget pusztulása	375
A Fekete-tenger múltja	375
Pompeya-város	375
Bassorah-város	376
Zsidó gyarmatok Kanadában	376
Robinson Crusoe szigete	377
A Gunong-Kerban hegye	377
Eltűnt tó	377
Kauri gum bányászat Uj-Zeelandban ...	378
A deli sark vidék	378
Az Ararat-hegyről	378
Uj romok a Mashona-földön	378
Uj-Zeeland sziget	379
Schleswig partjának változásairól ...	379
Távirda a Nyassza-tóig	380
Aldabra-szigetek	380

Az elnök évi jelentése.

— Felolvastatott a február hó 9-én tartott közgyűlésen. —

Az elmúlt év földrajzi történelmét csendes, de komoly munkásság jellemzi. A megkezdett utazások befejezése és ezek eredményeinek közzététele, mindenek felett pedig a birtokba vett területeknek alapos föl kutatása foglalkoztatták a gyakorlati geográfusokat.

Az utolsó jelentésomban felsorolt utazók nevei mellé kevés újat fűzhetek; ezekhez is kevésbé sikerült utazások mintsem utazási tervezetések és félsiker vannak kötve.

A nagy fölfedezések láza még Afrikára nézve is elcsendesedett; mintha pihenni tértek volna a nagy utazók! Meg talán olyan állapotba lépett az afrikai kutatás, hogy az utazók megbízóik érdekében hallgatásra kötelezvék.

Mint egyébkor ugy ebben az évben is a Földrajzi Közlemények lelkiismeretesen hirül adták a fölmerült utazási mozzanatokot; elegendő ezért a nevezetesebb vállalkozásokat e helyen csak fölemlítenem.

Afrika keleti részében Dr. *Enim* és Dr. *Stuklmann* az Albert és az Albert- Eduard tavak környékén utaztak. Utazásuknak célja az volt, hogy Dr. *Enim*-nek Vadelaiban elhagyott embereit fölkeressék és velök az összeköttetést megújítsák. Geografiai eredményül a megnevezett tavak kiterjedéséről és környezetük növényzetéről hoztak pontosabb adatokat. Ezekről azonban mindeddig csakis előzetes jelentések közöltettek Petermann Mitteilungaiban.

Dundas F. G. kapitány a Tana-folyó felső szakaszát térképezte és a Kenia-hegy délkeleti lejtőjét tanulmányozta. A Kenia megmászására *Höhnel L.* lovag *Teleki Sámuel* gróf kísérelője, az amerikai *Chanler W.* társaságában és ennek költségén indított expedíciót, mely az elmúlt év őszén indult a tengerpartról Afrika belsejébe.

Dr. Baumann Oszkár a mult év tavaszán Tangából kerekedett föl a Viktoria-tó felé. Uszambaván keresztül a tónak Speke öbléhez tartott. Nagy gyorsaság és határozott siker jellemzi *Baumannak* ezen vállalkozását is. A Viktoria-Nyanza keleti partvidékeinek és országainak behatóbb ismeretét várhatjuk Baumanntól, ki jelenleg utban van haza felé. Tangától Kiszuani-ig Inkey László együtt utazott Baumannal, majd tőle elválva a Kilima-Ndsáro déli lejtőjének őserdőit és a Dsipe-tavat látogatta meg, végül Tavetából az angol területen át Mombasz tengerparti város felé tért vissza. Inkey László úr tapasztalatait és utazási élményeit Társaságunk egyik közzelebbi felolvasó ülésén fogja előterjeszteni.

Kelet-Afrika földrajzi fölkutatásának, elvállalt kötelezettségeinek hű teljesítése közben egy honfitársunk, Nagyszaltnai Fischer Lajos báró életével adózott. *) *A boldogult a gyilkos afrikai* klíma áldozata.

Fischer báró a kelet-afrikai német rabszolgaság elleni társaság expedícióját vezette Bagamojóból Taborán keresztül Nyeszibe a Viktoria-tó délkeleti partjára, hova alig megérkezve július hó 2-án elhunyt.

A Kongó-állam keleti részeiben *Kerekoven*, *Delcommune* és *Stains* működtek. Az Uelle, a Lomammi folyók vízterületének és a Tanganyika-tó mellékének fölkutatása volt feladatuk. Ezen expedíciók nem csupán békés természetűek valának, mert a Felső-Kongón keletkezett arab felkelés lecsendesítése vala főcéljuk. Nem csak az arabok nyultak fegyverhez, hanem a benszüllött keresztények is vallási háboruban állottak egymással; a protestánsok és rom. katolikusok közti küzdelem sok vért ontott. *Lugard* angol kapitány, ki keletről jött a Tanganyika felé és *Stairs* a Kongo-állam csapatvezére csendesítették le ezt a vallási háborút.

Az arab fölkelésnek *Hodister A.* esett áldozatul. *Stairs* is betegesen utazott el a polgárháboru szinteréről a keleti tengerpartra, és Kilimanban megérkezve, meghalt. Egyenlítői Nyugat-Afrikának legsajnálatosabb áldozata a *Crampel*-féle expedíció. Ezen nagy költséggel szervezett expedíció az utolsó emberig felkonczoltatott. 1891. április havában El-Konti közelében a Vadai szultán vazalussai gyilkolták le a Kongóról a Czád tó felé igyekvő expedíciót. Még *Biscarrat*-ot is, ki *Crampel*-nek élelmi szert vitt, lemészárolták a fanatikus szudáni mohammedánok.

*) Lásd Földr. Közlemények XX. köt. 366—368 lapját.

Egészben véve csak két sikerült afrikai utazást registrálhatok az elmúlt évből. Az egyik *Monteil* francia kapitányé, ki Közép-Szudánt és a Szaharát délről észak felé derékban utazta keresztül.

Monteil a Niger folyó Száj nevű helyétől kiindulva a hausszák országain át a Czád-tó nyugati partjára utazott és innét Kuká-ból, észak felé szerencsésen a fezzani Tedseri-oasisba érkezett, honnét most útban van Tripolis felé. Monteil az első francia utazó, ki a Czád-tó mellé eljutott.

A másik nevezetes eredmény Afrikából a Masona-föld romjainak tanulmányozása. *Bent* és *Swan* a londoni földrajzi társaság támogatásával az 1891. évben meglátogatták és Zimbabje romjait és a *Proceedings* 1892. májusi füzetében tették közzé tanulmányaik eredményét.

Zimbabje nagy kiterjedésű falmaradványai ősrégi eredetűek, *Bent* a mohammedánság előtti időbe helyezi építésüket *Schlichter* H. német archaeologus (Petermann Mitteilungen 38. köt. 283 l.) pedig Bent közlései és tervrajzai alapján még a kereszténységénél is idősebb kultúrnéptől származtatja a romokat. Szerinte valami napimádó nép építhette azokat, olyan nép melynek helyes csillagászati ismeretei voltak. Ezt bizonyítja az épületek főrészeinek szigorú irányítása a déllő, valamint a téli és a nyári napkelet szerint. Örömmel kell üdvöznünk a British Association for the Advancement of Science cardiffi évgyűlésének azon intézkedését, melylyel tropikus Afrika klímájának tanulmányozását elhatározta és erre egy bizottságot választott.

A lefolyt évben Ázsia belsejének kutatása kerekedett felül. *Orleans Henri* herceg és *Bonvalot* utazása a Lop-nor-tól a Tengrinor-ig és innét Batang felé mintegy megtörte azt a varázst, mely ötven év óta az európai utazóknak lehetetlenné tette a politikai Tibetbe való bejutást.

Még nem lanyhult az a bámulattal vegyes elismerés, melyet a földrajz iránt érdeklődőkben *Bonvalot* gyönyörű könyve keltett,*) midőn egy hasonló utazásnak hire jött. *Bower* angol kapitány Dr. *Thorold*-dal, nyugatról keletnek utazta végig a tibeti magas földet. 1891. június 14-én indultak el ezen utazók Leh-ből és 1892. márczius 29-én már Shang-haiban voltak: nyolcz hó alatt utaztak végig a mult télen Tibet hosszán.

Bower ide s tova Nain-szingsh útirányát követte a Tengrinor-ig hol a lasszai kormány küldöttei útját állották, semmikép sem bocsátva őt Lassza felé, sőt még Batang felé is csak hosszú alkudo-

*) De Paris au Tonkin a travers le Tibet inconnu. Paris. 1892.

zásokkal sikerült Bowernek utját folytatnia. Bower ép úgy mint Bonvalot és Orleans Henri igazolták Przsevalszkijnak azon 20 év előtti tapasztalását, hogy a tibeti felföldön az ott uralkodó zord szélviharak daczára a téli utazások ajánlatosak.

Dutreuil de Rhins még mindig Ázsia belsejében van. Ő *Tibet éjszaknyugoti részéből igyekszik Lasszába jutni*. Két kísérlete merőben megihusult; 1891 második felében teherhordó állatai nagy részt elpusztultak. Az 1891. 92-ik telet Khotenben töltve a tavasz nyíltával újra elindult a tibeti felföldre, de teherhordó marháit ismét elveszté, úgy, hogy okt. 2-án Lehbe menekedett. Harmadik kísérletét, miután Lehben újra felszerelé magát újra Khotenből fogja intézni (Petermann Mittheil. 38 köt. 125 és 270 l.)

Rockhill amerikai konzul 1892. április havában Czájdamból indult a Tengri-nor felé. A mult évben jelent meg csak *Rockhill* könyve Kan-szu és Szü-csuan tartományok nyugati részeiben tett utazásáról, Amdo-Kham és Dergé szifan tartományokról szól e könyv, melyet ethnografiai és topografiai tekintetben a Belső-ázsia-ára vonatkozó földrajzi irodalom egyik legbecsesebb termékének itélek.

Younghusband és *Littledale* pamiri utazásaik 1892-ben megjelent jelentéseiről csak mint kisebb tudományos becslésekről szólhatnak.

Többet várhatunk *Conway W. H.* vállalkozásától, mely az Éjszaknyugati-Himálaja és különösen a Karakorum-hegység nagy glecsereinek föl kutatására irányul.

Conway már is nagy hegymászásokat végzett, bejárta a Biafa és Baltoro glecsereket és az indiai trigonometriai hálózat K.₂ jelű magas csúcsa körül 23000 ang. láb (7000 m.) tengerszintfeletti magasságig feljutott.

Nagy az élénkség Felső-Börma földrajzi felkutatásában. Az angol hatalom legújabb ázsiai terület nagyobbodását kisebb fegyveres expedíciókkal paczifikálja; ezek pontos térképfölvételekkel politikai és közgazdasági adatok beszerzésével is megvannak bizva.

Ellibt hadnagy, ki *Hobday* őrnagy és *Blevitt* hadnagy kíséretében 1891-ben a Kacsinok földjét beutazta a Felső-Iravadi két főágáról is jelentést tett. Az Iravadi két főágának összefolyása a 26° éjsz. szélesség alatt még mindig éjszaki határa a folyó-medence ismert részének. *Blevitt* mérései szerint a nyugati főág a Mali-kha januáriusban (kis vizálás idején) 23000 láb³ (644 m³), míg a keleti ág Nmai-kha 33500 láb³ (738 m³) vizet szolgáltat másodpercenként. *Hobday* mindamellert nem hiszi, hogy a bővebb vizü keleti ág sokkal messzebb nyulnék föl éjszak felé mint a nyu-

gati. Még kevésbé hajlandó *Hobday* a Nmai-kha ágat a tibeti Lu-kiang folytatásának tekinteni. A Lu-kiang legdélibb ismert pontja a 28° északi szélesség alatt van, ennél fogva 226 km. távolság választja el e pontot az Iravadi-folyó eddig ismeretes legéjszakibb szakaszától. Azon tölem 1886-ban felvetett kérdés, hogy vajjon a Lu-kiang-ban nem kellene-e inkább az Iravadi, mintsem a Szalvin felső folyását keresni, mind e napig nincs eldöntve Ázsia hidrografiájának ezen utolsó nagyobb problémáját azonban az angol-indiai geografusok sokáig megoldatlanul nem hagyandják. A kacsin föld, melynek zabolátlan népe a Khina és Börma közti kereskedelemnek egyedüli akadályja, megérdemli, hogy az angol kormány rendet csináljon benne. Mert őserdőkben, termékeny völgyekben, aranyban, drága kövekben a szó valóságos értelmében bővelkedik e vidék. Khinával és Tibettel határos, ezért az angol hatalom tekintélye megkívánja, hogy Felső-Börma, mely jelenleg a Föld leghozzáférhetlenebb foltja, megelőbb az európai ismereteknek megnyitassék.

Ázsiának másik tiltott országa Korea immár nyitva áll az utazók előtt. Ezt felhasználva *Campbell Ch. W.* szénli angol konzul 1891-ben Éjszak-Koreán keresztül a Mandsu-országi Csang-pej-san-hegységbe utazott. A Szongari, Tjumen és a Ja-lu folyók forrásait szolgáltatja e hegység. A Mandsu-dinasztia, mely 1644 óta Khina császári trónján ül, nemzetségét e hegyről származtatja. Egy tó van a hegycsúcson, mely Campbell ecsetelése szerint kráter tó; úgy írja ő le a hegyet, mintha kialudt vulkán volna az.

Az orosz utazók közül *Cserszki* éjszak-keleti Szibériában tett kutatásai említendőek legelő. *Cserszki* az 1891—92 telet Szibéria sarki vidékein töltötte. A Jana, Indigirka és Kolima folyók vízterületének tanulmányozása volt a feladat. *Cserszki* jul. 7 szivbajban elhunyt; expedíciójának vezetése *Toll*-ra szállott.

Bent afrikai kutatásaival egyenlő érdekességű, de eredményeiben annál még sikeresebb *Jadrinczev* és *Radloff* Orkhon-expedíciója. Ez Dzingiskhán fővárosának, Karakommnak romjait tanulmányozta. Az utazás eredményei egy nagy folio atlaszban jelentek meg. Ez telve van khinai, tibeti, ujjur és még kulcsnélküli run feliratok fac-similéivel

Pievcof 1889—91-ki tibeti expedíciójának geologusa *Bogdanovics* 1892-ben egy tartalmas kötetben közölte a Nyugoti-Kuenlunben, az Altin-tagban és Éjszaknyugoti Tibetben tett tanulmányait. *Bogdanovics* munkája tudományos értékére nézve *Richthofen* nagy munkája mellé (China) sorakozik.

Potanin N. G. tulajdonképeni Khina nyugoti tartományában, Kannszuban és Szü-csuanban ethnografiai tanulmányait folytatja. Kiséretében vannak *Roborovszkij* és *Koszlov*, kiknek feladata Przszevolszkij és *Pievcof* geografiai kutatásait Khina felé kiegészíteni.

Ausztrália nyugoti sivatagjainak felkutatása sehogy sem haladt előre. A *Lindsay Dávid*-féle nagy garral elindult expedíció ugyszólván eredmény nélkül oszlott szét.

Az antarktikus kutatásról sem jelenthetek mást, mint szerény bálnahalászati tervezetéseket. Nordenskiöld tervéhez nem gyűl össze a szükséges pénzösszeg Ausztráliában.

Valamivel élénkebb volt az éjszaksarki kutatás. Dr. *Drygarsky* E. Grönland nyugati partjának glecsereit vizsgálta. *Ryder* hadnagy 1891. augusztus 2-tól 1892. augusztus 8-ig Hekla nevű hajójával Grönland keleti partján telet. *Peary R.* és *Asztrup C.* amerikaiaknak szánkán tett utazása Grönland éjszaki részén keresztül az idei sarki utazások legnevezetesebbike. *Peary* a 81° és 82° é. sz. között nyugatról kelet felé szelte át Grönlandot. Utazása 1892. május 15 — július 4-ig tartott. Augusztus 5-ig ismét visszatért a nyugati partra, hol egy amerikai gőzös várakozott reá. Ekkép *Peary* jóval magasabb szélesség alatt kétszer ment keresztül Grönland jegén. Azt a nevezetes fölfedezést tette, hogy a belföldi jégtakaró éjszak- és éjszaknyugat felé véget ér, továbbá hogy a St. György-fjord és a keleti parton általa fölfedezett Independence-bay között Grönland nagyon keskeny. Ebből Grönland szigetségi voltára lehet következtetni. Visszatértükben *Peary* és társa az első útvonalról valamivel délre a 8000 láb magas (2400 m.) felföld jegén keltek át.

A philadelphiai National academy of Science, mely már *Peary* első utazását is segélyezte újabban Grönland éjszaki körüljárására küldte *Peary*t, ki ekként az éjszaki sark megközelítésében *Nansen* versenytársává leend.

Nansen hajója a „Fram“, mely különösen a jégbeszorulásra való czélra készült már vizre van eresztve. *Nansen* a Kari-tengeren keresztül fog a nyár elején elindulni a Cseljuskin-fokhoz, hogy onnét a jégbefagyva az áramlás a Ferencz-József föld és az éjszaki sark között Grönland felé vigye őt.

Az oceáni kutatások között *Luksch József* közlései a Földközi-tenger sziriai részéből bennünket annyiban is közelebről érdekelnek, hogy azok a fumei cs. és kir. tengerészeti akadémia tanáráról és társaságunk külső levelező tagjától származnak.

Figyelemre méltó *Supan V.* azon közlése, melyben a Departement des Bouches du Rhone meteorologiai bizottságának jelentései alapján kimutatja, hogy az európai partok 38 mareograf-állomása + 15 és — 20 centiméternél nagyobb eltérését nem ad a marseillei 0 ponttól. Az európai tengerpartokon a Keleti-tenger-től kezdve a Földközi-tengerig tehát 35 cm. a legnagyobb középviszint különbség. Eddig 110 centiméterről volt tudomásunk az Atlanti-tenger és a Földközi-tenger közepes vízszintje között.

Az európai kontinensen a beltavak kutatása van napirenden. *Tavre E.* munkájának I. kötete, (Le Léman. Genève 1892) a Genf-tő hydrografiáját és egyéb fizikai viszonyait több mint husz esztendei kutatások és megfigyelések alapján tartalmazza. E könyv minden tavi kutatás számára mintaképül szolgálhat.

Delebergue francia mérnök a franciaországi tavak mélységi térképeit rajzolta meg.

A német, angol és amerikai geográfusokat élénken foglalkoztatták a helynevek helyesírásának kérdései.

A lefolyt év ünnepélyes földrajzi mozgalmait a Kolumbus ünnepélyek képezték. Ha Társaságunk nem is vehetett részt az Amerikában valamint Genuában, Huelában és Madridban megtartott ünnepségeken, legalább üdvözlő iratokkal képviselve volt azokon.

Jelentésemben a mi földrajzi mozgalmainkról való beszámolóhoz jutottam. Kicsiny és szegény nemzet vagyunk; tengerentúli birtokaink és gyarmataink nincsenek; rövid tengerpartunknak egyetlen kikötője is félreesik a világforgalom fővonalaitól. Hogyan is fejlődhetnék ki nálunk a földrajznak olyan kultiválása, minővel a tengerjáró nagy nemzetek büszkélkedhetnek?!

De azért csendesesen és szerényen, sőt komoly alapossággal ápoljuk mi is a földrajzi tudományokat. Földrajzi vonatkozású állami és fővárosi intézeteink munkálkodása tünteti fel a legnagyobb eredményt e téren. Elismerés illeti meg azon férfiak hazafias buzgalmát, kik tengerentúli nem ugyan fölfedező, de komoly tapasztalatokra intézett utazásaik eredményeit és élményeit Társaságunkkal közölték.

Gróf Mailáth Géza és gróf Mailáth László, valamint Inkey László uraknak Társaságunkban tartott felolvasásaiért illetőleg beküldött közléseikért e helyről is őszinte köszönetet mondok.

Társaságunk tudományos bizottságai, a helynévtári bizottság és a Balaton bizottság az elmúlt évben is serényen működtek.

A helynévtári bizottság működését a főtktár úr jelentése ismerteti.

A Balaton bizottság, melynek szervezetét már a múlt évi közgyűlésnek betervezteni szerencsém volt, az 1892. évben a segélyforrások hiánya miatt külső munkáiban ugyan meg volt szorítva, de folyó munkáiban valamint a jövő évi feladatok előkészítésében különösen pedig a szükséges pénzsegély megszerzésében jó sikerrel működött.

A Magy. Tud. Akadémia 1800 frtnyi első segélye a program szerint a megfigyelések szervezésére, meteorológiai és vízmérő állomások (limnograf) felállítására, az észlelők díjazására teljesen felhasználhatott. Az elvégzett munkálatok költségeit alig hogy fedezte ezen összeg és nem lettünk volna képesek a program szerinti be rendezéseket sem megtenni, ha a m. kir. földmívelésügyi miniszterium vizrajzi osztályának főnöke Péch József osztálytanácsos úr szives és előzékeny ügyszeretettel és minden rendelkezésére álló eszközzel bizottságunkat nem támogatja vala. Péch József osztálytanácsos úrnak az együttműködésben mindenkor készséggel nyújtott tanácsért és segedelemért hálás köszönetet mondok.

Bizottságunk működése a lefolyt évben a következőkből állott. A két önműködő limnografnak felállításá, Keszthelyen és Siófokon. 23 növényfejlődési megfigyelő állomás szervezése; ezekből eddig 13 hely küldte be följegyzéseit. A partmelléknek Rév-Fülöp és Kenesé közötti tüzetes geológiai bejárása. Hozzájárulnak az ezévi nagyobb munkálatokhoz a kisebb kutatások, ugymint a tó vize és a jégtakarója jelenségeinek megfigyelése (A víz áramlása, a szél okozta hullámok alakja és nagysága, a rianások és jégtorlódások, a hullámok hatása a partokon). Orientáló mélységmérés és a fenék iszapjának több helyről való gyűjtése is történt a tavon. Mind ezen munkálatokat a nyár folyamán a Balaton mellett tartózkodva, valamint gyakori lerándulásaim alkalmával magam eszközöltem.

A keszthelyi limnograftól följegyzett vízállási görbe 1892. június elejétől, a javítások és módosítások idején kívül, folytonos vonalat adott. Keszthelyen tehát a tőlünk felállított önműködő vízmérő teljesen bevált. Az eszköz szakavatott kezelését Dr. Lovassy Sándor m. k. gazdasági tanintézeti tanár úr fáradozásainak köszönhetjük. A siófoki limnograf működése kevésbé dicsérhető. Az uralkodó éjszakai szelektől felkavart iszap a limnograf uszójához vezető hosszú csövet többször betömte. Stránszky István déli vasuti osztálymérnök úr fáradhatatlan gondossága sem volt képes a tó hullámzásának szerfelett kitétt siófoki parton az ottani limnograf rendszer működésének akadályait hosszabb időre elhárítani. Ezen okból

Péché József osztálytanácsos urral egyetértőleg elhatároztuk, hogy a tavasz nyíltával Siófokról Kenesére helyezzük át a limnografot. Eredetileg is már Kenesére, a tó nyugati végére volt ezen eszköz szána. De nem volt ott szakavatott észlelőnk; továbbá kívánatos volt, hogy olyan férfiú mint Stránszky István osztálymérnök úr tapasztalja ki az eszközt, ki a Sió csatornának is az évek hosszú során felügyelő mérnöke és így a tó vízjárásáról bőszéges ismeretek felett rendelkezik.

A biológiai munka 1892-ben teljesén szűntelt. Rendelkezésünkre állott ugyan a M. T. Akadémia 1000 frtnyi, a Balaton faunájának kutatására engedélyezett segélye, ezt azonban nem használhattuk fel, minthogy a nagyméltóságú vallás- és közoktatásügyi miniszterium, illetőleg a Magy. Nemzeti Múzeum igazgatósága Dr. Daday Jenő urnak a Társaságunk által a Balaton faunájának tanulmányozására kért egy évi szabadságot nem engedélyezte. E sajnálatos körülménnyel szemben, mely csak az év végén adatott tudomásunkra a bizottság zoologus tagjai, Dr. Daday Jenő, Dr. Entz Géza és Hermann Ottó urak, a zoologiai feladatnak olyatén megoldását állapították meg, hogy részint a Balaton mellett lakó gyűjtők, részint speciális kutatók segélyével fogja a bizottság az 1893. évben a Balaton víztükrének faunáját tanulmányozni. Sikertült e munkálatok vezetésére a gyűjtők és utazók irányítására, kiküldésére Dr. Entz Géza műegyetemi tanár urat társulatunk rendes tagját megnyerni, ki készséggel ajánlotta fel szertárát és laboratóriumát is a gyűjtendő anyag feldolgozására.

Gróf Haller Béla jeles tudósunk is kérésünkre megígérte, hogy az anyag feldolgozásában részt vesz. A meteorologiai följegyzések rendszeres csoportosítása folyamatban van; a tó tükréről és környezetéről az eredeti katonai fölvételek alapján egy 1:50000 mértékű térkép készül. Ezen utóbbi munkák az egyetem földrajzi semináriumában készülnek.

A magy. kir. földmívelésügyi miniszterium vizrajzi osztálya a mult évben elkezdte a Balaton hidrogafiai fölmérését. Péché József osztálytanácsos urnak, az osztály főnökének szives közlése szerint 1892-ben a következő munkák történtek: a tó partjain négy kő fix pont és maradandó épületek falaiban 15 bronz magassági jegy helyzetetett el; a tó partjain 60 kilométernyi hosszáság kétszer pontosan (preciz) megnivelláltatott.

1893-ban a vizrajzi osztály befogja fejezni a Balaton körüli pontos nivellálást és hét helyen vízmércéket állítand fel u. m.:

Kenesén, Siófokon, Bogláron, Keszthelyen, Rév-Fülöpön, a Tihanyi révnél, és Balaton-Füreden.

A mi a Balaton kutatás jövőjét illeti, az kedvezőnek ígérkezik. Az akadémiának 1000 frtnyi zoologiai segélyén kívül rendelkezésünkre állandó a tekintetes-Veszprém vármegye közgyűlésétől három évre megszavazott összesen 1000 forintnyi segélynek esedékes részlete. A nagyméltóságú m. kir. földművelésügyi miniszter úr a Balaton kutatás segélyezésére 1000 frt. vett föl az 1893-iki költségvetésébe, végül Zala-vármegyének tekintetes közönsége is egy létesítendő közművelődési alapból három évre 500—500 frtnyi segélyt helyezett kilátásba Társaságunk balatoni munkáinak támogatására.

Ezen kilátásba helyezett anyagi támogatásért fogadják az illető hatóságok Társaságunk köszönetét. Köszönetünket tolmácsolom még a Nagyméltóságú m. kir. vallás- és közoktatásügyi miniszter úrnak a Társaságunknak nyújtott rendes országos segélyért; továbbá a M. Tud. Akadémia Tek. Elnökségének az akadémia heti ülés-termének, valamint Dr. Szabó József egyetemi tanár úrnak Társaságunk választmányi tagjának előadási termének és vetítő eszközének felolvasó üléseinkhez való átengedéséért; végül köszönöm a cs. és kir. Délivaspálya-társaság üzemigazgatóságának a Társaságunk iránt ismételve tanusított előzékenységet és a balatoni kutatóinknak nyújtott utazási kedvezményt.

Jelentésemnek végére érkeztem! Még csak hálám és köszönetem nyilvánítására engedjen nekem a tisztelt közgyűlés néhány pillanatot. Tisztársaimmal együtt három évre szóló megbízásomat im én is leteszem. Mély köszönettel és hálaérzettel eltelve a Társaság bizalmáért válok meg helyemtől; köszönöm a tisztelt Társaságnak, hogy az elnökség díszes helyére helyezett engem és alkalmat nyújtott, hogy a lefolyt három évi cyclus alatt egész erőmet Társaságunk szolgálatának szentelhettem. Hogy mennyiben volt sikeres munkám és törekvésem azt nyugottan vetem Társaságunk minden tagjának igazságos bírálata alá. Kedves emlékezettel és azon ígérettel válok meg tisztemtől, hogy bárha mint egyszerű tag is Társaságunknak hű munkássá maradok. Abban pedig nem kételkedem, hogy az elnöki székben utódom hasonló buzgósággal és ügyszeretettel fogja Társaságunk érdekeit előbbre vinni, tekintélyét fenntartani és emelni mint én ezt tenni igyekeztem.

Lóczy Lajos.

A törmelék-kúpok keletkezése.

— Előadatott az 1892. nov. 24-én tartott ülésen. —

Ha valamely folyó partján utazunk, nem kocsin, hanem amugy turista-módra és megfigyeljük a folyóvíz néhol alig mozduló, más-hol meg zúgva hullámzó tömegét, valamint a fenéken és partokon lerakott törmelékét; mozgalmas és változatos képek tárulnak föl bámuló szemeink előtt. A suttogó füzesek közt elterülő homokpakok, a kisebb nagyobb kavicszátányok és az ezek közt összevissza kanyargó ezüstös folyó, bonyodalmas útvesztő gyanánt tűnik fel a megfigyelő előtt. Szintúgy vagyunk a patakokkal. Medreik ezerfélésege, az esés különböző fokozata, a medreikben nyugvó sziklatuskók, a harsogó vizesések és zúgók, nagy változatosságot mutatnak s figyelmünket minden irányban lekötik.

A folyóvíz, maga az élet. Ember, állat vágygyal siet partjaira, hatalmas városok emelkednek környékén és a hajók százai úsznak hullámos hátán. A folyóvizek voltak ősidőktől fogva a kontinens üterei, a kereskedelem és ezzel együtt a művelődés természetes útjai. Minden idők történelmi emlékei nagyobbára a folyók partjaihoz és környékéhez fűződnek.

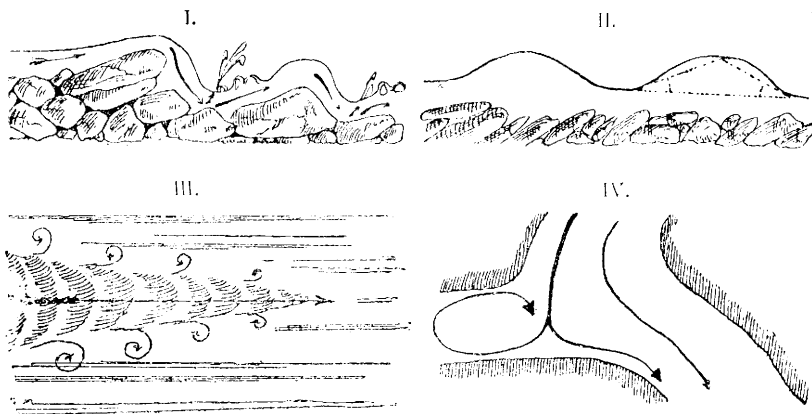
És mégis — daczára annak hogy az emberiség mindez ideig életét a folyók partjain töltötte; aránylag keveset tudunk a folyók életjelenségeiről. Bár sokat köszönhetünk azon nagynevű férfiaknak kik a tudomány ezen ágának alapjait lerakták s azt részben felépítették; mégis be kell ismernünk hogy e téren a legfokozottabb mértékben szükség van mentül több és alaposabb megfigyelésre.

E kis dolgozat célja nem egyéb, mint a folyók építő és romboló hatását feltüntetni azon egyszerű földalakulatokon, melyek törmelék-kúpok név alatt már régen ismeretesek, és így megfigyeléseim leírásával az ezekre vonatkozó ismereteket csekély mértékben gyarapítani.

Hogy tárgyunkat megvilágíthassuk, mindenek előtt meg kell ismerkednünk a víz mozgási alakjával, vagyis a hullámzással és a törmelékek fajaival.

Ha valaki kimegy a folyópartra legelőször is a víz hullámai ragadják meg figyelmét. Ismertem embert, ki órák hosszáig el tudott ülni a locsogó, csobogó patak partján s merengő szemmel nézte a fel felzúduló tajtékot, a hullámok játszi ugrándozását és a remegő

viztükrön a napsugárnak csodálatosan villogó játékát. Mi okozza e hullámzást? Azon lejtő egyenetlensége, melyen a víz tova halad. A víz fenékén kisebb nagyobb kövek hevernek, melyeken a lejtőn lefutó víz átugrik. (1 ábra I. sz.) Az így származó hullámok, a kiindulási ponttól a hullámtetőig menedékesek, innen a hullám aljáig meredeken aláhanyatlók. A hullám alján egy pár vízcseppnek sugárszerű felszökkenése, vagy a víz tajtékzása ragadja meg figyelmünket. Szükségtelen ennek okát bővebben leírnom, mert mindenki tudja, hogy a víz is rugalmas test és csupán a reflexió törvényét látjuk a fenékhez ütődő vízcseppek visszaverődésében. Mennél magasabb vizoszlop fed valamely egyenetlen lejtőt, annál elmosódottabbak az ugró hullámok. A hullám alján a vízcseppek sugárszerű felszökkenése elmarad s végül egészen mély vízben az ugró hullámzás teljesen megszűnik; a víz nesztelenül siklik tova.

1-ső ábra.

Valamely folyó menedékesebb lejtésű helyén, ott a hol az ugró hullámzás befejeződött, sajátságos redőkbe gyűrődni látjuk a víz felszínét. E félkör alakú hullámok legmagasabbak és legsűrűbbek az ugró hullámok közelében, attól távolabb mind nagyobb átmérőjű félköröket írnak le, alacsonyabbakká lesznek s magasságuk is csökken. E gyűrűs hullámok alakja sohasem téveszthető össze az ugró hullámokéval; mert ennél a kiindulási ponttól, a hullámtetőig és onnan a hullám aljáig képzeletben vont lejtők szögei egybevágók. A gyűrűs hullámzás oka az, hogy a víz meredekebb lejtőtől érkezvén egy menedékesebb és aránylag mélyebb medenczébe; az itt nyugvó vagy lassan folyó rugalmas vízcseppek átveszik és tova terjesztik a lerohanó víz mozgását.

Gyűrűs hullámzást ábrázol az 1-ső ábra II. számú rajza, keresztmetszetben.

Nem hagyhatom említés nélkül az örvénylő mozgást sem. Ez kétféle okból keletkezik. Az első eset az (1. ábra III. sz.) ha a folyó egy csendes vízü szakaszába, meredek lejtőről érkező ugró hullámzás mélyen behatol. Ez esetben egy és ugyanazon folyószakaszban, két különböző sebességgel folyó víztömeg van. Középen van a víz sodra, mely nagyobb sebességgel mozog, a partok közelében pedig a medence vize lassabban. A határon, vagyis a sebes és lassu víz érintkezési pontjain a vízcseppek kényes helyzetben vannak. Ha az érintkezési ponton álló vízcseppet gömbalakúnak képzeljük; akkor a gyorsan tovafolyó vízszál csak egyik oldalával közli mozgását, minek következménye, a vízcsep körforgása és e forgó mozgás átadása a szomszédos vízcseppeknek. De miután a csendesen folyó víztömeg is ugyanazon irányu mozgással bír, mint a víz sodra, azért az érintkezési vonalban keletkező örvények is lefelé haladó örvények. Ily irányban mozgásuk nagyobb mint a szomszédos csendes vizé, de kisebb mint a szomszédos sebes vizé.

A másik eset akkor áll elő, ha a folyó sodra oly parthoz ütközik, mely a támadás irányával derékszöveget képez. (1. ábra IV. sz.) Ekkor a támadó víztömeg kétfelé oszlik. A támadási ponttól letérő rész tovahalad; a felfelé irányuló rész azonban szorosan a parthoz surlódva és nagyobb kört formálva oly örvényt képez, melynek szélein levő vízszálak mozognak leggyorsabban, középen pedig csak igen csekély mértékben észlelhető a körforgás.

Négyféle alakot látunk tehát a természetes lejtőkön lefolyó vizek felületén u. m.: 1. ugró hullámzást, 2. gyűrűs hullámzást, 3. haladó örvénylő mozgást és 4. helyhez kötött örvénylő mozgást.

Ne gondoljuk azonban, hogy mindezen mozgások egymástól szakaszonként elkülönítve észlelhetők. A leggyakoribb eset az, mikor a folyónak egy és ugyanazon részletén kombinálva látunk két-háromféle mozgást. A folyó közepén ugró hullámokat, közvetlenül ezek mellett, haladó örvényeket; ezek és a part között pedig gyűrűs hullámokat. Mindezekből levonhatjuk a folyó víz mint mozgó anyag főbb tulajdonságait, t. i., hogy bizonyos mértékben alkalmazkodási képességgel bír, mert ugró hullámai a lejtő egyenetlenségét feltüntetik: továbbá hogy tehetetlenségénél fogva a lejtőn való le-siklás alatt nyert sebességét menedékesebb helyen is megtartani igyekszik; hogy legkisebb részeinek rugalmassága a kölcsönzött mozgást gyűrűs hullámok alakjában tovább terjeszti.

Lássuk most a folyóvíz medrét és zátonyait borító törmelék-
ket. A magas hegységben a patakok partján és a folyóvíz medré-
ben nagy szikladarabok ülnek, a zátonyokon pedig gömbölyűre,
kerekded lapos, vagy tojás alakúra csiszolt kövek hevernek, me-
lyek súlyra és nagyságra nézve nagyon különbözők. Aztán a dúrva
homok, finom homok, agyag és iszap mily változatosan lepik a
víz fenekét és annak közvetlen környezetét.

Honnan kerül elő e törmelék ?

Ismeretes, hogy az atmoszferiliák a földet alkotó összes kőze-
tekre hatást gyakorolnak. A levegőben levő elemek (kivéven a Nit-
rogeniumot) chemiai hatása alatt a kőzetek levegővel érintkező része
meglazul, részecskéi összetartási képességüket elvesztik és mállani
kezdenek.

A mállás folyamata csak akkor vehető észre, ha a sziklából egy
darabot letörünk. Ekkor látjuk hogy a kőzet színe és szövete a
levegővel érintkező oldalon elváltozott. De nem is szükséges meg-
bontani a sziklát, mert az ily kőtuskókon tanyázó moh fajok egész
biztosan rámutatnak a megindult mállási folyamatra.

Ennél sokkal feltűnőbb a nedvesség, esővíz és a jég hatása
a törmelék képződésénél.

A tavaszon alkalmam volt egy víz által alámosott és meztelenné
tett hegyoldalban hatalmas homokkő sziklán a törmelék keletkezé-
sét megfigyelni. Midőn a rétegeesség és váladék rétegek által baráz-
dált meredek kőszálra felkapaszkodtam, azt vettem észre, hogy a
falból kinyuló kőtuskók alján a téli fagy következtében a homok-
kő szemmel láthatólag megbomlott, mind az ottani nép mondja:
kivirágzott. Feltűnő volt, hogy a kivirágzás csak a tuskók alján volt
észlelhető, honnan a később beköszöntött esőzések a legközelebbi
alsó tuskó tetejére hordták, melyen már régibb idő óta gyökeret
vert néhány vadrózsa és túskebokor. A kiálló sziklák felső lapja
gyakran málladékkal van borítva, mely a felettök álló kőtuskók al-
járól került oda. E málladék védi a szikla felső lapját az esővíz
gyors beszivárgása ellen, mely innen a sziklatuskó tövére hullva
ott nagyobb mértékben tölti meg a kőzetanyag hajszál-csőveit; de
védi a málladék a sziklatetőt a fagy ellen is, mely inkább az an-
nak tövén felszivódott vizet fagyasztja meg, s mert a víz fagyás
alkalmával kiterjed, a hajszál csöveket szétrepeszt. Így származik
a kivirágzás. E processus évről évre ismétlődve a szikla tuskókat
mintegy aláássa s előkészíti a völgybe való lezuhanásra. Hány ily

leszakadt szikladarabot látunk a patakok és folyók medreiben, a völgyek mélyén.

A fagyás mállasztó hatását kisebb összetartással bíró kőzeteken még jobban észlelhetjük. A legszívósabb agyag tavasszal ezer meg ezer repedéssel van borítva s ha most meggondoljuk, hogy a hegyvidéken a tavasi hóolvadás mily nagy mértékben áztatja fel a könnyebb fedő kőzet anyagokat; meg fogjuk érteni azon nagy változást, melyet az évszak bekövetkezése előidéz. A meredek lejtőkön nagy kiterjedésű csuszamlások támadnak és vándorolnak a mélyebb helyekre, sőt le egészen a völgyfenékre. A csuszamlásokkal a növényzet is vándorol. Láttam vén bükkfát, mely egy lapos szikla tetején félig hervadtan busult és álmodozott ifjúságáról, melyet oda fenn a hegyoldalon töltött, míg most kénytelen kopaszon maradt hajszálgyökerei egy részét a patak vizében fűrösztelni.

Most figyeljük meg a folyóvíz hatását egy oly földterületen, mely többféle törmelékkel van borítva. Felül finom agyagréteg, alatta homok, kavics és nagyobb hömpölyök keverve található. Tegyük fel hogy a víz áradási lejtője 2°, (mert lejtő nélkül nincs folyóvíz) és most kisérjük figyelemmel a víz munkáját. A folyóvíz először is kikeresi a természetes lejtőn a legmélyebben fekvő barázdát és ott a legrövidebb út felhasználásával lefut. Azután vize az agyagos talajt feláztatja s nemsokára azt vesszük észre, hogy a talajba valóságos medret vájt az apró szemű törmelék elhordása alkalmával. Később a homok és kavicsra is rá kerül a sor, miközben a nagyobb görkövek mindjobban alászállanak s mind nagyobb számmal lepik el a meder fenekét. Végre a víz megtisztul s ágyát nagyobbára ugyanazon nagyságu, fajú és súlyu, görkövek lepik el. E köveket tehát a víz nem szállítja tovább valamint nem is hozta, hanem azon anyagban kapta, a melybe medrét bemélyíté. E kövek csupán függélyes irányban szállottak lejjebb és lejjebb, a könnyebb fajú törmelék kimosása után. A folyóvízben tehát kétféle törmelékot látunk: 1. *mozgó törmelékot*, melyet a víz tovaszállit, és 2. *nyugvó törmelékot*, mely rendszeren fedi a feneket.

Ha tehát az előbbi beosztás fontos, nagyság és alak szempontjából, akkor talán ez sem lényegtelen; mert viszonylagosan kifejezi valamely lejtőn lefutó víz hordozó-képességét. E hordó-képesség valamely folyó vagy patakban, sőt azok szakaszaiban is nagyon különböző.

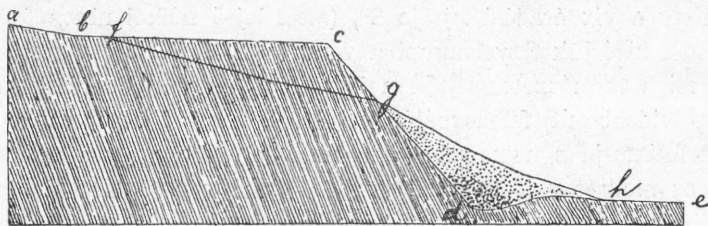
Lóczy Lajos: „A folyóknak mind geologiai tényezőknak munkája“ című dolgozatában fel vannak tüntetve azon legkisebb víz-

sebességek, melyeknél a különböző nagyságu törmelék a mederben megmozdul.

Finom iszap elmozduláshoz szükséges 0.06 m. sebesség

Agyag	"	"	0.15	"	"
Homok	"	"	0.30	"	"
Durva porond	"	"	0.60	"	"
0.03 m. átmérőjü hömpölyök	"	"	0.70	"	"
"	"	" szegletes darabok	1.20	"	"

Miután a folyóvíz sebessége részben a lejtőtől, részben a vízállástól függ; e tényezők megváltozása a mozgó törmelék változását vonja maga után. Emelkedő vízállásnál a nyugvó törmelék egyrésze mozgóvá lesz. A víz apadása alkalmával a mozgó törmelék lesz nyugvóvá. — Azért van — hogy nyáron apadó víz mellett órákon át figyelhetjük a legsebesebben mozgó kristálytisza víz alatt a köveket a nélkül, hogy valami mozgást tapasztalnánk. De figyeljük csak meg ugyanazon helyen a törmelék mozgását egy felhőszakadás után. Ha a folyó sellőjén egy pár követ megjegyez-

2. ábra.

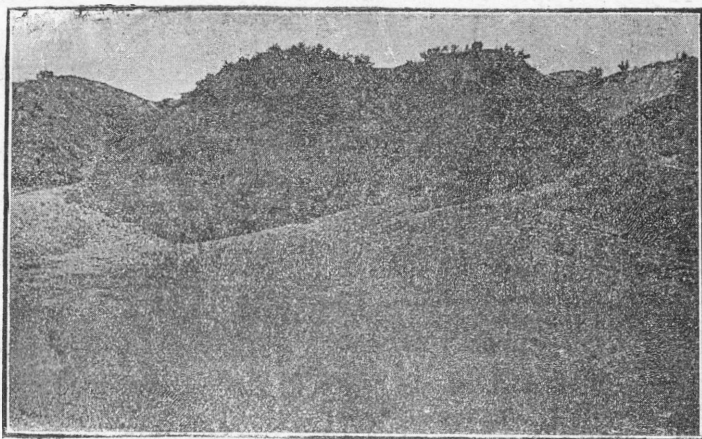
tünk és aztán helyeikre pontosan visszatettük, — azok helyből való kimozdulása, értésünkre adja a változott vízállás hatását. — Hisz ilyenkor a víz tisztátlansága, zavarossága is arra mutat, hogy az iszap, agyag és homok megmozdultak, — a folyó tehát működésben van.

Ezek után közvetlenül azon kérdés érdekel mindenkit, hogy a folyóvíz hol gyakorolja építő és hol romboló hatását? Ki tudjuk-e mutatni valamely völgyben biztosan, egész határozottsággal, hogy — ime ezen kiemelkedő területet a víz építette, azon horhót pedig bemosta.

Hogy ezen kérdésre megfelelhessünk, a folyóvíz hatását oly területen kell tanulmányoznunk, mely két vagy több egymásután következő és különböző hajlási szöggel bíró lejtőkből áll; mert már a törmelék leírásánál láttuk, hogy a mozgó törmelék minősége a víz sebességétől, — ez pedig a lejtő hajlásától függ. — Ily te-

rület gyanánt önkényt kínálkoznak az oly hegypárkányok, melyeken valamely bővizű vagy periodikus patak fut végig. A hegypárkány azért is alkalmas különösen ily tanulmányra, mert lejtői hajlásszögeikre nézve erősen elütnek egymástól, sehol sem olvadnak egybe, hanem a csatlakozásnál éleik tisztán kivehetők; következtetés-képen a rajtuk átfutó patakvíz hatásának is szembetünőnek kell lenni.

És valóban úgy is van. *a-b*, *b-c*, *c-d* és *d-e* a hegypárkány egymás után következő lejtői, melyeken az átfutó patakvíz *b*-nél még alig ágyazza be magát a talajba, *b* és *c* közt azonban fokozatosan bemélyed *g*-ig s innen a nyugvó törmelékből egy kúpot építve, azon halad *h*-ig és tovább a völgybe. Három ily egymás

Törmelék-kúpok az Izavölgyben Máramaros-vármegyében.

mellett képződött törmelék-kúpot mutat a mellékelt fénykép. Kísértsük meg e törmelék-kúpok fejlődését figyelemmel kíséreni. Azon időben, mikor a patak futása valamely ok miatt *b-c* lejtőn indult meg a hegypárkány széle felé, — meglehetősen egyenletes lejtőn, — egyenletes sebességgel haladt, eltávolítván azon vékony agyagréteget, melyet mozgó törmelék gyanánt vize föláztatott. Midőn azonban *c-d* lejtőre érkezett, e feltűnően meredek lejtőn sebessége is változott s ezzel együtt az ezen mederrészben levő mozgó és nyugvó törmelék faja is. Minden lejtőn, s így *c-d* lejtőn is a víz sebessége különböző — mi az egyenletes lejtőn tova-gördülő testek gyorsulási törvényéből következtethető. Csupán azon esetben egyenletes a víz sebessége, ha a gyorsulás és surlódás egyenértékűek. Ennek következtében a lerohanó víz teljes súlyával először *d*-nél

támadta meg az agyagréteget s abban mély lyukat fúrt, a melyben a $c-d$ lejtőről legördülő mindennemű törmelék megfordult. A könnyebb fajok $d-e$ lejtőn tovább haladtak; mindazon törmelék azonban, mely $c-d$ lejtőn még mozgó törmelék volt, $d-e$ lejtőn pedig a változott vízsebesség következtében nyugvóvá lett, d -nél felhalmozódott. Az első réteg felhalmozódása után $c-d$ lejtőn, g -tól d -ig az építés g -tól c -ig pedig a kimosás következtében $c-d$ általános lejtő hajlási szöge megváltozott, vagyis a lejtő menedékesebb lett. Így történt a második és a többi rétegek felhalmozódása alkalmával is; t. i.; $c-d$ lejtőnek c -tól g -ig terjedő része mindinkább bemosatott, g -tól d -ig tejedő része pedig mindjobban kiépítve előre tolatott.

A folyóvíz medrének fokozatos bemélyítése tehát atulról felfelé haladólag vagyis a víz futási irányával ellenkező irányban történik; míg a nyugvó törmelék fokozatos felhalmozása a víz futási irányával megegyezőleg előre halad.

Igy épült fel a $c-d$ és $d-e$ közt látható törmelékkúp. Alakjára nézve tulajdonképen nem is kúp ez, mert a kúp síkok által határolt mértani test; ennek lejtői pedig mint később látni fogjuk szabálytalanok, de ha szabályosak volnának is, összeségükben a kúpnak csak szelvényét teszik. Mégis mert a geográfusok az így képződött halmokra e megnevezést használják, hogy a dolgokat össze ne zavarjuk, a törmelék-kúp elnevezéshez kell ragaszkodnunk.

Midőn a patak vize a hegypárkány szélét megtámadta s alatta törmelék-kúpot épített — az építési anyagot nagyon természetesen $c-d$ lejtőről hordta le, az utjában eső törmelékfajok eltávolításával, — tekintet nélkül azok nagyságára. Ha esetleg oly sziklára akadt, mely alatt agyag vagy más könnyen hordható törmelék volt, akkor e laza anyagokat könnyen eltávolítván és a sziklalapról lezuhanva vízesést képezvén a sziklát lassan tulhajlóvá tette s darabonkint a mélybe zuhanni kényszeríté. Ez azonban kivételes állapot, bár eredményeire nézve az előbb említett megegyezik, a mennyiben itt is képződik törmelékkúp, bár alakja nagyon elnyuló és szabálytalan.

De térjünk vissza az előbbi esethez. $f-g$ bemélyedés a törmelék-kúp magasságától függ, mert a nyugvó törmelék tudvalevőleg a kúpon mind nagyobb magasságra emelkedik, és akkor a midőn magassága elérte a patak medrét, a törmelék-kúp is elérte horizontális irányban fejlődési határát.

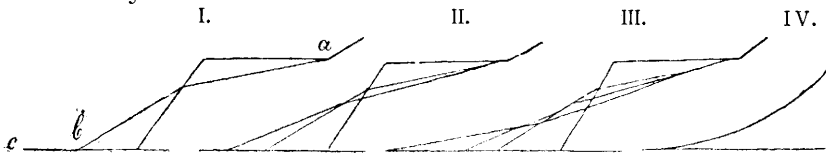
Most, mielőtt a kúp további fejlődését figyelemmel kísérnők, vonjuk le ez esetből azon igazságokat, melyeket a természetben kivétel nélkül mindenütt érvényesülni látunk. Ugyanis: miután $c-d$

és *d-e* lejtők közül a felső meredek, az alsó pedig menedékes és köztük kétségtelenül a víz által épített törmelék-kúpot látunk a felső lejtő rovására felépülni; mondhatjuk, hogy: 1. *Két lejtő közt, a melyek közül a felső meredek, az alsó pedig menedékes, a folyó víznek belépési pontján kimosó, a két lejtő közt pedig építő hatása van.*

Ugyancsak ez ábrán *b-c* és *c-d* lejtőket látjuk, csakhogy itt a felső lejtő menedékes és az alsó meredek; köztük pedig kétségtelenül a víz által kimosott medert látjuk bemélyedni a törmelék-kúp tetejéig: miből következik, hogy: 2. *Két lejtő közt, a melyek közül a felső menedékes, az alsó pedig meredek, a folyó víznek mélyítő hatása van.*

E két tételből következik a harmadik, általánosan ismert igazság: hogy *a folyó víznek általában nivelláló hatása van.*

Most nézzük valamely törmelék-kúpban a különböző fajú törmelék elhelyeződését.

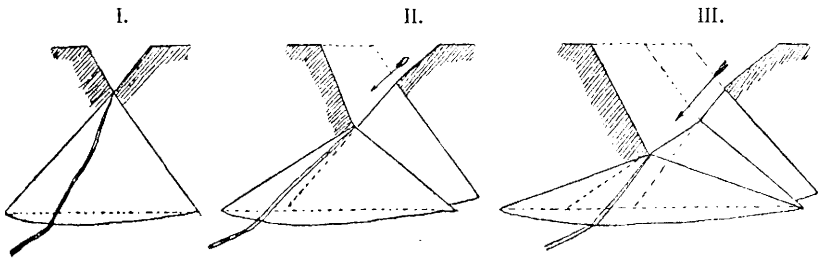

3. ábra.

Mint előbb is láttuk, — kezdetben mikor a patak még víz-esést képezett, oly nagy volt a hegypárkány alján csapása és így hordozóképesége, hogy csak a legnagyobb szikladarabok rakodhattak le, a könnyebb fajta törmelék pedig tovahaladt. Később, részben a kúp növekedése, részben pedig a patakmeder bemélyedése által a lejtő magassága jelentékenyen csökkenvén, azon kisebb darabokból álló törmelék is, — mely előbb még mozgó törmelék volt, — együtt rakodott le az előbb említett törmelékekkel. Majd ismét egy könnyebb faj csatlakozott az előbbiekhöz, és így tovább. A törmelék ily elhelyeződését nagyon szépen láthatjuk oly helyeken, hol a kúp építéséhez többféle faj, durvább és finomabb törmelék járult és például útépítés alkalmával a kúp hosszában átvágattak. Különben oly törmelék-kúpok is vannak, melyekben alig látunk valami változatosságot a lerakodott törmelékben. Nagyobbára agyag és homok durvább kavicscsal keverve találhatók bennök.

Láttuk a törmelék-kúpokat fejlődésök első stadiumában, melyet akkor értek el, mikor a kúp hegye fölfelé, a patak medre pedig lefelé fejlődvén egymást elérték s egybeolvadó lejtőt képez-

nek. Ha azonban azt gondoljuk, hogy ez esetben úgy az építés, mint rombolás munkája teljesen be van fejezve, nagyon csalódunk; (3. ábra I. számú rajz) mert épen az előbbi szabályból következik, hogy ha $a-b$ felső lejtő meredek $b-c$ alsó lejtő pedig menedékes, — érintési pontjaikon, vagyis b -nél a víznek építő hatása, $b-c$ lejtőn pedig romboló hatása van. Ennélfogva $b-a$ lejtőbe a víz medrét bemélyíti s mint a II. számú rajzon láthatjuk a két lejtő közt új törmelék-kúpot épít, mely az előbb említetténel jóval alacsonyabb, de a mely mindig az elsőre támaszkodik. A III. számú rajzon pedig azon eset van feltüntetve, mikor a víz a második törmelék-kúphoz, még egy harmadikat is épített, — bemélyítvén medrét a második kúp felső részébe. Így halad a kúp építése tovább és tovább s így építi fel lassan lassan a víz azon árterületet, mely hosszanti irányában a parabola-, cikloid- vagy binominal-vonal, lehet.*) (3. ábra, IV. számú rajz.)

4. ábra.

Az imént leírt eset, a törmelék-kúp fejlődésének ideális képe, melyet csak azon esetben látunk a természetben, mikor a törmelék-kúp lehetőleg egynemű törmelékből van építve. Hosszas esőzés után a hegylábakon gyakran látunk ily kúpcsoportokat, melyek azonban agyagból, tehát egynemű anyagból épültek.

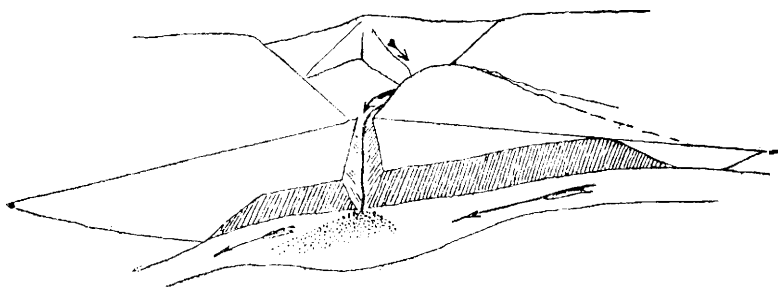
Ha a törmelék-kúp anyaga változatos, nagyobb görkövek, kavics homok és iszap keverékéből áll, akkor egészen más alakot vesz fel a kúp továbbfejlődése alkalmával. (4. ábra.)

Midőn ugyanis a kúp elérte fejlődése határát, (I. sz. rajz) úgy a kúp felülete, mint a patak medre nagy görkövekkel, vagyis a vízsebességhez viszonyítva nyugvó törmelékkel van fedve; míg ellenben a kúp felett látható V alakú meder-mélyedés oldal-falai ugyanazon törmeléket könnyebb fajú törmelékkel keverve, tehát iszapot, homokot és kavicsot is tartalmaznak. A víz mélyítő

*) Lóczy Lajos: „A folyóknak mint geológiai tényezőknek munkája.“ 9-ik lap.

hatásának a meder nyugvó törmeléke ellenáll, de nem állanak ellen az oldalfalak; miért is a víz jobb vagy baloldalon régi medréről kitér s közvetlenül mellette lemélyedvén, második törmelékúpját a régi kúp oldalához támasztva építi fel, mint az a II. számú rajzon látható. A harmadik és az ezután következő kitérések és kúp építések mindig ez irányban történnek, mert a víz egyszer mindenkorra elzárja a más irányba való kitérés útját a nyugvó törmelék lerakása által. (III. sz. rajz).

Mint a 17-dik lapon levő képen és az ábrákon is látható, a legrégebb törmelék kúpoknak vannak legmeredekebb oldallejtőik, az ezután következő kúpok lejtői már menedékesebbek és terjedelmesebbek. *Minél nagyobb hajlási különbség van tehát azon lejtők közt hol a kúp felépül, annál kisebb a kúp alapterülete és annál nagyobb a magassága; és viszont minél kisebb hajlási különbség van a két lejtő közt, annál nagyobb a kúp alapterülete, magassága azonban kisebb.*

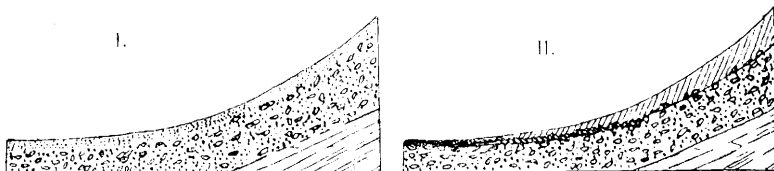
5. ábra.

A törmelékúpok minden patak torkolata előtt láthatók, néha kettő három is egymás mellett vagy egymás felett a kihordott törmelék minőségéhez képest. A rövid futású és nagy magasságból jövő patakok torkolatában feltűnően magas kúpokat látunk, a távolról jövő patakok kúpjai ellenben csupán területükre nézve nagyok, magasságuk igen csekély; sőt ha a patak torkolatához közvetlenül nagyobb folyó simul, ennek vize könnyen tova szállítja a nagy távolságból jövő patak csekély törmelékét. Ez esetben kúp nem képződhetik. Máskor mindig megvan a kúp, habár magassága oly csekély, hogy csak pontos lejtőméréssel lehet földeríteni.

A völgyekben gyakori eset az, hogy a folyó valamely rövid futású patak törmelék-kúpja alá vonul s ha a kúp nyugvó törmelékét sebességével mozgóvá tudja változtatni, annak terjedelmes részét elmossa. Ily esetet mutat be az 5-ik ábra.

Miután a folyó a törmelék-kúpot alámossa s ezáltal annak a völgyfenekére simuló szélét omlott lejtővé alakította; a patak is bemélyed a kúpra, s annak tovább építését a folyó fenekén folytatja, elzátonyosítván és lassan lassan kitérésre kényszerítvén a folyót. Hogy mindez miért történik így, az elmondottak után nem szükséges fejtegetni. Az ily alakulások nem ritkák, de azért bármely helyen figyelmes szemlélődés és gondolkozás után a völgy áradási területének némely rendellenes alakulási okát, könnyen felderíthetjük, különösen akkor, ha az alluviális talajba temetett törmelék minőségét vesszük vizsgálat alá.

Szálljunk le most a hosszanti völgy folyó partjára s kísérvük figyelemmel a völgy fenekén is a víz munkáját. Hogy vizsgálódásunk eredményes legyen, először a külső szembevető jelenségeket kell figyelemre méltatnunk. Minden folyónál feltűnő, hogy a víz a folyó egyik szakaszában sebesen folyik, ugró hullámokat vet, az utána következő szakaszban pedig lassan hömpölyög. Az előbbi

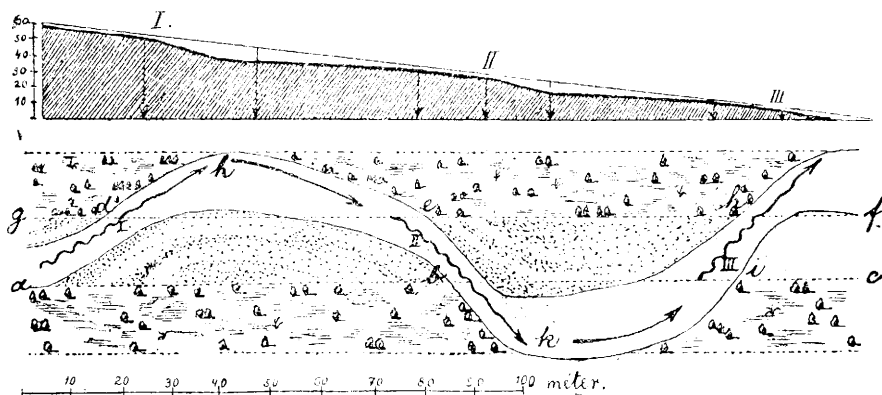

6. ábra.

folyórészletet a nép sellőnek nevezi. Ily sellők a patakokban is vannak, csakhogy ezeket megkülönböztetésül zúgóknak hívják. A sellő után következő csendes folyórészletet nevezük pad-nak. Evvel összefügg a folyófenék alakulása is, mert a sellőkön a fenék meredek, a padokon pedig menedékes lejtőkkel van borítva. Ily módon a meredek után menedékes, ez után pedig ismét meredek lejtő következik. A folyófenék tehát a víz futási irányában lépcsőzetes. Egy sellő és egy pad együttvéve lépcsőt képeznek.

A másik feltűnő és megfigyelésre méltó — a partok alakja. (7. ábra.) A jobb parton *a*-tól *b*-ig egy kavicszátonyt látunk terjedni, melyet a víz épített; azért az *a*-tól *b*-ig terjedő partrészlet *épített part*. Evvel szemben a víz a *d*-tól *e*-ig terjedő partrészletet ostromolja s alámossa; azért ez *alámosott* part névvel illelhető. Az alámosott partok igen meredek s néhol jelentékenyen kimagaslanak. A folyó egyik oldalán az épített és alámosott partok a legszébb rendben váltakoznak, olyképen, hogy az átellenben fekvő parton az építettnek alámosott, ennek pedig épített part felel meg.

Figyeljük meg most a folyót munkája közben oly helyen, hol a völgy törmelék kúpjai nem kényszerítik kitérésre; hanem minden idegen beavatkozástól menten, önkészítette útján halad tova. Mint előbb említettem ezen út a forástól a torkolatig a parabola-, cikloid- vagy binominal-vonal lehet, a folyó bármely szakasza pedig ennek egy részletét képezi. Tekintsük meg a 6-ik ábrát, hol az I. számú rajz egy oly áradási lejtőt tár elénk, mely alatt az első réteg agyagból, a második homok kavics és nagyobb görkövekből áll, a harmadik réteget pedig homokkő képezi. Ha a folyóvíz a lejtőre lép, először a fedő agyagréteget támadja meg s azt elhordván medre a talajba mélyed. A bemélyedés a lejtő alsó részén még be sem fejeződött a felső részről már megindulnak a nehezebb törmelék fajok s az alsó lejtőn a nyugvó törmelék fölé telepesznek, mert itt a víz-

Mérlék: a hosszátka.

7. ábra.

sebesség s így a hordozókéesség sem oly nagy mint a lejtő felső részén. (6. ábra II. sz. rajz.) Ily módon kemény fenékszátony képződik, mely mindinkább magasabbá lesz s amily mértékben növekszik e zátony ép oly mértékben veszít lejtőségéből s így a lerakodott törmelék is próbb lesz.

Ha most tekintetbe vesszük, hogy a partok lazább törmeléket tartalmaznak mint a tömör és kemény folyó-fenek, nem csodálkozhatunk azon ha a víz meg sem várva a zátornyak a part színéig való felemelését, lassan lassan az egyik partnak dül és a fenékszátonyról lecsúszik. Ebből világossá lesz előttünk, hogy a folyók zátonyai nem egyebek, mint a felső meredekebb lejtők hosszan elnyúló törmelékkúpjai.

A 7-ik ábrán *g* és *f*, valamint *a* *c* pontozott vonalok közé eső

területen folyt régen a víz mindaddig, míg fenekét a nyugvó törmelék lerakása által fel nem emelte. Ekkor a víz a fenékszátonyról balpartján h -ig, jobbpártján pedig k -ig lecsúszott és a laza talajba mélyedt, régi fenekét zátony gyanánt hagyván partjain. Csupán b és e , valamint h és i pontok közt maradt a víz régi medrében.

E helyeken vannak a sellők, az új mederrészekben pedig a padok. A lemélyedés legnagyobb h -nál és k -nál, mert a víz sodra itt a magasan álló fenékről hirtelen bemélyed a laza anyagba s ezáltal egy meredekebb új lejtőt hoz létre, t. i. I. II. és III. lejtőket, melyek hosszúságát a melléjük rajzolt nyilak feltüntetik s általuk egyszersmind jelezve van a víz mozgása is a magasan álló sellőkön. Mint ezen ábra keresztmetszetén kivehető az I. II. és III. lejtőket a padok menedékesebb lejtői váltják fel, azért a víz itt is úgy működik, mint azt a törmelék-kúpoknál láttuk. A víz I. II. és III. lejtőn mélyedést váj s így a sellőt bemélyíti a régi zátonyba, az innen lehordott törmelékkal pedig a padokat lassan feltölti. Ugyancsak itt látható, hogy a sellőről lefutó víz sodra h -nál és k -nál támadja meg legjobban az alámosott partot s szorosban a part mellett haladva a következő sellőig a körvonal bizonyos részét írja le. Kétségbevonhatlan, hogy a centrifugális erőnek nagy szerepe van abban, hogy a víz ismét zátonyára lépjen, illetőleg azon maradjon. Ime ezekből látjuk, hogy a folyó egyes szakaszain a víz úgy működik, mint a törmelék-kúpokon. A lejtők közt csekélyebb a hajlaskülönbség s így a folyók törmelék-kúpjai is alig szembetűnő magasságúak, de kiterjedésök annál nagyobb. A törmelék is lehet más fajú, a folyó sebessége is változó, de azért a zátonyok elárulják a folyónak kúp építésben nyilvánuló hatását.

Valóban szép és fölemelő, egy és ugyanazon oknak ugyanazon következményét, habár változó körülmények közt és változó alakban, a szigorú törvényszerűséget látnunk a természetben.

A folyó fenekén a törmelék elhelyezkedése éppen úgy történik, mint azt a törmelék-kúpoknál leírtam, t. i. a sellőkről legördülő legnagyobb darabok közvetlenül a sellő alatt és a padon a víz sodra irányában lesznek nyugvóvá. Ott a hol a víz sebessége csekély, a kisebb darabok, sőt a homok és iszap is leüllepnek; áradáskor pedig a víz kicsapván a zátonyra, ott a csekély mélységű és lomhán mozgó vízből a zátony tetejére vékony iszapréteg rakódik le, melyen a víz elvonulása után könnyen gyökeret verhet a növényzet. A rég mult idők összes zátonyai ily iszapréteggel vannak borítva.

A víz kitérésének, a kanyarulatok képződésének és a sziget-

képződésnek különben egyéb okai is vannak, melyek e rövid dolgozat keretében nem tárgyalhatók; mert nem is tartoznak a tárgyhoz. A legfőbb cél ez alkalommal a folyóvizek törmelék-kúpjainak leírása lévén.

Meg kell még emlékezni e helyen közvetlenül a tengerbe ömlő folyók torkolatairól. Ismeretes, hogy torkolatuknál a folyók vagy estuáriumokat vagy deltákat képeznek. Miután tudjuk, hogy delta ott képződik, hol a tengerparttól befelé haladva csak nagy távolságban érjük el a mély vizet vagyis a tengerfenéknek igen menedékes lejtője van a folyó torkolatúig; könnyen beláthatjuk, hogy a delta nem egyéb mint a folyó utolsó tengerszin fölé emelkedő törmelék-kúpja. Erre mutatnak a delta csucsából szétterjedő és minduntalan új medret kereső ágak, valamint a delta tovább építése a folyó futási irányában a tenger mélyebb pontjai felé, mely megegyezik a törmelék-kúpok fejlődésével.

Az estuáriumoknál a folyótorkolattól a tengerpart hirtelen lemélyed, azért törmelék-kúp csupán a mély vízben képződik és sohasem kerülhet a víz felszínére, kivált akkor, ha kedvező tengeráramlatok a kúp anyagát magukkal ragadják, vagy szétterítik.

A hydrotechnikusok feladata a deltákat hajózhatás céljából estuáriumokká változtatni, még pedig nem a lerakott törmelék kotrása, vagy újabb csatornák mélyítése, hanem a delta egy alkalmas ágának a legközelebbi úton a mély víz felé való kifejlesztése által, mindaddig, míg a legutolsó kúp a tenger színe alá merül. E munkálatot egészben maga a folyó végzi el, az ember csak irányt szabjon munkálkodásának.

Mindez azonban nem ide tartozó dolog s csupán azért említettem fel, hogy az ily vizsgálódás gyakorlati célját is feltüntessem. A másik, az ennél sokkal becsesebb és eszményibb célról Reclus: „A hegyek története“ című munkájában így nyilatkozik:

És vajon magoknak a hegyeknek eredetét biztos már hogy följejtették? Elmondhatjuk-e mind e sziklák, homokkövek, mész, pala és grámittömegek láttára, hogyan halmozódott föl ez a csodás tömeg és hogyan nőtt föl az égig? És ha fenséges szépséged szemlélve, mi bámuló törpék magunkba szállunk, elmondhatjuk-e a kielégített értelem öntudatos büszkeségével: „Köveid legparányibbja összezúzhat bennünket, de megértettük, tudjuk, hogyan lettél és mi volt történeted.“

Vajha a törmelék-kúpok leírása által csak egy szemernyivel is megközelítettük volna ez óhajásban nyilvánuló célt. **Sóbányi Gyula.**

Buda és Pest 150 évvel ezelőtt. }

Gróf Székely László erdélyi mágnás 1743. decemberében Kolozsvárról Bécsbe utazott, hogy a telet ott töltse s ez idő alatt Mária Terézia hugának lakodalmán is jelen legyen.

Székely László, ki Erdély határát ekkor lépte át először, oly nagy dolognak tekintette ezt az „utazást“, hogy róla részletes naplót vezetett, följegyezvén belé mindent, a mi figyelmét különösebben megragadta.*)

Utja Pesten és Budán vezetvén keresztül, naplójában erről a két városról is megemlékezik, de sokkal rövidebben, mint a hogy várhatnók. E rövid és hézagos rajz azonban mégis eléggé érdemes, hogy elkallódni ne engedjük; ugyanazért jónak látjuk, hogy ezenel szóról-szóra ide iktassuk:

„Budán a vár maga fekszik a Dunaparton egy nagy magos hegyen. Igen erős hely is. Pest pedig mindjárt átellenében véle; az egy Duna választja meg a két helyet egymástól. Pest pedig maga sík helyen vagyon. Pesten igen szép, híres és nagy költséggel bécsi házak formájára négy, vagy öt (?) contignatióra építettet-ispotályt Károly császár ő felsége, melyben intertentáltatnak az hadakozásokban megnyomorodott tisztek, közkatonák. Ezeknek napjában bizonyos saláriumok vagyon; a pénzfizetéseket pedig bőrből tsinált pénzből adják ki, hogy annál inkább el ne vesztegethessék és ne abutáljanak véle. Különben széltiben vásárolhatnak véle ételekre, italokra valót; de benn az rezidentziában lévén ott helyben mészárszék s egyéb minden, annak utána az ő felsége cassájába visszaváltatnak azon bőrpénzek. A kik pedig absitot akarnak magoknak szerezni, sok munka és fáradság után jutnak hozzája, ha egyszer ide bémenni. Ha bé nem akarnak ide menni: absitot adnak nékik. Sokan inkább is kívánják absitjokat, mintsem ide bémenni, mivel nints nyomorúság nélkült ott való lakások. Az közkatonáknak köntöst mind fejért adnak, fegyver nélkül járnak és Pest vára kapujában ők állanak strázsát.

Ez az ispotály szebb épület, mint volt ekkor felséges királynénk rezidentziája.

* * *

*) Az eredeti, kiadatlan napló Király Pál könyvtárában van Budapesten.

Már ekkor (deczember 20.) az Duna zajjal folyván, a kompot kiszédtek volt, csak ama nagy sajkákkal jártanak által Pestre a Dunán. Ekkor épen két nagy sajka járt, melyben circiter 3—4 szekér s közel 300 ember elérhetett volna. A fő hajósmester tzfira ezüst nagy gombos öltözettel volt.

E napon úgy történt, hogy a personalis, ki is már most Camerae praeses, gróf Grassalkovits ő excellentiája is által akart menni az Dunán Pestről Budára, és meg volt parancsolva, hogy a sajkák készen tartassanak számára. Egy sajkát ott is tartóztattanak, a másik sajka pedig akkor indult Budáról, militiát hozván által. A Duna itt széles levén s az zaj nagyon menvén, az menés nem igen derék volt. Én többször ily széles vizet nem látván, a zaj is megretentvén, csaknem elhittem magammal, hogy oda veszek s többször nem látom hazámat, kivált látván, hogy a militiát Pest felé által hozó sajka mely nagyon billeg s nem tudván én azt, hogy szánt szándékkal tselekszik azért, hogy az zajt annál inkább ronthassák.

Mintegy 10 óra volt, mikor mi oda érkeztünk volt a Dunához. Szörnyű sok ember volt ott, várván azt az alkalmatosságot, hogy általmehessenek. Még egy tiszt is kutzorgott ott egy néhány naptól fogva s nem mehetett által. E pedig magyar tiszt volt. Azonban a sajka a militiával elérkezik s megüresedik. Mi, hogy hamarabb általmehessünk, a tzfira hajósmesternek egy tallért nyomtunk a markába, hogy tsak minket, úgy mint: Bánffy Dienes urat, feleségemet, engemet s Vay Mihályt vigyen által ekkor az egyik sajkán; szekereinket s embereinket ott hadgyuk. Az ajándék tsak használt, mert a hajósmester — inkább hiszem, — azt gondolta, mig a personalis elérkezik, még addig az egyik sajka megjárhatja Budát, s vissza is jöhet. Béme gyünk sokan a sajkába, azonkívül két, vagy három kotsi is; a feleségem egyik kotsiba felült s bibliát vett elé olvasni, gróf Dénes úr, én s Vay Mihály a kotsi mellett állottunk. Én félttem, látván a sok zajt, a víz szélességét és annyi embert egy sajkában; talán nem is lett volna jó kimenetele, felettébb nagy sereh lévén együtt.

Denique megindultunk. De, minekutánna 5, vagy 6 ölnyire mentünk volna bé a vízen, ahol érkezik a personalis hintóval, 6 szép szálas lovakkal, előtte cselédgyei s udvari kapitányja lóháton. Ez oda nyargal a Dunapartra, kiáltozni kezd: „Vissza! ilyen teremtték, akárki légyen benne, az ilyen adta!” — Ilyen complementet én hazámban nem hallván, kivált szemben: bizony nem jól esett. De más országban lévén, tsak el kellett szenvednem, s minket bizony,

mint a kurtákat, visszavonának a partra sajkástól s kiszálánk belőle. Azonban a personalis is a parthoz közelebb érkezett a hintójával, ülvén mellette az akkori palatinus, Pálffy János úr ő excellentiája regementjének az oberstere.

Gróf Dénes úr már az előtt felséges Mária Terézia coronatiojakor Pozsonyban ismérkedve lévén a personalis úr ő excellentiájával, Vay Mihályt feleségem mellett hadgya a parton s nekem mongya: „Gyere, sógor, menjünk a hintóhoz!“ Oda menvén, köszöntünk s Dénes megjelenti magát a personalisnak, ki légyen s engemet is aufirol. Amaz egész becsülettel látott bennünket, s azzal visszatérünk a partra feleségemhez.

A personalist több magyarországi urak is kísérvén, míg mi az hintónál voltunk, ezen urak is oda sereglettenek, de meg sem lássanak bennünket. Még Vay Mihály öcsémmel tréfálództam, hogy az ő országában (minthogy ő inkább magyarországi volt) mely kevés mórest tudnak.

Azonban elkészülvén a sajkák, leszáll a personalis is az obersterrel a hintóból s egyenesen oda jó hozzánk; feleségemnek s nekünk nagy betsülettel köszönnek, feltéteti vélünk süvegeinket s kezdenek beszélgetni. Melyet látván az feljebb említett, de elébb minket még meg sem látott urak, azután bezzeg köszöntenek ők is.

Ez az personalis külömben is tanult úri ember lévén, megkövetett bennünket, hogy egyúttal a mi szekereinket is által nem vihetik a sajkán, mert egyik sajkában tsak az maga 6 fene lovát s hintóját vitték által; a másikban pedig mi mentünk ekképen: offerálta a personalis nekünk, hogy, ha tetszik, mi magunk menjünk által ő véle, és megmondván, hová akarunk szállani Budán, megszólítja az feljebb említett ezüst gombos tzifra hajósmestert s megparancsolja, hogy ezeknek az erdélyi uraknak szekereik még az nap Budán légyenek minden kár nélkül, mert bizony ebül jár. És így a personalis megfógván feleségemnek kezít, maga vezette bé a sajkába, s mi is bémentünk, de tsak magunk, szekereinket s embereinket elhagyván.

Azonban a sajka megindulván és feleségemnek feje szédülvén, az említett oberster maga tett feleségem alá ládát s leültette, mi pedig többire mind a sajka közepire állottunk és, mikor a hajós azt kiáltotta: „luláj!“, két felé lógattuk a sajkát, hogy annál jobban rontsa a sűrű zajt. Rontotta is. És így lsten jóvoltából békével általmenénk a Dunán, s gróf Dénes, Vay és a feleségem bémenénk gyalog az „Arany ökör“ nevezetü vendégfogadóba. Egy óra múlva

szekereink is fideliter megérkezének embereinkkel együtt. Ez nap derekasint is koplalánk, mert estve 6 óra tájban evénk ebédet az említett szállásunkon s ott is háltunk.

Ez az Buda igen szép és kies helyen vagyon építve Béts felől a Duna partjára. A vára nagy és erős hely, mely is egy dombon vagyon fenn építve. Az hostátja mindkét felől igen hosszú, melynek Béts felől való részit hívják Ó-Budának. A hostátjában mostan is megvagyon a török templom és a metsetje magasan, oszlop formára faragott kőből van építve, de egy tsepp fedele sintsen. A török pap ebből kiáltozta össze a népet.

Bécsből visszajövet 1744 április 2-dikán ebéd után igen szép tsendes időben, mintha tsak valami tón hajókáztunk volna, sajkán által jöttünk a Dunán Pestre; mert ekkor az kompot még nem rakták volt bé a vízbe. Pesten benn a városban, a „Fejér hajó“ nevezetü vendégfogadóban háltunk.

Ez az Pest is igen kies hely, és vagyon építve a Dunának Erdély felől való partján. Épen tsak a Duna választja el Budát és Pestet egymástól.

Budánál nagy bővséggel vagyon a hajós-malom, minthogy az népe is igen bőv.

Itt láttam, hogy nagy-héten mint verték a gyermekek Pilátust, a mi úgy történik, hogy egész szál deszkákat a templom mellé kitésznek és az apró gyermekek bototskákkal nagy lármával kolompozzák a deszkákat. Ekkor a zsidó kinn nem merne járni, mert menten reá támadnának a gyermekek s minden tartózkodás nélkül ütnék-vernék.“

* * *

Ennyire terjed, a mit útagónk Budáról és Pestről kétszeri átútagása alkalmával följegyezgetett. Bezzeg sokkal bővebben ír Bécsről, hol a fényes udvar, a főuri társadalom és a sokféle látni való jobban megragadta figyelmét. De az is igaz, hogy ott három egész hónapot töltvén, sokkal több alkalma volt úgy magát a várost, valamint az ottani életet megfigyelni; míg emitt csak futtában vet papírra néhány vonást, melyekben nem annyira maga a megfigyelés, mint a kort és állapotokat jellemző részletek az igazán érdekesek és becsesek.

Király Pál.

Az oláhkérdés Erdélyben és Magyarországon.

Cestiunea română în Transilvania și Ungaria. Replica junimii academice române din Transilvania și Ungaria la „Răspunsul“ dat de junimea academică maghiară „Memoriului“ studenților universitari din România. Cu o hartă etnografică a Austro-Ungariei și a României. Sibiu. Institut Tipografic. 1892. N.-8. r. VII + 152 l.

Ez a teljes czíme az előzőben említett (állítólag) bécsi, gráci, budapesti és kolozsvári egyetemi oláh ifjúságnak — napilapok közleményeiből is elége ismert — „Az oláh kérdés Erdélyben és Magyarországon“ nevű replikája eredeti oláh kiadásának, mely felelet akarna lenni a magyar ifjúságnak az első memorandumra adott 1891-iki *Válasz*-ára.

Tudjuk, hogy a jelen *Replikára* is készül illően — és utoljára — megfelelni a magyar egyetemi ifjúság, másfelől ez öt nyelven kiadott alkotmányértő, kihívó irat szerzői és kiadói ellen a törvényes vizsgálat is megindult, s ez felment ama kötelesség alól, hogy ez újdonságot bővebben ismertessük. Minket inkább csak a hazánk néprajza- és statistikájáról irt fejezet, de kivált a munkához csatolt néprajzi térkép érdekel. Amabban, a régi követ fújják — az oláhság dákö-román eredete a római kontinuitás és főleg az autochtonság mellett kardoskodik. Heves kirohanást tesz a Roessler-Hunfalvy-Réthy-trias ellen, (a mint a *Replika* nevezi) hangosan kiálltva Európának az oláhok által már annyiszor elcsépelet sztereotipikus érvek alapján, de elfogadó bizonyítékok nélkül, hogy az oláhság *öslakója* Erdélynek, hol *17 század szenvedései múltán* maig is beszéli a „lingua rustica latina“-ból fejlődött oláh nyelvet, s mi magyarok *csak jövevények*, bitorlók vagyunk — az ő régi hazájukban, stb.

A röpirathoz mellékelt térkép, *Kiepert H.* „Uebersichtskarte der Verbreitung der *Deutschen* in Europa“-ja után készült 1 : 3,000,000 nagyságban, s már maga az a körülmény, hogy hazánk néprajzi képét oly térkép után szemlélteti, mely a *német elemre* irányozza főtekintetét, eléggé jellemzi a kiadók tendenciózus irányát.

Mikor az első (bukaresti) memorandum 1891. elején megjelent, ahhoz *Andree* néprajzi térképe volt adva. De azzal nem voltak megelevedve, mert a mint ama röpiratban, az oláh ifjak maguk írják) „az nem tünteti fel az Magyarországon összes lakó oláhokat,

mivel az oláh elem sokkal tovább terjed a Tisza felé, mint a hogy az, azon a térképen látszik.“ Most hát olyan térképre volt szükségük, melyen *nagyobb legyen* az oláh-lakta terület, s így jobban dokumentálhassák Európának, mily sok oláh nyög a magyar zsarnokság (!) nyomása (?) alatt. S ebben a tekintetben, azt hiszem, hogy Kiepert műve (!) teljesen kielégítheti vagyait.

Ezen a térképen ugyanis Erdély, fel egész Máramaros-Szigetig, nyugat-dél felé pedig Nagy-Károly, Margita, Nagy-Várad, Sarkad, Gyula, Arad, Temesvár, Versecz és Uj-Moldova határáig, nem egyéb egy nagy (kék színnel festett) tengernél, melyen a német telepeken kívül csak itt-ott tűnik fel magyar szigetként néhány apró fehér folt. A székelységnek megkegyelmeztek, hisz közzéjük már mégis csak sok lett volna oláh foltokat berajzolni; hanem azért Brassó-vármegye délkeleti csücskének érdekes magyar telepe, a csángóság — oláh színjelöléssel van feltüntetve. Csik-vármegye éjszak-keleti szögletében is kellenél több jut az oláhságnak, de érdekesebb az, hogy pl. Deés Szamosújvár és kiterjedt magyar vidéke, aztán Nagy-Enyed, Torda és Torða-Aranyos-vármegyének magyar közép része teljesen oláh, melyen *még csak pontocskák sincsenek szánya* a magyarságnak.

Hasonlóan bánik el a térkép Kolozs-vármegye magyar telepeivel, és ráadásul olyan nevetségesen — bosszantó, de tendenciózus dolgot mivel, hogy *Kolozsvárt* — hazánk legmagyarabb, s mondhatni tisztán magyar városát — *némelté* teszi és annak hirdeti. Természetesen így vagyunk a többi területekkel is. Azok az érdekes magyar földnyelvek, melyek Magyarország anyaterületéről Bihar-, Békés-, Csanád-vármegyék keleti széleiről az oláhlakta nagy ország részbe mint megannyi kulturális lőőrsök benyúlnak, délen meg Torontál-, Temes-, sőt Krassó-Szörény-vármegyéinkben és Déván szórványosan előfordúlnak, mind szándékosan figyelmen kívül vannak hagyva. S hogy ez miért van úgy, azt felesleges magyaráznunk.

Maga a könyv tartalma olyan, hogy bizony nem kis fejtörésre kerülhetett annyi sok hazug adatot, czélzatos állítást, hamis vádat és rút ferditést összeírni, mint a mennyi benne van. Hiszen (hogy unalmassá ne váljak) legyen elég csak a következőket említenem.

Hogyan szaporodnak a magyarok? Ez a hazánk statistikájáról irt fejezet egyik alcíme, melyben felsorolja *Keleti* Károlynak „Magyarország statisztikája“ után — de van eszük a szerzőknek, hogy az 1880-iki népszámlálás adatait közöljék — hogy van összesen 6,403,687 magyar, kik közzé (szégyenszemre) be vannak véve a 638,314-re menő zsidók is; nem magyar lakóink száma pedig

9,335,684. Csakhogy a *Replika* szerzői szerint a magyarok *valódi száma nem lehet nagyobb* $5-5\frac{1}{2}$ milliónál, hanem azért, hogy e feltét ne vitatkozzanak — nagylelkűen — elfogadják, illetve megengedik, hogy számuk 6.4 milliónyi legyen. Ebből csinált aztán a sovínista magyar ifjuság 8 majd 9 milliót, s a következő alcímbe azt is megtudjuk, hogy *Keletitől* eredt a 9 millió magyarról szóló mese (!), melyet úgy gyártott, hogy az 1890. év utolsó napján végzett népszámlálás szerint, minden *magyarul (is) beszélőt*, magyarnak vett!

Az „oláhok területéről“ szólva konstatálja a röpirat, hogy Erdélyben, a magyarok- és szászokkal szemben az oláhok alkotják a népesség abszolút többségét. Ha pedig vonalat húzunk Új-Moldovától, Fehértemplom, Temesváron, Nagy-Szalontán, Nagy-Váradon, Nagy-Bányán, fel Borzáig, ettől a vonaltól — ugymond — egész Erdély keleti határáig, kompakt oláh lakosságú, melyen nincs több néhány ezer idegennél (itt a természetesen — magyarnál), kiknek száma megfelel viszont az oláhok amaz ezerjeinek, kik e vonalon túl a Tisza felé laknak a magyarság közt. Tehát, eltekintve a vármegyék mesterkélten kikerekítésétől, az oláhok a tulajdonképeni Magyarországon úgyszólván még sokkal egységesebb nemzeti complexust alkotnak, mint magában Erdélyben! S mind ez ritkítva van szedve, hogy annál szembe-tűnőbb legyen.

Igy foly ez tovább. De mit szóljunk még az olyan könyvről, mely jogtalanságnak tartja, hogy a budapesti egyetem 217 nyilvános és magántanára közül csak is *egy* oláh — és valóságos égbekiáltó igazságtalanságnak, hogy a kolozsvári egyetem pedig *magyar* (és tisztán magyar), s az előadások is *mind magyarul folynak*, holott Erdélyben az oláhok vannak többségben!

A könyvben egyébiránt még sok ily nevetségesen mulattató részlet van; de azért azt hiszem, kár az olyan nyomdai termékre többet vesztegetni, mely lapokon keresztül ír arról, hogy a nemzetiségi törvény — paródia, mely jobb ügyhöz méltó szorgalommal gyűjtötte össze és közli a külföldieknek ellenünk irt kirohanásait, amely nem ismeri el az 1848-iki erdélyi úniót, melynek minden lapja a magyar zsarnokságról (!), magyarosító kormányzatról, sovínitsa önkényuralmi törekvésekről szól és elnyomatást lát abban is, hogy p. minisztériumainkban összesen csak 18 oláh hivatalnok van, holott a népességi arány szerint (melyet $17\frac{1}{2}\%$ -nek mond, 320-nak kellene lennie és végül, mely azt hangoztatja, hogy *az oláh népnek mindennapi szava*, hogy inkább a muszkák alatt legyenek, mint (továbbra is) a magyarok alatt!?

Hanem az a (bár nem a tárgyra tartozó) érdeme meg van, hogy a röpirat végén közölve van egy érdekes és meglehetősen teljes bibliográfia a Romániáról eddig megjelent művek- és nevevezetesebb folyóirati cikkekről, mely jó tájékoztatóul szolgálhat annak, a ki Romániáról és az oláhokról bővebben akarna olvasni. Mert ama lajstrom könyveinek nagyrésze olyan, melyekből elfogulatlanul ítélve, okosat is lehet tanulnia annak, ki nem politikai vakbuzgósággal olvas.

V. E.

Községek név-változása.

1892. márcziusban Fejér-vármegyében :

Adony lett Duna-Adony

1892. májusban Temes-vármegyében :

Rittberg lett Végvár

1892. júniusban Szepes-vármegyében :

Alsó-Laps lett Alsó-Lápos

Brutócz „ Szent-Lőrincz

Buglár „ Göbölfalva

Dobrav-ola „ Gellértfalva

Drávecz „ Darócz

Filicz „ Filefalva

Grenicz „ Véghely

Hadusfalva „ Édesfalu

Haligócz „ Helivágás

Helermanócz „ Nagy-Kunekfalva

Hotkócz „ Szepes-Ujvár

Jakubján „ Jakabfalva

Janócz „ Jánosfalva

Kis-Frankova „ Kis-Frankvágás

Kolinócz „ Kolinfalva

Lapsanka „ Kis-Lápos

Levkécz „ Lök

Nagy-Frankova „ Nagy-Frankvágás

Ordzovján „ Ragyócz

Ó-Leszna „ Felső-Erdőfalva

Pikócz „ Pik-falu

Podprocs	lett	Lazonpatak
Primócz	„	Primfalu
Stillbach	„	Lassúpatak
Strázsa	„	Őr-Mihály
Trsztyán	„	Nádasd
Uj-Leszna	„	Alsó-Erdőfalva
Vilkócz	„	Kis-Kunékfalva
Vitkócz	„	Vithfalva
Vojkócz	„	Vojkfalva
Zsakarócz	„	Zakarfalva
Zsákócz	„	Jrsakfalva

E község nevek legnagyobb része régi, csak időjártán vett föl a közhasználatban idegen alakot; mivel pedig soknak az elnevezése más törvényhatóságok területén is előfordul, belügyminis-
teri rendeletből az ilyenek megkülönböztetésül „Szepes“ előnevet kapnak.

1892. augusztusban Temes-vármegyében :

Ablian	lett	Csehfalva
Bresztovác	„	Bérczhát
Duplaj	„	Temes-Váralja
Gattaja	„	Gátalja
Izbiste	„	Verőd
Kamara-Szent-György	„	Kincstár-Szent-György
Karlsdorf	„	Károlyfalva
Kepet.	„	Kepetfalva
Kralovecz	„	Királyfalva
Kubin	„	Temes-Kubin
Lagersdorf	„	Strázsa
Moriczfeld	„	Móriczföld
Nikolincze	„	Nagy-Nikolincze
Paulis	„	Temes-Paulis
Petrovoszello	„	Péterfalva
Sztarcsova	„	Szencs
Zagaicza	„	Zagácza

1892. novemberben a gyéresi vasut állomás a kolozsvár-
kocsárdi vonalon Aranyos-Gyéres nevet kapott.

1892. decemberben Bihar-vármegyében :

Diószeg	lett	Bihar-Diószeg.
-------------------	------	----------------

TÁRSASÁGI ÜGYEK.

1. Felolvasó ülés 1893. január 12-én a Tud. Akadémiában.
Elnök: Gervay Mihály.

Dr. Jankó János a főtitkár helyett felolvassa Coburg Fülöp herceg protektorunk „Napló vázlatai“-nak egy fejezetét: „Egy hét Honolulu-ban“ cím alatt melyet Ő Fensége engedelmével közöltünk:

Cholnoki Jenő mint vendég „Talajvízingadozás és halálozás Budapestben“ cím alatt értekezett.

2. Választmányi ülés január 19-én.

Elnök: Lóczy Lajos. Jelen voltak: Gervay Mihály, Berecz Antal, Dr. Jankó János, Dr. Floch Henrik a tiszttikár részéről és Berényi József, Dr. Borbás Vincze, Dr. Brózik Károly, Gerster Béla, Ghyczy Béla, György Aladár, Dr. Havass Rezső, Homolka József, Király Pál, Laky Dániel, Schneider János, Dr. Staub Móríc, és Dr. Szabó József választmányi tagok.

Elnök jelenti, hogy a M. T. Akadémia Széchenyi ünnepén társulatunkat Ghyczy és Gervay urak képviselték. A *főtitkár* hivatalos jelentései után a választmány az alapszabálmódosításnak elnök által készített tervezetét pontról pontra átvette megvitatta, s a szükséges stylaris átdolgozás után, mire Király Pál kéretett fel, a közgyűlés elé terjesztetni határozta. Az alapszabályok tárgyalása után Lóczy elnök, miután többen hangoztatták előtte, hogy az elnöki tisztre a legközelebbi közgyűlésen ismét őt kívánják megválasztani, kijelenti, hogy netaláni megválasztását rendkívüli feladatai miatt — melyek közé a balatoni kutatások vezetése, a Gróf Széchenyi Béla utazásáról szóló mű II. részének szerkesztése, Arad város monografiájában a geológiai és geográfiai rész megírása stb. tartoznak — el nem fogadhatja. Miután többek felkérésére sem változtatta meg az elnök ezen szándékát, az ülés sajnálkozással vette azt tudomásul.

3. Választmányi ülés 1893. február 3-án.

Elnök: Lóczy Lajos. Jelen voltak: Gervay Mihály, Berecz Antal, Dr. Jankó János a tiszttikár részéről és Dr. Borbás Vincze, Dr. Brózik Károly, Findura Imre, Gerster Béla, Ghyczy Béla, György Aladár, Dr. Havass Rezső, Homolka József, Király Pál, Schneider János, Dr. Staub Móríc, választmányi tagok.

A *Főtitkár* bejelenti, hogy *Luksch*, *Richter* és *Márki* urak a Társaság ujonnan megválasztott levelező tagjai megleghangu levélben megköszönték a kitüntetést. A választmány ezután elhatározza, hogy a „Rassegna delle Scienze Geologiche in Italia (Roma)“-val

csereviszonyt köt, valamint megbízza a főtitkárt a társaság állami papírjainak convertálásával. A választmány a továbbiakban a közgyűlés előkészítésével foglalkozott, s a közgyűlés elé terjesztendőknél határozta a pénztári, a pénztár vizsgáló és a könyvtár vizsgáló bizottságok jelentéseit s a választásokra nézve elhatározta, hogy a tisztikar és választmány megválasztása külön történjék.

4. Balaton-bizottsági ülés 1893. február 5-én.

Elnök : L ó c z y Lajos, jegyző Dr. Jankó János. Jelen voltak : Dr. Entz Géza, Dr. Staub Móricz, Dr. Daday Jenő, Dr. Borbás Vincze, Dr. Istvánffy Gyula bizottsági tagok.

Elnök beterjeszti jelentését az 1892. évi bizottsági működésről, melynek rövid kivonatban a közgyűlés elé való terjesztését a bizottság elhatározza. (Lásd az elnöki jelentést.)

5. Választmányi ülés 1893. február 6-án.

Elnök : G e r v a y Mihály. Jelen voltak : Berecz Antal, Dr. Jankó János, Dr. Floch Henrik a tisztikar részéről és Asbóth János, Ghyczy Béla, György Aladár, Dr. Borbás Vincze, Homolka József, Dr. Staub Moricz választmányi tagok.

Ez ülés főtárgya az elnök választás kérdése volt. Miután Lóczy elnök elhatározásához szilárdan ragaszkodott, miután sem Vámbéry Ármin, sem Gróf Széchenyi Béla jelenlegi helyzetükben az elnöki tisztet el nem fogadhatták, a választmány egyhangulag elhatározta, hogy *Dr. Erődi Béla* kir. tanácsost, a Francisco-Josephinum kormányzóját jelöli ki az elnöki székre s fogja megválasztásra ajánlani a közgyűlésnek.

6. Közgyűlés (évi rendes) 1893. február 9-én az Akadémia heti üléstermében.

Jelen voltak : L ó c z y Lajos elnök, Gervay Mihály alelnök, Berecz Antal főtitkár, Dr. Jankó János titkár, mint jegyző, Dr. Floch Henrik pénztáros a tisztikar részéről; Asbóth János, Dr. Borbás Vincze, Findura Imre, Ghyczy Béla, György Aladár, Dr. Havass Rezső, Homolka József, Király Pál, Schneider János a választmány részéről; továbbá Anderlik Ede, Antalffy Andor, Bacher Vilmosné, Bartos József, Dr. Bolemann István, Csánky Dezső, Cherven Flóris, Csopey László, Fanda József, Fraenkel Sándor, Galilei Páholy, Halaváts Gyula, Heinrich Alajos, Hofer Károly, Hornischek Henrik, Istvánffy Gyula, Dr. Károly György Hugó, Kilián Frigyes, Kogutovitz Manó, Köpesdy Sándor, Krenner József, László Mihály, Mágócsi-Dietz Sándor, Majláth Béla, Mailáth Géza gróf, Mayer József, Mezei Mór, Muzicsék Antal, Rayé Lajos, Reményi Antal, Révy Ferencz, Rieger György, Romeiser József, Odor Emilia, Pápai Károly, Pethó Gyula, Posevitz Tivadar, Thaisz Gyula, Sasváry Armin, Schafarzik Ferencz, Scholtz Ágoston, Dr. Simonyi Jenő, Szomata István, Sztérényi Hugó, és Walser Jakab rendes tagok.

1. Lóczy elnök konstatálván, hogy az alapszabályok 29. § értelmében a közgyűlés megtartására a tagok kellő számmal meg-

jelentek, a közgyűlést megnyitja. Jelenti, hogy a múlt 1892. évi rendes közgyűlés jegyzőkönyve hitelesítetett s egyszersmind György Aladár és Halaváts Gyula urakat a jelen közgyűlés jegyzőkönyvének hitelesítésére kiküldendőknél kéri. A közgyűlés György Aladár és Halaváts Gyula urakat kéri fel a közgyűlési jegyzőkönyv hitelesítésére.

2. Lóczy elnök ezután felolvassa megnyitóját és jelentését az 1892-iki geographiai; mozgalmakról a kül- és belföldön egyaránt, méltatva a kiválóbb kutatásokat és eredményeket. Helyeslő tudomásul szolgál.

3. Berecz Antal főtitkár felolvassa főtitkári jelentését. Helyeslő tudomásul szolgál.

4. Berecz A. főtitkár felolvassa a pénztárról szóló jelentést, melyszerint a társaság 1892. évi összes bevétele 4624.85 frt., összes kiadása 4450.44 frt. volt, s így a pénztári maradvány 174.41 frt; míg a társaság vagyoni állása (alapítványi tőke, ingóságok, könyvek és térképek) összesen 7104.41 frt. A közgyűlés a pénztárnoki jelentést tudomásul veszi.

5. Király Pál a pénztárvizsgáló bizottság nevében jelenti, hogy a pénztárt megvizsgálták, s azt rendben találták s a jelentés alapján kéri a pénztárosnak a felmentvényt megadni. A közgyűlés a pénztárosnak az 1892. évre a felmentvényt megadja.

6. György Aladár a könyvtárvizsgáló bizottság nevében jelenti, hogy a könyvtárt megvizsgálták s azt rendben találták. A közgyűlés a könyvtárvizsgáló bizottság jelentését tudomásul veszi.

7. Elnök javaslatára azután a közgyűlés az 1893. évi számadások megvizsgálására Telkes Simon, Király Pál és Dr. Pethő Gyula urakat kéri fel.

8. Elnök ezután jelenti, hogy a szavazás következik, még pedig először a tisztikarra, mely most 3 évre lesz megválasztandó, azután a választmányra, mely 1 évre választandó. A szavazatszedő bizottságba György Aladár, Halaváts Gyula és Szomata István urakat kéri fel. Ezután kijelenti, hogy tekintettel az ő tudományos munkálkodására, azon esetben, ha az elnöki tisztességre újból megválasztatnék, azt el nem fogadhatja, mert az adminisztratív munkák idejét annyira igénybe veszik, hogy nagyobb, fontosabb s előbb magára vállalt feladatait, melyek bevégezése erkölcsi és nemzeti feladat, elkészíteni képtelen; köszöni tehát a tisztikarnak, a választmánynak és a közgyűlésnek iránta eddig tanúsított jó indulatát, melylyel munkájában segítették, de kéri hogy személyére ne

- szavazzanak. S miután ezzel ő megváltik az elnöki széktől felkéri Gervay Mihály alelnököt, hogy az elnöki széket foglalja el, a választást vezesse, melynek megejtése céljából a közgyűlést ezennel felfüggeszti.

9. A szavazás megejtetvén, szünet után Gervay alelnök az elnöki széket elfoglalja s György Aladár a szavazatszedő bizottság nevében kihirdeti a választás eredményét, mely szerint elnöknek Lóczy Lajos, alelnöknek Gervay Mihály és Xántus János, főtitkárnak Berecz Antal, titkárnak Dr. Jankó János, pénztárosnak Dr. Floch-Reichersberg Henrik választottak meg az 1893—95 évekre.

10. Lóczy Lajos elnök kijelenti, hogy előbbi nyilatkozatához hiven ragaszkodik s a bármennyire is megtisztelő megválasztást nem fogadhatja el s ezennel elnöki tisztéről lemond.

György Aladár a közgyűlésnek egyhangú választást javasolt, de Ghyczy Béla és Csánky Dezsó uraknak az alapszabályokra alapuló indítványára a közgyűlés titkos szavazás útján új elnök választást határozza el, mely megejtetvén: Dr. Erődy Béla a társaság elnökévé választott meg.

11. A választmányra való szavazatok összeszámítása után György Aladár a szavazatszedő bizottság nevében jelenti, hogy a társaság választmányi tagjaivá az 1893. évre a következő urak választottak meg: Asbóth János, Dr. Ballagi Aladár, Gróf Batthyány Tivadar, Berényi József, Dr. Borbás Vincze, Dr. Brózik Károly, Dr. Entz Géza, Findura Imre, Gerster Béla, Ghyczy Béla, György Aladár, Dr. Havass Rezső, Homolka József, Király Pál, Laky Dániel, Lóczy Lajos, Báró Nopcsa Elek, Péchy Imre, Schneider János, Dr. Staub Móricz, Dr. Szabó József, Gróf Széchényi Béla, Dr. Török Aurél és Vámbéry Ármin.

12. Berecz Antal főtitkár ezután felolvassa az 1892. év költség előirányzatát, melyet a közgyűlés magáévá tesz.

13. Gervay Mihály elnök jelenti, hogy a közgyűlés utolsó pontja az alapszabálymódosítás, mely miután a tagok az 1879. febr. 5-én 5886. sz. a. megerősített alapszabályok 29. §. értelmében eleendő számban vannak jelen, tárgyalás alá vehető.

Dr. Havass Rezső hivatkozással arra, hogy az alapszabálymódosítási tervezete a közgyűlés előtt minden egyes tagnak megküldött, s hogy a közgyűlésre szóló meghívókon külön ki volt tüntetve, hogy a közgyűlés egyik tárgya az alapszabálymódosítás leendő, kéri a közgyűlést, hogy az alapszabályok felolvasottaknak tekintessenek. Miután a közgyűlés elfogadja Ghyczy Béla azon módosítását, mely

szerint a 39. §. első kikezdése második sorában „még a régi alapszabályok szerint“ töröltessék, s a harmadik kikezdés ezen mondata helyett, hogy „az 1894. évtől kezdve mindegyik rendes közgyűlés a kisorsolt illetőleg kilépett tagok helyébe a választmány jelölése alapján 8—8 választmányi tagot választ,“ e helyett álljon ez: Az 1894. évtől a kilépett, meghalt tagok helyébe a választmány jelölése alapján megfelelő számú választmányi tagot választ; s miután a közgyűlés elfogadta Berecz Antal azon módosítását, mely szerint a 30 §. a) pontjában: „az elnöknek, titkároknak“ kifejezés helyett „az elnöknek, a két alelnöknek, főtitkárnak, titkárnak és pénztárnosnak“ szabatosabb körülírás vétessék fel, a közgyűlés a módosított, alapszabályokat egyhangúlag elfogadja s a választmányt utasítja hogy azokat jóváhagyásra terjessze felsőbb helyre.

Több tárgy nem lévén elnök a közgyűlést a berekeszti.

K. m. f.

Ezen jegyzőkönyvet hitelesítették:

Halaváts Gyula,

György Aladár.

Jegyzőkönyv a magyar földrajzi társaság 1893. február 9-én tartott közgyűlésnek választásáról.

A közgyűlés határozata értelmében mindenekelőtt a tisztikar tagjaira adatott be a szavazat. Beérkezett összesen 60 szavazat, melyből egy több névjegyzés miatt érvénytelennek találtatott. Az eredmény a következő:

Elnöki helyre kapott Lóczy Lajos 48, Erődi Béla 8, György Aladár, Havass Rezső és Vámbéry Ármin 1—1 szavazatot.

Első alelnöki helyre Gervay Mihály 54, Szabó József, Berecz Antal, Ghyczy Béla és Lóczy Lajos 1—1 szavazatot.

Második alelnöki helyre Xántus János 55, Berecz Antal 3 és Vámbéry Ármin 1 szavazatot.

Főtitkárságra Berecz Antal 47, Jankó János 6, Thirring Gusztáv 5 és Pápai Károly 1 szavazatot.

Titkári állásra Jankó János 47, Szamota 7 és Brózik 1 szavazatot.

Pénztárnoki tisztre dr. Floch Reichsberg Henrik 59 szavazatot kapott.

A szavazás eredménye kihirdettetvén, mivel Lóczy Lajos az elnöki tisztelet újból elfogadni vonakodott, erre az állásra új szavazás rendeltetett el. Beadatott összesen 36 szavazat, ebből kaptak: Erődi

Béla 20, Ghyczy Béla 7, Havass Rezső 3, György Aladár és Vámbéry Ármin 2—2, Berecz Antal és gr. Széchényi Béla 1—1 szavazatot.

Következett a harmadik szavazás az 1893-ki választmányi tagokra. Beadott összesen 37 szavazat, melyből azonban öt (mivel a szükségesnél több név volt rajta) érvénytelennek nyilvánított. Az eredmény következő: 32 szavazatot kaptak Szabó József és Török Aurél, 31 szavazatot Borbás Vincze és György Aladár, 30 szavazatot Berényi József, Brózik Károly, Havas Rezső, Homolka József, Király Pál és Vámbéry Ármin. 29 szavazatot kaptak Ghyczy Béla, Péchy Imre, Staub Mór és gróf Széchényi Béla. 28 szavazatot kaptak Findura Imre, Gerster Béla és Laký Dániel. 27 szavazatot kapott gr. Batthányi Tivadar. 26 szavazatot kaptak Ballagi Aladár és Lóczy Lajos. 25 szavazatot kapott Schneider János. 23-at Asbóth János. 14-et báró Nopcsa Elek. 12-öt dr. Entz Géza.

Ezek tehát választmányi tagok lettek. Kivülök szavazatok kaptak még : 11 Konkoly Miklós, 9-et Halaváts Gyula, Schafarzik Ferencz és Thirring Gusztáv. 7-et Gindele Jenő, Gonda Béla, Pethő Gyula, és Heim Péter. 5-öt Daday Jenő. 4-et Inkey Béla. 3-at Istvánffy Gyula, 1—1-et Cherven Flóris, gr. Majthényi és Téry Ödön.

A szavazás eredményének hiteleül a jelen jegyzőkönyvet kiállítottuk és mint a közgyűlés által kiküldöttek aláírtuk.

Budapest, 1893. február 9-én.

Halaváts Gyula. Szamota István. György Aladár.

A főtitkár jelentése az 1892. évről. Az 1892. év társaságunk életében a 21-ik volt. Európában csak 15 földrajzi társaság van, mely a mienknél idősebb, a többi, számszerint 71, mind fiatalabb. A mi társaságunk tehát már az idősebbek közé tartozik. A tagok számát tekintve azonban kissé hátrább állunk, mert a 87 európai földrajzi társaság közül 28-nak van több tagja, mint a mienknek. Az évi jövedelem tekintetében sem állunk nagyon hátul, mert csak 26 társaságnak van a mienknél nagyobb évi bevétele; de ezek közt aztán vannak olyanok melyek az anyagi erő tekintetében Társaságunkat jelentékenyen fölülmulják. Így a londoni társaságnak 25-szörte, a szt.-pétervárinak 17-szerte, a párisinak 8-szorta, a berlininek 6-szorta nagyobb évi jövedelme van, mint nekünk! Mi természetesebb, hogy ezek a „Potentes potenter agunt“-nak megfelelően sokat tehetnek és tesznek is a földrajzi tudomány fejlesztésében és terjesztésében előljáró szerepet visznek. Ezen társaságok működésével, mi a magunkét nem hasonlíthatjuk össze, de azért sok európai társaságnál nem állunk hátrább, sem

a társulati élet élénkségben, sem a hazai földrajzi ismeretek gyarapításában s terjesztésében, sem pedig Közleményeink tartalmasságában.

Hogy ma ily helyet foglalunk el az európai földrajzi társaságok sorában, az 21 évi csendes, de kitartó munkásságunk eredménye! Ma a 21-ik évről van szerencsém a t. közgyűlésnek a következőképen beszámolni.

A választmány tudomásul véve az Elnök úr figyelmeztetésére, hogy br. *Nopcsa Elek* úr tagtársunk a delegációkban felszólalt a katonai specialis térkép magyar kiadásának szükségessége ügyében, azonnal intézkedett, hogy a Dr. *Erődi Béla* elnöklete alatt működő helynévtári bizottság ezen ügyre is kiterjessze figyelmét; egyszersmint ezen bizottságot *Halaváts Gyula*, Dr. *Jankó János* és br. *Nopcsa Elek* rendes tagokkal erősbbítette. — A *Húnfalvy János*-alapra aláírási íveket bocsátott ki, melyek azonban csak nagyon gyéren érkeztek vissza, alig harmadfél-száz forintra menő aláírással. Mindazonáltal a kezdet meg van s valószínű, hogy néhány év alatt ezen alap gyarapodni fog. — Intézkedett a választmány arról is, hogy a berni kongresszus határozata értelmében a külföld számára gyakrabban használatba jövő magyar helynevek jegyzéke elkészíttessék. Ezen munkával a helynévtári bizottság foglalkozik. A dolgozat körülbelül 1000 fontosabb magyar helynevet fog tartalmazni négy nyelvű (angol, olasz, francia, német,) átírással. A magyar helynevek helyesírásának mutatója lesz ez a külföldi kartografia számára. — A Columbus-ünnepélyeken az anyagi erő hiányában ugyan nem képviseltethette a társaságot, de gondoskodott megfelelő üdvözlő iratok-és sürgönyökről. — Ugyancsak a berni kongresszus határozatából kifolyólag tárgyalás alá vette a választmány a magyar földrajzi bibliografia kérdését; miután azonban tudomása volt arról, hogy Dr. *Havas Rezső* vál. tagunk már évek óta nagy szorgalommal dolgozik és gyűjt ezen irányban s munkásságának eredményét már legközelebb „Magyar földrajzi könyvtár“ című munkájában közzé is fogja tenni: Dr. *Márki Sándornak* és Dr. *Jankó Jánosnak* ezen ügyre vonatkozó jelentéseik s javaslataik alapján, abban állapodott meg, hogy miután Dr. *Havas Rezső*nek már sajtó alatt levő munkája ugyanazon a téren mozog, mint melyen a munkásságot a berni kongresszus megindítani kívánta, csakis a „Magyar földrajzi könyvtár“ megjelenése után fog a további teendők iránt intézkedni. — Ezen kérdéseken kívül a választmány a társaság belső ügyeivel foglalkozott s külföldi társaságokkal új csereviszonyokat fűzött. Az elnök a decz. 22-iki ülésen jelezvén azon munkásságot, melyet *Luksch József* úr a

fümei tengerészeti akadémia tanára és *Richter* Ede gráci egyetemi rendes tanár úr a Balatonbizottság munkakörében kifejtési szivesek voltak, nem különben rámutatván azon buzgóságra, melylyel Dr. *Márki* Sándor jelenleg kolozsvári egyetemi tanár úr mint társaságunk volt választmányi tagja kifejtett volt: indítványozta, hogy nevezett urak a társaság levelező-tagjaivá választassanak meg. A választmány ezen indítvány alapján, az alapszabályok értelmében *Luksch* József, dr. *Richter* Ede és Dr. *Márki* Sándor urakat a társaság levelező tagjaivá egyhangulag megválasztotta. Ezen megválasztást mind a hárman igen meleg sorokban köszönték meg.

A társaság kebelében működő *Balaton-bizottság* ezen évben is buzgón folytatta munkásságát t. Elnökünk *Lóczy* Lajos úr vezetése mellett. Az elért eredményekről külön jelentés fog megjelenni.

Társaságunk *Helynévtári bizottsága* mely az 1892. év első napjaiban alakult, már az elmúlt év alatt jelentékeny munkásságot fejtett ki.

E bizottság főfeladata az újabb kiadás alá kerülő 1:75000 méretű katonai térkép névanyagának revideálása. Ez ügyben szükség volt első sorban az illetékes hivatalos körök megkeresése, s míg a bizottság egyrészt megkereste a cs. és kir. közös hadügyminister urat, hogy a bécsi cs. és kir. katonai intézet egyik tagja, *Kalmár* úr bizottságunkba léphessen, másrészt a belügyminister úrhoz fordult, hogy a térképek correctura lapjai annak idején társaságunkhoz küldessenek meg. A belügyminister úr örömmel üdvözölte vállalkozásunkat s megígérte, hogy a mint az első iveket megkapja, azokat hozzánk juttatja a névanyag revisiója végett.

A bizottság figyelemmel kísérte, hogy az iskolai használatra szánt térképek névanyaga is korrekt legyen. Erre nézve a bizottság körlevélben felszólította a nagyobb iskolai térképkiadókat, hogy tervezett térképkiadásai kefelevonatait küldjék be a Társaságnak, hogy azok díjmentesen revideáltassanak. A felszólításnak fogantja lett s ez idő szerint mintegy 60 térkép-lap névanyagának kijavítása befejeztetett.

Bizottságunk a magyar helynevek helyes alkalmazására a közéletben is felügyelt. Így nagy volt a panasz, hogy a fővárosi forgalom két főpontján a nyugati és déli pályaudvarokban német szövegű (*Szegedin*, *Ofen-Pest* stb.) térképek vannak kifüggesztve. Azon megkeresésnek, mely egyrészt az államvasutak, másrészt a déli vasút igazgatóságához intéztetett, azon eredménye volt, hogy a nyugati pályaudvar hibás térképe teljesen levétetett, a déli pályaudvaré egy új és magyar térképpel helyettesítetett.

Bizottságunk ellenőrzését a sajtóval szemben kevés siker koronázta. Tudvalevőleg a helybeli német lapok általánosan a magyarországi helységek német neveit használják. Bizottságunk körlevélben kérte fel az illető szerkesztőségeket a magyar nevek alkalmazására. Míg a körlevelet a magyar sajtó nagy lelkesedéssel fogadta, addig egyedül a Pester Lloyd volt hajlandó a kívánat teljesítésére; de az is csak néhány hónapig! Néhány hó múlva ismét a német nevek alkalmazását léptette életbe s bár bizottságunk a lapot nyilvánosan tett ígéretere először magán-, majd hivatalos, majd végül a sajtó útján figyelmeztette, a Pester Lloyd ígértét nem tartotta kötelezőnek s a magyar nevek alkalmazását teljesen elejtette. Bizottságunknak csak abban az öntudatban maradt elégtétele, hogy elkövetett mindent, amit e téren tehetett.

Felolvasó üléseink rendezésével ez évben kiválóképen t. *Elnökünk* foglalkozott s ebbeli fáradozását szép siker koronázta. Felolvasó ülés 9 tartatott részben a tud. Akadémia heti üléstermében, részben a tudomány-egyetem ásványtani intézetének előadó termében.

A január 14-iki ülésen dr. *Szabó József* egyetemi tanár úr vál. tag az Amerikában élő khinaiakról értekezett, míg *Eckert Antal* polgári isk. tanár úr mint vendég a Balaton vidékét ábrázoló szép fényképeket mutatott be vetítéssel.

Február 25-én *Konkoly Thege* Miklós úr r. tag a Magyarországbán eszközölt hosszkülönbségi meghatározásokól, dr. *Buttyka Dezső* úr r. tag pedig a kurdokról értekezett.

Márczius 10-én *Lóczy Lajos* elnök úr tett előterjesztést a Balatonról: *Herman Ottó* úr mint vendég értekezett a Balaton halásztópographiájáról, *Hajagos Imre* úr r. tag, pedig „A Maros betorkollása a Tiszába“ című értekezését olvasta fel.

Márczius 23-án *Gróf Mailáth Géza* úr alapító tag a japáni szigeteken tett utazását ismertette s az ott gyűjtött néprajzi tárgyak gazdag sorozatát mutatta be.

Az októberhavi üléseket (13-án és 27-én) dr. *Török Aurél* úr vál. tag töltötte be a Kaukazusról tartott előadásaival, melyeken bemutatta a Kaukaszus dombor-térképét is. Az első előadás főképen a föld- és természetrajzi viszonyokat ismertette, míg a második a néprajzi viszonyokkal foglalkozott s vetített fényképekkel volt illusztrálva.

A november hó 10-én tartott ülésen az *elnöki* előterjesztések után dr. *Havass Rezső* úr vál. tag ismertette *Szamota Istvánnak* „Régi magyar utazók Európában“ című munkáját.

Nov. 24-én *Sóbányi Gyula* úr r. tag „A folyó vizek hatásáról“, dr.

Jankó János titkár úr pedig Törda-aranyos-szék-Toroczkón a társaság megbízásából végzett néprajzi kutatásairól számolt. Az előadó néprajzi tárgyak és általa felvett fényképek bemutatása által tette élvezetessé értekezését.

Utolsó felolvasó ülésünk deczember 15-én volt, melyen *Gróf Mailáth* László úr „Uti emlékek Szumatrából“ czímen tartott nagy közönség előtt felolvasást, vetített képek bemutatása mellett.

Tartatott tehát összesen 14 előadás 13 előadó által.

Közleményeink XX-dik kötete 33 ívnyi terjedelemben jelent meg s 25 nagyobb cikket és számos kisebb közleményt tartalmaz. A „Rövid Közlemények“ rovatáról ez évben is *György* Aladár ur r. tag gondoskodott.

A *rendes tagok létszámáról* a következőket jelenthetem.

Az 1891. év végén volt 527 rendes tag, 1892-ben megválasztatott 19 új tag, de meghalt 5, kilépett s töröltetett 28 tag, s így a rendes tagok száma 1892 végén 513 volt.

A halál elragadta körünkből *Baross* Gábor és *Keleti* Károly tiszteletbeli tagokat ; Dr. *Arenstein* József alapító tagot ; *Fuchs* Rudolf, *Gáspár* János, *Okolicsányi* Amália, *Steiner* Márton és *Szlávy* Sándor rendes tagokat.

Könyv- és térképtárunk az idén is leginkább csere útján szaporodott. Erről különben valamint a társaság vagyónáról is a kiküldött vizsgáló bizottságok tesznek jelentést.

Társaságunk ez évben is 1000 frt állami segélyben részesült, folyamodott ugyan a Magy. Tud. Akadémia támogatásáért is, de nem volt szerencsés azt megnyerhetni.

Ezekben volt szerencsém évi jeentésemet a t. közgyűlésnek előterjeszteni — kérem méltóztassék ezt tudomásul venni !

Berecz Antal,
főtitkár.

A Magyar Földrajzi Társaság 1892. évi bevételeinek és kiadásainak kimutatása.

B E V É T E L :

1. Pénztári maradvány 1891-ről	394.79
és 9 drb 100 frtos magyar járadék kölcsön-kötvény	
2. Évdíjából 1892-re	2157.—
3. Évdíjhátrálékból	300.50
4. Oklevelekért	34.—

5. Előfizetésekből	274.50	2766.—
6. Kamatokból		348.56
7. Államsegély		1000.—
8. Befizetett alapítvány		100.—
9. Vegyes bevétel		15.59
Összesen		<u>4624.85</u>

K I A D Á S :

1. A Földrajzi Közlemények kiadása :		
a) nyomdai költség	1640.90	
b) írói díjak	812.—	
c) expedálásra	195.52	2648.32
2. Tiszteletdíjakra		600.—
3. Pénztárkezelési díj s az évdíjak behaj- tási költsége		276.60
4. Szolgáknak		56.50
5. Könyvtári költség		75.40
6. Vegyes nyomtatványokért		121.—
7. Irodai költség		146.—
8. Postaköltség		100.58
9. Vegyes költség		15.56
10. Felolvasások költségei		125.—
11. Az alaphoz csatolandó 3 db 200 koro- nás magyar papíráradék kölcsön köt- vényért		<u>285.45</u>

A kiadások összege 4450.44

Bevétel 4624.85 és 9 db 100 frtos magy. járadék kölcsön-kötvény

Kiadás 4450.44 frt

Marad 174.41 frt és 12 db 100 frtos magy. járadék kölcsön-kötv.

Budapesten, 1893. február hó 3-án.

Dr. Floch Henrik,
pénztárnok.

Berecz Antal,
főtitkár.

Alulírott bizottság a mai napon a számadásokat megvizsgálta s azokat tételenként az eredeti okmányokkal összehasonlította és valamennyit teljes rendben találta. Ennélfogva indítványozza a közgyűlésnek, hogy a pénztárosnak a felmentvény megadassék.

Budapesten, 1893. február hó 6-án.

Király Pál s. k.

Telkes Simon s. k.

a közgyűlés által kiküldött számvizsgálók.

A Társaság vagyonállása 1892. végén.

1. Alapítványi tőke:	
a) 27 darab 100 frtos névleges értékű 5%-os földhitelintézeti záloglevél és 3 drb 5%-os 100 frtos papíráradék a földhitelintézetnél elhelyezve	3000.—
b) 12 drb 200 koronás 4%-os papíráradék kölcson-kötvény névértéke	1200.—
2. Pénztári maradvány	174.41
3. Ingóságok becsértéke	30.—
5. Könyvek és térképek becsértéke	2700.—
Összesen	<u>7104.41</u>

Budapesten, 1893. február hó 6-án.

Berecz Antal,
főtitkár.

Költségelőirányzat 1893-ra:

BEVÉTEL:

1. Pénztári maradvék 1892-ről	174.41
2. Évdíj 450 tag után	2250.—
3. Évdíjhátralékokból	150.—
4. Oklevelekért	30.—
5. Előfizetésekből	270.—
6. Kamatokból	168.—
7. Állami segély	1000.—
A bevétel összege	<u>4042.41</u>

KIADÁS:

1. Közlemények XXI. kötetének kiadási költsége	2600.—
2. Tiszteletdíjak	600.—
3. Az évdíjak behajtásáért s pénztárkezelési díj	200.—
4. Szolgák díjazására	60.—
5. Folyóiratokra s könyvekre	100.—
6. Irodai költségre	120.—
7. Póstköltségre	100.—
8. Vegyes nyomtatványokra	100.—
9. Felolvasások költségeire s egyéb kiadásokra	162.41

A kiadás összege 4042.41

Budapesten, 1893. február hó 3-án.

A választmány.

Jelentés a könyvtár állásáról. A földrajzi társaság könyvtárát a választmány megbízásól mai napon átvizsgálva sajnálattal kell fel- említenünk, hogy a mult évben általunk felsorolt hiányok részben még most is észlelhetők, különösen pedig a tultömöttség, melyen azonban a helyiség hiánya miatt segíteni nem lehet. Nagyobb baj, hogy az elmult évben könyvek köttetéseire egyetlen krajczár sem fordított, holott különösen a folyóiratok azt nagyon megkövetelnék, mivel folyóirataink száma a 300-at meghaladja és a jelen évben 14-el szaporodott, úgy hogy ez a gyűjtemény könyvtárunknak legbecse- sebb része, mely — ha gondosan nem köttetik — elkallódásnak van kitéve és egyes füzeteket idővel megszerezni sem lehet. Hiány az is hogy könyvtárunkat a földrajzi seminarium növendékein kívül alig használja valaki és a kik használják a tagok közül, a könyveket nem adják vissza, úgy hogy nemcsak a mult évtizedből, de még a 70-es évekből is több értékes könyv van künn. Kérjük a közgyűlést, bizza meg a választmányt, hogy ezeket a hátrálékokat legalább 1880 végeig bezárólag szigoruan hajtsa be és esetleg a hátrálékot törölhesse belá- tása szerint. Különben társaságunk könyvtára e mult évben részben vétel, részben ajándék útján 93 művel szaporodott. Ajándékokat adtak a Természettudományi Társulat, Révai testvérek, Berecz Antal, Jankó János, Penck A., Levasseur E., K. Nagy Sándor, Vedovelli, Ricour, Peschuel Lösche, Simonyi Jenő, dr. Fritsch stb. A könyvtár a ked- vezőtlen viszonyokat tekintve jó állapotban és rendben van, nagyobb részt szekrényekben és különösen örvendetes, hogy a földrajzi semi- narium növendékei a könyvtárt naponként használják

Budapesten, 1893. február 6-án.

György Aladár.

Borbás Vincze.

Választmányi ülés febr. 16-án.

Dr. Erődi Béla kir. tanácsos elnöklete alatt jelen voltak: Berecz Antal főtitkár, Dr. Jankó János titkár, Dr. Fioch Henrik pénztáros; továbbá Asbóth János, Dr. Borbás Vincze, Dr. Brózik Károly, Dr. Entz Géza, Gerster Béla, Ghyczy Béla, György Aladár, Lóczy Lajos választmányi tagok.

1. *Elnök* meleg szavakban üdvözli a választmányt, köszöni en- nek, valamint a közgyűlésnek beléje helyezett bizalmát s igéri, hogy buzgó munkásságával iparkodni fog a társaság ügyeit előre vezetni.

2. *A főtitkár jelenti, a)* hogy Coburg Fülöp herczeg ő kir. fenségé- nek a Társaság Protektorának tudomására hozta az elnökségben történt változást, mit ő fensége kegyesen tudomásul vesz. *b)* A berlini „Verein für Erdkunde“ a társaságnak ajándékuul megküldötte a Columbus- ünnepély alkalmából általa kiadott diszmunkát, melynek czíme; *Fest-*

schrift zur vierhundertjährigen Feier der Entdeckung Amerika's. Die Entdeckung Amerika's und ihre Bedeutung für die Geschichte des Weltbildes von Konrad Kretschmer.“ c) A pénztárba 1893-ban eddig befolyt a mult évi maradékkal együtt 707.91 frt, a kiadás pedig 116.— frt volt. A Hunfalvy János-alapra pedig eddig 135 frt fizetett be, mely összeg egy 200 koronás papíráradékban és 40 frtnyi, takarékpénztári betétben van elhelyezve. d) Felolvasásra Findura Imret Hanusz István, Inkei László, Téglás Gábor, s Molnár Vincze urak vannak előjegyezve.

4. Az eddig is működött bizottságok nevezetesen a) a *Balaton-bizottság*; b) a *Helységnevtári bizottság*; c) a *Hunfalvy János-alap bizottság* továbbra is megerősítetnek.

5. Örvedetes tudomásul veszi az ülés a M. Tud. Akadémia azon elhatározását, hogy a Balaton faunájának tanulmányozására társaságunknak ezer frtot bocsát rendelkezésére 1893-ban.

6. A Balaton-bizottság elnöke megbizást nyer, hogy az idei pünkösdi ünnepek alatt a Balaton mellékére kirándulást s ott felolvasásokat rendezzen a Balaton tanulmányozása iránti érdeklődés felébresztésére.

7. Intézkedés történik Jankó Jánosnak a mult évben Aranyos-széken tett néprajzi kutatásairól irt munkájának kiadása iránt.

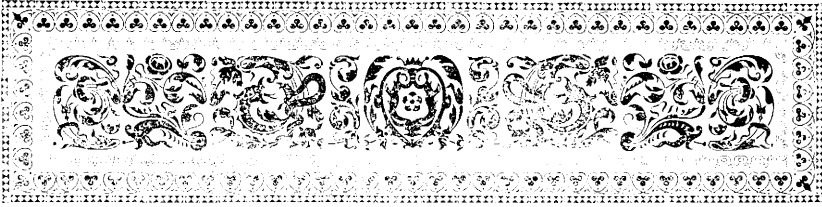
8. Uj tagokul megválasztatnak: *Bercsényi Béla*, és *Pintér Sándor* urak a Nemzeti-színház tagjai s a *Ferencz József-nevelőintézet*.

Felolvasó ülés február hó 23-án a Tud. Akadémiában.

Elnök Dr. Erődi Béla kir. tanácsos.

1. *Téglás Gábor* r. tag felolvasta „Római castrum a Déli-Kárpátokban“ című értekezését.

2. *Molnár Vincze* mint vendég bemutatta a vakok tanításához készített térkepeit s azok gyakorlati használatát.

Amerika s a magyarság.

(Felolvastatott a márczius hó 15-én tartott ülésén.)

Ma négyszáz esztendeje, 1493. márczius 15-én a palosi kikötőbe két hajó futott be abból a háromból, melylyel ugyanonnan 1492. augusztus 3-án indúlt el *Columbus* Kristóf, hogy nyugati irányban keresse föl az Indiákat. S kit nyolczadfél hónap előtt átkok közt bocsátották útjára, a szívtelennek, őrülnék tartott Columbust mint jötevőjüket, mint igazi nagy embert fogadták most a palosiak.

Ki hitte volna akkor, hogy márczius idusa, mint annyiszor már s ezután is még nem egyszer, *új korszakot* nyit egy nemzet, sőt az egész emberiség történetében? Hogy az a most fölfedezett föld, mely négyakkora mint Európa, négyszázad alatt sok milliárd értékű *aranyat*, s kiszámíthatatlan jövedelmet nyújtó új terményeket ajándékoz ennek a telhetetlen kis földrésznek és *házát* teremt 125 millió hontalannak? Ki gondolt volna a humanismus századában arra, hogy a gondolat szabadságának szent nevében föltárt új világot negyven millió *rabszolgának* könye fogja áztatni, s hogy az európai kultúra behozatalát egy *őseredeti kulturának pusztulása* követi? Ki gondolt reá a nagy monarchiák megalakulásának korszakában, hogy ez a 413,000 □ myriameternyi föld lesz a *köz-társaságok hazája*, hol politikai eszményét a vénülő Európa is megtalálhatja? S melyik *magyar* gondolt akkor arra, hogy a késő unokák közül tizenegyezer kilométerrel odább nyugaton majd fél-millió magyar alattvaló telepedik le ott, a hol nincs török, nincs német, cseh, lengyel ellenség, de vannak irtatlan őserdők, töretlen prairiek, dögletes mocsarak, feneketlen bányák, izzó koks-kemen-czék, a melyek épen úgy megkövetelik a maguk áldozataikat? S a hol négyszáz esztendő múlva a magyar *iparos* is megjelenik

egy világvárosban, hogy részt vegyen abban a versenyben, melyet az ó- és az újvilág anyagi és szellemi műveltsége folytat az elsőségért; s a hol a Kinisiek kezéből kihullt kardot mechanikus és technikus czélokra alakítják át az Edisonok?

Óstermeléssel foglalkozó *hazánk* milliókat köszönhet Columbus Amerikájának, melynek mind a négy százada meghozta a maga ajándékát. A XVI. század a dohányt, a XVII. a tengerit, a XVIII. a burgonyát s a XIX. az akáczfát. S a nagypipájának, kevés dohányúnak csúfolt magyar termeli ma Európában a legtöbb dohányt; 560,000 métermázsa után évenként körülbelül 43 millió forintja van belőle az államnak. A tengeri-termesztést Erdélyben a XVII. században már a törvények szigorúságával kellett korlátozni, hogy ne menjen az a búzatermelés rovására; s egész Európában, 33 millió hektoliterrel, most is mi termeljük belőle a legtöbbet. A burgonya, melynek ültetése miatt a felvidéki tótok még lázongtak III. Károly ellen, az alföldi megyék pedig gúnyosan kérték II. Józsefet, hogy küldjön hozzájuk olyan embereket, a kik értenek az ültetéséhez, most általánosan elterjedt növény, mely évenként körülbelül 50 millió frt értéket képvisel. Akáczfák nélkül manap el sem képzelhetjük az alföldet, pedig csak félszázad előtt jött általános divatba. Esőzési és éghajlati viszonyaink szabályozásával s a föld megkötésével évenként már is sok millióval növelte földeink értékét. Ha tehát az amerikai arany és ezüst beözönlése már a XVI. század közepén mintegy tizedrészre csökkentette pénzeink értékét, Amerika viszont megbecsülhetetlen jövedelemforrásokat biztosított földmivelő országunknak.

A tudós világ tavaly, 1892-ben ülte meg Amerika fölfedezésének négyszázados évfordulóját. A magyar földrajzi és történelmi társulat és az erdélyi muzeum is fölelevenítette a nagy fölfedezőnek, Columbusnak emlékét, a Szent-István-társulat megbízást adott életének megírására, ¹⁾ az amerikai Egyesült-Államok zsidósága pedig Dr. *Kayserling* M. budapesti rabbit bízta meg annak kikutatásával, mi részök volt a zsidóknak Amerika fölfedezésében. Azt hiszem azonban, azt sem volna érdektelen tudnunk, mi magyarok, hogyan ösmertük meg Amerikát, mely ma közel félmillió

¹⁾ A Szent-István-Társulat már 1856-ban is kiadatott „Columbus vagy Amerika fölfedezése“ czímmel egy könyvet, melyet Danielik János 8 r. VI és 406 lapon a Nyugatindiai-szigetek térképének kisérétében írt meg. De Columbusnak ez az egyetlen nagyobb magyar életrajza sem alapul eredeti kútfőkön.

magyar alattvalónak nyujt kenyeret. Mi volt az a bűvös erő, mely bennök a tudományos érdeklődést egyszerre a kenyér után való epekedéssé változtatta át?

Az érzelmek átalakulásának ezt a négyszázados történetét foglalom össze ezúttal.

I.

Az első magyar világhkrónika Columbról. A magyar udvar s a fölfedezés híre. VI. Sándor pápa. Amerika első térképei magyar könyvekben. Maximilianus Transylvanus. Magyar mű a hajózásról. Parmenius Newfoundlandben. Egy erdélyi álnemes mint Virginia s Vésey mint New-York kormányzója.

Szekely István, az első magyar egyetemes történelem szerzője 1559-ben így beszéli el Amerika fölfedeztetését: ¹⁾

„Americus Vespucius és Columbanus Kristóf ez időbe (1492.) találák az új földet, kit annakelőtte sem az európai emberek, sem az ázsiaiak, sem pedig az afrikaiak nem tudtak. Kinek az ő találása ilyen módon történék:

Hispaniából, az Castellonak országából, a királynak akaratjából elindula a vizen az Columbus Kristóf, hogy új földet keresne a nagy tengernek vizeibe; és találá sok napoknak utána két nagy szigetet, kinek egyikét nevezék Hispaniának és a másikat Joannának, kikbe lakoznak vala mezítelen emberek, kik kinyérrel nem éltenek, hanem csak néminemű fűgyökérrel.

Ezeknek földük egyéb állatot nem terömt, hanem csak tengeri nyúlát, kigyót, nyúlát, réczét, görliczét és psitacus-madarat. Kiknél az arany bőségesen vagyon és böcsületbe; de vasuk semmi nincsen, hanem a helyett élnek kővel és csonttal, kivél fát vágnak. Kiknek földüket az Columbus mikor mind eljárta volna, harmincznyolcz embert hagyván az ő királyuknál, azután megtére Hispaniába.

Ezután másod esztendőbe ezerkétszáz emberrel meg elindula az előbbi lelt szigetek felé, holott mentökbe jutának a canibalusokhoz.

E canibalusok emberhússal laknak, mezítelenön járnak, szigeteket a tengeren elrabolnak, hogy az ő eledelöknek szerét tehesék. Ezeknek földükre hogy kiszállottak volna, viadalt kezdének

¹⁾ Chronica ez vilagnac yeles dolgairól. Szekely Estvan. Cracoba. Nyomatott Striykouiay Lazar Altal, Christus születésenek MDLIX. esztendeibe. A 223. levélnek mindakét oldalán.

velök a canibalusok ; de hamar az hispánusok megverék őket. Kiknek konyhájokon találának egy sütött embert a nyárson és nagy fazakakkal emberhúst a tűznél lúdakkal öszve. Onnat elindulván, juta az előbbeli talált szigetre, holott az ő szolgáit hagyta vala, de azokat addig a szigetbeliek mind megölték vala. Holott egy erős várost rakván és meghódoltatván a szigetbelieket, megtérének esmét Hispániába.“

Magyarország ekkortájban még gyakorta érintkezett a külfölddel s II. Ulászlónak szegényes, de tudománykedvelő udvara kétségtelenül idején, talán épen Cuspinianus által értesült a korszakalkotó eseményről. Meglepők voltak, de hitetlenséget nem keltettek azok a hírek olyan udvarban, melyben — Mátyás korában — éveket töltött Columbus szellemi őse ¹⁾, Müller János, vagy tudós nevén *Regiomontanus*. Regiomontanus fedezte föl a meteoroskópót, melylyel az addigiaknál pontosabban meghatározhatta a földrajzi szélességeket. Evvel és a tangensek táblázatával épen olyan ösztönt adott Columbusnak az Atlanti-oczeán bejárására, mint a föld mozgásáról szóló, különben még bizonyos félénkséggel hirdetett elméletével. Neki tulajdonítják a Mátyás király könyvtárat díszítő globus készítését is ²⁾. *Peuerbach, Torquatus, Tolhopf* stb. csillagászok, kik igen sűrűn érintkeztek Mátyás udvarával, a matematikai geographiát is újabb adatokkal lepték meg, s magyar humanista körökben kedves olvasmány volt *Ptolemaeus*, ki tizenkét század óta hirdette már, hogy a föld gömbalakú.

Hogy azonban milyen általános volt még mindig a föld kerkségébe vetett hit, bizonyítja maga VI. Sándor, ki — mint Borgia Rodrigo bíbornok — egri püspöknek és péterváradí apátnak tekintette magát³⁾ egészen 1492. augusztus 12-éig, azon napig, a melyen a pápai trónra lépett; és azon napig, a melyen a Gran Canariánál kötött ki Columbus, hogy kijavítassa már is megrongált hajóit. Columbus visszatérése után a pápa, mint választott bíró, 1493. május 4-én a spanyol és portugál fölfedezők közt két részre osztotta a föld kerkségét; a száz esztendővel későbben író *Istvánffy* Miklós szerint ⁴⁾ olykép, hogy „mindaz, a mit nyugaton már föltaláltak, vagy föltalálnak, törvényesen a spanyol királyokat illesse, a mi pedig ettől keletre van, a portugáloknak jus-

¹⁾ Így nevezi életírója, Ziegler. (Regiomontanus, ein geistiger Vorläufer des Columbus. Drezda, 1874.)

²⁾ Schier, De ortu, lapsu et interitu Budensis Bibliothecae. 13.

³⁾ Fraknói, B a k ó c z, 48.

⁴⁾ Historia, II. könyv, 1492-hez.

son.“ S áradozva ismeri el a magyar történetíró, hogy „ezeknek az új földeknek csodálatos feltalálása örök dízst hozott a keresztény köztársaságra.“

Magyarország, melynek nagyhatalmi állása épen akkor süllyedt, mikor a Spanyolországé rohamosan emelkedett, ezer baja közt is figyelemmel kísérte az Amerikában tett fölfedező útakat. Épen egy magyarországi könyvtár, az Apponyi-féle, őrizte meg Ptolemaeus geographiájának *Marco Beneventano* és *Coito Veronese* által átnézett kéziratát, mely alapúl szolgált az 1508-ban Rómában eszközölt híres kiadáshoz s melynek 34 térképe közt ott találjuk Amerikának első tökéletesebb térképét is, valószínűleg *Ruysh* János szerkesztésében.¹⁾ Hozzá van kötve a „*Novi orbis descriptio ac nova oceanis navigatio*“ is, mely Amerigo Vespuccinak sikereiről ad számot s nevét először hozza összeköttetésbe a fölfedezett új földrészszel.

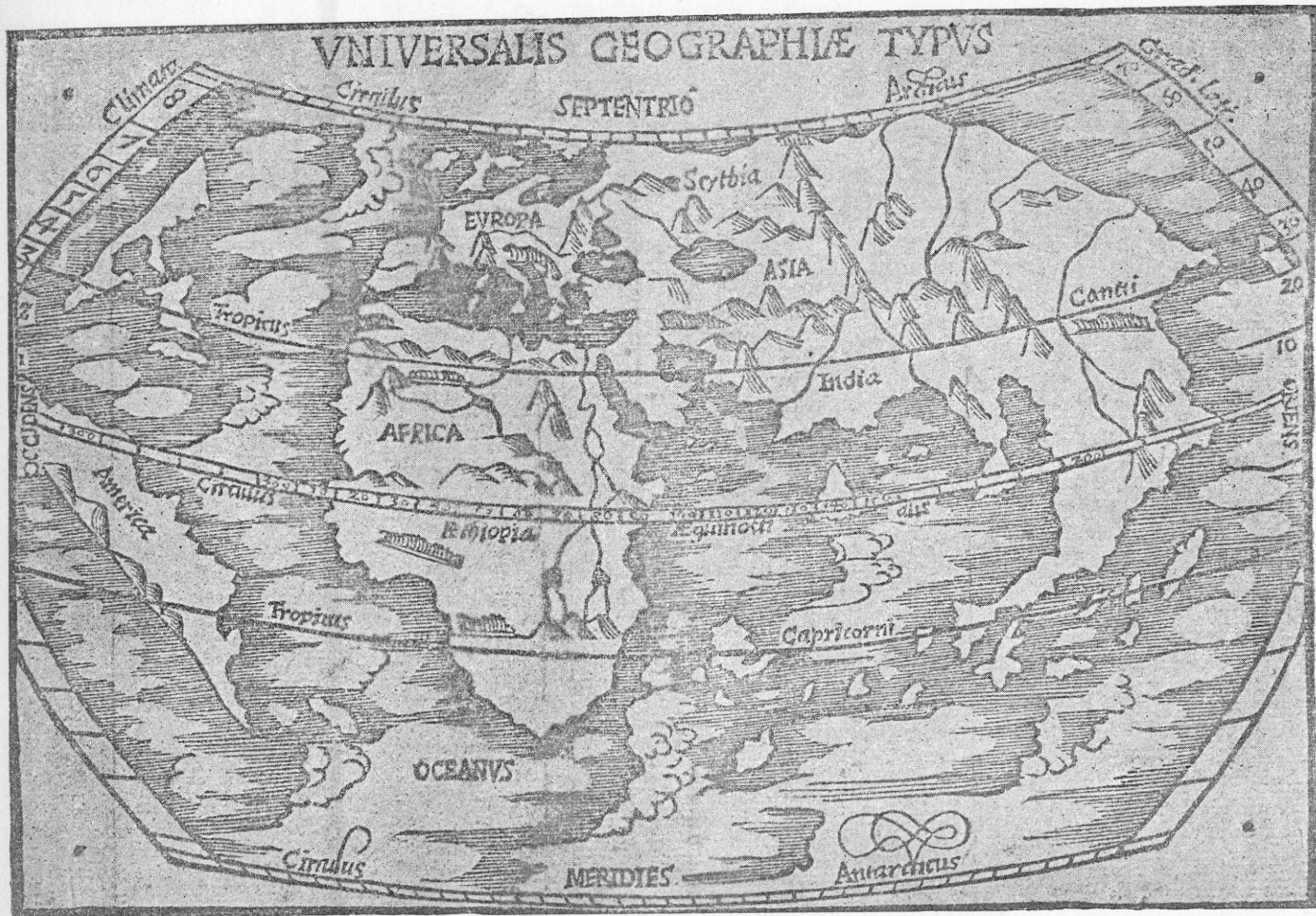
Magyar iskolákban először *Honter* János, Brassó nagy fia mutatta be Amerika térképét. Igen valószínű, hogy alapúl ehhez *Schöner*nek 1515. évi globusát használta. Ez a globus elveszett és csak a *Honter* által felhasznált világglapban maradt fenn, mely *Apianus* (*Bienewitz*) Péter 1520. évi *Typus orbis universalisa* szerént van rajzolva²⁾. Magyar könyvben először *Honter* „*Rudimentorum cosmographiae libri duo*“ című könyvének 1534. évi *krakkói* kiadásában jelent meg egy lapon s ekkép ábrázolva a a négy földrész. Ez a térkép hiányzik *Honter* könyvének minden más kiadásából;³⁾ azonban Amerika megjelölésével készült másik térképe 1546 óta megvan *Honter* minden más kiadásában.⁴⁾ Érdekes és jellemző, hogy az 1534. évi kiadás címlapján a föld kerekiségének kis térképe még csak Európát, Ázsiát és Afrikát tünteti föl, ellenben az 1552. évi kiadás és az 1592. évi *Enchiridion*

¹⁾ *Wheeler*, Report upon United-States geographical surveys west of the 100. Meridian. I. Geographical Report. (Washington 1889.) F. függelék, 499—500. lap. Az Apponyi-könyvtár példányát épen a jubilaris 1892. esztendőben egy angol könyvtár vette meg.

²⁾ *Wiser* Magelhães-Strasse. (Innsbruck, 1881.). 22. l.

³⁾ Egyetlen példánya (szélein s a sorok közt kézíratos jegyzetekkel) a berlini kir. könyvtárban Po. 5335. sz. a. A térkép a 13. levél után kötve. A facsimilét közvetlenül erről készítettük. *Schöner* globusának rajzát I. *Wiesernél*, a II. mellékleten.

⁴⁾ Erre a körülményre már *Humboldt* fölhatta a figyelmet. (*Kritische Untersuchungen*, I. 307., 320., 419.) és *Ghillan'y*, *Die ältesten Karten des neuen Continents*, 11. lap.

Amerikának magyar könyvben megjelent legrégebb térképe, 1534.

cosmographiae ¹⁾ végén a földgömbre már Amerika is oda van rajzolva, de nincs megnevezve.

„Coelorum partes, stellas cum statibus, amnes,
Regnaque cum populis, parve libelle, tenes“

szól Honter könyvének a jeligéje; ebben a könyvben azonban az egen kívül csak az óvilágot verseli meg; ellenben semmit sem szól Amerikáról s így a szöveg nem vonatkozik ennek ritka térképére, melyet az iskolában magában mégis kétségtelenül megmagyarázott.

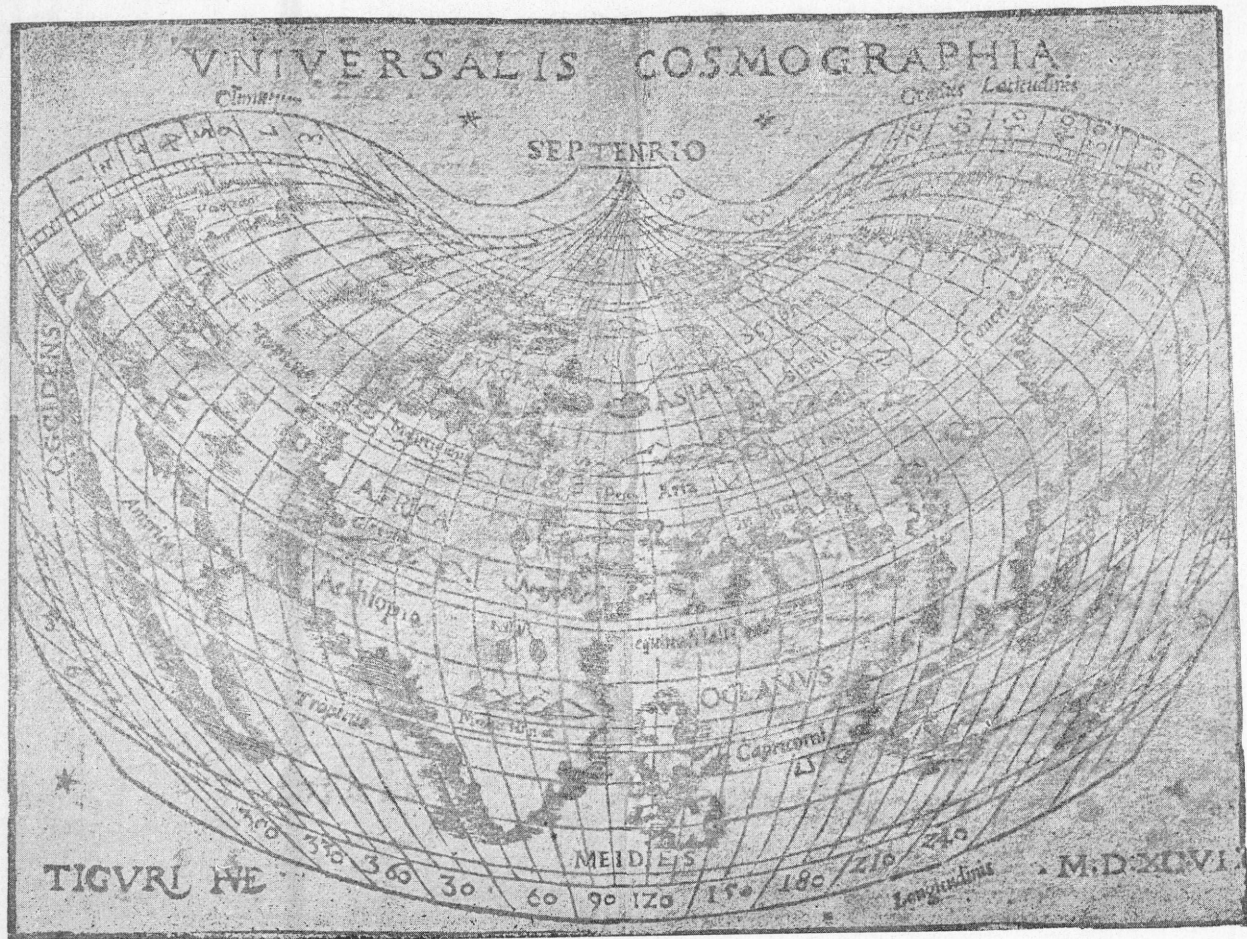
Arról a korszakalkotó eseményről, hogy Magalhaens fölfedezte Amerikának déli részeit is, V. Károlynak magyar származású titkára, Maximilianus *Transylvanus* már 1523-ban hirt adott a világnak.²⁾ Pigafetta tudósításán kívül főképen az ő füzete a föld körül tett első utazásnak legmegbízhatóbb leírása, mivel személyesen érintkezett az expeditio tagjaival, látta a magukkal hozott ritkaságokat s használta úti naplójukat. Schöner János, a már említett nürnbergi matematikus volt az első, a ki 1523-ban készített új globusára mindjárt fölvette a M. Transylvanustól Dél-Amerikáról s a Moluccokról közölt adatokat, még pedig — mint maga mondja — azért, „ut quae lectu videantur mirabilia, aspecta credantur probabiliora.“³⁾

A többi földgömb- és térképkészítő egymásután követte ezt a példát. Érdekes képét nyújtja M. Transylvanus tudósítása annak a vergődésnek, melyben a tudomány Magelhaens útja eredményeinek megösmérése előtt a közönségesen csak térre firmának nevezett Amerikára nézve élt. Írónk beösmérése szerint nem tudták, elrekeszti-e az új-föld a nyugati tengert a keletitől. Tudták, hogy az a föld éjszokról délfelé tart; de nem tudták, tesz-e nyugatfelé valami kanyarodást. A magyar szerző azonban arra figyelmezteti olvasóit, hogy ujabban két területet találtak éjszakon. Az egyiket a halaknak egy új fajáról *Baccaléarok földének* nevezik. Ez irodalmunkban a Szent-Lőrincz-folyam torkolatvidékének s vele *Éjszak-Amerikának első említése*; mert a Bacalhaos, vagyis a Tőkehalak szigetei név alatt a Lorenzo-öböl szigeteit értették. A másik új föld a *terra florida*, vagyis a mai Florida, melyet 1513. márcz. 27. fejezett föl Juan Ponce de Leon. „Ha ezek — ugymond — ehez a

¹⁾ A berlini példánnyal egybekötve.

²⁾ Életrajzát — minden eddiginél bővebben — az Erdélyi Múzeum 1893. évi I. füzetében (23—39. l.) közlöm, a reá vonatkozó bibliographiával együtt.

³⁾ Stevens of Vermont: Johann Schöner, Professor of Mathematics at Nuremberg. (London, 1888.) Ösmerteti K r o p f a Századokban, 1889., 53. l.

Amerika térképe Honter könyvében, 1593.

szárazföldre tartoznak, (mire nézve Magelhaens másirányú útja természetesen nem adhatott felvilágosítást,) akkor semmikép sem lehet nyugatról keletfelé menni, hacsak ezen a szárazföldön keresztül nem vezet valami szoros. Ilyet azonban idáig a legszorgalmasabb kutatások után sem találtak.“ Írónknak ez a tudósítása feltűnően összevág Leonardo da Vincinek az éjszakamerikai területekre vonatkozó térképével, mely 1514—5. készülhetett.¹⁾

Azóta, hogy a zilált politikai viszonyok hazánk egy részét a Közép- s Dél-Amerikában is uralkodó Habsburgok karjai közé hajtották, Maximilianus Transylvanus módjára számos magyar vállalt spanyol államszolgálatot s nem lehetetlen, hogy egyik-másik az új-világba is elkalandozott közülök. Hiszen a *hajózásról* szóló első értekezések 1537-ben Portugáliában s 1580-ban Magyarországon jelentek meg. Az első ilyenmű angol könyvben, mely 1600-ban került ki sajtó alól, *Whrigt* ezeknek az adatait is fölhasználta,²⁾ s így bizonyos tekintetben mesteréül ösmerte el a teljesen elfeledett magyar író.

Angolország pártfogolta az első magyar utazót, ki Észak-Amerika partjait látta. *Parmenius* István ez, ki 1583-ban résztvett a newfoundlandi expedícióban s utjáról némi jegyzeteket közölt. Budán született s Magyarországon nyerte első neveltetését. Majd külföldre ment és három éven át sorra látogatta az akadémiákat. Oxfordban megismerkedett Hakluyt Richárddal s általa Sir Humphrey *Gilbert*tel, ki már 1581-ben hajósvállalatot szerelt föl Newfoundland gyarmatosítására s most újabb útra készült. A magyar ifjú 1583. ápr. 30. lelkes latin versben üdvözölte *Gilbert*et, ki utóbb őt magát is rábeszélte, hogy vele menjen kalandos utjára s hogyan annak a történetét latin versekben örökítse meg. Őt hajóval indultak el június 11-én; aug 3-án kikötöttek Newfoundlandben a Szent-Johns révében s az angol királyné nevében azonnal birtokba vették az egész földet. *Parmenius* nagyon kiábrándult. Sivárnak találta Newfoundlandot, a melyen jegesmedvénél egyebet alig látott. Tapasztalatait barátjához, Hakluythoz aug. 6-án intézett levelében mondja el)³⁾. Két hét múlva ismét hajóra szálltak az expedíció tagjai, hogy

¹⁾ *Wieser*, id. h. 53—4. és III. melléklet.

²⁾ *Strachey* tábornok felolvasása Cambridgeben, 1888. febr. 18. Proceeding of the royal geogr. Society in London, 1888. 156. l. A magyar könyv címe ösmertlen.

³⁾ Közli *Hakluyt*, *Voyages, Navigations etc.* III. 137—143. V. ö. *Kropf* cikkét *Parmenius*ról. *Századok*, 1889., 150—4. és *Collection of the Massachusetts Historical Society*, (Boston, 1804), IX. 49.

körüljárják és kitapasztalják a sziget partvonalait. Aug. 29-én azonban nagy vihar lepte meg őket, mely délnyugat-felé sodorta s Új-Skóczia déli részén a Cap-Sable közelében zátonyra vetette a Delight nevű vezérhajót, melyen Parmenius utazott. Tizennégyen megmenekültek, a magyar utazó azonban század magával a vízbe fúlt. Gilbert két hajóval megszabadult, utóbb azonban (szept. 9-én) az Azori-szigeteknél az ő fregátja is elsüllyedt és csak a harmadik

Amerika Honter földgömbjén, 1602.

hajót, a Golden Hindet vezethette vissza Hayes kapitány Falmouthba, hol szept. 22. kötött ki.

Vele együtt tért haza Walter Raleigh, ki tehát először Parmeniuszal együtt látta Éjszak-Amerikát, melynek gyarmatpolitikáját utóbb ő teremtette meg. A sort 1584-ben Virginia-gyarmat megalapításán kezdte. Virginia kormányzójának s Új-Anglia vagyis a mostani Egyesült-Államok éjszakkeleti hat állama tengernagyának

nevezte magát egy John *Smith* nevű kapitány, ki hazánkban is szerencsét próbált, sőt 1603. decz. 9. (oklevélhamisítással) erdélyi magyar nemességet szerzett magának. 1593-tól 1629-ig bejárta a földnek ösmert négy részét s 1630-ban ő-maga adta ki földrajzi és történeti műveit, a miket különböző nyelvekre fordítottak s mohón olvasták, pedig nem mindig hirdetik azok a tiszta igazságot.¹⁾ *Smith*, európai kalandjai után kissé meghiggadva, 1606-ban Virginiába vándorolt ki s így részt vett abban az expedícióban, melynek célja volt, hogy az időközben elpusztult gyarmatokat visszaállítsa. Ekkor szerzett érdemeit utóbb azzal viszonzta az Egyesült-Államok kormánya, hogy Capellanoval a washingtoni capitolium számára domborműben örökíttette meg azt a jelenetet, midőn 1606-ban a haláltól mentette meg Pocahonta indián leány²⁾. 1614-ben beható vizsgálat alá vette a Penobscot és Cap-Cod közt elvonuló partot s azt térkép kíséretében ösmertette meg Károly walesi herczeggel, ki az így föltárt területét Új-Angliának nevezte. A gyarmatosítás 1620-ban kezdődött meg.

A XVII. századból csak három magyarnak amerikai útjáról van szó. Az első *Sövényszalvy* Dániel deáknak fia, az erdélyi fejedelem étekgóója, ki bejárta az indiákat, vagyis Amerikát is, és 1627-ben Konstantinápolyban vesztette életét.³⁾ A másik *Vésey* Vilmos, kit 1664-ben, mikor New-York gyarmatot Richard Nicholls az angolok részére a hollandoktól visszavette, az angol király a gyarmat kormányzásával bízott meg s kinek érdeme, hogy 1683-ban New-Yorkban összeülhetett az első törvényhozótestület. 1689-ben húnyt el s a nagy világvárosnak egyik utcáját most is ő-róla nevezik.⁴⁾ A harmadik *Kelp* János erdélyi szász, ki 1689-ben Altdorfban magister címet nyert, azután több munkát írt s végre kivándorolt a nemrég alapított Pennsylvániába, hol nyoma veszett.⁵⁾

Mintha csakugyan megakarták volna fogadni ezek a magyarok *Zrínyi* Miklósnak „A török áfium ellen volt orvosság“-ban adott keserű tanácsát: „Van elég pusztaság Braziliában, — ott alapítsunk gyarmatot, ha ezt a hazát megvédeni nem tudjuk!“

¹⁾ Captain John Smith. Egy adat a magyar heraldikához, Kropf Lajostól (Turul, 1888., 164—168. l.)

²⁾ Bölöni Farkas S. Utazás É.-Amerikában. 2. kiadás. 274. l. Smith életrajza u.-o. 307—315. l.

³⁾ Kemény János önéletírása, 124. l.

⁴⁾ Vasárnapi Ujság, 1879, 608. l.

⁵⁾ Seivert, Gelehrten Nachrichten, 214.

II.

A XVIII. század. Law és II. Rákóczi Ferencz. Szdellar alkalmi könyve. Amerika első magyar leírásai. Magyar missionáriusok. Balogh guyanai növénygyűjtése. Pauer s az éjszaknyugati átjáró. II. József s az Egyesült Államok. Benyovszky s a baltimorei kereskedők. Amerika első magyar feliratú térképein Amerika regényekben s uttleírásokban.

Canada és a Missisippi medenczájének gyarmatosítása a XVII. század végén s a XVIII.-nak elején sokat foglalkoztatta Európának azokat a népeit is, melyek közvetlenül nem voltak érdekelve. Jean Law of Lauriston 1718-ban Canada s a Missisippi környékének gyarmatosítása és kizsákmányolása végett megalapította a Compagnie d'Occidentot, mely 1720-ban ép oly csúfos körülmények közt bukott meg, mint napjainkban a Panama-társaság és a mely sok ezer megcsalt ember millióin kívül elnyelte a bujdosó II. Rákóczi Ferencznek csaknem minden ingó vagyonát is. Jóformán alkalmi munka volt tehát Szdellar Ferencz nagyszombati „vándor philosophus“ itinerariuma, melyben Khínán, Japánon, Kochinkhínán és Brazilián kívül Canadát s így akkori felfogás szerént majdnem az egész Éjszak-Amerikát is ösmertette.¹⁾ Magyar nyelven azonban az egész Amerikát Vecsei Pap István és Bertalanffi Pál jezsuita földrajzi könyve írja le először.²⁾ Amaz voltaképen a század elején élt Csécsy geographiai előadásainak lelketlen elsajátítása;³⁾ amaz önállóbb s fölhasználta nemcsak azt a térképet, melyet a földnek mind a négy részéről Halleban 1749-ben magyar szöveggel először adott ki egy „igaz magyar hazaszerető,⁴⁾ hanem — francia, német és latin tudományos forrásokon kívül — főkép a jezsuita — részben magyar — hithirdetőknek Amerikáról szóló tudósításait is.

¹⁾ Itinerarium peregrini philisophi Sinis, Japone, Concincina, Canada et Brazilia definitum. Nagyszombat, 1720. — 8 r., VI., 4 és 118 lap.

²⁾ Mindkettőnek legteljesebb kiadása 1757-ből. Vecsei Magyar geografiája (első kiadása Pécs, 1741) Nagy-Károlyban 8 r. 435, s a Bertalanffié (először 1754) „Világnak két rendbeli rövid ismerete“ czímmel Nagy-Szombathban 8 r. 1028 lapon jelent meg.

³⁾ Szily Kálmán az Irodalomtört. Közleményekben, 1891., 47—51. l.

⁴⁾ Bertalanffi az előszóban.

A negyedik földrészről ötödik könyve (975—1028. lap) szól, s az egészet 12 „beszéd“-ben ösmerteti. Az első három Mexicót, Floridát és Canadát tárgyalja. Ezt az utóbbit 16 tartományra és hat „kiváltképen való vad nemzetekre“ osztja. Canada hossza szerinte 680, szélessége pedig 440 német mértföld; felületét 13 nagy tó borítja és 10 nagyobb folyó hasítja Canadához. számítja Louisianát is, melynek közepét a 2000 folyóval bővült Mississippit áztatja; — Új-Angliát, melynek legjelesebb városa Boston, hol „két-ségkívül Calvinusnak maszlagja hintetik el“; — azután Új-Belgiumot, melyben New-Porck vagyis a mostani Új-York a főváros; Új-Yerseyt, Pennsylvaniát, Mária földet s Virginiát, melyben — úgymond — „már kálvinista főiskolák is döglelnek.“ Szóval a mostani Éjszakamerikai-Egyesült-Államokat is ebben a fejezetben írja le. Megemlíti néhány vár- és városnevet, legtöbb gondot azonban a hat „pogány vad nép“ bemutatására fordít.

„Jóllehet pedig ezek az említett nemzetek — végzi Canada leírását — mind Wildek, azaz rútak és vadak legyenek, széjjel erdőkben, vagy csak sátorok és gunyhók alatt lakván, harczolással és ragadmánnyal élván, a megfogatott ellenségeket kegyetlenül kinozván, ölvén, sütvén s vadúl megevévén, — mégis azok közül némelyekben igen dicsérik az europaeusok az okosságot és az ékesszólást. De e mellett is nagy bolondságuk az, hogy a holttestet a felől viszik ki a gunyhójukból, a mely felé meghalván, orczájával fordult; ismét hogy a holt embernek lelkét a gunyhóból ki akarván kergetni, a végre sok csúfos zörgéseket tesznek. Azelőtt pedig többnyire nyíl volt a fegyverük; de már sokan a hollandusoktól tanítatván, puskával is élnek. És ugyane nemzetek közül hajdan legvadabb vala az iroquois nevű; mert sok missionarius jezsuitát megkínzott és kegyetlenül megölt. De már lassan megjózanodik és a keresztény hitre is hajlik.

Különösen nagy volt a *missionariusok* buzgósága Közép- és Dél-Amerikában, melyet Bertalanffi az utolsó kilencz fejezetben írt le.

Rér János jezsuita már 1736-ban elment hittérítőnek Peruba s Lissában 1745-ben a mennyiségtan tanára lett. Itt találkozott vele *Zakarjás* János jezsuita, ki 1749-ben indult el a genuai száz magyar közül s mégis csak 1752-ben érkezhett rendeltetése helyére, hol 1768-ig működött. Ez idő alatt számos érdekes — részben magyar — levelet küldözgetett haza.¹⁾ *Fáy* Dávid jezsuita 1753. nyarán tizenheted magával utazott Amerikába, melynek partjait 45 napi utazás után

¹⁾ Ösmerteti ifj. Szinnye József, Földr. Közlem., 1876., 332—341.

júl. 15. Maranhaonál, Braziliában érte el. Útját és tapasztalatait 3 igen érdekes levélben írta le.¹⁾ Nagyobb szolgálatot tett a tudománynak Eder Ferencz jezsuita (1727—1773), ki 1749—1769-ig működött mint missionarius Peruban és a Mamore partjain, a mai Bolivia egyik tartományában s azt igen becses munkában mutatta be; Dél-Amerika egy részéről pedig, a moxók országáról ő, illetőleg jegyzetei s vázlatai alapján Makó Pál apát készítette az első rendszeres térképet, mely a világirodalomban is újdonság-számba ment.²⁾

Latinul írt; s még 1780-ban is hiában sóhajtozott a Magyar Hírmondó,³⁾ hogy magyarul vázolja útját Balogh József, ki Jacquin bécsi egyetemi tanár buzdítására Dél-Amerika éjszakkéleti részébe, Guyanába növényteni kutatások végett ment és nem csekély sikert ért el. „Én ugyan — teszi hozzá — egy könyvecskénél többet, magyarból németre fordítottat, soha életemben nem láttam.“ A tudós székely Rio de Berbice vidékén telepedett le s onnan levelezett Benkő Józseffel; 1781. után azonban nyoma veszett.

1782-ben egy másik tudományos, egyúttal azonban kereskedelmi expeditio élén szintén találkozunk magyar emberrel. A soproni születésű Pauer József ugyanis, ki 1780-ban mint a „Kaunitz“ nevű hajó kapitánya ismételtén járt Kelet-Indiában és Khinában s ezért Mária Teréziától magyar nemességet is kapott,⁴⁾ 1782-ben azt a megbízatást nyerte II. Józseftől, hogy a Cobenzl nevű hajón Amerika éjszakkéleti partjai előtt elhaladva ügyekezék eljutni Khinába és Kelet-Indiába. Pauer 1782. aug. 3-án 22 ágyúval ellátott derék hajójával Livornoban kötött ki, szeptember 2-án azonban már ismét a trieszti kikötőben volt⁵⁾. Tervét, hogy a hajósok dicsvágyát annyira foglalkoztató *éjszaknyugali átjárón* keresztül jusson el Ázsiába, most sem adta föl. A kormány újabb szerződést kötött Botes Vilmostal, az ázsiai kereskedő-társaság igazgatójával, ki Pauer kapitány alatt újból fölszerelte a Cobenzlt s a helytartóranács 1782. nov. 25. már felszólította a vármegyéket,

¹⁾ Közli Foltin János, Magyar Állam, 1890., 260—3. sz.

²⁾ Descriptio provinciae Moxitarum in regno Peruano, quam e scriptis posthumis Franc. Xav. Eder e Soc. Jesu annis XV sacri apud eosdem curionis digressit, ex polivit et adnotantiunculis illustravit Abb. et Consil. Reg. Makó. Buda, 1791. 8r., XVIII, és 383 lap, 8 rajzzal s 1 térképpel. Ismertetem a Földr. Közleményekben, 1884., 302—312. l.

³⁾ Útját ismerteti a 73. számban, 589—91. l. és 1781., 13. sz. V. ö. Szinyeyi, M. írók, I. 471.

⁴⁾ Magyar Hírmondó, 1780. 30., 127., 232 és 392. l.

⁵⁾ Provinzial-Nachrichten, 1782. I., 236., 445.

hogy a ki a vállalathoz csatlakozni akar, jelentkezék a magyar tengerpart kir. igazgatóságánál.)¹⁾

Míg ugyanis Mária Terézia még csak nem is fogadta az angoloktól 1776. elszakadt amerikai gyarmatoknak, most már Egyesült-Államoknak Bécsbe küldött követét, William *Leet*, utóda, II. József, Kaunitz tanácsára hajolva, kereskedelmi összeköttetésbe akart lépni Amerikával. Fiumébe küldötte ügyvivőjét, *Roissyt*, hogy megbeszélje *Majláth* József gróffal, a fiumei kormányzóval, *miként lehetne Amerikában piacot teremteni a magyar árucikkeknek*. A kormányzó azonban ép úgy, mint *Győry* Ferencz udv. tanácsos²⁾, oly szánalmasnak tartotta a magyar ipar helyzetét, hogy semmikép sem látta azt képesnek a kivitelre és a versenyre: csupán a borra és még néhány terményre nézve kívánt olcsóbb díjtételeket alkalmazni, hogy azokat az Egyesült-Államokba könnyebben lehessen szállíttatni. II. József anélkül, hogy nyilvánosan elősmerné az Egyesült-Államokat, a keresk. szerződés előkészítése végett *Beelen-Bertholf* bárót küldte Philadelphiába, ³⁾ ki ott 1783. július 25. óta a magyar kereskedelem érdekeit is híven képviselte s 1784. decz. 13. azt a reményét nyilvánította, hogy Amerikában a magyar *rész* a svédvel valaha még versenyezni, sőt azon diadalmaskodni is fog. Maga II. József pedig nagyobb arányokban akart Virginiából dohányplántákat áthozatni Magyarországra, melynek dohány-kereskedése éppen ezekben az időkben kezdte érezni az amerikai verseny káros voltát. ⁴⁾ *Beelennek* azonban ép oly kevésbé sikerült megkötnie az ausztriai-magyar-amerikai keresk. szerződést, mint *Pauernek* föltálnia az éjszaknyugati átjárót. Amazt csak 1831-ben valóstították meg; a második pedig a *Parryk*, *Rossok*, *Franklinok*, *M' Clureök*, *M' Clintockok* s a többiek ügykezezei után is mindmaig megoldatlan és olyan feladat, mely anyagi haszonnal nem kecsegtet.

Benyovszky Mór, ⁵⁾ a XVIII. század utazóinak legregényesebb, de nem jelentéktelen alakja, szintén II. Józseftől remélte, hogy Ma-

¹⁾ A helytartótanács rendelete 1782. 481. és 8347. sz. a.

²⁾ *Marczali*, II. József, I. 93.

³⁾ Erről a helytartótanács 1783. szept. 9. értesítette a megyéket. (Arad-megye jegyzőkönyve, 1783. okt. 27. 14. sz. 770. l.)

⁴⁾ Bővebben *Schlitter*, *Die Beziehungen Oesterreichs zu den Vereinigten Staaten von Amerika*. (Innsbruck, 1891.), I. rész.

⁵⁾ A rávonatkozó irodalom legteljesebben dr. *Jankó* Jánostól, *Századok*, 1891., 718—35. és 797—808. l.

dagaszkárt, kereskedelmi előnyök fejében, pártfogása alá veszi; azonban dugába dőlt minden reménykedése. Más segítség után nézett tehát. 1784. ápr. 14. családjával együtt Amerikába indult s baltimorei kereskedők támogatásával tért vissza Madagaszkarba, hol 1786. május 26. elesett. Felesége, ki által Beelen ismét sürgette II. Józsefet a kereskedelmi érdekek ápolására, visszatért Európába, fia

Részlet a debreczeni tógátus deákok térképéről, 1804.

azonban Amerikában maradt, Texasban megnősült, s mikor 1809-ben Mexicoba való utazásakor agyonlőtték, három fia maradt, kik közül az egyik még 1843. is élt.¹⁾ Kétségtelenül Benyovszky volt az első magyar, ki a valóságban is látta minden főbb részében azt a „pereszkes földgolyó“-t, melyet *Lakner* magyar rézmetsző három képen

¹⁾ Berényi gróf (1840—43) amerikai missionárius tudósítása után Ocskay Gusztáv az Egyetértésben, 1887., 21. sz.

1789-ben rajzolt meg.¹⁾ Amerikának első magyar külön térképét 1804-ben *Pethes* Dávid s *Mercator* vetületében a föld öt részének tábláján *Erős* Gábor debreczeni tógátus deák készítette el.²⁾ Mindakettő először jelzi az „Egyesült szabad társaságok“-at, vagyis az Egyesült-Államokat.

Egyes *útleírások* és *regények* is Amerikára terelték már a magyar közönség figyelmét. A sort „Az amerikai Podóczi és Kazimir keresztyén vallásra való megtérése“ című elbeszélés nyitja meg, melyet *németül* — talán gyakorlatképen — írt *Bessenyei* György s az ő kéziratából fordította magyarra az ifjú *Kazinczy* Ferencz 1776-ban.³⁾

A legnagyobb feltűnést *De Foë* *Robinson Crusoe*-ja keltette, mely — mióta Emiljében az ifjúság olvasmányául ajánlotta *Rousseau*, — utat talált minden nemzet irodalmához, részént az eredetinek, részént *Campe* átdolgozásának nyomán. Először *Gelei* József jászberényi tanár fordította le s adta ki Pozsonyban 1787-ben; azután 1794-ben *Kolozsvárott* *Gyarmathy* Sámuel, 1796-ban Pozsonyban *Szentiványi* László, a XIX. században pedig számos átdolgozásban és kiadásban lett az ifjúság és a nép kedvelt olvasmánya, mi által valósággal divatba jött az utazások, s kivált Amerika vadon-szigetei iránt való érdeklődés.⁴⁾ Az *útleírások* gyűjteményéből (1816—19.) *Kis* János 8 kötetes vállalata tűnt ki, mely a III. kötetben *La Pérouse*-nak 1785—1788. Amerika nyugati és északnyugati partjait is érintő hajózását, — a VI. kötetben pedig *Weld* Izsáknak Észak-Amerika államaiban s Felső- és Alsó-Canada tartományaiban tett útját tartalmazta. Sok érdemet szerzett *Dobosy* Mihály vaiszlói ref. prédikátor is, ki *Cranztól* lefordította *Grönland*⁵⁾ s *Archenholtztól* a *flibusztiérek* históriáját⁶⁾ s mindakettőt térképekkel látta el. Le

¹⁾ Hadi történetek, 1789. I. kötet, melléklet.

²⁾ Oskolai magyar új Átlás. Kidolgozta és a mennyire lehetett a Nemzet nyelvéhez alkalmaztatta Prof. T. T. B u d a i Ésaiaás úr. Metszették és nyomtatták debreczeni tógátus deákok, *Erős* Gábor, *Pap* József és *Pethes* Dávid. Debreczen, 1804. — I. és 5. tábla. (Mellékeljük *Erős* térképének egy darabját).

³⁾ Kassa, 1776. — 8-r. 79 lap. V. ö. *Kazinczy*, *Pályám emlékezete*, 32—33.

⁴⁾ *Becothy* Zsolt, *Szekér* Joakhim és a magyar *Robinson*. (Századok, 1887., 626—639. l.) A teljes irodalmat adja. *Szekér* J. *Robinsona* különben Afrikában kalandozik.

⁵⁾ *Grönland* históriája és leírása 2 mappákkal és 4 réztáblákkal. Pest, 1810.

⁶⁾ A *flibusztiérek* históriája. *Archenholz* úr munkájából fordította és világosítás kedvéért egy Nyugat-India mappájával megtoldotta. Pest, 1812.

akarta fordítani Cook utzásait is, ebben azonban megelőzte *Horváth* Zsigmond; hanem folytatta Campét, kinek földrajztörténeti vázlatából 18 volt a kezei közt. Mint egykorú ismertetője ¹⁾ mondja: „Az ifjúság nevelésére, erre a dicső célra vannak ezek a munkák szentelve!”

III.

A XIX. század. Az első magyar monographia Amerikáról. Utazók és első letelepedők. Bölöni Farkas Sándor és Széchenyi. Haraszty Ágoston. Lardner és Tocqueville. Amerika hatása a magyar demokráciára. Az Egyesült-Államok s a magyar emigránsok. Kossuth Amerikában. Az emigránsok mint kenyérkeresők. Új-Buda és Sirmező. Tanárok, tudósok, mérnökök, hithirdetők, katonák.

Amerika történetéből bennünket, magyarokat a negyedik százesztendő érdekel leginkább. Az a száz esztendő, mely az Egyesült-Államok függetlenségi harca után, a világ legnagyobb alkotmányának élvezetében következett. Ez az Amerika egy kicsikét már a miénk is. Történetének mégis épen ezt a részét hanyagoltuk el legjobban; talán azért, mert rossz szokásaink közé tartozik, hogy a történetben mindig a csattanós eseményeket, az érdekfesztítő epizódokat keressük. Ez pedig a zajtalan, de csodálatosan gyors és biztos fejlődésnek a korszaka. Egy minden ízében összhangzatos ntézmény kifejlődésének multjában kezebb tápot nyert képzeletünk, mint politikai érettségünk.

Amerikának első terjedelmes és „haszonnal mulattató“ ismeretetését a XIX. század elején (1813.) *Horváth* Zsigmond kívánta nyújtani; munkájából azonban csak az I. kötet jelenhetett meg. Szükség is volt reá, mert *Naszályi* János palotai prédikátor, ki Amerika vagy az új-világ feltalálásának históriáját az „oskolás gyermekek számára kérdésekbe és feleletekbe foglalva“ *Robertson* és *Campe* nyomán beszélte el, ²⁾ még 1817-ben is azt hirdette, hogy négy nevezetesebb része van a lakható, vagy szárazföldnek. Egyébiránt, *Tanárki* János gondosságából, már 1807 óta közkézen forgott *Robertson* amerikai története ³⁾, mely az úgynevezett művelt közön-

¹⁾ Hazai és külföldi Tudósítások, 1812.—I., 257.

²⁾ Pest, 1817. — 8 r., 30 lap. Campétől Amerika fölfedezését Bécsben már 1816. adta.

³⁾ *Robertson* Vilhelm amerikai históriája. I. kötet, Pest, 1807. XXIV és 724 lap. Mellékelve Dél-Amerikának s a Mexicói-öbölnek térképe.

ségnek szólt. Valósággal kiegészítette ezt a munkát Ligiskroni *Greipel* Ernő őrnagy, ki 1818-ban József nádor pártfogásával térkép-gyűjteményt indított meg, mely Amerikát is a leghitelesebb kútfők alapján ábrázolta.¹⁾

De nemcsak másodkézből nyertek adatokat Amerikáról a derengő XIX. század magyarjai. Az első, aki ekkor nagyobb tanulmányutat tett Amerikában, báró *Majthényi* volt, ki hazatérve, az abaujfüzéri és radványi uradalomban divatba hozta a juharfáknak amerikai módon való megcsapolását és kifőzését.²⁾ *Bock* István 1815-ben Louisianában telepedett le s Új-Orleansban bőrkereskedést nyitva, csakhamar kivándorlásra bírta rokonát, a pozsonyi *Müller* Ferenczet is. Ez az egyszerű ifjú sokat álmodozott arról, hogy „ha Amerika alkotmányát a magyarokévé tehetné, annál boldogabb hely nem lenne a földön!” — Így beszélt a lizskai származású *Király* baltimorei ötvös is, ki új hazájába a magyar megyei rendszer gyűlöletét vitte s még nevét is Kingre változtatta. — Ugyanakkortájban vándorolt ki a pesti *Leimer*, ki Triesztből Philadelphiába kétszer is hozatott borokat, de szállítmányai a tengeren megromlottak s így megghiúsult az a terve, hogy megalapítsa a magyar borokkal való kereskedést Amerikában.³⁾ *Bartha* László miskolci polgár 1822-ben Mexicoban telepedett meg, hol bőrkereskedésből utóbb meggazdagodott.⁴⁾ Valamivel később ment Demeraryba, angol Guyanába a budai születésű *Reiffer* István, ki ott 51 esztendeig élt. A kolozsvári származású *Polz* Jozéfa, mint az angol James Swaim felesége, 1832. költözött ki Philadelphiába, hol azonban már 1833. máj. 12. elhunyt.⁵⁾ Kivándorolt *Eötvös* Mihály is, Szatmármegye egykori követe, de visszatért csakhamar s barátjainak bámulatos dolgokat tudott elbeszélni az Egyesült-Államok rohamos fejlődéséről.⁶⁾ Az ösmeretlen nagyság után való vágyakozás hajtotta Amerika Egyesült-Államaiba *Wesselényi* Farkas bárót és *Balogh* Pált is, kik oda Liverpoolból New-Yorkig a Jenkinsen 45 nap alatt jutottak el.⁷⁾ Egy *Kölcsey*nek, egy *Széchenyi*nek keblében szintén vágy támadt Amerika meglátogatására.

¹⁾ Tud.-Gyűjt. 1817. X. 140., 1818. VI. 124. és Századok, 1874., 44.

²⁾ Hazai és Külf. Tud. 1812., 41. l.

³⁾ Bölöni Farkas S. Utazás Éjszak-Amerikában. 2. kiadás. (Kolozsvár, 1835.) 211—3. 321—2. és 329. l.

⁴⁾ Meghalt 1852-ben, 64 éves korában. Pesti Napló, 1852., 590. sz.

⁵⁾ Jelenkor, 1833., 498. l.

⁶⁾ Jancsó, Kölcsey élete, 405.

⁷⁾ Bölöni Farkas, 41.

Azonban egy magyar sem keltett Amerika intézményei iránt olyan csodálkozást és tiszteletet, sőt valóságos rajongást, mint *Bölöni Farkas Sándor*, ki gr. *Béldy* Ferenczcel a vén Európából 39 napi út után 1831. szept. 3. pillantotta meg először Éjszak-Amerika partjait.

„Remegő érzés fogott el — írja ő-maga ¹⁾ — s dobogott szívem. Ennyi szenvedésnek végét érni, ily messze reményt, ily hosszas és meleg vágyást teljesedve látni, igen elborító öröm volt egyszerre! De ennyi kedves érzelmek cserélődései közt is egy sóhajtás, egy remegő sóhajtás költ fel lelkemben. A sóhajtásnak az

Bölöni Farkas Sándor.

a ritka neme, midőn elért reményeink s boldogságunk közepette, egy sóhajtásunk egész imádságot s hosszú hálálkodást foglal magában. Az lengett föl lelkemből ezen sóhajtásban: ha valjon e szép hazában, a szabadság, az elnyomott emberiség és jussok menedéke helyét valóban megtalálom-e? Ha ennek ön-maga által hozott törvényei s intézetei teszik-e boldogabbá az embert? Vagy azok-e boldogabbak, kik azönkény parancsolatai hív teljesítésének dicsőségében találják boldogságukat? Hatvan esztendeje már, hogy Európának és az emberiségnek szemei Amerikára vannak függesztve. Miután elveken és a csatapiacson századokon át harczolt az óvilágban a szabadság az elnyomatással s ezer próbáiban is megcsalódott, megadta ugyan magát végre elfáradt kétség között, de bágyadt keserűségben Amerikára fordította szemeit; azon népre fordította minden figyelmét, melyet — úgy látszik — a sors ama nevezetes kérdés elhatározására választott ki, ha valjon az ember és emberi társaságok képesek-e, vagy nem, hogy önön-megfontolásuk és szabad választásuk által jó és a népet boldogító igazgatást alapítsanak? Vagy, ha az embernek rendeltetése tovább is és örökre az legyen-e,

¹⁾ U.-o., 27—9. l. Könyvének 1. kiadása Kolozsvár, 1834, 8-r. VI, 346 és 7, a második u.-o., 1835-ben, 346 l.

hogy politikai helyzetére nézve ezután is csak a történettől, az erőtől és önkénytől függjön?“

Bölöni *Farkas* Sándor útleírása nemcsak irodalmi, hanem politikai esemény is volt „Hála a Mindenhatónak, hogy ezen könyv napvilágra jött — üdvözölte őt gróf *Széchenyi* István¹⁾; — haszna honosinkra nézve felszámíthatatlan. Azon jó, melylyel teledes teli van, oly világosan, annyi érdekléssel és oly kimélve közölte az olvasóval, hogy az áldott mag, mely belőle hull, még rosszabb földben is kikelne, mint a mienk! . . . Eddigélé ennél hasznosabb és szebb ajándékkal tudomra és belső meggyőződésnél fogva senki még nem tisztelé a magyar hont és közönséget.“ Az első magyar útleírás, mely Éjszak-Amerikáról megjelent, valóban európai színvonalon állott, s örökké megbízható forrása marad a harminczas évek amerikai történetének.²⁾

Nem keltet olyan nagy lelkesedést, de igen szives fogadtatásban részesült egy másik munka is, melyet *Haraszty* Ágoston tíz esztendő mulva, szintén Éjszak-Amerikáról, két kötetben adott ki.³⁾

A mohón olvasott német, francia és angol útleírásokon kívül különösen két amerikai turista, a Mehádiában megösmert *Willock* és *Hislip* bírta rá, hogy 1840. márczius 27. Anglia és Amerika meglátására induljon. Angliában néhány hetet töltve, a Sámson nevű vitorlás postahajón Londonból 42 nap alatt érkezett meg New-Yorkba. Mint Bölöni, ő is igen tanulságosan ecseteli a negyvenes évek elejének Amerikáját s az ő tudósításait is mohón olvasta a nyilvános pályákra készülő fiatalok. Fényes magyar ruhában látogatta meg *Haraszty* a köztársaság elnökét, de nem hivalkodás vezette hozzá. Amerikába, mint ő maga mondja, csupán a célból utazott, hogy saját szemével vizsgálja meg ezt a magasztalt országot. Távoll állt attól a gondolattól, hogy letelepedjék s birtokot szerezzen ottan; az a fennhéjázó remény kecsgettette, hogy *kereskedelmi* kapcsolatba hozza honát Éjszak-Amerikával. Reményét mindinkább valosulni hitte, midőn tapasztalni kezdte, hogy hazája

¹⁾ Történ. és Régészeti Értesítő (Temesvár). 1884., 100. l.

²⁾ Bölöni *Farkas* Sándor † 1842. febr. 2. Életrajza Akad. Évk. VI. 1842. *Sámi* Lajos az Athenaeumban, 1874., 1294—7. Számos levélét közölte gr. *Kun* Géza a ker. Magvetőben. 1884—5.

³⁾ Utazás Éjszak-Amerikában. Két kötet, Pest, 1844. 8. r. 228 és 304 lap, 2 képpel. Második kiadása Pest, 1850., 232 és 304 l. Életrajza *Vasárn. Ujság*, 1869., 575. és *Athenaeum* 1874., 1298—9. *Haraszty* utitársa 1840-ben *Hálász* Károly volt.

készítményei és terményei közül némelyikre szükségük van az Egyesült-Államoknak; ilyen a kender, eperjesi négynyüstös vászon, varrott gabonaszák, erdélyi s pesti pokrócz, bor stb. Társaságot akart alapítani, mely az abban a földrészben egészen ösmeretlen Magyarországgal kereskedést kezdene. Három nagy kereskedőház valóban elfogadta ajánlatát s megígérte, hogy az egyiknek főnöke 1842-ben Pestre utazik, fölkeresi őt, s ha a jelzett cikkek nem tulságosan drágák, évenként egy millió dollár árát szerez be belőlük. Ő maga New-Yorkból 1841. decz. 4. az Onterio postahájjára szállt ugyan s decz. 26-án — 22 nap alatt — már Portsmouthba, 1842. január 12-én pedig Magyarországra ért; Wisconsinban szerzett birtoka azonban a megszeretett újvilághoz kötötte őt s Magyarországon csak addig akart tartózkodni, míg temesmegyei javain túladhát. Ez megtörténvén, családjával végkép kiköltözött s Wisconsinban telepedett meg, majd Kaliforniába ment át, hol köztisztelőben élt s hol ő ültette el az első szőlő-venyigét. Halála előtt egy évvel Nicaraguába költözött s ott hunyt el 1869. július 22. Fia, Árpád, San-Franciscoban alapított borüzletet és pezsgőgyárat

Haraszyval egyidőben vándorolt ki a kenesei *Fehér* Lajos ki Pittsburgban nyitott kereskedést, míg apja, Fehér János, Ruder fortban (É.-Carolina) lett ültetvényes; *Szénási* Gedeon (Erdélyből) 1841. óta mint orvos működött Louisvilleben. Zeneszerzéssel is foglalkozott. ¹⁾

Böloni Farkas Sándor útleírását nyomon követte *Lardner* északamerikai történetének fordítása, melyet 1836-ban az egyik kiadásban Velencei Gábor (Bajza József,) a másikban pedig Sasku Károly eszközölt. ²⁾ Viszont mindjárt Haraszy útleírása után jelent meg *Tocquevillettől* „a demokrácia története Amerikában,” melyet (1841—3) négy kötetben *Fábián* Gábor adott ki. ³⁾ Kivált ez az utóbbi oly nagy és általános hatást tett, hogy még az ország- és a megyegyűléseken is széltére idézgettek belőle. ⁴⁾ S valóban, Robertson, Lardner és Tocqueville fordításainak s Böloni Farkas

¹⁾ L á s z l ó, Naplótöredékek, 168., 197.

²⁾ Az északamerikai egyesült országok történetei. Drezdai tanító H e r m a n n Ágoston L. fordítása szerint magyarázta Velencei Gábor. Buda, 1836. Két kötet. 348 és 358 lap. Sasku ugyanakkor 3 kötetben adta ki.

³⁾ T o c q u e v i l l e. A demokrácia Amerikában. A francia eredetiből fordította F á b i á n Gábor. Négy kötet. Buda, 1841—3. — 8. r., VI. 358, 412, 230 és 252. lap, az Egyesült-Államok térképével.

⁴⁾ J a n c s ó, Fábián élete, 48. l.

és Haraszty útleírásainak kiszámíthatatlan hatása volt hazánkban a szabadelvű és demokrata eszmék diadalra-juttatásában.

Míg azonban e könyvnek célja kétségkívül a reform iránt való buzgalom felköltése és ébrentartása volt, Tocquille könyvéből Fábíán sietett levonni azokat a következtetéseket is, amik a lelketlen másolástól óvhatták nemzetét. Felfogása szerint Amerikában a demokráciái kormányelv a hely, nép és körülmények természetében fekszik; a milyen szükséges ott, az egészen különböző politikai viszonyok miatt épen oly kevéssé valósítható Európában. S akár-mily eredményekre hivatkozhatik az Egyesült-Államok kormányrendszere, sok gyarlósága van még magának a demokráciának körében is. Mert ez a demokrácia sem biztosítja minden veszedelem ellen a polgári szabadságot; a közvélemény pl. olyan nagy zsarnok, hogy a nemzet egy részénél könnyen előli a lélek önállóságát s a szabad gondolkodást; a többség uralma egyúttal a durva anyagi erőt teszi úrrá a szellemi fölött. Ilykép maga a sajtószabadság is csak a közvélemény korlátai közt mozoghat. Ami pedig a polgárok egyenlőségét illeti, az nemcsak a demokrata Amerika tulajdona, hanem a haladó műveltség, mely az idők folytán támadt rendi különbségeket elegyengeti, mint természetest és szükségest, megteremti azt a monarchiában is. ¹⁾

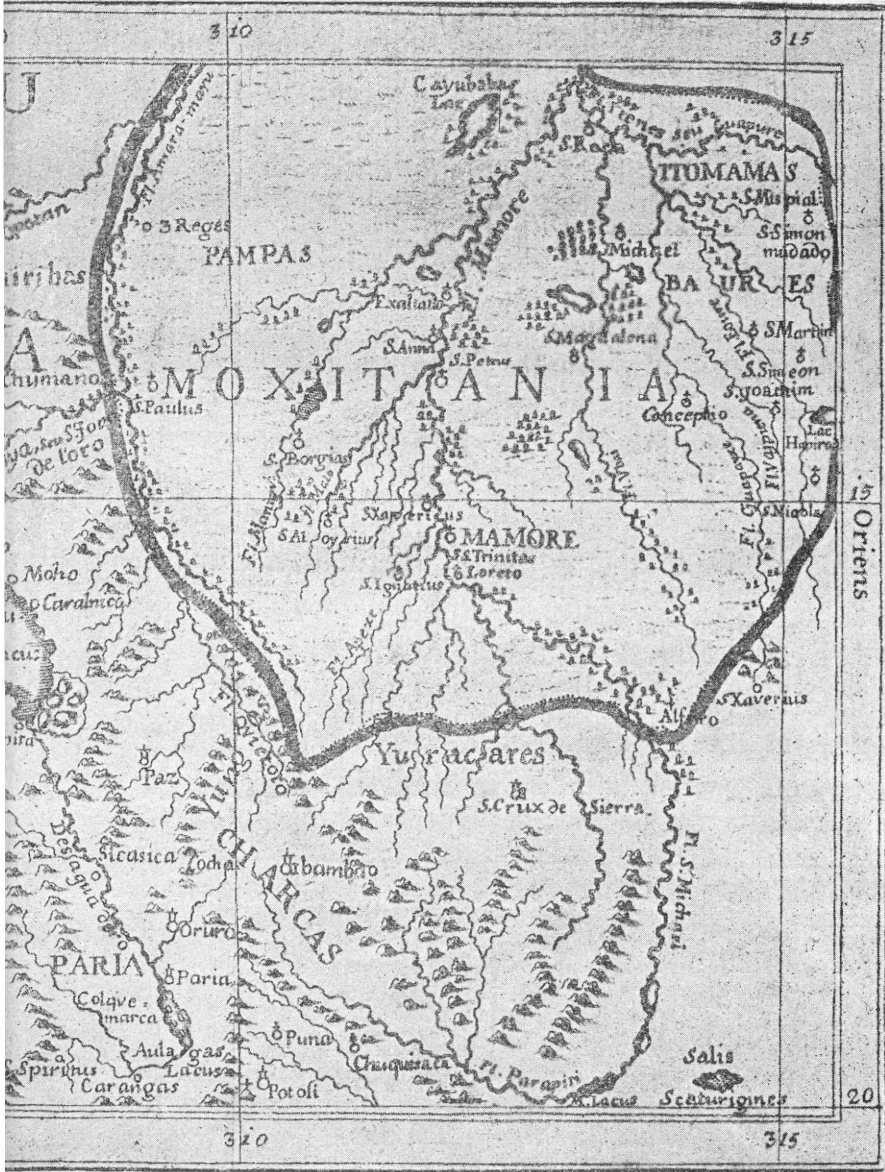
Megis teremtette. Innen van, hogy az Egyesült-Államok kormánya 1848—9-ben oly figyelemmel kísérte a forradalomban égő Magyarországot ²⁾ s hogy oltalmát nem tagadta meg azoktól a politikai menekülöktől, kiket Sumlában 1850. febr. 14. az Egyesült-Államok nagylelkű népének s kormányának védelmébe ajánlott Kossuth Lajos. Népe lelkesítése végett Kossuth egy időben Éjszak-Amerika dicső példájára hivatkozott, mint „élő bizonyítványára annak, mit tehet az igaz ügyet el nem hagyható Isten segítségével egy nép, mely a szabadság szent érzetétől lelkesítve van. Éjszak-Amerika példájában találtunk — ugymond ösztönt az elhatározásra, rokonszenve buzdított kitartásra, részvéte nyújtott szenvedéseinkben vigasztalást.“ 1851. július 4. Kutahiában a száműzöttek még fényesen ülték meg az Egyesült-Államok függetlenségi nyilatkozatának 75. évfordulóját. Szeptember 8-án a „Mississippi“ hajón 55-en

¹⁾ Fábíán előszava Tocquillehez. I. kötet, IV—V. 1.

²⁾ Éjszak-Amerika és a magyar kérdés 1848—9-ben. Egyetértés, 1889., 130 — 1. sz.

A pampák első

ir térképe, 1791.

már az Egyesült-Államok védelme alá helyezkedtek, ¹⁾ s november 10. New-Yorkban kötöttek ki. A kormány s kivált a nép szívesen fogadta őket is, a későbbi kivándorlókat is ²⁾. Perczel Miklós, Berzenczey László, Házmán Ferencz, Asbóth Sándor, Lórody Ede, Gyurman Adolf, Pulszky Ferencz, Hajnik Pál, Ihász Dániel, gr. Bethlen Gergely, László Károly voltak a nevezetesebbek, kik azután részben irodalmilag ösmertették az újvilágot. László Károly megírta az emigratio amerikai történetét ³⁾, melynek legfényesebb lapjain foglal helyet *Kossuth* amerikai időzésének (1851. decz. 4. — 1852. jul. 14.) elbeszélése. Kossuthot decz. 31-én fogadta az elnök, 1852. január 5-én a senatus és 7-én a congressus. Magyarbarát-társulatok alakultak mindenfelé. Kossuth sorra járta a nevezetesebb államokat, s törvényhozó-testületeikben, vagy egyes meetingeken élesztette a Magyarország iránt való rokonszenvet. Valósággal divatba hozta Magyarországot, melynek megösmertetésére és megszeretésére Amerikában senki sem tett annyit, mint ő. ⁴⁾ Maig sok amerikai város, utcza és bánya, Jowa éjszaki részében pedig egy nagyobb county is őrzi a nevét.

Az emigránsok nemcsak megélhetést, hanem okulást és ösmereteket is kerestek az újvilágban, melynek a vén Európától különböző viszonyai annyira érdekelték őket. Leveleik eleinte csak névtelenül jelenhettek meg a magyar lapokban. Az elsőben, melyet a *Peti Napló* közölhetett, leírja a bujdosó, hogy New-Yorkból 1850 jul. 13. indúlt dél felé s júl. 19. ért Havannába, melyet Cuba-szigettel együtt kedvesen és alaposan mutat be. Tíz nap mulva (júl. 29.) Chagresnál vetett horgonyt a hajója, mire tanulságosan vázolja azt az útat, melyet Crucestől Panamáig a rettentő vadonon át tett meg. ⁵⁾ Ez, tudtommal, magyar nyelven a Panama-szoros-

¹⁾ László Károly, *Naplótöredékek*, az 1849-iki menekülteket, internáltakat, különösen Kossuthot és környezetét illetőleg Törökországban és az amerikai Egyesült-Államokban. Budapest, 1887., 89. és 129. l.

²⁾ Ezeknek jegyzéke *Pesti Napló*, 1891. szept.

³⁾ Könyve, melynek címét már idéztem, 8. r. 240 lapra terjed. Dancs László százados 1890-ben szintén külön kötetben írta le („Töredékek tíz éves emigráczióális élményeimből“ czímen) Kossuth amerikai körútját és saját amerikai élményeit a *Hungarian farmon* s mint vivómester.

⁴⁾ Ugyanekkor, 1852. adta ki Charles Loring *Brace* „Magyarország 1851-ben“ című angol könyvét, melynek anyagát, az osztrák kormány által fogságra is vetve Nagyváradon, Magyarországból gyűjtötte. Ez a könyv is fokozta az amerikaiak lelkesedését.

⁵⁾ *Pesti Napló*, 1850., 169., 203—205.

nak első bővebb leírása. Az emigrans levelező példáját sokan követték. Az élet minden menekültnek kijelölte a maga útját. *Bíró* Ede őrnagy, *Frater* Alajos és *Török* Lajos százados New-Yorkban osztrigacsarnokot, *Waigli* Vilmos százados szivarboltot, *Kalapsza* János huszárszázados női lovaglóiiskolát, *Dancs* László kapitány vivótermet nyitott. Baldwin siracusai (illinois) vállalkozó egy csatornaépítéshez mérnökökkül fogadta föl *Asbóth* Sándor alezredest, *Grechenek* Györgyöt és *László* Károlyt. *Mészáros* Lázár, a volt hadügyminiszter, Yerseyből szintén Amerikába vitorlázott át, s 1858-ig, mikor Angliába ismét visszatérhetett, mint emlékirataiban maga elbeszéli, szorgalmas farmer volt. *Ujházy* László kormánybiztos vezetése alatt néhány magyar család 1850. aug. elején Jowa-államban a Thompson-folyó vagy Crooked-Fork-River mellett mint eredeti megszállók (squaters) vetették meg Új-Buda alapját. Ujházy volt az első, ki ezt a földet s a viszonyokat érdekesen és bőven leírta a magyar közönség számára.¹⁾ Ide telepedett le *Kerényi* Frigyes is, a költő, kit Tompa elégikus levele után anynyian megsirattak itthon s ki 1852. tavaszán elhomályosult elmével hanyatlott sírjába. A zord éghajlat Ujházyt is elragadta, mire Ujházy lóra tette felesége holttestét s tovább vándorolt Texas déli részébe, hol St. Antonio közelében *Sírmező* nevű új gyarmatot alapított és cukornád s gyapottermelés által ügyekezett biztosítani családjá lételét. 1893-ban már csak öt tagja élt az új-budai gyarmatnak: *Varga* Ferencz, egykor temesi a'ispán, *Radnich* István, *Madarász* László a „gyémántos miniszter“, gr. *Zichy* László és *Hainer* Ignác.²⁾

Mások a tudományok művelésében kerestek vigasztalást. *Vállas* Antal Costaricából, hová 1851. ápril elején vándorolt ki, átment Bostonba, majd New-Yorkba, hol a mennyiségtan tanára lett, s végül New-Orleansba, hol mint a lutheranus németek papja s az akadémia titkára hunyt el 1869. júl. 20.³⁾ Hat éven át new-orleansi gymn. tanár volt *Kocsis* Sándor is, az akadémiának szintén tagja. 1859-ben Tennessee-államba költözött, hol államjegyző volt Nashvilleben; majd Tullahomában telepedett meg s azóta ott gazdálkodik. Keresztül-kasúl járta Éjszak- és Közép-Amerikát, melynek főkép régiségeit kutatta. 1878-ban különösen Tennesseeét. Heve

¹⁾ Pesti Napló, 1850. 219, 232, 248, 282. Hölgyfutár, 1858., 145. Liptay Pál, Új-Buda. Föv. Lapok, 1877., 18. Most három Buda nevű hely van Amerikában. (Földr. Közl. 1882, 442.)

²⁾ Pesti Napló, 1893., 38. sz.

³⁾ Galgóczy K. akad. emlékbeszéde. (Értek. a mathem. tud. köréből, III. 8.)

egyszer-másszor elragadta, mert az ősmagyarok történetének tanulmányozására készülvén, ki akarta deríteni, mint került Amerikába egy nép, melyet a magyarság rokonának mondott. Atyafiaihoz pl. Guatemaláról írt levelei közül csak néhány jelent meg a magyar lapokban. ¹⁾ — *Kornis* Károly, ki valaha jogot tanított a pesti egyetemen, 1852-ben Birányival együtt daguerrotip-termet nyitott New-Yorkban, a mellett görög és latin órákat adott, 1852-ben részben ő alapította meg az első magyar-egyesület s 1853. okt. 15. az amerikai első magyar lapot, a Száműzöttek Lapját, melyből különben csak 6 szám jelent meg. 1854-ben Braziliába tette át műtermét, 1855-ben bejárta Brazília sok részét s testvérének szép, de még kiadatlan levelekben írta meg tapasztalatait. Már Chilebe akart áttepedni, mikor néhány jogi röpirata oly feltűnést keltett, hogy csakhamar a legkeresettebb ügyvédek közé számították; a bölcsészeti akadémia elnökül, az Athenes Paulistano tiszt. tagúl választotta, a császár pedig egyet. tanszékkal kínálta meg. A hatvanas években Braziliáról néhány tanulságos levelet küldött egyes magyar lapokhoz. 1862-ben erőt vett rajta a honvágy; hazajött, de porai már 1863. január 27. vegyültek a gyoroki szülőfölddel. ²⁾ *Szemelényi* Ernő Baltimoreban mint ének- és zenetanító szerzett magának nevet; 1887-ben, halála előtt egy évvel, a baltimorei nemzetközi dalversenyen a versenybírák közt foglalt helyet. *Heilprin* Mihály miskolci könyvkereskedő Bostonban telepedett meg s egy 16 kötetes nagy cyclopaédiát (ösmeretek tárát) indított meg, melynek Magyarországra vonatkozó alapos közléseit Csengery Antallal vizsgálhatta meg. ³⁾ *Hainer* Ignác pécsi ügyvéd, a szabadságharcban gr. Batthyány Kázmér titkára, 1857-ben a Missouri-egyetemen a latin és francia-nyelv tanára lett, de négyévi működés után visszatért új-budai farmjára. Fia Jenő, aurorai (nebrascai) ügyvéd azt a dicsőséget érte meg, hogy 1892. novemberében első magyar származású képviselőül választották meg a congressusba. ⁴⁾

Néhányan mint *hithirdetők* szentelték magokat a haza helyett az emberiségnek. *Ács* Gedeon ref. lelkésznek yankee-nők biztosítottak állást, hogy magyar egyházi beszédeket tarthasson. Erősebben szervezkedett a kath. misszióügy Éjszak-Amerikában, melynek céljaira Magyarország egyházmegyéi már 1829—1834. közt pár forint

¹⁾ Márki, Magyar ember Guatemalában. (Pesti Napló. 1885. 313. sz.)

²⁾ Alföld, 1862. 68. Arad, 1863., 12. Vasárn. Újság, 1890. 10. sz.

³⁾ Földr. Közl. 1882., 442.

⁴⁾ Pesti Napló, 1893, 38. sz.

hijján 29,000 frtot adakoztak. Most *Somogyi* Alajos Éjszak-Amerikában négyéven át (1850—4.) hirdette a róm. kath. hitet s tapasztalatairól cikksorozatot adott ki.¹⁾ A győri születésű *Beke* Miksa 1850-tól egészen 1879. ápr. 25. történt haláláig volt a Milwaukee (Wisconsin) közelében levő Seymour római katolikusainak plébánosa.

A *mérnökök* közül *László* Károlyról kell először emlékezni. Őt a Tehuantepeki-öböl tájékán fekvő állami földek fölmérésével bízta meg a mexicói kormány. Mexicóban *Nemegyei* Bódoggal utóbb mahagóni- és berzsényfa-kereskedést nyitott. Ez időből valók amerikai levelei²⁾, melyeket hazai lapokban közölt s melyeket itthon igen szívesen olvasott a közönség. Mexico éghajlati és légtüneti viszonyainak megfigyelésében az úttörők közé tartozik.³⁾ A honvágy 1865-ben hazahozta. *Tóth* Kálmán és *Vidéky* László Braziliában mint vasúti mérnökök működtek 1869-ig; mindketten több cikket irtak arról az óriás területről, kivált az amerikai szállításról és közlekedésről. A nemzeti muzeum természetrajzi gyűjteményét is becses tárgyakkal gyarapították. — *Xántus* János 1856-ban már mint amerikai polgár foglalkozott a Sierra Nevada fölvételével; aztán a Csendes-oczeán egy része meteorologiai és felszíni viszonyainak tanulmányozásával bízta meg az Egyesült-Államok kormánya. 1861-ig a végből Amerika és Ausztrália közt 89 szigetet és zátonyt vizsgált meg és 127,000 angol mérföldnyi utat tett meg. Utazási jegyzetei már 1857-ben 100 írott kötetre terjedtek mintegy 1000 rajzzal. Ebből azonban aránylag csak kevés került nyilvánosságra. Amerikára három nagyobb munkája vonatkozik. Ezek: *Levelek Éjszak-Amerikából.*⁴⁾ *Utazás Kalifornia déli részeiben*⁵⁾ és *Mexicói utazása*, melyet kiegészít a Columbiái-Egyesült-államokról, a Panama szorosról és Nyugati Mexicóról tartott felolvasása⁶⁾. Második amerikai útjára Győrből 1862. jun. 23. indult s 1864. júliusában érkezett vissza, hogy újabb adatokkal gazdagítsa a hazai s külföldi folyóiratokat s muzeumokat.⁷⁾

¹⁾ Négy év az éjszakamerikai missiókban. (Religio és Nevelés, 1855.)

²⁾ *Vasárn. Ujság* 1859., 1., 5., 9., 22., 25., 29., 30., 34., 35., 39., 1860., 5., 9., 33., 34., 39., 40.; *Polit. Ujdonságok*, 1860., 8. sz.

³⁾ *Életrajza Athenaeum*, 1874., 1297—8. l.

⁴⁾ 12 eredeti rajzzal *Közli Prépóst István*. Pest, 1858. — 8 r., 176 lap.

⁵⁾ *Egy földképpel*, 8 kő- és 8 fametszettel. Pest, 1860. 8 r. 191 lap.

⁶⁾ *Földr. Közlem.* 1887., 273—318. és 1889., 217—271. l.

⁷⁾ *Munkáinak jegyzéke Szinyei Természettud. könyvészetében*, 851—2. *Életrajza Ország Tükre*, 1862., 4. Vasárn. Ujság 1862. 6. Hazánk s a Külföld 1865., 11. Magyarország. és a Nagyvilág, 1866., 40. *Athenaeum*, 1874., 21. sz.

Xántus szerint ¹⁾ Amerikában *Wass* Samu gróf és társai szereztek legtöbb becsületet a magyar névnek. 1850-ben Kaliforniába vándorolt ki *Wass*, hová az auri sacra fames vonzotta őt úgy, mint Karafiat Tódort is, ki csakhamar meghalt, *Rombauer* Tódort, *Fuhost*, ²⁾ *Molitor* Ágostot, *Szabady* Pált, *Urnyat*, és *Haraszty* Ágostot, kik azután San-Franciscoban ércztisztító gyárat alapítottak ³⁾ s az úgynevezett *Wass*-aranyokat verették. ⁴⁾ *Molitor* angol nyelven Amerikában feltűnést keltő könyvet írt az aranyról s annak feldolgozásáról, s nagyon tanulságos följegyzéseket közölt Alaszkáról, Floridáról, Neváda-állam nagy ezüst ércztelepéről s Alsó-Kaliforniáról. ⁵⁾ Maga a gyár azonban, mely eleintén nagyon felvirágzott, pár év múlva megbukott, mire 1858. gr. *Was* is hazatért s tíz év múlva külön nagy munkában beszélt el amerikai tapasztalatait. ⁶⁾

Több emigráns mint *katona* is szolgált Amerikát. Kalandos és hiába való vállalkozás volt *Cubának* az Egyesült-Államok részére való elfoglalása végett *Lopez*, *Pápay* ezredes és *Kosztá* Gerő vezetése alatt 1852-ben megindított expedítio ⁷⁾; de oly nagy a magyar emigráns becsülete, hogy *Ingraham* kapitány, hadihajójának ágyúira hivatkozva szabadítja meg Smyrnában az osztrákoktól elfogott *Kosztá* Mártont, mit 1853. szeptember 1-én 106 newyorki magyar Mészáros Lázárral s *Vetter* Antal tábornokkal az élén köszönt meg a vitéz kapitánynak s a vendégszerető Amerikának. ⁸⁾ Az 1861—1865-ig tartó *rabszolgaháborúban* igazibb babérokat aratott *Mihalóczy* Géza ezredes, ki halálos sebet kapott a tunnelhilli csatában; *Gálffy Gállik* Endre őrnagy, *Grand* tábornok szárnysegéde, *Stahel* tábornok, voltakép *Szomwald* Gyula, ki egy pesti lap kiadásának gondjai miatt vitorlázott át Amerikába; *Fornet* Károly ezredes, *Vékey* N., az utazó testvére, a newyorki 39. ezred parancsnoka († 1862.), *Láng* Henrik, legfőképp azonban *Asbóth*

¹⁾ Levelek Éjszak-Amerikából. 170—5.

²⁾ P e s t i N a p l ó, 1850., 242. 282.

³⁾ U.-o., 1852., 590. sz.

⁴⁾ Néhány példány a nemz. muzeumban.

⁵⁾ Földrajzi Közlemények II., V., VI., IX. kötet.

⁶⁾ Kilencz év egy száműzött életéből I. kötet : Liverpooltól New-Yorkig. II. kötet : San Domingo, San Thomas, Sta Cruz, Barbadis. Pest, 1868. 8. r. VIII, 215. és 271. lap. Életr. *Deák* Farkastól, Értekezések a tört. tud. köréből, X. 2. s Magyarország és a Nagyvilág 1880., 5.

⁷⁾ Elbeszéli az expedítóinak egyik tagja, *Csermelyi* Sándor a nagyváradi „Szabadság-“ban, 1879., 1—3 sz.

⁸⁾ Magyar Száműzöttek Lapja, 1853. 2. sz.

Sándor, ki mint osztálytábornok, folyton levelezett bátyjával *Asbóth* Lajossal, ki ekként sok eredeti adat felhasználásával írhatta meg az éjszak-amerikai polgárháború történetét. *Asbóth* 1868-ban mint argentinai tábornok húnyt el.¹⁾ Argentína szolgálatába lépett *Czecc* János egykori honvédtábornok is, ki a Paraguay ellen 1867. kitért háborúban a hadsereg szervezésében, a hadjárat végén pedig (1872) egy katonai főiskola berendezésével tünt ki. Ennek igazgatója 1885-ben ő-maga lett.

A mexicói császárság megalapítása végett 1864—7. vívott küzdelmekben szintén tömegesen vettek részt a magyarok, kik közt e végből toborzásokot rendezett a kormány. Élményeiket és tapasztalataikat többen közölték a magyar lapokban.²⁾ Magának *Mexiconak* Miksa császár fölléptéig való történetét 1866-ban külön könyvben írta meg *Szokoly* Viktor, Miksa császár tragoediáját pedig a Budapesti Szemle.³⁾

IV.

Amerikai tanulmányúttak. A philadelphiai kiállítás. Amerikai konzulok Budapesten. Amerika és Magyarország gazdasági versenye. Magyar liszt és bor Amerikában. Panama s a magyar mérnökök. Erdélyi és magyar unitáriusok. Kovács János. Amerika legújabb leírói

A magyarok közül már az ötvenes években sem csupán emigránsok és szerencsevadászok keresték föl Amerikát, hanem szenvedélyes és tudományra szomjas utazók is. *Nendtwich* Károly már 1856-ban rövid jelentést tett az akadémiának amerikai úttjáról s a lapokban is közölt belőle egyes részleteket;⁴⁾ 1858-ban pedig egy földabroszszal és 3 kőrajzzal ellátott két kötetben írta meg tapasztalatait.⁵⁾ Nagyobb feltűnést keltett *Barkóczy Rosty* Pál „Úti emlékezetek Amerikából“ című díszalbuma, melyben 1857—8-ban Amerikában tett útját saját fényképeinek felhasználásával vázolta;⁶⁾ elősmerésül

1) Két színezett térképpel. Budapest, 1875. 8. r. 308 lap. *Asbóth* Sándor életrajzai: *Hazánk s a Külföld*, 1866., 44.; *Vasárn. Ujság*, 1866., 50.; *Magyarország és N. V.* 1868., 12.; *Fővárosi Lapok* 1868., 72—74. Századok 1868., 59.

2) *Pl. Im cly Géza* (*Pesti Napló*, 1865., 222.), *Sarlay* Pál (*Vasárnapi Ujság* 1867—8.), egy mexicói önkéntes (*Jász-Künság*, 1868., 22 közlemény), dr. *Szenger* Ede, *Varjassy* Béla, *Mayerfy* István, *Politzer* Sándor stb.

3) *Új folyam*, X. 1868.

4) Akad. Értesítő és Uj M. Muzeum, 1856., I.

5) *Amerikai utazásom*. Pest, 1858. K. 8 r., XIV, 292, 6, 264 lap.

6) 2 színezett, 13 kőre, 2 aczélra s 25 fára metszett képpel. Sok részlet a *Hazánk s a Külföld* 1867—8. évi folyamában is. Pest, 1861., 4 r., 198 lap.

az akadémia is taggá választotta s ő egy év múlva, 1862. decz. 22. az amerikai indusokról szóló értekezésével foglalta el székét. ¹⁾ 1862-ben gr. *Széchenyi* Béla és gr. *Károlyi* Gyula járta be s az előbbi külön könyvben le is írta Amerikát. ²⁾ Szendrői *Geöcze* István Genuából 1864. január 13. indult Braziliába, honnan 1866. okt. 12. ért vissza Európába. „Utazás Braziliába és vissza“ című 2 kötetes kis munkája a gyöngye irály mellett is érdekes olvasmány ³⁾. Hasonlót mondhatni *Vékey* Zsigmondnak a föld körül tett utazásairól írt könyvéről is, melynek közel két harmada Amerikáról szól. ⁴⁾ *Balázs* Gábor 1876-ban elég élvezhetően rajzolta a hajón s Dél-Amerikában töltött napjait. ⁵⁾ Az 1876.-évi *philadelphiai világiállítás*t, melyben 22 magyar kiállító vett részt, számos magyar látogatta meg. Legkedvencezben írta le Éjszak-Amerikában akkor nyert benyomásait *Kecskeméthy* Aurél ⁶⁾, ki 1876. május 16. ért New-Yorkba, honnan eljutott egészen a Mississippi és Missiouri völgyébe, sőt Kaliforniába is, olyas turista gyorsasággal, hogy aug. 1. már ismét New-Yorkban volt. Könyvének legalaposabb, de természetesen nem legközvetlenebb része a harmadik, melyben a könnyű tollú publicista az Egyesült-Államok közigazdasági, politikai és társadalmi viszonyait ecseteli. Egyszerű, de kedves turista leírás *Gilmingné* Fischer Hermina német könyve, melyben 1875. nov. 8-tól 1877. május 5-ig terjedő amerikai tartózkodását beszéli el. ⁷⁾ Sokkal tanulságosabbak s nagyon megérdemelték volna az összegyűjtést *Liptay* Pál iparosnak amerikai levelei, melyek 1871—7. közt főkép a Fővárosi Lapokban jelentek meg. Liptay kétszer járt Amerikában; először 1871—2-ben s másodszer 1876-ban a világiállításra, melynek rajzában igen figyelemre méltó képet adott Éjszak-Amerika közigazdasági és társadalmi helyzetéről. ⁸⁾

Akkor már, mikor Philadelphiában függetlensége kimondásának századik évfordulóját ünnepelte Éjszak-Amerika és Brazília azonnal

¹⁾ Életr. Vasárn. Ujs., 1874.

²⁾ Amerikai útam. Kivonat 1862.-i naplóból., Pest, 1863. N. 8 r., 157 lap. térképpel.

³⁾ Pest, 1869 K. 8 r. VIII., 171, VII és 179 lap. Életrajza Hazánk s a Külföld, 1869., 34. sz.

⁴⁾ Utazásaim a föld körül. Budapest, 1885. 8 r., 312 lap.

⁵⁾ Utazásom Dél-Amerikában, Kolozsvár, 1876. és a Kreitfőle Szemlében, 1885., 1—4. sz.

⁶⁾ Éjszak-Amerika 1876-ban. Budapest, 1877. Először a Pesti Naplóban jelent meg.

⁷⁾ Notizen unserer Reise um die Welt. Budapest, 1881. N. 8 r., 427 lap. V. ö. M á r k i, Magyar nők utazásai, 61—62 l.

⁸⁾ Műveinek jegyzéke Sz i n n y e i repertoriumában.

konzulságokat állítottak Budapesten, és szorgalmasan tanulmányozták viszonyainkat, a melyekre mindnagyobb befolyást szereztek. Viszont Magyarország is mind komolyabban kezdte megítélni az amerikai versenyből reá háruló feladatokat.

Éjszak-Amerika köz- és mezőgazdasági életének szellemes áttekintését adta *Somogyvári* (ifjabb *Széchenyi* Imre gróf), ki 1881-ben gr. *Andrássy* Géza s mások társaságában tett útjáról leveleket küldözgetett a „Magyar Föld“ czimű közgazdasági napilaphoz, melyet ez önálló kötetben is kiadott ¹⁾. A földművelő prairieről, melynek most legkedveltebb takarmánynövényei közé tartozik a muhar vagy hungarian grass, közvetlen szemlélet alapján magyar nyelven ez a füzet adja a legvilágosabb képet. Irodalmunk különben, főkép a Mac Kinley-bill óta nemcsak folyóiratokban s hírlapokban, de külön könyvekben is foglalkozott az amerikai verseny kérdésével. *Szathmáry* György 1882-ben nagy forrástanulmány alapján rendszeresen állította össze az Éjszak-Amerika versenyére s hazánk gazdasági, közlekedési és keresk. viszonyaira vonatkozó adatokat. *Tomsits* 1883-ban H. Semler után fejtegette Amerikának a gazdasági termelés terén mutatkozó jelentőségét s annak valódi okait; *Pólya* Jakab 1890-ben szintén szelőlőztette a gazdasági válságot, mely immár oly fokot ért el, hogy mezőgazdaságunknak Amerika szabja meg az irányát s tőzsdénken ebben a részben döntők a new-yorki jegyzések.

Viszont a st. louis-i gazdasági s ipar-kiállítás alkalmából (1884.) a st. louis-i magyar egyesületben *Magyar* Mihály vont érdekes párhuzamot az amerikai s a magyarországi gazdasági viszonyok közt. ²⁾ Széchenyivel egyidőben járt Amerikában a kormány megbízásából *Pekár* Imre, hogy a malomkérdést tanulmányozza. Utjáról tett jelentése, mely orosz fordításban is megjelent, és Széchenyi könyve most már határozottabban Amerikára fordították a kormánykörök s a gazdák figyelmét, hogy a buzatermelés, állattenyésztés és lisztipar tekintetében Amerika versenye ellen védekezzenek. S ezt annyival inkább, mert az éjszakamerikaiak maguk haszonnal tanulmányozták és utánozták a magyar lisztipart. Magyarországból az első lisztzállítmányt 1857-ben a new-yorki Charles A. *Stetson* rendelte meg; a küldemény tetszett, a lapok foglalkoztak a kérdéssel, vetőmagot hozattak búzanesemesítésre, Brazília s az egyenlítői államok pedig rendes vevői let-

¹⁾ *Somogyvári* I. „Amerikai levelek.“ Ifj. Széchenyi Imre gróftól. Budapest, 1883. 8.-r., 132 lap.

²⁾ *Közli Pesti Napló*, 1884, 344—6. sz.

tek a magyar lisztnek. Ez magyarázza meg, hogy a magyar kormány végre közvetlen *gőzhajó-összeköttetést* eszközölt hazánk s Brazília közt. Fiuméból 1885. május 4. indult el az első magyar gőzhajó, a Stefánia, ¹⁾ az Adriával 20 évre kötött hajózási szerződés értelmében pedig Fiuméból Braziliába s vissza, esetleg a La-Plata-államok kikötőinek érintésével, 1892. január 1. óta évenként 6—6 hajójáratot rendezett be a kormány. ²⁾

A magyar *bor kivitele* még mindig jelentéktelen. Borszállítással az első sikerebb kísérletet *Kornis* József tette, ki 1860 novemberében Arad-Hegyaljáról Rio Janeiroba veres és fehér borokat küldött s azok 1861. márcziusában jó állapotban érkezvén meg, újabb megrendeléseket kapott. Éjszak-Amerika a *tokaji bor* utánzásával maga is megpróbálkozott: mindig lapályos területen. Haraszty kaliforniai vállalatát már ösmerjük. Éjszak-Karolinában 1855-ben 12 hektár területen Horne és társai alapítottak új telepet tokaji bor számára, melyen mindjárt az első esztendőben 675 hl. bor termett. Ezt a Tokajt utóbb Wharton J. Green ezredes vette meg s a most már 260 hektárnyi birtokon 4500 hl. bor befogadására alkalmas pinczét építtetet. Tokaji bora ízre, színre és zamatra természetesen nem versenyezhet az igazival, melynek számára New-Yorkban és Bostonban a pozsonyi Palugyay-czég tart raktárat. 1871-ben még egész Amerikában a magyar *Stanicics* borüzlete volt a legnagyobb s New-Yorkban akkor kivüle még 5 magyar foglalkozott borkereskedéssel. Mikor hazánkban a phylloxera megkezdte pusztítását, 1880. őszén a földmivelésügyi miniszterium egyenesen Amerikából hozatott 100,000 s utóbb 1890-ig mintegy 13 millió amerikai szőlővesszőt, az egyesületek és községek pedig 1891-ig körülbelül 240 amerikai telepet rendeztek be. Bortermelő közönségünket ebben a fontos kérdésben kellően tájékozhatja *Molnár* Istvánnak „Szőlőink ujjaalakítása amerikai szőlőfajok segítségével“ című 1890-ben és dr. *Roboz* Zoltánnak az amerikai szőlőkről Budapesten 1892-ben kiadott munkája.

Ásványvizeink nem-igen kelendők. Csupán a budai Hunyadi

¹⁾ Magyarország és Brazília keresk. összeköttetése. F i u m e, 1885., 37. sz.

²⁾ A szerződést ismerteti a N e m z e t, 1891., 116. sz. Ezzel csaknem egy időben történt, hogy a budapesti származású W a g n e r Sándor, korábban brazíliai, utóbb párisi lakost a francia kormány a f r a n c z i a - b r a z i l i a i kereskedelem fejlesztése körül szerzett érdemei jutalmául 1891. jul. 14. a becsületrend lovagjává tette.

Jánoskeserű-vízet küldi évenként 4—5 millió palaczkban Saxlehner az Apollinaris-czég által Amerika minden városába.

Közgazdasági tekintetben nem-kevésé érdekelte hazánkat a *Panama-csatorna* kérdése, mely a Csendes-tengerből Európába vezető utak megrövidítésével Nyugat-Amerika gabona-termelő és állattenyésztő országainak versenyét hazánkra nézve még komolyabbá teheti vala. A századnak ezen legmerészebb röptű közlekedési tervében nem csekély szerep jutott a magyar technikusoknak. A terv újból való fölvetésére az adott alkalmat, hogy a san juan del nor-tei kikötő kijavitása iránt való javaslat megtételére Nicaragua állam Urtecha tábornok elnöklete alatt 1868. augusztusában egy bizottságot nevezett ki, melynek *Verebély E.* is tagja volt, mint Costa Rica kormányának küldötte. Az akkor tartott tanácskozások már fölszínre vetették egy oceánközi csatorna építésének tervét s az Egyesült-Államok kormánya e végből 1872-ben a Darieni-földszoros kikutatásával bízott meg egy expeditiót. Verebély kezdettől fogva abban a nézetben volt, hogy a Darieni-földszoros alkalmatlan a csatorna-építésre s hogy erre egyesegyedül a nicaraguai vonal válik be.¹⁾ A *Türr* István altábornagy elnöklete alatt megalakult syndicatus azonban a Columbiái-Egyesült-Államok kormányától már 1876. május 28. engedélyt nyert a panama-darieni vonal kiépítésére.²⁾ A társulat 1876. novemberében Napoleon Bonaparte Wyse tengerésztiszt vezetése alatt a Panamára egy expeditiót küldött ki, melynek *Gerster* Béla mérnök is tagja volt. Gerster 1877. januártól márcziusig a payai indiánok közt tartózkodott s neki jutott az a föladat, hogy a Thiule Nalubguia, Thiule Aequiair, Batatilla Cunati és Batatilla Tulegua ösmeretlen nyergeit mérnöki tekintetben tanulmányozza; a Cordilleráknak erről a lelapulásáról sikerült is pontos magassági rétegtérképet készítnie. Márczius elsejétől a Batatilla és Cue völgyének fölvetélén dolgozott, mit 2 hét alatt tachymetrikus módon teljesített. Úgy találta, hogy a payai Cordillerák legalacsonyabb pontja is 142 m., s hogy ez és a Paya s Cue völgyének magas fekvése miatt olcsón csakis a de Lacharmeféle zsilipcsatorna tervét lehet alkalmazni. A tachymetrikus és lejt mérési munkálatokat utóbb Gerster feldolgozásában mutatták be a columbiái kormánynak. A magyar földrajzi társulatban (1878. febr. 14.) Gerster maga is helyeselte Lessepsnek azt a nézetét, hogy zsilipes csatorna helyett tengerszínit kell építeni, ha néhány száz

¹⁾ Verebély cikke: Földr. Közl. 1876., 288—295.

²⁾ Türr a Darieni-csatornáról u.-o., 297—301.

millióval többe kerülne is.¹⁾ A magyar földrajzi társulat *Szarvady* Frigyeset bízta meg, hogy az 1879. máj. 15. az oceánközi csatorna ügyében Párisban tartott kongresszuson képviselje;²⁾ és *Szarvady* rövid idő múlva nagy elégtétellel tudatta, hogy „azon terv fogadtatott el, mint a legcélszerűbb és a leghatályosabb a földkerekség minden részei közti kereskedelem és művelődési érintkezés emelésére, melynek tanulmányait és előmunkálatait nagyérdemű hazánkfíának, *Türr* tábornok úrnak köszönhetjük.“ A kongresszus megtapsolta a magyar földr. társulat képviselőjének a Panama-Colinféle tervre adott szavazatát.³⁾ 1880-ban meg is alakították a Compagnie universelle du Canal Interoceaniqueot; egyúttal azonban fölszínre került a 292 km. hosszú Nicaragua-csatorna kérdése, a mely mellett kezdettől fogva harczolt a szintén magyar Verebély. S míg amaz 1893. elején a század legnagyobb botránypörére adott alkalmat, emez biztos lépésekkel közeledik valósulása felé.

De más és nem oly anyagias érdekek is érintkezésbe hozták hazánkat Amerikával. Az erdélyi *unitáriusok* részéről Bölöni *Farkas* Sándor 1831-ben, nemcsak a köztársaság, hanem az unitaria vallás viszonyainak megősmérese végett is fölkereste Amerikát, hol ifj. *Ware* Henrik nemcsak őt kalauzolta a templomokban és társulatokban, hanem 1832. november 14-én az erdélyi unitáriusokhoz magukhoz is kimerítő jelentést tett azoknak állapotáról, s megkérte az erdélyieket, hogy főtanácsi és zsinati jegyzőkönyveiket időnkint velök közöljék. Összeköttetések azonban csak 1868. óta lettek élénkebbek, midőn a háromszázados jubileum alkalmából nemcsak üdvözlő iratot küldtek az amerikaiak, hanem *Dall*, az amerikai unitárius társulat indiai missionáriusa, maga is bejárta Erdélyt és oly kedvező jelentést tett, hogy az amerikaiak azonnal 561 tallért küldöttek *Channing* műveinek magyarúl való kiadására. A nagy amerikai munkája, melyet jobbadán kolozsvári tanárok fordítottak, 1870-től 1881-ig hat kötetben jelent meg.⁴⁾ 1873-ban *Fretwell* János, ki résztvett a magyar, angol és amerikai unitáriusok értekezletén, Amerikában tartott felolvasásainak jövedelmet Channing és

¹⁾ Gerster, A Panama-földszoros átvágása tárgyában tett előmunkálatokról. (Földr. Közl., 1878., 99—104. és 121—131. l.)

²⁾ U.-o., 1879., 185.

³⁾ Szarvady jelentése u.-o. 201—4.

⁴⁾ Channing Ellery Vilmos válogatott művei, Angolból fordítják és kiadják az unitárius tanárok. Kolozsvár, 1870—81. Hat kötet. N. 8. r. XVI, 184, 187, 192, 176, 176, 175 lap.

Pristley nevére, a kolozsvári főiskolánál két tanszék fölállítására kívánta fordítani. Utóbb Amerikából *Morison* Róbert, *Allen H. János*, *Richmond* stb. tanulmányozták a hazai viszonyokat, hogy az amerikai hitsorsosok figyelmét is fölhíhassák rájuk. Igen nevezetes, kelően azonban még most sem ösmertetett útat tett meg Amerikába *Kovács János*, ki Kolozsvárról 1882. augusztus 27-én indult el s az Atlanti-óceánon át 12 $\frac{1}{2}$ napig tartó út után szeptember 19-én érkezett meg Bostonba. Másnap már résztvehetett az unitáriusok saratogai konferentiáján, hol személyét s beszédét, melylyel a föld legrégebb szervezetű unitarius községének üdvözlését átadta, a legrokonszenvescbben fogadták. A conferentia elhatározta, hogy „a magyar egyháznak multjéért köszönetét, haladásáért a jövőben reményteljes könyörgését nyújtja bizonyítékúl.” Azután templomokban, társulatokban egyetemeken s vasárnapi iskolákban ösmertette Kovács Magyarország s az unitarismus történetét, alkotmányunkat, viszonyainkat, a székelyeket stb. s a lapok rendre közölték beszédeit. Ezeknek hatása alatt a Richmond-család 25641 frtra növelte a Kolozsvártt általa állított tanszék alapját. A bostoniak 1883. január 25-én búcsúztak el Kovács Jánostól, ki egész útjában több mint 30,000 frtot gyűjtött magyar unitárius czélokra. Február 14-én indult el New-Yorkból s 23-án ért Liverpoolba. Útjáról a Keresztény Magvetőben tett közléseket; az egésznek terjedelmes leírása azonban még nem jelent meg.¹⁾ — Míg az amerikai unitáriusok ekként magyarországi érdekeket mozdítottak elő, az Amerikában élő magyar katolikusok és reformátusok jóformán semmi segísége sem számolhattak hazulról.²⁾ Pedig most már százezerre tesz az Amerikában élő g.-kath. magyar alattvalók számát. *Pásztiély* munkácsi püspök volt az első, ki *Dzubay Sándor* személyében az első papot küldte hozzájuk Wilkaesbareba. A latin szertartásúak azonban Amerikában kikelték a g.-kath. nős papok ellen s emlék-

¹⁾ Ferencz József, Unitárius kis tükör. (Kolozsvár, 1881.) 104—8. I. Jakab Elek, Emlékirat a budapesti unit. templom fölszentelésére. (Budapest, 1890.), 16—25. Kovács János jelentése az unitáriusok e. k. tanácsához 1883. augusztus 20. (kéziratban 49 lap) Budapesti Hírlap, 1892., 121. sz.

²⁾ Ezt szemökre is lobbantotta a clevelandi Reformírte Kirchenzeitung 1889., 16. sz. A presbyterianus dúsgazdag Dull hajlandó lett volna Eszterházi, Nyitrai Emil és Madarassy kérelmére megalapítani a new-yorki első magyar prot. egyházat, mikor azonban látta, hogy Kecskeméti Ferencz ev. ref. pap szónoklataira csak 3—4 ember jár el, tudni sem akart többé a vallástalan magyarokról. (Budapesti Hírlap, 1888., 69. sz.)

iratot intéztek a pápához, mire ez Pásztély utódát, *Firczák* Gyulát csakugyan felszólította visszahívásukra. A megoldás azonban épen nem könnyű, mert 1893. elején nem kevesebb, mint 50 tót, ruthén, és magyar g.-kath. parochia várt betöltésre Amerikában; s nem könnyű azért sem, mert a híveket az oczeánon túl is erősen fenyegeti — az orosz propaganda. „Az egyház Éjszak-Amerikában“ című szépen és lelkesen írt könyvében ¹⁾ dr. *Tóth* János nyitrai theol. tanár különben részletesen elbeszéli, az Egyesült-Államokban mint keletkezett, fejlődött, küzdött és virágzott fel a róm. kath. egyház. A kivándorlásról szóló fejezete reánk, magyarokra nézve különösebben is érdekes; nem kívánja a kivándorlások megakadályozását, hanem a Szent-Ráfael-egyesület felkarolásával óhajtja ellensúlyozni az üzerek lelketlenségét.

Mielőtt azonban áttérnék a magyar kivándorlók sorsának rövid ismertetésére, utalnom kell még azokra az utazási munkákra, melyek az utóbbi években jelentek meg Amerikáról. Első helyen említtem dr. *Dirner* Gusztáv útinaplóját, mely levelek alakjában közli a szerzőnek Európa nagyobb városaiban és Amerikában főképp a közegészségügyről szerzett tapasztalatait. ²⁾ Az utolsó nagyobb szabású könyv Amerikáról a *Bánó* Jenőé 1890-ből. ³⁾ Első része összefüggően s élénken beszéli el tengeri útját; szól az Egyesült-Államokról, melyeket több irányban beutazott s a magyar olvasó előtt sok újat mond Mexicoról, hol mint kávéültetvényes telepedett le. A második rész atyjához intézett s teljes közvetlenséggel írt leveleit tartalmazza. Bánó azóta is számos levelet küldött, melyek főképpen a Pesti Naplóban jelentek meg, s legközelebb Közép-Amerikát szándékozik külön kötetben ösmertetni. *Kompóthy* Tivadarnak „Amerikában“ című (Veszprémben 1885-ben kiadott) gyűjteménye inkább regényes rajzok alakjában ügyekezik megösmertetni a népeletet. Ez a modor azonban kapós. Ifjúsági irodalmunkat az újabb időkben szinte előzőnölték az amerikai tárgyú elbeszélések, melyek a Columbiádokon és Robinsonádokon kezdve s a Cooper-féle képtelen rosz magyarságú fordításokon folytatva, feldolgozzák a modern amerikai életnek minden érdekfeszítő mozzanatát. Maga az ú. n.

¹⁾ Budapest, 1892. 8-r., 192 lap (A Hittud. Folyóirat kiegészítő füzeté).

²⁾ Úti naplóból Budapest, 1888. Dr. *Fodor* Kálmán, ki 1882-ben Dél-Amerikában tanulmányozta a kórházakat s a betegkezelést, útját tudtommal nem írta le.

³⁾ *Bánó* Jenő: Úti képek Amerikából. 15 képpel és 2 térképpel. Budapest, 1890. 8-r., 216 lap.

műveltebb közönség jóformán kevesebbel éri be, mint a negyvenes évek idejében. Mint jóakarátú kísérlet jön számba *Szilágyi* Virgiltől az „Északamerikai Egyesült-álladalmak kifejlődése“ című munka ¹⁾, mely a magyar nemzet legnagyobb csüggedettségének idejében biztatta az országot, hogy Észak-Amerika példájára emelkedjék az egyes események fölé. *Laboulayet* az Egyesült-Államok története ²⁾ jóformán az egyetlen, mely a történettudománynak komolyan szolgál, azonban ez sem keltett oly nagy hatást, mint ugyanőtőle a Páris Amerikában ³⁾, mely az americanisumot, épen Magyarország ujjaalakulásának éveiben, majdnem olyan divatossá tette, mint negyedszázaddal azelőtt Tocqueville Demokratiája. Maga az amerikai szépirodalom az ötvenes években *Beecher-Stowe* „Tamás bátya kunyhója“ című irányregénye által tört útat hozzánk, hogy, mint mindenütt, nálunk is megteremtse a rabszolgaellenes hangulatot. Azóta a szépirodalom csak *Longfellow*, Po Edgar és *Taylor* néhány költeménye s *Bret Harte* és *Marc Twain* több regénye s elbeszélése által hatott a magyar közönségre.

Az amerikai tudósok közül ez idő szerént csak egy tagja van a M. T. Akadémiának; t. i. az 1873. január 13. megválasztott *Dana* Jakab a massachusettsi geológiai társulat elnöke.

*Képzőművészeit*ünk még nem ismeri Amerika. De látta *Munkácsy* legnagyobb remekét s őt is elragadta a „Krisztus Pilátus előtt“, melynek amerikai diadalúttjára elment maga a művész is. Hódított a magyar *dal* és *zene* is. A magyar cigányok hegedűjében Amerika is többször gyönyörködött már s a chicagói világiállításra nem kevesebb, mint 18 cigánybanda szerződötését helyezték kilátásba.

Amerikaiak, különösen Cook budapesti fiókirodájának megnyílása óta, gyakrabban keresik föl hazánkat, melynek eléggé sajátos viszonyai érdekelni kezdik őket; évenként azonban még mindig csak 2—300-ra megy a Budapesten megforduló amerikaiak száma. Amerikai lapok elvéve hazánkról is közölnek turista leírásokat. Jóval többen vannak azok a magyarok, kik újabban is kisebb-nagyobb *tanulmányokban*, vagy akár csak könnyed tárczaczikkekben mutatták be Amerika egyik vagy másik részét. *Zichy* Ágost és József 1877-ben Canadát és Észak-Amerikát is bevonták

¹⁾ Pest, 1850. — 8-r., 140 lap. (Az újkor történetének I. füzetec.)

²⁾ Pest, 1870. Három kötet. 8-r. 444, 406, 503 lap.

³⁾ Francziából Márkus István. 2. kiadás. Pest, 1872, 8-r., 320 lap.

földkörül való útjokba, s a Földrajzi Közleményekben és egyes felolvasásokban érdekes tanulmányt nyújtottak. *Gáspár* Ferencz 1892-ben adta ki a föld körül tett útja leírását, melyben szokott élnékségével vázolja az újvilágot is; *Szabó* József amerikai tanulmányai szintén összegyűjtésre várnak. Szabó József 1882-ben első sorban Éjszak-Amerika nyugati felének Magyarország geológiai viszonyival való közel rokonságát kívánta megösmerni s 1882. júliusától szeptemberéig azért több irányban beutazta Amerikát. Figyelemmel kísérte azonban a társadalmi viszonyokat is és ide vágó értekezéseit a Földtani Közlöny, Földrajzi Közlemények és a Budapesti Szemle közölték.¹⁾

A tárczaírók közül Éjszak-Amerikát ismertette *Augustich* Imre (Századunk, 1868.), *Balcza* Andor (Vasárn. Ujság, 1877.), *Baraczy* Gerő (posthumus iratok, 1880.), *Becsky* László (Pesti Napló, 1892.)⁴ ki a folyó évben külön kötetben is kiadja Amerikáról írt szellemes csevegéseit; *Bernáth* István (Nemzet, 1886.), *Bonyhády* Lajos (Országvilág, 1885.), *Cserépy* István iparos (Vasárn. Ujság, 1859—60), *Czirják* Károly (Fővárosi Lapok, 1874—6.), *Faragó* Kázmér (Vasárn. Ujság, 1880), *Ferenczy* Béla (Budapesti Hírlap, 1890), *Fischer* Samu ügyvéd, ki Maconban, Georgia-államban, 1877. szept. 3. húnyt el (Hazánk s a Külföld, Vasárn. Ujság, Föv. Lapok 1873—7.), *Fränkl* Emil (Vasárn. Ujság, 1860), báró *Huffner* Lajos (Föv. Lapok, 1890.), *Kompolthy* Tivadar (Vasárn. Ujság, 1878.), *Kovács* János (Keresztyén Magvető, 1882), *Krécsy* Béla tanár (Földr. Közlemények, 1892.), *Kunkel* Alajos (Magyarorsz. és a Nagyvilág, 1877.), *Láng* Henrik (Vasárn. Ujság, 1875—6.), *Liedemann* (Lonsoczi Lapok, 1874.), *Loew* Vilmos (Reform, 1870.), *Madarassy* László, ki különösen a gyermekvilágot mulattatja amerikai apróságokkal (Egyetértés, Én Ujságom, 1882 óta), *Metics* József, ki Kaliforniában a cavei csepkőbarlangot fedezte föl (Függetlenség, 1881.), *Miklós* Ödön (Pesti Napló, 1879.), *Miskolczy* Henrik (Egyetértés, 1891—3.), *Sarlay* Pál (Vasárn. Ujság, 1870—1.), *Sárkány* Farkas (Pesti Hírlap, 1883.), *Szabó* Avelin minorita, ki éveken át volt térítő az indiánok közt, majd kaliforniai plébános lett (Győri Közlöny, 1869.), *Szokolay* Hermin (Magyarorsz. és a NV. 1877.), *Takács* Ferencz (Hazánk s a Külföld, 1866), *Takácsy* Miklós (1870-ben ;

¹⁾ A Földr. Közleményekben (1882—1892) : Amerikai utamból (Oceáni hajózás, Utazás a szárazon, A bevándorlás ügye, Amerikaiak Európában); Az indiánok Éjszak-Amerikában; A khínaiak Amerikában; a Budapesti Szemlében : Nemzeti park stb.

életre. Magyarország. és a NV., 1871.), *Tavaszy* Antal (Pesti Napló, 1892.), *Sz. Török* János (Vasárn. Ujs., 1870.) s *Veringer* Ferencz (Uj Magyar Sion, 1872.)

Mexicoról írt *Imelyi* Géza (Pesti Napló, 1865.), *Kranzthor* Miksa (Országvilág, 1885.), dr. *Procopp* Jenő (Egyetértés és Természettud. Közlöny, 1891—2.); Nyugat-India szigeteiről *Kállai* Nagy Béla (Budapesti Hírlap, 1885.); a Sargasso-tengerről dr. *Kempf* József (Vasárn. Ujs., 1871.); Braziliáról gróf *Horváth-Toldy* Kozma tengerész (gr. Kreith Szemléjében, 1884.), *Jellinek* Róbert (Dettauer Ztg., 1885.), *Reményi* Ferencz, ki az Aurorán és Donau-Korvetten nagyobb utakat tett s kinek leveleit atyja, Reményi Antal közölgette (Pesti Napló, Nemzet, Budapesti Hírlap, 1887—1893.), *Röthy* Frigyes (Vasárn. Ujság, 1883.), amár említett *Takácsy* Miklós (1869.), *Tóth* Kálmán vasúti mérnök (Vasárn. Ujság, 1863.) s *Vidéky* László mérnök (Vasárn. Ujság, 1863—9.) A Tűzföldet egy expedíció tagja gyanánt bejárta 1886-ban *Mittermayer* Gyula, ki 1883. óta argentinai szolgálatban áll s 1886. óta bahia-st.-sebastiani csendőrparancsnok.

Akármilyen hiányos is ez a névsor, kétségtelenül bizonyítja, hogy a magyarokat Amerikából főképen az Unió, Mexico és Brazília érdekli. A magyar kivándorlók is főképen ezen a három területen keresték boldogulásukat; legkivált azonban az Egyesült-Államokban. Ez a kérdés egészen külön tanulmányt igényelne; én csupán a legfőbb adatok fölemlítésére szorítkozhatom.

V.

A magyar kivándorlások története. Az amerikai lapok s a kormány magatartása. Yankee-szellem. Magyar egyesületek és lapok. Földadataink.

A magyarokat az Amerikába való kivándorlásra 1849. óta a zilált politikai viszonyok, 1864. óta pedig az inség és keresethiány ösztönözték. Míg a század elején egész Európából évenként átlag csak 6000 ember keresett hazát Amerikában, a legközelebb lefolyt 1892. évben egyedül hazánkból 34,000 polgár költözött ki oda.

Szivünkben visszacsengenek azok a szemrehányások, a miket Tompa Mihály tett az Amerikába kibujdosó Kerényihez:

„Nincs-é elég sebed, oh népem, a mi fáj,
Hogy elszéledsz, mint a pásztor nélküli nyáj...?
Itthon még nemzet vagy, bár gyászba öltözött, —
Koldús, földönfutó más nemzetek között.“

S évről évre mégis mindtöbben cseréltek hazát, ha nem is szívet.

Az 1849-ben levert szabadságharcz magyar emigránsairól már szóltam; számot nincs módomban említeni. Újabb tömeges kivándorlások, az 1863. évi nagy ínség következtében, 1864-ben kezdődtek, mikor Eperjes környékéről egyszerre 40 zsidó-család költözött ki. ¹⁾ Azontúl mintegy másfél évtizedig még csak ebben az arányban történt a kivándorlás; pl. 1877-ben Hamburgon és Brémán át 652 hagyta oda hazáját. De már 1887-ben csupán a homonnai járásból 3460-an emigráltak s 1884. óta a kiköltözők száma állandóan meghaladja a tizenöt, 1889. óta a húsz és 1892. óta a harminczezet; úgy hogy 1881-től 1892. végeig több mint 170,000, évenként, tehát átlag mintegy 14000 magyar telepedett át a Kárpátok tövéből az Alighany lábaihoz. Innen van, hogy Ohio fővárosában, Clevelandben, most már 25000, Chicagóban 5—6000 s New-Yorkban is annyi magyar lakik, hogy a most folyó 1892/3. tanévben csak a jogi tanfolyamra is 45-en iratkozhattak be. Igaz, hogy megszedvén magukat, vagy kiábrándulván, sokan hazatérnek; de még sem oly sokan, mint önmagunkkal elhitetni szeretnők. Abból a 23940 emberből például, a ki 1879. augusztusától 1891. végéig Zemlént elhagyta, csak 6718 jött vissza, 17222 pedig Amerikában maradt, hol most 500,000-re tehetjük az ott élő magyarok, főkép azonban felvidéki tótok és zsidók számát. ²⁾ A magyar honpolgároknak közel $\frac{1}{3}$ -e része már „nem találja honját e hazában!“ S a veszteségért nem kárpótolhatja ezt azzal, hogy 1—2 millió frtot küld keresményéből az otthonmaradottaknak; s nem azzal sem, hogy az amerikai kivándorlás csak a nagy birtokosra nézve hátrányos, mert elvonja a kézi munkát a nyers ipartermények művelésétől, s hogy a kisbirtokosok szempontjából föltétlenül előnyös a kivándorlás, mert a munkáshiány miatt a földek ára nagyon felszökött a felvidéken. ³⁾ Mialatt 1888. évi húsvéti pásztorlevelében *Bubics* Zsigmond kassai püspök papjai által kivánta figyelmeztetni a felvidéki tótokat, hogy inkább a magyar alföldön keressenek jobban való megélhetést, ⁴⁾ addig pl. 1889. novemberében, reményeikben csalódva, 117 magyar és német New-Yorkból Braziliába, Maraham környékére engedte magát csalatni, hogy két hónap múlva már tönkretjutva és 38 főre olvadva térjen vissza New-Yorkba. Az Egyesült-Ál-

¹⁾ Vasámapi Ujság, 1865., 453. l.

²⁾ Pallas Lexikona, I. 547.

³⁾ Gr. Sztáray István a képviselőházban, 1893. január 18.

⁴⁾ Közli a Nemzet, 1888, 82. sz.

lamokból, különösen Pennsylvaniából kivándorolt vagyontalan magyarok alapították Huns-Valleyt is Canada éjszaknyugati részében, valamint Eszterházát. Ennek a két telepnek alapítója egy Eszterházi nevű magyar s felvirágoztatója *Ruby* Mihály tanító, ki 1885-ben 36 magyart és tótot vezetett ki Canadába, az angol kormánytól részletfizetésre fejenként 160 hold földet vásárolt s 1887. április 12-én már magyar iskolát is nyitott a telepen. ¹⁾

Amerikai lapok a lehető legfeketébb színekkel rajzolják a *hungarian* vagyis magyar-tót munkások viszonyait. Fölhányják, hogy a bevándorlók pénz nélkül jönnek s hogy 28³/₀-uk nem tud sem írni sem olvasni. A bányáknál és a vasutaknál a tótok és az olaszok a legolcsóbb munkások, kik 45 cent napszámmal is beérik, nyomorúságos, túlszűfolt lakásokban tengődnek s ocsmány eledellekkel táplálkoznak. „Afrikába — kiáltott fel *Powderly*, a Knights of labor nagymestere — missionáriusokat küldünk; ide pedig ezrével szállítjuk ezeket a pogányokat!“²⁾ Pittsburg környékén a koks-zkemenczék-nél többnyire ők dolgoznak s nem ösmernek munkaszünetet, miért egy sztrájk alkalmával a hungarianok és amerikaiak közt — ez utóbbiaknak rövidségével — harcra is került a dolog. A magyar delegatióban már fölmerült az a kívánság, hogy az amerikai magyar munkások ellenőrzésére új konzulátusokat állítsanak föl. Ezt a kormány nem is ellenezte, pénzalapot azonban nem tudott rá teremteni. Mivel a munkások nyomorának legfőbb oka mégis csak az volt, hogy teljesen vagyontalanul érkeztek az újvilágba, az Egyesült-Államok kormánya — szelidebben ugyan, mint egykor a kulikkal tette — 1892. nov. 14. a III. osztályú utasoknak bevándorlását kereken megtiltotta s ez a tilalma 1893. január 18. a magyar belügyminiszterhez is megérkezett.

Ez szükségképen maga után fogja vonni, hogy nálunk is rendezzék végre-valahára a kivándorlás ügyét, mely oly váratlan arányokban fejlődött. Másrészt azonban valóban úgy látszik, hogy a mennyiben amerikai szellemet sajátítanak el a kivándorlók, kiknek nagyobb része azzal a szándékkal megy ki szerencsét próbálni, hogy azután meggazdagodva térjen haza, a vállalkozó szellemnek ez a meghonosulása anyagi tekintetben megbecsülhetetlen hasznára válhatik a felvidéknek. Adomának is beillik néhány adat, a mit a

¹⁾ *M a d a r a s s y*: „A Hunok völgye“. Budapesti Hirlap, 1888., 69. sz. s több más lap.

²⁾ *U — o.* 1890., 156. sz.

kivándorlók élelmességéről beszélnek. Egy magyar szűrszabó mindjárt a forradalom után, az elzúllás szélén állott már, mikor egyszerre nagy lármával kezdte hirdetni, hogy szert talált fel a láz ellen. A közönség nagyban vásárolta és dicsérte díszesen fölszerezelt üvegekben árult tinctura hungaricáját, a mi voltaképp nem volt egyéb, mint itthon, hideglelés ellen használt paprikás pálinka. Mire rájöttek a titkára, már gazdag ember volt¹⁾ Nyugaton egy Attila nevű telepet rendezhetett be a keresményéből. Az 1892-ben elhunyt sokszoros milliomosról, Jay Gouldról szeltében beszéltek, hogy szerencsáját egy drótostótnak köszönte, kinek 10 dollárt adott az egérfogók készítésének titkáért. Gyárilag előállított egérfogói megtízszerezték vagyonát s ezt milliókra növelték börzevállalatai. Ösmeretes az is, hogy Cuba-szigetén egészen hazai módon házalnak a tótok gyalocszal s más egyébbel és tisztességes keresetre tesznek szert.

New-York 1103 milliomosa közt ez idő szerént két magyar van; az egyik *Wallach* Antal, ki aranylánczok készítésén kezdte pályáját; s a másik *Pulitzer* József, a *World* című lap alapítója. Cleveland legnagyobb varrógép-gyára, melyben 500 munkás dolgozik, szintén magyar emberé. Mivel a bevándorlóknak legalább is $\frac{3}{4}$ -e az Egyesült-Államokban telepedett meg, és pedig oly tömegeesen, hogy a nagyobb városokban ezrenként élnek együtt, nagyon természetes, hogy műveltebb elemeik tömörültek és saját, valamint a még érkezők érdekeinek megóvására társulatokat, lapokat stb. alapítottak.

A első magyar egyesületet New-Yorkban 1852. novemberében a beteg magyar kivándorlók ápolására *Freund* F. és *Kornis* Károly alapította. 1863. okt. 5. Clevelandban, 1865. New-Yorkban keletkezett egy segélyző-egyesület, s az utóbbi helyen 1865. okt. 14. óta működik az első szorosabb értelemben vett magyar egyesület²⁾, melynek elnöke *Zágonyi* Károly lett. Célja volt, hogy az Amerikában élő magyarok közt testvéregyesületeket állítson; hogy Magyarország s a magyar nyelv és irodalom iránt szeretetet, közérdeklődést ébresztszen föl; hogy tagjai Amerika szabad intézményeit tanulmányozzák s oda törekedjenek, hogy hazájok intézményeire is hassanak; s végre, hogy a bevándorlóknak jó tanácsokkal szolgáljanak s őket a tudomány, ipar és kereskedelem terén tevékenységre

¹⁾ Vasárn. Ujság, 1871., 515. 6.

²⁾ Bővebben: Első magyar hirlap s magyar egyesületek a forradalom után. Vasárnapi Ujság, 1871. 28. és 37. sz. *Bonyhády*: A magyarság Amerikában. Országvilág 1885., 430—1. l.

buzdítsák. 1868. jan. 30. Black Dávidné elnöklete alatt nőegyesület, 1871-ben *Plath Sándor, Keler Béla, Záhonyi Gyula, Majláth* s más zeneszerzők buzgótságából dalárda, ugyanakkor *Malocsay Ferencz* elnöklete alatt Hungaria nevű betegsegélyző-egyesület alakult New-Yorkban. Most már hat ilyen magyar egyesület működik Clevelandben is, hol közösen díszes „magyar ház“-at építettek maguknak, s évenként sok ezer dollárt fordítanak jótékony czélokra. 1880-ban San-Franciscoban is keletkezett egy „Pacifiparti magyar társas és kölcsönös-segélyegylet“. Amerikában ez idő szerént mintegy 30 ilyen egyesület működik s van New-Yorkban „első magyar lövész-szövetkezet“ is, őrnagyokkal, kapitányokkal és hadnagyokkal, fényes magyar történeti neveket viselő századokkal, az egész ezredben azonban mindössze csak 8—10 közlegénynyel. Délen Buenos-Ayresben, Rio de Janeiroban van magyar egyesület.

Az első magyar hírlapot 1853. okt. 15-én New-Yorkban Kornis Károly indította meg „Magyar Száműzöttek Lapja“ czímen; a 6. számmal azonban már meg kellett szüntetnie. Az volt a czélja, hogy folytonos érintkezésben tartsa egymással Amerika magyarjait, hogy egymásról s a haza eseményeiről időnkint tudósítsa, s nyelvök és nemzetök szeretetében buzdítsa, erősítse őket. Ennek az ügynek szolgálatában, meghiusult, vagy korán elbukott kísérletekről nem is szólva, ez idő szerént két hírlap áll: 1884. óta az „Amerikai Nemzetőr“ *Erdélyi Sz. Gusztáv* kiadásában; 1891. óta Clevelandben a „Szabadság“ *Koháuyi Tihamér és Szepeszy L. József* szerkesztésében. Legújabbán *Dobó* is alapított magyar lapot, főképe a chicagoi világkiállítás érdekeinek szolgálatára. Az amerikai gyarság történetének s rohamos fejlődésének még alig használt kútforrásai ezek. Reánk, kik történetet *most* írunk, még alig tartoznak. De nem elég jellemzőek-e a viszonyokra, hogy míg egy század előtt a szegényes magyar hírlapok néha évfolyamokon keresztül sem emlékeztek meg Amerikáról, most Amerikában magában is három magyar hírlap jelenik meg s hasábszámra cikkez az ottani tótok panszláv törekvései ellen? Mert míg a régi görög a haza szent oltáráról vett parázsszal gyujtott áldozati tüzet a tengeren túl alapított gyarmatban, a magyarországi kivándorló a nemzeti gyűlölködés szikráját viszi magával, hogy új otthonát is lángbaborítsa vele.

Perikles Attikájában sem élt több ember, mint a mennyi magyar alattvaló most az oczeánon túl keresi boldogulását. A kis Attika mégis egyre gondolt messzeföldön nagyranőtt gyermekeivel, kik utóbb úgyis az ő lábaihoz rakták kincseiket és dicsőségüket.

Mit tesz kibujdosott fiaival az a Magyarország, hol félszázad előtt a legnagyobb magyar még az apagyilkosnak is kész lett volna megkegyelmezni, hogy azzal se fogyjon a magyarság száma? S im, azóta félmillióval fogyott. Annyival, hogy megelégette már a kormány maga is, t. i. az *amerikai* kormány. Amerika fölfedeztetésének négyszázados és Magyarország meghódításának ezredéves emlékét azzal ünnepeljük, hogy elmondjuk, miként bujdosott ki Amerikába félmillió magyar alattvaló; körülbelül kétannyi, mint a mennyivel Árpád meghódította ezt a hazát.

Földrajzi társaságunk ezentúl majd kétségkívül gondoskodni fog az amerikai magyarság földrajzi elhelyezkedésének tudományos megvizsgálásáról; nyelvészeink új nyelvjárásokat mennek oda tanulmányozni; a historikusok szélesebb körben folytatják azokat a nyomozásokat, a miknek eredményeit nagyjából s így tökéletlenül is, először nekem kellett összeállítanom; csak politikusaink nem fogják észrevenni, hogy belpolitikai bajokon kívül más magyar kérdések is vannak még ezen a világon s a hivatalos lap végén a XX. században is ott lesz az a stereotyp-tudósítás, hogy „Fiume mellett a tenger csendes“. Ha ugyan addig el nem hatol Fiume mellé is az amerikai Golf-áramlat!

Márki Sándor.

KÖNYVÉSZET.

A földrajztanítás a székes főváros elemi népiskoláinak III. osztályában. Vezérkönyvül tanítók és nevelők részére, írta Böngérfi János. A szöveg közé nyomott 18 ábrával. Budapest. Lampel Róbert (Wodianer F. és fiai) könyvkereskedése. 1893. Ára 1 korona.

Ez a címe a 8-adrétű, 5 ívre terjedő munkának, mely első sorban a budapesti népiskolák III. osztályai tanítói számára készült a végből, hogy nekik a földrajzi első oktatásnál segédkönyvül szolgáljon. A könyv első része elméleti ismereteket ad, *a)* a földrajznak, mint tudománynak fejlődéséről; Humboldt és Ritter nevei mellett *a földrajzi nagy triaszból azonban kihagyja Peschel Oszkárt*, holott éppen annak művei forgatása teheti a fiatal törekvő tanítót a geografia igazi kedvelőjévé. *b)* Szól a földrajzról, mint az iskola tanítási tárgyáról és ismerteti röviden mikép tört az utat magának, míg egyéb tárgytól elválakozva az iskolai katedrán, mint önálló tudományág foglalt helyet. *c)* A didaktikai és methodikai elvek fej-

tegetésében kiválik a szerzőnéi a gyakorlati érzék; a fali térképnek ellenben nem adja világos magyarázatát; de ott helyesen érvel, a hol a félig kész térképi vázlatoknak a tanulók által történendő kitöltését nem tekinti czélszerűnek, — az ilyen „sorvezető“-féle segédeszköz nem is önállósítja a gyermeket.

A munka II-ik része gyakorlati, s a geometria elemeivel törekszik a földleírás alapvető fogalmait a gyermek ismeret-világában kifejezésre juttatni. A szülőföldön való tájékozódás a fővárosban tervezett kirándulásokkal kezdődik, az egyes utczaírányok rajzai jó kalauzokul válnak be a tanuló előtt, amint a tanító azokat magyarázat közben táblára rajzolta s utóbb áttekintő topografiai vázlattá egészíti ki. A közvetlen lakóhely ismertetése után a főváros határainak, majd környékének, utóbb az egész Pestvármegyének bemutatása következik. Ugy jön hazánk, földrészünk s az összes kontinensek áttekintése, végül a szülőföld egén látható jelenségekkel kapcsolatban némi kozmografia.

Az anyag földolgozása hónapokra van beosztva és ha azt a tanító zavartalanul keresztül viheti, haszonnal dolgozik a földiratnak nemcsak elsajátítása de megkedveltetése érdekében is. *H. I.*

Meg kell azonban említenünk, hogy több sarkalatos hiba található benne, mely körülmény a könyv értékét nagyon csökkenti. Nevezetesen:

1. A 39. lapon, a kör meghatározása teljesen hibás.
2. A 41. lapon rosszul van meghatározva a horizont.
3. Ugyanezen a lapon rossz a déli világtáj meghatározása.
4. A 42. lapon ismét rossz a kör meghatározása.
5. Ugyanezen a lapon hamis az az állítás, hogy az égnek a másik fele földünk alatt van.
6. Ugyanitt hibásan van meghatározva az éjszaki világtáj.
7. A „Muzeum“ szó nem azt teszi magyarul, hogy „gyűjtemény“! (47. lap.)
8. A 49. lapon a földszoros meghatározása nem szabatos.
9. Az 50. lapon nem igaz az az állítás, hogy a tengerszorosban nem járhatnak olyan nagy hajók, mint a nyílt tengeren. Az sem áll, hogy „a tengerszoros olyan nagyon keskeny vízi út . . .“, mert bizony nem minden tengerszoros olyan nagyon keskeny! — Az sem egészen helyes állítás ezen a lapon, hogy „A tenger is álló víz.“
10. Az 56. lapon nem szabatos a szikla meghatározása.
11. Az 58. lapon az az állítás sem állja ki ma már a tűz-

próbát, hogy az Istenhegyen a közkutakból szamarak hátán szállítják a vizet az egyes nyári lakásokba.

12. A 74. lapon azt mondja író Pestvármegyéről, hogy legnagyobb része magyar, de éjszakon a hegyes vidékeken németek és Budapest körül szerbek is laknak. Hát Soroksár, meg Budafok a vármegye éjszaki *hegyes* vidékén fekszenek s a czinkotai tótok nem Budapest körül laknak ?

13. Nem egészen helyen levő, írónak azon állítása (77. l-) sem, hogy : „Ázsiában olyan országok is vannak, a hol oly roppant meleg van, hogy mi nem tudnánk ott megélni !“

14. Nagy hibát követ el író ugyancsak a 77. lapon, mikor azt állítja, hogy : Ausztria és Magyarország együttvéve *egy nagy birodalmat alkotnak*, ennek a neve : Osztrák-Magyar **birodalom** vagy monarchia.“ — B. úr bizonyosan nem olvasta Beksits Gusztáv munkáját a Dualismusról ! — Ez a hiba oly sarkalatos, hogy ezzel nem lett volna szabad a könyvet nyilvánosságra bocsátani ! — és mentsen meg az Isten az iskolában ilyesmit tanítani — ez hazárdulás lenne !

Van azonban ezeken kívül más szavunk is ezen könyvecskehez : Írója helyes elvet állít fel, a midőn (20. lap) azt mondja : „A mit a gyermekkel nem szemléltethetünk, a mit a gyermek észlelési körében fel nem találhatunk : azt — a kezdő fokon — mellőznünk kell ;“ de aztán a gyakorlati részben nem követi ezen szép elvet ; különben nem beszélne a 7—8 éves III. osztályos gyermekeknek folyamrendszerről, folyamvidékről, a hegy alapterületéről, a kereszt- és hosszanti völgyről, a kőzeteknek nevezett ásványok nagy tömegéről, égetett és oltott mészről, éghajlati összehasonlításokról, a Duna-Tisza közén néha még májusban is beálló fagyok *okáról*, stb.

Meg kell azt is jegyeznünk, hogy az olyan logikát nem szeretünk módszeres vezérkönyben, mint a milyen a következő mondatban van : „Budapest határa *aránylag* nem nagy, *mert a szomszéd helységek igen közel vannak*.“

Arra meg nincsen B. úrnak joga, hogy Ő Felsége intézkedését megmátsa ! Ő Felsége u. i. Budapestet nem székes fővárossá, hanem fő- és székvárossá tette.

Végül, a ki a tanítókat tanítani akarja, az maga mindenben legyen minta ! Nem volna pedig kívánatos, ha, a t. tanító urak B. úr földrajzi ortográfiáját mintául vennék ! Mert ő például a Városligetet majd nagy, majd kis kezdőbetűvel írja ; továbbá Gellért-hegy,

Gellérthegy ; Rákos-patak, Rákospatak ; Erzsébet-falva, Erzsébetfalva ; Margit-sziget, Margitsziget ; Ujpest, Uj-Pest helyett ; Borosjenő, Boros-Jenő helyett ; „A Gellérthegyi kirándulásakor . . .“ ; József-körut, József körut stb. —ba—

A Pallas Nagy Lexikonáról Közleményeink m. é. folyamának VIII. füzetében megjelent ismertetésünkre f. é. január hó 23-diki kelettel Dr. Thirring Gusztáv urtól a következő sorokat kaptuk : „A Földrajzi Közlemények múlt évi 8-ik füzete a Pallas Nagy Lexikonáról ismertetést közölve, a magyar földrajzi részben, — melyet én irtam — egyes pontokat kifogásol. Habár ezen kifogások egyike sem vonatkozik lényeges hibákra, mégis — mivel a czikkíró azokat úgy tekint, mint a melyek a többi adatok s így általában a vállalat, de természetszerűleg az illető munkatárs (személyem) iránti bizalmat is megingathatják : kénytelen vagyok a kifogásolt hibákra vonatkozólag helyreigazító észrevételeimet megtenni. Ezek a következők :

1. A helynevekre nézve a hivatalos Helységnévtárt fogadtam el irányadóul ; ezért irtam A b a u j v á r t és nem A b a -U j v á r t A bírálónak az a megjegyzése, hogy a Helységnévtárban A b a -U j v á r található, minden alapot nélkülöz ; úgy az 1892., mint az 1882. évi Helységnévtárban A b a u j v á r áll.

2. A b a u j -C s á n y azért maradt ki az A betűből, mivel a bíráló által is irányadóul elfogadott hivatalos Helységnévtár (és pedig úgy az 1892., mint az 1882. évi) Abauj-Csányt nem ismer, hanem csakis C s á n y t.

3. A közhasználatnak megfelelőleg vármegye helyett mindenütt megyét irtam. Erre nézve a hivatalos Helységnévtárak sem egyeznek meg ; az 1892. évi vármegyét, az 1882. évi megyét ír. A Pallas Nagy Lexikonának, illetve az ahhoz való munkálatok megindításakor az 1892. évi Helységnévtár még nem lévén közzébecsátva, az 1882-ik évi alapján a megye szót fogadtam el, melyet ezentúl is meg fogok tartani. A bíráló által említett két eset, ahol a vármegye szó előfordul, nem az én czikkeimből való.

4. Czikkeimben több helyütt 1888-ra vonatkozó, sőt régibb adatok is fordulnak elő. „Nem igen nagy fáradságba került volna újabb adatokat beszerezni!“ mondja a bíráló. Erre vonatkozólag csak annyit jegyzek meg, hogy mindenütt a rendelkezésre álló legújabb adatokat használtam fel. Nem az én hibám, hogy sok esetben még hivatalos adatok is csak régebbi évekről léteznek ; magánvállalatokról (bányák, gyárak stb.) gyakran évtizedeken át nem jutnak statisztikai adatok napfényre s így — ha jelentőségüket némileg meg akarjuk világítani — a régiebb adatokra szorulunk. Nem olyan „hasznavehetetlenek“ ezek.

5. A helyesírásra nézve (cz helyett c) a szerkesztőség elhatározása volt az irányadó ; erre vonatkozólag különben a Helységnévtárt nem tarthatjuk kompetens fórumnak ; az 1892. évi következetesen cz-t, 1882. évi következetesen c-t használ. Mindakettő egyformán hivatalos ; melyik legyen az irányadó ? A Gönczy név azonban semmi esetre sem írható c-vel.

6. Tény az, hogy Abauj-Torna megye területe nem 3269.16 km², mint cikkemben olvasható, hanem 3260.06 km.²

A földrajzi neveknek kis vagy nagy betűvel való írására, valamint a többi hibákra vonatkozó megjegyzések részint a szerkesztőséget, részint a külföldi földrajz íróját illetik, azokra nézve észrevételem nem lehet.“

Erre a következőket jegyezzük meg.

Az 1. ponthoz. Mi az orsz. m. kir. statisztikai hivatal támogatása és ellenőrzése mellett Dr. Jekelfalussy József által szerkesztett s 1888-ban megjelent „Helységnévtár“ szerint indultunk s abban a 195. lapon A b a - U j v á r áll.

A 2. ponthoz. Ugyanabban a „Helységnévtárban“ ugyanazon a lapon A b a u j - C s á n y található.

A 3. ponthoz. Mi továbbra is, főképen történelmi szempontból, a „v á r - m e g y e“ elnevezést tartjuk egyedül helyesnek.

A 4. ponthoz. A statisztikai adatok avultságára tett megjegyzésünk nem annyira a magánvállalatokra, mint inkább a népességi adatokra vonatkozik. Elismerjük, hogy ezeket is nehéz megszerezni, de megszerezhették.

Az 5. ponthoz. A mi a helységneveknek *cz*-vel vagy csak egyszerű *c*-vel való írását illeti, kénytelenek vagyunk továbbra is követelni, hogy erre nézve a Helységnévtár legyen mérvadó, mivel a geográfusok általában megegyeztek abban, hogy a helységnevek írására vonatkozólag mindig az illető ország Helységnévtára, hoz kell alkalmazkodni. Helyeseljük, hogy *G ö n c z y* *cz*-vel írandó, de *G ö n c z* vagy *V á c z* is *cz*-vel írandó, mert ezek szintén tulajdon nevek. Fő kifogásunk azonban nem is az ellen volt, hogy a Pallas Nagy Lexikon *cz*-vel vagy csak *c*-vel ír-e, hanem azt helytelenítettük főképen, hogy egy és ugyanazon a képen „*k e - m e n t e*“ és „*czikk*“ található.

A mi végre a földrajzi neveknek kis vagy nagy kezdőbetűvel való írását és a kötőjelek használatát illeti, mi továbbra is a Földrajzi Társaság erre vonatkozó megállapodásaihoz tartjuk magunkat.

— Szerk. —

* **Geographische Verkehrslehre** für Schulen und zum Selbstunterricht. Ein Leitfaden zur Ergänzung der Lehrbücher der Geographie von Prof. Dr. Philipp Paulitschke. Zweite vermehrte und verbesserte Auflage. Ferdinand Hirt königliche Universitäts- und Verlagsbuchhandlung. Breslau, 1892.

Az első kiadása ezen igen hasznos könyvecskének már 1880-ban jelent meg. A könyv írója azon szempontból indult ki, hogy a geográfiai tanítás csak fél czélt ér el, ha tanítványainkkal a geográfiának gyakorlati részét, a nagy világforgalomnak közlekedési eszközeit, úgy amint azok tényleg megvannak s használatnak, meg nem ismertetjük. Evégre könyve számára részint források után, részint utazások alapján a közlekedésre vonatkozó sok becses adatot gyűjtött össze, melyeknek a földrajz minden tanítója az elemi iskolától az egyetemig hasznát veheti s általuk előadásait érdekessé és értékessé teheti; nemkülönben nagy hasznát vehetik ezen munkának a kereskedelmi akademiák és iskolák, az ipariskolák, a vasúti- s távirtdai tanfolyamok s a katonai iskolák is. A könyv tartalma a következő:

I. A forgalom fogalma és alakjai. — II. A világforgalom utairól általában. — III. A világforgalom részletei: 1. A hajózás. *a)* Gőzhajózás az oczeánokon, a partok mentén, a beltavakon, a folyókon és csatatornákon. *b)* Vitorlázás. 2. Vasútforgalom. (Európa,

Amerika, Ázsia, Afrika, Ausztrália vasutai) 3. Postaforgalom. (Európa postaforgalma Amerikával, Ázsiával, Afrikával, Ausztráliával és Polynéziával.) 4. Táviróforgalom. 5. Telefonforgalom. 6. Karavánforgalom. 7. Léghajózás. Postagalambok. — Nehány megjegyzést azonban még is kell tennünk a könyv tartalmára. A közlekedési ügy Ausztria és Magyarország közt ugyanis nem közösügy, s ez országok mindenkének meg van a maga közlekedési ügye s így helytelenek (9. lapon) az interkontinentális világutakról szóló pontban a következő kifejezések:

„2. Von Nordeuropa durch Deutschland und *Österreich-Ungarn* die Donau abwärts . . .“ „3. Von Nordeuropa durch Deutschland und *Österreich-Ungarn (Triest und Fiume)* . . .“ melyek így javítandók ki: „2. Von Nordeuropa durch Deutschland, *Österreich und Ungarn* die Donau abwärts . . .“ 3. Von Nordeuropa durch Deutschland, und *Österreich (Triest), oder Ungarn (Fiume)* . . .

A 26. és 30. lapokon író már maga sem beszél „Österreichisch-ungarische Linien-ről, hanem azt írja, hogy „*Österreichische und ungarische Linien*“.

Helyesen cselekednék író, ha a 43. és 44-dik lapokon is „*Österreich-Ungarn*“ helyett „*Österreich und Ungarn*“-t írta; úgy szintén a 65. lapon „*Österreichisch-ungarische Bahnen*“ helyett „*Österreichische und ungarische Bahnen*“-t!

A 49. lapon ezt találjuk: „*Sarvitz* = (Σαρβιτς)“, pedig az itt szóban levő csatorna igazi neve *sárvíz*; s ha ezt épen transzkribálni akarjuk, talán helyesebb volna ezt így tenni: „*Schaarwitz*“.

A 66. lapon is kritika alá esik a következő kifejezés: „*Das österreichisch-ungarische Eisenbahnnetz hat zu Centren die Reichshauptstadt Wien und Budapest . . .*“ E szerint ugyanis Wien volna a két monarchiának közös *Reichshauptstadt*-ja, a mi pedig egészen hamis felfogás! A jelzett mondat tehát így javítandó ki: „*Das österreichische und ungarische Eisenbahnnetz hat zu Centren die beiden Reichshauptstädte Wien und Budapest . . .*“

A 117. lapon is van még egy kijavítandó állítás; ott u. i. ezt olvassuk: „*In Österreich-Ungarn wurde die Oberleitung des Postwesens dem Handelsministerium übergeben und der Postverkehr entwickelte sich hier derart, dass das Reich mit Rücksicht . . .*“ Meg kell jegyeznünk, hogy „*Österreich-Ungarn*“ mint „*Reich*“ nem létezik, minek folytán ezen mondat így helyesbítendő: „*In Österreich und in Ungarn wurde die Oberleitung des Postwesens den Handelsministerien übergeben und der Postverkehr*

entwickelte sich hier derart, *dasz die beiden Reiche* mit Rücksicht auf das Pulsieren des Postverkehrs die vierte Stelle unter den Kulturstaaten einnehmen. —ba—

RÖVID KÖZLEMÉNYEK.

I. EXPEDITIÓK.

+ **Mona-sziget tudományos kikutatását** eszközölte közelebb Kuhfal O. kapitány Schmidt Tivadar hamburgi kereskedő cég megbízásából, mely ezen szigetet a spanyol kormánytól már évek óta bérben tartja és rendszeren 3—400 munkást foglalkoztat az ottani barlangok rendkívül gazdag guano-telepén. Mona-sziget Haiti és Portorico között fekszik, 10 km. hosszú éjszaknyugattól délkelet felé hajló iránynyal és 5·5 km. széles. Az éjszaki és keleti meredek partok 50 méter magasak, nyugaton és délkelet felé a partok laposak, de mögöttök meredek sziklák emelkednek és ugyanitt a part közelében is sok zátony van, úgy hogy a csónakok csak itt-ott képesek bejutni a parthoz. Az egész sziget egyetlen korall-szikla, melyen a különböző emelkedések partvonalai világosan láthatók. Nevezetesen kimosás útján létrejött számos barlangjai, melyekben a guanón kívül itt-ott igen szép cseppköveket is lehet találni. Az éghajlat egészséges és csak szélszend esetén van rendkívüli forróság. A nagy esőzés februártól május elejéig, a kicsiny augusztustól október közepéig tart. Közben alig van eső és különösen novembertől januárig rendszeren nagy szárazság uralkodik.

+ **A Tana-folyó vidékét** részletesen kutatta ki egy Dundas F. G. angol kapitány vezetése alatt álló tudományos expeditio, melyben Hobley geologus is résztvett. Hamejeig gőzhajóval mentek és innen kirándulást tettek a Kenia-havasra, melyen 2650 méter magasságig hatoltak fel. A Tana-folyót nagyobb részt hajózhatónak találták és pontos térképi meghatározásaik, melyet Ravenstein dolgozott fel, nagyban eltérőnek mutatkoznak Peters és mások térképeivel összehasonlítva.

+ **Az Uelle vidékén** nagy érdekű felfedező utat tesz a Kongó-állam által Kerckhoven vezetése alatt kiküldött tudományos expeditio. Elhatoltak a mombottuk és niam-niamok földére is, hol most nagy részben egészen más országokat találtak, mint a minők a Schweinfurth és Junker utazásai idején ott voltak. Ali Kobbo országa helyett, a meddig Junker 1883-ban elhatolhatott, a keleti

hosszuság 23° Gr. táján most Dsabbir szultánság van, mely az Uelle jobb partjától éjszakra a Mbili-folyóig terjed és lakosai a bandsia vagy bendsa törzshöz tartoznak. Innen éjszak felé a Mbom folyó mellett még most is Semio szultán uralkodik igen jellemzően egy több hektár kiterjedésű várpalotában, melynek sánczai, tornyai és megerősített kerítései vannak. Van Kerckhoven az Uelle felső folyását, mely Makua név alatt ismeretes, kutattá ki és utitársa Ponthier hadnagy az Uelle déli nagy mellékfolyóját, a Bomokandit járta be.

† **Bia kapitány katangai expedíciója** sikerrel oldotta meg feladatát. Gőzössel mentek Stanley-Poolból Lusambo-ba a Szankuru mellett, honnan Le Marinel expedíciója is útnak indult. De míg ez a Lubi-folyón haladt előre, Bia kapitány a Szankuru felső folyásán a Lubilas-folyón ment tovább. A zuhatagok mögött, hol a folyót először nevezik Lubilasnak, a Luembe torkolatáig (6° 20' d. sz.) új uton haladt mintegy 15 napig. A folyó nagy kanyargásokkal erdős síkságon megy át, de kissé távolabb mély szakadékok által hasogatott dombokat láttak. Az első zuhatagoknál a magasság 1800 láb volt, a Luembenél 2400. Távolabb lapos vidékre értek, melyen sok fű volt, de fák nem. A lakosok békések és barátságosak voltak. A Luembe jobb partján 12 napig mentek előre, csaknem állandóan erdőségekben, melyek tele voltak vadállatokkal. A falvakat rabszolgakereskedők népteleneké teszik. A hol az expeditio a Luembet elhagyta, a magasság 3400 lábnyi volt. Innen útjuk egy fensíkon vitt kelet felé, mintegy 80 km. távolságba éjszakra Le Marinel útjától Bunkeia felé, Garenganze országba.

† **Patagonia** nagy részét járta be a múlt nyáron Dr. Machon. Bahia Blancoból indulva ki a Rio Negro völgyén haladt fel Fuerta Roca-ba, innen Limay és Collon Cura mellet és a neuqueni vulkáni területen át a Cordillerák aljáig. Itt még néhány almafát talált egy elpusztult jezsuita-missió emlékeként. Dél felé fordulva ismét kikutatta a Nahuel-Huapi-tavat, melyen apró erdős szigetek vannak, bár az éghajlat már nagyon zord. Egy angol társaságnak is van itt telepe. Még lejjebb dél felé 4600 lábnyi magas szorosokon ment át, hol a hóban guanaco csordákat talált és azután a Chubut völgyén jutott le az Atlánti-óceánig. Az expeditio nagy gyűjtéseket eszközölt és egyik tagja Roth Santiago, földtani kutatásokat tett.

† **New-Guinea** keleti csúcsán újból kutató utazást tett a fáradhatlan Sir *Mac Gregor* Vilmos, Brit New-Guinea kormányzója. Meglátogatta a szaroaki törzs főhelyét Libikinát, mely egy 150

lányi sziklán épült a Vanigira-folyó mellett, továbbá a Wabba-rabba törzs főhelyét Imoagolát. A két község között apró gyepes mészdombok vannak, melyek baromtenyésztésre alkalmasak. Imoagola 200 láb magas dombon épült. A brit terület keleti végén különféle szigeteket vizsgált meg Mac Gregor, köztük a lakatlan Dyama szigetet, melyet D'Entrecasteaux is említ „Cape Deliverance“ név alatt. Egyik sziget a Yela, hegyes és erdős és lakói, a yelák, nézete szerint a legtisztább pápuak Brit New-Guineában. Különösen érdekes nyelvök, mivel a sziget teljesen elkülönítve van más szigetektől és még a legközelebbi Togula-sziget lakói is más nyelven beszélnek. A sziget zátonyain sok tengeri állat van, erdeiben igen sok gummifa, úgy hogy e hely kereskedelmi jövője kétségtelen.

II STATISZTIKA.

+ **Nemzetek vagyona.** Mc. Carty ismert statisztikus ujabban a nevezetesebb kultur-államok vagyonát a következőkép állapítja meg.

	Vagyon összeg millió font sterling	Egy lakosra jut font sterling
Nagybritannia	10.000	270
Hollandia	987	240
Amerikai Egyesült-Államok	13.750	219
Franciaország	8.060	218
Dánia	366	198
Svédország	977	152
Belgium	806	145
Németország	6.323	140
Görögország	211	107
Ausztria és Magyarország	3.613	95
Spanyolország	1.593	93
Portugália	371	86
Olaszország	2.351	82
Oroszország	4.343	53

A legtöbb vagyon tehát (137¹/₂ milliárd forint) az Egyesült-Államokban van Mc. Carthy szerint is, az amerikai statisztikusok szerint egy lakosra is náluk esik a legtöbb. Említésre méltó még Coghlan számítása is, mely szerint a legvagyonosabb ország New-Sud-Wales, melynek 1.129 millió font sterlingre tehető nemzeti vagyonából egy lakosra 300 font sterlingnél több esik.

+ **Kelet-India népessége** a legújabb népszámlálás szerint 287,223.431 lélek, melyből 66,050.480 jut a hűbéres államokra, a

többi az angol gyarmatra. Bombay város lakossága 821.760, Kalkuttáé a külvárosok nélkül is 741.140.

+ **Orosz gyarmatosítás Turkesztánban.** A Lyr-Dariinszki tartomány három kerületében Taskend, Kherkent és Aulie-ata, jelenleg 47 orosz telep van, melyben 2815 család vagyis mintegy 16.000 ember lakik, nagyobb részt a taskendi országot mentén. A telepeken már 14 rendes iskola és 8 orvosi állomás működik és ujabban a kormány 1500 puskát is osztott ki a gyarmatosok között, kik állítólag igen jó anyagi helyzetben vannak.

III. VEGYESEK.

* **Magyar utazó Bulgáriában.** *Wagner* János, a budapesti paedagogium tagja, a múlt évben június 16-tól szeptember 1-éig növénytani útát tett Bulgáriában. Ez idő alatt a Rhodope-hegység nagy részét, különösen Stanimaka s onnan a Csepelare, majd a hirhedt Belova környékét kutatta át. A Macsalát, a Rhodope-hegység legmagasabb (3100 m.) ormát kétszer is megmászta. Mintegy 5000 új növényt gyűjtött, köztük néhányat elsőnek Európában. 5—8 új növény is van gyűjtésében, melyeknek egy része még most is névtelen. Négy kiválóan ritka fajt 150—150 példányban hozott magával s annyi megrendelés jött már a Wagner-féle centuriákra, hogy százannyi készlettel sem elégíthetné ki a megkeresőket; *Burnat* genfi botanikus különös dicséretekkel nyilatkozott munkája érdeméről. Útjában a földrajzi és ethnographiai mozzanatokra is kiterjeszkedett s már is néhány érdekes tárczát közölt róluk az aradi Alföldben. A jövő nyáron ismét fölkeresi Bulgáriát, hogy bejárja a Balkán-hegylánczot, szeptemberben pedig a Fekete-tenger partján akarja az őszi növényzetet gyűjteni. Az 1894. év tavaszán pedig Ázsiának keleti partjain kíván végezni növénytani kutatásokat. Wagner úr, ki Magyarországnak már sok vidékét átkutatta, még egészen fiatal ember s eddigi sikerrei után teljes bizalommal nézhetünk tudományos működése elé.

M. S.

* **A tavak tanulmányozása Svájcban.** A limnologia „a tavak oceanographiája“ Svájcban születet. Ezt mutatta ki legujabban Thoulet. „A svájcki tavak tanulmányozása“ című jelentésében, bemutatván a svájcki tudósoknak, különösen Forelnek úrnak a lausannei académiának tanárának kutatásait.

Kévéssel ezután jelent meg Forelnek a Genfi-tóról irt limnologiai monografiájának első kötete, mely kiváló munka most az e fajta munkák mintaképeül tekinthető.

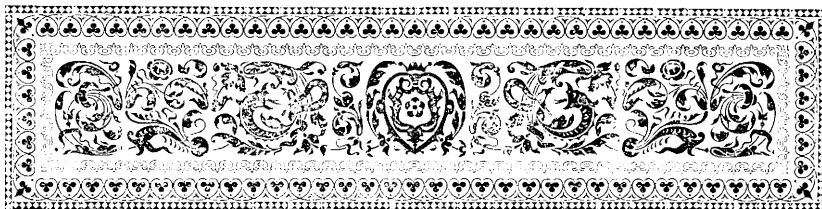
Svájc azonban távolról sem az egyedüli ország hol a tavak tanulmányozása kedvelt tárgy; Oroszországban, Németországban, mindenütt vele foglalkoznak. Legujabban Dr. Grissinger tett közzé érdekes kutatásokat a karinthiai Weissenseeről, mely a legkeletibb tó a Dráva medenczében. Franciaország is hévvel fogott ezen irányban munkához, mint ezt Delebecque szép térképei bizonyítják.

* **Az Atlanti-óceán meteorológiája.** A monacoi herceg az edinburgi congressus elé terjesztette az Atlanti-óceán meteorológiai megfigyelése céljából alapítandó állomás tervezetét, melyet már régebben az Académie des Sciences elé terjesztett. Kimutatta, mily nagy érdekű volna sok tekintetben, de kiválóképen a cyclonok tanulmányozása céljából, ha az Azori- és Bermudda-szigeteken létesítendő meteorológiai vizsgáló-állomások az európai száraz földdel táviróval összekötetnének. Ha ezen állomásokon kívül még mások, p. az Azori-szigeteken lévő Pico-hegyen 2222 m. magasságban, a magas régiók légköri áramlatainak vizsgálására, továbbá Madeiraban, a Canari- és a Cap-Verd-szigeteken is létesítetnének ilyenek, a tudománynak az Atlanti-óceán meteorológiájáról igen becses adatokat szolgáltatathatnának.

* **Tanulmányok az Atlanti-óceán nyugati részeiről.** Ezen tenger bizonyos részei legujabb időben igen nagy gonddal tanulmányoztattak.

St. Pierre-sziget mellett, 1892. év nyarán többszörös kísérletezés felderítette, hogy a tenger vize, kis távolságokban is, különböző hőmérsékletű; ezen körülmény képezi egyszersmind okát annak, hogy a bálna egyes helyeken inkább előfordul, mint másokon. — Buchanannak a víz sűrűségéről, a brazíliai part mentén tett megfigyelései mutatják, hogy ezen tájak vizeinek hőmérsékleti süllyedését a Déli-Jeges-tenger jegének olvadása okozza.

* **A víz színe az Atlanti-óceán éjszaki részében.** Európa partjain Pouchet M. G. folytatta tanulmányait a tenger vizeinek színéről és a Société française pour l'avancement des Sciences-nek Pauban tartott gyűlésén bemutatott egy érdekes térképet, kimutatván a zöld és kék vizek megoszlását az Atlanti-óceánban és az Éjszaki-Jeges-tengerben, Skócziától Jan-Mayen-szigetig, Jan-Mayentől, Spitzbergáig és innen a norvégiai partokig. Ezen megfigyelések a „Manche“ fedélzetéről tétettek és négy helyet mutattak ki, hol a víz kék és pedig oly hirtelenül, hogy az átmenet a kék színből a zöldbe teljesen hiányzik.

A talajvizek és a közegészség.

Krebs Vilmos értekezéseinek ismertetése.

Mozgás van fölöttünk a légtengerben, mozgás a felszínen s mozgás a föld szilárd kérgében, hol a hatalmas elem, a víz áldást, vagy átkot hord lappangó útjain. Nagyon új a talajvízre vonatkozó tudományunk, noha a források tüneményeivel már a görögök foglalkoztak s kútakat ivóvíz nyerésére már igen régen használnak az emberek. Tisztán mérnöki szempontból e század elején, a drainezés feltalálása óta kezdünk világosan látni, de egészségi szempontból még hiányosak ismereteink. Pedig igen régen sejtették már a tapasztalt orvosok, hogy a nyirkos, mély helyek egészségtelenek; ilyen helyeket járvány alkalmával veszélyesnek mondanak. Köztudomású, hogy a trópusi vidékeken a talaj megbolygatása házalapozás, csatornaépítés vagy földmunkálatok alkalmával együtt jár a járvány kitörésével.

Krebs Vilmos igen meggyőzően mutatja ki az álló, tespedő talajvíznek egészségtelen voltát. *) Talajvíz-mérő módszerét először Hamburg-Altonában alkalmazta, holerre a viszonyok különösen kedvezőek. Hogy a talajvíz tespedése okozza, valószínűleg a rothadás előmozdítása által, azt a tényt, hogy ilyen helyeken az epidemikus betegségek pusztítóbban lépnek föl, mint ott, ahol a földárja élénk mozgásban van, nem új eszme. Már Pettenkofer utalt arra, hogy a mély fekvésű helyek különösen alkalmasak a talajvíz összeszüremkezésére, tespedésére és különösen ingadozására, ami nagyban összefüggni látszik a járványok időbeli elterjedésével. Nálunk Fodor

*) „Grundwasser Beobachtungen im unter-elbischen Gebiet.“ Wilhelm Krebs. Berlin 1892. Ernst u. Sohn.

József szerzett rendkívüli érdemeket e téren eszközölt türelmes, beható, széles látkörű vizsgálódásaival. Határozottan kijelölte Budapesten azt a területet, melyen a talajvíz tesped s a legkifogástalanabbúl kimutatja, hogy épen ezt a területet látogatja meg legkeményebben minden ragályos betegség.

Hogy mennyire igaza volt, azt Krebs tökéletesebb eszközeivel s nagyobb terjedelmű kutatásaival, német városokon alkalmazva, teljesen igazolta.

Hogy egy vidék talajvíz viszonyait ismerhessük, a fúrások egész hálózatára van szükségünk. Ezekben meg kell állapítanunk egyidejűleg a talajvíz állását s azonkívül hosszabb időn át észlelnünk kell annak ingadozását, hogy megtalálhassuk a talajvíz eredetét, útját a föld alatt s azokat az okokat, melyek épen az ingadozást okozzák. Mint könnyen belátható, ilyen kutatások végzésére legalkalmasabbak a nagy városok. Ezeknek területe többnyire gondosan be van lejtmezerve s azonkívül a vízvezeték behozatala által a kútak használaton kívül állnak s könnyű őket a fennebb említett mérések végrehajtására fölhasználni. Nem könnyű egy kútban, különösen ha az mély, a vízállást pontosan megmérni. Hamburg-Altonában kétféle módszert alkalmaztak: mérő lécczel és szalagon lefüggesztett úszóval. Az előbbi módszer igen bajos, különösen ha a kút mély és szűk. Szűk kútaknál egy, a vízmélységgel változó hiba szerepel minden mérésnél

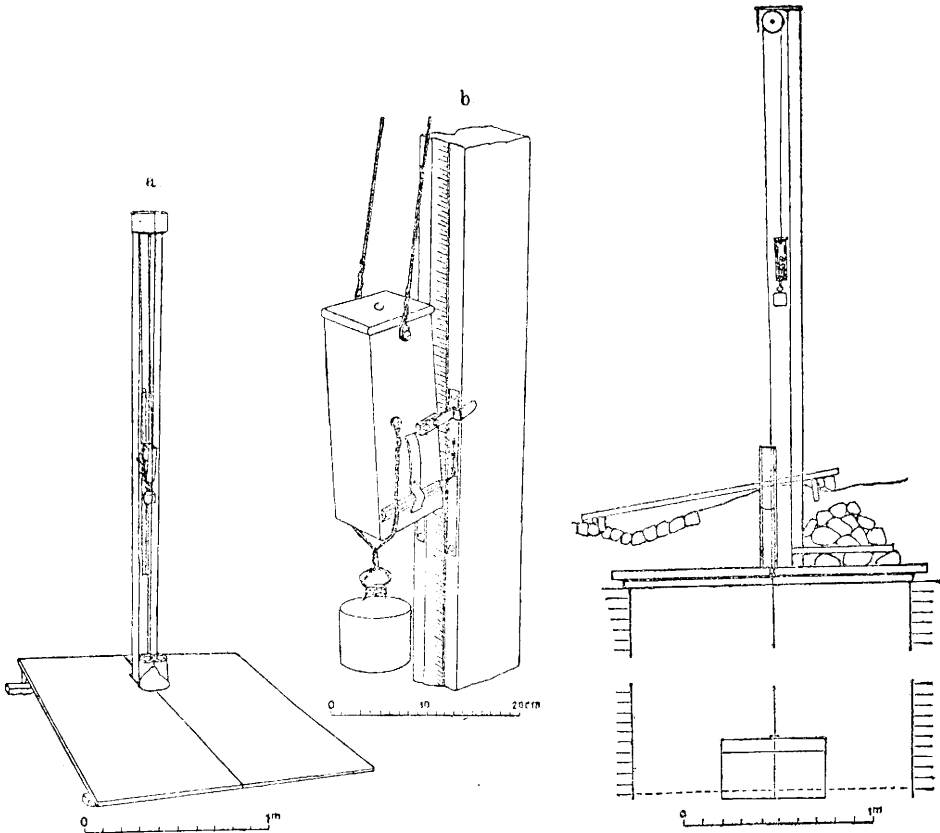
$$+ \frac{t \cdot a \cdot \zeta}{r^2 \Pi}$$

ha t a vízmélység, a és ζ a lécz keresztmetszeti méretei és r a kút fél átmérője. A hamburg-altonai talajvizsgáló bizottság utolsó ülésén ki is mondta, hogy 6 méternél mélyebb kútak vizállását lécczel már nem kell mérni.

A szalaggal és úszóval való mérés röbb nehézségbe ütközik. A vászonszalag, ha megolajozzuk is, a nedvesség behatása folytán tágul, leeresztésnél nem feszül ki eléggé s az úszó vízbejutását nehéz észlelni. Fodor e célból apró kis bádóg tányérokot alkalmazott egymás fölé s ameddig felhuzás után a tányérok telve voltak, annyit levont a nyert mélységből. Ez a módszer sem lehet azonban tökéletes. Használtak már aczél szalagokat is, de ezek is nehezen feszülnek ki, még jobb, ha több darabból szögecseltetnek össze. *)

*) Ujabban Metzger közölte azt a mérő eszközt, melylyel Thorn városban mérte a talajvízállásokat. Az eszköz elektromos kontaktussal dolgozik, de a mérés nem folytonos. (Centralblatt der Bauverwaltung 1893. decz. 17.)

Hogy általában megismerhessük azokat az okokat, melyek a talajvíz ingadozására befolyanak, nagyon gyakran kell a kútak víz-állását észlelni, mint pl. Krebs minden két órában. Ilyen sűrű, mondhatnám állandó leolvasásokhoz rendkívül alkalmatlanok az előbb ismertetett módok. Itt szükséges, hogy a mérőrúd állandó, mozdulatlan legyen s az úszó helyzetét ezen mindig leolvashassuk. Igen elmésen oldotta meg a leolvasás módját Krebs.

Katometer. 1. ábra.

Altonában Palmaille 3. számú ház kertjében egy használaton kívül heverő kúton alkalmazta *katometer*-nek nevezett műszerét. A kút egy vassínen nyugvó két-két kőlappal volt lefödve s erre 0,5 m. magas földréteg volt borítva. A földréteget eltávolította s a kőlapokra helyezte az állandó mérő léczet és pedig úgy, hogy az aljára erősített deszkapadot kövekkel megterhelte (lásd az 1. ábrát).

Az oszlop tetején egy felülről zárt, alul nyitott kis szekrényben két csiga állt, melyeken az úszót felfüggesztve tartó két 1 mm.-es drótot vezetete át. A két drót másik végén az ellensúly és az index függött. Úszónak először egy 30 literes üveget használt, de ez nem bizonyult jónak s helyette egy 56 cm. hosszú, 29 cm. széles és 32 cm. magas fa szekrényt készített s ezt 25 cm.-ig cink köpennyel burkolta, belül szurokkal áthatlanná tette s kellő súlyú balasttal látta el. Az úszó 4 cm. mélyen járt. A két drótot a kőlapok illesztésén gummi-gyűrűk, majd a föléjük hányt földrétegen két drain-cső védelmezte a surlódás ellen. Az ellensúlyt egy 56 cm. magas, 5 cm. széles és 6 cm. hosszú fadoboz képezte, vasdarábokkal megtöltve s alul egy 5 fontossal megterhelve. Jobbról és balról czeruzák voltak rácsavarva s ezeknek laposra kifaragott hegye az oszlopra erősített papírszalagra a mozgásokat automatikusan följegyezte. Leolvasásnál rendszeren nem ez használtott, hanem az oszlop közepén végig futó, millimeter osztású mércze. Az egész műszer felállítása 6 napba és 25 M.-ba került.

Ezzel a mérő eszközzel, katometerrel, 0.2 mm. pontosságot lehetett elérni. Hogy mennyire mások az általa nyert eredmények, azt mutatja a Krebs által készített rajz, melynek első fele a katometer felállítása előtt, szabadkézzel lefüggesztett úszóval mért eredményeket, a második része pedig a katometer adatait ábrázolja. A két görbe közt sem hasonlóság, sem összefüggés nincs. Minél pontosabban történnek a talajvízmérések, annál egyenletesebb lesz a görbe, amit különféle ilyen görbék összehasonlításából lehet következtetni. Hogy a nagyobb időközökben való mérések eredményei nem helyesek, azt mutatja az is, hogy a vízállás óránként is változik a kútban s napközben vannak mélyebb és magasabb állásai.

A katometerrel nyert görbék sok érdekes dolgot mutatnak. A mellékelt ábrázolás mutatja, hogy a talajvíz állásának 1890-ben és 1891 elején két nagy ingása volt. Hogy mi okozta ezeket, még megfejtetlen dolog. Annyi bizonyos, hogy az esőzéstől nem függ.

Az Elbe vízállásának nincs rá befolyása, mert a talajvíz Altóban épen az Elbe felé áramlik. Fönn a dombtetőn, honnan a kút, illetőleg az Elbe felé indul a földárja, van egy kút (VII.), melynek környékén Krebs három látogatás közül kétszer látott nagyobb terjedelmű tócsát állni. Egy talajfúrás alkalmával a vízáteresztő homokot fennt száraznak, 4.7 m. mélységben átázva találták. De már 17.5 méternél ismét száraz volt, annélkül, hogy

közben csak nyomára is akadtak volna egy vízátnemeresztő rétegnek. Nagyon valószínű, hogy a felszínen képződő tócsák víze lassan-lassan leszivárog a talajba s nagy hullámokban sülyed le az áthatatlan réteggig. Az előbbi fúrás alkalmával épen egy ilyen alá-sülyedő nedvesség-hullámot értek utól. Lehetséges, hogy ennek a hullámzatos vízel-sülyedésnek tulajdonítható a görbén tapasztalt nagy méretű hullámzás.

A téli hullám, mint látjuk, igen lassan emelkedik október 18-ig aztán mérsékelten esik december 22-ig, majd csaknem állandó marad január 14—15-i éjjelig. Ekkor egyszerre rohamosan száll alá, 20-a körül eléri minimumát s aztán heves hullámzások közt halad tovább ugyanabban a közép nibeauban. Ezt a hirtelen való esést Krebs a következőleg magyarázza. A téli fagyok elzárták az altonai víztartalma homokréteg alsó kifolyását. A felgyülemlett talajvíz tehát ki nem folyhatott. De elzárták a felső tápláló nyílásokat is, tehát a kutakban a vízszin állandó maradt. Január 12-e és 13-a közti éjjelen fellágyult az idő, megolvadt az alsó kifolyást elzáró kéreg s a felduzzadt vizek egyszerre lepadtak. Azután a fagy szeszélye szerint hullámos vonalban emelkedett, majd alább szállt a víz színe.

Az eredmények között nagyon érdekes a bámulatosan pontos megegyezés a talajvíz ingása és a légnyomásváltozás között. Egy pillantás a mellékelt táblára azonnal meggyőz bennünket, hogy a talajvízállás megérzi a légnyomás hullámait néha még részleteiben is. Hogy mi az oka ennek a szép összefüggésnek, arról egy későbbi munkájában fog Krebs véleményt nyilvánítani.

Természetesen ilyenmü összefüggések kutatására egyedül a katometer vagy ahhoz hasonló műszer és oly sűrű leolvasások alkalmasak, ahogy azt Krebs úr végezte.

*

A talajvizek és a fölötte élő emberek egészségi viszonyai közt megczáfolhatatlan, kétségbe vonhatatlan összefüggés létezik. Krebs úrnak eddig már három fejtegetését van szerencsém ismerni. *) Vizsgálta a talajvíz viszonyait Hamburg—Altonában, Berlinben és Dresdenben. Kilátásba helyezte, hogy a többi német nagy városokra is kiterjeszti figyelmét s így egy érdekes gyűjteményünk lesz, mely valószínűleg kétségen kívül fogja helyezni azt a régen sejtett nézetet, hogy minden nagy városnak az a legegészségtele-

*) Illustrierte Zeitung 1892—93.

nebb része, melynek talajában a víz stagnál. A három német város viszonyainak ismertetése után megkísérlem Budapestre nézve is összehasonlítani a talajvízviszonyokat az egészség állapotaival, noha rendelkezésemre igen kevés anyag áll s ami van, azt is Fodor József úr bámulatos szorgalommal gyűjtött adatainak s Lóczy Lajos úr kiváló szívességének köszönhetem.

Hamburg—Altona.

A kettős város az Elbe partján fekszik, közel annak torkolatához. Altona a szarmata síkság első keleti halmainak egyikén. Hamburg pedig e halmok keleti lábánál. A két város közt fekszik az Alster tó, az Elbe színe fölé 3 m.-rel felduzzasztva. Ezt a tavat táplálja az éjszokról jövő Alster s a keletről belé folyó Isebeck.

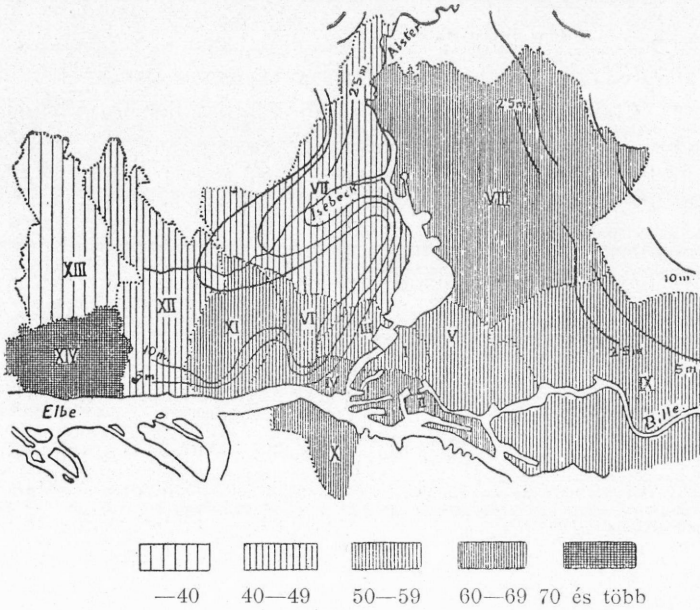
A mellékelt térképeken be vannak rajzolva a talajvíz 5 m.-es magassági görbéi. *) Mint látható igen szépen símulnak a folyóvölgyekben: az Elbe, az Alster és az Isebeck völgyeihez.

Sőt Altonában látunk egy beugrást, mely nem más, mint a drainezés folytán eltűnt Grenzenbach völgye. Altona talaja a felszínen egy ÉK-DNy irányú vonal által ketté szelve, délkeleten homokból, északnyugaton vályogból áll. Csak az Alster mellett bukkan elő a tömör agyag. Az Elbére merőlegesen vett szelvényből kitűnik, hogy vályog, homok és agyag következnek egymásután le felé is, továbbá, míg a terrain a folyótól a szárazföld felé lejt, addig a vizet át nem bocsájtó márga és agyagrétegek általános lejtése a folyó felé irányul. Ezt a lejtőt követi a talajvíz. Altonából a talajvíz egyrészt tehát az Elbe felé, másrészt az Alster tavak felé áramlik, míg Hamburgnak különösen VIII. számú kerülete alatt a talajvíznek nincs esése. Igen valószínű, hogy úgy a talajvíz, mint az Alster vize is e városrész alá beszűremkezik (infiltrál), a magával hozott szennyet ott lerakja s azután tesped, kiteve a magával hozott anyagokat bomlásnak és párolgásnak.

Krebs már most az egészségi viszonyokat kutatta. Kiszámította minden kerületre a halálozások számát a születésekhez arányitva

*) A talajvíz magassági viszonyait kétféleképen lehet ábrázolni. Krebs „Izoanok“-nak nevezi azokat a görbéket, melyek egy állandó hasonlító sík fölött a talajvíz színének egyenlő magasságu pontjait jelölik. „Izokatok“-nak azokat a görbéket nevezi, melyek a talaj színe alatt ugyanazon mélységben fekvő pontokat kötik össze. A bécsi mérnökök az előbbieket Hypohydro-Izohipsáknak nevezik, míg az át nem eresztő réteg magasság-görbéit Katanhydro-Izohipsáknak.

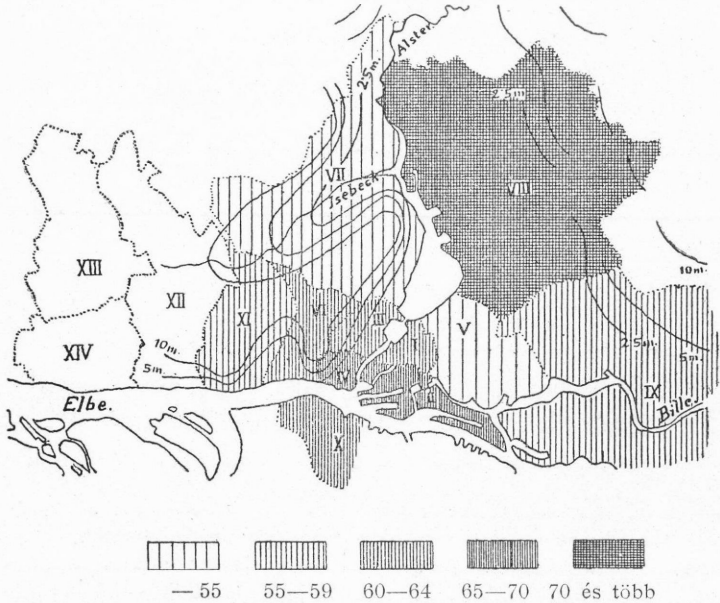
3. ábra.

Hamburg—Altona

1890—91 Halálzásszám 100 születésre. A talajvízgörbék méterekben a porosz orsz. mérés nullpontja fölött. Lépték 1 : 150,000.

4. ábra.

Hamburg—Altona

1881—1890. Halálzásszám 100 születésre. A talajvízgörbék méterekben a porosz orsz. mérés nullpontja fölött. Lépték 1 : 150,000

perccentekben. A térképen aztán a halálozások arányszámai szerint világosabbra, vagy sötétebbre vonalozta a kerületeket.

A 3. de különösen az 4. ábrából láthatjuk, hogy legegészségtelenebb a VIII. kerület és Hamburg kikötő vidékei. Ezekről nyugatra fokozatosan javulnak a viszonyok, de annál föltünőbb Othmarschen és Oevelgönne (XIV.) egészségtelen volta. Több oka van annak, hogy ezekre a városrészekre nézve a számított halálozás arány igen nagy számot ad. Othmarschen már igen régóta üdülő helye Hamburg-Altona betegeinek és öregeinek. Azonkívül épen 1890 és 91-ben az altonai főgyűjtő elhelyezése alkalmával igen nagy földmunkák végeztek, ami a városrész egészségi viszonyaira nagyon hátrányos volt.

Már az egész 80-as évtized összehasonlítása sokkal kedvezőbb eredményt ad erre a részre nézve és sokkal hátrányosabbat a fent egészségtelennek mondott Alster-balparti részekre nézve (VIII.)

A talajvíz beszüremkezése Krebs szerint már azért is veszélyes, mert úgy az Isebeck, mint az Alster temetők mellett, sőt ez az utóbbi a hamburgi vizenyős réteken is keresztül folyik. Azt azonban nem közli, hogy a temetőkben a sírok feneke eléri-e a talajvízszint? Mert ha nem, úgy Rózsahegyi Aladár vizsgálatai szerint a temetők nem veszélyesek amint hogy kimutatta, hogy a budapesti köztemetőben levő kútak vize sokkal kevésbé szennyes, mint a talajvíz mozgás irányában fekvő józsefvárosi kútaké. (Lásd alább.)

A gondolkozó elméket nagyban foglalkoztatja most a cholera oly hirtelen és rettenetesen való kitörése Hamburgban. Koch tanár úgy vélekedett hogy az American-Quai-on meghalt orosz kivándorlók egy része choleras volt s ezeknek hulladéka az Elbébe jutva, megfertőztette ennek s így a vízvezetéknek vizét is. Erman és Reinke hamburgi orvosok azonban alapos ellenérveket hoztak föl ellene. A kivándorlók közt ugyanis egyetlen valódi cholera-eset sem volt konstatalható, a meghaltaknak hulladékai gondosan desinficiáltak s végül az American Qai két kilométerrel lejjebb fekszik a folyási rányában, mint a tulsó parton az a hely, ahonnan a vízvezeték vizét veszik. De legnyomósabb az az ellenérv, hogy a cholera nem általánosan, hanem egyes góczokban lépett föl. Ha a vízvezeték vize lett volna inficiálva, úgy a ragály az egész várost egyformán sujtotta volna. De míg Altona teljesen ragálymentesnek bizonyult, addig az Alster-balparti s az Elbe melletti részeken a leghevesebb járványgóczok képződtek, úgy, hogy az 5. ábra megközelítő képét nyújtja a cholera elterjedésének is.

Berlin.

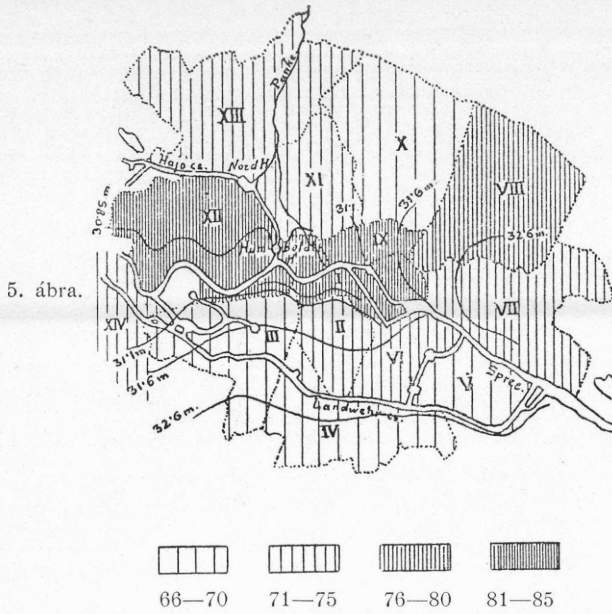
Berlin a német birodalom első városa, nem csak másfél milliónál több lakója, hanem rendkívül nagy forgalma miatt is. A Spree vize közepén szeli át a várost, de azonkívül több csatornát építettek a forgalom emelésére.

A talajvíz keletéjszakkeletről, de különösen délről, hol 21 $\frac{1}{2}$ m. magasán áll a Spree színe fölött, tekintélyes eséssel bír a folyó felé. Az 1881—85.-i időköz nedvesebb esztendeiben általában 0.1 m.-rel magasabban állt, mint az egész évtized szárazabb esztendőiben, ami azt bizonyítja, hogy az esőzéseknek nagy befolyása van a talajvízre.

A 6. ábra 31.0 m.-es vonala (a porosz országos lejt mérés 0 pontja fölött) és a 5. ábra 31.1 m.-es vonala a Spree déli oldalán olyan területet határolnak, melyen a talajvíz egész 25 cm.-ig mélyebben áll, mint a Spree vízszíne. Már pedig akkor nemcsak hogy lefolyása nincsen, hanem még ezt a területet a Spree is infiltrálja. De minő vizet szállít a Spree! Fölveszi a város felső részeinek csatornáit, a Berlint környező vízenyős rétek néhány patakját, melyek közül a Panke föl van rajzolva, belé gyűlik a városnak minden szennyje és piszka, úgy, hogy újabban bakteriumokkal is fertőzve találták. Így tehát az Altstadt (I.) Spandaui negyed (IX.) Friedrich-Wilhelmstadtot és a Moabitot (XII.) talán még Oranienburg külvárost (XI.) és Weddinget (XIII.) is éppen olyan hátrányosan infiltrálja a Spree, mint Hamburg éjszakkeleti városrészeit az Alster.

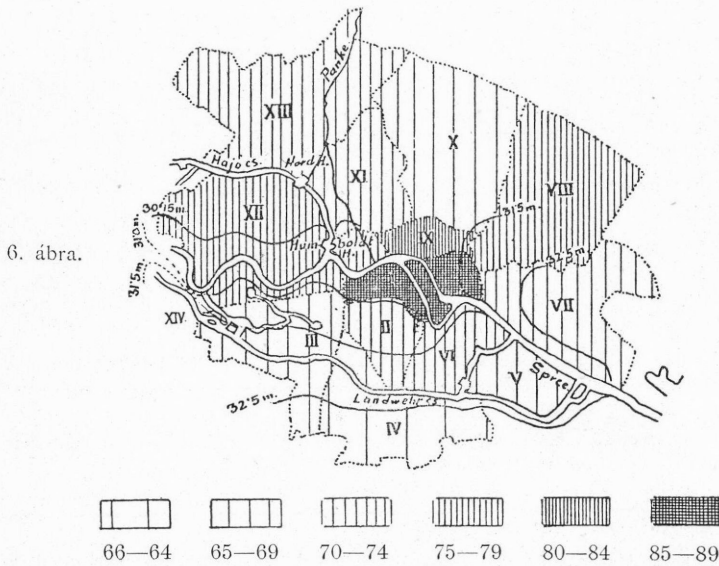
A talajvíznek évtizedek óta észlelt hőmérséklete elvitázhatatlanul bizonyítja a Spree vízének beszivárgását. A Spandau-negyed (IX.) és Oranienburg (XI.) két kutjában a talajvíz télen melegebb, mint a város bármely helyén. A víz sokkal nehezebben veszi föl a levegő hőmérsékletét, mint akármilyen földnem, de nehezebben is veszi azt el. Ha az itteni talajvíz az esővíz beszüremkezése, vagy éppen távolabbi helyekről, hosszú úton való ideáramlás folytán származott volna, akkor bizonyára fölvette volna a talaj hőmérsékletét. Azonban nem így van. Melegebb a víz a talajnál s így csak rövid úton, a Spree infiltrálása folytán juthatott helyére.

Ezen a városrészen tehát a Spreenek egy földalatti kiágazása van, úgy mint valószínűleg alább is, az erősen kigyózó folyó minden kanyarulatánál. A Humboldt kikötőtől nyugatra (Invalidus park, kis állatkert, ulánus kaszárnya vidékén) nincs a talaj oly tömören utcaburkolattal fődve, mint az előbbi részekben, úgy, hogy a talaj és vele annak vize jobban lehülhet. 1890. januárjában itt 8 és 11, a bizo-

Berlin.

1881—1885. Halározásszám 100 születésre. A talajvízgörbék méterekben a porosz. mérés nullpontja fölött. Lépték 1 : 150,000.

Berlin.

1881—1890. Halározásszám 100 születésre. A talajvízgörbék méterekben a porosz. mérés nullpontja fölött. Lépték 1 : 150,000.

nyosan átvődött részen 12 és 13, a többi helyeken 6 és 12 fok C. közt ingadozott a talajvíz hőmérséklete.

Ezek a vidékek tényleg a legegészségtelenebbek is, mint azt a két térkép mutatja. Az idei cholera is legnagyobb részt a Humboldt kikötő vidékén terjedt el, aminek nem lehetett egyedül a kikötő s a közeli Lehrter pályaudvar az oka.

Egészségtelennek látszik még a keleten fekvő Königsstadt is (VIII). Itt van összezúfolva a szegényebb nép, de meg régi tapasztalat az, hogy a keleti és éjszaki városrészek a legegészségtelenebbek, mert nem kapják a nyugati és déli szeleket első kézből. Ebben rejlik a „Westend“ titka. Előnyös fekvésűnek nevezhetjük azokat a városokat, melyeknek esetleges infiltratio területük éjszakra és keletre fekszik, mert ezek terjeszkedhetnek nyugatra (London, Hamburg-Altona, Bécs), míg ha éppen ellenkezőleg, nyugaton vannak az átszivárgott helyek, vagy a város nyugatra való terjeszkedése egyáltalában bármely okból akadályozva van, a város helyzetét egészség szempontjából nem mondhatjuk előnyösnek (Páris, Berlin, St. Pétervár, Budapest.)

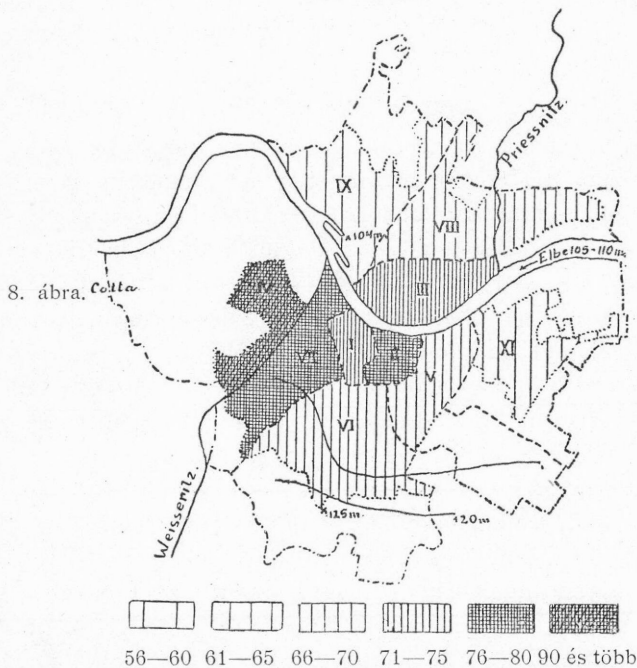
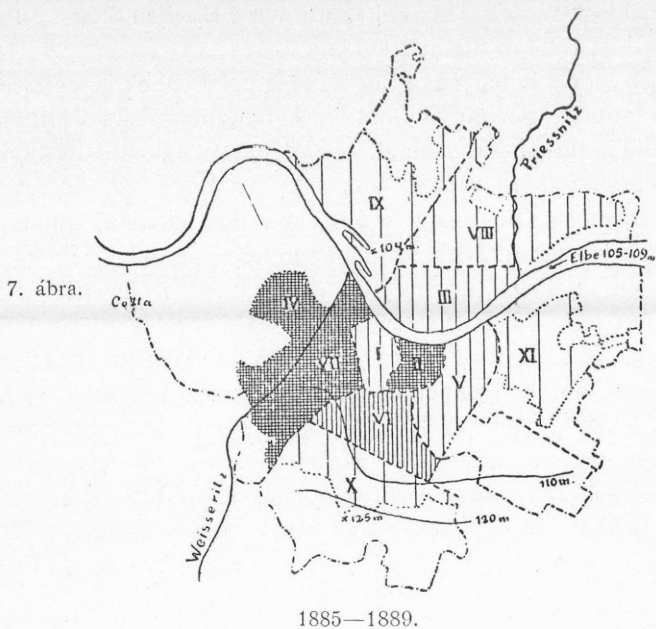
Valószínű ezek szerint, hogy úgy Berlinben, mint Hamburg-Altonában a talajvíz tespedése képezi okát bizonyos városrészek egészségtelen voltának.

D r e s d e n .

Dresden még inkább hasonlít Hamburg-Altonához, mint Berlin, mert itt nem a főfolyamnak, az Elbének, hanem a Weisseritz mellékpataknak infiltrált területei a legegészségtelenebbek.

1867 óta vizsgálták a talajvíz állásait sokkal kiterjedtebben, mint ma. Azelőtt 24, 1870 óta csak 14 kúton észlelnek. Mind a két térképen a 110 és 120-as talajvízszín görbék (izoanok) vannak behúzva, melyek az Elbe 0 pontja fölött 5, illetőleg 15 m. magasságban vannak. Az észlelésekből bebizonyult, hogy a talajvízállások a déli városrészekben úgy, mint az éjszakiakban egészen az Elbe vízállásától függött. Pl. 1881-ben az Elbe 110 m.-es vízállásánál a 110 m.-es görbétől éjszakra fekvő kutakban 10, egészen 3800 cm. emelkedést, a déliekben semmit vagy éppen apadást észleltek.

Azonban az Elbe beszivárgott vize a talajban is mozog s nem indul tespedésnek. Ebből magyarázható az Elbe által infiltrált területek relative egészséges volta. Krebs ez év szeptember 17-én csak Cottánál az új Weisseritz ágyban és a kikötő ágyban látott fölfakadni forrásvizeket. Ez a beszivárgott Elbe víz újból kibukkanása volt.

Dresden.

1881—1890. Halálozásszám 100 születésre. A talajvízgörbék méterekben a porosz orsz. mérés nullpontja fölött. Lépték 1 : 150,000.

Egészen másképp áll a dolog a Weisseritz patakka. Ennek beszivódott szennyves vízét az Elbéből jövő földárta útjában megállítja, felduzzasztja s tespedni kényszeríti. A Weisseritz Tharandt helységtől Plauen nyugati területeiig saját alluviumában folyik el valami fél tuztat falu mellett s ezek szennyvizeiket nagyobb-részt bele vezetik. Alább, Plauen városkáig nincs alkalma szivárgással megtisztulni, miután az ősközetbe van ágyazva. Ezután nagy esése akadályozza elszivárgását, úgy hogy csak Dresden előtt pihen meg. A faluk némelyike temetőjét a patak mellé helyezte s talajuk jó eséssel bír a meder felé. Ugyanígy magában a városban. Múltán ráillik tehát a Weisseritzre nemcsak a Cloaca maxima név, hanem temetőároknak is nevezhetjük *) Áthelyezése tehát Dresdenre csak előnyös, míg Cotta falunak nem fog ártalmára válni, ha medrét vízatnemesztővé teszik agyaggal, vagy jó tömör iszappal.

Egy pillantás a térképre s észre vesszük a Weisseritz vidékének feltűnő egészségtelen voltát. A Friedrichstadt és a Wilsdruff külváros (VI. és VII.) a legegészségtelenebbek. Igaz, hogy az előbbiben be vannak számítva a kórház halottjai is, de még ha ezeket leszámítjuk is, akkor sem marad kedvezőbb a viszony. A Seevorstadt egészségtelensége valószínűleg a Kaitzbach és a Mühlgraben beszivárgásának róható föl.

Az 1855, 66 és 72-i cholera alkalmával épen a Wilsdruff (VII) külvárosban fordult elő a legtöbb haláleset: 1855-ben több mint felét, 1866-ban egy negyedrészt, 1873-ban pedig nem sokkal kevesebb, mint háromnegyed részét az összes halálozásoknak ez a városrész szenvedte. 1873-ban Günther titkos tanácsos, a birodalmi cholera-bizottság tudósítója talajvizsgálatai közben nyilvánosságra hozta, hogy ennek a városrésznek az az utcája (Gerbergasse), melybe az itt történt halálozásoknak majdnem két harmadrésze esik, nagy mértékben át volt nedvesedve s az átnedvesedés a Weisseritztől származott. Az 1872-i száraz esztendőnek meg volt a maga kedvező hatása. Az Elbe májustól kezdve folytonosan apadt, szeptember elején a középvíz alá 1'7 m.-rel szállt. A Weisseritz szeptember elejétől kezdve alig vitt le vizet. Az alacsony nyári vízállás elősegítte a talajvíz lepadását, úgy, hogy annyira összetalálkoztak a kedvező körülmények, hogy daczára a veszélyes nyári melegnek, nem is lehetett a cholera

*) Ismét azt a megjegyzést kell tennem, hogy a temetők káros befolyást valószínűleg egyáltalában nem, vagy csak elenyésző kis mértékben gyakorolnak. Lásd alább.

befészkelésére gondolni. A két térképen is látható, hogy a nedves évek kedvezőtlenebbek, mert a 80-as évtized általában nedvesebb volt, mint annak második fele. Ebben a tekintetben Dresden hasonlít Berlinhez, de elüt Hamburg—Altonától: ugyanaz a tünet, mint a melyet Kalkutta és Lahore közt Indiában már régen tapasztalnak.

B u d a p e s t.

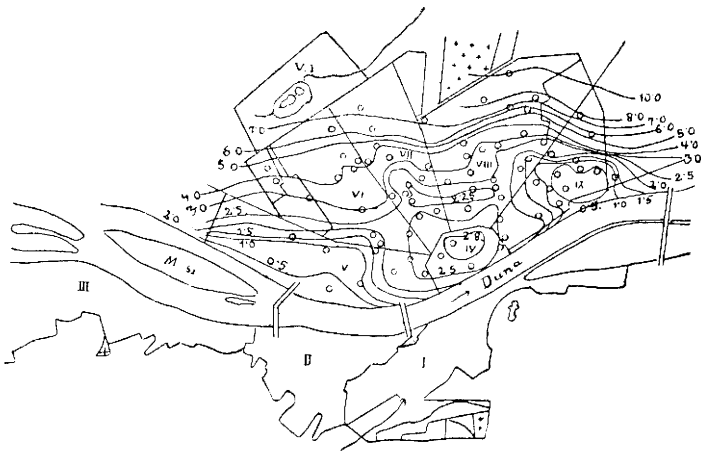
Budapest geológiai viszonyait néhány szóval jellemezni igen nehéz. Nem terjeszkedhetem ki annak magyarázásra, hogy a mélyen fekvő, magas hőfoku artézi vízrétegeknek mi a származása és mi a befolyása. De nem is szükséges. Jól le van az zárva egy vastag agyagréteggel, úgy, hogy csak mesterséges fúrásokkal lehet a felszínre hozni. Ennek a mélyen fekvő talajvízrétegnek tehát az egészségi viszonyokra olyan értelemben, mint ahogy azt a felszínes talajvizekre vizsgáljuk, befolyása nincs.

A talaj közvetlen felszínét 10,15 m. vastag, felül törmelék, alul kavicsos homok alluvium képezi. Ez nyugszik egy vízáthatlan neogen vagy oligocén agyagrétegen, mely a felszínes talajvizek ágát képczi. Ennek úgy, mint a fölötté levő talajvíznek kelet felől a Dunához fokozatos esése van; úgy, hogy Pest alatt a talajvíz a kőbányai magaslatok felől érkeve a Duna felé áramlik. Útjában megállítja épen Pest alatt a Duna földalatti vize, az u. n. közelvíz. *) A kettő közötti küzködés színhelye valószínűleg épen a Nagy-körút vonala, mely alatt a talajvíz állni látszik. Míg a Lipótváros alatt a Dunával egyirányban könnyen mozog a beszivárgó víz, az alatt a belváros talajvize már valószínűleg egyenesen befelé, részben a Duna felé mozog. A Nagy-körút vonalában a két víz állni látszik, vagy legalább nagyon lassan mozog a Ferenczváros felé, hol egy hirtelen eséssel a Dunába szakad. A Dunavíz beáramlására lényeges befolyást gyakorol a belváros és a Lipótváros előtt kiépített, mélyen alapozott partfal. Emiatt a Duna vize valószínűleg nem horizontálisan, hanem a közlekedő csövek törvényei miatt vertikálisan mozogva jut a belváros talajába. Ezt mutatja a talajvíz hirtelen esése a Duna felé a partokon, noha az Erzsébet-, József- és Ferenczvárosok alatt sokkal mélyebben áll, mint a Belváros alatt.

Fodor József 1879-ben 72 kútban mérte meg a talajvíz állá-

*) A németek a folyók beszüremlett vizét, vagyis az olyan talajvizeket melyeknek a színe a folyó vizátlásával változik, „Horizontalwasser“-nek nevezik. A magyarban ezt beszivárgó vagy „közel“-víznek nevezhetjük.

sát. Ezen adatok nyomán megkísérlettem a talajvízszin görbéit, az izoanokat meghúzni. A rajz mindenestre csak kísérlet, de legalább általánosságban tájékoz bennünket a talajvíz viszonyairól. Mint látjuk, a Belváros alatt egy terjedelmes emelkedés van. A József- és Erzsébetvárosok alatt egy kisebb, a Ferenczváros alatt egy nagyobb mélyedés van. A Ferenczvárosban egy kút vízszínét Fodor —1'02 m.-nek mérte a Duna 0 pontja alatt. Lehet, hogy az adat hibás, talán a kút fala nem eresztette át a talajvizet, de ha a valóságnak megfelel, úgy legczélszerűbb elfogadnunk Fodor magyarázatát. Azt hiszi t. i., hogy itt a talajvíz áttörve a felső vízátthatlan réteget, a mélységbe süllyed. Magyarázata a következő: *) „A helyi viszonyok

9. ábra.

A talajvíz rétegvonalai Budapesten Fodor József adatai alapján.

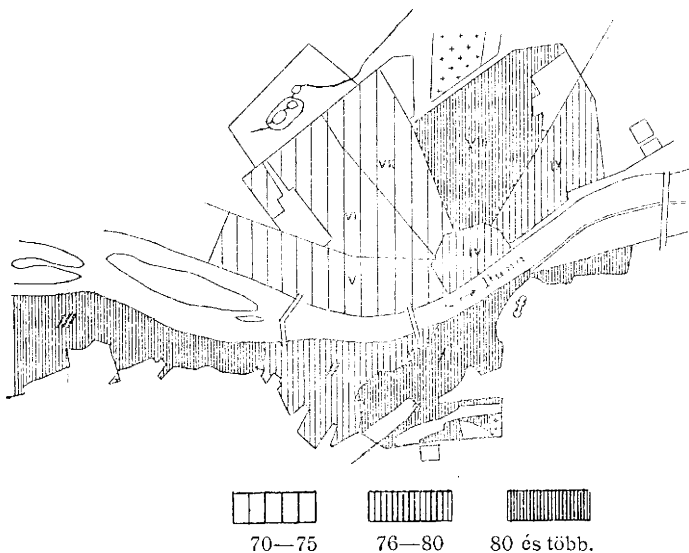
a víznek ilyen elsüllyedését a Ferenczváros területe alatt mintegy megfejtési ígérkeznek. Ismeretes, hogy Pest talaja egészben véve folytatása csupán a budai rétegeknek s képződéseknek. Budáról Pest felé a felületes alluvium alatt vastag tályag nyúl át, amelyet úgy a lánczhíd (és összekötő vasuti híd) építésénél, mint az Orczyházbéli s városligeti artézi kutak ásásánál igen hatalmas vastagságuknak tapasztaltak. (Diluvialis Neogen és kis-czelli agyag.) Ez alatt a vízáttjárhatatlan (diluvialis pontusi) tályag alatt azonban különböző mészkőrétegek terülnek el, a melyek itt-ott megszakítva a tályagot a felszínhez közelebb, sőt egészen a felszínre is kerülnek. Ilyen meg-

*) Lásd: Math. és trm. közlemények, kiadja a M. Tud. Akademia XVII. kötet 207. lap.

törése a tálagnak a Ferenczváros alatt, ilyen valami kereszthasadéknak ottan képződése a fővárosi talajviszonyok mellett igenis lehető, amely átjárható hasadék, vagy mészkőréteg igen jól megfejtené a talajvíznek azon a ponton tapasztalt mélybe lesülyedését. Nem szükséges bizonyítgatnom, hogy az itt fejtegetett kérdés exakt és végleges megfejtéséhez még beható geológiai kutatások szükségesek.“

Ha így van a dolog, akkor a Ferenczváros alá minden felől összegyülik a szennyes talajvíz.

Sokkal könnyebben lehet körvonalozni a budai talajvíz-viszonyokat. A Krisztinaváros és Tabán alluviumában, mely a vízálló budai márgára és kis-czelli tálagra telepedett, valószínűleg stagnál

10. ábra.

A halálozások száma 100 születésre. Budapesten 1888—1891.

a talajvíz. A Vizi-város (II. kerület) talaja nagy eséssel bír a Duna felé, itt nem kell a talajvíz tespedésétől félni.

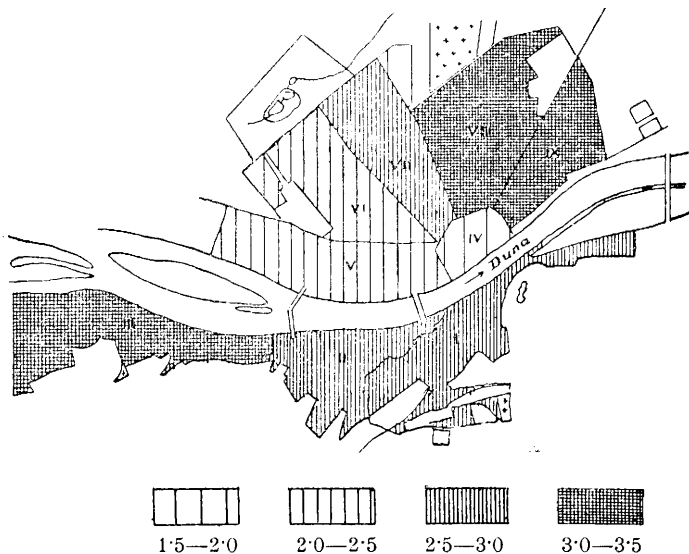
Legnagyobb a baj Ó-Budán és Ujlakon. A Háromhatárhegy dolomitjának oldalán lépcsősen csuszamlott le a kis-czelli agyag s a Duna színe alatt levő lépcső a hegy felé lejt. Ezen nyugszik Ó-Buda alluviuma. A Duna vize tehát ide behúzódik, amint Kvassay hőmérsékvizsgálatai a budai kútakra nézve kimutatták, *) egyesül a hegyoldalokról leáramló talajvizekkel s tespedésnek indul.

*) Lásd: Kvassay Jenő: „A természetes szűrők alapelvei.“ Építő Ipar 1889. 135. és 147. lap.

Nézzük mármost, hogy áll a dolog az egészség viszonyaival. Kiszámítottam a halálozás arányát a születésekhez kerületenként 1888-tól 1891-ig s a következő eredményeket találtam:

Kerület:	I.	II.	III.	IV.	
Halálozás 100 születésre:	82·18	77·23	81·05	77·35	
V.	VI.	VII.	VIII.	IX.	X. *)
71·45	74·28	75·63	82·43	76·02	76·90

Nagy meglepetéssel láttam, hogy az oly egészségesnek tartott Buda I és III. kerülete a legrosszabb viszonyokat tüntetik föl. Tökéletesen egyezik ez az előbb említett talajvíz-viszonyokkal. A gödörben fekvő Krisztina-város aránya bizonyára még rosszabb volna, ha külön számítanók és nem a rendkívül csekély halandó-

11. ábra.

A halálozások száma 100 lakosra Budapesten. 1880—91.

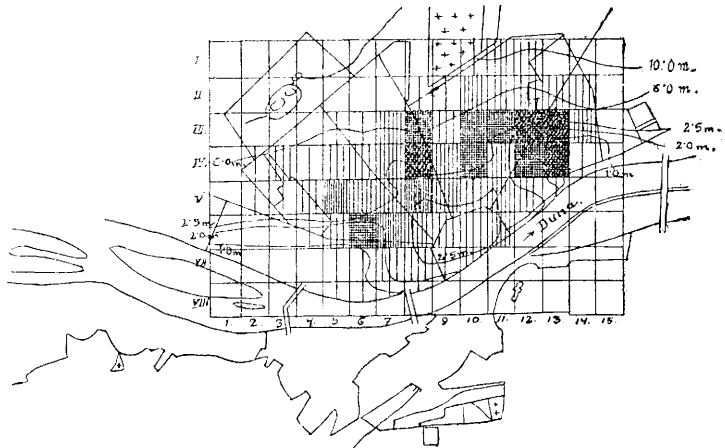
ságú várral együtt. A pesti oldalon a Józsefváros mutat legnagyobb halandóságot: ide esik, mint tudjuk a stagnáló talajvíz legnagyobb része.

Még evidensebb a dolog, ha a halálozásokat nem a születésekhez, hanem a lakosság számához arányítjuk. A nyert eredmények a következők 1880—91:

*) Kőbányára nézve egyáltalában nem vizsgáltam a talajvíz-viszonyokat s így erről véleményt nem mondhatok.

Kerület:	Halálozás 100 lakosra	Kereken
I.	2·9897	2·99
II.	2·9196	2·92
III.	3·4897	3·49
IV.	1·5937	1·59
V.	2·0624	2·06
VI.	2·3345	2·33
VII.	2·7221	2·72
VIII.	3·2059	3·21
IX.	3·5137	3·51
X.	3·3924	3·39

A 11. ábrán fölrajzoltam ezeket a viszonyokat úgy, hogy an-

 0—10, 10—50, 50—75, 75—100, 100—125, 125 és több

12. ábra.

Az 1866., 72. és 73. évi cholera halálesetei Fodor József után.

nál sűrűbben vonalkáztam a kerületeket, minél egészségtelenebbek azok. Azonnal szembe tűnik a belváros kis halálozás aránya. Az V. VI., VII., VIII., IX. kerületek ugyanebben a sorrendben következnek. Természetes hisz minél délebbre megyünk, annál kevésbé újítja fel a talajvizet a Duna. Budán ismét Óbuda és a Krisztinaváros állanak a legrosszabbul.

Még egy térképet készítettem. Fodor az 1866—72. és 73. évben dühöngött cholera haláleseteit fekete pontokkal megjegyezte

egy Budapest-térképen ott, ahol ez előfordult. Nem nagy munka volt azt a térkép hálózatának mezői szerint megolvasni s e mezőket a halálozás száma szerint világosabban, vagy sötétebben vonalozni. Az eredmény meglepő. Azok a legfeketébb mezők, melyek a fennebb körvonalozott stagnáló területekbe esnek. De érvényesül Pettenkofer tapasztalata is, t. i., hogy veszélyes az olyan hely, ahol a talajvíz esése egyszerre megcsökkenik. A hálózat mezői felülről le felé menő sorokban római számokkal, balról jobbra menő sorokban arabs számokkal vannak jelölve. Az V. 10. számú mező feltűnő világossága, daczára hogy jórészt a stagnáló területbe esik, onnan ered, hogy ebbe a négyszögbe esik a muzeum nagy kertjével az országház, a leginkább mágnások által lakott Eszterházy és Muzeum utcák s végre a mai mű- és tudományegyetem épületeinek helyén akkor állott üres telek. A IV. 14. számú mező teljesen gyárakkal van beépítve.

A Józsefváros egészségtelen voltát tulajdoníthatná talán valaki annak, hogy a talajvíz ide a köztemető alól áramlik. Rózsahegy-i úr azonban *) minden kétségen kívül bebizonyította, hogy a köztemetőben levő kútak víze aránytalanul kevésbé fertőzött, mint a Józsefvárosi kútaké. A hullafölbomlás a jólszellőzött talajban igen tökéletesen megy végbe s miután a sírok feneke nem ér a talajvízbe, fölbomlatlan szerves anyag csak igen kis mértékben jut a vízbe. A temetőben is az a legfertőzöttebb kút, mely a felügyelő lakása mellett van.

*

Amint látjuk Budapest főváros, országunk szemefénye talajviszonyok tekintetében meglehetősen rossz lábon áll. Terjeszkedése legczélszerűbben éjszak és keletfelé történhet, noha tudjuk, hogy a keleti városrészek nem egészségesek. De hisz ha a városok mindig futnának keletről, haza feküdnének, mint a rátóti parasztok. Így legalább biztosítva van a belváros örök nyugati fekvése: *tarde venientibus ossa!*

Cholnoky Jenő.

*) Lásd: Dr. Rózsahegy-i Aladár: „Vizsgálódások a temető és környékének talajvizeit illetőleg.“ Term. Tud. Közlöny 1880.

K Ö N Y V É S Z E T .

Magyar Földrajzi Könyvtár. A magyar birodalomról bármely nyelven, valamint magyar szerzőktől bármely földrajzi tárgyról és bármely nyelven megjelent irodalmi művek könyvésze. Ide vágó irodalomtörténeti bevezetéssel. Irta és a m. tud. Akadémia 1888. május 7-én tartott ülésén bemutatta Dr. H a v a s s R e z s ő tanár. Budapest, 1893. Főbizományos Franke Pál. Ára 10 korona. (VIII-ad rétv, 532 oldal.)

A tudományok minden szakában nagy fontossággal bír az, hogy valjon rendelkezésre áll-e a megfelelő könyvészeti anyag? Ettől függ a tudomány tovább fejlődhetése, melynek alapját a megfelelő könyvészeti anyag képezi. Minél gazdagabb könyvészeti anyag áll rendelkezésére valamely tudomány ágának, annál kimerítőbb annak irodalomtörténete is. Ezen okokból kiindulva minden föntartás nélkül kimondhatjuk, hogy Dr. *Havass Rezső* nagy és jeles munkát végzett, midőn ezen könyvészeti munkát megírta és kiadta s általa a magyar földrajzi irodalomnak eddig elrejtett gazdag tárházához az utat megnyitotta!

A könyv az 1849. évig bezárólag megjelent hazai vonatkozású földrajzi művekkel foglalkozik. Az 1849. utáni korszakot, melyben főleg Hunfalvy János fölléptével új szellem honosodott meg, más író részére hagyta fön. Mi azt reméljük és óhajtjuk, hogy ezt is *Havass Rezső* gyűjtse össze, s illetőleg írja meg!

A jelen műben, a jelzett időből mindazon művek czímei fel vannak véve, melyek, habár csak csekély mértékben is, hazai vonatkozású földrajzi részt tartalmaznak. Tekintve azt, hogy Dalmácia jogilag ma is hazánkhoz tartozik, fel vannak bele véve a Dalmáciára vonatkozó művek is.

Ötezer hazai vonatkozású földrajzi és rokontárgyu munkáról emlékezik meg a szerző öt szakaszban. — Az első szakasz a magyar birodalomra vonatkozó munkákat tartalmazza s következő alszakaszokra oszlik: *a)* Magyar birodalom; *b)* Erdély; *c)* Horvát-, Szlavon- és Dalmátország; *d)* Megyék; *e)* városok, falvak, fürdők és gyógyhelyek. A második szakasz a külföldre s egyuttal a magyar királyságra is vonatkozó művekről szól; a harmadik szakasz a külföldet tárgyaló magyar földrajzi irodalmat tünteti fel; a negyedik szakasz a csiziókat, naptárakat, és rokontárgyu munkákat sorolja el; végül az ötödik szakasz — függelékül és pótlékul — mindazt, a miről szerző a munka nyomtatása közben értesült. A czímek az egyes szakaszokban és alszakaszokban időrendben

következnek egymás után. A címekkel kapcsolatban nagyon sokszor értékes jegyzeteket kapunk, részben útbaigazításokat, hogy az illető könyv melyik könyvtárban vagy magángyűjteményben található fel, részben régibb munkákra nézve ismertető és magyarázó szöveget. Nagyon emeli a munka tudományos becsét a szerző mindenre kiterjedő figyelme és kutató alaposága, mely még a kéziratokat is fölkeresi, még a régi történelmi forrásokból, krónikákból, legendákból is kiválogatja a földrajzi anyagot.

Ily tartalom s berendezés mellett e munkákból könnyű szerivel tudhatjuk meg, melyik a Magyarországra vagy annak részeire, vagy valamely megyére, városra stb. vonatkozó legrégebb magyar vagy idegen nyelvű leírás, vagy melyik a külföldre vonatkozó földrajzi irodalmunknak vagy a hazai naptáriróadalomnak a legrégebb terméke! S a mű átnézésénél meggyőződünk, hogy Dr. Havass Rezső a hazai vonatkozású földrajzi irodalom nyomait eddigelé a legmesszebbre vezette vissza! Nagy hálával tartozunk Dr. Havass Rezsőnek azért különösen, hogy nagy fáradsággal és tetemes költséggel járó buvárkodásai által kimutatta, hogy nemzetünk a múltban, a szenvedések és elnyomatás idejében sem maradt egészen hátra a földrajz terén s hogy a külföld már azon időben is figyelemre méltatta hazánk e téren való működését; s hogy egészben véve szép multra hivatkozhatik földrajzi irodalmunk, midőn e század közepeig, mint azt a Magyar Földrajzi Könyvtár kimutatja, közel 5000 művet mutathat fel!

A midőn ezen becses munkát a t. tagtársaknak bemutattuk, egyuttal azon kérésünknek adunk kifejezést, hogy a munka terjesztésében közreműködni szíveskedjenek. Nyilvános és magán szakkönyvtárak, tanintézetek, irodalmi társaságok e munkát nem nélkülözhetik; de a társas körök, és kaszinók könyvtárai is hiányosak volnának e nélkül!

— ba. —

Kálmány Lajos: A csillagok nyelvgyománnyainkban. Szegeden, 1893. Ára 20 kr.

A szegedi Dugonics-társaság igen érdekes füzetel kezdte meg publicatióinak sorozatát, midőn közrebocsátotta Kálmány Lajosnak a magyar népnek *népies csillagá*-szatáról írt tanulmányát. Kálmány neve jól ismert a hazai néprajz körében. Ő az egyedüli jelenleg, ki bámulatos szorgalommal gyűjti a szegedi nép folklorisztikus adatait és törhetetlen kitartással, sokszor a legnagyobb akadályokkal küzdve, bocsájtja közre gyűjtését. Eddigelé három kötetet publicált Szeged és vidékének néprajzából. Ugyanannyi értekezése je-

lent meg az Akadémia kiadásában. Legujabb értekezése nem csupán néprajzi, hanem egyuttal földrajzi jelentőségű, mivel megveti alapját benne a magyar népies csillagászatnak, másrészt megczáfolja a közkeletű phrazist, hogy a síksági népek phantasiája fogyatékos, megfigyelő tehetsége korlátolt, mivel a rónaság egyhangúsága nem hat gerjesztőleg a rajta lakó nép szellemére. Megczáfolja különösen a Ritter-féle iskolának föltevését, hogy a nemzetek egyénisége, természete lakóhelyüktől függő.

A magyarság rónasági nép. Ha az nem volt volna előbb is, azzá lett volna ezer esztendő óta. Mégis nem csak lakóhelyének, az egyformának látszó rónaság felületének különböző formáira van éber szeme, szabatosan megkülönböztető ítélő tehetsége, hanem a csillagos ég csillagképeinek elnevezésében és leleményes csoportosításában is oly tájékozott, mint a rónaság topographiájában. Ha tudja, hogy van annak a zónának hajlata, dülője, vápája, semlyékje, verője, aszója, partja, fenyérje, siványsága, háta, teteje stb. — úgy megtud a csillagos égen valami 33-féle csillagképet megkülönböztetni, természetesen a maga esze felfogása és csoportosítása szerint.

Ennyi csillagképet egyetlen hazai nép nem ismer. Sem a tót, sem a horváth, sem az orosz, sem az oláh, sem a sváb. Azt sem hiszem, hogy hazai nemzetiségeink közül találkoznék egy is, mely annyi magyarázatot tudna fűzni az egyes csillagképek értelmezéséhez, mint a magyar.

Kálmány Lajosnak nagy érdeme, hogy összegyűjtötte a magyarázatokat és hogy csillagászatilag is megjelölte a népiesen elnevezett csillagot vagy csillagképet. Így a *Háló csomó* a Delphin csillagzat α , β , γ , δ , ϵ és a Kisló α , β , γ , δ csillagjai, a *Halászközt* az Andromeda β , δ és a Pegazus α ζ csillagai képezik. A *Kis Körösz* a Delphin csillagképnek γ , β , δ , χ csillagjaiból kerül ki. A *Tévelygő Juhász* az Atair csillag (némely helyen Czigány.) A Jézus útja, sz. Péter vagy *Lelkek* útja a Tejut. A *Csősz* a Véga csillag, a *Részeg ember* pedig a Cepheus csillagképnek a szeme. A *Pálinkás asszony* a Pegazus γ csillagja. A *Kocsma* a Cassiopea α , β , γ , χ csillagjaiból áll. A Nagy *Döncöl* vagy *Dönczör* (sic) csillagzat a Nagymedve, melynél az ϵ , ζ , η csillagot a szekér rúdjának, majd *ökörnek* nézik (Mizar csillag.) A középső ökör mellett van az *Ostoros* v. i. az Alkor csillag. A *Fiastyúk* ismeretes. Hasonlóképpen a *Kis Gönczöl* szekrese. A *Kaszás* az Orion csillagképnek δ , ϵ , ζ csillagai, míg a *Czigánykaszás* az Orionnak c , d , l csillagai. A *Rudasok* ugyan e csillagzatnak d , v , e , a *Vontatók* pedig Orion α , s a Nyúl β csillagai.

Szérius csillag a Hattyú orra. A *Sánta Koldus* a Nyílasnak vagy a Törökországi *Dönczör*-szekérnek a rudas csillaga („mert arrafelé van Törökország“), a *Sánta lány* a Sirius, a *Szépasszony* pedig egyértelmű az Antares szép csillagával. A *Paradicsomkert* a Korona csillagképe.

A *Koszorú* csillag, a *Két árva* (Castor és Pollux?) a szent *Domokos* kertjének s a *Picsérnek* helyét nem sikerült megjelölnie. Ismer ezenkívül a szegedi nép *Napvezető* csillagot. „Eszt csak á láti, a kinek jó szöme van, ott van a Nap előtt.“ (Nem-e a régen keresett Vulkan bolgyó? Dr. Cz. G. — *Nem bizony!* Szerk.) Továbbá *holdvezető* csillagot, mely különösen téli időben látszik, *hajnalvezető* csillagot, melynek megjelenésekor hasad a hajnal, az *ökörkereső* csillag, mely, ha feltűnik, el lehet menni a legelő ökör után, mert az akkor már megfekszik.

Ha most ezekhez hozzászámítjuk a palóczok előtt ismert *fúró* csillagot, a talyigás *Balázst* és a *zsidó csillagot* látni való, hogy csupán a palóczoknak és a szegedieknek nomendaturájában) 33 csillag és csillagkép található.

Némelyik csillagképnek többféle a neve. Így a Hadak útjának három a neve, Jézus, sz. Péter, *Lelkek* útja; a Paradicsomkertnek *Apostolok* csillagja, Tévelygő Juhásznak *Czigány*, Pálinkás Asszony-nak *Részög asszony*, a Dönczör szekérének sz. *Péter szekere*.

Az utóbbira nézve *Kálmány* Lajosnak az a meggyőződése, hogy Dönczöl vagy Dönczör eredeti magyar elnevezés és *nem* a német Güntzelnek (Konrád) népies módosulása, a miként ezt *Szarvas* Gábor vitatja. Annyiban igaza van a szerzőnek, hogy lehetetlen elképzelnünk, hogy e síkságlakó magyar népnek éppen a legfeltűnőbb csillagképre nem volna eredeti magyar neve és rászorult volna a XII. században a német Güntzelre. Abban is igaza lehet, hogy a Gönczöl szó eredeti, mert a régi nyelvemlékekben is előfordul s a palócz nép maig *Kincső-szekeri*-nek ejti, ez meg a gönczöl szónak a palócz kiejtés szerinti módosulata. De hogy a *Dönczöl* vagy *Dönczör*, Dönczö volna az eredetibb és nem a Gönczöl — még bizonyításra szorúl. (Pintér: A palóczok. 64 lap.)

Az értelmezések közül csupán a csillagászatilag érdekesebbet szedjük ki. A magyarázat meséje rendesen abból idul ki, miért előzi meg egyik csillag a másikat. Így a Sánta Kata vagy a Sánta lány azért bandukol a Kaszások után, mert az utolsó Kaszás elejtette kaszáját, Kata pedig behágott. A Sánta Koldúsnak a Szép-asszony volt a felesége. De hűtlen lett hozzá. Azóta a koldús

utána jár, de mivel talyigáját (négy apró csillag) sem akarja elhagyni, nem bírja utólérni. A Dönczöl szekérről meg azt meséli a nép, hogy a szekér sz. Péteré volt, rajta ment szalmát lopni a *Szérüs* csillagtól, de a *Csösz* lopáson érte s mivel Péter sebesen hajtott, elszórta útközben a szalmát, azért látszik az égen az *Országútja*. A Dönczör szekér *Ostorosától* meg azt regéli, hogy addig ugrál az ökörre, v. i. a Mizar csillagra, míg egyszer rajta marad s akkor bekövetkezik a világ vége. E hiedelem talán a Gönczöl szekerét alkotó csillagoknak helyváltozására vezethető vissza? A csillagászat történelmére nézve figyelemre méltó az az adat is, hogy a *Halászkok* vagyis az Andromeda β , δ és a Pegazus α , ξ csillagjai valamikor 15 voltak, mivelhogy tudvalevő, hogy az Andromeda csillagképében jelennek meg időnként azok a hirtelen támadó és lassankint kialvó csillagok, melyeket Flammarion égő világoknak nevez. Legutóbb 1885 augusztus 30 és 1892 február 24 villant föl az Andromeda ködében ily új csillag. Ez is bizonyosság arra nézve, hogy a magyar nép éles szeme már rég vette észre az egyes csillagképekben történő változásokat, holott a modern csillagászat figyelme csak most fordul e tünemény felé.

Dr. Czirbusz Géza

*** Die Entdeckung Amerika's in ihrer Bedeutung für die Geschichte des Weltbildes** von Konrad Kretschmer. Mit einem Atlas von 40 Tafeln in Farbendruck. Berlin W. H. Köhl 1892. — Festschrift der Gesellschaft für Erdkunde zu Berlin zur vierhundertjährigen Feier der Entdeckung Amerika's.

Amerika felfedezésének 400-dik évfordulója versengésbe hozta a kulturnépeket arra nézve, hogy minél fényesebben üljék meg azt a napot, melyen 400 év előtt Columbus az Ujvilág szárazföldjét először pillantotta meg s mely nap ez által az emberiségre nézve fölülmulhatlanul fontossá lett. A különböző nemzetek a múlt évben ezen nap emlékezetére pompás ünnepélyeket rendeztek, a geografsok ünnepi üléseket tartottak. Szóval az 1892. év Columbusnak s Amerikának volt szentelve!

A berlini *Gesellschaft für Erdkunde* is részt akart venni Amerika 400-dos ünnepén és pedig annál is inkább mivel 1828-ban ugyanazon Humboldt Sándor aegise alatt alakult meg, a ki a Columbus által felfedezett Ujvilágnak a második és pedig tudományos felfedezője volt. Ez a társaság már 1890-ben elhatározta volt, hogy ezen alkalomra egy nagyszabású ünnepi munkát fog szerkesztetni és kiadni. A munka megírását Dr. Kretschmer Konrád fiatal tudósra bízta, kit a kir. kultusminiszterium segélye mellett egy évre Olasz-

országba küldött, hogy az ottani könyvtárakban főképen a Columbus előtti és utáni kor irodalmát s azon térképeket tanulmányozza, melyek a felfedezések korára új világosságot vethetnek s egy ünnepi munkához becses anyagot szolgáltathatnak. A porosz kultusminister támogatása mellett a kitűzött feladattal Kretschmer egy egész évig foglalkozhatott Olaszországban az összes könyvtárak és gyűjtemények barátságosan nyitattak meg neki s így sikerült azon nagy és becses anyagot összegyűjtenie, melyet az előttünk fekvő díszmunkában feldolgozva találunk!

A műnek az a feladata, hogy hűen feltűntesse történelmi fejlődését a föld képéről való legrégebbi nézeteknek s kimutassa, hogy ezeknek átalakulására Amerika felfedezése, milyen befolyást gyakorolt. A főfigyelem ennél fogva nem a felfedezés történetének egyes részleteire, hanem a rendszeres kosmographiára s azon képekre van fordítva, melyek a föld képéről való uralkodó nézetet rajzilag tüntetik föl s épen ezen okból a mű mellett megjelent atlasz fontos és becses alkotó része az egész nagy munkának.

A szöveg két fejezetre oszlik, és a következő: I. Das Weltbild der Alten. II. Das Weltbild des Mittelalters. III. Die Kenntniss vom Atlantischen Ocean vor Columbus. IV. Das Weltbild zur Zeit des Columbus. V. Der Mundus novus. VI. Amerika ein eigener Weltteil.

Az atlasz ide vágó 40 gyönyörű lapot tartalmaz, melyeket a Giesecke és Devrient féle műintézet utolérhetlen csinnal állított ki.

Ezen pompás műből a kiadó társaság a mi társaságunknak is küldött ajándékképen egy példányt, mely könyvtárunkban van elhelyezve.

— ba. —

Die Bevölkerung der Erde. Herausgegeben von Hermann Wagner und Alexander Supan. Gotha. Justus Peothes. 1893.

Ezen munka tulajdonképen a Dr. A. Petermann-féle *Mitteilungen*-nek 107. számú pótfüzetét képezi s kizárólag a népesebb helységek statistikájával foglalkozik, alapul véve a legtöbb kulturállamban az utóbbi években megejtett népszámlálások eredményeit.

Az osztrák és magyar monarchiát a 19—27 lapokon tárgyalja két részben, *Österreichische Reichshälfte* és *Ungarische Reichshälfte* címek alatt, s ez az a mit szó nélkül nem hagyhatunk, mert miután „*Österreichisch-Ungarisches-Reich*“ nem létezik, nem lehet *Reichshälfte*kről sem beszélni s Wagner és Supan urak a geografsoknak épenséggel nem tesznek jó szolgálatot, ha az országok közjogi viszonyait alaposabban nem iparkodnak megismerni. Épen

így áll a dolog Fiumével is, melyet ezen urak Horvát- és Szlavonországhoz számítanak (lásd 26. lapon Kroatien und Slavonien *mit Fiume*), mi szintén helytelen, miután Fiume Magyarországhoz van csatolva.

Nem hagyhatjuk azt sem megjegyzés nélkül, hogy a vármegyéket szokatlan módon csoportosítják! (Westliche Komitate. — Zentral Komitate. — Nördliche Komitate. — Siebenbürgen.) — Nevezett urak úgy látszik még most sem vették tudomásul, hogy „Siebenbürgen“ Magyarországba be van olvasztva, mert különben az ő beosztásuk szerint nem *Siebenbürgen*ről, hanem *Östliche Komitate*król beszéltek volna. Köszönetet mondunk azonban azért, hogy a magyar helységneveket is adják, habár csak a németek után zárójelben; de igen leköteleznének bennünket, ha jövőben fordítva járnának el. Egy pár sajtó hibát is ki kell javítanunk:

nem Kőszeg,	hanem Kőszeg
„ Mohacz,	„ Mohács,
„ Jácz-Karajenő,	„ Jász-Karajenő
„ Mezőhegyös,	„ Mezőhegyes
„ Dorozsama,	„ Dorozsma
„ Vasárhely,	„ Vasárhely
„ Jász-Bérény,	„ Jász-Berény
„ Belabánya,	„ Bélabánya
„ Nagy-Szőllős,	„ Nagy-Szőllős
„ Álbák,	„ Albák
„ Szasz,	„ Szász.

—ba.—

Atlas für Commercielle Lehranstalten. Gezeichnet von Dr. Karl P e u c k e r. Fachmännisch bearbeitet von Dr. Th. C i c a l e k J. G. R o t h a u g und Dr. K. Z e h d e n. Antaria & Co., Wien, 1892.

A kereskedelmi iskoláknak szánt ezen atlasz 12 térkép gyűjteménye. A benne foglalt térképek a következők: 1. Planiglobok: a föld fizikai térképe. Melléklet: Éghajlati és növényzeti térkép. 2. Világtérkép: politikai áttekintés és közlekedési vonalak. 3. Európa fizikai térképe. 4. Európa politikai térképe a főközlekedési vonalakkal. 5. Ausztria-Magyarország fizikai, 6. politikai, 7. vasuti térképe. 8. Triest és Bécs. 9. Németország. 10. Nyugat-Európa. 11. Olaszország és a Levante. 12. Cseh-, Morvaország és Szilézia.

A térképek a czélnak teljesen megfelelnek; a rajz áttekinthetősége, az irás tisztasága mindenütt meg van tartva; a partok, határok és folyók helyesen vannak általánosítva; a rajzoló a helységek

jeleit a lakosság száma szerint alkalmazta; a helységnévnek anyagát a tananyag szükségéhez reducalja; a mértékeket lehetőleg egységesen alkalmazza, mi által a területi összehasonlítást teszi lehetővé; a domborzati viszonyokat a 200, 500, 1500, 2500, és 2500-méteren felüli magassági rétegek különböző, de harmonikus színezésével tünteti fel.

Két megjegyzést azonban nem hallgathatunk el. Az egyik technikai. Valamennyi térkép tiszta kupvetületben van rajzolva; a vetület pontossága azonban nem megbízható mert a parallel szélességi körök nem mindenütt vannak körzövel rajzolva, hanem a kiszámított metszési pontok jól-rosszúl egyenes vonalzóval összekötve. E tekintetben elég a monarchia politikai térképét (6. lap), így különösen a h. 9° és sz. 49°, a h. 10° és a sz. 46°, a h. 10° és sz. 49°-nak, a h. 26° és sz. 43°-nak metszéseit megnéznünk, hogy meggyőződünk, hogy itt a vetületrajzolásnak egyenes vonalzóval történő kényelmesebb módja alkalmaztatott.

A másik megjegyzés az az őszinte és a németeknél oly ritka jó-indulat bátorít fel, hogy — végre a magyar helynevek alkalmazására is rászánják magukat. Noha a berni nemzetközi kongresszus azt kívánja, hogy minden latin betűvel író ország helynevei az illető országnak hivatalos helység névtára szerint irassanak, noha a M. Földr. Társaság azt a jelen viszonyaink közt közvetítő eljárást is szívesen veszi, hogy az első helyen kiírt magyar hivatalos helynév mellé zárjelbe a német is odairassék, az atlasz szerzői mind kettőt soknak tartván a német neveket irták első helyre s a magyart tették zárjelbe.

Ez még hagyján, ha a munka következetes. A térkép magyarázó szöveg azonban a monarchia politikai térképéről így szól: „A magyar korona országaiban az oly helyneveknél, melyeknek jelentékenyen különböző magyar és német nevük van, a német mellé a zárójelbe a magyart is oda irtuk.“ Ez ugyan megtörtént Klausenburg Schässburg, Kronstadt stb. városoknál, ellenben elmaradt Neusohl, Kremnitz, Altsohl, Schemnitz, Neusatz Gran stb.nél. Avagy talán Neusohl rokonhangzású a Beszterczebányával, Neusatz az Ujvidékkel, Altsohl a Zólyommal, Gran az Esztergommal?

A vasuti térképről így szól: „Az összes magyar helységeknek a *hivatalos* nemzeti nevek is megvannak.“ Őszinte örömmel constatáljuk, hogy végre kezdik a mi nemzeti helységneveink hivatalosságát elismerni; de azért a folyó és tónevek megmaradtak német formájukba. Mindenesetre örvendetes és dicséretre méltó e törekvés, mely

e lapon meglehetősen következetességgel van keresztülvive, noha egyes hibák (Bátfa, Dés) a helynevek helyesírásában még maradtak. Pedig itt volna már az ideje, hogy a folyók magyar neveit alkalmazzák, mert aki látja hogy Gran városa Esztergom magyarul, az bizonyára a Gran folyót is nem Garam hanem Esztergomnak fogja mondani.

A magyar nevek helyesírását ezen első kísérleteknél még nem vesszük oly szigoruan, csak az ékezetekre, s a két szóból álló helynevek írásánál a kötőjelekre figyelmeztetjük a kiadókat, melyek használatára éppen nem rendszeres.

A magyar helységnevek használatában nyilvánuló jóindulat azonban csak e két (politikai és vasuti) térképre terjed ki. Már a monarchia hegy- és vízrajzi térképen, valamint azokon a térképeken is melyeken Magyarország csak részben van ábrázolva (így a 11. térképen is) a hivatalosoknak elismert magyar helynevek még csak a következetesség okából sem alkalmaztatnak többé.

Reméljük azonban, hogy az így bennmaradt s e megjegyzésekre okot szolgáltatott hibák csak a kezdet nehézségeiből származnak, s hogy a kiadók jóindulata e megjegyzéseink figyelembevételére is ki fog terjedni.

Dr. Jankó János.

TÁRSASÁGI ÜGYEK.

Választmányi ülés 1893. márczius 15-én a M. Tud. Akadémia heti ülés termében.

Dr. Erdy Béla kir. tanácsos elnökle alatt jelen voltak: Gervay Mihály alelnök, Berecz Antal főtitkár, Dr. Jankó János titkár, továbbá Dr. Borbás Vincze, György Aladár, Dr. Havass Rezső, Lóczy Lajos, Dr. Szabó József választmányi tagok.

Főtitkár jelenti, hogy a Gonda-féle dolgozat francia szövegét újabban a Californiai földr. társaság köszönte meg külön; továbbá, hogy a francia kereskedelmi minister egy egész csomag francia gyarmat-térképet bocsátott társaságunk rendelkezésére.

Tudomásul vétetett, hogy a Deutscher Geographentag X. congressusa f. é. április 5. 6. 7-én tarja üléseit Stuttgartban, melyre társaságunk is kapott meghívót, s hogy Lukács kereskedelemügyi m. k. Minister Úr Ó Nagyméltósága társaságunkat is felhívta a kiállításban való részvételre.

Elnök jelenti, hogy Havass Rezső Magyar Földrajzi könyvtára megjelent, üdvözlí az új munkát, melynek első példányát szerző társulatunknak ajánlotta fel.

A választmány jegyzőkönyvileg köszönetét fejezi ki Havass R. urnak a szives és nagy becsű ajándékért.

Főtitkár jelenti, hogy Lóczy Lajos úr szíves közreműködése folytán gróf Mailáth Lászió társaságunk alapító tagjai közé lépett s a 100 frtot be is fizette.

s továbbá, hogy a Balaton-bizottság eddigi összes számadásait a választmánynak beadta, hogy az elnökség az Akadémiától a Balaton zoologiai kutatására 1000 frtot kapott s azt a Balaton-bizottságnak említett célra átadta.

Főtítkárr jelenti, hogy az alapszabályok módosítása megerősítve visszaérkezett; ennek alapján a választmány elhatározza, hogy a diplomadíj az idén belépő új tagoktól ezentúl már nem szedendő és hogy április 27-ére rendkívüli közgyűlés hivandó egybe.

Lóczy Lajos ezután jelenti, hogy a Balaton-bizottság az Akadémiához fog fordulni, hogy a növényteni kutatásokra 1000 frtot kérjen; kéri hogy ez okmányok az elnökség részéről annak idején terjesztessenek be; kéri továbbá az Elnökséget, hogy a vándorgyűlés meghívóit is ő intézze a meghivandókhöz; végül Gróf Széchenyi Béla megbízásából köszönetet mond, a grófnak választmányi taggá való megválasztásáért.

Felolvasó ülés márczius 15-én a T. Akadémia heti üléstermében.

Elnök: Dr. Erődi Béla kir. tanácsos.

Elnök az ülést megnyitván, jelzi, hogy a jelen ülés Columbus Kristofnak Amerikát felfedező útjából való visszatérésének 400-dik évfordulója megünneplésére rendeztetett épen a mai napon.

Ezután Dr. Jankó János felolvassa dr. Márki Sándor lev. tagnak A m e r i k a s a m a g y a r s á g című értekezését; Reményi Antal pedig ismerteti Columbuszt mint tengerészt s bemutatja a Santa Maria vitorlás hajó csinos rajzát.

RÖVID KÖZLEMÉNYEK.

I. E X P E D I T I Ó K.

* **Peary Grönlandi expedíciója.** Az 1890-dik év kezdetén az Egyesült-Államoknak mérnöke Peary Róbert a philadelfiai természet-tudományi akadémia támogatása folytán egy expedícióra vállalkozott, melynek céljául tüzte ki, hogy Grönlandnak legéjszakibb pontját felkeresse. Peary azt remélte, hogy célját szárazföldi úton Grönland belsején át az éjszak nyugati tengerpart mentén szánkán, és hóczipőn elérndi. Kiséretében volt felesége és 5 társa. Ő azt tervezte, hogy a Whale-öbölnél felütheti már állandó állomását, és innét a már fent említett úton tovább éjszak felé haladhat s a különböző Éjszaknyugati-Grönlandba bevágódó Fjordokban élelmi szertárat állít fel, melyek a visszatéréskor fognának használatba vétetni. 1892. nyarán aztán egy gőzhajónak kellene megjelenni, hogy az ekközben visszaérkezett utasoknak segélyt nyújtson.

A vállalkozást eleinte bár balszerencse érte, amennyiben a Whale-öböl, a hol ki kellett volna kötni, a jég által el volt zárva, és az expedíció kénytelen volt a Murchison-öböl M'Cornik-baijában a szárazföldet elérni. A Melville-baion való átjutás a jég miatt iszonyú

nehézségekkel járt, úgy hogy 3 hét kellett míg 160 kilométernyi utat lehetett megtenni.

Pearynek még azonkívül az a szerencsétlenség is jutott osztályrészül, hogy egy vasevezőród visszavágódása által lábát a térdén alól eltörte; azonban nem sokára meggyógyult. Julius 30-dikán 1891-ben a *Kite* gőzhajó otthagya az expedíciót a Cormik-baiban és visszatért az Egyesült-Államokba. 1892. nyarán a „Kite“ ezen bai-ba visszatért, és az utasokat jó egészségben találta. Tudósításunk a következő:

A Cormik-bai mellett egy faház építetett melynek kő és turfából készült fala szél és hideg ellen védelmezte a benne lakókat. Eszkimók szállítottak a vonóeszközökhöz kutyákat, készítettek öltözeteket rénszarvas bőrből, és zsákokat alvási czélokra. Arra azonban nem lehetett őket rábírní, hogy az utazást a jégmezőkön át velök megtegyék. Azt mondták, hogy senki sem kerül elevenen haza egy ilyen utazásból. A rossz szellemek által, a melyek ezen pusztá vidéken félelemre gerjesztik a népeket, mindnyájan meg lesznek semmisítve. Szeptember folyamán az utasok különböző pontok felé rándultak csónakon. A vadászatnak sok eredménye volt. Midőn a sarki éj kezdődött, 31 rénszarvasuk, több fókájuk és 100 madaruk volt élelmi szerül összegyűjtve. A kis ház meleg és kedélyes volt, és kellemesen telt el az idő. Száz napig tartott a sötétség. A hőmérséklet nulla alatt 30° és 50° közt változott. Az előkészületek azonban oly kitűnő módon voltak rendezve, hogy senki sem szenvedett a hideg miatt.

M. é. április 18-án, miután a napfény megint állandó lett Peary hadnagy felesége kíséretében útra kelt a Whale- és az Inglefield-öböl szigetei és partjai felé. A szánt 14 eszkimo-kutya húzta. Vezetőjük egy eszkimó volt. A rénszarvas bőrből készült hálósákokba bújva a pusztá havon kellett hálniok. E kirándulás alkalmával Peary felfedezett 12 gletsert, továbbá a Daly-, a Putmann és Ádám-hegyeket és Karnack csipkés szirtjeit.

Május 15-dikén megkezdődött a veszedelmes utazás éjszak felé. A Humbold-gletszerig Peary és Astrupnak még voltak kísérői, innét tovább azonban a 14 kutya által vont szánkán csak ketten indultak az ismeretlen pusztaságba. Peary és Astrup először is körül utazták a hatalmas Humbold-hegység csúcsát. Azután körüljárták a St. Georg és az Asborn gletserek tápláló medenczét. Június 26-án elérték a 82-diki szélességi fokot. Itt a part éjszakketlet és aztán kelet felé tartott. Utóvégre Peary kénytelen volt délkelet

felé indulni. Így hát nyilván Grönland éjszaki vége el volt érve, mivel innét kezdve a part délkeleti irányban húzódott az Atlanti-oczeán felé. Négy napi utazás után, a melyen a part még mindig tovább húzódott délkelet és kelet felé, Peary hadnagy egy nagy bai csücskét érte el a $81^{\circ} 37'$ -é. széles, és 34° nyug. hossz alatt. Ez július 4-dikén történt. E nap tiszteletére a bait „*Independence bainnek*“ nevezte el.

A jéghegynek, mely a bai partjáig ér „Academy Gletscher“ nevet adott. A talaj e helyen veres-barna színű volt, és nem borította hó. Bőven volt itt virág, rovar és mosusz-marha elterjedve. Mutakoztak azonkívül nyulak, farkasok és ludak. Éjszak felé már képtelenek voltak tovább előre nyomulni. Itt van vége a nagy Grönlandi száraz földtömegnek, a mi Peary által állapított meg először. Július 9-dikén Peary kísérőivel haza felé kezdett utazni. Hét napig utaztak az erősen behavazott belső felföldön keresztül, a melynek magassága 2000 m.-nél több. Augusztus 4-dikén Peary találkozott az akközben megint visszatért „Kite“-vel a Cormik-bai csücskénél. Ő tervét minden tekintetben megvalósította. Az egész utazás 90 napig tartott, és 1300 mérföldet tett.

Ritka eset, hogy valaki ilyen szánkán ily nagy utat végezett volna. A 14 kutya közül 8 elpusztult. A szánka, mely oly jól tartott 10 láb hosszú és 16 hüvelyk széles volt. Csak 13 font volt a súlya és elbirt 450 font terhet. A fő eledel pemmikánból, borsó levesből, paszuly, thea és kétszersültből állott. Sátort nem is vittek magukkal. A kitűnő öltözetek elégségesek voltak, úgy hogy rövid idő múlva az alvásra szánt zsákokra sem volt többé szükség. Az időjárás általában elég jó volt, csak az erős szelek és a köd volt sokszor nagyon kellemetlen.

Múlt évi július 23-dikán érkezett volt a „Kite“ megint Cormik bai-ba, de Peary még akkor nem tért volt vissza. Tíz nappal a hajó érkezése után elhatározták, hogy Peary elejbe utaznak. „Redcliff“-tól azonban 10 angol mérföldre augusztus 5-dikén setét alakokat láttak a jégen mozogni, melyek nem voltak mások mint Peary és Astrup. Peary ruganyos léptekkel közeledett jó erőben és egészségben, Astrup a szánt hajtotta. Pár óra múlva az utasok valamennyien a „Kite“ fedélzetén voltak, s eddig szerencsésen jártak. De az utolsó órában a balszerencse még is utólérte őket. Az expedíció matematikusa és meteorologusa a 25 éves Verhoef 2 napi szabadságot kért, hogy ásványokat gyűjthessen, és nem tért többé vissza. Hét napig keresték lábnyomai után menve, s végre

veszélyes jéghegyen köveket találtak, a melyeket csak Verhoef tehetett oda, de a szerencsétlen fiatal embert sehol sem lehetett meglelni. Valószínű hogy valamely jéghegy szakadása közé esett.

A mi a földrajzi felfedezéseket illeti, ugy először is a grönlandi part a 79-dik szélességi fokig megállapított. Megállapított továbbá a szárazföldi jéghegyek vége a Viktória öböl alatt, és végre, hogy gletserek léteznek valamennyi éjszaki Fjord mellett.

Peary hadnagy sok értékes megfigyelésre tett szert az időjárást és az árapályt illetőleg és az éjszaki eskimóktól sok érdekes ethnologiai tárgyat, ugy mintruhákat, sátrakat hozott magával. Ezenkívül sok fénykép felvételt csinált gazdag állat és növény gyűjteményt szerzett össze. (Geogr. Nachr.)

* **Crampel expedíciója és Dybowski útja.** Tudva van, hogy a bangui francia állomás fölött (4° 21' é. sz.) azaz a Ubanginak a Kongóba való ömlésétől körülbelül 500 kilométernyire (Rouvier szerint 0° 6' d. sz. alatt) az Ubangi-Uelle a vizesések egész sorozata által el van zárva, melyeken 1887. decemberén Van Gèle áthaladt, 1890-ben Lauzière mérnök, a Crampel-expeditio tagja az ezen belga tiszt által meghatározott szélességeket rektifikálta.

Az Ubangi éjszaki kanyarodásnál van egy sziklás kitérés mely az Adamauai hegyrendszerhez tartozik és körülbelül húsz vizesést képez, ezeken 1890. október havában Crampel és egy évvel később Dybowsky hatolt át. Crampel az Ubangi és Kuango összefolyásáig ment, Dybowsky pedig 1891. július 14-én Brazavilleben megtudván a szerencsétlenséget, mely azon expedíciót érte, melynek segítségére elküldetett, szintén utnak indult. Miután Nebut a Mpokot, az Ubangi jobboldali mellékfolyóját és Brunache az Ombellát és Kémot tanulmányozta, Dybowski Bembé falvát elhagyta és 1891. nov. 8-án éjszak felé fordult. November 22-én Jabanda falú mellett akadt Crampel támadóira és bosszút állt rajtuk.

December 1-én Makuru falúval szemben telepedett le, de négy nappal későbbben segédforrások híján vissza kellett fordulnia. Ezen gyors menetben lépésről lépésre követte a Crampel-expedíció utócsapatai által kijelölt utat.

Az így áthaladt régió, Bangitól a titokzatos Bled-el Kuti-ig, melynek nyoma már Nachtigalnál is található, több tekintetben különös érdeket nyújt.

A Kongo és Sári medenczéinek határai. Eddig, ezen medenczék határa Jabandától 12 kilométernyire éjszakra tétetett. De Dybowski egyik leveléből kitűnik, hogy Jabandát elhagyván „min-

den patak és folyócska a helyett, hogy kelet felé folynék, éjszakkelet felé veszi útját.“

Mielőtt Makuruba érkezett, november 29-én v. 30-án, egy tekintélyes folyót talált, mely éjszakkelet felé folyt. Ezen folyó szélességére nézve egymástól eltérő adatokat közöl. A fent említett levélben írja: „Most (november végén, apadás idején) körülbelül 18 méter széles.“ Az 1892. november 18-án tartott felolvasáson ezen folyót a Sárival azonosítja, és körülbelül 60 méternyi szélességre teszi.

Pontosabb adatok híján, ezen két medenceze határa, Jaban-dától 30 kilométernyire, 6° 40' szélesség alá teendő. Vászerczet tartalmazó fensíkot képező sziklákból áll.

Egyenlítői erdők. Az áthaladt régió az egyenlítői és a Savannái növényzet közti átmenetet jelzi; a természet ezen változása a legfigyelemreméltóbbak egyike, melyre az egyenlítői Afrika kutatói mindig élénken utalnak. Már Crampel is rámutatott azon változásokra, melyek a mokanguéi belga állomásnál, a vízeséseken alul észlelhetők. A vidék nyílttá lesz, „magas fűvel benőtt rétségeken facsoportok látszanak.“ Az olajpálma ritka; míg a borassus, melynek gyümölcsét az elefánt mohón keresi, bőven megterem. Tényleg Brunache és Dybowski azt írják, hogy ezen vidékeken elefánt igen nagy számban előfordul. Az erdős zóna az Ubangi mentén az 5°-ig terjed. Ha az egyenlítői éjszakra eső ezen kiterjedést összehasonlítjuk avval, melyet François az egyenlítői délre kimutat, láthatjuk, hogy az erdős öv kiterjedése dél felé sokkal nagyobb.

Midőn Dybowski úr Ubangiból visszatért, a Kémo kutatását folytatá, és ezen folyó mellett egy állomást létesített, ezt a helyet itélvén legalkalmasabbnak a további behatolásra.

* **A francia Kongóvidékről.** A „Politique nationale“ szerkesztője Dr. Hestől, ki Uzès herczeg vállalatától elvált, levelet kapott, mely ezen utazó terveiről érdekes értesítéseket tartalmaz:

„Szándékom egyrészt a Likonala-folyón, másrészt a Sanghan felmenni, hogy ezen folyóktól vagy mellékfolyóitól nyugatra indulva tanulmányozhassam azon tágas régiót, mely a Sanghatól a partig az egyenlítő fölött kiterjed; ezen tájék még egészen ismeretlen és csak éjszak-déli irányban van átszelve Brazza és Crampel utjai által. Különleges tanulmányaim számára érdekes és egészen új tér nyílik és úgy a gyarmatokra mint az anthropologiai tudományokra nézve hasznos munkát tehetek.“

* **A rabszolga ellenes expedíciók.** Van Kerckhoven expedíciójának szerencsés megérkezése a Nilus melletti Ladoban korántsem keltsen illuziókat azon szomorú állapot fölött, melyben a Tanganyika tó szomszédságában fekvő Kongó-állam tengődik. Jacques és Joubert kapitányok missiói, melyek ezen vidékeken működnek, oly természetű híreket küldtek, hogy a belga rabszolgaellenes társaság nem fog egyebet tehetni, mint hogy rögtön újabb expedíciót küld segítségükre.

Tudva van, hogy ezen társaság néhány évvel ezelőtt Joubert kapitányt küldte a Tanganyika partjaira, hogy Lavigerie bibornok fehér papjaival egyetemben működjék; le is telepedett Mpalaba, a tó nyugati partján és itt serényen dolgozott azon, hogy a műveltségnek oly központot teremtsen, mely az arab rabszolga-vadászoknak ellentállhasson. Telepek alapítottak és a kis gyarmat, mely szökött vagy vásárolt rabszolgákból vagy bennszülöttekből állott, boldognak érezte magát, hogy üldözői elől menekvést talált és gyorsan felvirágzott. Az Arabok természetesen rossz szemmel nézték azt, de úgy látszik hogy köztük és Joubert kapitány közt komoly összekocczás nem történt. A kapitány azonban gyengének érezvén magát az ellenséggel szemben, segítséget kért: ezen célból az 1891. év elején Jacques kapitány indúit útnak, ki a németkeleti Afrikán áthaladva, Albertville-ban a tó egy másik pontján telepedett le.

Jaques kap. magatartásáról igen hézagos tudósításaink vannak; azt állították Belgiumban, hogy hamar szűnt meg óvatos lenni, hogy az arabokkal szemben támadó állást foglalt el, és hogy tudva, hogy nem a legerősebb annyira ment, hogy vámot szedett bizonyos karavánoktól, hogy segélyforrásokra tegyen szert. Lehet, hogy mindez túlzás, a társaság maga is úgy nyilatkozik, hogy a kapitány egészen korrektül járt el, de akármilyen legyen a dologban, tény az, hogy a tó körül lakó arabok, kik a lefolyt években aránylag igen csendesesen viselkedtek, mozogni kezdtek; a mozgalom terjedt és ismeretes azon felkelés, mely a felső Kongo táján a Hodister vezetése alatt álló kereskedelmi missiot elpusztította. Egy ideig attól tartottak, hogy Joubert és Jacques urakat ugyanazon sors érte és csakhamar harmadik expedíció indúit segítségükre Long úr vezetése alatt. Szerencsére az utolsó napokban érkezett levelekből kitudódott, hogy a két missió tagjai augusztus első napjaiban még életben voltak, de hogy Jacques az arabok által körülfogva élelem és fegyverek fogytában nagy bajban volt, és hogy Long csapatja, a

németek által tartóztatva csak jó későn érkezett a Tanganyikához. Ezen kritikus helyzetben a rabszolgaellenes társaság új felhívást intéz azokhoz, a kik segítségére akarnak lenni, mert azonnal 200.000 frtra van szüksége. Jacques és Joubert uraknak nem csak embereket és puskákat, de két ágyút is akartak küldeni, melyeket kértek; továbbá élelmiszereket, kartácsokat és mindenféle egyéb eszközöket.

Szabadjon reményleni, hogy mindezek megérkeztéig fennfognak magukat tarthatni és hogy a civilizáció nem fogja ezen két leglelkesebb és legfáradhatatlanabb munkásának vesztét siratni.

† **Baumann Oszkár** szerencsésen befejezte újabb középafrikai kutató utját. Augusztus elején indult el Victoria-Nyanzából; nyugat felé Ruandáig a Kongo-állam határa felé, azután délre fordult, átment az Urandi tartományon a Tanganyika-tóig; onnan visszatérve november elején érkezett meg Taborába.

† **A Szomali-föld ismeretlen vidékén** jár most Villier C. H. angol testőr hadnagy és más előkelő angolok társasága. Októberben indultak el Angliából s Adenben felszerelve magukat tevékkel és egy kis gőzösön a Juba folyón hatoltak fel, hogy azután e folyó forrásvidékén, s az innen a Rudolf tóig terjedő teljesen ismeretlen területen vadásznak. A társaság tudományos eszközökkel is el van látva, s ezenkívül Gregory, a british muzeum geológiai osztályának segédőre egy évi szabadságot nyervén csatlakozott hozzájuk tudományos czélokra. Tervök, hogy visszatérve éjszakkéleti irányban jönnek a Galla és szomali törzsek országain át Berberaba. Érdekesnek tartjuk felemlíteni, hogy tapasztalatok szerint a személyzet élelmészére szánt datolya és rizs sokkal olcsóbb Londonban, mint Adenben s ezért egyszer onnan hozattak maguknak készletet Kelet-Afrikába.

II. STATISZTIKA.

Finorország lakossága *Bokströmi* adatai szerint 1751-ben 429.912 lélek volt, 1885-ben 2.203.358 lélekre emelkedett; a szaporodás 1751—1810-ig évenként 1'18²/₀, 1810—1885-ig 0'99⁰/₀-t tett ki. Az 1751-dik év minden 100 lakosára tehát 1885-ben 438 lakos esett, vagyis 70 év alatt a lakosság megkétszereződött. Összehasonlításként szolgáljon az évi átlagos szaporodásra vonatkozó (1861—1884-ből származó) következő sorozat:

É.-Amerika Egyes. Államok	2'362 ⁰ / ₀	Dánia	1'130 ⁰ / ₀
Szászország	1'492 „	Hollandia	1'023 „
Szerbia	1'473 „	Poroszország	0'944 „
Oroszország	1'292 „	Nagy-Britannia	0'933 „

Belgium	0·838 ⁰ / ₁₀	Olaszország	0·676 ⁰ / ₁₀
Svédország	0·769 „	Svájc	0·620 „
Ausztria	0·769 „	Magyarország	0·476 „
Norvégia	0·763 „	Spanyolország	0·331 „
Finnország	0·930 „	Franciaország	0·252 „

A városi lakosság Finnországban határozottan a vidék rovására emelkedik. Ez 1805-ben 5·52⁰/₁₀, 1885-ben 9·05⁰/₁₀-a volt az egész lakosságnak.

	1840	1885	Szaporodás
A városi lakosság	84.599	199.484	123 ⁰ / ₁₀
Vidéki lakosság	1.361.027	2.003.874	47 ⁰ / ₁₀
Összes lakosság	1.445.626	2.203.358	52 ⁰ / ₁₀

A lakosság sűrűségére vonatkozólag is kedvezőbbek az adatok; míg 1840-ben Finnországban átlag 1 km²-re 4·4 addig 1885-ben 6·6 lélek esett. Legsűrűbb Nylands kormányzóságnak (19·6), legritkébb Uleaborgs kormányzóságnak (1·4) lakossága.

Iljelt adatai szerint e lakósságban 95·8 férfi esik 100 nőre, míg egész Európában átlag 97·4, Skandinavia és Nagy-Britanniában 94·8. Általában minél délebbre megyünk, a két nem száma közt, annál kisebb a különbség.

A lakosság korra nézve s más nemzetekkel összehasonlítva a következőképen oszlik meg az 1880-diki adatok alapján:

	Európa	Franciaország	Svédország	Finnország	Németo.
0—15 év	318	267	326	346	356
15—70 év	651	685	641	633	619
70 éven felül	31	48	33	21	25
	1000	1000	1000	1000	1000

A családi állapotot a következő táblázat tünteti fel:

	Nőtlen	Nős	Özvegy
Franciaország	26·4 ⁰ / ₁₀	62·3 ⁰ / ₁₀	11·3 ⁰ / ₁₀
Spanyolország	31·3 „	57·7 „	11·0 „
Finnország	33·2 „	57·0 „	9·8 „
Angolország	37·8 „	53·3 „	8·9 „
Poroszország	34·8 „	52·9 „	8·3 „
Svédország	37·8 „	52·1 „	10·1 „
Átlag:	34·0 ⁰ / ₁₀	55·81 ⁰ / ₁₀	10·17 ⁰ / ₁₀ .

Dr. Jankó János.

+ A Falkland-szigeteken 14.425 km² területen a legutóbbi népszámlálás 1789 lelket talált, köztök 703 nőt. A múlt évben több juhász elköltözött innen Pattagoniába, hol falukat alapítottak. De

azért a gyarmat eléggé virágzó, az évi bevétel 11.551 font sterling volt, kiadás 13.302. A külkereskedelmi forgalom 200.000 font sterlinget tesz, melyből legtöbb jutott az Angliába vitt gyapjura s juhusra. Az állatkészlet 3025 ló, 6521 ökör, 589.772 juh és 67 disznó.

+ Az ausztráliai gyarmatok gazdagságra nézve Coghlan, Dél-Wales államstatistikusa, úgy számítja, hogy a magán vagyon 1,169.434.000 font sterlinget tesz. Ebből esik a népességre fejenként Dél-Ausztráliában 310, Uj-Dél-Walesben 364, Victoriában 304, Queenslandban 301, Nyugat-Ausztráliában 214, Tasmániában 236, Uj-Sealandban 240 font sterling. Hayter melbourni statisztikus számítása szerint azonban Victoriában 456,162.000 font sterling értékű a magán vagyon, ebből egy lélekre jut 400 font sterling; oly nagy összeg, minő az amerikai Egyesült-Államokban sem mutatható ki.

III. V E G Y E S E K.

* A vakok térképe. A földrajzi társaságnak február 23-án a m. Tud. Akadémia heti üléstermében tartott felolvasó ülése alkalmából *Molnár Vincze* tanár által bemutatott saját készítményű térképek főbb előnyei abban állanak, hogy ezek az összes földrajzi fogalmak szemléletét, úgy a természetieket, mint a politikaiakat együttesen ábrázolják, a talaj emelkedési viszonyait plasztikusan tüntetik fel s a teljesen felolelt tananyag mellett sem túltömöttek, a tapintást nem sértik, s a fogalmak jelentőségükhöz képest arányosan domborodnak ki, s a földrajzi fogalmak anyag jelei igen hasonlóak a közönséges térképek képjeihez. Rendkívül tartósak, a mi szükséges is, mert a folytonos tapintás által könnyen rongálódhatnának, de még ez esetben is, bármely része a térképnek javítható, esetleg új részszel kicserélhető. Tisztán tarthatók s esztetikai szempontból is igen jól eső hatást gyakorolnak. Hogy tanulási czélra mily mértékben alkalmasak, azt a térképek szerkesztője az ülés végén gyakorlatilag is beigazolta a vakok intézete 2 növendékével, kik mindent igen ügyesen gyorsan és biztosan találtak meg. A külföldön használatban lévő térképek egyféle anyagból készülnek, míg Molnár Vincze térképeinél a fő elv az, hogy a különböző földrajzi fogalmak tapintás általi érzékeltetésére különböző anyagokat használ.

Igy a tengert és tavakat posztóval, a folyókat, csatornákat talpbőrből készült szijakkal, mocsarakat apró sodronykákkal, vasutakat vastagabb sodronnyal, világ, megye, országhatárokat félgömbalakú szegekkel a városokat nagyságuknak megfelelőleg különböző feldomború szegekkel ábrázolja. A hosszúsági és szélességi körök gombostű fejjel

jelezték. Külföldön vagy gipszből vagy papirból átnyomással készült térképek vannak használatban, melyek azonban Molnár Vincze térképeivel vakok tanításával foglalkozó hazai és külföldi szakértők állítása szerint távolról sem versenyezhetnek. Molnárt a közökt. Minister 1 évre szabadságolta, hogy találmányát fejleszse, és a vakok részére globust állítson elő. A közönség rokonszenvesen fogadta a térképek bemutatását és a társaság elnöke Dr. *Erödy Béla* meleg szavakban mondott köszönetet a feltalálónak és tanítványainak.

* **Saint-Paul (Szent Pál) és Amsterdam-szigetek visszafoglalása Franciaország által.** Novemberben (1892) az ausztráliai pósta azon hírt hozta, hogy október 27. óta hivatalosan leng a francia zászló Saint-Paul- és Amsterdam-szigeteken. Ezen szigetek az Indiai-óceán közepén a Jöreménységfok és Ausztrália közti út felén, körülbelül a szélesség 40° alatt fekszenek és birtokukért régebben élénk harcz folyt Ausztrália részéről. Október 24-én Vuillaume a La Bourdonnais parancsnoka, Szt. Pál szigetén kikötött és a lobogót azonnal fel is tűzthette.

Szt. Pál szigete, mely mint szomszédja egészen vulkanikus eredetű, legjobb typusa azon sziget-vulkanoknak, melyeknek töredezett kraterját most tengervíz fűdi; éjszak-keleten egy tágas csendes vízü köralakú, töredezett gát által körülvelt medence, a folytonosan háborgó tenger közepette jó kikötőt nyújt. De a bejárata mindig nehezen hozzáférhető, mert bevágásai a nagy szikladarabok közt igen szűkek s e mellett a víz dagály idejében is csak 2 méter mélységű és gyakran veszélyes szirtek által el van zárva. A La Bourdonnais kikötésekor a hullámcsapás nem volt nagy fokú, a csetfogócsónakok könnyen benyomulhattak a kraterbe és a festett rézlobogó gyorsan az éjszaki parton, egy 1874-ben emelt nagy pyramis mellé feltűzetett. A lobogó árbóca mellett egy kis igen szerény megfeketett fakereszt mutatja, hogy a La Bourdonnais rövid tartózkodását igen szomorú eset jelzi: egy matrózt, a ki az egyik csónakba volt rendelve, hogy az átjárás mélységét vizsgálja, a hullámok által a kraterbe sodortatott és ott, daczára annak, hogy kitűnő úszó volt, nyom nélkül eltűnt.

A rossz időjárás gyorsan közeledett és a parancsnok, látván, hogy a veszély az erős széllel nagyobbodik, összeszedte legénységét és Amsterdam felé tartott, hová másnap reggel megérkezett. Ezen 42 mértföldnyi út, mely rendes körülmények közt néhány órába kerül, most két annyi ideig tartott. De alig hogy a szigettel szemközt értek, vitorlás hajók legsűrűbben használt útjában fekszenek — nem csu-

oly borzasztó zivatar keletkezett, hogy a hajó kénytelen volt a nyílt tengerre menekülni, és a hajó tisztjei csak nagy nehezen vehettek tudomást a sziget magasságáról és zöldelő, helyenként befásított llejtőiről.

Csak október 27-e délutánján juthatott Vuillaume parancsnok ezen magaslatra, és egy második lobogóárbócz felállítása nehézségek nélkül ment végbe. Szt.-Pál szigettel ellentétben, ezen sziget egészen körül lévén véve szaggatott meredek sziklafalak egész övétől, nem mutat egyetlen helyet sem, mely a hajóknak kikötőül szolgálhatna. Ezért nem is lehetett volna behatolni, ha éjszak-keleten egy legujabban végbe ment láva ömlés, mely a tengerig ért, nem nyitott volna rést a sziklákon, a hol kisebb hajók csendes időben kiköthetnek. Midőn a La Bourdonnais horgonyt akart vetni, ezen kivételes időjárás nem kedvezett és azért a hajó egyik tisztje két matróz kíséretében bátran bevetette magát a tengerbe és a sziklafalakhoz érve birtokába ejtette a szigetet. Ezen mivelet rövid tartama alatt a hajón lévő tiszték a hajó hidjáról konstatálhatták, hogy a szigeten nagy számú szarvasmarha-csorda legelész, továbbá hogy egy zsuppal fedett kunyhó tanuságot tesz egy Heurtin nevű réunioni lakos gyarmatosítási tervéről, ki 1870-ben családjával együtt itt letelepedett. A kikötött tiszt a szigeten járván folyó vizet is talált, mi Szt.-Pál szigetén egészen hiányzott.

Midőn Vuillaume parancsnok a francia kormány nevében ezen két szigetet elfoglalta, csak régen szerzett jogczím alapján járt el. Mert már e század első felében is réunioni halászok, ezen partok halakban való bővelkedése által vezetettve arra törekedtek, hogy azokat francia birtokká tegyék; később Bourbon szigetének kormányzója, áthatva azon előnyöktől, melyek ezen szigetek megszerzése által Franciaországra háramolhatnak, elfoglalta ezeket és helyőrségül Mieroslawski Ádám kapitányt és kísérőit rendelte. De a kormány ezen elfoglalást nem akarta magáévá tenni, a nemzeti lobogót a proktorival felcseréltette és az őt tengerészből álló helyőrséget visszarendelte.

Azóta hasonló kísérletek dugába dőltek; pedig az elfoglalással járó előnyök tetemesek. Ezen szigetek hallal láthatják el Réunion-sziget lakóseit, a kik kénytelenek New-Founlandból halat hozatni, melynek ára sokszor magasra felszökik, minősége pedig a hosszú út miatt gyakran rossz.

Ezen nagy kereskedelmi fontosságon kívül a két sziget, kivételes helyzeténél fogva — az Ausztráliába vagy Indiába menő

pán rideg, kietlen és puszta földségek, hanem egyszersmind a tengeri út oly kiszögellő pontjai, hogy elfoglalásuk megérdemelte a véglegesítést.

+ **A Baoli vasút.** *Marnier*, ki már tavaly a Kayes-tól a Nigerig menő vasútnál működött m. é. december 20-án indult a Szenegal tájára hét tiszttel, hol tanulmányozni fogja azon vasútnak előtervezetét, mely Tionaouaneból, a Saint-Louis-Dakari vasút egyik állomásából Fatikba, Siné egyik fontosabb pontjába vezet és Dakartól körülbelül 80 kilométernyire dél-kelet felé fekszik.

+ **A Coseguina-vulkánról** Nicaraguában igen érdekes részleteket közöl az amerikai Association for the advancement of Science folyóiratában *Crawford*, Nicaragua állami geologusa. Nicaragua Coseguina nevű félszigete, mely a Csendes-óceánba nyúlik északnyugati irányban körülbelül 65 km. hosszúságban és 40 km. szélességben, teljesen vulkánikus eredetű és főcsuca, a Cerro Coseguina a Fonseca-öböl nyugoti széléhez közel óriási gúla alakjában emelkedik fel 3280 lábnyira. A vulkán csaknem állandóan működésben van, hamuja és homokja messze Mexikóba, Bogotába és Jamaikába eljut és körülötte csaknem mindenütt láva tömeg van, melyeken azonban itt-ott igen buja növényzet tenyészik. Maga a kráter 1000 láb széles és részben víz borítja, de csak 2400 láb mélységben. Számos hegyszakadék és nyílás tanuskodik a kitörésekről, melyek közt újabb időben az 1835-ki volt a legerősebb, ennek tulajdonítják a hegy alján levő rendkívüli sok szakadékot és canont, Világosan lehet még most is megkülönböztetni az egykori tengerafatti vulkán működésének nyomait az eocén korszak előtt, melynek lávái épült fel később csaknem az egész félsziget, csak a keleti oldalon gyakoribbak a későbbi származású sziklák. Némely canon falain 14 különböző alakú és színű réteget lehet megkülönböztetni, mint a különböző vulkáni kitörések nyomát. A vulkáni sziklák valószínűleg 20—30.000 láb mélységre nyomulnak le a tenger felé. A kráter bensejében levő tó mély vizéből színes patak megy a hegy lába felé vezető szakadékokban. Az egész vulkáni terület összekötésben áll a Salvador és Costa Rica államokban levő vulkánokkal, melyek lávái nagyobb résztnyugot felé hullanak, hol Közép-Amerika lakosságának $\frac{7}{10}$ része lakik és a legnagyobb városok találhatóak. A Coseguinán kívül még az Ometepe, Momotombo és Telieca vulkánok szoknak rendszeren füstölni.

+ **Behaim Márton híres földtekéje**, melyet 1492-ben készített Nürnberg városa megbízásából és mely bizonyos fokig a régi

és újabb földrajzi ismeretek között határpontot képez, még jelenleg is a Behaim család birtokában van Nürnbergben. Az egész vastag papirból készült gipsz és pergament bevonattal, átmérője 54 centiméter és vas tengely körül forgatható. A tengert kék, a száraz földet zöld és barna, a havasokat fehér szín jelöli és az írás rajta váltakozó színekkel van. A vas meridiánt még maga Behaim alkalmazta, de a rézgyűrű későbbi eredetű. A golyó eredetileg faállványon volt, ma vas tripesen nyugszik. A körök közül az egyenlítő, a térítők és a sarkkör vannak meg, de valóságos fokhálózata nincs. Behaim adatait túlnyomólag Ptolomaeus könyvéből, Marco Polo és Mandaville utazásaiból merítette. Némely helyen, különösen a szigeteknél igen hosszas feliratok vannak. A földrajz történetében nagy szerepet játszó földgömböt több ízben közölték, így újabban Ruge „Geschichte des Zeitalters der Entdeckungen“ című művében és Nordenskiöld híres fascimile-atlaszában. Behaim műve előtt is készítettek egyes földgömböket, de azok nagyon jelentéktelenek voltak.

+ **Bering-émlékoszlop.** Bering Vitus dán eredetű híres orosz tengeri utazónak, ki 1741 decz. 8-án halt meg skorbutban a róla elnevezett Bering-szigeten, ugyan e helyen most gránitemlékoszlopot állítottak fel vaskerettel.

* **A Fundy-öböltől a Szent-Lőrincz folyóig** egy nagyszerű hajóvasutat építettek a Chignetto-földszoroson át. A 27 kilométer hosszú vasút mintegy 800 kilométernyivel rövidíti meg az utat a Szent Lőrincz folyó torkolatától St. Johnsba, sőt ezáltal az Atlanti-oczeán mellett fekvő helyekre is körülbelül 500 kilométernyivel rövidebb lesz az út és nem lesz többé szükség Uj-Skocziát körülhajózni, a mely út veszedelmes is volt. A vasutat kettős síneken 12 méter szélességben építették és oly módon, hogy 1000 tonnátalmu hajókat lehet rajta szállítani, a hajókat a dockokból hidraulikus sajtó útján emelik fel a pályatestre.

* **Brazília új fővárosa.** A brazíliai köztársaság elhatározta, hogy Brazília legegészségesebb részében új fővárost állít fel s az összes hatóságokat ide helyezi át Rio de Janeiróból. Cruls vezetése alatt expeditiót küldöttek ki alkalmas hely keresésére. Az expeditió főtanácsja a déli szélesség 20° körül lesz egy 3500 láb magasságú nagy fensíkon Minas Gareas tartományban, mely fensík vízválasztót alkot a Parana, Tocantins és Sao Francisco-folyók között.

+ **Peru régi éghajlata.** Douglass A. E. amerikai csillagász tudományosan bizonyítja, hogy Perunak hajdan igen erős éghaj-

lata volt. Legfőbb bizonyítéka a Sarchani lejtőjén levő óriási jégár rendszer nyomai, hol most jégnek vagy hónak semmi nyoma. Ezen a területen jelentékeny nagyságú folyók működésének jeleit is lehet látni. Valószínű, hogy a jégkorszakban Peru éghajlata csak oly forró volt mint jelenleg, de egyúttal nedves is, s csak az Andes hegyláncz gyors emelkedése a jelen geológiai korszakban idézte elő, hogy az esőzések itt már csaknem megszűntek.

† **A Krim-félsziget legmagasabb csúcsa** az orosz táborokar újabb mérései szerint a Jaila hegységben fekvő 1543 méter magas Roman-kos. Eddig legmagasabbnak tartották a Csatyr-Daghot, mely azonban csak 1525 méter magas.

† **A transzkaspi vasút mentén** jelenleg már közel tízezer orosz és európai telepes van körülbelül 250,000 főnyi turkoman, kirgiz és perzsa benszülött között. Egyes helyek, különösen Askabad és Hermab igen jelentékenyen és újabb telepek is folyvást keletkeznek különösen a folyók mentén. Igen sok baj van a gyarmatosoknak a vízhiány miatt, így Askabadban, mely jelenleg a vasúti igazgatóság központja, a csatorna rendszert jelentékeny költséggel kellett kibővíteni, úgy hogy az naponként 465.000 gallonnal több vizet adjon és ezenkívül egy 170 láb mélységű ártézi kútat is akarnak fúrni. A hatóságok nagy gondot fordítanak arra, hogy a fák pusztítását meggátolják és Koshiban, Askabad felett, 27 holdat fákkal ültetnek be. Az egész területen az európai eredetű lakosság főfoglalkozása jelenleg a baromtenyésztés; 1891-ben 1³/₄ millió juhot és 91.500 tevét számláltak össze.

† **Az Easter- (Husvét) sziget rejtélyes szobrainak** feliratait Dr. Carrol A. tanulmány tárgyává tevén sikerült azokat állítólag megfejtenie s közelebb nyelvtant és szótárt készít róluk. Eddig két imát tett közre a naphoz. Nézete szerint a szigetet nyugat amerikai kivándorlók népesítették be, kik az irott hieroglyph nyelvet ismerték, melyet az inkák Dél-Amerikában eltiltottak.

† **Távíró hálózás Közép-Afrikában.** A brit délafrikai társaság Mashona földet már távirati összeköttetésbe hozta a Fok-földdel és most ezt a huzalat Salisbury erődtől folytatni fogják a Zambezin keresztül Blantyreig, honnan Rhodes Cecil terve szerint a táviró huzalt tovább vinnék a Nyassza és Tanganyika tavak mentén Ugandáig oly szándékkal, hogy mihelyst a körülmények engedik, a Nilus völgyén át összeköttetést létesítsenek az egyiptomi távirókkal. A nagy távirati hálózatok legnagyobb akadályja a fehér hangyákban van, de különben sem a talajviszonyok, sem a benszülöttek ré-

szeről nincs nagy nehézség, mivel a huzal mindeme félművelt népek országán vonulna keresztül. Említésre méltó, hogy Afrika körül már mindenütt van tengeralatti táviró, sőt a patakokon is nagyon sok helyen.

* **A Kongó folyó felfedezésére** nézve általánosan elfogadott nézet volt, hogy Diogo Cao 1484-ben látta először a Kongó (Zaire) torkolatát és ugyanakkor annak balpartján kőoszlopot emelt Portugal czímerével s portugál és latin felirattal és később dél felé a St. Ágoston vagy Santa Maria és Negro fokoknál két más oszlopot, melyeket Padraôs név alatt ismertek. Cordeiro a lissboai földrajzi társaság folyóiratában azt állítja, hogy a kőoszlopot 1859 előtt egy angol hadi hajó ágyúja összetörte, a másik kettőnek töredékeit azonban a múlt év elején Lissboába hozták és ott Cordeiro megfejtette a föliratot, mely csak portugál nyelven van. E felirat szerint az oszlopot Sz. Ágoston foknál ($13^{\circ} 27' 15''$ d. sz.) 1482-ben állították fel és így a Kongo felfedezése is pár évvel előbb esik. Diogo Cao harmadik padrója a Negro foknál ($15^{\circ} 40' 30''$ d. sz.) alatt volt, nem a Cross-foknál, mint állították.

+ **A csillagvizsgáló torony a Montblanc csúcsán** a múlt évben már csaknem teljesen elkészült. Kezdetben szilárd sziklatalajra akarták építeni és ezért két 75 láb hosszú alagutat fúrtak a jégben 45° alatt, mivel azonban sziklára nem akadtak elhatározták, hogy a jégen építkeznek. Nevezetes, hogy a körülbelül 800 mázsányi súly, mely az építkezésnél egy négyzetlábra esett, alig okozott egy harmadrész hüvelyknyi süppedést a jégen. Az épület csonkagúla alakú lesz, alul részben hóval fedve, hogy annál jobban ellenállhasson a szélnek. A talaj $33'$ széles és $16\frac{1}{2}$ láb hosszú lesz, a falak ajtók és ablakok mind kettősek, hogy inkább megtartsák a meleget. Az épületrészek nagyobbára már a Grand Muletzen vannak és részben a Roches Rongesen épült új kunyhónál, mely csak 980 lábnyira van a csúcstól. Csaknem az egész épület fából lesz és Chamonixban készül el, az építés felügyeletét Jansen végzi.

+ **Sülyedő sziget.** Uj-Skocziától keletre a 44-ik ész. szél. és 61° ny. h. Gr. fokok közt van Sable szigete, mely a Kanadába utazó hajósok előtt jól ismeretes. Mostaniban világossá lesz, hogy ez a sziget rövid idő alatt eltűnik. Néhány év előtt még 64 km. hosszú volt, ma fél annyi sincs. 1880 óta itt egymásután három világító tornyot építettek, kettő a tengerbe sülyedt és a harmadik, habár igen kitűnően épült, már is roskadozik. A sziget feltűnő

pusztulását a tenger folytonos sülyedéséből lehet csak megmagyarázni. Bizonyos, hogy rövid idő múlva nem lesz itt sziget, de anélkül veszélyesebb lesz a helyette maradt zátony.

+ **Alagút tenger alatt.** Corbin A. a Long-island vasút-társaság elnöke, 3 millió dollár költséggel alagútát építtet Brooklyn és New-York között a tenger ág alatt. Az alagút hossza 211 méter és átmérője 8 méter lesz. Fúrással által tett kutatásokból bizonyos, hogy a munka két év alatt elkészülhet. Az alagútban villamos vasút fog járni és ezenkívül a póstaszállításra pneumatikus cső is lesz.

+ **A zsidó gyarmatokról Argentínában** most jelent meg az első évi jelentés. A gyarmatok 300,000 hold területen vannak és lakosai orosz zsidók, kiket Hirsch báró telepített ide. Mauricio gyarmat Buenos Aires tartományban, Moisesville Santa Fében és a többiek Entre-Rios tartományban vannak. Eddig a gyarmatosok közt 180,000 holdat osztottak ki, különös tekintettel azokra, kik már Oroszországban is földműveléssel foglalkoztak. A telepesek tartoznak a földet és felszereléseket előnyös évi részlettörlesztések útján tulajdonul megszerezni. Egy pár száz családot Kanadában telepítettek le.

* **Kutatások a Gascogne-öbölben.** A Gascogne-öböl az utolsó időben több francia tudós tanulmányozásának tárgyát képezte. Roché Georges 1891-ben adta ki a Nouvelles Archives des Missions-ban jelentését a Gascogne-öbölben végzett kotrásokról, melyek a tenger-fenekre és a halászatra nézve számos és érdekes adatot szolgáltatnak. — Legújabbban Thulet M. J. mutatta be az Académie des Sciences-nak igen érdekes jegyzeteit az Arcachon-medenczéről, annak topografiájáról és azon fizikai okokról, melyek átalakulásánál közreműködhetnek. Thoulet részint oceanographiai, részint pedig ide vágó külön tanulmányai által kimuttatta, hogy az Arcachon-medencze valóságos geologiai folyam.

* **Kutatások a Csendes-oczeánban.** A Csendes-oczeánról kevés mondani való van. Tudomásúl vehetjük, hogy a legújabb kutatások a Hawai-szigetek és San Francisco közt 4800 méternél nagyobb mélységeket tüntetnek fel. A Hawaii-szigettenger szomszédságában vannak a legnagyobb mélységek.

* **Szigetek eltünése Maléziában és az Indiai-óceánban.** A „Chronique“ több szirt eltünését jelenti a Csendes-óceán kellő közepéből; oly szirtkétek, melyek tengeri térképeken már fel voltak tüntetve. Így Sangir-szigetét, mely az Abou tűzhányó kitörése által tökéletesen elpusztított; továbbá az Expedíció-szigetét, Ausztrália

éjszak-keleti partjain $15^{\circ} 34'$ d. sz. alatt; ezen sziget helyén a tenger közép mélysége most 75 m.

Hogy milyen physikai tünemény okozta ezek eltűnését, nem tudjuk Más szigetekre nézve jobban vagyunk értesülve. Például, sokkal közelebb hozzánk a kis „Halligen“ szigetekre nézve, melyeket közeli megsemmisülés fenyeget. Ezen szigetek az Éjszaki-tengerben a Friz-parton fekszenek és sokkal nagyobbak voltak mint mainapság; de bizonyos, hogy egészen elhordatnak és elpusztítatnak, ha nem védik őket a hullámok ellen és nem kötik őket mennél előbb a szárazföldre, mint a hogy már a hamburgi Hallignál megcselekedték. Itt is, mint a Friz-parton és mint Helgolandon az Éjszaki-tenger romboló működése különösen érezhető.

† **A fönicziaiak, mint Amerika felfedezői.** Johnston Crawford Tamás a kaliforniai földrajzi társaságban részletesen bizonyította azt az elméletet, hogy az aztekek és peruiak, a régi indiánok legműveltebb népei, fönicziaiak voltak. Az építészeti és szobrászati emlékeken kívül, melyekben igen sok pún és assyr vonást talál, bizonyítékul felhossa még a régi spanyol felfedezők által megőrzött hagyományokat és különösen azt, hogy Yukatanban körülbelül az ezredik évben Kr. e. Votan nevű idegen jelent meg, ki nagy utazást csinált, meglátogatta a 13 kigyó házát és többek közt egy nagy tornyot is látott, melyet azért építettek, hogy az égig nyúljon. Ez utóbbiakban a pún utazóknak Benaresben és Babel tornyánál tett látogatásának emlékét találja. Felemlíti, hogy a régi aztékek ismerték a papírt, a tércépkészítést, ékszer védést, mythológiájuk nagyon hasonló és mindkét népnél meg volt a tudat az özönvízről, Babel-tornyról, nyelvek összezavarodásáról. Mindkettőnél megtalálható az ember áldozat, a kereskedelmi szellem, a lotus virág felhasználása az építészetnél díszítésül, a holdnaptár, az óriási vízvezetékek és számos más dolog. Johnston elmélete szerint a fönicziaiak akár Afrikát körülhajózva, akár a Vörös-tengeren vagy Perzsa-öblön át jöve Kelet-Indiából mentek Amerika felé Java és New-Guinea mellett, hol megfordulásuknak nyoma maradt. Legutolsó állomásuk volt az Easter-szigeteken, melynek sajtóságos szobrai szerinte nagyon emlékeztetnek Salamon híres templomának romjaira. Innen az útjuk elágazott; egyik rész Peruba, a másik Mexikóba ment. Johnston kis füzetét, melyben ezt az elméletet érdekesen fejtegeti és rajzokkal is bizonyítja, Társaságunk könyvtárának is megküldte Címe: Geographical society of California. Special Bulletin. A paper by Thomas Crawford Johnston Esq. „Did the Poenicians discover America“ Külön lenyomat

a „Californian illustrated magazine“ 1892 novemberi és decemberi füzetéből, szerző arczképével.

* A németországi geografusok ez évi nagygyűlése *Herrmann Szász-Weimar-Eisenachi herczeg* diszelnöksége alatt április hó 4, 5, 6-án Stuttgartban lesz. Az érdekesebb felolvasások a következők:

Dr. J. J. Rein, a bonni egyetem tanára: „Az újvilág hatása az óvilágra.“

Dr. Stuhlmann: „A Isuri melletti törpékről.“

Dr. Kapff: Würtembergi kutató utazókról.

Dr. Theobald Fischer: Olaszország domborzatának alapvonalai.

Dr. E. Brückner: Jelentés az 1:1,000,000 tervezett egységes térképről.

Dr. Köppen: Javaslat a geográfiai nevek írásáról.

Dr. Neumann: A földrajz mint az akadémiai oktatás tárgya.

Dr. A. Kirchhoff: A földrajz tanárok képzéséről.

Dr. K. Peucker: Az iskolai fali térképekről.

Dr. H. G. Schlichter: A földrajzi hosszúság meghatározásának új módszeréről.

Dr. A. Hettner: A földségek fogalmáról s ezek földrajzi jelentőségéről.

Dr. Cicalek: A gazdasági földrajzról.

Egyideűleg geográfiai kiállítás is lesz rendezve, valamint két kirándulás is; az egyik Metzingen-Urach vulkanikus vidékére, a másik pedig a Bóden-tóra. Társaságunkat ezen nagygyűlésen a főtitkár képviseli.

* **Palesztina** fali térképe Berez Antal és Dr. Cherven Flóris közreműködésével készítette Kogutovicz Manó s kiadta Hölzel és Társa Budapesten. Palesztinának ezen első magyar fali térképe a legújabb adatok nyomán készült 1:200,000 arányban erőteljesen van rajzolva s az ország fokozatos fenföldi jellege jól van kidomborítva. Megrendelhető az egyetemi nyomdában, de könyvkereskedői úton is. Legközelebb bővebben fogjuk ismertetni.

— **A chicagói világkiállítás ethnologiai és archaeologiai (M) osztálya** nevében az osztály főnöke Putman F. W. tanár 1893. február 1-i kelettel a következő felhívást intézte társaságunkhoz és tagjaihoz.

„A kiállítás M osztálya az anthropologia és történelem minden alosztályait magába foglalja „Ethnologiai osztály“ czímen. Ezen osztály anthropologiai része a következő főcsoportokra lesz osztva:

1. *Az amerikai bennszülött népek ethnographiai kiállítása.* E népek élő képviselői a maguk bennszülött lakóházaikban lesznek bemutatva a dagoon-nak külön e célra berendezett partjain az anthropologiai épülettől éjszakra.

2. *Általános ethnologiai kiállítás* magában az épületben.

3. *Az ősi vallások, a folk lore és játékok általános kiállítása.*

4. *Az anthropologiai laboratoriumok* az épület éjszaki szárnyában. E laboratoriumokban külön termük lesz, a physikai anthropológiának, a bűnügyi anthropológiának, a psychológiának és neurologiának, mindannyi a szükséges buvárlati eszközökkel ellátva. A laboratoriumban lesznek továbbá diagrammok, térképek és képek, a különböző kutatásoknak s különösen az amerikai bennszülött népek physikai jellemének, s ezeknek más rasszokkal való összehasonlítása eredményeinek ábrázolására. Diagrammok fogják feltüntetni az éjszak-amerikai iskolás gyermekek physikai jellemeit, értelmi és physikai fejlődését is.

5. Egy anthropologiai könyvtár, mely az anthropológiának és a hozzá csatlakozó összes tudományoknak minden alcsoportját felöleli. E könyvtárnak lehető teljes és tökéletes összeállítására, hogy ez által a tanárt és tanulót a tárgyára vonatkozó egész irodalom felölelésére képesítsük, felkérjük a szerzőket, társaságokat, museumokat és kiadókat, hogy mindazon könyveiket és közleményeiket, melyek az anthropológiára vagy annak bármely ágára, így az archaeológiára, physikai anthropológiára, psychológiára, neurologiára, ethnológiára, ethnographiára, a kezdetleges és ősi vallásokra, mythosokra, legendákra, folklorera, nyelvekre, kezdetleges művészetekre és iparokra stb. vonatkoznak, küldjék be. Az anthropologiai, ethnologiai és archeologiai társulatok és museumok folyó-, emlékiratainak, naplójának, közleményeinek valamint a szerzők külön levonatainak (separata) beküldése különösen kívánatos. Amint csak lehetséges azonnal kinyomatjuk a szerzők betürendes jegyzékét, valamint egy szakjegyzéket. E jegyzéket nagy körben kívánjuk terjeszteni, s amennyiben ez tanulóknak és könyvtáraknak egyaránt kíván szolgálni, minden könyvnek és füzetnek megjelöljük árát, kiadóját és hogy hol lehet megszerezni. A könyvtár külön e célra nagy gonddal berendezett teremben lesz elhelyezve; az osztály külön hivatalnokokat biz meg azzal, hogy a kötetek és füzetek a könyvtár helyiségében használhatók legyenek, s hogy a beszerzési mód és arra nézve felvilágosításokkal szolgáljanak azoknak, akik azokat meg akarják szerezni. Nyilván való célunk tehát az, hogy ameny-

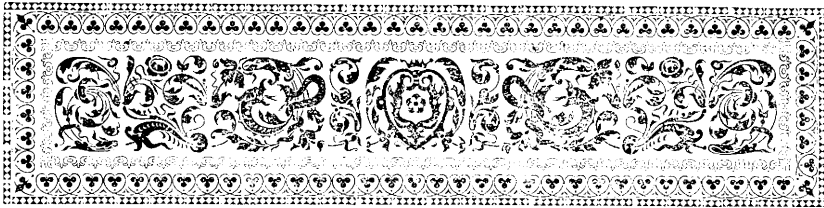
nyire csak lehetséges, ismertté tegyük minden anthropologiai író munkásságát, s hogy akit akár futólagos akár specialis érdeklődés fűz az anthropologia valamely tárgyához, annak páratlan alkalmat nyujtsunk bármily könyv vagy füzet megtalálására.

A könyvtár a kiállítás bezárta után a most alapuló Chicago Memorial Museum of Science-be lesz bekebelezve. Ezért különösen kérjük, hogy minden az Anthropologiai könyvtárnak küldött dolgozat (könyv vagy füzet) jelöltessék meg, hogy a kiállítás bezárta után a könyv a Columbus Memorial Museum tulajdonába megy át. Ha pedig valamely dolgozat csak a kiállítás tartama alatt való használatra küldetnék, a visszaküldés iránti óhajt kérjük pontosan kifejezni egyrészt a „to be returned“ jelzéssel, másrészt a tulajdonos vagy küldő nevének és lakásának feljegyzésével. Minden könyv vagy füzet küldhető postán vagy a Smithsonian Institution cserehivatalai útján. Akik Magyarországról kívánnak a fenti szakokba vágó dolgozatokat küldeni az említett könyvtárba, címezzék küldeményeiket a Smithsonian Institution németországi ügynökéhez következőképen:

To the Anthropological Library of the World's Columbian Exhibition
by Dr. Felix Flügel.

Leipzig

No. 1. Robert Schumann-Strasse.

Úti jegyzetek Kelet-Afrikából.

(Felolvastatott a márcziushó 23-án tartott ülésen.)

A Magyar Földrajzi Társaság nagyérdemű Elnökének megtisztelő felszólítása következtében készséggel vállalkoztam Kelet-Afrikai utazásomban szerzett úti élményeim s tapasztalataim ismertetésére.

Tudom, hogy a magamra vállalt feladat nem könnyű, mert jórészt ismert útvonalon haladtam, melyet részben vagy egészben, kisebb vagy nagyobb részletességgel már számos utazó leírt, s mivel tudományos utazó nem vagyok. Hogy mégis merészkedem utazásomat és az átutazott vidéket leírni: teszem ezt azon reményben, hogy lesz talán ecsetelésemben egy-két vonás, mely a t. hallgatók egyikében vagy másikában az átutazott vidékről szóló leírásokból alkotott képet hűbbé, a valóságnak megfelelőbbé teszi.

*

Az 1891. év nov. 30-án reggel 9 órakor a zanzibári kikötőben a szultán palotájával szemben, horgonyt vetettünk s egy órával később már ott jártunk azon a szigeten, mely az utolsó évtizedekben oly fontos szerepet játszott az afrikai expedíciók szervezésében. A hosszú tengeri utat, melyet a *Messagerie Maritime Rio grande* nevű hajóján tettem meg, megrövidítette a jó társaság. A Szueztől Adenig vezető tengeri úton sem volt oly elviselhetetlen hőség, mint képzeltem; még az oboki gyarló kolóniában töltött néhány óra volt a legmelegebb.

Obok alapítása egészen a francziák könnyelműségére és megfontolatlanságára vall, bármily nagyra legyenek is vele. Az úgynevezett város terméketlen vidéken épült s a mögötte elterülő vidéket ellenséges szomáli törzsek lakják; kereskedésről szó sincs.

Egész más képet nyújt Aden. Valóban meglepő, mennyire átalakította ezt, a természet által oly mostohán meglátogatott helyet, az angolok vas szorgalma.

Itt szállott hajóra Schweinitz gróf, a Borchert-féle afrikai expedíció egyik tisztje az Adenben toborzott s átlag havonként 30 rupiával felfogadott 54 szomálival; a csapat nem állott valami válogatott legénységből.

Adent néhány órai időzés után elhagytuk. A mint a Guardafui fokot megkerültük a hőség csökkent s a kedvező áramlat gyorsan vitte előre hajónkat. A nov. 29—30 közti éjjel a gyönyörű vegetációjáról híres Pemba-sziget mellett hajóztunk el s a felkelő nap már Zanzibár éjszakai csucsánál talált. A gyönyörű pálma-erdővel s banánültetvényekkel koszorúzott sziget soha el nem mosódó képet hagyott emlékezetemben. 9 órakor értünk a kikötőbe s én a D. O. A. G. (Deutsche Ost-Afrikanische Gesellschaft) csolnáján Ebenau ural, a társaság zanzibári igazgatójával partra szálltam.

A vámnál csak puskáimat és töltegyeim tartották vissza a többi podgyászt akadálytalanul vitethettem el, mire a körém sereglett báméskodó nép közül 7—8 gyerek lármás örömmel vállalkozott. A Criterion szállóban nem lévén már üres hely, a város végén levő német szállóban kellet szobát bérelnem s itt végre újra kicsomagolhattam podgyászomat. Minthogy a Criterion szállóban étkeztem az ott tartózkodó német és angol urak csakhamar megtudták, mi járatban vagyok, s nemsokára több úr ajánlott fizetésért vagy ellátásért — expedícióhoz szegődni. Miután kereken kijelentettem, hogy csak magam szándékozom utazni, az ajánlatoknak és az ezzel járó zaklatásoknak egyszer s mindenkorra útját vágtam.

Mr. Portal angol főkonzul, kihez ajánló levelem volt, rendkívül szívesen fogadott s igen érdeklődött terveim iránt. Ő a Kilima-Ndsáróhoz való utazást német területen keresztül ajánlotta s megígérte, hogy ajánló levelekkel is ellát. A karaván szervezésére vonatkozólag azt tanácsolta, forduljak egyenest Szeva Hadsihoz, a gazdag hinduhoz, ki a karavánok szervezését el szokta vállalni s most is a Borchert-féle német expedíció számára toborz embereket.

Szeva Hadsinak minden emberért 30 rupiát kell havonta fizetni, ő azonban 8 rupiával szerződte az embereket s így a karaván toborzás elég jövedelmező. Igaz ugyan, hogy az összes emberekért jót áll s szerződésileg kötelezi magát minden szőkevényért új embert küldeni, vagy a pénzt visszafizetni, csakhogy ez nagyon sovány vigasztalás az utazóra nézve, kinek — ha emberei az uta-

zás első heteiben visszaszökдösnek, hónapokig kell egy helyen vesztegelnie, míg ugyanis Szeva levélben való felszólításra új embereket küld.

Közvetlen Szeva közbenjárása nélkül 10 rupia havi fizetésért is kap az utazó embereket, ez azonban olyan európainak, ki a szuahelit, a Zanzibár szigetén és a kelet-afrikai tengerpartokon általánosan használt társalgási nyelvet nem beszéli, és a négerek szokásait nem ismeri, rendkívül nehéz s ezer akadályba ütközik.

Én is Szevához lettem volna kénytelen fordulni, ha a szerencsés véletlen a D. O. A. G. egyik ebédjén össze nem hoz Baumann Oszkár Dr-ral, ki akkor a német Anti-sklaverei és a D. O. A. G. megbízásából a Victoria-Nyanzához teendő nagy utazásához szükséges előkészületek sikeres megtétele czéljából Zanzibárban tartózkodott. Baumann hallván, hogy a Kilima-Ndsaróhoz törekszem felszólított: csatlakozzam hozzá karavánommal s tartsak vele Arusachini-ig, honnan azután könnyen érhetem el a kilima-ndsarói német katonai állomást. Szives ajánlatát a legnagyobb örömmel fogadtam. Azonnal elhatároztuk, hogy 8 nap múlva Bagamojóba s onnan Tangába megyünk embereket toborzani s ugyaninnen decz. végén vagy jan. elején útnak indulunk.

A közbeeső idő tevékenység és kellemes séta közt gyorsan telt. A csereáruk nagy részét itt szereztük be s ugyanitt csináltattam meg sátramát, miután kész angol sátot nem kaphattam.

Mindent bevásárolván decz. 7-én a Peters nevű helyi gőzö-sön a kontinens partjára mentünk. Podgyászunkat szamarakkal, néhány aszkari (katona) kíséretében Tangába küldtük, mi magunk Bagamojóba hajóztunk. A partról gyönyörű pálma-ültetvények között vezető uton 20 percnyi kellemes séta után elértük a fekete barátok missio-telepét. A házfőnök pater Kard szívélyesen üdvözölt a ház árnyékos verendáján. Azután megmutatta a nagy kiterjedésű kertet, hol a tropikus vegetatio gyümölcsfái és veteményei mellett képviselve voltak az európai zöldség fajok is. A nagy szakértelem s a fáradhatatlan szorgalom bámulatos eredményeket mutatott fel. A legnagyobb jövedelmet a kokuszpálma hozza, de a vanília termelés is jövedelmezőnek ígérkezik.

A főépület mellett jobbra-balra csinos templom és iskola emelkedik. A néger fiuk nemcsak írni-olvasni tanulnak, de műhelyekben dolgoznak is a barátok felügyelete alatt.

Fischer báró épen oda érkezésünk előtti napon indult útnak. Hetekig vesztegelt itt erős rheumája miatt. Az expeditio feje Hochstetter úr napszurás következtében elhalván, Fischer báróra bízott az expeditio vezetése s így ő kötelességének tartotta betegen is tovább vezetni az expeditiot, mely sajnos jul. 2-án benne második vezetőjét is elvesztette.*)

Este a D. O. A. G. nél Szevával is megismerkedtem, persze nem a legjobb szemmel nézett ránk, midőn megtudta, hogy az ő közvetítése nélkül fogadjuk fel embereinket.

Baumanntól elbúcsuzva éjjel a gőzösre mentem, hogy hajnalban Szádani-ba mehessek. Egész éjjel nem alhattam a nagy hőség és a hajón hemzsegő százlábuak és más utálatos férgek miatt.

Szádani a német kelet-afrikai koloniák leggyarlóbbika, bár eleinte nagy reményeket fűztek hozzá. A gyarmat egy erősség- és rozoga vámpéületből áll, magát a falut egyetlen széles utcájú házsor képezi.

Két napig vízilovakra és antilopokra vadásztunk Szádani vidékén, honnét gőzhajon Bagamojó érintésével Dár-Esz-Szálamba utaztunk.

Dár-Esz-Szálám szűk kikötője körül a partot mangrovék, pálmák és mangók szegélyezték ezek alatt valami 15 épülő félben levő házat láttam. Még a kormányzó háza sem volt kész, ideiglenesen ő is a missió házában lakott; mi a D. O. A. G. nagy házában kaptunk hajlékot. Körülbelül 300 német van itt, hivatalnok, tiszt, kereskedelmi ügynök stb. Mint kereskedelmi empórium nem sok reményre jogosít, mert az egész vidék szegény, kivitele is csekély.

Főkviteli cikk a kopro és gummi, az utóbbi is az oktalan devastatio következtében nagy mérvben csökken. Az egyetlen szálló az osztrák-magyar elvet képviseli Afrikában. Tulajdonosai: Pachinger egy st.-pölteni osztrák s Hajdú, egy erdélyi székely. Mindketten 1889-ben vetődtek ide teljesen pénz nélkül és most szálloda-tulajdonosok. Hajdú, ki már Indiában is több évet töltött, csak tördelve beszéli anyanyelvét s igen örült, hogy alkalma nyílt velem magyarul beszélni.

Dolgainkat itt elvégezvén, a Deutsch-Ost-Afrika Linie „Reichstag“ nevű hajóján visszatértünk Zanzibárba.

*) Lásd Földr. Közlemények XX. köt. 366—368. lap.

Az utolsó este impozans látvány tanui voltunk Zanzibárban. A Ngambu-ban tűz támadt s a sűrűn egymás mellett épült kunyhók lángban álltak. Az erős szél még fokozta a veszedelmet s a szikrákat messze elvitte. A tűz éjfélig tartott; keletkezésére az az általános hit van elterjedve, hogy a házakat a farakománynyal érkező dhau- (hajó)- tulajdonosok gyújtják meg, hogy a fa árát felverjék s így magas áron adhassák el farakományukat. Mint mondják minden évben valóban olyankor ég le a néger külváros egy része, mikor a fával megrakott dhauk megérkeznek.

Decz. 18-án hat órai hajózás után Tangába érkeztünk. Tanga az eddig meglátogatott parti városokkal ellentétben magaslaton fekszik s az egész öbölt uralja. A város üdítő árnyékot adó mangók és kokuszpálmák alatt terül el. Érkezésünkön Tanga összes lakóit lázas izgalomban tartotta a vadigok ellen küldött katonai csapat kudarcza. A vadigok ugyanis megtagadták a rájuk kivetett adó lefizetését. Kreutzler százados 60 emberrel indult megfenyítésükre, de a vadigok elmenekültek; mikor azonban Kreutzler néhány elhagyott falut felgyujtván vissza felé indult, útközben a vadigok körül fogták s ő nem érezvén magát a nagyszámú vadigokkal való sikeres harcra elég erősnek, meghátrált. A vadigok egész Amboni-ig üldözték. Minthogy Amboni Tangától csak másfél órányira fekszik a tangaiak attól tartottak, hogy a vérszemet kapott vadigok a várost is megtámadják. Nagy volt tehát a panik mindenfelé, még az én ágyam mellé is helyeztek két puskát és töltényt, hogy az éjjeli támadás készületlen ne találjon; a támadásból azonban semmi sem lett. Bülow másnap 260 szudáni és zulu katonával a kudarcz megtorlására indult. A fegyver ropogás és füstfelhő jelezte is nemsoká a véres megtorlást.

E közben az emberekkel tartott hosszadalmas *szaurik* (tanácskozások) közt embereink is szaporodtak. Minthogy Bagamojóból az összetoborzott 50 ember nem akart előleg nélkül útnak indulni, Baumann sürgönyözött ottani megbizottjának, hogy a kért előleget adja meg s az embereket küldje el.

A felfogadott emberek közt volt Abdallah is, ki Stanleyt első útjában elkísérte s több évig szolgált a Kongón, sőt Johnston-nál Tavetában és a Kilima-Ndsáron is volt. Ő lett az én expeditiom főembere.

A vapagazik (hordárok) 10, az aszkarik (katonák) 12—15 s a muniam-párák (főlügyelők) 25 rupiát kaptak havonta.

Elvégre a csomagolásra került a sor. A csereárukat 25 kilo-

grammos tehercsomokba csomagoltattuk, hogy az utazás annál könnyebb legyen*).

Szabad időmben még több kisebb kirándulást csináltam. Egyik kirándulásom alkalmával a Sigi deltájáig eveztem le. A partok sűrű mangrovékkal vannak benöve, melyek kiálló gyökerei a partra szállást nehezítik. A folyó egyik kanyarulatánál egy falut is találtam, melynek lakói épen vásárt tartottak, de a mint megláttak gyorsan szétfutottak s csak miután barátságos indulatomról meggyőződtek, szállingóztak vissza.

Más alkalommal a Kulumuzi partján haladtam felfelé antilopokra vadászva. A növényzet itt oly buján nő, hogy késsel kellett sok helyt utat vágnom. Hatalmas mangó fákat láttam, melyeknek sötétzöld s gyümölcsessel megrakott lombozata árnyékában az ananász diszlett. A töknagyságú gyümölcsessel megrakott kenyér fák vastag és lombtalan törzsével szép ellentétet képezett a pálmák sugár, levélbokrétás törzse. A falvak közelében szép banán ültetvények, mhogo, mtama és borsó terem, ezekben a páviánok s egyéb majom csordák nagy kárt csinálnak. Egy csapat majommal én is találkoztam s egyet sikerült is közülök egy magas pálma csucsáról lelőnöm. Még egy nagy sast is lőttem ez alkalommal, s ezt a tan-gai postamester tömte ki.

*) En Baumann utasítása szerint a következő cseretárgyakat vásároltam össze:

30	gora 1 (vég)	gamathi	} fehér erős vászon szövet.	} különböző szövetek nevei, melyek csere tárgyakul szolgálnak.
10	"	merikáni asszilia		
10	"	kaniki kék vászon szövet (olcsó).		
5	"	leszo különféle színű és mintájú kendők.		
12	"	szuli	} bendera vörös szövetek.	
12	"	marduft		
4	"	khanga		
2	"	fekete barna		
1	"	bendera	} kikoi	
1	"	Ali bin Sudi		
20	"	valebari		
20	tuczat	fez		
30 000	kék		} kuta gyöngy. nagy gömbölyű üveggyöngyök.	
15 000	sárga			
5 000	fehér			

A felsorolt csere áruk nagyobb részét a D. O. A. G.-nál vettem, csak egyes tárgyakat vásároltam hindu kereskedőktől. A katonai parancsnokságtól 200 db puskát s a szükséges mennyiségű lőport és golyót vettünk át, s ebből én saját embereim számára 25 db puskát s ezenkívül még egy pár Mauser-féle ismétlő fegyvert kaptam. A csomagolás a tárgyak minősége szerint történt.

A gyöngyöket pálma héjból készült fonatra fűzték s a megmérlegelés után zsákokba csomagolva pálma héjből készült takaróba varrták. A szövet és vászon kelme hasonlóan csomagoltatik el. A töltények és élelmi cikkek faládákba, a ruha s minden más kényesebb tárgy vízhatlan angol pléhrekeszekbe jön.

A készülődések nagy szorgalommal folytak. Baumann decz. 28-án 10 emberrel Panganiba ment, hogy az Afrika belsejéből visszaérkezett karavánoktól embereket fogadjon fel. 10—14 napig szándékozott Panganiban időzni, ez alatt én házában laktam, a csomagolást ellenőriztem, s az ujonnan jelentkezőket felfogadtam. Időközben Bagamojoból 54 ember is érkezett s nekem ekkor 110 emberem volt, bele számítva a 15 szudánit, kiket Baumann még Maszszauából hozott magával; ezek voltak a legmegbízhatóbb emberek, ezek teljesítették az őrszolgálatot s vigyáztak a szökésre kész gyanus emberekre.

Délutánonként poso fizetést tartottam, az emberek névszerint felolvastattak s a 8 peza napi díjat megkapták. Sok nehézséget okozott eleinte a különös és szerfelett hosszú nevek falolvasása s az akkor még igen fogyatékos szuaheli nyelvismeretem. Volt ugyan a bagamojo-i embereim közt egy m'pisi (szakács), ki törte kissé az angol nyelvet s így mint tolmács is hasznomra volt. Legnehezebb volt az értekezés a szudániakkal, mert ezek csak arabul beszéltek s így két tolmácsra volt szükség, így azután a félreértések napi renden voltak.

Az érdekes félreértések közül egyet felemlíték.

Egyszer két emberem orvosságot kért. Az egyiknek ricinusra, a másiknak khininre volt szüksége. Félreértés következtében felcserélve adtam át nekik. Később a tévedést észrevettem — de minthogy már késő volt — nem szóltam nekik. Másnapra mind a kettő egészséges lett — az orvosságba vetett erős hit és bizalom itt is csodát mivelt.

Egy halottja mégis lett az expedíciónak. Két asszony ugyanis féltékenységből földre tepert egy embert s addig taposták, míg a szerencsétlen belső elvérzés következtében kiszenvedett. Az eset a valinak bejelentetvén, az az asszonyokat elfogatta s most 15 évig a rabláncz csörgése figyelmeztetheti őket a féltékenység káros voltára.

Jan. 6-án végre megérkezett Baumann is s az ember-állomány 215 teherhordóból és 40 aszkariból állott. Elvégre az afrikai utazásnak legkellemetlenebb része: a végnélküli előkészületek, a sok időt rabló szervezkedés vége felé közelgett.

Másnap a bagamojoi emberek egy kis lázadást csináltak, hogy több előleget csikarhassanak ki s a rákövetkező nap meg a szudániak sztrájkoltak. Mindkét esetben a főczinkosok példás megbüntetése után a megzavart rend helyreállott.

Végre az én tehercsomóim is jelekkel ellátva és megszámozva készen állottak; a cseretárgyakkal együtt 27 tehercsomót tett ki. Az indulás jan. 15. tüzetvén ki, az előző napon az összes embereimnek

5 napra előre kifizettem a posot, mert 5 napi út után megszűnik a pénz forgalma s az emberek élelmezéséről máskép kell gondoskodni.

Erre két mód van. Az egyik általánosan elterjedt mód abban áll, hogy naponként minden ember egy mikono (= alkar hossza) szövetet, vagy ezzel egyenértékű gyöngyöt kap. Az emberek azután, kik 7—8-an egy kambiba (főzőtársaság) összeállva főznek, maguk veszik meg a benszülöttektől a szükséges élelmi cikkekét.

Ez a kényelmesebb, de kétségen kívül drágább mód. Sokkal célszerűbb és tetemesen olcsóbb az a mód, melyet az arab és szuaheli karavánok példája szerint Baumann követett. Az eleséget ugyanis a muniamparák veszik meg a benszülöttektől és kibabakibaba *) szerint elosztja az emberek között.

E módszer előnyösségét minden Afrikai-utazó elismerte, a kivel beszéltem, de egynek sem sikerült követni.

Felvirradt végre a nehezen várt nap, jan. 15. s reggel 6 órakor az összes emberek, nem tekintve azokat, kik két napi szabadságot kaptak, pontosan megjelentek s türelmetlenül várták a tehercsomók kiosztását, amit Baumann szándékosan azért halasztott az utolsó perczre, hogy minden zugolódásnak és meggondolásnak útját vágja. Én a névsort olvastam s a kapuban őrt álló katonák egyenként eregették be az embereket. Baumann átadta mindegyiknek a nekiszánt terhet, s azzal a kerített udvarban kellett maradnia. A kiosztás fél tizenegykor ért véget s ekkor a kürt és dob hangja mellett elől a lobogó zászlókkal megindultunk. Baumann hátul maradt én pedig a csapat élén haladtam. Csapatunkat 224 teherhordó, 25 szuaheli és 15 szudáni aszkari és 1 teve képezte.

Kürtösünk, az öreg Kopve, egy antilop szarvából a legzajosabb hangokat adta ki s a ngoma verő is teljes erővel dobolt. Egész Tanga lakossága kifutott az utcáira és lármázva meg énekelve kísért el a városvégeig. — A városvégen vettünk búcsut a tisztektől, a D. O. A. G. ügynökeiktől: még egy forró kézzszorítás és szerencsekivánó szó s aztán a civilisációnak hátat fordítva Afrika belsejébe megindultunk.

A Tangához tartozó ültetvények közt elhaladva mocsaras vidéken gázoltunk át egész a Kulumuzi partjáig. Épen dagály lévén vállig érő vizet találtunk. Én és Baumann, ki itt elért engem, néger háton keltünk át. A Szigin csolnakon eveztünk át Amboniba $\frac{1}{2}$ érkezünk, egy hatalmas mangó alatt sátort ütöttünk s a leg-

*) 1 kibaba = 1 fekete napi élelemadagja.

jobb étvággal költöttük el a rögtönzött villás reggelit. E közben az afrikai zápor is bemutatta magát. Délután csapat szemlét tartottunk: nem hiányzott senki sem. Este felé lelkendezve futott hozzánk egy ember azt mesélvén, hogy oroszlánt látott. A hír gyorsan szájról szájra járt s ha nem is volt igaz, mi örültünk neki, mert így megtoldva azzal a hírrel, hogy a Szigiben rengeteg sok krokodilus tartózkodik, biztosra vehettük, hogy az éj leple alatt senki sem merészkedik megszökni. Az éjet átvirasztottam, mert a mosquitok nem hagytak aludni. A viradatkor felharsanó kürtszót örömmel fogadtam. Az adott jelre gyorsan felöltözködtünk, az aszkarik a sátrat felszedték s mialatt összecsomagoltak, a szakács is elkészítette a reggelit. Ezután a dob és kürt hangjánál a karaván újra útnak ered.

Éjjel nem szökött meg senki, de mindjárt az indulás után megugrott egy tangai rabszolga; pajtása, ki ugyanazon arab tulajdona volt, rablánczra került, nehogy kövesse társa példáját.

A vadigok közzeledtünkre elhagyták falvaikat, mert katonai csapatnak vélték s még mindig féltek a megtorlástól. E félelem ránk nézve annyiból volt kellemetlen, hogy a 260 embernek alig tudtunk elegendő élelmet szerezni. Előőrseinket nyíllal fogadták, mire az aszkirok erős puskaropogással feleltek. A falvak mind bomával kerítvék s 20—40 kunyhóból állnak. A vidék cultivált, főleg mhogo és viazi (édes burgonya) ültetvények és kokuszpálmák vannak. Itt láttam először a hatalmas hangyadombokat. A talajt homokkő és pala alkotja.

Déltájban Gombello falu elé értünk, a hatalmas fák alatt nagy sokaság szaladgált, de mire odaértünk a sokaság nagyobb része eltűnt s a jumbe 5—6 ember kíséretében mély hajlongással igyekezett barátságos indulatáról meggyőzni. Meghagyásomra rövid idő alatt hozott kecskét, csibéket, tojást és pembét. Egy óriási sycomoros fa alatt ütöttünk sátot. A hatalmas faóriás koronája alatt az egész karaván hús árnyékot élvezett.

Az éj csendjét csak az örökül felállított szudániak kiáltásai s melancholicus éneke törte meg. Igen hűvös s borongós reggelre viradtunk. A napot itt kellett töltenünk, mert a teherhordó szamarak nyergein sok igazítani való volt, és a Tangában visszamaradt embereket is beakartuk várni; ezek este felé meg is érkeztek, úgy hogy most már csak 10 vabondei hiányzott.

Estebéd után fekete kávé és cognac mellett sokáig beszélgettünk, embereink ez alatt szájharmonikán játszottak s mások énekkel kísérik:

„Manyema kvenda vapi ?

Sokota, sokota, tvende, — “ azaz :

Manyema hová mégy ? Szeressük egymást, maradj itt. Más csoport a tűz körül tánczol, ismét mások kártyáznak. Igen kedvelt játékok a következő is : 6 vagy 8-an körbe állanak s ketten az egymással szemben állók tactusra toppantanak. Ez őrült gyorsasággal történik s a melyik előbb téveszti el : vesztes lesz s fizetnie kell. A többiek nagy érdeklődéssel és feszült figyelemmel kísérik a játékot s a hibázót nagy hahota fogadja. S ezt a bolondos játékot éjfélig sem unják el.

A talaj téglavörös laterit. A m'hogo és kukoricza a falu közelségének jele volt. A hőség bár a hőmérő csak 27° R. mutatott árnyékban, igen nyomasztó volt, a sátorokban igazán elviselhetetlen.

Elhagyva a vadigok országát a vasszegujok földére léptünk. A vasszegujok a szuaheli vagy tengerparti törzsnek egyik ideszakadt ága s azoktól nem eltérő. Hosszú fehér zanzibári inget és kis kivarrott fehér sipkát viselnek ; nyelvök szuaheli. Igen barátságosan élénk jambó kiáltásokkal fogadtak. Falvaik közül legnagyobb Buiti, hol mi is megszálltunk. Tiszteletünkre ott lobogott a német zászló s a jumbe kecskéket, banánokat, czukornádat és m'hogot hozott. Ez persze annyi embernek kevés volt s azért 25 embert élelem bevásárlásra küldtünk. Pár órával később erős puskaropogást hallottunk, a kiküldött embereket a vateiták megtámadták s ez adott okot a rögtönzött harczra. A harczban egy teherhordó is megsebesült, a nyíl alkarjába hatolt s valószínűleg megvolt mérgezve, mert másnapra az ember karja egész vállig feldagadt.

Este szemlét akartunk tartani, de az öreg Kopvét sehohsem találtuk. Azt hittük, hogy a vateiták áldozata lett és épen néhány aszkarit akartunk felkeresésére küldeni, mikor nagy csomó kukoriczával a táborban termett. Erős faggatás után bevallotta, hogy a 2 óra járásnyira fekvő digó falu határáról emelte el a nagy csomó kukoriczát. Ezért egy kibokóra *) íteltetett, a mit általános nevetés közt ő is nevetve, szenvedett el.

Az öregnél amugy is mindig kész a tréfa s víg kedélye csakhamar a karaván kedvenczévé tette. Mint a Mlalo vidékéről való m'samba törzs tagja fajának ismertető jelét, egy ferdén benyuló kis vágást a homlokon, ő is viselte. Öregsége miatt csak könnyebb

*) A kibokó a viziló bőréből készült korbács.

munkát végzett s rá volt bízva a kürtölés fontos szerepe. Igen komikus volt, ha esténként kürtjével elfujta a tangai német helyőrségtől eltanult takarodót egész szabatosan, csakhogy némely hangokat, melyeket primitív kuda-kürtjéből nem tudott kicsalni, kihagyott.

Buiti-től a rövidebb út a hegyeken keresztül vezet, de igen magas és meredek s e miatt a hosszabb, kerülő uton kellett haladnunk. Reggel 6 órakor már útban is voltunk Daluni felé. Az út eleinte igen keskeny s embermagasságú éles levelű fű között vezetett, sok helyt karddal kellett a lecsüngő galyakat leszabdálni. Jobbról a nagy síkság (Umba-nyika) s balról a hegyláncz meredek oldalán pihent meg a kíváncsi szem. Buiti és Daluni közt két hegyláncz húzódik el, a köztük levő völgyben vasszegujok laknak s a hegyeket vateiták népesítik be, Daluniban pedig vadigok tartózkodnak. A vateiták igen vad kinézésűek és a vasszegujokkal és vadigokkal folyton hadi lábön állnak; mind a három törzs közös ellensége a masszai nép, mely sokszor ide is elvetődik s félelmetessé teszi magát.

A hegyláncz végénél, melyet megkerültünk szép kilátás nyílt a szemben fekvő Uzsambara-hegységre, mely igen gyorsan emelkedik ki az Umbanyikából. Innét még egy végső pillantást vetettünk a tengerre, útunk most már le felé vezetett. A növényzet képe szembeszökő változást mutatott, a tüskés bozótot és ákáczfákat élénk vörös, gömbös virágzatú euphorbiák váltották fel. A pálmák is egyre sűrűbben fordultak elő s mire leértünk a völgybe, egész pálmaerdő vett körül. Széles és jól letaposott uton Daluniba értünk. A falut erős kettős boma veszi körül, a külső és belső kaput összekötő alacsony folyosón csak meghajolva lehet bejutni. A faluban csak a jumbét találtuk néhány öreg ember kíséretében, a lakosság a marhával együtt elmenekült. A jumbe egy szép pupos fekete bikát és több kecskét ajánlott fel. A falu 40—50 kunyhója hegyektől körülvett katlan völgyben fekszik s ezért már 5 órakor a hegyek mögé bujt a nap. Az előző napokon igen kellemes volt az időjárás, a minimum hajnalban 22°—23° C. s a maximum déltájon 30° C. volt, most a hegyekről erős hűvös szél áramlott le s ez anyyira lehűtötte a levegőt, hogy vastag takaróra volt szükség.

Estefelé vabondei embereink is megérkeztek s így elvégre az egész karaván együtt volt, elhatároztuk, hogy a másnapot pihenőre hagyjuk. Én a pihenőre szánt napon délután 2 órakor 3 szudáni aszkarival és az én Halfani nevű aszkarimmal két digót kirongozónak (vezetőnek) használva az Uzsambara hegységre indultam.

Útunk buja növényzettel szőnyegezett völgyben vezetett, melyben több patak kanyargott. A gyönyörű vegetatio egészen lekötötte figyelmemet. Meglepő összevisszaságban tárult szemem elé a kókuszpálma, czukornád, magas ricinusbokrok, faalakú euphorbiák s a tropikus növényvilágnak száz meg száz faja a legtarkább változatossággal.

A magas fákról kötélszerű kaucsuk liánok csüngnek le. A völgy egyre jobban-jobban összeszorult s a levegő oly meleg és nedves volt hogy nemsokára csak úgy csurgott rólunk a verejték, egy nagy szabású virágházban éreztem magam, mely túl van zsufova tropikus növényekkel.

A völgy megszűkülő végén meredek köves hegyoldalon kezdtünk fel felé kúszni, a gerinczen 40—50 főnyi fegyveres tömeg várt bennünket ijjakkal és lándzsáikkal fenyegetően hadonázva. Mi lövésre készen közeledtünk feljök s mikor körülbelül 200 lépésnyire közelítettük meg őket, a tömeg gyorsan a faluba menekült. Szimbili — ez a falu neve — kapuját legnagyobb csodálkozásunkra nyitva találtuk, a lakosok mind elmenekültek, csak az öreg fejedelem s néhány hí embere huzta meg magát egyik kunyhóban. A sárgabőrű fejedelemmel szaurit tartottam s meghagytam neki, küldjön le nekünk élelmi czikkeket. Két vezetőt nála hagytam, hogy azok a megígért kecskék, csibék, és m'tama lehozatalát siettessék.

Dalunit s gazdag tájékát jan. 22. hagytuk el s útunk két napon át az Umbanyika pusztán vezetett keresztül.

Az út több víztartalmú baobab mellett vezetett el, ezek a fák arról ismerhetők fel, hogy törzsükbe botok vannak illesztve, melyeken felmászva a fa belsejében összegyülemlett vízből meríthetni. Ezek a fák a térképeken is megvannak jelezve, a karavánokra nézve kiváló fontosságúak, olyik — mint mondják 500 embert képes vízzel ellátni s a víz elég tiszta s élvezhető.

A steppét elhagyván cultivált vidékre értünk s czukornád-földeken haladván át Kitivo faluhoz értünk. A jumbe több kísérvél hatalmas sykomorék alatt volt s hosszas sauri után sikerült maradásra birnom. E közben Baumann is megérkezett a karaván elejével s minthogy még a nap jó magasán állott, tovább haladtunk. A Kihitu és Umba folyókon átkelve Lunguszába értünk. Lungusza az Uszambará hegység egyik völgyelésében fekszik; éjszakra a steppe terül el, délről hegység emelkedik s annak egyik legmagasabb pontján fekszik Mlalo német protestans missióval. A falu bomáján kívül ütöttünk tábort, a bensülöttek egyre

sűrűbben szállingóztak a szomszéd falvakból hozzánk, úgy hogy rövid idő alatt élénk vásárt rögtönöztünk.

A vakambák roppant fecsegő emberek s főboldogságuk a tubákolás, s néhányat európai tubák ajándékkal boldoggá tettünk.

Baumannal 20 ember kíséretében Mlologa indultunk élelmi szerek beszerzésére. Az út a meredek hegyoldalban fárasztó, de igen szép. Három kristálytisza vizü patakon keltünk át s útközben 50 m.-nyi magasból alázuhanó vízesésben gyönyörködtünk. A vegetatio annál szebb lett, minél feljebb haladtunk, a sziklás talajon is a legszebb banán-erdők díszlettek, még a sziklahasadékokból is rózsaszínű virágfejek kandikáltak ki.

Még mielőtt felértünk volna, ránk esteledett, sűrű ködfelhő burkolt be s a permetező hideg eső épen nem volt méltó Afrika híres hőségéhez. A sötétben csak botorkálva haladhattunk előre a missióház mellett, míg elvégre a legmagasabb hegyorom alján helyet találtunk az éjjelezésre. A kürtszó embereinket is ide terelte s így $1\frac{1}{2}$ 9-kor felüthettük a sátrakat. A nemsokára fellobbanó tűz melege nagyon is elkellett, mert ugyancsak hűvös szél fujdogált. Reggel a hőmérő higánya 10° C.-ra szállt le.

A fejedelem küldötteink keresésére lejött hozzánk, de a kilátásba helyezett sok élelem néhány csomó banán és kevés lisztből állott. Minthogy a következő napon a steppén vezetett át útunk, hol eleség szerzésre nem lehetett kilátás, ő felségét nagyobb mennyiségű élelem ide szállításáig vendégünknek kényyszerítettük s két szudáni felügyeletére bíztuk. Az öreg fejedelem nem igen vette szívére a felségsértést s a két ór között csendesesen pipázgatott, annál inkább megijedtek kísérői s rögtön haza siettek, hogy kívánságunkat teljesítvén, kiválthassák fogságba jutott fejedelmüket. Míg ezek a kívánt élelmiczikkek összegyűjtésén fáradoztak, a fejedelem fia a missionáriusokhoz ment panaszra. Két missionárius azonnal táborunkba jött s a fekete felséget levett kalappal üdvözölte s tőlünk a fejedelem szabadon bocsátását kérte s ez esetben kívánalmaink teljesítésére kezességet vállalt. Baumann ur ugyan ismerte már a néger ígéretek megbízhatatlanságát, a két missionárius kívánságára azonban a fejedelmet mégis elbocsátotta. Ennek természetesen az a szomorú következménye lett, hogy a sok ígélet csak ígélet maradt s mi a következő napon az élelemhiányát fehér testvéreinknek köszönhattuk, kik a túlzásig vitt keresztényi alázatossággal nemcsak a saját nyakukra hagyják ülni a benszülötteket, hanem

tekintélyök feladásával illetéknépen az ott átutazó karavánoknak is kárt okoznak.

Az uralkodó köd miatt a hegyoromról nyíló pompás kilátást nem élvezhetvén a falu megtekintése után letértünk a völgybe. Útközben betértünk a missio-telepre is. A missio temploma, lakó- és cselédháza egy alig 2 hold terjedelmű kertben áll. A három missionarius a tanítást és hittérítést még ekkor nem kezdte meg s egész munkálkodásuk kis földjük művelésére irányult. Az európai gabonaneműekkel és zöldséggel tett kísérlet silány eredménye után ítélve, bajos volna megmondani, hogy Afrika e pontjának civilizációját hány lépéssel viszik előbbre ezek az urak.

Reggel 6 órakor Kipurdán masszai tolmács vezetésére bizva magunkat megindultunk Muazi-felé, mely a Mbvani vidékén fekszik, Kipurdán kétszer is téves utra vezetett úgy, hogy sok tévelygés után érhattünk csak el egy msamba falut, melynek lakóit már nem találtuk ott.

Az itt töltött nap reggelén néhány vaszamba észrevétlenül megközelítvén táborunkat, néhány nyilat röpitett közibünk. A nyilak szerencsére nem találtak s egy csomó aszkari erős puska tüzzel üzőbe vette a merénylőket, kiknek azonban sikerült elmenekülniök. A hegyi lakók közül felfogadott vezetők azt állították, hogy Pare-Vicomb-ét is el kerülve az Umbanyikán keresztül 4 nap alatt elérhetjük Kiszuani-t. S minthogy ez alatt élelemre és vízre nem számíhattunk, indulásunk napján jan. 29. *telekezést* tartottunk. A karaván t. i. az útjába eső első ismeretes vízhelyen letelepedik, főz, s magát vízzel jól ellátván egész nap előre halad, a hol aztán az éj meglepi, tábort üt s az éjet víz nélkül tölti el. Más nap aztán a legközelebbi vízig kell jutni. Mi tehát egész nap, a víznél töltött két órát nem tekintve, útban voltunk. A tevéen 10 vízzel megtöltött bőrzsák volt, s azonkívül minden csutora tele volt.

Eleinte oázis-szerű vidéken haladtunk, hol a cultivált és terméketlen steppe váltakozott; később a járatlan nyikán haladtunk, hol már késsel kellett utat vágni. Aztán egy hegyerinczre kellett másznunk, honnan gyönyörű kilátás nyílt, hátunk megett az Uszambara, előttünk a Pare-hegység; a nap sugarai a Gonjai-vízesés tükreben törtek meg s a távolból a hegység oldalán lecsüngő ezüst szalaghoz hasonlított.

Útunk vadban bővelkedő területen vitt át, e mellett bizonyítottak a sűrűn ásott vadfogó vermek, ezek 1 $\frac{1}{2}$ öles mély gödrök, melybe néhány hegyes karó van verve, hogy a beleeső vad felszúrja ma-

gát. A gödrök oly ügyesen vannak befedve rőzsével, hogy egyikbe magam is majd bele estem. Néhány svahla antilopot sikerült lőnöm.

Délután erős lázroham vett rajtam erőt s így, rendkívül örültem, mikor 6 órakor egy pocsolóra bukkantunk, hol sátrainkat kifeshíthettük. Forró theát s jó adag khinint vettem be: a láz szűnni kezdett s másnap teljesen elmúlt.

Másnap három Hartebest-antilopot (v. szuaheli nevén kongonit), néhány gyöngytyúkot és egy kis fajta tűzokot ejtettem el; sok fűrj csapatot is felzavartam, de nagyobb vad reményében ezekre nem lőttem. Az est a Kiszuáni hegyekkel szemben egy kis patak partján ért utól, itt tehát tábort ütöttünk abban a csalóka reményben, hogy holnap néhány óra alatt elérjük Kiszuánit.

Kiszuáni-ban a német Schutztruppe 5 szudáni katonája katonai tisztelgéssel fogadott.

Kiszuáni őrsége képezi az összekötő kapcsot a kilima-ndsároi őrség és a tanga-panganii között; idáig küldik a Kilima-Ndsárorra szánt tehercsomókat (küldeményeket), melyeket azután vagy az itt fogadott vagy az onnan küldött emberek szállítják a kilima-ndsároi állomásra.

A lakosok vaparék, vad kinézésű emberek.

A toilette kérdés már ezeknek nem sok gondot ad, egy kis rongy, vagy bőrdarab s néhány gyöngysor képezi az öltözetet. A férfiak vörös agyaggal festett hajukat számos kis varkocsba fonják; az asszonyok csupasz fejűek; olyiknak az alkarja sárga réz dróttal van körülcsavarva a masszai-ak divata szerint. Mind a férfiak, mind a nők között sok csinos arcút lehet látni; arczbőrük sokkal világosabb színű, mint a vasambák- és vakambák-é, s rendszeren szép termetűek. A nők végtagjai feltűnően rövidek. Legnagyobb változottság mutatkozik a fülékekben. A fül czimpájába csinált lyukba lapos, korongalaku s tallér nagyságú fadarabot, vagy súlyos sárgaréz fülönfüggőket függesztenek.

A nép igen kíváncsi s sátraink tartalma iránt igen nagy érdeklődést mutatott. Maga a fejedelem — Szembodsa — naponta többször látogatott meg bennünket. Szembodsa egész megjelenése sokkal imponálóbb mint az eddig látott fejedelmeké; fekete, arannyal kivarrt arabs köpenyegben, Dr. Peters ajándékában, jelent meg; fején turbán, oldalán hosszú arabs kard s kezében hosszúszerű pipa; kíséretét félig vagy egészen meztelen benszüllöttek képezék, kik banánt, czukornádat, vagy kukoriczát hoztak számunkra, erre most Baumanak igen nagy szüksége volt s hogy lehetőleg minél nagyobb mennyi-

ségben szerezhesse be, több napot töltött itt. Én a naponkint ismétlődő lázrohamok miatt elhatároztam, hogy a legrövidebb úton sietek a Kilima-Ndsáróra, hol bizonyos magasságban — mint mondják — a láz ereje megtörik. Így sajnálatomra kénytelen voltam eredeti tervem megváltoztatni s Baumann Dr-tól el kellett válnom.

Csapatom 42 emberből állt s főfelügyelővé Abdallaht neveztem ki; a rangban második lett Halfani bin Ali, bunduki-boy (fegyverhordozó), ki már Áfrikában sok helyen megfordult s egykor Tippu-Tip rabszolga fogdosó seregében is szolgált. A bátorság volt egyetlen jó tulajdonsága, a sok gyáva ember közt ő volt az egyedüli, kiben veszély idején megbízhattam; harmadik fő személy volt Mabruki a szakács, ki elég jól értette mesterségét. Indulásom napjára febr. 5 tüzttem ki. E nap reggelén érkezett Kiszuaniba Peters Dr. és Pechmann báró; ők Tavetából jöttek s minthogy a Dsipe-tó délkeleti végén nagy csapat massauai harczossal találkoztak, Peters azt tanácsolta nekem, hogy a Dsipe-tó nyugati oldala és az Ugueno-hegység között haladjak s a papyrus-mocsarat megkerülve Marangu felé tartsak, hol Bülow hadnagy parancsnoksága alatt német őrség van, ő is állította, hogy a láztól az 1500 m. magasságban fekvő őrségnél megszabadulok s azután felkereshetem a Kilima-Ndsáró vadban dús lapályait.

Febr. 5-én fél kettőkor indultam el Kiszuaniból Baumann úrtól szívélyes búcsút véve. Igen fájlaltam, hogy Baumanntól, kivel a lehető legjobb barátságban töltöttem néhány hónapot, kinek lekötelező szivességeért s készséges segítségeért nem lehetek eléggé hálás, el kellett válnom.

A láz annyira elgyöngített, hogy alig bírtam a szamarat megülni. A hold fényes világánál késő estig mentünk, a magas sásalaku fűvel borított táj a rajta megtörő holdsugarak miatt nagy kiterjedésű ezüst tengerhez hasonlított.

Az éjet egy kis pocsétánál töltöttük; ez a holdvilágos éj magikus világításával felejthetetlenül vésődött be emlékezetembe.

Reggel sűrű köd ereszkedett alá, de a felkelő nap sugarai csakhamar eloszlatták a ködöt s ekkor impozáns látvány tárult elém: a nap sugár özönében fényes világításban állt előttem a Kilima-Ndsáró. A magasabbik csúcsát a Kibót egészen hótakaró fedte, a másik a ridg formájú Kimavenszi rongyos hó köpenyébe burkolódzott. Valóban meglepő látványt nyújt a Kilima-Ndsáró hófedte két csúcsa itt az egyenlítőhöz oly közel, hol semmi más nem emlékeztet arra, hogy hó és jég is van a világon.

Napközben aztán a „Nagy hegy“ felhő köpenyébe burkolódzott.

Kiszunguban telekezőt tartottam, hogy így ujult erővel folytathassuk utunkat. Délután 4 órakor egy hegyhátra másztunk s innen pillantottam meg először a Dsipe-tavat, mely a távolból kék foltocskának látszott. Útunk e hegy hátról egy gyönyörű völgybe kanyarodott alá, hol különösen az ákácok mutattak számos változatos formát, az állatvilágot pedig nagy számú antilop, gazella, gyöngytyúk és fogoly képviselte.

Este felé a Kilima-Ndsáró felhő köpenye is szétnyílt, a felhők magasabbra szálltak s elébb a hatalmas hegy óriás csúcsa felett óriás főkötőt képeztek, majd mikor a nyugovóra hajló nap aranyos sugarai megtörték rajtuk: arany koronát látszottak alkotni a „Nagy úr“ ősz fején.

Február 7-én érkeztem Uguenoba. Az ide vezető út igen fárasztó volt, különösen a vége felé kellett sokat szenvednünk, mert néhol csaknem két öl magas éles sás és hajlongó sűrű nád között törtettünk előre. Számos sekélyvízű patakon is átgázoltunk.

A fárasztó út, a kínzó éhség és az égető szomjúság erősen megviselt s így örömmel ütöttünk táborn egy kukoriczás mellett néhány hatalmas fa alatt.

Elsőbben is éhségünket csillapítottuk néhány cső kukoriczával, aztán egy pár embert a közeli hegyi patakhöz küldtem, s így nemsokára a hegyi patak kristálytisza vize szomjúságunkat is eloltotta.

A lakosok itt is vaparak. Ezek igen vad kinézésűek, s egész testüket vörös agyaggal mázolják be. Ők ugyan már masszái köpenyt is viselnek s nyakukat marhabőrből készült gallér köríti, mely vállukat is fedi.

A benszülöttek többszöri felszólításomra is csak kukoriczát hoztak, s minthogy nekem tojásra s tejsre volt szükségem, itt is erőszakhoz kellett nyúlnom.

Halfani vezetése alatt kiküldött embereimnek azonban nem kellett fegyverhez nyúlniok s mégis eleséggel megrakodva tértek vissza, sőt egy embert is hoztak magukkal, ki a másnap megteendő utat jól ismerte; ez persze, nehogy idő előtt megszőkjék, lánczra került.

Másnap a Dsipe-tó és az Ugueno-hegység közt elterülő stepére értünk. A Dsipe-tó víztükrébe nem tekinthettem, mert partján sűrű sás és papyrus nő, a gyakran kihangzó bömbölés elárulta, hogy ez a vizilovak kedves tartózkodási helye. Éjjelre a tó partján ütöttünk táborn s minthogy a tojajakodó mosquitok töméntelen raja

nem hagyott aludni, kénytelenek voltunk végig élvezni a tó vizéről felhangzó hangversenyt. A viziszárnyasok: pelikánok, gémekek, ludak, réczék, szalonkák stb. zürzavaros lármájába bele-bele vegyült a vizilovak bömbölő mély hangja.

Pirkadáskor talpra állottunk s a felkelő nap már útban talált. Gyönyörű tájon futott végig a szem s végül örömmel pihent meg a Kiliima-Ndsáro napfényben ragyogó havas csúcsán.

A Dsipe-tóval összeköttetésben álló nagy papyrus mocsarat megkerültük, mert már tegnap megelegettük a fásztó mocsár gázolást. A papyrus itt 4 m. magasra megnő s levébokrétája fél méter széles. A Pangani-folyó, (melynek neve e helyt Ruvu) túlsó partján telekezát tartottam, hogy azután tovább folytathassam útamat, mert ez a hely a láz fészkeinek látszott. A sűrű tüskés bokrok közül pár lépésre előttem egy orrszarvú ugrott fel nagyot fujva. Űzőbe vettem, de siker nélkül, mert a magas bokrok közt nem láthattam meg. Az nap két zebrát lőttem; a zebra húsa igen száraz s korántsem olyan jó, mint az antilopé. Este nagy zivatar keletkezett s egész éjjel szakadt az eső. Még másnap reggel is erősen esett s a sűrű ködtől alig láttunk 50 lépésre. A vizes fű között csatagolva egy gyalogútra értünk s ezen haladván előre egy útmutatóra bukkantam, melyre ez volt felírva:

„Zwei Stunden zur Kilima-Ndsáro — Station.“ Tehát ismét európaiak közelében. Az 1530 m. magasságban fekvő katonai állomáshoz igen lankás út vezetett s déltájban megpillantottuk a magas póznán lebegő német zászlót. Csakhamar elértük a keskeny hegygerinczen fekvő állomást s Bülow, ki azóta oly szerencsétlen véget ért, szívesen fogadott s nekem azt a szobát ajánlotta fel, melyet előbb Peters Dr. lakott, embereimet pedig az üres kunyhókban szállásolta el.

Az épületek fából készültek s banán levelekkel voltak fedve, az ablakok és ajtók pedig marhabőrből voltak. A főépületben négy szoba volt. Legérdekesebb volt az ebédlő, ebben egy kandalló is volt, melyet Peters Dr. csinált a Teleky gróf által Mosiban hagyott vasponton ide szállított fele részéből, mert bármily hihetetlennek látszik is, az ember esténkint az Egyenlítői-Közép-Áfrika ezen helyén is szívesen ül a meleget adó kandallóhoz.

Bülow épen egy nagy kert előállításán fáradozott, felajánlottam tehát neki embereimet, a munka azonban az én ellustult embereimnek nem igen volt ínyükre s pár nap mulva 7 vabondei éj idején meg is szökött.

Mareale fejedelem meghallván, hogy új m-zungu (európai) érkezett, azonnal felkeresett 20 kísérijével. Hosszú zanzibár ingben nyakán több sor gyöngy, ujján néhány gyűrű s fülében sárgaréz-drót fülbevaló volt; kezében kardot tartva természetes büszkeséggel lépdelt alattvalói előtt, kik mindnyájan hosszú lándsákkal voltak felfegyverezve. Minthogy eléggé jól beszélt a szuahelit beszédbe eredt velem s mikor én Teleky grófot hoztam szóba s elmondottam, hogy a grófot ismerem s nem régen láttam, még barátságosabb lett s élénken tudakolta, hogy van Bana Teleky s mikor jön el ismét? Mareale egész megjelenése igen megnyerő s nagyobb intelligenciára valló; távozáskor erősen szívemre kötötte, hogy mielőbb meglátogassam.

Mareale sok tagú családjával, rokonaival és meghitt embereivel másfélöles kőfallal kerített helyen lakik. Az alacsony kapun csak meghajolva lehetett bemászni s a tágas téren áll Mareale-nak fadeszkából épült európai stílusú háza. Engem igen meglepett a ház európai képű külseje, a belső berendezés azonban igen gyarló, két-három kitaná (== négerágy) képezi a bútortartó s néhány pléh málna és puska hever a földön. A szalon közepén, hol engem fogadott, pombé-val telt dézsa állt s ezzel mindjárt megkínált. A szalont két fénykép is díszíti, az egyik Peters-é, a másik Frenck-Scheldon asszony-é. Örömmel mutatta kitűnő forgó pisztolyát is, melyet Teleky gróf ajándékozott neki. Azután még feleségeit is bemutatta. Minthogy itt tartózkodásom alatt a Kilima-Ndsárón elterülő őserdőbe akartam kirándulásokat csinálni: Mareale-től vezetőket kértem. Mareale készséggel teljesítette kérésemet s igen sokat beszélt a Kilima-Ndsáron tartózkodó elefántokról.

A Kilima-Ndsárón egy hónapig tartózkodtam s így elég időm volt a kirándulásokra. A láz azonban Afrika e sanatoriumában sem hagyott el.

A hosszú és fárasztó út után nagyon jól esett a nyugalmas pihenés s a napok a sok látni való megismerése közt gyorsan múltak. Verőfényes, szép napokon órákig elnéztem a Kilima-Ndsárhoz tartó két hegyormát, mely oly szép ellentétet képezett az alatta elterülő sötétzöld őserdők s a világosabb zöld banánültetvényekkel egyrészt, másrészt a fölőre boruló élénk kék égboltozattal.

A Kilima-Ndsáron Délolaszország meleg éghajlatától Grönland zordon éghajlatáig minden klímát képviselve van s a gyarmatosok, ha egyszer ide is eljutnak, tetszésük szerint válogathatnak a klímában. Hogy mikor rendeződnek itt a viszonyok annyira s mikor

lesz meg a tengerrel a gyors közlekedés, nem tudom, de ha ez meglesz, a vidék felvirágzása gyorsan fog haladni, mert a termékeny talaj a megművelésére fordított munkát gazdag terméssel fogja megfizetni.

A benszülött asszonyok naponta hoztak eleséget s így könnyű volt embereimet ellátni. Csak érett banánokat bajos itt kapni, mert még éretlen állapotban lisztet készítenek belőlük; ép oly nehéz friss tojáshoz jutni.

A vaparák megfenyítésére egy tisztí ranggal bíró egyiptomi vezetése alatt 20 szudáni ment a Pare hegységbe. Komolyabb ellentállásra azonban nem találtak s csak egy sebesülttel tértek vissza, míg az ellenségnek 7 halottja volt. 1 férfit, 8 asszonyt és 6 gye- reket ejtettek foglyúl s néhány kecskét is maguk előtt hajtottak.

Minden este 6 órakor behúzták a zászlót, felváltattak az őrk s kijelöltettek mások. Mindez trombita szóval, katonásan történt. 8 órakor fogadta a parancsnok a szolgálatban levő altiszt jelentését s $1\frac{1}{2}$ 9-kor hangzott el a takarodó. Erre kirukkolt az 5—6 főnyi katona banda, zenével körüljárta az egész állomást s a főépület előtt, hol Bülow-val együtt üldögéltünk, két-három darabot játszott. A legkedvesebb darabok egyike volt a Radetzky-induló.

Marealén kívül még két hatalmasabb szultánja van a kilima-ndsárói területnek: Meli, a nem régen elhalt híres Mandara fia és Sinna a romboi-i fejedelem. Sinnával szeptemberben harczolt az őrség s ekkor egy német altiszt is áldozatul esett. A romboi harczosok egyik taktikája abban áll, hogy falvaik közelében gödröket ás- nak s azokba ügyesen elrejtőzve orvul támadnak az ellenségre. Az említett altisztet is így támadták meg a dsagga harczosok s há- tába 5 erős lándsá furódott; ő lett a kilima-ndsárói temető első lakója.

Kirándulásaim célpontját a Kahei-pusztá és a kilima-ndsárói őserdő képezte.

A Kahei síkságon számos kisebb vadat láttam, de a biva- lyoknak már csak csontvázaira akadtam, mert mint ezt még a tengerparton hallottam, a bivalyokra dögvész jött s az álla- tok ezrével hullottak el. A vadászat itt már egyébként is igen nehéz, mert a síkságon falkában legelésző vad messziről meg- neszeli a vadászt s idejekorán elmenekül. Elefántok, és orrszarvuak most már a Kilima-Ndsárónak csak a nyugati oldalán tanyáznak s itt a szenvedélyes vadász még ma is szép sikert érhet el.

A kilima-ndsárói őserdőkben 8 ember kíséretében voltam a

Mareale-től kapott két ember vezetése alatt. Korán reggel indultunk útnak s 11 órakor elértük az őserdő alsó szélét. A sűrű banánültetvények közt gyakran bukkantunk egyes méhkas alakú kunyhókra. Az út csak itt-ott volt meredek s többnyire termékeny völgyet szelt át; számos kristálytisza vízü hegyi patakon is átkeltünk. A kultivált földeket 3 órai út után hagytuk el s ezen túl tuskés bokrokon keresztül kellett ügygyel-bajjal az őserdőbe hatolnunk.

Az erdőnek egészen más képe van itt, mint nálunk: zöld itt az egész erdő, nemcsak a lomb, de a mohaszerű pázsittal s hatalmas páfrányokkal szőnyegezett talajtól kezdve fel az élösi növényekkel fedett fa-törzsön és földig lecsüngő lianok-kal himbalózdó galyakon át egészen a fa koronájáig. Még a napsugár is zöld színben csillog, ha e sűrű zöld lombozaton behatolhat az erdő félhomályába. A gyakori eső és köd következtében csurom víz itt minden s az ember bőrig átnedvesül, ha az erdőben járkal.

Már sötétedni kezdett s így örültünk, mikor egy kis patak mellett kis tisztásra értünk. Itt tüzet raktunk s mivel igen hideg volt, egész éjjel tüzeltünk. A hőmérő 9° C. mutatott s reggelre a higany egész $+ 4^{\circ}$ C.-ra esett. Embereim egész éjjel dideregtek s örültek, hogy most már tovább haladhatunk. Pár órai gyors menet után elértük az erdő felső határát, ekkor ugrott fel a bozótból az első vad, egy kis fajú antilop. Az erdőben mindössze néhány madarat láttam. A tisztásról szép kilátás nyílt a Kilima-Ndsáro két csúcsára, melyeket az átlátszó tiszta levegő igen közelre hozott. Mivel nem voltam elkészülve feljebb hatolni, visszatértünk az örök árnyék hazájába s a vezető az elefántok tartózkodási helye felé kalauzolt. Nyomokon és friss töréseken kívül azonban egyebet nem találtunk. Az éjjelt ismét egy patak mellett töltöttük s másnap visszaérkeztünk az állomásra.

Már febr. vége óta gyakoriak voltak a zivatarok és esőzések s így az esős időszak beállta mindennap várható volt; megkezdtem tehát az előkészületeket haza utazásomra. Embereim száma már ekkor 26-ra apadt le. Márczius 11-én korán reggel akartam útra kelni, de az újra kitört erős lázroham miatt csak délután 3 órakor indulhattam meg karavánommal. A karaván élén lobogott a tricolor, a magyar zászló, melyet először lengetett a szél itt a Kilima-Ndsáro vidékén, mert Teleky gróf a zanzibári szultán zászlójával utazott erre, s más magyar utas nem vezetett még erre expedíciót. Bülow messze elkisért s szívélyesen elbucúztunk nem gondolva azt, hogy éppen 3 hó múlva ő már nem lesz az élők so-

rában. Bülow ugyanis a Meli fejedelem elleni harcban elesett. Mi volt e harcnak az oka, nem tudom, a hivatalos német jelentések nem vetnek erre világot.

Mareale birodalmát elhagyván a steppére értünk s mielőtt kitérített czélunkat elértük volna, ránk esteledett s erős zivatar meg eső ért utól.

Másnap a tavetai erdőn vezetett át útunk s az esőzések következtében megdagadt Lumi folyón nagy bajjal átkelvén, Tave-tába értünk. A Britisch-East-African-Company állomásába vezettem csapatomat s Hamiltont, az állomás parancsnokát, nem találván otthon, a délutánt a továbbutazásra szükséges eleség beszerzésére fordítottam. Mr. Hamilton este megérkezett s engem igen szívesen látott. Én másnap tovább akartam menni, de a lázroham két napí maradásra kényszerített. Mr. Hamilton és Mr. Frazernek igen nagy köszönettel tartozom azért az odaadó gondos ápolásért, melyben e két nap alatt részesítettek. A roham annyira erőt vett rajtam, hogy órákig önkivületi állapotban feküdtem, úgy annyira, hogy — mint Mr. Frazer beszélte — már arról tanácskoztak: melyik fa alá temessenek?!

Márczius 15-én hagytam el Tave-tát; angol barátaim egész a határig elkísértek s érdekes felvilágosításokat és jó tanácsokat adtak a tengerpartig megteendő útra. A legénység eleinte vidáman lépdelt a steppén, mert a tudat, hogy a tengerparthoz közeledünk, erőt adott nekik. Útközben egy orrszarvút is fölvertünk; én csekély erőm daczára üzöbe vettem, erőm azonban csakhamar cserben hagyott s alig tudtam egy közeli természet-dombra felvándorolni, honnan jelekkel intettem magamhoz a boyt a számárral. A Landsoro mdogo pocsolyához érvén, ott friss vizet meritettünk s az éjjelt a legközelebbi vízhely, Marago ya Mzungu (az európai tábora) fele útján töltöttük. A számár hasznavehetetlenségéről pár nap alatt eléggé meggyőződtem, gyalogolni azonban még mindig nem bírtam: hosszú rúdra kötött vászonbőr függő ágyat rögtönöztettem s azon 4 erős ember felváltva vitt tovább. Már 6 óra tájban bealkonyodott s az emberek a sötétben botorkálva össze-vissza ráztak. E közben a karaván végéről iszonyú lármával egy fiatal bagamojoi emberemet hozták hozzám, kit kigyó mart meg. A sebet gyertya világnál carbollal kimostam s mérges harapás elleni szerrel befecskendeztem. Az ember rémségesen jajgatott s folyton azt hajtogatta: ni ta kufa — meg fogok halni! s harmadnapra semmi baja sem volt.

Még a sebesült kezelése közben felkelt a hold s ezüstös fényével bevilágította a sziringeti-t. Nagy zebra-csordák vágtattak el hangtalanul, mint a kísértetek, csak patáik dobogása kongott a kemény talajon; olyik csapat nem sejtve a vést közelre bevárt. Kétszer közibük durrantottam, de eredménytelenül, kiadtam tehát a parancsot a táborozásra, mert nem akartam ily vadban annyira dús vidéken éjjel haladni át, mikor a lövés bizonytalan.

A feketék meggondolatlan pazarlása következtében élelemből és vízből teljesen kifogyva érkeztünk a Marago ya Mzungu kiszáradt pocsolyájához.

Embereim, kiket a szomjuság és éhség annyira elgyöngített, hogy alig birtak ide vánszorogni, kétségbeesett jajgatásba törtek ki. Vezetőm a környékre ment vizet keresni s talált is fél órányi távolságban egy kis posványos, piszkos, zöld vizet. Az örömhír, mint a futó tűz terjedt el embereim közt, a feketék végső erőmegfeszítéssel futottak oda, hogy magukat tele ihassák. Én is kénytelen voltam e vizet használni teámhoz, miután kiszült, hogy szakácsom az én esőbrömből is kiürítette a vizet s ezen persze most már a 25 kiboko sem segített. A nagy számmal koborló vadak közül két zebrát és egy antilopot lőttem s embereim azonnal neki estek, úgy, hogy csak itt-ott maradt belőlük egy kis hulladék.

Márczius 18-án 4 órai fárasztó hepe-hupás út után a matatei táborozó helyre értünk. Ekkor már annyira megerősödtem, hogy képes voltam gyalog szerrel utazni. A bízarr formájú Bura hegység oldaláról ereszkedtem alá a Matate termékeny völgyébe, melyben a patak kristálytisztá vize csergedezett. Mr. Frazer tanácsára itt 5—6 napi élelmet akartam összevásárolni; a jelző lövésekre összegyűlt benszülöttek czikkeikért szemtelen drága árakat kértek.

Nagy nehezen összevásároltam 6 napi élelmet s reggel megindultunk a meredek hegyoldalra. Az euphorbiák és teljes virágzásukban pompázó aloek közt nagyon is lassan haladtunk s így Marago-Mnagó-ban telekezát tartottam, hogy újult erővel haladhasunk Ndara felé. Útközben hirtelen zápor kerekedett s bőrig áázva értük el alkonyatkor Ndarát. A remélt tiszta víz helyett piszkos, bűzös vizet találtunk. E kellemetlenséget tetézte még, Abdallah jelentése, hogy két ember megszökött. Az öreg bosszantó gyámoltalansága nagyon felingerelt. Abdallahot tehetetlenségeért lehordván őt a karaván élére állítottam s a menetet meg én zártam be; így egyrészt gyorsíthattam a karaván haladását, másrészt útját vágtam minden további szökés-kísérletnek.

Egész utazásom legfárasztóbb része a Ndarától Maunguig illetőleg a Tarvi ngurungák-ig terjedő út volt. Maunguban vizet merítettünk s a következő nap a vízért kiküldött emberek visszaérkezte után $\frac{3}{4}$ 9 órakor indultunk tovább. $\frac{1}{2}$ 1-kor telekezát tartottam ugyan, hogy embereim erőt nyerjenek, de a roppant hőség miatt mégis néhány emberem csakhamar ledobta terhét s maga is mellé dőlt a földre, itt csak a bot segített, $\frac{1}{2}$ 7-kor a szomjúságtól kínozott embereimnek pihenőt adtam, hogy a hold fényénél haladhassak majd előre. Éjfél után 1 óra tájban felkelt a hold s én fellármáztam embereimet, hogy à la syrie — mint a szuaheliek mondják — utazhassunk. Eleinte elég jól haladtunk, de a kitartás hamar megtört s így csak ügyel-bajjal tudtam a fáradtság és szomjúságtól tántorgó embereimet előbbre hajtani. A felkelő nap miserabilis állapotban sinlődő karavánom megdőbentő képét tárta elélem!

Az inség annyira kivetkőztette embereimet szelídségükből, hogy mikor a Nyoka (kígyó) sűrűségben 8—10 vateita-val találkoztunk, embereim rögtön rátámadtak szegényekre s csak botom tartotta vissza őket, hogy a szegény vateitáktól, kik Maunguba igyekezők, még hosszú út előtt álltak, — vízüktől meg nem fosztották. A vateiták jó szántukból adtak vizet s így barátságban váltunk el.

Márczius 26-án felvirradt a várva várt nap, mikor újra megpillanthattuk a tengert s bevonulhattunk Mombászba. Még a leglustább ember is összeszedte erejét s a tőle kitelhető hetykeséggel lépdelt, hogy annál jobban imponáljon a parti népnek, mely a ngoma pergésére és a kürt szavára összefutott. A népcsődületet nagyban előmozdította a puskaropogás, a hazatérő karavánok szokásos örömlövöldözése. A város elején néhány hatalmas mangó árnyékában ütöttem fel táboromat nemzeti lobogónk alatt. Úti ruhámat a tengerparton használatos könnyű, fehér öltözettel váltottam fel s sítettem Mr. Bardey-t, a „Britisch-East-African Company“ mombászai residinsét felkeresni, kihez ajánló levelem volt Mr. Portal-tól, a zanzibari angol főkonzultól. Azonban csak Mr. Pigaltot találtam ott, ki rögtön telefonirozott Mr. Bardeynak Kilindinába. Mr. Bardey azt válaszolta, hogy látogassam meg az értem küldendő vasúti kocsin. Mombásza ugyanis a helytartó nyaralójával, Kilidini-vel vasúttal van összekötve, de a kocsikat gőz helyett emberi erő hajtja.

Délben újra kitört rajtam a láz s csak erőm túlfeszítésével voltam képes a vasúti kocsig eljutni. Mr. Bardey szívesen fogadott s lázas állapotomra való tekintettel ajánlotta, siessek a másnap érkező

angol hajóval az itt épen uralkodó egészségtelen időszak elől Európába.

Másnap — márcz. 27-én — megmaradt csereárumat potomon eladtam, s még délelőtt Mr. Brownie-vel, Mr. Bardey titkárával, az „Ethiopia“-ra, a Britisch-India hajójára mentem magamnak helyet biztosítandó. Délután még egyszer táboromba mentem, melyet a kíváncsiak egész raja lepett el s embereimet végleg kifizetvén elváltam tőlük. Az elválás nem fájt, hiszen csak örülnöm lehetett, hogy elvégre szabadulhatok ettől a megbízhatlan néptől, mely útközben hazugnak, csalónak s a legkisebb veszélylyel szemben gyávának bizonyult.

Este fél nyolczkor a kis vasúti kocsin Brownie és Captain Frohowk társaságában Kilindinibe mentem ebédre.

Sohasem felejttem el, milyen gyerekes öröm fogott el mikor a szépen terített asztalhoz ültem. A fehér abrosz, az asztalkendők, ezüst evőeszközök, csillogó poharak, a porcellán edények és mind azok a tárgyak, melyek különben mindennaposak, most, hogy csak néhány hónapi nélkülözésük után, újra magam előtt láttam, tudtam eléggé megbecsülni a civilisatio eme mindennapos tárgyait.

Az ebéd felette vidáman s kedélyesen folyt le; a tágas verendán sokáig elbeszélgettünk, míg végre éjfélkor Captain Frohowkkal a hajóra mentem. A vetett ágyban, melyet hónapokig nélkülözöm kellett, igen jól aludtam s örültem, hogy nem kell többé a semmirevaló feketékkel vesződnöm s nem kell többé azon aggódnom, megbirom-e a másnapi fárasztó utazást.

Hajnalban — márcz. 28-án — $1\frac{1}{2}$ -kor elhagytuk a mombázi kikötőt. Hajónk gyorsan került meg a Guardafuit s már ápril 4-én virradóra az adeni kikötőben vetettünk horgonyt. Itt Captain Frohowk-tól elbúcsuztam s a l'Univers szállóban vártam a francia hajót, mely podgyászomat Zanzibárból ide hozta. 8 nap múlva megérkezett a Messagerie Maritime „Amazone“ nevű hajója, melyen Suezig utaztam, onnét ismét Kairóba rándultam.

Itt Afrikai utazásom fáradságos része véget ért. Ecseteléseimet ezzel befejeztem; vállalkozásom és kiállott fáradságaim legszebb jutalmát abban lelném, ha sikerült volna tisztelt hallgatóim figyelmét élményeim igénytelen közlésével valamennyire kielégíteni.

Inkey László.

Uj sarkvidéki expeditio.

A földrajzi fölfedezések mind gyorsabb tempóban követik egymást, miért is a föld felszínének legnagyobb részét már meg lehetőséggel ismerjük. Csak két vidéke van még a földgömbnek, mely eddig makacsúl ellenállott a fölfedezőik fáradozásainak: ez a két sarkvidék, a tudomány haladásával és a föld mind pontosabb megismerésével együtt azonban folyton szaporodnak a problémák, melyek csak e két vidék pontosabb megismerése révén lesznek megoldhatók. Akár a földrajz, akár a geologia vagy meteorológia tanulmányozásával foglalkozunk, mindenütt oly kérdésekre bukkanunk, melyekre csak a sarkvidékek tüzetesebb megismerése ad majd felvilágosítást. Addig pedig kétes értékű hypothesisekkel kell beérnünk. Természetes tehát, hogy a tudományos világ mind nagyobb figyelemmel fordul e vidékek felé.

Abban bizonyosan egyetértenek a geografusok, hogy a sarkok fölfedezése sürgős; de minő módon történjék az a fölfedezés, arra nézve még nagyon különböznek a vélemények. Mindegyik sarkvidék érdekes a maga szempontjából s egyáltalában nem mondhatnók, hogy az egyiknek a fölfedezése nagyobb fontossággal bírna a másikénál. Annyi azonban mégis bizonyos, hogy eddig az Éjszaki-sark mindig nagyobb figyelemben részesült — bizonyára azért mert azon a földgömbön fekszik, melyen a legműveltebb és ezért a hajózással is legszorgalmasabban foglalkozó népek laknak. Különben a két sarkvidék között feltűnő a különbség. A déli sarkvidéket jelentékeny távolságra oceán környezi. Mindazáltal valószínű, hogy maga a Déli-sark egy nagy kontinensből áll. Ez a kontinens egy óriási kiterjedésű jégburokkal van takarva, mely vastagságra nézve még a grönlandit is fölülmulja. E jégtakaró kifürkészése első rangú tudományos esemény lenne és kétséget sem szenved, hogy ennek is megjön az ideje. Az éjszaki sarkvidéket ellenkezőleg minden oldalról nagy kiterjedésű szárazföldek környezik, míg maga az Éjszaki-sark vízzel van borítva. A hajósok e nyílt oceánt illetőleg a legábrándosabb fogalmakat hozták forgalomba és azt remélik, hogy segítségével egykor megnyílik még az út Khina és India kincses világa felé. Minden oldalról hozzáférközni próbálkoztak már e sarkhoz; de törekvéseik mindenütt megtörttek az óriási jégrögökön és a Sarki-tenger nem egy hajósnak sírjává vált, ki felfedezései folytán hir- és dicsőségről álmódott. Fölemlítem itt majd röviden azokat az utakat, melyeken a főbb kísérletek ez irányban tétettek.

Sokáig a Smith-szorost tartották a sarkhoz vezető főútnak és néhány amerikai fölfedező, talán kissé elhamarkodva is már többször hirdette, hogy látta az éjszaki irányban elterülő, nyílt sarki tengert. E sarki tenger helyett bizonyos csak az, hogy minden eddigi expedíciót visszaterelték a jéghegyek, melyeket az éjszokról jövő áramlatok magukkal hoznak. Az összefüggő jégtömegeken szánkóval előrehatolni szintén nagyon bizonytalan kimenetelű és nehéz munka miről meggyőződni elég alkalma volt a Nares-expedíció (1876) egyik tagjának, Markhamnak, ki rajta az é. sz. 83° és 20-ig jutott. Lockwood a Greely-expedíció alkalmával (1882) felhatolt az é. sz. 83° 24-ig — és ez a két végpont, melyet ez irányban eddig elérni sikerült. Grönland keleti partja mentén a második német sarki expedíció ügyekezett előrehatolni (1869.) Ezt már az é. sz. 77°-a alatt föltartóztatták a sarkvidékről leúszó jéghegyek. Spitzbergától éjszakra Parry tett egy erélyes kísérletet 1827-ben. Hajója fönnakadván, csónakok és szánkók segítségével akart áthatolni a jégrögökön ; de az é. sz. 82° 45 alatt visszatérni kényszerült, mert a jég oly sebességgel és erővel nyomult dél felé, hogy képtelen volt tovább haladni. A Parry által elért szélességig fölhatolni még gőzhajóval sem mertek azóta ebben az irányban. A Ferencz-József földje felé tett kísérletek is ugyanazokba az akadályokba ütköztek, mint másutt. Itt azonban a jéghegyek nem délfelé usztak — és ez oly körülmény mely jól megjegyzendő. A Behring-út vidékén eddig még kevés kísérletet tettek. Az első volt Cook expedíciója 1776, az utolsó pedig a Jeannette-é 1879—81. Ez már sokkal alacsonyabb szélesség alatt találkozott a továbbhaladásnak határtvető jéghegyekkel és az é. sz. 71°-a alatt befagyott. *Itt is azt a különös észleletet tették, mint a Ferencz-József-földön, hogy a jég nem dél felé, hanem éjszaknyugatra, a sark felé úszott le.* A Jeanette és Tegetthoff-expedíció tapasztalatai tehát teljesen eltérnek minden más, az éjszaki sarkvidéken e tekintetben eddig tett tapasztalatoktól.

Miért nem sikerültek tehát az eddigi kísérletek? Mert az expedíciókat kisebb-nagyobb távolságra a Sarktól mindenütt feltartóztatták a roppant jégtömegek, melyeket a sarki áramlatok magukkal hoznak és melyek közé behatolni ép oly lehetetlen, mint rajtok áthatolni. Ha valahol fölfedezhetnénk egy, egész a Sarkig húzódó szárazföldet, segítve lenne a bajon, mert ezen ép úgy áthatolhatnánk, mint pl. Grönlandon. De ilyent még sehol sem találtak. Grönland is, úgy látszik, a Lockwood által elért szélességnél végződik és Ferencz-József-földje valószínűleg szigetcsoport.

Sokan abban a véleményben vannak, hogy léghajón lehetne hozzáférni az Éjszaki-sarkhoz — és ez vaiószínűleg egykor megis fog történni; de minthogy a kormányozható léghajó még föltalálva nincsen, jelenleg csak úgy juthatnánk léghajón a Sarkvidékhez, ha teljesen a légáramlatokra biznók magunkat. Csakhogy ez kissé bizonytalan út lenne mindaddig, míg teljesen nem ismerjük e vidékek légáramlati viszonyait. Jég alatt még nagyobb lenne a kockázat a víz alatt hajózás ma még fejletlen fokán.

De hát mégis, nincs semmiféle út, melyen az Éjszaki-sarkhoz férközhetnénk? Talán ha gondosan megfigyeljük a természet által rendelkezésünkre bocsátott erőket és ezek segítségével, nem pedig ezek ellenére iparkodnak majd célhoz jutni, egykor mégis meglehet oldani e nehéz feladatot. Láttuk, hogy az éjszaksarki expeditiókat az ellenálthatlan, óriás jégtömegeket magukkal hurczoló áramlatok gátolták eddig az ismeretlen Éjszaki-sark kifürkészásében.

Abból a körülményből, hogy az éjszaki-sarkvidékről egyes áramlatok kifolynak, egyszerűen azt következtelhetjük, hogy más áramlatok ismét oda befolynak, mert föntebb láttuk, hogy ezek az áramlatok egyes expeditiókat dél felé, másokat pedig éjszak felé sodortak. És ezzel rámutattunk az egyelőre egyedül lehetséges útra, melyen az Éjszaki-sarkhoz férközhetnénk.

Hátramarad még, hogy részletesebben is kijelöljük azt az utat. Ha tekintetbe vesszük a czet- és fókahalászok tapasztalatait, kik évek hosszú során át e vidékeken jártak, azt látjuk, hogy a Grönlandi tenger vidékén az áramlat által magával ragadt hajók dél felé tereltetnek és hogy e hajók személyzetét rendszeren nem nagy veszély fenyegeti. Egészen más azoknak a hajóknak a sorsa, melyek a Behring-szorostól éjszakra levő áramlatba jutnak. Ezek többnyire nyom nélkül tűnnek el és valószínűleg tönkre mennek magas, eddig ismeretlen szélességek alatt. A Grönlandi áramlat két tengermérföldnyi sebességgel halad naponként és tömérdek sok vizet hoz a sarki medenczéből (80—100 köbmérföldnyi víztömeget naponta.) Honnan jó e rengeteg vízmennyiség? Magától a sarkvidékről nem származhatik, már csak azért sem, mert a sarki medenczét, bárhol is kutatták eddig, rendszeren sekélynek találták. És így valószínű, hogy a sarki medenczéből dél felé lefolyó víztömeget csak az éjszakra tartó áramlatok szolgáltatathatják, miáltal *a sarki medencze hasonlónak válik egy óriási szivattyúhoz, mely a vizet a Behring-szoros és a szibériai partok felől folytonosan magába szívja és Grönland keleti partjai előtt kiönti.* A sarki medenczét

ily módon tápláló áramlatok a közetkezők: a Golf-áramlatnak Spitzberga valamint Novaja-Zemlja felé tartó ágazatai és a Behring-áramlat. A Spitzberga- és Behring-áramlat jelentéktelenek; de a Novaja-Zemlja-áramlat Mohn norvég tanár számítása szerint 60—70 köb mérföld vizet hord 24 óránként a sarki medenczébe. Az áramlatokon kívül a szibériai folyók hó és eső is táplálják a sarki medenczét. Ezeknek a vízmennyisége távolról sem vetélkedhetik ugyan az áramlatokéval, mindazonáltal nagy fontosságú, mert édes és aránylag meleg vizet szolgáltat, mely főleg nyáron folyik le a sarki medenczébe és könnyűségénél fogva a tenger felszínén maradva, a sarkok felé tartó felszíni áramlatokat képezi. Ez okból a szibériai partok mentén nyaranta nyílt oceánra találni. Az édes víznek e folytonos hozzájárulása miatt a Grönladi áramlat vize kevésbé sós, mint az Éjszakaiatlanti oceán-é.

Délremenő áramlatok jönnek még Smith-, a Jones- és Lancaster-út felől is, de ezeknek vízmennyisége csekély, összehasonlítva a Grönladi áramlatéval. Ezeken az áramlatokon lefolyik a Behring-áramlat vízének egy része, valamint az éjszakamerikai hó és eső vize.

Mindzeknél fogva természetesnek látszik, hogy a Grönladi áramlat forrását annak az óriási területnek a közepén kell keresnünk, melyen az éjszakamerikai áramlatok, folyók, hó és eső vize leginkább összegyülemlenek t. i. az Újszibériai-szigetek a Lena-torkolat előtti vidéken. E vidékről az áramlatnak természetesen éjszakra kell fordúlnia és a legrövidebb úton, a Ferencz-József-földje és az éjszaki-sark között a Spitzberga és Grönladi közötti kijárást felé kell tódulnia.

Lehet, hogy az áramlat irányát bizonyos mértékig a szelek és viharok is módosítják. Fájdalom, nagyon keveset tudunk a sarkvidéki áramlatokról. De abból a kevésből, mit e tekintetben tudunk, úgy látszik, hogy a sarki légáramlatok iránya összevág a Grönladi-áramlat irányával. Ezt különben a Jeannette hánykolódására vonatkozó megfigyelések is tanúsítják. *Az ismeretlen régiók küszöbén ki- és bejáró tengeri- és légáramlatok tehát egyaránt arra a fellelésre kényszerítenek, hogy az Éjszaki-sarkon egy hatalmas tengeri áramlat hatol keresztül.*

De nincsenek-e közvetlen bizonyítékaink is, melyek szemmel láthatólag meggyőznének bennünket ezen áramlat létezéséről? Ilyenek is vannak. Első az, hogy a Jeannetteről származó tárgyakat, p. egy, De Long saját aláírásával ellátott eleségjegyzéket stb. három év múlva Grönladi nyugati partján, Juliannenhaab mellett

találták meg. A De Long parancsnoksága alatt állott Jeannette t. i. 1879. évi szeptember 6-án a Behring-szorostól éjszakra, az é. sz. $71^{\circ} 30'$ alatt Herald-szigetén befagyott. A hajót az áramlatok és szelek innen főleg éjszaknyugati irányba ragadták egészen az é. sz. $77^{\circ} 15'$ -ig, az Újszibériai-szigetcsoporttól éjszakra, hol 1881. évi június 13-án a jéghegyektől összezúzatott és elsülyedt. Hánykolódása közben eleinte csak két mérföldnyi sebességgel haladt naponta, de az újszibériai szigetek felé közeledvén, sebessége mindinkább növekedett annyira, hogy az elsülyedése előtti héten már napi nyolcz mérföldnyi sebességgel rohant. És ez épen az a vidék, mely a föntebbi kimutatásunk szerint a Grönlandi-áramlat forrásvidéke. A Jeannette ereklyéi valószínűleg itt egy jéghegyre kerültek, mely azokat azután Julianenhaabba szállította, mert lehetetlen, hogy azok a Smith-, Jones- vagy Lancaster-úton át kerültek volna oda, mivel az ezen utak felől jövő áramlatok mindnyájan a Baffin-föld is Labrador keleti partjai előtt haladván Új-Fundland felé tartanak. Ezeken az úton tehát sem jég, sem más tárgyak nem juthatnak Grönland délnyugati partjához, és így semmi kétség sem maradhat fenn azíránt, hogy a jéghegy, mely e tárgyakat magával hozta, csak Új-Szibéria felől jöhetett. De vannak még kétségtelenebb bizonyítékok is, melyek az általunk feltételezett sarki áramlat létezését minden kétségen kívül helyezik. Néhány év előtt egy szigony nyelet találtak Grönland nyugati partja előtt, Godthaabb mellett. Eleinte senki sem tudta megfejteti, honnan jöhetett ez; végre kiderült, hogy ily alakú szigony nyelek csak Aljaskán, a Norton-öböl közelében vannak használatban. E szigony nyél is egyedül azon az úton jöhetett Godthabba, melyen a Jeannette ereklyéi Julianenhaabba jutottak.

Legkétségtelenebb jele ez áramlat folytonosságának az, hogy a Behring-szoros is a szibériai partok felől a sarkvidéken keresztül nagy mennyiségű úszadékfa kerül évenként a grönlandi partokhoz. Ennek az úszadékfának a túlnyomó része szibériai vörös- és szurokfényűből áll. A grönlandi eszkimók ebből készítik fegyvereiket, szerszámaikat csónakjaikat, szánjaikat, gunyhóikat stb. miért is ez az úszadékfa létkérdése e népeknek. Szerencsésükre nem kell aggódniok, hogy e járulékok egyszer elapadhatna, mert minden esztendőben új szállítmányok érkeznek az ismeretlen éjszokról annak az áramlatnak az útján, mely ellen Parry egykor oly nagy elszántsággal és mégis eredmény nélkül küzdött. A kérdéses áramlat létezését támogató egyéb bizonyítékok még a Behring-szoros

felől a jéghegyek révén Grönlandba érkező diatomák és sikárcövek oly fajai, melyek a Behring-szoros vidékén kívül sehol sem fordulnak elő a világon.

Mind ezekből a tényekből joggal azt a következtetést vonhatjuk le, hogy egy állandó tengeri áramlat áthatítja a Behring-szoros, Új-Szibéria és Ferencz-József-földjétől északra fekvő sarkvidéket és magával ragadja a Behring-szoros vidékén előforduló diatomákat és sikárcöveket, a szibériai folyómelléki humuszt, iszapot és fát, valamint az új-szibériai jéghegyeket. Ennek alapján valószínű, hogy nincs természetesebb út, melyen át az Éjszaki-sark eddig ismeretlen vidékéhez juthatnánk, mintha rábíznók magunkat erre az áramlatra és pedig ott, hol az északra fordul, t. i. az új-szibériai partok szomszédságában.

Ez dr. Nansen sarkvidéki utazónak a meggyőződése, ki a várva várt siker elérése végett egy lehetőleg erős, a jég nyomásának valószínűleg ellenállani képes hajót építtetett és e hajóban, a jéghegyek társaságában rá fogja magát bízni a nevezett áramlatra, hogy eljuthasson ily módon az Éjszaki-sark közelébe oly szélességek alá, melyek eddig hozzáférhetetleneknek bizonyultak.

Hajója 600 tonnás lesz, éppen csak akkora, hogy 12 ember számára 5—6 évre való eleséget és tüzelő anyagot magába fogadhasson. Gépe 160 lóerejű, sebessége naponkénti 6 tengeri mérföld lesz és $2\frac{3}{4}$ tonna kőszén fog fogyasztani 24 óránként. Vitorlával kedvező körülmények között 8—9 tengeri mérföldnyi útat tehet; következőleg nem lesz sem valami gyorsan járó gőzös, sem valami kiváló vitorlás, mert ez alárendelt fontosságú dolog oly expedíciónál, melynél a hajósok sorsa sokkal inkább függ majd az áramlatok és jégzajlás körülményétől, mint a hajó sebességétől.

A hajó abbéli képessége, hogy áthatolhasson majd a torlaszjégen, erősségétől és alakjától fog függni. A fődolog természetesen az, hogy a hajó erős legyen és oly alakkal birjon, mely legalkalmasabbá tegye arra, hogy a jég nyomásának ellenállhasson. Oldalai ezért nem lesznek függőlegesek, mint más hajóknál, hanem részutosak a mellvédtől egészen le a hajó gerinczéig, hogy az összetorlodó jégrögök támaszpontra sehol se találjanak, hanem mindkét oldalán le- és alá csúsztatva, a hajót a vízből kiemeljék. Még az eddig a sarkvidéki tengereken, használt függőleges oldalú hajók is nemcsak ellenálltak a jég nyomásának, hanem a vízből kiemeltetvén, megsérülés nélkül hosszabb-rövidebb ideig szárazon álltak a jégrögökön.

Főleg gyakran előfordult ez azoknál az apró, pusztán fenyűfából épült norvég hajóknál, melyek Novaja-Zemlja és Spitzberga körül foka- és rozmár halászzattal foglalkoznak. Noha a Jeannette régi és nem igen erős hajó volt, alakja pedig czélszerűtlen, mégis majdnem teljes két évig ellene állt a jég nyomásának. Magától értetődik, hogy a hajóalak legcsekélyebb javítása már tetemesen emeli a hajó ellenálló képességét, minélfogva a jégrögöktől való összezúzatás veszélye tetemesen csökkenni fog, mihelyt a hajó az említett alakban készül és azonfölül megfelelő kezelésben is részesül. Kisebb nagyságúnak azért kell lennie, mert így nemcsak könnyebben kezelhető, hanem hamarabb is talál biztos és védett menedéket a jégrögök között. Az is nevezetes újítása a dr. Nansen hajójának, hogy aránytalanul széles lesz, *) mert a fölösleges hosszúság csak csökkentené a majdan torlaszjég között hánykolódó hajó ellenálló képességét. Gerincze gömbölyű és a hajónak egyáltalában nincsenek éles, kidomborodó szélei és sarkai, hogy sehol támadó pontokat ne szolgálhasson a jégnek. Gömbölyű és síma lévén mint az angolna, talán képes lesz eltávolítani magától a jég hideg, agyonölelő karjait. Feneke lapos, szügye (stem) és fara rendkívül erős. Csavarát eltörés esetén kivehetik és újjal pótolhatják, mint ez a foka- és czethalászatnál is szokásos. Kormánykészüléke is könnyen eltávolítható egy igen egyszerű szerkezet által, mely a hajó építőjének, Mr. Colin Archernek a találmánya. E készülék különben úgy van alkalmazva, hogy a hajó legcsekélyebb megterhelése mellett már víz alá merül, hogy a jég váratlan nyomás vagy hirtelen összeütközés esetére legfőlebb a hajó erős farát, ne pedig a kormánykészüléket érje és összetörje, amint az oly gyakran előfordul a foka- és czethajóknál. A rendkívül erős szügy és far vastag tölgyszálfákból épültek és erős vaspántok, fémlapok és egy erős vaspánczél által vannak megvédelmezve a jég ellen.

Gerincze két nagy, 12 hüvelyk vastag, négyszögletes amerikai szil-szálfából áll és csak néhány hüvelyknyire domborodik ki a hajó testéből. Állvány gerendái (frame timbers) a legkeményebb olasz tölgyfából állanak és e czélra teljesen kiszáradt már, görbén nőtt gerendákat válogattak ki, mert ezek erősebbek a kibárdoltaknál. Vastagságuk 10—12 hüvelyk, párosával állanak és össze vannak kötve erős sarkvasakkal. Boltozatát 4—8 hüvelyk vastag, szurokfenyűből való félfák képezik. A szintén szurokfenyűből és erős

*) Szélessége úgy viszonylik majd a hosszúságához, mint 1 : 3.)

tölgyfából készült, 28—32 hüvelyk vastag hajó oldalaknak a hézagai szurokkal és kátránnyal vannak kiátszkábálva.

Remélhető, hogy a hajónak ekkora vastagságú és oly kiváló anyagból készült oldalai nagy mértékben ellenállanak majd a jég nyomásának. Ellenálló képességét még tetemesen fokozzák a hajó belsejében elhelyezett gerendák támasztékok és más erődítő eszközök. Födélzete kettő van: egy felső és egy alsó, mindenik 4 hüvelyk vastag fenyűfából, melyeknek tölgy és szurokfenyűből épült négyszögű födélgerendái 10—11 hüvelyk vastagok. Az oldalokat és födélzeteket összekapcsoló gerendákat ismét erős gyámfák támogatják, a gerendákat és támasztékokat pedig erős fa- és vaskönyökök egyesítik. Az egész hajó eszerint mintegy összefüggő egyöntetű tömeget képez, mintha egyetlen óriási fatörzsből készült volna.

Az egész hajó vízáthatlan módon három részre van osztva, hogy azon esetre, ha mindezek daczára mégis léket kapna, a másik két vízáthatlan osztály által vízen tartassék. Szivattyúkkal is el van látva, melyek közül a középső a hajó gépe által hajtott centrifugal szivattyu is összeköttetésben áll mind a három osztályljal és lékelés esetére a járművet rövid idő alatt kiüríteni képes.

Főkövetelmény egy sarkvidéki járműnél, hogy felszerelése egyszerű, erős, de mindammellott könnyű legyen, hogy haladása közben lehetőleg csekély ellenállást fejtsen ki a szél ellen. Ez oknál fogva a szóban levő hajót három árboczos schooner módjára szerelték föl, a födélzetről könnyen kezelhető vitorlákkal, mi szintén némi fontossággal bír, ha a hajó személyzete csekélyszámú és nem áll kizárólag elsőrangú hajósokból. Az előárbocon lesz két vitorla rúd egy négyszögű elővitorla és egy csúcvitorla (topsail) számára. A főárbocz 82 láb, a felsőárbocz (topmast) pedig 50 láb hosszú. Utóbbin van az árboczkosár, mely 105 lábnyira lesz a víz fölött. Az összes vitorlák területe körülbelül 650 yardot tesz.

A tiszték és a legénység lakosztályai akként vannak elrendezve hogy közepén van a terem, melyet minden oldalról körülvesznek a kabinok, a konyha és szénraktárok. Ezek a helyiségek megóvják a termet a hajó oldalairól jövő hideg és nedvesség ellen.

A sarkvidéki hajós életnek egyik legnagyobb kelemetlensége eddig az volt, hogy a kiskabinok meleg levegőjének a nedvessége megsűrűsödván, a hajó hideg falain jéggé fagyott annyira, hogy az ily falak melletti helyeken a matrácok valóságos jégtuskókká fagytak össze. Ezért helyezték a termet a hajó közepére, hogy szükség esetén a legszigorúbb hideg idején, a hajó összes személy-

zete éjjel-nappal a teremben tartózkodják különben is mindent elkövettek, hogy a falakat melegen tartsák és a nedvességnek rajtok való megsűrűsödését megakadályozzák. A hajó oldalait betakarták kátrányos nemezzel; erre vastag parafaréteget raktak; majd egy faburkolat következik; ezután egy majdnem légmentes kanavász vagy linoleum réteg és végre még egy faburkolat. A légmentes kanavász arra való, hogy a meleg és nedves levegő belülről ki ne hatoljon a nemez és parafa rétegek közé, hol csakhamar jéggé merevednék. A kabinok és terem közötti falakat is hasonlóan készítették. Ugyanazon a módon készült a hajó teteje és padlózata is, azzal a különbséggel, hogy ezek még több rétegből állanak. Látnivaló tehát, hogy minden megtörtént arra nézve, hogy a hajó terme és kabinjai lakhatók legyenek még oly éghajlat alatt is, minő alá a jármű eljutni törekszik.

Főbb méretei a következők: a gerincez hossza 101 láb, a vízvonal hossza 113 l., felső hosszúsága 128 l. szélessége 17 l. *víz-bemerülése (draught)* könnyű teher mellett 12 l. mikor 530 tonnát súlyos megterhelhetés esetére $15\frac{1}{2}$ l. amikor azután 800 tonnát befogadni képes. A gőzkazánokkal együtt a hajóteknő 420 tonnát nyom. 800 tonna tartalom mellett marad még 380 tonna a kőszén a hajóteher számára. Belső felszerelése és cleségkészlete alig fog többet tenni 60—70 tonnánál; marad a tüzelőanyag számára 300—320 tonnatartalom és ez elegendő körülbelül 4 havi, teljes sebesség melletti tüzelésre. Minthogy Dr. Nansen arra számít, hogy legfölsőbb két hónapig fog tüzelni az utolsó kőszénállomás elhagyása után, még nagy mennyiségű tüzelőanyaga maradna tüzelésre és főzésre a télen át.

A hajót okt. 26-án eresztették tengerre Laurvikban. Neve Fram, mi annyit jelent magáról, hogy „előre“! Reméljük hogy meg fog felelni a nevének! Kétségtől a legerősebb hajó, mely valaha a sarki tengereken járt. Összeállításától csak a legrendkívülibb véletlenek összetalálkozása esetén kellene tartanunk. Miután el lesz látva tizenkét erős és ügyes hajósból álló személyzettel, 5—6 évre való kellő felszereléssel, a siker majdnem biztos kilátásra számíthat. Útnak indul pár hó múlva. Legelső állomása Új-Szibéria vagy a Lena torkolatvidéke lesz. Elérvén a Lena deltáját, megvárva a kellő pillanatot, melyben Új-Szibéria nyugati partjai előtt éjszakra fordulva, nyílt tengeren a lehető legéjszakibb pontig eljuthasson. Ez valószínűleg augusztusban vagy szeptember első napjaiban fog történni. A Lenán lefolyó nagy mennyiségű melegvíz bizonyára nagy

segítségére lesz a vállalatnak, amennyiben jégmentes tengert teremt számára egész nyáron át. Tájékozódásra léghajót fog használni, melynek segítségével kipuhatolja majd, mely irányban van jég és merre van nyílt tenger, hogy az utóbbit követhesse, az előbbit kikerülhesse.

Nem szabad ugyan elfelejtenünk hogy éppen a Lena nagymennyiségű meleg vize miatt gyakori a köd a vidéken. Fel kell használni tehát lehetőség szerint a ritkán előforduló derült napokat. Nagy baj lenne, ha a léggömb felszerelése, főleg aczélszerepei a sűrített hydrogénnel annyira súlyosak lennének, hogy nem lehetne azokat fölvenni a kis hajóba.

Végző esetben az expedíció be fog hatolni a jég közé és véglegesen reábízta magát az áramlatra. A jég természetesen azonnal meg fogja támadni a hajót; de nem fogja összenyomni, hanem csak fölemelni. Hánykolódása közben a hajósnépnek elegendő ideje és alkalma lesz tudományos megfigyelésekre. Ily módon valószínűleg egy-két év alatt vagy megközelíti, vagy áthatítja a Sarkot és eljut a Spitzberga és Grönland közötti nyílt áramlatba és ennek útján vissza hazájába.

Lehetséges, hogy a legszorgosabb gondoskodások és intézkedések daczára a jég mégis összezúzza a hajót; de az expedíció még akkor sem lesz elveszve. Ebben az esetben a hajóról mindentől át kell telepedni a jégre. E célból Dr. Nansen közönséges könnyű csónakokon kívül két nagyobb 29 láb hosszú és 6 láb széles, lapos fenekű, földélzetes csónakot építtetett, melyeken az összes hajós nép éjjel-nappal tartózkodhassék. E csónakokat a jégen egymás mellé helyezik, befödik sátorvászonnal és hóval és így két meleg termet nyernek. Azontúl majd ezeken folytatják utjokat és ha nyílt vízre érnek, csónakokon is visszatérhetnek, a hogy azt előtők mások is tették.

Dr. Nansen meggyőződése szerint a feladat legnehezebb része lesz bejutni a Szibériától éjszakra levő áramlatba. Ha ez el van érve, valamiképen okvetlenül éjszak felé kell jutnia, mert arra még nem volt eset, hogy egy hajó, jégtorlatok közé jutván, elakadt volna. Tovább kell annak haladnia, akár az egyik, akár a másik irányban. *)

*) Elég lesz ennek bebizonyítása végett megemlékezni M. Clintoctról, ki 1857—58 fél évig hánykolódott Novaja-Zemlja és a Ferencz-József-földje között. Az osztrák-magyar expedíció is hasonló módon másodhajóján a Baffin-öböl éjszakai vidékéről Labradorig hónapon át 1200 mérföldnyire haladt ily módon Fox nevű sarki tengerig.

Az utazás e módja tehát nem új. A különbség a Tegetthoff, Jeannette és Fram utazása között csak abban áll, hogy az előbbieket akaratjok ellenére ragadta magával a víz, az utóbbi pedig szándékosan bízta rá magát az áramlatra. Lehetséges, hogy a Fram fönnakad valahol egy sarkvidéki száraz földön, vagy hogy örvénybe, mellékáramlatba téved — de ezekben az esetekben sem kétségbeejtő a veszély. Ha nem lehetne újra megindítani a hajót, meg kell tőle válni és vissza kell térni vagy a legközelebbi áramlattal, vagy pedig a jég hátán. Egyedül csak arra kell ügyelnie az expedíciónak, hogy ne az áramlat ellen, hanem vele ússzék, mi mindig a biztonságnak legfőbb kezessége: bármely mellékáramlat is vagy a sarkhoz, vagy onnan vissza vezet. Talán nem sikerül elérni éppenséggel azt a matematikai pontot, mely a Föld tengelyének északi végét jelöli, annyi azonban valószínű, hogy ezen expedíció fáradozásai folytán újra valamely eddig ismeretlen sarkvidéki táj fog kibontakozni lelki szemünk előtt.

Mennyi időre lesz szükség, arról legfőlebb a Jeannette roncsainak a hánykolódási ideje adhat némi felvilágosítást. Tekintetbe véve, hogy nevezett hajó ereklvéinek elegendő volt egy év arra, hogy az é. sz. 80°-tól Grönland keleti partjáig jussanak, valószínű, hogy az út hátralevő részére, Új-Szibériától a nyílt sarki tengerig, elegendő lesz két esztendő, egy napra két tengermérföldnyi utat számítva. De a haladás valószínűleg nem lesz szakadatlan. A hajó néha fenn fog akadni, vagy vissza fog tereltetni egy darabig, miáltal úgy az út, mint az idő meg fog hosszabbodni. De tekintetbe véve, hogy az expedíció 5—6 évre visz eleséget, nem kell attól tartani, hogy kifogy készletéből. Hat év hosszú idő! Majd megrovidíti az expedíció azon tudata, hogy szabadulása nem hátra felé, hanem „előre“ keresendő, mire a hajó neve is szüntelenül emlékeztetni fogja.

Friss élelem szerzése végett az expedíciónak vadászat- és halászat-hoz kell majd folyamodnia. Ezért vadászó és halászó kirándulások céljából kutyákat, szánokat, hóczipókat stb. visz magával. Unaloműzésről a hosszú téli éjszakákon át egy jól berendezett könyvtár és tudományos foglalkozások fognak gondoskodni. Utóbbi célból a leggondosabban fel lesz szerelve a legjobb csillagászati eszközökkel és egy ingaapparattal, mert remélhetőleg lesz alkalma, oly ingakísérleteket tennie, melyek az eddigieknél magasabb szélesség alatt tétetvén, kiváló értékűek lesznek a tudományra nézve.

A hosszú idő alatt az elsőrendő bajok egyike lehet a skorbut, daczára annak, hogy a baj elhárítására igénybe fog vétetni a tudomány által fölfedezett minden elővigyázat és segédeszköz. Kellőleg gondoskodva lesz az egészség egyik főfeltételéről: a ruháról is. A hajón elégséges lesz a gyapjuruha, de a szabadban a posztóruha fölött még kanavász vagy prémes ruhát is kell majd viselni a metsző sarki szél és hófuvatagok ellen.

A vastag falak által védett terem fűtésére még a legszigorubb hidegben sem sok tüzelő anyagra lesz szükség. Egy pár paraffin lámpa, vagy egy kis paraffin kályha bizonyára elegendő lesz. Nagyobb baj lesz a világosság hiánya. Alig van szervezet, mely a világosságot nélkülözhetné. Emiatt számos betegség fenyegeti a hosszú sarkvidéki éjszakákhoz hozzá nem szokott utazókat. A Fram személyzete is meg fog erről győződni oly régió alatt, hol a szakadatlan sötétség hat teljes hónapig tart, hacsak a villamos világítás nem teszi elviselhetőbbé e bajt. E célból lesz a hajón egy villamot gerjesztő dynamo. A gerjesztéshez szükséges erőt a szél fogja szolgáltatni — ennek hiányában pedig a hajó személyzete. Mihelyt a nap annak idején a déli látóhatár alá merül és hosszú időre elbúcsúzik az éjszaki sarkvidéktől, a hajó személyzete azonnal a villamot gerjesztő dynamo mellett fog teremni, hogy a hűtlen csillag visszatértéig egy kis pótnapot rögtönözzön. És ennek a világítása mellett folytatja majd útját a Fram hajós népe ismeretlen távolságok felé a hosszú sarki éjszaka ünnepélyes csendjében.

Teesz János.

Úszó szigetek.

(Felolvasatott az 1893. évi április hó 13-án tartott ülésen).

Quebbe névvel jelzi a német nép azokat a repülő lápokat, melyek a Steinhuder Meer hullámain ringatóznak, sőt Dönger mellett Eisenach környékén a Hautsee tökrén nyír, éger és fenyűfa ligetet is hordoznak.¹⁾ De ezek annyira kihalva nincsenek, mint a közép afrikai vándorlápok, hol a Lualaba folyó felső vidékén több néger-törzs ilyeneken lakik; azok az úszó szigetek ott a tingi-tingi vagy tikki-tikki nevű vízi növény darabjainak szövedékéből álltak össze, mert e növény a többnyire sekélyes fősíki tavakon a partok mellett

¹⁾ F. Senft: Synopsis der Mineralogie und Geognosie II. Abth. I. Hälfte 1876. 206.

sűrű ingoványos lepett alkot. Az ilyen darabokat a szigetlakók leczövekelik és rájuk építik gunyhóikat, sőt még banánt is ültetnek oda és kecskét, tyúkot tenyésztenek. Ha máshová akarnak költözni, kiszedik a czölöpöket és a szigetet odébb tolják.²⁾

Chile-ben a Tagua tavon vannak úszó szigetek, leirta azokat Mr. Hay. Jobbadán kerekdedek, vastagságuk 2—3 m. melyből a nagyobbik rész merül víztükör alá; gyakran megesik, hogy midőn szél fuj, szarvas marhát vagy lovat visznek a hátukon a tó tulsó felére.³⁾ A kanadai Lake-Superior közelében is vannak úszó szigetek a mocsárookban, hol fatörzsek, ágak sokfélekép össze kúszálódnak és fonódnak, míg termőföld hordozásra képesülnek; a nevök ott Muszkeg. Némelyeket pilotákkal kötött helyhez a vasút és mérészen rakta rájuk síneit. Mint E. Hesse-Wartegg írja,⁴⁾ észre is vehető a robogó vonaton, mint hajlik meg súlya alatt az ingó talaj.

Mexicóban a főváros környékén terülő nagy tavaknak szintén vannak úszó szigeteik; labirintyszerűen összefonódott gyökerek szövete képezi talajukat, melyre a szelek hordta porfelhők homokja települ, rajtok a legujabb fűtenyészet sarjad és nagy levelű alacsony bokrok fődik. Ez úszó szigetek kisebb-nagyobb terjedelmű töredékeivel Hesse-Wartegg már a Viga-csatornában találkozott, hová a Xochimilco-tóból a vizáramlat vitte őket a Tezcoco tó felé. Tőlük a csatorna torkolatát folyton tisztogatni kell, különben pár hét alatt teljesen betömnék. Sőt a csatorna mentén két oldalt vonuló kertek is úszó szigetek voltak az aztek uralom idején, mikor e táj nagy része még a Tezcoco víz tükre alatt állt.

Ezek voltak azok az úszó kertek vagy chinanpák, melyek Cortez Ferdinandot hadi népestül együtt méltó bámulatba ejtették; ma már a terra firméhoz tartoznak és erősen csalódik az, ki Santa Anita-ban chinanpákat keres, tulajdonkép Desagnenál kezdődnek azok ma. A Xochimilco tó mai pereme is ilyen csalékony talaj, melyet egykoron az aztekek úszó kertekké alakítottak; ide növény magvakat a szél és a madarak hordanak; az úszó szigetek alakja jobbadán hosszúkás, miért cinta (szalag) vagy bandorelo (szíj) a nevök. A szelek szárnyán a tóba ide oda vitorláznak, hol az egyik, hol a másik parton állapodnak meg, összenőnek egymással vagy a szárazfölddel.

²⁾ Dr. Ratzel Fr. Anthropogeographie 1887. 312.

³⁾ Ch. Darwin: Reise eines Naturforschers um die Welt 1875. 304.

⁴⁾ Kanada und Neufundland 1888. 101.

A tlalhuaci úton, a Xochimilco-tó másik végén kevés a kultivált chinanpa, de annál több van a Chalco-tóban, melynek délkeleti partjai mentén nagy víztükröt fődnek úszó kertek. Azok a partvidéki lakosság életföntartói, mert dúsan terem rajtok kukorica, hüvelyes vetemény, sokféle zöldség és azonfölül nagy bőségben virághozó dísznövény, köztük a rózsza, melyet a közel főváros piacza jól megfizet. Az indiánok úgy készítik chinanpaikat, hogy az úszó szigetekből téglanégyszög alakra metszenek le jókora darabot, odébb tolják, hogy köröskörül csónakkal járható csatorna övezze minden oldalról; az ilyen rések neve ocalotes. A tó fenekéről szedett iszappal megvastagítják a termő talaját, mi ezt természetesen meg is súlyesztí, de nem mindenkor rögzíti a tófenékhez.

Hogy a víz áramlása vagy a szél tova ne vigye, bevert karókkal erősítik meg; de arra is van eset, hogy előbb jobban tetsző helyre vontatják. Minden leszögezés mellett is előfordul, hogy egyiket másikat a vihar kiszakítja a többiek sorából és kisodorja a tó nyílt tükrére. Némelyikén gunyhó is van és benne lakik a tulajdonosa. Nincs az ilyenél függetlenebb földbirtokos a világon; ha a szomszédjára ráunt, egész örök tulajdonát elvontatja onnan. A terra firma birtokosa lenézi ezt a kisszerű gazdálkodást, holott megad urának a chinanpa mindent; növényi eledelt bőségben, az eladható fölölég ára fejében készpénzt, húseledellel ellátja bőségesen a tó, melyben sok axolott (*Amblyotoma*) lakik és e kétéltű félig szalamandra, félig chameleon féle állat húsa jóízű, hozzá járul a szunyogokból süttött pogácsa s az azok álczáiból készült tortilla. Ezeket a megszokás ízletes eledlekké teszi még a nem indián előtt is.⁵⁾

Szibíria tundráin is van ingó láp, hol a sásnak össze vissza szövődő gyökereiből keletkezett vékony, de szívós takaróján csak a széles csülkű rénszarvas merészkedhet járni; ámbár az ő léptei alatt is inog és reszket, mint a kocsonya s a rénszarvas szinte szánka talpa alatt mélyen besülyed.⁶⁾

Hogy a tavakban képződött vándor lápok még a tengerre is kiúszhatnak, példa merült föl Ausztrália délkeleti sarkán. Victória gyarmatban a hegyekről lerohanó Thompson, Mitchell, Avon Alister folyók egész tórendszer alkotnak a Wellington öbölben és csak keskeny homok torlaszokkal vannak a tengertől elválasztva. 1871-ben meglepetve vette észre egy hajó, hogy olyan ponton merült

⁵⁾ Hesse-Wartegg: Mexico 1890. 228—229.

⁶⁾ Brehm A. Az éjszaki sarktól az egyenlítőig. 1892 31.

föl előtte zöld szárazföld, a hol kevés nap előtt járható víztükör volt. Közelebb érve úgy lelte, hogy úszó sziget az, melynek hossza 30 m., szélessége 20 m. és nemcsak fűvel van benőve, de rajta még bokrok is díszlenek, s néhány sertés nyugodtan legelészett.

Távolabb egy kisebb is föltűnt és világos nyomait viselte magán annak, hogy a nagyobbiktól vált el, meglehet épen a sertések hízó munkája folytán. Később tudódott ki, hogy nem messze Marley-Pointnél a rétság egy része levált és 20—30 darab sertéssel kiúszott a tengerre. Szélcsöndben az ilyen szigeteket az áramlat Mac-Lennan felé tereli, de ha szél kerekedik, 3 napi út után visszatérnek kiindulásuk közelébe. Azt mondja Dawson, hogy ilyen vándor lápok Rosenath környékét már 20—50 hold területtel gyarapították.⁷⁾

A khinaiak elő is segítik hazájokban az úszó szigetek képződését. Április hónapban 3—4 m. hosszú bambusz nádszalakat kötnek össze olyformán, hogy a rudak közt 3 cm. hézag marad. Erre a tutajszerű alkotványra 3 cm. vastag rétegen rizsszalmát hincsenek s azt 10 cm. vastagon iszappal borítják be. Kikötik a folyók valamely csöndesebb pontján és annak fölületét csakhamar ellepi az *Ipomoea reptans* chető futónövény, de rizst is természetesen ilyen úszó szigeteken s az ott 60—100 nap alatt megérik. Az e fajta szántóföldet nem teszi tönkre az aszályosság, el nem borítja az árvíz, sőt tetszés szerint vihető odább. Látott is Lóczy Lajos a Po-jiang tavon bambuszból és egyéb szálfákból összetakolt tutajokat, melyeken valóságos úszó falvak, egész utczák vannak rögtönözve, föld is van rájuk hordva, melyben a khinai konyha nélkülözhetlen főzelékei teremnek.⁸⁾

Az úszó szigetekhez képződés dolgában rokon természetű a tengerparti rétság Louisianában *Attacopas* környékén; azt a hullámcsapás ereje ellen homokzátonyok védik, de mind a mellett csak a felszínen szilárd, mert az alapját képező gyökérfonadék a tenger vizében fürdik, mely alatta láthatlan körvonalokkal határolt öbölbe hatol be. Nem is félnek a halászok e lebegő rétségen kalandozni, mely mindenben az ingoványok mása, a halakat pedig, melyek ebúvó helyeken rejtőznek, úgy fogják, hogy kivágják magok alatt a talajt.⁹⁾

1892. július 28-án az Atlanti-óceánon láttak úszó szigetet az éjsz. szél. 39°5', a nyug. hossz. 65° alatt, kiterjedése vagy 1000 □ méter lehetett, cserjés talaján mint egy 9 m. magas fák álltak;

⁷⁾ Berecz Antal, Természet 1871. 303—304.

⁸⁾ A khinai birodalom természeti viszonyainak és országainak leírása 1886. 403.

⁹⁾ E. Reclus. A föld. II. 1880. 153—154.

7 teng. mf. távolból már kivető volt, valószínűleg az amerikai parterdőkből elmosott darab, melynek, talaját az összenőtt fatörzsek annyira együtt tartották, hogy a tenger hullámok csöndesebb játéka szét málasztani nem bírta. Augusztus 26-án a szél. $41^{\circ} 49'$ a nyug. hossz. $57^{\circ} 39'$ alatt látták, szeptember 13—14-én erős viharba sodródott, de az nem pusztíthatta el; később meg két hajó találkozott vele, legutóbb szeptember 19-én látták a szél. $45^{\circ} 29'$ a nyug. hossz. $42^{\circ} 39'$ alatt, de már vagy 1340 teng. mértfölddel (2480 km.) közelebb úszott Európa felé, melynek irányába a Golf-áramlat sodorta Amerika felől. Valószínű, hogy a mult őszi napéj egyenlőség viharait követett októberi tengeri háborgás hullámai szétrombolták.

Hazánkban sem ismeretlen az úszó szigetek tüneménye. A tudományos gyűjtemény annak alkalmából, hogy az 1839-ik évi „Társalkodó“-ban a vladimiri orosz ujság értesítése után mint kiváló természeti különlegességet látott fölemlítve az oroszországi Tehén tavon egy úszó szigetet, mely 9—10 holdnyi kiterjedésű fölületén magas és vastag fenyőfákat nevel: jónak látja jelezni,¹⁰⁾ hogy van (ma már csak volt) Esztergom megye párkányi járásában Kis-Ujfalu és Kőhid-Gyarmat közt Ujfalu, Gyiva és Sárkány helységek meg az aradi puszta határán egy 11—43 km. hosszú ingoványos, kákás, nádas, posványos tó, mely a Koltánál Komárom megyében eredő csúz-kürti patak meggyülemlett vizeiből jön létre. E tó kiterjedése 794 hold.

Bél Mátyás megfigyelése szerint 1731-ben e tavon 3 úszó sziget volt; de azon a földképen, melyet Görög Demeter 1803-ban Jazyg György rajza után adott ki, 5 látható. Neveik voltak: Máté-sziget, Házakszege, Ludaktója, ez utóbbi szigeten azonban 1819-ben már észrevehető volt, hogy háromból egyesült. Ezeket a szél a tó egyik oldaláról a másikra sodorta vagy pedig a partoktól 40—60 m. távolban úszkáltak. Valamennyinek kopott volt a széle részint az egymáshoz, részint a partokhoz való ütközések miatt. A déli szél a kisújfalusi sekély vízre hajtotta őket, az éjszaki pedig a köbökúti mélyebbre, a hol szabadabban mozoghattak.

A rajtok termő csáté valódi casus bellit képezett a kis újfalusi és köbökút gazdák közt, mert a mit jó hiszemben az egyik fél lekaszált, fölgyújtott, a másik meg hasonló jó hiszemben behordta. E szigetekon fű, nad, káka, sás bőven termett, de bokrok

¹⁰⁾ 1839. IX.

és fák nem nőttek rajtok a talaj csekély vastagsága miatt, miért a rajtok dolgozó munkás terhe alatt ingadoztak s a kaszások hosszú póznákkal biztosították magokat a bemerülés veszélye ellen. Ha esetleg épen munka közben történt a megindulása valamelyiknek és rajta asszonyok is voltak, esett rívás és jajgatás. Midőn 1819—1826 közt a Pálffy uradalom igazgatója lecsapolhatta a tavat, szigetei szárazra kerültek és a lecsapolási munkálat közben néhol szökőként gyanánt szorították ki terhökkel magok alól a vizet.

Fényes geografiája szerint Nógrád vármegyében a diósjenői határban is van egy 171 m. hosszú, 57 m. széles tó, melynek közepén náddal benőtt szigetecske indul meg vízáradásakor vagy ha nagy szél fúj és máshelyt állapodik meg. Mocsáry szerint 1780—1830 közt 4 ízben vándorolt ez. Mint a „Hármas Kis tükör“ mondja, 1850-ben még Pomogynál kezdődött a Fertő mellett a Hanságban levő úszó ingoványon vesszőkből és földből készült ama hosszú töltés vagy ingó híd, mely Eszterházáig Sopron vármegyébe nyúlt át. Ezek és ilyenek adtak alkalmat népünknek a vándorlásokról szóló magyar mythologiai vonatkozásokra, melyek egyikét Tompa Mihály költőnk a maga csodaszép regéiben földolgozta.

Szepsi Csombor Márton magyar utazó 1618-ban azt írja, hogy vannak „Angolország szélein sok apró szigetek, kik közül az Man (Monia) nevű igen híres, mivelhogy fundamentoma nincsen, hanem az hova az szél fúja, hatvan mérföldig tehát oda s meg vissza megyen.“ (Szamota István: Régi magyar utazók 1892. 141.) Szent Brandan úszó szigetéről hallhatott jóhiszemű földink valamit, mert Man sziget csillám palás talaja tulajdonkép csak tenger alatt való folytatás Skócziából. Vagy ki venné betű szerint Adam Edmondné szavait a Margitszigetről, midőn így szól: Olyan a sziget, mintha úsznék, ha a Duna hullámszik; vagy horgonyt vetve aludnék, mikor a folyam csendes. (A magyarok hazája 1885. 43.)

Ma már a Duna-Dráva találkozó pontjára vonultak vissza úszó szigeteink, a hol a kultura keze őket még el nem érte. Ott látott Rudolf volt korona örökösünk ilyeneket Apatinon alul, midőn madár gyűjteménye kiegészítése végett ott vadászott.*)

A Fertő mocsáraitól mondja Dr. Csapodi István, hogy a buja növényiség nemzedékei ott korhadnak el rétegenként, rajtok fakad az új tenyészet s az eltemetkező maradványok tőzeggé korhadva

*) Tizenöt nap a Dunán 1890. 62.)

vízen ingó talajjá fonódnak. A rajtok álló erdők fölszíne emelkedik és süllyed a víz állása szerint, beszélnek úszó erdőcskékről is, melyek a helyöket változtatják.

Erdélyrészben a zsögöd-csikszeredai tőzegttelep közepén fölfakadó dűsvizü forrás sem egyéb, mint a kristálytisza víztömeg fölöt lebegő tőzegrétegen keletkezett rés. A gyöppel borított tőzegréteg közvetlenül a forrás nyílása körül a vízen lebeg és oly nagy-szerű ingoványt képez, melyhez hasonló kevés akadhat. Úgy járunk rajta, mondja Primics György, *) mint egy kifeszített ponyván: minden lépésre lábunk alatt nagy mélyedés támad, víz fakad föl a tőzegen át és félelmesen inog körülöttünk minden; azt hiszi az ember, hogy menthetlenül beszakad, pedig a legnehezebb ember is veszély nélkül elérheti a vízen nyugvó tőzegrétegen a forrás nyílt vizét. E tőzegttelep (úszósziget) területe a katonai térkép méretei szerint számítva körülbelül 1·3 millió □ m., vastagsága középült 2 métert is meghalad, szélein 40—50 cm.

Ilyen vándorlápok alatt, ha állandóan partra verődtek, történetik meg az a sajátságos tünemény, hogy a mocsár ég. A minőről szól a Magyar Kurir 1794-ben. **) A nagy szárazság miatt sok tó s mocsáros helyek megégték. Bereg vármegyében a debreczeni tavat meg nem lehetett oltalmazni, melynek hossza csaknem hét mértföld; az elégett helyen két ember magasságra is le lehet dugni a hamuban a rudat. Máramarosban is Remete és Técső közt ilyen forma, de kisebb tó gyúlt meg és még most is ég. Nagy szárazságban kisül a Hany, bőven termi a kitünő szénát, de ekkor gyakori hany-égések teszik veszedelmessé. Ilyenkor feléje menni nem lehet, a mélységben messzire harapózik a parázstűz. Ott süpped bele a járó-kelő, a hol nem is sejtí.

Az éjszak-németországiakkal kezdtük a vándorlápok ismertetését velök is végezhetjük, mert ott a lapályokat sok ingoványvidéki lomha folyó szeli. A Vechte, Hunte, Hummel sokszor több holdnyi kiterjedésű turfás rétdarabot áztatnak el a parttól és úsztatják a tenger felé mindenestül, a mi azokon van; ha valahol akadály következtében ez úszó szigetek megfeneklenek, másutt hozzá-nőnek a szárazhoz, mint az úszó jégtabla, ha zajlása közben megrekedt.

Nem egyebek tehát az úszó szigetek és vándorlápok, mint csírái, elemei a leendő száraz földdaraboknak, melyek épen megszületésök stádiumában vannak.

Hanusz István.

*) Az erdélyi részek tőzegttelepei 1892. 17.

**) II. 21. sz. 318. lap.

KÖNYVÉSZET.

Dr. Márki Sándor, Egy magyar humanista (Maximilianus Transylvanus.) Kolozsvár, Erdélyi Museum, 1893. 8°. 17 l.

Maximilianus Transylvanusnak, Magelhaens útja első leírójának életét adja e kis füzetke. Neve és szüléte szerint magyar volt, noha a belgák a maguk jelesebb humanistáik közé számítják s lakóhelyéről brüsszelinek mondják. Voltakép nem volt sem az övék, sem a mienk, hanem egyszerűen az V. Károly dynasziájáé. Felesége az ó-castiliai Haro grófi családból származott s családi összeköttetései folytán értesült a föld első körülhajózásáról. A Magelhaens expedíciójából egyedül visszatérő Victoria-hajó kapitányának s matrózainak értesítései alapján 1522. október 24-én, tehát a hajó visszatérte (szept. 6.) után 48 nappal írta meg az utazás első tudósítását a salzburgi érsekhez czímezve. E leírás egymásután több kiadást ért és Schöner János saját vallomása szerint a Magelhaens útjára vonatkozó adatokat globusán M. Transylvanus nyomán dolgozta fel. Ez ránk azért fontos, mert Schöneré az első térkép, melyen magyarországi tudós, Honter János, már 1534-ben megjelent könyvében bemutatta Amerikát a magyar közönségnek. M. Transylvanus tudósítása szolgált alapul ez útra nézve 1563-ig, amikor a Ramusió-féle kivonatos útleírás vette át e szerepet. A teljes útleírás csak 1800-ban jelent meg először Milanóban Amoretti-től.

Dr. Jankó János.

A magyar orvosok és természetvizsgálók 1892. augusztus 22—25-ig Brassóban tartott XXVI. vándorgyűlésének történeti vázlatja és munkálatai. A központi választmány megbízásából szerkesztették Dr. Schächter Miksa és Dr. Lakits Ferencz, a központi választmány titkárai. Budapest, Franklin Társulat könyvnyomdája 1893.

Ez a teljes czíme az 591 lapra terjedő nagy 8-ad rétű könyvnek, melyet a vándorgyűlés tagjai illetmény fejében kaptak. Tartalma: I—VI. Hivatalos rész. Ügyiratok. Jegyzőkönyvek. VII. A megnyitó és bezáró gyűlések alkalmával tartott beszédek és előadások, számra 8. VIII. Az orvosi szakcsoportban és a különvált belgyógyászati, sebészeti és közegészségügyi szakosztályokban tartott előadások száma 41. IX. A természettudományi szakcsoportban tartott előadások száma 9. Köztök földrajzi tartalmú: A Bárczaság hegyei Römer Gyulától. A Bacillariák vagyis kova-moszatok mint kőzet-alkotók és korszak-határozók Dr. Pantocsek Józseftől. Az Erdélyi Érczhegység délkeleti mészkövében folytatott barlang - kutatásaim helyrajzi, őstörténelmi

eredményei Téglás Gábortól. Magyarország erdélyi részeinek új átnézete s földtani térképe Dr. Koch Antal-tól. Vízszerzés Angliában. Wittenberg Ignácztól. Népköltésünk a geológiában Hanusz Istvántól. Egy pár szó az erdélyi Mezőség fogalmának és határvonalainak tisztításához Dr. Mártonfi Lajostól. X. A gazdasági s társadalmi szakcsoport üléseiben tartott előadások száma 6. Ethnografiai vonatkozásúak: A lakás befolyása a társadalomra Dr. Pisztóry Mórtól. A szegények lakásviszonyai városokban Obert Ferencztől. Természettudomány és társadalom Geocze Saroltától. Végzetes sajtóhiba. (A közegészségügy szerepe a nemzetgazdaságban.) Dr. Gerlóczy Gyulától. XI. A tudományos estélyeken tartott előadások száma 5. H. I.

RÖVID KÖZLEMÉNYEK.

VEGYESEK.

* Amerikában szerepelt honfitársaink. *Szentmártony Ignác* a mult században határigazításokat eszközölt Braziliában, Gieseke (Kőszeghy) pedig a jelennek elején expeditiót vezérelt Grönlandba. (Bővebben: Földr. Közl. 1884. 364—366.)

Önéletrajzában *Magyar László* (Dél-afrikai levelei és naplókivonatai 1857. 14. 15.) így szól: Szerencsés utazás után Braziliában a Bahie de todos os santos-iöbölben horgonyt vetettem, odahagyván az ausztriai hajós szolgálatot, Nyugat-Indiákra hajóztam, hol Havannából egy spanyol contrebande hajón mint köztengerész öt hónapi utazás után igen betegen, de teli erszénnyel Cubára visszatértem. A nyert 1500 spanyol koronás tallérok tanulni kívánó lelkeket el nem csábitották, sőt ezen pénz vala első műszere terem kivitelének, melyre való nézve hat hónapig egy jeles nauticus professornál a nevezett célra órákat fizettem.

Egy portugali hajón már mint első pilot Braziliába, Rio Janeiroba hajóztam. Tudván, hogy ezen városban lakozik Vámosi József, debreczeni hazánkfia, jónak találtam ötet felkeresni. Felette kedvesen fogadott ezen tisztelt földi, ki több év óta szerencsés kereskedés következtében meglehetősen vagyoni birtokába jut. Vámosi barátom csakhamar tudtomra adá, hogy a platai köztársaság dictatora d. Manuel Rosas rendelést adott az itt tartózkodó miniszerének, a status flottájára több alkalmas hadi tiszteket szerződtetni.

Barátomtól a szükséges ajánló levelekkel ellátva Buenos-Ayresbe vitorláztam, hol a dictatortól audienciát nyertem, ki vágyam céljáról értesülve meghatározta a próbatétel napját, melyen reményesen felül jó sikert nyerve, a flotta-hadnagyi patens-levelet és egyszersmind a polgári jogot megkaptam.

Soha nem éreztem nagyobb örömet, mint a midőn először látám vállaimon ragyogni a diszes arany epauletteket. Felesleges említeni a véres háború viszonyait La Plata és Uruguay statusok között; mint hadi fogoly az uruguay-i ellenség kezeibe estem, hol hadi törvényszék elé állíttatva több tisztársammal halálra ítéltetem, főokul adván, de hamisan, hogy az uruguay-i hadi foglyok legyilkolásában is részt vettem; de köszönet a nemesszívű francia hajó parancsnokának (neve Laine), a ki sorsomban részt véve, a hadi törvényszéknek ártatlanságomat megmutatá.

Midőn szabadon bocsátva és tisztí rangomat megtartva, magamat köteleztem, míg a háború tart, a buenos-ayresi lobogó alatt az uruguay-i status ellen szolgálatot nem venni, mire oda hagyva Montevideot ismét Rio Janeiroba hajóztam. Feltettem célomul Dél-Amerika belsejébe utazni, az Andesi-Cordillerákon keresztül az inkák országát vagy Perut és az ottan elszórt régiségeket megvizsgálni; ezen tervem kivételére folyamodtam egy tudós társasághoz, de ezen költséges utazást nem vihettem végre. Angol, francia és éjszak-amerikai hadi flottánál buenos-ayresi patens-levelemmel rang kisebbités nélkül szolgálatra nem számíthaték, azért Afrika nyugati partjaira hajóztam.“

Az Athenaeum Lexikona az itt nem említett éveket úgy pótolja, hogy szerinte Magyar László 1844-ben északamerikai szolgálatba lépett s nagy utazásokat tett, 1847-ben mint hajóhadnagy Uruguay ellen harczolt. De maga Magyar László említett munkája más helyen (12. lap) így szól: „1845-ben szept. 2-kán a dél-amerikai respublikák egyikénél (La Confoederation Argentina) mint polgár és a flottánál mint hadi hajóhadnagy nyertem alkalmazást s azt illető patenst, hol is több viszontagságon keresztül az ottani háborúk miatt az angol és francia flották által támogatott ellenség hatalmába esve, egy hadi törvényszék által, mely patensemét ugyan meghagyta számkivetésre ítéltetem.“

Hattala János 1850-ben plebános volt Buffaloban; első magyar kath. pap, ki az új világban magyar egyház községet szervezett. H. I.

* **A régi Peru kulturnövényei.** Az amerikanisták nemzetközi kongresszusán volt szó ezekről is, onnan a tárgyalási iratokból

meríti a Humboldt Monatschrift (VIII. évf. 280—281) a következőket kivonatban:

Évszázakon át csak a régi krónikások irataiból kellett bön-gészgetni, mely növényeket használt háztartásában Ó-Peru kultur-népe az európaiak megjelenése előtt; ma azonban olyan marad-ványok összegyűjtéséből egészül ki ezek hosszú sora, a melyeket az ásátások hoznak napfényre. Sok ilyen maradt pedig fönn, mert az inkák népe csakúgy, mint a régi fáraóké örömet rakosgatott el növényi részeket halottaik eltakarításánál és azokat a száraz talaj jól őrizte meg. A sok közt leggazdagabb lelőhely Lima mel-lett az anconi, melyet Reisz és Stübel kutattak át, kutatásaik eredményét pedig Wittmack vizsgálta és határozta meg.

Kiderült ez úton, hogy gabona növényül a régi Peru több-féle kukoriczát használt s azok egyikéből sört meg pálinkát is ké-szített. Kenyéradó növényök volt a *Chenopodium quinoa* paréj, mely ma is széltében elterjedt kultiválásban részesül; belőle liszt került. A hüvelyesek közül *Phaseolus Pallar Molina* és *Ph. vulgaris* babfajokat találtak. A mezquitbab (*Prosopis glandulosa*) gyöngy-szerű hüvelyeit is föllelték ott, hajdan csakúgy kedvelt eledelt szol-gáltattak azok, mint ma, részint úgy használták föl, mint a keletiek a Szentjános kenyeret, részint megőrölve és vízzel is föleresztve. A szapukából (*Lupinus*) csak néhány szem került fölszínre; erősen van azonban képviselve a földi mogoró (*Arachis hypogaea*), me-lyet csakúgy pörkölten élveztek, mint ma a forró földövön mindenütt, de készítették belőle lepényt is és ütöttek belőle igen enyhe olajat. Növény gumók nyerése végett kiváló művelés alatt állt nálok a maniok (*Manihot utilissima* Pohl.), kultiválták a hegységben a bur-gonyát és hogy élvezetre édesebb legyen, meghagyták érés után fagyni, ez úton belőle sokáig elálló konzervet nyertek. *Ipomoea batatas*-t is találtak a maradványokban.

Gyümölcsöt szolgáltatott a banán, valamint a *Lucuma obo-vata* H. B. K., mely ma is használatban van; kompót gyanánt a *Psidium guayava* jött alkalmazásba, az alma pürét adó *Sapota Achras* szintén ismeretes volt a régi peruiak előtt. Kedvelt csemege volt akkor csakúgy, mint ma a *pacay* (*Inga Fenillei* DC.) nagy hü-velyeinek a bele. Kelendő gyümölcsöt nyújtottak: a *Persea gra-tissima*, az *Anona*, a *Passiflora*, az ananász. Főzelékül váltak be az említett quinoa paréj gyöngye levélhajtásai, továbbá a tök és a paradicsom vagy tomate. Bóditó szert adott az *Erithroxylon coca*, melynek gyümölcsét porrá tört csont- vagy mésszel együtt rágták,

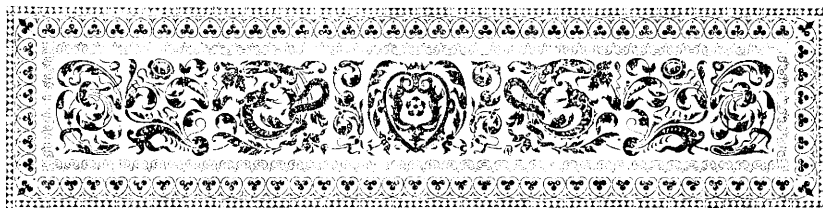
de ez élvezet a közönséges embereknek az inkák külön királyi engedelmé nélkül tilos volt. Úgy látszik ismerték a paraguay theát (*Ilex parag.*) is; a dohány mint burnót és orvosság szerepelt, de keveset használtak. Szeszies italaik közt első volt a chicha, a sörnek egy neme, mely kukoriczából készült; fűszer és javas növényeiket kevéssé ismerjük, úgy látszik azonban, hogy a paprika volt általános használatú.

Számos volt ellenben a műszakilag fontos növényök. A gyapot fehér és barna féleségben kerül elő, használták a gyapjufát (*Bombax ceiba*), rost-anyagot nyertek az *Agave*, a *Fourcroya* és az ananász leveleiből; taplóul a száz esztendő áloe (*Agave americana*) bele vált be. Egy pontosan még meg nem határozott indigo növénnyel (*Indigofera*) kékre festettek, a *Bixa Orellana*-val sárgára, a *Coulteria tinctoria* H. B. K. gyümölcseivel, valamint a *Rhopala ferruginea* Kth. kérgével feketére és barnára, a *Bignonia chica* H. B. K., valamint a *Rubia nitidá*val pirosra.

Ékszerül szolgáltak a *Sapindus saponaria* magvai, a laurus-féle *Nectandra* és a pillangós virágu *Mucuna inflexa* babjai nyakék gyöngyök számába mentek. Meglepő, hogy a *Theretia neriifolia* luss. növénynek, e nyugotindiai honosságú *apocynea*-félének saját-szerűen formált magvai szintén hasonló célra szolgáltak; miből azt lehet következtetni, hogy hajdan Peru és az Antillák közt forgalmi összeköttetés létezett az európaiak odaérkezése előtt. Takács eszközöket, botokat a *Porliera hygrometrica* R. P. puha fájából nyertek; bálványképek, kanalak és egyéb metszetekhez anyagot a *Pavonia paniculata* Cav. szintén puha fájából, a keményebb szövetű fák lándsák elkészítésére nyertek alkalmazást.

Kár azonban, hogy a talált famaradványok meghatározása fölötte nehéz, sőt sok esetben lehetetlen is, pedig a kulturtörténet vallja kárát.

Hanusz István.

A föld alakjáról.

(Felolvastatott az 1891. nov. 26-iki ülésen.)

Érdemesnek fogják-e tartani, hölgyeim és uraim, hogy ma még a föld alakjával foglalkozunk, midőn azt már Aristoteles oly meggyőzően gömbbel azonosította tanaiban, miután ezelőtt már 21 századdal Eratosthenes meghatározta annak méreteit, midőn ma már minden elemi könyv a földnek a gömbalaktól való legalább szembetűnőbb eltéréseit is tárgyalja. Annyi bizonyos, hogy, eltekintve a hegyeknek a föld méreteihez való elenyésző befolyásától — a legmagasabb hegy is a földátmérőnek csak vagy $\frac{1}{14}$ -ed perzentjét teszi ki — az érdeklődőtől megkivánhatjuk, hogy tisztában legyen azon érvek iránt, melyek még Newton idejében a gömbalak helyébe a sphaeroidot, majd később az ellipsoidot helyezték. Ma pedig a föld alak fogalmazásában ott tartunk, hogy az astro-nomiától meg geodesiától távolabb állónak ugyancsak bevezető magyarázatra van szüksége, ha megérteni iparkodik a szám szerint úgy mint pontosságban nőttön növő földfelméréseket és azoknak tárgyunkat érdeklő következtetéseit.

A tapasztalatgyűjtés és gondolkodás folytonosságát e téren is ki akarván mutatni, vessünk egy pillantást a földalak tanának történeti fejlődésére.

A sok érv közül, mely még mai tankönyvek szerint is a föld gömbalakja mellett volna hivatva szólani, tényleg csak kettő van, mely meggyőző és pontosabb mérés nélkül is könnyen igazolható, s ezek közül a fontosabb már Ptolemaeus idejéből származik. Ha valaki éjszaki irányban utazik, az előtte fekvő csillagok magasságai horizontja felett mindig a megtett úttal *arányos* szöglettel emelkednek, világos jeléül annak, hogy a föld legalább a meridiánok irányában gömbi görbülettel bír. Ha ellenben útunk tisztán kelet-

nek visz, ugyanazon csillagok mindig előbb és előbb fognak kelni, még pedig a megtett úttal *arányos* időkülönbséggel. A föld tehát a meridiánokra merőleges irányban is gömbi görbületű felület, és ennél fogva egészében is az. A másik érv, hogy a föld bármely pontjáról emelkedve, látókörünk az emelkedés mértékében tágul és folyton kör marad, mi szintén csak gömbalakú felületen lehetséges. Minden egyéb bizonyíték, melyet akár Aristoteles ad, akár az újabb kor szolgáltatott, vagy felesleges, vagy épen elégtelen.

Gömbalakúnak tételezvéen fel a földet, méreteinek meghatározása aránylag könnyű feladat, mert egyszerűen valamely tetszőszerinti meridiánívnek egyetlen egy hosszúság és szöglet szerinti lemérésére vezet. Az első fajú mérés az alapul vett hosszúságegység, a második ugyanazon csillagnak a két ponton mért zenith-távolsága segítségével eszközölhető. Ily módon mérte a földet az ó-korban Eratosthenes, Aristoteles, Kleomedes, Ptolemaeus, Posidonius, a középkorban Al-Mamun khalifa, az újkorban a francia Fernel, Norwood és Riccioli.

A 17-ik század kezdete óta Snellius javaslata folytán sokkal pontosabb és sűrűbb meghatározásokkal találkozunk. Az eljárás, mely gyakorlati szempontból Eratosthenesénél sokkal tökéletesebb, abban áll, hogy lehetőleg kedvező talajon az egész mérési művelet kiindulási pontját képező alapvonalat tűzünk ki, mely a lehető legnagyobb gonddal lemérendő. Ezen alapvonal végpontjaiból a hosszúságméréseknél sokkal pontosabban eszközölhető szögmérések segítségével a meridián mentén fekvő háromszög-lánczolatot állapítunk meg, melyből a délkörnek e háromszögekben foglalt íve meghatározható. Ezen eljárás az, melyet ma fokmérésnek szokás nevezni.

A francia Picard kezében a 17. század utolsó tizedében ezen módszer először tüntetett fel eltéréseket a föld gömbalakjától, a mennyiben az éjszakai Franciaországban megmért meridiánfok rövidebbnek mutatkozott, mint a déli Franciaországban. Ezen mérések értelmében a föld hosszúkás sphaeroid volna, azaz oly test, mely valamely ellipsisnek *nagyobbik* tengelye körül való forgása által jó létre.

Még ezen mérés megejtése előtt kimondta Newton a földnek a gömbétől eltérő alakját, a mennyiben elméleti okokra, és különösen földünk egykor valószínű folyós állapotjára támaszkodva azt lapult sphaeroiddal, azaz valamely ellipsis *kisebbik* tengelye körül való forgása által létrejött felülettel azonosította.

Képzeltető a heves vita, melyet a két nemzet, angol és francia, hireseinek ellentétes elméleteiért vivott; az 1735 és 1736-iki perui és lappföldi fokmérés eredménye Newton mellett szólt.

Ezóta a fokmérések száma a földfelület legkülönbözőbb részein annyira szaporodott, hogy névszerint legfőlegb még a francia forradalmi nagy fokmérést említem, melynek közvetlen célja a méter hosszúságának pontos megállapítása volt.

Mіндеzen, a föld különböző pontjain mért meridián ívek nagyjában ugyan sphaeroid íveinek tekinthetők, de pontosságuknak megfelelő igazsággal valamennyi mérés *ugyanazon* sphaeroidba be nem illeszthető. Miután egy általánosabb földalak; a háromtengelyű ellipsoid feltételezése sem segít a bajon — e szerint a földnek nem csak meridián — hanem aequatormetszete is ellipsis — állandósították a fokméréseket, még pedig nemcsak a meridián — hanem a parallelkörök mentén is, azon célból, hogy a föld alakja minden előleges feltételezés nélkül meghatározható legyen. Láttuk ugyanis, hogy a gömb alakot fogadva el, *egy* mérésre, a sphaeroid esetében 2 meridián ívre, a háromtengelyű ellipsoid feltételezésénél 3 különböző helyen végzett fokmérésre van szükségünk. Ellenben minél több mérésre van szükségünk akkor, ha feltételes alak mellőzésével csupán a mérések eredményével számolunk.

Innen van, hogy 1864 óta egységesen kidolgozott terv szerint a művelt államok majd mindegyike részt vesz a föld-alak meghatározásának nehéz munkájában. Szégyenkezve vallom be, a mi hazánk területén külföldiek végzik a magyar geodesia teendőit.

Úgy látszhatnék, mintha eddigi fejtegetéseimben egy fontos tényezőről megfeledkeztem volna, mely az eddig mondottakat módosíthatná. Önök megengedik, hogy a fokmérések, mint mondám, nem vezetnek a szárazfölddel borított föld valamely egyszerű geometriai alakjához, de vajjon áll-e az a tengerekről is? Nem akarom egészen kétségbe vonni, hogy a nagy tengereknek a szárazföldtől távol eső felületrészei talán mutatják ama szabályos alakot, melylyel a csupán folyadékból álló földnek birnia kellene, de bizonyára — és erről mérések is győznek meg — nem áll az a vizek azon részeire, melyek a fokmérésnek a tenger színére való átvitele céljából még megközelíthetők.

Eltekintve attól, hogy az árapály és a tengeráramlatok szüntelenül változtatják a tenger felszínét, ez még a légnyomásnak is követi az előbbi jelenségeknél kevésbé szabályos hullámzásait. Azonkívül az egyes tengerek nem fekszenek egy és ugyanazon

szintájban, hanem már Európa körül majd egy métert kitevő magasság különbségben, mi gyakorlatilag tán elhanyagolható, de elegendő arra, hogy a szigorú tudománynak megtiltsa, hogy a tengerfelületet még továbbra is a földalak repraesentansa gyanánt tekinthesse. Mindezeknél fontosabb azonban ama körülmény, hogy a tenger felszíne a szárazfölkök közelében teljesen deformálódik, úgy, hogy róla még mint egyszerű szabályos geometriai alakzatról sem szólhatunk.

E jelenségnek oka könnyen érthető, ha emlékezetünkben tartjuk a tömegvonzás törvényét, mely szerint két anyagi pont tömegeikkel egyenes, távolságuk négyzetével visszás arányban gyakorol egymásra vonzó hatást. Tenger és szárazföld érintkező részeinek részint tekintélyes tömege, részint tetemes közelsége folytán e vonzás a tengervíznek meredek partok mellett 50, talán 100 méternyi emelkedését is hozza létre.

A tömegvonzás, mely az imént említettem hatás folytán míg azon látszólag utolsó reménytől fosztja meg a geodétát, hogy a tenger felszínében szabályos geometriai alakot tekinthessen, szolgáltatja épen a módot a földalak egyedül helyes modern definitiójára.

Lássuk a gondolatmenetet, mely ezen definitióhoz vezet, a földalak új fogalmazásának előnyét és a módszereket, melyek az ősrégi fokméréshez ennek folytán még hozzájárultak.

A földtömeg vonzása legalább köznapi megfigyeléseink szerint legszembetűnőbbben a testek esésében nyilvánul. Ez esés alkalmával, mely a testnek az erőforráshoz való közlekedésében áll, az erő munkát végez és természetes, hogy e munka az erő mértékéül is szolgálhat. Különösen egyszerűvé válik e munka értéke akkor, ha a test, pl. a meteoritok módjára a végtelenből esik le. A munkát, melyet a föld vonzó ereje végzett, midőn egy grammos meteorkő a földre hull, a föld potenciáljának szokás nevezni. E potenciál a földfelület különböző pontjaiban persze különböző leendő: nagyobb ott, hol sűrűbb tömegek vannak, vagy a megfigyelő közelebb áll a föld középpontjához.

Ha mindazon helyeken át, melyek ugyanazon potenciállal bírnak, felületet fektetünk, úgynevezett niveaufelületet nyerünk, melynek metszése valamely sikkal, ugyanazon önmagában zárt görbék rendszerét szolgáltatja, melyet akár meteorológiai térképeken isothermák vagy isobarok, akár orográfiai ábrázolásokon rétegvonalak neve alatt ismerünk. A niveau felületek, hasonlóan ezen

vonalakhoz, sehol élékkal vagy szögletekkel nem birnak, sehol egymást nem metszik; és valamint az isobar vagy rétegvonalak egymástól való távoisága az illető ponton adja a barometrumos gradienst vagy a hegy lejtését, úgy két szomszédos niveaufelület közötti merőleges vonal hosszúsága adja az erőt a niveau felület ezen pontján, azaz az esés gyorsulását, melyet tudvalevőleg könnyű szerrel, az ingával meghatározhatunk.

Ime tehát a földfelület görbe-görbe alakja helyett, mely léptenyomon szögleteket, csúcsokat és éleket mutat, sikerült helyettesíteni egy más felülettel, mely ugyan szintén nem egyszerű geometriai alakú, de mely legalább egyszerű felületek részeiből rakható össze élék, csúcsok és szögletek kikerülésével. Ezen felület az, mely a földfelület alakja; ezen, a tömegeloszlás minemúsége által jellemezve, s így még földünk fejlődési menetének is némileg számot adva, ma a geoid elnevezése alatt a föld alak meghatározására szolgál.

A geoid tehát a földkéreg egy tetszésszerű, de gyakorlati szempontokból annak felszínéhez lehetőleg közel eső aequipotentiális felülete.

Ezen felületnek, vagy mint most már mondhatjuk, a föld alakjának meghatározására, a puszta fokmérés már nem elegendő, mert könnyű belátni, hogy a föld felületén mért hosszúságok a a geoidra csak úgy vihethők át, ha annak fekvését a föld testéhez képest már egyébkénti megfigyelések alapján ismerjük. Ennek meghatározására szolgál az inga és a libella, a vízmérték.

Az inga, e kitünő physikai műszer, már előzőleg játszott szerepet a föld alakjának meghatározásában, a mennyiben alkalmas feltevések mellett a lapúltságnak igen jó értékéhez vezet. Tudvalevő dolog, hogy lengései a föld különböző pontjain nem egyenlő tartamúak, hogy tehát az esés gyorsulása sem állandó, mert hisz az inga éppen ennek meghatározására szolgál. De a gyorsulás az előbb mondottak értelmében nem egyéb, mint a potenciálérték változása, ha az esés irányában *egy* niveau felületről egy ettől a hosszúsággal mélyebben fekvő niveaufelületre megyünk át. Ebből érthető, hogy az inga segítségével aránylag könnyen jelölhetjük ki a niveaufelület vagy geoid fekvését a földfelülethez képest.

A libella, vagy mi egyre vall, a függő ón a harmadik fontos tényező a földalak meghatározásában, a mennyiben ezen műszer a geoidnak a földfelület fölé való függőleges emelkedésére enged következtetést vonni. A libella légbuborékja ugyanis ugyancsak a föld potenciál hatása alatt mindig a legmagasabb helyet foglalván

el a műszer csövében, ez által a geoidnak érintő síkját határozza meg a megfigyelés helyén és a mondottak értelmében világos lesz már, hogy voltaképen nem tengerszín feletti magasságokat mér, hanem az egyes geoidoknak vagy nívaufelületeknek egymástól való verticalis távolságát.

Ha a mondottakat összefoglaljuk, be kell látnunk, hogy a tulajdonképeni fokmérés, a nehézségmeghatározás az inga segítségével és a geodesiai lejt mérés neve alatt röviden ismertetett földmérési módszerek egyenkint a földalak meghatározására csak úgy vezethetnek, ha ez alakról már előzetesen hypothesisesen rendelkezünk, a földet akár gömbnek, sphaeroidnak vagy ellipsoidnak tételezzük fel. Ha e feltevéseket elejtjük, — és habár nagyjában helyeseknek is kell őket mondanunk, a mai mérések pontosságával szemben már meg nem állhatnak — és ha a föld alakjának meghatározásához elfogulatlanul fogunk, a három módszer egyesített eredményeire van szükségünk. A fokmérés megadja a geoid méreteit és csillagászati irányítását a térben, a lejt mérés annak verticalis emelkedését a föld felület fölé, a nehézségmérés a földalak repraesentansa gyanánt választott geoid állandó potentialértékét.

A mit pedig a modern tudomány szellemében földalak neve alatt értenünk kell, az nem a bolygónk fizikai, látható felülete, hanem a földtömeg vonzó ereje és tengelyforgásából keletkező központfutó erő egyesített hatását ábrázoló felület, mely, habár ez sem egyszerű geometriai alakzat, mégis hasonlíthatatlanul egyszerűbb képződésű, mint ama végtelenül rögzös és szabálytalan földhát, melyet mindnyájan ismerünk, de melyet természettudományi igények szerint definiálni képtelenek vagyunk.

Dr. Kövesligethy Radó.

Esztergom vármegye helyrajzi és statisztikai szempontból.

(Felolvasatott az 1893. április hó 13-án tartott ülésen.)

Magyarország vármegyéit egykor a magyar alkotmány védbástyáinak szerettük elnevezni. Hosszú évszázadok multak el azokban a nehéz küzdelmekben, melyeket a nemzet a magyar faj fenntartásáért folytatott, s ime a honalapítás ezredéves évfordulója hány ilyen védbástyát talált készületlenül, hány ilyen vármegyének nincsen megírva helytörténeti monographiája?

Mint köztörvényhatóság Esztergom is azon vármegyék közé tartozik, melynek munkásságát ezután kell kifejtjenie; a hol egyéb-iránt örömmel jelezhet az ember elég sok és elég élénk mozgalmakat; csakhogy, a mit találunk, az majdnem kivétel nélkül magára Esztergom városára vonatkozik, s az a mi ebből a vármegyét illeti, csak apróbb töredék, a vélemények egymástól eltérő, sokszor különböző megnyilatkozása.

Nem lévén abban a szerencsés helyzetben, hogy Esztergom régiségbuváiraival, történettudósaival egy *Helischerrel*, egy *Knauz* Nándorral, egy *Villányi* Szaniszlóval valaha összeköttetésben lehettem volna, azért nem is kelhetnék versenyre velök, csekély tehetőségem szerint azért igénytelen kísérletet teszek, Esztergom vármegyének helyrajzi és statisztikai ismertetését illetőleg; ha másért nem, hát azért, hogy felbuzdítsam honfitársaimat, miután Bél Mátyásnak kéziratban hagyott monographiája óta is több mint másfélszáz esztendő telt el s ez alatt olyan ür keletkezett, a melynek betöltéséhez, a véghez ment események tárgyilagos elbirálásához, minél tovább halogatjuk, annál több és annál hivatottabb munkáskéz kívántatik.

* * *

Esztergom vármegye, a függélyes tagoltság szerint felfogva, hazánk kis magyar medenczéjének délkeleti aljában van a keleti hosszúság 36°1'—39°36', az éjszaki szélesség 47°35'—48°02' között.

A régi beosztás szerint e vármegye Magyarország dunáninneni kerületéhez tartozik, s körül van véve kelet felől Hont és Pest-Pilis-Solt-Kis-Kun vármegyék által; délfelől Pest-Pilis-Solt-Kis-Kun

és Komárom, nyugat felől Komárom és végre éjszak felől Bars vármegyék által.

Esztergom vármegye határait bizonyos tekintetben a Kárpátok déli nyulványai képezik; éjszakkelet felől a Duna, majd kelet felől a Pilis hegység egész tömege, mely innen Hontnak tulsó, Pest-Pilis-Solt-Kis-Kun vármegyéknek innenső részét foglalja el; délről a Vértes-Gerecse-hegység, végre nyugat felől az említettük pozsonyi vagyis felsőmagyarországi kisebb alföld.

A vármegyét kiválóan jellemzi, hogy azt a Duna, a mely ide Duna-Radvány és Duna-Mócs közt lép be, majd Dömösön alul éjszakkeleti irányt változtatva nagy hegyek közt tör át, annak az ötven kilométernyi hosszaságnak, melyet e vármegye területén tesz meg: mintegy 19 kilométernyire közös és természetes határát képezi Hont vármegyével; s Esztergomot nemcsak közigazgatásilag, hanem természettudományi és földrajzi tekintetben is két majdnem egyenlő nagyságú, de lényegesen eltérő részre, két járásra osztja.

Esztergom vármegye északi része, a párkányi járás, a Garam vizétől alacson hegysek között tágas völgyekből s mérsékelt magas fennsíkokból nyugat felé húzódik; ide nyúlnak — legalább részben — a szomszéd Bars vármegyéből a velkapolai hegyek, a Cseke alatt elterülő magaslat s a Mácsi pusztától Magyar- és Német-Szölgyénig elágazó kisebb heglánczolat; itt találtnak a Szölgyénnél s Ólvednél fekvő magaslatok, a Nánától Sárkányig és Kőbölkütiig elterjedő bélai hegy, végre a Kis-Ujfalúnál és Kőbölkütnél levő Somlyó kevésbbé jelentékeny emelkedésben.

A vármegye déli részét avagy az esztergomi járást megint két részre lehet felosztani; a keleti része geologiai szempontból eruptív-jellegű, a másik, a nyugati, inkább neptuni azaz vizeredetű. Magyarország és Erdély emléke újul meg az ember lelkében, midőn magának összehasonlítást csinál; a lapályon, a közel és messze távol ködében, sugár torony aljában tisztára meszelt bogár hátú viskók a szentegyházhoz közel, eleven sövény, azon belül zöldülő, majd frissen felhányt dombok, melyek az alatta szendergők helyét jekölik, az erdők aljában pázsit, a réteken virág.

Mikor az ember az Esztergom felől eső hegyek közt barangol, az útszélen heverő minden darabka kő egy-egy történelmi eseményről regél, ott kékelnek a magas hegyek ormai, melyeknek nem a tetejét, hanem az oldalát és alját aranyozza be a nap, s ha az ember az alakját minduntalan változtató panoráma szemléletébe elmerül, szinte fáj a lelke, hogy nem talál szavakat gondo-

latai, érzelmei tolmácsolására s nincsenek birtokában színek, melyek akár a hanyatló ősz, akár a kelő tavasz mezét kellőképen ki tudnák fejezni!

A Pilis-Gerecse-hegység nyulványai éjszakon gyakorta összeérnek a honti hegyekkel. E sorok írója nem érzi magát hivatva arra, hogy önálló véleményt mondjon, mennyiben lehet igaz ama feltevés, hogy a Duna valamikor Komáromtól kezdve Buda felé egyenes úton folyt s a tatai meg a velencei tavak ezen folyó, ezen Duna-ág maradványai volnának, s az árnak roppant küzdelmébe került, míg ez a meg-megújuló földrengések után a mostani irányát nyerhette, illetőleg az egyik régít elhagyta vagy megváltoztatta.

Szakemberek állítása szerint az esztergomi és honti hegyek szerkezete és geológiai tagosultsága azonos, és azok az alakulás első időszakában közös eredetűek voltak. A Pilis-hegycsoport az Alpok hegyrendszeréhez tartozik, a vármegye legelterjedtebb, legmagasabb lánczolata, kiterjedésre nézve 159 kilométer hosszú és 15—76 kilométer széles. A Pilis-hegyet hajdan Pelys-nek nevezték; ez értelme a mai kúpnak felelt meg, a magyar a kopasz fej tetejét maig pilisnek nevezi; latinban a kalap pilens, a haj pilus, a gömbölyű labda pila, az evet, a mókus, mely az erdőségben lakik, pele stb. *) E hegycsoport azt a szögletet foglalja el és tölti be, a melyet a Dunának Visegrádtól kelet felé kanyarodó ága s az Ó-Budától Pilis-Csabán, Leányváron és Doroghon át vezető országút vesz körül, és Táthnál végződik. A hegy főtömege Esztergomtól Szent-Endréig terjed, melyek elég meredek lejtőkkel, árkokkal, vizmosásokkal vannak tarkítva és a melyek koronája a híres Dobogókő, mely részben Dömös, részben Szent-Lélek, illetőleg Kesztyölcz községek irányában le felé tart.

Ha az ember a Dobogókőről szét néz: számos vármegye területét látja maga előtt; — ott kékellik legtávolabb a keleti szemhatár alján a Mátra, délkeletnek a főváros tornyaival, gyárkéményeivel a szőke Duna mindkét partjára építve; itt-ott kisebb-nagyobb falvak és városok, szürke köddel, párával takarva. A Dobogókő tömege két ágra szakad, a délibb Esztergom városának délkeleti oldalánál, a téglágetőknél ér véget, a másik végpontja a Várhegy, melyen a híres basilika épült.

Az esztergomi Várhegyről úgy tűnik fel Esztergom, mintha egy kis paradicsom volna; a szőlők aljában sűrű-közelségben elterülő

*) N e d e c z k y Gáspár: Dömös Esztergom, 1880. 104—105 lap.

gyümölcsöskertek visszaidézik emléünkben az ifjúkor aranyzabadságát, a hová a könnyen és szívesen teljesített hétköznapi munka után pihenni, üdülni tért az ember. A geologus azt állítja, hogy a Dobogókő hegye bizonyos labradorit-amphibol, augit, trachyt durva breccciából alakult. *)

Szent-Lélek község mellett a Pilishegy ismét kétfelé válik; ezek közül az egyik a délibb ág az ugynevezett „Fehérkő“, a másik a „Kétágú-hegy“, mely alatt terül el a „Cserepes-erdő“, hová a boldog fiatalság a tavasz örömeit élvezni jár. Felemlítendő magaslatok a „Rárói-hegy“ a mely a Nagy-Cserepeshez tartozik, a „Kishegy“, a „Vaskapu“, majd a „Szent-Tamás-hegy“ bent Esztergom városának területén s a „Kis-Lévai-hegy“ stb.

Az éjszaknyugati hegyág tagozatai a csaknem külön álló „Szamárhegy“, a „Hideglelős-kereszt-hegy“ és az „Öreg-hállás“. Pilis-Maróth községe fölött vannak a „Hosszúhegy“ a „Kopárd“ és a „Hamvaskő“. Mikor az ember Vácra érte este Visegrád felé gőzhajón erre tart, a felkelő hold sokáig ragyog a Duna sima tükreben, s a hajó kerekeinek egyhangú zakatolása szinte kísértetiesen csapkod az alaktalan éjszakában, a hegyoldalban szinte lelog egy-egy sziklafej, az ember azt képzelné, Meduzát látja, a mely fölött kigyókból van az üstök összefonva; majd az erdő mélye sűrű bozót, s a legszelidebb, a legkülönbélebb halmok váltakoznak.

A másik hegyecsoport a Gerecse, már a tokodi és tatai völgyek közt terjed el; három hegygerinczet képez, melyek közt a legmagasabb maga a „Gerecse“ a vármegye délnyugati határán, részben Pizskéig, részben Bajóth községeig nyúlva. A gyönyörű kilátás itt is ritkítja párját. Süttőtől délre a középből emelkedik a „Haraszt erdő“, majd a szomszédos komárommegyei falvak és Bajna közt nyulik a „Somberek“ ettől délre a „Szemek“ és délkeletre a „Bősomlyó“ és „Nyúlos“.

A Dorogh, Tokod és Sárísáp által bekerített hegyek szakadozottabb kiterjedéssel bírnak, mint a többiek; a hegyek éjszakkéleti oldalán húzódik végig a bécsi országút s a délnyugati oldalán vonul el az „Öreg-árok“, melynek vize Bajnától, Epöltől és Tokodtól gyűl össze, s Táthon alul folyik a Dunába.

Az esztergomi magasságmérések ezek: a „Pilis-teteje“ 757, a „Fehérkő“ 568, a „Dobogókő“ 700, a „Kopárdhegy“ 494, a „Vaskapu“ 485, a „Maróthi-hegy“ teteje $387\frac{1}{2}$ méter a tenger

*) Koch Antal: A Dunai trachyt csoport. Budapest, 1877. 248. lap.

színe fölött. A másik csoportból a „Gerecse“ 633, a „Pisznicze“ $557\frac{1}{2}$, a „Nagy Eménkes“, 527, a Gerecse és Somberek közt levő nyereg $454\frac{1}{2}$; a tokodi „Géta“ $447\frac{1}{2}$, a „Szenek“ 388, a bajóthi „Öregkő“ 366, a bajnai „Órhegy“ 348, végre a doroghi kőszikla $323\frac{1}{2}$ méter.

Az ezen hegyeken lévő hágók, és hegyszorosok inkább a szomszédos Pest-Pilis-Solt-Kis-Kun és Fehér vármegyék területére esnek.

Ma ezen hegyek érczetek nem szolgáltatnak; vannak mégis biztos nyomok melyekből azt lehet következtetni, hogy hajdan a Nagy-Cserepesben bányaművelést rendszeresen űztek. Geológiai tekintetben Esztergom vármegye oly gazdag, hogy arról egész tanulmányokat irtak Koch Antal,¹⁾ Nendtvich Károly,²⁾ Haníken Miksa³⁾ és mások, melyek a szakköröket egy félszázad óta élénken foglalkoztatják.

A Pilishegy tömege trachyt-kőből áll, ezekből kerülnek az ugynevezett járda- és koczkakövek, melyeket különösen a dömösi és a pilismaróthi bányákban fejtenek. A Strázsahegy Esztergom város területén egész külön álló homokkő hegy, melynek délnyugati oldalából mészköves sziklák tűnnek elő. Csupa mészkő a Kis-Gerecse-hegye, a mely a Piszniczével együtt jó márványt szolgáltat; mészköves a Nagy- és Kis-Eménkes, az Öregkő, Bajóth községtől keletre, a melynek mélyében egy sziklás barlang is található. A megye területén talált márvány vörös, fehér, kék, barna, hamvas, zöldes és májzinü. A kövekben az ősvilági csigák nagyon gyakoriak, számtalanszor volt alkalmam látni, mikor a hatvanas években hosszú nehéz szekereken szállították a súlyos sziklatömböket s a márványlapok és sziklahasábok oldalán a kőbe egymást kacskaringósan érő czirádokat rajzolt ilyenekből maga az alkotó természet. Az ugynevezett foraminifera tanulmányozására itt egy egész ember élete is kevés volna.⁴⁾

Gödrökben, vízmosásokban, partomlásokban különféle csigá-

¹⁾ Koch idézett műve.

²⁾ Nendtvich Károly: Magyarország kőszenei és azok vegytani vizsgálata. A magyar orvosok és természetvizsgálók Pécsen tartott VI. nagygyűlésének munkálatai. Pécsen, 1846. 117—126 l.

³⁾ Haníken Miksa: A magyar korona országainak széntelepei és szénbányászata. Budapest, 1878.

⁴⁾ Magyar Akad. Értesítő. A matematikai és természett. osztály közlönye 1862. A magyar orvosok és természetvizsgálók IX. nagygyűlésének munkálatai. Pest, 317—320 lap.

kat, szappanföldet, foszló anyagot (?) keserű sót és üveghutákban használható mindenféle alkalmas homokot lehet itt találni.¹⁾ Így jött napfényre a kőszén, a mely hivatva van Esztergom vármegyének új életet, új korszakot nyitni, s ha valahol ráillik a kőszénre a „fekete gyémánt“ elnevezés, az itten méltán megilleti azt. Az első kőszénbányát állítólag gróf Sándor, most hg. Metternich Paula uradalmában nyitották 1805-ben, a mikor egy kanász lett először figyelmes a sertései által feltúrt kövek különös alakjára, színére. Okiratokból annyi bizonyos, hogy 1812-ben az uradalomhoz alkalmazásért folyamodott egy bányász s mikor *Beudant* francia geologus 1819-ben erre járt, már ismerte az esztergom-vármegyei szenet.²⁾

A tokodi, csolnoki, sárisápi és zsemlei szenet 1846 előtt *Nendtvich* Károly vette vegytani vizsgálat alá, s úgy találta, hogy azok a bánáti és baranyai kőszéntől lényegesen különböztek, tetemes mennyiségben vaskovandot és ammoniak timsót foglaltak magukban, s arra, hogy kokszot égessenek belőle, nem tartotta alkalmasoknak, hanem különféle technikai célokra más szénnel keverve ajánlotta.³⁾

Az Esztergom vármegyei kőszénterület az Esztergom és Piszke között elterülő Duna folyamtól dél felé terjed, s magában foglalja az ezen oldalon lévő jobb oldali részt, a doroghcsabai völgyet, s a sárisáp-bajnai medenczét; a kőszén többnyire két emeletes rétegben, nagy kiterjedésben találhatók, alsó rétege eocen, a felső réteg oligocen. Ezen szénlerakodások édes és félig sósvízi s mocsári növények összehalmozódásából keletkeztek. *Bartek* Lajos helyesen jegyezte meg, hogy az e vidéken előforduló kőszén szép példa a geológiában, hol a nummulit-képlet alatt is van barna szén; de ez az édes vízi növényekből képződött.⁴⁾

Hantken szakavatottan leírta az esztergomi főkáptalan, a dorogi, az esztergomi papnevelő intézet tokodi bányaműveit; azonkívül a Sárisáp község határában levő annavölgyit s az esztergomi érsekség bajóthi és nyerges-ujfalusi kőszénbányászatait s azt jegyezte

1) Az 1837. évi „Regélő“ 486 lp.

2) Hantken Miksa: Idézett műve 188—189 lp. A m. k. Földt. Intézet I. Évkönyve. Pest, 1871. 113 lp.

3) A magyar orvosok és természetvizsgálók VI. nagygyűlésének munkálatai Pécsen, 1846. 124—126 lp.

4) *Bartek*: Esztergom és vidéke. Esztergom 1889.

meg, hogy addig, míg a salgó-tarjáni vasut meg nem nyílt, az esztergom megyei kőszén-bányák művelése nagyobb lendületnek örvendett! Így például 1860-ban már másfél millió métermázsaszén került forgalomba, s a budapesti gőzmalmok szénszükségletét majdnem kizárólag innen látták el s a termelés az 1867 és 1868-iki években közeljárt a két millió métermázsához.*)

Mi Esztergom vármegye völgyeit illeti, fentebb is említettük, hogy annak éjszaki része, a párkányi járás a hegytelen alföld rendszeréhez tartozik s leginkább róna, a mely a Duna és Garam közt gondosan művelt dusan termő szántó földekkel, kellemesen elterülő legelőkkal, rétekkel, madarak zengő énekétől hangos ligetekkel váltakozik; a termékeny fekete földeket, az igaz, több helyen vadvizes talaj, iszapos részek, itt-ott futó homok és sziksós terület tarkítja; de ez, annak jellegét nem igen módosítja.

Különbözik ettől a déli rész partlapálya, mely Süttőtől Szent-György mező felé a dédai csárdáig tart. A pilis-maróthi síkság a Basaharcztól Dömösig terül el, innen terjed szét a Somberek, a hol vérét ontotta egykor a hős Dobozy, s ide vonultak az ország nagyjai, midőn a mohácsi veszedelem után koczán forgott a haza sorsa.

Az esztergomi járás legnagyobb medenczéje a Mogyorós és Köles hegytől keletfelé elterjedő völgy, melyet az ebszónyi völgy-szoros választ el a Hegyeskőtől. Ezen a területen fekszenek Táth, Kenyérmező-pusztá, Tokod, Dorogh, Keszölcz és Csév, egyúttal ez a legfontosabb is, mert erre tervezik az új helyi érdekű vasutat, a mely a budapesti körvasutat fogja az almás-fűzitői vasúttal hihetőleg a kenyérmezei pusztánál összekapcsolni.

Kisebb síkság a kirva-sárisáp-ebeszónyi medence, melynek területén fekszenek Kirva, Ung, Dágh, Csolnok, Sárisáp, Epöl, Bajna, Pusztá-Gyarmat, Gyermely és Szomor, mely völgyet éjszak felé az ebszóny-pusztai völgy-szoros tart nyitva, kisebb síkság végre az, a mely Kenyérmező és Táth közt terül el.

Esztergom vármegye vízrendszerét illetőleg főtekintet a Dunát illeti. E hatalmas folyó Süttővel szemközt Duna-Mocs és Karva közt lép a vármegye területére s Esztergomig 13 kisebb-nagyobb szigetet képez. Nagyobb szigetek a muzslai alsó sziget, Muzsla község irányában; a táth-ebedi sziget, a Körtvényes és Nyáras,

*) Hantken M.: idézett műve 188—189 lp.

vége a primás szigete közvetlen Esztergom város mellett, melyet a Duna balkarja, a hévizekkel bővelkedő Kis-Duna ölel át.

A Duna folyamra nézve érdekesek Lanfranconi Enea következő adatai :

Dévénytől *)		az Adriai tenger színe fölött	
127 kilom. Komárom		104'70 méter	
141 „ Almás		103'80 „	
175 „ Esztergom		101'57 „	
245 „ Budapest		96'35 „	

Dévénytől**)	a folyam szélessége	az árter m.	A víztükör 0 pontjára vont mélység
148 km. Duna-Mocs	700 m.	1200 m.	5'20
150—153 „ Süttő	500—700 „	1000—1500 „	4'10—5'80
154—155 „ Karva-Piszke	500 „	800—1700 „	5'70—7'60
156—159 „ Lábatlan	500 „	600—1300 „	5'40—8'20
160—165 „ Nyerges-Ujfalu	500—650 „	1250—3650 „	4'10—8'80
166 „ Táth	650 „	3150 „	4'70
167—174 „ Ebed	300—650 „	800—3300 „	3'60—7'60
175—185 „ Párkány-Esztergom	350—850 „	750—1900 „	4'40—7'30
193—197 „ Dömös	400—750 „	550—850 „	4'70—5'70

A honnan világosan látható, hogy a Duna Esztergom mellett a legszélesebb s Ebed alatt a legkeskenyebb ; s az ártere Nyerges-Ujfalúnál a legnagyobb és Lábatlan mellett a legkisebb. Legmélyebb a víz Nyerges-Ujfalúnál és legsekélyebb Ebed községe mellett.

Az esztergomi járásban a Duna folyam partja magasabb, mint a tulsó oldalon ; folyása elég rendes, számos malmot is hajt, a gőzhajó szárazabb években Nyerges-Ujfalúnál a vízfenekén lévő szirteket kerülni kénytelen. A hajóhíd hossza Esztergom s Párkány közt 507 méter hosszúsággal bír.

A Dunában többféle hal találatik. Mayer István említi, hogy Ebednél dusan jövedelmező viza halászata volt.***)

A Garam vize Bénynél lép a vármegye területére, egy ideig Esztergom vármegyében halad, de a torkolatához nem messze a szomszéd Hont vármegyébe csap át s Kövesdnél ömlik a Dunába. A Garam hajdan Párkány városának a közepén folyt keresztül, jó

*) Lanfranconi: Magyarország ármentesítése. Budapest, 1882. 43 lap.

**) ugyanott 49—50 lap.

***) Az 1837. évi „Regélő“ 486 lp.

izü rákját dicsérik a geographusok.¹⁾ A Garam torkolata Dévénytől 177 kilométernyire fekszik, a folyam szélessége ott 350 méter, az ártere 1700 s vztükör 0 pontjára vont mélysége 6·30 méter.²⁾

A Garam mellék-vizei a Szikincze, a Kétyi víz, a párizsi csatorna; a Dunáé a doroghi víz.

Esztergom déli részeiben nem lehet mondani, hogy igen nagy vízkörnyék volna, forrás felbugyog elég s a mi van, az leginkább tavaszi hóolvadáskor, sebes nyári zápor után gyűl össze s a Dunába szakad.

Különösen bővelkedik Esztergom vármegye hévvizekben. Már a XVI. században megbámulta egy Stambulból érkező török követ a békákat Esztergomban, a melyek télviz idején is nagy vígan kurytyoltak. A hévvizek a várhegy alatt a Duna mellett közös rétegből fakadnak, a káptalan birtokán levő forrás tizenkét kisebb forrás egyesülése, s 26° C. szerint. Melegvizet észleltek már Neszmély és Almás között s azt hiszik, hogy a környék asszonyai attól kapják a golyvát az első gyermekágyból való felkelés után.³⁾ Ebednél a hév víz csak 19° C. szerint.

Valamikor tavak voltak Bátor-Keszin, Farnadon, Ebeden; de ezek vizét a tagosítás alkalmával lecsapolták; kisebb nagyobb tavakat találunk Sárísápon, Esztergomban (Öreg tó) s Kuralyon. A vármegye éjszaknyugati részében mocsarak is voltak, de azok is gyérültek már.

A vármegye éghajlata szelid, a meteorologiai adatokat ugyan nem jegyzi senki, s azok az állítások, a melyekből a vármegye közegészségügyi állapotára lehetne következtetni, nem állják ki a komoly bírálatot; ilyen Magda Pál észrevétele, a ki azt mondja, hogy itten a forró napokra hűs éjszakák szoktak következni, s a levegő hirtelen való változása ártalmas, különösen a Dunán erre utazó közönségre nézve.⁴⁾ A tudós geographus aligha nem erős náthát kapott, mikor Gömörből uj otthonába Sopronba költözött.

Esztergom vármegye területe Magyarország összes vármegyéi között a legkisebb kiterjedéssel bír; nem lévén az nagyobb 1123·30 □ kilométernél. Katasztralis holdakban az országos m. kir. statisztikai hivatal 175,173 holdnak mutatja ki, a mely szám 3,830 kat. hold-

¹⁾ Magda Pál: Magyarország legujabb leírása. Pest, 1819. 245 lp.

²⁾ Lanfrancioni i. m. 49 lp.

³⁾ „Magyar Föld és Népe“ 1846, 12 lp.

⁴⁾ Magda Pál: Idézett műve 244 lap.

dal mulja felül a m. kir. pénzügyminiszteriumnak művelési ágak szerinti kimutatásait.*)

Volt ugyanis a vármegye területén

	Esztergomi járás	Párkányi járás	Együtt
szántóföld	37,010 kat. hold	64,913 kat. hold	101,923 kat. hold
kert	494 " "	853 " "	1,347 " "
rét	2,952 " "	4,403 " "	7,355 " "
szőlő	5,483 " "	2,715 " "	8,208 " "
legelő	10,416 " "	7,547 " "	17,963 " "
nádas	106 " "	127 " "	233 " "
erdő	25,868 " "	7,456 " "	33,324 " "

összesen 83,329 kat. hold 88,814 kat. hold 171,343 kat. hold
a honnan kitűnik, hogy a vármegye éjszaki részében a szántóföldekből 63·69% a párkányi, s 36·31% az esztergomi járásra esik s viszont a hegyes és erdős talajból 77·63% az esztergomi, 22·37% ellenben a párkányi járásra jutott.

Legtöbb erdeje van az esztergomi járásban Pilis-Maróthnak, legkevesebb Esztergomban a vízi városnak; legtöbb van a párkányi járásban Farnad községének s Kuralnak; egy általában nincsen erdeje Szent-Tamásnak, Táthnak, Mocsnak és Karvának.

1891-ben az erdőterület összesen 35,282 kat. holdat tett, a mely így oszlott meg:

véderdő	230 kat. hold
futóhomokon álló erdő	484 " "
feltétlen erdőtalajon álló	33,862 " "
nem feltétlen erdőtalajon álló	706 " "
tölgyerdő	29,253 " "
bükk és más lombos	5,975 " "
fenyő	54 " "
állami	— " "
törvényhatósági s községi	3,252 " "
egyh. testületetek és személyeké	14,568 " "
közalapítványi	6,591 " "
magán alapítványi	— " "
hitbizományi	1,215 " "
közbirtokossági	4,881 " "
részvénytársulati	— " "
az 1879. évi XXXI. tcz. 17. §. alá tartozott	30,507 " "
az 1879. évi XXXI. tcz. 17. §. alá nem tartozott	4,775 " "

*) A budapesti kataszteri kerület összes becselőjársainak osztályozási stb. összcillítása. Budapest, 1883.

Nyilvánvaló ezek szerint a feltétlen erdőtalajon álló, leginkább tölgyerdő nagy mennyisége; továbbá azon körülmény, hogy az összes erdőterületnek 43·71%^o egyházi testületek s személyek birtokát képezte.

Vadokban, úgy a Pilis, mint a Gerecse bővelkedik; szarvas és őz nagyon gyakori, vaddisznó azonban és farkas nem mutatkozik; ritka a fogoly, fűrj, s a szalonka nem rendszeren jelen meg; ősszel a jeges Dunát vadludak és vadkacsák lepik el, de ritkán vadászszaak.

Füvészet tekintetében a vármegye két különmemü területet képez; az éjszaki rész Magyarország felső vidékeinek síkságára, egyes növényfajokban a magyar alföldre emlékeztet; a déli részben hasonlatossága van Hont, Nyitra, Pozsony vármegyék, sőt Alsó-Ausztria florájával, az elsőben a réti, a mocsári szikesek tűnnek elő, a másodikban a cserjés, füves dombok, kősziklák, erdők s rétek flórája.*)

Dr. Feichtinger Sándor 1865-ig a vármegye éjszaki részéből 791 növényt sorolt fel, ezek közül kettő a sziktelen virágtalan edényesek sorába tartozik, 176 az egyszikűek és 613 a kétszikűek osztályába.**) Nevezett orvos Esztergom vármegye területen 28 olyan növényfajt talált, a melylyel a nálánál sokkal nagyobb Pest-Pilis-Solt-Kis-Kún vármegye nem bírt.

A földterület, a mivelési ágak nemeit s a belterjes gazdálkodást tekintve, sokkal gazdagabb, sokkal előnyösebb a párkányi járásban, mint az esztergomiban; amott a föld jövedelme átlag 6 frt 49 kr., emitt csak 3 frt 67 kr. egy-egy kat. hold után, a szántóföldek jövedelmét a párkányi járásban 7 frt 34 kr-ra tették akkor, mikor az esztergomiban az csak 4 frt 41 krt tett ki, csupán a kertek és nádasok értéke multa emezét fölül; meg kell azonban jegyeznünk az összes jövedelemben mind a kettő nagyon arányosan osztozott***)

*) A magyar orvosok és természetvizsgálók X. nagygyűlésének munkálatai. Pest, 1865. 285 lp.

**) U. ott a 264—285. lp.

***) A budapesti kataszteri kerület összes becslőjárásainak osztályozási stb. összeállítása. Budapest, 1883.

A föld tiszta jövedelme volt

	az esztergomi j.	a párkányi j.	együtt	%
szántóföld után	163,471 frt	476,629 frt	640,100 frt	72·99
kert	5,265 „	7,158 „	12,423 „	1·42
rét	17,836 „	30,535 „	48,371 „	5·54
szőlő	67,539 „	30,865 „	98,404 „	11·22
legelő	12,663 „	13,128 „	25,786 „	2·93
nádas	1,128 „	709 „	1,837 „	0·21
erdő	37,956 „	12,065 „	50,021 „	5·09
összesen:	305,858 frt	571,089 frt	876,947 frt	100

Esztergom vármegye főtermesztménye az őszi buza, az árpa és a rozs, bár kukoricza-földje is van elég, sőt a nép a burgonya földeket is nagy szorgalommal műveli. A len és kender kevés, a mije van is, a Garam melléken természetik, gyümölcse sok van s különösen az őszi barack híres.

Az 1892. évi beültetett s learatott terület a következő volt

	□ hold	termett mmázsa	átlag mmázsa
őszi buza	24,857	190,294	7·66
kétszeres	1,205	12,218	10·14
őszi rozs	9,703	70,213	7·24
tavaszi buza	10	92	9·20
„ rozs	38	320	8·42
„ árpa	20,570	99,485	4·84
zab	7,513	47,577	6·32
köles	62	354	5·71
szemes kukoricza	9,494	78,422	8·26
borsó, lencse, bab	378	1,932	5·11
czukor répa	221	17,960	81·27
burgonya	3,648	66,714	18·29
takarmányrépa	1,695	185,892	109·67
bükköny-keverék muhar	2,970	52,816	17·78
természetes kaszáló	7,425	144,025	19·40
ugar	16,628	—	—

Ezen kimutatásba az elemi csapás folytán egészen elpusztult termés nincs betudva, a mi buzában 848, kukoriczában 830, rozsban 655, árpában 423 holdra rugott és így tovább.

Nagyon alá hanyatlott a vármegye szőlőtermése is. Voltak idők mikor réges-régen, a XII. században ide sereglettek egész

Európa borkereskedői magyarországi, jelesül az alföldi józamatu borok végett.¹⁾

A neszmélyi szőlővidékhez tartozó esztergomi hegyekben az az 1890. évben már csak 30,371 hektoliter bor termett s 943,588 kilogramm szőlőt adtak el s az összes szőlőszeti termés csak 417,622 firtnak felelt meg.²⁾

Az esztergom vármegyei gazdasági egyesület különben Esztergom városának területén nyolcz holdnyi területen amerikai szőlőtelepet rendezett be s 1890-ben 102,900 darab ilyen amerikai phylloxera-mentes szőlővesszőt adott el. — A bajcsi birtok ezelőtt 10 évvel a kincstár részére 80 holdon finom dohányt termesztett.³⁾

A vármegye alakulására nézve érdekes történeti adat, hogy akkor, mikor az első apostoli király az esztergomi érsekséget megalapította a főpapi és közigazgatási hatóságot egymástól nem választotta el szigorúan; így történt, hogy az érsek fennhatósága egész Morvaország területéig terjedt, s a nyitrai püspökséget csak később hasították ki belőle. Már a XI. században fennállott az esztergomi várispánság s területéhez tartozott Muslau, Kirva és Nyék; laktak benne különféle ugynevezett conditionariusok, várjobbágyok, királyi és érseki udvarnokok, királynéi és érseki hadakozó népek, praedialisták, hirnökök, pohárnokok, mindnyájan szolgálati viszonyban.⁴⁾ Sőt már a létezés legrégibb nyomai is feltalálhatók, így Bajóthon egy régi köves utat a nép „Isten útjának“ nevez a kis-bényi igen jelentékeny földsánczokat *Henszlmann* egy vonalra helyezi a nógrád-megyei kiskeszii elsánczolt táborhely maradványaival s azt hiszi, hogy valamint a Csörsz-árkát a rómaiak szövetséges társai a metanaszta jászok ásták: úgy ásták ezeket a kisbényi sánczokat is, mely innen a Garam felé Nógrád vármegyébe huzódott.⁵⁾ Dömös a XI. században a magyar királyok tartózkodási helye volt, s egy hegyet a nép mai napig Pád vagy Árpád várának nevez.⁶⁾

¹⁾ Fejér: Cod. Dipl. VII. 5. 143. — „Magyar Sion“ V. évf. 1867. 349 lp.

²⁾ A földmivelésügyi m. kir. minister 1891. évi jelentése. Budapest, 1893. 82—83 lp.

³⁾ Kőrösi: Esztergom és vidéke 322 lp.

⁴⁾ Pesty Frigyes: A várispánságok története.

⁵⁾ Henszlmann Imre Magyarország ő keresztény, római és átmeneti stylu műemlékei. Budapest, 1876. 14 lp.

⁶⁾ N ed e c z k y Gáspár: Idézett műve 8 lp.

Csóka Károly a hatvanas évek elején az esztergomi káptalan levéltárában egy régi térképet talált, a mely a Knauz Nándor által szerkesztett „Magyar Sion“ nevű folyóirat régi okmányainak adataival összehasonlíttatván, kitűnt, hogy maga Esztergom városa egész Doroghig terjedt. Ezen a területen akkor három lovagrend székelt, s tizenegy népes zárda találtatott. A várostól délre feküdt „Szent István“ (Villa sancti Stephani), mely a Duna részéről „Szent Pál falujával volt határos; a párkányi oldalon lévő „Istenhegy“ nevű emelkedéssel szemben volt egy másik falú „Szent István király“ (Villa S. Stephani Regis), melyet valamikor Obonynak vagy Abonynak is hívtak; a Strázsa-hegy felé volt a „Bille-föld“ (Terra Bille), a Kis-Duna mellett, majd az angyalhid helyén állott „Szent Pál falúja“; a Győrből Budára vezető országút mellett volt a „Szent-Lázár lovagok helysége“, másutt feküdt a „Nyirföld“ másutt a „Sember“, a „Debedel“, másutt a „Szent-Anna asszony eleje“. ¹⁾

A községek alakulása régentén úgy történhetett, hogy a nép a szentegyházak a kőből épített templom körül sánczot, sövényt csinált; ide huzódott a betörő ellenségeskedések elől, itt temette el hadban elesett jobbait, ezek emlékének élt, a sirokhöz közel, a mint azt a lelkész, a ki a hadakozásban is vezére volt, a népet tanította. Később egyes pontokra őrszemeket, remetelakásokat állítottak. A középkori egyházlátogatások jegyzőkönyvei feltűnő gondot fordítottak arra, vajjon a czinterem körül volt-e kerítve vagy sem; s hogy hogyan és hol éltek a remeték. A mai korban megfoghatatlan, miért találkozott volna annyi ember, a ki talán szerencsétlen szerelem miatt vonult a magányba s ott gyökerekkel, gombával, erdei gyümölcscsel tengette életét. Ez intézmény a lovagkorban a hadviselés kicgészítő részét képezte, legalább azt kellett képeznie.

A történelemből tudjuk, hogy az 1495-ik évben a vármegye még 1100 porta után adózott, a mely 1553-ban 142 portára olvadt le, az is 17 községben. ²⁾ Az 1787-iki népösszeírás alkalmával a lakóhelyek száma 206 volt; megjegyzendő, hogy ekkor már egyesült Komárom vármegyével s így mutatták ki a lakóhelyek és népesség számát 1804 5-iki összeírás alkalmával is.

¹⁾ „Magyar Sion“, III. köt. 219 lp.

²⁾ Acsády: A magyar nemesség és birtokviszonyai „Értekezések a történett. osztály köréből.“ XIV. köt. 9. szám, 18 lp.

A jelen század elején Esztergom vármegye területén volt 1 szabad kir. város, 4 mezőváros, 45 falú és 3 pusztá; ¹⁾ ma a lakóhelyek száma 109; ugy azonban, hogy ebből rendezett tanácsú város 1, nagy község 29, kis község 23, pusztá, telep, major s egyéb lakó épület 56, melyekben az 1890-iki népszámlálás alkalmával mindösze 78,378 lélek találtatott.

A vármegye és Esztergom városának a népessége a XVII. és XVIII. század végén leginkább települések által gyarapodott. *Villányi* Szaniszló összeállította a régi vármegye népességét, a melyet ő 1696-ban 8—9000-re becsült, s 1785-re Schwartner adatai nyomán 41,193-ra számított ki. ²⁾ Kiegészítvén e táblázatot a következő kimutatást nyerjük:

	róm.kath.	ágost	helv.	gör. kel.	izr.	más felek.	összesen
1696	—	—	—	—	—	—	8— 9000
1732	10,913	118	1421	20	1	—	16,973
1755	17,027	169	3651	45	108	—	21,100
1785	—	—	—	—	—	—	41,193
1787	—	—	—	—	1752	—	132,389 ³⁾
180 ⁴⁾ / ₅	—	—	—	—	—	—	45,994
1850	58,885	4043	22,300	40	2245	—	90,962 ⁴⁾
1857	63,791	4173	22,748	44	2883	—	93,964
1870	55,111	558	7494	35	2106	—	67,024
1880	60,743	629	8390	145	2140	—	72,166
1890	65,677	588	9135	20	2939	20	78,378

Ezen érdekes kimutatásból kiviláglik, hogy a vármegye népessége az 1870—1880. időszakában tényleg 7·67, a következő decennium alatt 8·61%-al szaporodott; a mi a lefolyt 21 év alatt 16·94 százaléknak felelt meg, az évi átlagos szám 1869—1880. alatt 0·67; a következő decennium alatt 0·83; végre 1869—1890 alatt 0·75%.

A népmozgalmi adatokkal kombinálva Esztergom vármegye lakossága természetes szaporodás által az utolsó tíz esztendő alatt 10·46 százalékkal emelkedett, a mit ha egy-egy évre reducálunk 0·01% jön ki. Ha a természetes úton gyarapodott népesség számát az 1890-iki népesség számával összehasonlítjuk, 7551 külön-

¹⁾ Magda Pál: Idézett műve. 245 lp.

²⁾ Az esztergomi főgymnasium 1891/2 évi értesítője. Esztergom 1892. 16. lp.

³⁾ Esztergom- Komárom-vármegye Esztergom és Komárom városok nélkül.

⁴⁾ Uebersicht des Bevölkerungsstandes des K. Ungarn im J. 1850, Ofen 1851 1—2 lp.

bözet áll elő; a mit azon körülményből is meg lehet magyarázni, hogy ezen összeírás alkalmával 7404 egyén találtatott csupán a Szent-István koronája területén, a ki ide való honossággal birt. A távol levő helybeliket az orsz. magyar kir. statisztikai hivatal 185 százalékra becsüli.

Esztergom vármegye, az igaz, területére nézve Magyarország összes vármegyéi közt a legkisebb; a népesség tekintetében azonban a tizedik helyet foglalja el, a mennyiben egy kilométerre 69·77 lélek esik, több mint Békésben, Biharban, Csanádban, Csongrádban, Győrben, Pest-Pilis-Solt-Kis-Kun vármegyében, Pozsonyban, Sopronban, Zalában.

Nemzetiségre nézve e század elején 34 községben volt magyar, 10 helységben tót és 6 helységben német;*) ma csak 7 községben van többségben a tót, de 8 községben túlsúlyllyal bír a német, a többiek magyarok.

Nemzetiségre ekként oszlik meg Esztergom vármegye:

	az esztergomi járásban	a párkányi járásban	Esztergom r. tan. városban	Együtt
magyar	21,494	32,275	8,736	62,505
német	8,403	183	355	8,941
tót	5,331	935	166	6,432
oláh	4	2	—	6
ruthen	—	—	—	—
horvát	8	9	18	35
szerb	3	1	7	11
vend	2	—	—	2
egyéb nyelvű	313	66	67	446
összesen	35,558	33,471	9,349	78,378

A németek száma 1880-ban 8473 volt, 1890-ben végre 8941.

A germanisatio nem újabb keletű. Mikor Esztergomban 1696 jan. 23-án Thuróczy Jánost és ifj. Szentgály Istvánt biztosoknak választották meg, a két magyar nevű egyén közül az egyiknek „német biztosnak“ kellett lennie, hogy az elszállásolandó katonaság körül kifogástalanul teljesíthesse kötelességét.***) Esztergom városában még a hatvanas évek közepén is két molnár czéh volt, melyek közül az egyik, azt tartom, a népesebb: a német czéh volt.

*) Magda Pál idézett műve.

***) Az esztergomi főgymnasium 1891/2. évi értesítője. Esztergom, 1892. 16 lp.

A gazdaság körül használt házi állatok közül volt szarvasmarha az esztergomi járásban . . . 7840 drb 675,628 frt értékben
 a párkányi járásban . . . 7094 „ 590,595 „ „
 összesen . . 14,934 drb 1.266,223 frt értékben

A lóállomány volt az esztergomi járásban . . . 3,846 drb 339,824 frt értékben
 a párkányi járásban . . . 6,009 „ 558,400 „ „
 összesen . . 9,855 drb 898,224 frt értékben

A juhok száma és értéke az esztergomi járásban . . . 15,417 drb 134,076 frt értékben
 a párkányi járásban . . . 39,264 „ 292,374 „ „
 összesen . . 54,681 drb 426,450 frt értékben

végre a sertéseké az esztergomi járásban . . . 10,651 drb 152,588 frt értékben
 a párkányi járásban . . . 10,170 „ 158,920 „ „
 összesen . . 20,821 drb 311,508 frt értékben.

A földmivvelésügyi m. kir. minister 1884-ben a hasznos házi állatokat a parasztbirtok, s a kis- és nagy birtok használata szerint mutatta ki, s kiterjesztette figyelmét a gazdaság körül tenyésztett baromfiakra, úgy mint tyukokra, pulykákra, ludakra, kacsákra, de sőt a galambokra és méhkasokra is.*)

Esztergom vármegye népességének foglalkozás szerint való kimutatása mind ez ideig nincs közzé téve. Annyit határozottan mondhatunk, hogy az nagy részt az őstermelés bizonyos ágaira s a fél gyártmányokra szorítkozik. Az erdőgondnokság Pilis-Maróthon tömérdek építési és burkolat követ fejt, meszet éget, s az uradalom erdőgondnoksága igen sok vegyes, kemény tűzi fát, épület és szerszám fákat, tölgyfa kérget, kerekek alkatrészeit, botokat stb. hoz forgalomba; B. Poppernek Párkány mellett óriási tűzifa rakodója van, Süttön az Ordódy-féle márványtelep s a Holdampfféle cég építkezési czélokra lépcsőket, folyosó és balkon-lapokat, gyámköveket, balustereket, sírköveket stb. faragtat; Lábatlanon a gr. Roón-féle gyár s a csillaghegyi kőbánya részvénytársaság, végre egy nyerges-ujfalusi gyár román és portland-féle czementet készít.

A fő- és székváros emelkedésében a piszkei vörös márvány rendkívül nagy szerepet játszik; a baloldali Dunapartot ebből a

*) Magyarország hasznos házi állatai összeírásának eredménye 1884. Budapest, 1886.

márványból építették, mely az idő viszontagságaival nemcsak a szabad ég alatt, hanem a vízben is derekasan helyt áll.

Tégla- és fedőcserép-gyára van Esztergomban Eggenhoffernek, ilyen van egy Párkányban és egy Szent-György mezőn. Weiss Mihály és Magyarai László cégek nagyságban és színben a legdíszesebb és legdivatosabb agyagkályhákat hozzák forgalomba, szeszegetők, bőrgyárak vannak Esztergomban, keményítő gyár Párkányban, stb.)*

Maga Esztergom városa hajdan góczpontja volt a világkereskedelemnek a legtávolabb eső China és India itt adott találkozót Európa nyugati országaival,**) a legfinomabb posztók a szövetek minden neme, a legdrágább prémek keltek el az ide való áruházakban, a melynek árumegállítási joga volt, s a vármegye és város messze földön híres volt. Most a vármegyében a párkányi őszi vásár a leghíresebb (Simon Juda napkor), mely kiváltképp zöldség-félékre, káposztára bir nagy jelentőséggel. A jelenkori üzlet és forgalom figyelemmel tartása céljából Esztergomban 1851-ben kereskedelmi társaság alakult, tagjainak csekély száma miatt azonban kevés eredményt tud felmutatni.***)

Mi a vármegye hitelviszonyait illeti e tekintetben különösen említendők a takarékpénztárak. Ilyen pénztézet van egy: Esztergomban és egy: Párkányban; az előbbi helyen azonkívül egy kereskedelmi és iparbank is működik.

Az esztergomi takarékpénztár száz darab egyszáz forintos részvénynyel még 1844-ben alakult; az alaptőkéje ma 120,000 frt s a kétszáz forintos részvények ára 1600 frtért kel. A takarékpénztár sokat veszített 1849-ben Kossuth-bankjegyekben; félszázados jubileumát jövő évben fogja ünnepelni. Összforgalma 1891-ben 7.298,198 frt volt.

A kereskedelmi és iparbank ezen esztergomi takarékpénztár keletkezése után éppen harmincz esztendő múlva alakult 2000 darab egyszáz forintos részvényekkel, névleges alaptőkéje ma 200,000 frt, a melynek fele tényleg be is van fizetve; egy részvény ára 155 frt, összforgalma 4.405,464 frt; a harmadik pénztézet a párkányi takarékpénztár, melynek „esztergom megyei“ a neve; ez az

*) A győri kereskedelmi és iparkamara 1891. évi jelentése. Győr, 1892. 63 lp.

**) Magyar Sion. Esztergom, 1867. V. évf. 349. s köv. lp.

***) Dr. Körösi László Idézett műve. 412—413. lp.

esztergomi kereskedelmi bank keletkezése előtt jött létre; alaptőkéje 100 000 frt, egy részvény ára 230 frt, az összforgalma 3.631,445 frt. *)

Esztergom vármegye háztartási viszonyára vonatkozó adataink nem ujak ugyan, némi tájékoztatást azonban mégis nyújtanak. Az összes községek vagyonának becserkéke 1881-ben 1.286,147 frt 62 krt tett ki, a miből

az esztergomi járásra	184,387 frt 77 kr.
a párkányi járásra	238,157 „ 36 „
Esztergom r. t. városra	863,600 „ 49 „
összesen	1.286,147 frt 62 kr.

esett; a községek szenvedő vagyona összesen 153.908 frt 30 krt tett ki, a mely adósságból alig egy negyed rész jut, a vármegye két járására, a többi mind Esztergom városáé, a mely egy modern laktanya felépítésére éppen közelebbről 700,000 frtot vett kölcsön.

A községi pótdadó alapját képező állami adó 361,356 frt 48 krt tett ki, s a vármegyében ez átlag 20,17 %-nak felelt meg, Esztergom városában a 40 18%-ot is meghaladta. **)

A pénzüzeteken kívül a vármegye anyagi felvirágoztatását czélozzák a csillaghegyi kőbánya és lábatlani cémentgyár, mint részvénytársaság, mely harmadéve keletkezett s 250,000 frt alaptőkével rendelkezik az esztergomi helyi gőzhajó részvény társaság a mely 1885-ben jött létre s végre az ugynevezett Esztergom-Almás-Füzitői helyi érdekű, máskép Esztergom-nyugati vasut, a mely 90 évre csak harmadéve alakult; üzletvezetője a m. kir. államvasut s 1891. nov 29-én adatott át a forgalomnak.***)

Ezen vasut pályájának a kiterjedése csak 41,833 kilométer Tokod és az Anna-völgy közt egy kisebb szárnyvonallal bir, s 6930 drb bemutatásra szóló száz forintos törzs-, és 17,875 drb ugyanolyan értékű elsőbbségi részvényekkel rendelkezik, ezek szerint 2,½ millió tőkét forgat. Az elsőbbségi részvényeket hetvenöt esztendő alatt fogják kisorsolni.

Hitelszövetkezetek a vármegyében eddigelé nem keletkeztek, pedig kívánatos volna, miután ez éppen a magával tehetetlen szegényebb sorsú földműves boldogulását van hivatva megteremteni.

*) Magyar Compass 1892/3 XX. évf. 199—200 és 343 lp.

**) Hivatalos stat. Közlemények: A községek háztartása és pótdadjuk 1881. Budapest, 1883. 115—117 lp.

***) A kereskedelemügyi miniszternek 1891. évi működéséről a törvényhozás elé terjesztett jelentése. Budapest, 1892. 592. és 631. lp.

A közlekedési viszonyokat az állami és megyei utak, a vas-pálya és gőzhajó eszközlik. Az államút hossza Pest-Pilis-Solt-Kiskun vármegye határától kezdve: Leányváron, Dorogon, Táthon, Nyerges-Ujfalun és Süttön keresztül 32'604 kilométert tesz ki, melynek nagy részét közelebbről alkalmas karfákkal láttak el. A megyei utak hossza 243'82 kilométer, ebből a párkányi járásra esik 144'85 az esztergomi járás úthálózata 98'97.¹⁾

A hatvanas évek alatt tárgyalásokat folytattak az iránt valjon a vármegye érdekében tervezett Budapest-Ujszönyi vasutat viá Bicske, Tata vezessék-e? avagy a vörösvár-csabai völgyben? a „Pester Lloydban“ később cikkek is jelentek meg, melyek az esztergomi szénét ócsárolták s az ide való bányák tartalmát nem tették többre harmincz millió métermázsánál. Hantken méltán kifakadt ezen speculatio ellen, s határozottan kijelentette, hogy azoknak, a kik ilyesmit állítanak legkisebb fogalmuk sincsen Esztergom vármegye roppant széngazdagságáról.²⁾

Azóta kiépült s forgalomnak át adatott az esztergom-fűzitői vasút, a vármegyét átszelő néhai osztrák-magyar államvasutat magához váltotta az állam; Nána felé sűrű közlekedést folytat a garam-ipolyvölgyi vonalon, s Párkányból helyi gőzhajója közlekedik Budapest fő- és székvárossal.

Az almás-fűzitői vasút eddigelő inkább a személy, mint a teheráru szállításnak látszott kedvezni. Az 1891. év folyamán ugyanis

	felszállott		leszállott	
Neszmély - állomáson	933		1013	
Süttö	1324		1215	
Lábatlan	807		891	
Nyerges-Ujfalú	1057		1090	
Tokod	1133		1158	
Esztergom	3855		3871	

utas. Továbbá elszállítás végett

	feladatott		leadatott	
	1890-ben	1891-ben	1891-ben	
Neszmély - állomáson	4519 tonna	214 tonna	4 tonna	
Süttö	1385	268	30	”
Lábatlan	144	153	34	”
Nyerges-Ujfajú	282	66	20	”
Tokod	4008	4614	645	”
Esztergom	5421	70	128	” ³⁾

¹⁾ A győri kereskedelmi és iparkamara 1891. évi jelentése Győr 1892. 87 lp.

²⁾ Hantken Miksa: Idézett műve 19 lp.

³⁾ A kereskedelemügyi m. k. minister 1891. évi jelentése. Budapest, 1892. 630—631. lp.

A vármegye közlekedési viszonyai óriási lendületet nyernek a budapesti körvasútnak Esztergommal, illetőleg Kenyérmezővel történendő direct összekapcsolása által, s azon vasúti híd felépítésével, a mely az esztergomi vasúti állomást az esztergom-nánai pályaudvarral köti össze. A hercegprímás 1891-ben közgazdasági és stratégiai érdekből lemondott a székvárosában élvezett hajóhídnak átlag 9000 frtnyi évi jövedelméről, viszont a magyar állam kötelezettséget vállalt egy felépítendő összekötő vasúti hídra nézve, melynek furását mindkét part talajában a tavaszon megkezdették,*) s a folyó évre az Államköltségvetésben 50,000 frtot irányozták elő.

Esztergom vármegye népessége igen józan, igen értelmes; rendszeresen gondolkodó s inkább komoly, mint vidám. A meggyőződésének kifejezéseiben hajlíthatatlan, érzületében vallásos, buzgó, úgy szólván idealis. A nép rendkívül ragaszkodik az ősi szokásokhoz különösen a magyar vidéken, sőt *Feichtinger* szerint a népnek Szent-Lélek, Kesztlöcz és Csév községek körül is az ázsiai őskorból származó hitregéi s hiedelmei vannak**).

A vármegye déli részében a férfi lakosság szorgalmasabb, a mi az éjszaki részben talán jobban a nőnemre illik, minek oka a foglalkozás különféle nemeiben rejlik. Az esztergomi járásban a férfiak fát vágnak, követ törnek, házakat építenek és heti hajókon dereglyéken járnak; a dömösi férfi sokszor egész nyáron se látja a családját, mi alatt az asszonyok kerteket bérelnek, zöldséggel és gyümölcsessel élénk kereskedést üznek, a párkányi járásban a nép inkább földművelő, szarvasmarhát, sertést és baromfiat tenyészt, lovakat nevel s fuvarba jár. A nyerges-ujfalusi gazda kevély a maga jó lovára, csikajára.

A házközösség nyomait még a folyó század elején észlelni lehetett. Mayer István legalább azt állítja, hogy egy családban 3—4, sokszor több asszony is találtatott, miután a fiak „haza házasodtak“ s a fiatal menyecske a maga sógorait nagyobbik vagy kisebbik uramnak titulázta.***)

A nép öltözködése a Duna mentében hasonlított a Komáromból és Csallóközből ismeretes hajósok, halászok stb. ruházatához, a nők a divattal úsztak; önállóságot a párkányi járásban alig talált

*) Jelentés a kereskedelemügyi m. k. ministerium 1893. évi költségvetéséhez. Budapest, 1892. IV. füz. 142. lp.

**) A magyar orvosok és természetvizsgálók X. nagygyűlésének munkálata. Pest, 1865. 278. lp.

***) „Regelő“. Pest, 1837. V. évfolyam, II. köt. 510—511 lp.

az ember, a vármegye keleti része a honti s a nyugati a bars-megyei és komáromi népviseletet követi. Csudálatos, hogy a magyar nemzeti viselet egyik legrégebb emlékét az esztergom vármegyei kisbényi parochialis templom egyik capitaelje tartotta fel az utókor számára, a mely templom hajdan a premontréi szerzeteseké volt, s 1217-ben épült; beretvált arczu, csak bajuszszal ékeskedő két vadász alak ez, térden alul érő bő zekében, felálló gallérral, sark nélkül való csizmában.¹⁾ A férfi nép szereti a bárány bőirel bélelt mándlit, az asszonyok szeretik a kecskeprémes mentét s általában kék színű posztó a megszokott. Valamikor a muzslai férfiak széles karimájú kalapot, sarkantus kordován csizmát viseltek.²⁾

A nők most is szeretik a bő széles öltözködést, a „jó szín“ piros kendőt, a csinos fehér előkötőt szépen tökmagozva (gezangerlt), szeretik a granat-gyöngyökből füzött kölönczöt, s az illatos szappant és piperét. A mit e helyen felemlitenünk kell, az az ugynevezett „bulázó,“ melylyel az asszonyok fejüket körül csavarják, s a mely a bővebb tanulmányozást megérdemelné. „Búla“ vagy „bulya“ ugyanis a régi magyar nyelvben először török nő, a török férj kedvenczét (mulier, uxor Turcica) jelenti, másodsor „búlyaváson“ annyi, mint keleti lepel (tela, Coa, Coa vestis, byssus³⁾, a mely viselet tehát keleti, nyilván török eredetre vall; a fejkötőt a palócz vidéken búfedélnek is hallottam szólítani, s azt hittem, arra az actusra céloznak vele, hogy a mennyasszony fejét az avatás napján be szokta kötni a nászasszony. Bucs és Mocs esztergomvármegyei községekben a búlázónak „fidel“ a neve, a protestáns nő tehát a búfedelet tájszólás szerint csak fidelnek ejti ki, és semmi kétséget sem szenved, hogy ezt a párta helyett viseli az asszony, hogy mennyi idő óta, a jó Isten a megmondhatója!

Esztergom vármegye népessége elég rendesen él, legalább a párkányi járásban. Fejenként egy évre a marhahúsból az igaz csak 11·31 kilogramm esik, azonban a sertéshúsból 24·27; szereti egyébiránt a zöldség és tészta-étel minden nemét, túróval, mákkal, szilvaízzel, nem veti meg a baromsít, halat, tojást és gyümölcsöt stb.

Esztergom vm. halálözési viszonyai nem annyira megdöbbenők, mint a hogy hírlik; e tekintetben úgy látszik a párkányi já-

¹⁾ Henszlmann Imre: Idézett műve. 123 lp. — Byn fia volt Hunt loagnak.

²⁾ „Magyar Föld és Népe“ Pest, 1846. 12 lp. — „Regélő“ Pest, 1837. II. köt. 510—511 lp.

³⁾ Nyelvtörténeli szótár. Budapest, 1890. I. köt. 326 lp.

rásban befolyással bír a talajviz, az egészségügyi személyzet elégtelen száma és több más apróbb körülmény.

Esztergom vármegye 1787—1886 esztendeig, tehát egy teljes évszázadon keresztül a lét és nem lét kérdésével vesződött. II. József a legmerészebb kézzel nyult a legpositivebb jogok rendszabályozásához is s nem egyszer indokolatlan túlzásokba esett, midőn tanácsadói kívánságára Esztergom vármegyének fennmaradását szükségtelennek tartotta s Komárom vármegyébe osztotta be; ezen intézkedés állandó nem lehetett; 1849 után mindazon által megint kísérletet tettek vele a „bezirkerek“ s Esztergomot Komárom vármegyéből kerekítették ki, a melyhez az 1886. évi XXXIII. t.-cz. megalkotása után végre csak két községet csatoltak, tudniillik Pizskét és Lábatlant.

Ott, hol a történeti jogok az emberiség természetszerű jogai-
val, habár látszólag is, ellenmondásba keverednek, mindig lehet kilátás erős küzdelemre, s tekintve a vármegye csekély kiterjedtségét, mindig hamarabb tehetnek kísérletet arra, hogy ezt kapcsolják át egy másik törvényhatósághoz; mint sem, hogy Magyarország területét valaha úgy kerekítsék ki, miszerint a legnagyobb vármegyékből alkossanak kettőt.

Ha egykoron valamely tényező képes leend Esztergom vármegye teljes önállóságát jövőre nézve biztosítani: azt csak a saját történeti jogainak tiszteletben tartásán felül csupán culturalis intézményeinek kiterjesztése, anyagi existenciájának fejlesztése által érheti el, melyeknek életképes előfeltételei, ezúttal, Istennek hála! gondos kezekbe vannak letéve.

Findura Imre.

KÖNYVÉSZET.

Balbi Adorján egyetemes földrajza a művelt közönség számára. Teljesen átdolgozta és tetemetesen kibővítette Dr. Czirbusz Géza, kegyesrendi főgymnasiumi tanár. A szövegbe nyomott számos ábrázolattal és térkép-melléklettel. Első kötet: Általános rész. — A „Történeti, Nép- és Földrajzi Könyvtár“ (kiadja Szabó Ferencz, N.-Eleméri plébanos) LXIII. kötete. Nagy-Becskerek, Pleitz Fer. Pál nyomdája 189?. Ára 5 frt.

Balbi egyetemes földrajzának, mely immár első kiadásától kezdve csaknem egy évszázadot élt, régibb kiadásai közül könyvtárainkban a III. kiadás szokott megjelenni 1842-ből. Az V. kiadást 1873-ban

ismertette társaságunk közlönye (Földr. Közl. I. 1873. 272. 1.) A hatodik és hetedik kiadást alig vettük észre és most 1893-ban, a német nyolczadik kiadással együtt kapjuk ime az első magyar kiadást. Balbi ezen már évtizedek óta ismeretes műve, mely németül nyolcz kiadást ért, s mely 9 nyelvre van lefordítva, részletesebb ismertetésre nem szorúl. Tudjuk róla, hogy minden kiadását a legjobb szakerek teljesen újból dolgozzák át, s hogy minden új kiadása a gazdag illusztrációk új sorozatával lepi meg közönségét.

Nálunk, magyaroknál, ezen egyetemes földrajzi munkának megjelenése különösen jelentős. Nekünk egyetemes földrajzunk nincs; Hunfalvy János „Ég és föld vagyis csillagászati földrajz” című könyve, az egyetemes földrajznak csak egyik fejezete, mely azonban a forgalomból teljesen kiment s melyben néhány nagyobb hiba is van; Reclus-nek a m. k. természettudományi társulat kiadásában megjelent két kötetes gyönyörű műve „A Föld” csak physikai földrajzot ad, teljesen népszerű alakban s a nagy közönségnek szolgáló kellemes olvasmányul, de a modern geographia tudományosabb alapját nélkülözi; míg a leíró földrajzra sincs kimerítő munkánk, mert Hunfalvy János Egyetemes Földrajzának három kötetében csak Európa foglaltatik, s ebből is a harmadik kötet, melyet a nagy tudós halála után Thirring Gusztáv dr. tett közzé, elavult adatokat tartalmaz és elfelejti, hogy Európában Románia nevű ország is van, melynek leírása így Európa három kötetre szóló leírásából teljesen kimaradt; Ráth Mór ugyan ígerte Reclus nagy Geographie Universelle-jének lefordítását és kiadását, de az máig sem valósult meg. Egyetemi rendszerünket is jellemzi az, hogy magyar geographiai tankönyveink nincsenek, de hát a többi tárgyakból sincsenek ilyenek. Szóval a művelt magyar közönség, s középiskoláink derék tanári kara az idegen nyelvű geographiai munkákra volt utalva s tény az, hogy ezek közül Balbi könyvét forgatta leggyakrabban. Balbi magyar kiadása tehát irodalmunkban hézagpótló.

A magyar kiadással gyorsan végezhetnének, ha az egyszerű fordítás volna; de ez nem fordítás; a munkát teljesen átdolgozta és tetemesen kibővítette dr. Czirbusz Géza. Czirbusz neve különös súlyt ad ez átdolgozásnak; nevét a magyar földrajzi irodalom s Társaságunk tagjai jól ismerik; éles szeme különösen a physikai földrajzi tények megfigyelésében, s a különböző földrajz-irodalmi termékeiben nyilvánuló nagy olvasottsága és kitartó szorgalma a földrajz egyik leghivatottabb művelőjévé teszik őt. Hivatásánál fogva alkalma volt Magyarországon minden nevezetesebb hegyét-völgyét.

városát és vidékét bejárnia, több éven keresztül lakott annak különböző részeiben s így irodalmi képzettségét a tapasztalás egészíti ki.

Már ezek alapján is Czirbusz Balbi könyvének egészen specialis jelleget kölcsönzött. A mit a modern geographia-tudomány mint igazságot tanít, azt ő a legujabb és legjobb szerzők alapján állítja egybe, de a hol a tantételek mellé a külföld írói idegen országból vesznek példákat, ott ő a külföldi példák mellé oda állítja a magyar példákat is. És ez teszi Czirbusz könyvét magyarrá, nemcsak nyelvében, hanem minden ízében, és ez Czirbusz érdeme. Így aztán az általános geographia elvei szerinti feldolgozás alá került Magyarország minden physikai földrajzi érdekességü vidéke, s ezzel megmutatta különösen a tanároknak azt, hogy a geographia tanításához hol mindenütt lehet magyar példákat felhozni, s hogy hazánk területe e példákban oly gazdag, hogy csak ritkán szorulunk a külföldre. Ez a feldolgozási módszer vezet rá végül arra is, hogy hazánk e jelenségeit megértsük s azoknak az általános geographia keretében helyét megjelöljük és megjelöljük. A könyv ez eléggé nem méltányolható jelességének egyik folyománya a saját magyar földrajzi műnyelv, s ebben Czirbuszt igen helyes érzék vezette akkor, mikor kerülve a neologia szörnyetegjeit, a terminus technicusokat a természetrajziak kivételével a népnél használatos vagy valamikor használt kifejezésekkel, régi magyar szavakkal (p. o. aszó, lok, zakota, vápa, tengerjárás, homokláncz, burvány, kőség, rekesztes, tó stb.) pótolta az értelem pontos meghatározásával és körülírásával.

Azt irtam fentebb : Czirbusz könyve. Mert tényleg az. Mindenekelőtt teljesen független a Heiderich átdolgozatában megjelenő nyolczadik német kiadástól, melylyel egyidejűleg jelent meg. Czirbusz meghagyta Balbi régibb beosztását, csupán a tartalmát dolgozta át teljesen újonnan a haladó geographia modern követelményei szerint. A csillagászati részben úgy a hogy nyomon követte a szerzőt, de a többi szakasz egészen új, sőt új fejezeteket is kénytelen volt betoldani, mint p. o. az oceanographiáról Krümmel, Boguszlavszky, Maury, Suppan, Kirchhoff, Suess és a hydrographiai évkönyvek nyomán ; az anthropogeographiáról, a forgalmi és a gazdasági földrajzról, mint a földrajz manapság actualis szakaszairól Ratzel, Ruge, Kohl, Sansen, Hahn és Müller nyomán. Czirbusz saját bevallása szerint a könyvnek csak a keretje régi, a szövegnek $\frac{7}{8}$ része tollából került ki.

Mi csak őszinte örömmel üdvözölhetjük ez új magyar még

pedig teljesen magyar munkát, s biztosak vagyunk arról, hogy célját éri: jó szolgálatot tesz velök az alapvizsgálatra készülő tanárjelölteknek s egyáltalában minden érdeklődőnek, aki egyetemes áttekintést óhajt nyerni a geographia egész köréből és napi renden lévő kérdéseiről.

És most még egy szót a kiadóról. Ki tud Magyarországon ily könyvet kiadni? Ez az egy kötet maga 714 lap. A kiadó egy falusi plébános, Szabó Ferencz úr. S Balbi könyve annak a sorozatnak, melyet ez a derék plébános „Történeti, Nép- és Földrajzi Könyvtár“ czímen kiad, a hatvanharmadik kötete! A tény szóljon magáért. Társaságunk a maga földrajzi könyvtárába az ötödik kötet után belébukott; Ráth Mór „A XIX. század híres utazásai“t csak óriási áldozattal tudja fenntartani; a n.-eleméri plébános pedig e tárgyból zajtalanúl, reklám nélkül bocsájta közre a 63. kötetet és eladja 2000 példányban!

Dr. Jankó János.

Vadona János: A z ö t v i l á g r é s z b ől. Százezer mértföld vizen és szárazon. Három év hét és fél óra terjedt utazás tollrajza. A Szerző tulajdona; Budapest, 1893. Hornyánszky Viktor könyvnyomdája. Ára 7 frt 50 kr. Nagy 8°, 900 lp.

Ha az angol ember évekig tartó munkája után kimerülve és kifáradva, megrongált egészségének, felpedzett idegeinek gyógyítására pihenni vágy, hajóra ül, körülutazza a világot, néz, szemlél, gondolkodik, képeket gyűjt elméjébe, elfeledi üzleti vagy hivatalos életének gondjait. Ha útjáról visszatér s újra kenyérkeresés munkájához lát, barátjának el-el mondja élményeit, de a látott dolgokról csak azért szól, mert hiszen azoknak is ismerős dolgokról szól. Látszólag az útnak jellege alig más, mint szórakoztató pihenés, de hatása mélyen átalakítja a szellem és lélek életét, a tapasztalás az illusio terét hódítja el s oly változásokat okoz az élet minden jelenségére vonatkozó felfogásban s a felfogást nyomon követő tettekben, melyek gyakorlati értéke csak e szóval jellemezhető: világlátott.

Mi magyarok nem járjuk a világot; pihenésünket nem az utazás fáradtságában, izgalmaiban, keressük, ha akad közülünk valaki, ki a távolt felkeresse, legtöbbször határozott, tudományos vagy ritkán anyagi érdek vezérli azt, s az utazás annak nem egyéb kényszernél, melyet a maga módja szerint lehető kényelmesen kíván végigtúrni. Olyan ember, ki azért kell útra, hogy világot, lásson, megismerje azt, minden határozott cél nélkül, kinek nem anyagi érdek, nem tudományos cél nyomja kezébe a vándorbotot

hanem a puszta ismeretvágy, közülünk ritkán akad. Az a könyv, melynek címe e sorok élén van, olyan ember tollából ered, aki így utazott és pedig — komolyan utazott.

Utazását végszavaiban ő maga jellemzi legjobban. „Végeszakad már az örökös harcznak, melyet az idegenek után élőkkel kell vívnia az utasnak. Nem mulatság, nem unaloműzés volt az én útam, hanem munka, életemben a legnehezebb; olyan étellel egybe kapcsoltn, mely távol áll tivornyától, kicsapongástól. Mert nyugodt lélekkel mondhatom, hogy amit más fogad, azt én tartám meg. Nem a pillangó, a méh szerepe várt reám mindenütt. Mikor arra került volna a sor, hogy most mulassunk, szórakozzunk, akkor ismeret és tudvágyam tovább üzött. Nem is valék elég gazdag ahhoz, hogy a gyönyörök és kéjek párnáján heverészhettem volna ott, hol az élet oly sokba kerül“.

Utazásai, mind az öt világrészre kiterjednek; a hová turista életének komolyabb kockára tévése nélkül csak eljuthat hajón, vasuton, kocsin vagy lovon, ahol valami szép, valami rendkívüli látni való volt, azt mind felkereste, megnézte s futólagos jegyzeteket csinált a látottakról. Ezen futólagos jegyzeteknek, melyek szakadatlan sorozatából áll az egész könyv, meg van a maguk bájuk, a maguk eredetiségök, s ezekből érdekesen domborodik ki előttünk a leirt tájakon kívül az író egyénisége is.

A mi a tájakra vonatkozik, az nem naplószerű, ebből csak a chronologiai sorrend marad meg; ha megragadja valamely kép vagy jelenség lelkét, ír róla néhány röviden, de jellemzőn fogalmazott sort, s ezekből az apró képecskékből, mozaikszemekből kerül ki az egész tarka kaleidoskopkép, melyet az öt világrészről élénk tár. A mi az egyént jellemzi, az lépten-nyomon élénk tárul: mindenütt, a világ minden zugában keresi a magyart, sehol sem tagadja le magyarságát, hogy meglássa, a külföldnek milyen helytelen a felfogása mi rólunk; az angolt nem szereti, önzőnek tartja; a muzeumokat megtekinteni sehol el nem mulasztja; ezeken kívül a leírásban majdnem mindenütt finom gúny- és szelid kedves humorral találkozunk.

Kétségtelen, hogy Vadona könyve egyike azon nagyon ritka könyveknek, melyek egy alaposan művelt utazó igazán élvezetes útleírása alakjában mutatják be nekünk a földet, eleven szinekkel festik az életet s melyeknek meg van a magok komoly, gondolkozó, tán kissé zárkózott, de övéi között szelíden gúnyolódni s jóízűen nevetni tudó magyar jellemök is. Jól esik az olvasónak az

is, hogy a szerző sehol semmiféle igényt nem fűz könyvéhez, előszavában még célját sem mondja meg, hiszen aki a könyvet kezébe veszi, olvasni kezdi, nem teszi le, míg végig nem olvasta, s aki végig olvasta, tudja a szerző célját. Élvezet azt végigolvasni, mert leköt minket a szerző egyszerű, igénytelen, komoly egyénisége, s mert ez a magyar író, aki a külföldet és annak tarka nyüzsgő életét magyar szemmel nézi, annak képét közelebb hozza a mi lelkünkhöz, jobban megérteti velünk, a mi magyar gondolkozásmodunkkal, mint az a sok német, francia és angol író, kiknek mesterkélt stílú, nagy igényü és nagyképüsködő útleírásai közkezen forognak. Magyar ember magyar könyve ez, melyet minden magyar embernek jó szívvvel ajánlhatunk.

A 900 lapra terjedő kötet a szerző sajátja. Mert ilyen könyvet magyar ember csak a maga költségén adhat ki. Hiányzanak azonban az illusztrációk; ezek anyaga ugyan a szerzőnél fölös számmal együtt van, de már ezek kiadására nem áldozhatott. Kellemetlenül érint még az is, a mi pedig már a szerző módjában állott volna, hogy az egész 900 lap egy folytában folyó szöveg, fejezetekre való minden beosztás és fejezetcímek nélkül; mindössze a könyv végén van egy hat lapra terjedő betűsoros névjegyzék azon lakott helyekről (városokról), melyeket a szerző felkeresett; de még ebből a jegyzékből is hiányzanak az országok (India, Khina, Japán, Madagaskar stb.) nevei.

Dr. Jankó János.

Herman Ottó: Az északi madárhegyek tájáról. 75 képpel 3 színes táblával és 1 térképpel. A természettudományi társulati könyvkiadó vállalat VIII (1893.—1895. évi) ciklusának első kötete. Budapest, 1893. 8°. VIII+570 lp.

Herman Ottót a kir. magyar Természettudományi Társulat egy a madarokról szóló mű megírásával bizta meg; ehhez a munkához volt szükséges egy útat tennie a híres északi madárhegyek tájaira; az utazás költségeit az akadémia és a „Budapesti Hirlap“ fedezték. Erről az útról számol be Herman legújabb könyve. A könyvet ragyogó írálya, szép magyarsága, mozgékony eleven előadása a nagy közönségnek csakhamar kedvenczévé tették, s ez Herman Ottónál megszokott jelenség; új azonban az, hogy a könyv sokoldalúságával a szaktudományok több körébe vág bele s mindannyiszor nagy nyomatékkal, ha nem jelentőséggel. Az úti rajz maga s néhány beleszótt fejezete a geographust, a madártani és rovertani gyűjtések a zoologust, a lappokról és a beszélő halászszerszámról szóló fejezetek az ethnographust, a norvég partvonal jelenségei a geo-

logust, a Hell és Sajnovics nyomainak egybegyűjtése a csillagászt és irodalom történést lepik meg újabbnál újabb dolgokkal.

A geographiai rész csak az útirajz alakjában domborúl ki; inkább egyes kisebb képekben az útazás történetének keretébe illesztve, mutatja be nekünk a norvég partvonal jelentősebb pontjait, Bergent, Trondhjemet, Bodót, Tromsöt, Hammerfestet, Vardöt és az Északi fokot, szóval azokat a pontokat, melyeket a turisták évenként ezrivel keresnek fel. Feltünteti e városok és helyek fekvéseit, az emberi társaságok életét, az élet physikai feltételeit és sociologiai viszonyait. A turista leírásoknál azonban még ebben a részben is sokkal gazdagabb Herman könyve; gazdagabbá teszik azon apróbb-nagyobb kirándulások rajzai, melyeket épen a zoológiai czélból tett az egyes góczok vidékére, s melyek így kellemesen egészítik ki a vidék eleven megismertetésével a városoknak leírását. Specialis geographiai fejezete a könyvnek három van: az egyikben „az árktikus tájakról szóló hit és valóság“ czimen Norvégia és az arktikus tájak égalji viszonyait világítja meg abból a gyakorlati czélból, hogy megállapítsa a szerző az út tervét és felszerelését; ezt mintegy kiegészítik azon észleletek, melyeket „Verőfény és árnyék“ czimen a verőfény és árnyék hőmérsékleti különbségének megállapítására közöl két lapon; az „éjféli nap“-ról szóló harmadik fejezetben megragadón írja le az éjféli napnak az állati és növényi biológiára, az ember és az emberi társadalom életére való nagy átalakító hatását.

A norvég partvonal jelenségeivel, a fjordokkal, a szinlőkkel, annak egész felépítésével külön fejezetben foglalkozik Herman. A geographiai külsőnek geologiai megokolása e fejezet s így főleg a physikai geographia körébe vág, s pótolja azt a földrajzi bevezetőt, melyet a könyv elején óhajtottunk volna olvasni; noha e fejezet Kjerulf és Suess ide vágó munkája alapján készült, a jelenségeknek a saját tapasztalataiból merített színezése és a jellemzés egyéni sajátossága Herman érdeme marad. A physikai földrajz magyar nomenclaturáját Herman három szóval gazdagítja itt, a szinlők három nevével. E szerint mindazon határvonal, melyet a vízszíne a partokba ró, vagy a partokon másnemű látható nyomokban hagy: szinlő; és pedig padszinlő (terrasse) az, melynek felülete kisebb-nagyobb síkot alkot; párkányszinlő (seter), mely a sziklafalakon kis párkányt (ülőkét—seter) képez és vonalszinlő (strand line), mely csak távolról vehető ki, a helyszínén pedig nehezen, vagy nem is követhető.

Három fejezet kizárólag az ethnographiának van szánva s ezekből a lappokról szóló valóságos kis monographia ; a 18.000 lappból ma már csak 1200—1700 vándorol és úzi sátorozva a taránd-szarvas (Gvadányi nyomán ezt a szót használja a németből készített rénszarvas helyett) tenyésztést, mintegy százezer taránddal. A vándorlapp fjeldlapper marad vagy is a taránd tenyésztésből él, s csak, ha a járványos vész ezer számra pusztítja nyájait, akkor kergeti a szükség, az éhhaláltól való félelem és az élethez való ragaszkodás a szegény sátoros népet a halászlappságba ; ez a halászlappság csónakostul, mindenestől átvette a norvégség halász-szerszámait, melynek nagy része különösen a horgok, nem is norvég, hanem angol gyártmányok. A Leem, Buch, Retzius, Halász nyomán készült leírásában azután felemlíti az általa gyűjtött szerszámokat, a kést, kanalat, tútartót, fejszét stb., melyek primitiv ornamentalis elemeivel is foglalkozik, kiemelvén ezek közül a taránd természetű ábrázolását. Természetesen a norvégekkel való érintkezés immár a sarkkörü világ legelhagyottabb tájain is érezteti magát, a kávé általánossá lesz, a gyökérrel festett infonalat az anilin festékes pamut váltja fel, a számszerij helyét a puska, a kuszónyir gyökeréből való csapóhorogét az angol horog foglalta el. Külön fejezetben írja le Herman a halász szerszámokat, s miközben egy norvég házának padlásán levő ócska szerszámok közt keresgél, előkerül a magyar métfá, a cserepecsik, a vágó horog, a rántó szigony, mind szakasztott másai a magyar halászeszközöknek. A halászat egy speciális eszközéről „őskori bálnavadászat mint élő szokás“ czímen emlékezik meg ; tudva volt, hogy a század elején még divott a bálnának számszerijjal való vadászata, melyet Svend Foyn készüléke a gőzhajó, ágyú, és gránátdárda rövidesen leszorított. Norvégiának azonban egy piczinyke zugában a Skogsvág öbölben a számszerij használata minden hozzátartozó szokással a mai napig fennmaradt, s a kép melyet erről Herman nyújt, valóban praehistoricus ; 50—100 halász is összegyűl a halászatra, kiki a maga nyilával lövöldöz a bálnára ; minden nyíl vasát a gazda a maga saját jegyével látja el. Mikor a bálna elvérzik, egy öreg halászból álló bíróság megállapítja, hány nyíl fúródott be a legérzékenyebb testrészekbe, s melyik legmélyebben ; a vas jele megmondja, hogy kié a nyíl s vele a legnagyobb rész ; a nyilak fekvéséből megállapítják az egész érdemsorozatot s a szerint történik az osztozkodás ; s hogy az itéletbe mindenki belényugszik, elég bizonyosság arra az, hogy „a krónika nem jegyzett fel esetet, hogy osztozkodáskor békétlenség támadt volna“.

Noha a szerzőnek fűvészkedő szándéka nem volt, itt-ott mégis felszedett néhány növényt; ezekből, valamint a flórára vonatkozó jegyzeteiből a növényéletről szóló csinos kis fejezet került ki. E fejezetnek három adata Norvégiára nézve új; ez három növénynek Norvégiában való legészakibb elterjedésére vonatkozik. Herman szerint a *Fragaria vesca* L. legészakibb határa $70^{\circ} 17'$ helyett $70^{\circ} 56' 40''$, a *Pedicularis sylvatica* L.-é $63^{\circ} 30'$ helyett $69^{\circ} 38'$, a *Viola tricolor* L.-é $70^{\circ} 37'$ helyett $70^{\circ} 56' 44''$ alá esik.

Természetesen Herman-nak a zoologusnak tolla legragyogóbb és legmelegebb akkor, mikor a faunáról szól; az egyes városok vidékére tett kirándulások leírásának sajátos bájt kölcsönöznek a vadászatok, a madáreltre vonatkozó megfigyelések; az, amit a hófajd szerelmeskedéséről, a *Tringa* madár anyai szeretetéről, s a bizonyos években töméntelen számban fellépő lemmingről, Norvégia e legkétségesebb állatáról ír, az mind egy egy gyöngyszeme az útleírásnak. Mindezeknek azonban fénypontja kétségtelenül az a kápráztató kép, melyet a hammefesti „Madárhegy“-ről nyújt; e fejezetben Herman ragyogó tolla tündöklik, mikor a madarak millióitól ellepett sziklafalat szemünk elé varázsolja, mikor az örvénylés felett páráként lebegő madársereg hangjainak zűrzavarát megeleveníti, s mikor a madármillióknak az életért való tusájába minket is belé ránt, hogy egyetlen lövésével az örvénylésből felkavargó szárnyashad iszonyú üvöltéssel sötétítse el a napot, s mikor belévon abba az örületes játékba, melyben a parti torlaszokon mindent megsemmisítő erővel megtörő hullám és a könnyű sirály szerelmesen összeölelkeznek, hogy a visszavágódó szétfoszló hab felszínéből s onnan, hol a forrongás leghatalmasabb, könnyű szerrel, csókszerű érintéssel ragadhatta ki a madár a maga táplálékát. Herman Ottó a nagy Brehmmel vetekedik itt; csakhogy Hermant magunkénak mondhatjuk.

A madártani kutatásokra vonatkozó tudományos eredmények összefoglalását az összesítésben találjuk meg. Két jelenség szólította ki itt a számba vételt: az egyiket azon már ismeretes tétel fejezi ki, hogy „a föld sarkai felé a madárfajok száma csökken, az ott kitartó fajok egyén száma ellenben roppant arányokat ölt; a másik jelenség a költözködés; ez komplikált kérdés, de ránk magyarokra immár tisztán áll az a tanúság, hogy „a mi úszó téli madárvendégeink nem Norvégia felől, hanem olyan éjszakai tájakról jönnek, ahol a vizek befagynak.“ — De azért az európai sarkkör norvég vagyis nyíltvízű területének is meg vannak a

maga téli vendégei s ezek nyári telepei a Jeges tenger belsejében keresendők. „A sarkkörnek van 155 madárfaja, a ritkán odavetődőket is beleértve. Ezek közt velünk közös 126 faj. Telet a sarkkör norvég részén 45 faj, még pedig nem úszó 27, úszó 18 faj.“ E madarak viszonyát a sarkkörhöz, hazánkhoz és Afrikához tünteti fel az ezen összesítést követő táblázat, melyet egy betürendes összeállítás egészít ki a kimutatott madarak magyar, latin, norvég — s a hol lehet — lapp neveivel; a madártani részt az elejtett 192 madár és a gyűjtött 123 madártojás névjegyzéke, az állattani eredményeket pedig a rovtani gyűjtések helyhez kötött felsorolása rekeszti be.

A könyv utolsó része függelék Hell és Sajnovics magyar csillagvizsgálókról, melyben 80 oldalon végleg tisztára hozza ezt az utóbbi időkben már-már elfelejtett kérdést. Hellt, korának egyik legnagyobb csillagászát, pályája delelőjén, megbízták a Venus átvonulás megfigyelésével, ki e czélből Sajnovicscsal Vardöbe utazott. Hell a Venus átvonulást megfigyelte, abból a nap parallaxisát $8'8''$ — $8'9''$ -re állapította meg. Miután azonban a tőle keletre és nyugotra elhelyezkedett csillagászok sem a Venust, sem a napot nem láthatták a felhők miatt, s miután a Hell-féle parallaxis szám nagyobb volt, mint a minőt addig egyáltalán kaptak: Hellre kimondták, hogy csaló, hogy egész számítása hazug. S ezt a kéziratának tanulmányozása, az észleleti számokon tapasztalt javítások megerősíteni látszottak. — De az idő Hellnek adott igazat, a nap parallaxisa tényleg $8'8''$ — $8'9''$ -nek bizonyult; s akkor az ő kézirateit újból elővették és kiderült, „hogya — mint azt Weiss Dr. E. tanár Herman Ottóhoz írja — Hell nem tartható szédelgőnek s ebben ma a csillagászok bizonyára egyetértenek. Én csak azt tartom, hogy Hell kora egyik visszaélésének maga is engedett s a megfigyeléseket, *anélkül, hogy az eredményt megbolygatta volna*, akként változtatta, hogy egymással jobban egyezzenek; a Venus átvonulásának reánk maradt megfigyelését pedig a korhoz képest egészen jónak találom . . .“ Sajnovicsról is megemlékezik a függelék, nyelvészeti érdemeit méltatja s aztán magyar fordításban közli Sajnovicsnak úgy a bécsi cs. k. csillagászati intézetben őrzött naplóját, valamint az ezt sokszorososan ellenőrző s a M. T. Akadémia irattárában levő levelezését, mely a rendtársak másolatainak egy teljes példánya. Mindezekkel Herman Ottó egyszerűsrimindenkorra tisztázta a derék magyar csillagásznak több mint egy évszázig bemocskolt becsületét.

Dr. Jankó János.

Ugyanezen könyvről egy másik munkatársunk a következőket jegyzi meg:

„Útleíró magyar irodalmunknak drága gyöngye lesz ez a munka mindig és épen azért elkerülhetetlen, hogy itt némely rajta maradt homályfoltot szebb ragyogása kedvéért le ne csiszoljunk. 17. lap. Vardó keleti hosszúsági fekvése Greenwichől $31^{\circ}07'37''$ és ennyi valóban $2^h 4^m 34^s$ idő különbségnek felel meg, de nem cserélhető meg hosszúsági érték kifejezéssel. 122. lap. Tavaszi solstitium van téve aequinoctium helyett. 126. és 359. lap. A norvég árpának nem kell a sarkkörön belül 90 nap a megérésére. Tüzetesen szól erről a Természettudományi Közlöny 1878. 145—149. lapja. 148. lap. Diószegi fűvész neve helyére Debreczeni csuszsztant. 254. lap. Hammerfest keleti hosszúsági fekvését Páristól Parry $21^{\circ}25'16''$ -re határozta meg, Arendts $3''$ -cel többre becsli; Herman könyvében tehát észrevétlenül maradt sajtóhiba 20° érték. 260. lap. A hammerfesti fokmérési emlékoszlop fölíratának magyarázata nagyon homályos. Tóth Ágoston „Helyszínrajz“-a teszi érthetővé, midőn a 21. lapon így szól: „Jenner és Struve 1817-ben kezdett fokmérésére a Dunától Oroszországon, Finn- és Norvéghonon keresztül Hammerfestig $25^{\circ}20'8''$ hosszú“, természetesen a hammerfesti ($21^{\circ}25'16''$) meridiánon. 407. lap. Nem világos, hogy az éves vagy az évszázados talajemelkedés értéke-e az ott adott 310 mm., mivel pedig Hammerfest közelében Altenbay-nál 1000 évre számítottak 3 m. emelkedést, a 310 mm. évszázadnak lesz értendő.

A munkához csatolt térképről lemaradt a hosszúsági 31-ik vonal, holott arra ott még szükség van; nem nehéz pótolni, de hézag számba megy; hogy egyébként a könyv kiváló tartalmához méltó, megfelelő külső kiállítást nyert, gondoskodott arról a legbőkezűbb könyvkiadó, a k. m. Természettudományi Társulat.

H. I.

Aradvármegye és Arad szabad királyi város monographiája.

Aradvármegye, Arad szab. kir. város és az aradi Kölcsey-Egyesület monographia-bizottságának megbízásából szerkeszti J a n c s ó B e n e d e k. I. kötet. Aradvármegye és Arad szab. kir. város természetrajzi leírása. Második és harmadik rész: Arad megye és Aradváros növény és állatvilága, írta Dr. S i m o n k a i L a j o s — Arad 1891, kiadja a monographia-bizottság, nyomtatott Réthy L. és fiainál, nagy 8°, XXXIX+426 l, tíz tábla rajzzal és VI+134 lappal.

Aradvármegye monographiájából, melynek történeti első kötetét a Földr. Közl. 1891. évi IX.—X füzeteiben ismertettük, megérkezett a második, mintegy 600 lapra terjedő kötet, mely Aradvármegye és Arad város növény- és állatvilágát állítja elénk. A kötet

kiállítás és alak szempontjából teljesen méltó párja az elsőnek, s a bizottság nem kiméli áldozatot, hogy célját érje, vagyis egy magyar megyének első teljes monographiáját adja; szakerőit a legjavából válogatja ki s ha a milleniumra, mint tervbe van, a munka elkészül, bizonyos, hogy e megye a legszebb módon ünnepli meg a nemzet örömét.

Simonkai dr. jónevű botanikus kapta a megbízást, hogy Arad vármegye növény és állatvilágát egybegyűjtse és leírja. E célból bejárta 1885 óta a megye területét minden főbb pontján s minden főbb időszakban, a kirándulások száma meghaladja a négyszázat s ezekről valamennyiről tett megfigyeléseket és följegyzéseket. Az eredmények: a gyűjtött és megfigyelt anyag tudományos feldolgozása, a fajok és fajták meghatározása, kritikai megállapítása, az irodalmi adatok egyeztetése és kijavítása s végül mindezekből a flora és fauna képének megírása van e kötetben egybe foglalva, mely így természet szerint két részre van felosztva, a növény- és állatvilág leírására.

A növényvilág leírása 465 lapra terjed; ebből 387 lapon van a flora systematicus felsorolása, mely magában foglalja 1808 növényfaj leírását, a fajok aradmegyei összes lelőhelyeinek kimutatását és tenyészeti viszonyainak jellemzését; a latin nevek mellett közli a magyar nevet is, de e magyar növénynevek eredetét nem jelöli meg, s így nem mindig tudjuk, népies vagy csinált elnevezések-e azok. A 388.—394. lapokon a növényphaenologiai észleleteket közli hét évi gyűjtés alapján; ezeknél azonban hiányzik az ország többi részeivel való összehasonlítás. A 394.—426. lapok a terjedelmes indexet tartalmazzák az összes magyar és latin elnevezések felölelésével. A következő tíz táblán az aradi flora tíz új növényfaját mutatja be szerző gyönyörű rajzú képekben.

Az állatvilág leírása 140 lapra terjed. 124 lapon írja le a 998 állatfajt, azok földrajzi elterjedésével, a tenyészeti viszonyok kellő méltánylásával. Két lapon közli az állatphaenologiai észleleteket, 8 lapon a betűrendes névmutatót. Az állattani részhez illusztrációk nincsenek. Úgy a növény, mint az állatvilág ismertetését a reá vonatkozó irodalmi repertoírumban előzi meg. Ezek a munkának a tudóst, a szakembert érdeklő részei.

Általános érdekű és különösen geographiai értékű azonban a systematikus felsorolást megelőző azon kép, melyet a szerző a növény- és állatvilágról nyújt, a melyből Arad-vármegye növény és állatvilágnak typusát állapítjuk meg. E tekintetben a szerző

derék munkát végzett, mert megmutatja, mikép kell egy megye természetrajzi monographiájának biológiai részét korszerűen és fogalmához hiven megvalósítani, s e tekintetben az ő munkája uttörő és az első, még pedig méltán mondhatjuk, sikeres kísérlet. Lássuk e képet közelebbről.

Aradvármegye flórájáról, a megye fekvéséből következőleg, azt vélné az ember, hogy meg van benne mind az az érdekes és keleties vonás, melyet a tiszta-alföldi és erdélyi flórajárások fel tudnak mutatni. „Pedig ez nem úgy van. Nem találni meg a tiszta-alföldi flórát megyénkben az ő igazi diszével, az ő homoki és vízi növényzetével, csupán csak a vak-szík fejt ki sajátos, sajátságos növénytakaróját. Homoksteppéknek, árvalányhajmezőknek nyomaira sem akadunk itt. Nem küldi el hozzánk pontusi és balkáni színeit, alakjait a déldunai flórajárás; sőt az erdélyi flórajárás legkiválóbb jellemzői és a Bihar-havasok nevezetességei sem szálltak le megyénkbe. Nincs igazi havasunk, mert a Gejna csak alig emelkedik ki a bükkös régióból és csekély havasalji tája az alföldi meleg, száraz szelek hatása alatt áll. Nincsenek sziklás mészkőhegységeink, csak itt-ott bukkanunk egyes mészkőfoltokra, mint valami oázisra. Őserdeink és ősrétségeink sincsenek már, a hol azok eredeti flórávilágát együtt találhatnók. Vannak ugyan e megye flórájának érdekes vonásai is, van bizonyos keleties és délies árnyalata, amely egész hegyvidékét az erdélyi flórajárás tagjává teszi, síkjának nyugatibb részeit pedig az alföldi flórajáráshoz csatolja: de sem a pusztasági, sem a déli, sem a keleti vonások nem halmozódnak benne össze. Valami átmeneti vidék ez az Alföld és a Délkeleti Kárpátok közén“ . . . „Ha tehát beakarjuk illeszteni megyénk flóráját a növénygeographia kereteibe, akkor először is ki kell mondanunk, hogy az a Magyar flóramegyének egy oly tagja, melyben csak két flórajárásunk jellemvonásai, — az alföldi és erdélyi flórajárásoké, — különböztethetők meg. Mint a Magyar-flóramegyének tagja, a földszégi flórabirodalmak közül abba tartozik, a melyet Drude Oszkár szerint „Éjszaki flórabirodalomnak“ nevezünk. Ha pedig a növények merőleges elterjedése szerint megkülönböztetett növényzeti tájak vagyis régiók szerint csoportosítjuk flóráinkat, azt ismét csak két főrészeire oszthatjuk, u. m.: a mezei táj (regio campestris) és a hegyi táj (regio montana) növényvilágára, mert egyetlen havasunkon, a Gejnán, a havasalji táj (regio subalpina) csak alig van jelezve.“

Felsorolja Simonkai ezután azon növényeket, melyek az

ország más területén, valamint a szomszéd megyékben igen, de *Arad-vármegye területén képviselve nincsenek*. Ezek közt meglepő öt családnak (Berberidaceae, Rutaceae, Tamariscaceae, Terebinthaceae, Juncaginaceae) a teljes hiánya; majd feltünteti a megye *átmeneti* vonásait, minők az *Ononis semihircina* Sink., a *Dianthus Ohabensis* Sink., *Cirsium Boujartii* Pill. et Mitterp., a *Viola Bihariensis* Simk., stb. — *A helyettes* (vicarius) fajok közül felemlíthetők a *Pulsatilla nigricans* Störk., *Helleborus Baumgartenii* Kovács, *Lamium cupreum* Schott., *Thalictrum peucedanifolium* Grisb., *Cytisus leiocarpus* Á. Kern. stb. *Keleties* vonásul tekintendők: *Tilia tomentosa* Mönch., *Quercus conferta* Kit., *Rhamnus tinctoria* W. K., *Acer tataricum* L., s a Rózsák és Rubusok hadserege stb. Az utolsó száz év alatt a megye területéről *kipusztultak* az *Elatine Alsinastrum* L., *Elatine Hydropiper* L., *Elatine triandra* Schkuhr, *Crucianella molluginoides* M. B.; pusztul a *Nuphar luteum* a Bokszei tóban, eltűnt a *Nymphaea alba* var. *neglecta* Hausleutner az ágyai erdő vizereiből és az aradi Holtmarosból, stb. *Bevándorollak* ezek: *Xanthium spinosum* L., *Erigeron canadense* L., *Oenothera biennis* L., *Datura Stramonium* L., *Pseudoacacia vulgaris*, *Acer Negundo* L., *Ailanthus glandusa*, *Solidago canadensis* L., stb.

Ha az egyes ritkább vagy jellemző növények elterjedési köreit nyomozzuk, a *tenyészeti összalakulások* figyelembe vételével, akkor Arad vármegye hat oly területre oszlik, melyek mindenikében más és más a flóra képe. Így a *Maros mellék erdei Aradtól Szemlakig* valódi alföldi erdők a hegyvidéktől teljesen elszakadva a Nagy Alföld keleti peremén; s jellemzik az alföldi erdőket alkotó növényeken kívül azon növények, melyek magvait az erdélyi hegyekből a Maros hozza le az erdőig, ahol azok az erdő szűrőjén és folyamágynak nemcsak megakadnak, hanem kifejlődésre is jutnak; fái különben tölgy-, nyár-, szil- kóris-fák és fűzek. A *Töz-mellék erdei Boros-Sebestől Miskéig* már síkföldi erdők, de közvetlen összefüggésben vannak a hegyvidéki erdőkkel; s így a közvetlen közelükben kezdődő hegyi emelkedések hatásán az erdők sok fajúak és keverték, mindazonáltal erdélyi fajok nélkül. *A hegyvidék* erdei részben a mezei régióba esnek s itt a tölgyek uralkodnak a gyertyán- és hársfával, részben pedig a hegyi régióba, s itt a bükk uralkodik a juhar és nyirfákkal és az *Ilex aquifolium* L.-val. *A Hegyalja napos lejtői* Radnától Apatelektől szőlőterületeivel közöttük és felettük elterülő füves térségekkel, kopárságokkal és csalitokkal egészen fel az erdős gerinczekig aránylag a legérdekesebb, növény-

alakokban legváltozatosabb területe Aradmegye tenyészetének. *A hegységalji átmeneti síkság* egykor erdős volt, most szántó és legelő; itt végződik a keletibb hegyvidéki és folyómelléki flóra, idáig nyulnak a kivénült tölgyesek, ide származott el néhány alföldi növény s érdekesen jellemző növénye a *Veronia acinifolia* L. *A csanádi földhát* Pécskától Szemlak, Kis-Pereg és Bánkút irányában nem is a szikes alföld növényzetét, hanem oly flórát tüntet elő, mely Csanád megyét jellemzi, vagyis az Aradvármegyétől nyugatra eső földhátakat s melyet ezért Simonkai csanádi flórának nevez el. Végül a megye *szikes alföldi részét* kemény talajú terjedelmes legelők, vakszikes foltok, itt-ott szikes tavak, nád és sásrétságok, *Glycyrrhiza*-bozótok, kevés számú, de azért érdekes és a klíma szélsőséges viszontagságaihoz alkalmazkodó feltűnő növényzete jellemzik.

A faunáról nyújtott kép már sokkal soványabb. Az emlősök közül az ürge, az egerek nagy száma, köztük a *Mus spicilegus* Petényi és a hörsög jellemzik az alföldi részeket. A megye madár világa a beleszövődött sajátos fauna-képviselőkkel első sorban *dél-keleties* színezetű; tanuság erre a *Merops apiaster* Pall., *Falco cenchris* Naum., *Falco vespertinus* L., *Aquila Nipalensis* Brehm., *Circus pallidus* Sykes, *Ardea purpurea* L. stb. Kiválóan *keletvidéki* jellemvonások: A *Buteo ferox* Gm., *Buteo desertorum* Brehm., *Pastor roseus* L. és *Syrhaptes paradoxus* Pall. *Kozmopolita* jelenségekül tekintendők a *Falco peregrinus* Briss., *Stryx brachyotus* Forster; a *Tundákról* való a *Buteo lagopus* Brünn.; az *Uralból* a *Stryx Uralensis* Pall.

Kár, hogy a nagy monographiában az állattani rész nincs ép úgy méltatva, mint a növénytani, mert a közel jövőben alig remélhető ily kiváló alkalom a fauna megismerésére. A szerző maga is szükségét látja még a további kutatásnak: „mert a mit e monographiában, annak részletes taglalásában nyújtok — írja ő maga — az még nem elég ahhoz, hogy Magyarország klasszikus faunájában Aradmegyét egész teljességében képviselje“. Dr. Jankó János.

Politikai földrajz. A gymnasiumok VII. osztálya számára. Irta Varga Ottó tanár. Masodik javított kiadás. 17 a szövegbe nyomott ábrával. Ára 1 ft. Budapest, 1890. Az Eggenberger-féle könyvkereskedés kiadása.

„*Még a tudósok is durva kezekkel vájkálnak a nyelv szentélyében*“ írja a magyar viszonyokról a „Budapesti Hírlap“ folyó évi 243. számában. Idézhetnék földrajzi írókat is, kik, bizony, hogy régiesen szóljak, keveset törődnek a grammatikával és syntaxissal

azaz a nyelv szellemének újabb fejlődését nem ismerik. Itt egy tankönyvről van szó. Nem lehet helye földrajzi szaklapban, hogy e tankönyvben előforduló helytelen kifejezéseket, idegen szókat, homályos mondatokat, a kötőszók helytelen használatát feltüntessem. Egyszerűen arra utalok, hogy e tankönyv több helyén nem szolgálhat mintául a tanulóknak; hogy eszembe juttatja az egykor az iskolákban nagyon elterjedt kéziratokat, hemzsegő s különböző eredetű hibáikkal. Tankönyveket oly gondosan kellene megírni, hogy bennük a hiba oly gyér legyen, mint akár a logaritmustáblákban.

A könyv egyik főhibájának tartom, hogy földrajzi dolgokban *nem eléggé pragmatikus*. Gyakran nem utal egyes országok fekvésének fontosságára vagy legalább kellően nem, a legtöbb nevezetes várost elhagyja vagy csak elszalad mellette. Spanyolország- és Portugáliáról pl. pontosan el van mondva, hogy hol fekszenek, de, hogy fekvésük Európa legnyugatibb szélén kiválóan tengeri felfedezésekre utalta, arról hallgat; Schweiznál is, hogy ott több nagyhatalom található. Miért történtek Amerikában a megtelepedések úgy, a hogy történtek; London fekvéséről, hogy t. i. jelentősége a sziget nyugati és északi útjának találkozásában s a szárazföld felé fordultában van; Páris fekvésénél fogva miért első városa Franciaországnak; stb. miért-ről hallgat. Pedig másutt, mint Konstantinápolynál is, Budapest- és Berlinnél is utal erre. Az egyenetlen kidolgozás valamely műben rosszabbhatású mint a tökéletesen rossz mű. A VII. o. tanulóit az ilyen kérdések bizonyára érdekelhetik, s inkább megtartják az életnek szánt tanulmányból az ilyesmit, mint számos egyéb közlötöket. Ilyen könyvben, *a mit lehet, természeti viszonyokhoz kell kötni*. Pl. Szászország az Érc-hegység északnyugati lejtőjén; a Thüringiai-erdő körül ezek az államok csoportosulnak, a Weser folyó közelében délről északra haladva ezek stb. Szerző menti eljárását, hogy Ausztria-Magyarországot nem első helyen tárgyalja. Nem fogadhatni el; csakis akkor haladhatunk külföldre, ha meggyőződünk, vajjon mi maradt meg az I. és III. osztályban tanultakból. VII. osztályban nem árt a világforgalom főbb útjairól is beszélni, hisz ez életbe való. A tengereket pedig nem öbleik, hanem jelentőségükben kellene ott bemutatni. Ebben mások is *defektálnak*, mintha ezeknek semmi történetük sem volna.

A földrajzi helytelenségek nem nyelvi; azért néhányat felsorolok. 22 l. Belgium és Luxemburg a 9-ik tagot teszik az euró-

pai államoknak a VII. osztályban díszes tankönyvtöltelekül szolgáló felsorolásában. De fordíts a 43. lapra, hol Hollandia már elhódította. Nagy-Kanut nem élhetett helyesen a IX, hanem a XI. században. A 43. lapra visszatérve az Oraniai ház nem a helyhatóságot, hanem a helytartóságot bír öröklési joggal. 50. l. A Rhône völgy egy kevés hián nem terméketlen. Ez a terméketlen kevés a Crau puszta kőmező teleszórva kőtuskókkal, melyeket a Durance szállít az Alpokból. A Crau a Provence hegyeinek utolsó ágazatai között és Rhône főága mentén fel egész Arlesig terjed. A most mocsáros és lakatlan Kamargue sem lehet termékeny. Így a Rhône völgye termékenységet egy kis megszorítással kell délen vennünk. 56. l. Az arabok a nyugati gótok uralmát nem már 600 körül, hanem 711-ben buktatták meg. 61. l. Portugália a középkor második felében a már harcokban keletkezett időmegjelölés igen tág; 1492-t Granada bukását is a középkor második felének vehetni. 68. l. A Pávia melletti évszámnak nem 1425, hanem 1525-nek kell lennie. 93. l. A főrendiházba a horvát országgyűlés nem két követet delegál, hanem három választott képviselőt küld. 144. l. Helytelen: A keverék (mesztíz, *mulatt*, *zambó*) a lehető legszerencsétlenebb faj, mely *fehér* és indián szüleinek stb. 9. l. A gőzgép feltalálójának csak tartják James Watt-ot.

Nem tagadható, hogy a *második kiadás* anyaga az elsőnél jóval kevesebb; mégis a húsból most is sok elmaradhatott volna. Húst mondok, mert csonton terem a hús; mert jobb szeretem a csontos tankönyveket azaz a szilárd, átlátszó, egyszerűeket. A hús felrakása a tanító dolga. 25. l. Mire jó tudni a Lorn és Moray öblöket, még Clyde és Forth sem üdvözt! 33. l. Szeretném megbámulni azt a tanulót, a ki az angol kabinet 14 tagját elmondás után harmadnapra megint elmondaná (kis betűvel van szedve). Hát a norvég államtanács, spanyol szenatus, San-Marino. nagytanácsának csínját-bínját; hogy emelkedik valamely javaslat törvénynyé Schweizban; eszének mely tengerébe helyezi el a tanuló Kamarán, Khurián-Murián szigeteit? Sok meg nem válogatott adatot hogy visz a tanuló az életbe? ezekben is rövidíthetni. Aztán sok, elemi dolgot, mint többek közt Európa vízszintes tagozatát, VII. osztályos tanuló még a mappáról is leolvashatja.

Nem hiányzik a könyvből a tudás. Nem is a tudás okáért vannak a hibák felhozva. Hanem a hibák itt vannak, már azután a kiadóéi, vagy más hibái-e a kimutatottak, az nem kérdés. Én szívesen hiszem jelen esetben, hogy nem állanak a szerző szavai:

„Mert nyilvánvalólag minden tanár karakterizálja magát az általa írott, használt tankönyvvel stb.“ (Orsz. Tanáregyesületi Közl. 1893. 321. lp.)

Dr. F. Szántó Károly.

Veszprém meteorológiai viszonyai és kútvizeti. Irta Bolgár Mihály Program-értekezés a kegyes-tanítórendiek veszprémi főgymnasiuma 1892/3. év. értesítőjében 3—54. lap. Külön lenyomatban is megjelent.

Tartalma: I. A víz története. A Séd felső és közép forrás vidéke és geológiája. A Séd forrásai. Légköri lecsapódások. A csapadékok eloszlása. Veszprém egészségi viszonyai s klimája. Régi meteorológiai feljegyzések. Villám csapások. Földrengések. Egyéb meteorológiai tünemények. II. A jó, tiszta és egészséges víz. Idegen alkotórészek a vízben. Veszprém kútvizének elemzése (110 kúté). A veszprémi talajvizek összefüggése. Vízkérdés.

Ezt az adatgazdag munkát a szerző csak hosszas levéltári kutatás, szabadban végzett vízmennyiség- és hőmérséklet-méregetés, vizsedés és vegyi elemzés útján állíthatta össze, s vele nemcsak Veszprémnek tett hasznos szolgálatot, de a hazai geographiának is, mert e munkája becses anyagának még az elrendezés módja is mintául szolgálhat hydrographiai leírásnak és szükséges is az ilyen vízmonographiák szaporodása, mert az ivóvíz-kérdés társadalom-tudományi kérdéssé fejlett; sok hazai város hatósága jól tenné, ha e munkát megszerezné és irányt venne belőle, mikép kell jó vízhez hozzájuttatni a közönséget.

H. I.

A Duna meder viszonyai és medrének alakulása hazánkban.

Irta Mohácsi Pál. Program értekezés a pannonhalmi szent-benedekrend soproni főgymnasiumának 1892¹/₈ évi értesítőjében, 3—32. lp.

Tartalma: Bevezetés. A Duna meder alakulása részletesen. A dolgozatnál használt munkák. A fiatal szerző, kinek tollforgatásán megérzik még a kellő gyakorlat hiánya, apparatusal lép sikra Baer rotáció törvénye ellen; de értekezését még értékesebbé tette volna, ha fölhasználja vala Dr. Albrecht Penck: Die Donau (Wien 1891.) művét, valamint Brunó Neumannét „Shidien über den Bau der Strombetten und des Baersche Gesetz“ (Königsberg 1893.) Kár, hogy hülönösen a 26. lap alsó felétől a 27.-en végig annyi sajtóhiba vonul, sőt egy két elnézésbeli is, pl. hogy Bél Mátyás Vályi előnevet kapott; ha valaha e dolgozat bővítettebb mérvben újra sajtófesték alá kerül, jó lesz kiigazítai benne a Csolyás, Soliti, Sükesd, Mosztonya, Bálya, Snest, Vidnik, Tina stb. neveket.

H I.

A magyarországi Kárpát-egyesület évkönyve. XX. évfolyam 1893. Az egyesület kiadványa. Központi szé' helye Igló. Az egyesület tagjai illetményül kapják.

A rendes 8-ad rétü 132 lapra terjedő kötet tartalma: I. Értekezések. 1. Dr. Goliner: A magas hegység és a tüdősorvadás. 2. Münnich Sándor: A tátrafüredi hegylejtő. 3. Dr. Filarszky Nándor: A tőzeg telepekről általában s a Magas-Tátra s vidékének tőzegtetepei. 4. Dr. Reisiger Mihály: Tátra aljánk a történeti korban II. Egyesületi ügyek. III. Apró közlemények: Öt nap a Magas-Tátrában. Egy kirándulás a Királyhegyre. Zakopane tél idején. Téli kirándulás a Halastóhoz. A levegő bakterológiai megvizsgálása Zakopane-ban. A Magas Tátrából. Stoósz fürdő. Turista ház a Felkai tónál. Közbe igtatva apróhírek vannak a hazai és külföldi rokon irányú egyesületekről.

H. I.

Uj történelmi falitérkép. Európa a magyarok honfoglalása s a frank birodalom szétbomlása idejében. Tervezte dr. Márki Sándor, rajzolta Kogutovicz Manó. Kiadta Hölzel és Társa Budapesten.

Régi lelkes tanárainktól nem szabad megtagadni a hazafiságot, melyet lelkünkbe is átültetni törekedtek; annál inkább, mert ők legnagyobb részt Horváth István hatása alatt állottak Horváth tanárnak minden kétes értéke mellett is meg volt azon jó oldala, hogy, mint tanítványai Eötvös és Szalay nyilatkoztak, megtanították az ifjuságot hazáját szeretni. Az ő lelkes tanításuk azonban a gondolkozni szerető embert nem elégítette ki; mert előadásuk lelkesült volt ugyan, de valódi meggyőződést a szemléltetés hiánya miatt nem kelthetett. Mi utódaik jól-rosszul ügyekezünk szemléltetileg is föltüntetni, hogy a Horváth István-féle tanok a mellőzendők kivételével maig is állanak, ha gondosan vizsgáljuk a kilenczedik századbeli Kelet-Európa térképét. E föladatot megkönnyítette most nekünk Dr. Márki Sándor, ki az eddigi hiányos német történeti képek helyett, melyek Magyarország alakulását nagyon másodrangú dolognak tekintik, kellő tudományos apparatussal készült térképet adott. Tudományos becsétől eltekintve megvan e térképen minden, a mi a meggyőzősénél nem épen mellékes illúziót teljessé teszi. A hely, folyó, hegynevek, tengeröblök archaikus elnevezése kellemesen lep meg bennünket, s a tudományos etymológiának is bő táplálékot nyújt. A „*Laliatuk feleym zuntukkel*“ oly szépen beleillik ebbe a korba, mikor még nemcsak az államok, hanem az egyes nemzetek nyelve, mindmegannyanyian a fejlődés hajnalát élték.

Márki valóságos forradalmár a történetírás terén: először is, mert kimutatja, mily hatalmas népekből állottak az uraltáji népek, melyeknek egyik ága, már keleten többeket magával olvasztva, s az egyesítés művet a Kárpátok övezte medenczében tovább folytatva, magyar nemzet néven ezer évig főnálló birodalmat alkotott. Gyermekkori megoldhatatlan kérdésünk, hogy miért nem olvadt be a hódító magyar más hódítók példájára a meghódítottak közé, Márki térképén minden iskolás gyermek előtt meg van oldva; hogy t. i. az a hatalmas tér, mely a Kárpátokat az Uraltól elválasztja, háromszáz éven át állandóan útul szolgált a rokon népeknek, kik ez utat követve, végre Magyarországon állapodtak meg s erősítették a magyar nemzet testét. Másodszor Márki bebizonyította, hogy Magyarország története tényező az európai történetben; amint a magyarok elkalandoznak a castiliai fősíkiig, a Balti-tengerig s Atlanti-óceánig, ép úgy történetök számai belenyúlnak Európa történetébe is. A Duna bizonyosan az aldunai sellőkig teljesen német folyó lesz, ha Arnulfot a magyarok ki nem szorítják Dunántúlról. A magyarok támogatása nélkül állami létről a szomszédos orosz fejedelemségekben alig lehetne még sok ideig szó, hogy ha a magyar királyok nem támogatnák fejedelmi rokonaikat.

Egyáltalában Kelet-Európa még egyetlen iskolai térképen sincs annyira föltüntetve, mint Márki térképén, s miután nála semmi sem esetleges, a huszonöt görög thema feltüntetése is nagyon kezére játszik a tanárnak. A Keleti-birodalom minden ziláltsága mellett is az állami intézmények megállapodását leginkább feltünteti, míg a nyugoti népeknél a műveletlenség és tudatlanság állottak útjában valamely tervszerű intézménynek keresztül vitelének. Az angol *counttyk*, a német *gauek* egyáltalában nem szolgálhattak mintául Sz.-István és utódainak a megyék szervezésében, ellenben a görög themák igen; és III. Béla, kitől kezdve a megyék már jobban kiválnak, aligha nem görögországi tapasztalásai alapján domborította ki a megyéket.

Márki megokolása synchronisticai szempontból is teljesen megállja helyet, és habozás nélkül elfogadhatja a tanuló a kilencedik századot az európai államok alakulásának kiinduló pontjául. Hiszen minden történeti kézi könyvben benne van az is, hogy Európa teljesen csak ekkor fedeztetik fel. Nagy Alfréd egyik embere ekkor kerüli meg az Éjszaki-fokot s érkezik a Fehér-tengerbe.

Márki térképéhez magyarázó szöveget is mellékel. Ez magában teljesen önálló mű, miután elkészítése teljesen önálló tanul-

mányt tételezett föl. Az első nyolcz lapon álláspontját igazolja, s térképe létrejöttének körülményeit vázolja. A többi 9—61 lapon a nevek betürendes sorát adja, s a mi legbecsesebb, mindeniknek adja genealogiáját, a mi e művet a törekvő ifjú előtt rendkívül becsesté teszi. Adjon Isten még több Márkihoz hasonló paedagogust és tudóst hazánknak.

Laukó Albert.

RÖVID KÖZLEMÉNYEK.

I. EXPEDITIÓK.

* **Peary grönlandi utazásáról.** A Peary R. E. mérnök által Éjszak-Grönland területén eszközölt felfedező utazásról az első kartographiai munkalat nagy feltűnést keltett, amennyiben Grönland határait pontosan megállapítja. A térképhez, mely a Geogr. Journal 1893. évi októberi számában jelent meg, mellékelve van a Cyrus C. Adams által irt rövid ismertetés a Peary-féle utazásról és a Mc. Cornick-Baiban mint telelő állomáson eszközölt megfigyelésekről; ismertetve van továbbá azon újabb vállalatnak programja is, mely hivatva van Grönlandnak szigetvöltát véglegesen megállapítani. A legutóbbi hírek szerint, melyeket a „Falcon“ gőzös ezen expeditióról magával hozott, a Bowdoin-Baiban való kikötés augusztus hó 3-án minden nehézség nélkül megtörtént, miután a dán koloniákon a megfelelő kutyaállomány beszerezte-tett. A midőn a „Falcon“ ezen állomást elhagyta a téli állomás épülete már tető alatt állott; megtörténtek az előkészítő intézkedések, nevezetesen az élelmi szereknek és a nagy szánutazáshoz szükséges eszközöknek éjszak felé való előre szállítása, a téli szükségleteknek rénszarvas- és viziló-vadászat által való gyarapítására stb. stb. Verhoeff természetvizsgálóról az ottani eszkimók mit sem tudnak; minélfogva bizonyosnak látszik, hogy az említett a gletcserek megmászása alkalmával szerencsétlenül járt.

* **A Nansen-féle expeditióról** Jackson, ki ezen év nyarán a Ferencz-József-földre rendezendő expeditió tárgyában Nowaja Semlján tartózkodott, kedvezőtlen híreket közöl. Ezek szerint Nansen még augusztus hó 20-án is a Jugor-út közelében vesztegelt, holott Nowaja-Semljából már augusztus hó 6-án elindult. Amennyiben ezen hírek nem tévedésen alapulnak, azt kell feltennünk, hogy az expeditiót valamely szerencsétlenség akadályozta meg előhaladásában. A jég aligha volt akadály, minthogy a Kari-tengeren át Sibiriába

a mult nyáron három hajónak sikerült eljutni; ez annyival inkább sikerülhetett volna a Nansen-féle Framnak, mely az északsarki utazásra kiválóan alkalmas.

+ **A Szahara** ismeretlen vidékein tett hosszabb tanulmány-útat Foureau Fernand francia utazó Algirtól délre különösen kikutatva a Tuggurttól és Warglától Temassininig terjedő és Ghadamestől nyugotra fekvő vidékeket. Három úti térképet is készített u. m. : 1. Ain Taiba-tól délre Hassi-Muilah-Maattallahig, mely útvonal Flatters útjától nyugotra fekszik le keletre Foureau előbbeni útjától a Gassi Tuilon át. 2. Temassinintől Ghadamesig a Nagy-Erg déli részén éjszakra Rohlf útjától. 3. Ghadamestől az Ergen keresztül éjszanyugati irányban Hassi-Tuaizáig, mely útvonal Largeau és Bonnemain útirányai között van.

II. V E G Y E S E K.

+ **Khinai vasúthálózat.** Khina éjszaki részén jelenleg Tientsintől Tonking, Taku erőd mellett, közlekedik vasút, mintegy 42 km. hosszúságban, de építés alatt van innen 120 km. hosszúságban egy másik vonal Tungshanba a Kupingi szénbányákhoz, valamint egy másik 65 km. hosszú vonal Mandsuria határáig, honnan tervben van azt az Amur folyóig folytatni, a mi által Khina a sibiriai nagy vasúthálózattal jönne direct összeköttetésbe. Ez a vasútvonal, melyre a konzervatív khinai kormány csak stratégiai szempontból határozta el magát, elsőrangú kulturtényező lehet egykor Keletázsia éjszaki részében.

+ **Umtali déli részének** ismeretlen vidékeit mutatja be *Knigh-Bruce* missionarius a londoni földrajzi társaság közlönyében, különösen a Sabi és Odzi folyók egyesülésétől keletre eső vidékeket. Ez a vidék nagyon hasonlít a szomszédjában levő Mashona-föld éjszaki részéhez, de sokkal szebb és termékenyebb. Némely részei állítólag Afrika legszebb pontjaihoz tartoznak. A Sabi folyó mentén a baromtenyésztés nagyon virágzik és e mellett a lakosok, kik apró törzsekre oszlanak, halászattal is foglalkoznak. Az egész vidék dombos apró völgyekkel tele, a lakosok ma még ellenséges indulattal vannak az idegenekkel szemben.

+ **Livingstone** halála helyén a londoni földrajzi társaság megbízásából *Arnot* missionarius bronz emléktáblát állított fel. A táblát Chitamboban arra a fára helyezték, a hol a híres utazó szívét eltemették. Ugyan ez alkalommal különböző ajándékokat vittek Chitambo főnöknek, 390 zsebkendőt, 8 kék gyapotruhát,

5 kretont, 4 darab bársonyt, 5 selymet, melynek értéke Londonban csak 29 font sterling volt, de a szállítással 100 fontnál többbe került. Arnot Bihén keresztül ment a Garenganze tartományba, de feladatát nem valósíthatta meg maga, hanem Bia kapitány expedíciójának tagja, Franqui hadnagy függesztette ki. A táblázat felirata ez: Livingstone itt halt meg 1873 május 1-én.

+ **A Kongo vasut** már befejezéséhez közeledik. A legnehezebb rész, mely Mataditól Palaballáig terjed mintegy 16 km. hosszúságban, már a tavasszal teljesen elkészül. Ezen a részen másfél évig dolgoztak, kétségkívül a legnehezebben épült vasutvonalak közé tartozik, mert minden egyes pontját a legkeményebb quarczból kellett kivágni. Egy helyen a Niposa folyón 200 láb hosszú aczélhid vezet. Palaballától Stanleypoolig még hat hidat kell építeni, de különben az építés már semmi nehézséggel sem jár, úgy hogy a vállalatnál dolgozó 200 fehér és körülbelül 2000 fekete munkás Palaballa után 10 nap alatt már 3 km. utat csinált meg. Legkésőbb jövő év tavaszán a közlekedés megnyílik.

+ **Barlanglakók a Kongo vidékén.** A Bia-Franqui-expeditio a Lufila és Luapala folyók közt levő hegylánczolatban, a Kundelung lejtőin, egész nagy néptörzset talált, mely barlangokban lakik. Nevük: Balamoto. Lakásaik megközelíthetlenségűek, de a balamotok majmokra emlékeztető ügyességgel tudnak odajutni alig látható ösvényeken. A balamotok igen félénk s tartózkodó emberek, s teljesen megtudták őrizni függetlenségüket. Kertjeik és szőlőföldjeik nincsenenek, de vadállatokat és halakat cserélnek be a völgyben lakó négereknél sorghum, tengeri és gyümölcsök fejében. Szomszédaikkal jó viszonyban vannak, az utazók iránt is barátságos indulatot tanusítanak, de azt semmikép sem engedik meg, hogy barlanglakásaikat megnézzék. Erőszakkal sem lehetett odamenni, mert a barlanglakók mérges nyilai igen veszélyesek, hegyi váraikból kövekkel bárkit agyonüthetnek. A balamotok nyelve különben teljesen különbözik a szomszéd népekétől.

+ **A villamoserő felhasználására** bámulatos példát mutat Gothenburg város Nebraska államban. Ennek a csak egy pár évvel ezelőtt alapított városnak lakói a Nordplatte folyó egy részéből több kilométer hosszú csatorna segítségével 400.000 lóerejű hajtóerőt létesítettek, mely elegendő villamosságot hoz létre arra, hogy a várost fűtse, világítsa, gyárait, gépeit s közuti pályáját hajtja. Az egész városban ma még felesleges a tüzelő fa vagy kőszén; villamossággal sütnék, főznek és mozgatnak mindent. Gothenburg város

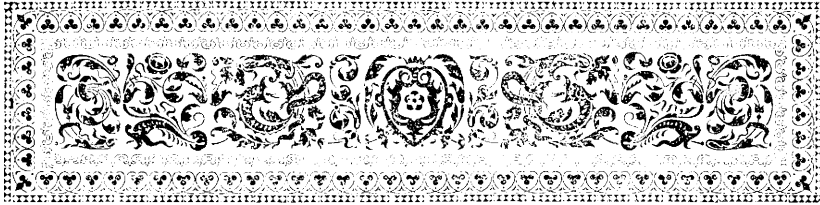
tehát sok tekintetben megelőzte Európa nagy városait, bár oly helyen fekszik, melyet még nem nagyon régen egészen vadon vidéknek tartottak.

+ **A kőszén mennyiségének** megállapításával ujabban *Nasse* bányatanácsos foglalkozott. Számításánál csak azokat az európai kőszénbányákat vette tekintetbe, hol a bányászat lehetséges és jövedelmező, ezenkívül mellőzte a 1200 m. szélességen alul fekvő kőszéntelepeket, mivel itt a nagy hőség miatt (40—50° C.) már alig lehetne dolgozni. Kutatásai szerint így módon Európában még 360 milliárd tonna kőszén lehet nyerni, mely összegből Angliára 198, Németországra 112 milliárd jut, a maradék a többi országokra. Megemlítjük, hogy Wister tábornok számítása szerint az Egyesült-Államok 684 milliárd tonnát volnának képesek még termelni. Meddig lesz még elegendő ez a kőszén mennyiség? az könnyen határozható meg, mivel a fogyasztás évről-évre növekszik. *Nasse* számítása szerint Franciaország, Ausztria és Magyarország, továbbá Belgium bányái 500 év múlva már kiapadnak, Németországban és Angliában 800—1000 évig elegendő a kőszén s az amerikai unióban legalább 600 évig. Körülbelül a 2500-ik évig általában nem lesz nagy hiány a kőszénben.

+ **A czethalászat** az amerikai Egyesült-Államokban még mindig jelentékeny iparág, melylyel évenként 100-nál több hajó foglalkozik. Ezek két harmada Massachussettsből és egy harmada Kaliforniából indul útra; összes személyzetük 3000, melyből 1800 az unió polgára. 1890-ben 780 czethalat fogtak, melyből közel 2 millió dollár haszon volt. A foglalkozás azonban még mindig nagyon fárasztó és veszélyes.

+ **A szárazföld nagyságát** 1872-ben gondos észleletek szerint 133.770,000 km²-re tették, 1891-ben azonban már 135.490,765. A különbség (körülbelül ötször oly nagy terület, mint Magyarország) az éjszaksarki újabb felfedezésekre jut, különösen Ferencz-József-földre, Lincoln-Grant-földre, és Grönland újabban megállapított éjszaki részeire. Mind a mellett a szárazföld nagyságának pontos megállapítása még a jövő feladata; különösen a délsarki szárazföld területe egészen ismeretlen.

+ **A legmélyebb fúrt lyuk.** Oppeln porosz kerület Paruschowitz nevű községében most már egy kétezer méternél mélyebb fúrt lyuk van, melyet még tovább akarnak mélyíteni. A lyuk a rengeteg mélységben még 7 cméter átmérőjű és újabban pontos hőmérőket bocsátottak belé.

Korea az „Elzárt ország“.

(Felolvasatott az 1893. ápr. 27-iki ülésen.)

A végső kelet két hatalmas birodalma, Khina és Japán között fekszik a Korea-félsziget, mely bár területre felülmul sok európai államot, még ma is oly ismeretlen Európában, hogy a miveltebb körökben is alig tudnak többet nevénél és fekvésénél.

Khina és Japán érdekeli minket; a könyvtárakban kötetekre megy azon művek száma, melyeket róluk irtak; ismerjük földrajzukat, történetüket és szokásaikat. Korea pedig nem érdekli senkit, történetüket nem ismerjük, vele foglalkozó irodalmunk pedig majdnem semmi.

Korea azonban, az aránylag oly parányi tartomány, mind a mai napig „elzárt ország“ maradt, amelyben a fegyveres erő és politikai cselszövények daczára is alig él 50—60 európai letelepedve.

— — A 16-ik századig K. u. névleg is ismeretlen volt Európában. Az azon időkből származó földabroszokon, melyeken Khina és Japán térképei már meglehetősen határozott vonalokkal vannak megjelölve, Koreának alig akadunk a nyomára, (az első térképe — Pekingben élő francia misszionáriusok műve — csak 1649-ben került Európába!) s így nem lesz érdektelen Koreának *földrajzi viszonyaival, politikai beosztásával*, különösen pedig *tengerpartjával* és *folyóival*, klímájával és *magával a néppel* megismerkednünk.

A félsziget a körülfekvő temérdek szigetcsoporttal körülbelül akkora lehet, mint N.-Británia, t. i. 18—19000 □ mértföld. Kívége az éjszaki oldalát, köröskörül tenger veszi körül; nyugatról és délről a *Sárga-tenger*, keletről a *Japáni-tenger*. Éjszakon határos *Mandsuriával* és *Szibiriával*. Az előbbitől a *Jalu* folyó és az örök hóval fedett *San-Van* hegység választja el; (a *Kitse* által épített faalkotmány inkább csak symbolikus határvonal.) Szibiria közti határát

pedig a Japáni-tengerbe ömlő *Tumen folyó* képezi. Az éjszaki határán kezdődő hegység a *San-Van* végig húzódik az egész félszigeten, ennek a déli csúcsáig, de nem egyenes vonalban, hanem temérdek kanyarulatot és kiszögelléseket képezve. „A hegy 99 kanyarulatot tesz“, mondják a koreaiak. A félsziget keleti partján a hegység rendkívül meredek, oldalával egészen a tenger partjáig nyúlik ki; — a *Vladivoszto*k és *Sanghai* közt járó hajók csak egy szürkés-zöld felhőt látnak Korea keleti partjából — míg ellenben a nyugati oldal úgyszólván az egész hegységnek lejtőjét képezi. Úgy mint az anyaország, a nagyszámú sziget is mind erdős hegyekkel van borítva. A temérdek sziget és szigetcseke közt van akárhány, mely nem egyéb, mint egyetlen hegycsúcs.

Gyönyörű látványt képeznek a számos apró szigetek, melyek némelyike alig emelkedik néhány méterre a tenger színe fölé, míg mások 2000—3000 lábnyira merednek ég felé. A legtöbb sziget azonban sötétzöld, buja növényzettel van borítva; mások ismét csupán egyetlen csúcsban végződnek, melyek majd egy rombdólt lovagvárhoz, vagy egy leégett kastélyhoz hasonlítanak. Egyes helyeken 8—10 ilyen apró szigetcseke áll szorosán egymás mellett, egy vonalban, mintha ugyanannyi óriási nagyságu ágyulövet sorakoztattak volna egymás mellé. Korea uralkodóját joggal nevezik „a 10 ezer sziget királyának.“

A valóságos labirinthet képező kis szigetek és szirtek közt a hajózás rendkívüli nehézségekkel jár. Ámbár hajónkon (a „Zrinyi“ expedícióján Kelet Ázsiába 1890—91-ben) kitűnő és finoman detaillirozott térképeink voltak és daczára annak, hogy *Tsi-fu*-ból történt elindulásunk előtt egy kalauz jött hajónkra, kit directe koreai útunk tartamára rendeltünk meg Szeulból, — Korea fővárosából — a Zrinyi corvetta csak a legnagyobb óvatossággal haladhatott előre a zűrzavaros tömkelegben. Helyenként közvetlen a szirtek oldala alatt kellett magunkat tartanunk, alig néhány perczczel később pedig nagy és hirtelen kanyarulatot tettünk, nehogy neki menjünk egy zátonynak, melyet csupán 4—5 méter magas víz rejtett el szemünk elől.

A folyók torkolata szintén tele van szirtekkel és zátonyokkal. Egyes folyók kiömlésénél óriási szirtek feküsznek, oly módon, hogy úgyszólván meglátszik, hogy nem a természettől, hanem emberi kezek által lettek odahelyezve, ez akadályok által akarván lehetetlenné tenni, vagy legalább legnagyobb mértékben megnehezíteni az idegenek bejutását.

A szigetek legnagyobb része lakatlan, nem annyira megélhetési okoknál fogva, mint inkább politikai okokból. A sokkal hatalmasabb nyugati szomszédok, a khinaiak ellen, a koreaiak mindenféle természetadta fegyvert felhasználtak védelmük és elzárkozottságuk biztosítására. Ez okból hagyták lakatlanul a szigetek nagy részét, különösen az anyaországtól távolabb esőket, hogy az „üresség” által tartsák vissza a hatalmas ellenséget. Ugyanilyen gátat akartak képezni a *Jalu*-folyó és az ezzel párhuzamos határtjelölő fakerítés között egy *több mértföldnyi szélességű terület lakatlanul* és műveletlenül hagyása által. Hogy e törekvésük nem hasonlít s struczmadár azon menekülési kísérletéhez, hogy fejét a homokba dugja, bizonyítja a tény, hogy *az évezredekken keresztül folyó harcok dacára* eléggé sikerült *elzárt nemzetnek* maradniok.

Az egészen lakatlan vagy csak igen népszegény szigetek azonban annál gazdagabbak állat és növényvilágban.

Az országnak más hasonló magasságu tartományok klímájától eltérő éghajlata hozza magával, hogy állat és növény világa is lényegesen eltér a hasonló magasságban fekvő tartományokétól.

Abból a körülményből, hogy a félsziget valamint a körülötte fekvő temérdek sziget tulnyomóan hegyes, továbbá hogy csaknem köröskörül tenger övezi, következik, hogy az egyes tartományok közötti hőmérsékleti és más éghajlati viszonyok is lényegesen eltérők egymástól. Ugyanegy tartományban, de sőt a hegységnek a két különböző oldalán is már más a hőmérsék és némi különbség mutatkozik a faunában és flórában is.

A két éjszaki tartományban, — *Piung an do*-ban és *Hium kiung do*-ban, a melyek egyenlő magasságban fekszenek *Törökország* és *Olaszország* déli részeivel, az átlagos évi hőmérsék oly alacsony, hogy a folyók, pl. a *Jalu* és *Tumen* évenként 5—6 hónapon keresztül be vannak fagyva, míg ellenben a déli tartományokban pl. *Tsol la do* és *Quelpart* szigetén, a melyeket — fekvésüket tekintve, — Éjszak-Afrika klímája illetné meg, egyes időszakokban oly magas a hőmérsék, aminő csak a tropikus vidékeken szokott előfordulni. Daczára a periodicus nagy forrásoknak nem ritkán megtörténik, hogy a déli tartományok folyói, mint pl. a *Nak-Tong-folyó* *Kiung szang do*-ban télen befagynak és hogy a hegyek magas csúcsai több lábnyi magas hóval vannak borítva. Ebből a körülményből viszont az következik, hogy csaknem minden évben árvizek jönnek létre, még pedig oly magas fokuak, hogy nagyon kiterjedt helyeken mindennemű közlekedés lehetetlenné van téve.

A királyság többi részeire nézve áll, hogy a *nyár sokkal forróbb*, a *tél pedig sokkal hidegebb*, mint más hasonló szélesség alatt fekvő városokban.

Különösen a szigeteken a növény- és állatvilág rendkívül gazdag. A sajátságos klíma, a magas hegyekkel váltakozó mély völgyek, továbbá a tenger hozza magával, hogy az állat- és növényvilág oly csodálatos összetétele áll fenn és hogy oly növények és állatok élnek a félszigeten és az Archipelaguson, a melyeknek egy része különben vagy csak a tropikus, vagy csak a hidegebb vidékek, vagy pedig csak a mérsékelt égöv kizárólagos növényei vagy állatai szoktak lenni. A növények közül otthonosak a coniferák, labiaták, compositák és cruciferáknak temérdek válfajai. Egyes szigetek, valamint az anyaföld déli részének lankásabb vidékei csodásan szép növényzettel, úgyszólván tropikusan buja gazdagsággal vannak borítva. A fák, cserjék, füvek, virágok között egymás mellett láthatók az éjszak-európai és dél-ázsiai növényeknek sok válfaja. Óriási mennyiségben tenyészik a *panax* (Quinseng) és más araliceák, melyeknek gyökereit a szomszéd Khinában rendkívül nagy mértékben elterjedt gyógyszerül használják.

Az állatvilág szintén rendkívül gazdag. Némely szigeten, mint pl. Quelpart szigetén — a koreai Szcílián — a buja legelőkön ezrekre menő baromcsorda tanyázik. Lovakban Korea oly gazdag, hogy *nem egyszer 40—50 ezer lovas csapatokkal* vonultak ki a határszélekre a támadó ellenség elé. A házi állatok sorába kétszeresen is besorolható kutya — (kétszeresen, mert a házörzésen kívül rendes táplálékul is szolgál) — szintén nagy számban fordul elő. Sajátságos, hogy juhtenyésztésük nincs. Sőt oly kevés a juh, hogy az áldozatokra szánt bárányokat Khinából kell importálniok. Ép oly feltűnő, hogy e parexcellence hegyes országban a kecske nagyon ritka.

Vadokban nagyon gazdag. A szarvas, őz, vaddisznó oly gyakori és oly nagy mértékben vadászszák, hogy egyes vidékeken, mint pl. *Kang ven do*-ban, a vadokban legdúsabb kormányzóságban, rendes eledelül szolgálnak. A Khinában oly nagy mértékben gyógyszerül használt szarvas-szarunak jó részét Koreából importálják.

Legfeltűnőbb ragadozója Koreának a tigris. Jóllehet ennek tulajdonképeni hazáját a tropikus vidékek sűrű dsungelei képezik, a subtropikus vidékeken felül pedig már csak elvétve fordul elő az 53-ik szélességi fokig, — Koreában, és különösen ennek két

éjszaki tartományában, holott ezeknek a legszigorubb telük van, a tigris nagy számmal található !

A tigris óriási pusztításokat viszen véghez. Egy koreai közmondás szerint „A koreaiak hat hónapig vadásznak a tigris, a másik hat hónapban pedig a tigris a koreaiakat“. Egy másik közmondás szerint pedig : „Csak a khinaiak pusztítottak el több koreait mint a tigris“.

A másutt sűrű dsungelekben élő tigrisek Koreában a magas hegyeken tanyáznak és a hómezőkön kószálnak. A tél hideg okozta szükség által hajtva az emberi lakok közelébe huzódnak és berontanak a falvakba, mint Szibiriában a farkasok. A lakosság a legcsekélyebb óvatosságot sem tanúsítja a tigris ellen. Az udvarokat tél idején sem kerítik be ; nyáron pedig a mezei munka alatt éjjelre letelepednek a fa tövében, a nélkül, hogy őrt állítanának fel, vagy legalább a tigriseket visszariasztó őrtüzeket gyújtanának.

A tigris-vadászatban valóban magas foku, páratlan személyes bátorságot tanúsítanak. Csupán egy rövid késsel meg egy dárdával felfegyverkezve, — télen hócipővel ellátva — támadják meg a hatalmas ragadozót, holott a bestiák között akadnak 4 méternyire is megnőtt példányok és oly vérengzők, hogy egy támadása alkalmával 5--6 embert is széttép. Innét ered, hogy köznyelven „maing-hó“-nak „emberevőnek“ nevezik a „ho-rangi“-t.

A tigris vadászat azonban nem tartozik a sportok közé, a mint a vadászat általában nem megy Koreában sport számba. Inkább szolgálai munkának tartják, mint a vadászatot egyáltalában. A vadászat szabad mindenkinek, mindenütt, bármely állatra és bármely időben. Csak a *sólyomra* nézve áll fenn kivétel, mely az *egyedüli szent madár*. A tigris is a szent állatok közé soroltatik ugyan, de csak azon szentek közé, a melyektől csupán félni kell.

Különben pedig a húsát megeszik, a csontjai pedig hathatós gyógyszernek tekintetnek. A bőrét takarónak vagy szőnyegnek használják. Alig van valamire való ház, a melyben hiányoznék a tigris bőr.

A tigris oly nagy szerepet játszik Koreában, hogy a közlekedés, az ünnepek, társalgás, dal és költészet egyaránt befolyásoltatnak általa. A mint Khina annyi mint a „Nyugati Sárkány“, Japán a „Felkelő Nap“, Oroszország (Szibíria) a „Falánk Ragadozó“ (t. i. a koreaiak szemében), ugy Korea egyenlő a „Tigris“-sel. Az ország jelvénye a tigris, a lobogón rajta a „tigris“, a király „a koreai tigris“, a személyes bátorság szintén „tigris“.

Ámbár számra nézve a *leopárd* gyakoribb a tigrisnél, ugylátszik lényegesen kisebb szerepet játszik, miután csak a közönséges vadak közé sorolják.

A vízi ragadozók között legnagyobb és legfélelmesebb az *alligator*, amely többnyire a déli tartományok folyóiban él. Állítólag akkora példányok is előfordulnak, hogy egy embert egyetlen harással ketté vágnak.

A madárvilág azonban leggazdagabban van képviselve valamennyi állatfaj között, különösen a magányos, lakatlan szigeteken. Talán csak az *Andesek* nyugati oldala mutathat fel e tekintetben oly nyüzsgést és összecsúfolást mint a koreai archipelagus, azzal a különbséggel, hogy míg amott a vízi madarak képezik a madárvilág főcontingensét, a koreai archipelaguson a legkülönbözőbb fajú és osztályú szárnyasok élnek egymásmellett, ugyanazon foltocskán: vízi, erdei, mezei és hegyi szárnyasok. Daru, gém, gólya, pelikán, veréb, fáczán, szalonka, rigó, fürj, ökörszem, sas, sólyom, kormorán, sirály, jégmadár, harkály, varju, holló, ruczák, ludak rendkívül nagy számmal élnek a félsziget és az archipelagus erdőiben, partjain és vizében.

Egy tudós, a madárvilágban jártas és ahoz értő szaktudós számára egész életére kiható rendkívül érdekes tanulmány tárgyat képezhetné a koreai archipelagus madárvilága. A koreaiaknak a beosztásokról és csoportosításról a legcsekélyebb fogalmuk sincs.

A szigetek közötti zátonyok, melyek fehér, fekete, sárga, zöld, kék és ibolyaszínű korállokból vannak összetéve, egy tenger alatti gyönyörű szép, tropikusan buja növényzet képét mutatják a kristálytisztá vizen keresztül. A tenger maga szintén igen gazdag tárháza a szigetlakóknak. Tengeri csigák, kagylók és puhányok különböző válfajai nagy számmal fordulnak elő. A Sárga-tenger nyugati partja közelében hónapokon keresztül eredménytelen vadásznak a heringre, míg a Japáni-tenger éjszaki részében ehez még a czethalvadászat is hozzájárul.

Gyöngyökben oly gazdag ez ország, hogy párja nincs a földgömbön. Arany, ezüst és szénbányáikat a legrégebb időktől fogva aknázzák, melyek úgy látszik kifogyhatatlanok.

A félsziget 8 „do“-ra, *kormányzóságra*, van beosztva, mind-egyik a saját helytartójával. A királyságnak e kormányzóságokra való beosztásánál a félszigeten végig vonuló hegység kanyarulatai voltak irányadók, amint e hegység egyáltalában befolyásolja az egész országot ruházatra, szokásokra és intelligenciára nézve egyaránt.

A nyugati parton fekvő 5 tartomány közül legnagyobb *Piung an do*. Ugy ennek a tartománynak, valamint a többinek is az elnevezéséből ítélve, nem sokat adhatunk a koreai logika helyességére, miután *Piung an do*, mely magyar fordításban körülbelül annyi, mint *béke és nyugalom*, már a legrégebb időtől kezdve szintere volt az *örökös harcznak és háborúnak*. Itt hatoltak be mindannyiszor a khinai, mongol és mandsuriai hadseregek, a khinai Liau-Tung tartományon keresztül. A tartomány éjszaki részében fekszik a *Jalu*-folyó, mely *Mandsuria* és *Korea* között a határvonal, egyszersmind a félsziget leghosszabb folyója.

Torkolatától számítva fel felé mintegy 60 mérföldnyire *Tsan-Son* városáig hajózható.

Piung an do határos lévén Khinával és mint aranyban, ezüstben és más fémekben, továbbá vadakban és halakban rendkívül gazdag tartomány, Khinával élénk közlekedésben áll. Sőt a *Jalu* folyón való halászat is meg van engedve a khinaiaknak, de csak azon szigorú feltétel mellett, hogy a két hónapig tartó halászati időny alatt *khinainak a szárazra lépnie nem szabad*. A feltétel oly szigorú, hogy annak megszegése halálbüntetés terhe alatt tilos. Hogy azonban a csempészet e szigorú tilalom daczára nagyban virágzik, az természetes.

A Khinával megkötött újabb határszerződések az Európában is ismert nevű *Li-Csung-Hang* kormányzósága alatt történtek 1875-ben, ki akkor *Liau-Tung* kormányzója volt. (Jelenleg *Sanghai* tartományának kormányzója.)

A kormányzóság másik folyója a *Tatong*, mely sok tekintetben Koreának a Rubikonja. A folyó mellett fekszik a *Kitse* által alapított város *Pingg-jang*, mely a 10. századig K. u. fővárosa volt.

A lakossága mintegy 900.000 lélek 293.400 házzal (az 1890-ben felvett népszámlálási kimutatás szerint) lényegesen különbözik a többi kormányzóság népességétől. T. i. harcziasak, erőszakoskodók; a belbáború és békezavarás mindig ebből a tartományból indult ki és ez a tartomány pártolt át leggyakrabban a szomszédtartományokhoz. Inde nomen: Béke és Nyugalom.

A 2-ik tartomány nyugaton *Hoang hai do*, magyarul: a Sárga-tenger tartománya.

A kiszögellő része legközelebb esvén Khinához, e tartományon keresztül történt a legtöbb tengeri támadás a „Nyugati Sárkány” és a „Koreai tigris” harczaiban. Talán ez az oka, hogy *Hoang-hai do* a legkevésbé népes tartomány.

Már az arabok és hinduk úgy ismerték, mint a gyöngyökben és drágakövekben dúsgazdag országot.

A hoang hai-i előkelők még most is gazdagon vannak feldíszítve ékszerekkel, de különösen gyöngyökkel.

Az ipar és kereskedelem Hoang hai do-ban el van hanyagolva. Legfőbb foglalkozásuk a halászat, mely a heringben gazdag tengerparton néha hihetetlen eredményyel jár.

A khinaiaknak ezen a részen is meg van engedve a halászat, de csak áprilistól június haváig. A halászokra nézve a partralépés ép oly szigorúan tilos, mint Ping-Anban a Jalu folyó halászáinak.

A Tatong folyó torkolatától délre esik a *Sir James Hall* szigetcsoport, melyet az edinburgi földrajzi társulat nevezett el Hall kapitány tiszteletére, ki először parancsnokolt brit hajót a Sárga-tengeren 1816-ban.

Mint említve lőn, a tengeri támadások Korea ellen többnyire Hoang hai tartomány partján zajlottak le. Ez okból a tengerpart egész hosszában *jelző állomások* voltak elhelyezve, melyek napjainkig megmaradtak.

A jelzés (*Pong-va*) a hegycsúcsokon meggyújtott őrtüzekből áll, melyek egy folytonos lánczolatot képeznek a fővárosig.

Az éjjeli őrtüzet nappal a nedves vízszalma füstje helyettesíti. A pong-va oly jól volt szervezve, hogy a part felé tartó ellenség megpillantásától számítva 4 óra alatt a főváros tudósítva volt az ellenség közeledése felől.

A tartomány lakosságának száma 516.000 ember. Ezek 87.170 házban laknak. Sajátságos, hogy Hoang hai lakosságát, az országnak tenger felőli védőit a többi koreaiak locsogónak, tunyának és ostobának tartják.

A királyság 3-ik tartománya *Kiung kiu do*, „a főváros tartománya“, mely valamennyi között a legkisebb. Partja rendkívül szakgatott. Legnagyobb folyója a *Han*, melynek torkolatát a temérdek öböl és zátonyok között megtalálni nagyon nehéz.

A Han folyó partján fekszik az ország fővárosa *Szeul*, melynek 20 láb magas falai között 150.000 ember él. A főváros közepében 4 erődített város fekszik, melynek mindegyike fontos szerepet játszott a legújabb időkben, t. i. az európaiak első érintkezése alkalmával. E városok: *Szuven* délen, *Koang-Tsin* délkeletről, *Kai-Szing* éjszokról és *Szang-va* nyugatról, mely a 4 között legerősebb és legfontosabb bástya. Ez utóbbinak ormán már az amerikai és francia lobogó is lengett, minden esetre csak nagyon rövid időre.

Kiung kiu do-nak 680,000 lakója van 136 ezer házzal. Kiung-Kei-ban laknak az ország legelőkelőbbjei és a legvagyonosabbjai.

Negyedik tartomány nyugaton *Tsung tsung do*, = „Tiszta hűség.” Körülötte temérdek apró szigetecske. Az északi részén fekszik *Nai-po* félsziget, melyet a koreaiak az „ország gabona-tárának” neveznek. 700,000 lakója van 244,000 házzal.

Délnyugaton fekszik *Tsol la do*, a „Tökéletes Háló.” Valamennyi tartomány között a legszükségesebb és mint ilyen legkevesebbé termékeny. A part hajózási viszonyokra nézve rendkívül kedvezőtlen. Köröskörül sziklák és zátonyok környékezik és gyakori a sűrű köd. *Tsol la* partján történt a legtöbb hajótörés, itt ment többek közt tönkre a 2 francia hadihajó, a *Victoria* és *Gloria* Ugyanitt történt a holland „Sparwehr” hajótörése is.

A tartomány fővárosán, *Tsung-tsin-en* kívül még mintegy 10 kisebb erődített t. i. romladozó, 5—6 láb magas vályog fallal kerített városa van. Lakóinak száma 906,000, 290,000 házzal.

Tsol la tartomány kormányzósága alá tartozik a déli csúcsától 60 teng. mfdre eső *Quelpart*-sziget, Koreának leghegyesebb pontja. Legmagasabb csúcsa a *Han-Ra-Szan*, mely 6,500 láb magas. A hegy csúcsán három, vízzel telt tó van. A koreai monda szerint az első három ember e tavakból oltotta szomját.

Quelpart Koreának a legkevesebbé népes része. A kevés lakosságnak legnagyobb részét az anyaországból deportált bűnösök képezik.

A keleti oldal déli tartománya *Kung-Szang* = „tiszteletteljes szerencse kívánat.”

Fekvésénél fogva, t. i. mint Japánhoz legközelebb eső tartomány, Japánnal sűrű érintkezésben állott, még pedig hol békés, hol harcias indokokból. A gyakori érintkezés meg is látszik lakóinak, mert sok tekintetben (és természetesen előnyösen) eltérnek nyugati honfitársaiktól. Legjelentékenyebb városa *Fuszan*, (a mely városra a szerződés 1876-ban kötött meg a Japánokkal. *Fuszan* és *Nagaszaki* (Japan) közt tenger alatti kábel összeköttetés van, valamint a nyugati oldalon *Csemulpo* és *Tien-tsin* között.

A koreaiak között *Kiung szang do* tartomány lakóival a legrokonszenvesebbek. Innen kerülnek ki az ország tudósai és magasabb rangra hivatott férfiai.

A japánokkal való érintkezésnek leghumanusabb eredménye abban áll, hogy a különben oly alacsony társadalmi niveauun álló nők *Kiung szang do*-ban még legtöbb szabadalommal bírnak.

A tartományok leghegyesebbje *Kang ven do* „a folyók mezője“, melyet bátran a koreai Svájcnak lehetne nevezni.

Népessége harcziás, bátor és a félsziget legjobb katonái valamint munkásai a legerősebbek és női a legszebbek. A koreai nők, kik a „Központi birodalom“ urának háremébe eljutnak, csaknem mind Kang ven-ből származnak.

A kereszténységre azonban Kang ven volt a legmeddőbb talaj.

Hiun kiung do-t a „Tökéletes Áttekintés“ tartományát csak a *Tumen* folyó választja el az „Éjszaki medvétől“, vagy a „*Falánk ragadozótól*“, a hogyan a koreaiak nevezik éjszaki szomszédjukat, az oroszokat.

Hiun kinng do lakosságának foglalkozása a bányászat és halászat különösen a hering és czethalászat.

Aránylag a legkevésbé népes, 500,000 lakosa van 103,300 házzal.

Egyedüli jó kikötője *Jung-Hing* vagy Broughton-Bay.

Másik fontos városa *Genzsan*, mely csak 1880-ban nyitott meg a japánoknak.

A különböző iparok közt általában az egész országban — legmagasabb fokon áll a papir-ipar. A legkülönbözőbb czélokra használt papir gyártásában oly tökélyt értek el, hogy ez minőségre túltesz a japáni papíron. Szőnyeget, edényeket, ruhadarabokat is gyártanak papírból. A vazalluság idejében, midőn vagy a keleti, vagy a nyugati birodalomnak tartoztak adóval, ennek jelentékeny részét papirban rótták le. Ügyesek a selyemgyártásban is, de ebben messze mögötte állanak a khinaiaknak és japánoknak. Páratlan ügyesek azonban a szalma és bambusz-fonatok készítésében. A vékony bambusz-szövetek, melyeket leginkább a kalapok készítéséhez használnak oly erősek, mintha drótból lennének fonva.

Mint látható a félsziget egyaránt gazdag növényben ép úgy mint állatokban és ásványokban, a mely tulajdonságáról bizonyára már régen tudomással bírtak szomszédai is. A két hatalmas és egymással Korea miatt örökké féltékenyen versenyző birodalom közé beékelt ország kifogyhatlan kincseire mindakét szomszédnak a legrégebb időktől kezdve fájt a foga, a kikhez újabb időben csatlakozott az éjszaki szomszéd is, a „*Falánk ragadozó*.“

Nem csoda tehát, ha a versengő szomszédok közé szerencsétlenül beékelt ország, mely évszázadokon keresztül ki volt téve hol az egyik, hol a másik hatalmas szomszéd támadásának, néha 2-nek is egyszerre és a honnan hajószámra hordták el a kin-

cseket, mialatt lakossága rohamosan pusztult az ellenség kardja és a tigrisek karmai alatt, az önmagára szorult ország igyekezett minél inkább visszalépni az érintkezéstől, és határait a lehetőségig megközelíthetlenné tenni. E törekvésében nagy részben segítségére volt a természet is. Nyugati partját aránylag sikeresen megvédi a temérdek sziget zátony és szikla, melyek a zaklatott anyaország-nak mintegy előőrseiül szolgálnak. Az ország belsejébe vezető folyók oly sekélyek, hogy azokon csak nagyon kevés mélyen járó hajók hatolhatnak fel egy darabig. A torkolataik pedig a temérdek öböl és zsákút közt rendkívül nehezen található fel; azonkívül kiálló sziklakkal vannak eltorlaszolva. Az apály és dagály által okozott vizállási különbség oly nagy, mint sehol másutt a földgömbön. Így pl. Kiung kiu do-nak partján az apály és dagály közti különbség 60 láb.

Eme a természettől nyert „Khinai fala“ által megvédve lévén egyfelől, másrészt ők maguk is teljes erővel hozzájárultak, hogy félszigeteket tökéletes „szigetté“ tegyék a külvilágra nézve. Fenn éjszaton, hol a Jalu és Tumen folyók által nemcsak hogy nincsenek védve, de sőt annak befagyott felülete még elősegíti az invasiót, erős határőrséget állítottak fel. A Mandsuria és a félsziget közti határt jelölő és ősrégi időktől fogva fennálló deszka-kerítést, egy ugyanilyen hosszú és néhány mértföldnyi széles par-lagon hagyott terület követ; katonái, ha nem is jól fegyverezett katonák, de mindenesetre bátor és elszánt harcosok. *Rodgert* amerikai tengernagy, ki szárazföldre kített csapataival az ország fővárosáig akart eljutni 1875-ben, beszéli, hogy midőn legénységének már sikerült a koreai katonaságot lefegyverezni, ezek még nem adták meg magukat, hanem kövekkel, fadorongokkal és fo-gaikkal védték magukat az amerikaiak ellen.

Elszigetelési törekvésükben erős támaszuk a szokatlan és meglepő gyorsan váltakozó klíma: a hó, a jég, a tengeri vihar és gyakori sűrű köd a partokon. Mind e fegyvereiknek köszönhetik, hogy még ma, a jól felszerelt hadicsapatok támadásainak és a könnyebb taktikával vezethető flották támadásainak daczára is Korea az, a mi volt századokkal ezelőtt, elzárt ország.

Valamennyi tartomány egy-egy helytartó kormányzására van bízva, a kik azonban alája vannak rendelve a három főminiszterek mindegyikének. Viszont a három „csong“ elsője a „Csenkun“ (kö-rülbelül miniszterelnök) a legmagasabb rang az országban. A Csen-kun egyszersmind főnöke a 6 másodrangu miniszternek. A tarto-

mány kormányzóiból — pancso — ezeknek két-két főhivatalnokából — csampan — és a főtanácsosból — csam-é — áll a királyság hivatalnoki karának a törzse. Ugy mint Khinában, Koreában is a hivatalnoki kar dominál. A törvények szerint bármely állású és bármely kaszthoz tartozó egyén elérheti a hivatalnoki rangot. A szokásban azonban másképp van és a köznépből vajmi ritkán emelkedett fel valaki a kiváltságos és rendkívüli előnyöket biztosító és nagy jövedelemmel járó hivatalnokságra. A hivatalnokság különben nagy tudomány, mert többszörös vizsgákat kell letennie és alapos jártassággal kell birni az ország szentesített törvényeiben. Így pl. jól kell tudnia a hivatalnoknak, hogy ezen meg ezen az ünnepen a különböző társadalmi osztályhoz tartozóknak, hogyan kell öltözködniök? A különböző kaszthoz tartozó egyén által elkövetett lopás, csalás, rágalmozás miképen büntettedik? melyik ünnepen mennyit és mit szabad főzni, hogyan kell ülni, hogyan és hányszor kell sírni a temetéseknél, mikor milyen színű és alakú kalapot kell viselni? Szóval a hivatalnoknak tudnia kell, nemcsak a politikai, büntetőjogi és vallási törvényeket, hanem a közönséges mindennapi életnek a legjelentéktelenebb ügyét-baját, miután mindezeknek a hogyan és miképeni elvégzése, a koreai corpus jurisnak nagyobb részét képezi.

A rangfokozatok — úgy mint a lakósságnál — a hivatalnoki karban éles válaszfalakkal vannak elválasztva.

A köztük fenálló viszonyt jellegzi az, hogy a főlebbvaló az egy ranggal alatta levőt „görbe hátú“-nak nevezi, miután sohasem látja maga előtt másképen, mint mélyen meghajolva.

Minden hivatalra csak két év tartamára nevezik ki a hivatalnokot. Hogy az illető tovább megmaradhasson rangjában, vagy hogy magasabb rangot nyerhessen el, újabb vizsgákat kell letennie, bizonyos összeget kell lefizetnie, a melynek megteremtése — magától értetődik — a szegény köznép dolga. „Izzadni és adót fizetni, ez a mi — jogunk“, mondja a koreai közmondás.

Hogy mily képtelen dolgokat és zsarolásnak minő raffinált módját követik el a hivatalnokok, hogy rövid, esetleg csak két évre terjedő hivatalnokoskodásuk alatt lehetőleg minél többet harácsolhassanak össze, bizonyítja az, hogy Khinában, a hol pedig a mi fogalmunk szerint a hivatalnoki rang önkénykedő, zsaroló eljárása néha hihetetlen mérveket ölt, azt szokták mondani valami feltűnő zsarolásra: „koreai gazdálkodás!“

Van egy intézmény, amely arra szolgál, hogy általa a hiva-

talnokok és a köznép közötti viszony ellenőriztessék. Ez intézmény abban áll, hogy magasrangu hivatalnok bejárja *titokban* az országot, megfigyelni az egyes kerületekben a helyzetet és viszonyokat, hogy aztán *közvetlenül ő felségének*, Korea királyának tgyen jelentést a látottak és hallottak felől.

Ez a hivatalnok tehát, ki egyenesen a köznépnek a hivatalnokok zsarolása elleni oltalmára van kiküldve „vándorló Inspektornak” lehetne nevezni.

Tulajdonképen azonban nem egyéb, mint királyi kém, a közbelépés vagy személyes hatalom felruházása nélkül. A keletázsiai, — különösen a koreai bizalmatlanság folytán — e királyi kém ellenőrzésére egy második „vándorló inspektor” van kiküldve, a kinek az ellenőrzésére ugyancsak e „koreai gazdálkodás” alapján egy harmadik kém valószínűleg nem felesleges.

Jóllehet a lakosság egymástól meglehetősen élesen elválasztott kasztokra van felosztva, lényegesen eltér más nemzetnek, pl. a hinduknak kasztrendszerétől. Mert: míg amott a kasztok közötti és át nem hágható válaszfalak a vallás által hozattak létre és tartatnak fenn, itt a vallásnak a kasztokhoz semmi köze, mert azokat a politikai viszonyok hozták létre és politikai törvények tartják fenn. Az első kasztot a nemesség képezi — az egykori fejedelmek utódjai. A nemesség a katonai és polgári osztályra oszlik, mely két hatalom egymással örökös féltékenykedésben él. Háborús időkben azonban határozottan a katona-osztály dominál.

Második kasztot képezik a középnemesek, kik átmenetet képeznek a polgári osztálytól a nemességhez. Ebből az osztályból kerülnek ki a kisebbrangu hivatalnokok, különösen a „khinai tolmácsok”.

Harmadik kaszt a polgárok osztálya; t. i. a vagyonosabb kereskedők, iparosok és kézművesek.

Negyedik kasztot képezi a lakosság zöme, földművesek, kisiparosok, vadászok, halászok stb.

E négy kaszt után következik a „megvetettek osztálya”, a melyhez azok tartoznak, kiket mesterségük folytán mintegy megbélyegzetteknek tekintenek. Ehez az osztályhoz, mely különben fölötte áll a jobbágyoknak és rabszolgáknak, tartoznak a *mészárosok, hóhérok, bőrrel dolgozók és a papok!*

Ez öt csoport után következik a lakosságnak egy része, melyet ép úgy lehet jobbágyságnak, mint rabszolgáknak tekinteni. „Se nem ökör, se nem ló”, mondják róluk a koreaiak. Jobbágyoknak azért, mert a rabszolgaság fogalmához viszonyítva, igen sok

szabadalommal bírnak, rabszolgáknak pedig azért, mert gazdájukhoz oly viszonyban állanak, a minő viszony csak rabszolga és tulajdonos között állhat fenn. A gazda rendelkezik jobbágyának élete és családja fölött. Ennek gyermekeit eladhatja; összeházashatja őket tetszése szerint. A férfi rabszolga — a csong nom — nem veheti nőül azt, a kit ő akar, hanem azt a női rabszolgatársát, akit gazdája szemel ki számára. Szabad férfi nőül vehet rabszolgaleányt, a mely esetben „pi-pu“ lesz, féljobbágy; az ilyen házasságból született gyermekek szabadok, míg ellenben a leányok a feleség gazdájának tulajdonát képezik. A felszabadult férfi — a pol-sin — ezután is bizonyos függő viszonyban marad előbbi gazdájához, a ku-szianghoz. A rabszolgavadászat — csin-ro — t. i. a megszőkött szolgálta — panno — kézrekerítése nagy szenvedélylyel és kitartással űzetik a koreai vadász köznép által.

Jóllehet, hogy úgy a magasabbrangú állami hivatalnokság mint a magasabb rangú katonai rang ugyanegy kasztnak — a nemességnek — privilegiuma, az állami hivatalnokok föléje vannak helyezve a katonáknak, a kikkel azonban megegyeznek abban az előnyben, hogy ugyanegy büntetés van előírva mindakét osztálynak. Ez előnyök legjelentékenyebbje — a koreai nemesség szemében — abban áll, hogy kivégeztetésre való elítélésükkor „igényt tarthatnak“ ennek legszelidebb nemére, a lefejeztetésre. Tekintettel a halálos ítéletek többi nemére, ez határozottan előny. A büntetések rendkívül szigorúak és nagyon gyakoriak. A legcsekélyebb vétségre, és nem csak a társadalmi vétségekre, mint pl. lopás, rablás, verekedés, megvesztegetésre vannak súlyos testi büntetések előírva, hanem az úgynevezett „etiquett megsértés“, mint pl. bizonyos ünnepen nem az előirt bizonyos magatartás ruházatban vagy más egyébben, szigorúan és súlyosan büntetetik.

A leggyakrabban alkalmazott testi fenyítés abban áll, hogy a delinquensnek hátára egy lapáttal mérnek ütéseket, vagy pedig bambuszbotokkal az alszár mellső felére, a szárcsontra. Továbbá kézlevágás, felkötés az egyik lábnál, éheztetés, a börtönben lánccokra verve.

Egy ritkán alkalmazott büntetés, melynek megemlítése azért nem érdektelen, miután Koreában a kereszténység martyrjait a hőselkü missionáriusokat szokták kivégeztetésök előtt így megbüntetni, abban áll, hogy a delinquensnek a nedves arczára oltatlan meszet kötnek, a fülein egy-egy nyilat húznak keresztül, a hátára pedig egy gongot kötnek és így viszik a vesztőhelyre, mialatt a

„végrehajtó“ folyton a gongot ütve kiabálja a népeknek, hogy mit követett el a delinquens.

A ki apját megüti, az halállal bünhődik. Az apagyilkos és hazaáruló máglyán hal meg.

Mindezeknek és az ehhez hasonló fontos belügyeknek az aprólékosságig és a hajszállhasogatásig menő leírása nagy részét teszi annak a könyvnek, melyet a „koreai bölcsek könyvének“ magyarul: törvénykönyvnek neveznek. Bátran elmondhatni, hogy nincs nemzet, melyet kevesebb bölcseséggel és több kegyetlenséggel kormányoznának, mint a szegény koreai nemzetet.

A kormány abszolút hatalommal uralkodó királyának személye szent és sérthetetlen. A felségsértés, történt legyen az tettel, szóval, vagy csak gondolatban, kínos halállal büntetetik. A király testét érinteni semmi nemű körülmények közt nem szabad. A jelenlegi uralkodónak nagyatyja meghalt egy tályog okozta betegség következtében, miután a tályognak késsel való megnyitása a törvény értelmében lehetetlen volt. A ki azonban véletlenül mégis megérintette a királyt, az kitüntetésül vagy megkülönböztetésül örök életén piros selyem ruhát köteles hordani. Ez azonban nem zárja ki azt, hogy a királynak nagyszámu hitvesén kívül, több száz főből álló háreme legyen, melynek tagjai azonban nem viselnek, piros selyem köntösöket. A hites társak, kiknek elseje az uralkodó királynő, előkelő hivatalnoki családból valók, míg ellenben a hárem-hölgyek csaknem kivétel nélkül Kangven tartományból valók, kik ugyanazon szerepet játszák Koreában, mint Kхинában a szucsai lányok.

A királyt szeuli palotájában, melyben az uralkodó ház többi tagjai is élnek, pazar fény veszi körül. Csak a legkritkább esetekben hagyja el palotáját, a mely fontos eseményről a város lakosságát már napokkal előbb értesítik. Ilyen alkalommal minden ajtó ablak el van zárva, az utczákon sorfalat képező lakók pedig letérdepelnek, kezükben seprűvel és személtlapáttal, az engedelmesség és alázatosság jelvényével. A díszes menet élén viszik a nagy „*tigrislobogót*“ az országnak, a hatalomnak és a dicső népnek jelvényét. A menetben két egymáshoz minden részecskéjében hasonló palankin van, melyek egyikében ül *Hap-num*, a másik pedig üres. Hogy melyikben ül Ő Felsége, — a „*Hap-num*“ — azt csak a 3 főminiszter tudja, a népnek fogalma sincs róla.

A „*Tigrislobogó*“ után viszik az uralkodónak élet és halál feletti uralmának jelvényeit; fejszét, kardot és háromágu szigonyt.

Van továbbá a menetben temérdek piros lobogó, napernyő és a „Nagy legyező“

A koreai udvarnál egyes olyan szokások is állnak fenn, melyek az európai udvarok méltóságával is összhangzásban állának és tényleg állanak is. Így pl. meg van a lábmosás szokása, a mely abban áll, hogy a királynő minden évben egy nehány 80 éven felüli nőt fogad magánál a palotában és sajátkezüleg megvendégli őket. Ha valami örvendetes esemény éri az országot, az országának mind a 8 kormányzóságában a 80 éven felüli öregeket megvendégelik az illető kormányzóság költségére.

A királynő személye iránti nagy tiszteletnek a kifejezése az a törvény, mely előírja, hogy ha a királynő oly állapotba jut, a mely által az országnak egy leendő trónörökösrel való megajándékozása van kilátásba helyezve, akkor három hónapospnál fiatalabb állatot leöltni az egész országban nem szabad.

Úgy mint Khinában Koreában is rendkívül magas fokban van kifejlődve a *társulási vagy egylet-képző rendszer* és a *czéhalkotás*. Ama összetartás következtében, melylyel az ugyanegy kormányzóság lakószöke egymás iránt viseltetnek, oly idegennek tekintik a másik kormányzóság lakószökeit, mintha azok egészen más világrészről valók volnának; viszont az ugyanegy kormányzóság különböző városainak lakói idegennek tartják a más városbelieket. A társulási vagy összetartási ragaszkodás oly messzire megy, hogy egy városnak egy utczájában lakók szövetséget képeznek egymás között, a másik utca lakói pedig egy más szövetséget. *Sőt az egyes utcák egyes házcsoportjai* — 5—6 ház lakói — még szűkebb szövetségben, respective barátságban élnek egymással.

A czéhrendszer kultiválása túltesz a khinain. A legmagasabb rangú hivatalnokoktól kezdve le a legalsóbb rendű mészáros legényig — a mészáros Koreában (úgy mint Arabiában) a legutolsó emberosztályhoz tartozik — nincs ember, legyen az miniszter, kereskedő, tudós, hajtsár, kocsis, kuli vagy koldus, a ki ne tartoznék valamelyik czéhhez. — A legelőkelőbb nemes ép úgy tagja valamelyik czéhnek mint ez előkelő ur legutolsó szolgálja.

Legfőbb czéh a teherhordóké, mely czéh oly jól organizált és oly hatalmas, hogy mint olyan *számot tevő faktor az egész királyságban.* Valóságos „statust in statu“ képeznek, a melynek főnöke halállal büntetheti a czéh tagjait. Szervezkedésük és egyleti törvényeik által olyanforma viszonyban állanak a politikai hatóságokhoz, mint pl. az európai államokban a katonatisztek, vagy Németor-

szágban a deákok. A politikai hatóságok nem avatkozhatnak belügyeikbe, és ha jogaikban megsértve érzik magukat, felmondják a szolgálatot, azaz strikeolnak, mindaddig, míg sérelmükért kárpótlast nyertek.

Ha hosszabb időre strikeolnak, eltávoznak az illető district-ből, a melyben ezáltal tökéletesen megszűnik mindennemű közlekedés, sőt pang a kereskedelem is.

Hogy az alsórendű népnek ily óriási befolyása van az országban, az a félsziget közlekedési és kereskedelmi viszonyaiban leli okát. Vasutnak t. i. Koreában nyoma sincs, az országutak rendkívül ritkák és azok is nagyon elhanyagoltak; teherhordásra csak igen ritkán használnak barmot; és így az egész ország közlekedése, különösen teherszállítása embererő által történik vagy a legjobb esetben lóháton, amely azonban szintén a teherhordó czéh privilegiuma. Azonkívül becsületesek, tökéletesen megbízhatók, a reájuk bízott dolgot pedig épen kitűnő és az egész országra kiterjedő organisatiójuk folytán a lehető leggyorsabban végzik el. Általánosságban véve azonban a közlekedés a tartományok és városok között nagyon gyenge. Az úri osztályból többnyire a hivatalnokok az utazók, kik districtjeik városait látogatják meg. Útjokat emberek által vitt hordszékekben teszik meg, a megfelelő kísérettel. A kíséret egyik fontos tagja a „rendcsináló“, vagy a „kitérítő“, kinek összes kötelessége abban áll, hogy folyton kiabálja: csii va, csii va! (Térj ki) vagy: szálljatok le a lóról! Ezt akkor is kell kiáltani, ha egyetlen lélek sem jön szemközt az úton, vagy ha a szembe jövő a lehető leggyalogabban is jár.

A főbb országutakat kivéve, szálloda vagy vendéglő nincs az egész országban. Nincs is rá szükség. Az utazó koreai beszállhat bármely házba és bármely időben; mindenütt nyitott ajtókra talál és oly vendégszeretetre, mely ritkítja párját az egész földön. Az útra kelő szegényebb sorsu koreai magával viszen egy takarót és egy zacskó rizset. Éjszakára ott száll meg, a hol az est utóléri, a rizsét pedig ott főzeti meg, ahol megéhezik.

Az országút mentén a munkások meghívják és megvendégek az arra haladó utast. Hogy mily összetartók és egymást kölcsönösen kiségitők a koreaiak más tekintetben is, kitetszik abból, hogy társadalmi életüknek bármely mozzanatában önzéstelenül és feltétlenül segítenek egymáson. Ha egy szomszédnak leég a háza, azt közös erővel felépítik; ha a szomszéd férjhez adja a leányát, hozzájárulnak az örömhöz ajándékokkal, az ünnep rendezésével.

Ha egy szomszéd szegénysége következtében nem adhat semmi ajándékot, akkor magára veszi a fáradságot, hogy elvigye a hírt és a meghívást az illető családnak bármily távoli districtben lakó rokonaihoz. Temetéseknél idegenek végzik el díjtalanul a szokásos intézkedéseket, hogy a gyászoló családtagokon ezáltal könnyítsenek.

Hogy e korlátlan vendégszeretettel igen sokszor a legrutabb visszaélések történnek, az természetes. A korboló, és az egyik districtből a másikba vándorló szegények néha elárasztanak egyes vidékeket, úgy hogy a polgári hatóságoknak kell magukat közbevetniök, hogy megtisztítsák a várost a temérdek hivatlan vendégtől.

Mínthogy a koreaiak nagyon szeretik a mulatságokat, különösen a zenét és tánczot — már t. i. oly értelemben, hogy más muzsikáljon és más tánczoljon hozzá, — továbbá mert nagyon szeretik a látványosságokat — az ország minden részében mindig járnak-kelnek a vándorzenészek, akrobaták, csepürágók, jóslók, bűvészek.

Különös szerepet játszanak a vándortánczosnők, a kiket sok tekintetben Koreának az auvergnei gyermekeinek lehet nevezni. *Kang ven do*-ból, Korea Svájcjából származnak, szép arczuak, csinos teremtések, kik hegyes hazájukból elindulnak az országba szerencsét próbálni, nem vivén magukkal mást, mint szép arczukat, szép hangjukat és kellemes modorukat. Énekelve és tánczolva vándorolnak városról városra, néha férfi zenekar kíséretében. A hol neszét veszik egy mulatságnak, oda beállítanak mint tánczosnők és énekesnők, vagy mint kiséritők a vendégek kiszolgálásában. Mindenütt szívesen látják és aránylag jól is fizetik őket.

A zenén és tánczon kívül szenvedélyesen űzik a koreaiak a kártyát és kockkát. Ezt azonban személyesen végzik el. A kártya és kockkajáték rendkívül el van terjedve és nagy szenvedélyvel űzik a társadalom valamennyi rétegében. Még a katonaságnál sincs betiltva; sőt az őrségre kiküldött őrszemek is kockkázhatnak azon koreai logica alapján, hogy: az az űr, a ki kockkázik, az nem alszik, aki nem alszik, az ébren van; a ki ébren van, az vigyáz, ergo az űr kockkázzik.

A kasztrendszer ismertetésénél láttuk, hogy a kasztok közt fennálló válaszfalak nem a vallás által előirt törvények alapján állanak fenn, és hogy a vallás terjesztői, a hit szolgálói, — kik a kelet ázsiai népeknek kivételével az egész földgömbön a társadalomnak vagy a legfőbb és legtiszteltebb tagjai sorába tartoznak, vagy pedig, — az osztályozott társadalmu nemzeteknél, — a kasztok

legelsőjét képezik, — Koreában oly alacsony niveaun állanak, hogy nincsenek is beosztva a kasztokba, hanem az ugynevezett megve-tett osztályhoz tartoznak, és ebben is annak a legelső fokán állanak. Míg a szomszéd tartományokban, a tisztán Buddha-vallásu kínai-aknál és japánoknál a szintén igen alacsony társadalmi fokon álló papság tagadhatatlanul játszik egy jelentéktelen kis szerepet, Ko-reában abszolúte tekintetbe nem vett, nem respektált, nem kedvelt osztályt képeznek. Ez a sajátságos tünemény, mely diametralis ellen-tétben áll valamennyi művelt, félművelt, sőt egészen civilizálatlan vad törzsek társadalmi rendszerével, két körülményben találja okát. Először is: a koreai papok az erkölcsi sülyedésnek, az egyéni el-züllésnek, a fajtalan kicsapongásnak oly gyakori jelét adták és adják már régi idők óta, hogy nem egyszer magának a kormány-nak kellett közbelépnie, hogy megszüntesse a papoknak általános botrányt, felháborodást és a társadalmi rendnek fennállását veszé-lyeztető sértő magaviseletét. A második ok pedig az, hogy a ko-reaiak nemcsak az uralkodó vallás — a buddhizmus — iránt ta-nusitanak közönyt, de határozottan mondhatni, hogy igen kevés kivétellel, tökéletesen hiányzik bennök a vallásosság és kegyelet iránti érzék.

Jóllehet a Buddhizmus, koreai nyelven: Pul-csié, az uralkodó vallás, a bálványimádás sokkal jobban van elterjedve. Minden tárgynak, legyen az földön és vizen, vagy föld alatt, meg van a saját külön istene. Így pl. van hegyisten, fák istene, esőisten, kő-isten, sőt konyhaisten is van — Csoan — a kinek az oltárán persze a legtöbbit áldoznak. A levegő tele van istenekkel, akik szüntelen ott lebegnek és ólálkodnak és csak azon törik a fejüket, hogyan és mimódon lehetne az embereknek minél többit ártani. Mert a koreai istenek csak nagyon ritkán tesznek jót. Ártani az embereknek, ez az isteneknek hivatása első sorban, a koreai hit szerint. A tengerről fuvó szél sem egyéb, mint az istenek vég-zete! Valamennyi isten — bálvány — meg van testesítve egy vagy más alakban. A bálványok faragásában nem nagyon scrupulosusak. Egy emigy-amugy összetákoltt faalkotmány, melyen egy kis gömb-alaku darab a fejet ábrázolja, egy nagyobb gömb a törzset, mely két rudra van megerősítve — megteszi a szolgálatot. Az ország-utakon láthatók egyenesen álló vagy már kidőlt czölöpök és nagy-jában összetákoltt törzsek, melyeken mélyedések és dudorodások a szemet, orrt vagy száját stb. ábrázolják, ezek mind ugyanannyi bálványok.

A Buddhizmus után legelterjedtebb vallás a Confucius tana, mely a XV. században lett behozva a khinaiak által. A confuciusmusnak többnyire az előkelő osztályok a hívei. Megjegyzendő azonban, hogy míg a buddhizmus a tulajdonképeni vallás, a Confuciusmus inkább csak morál-philosophia. Innen van, hogy oly rohamosan tudott hódítani a műveltebb osztályokban. A confuciusmusnak különben elég nagy a tekintélye, mert minden valamire való városnak van egy nyilvános épülete — a Tai-Sem-Kán — a melyben Confucius tanai vannak egy táblára bevésve.

A Khinaiak közéletében oly nagy szerepet játszó „Fengshiu“ kevés módozattal benne van a koreai morál-philosophiában is. A khinai „Jo és In“ Koreában „Jum és Jang.“ „Jum“ a férfi fogalom, „Jang“ a női. A Jumhoz tartozik minden, ami határozottan férfias, erős, biztos, egészséges, kellemes, jó, szép, mély, hegyes vagy kerek. Így pl. Jum: A férfi, munkaerő, becsület, huseledel, a nap, tűz, nyereség, árvíz, szép ruha s persze Koreában a tigris is.

A Janghoz tartozik minden, ami a Jumnak ellentéte, a mi határozatlan, nem bizonyos, a mi langyos, gyenge, kellemetlen. Így pl. Jang: a nő, a hold, a tunyaság, a papírpénz, a patak, a zöldség (mint táplálék), kis hegy stb.

Ugy mint a Khinainál ez a Fengshiu, úgy a koreainál is a Jum-Jang befolyásolja minden tettét, elhatározását, terveit és szándékát. A koreai bölcsnek pedig egyik legnehezebb tudománya abban áll, hogy ezt a sájátságos tant a — Jum-Jangot — minden alkalommal és mindenkire a legelőnyösebben alkalmazhassa.

Az ősök imádata oly magas fokú, hogy az sok tekintetben túlteszen a khinain is. A nők itt is abszolúte ki vannak zárva az „ősök kultuszából“ és az a flugyermekek kizárólagos privilegiuma.

A kasztokra nézve határozott törvények állanak fenn; míg a magasrangu nemesség három ősnak áldozhat, t. i. apának, nagy- és dédapának, a gentry már csak két őst imádkozhatja. A köznép pedig csupán az apáig mehet vissza kegyeletének kifejezésében.

A legmagasabb rangú bálvány mindazonáltal a Buddháé, a kit Koreában Pulnak neveznek. Alakra nézve hasonlítva többi buddhaista főistenekhez, csak hogy egy kissé modifikálják a koreai izlés szerint. Így pl. szája és fülei túlnagyok, orra tompább, a szemei pedig ferde metszésűek. Mindenütt trónuson ül, a mely alakra hasonlít a lotus virág nyitott kelyhéhez, az „örökkévalóság symbolumához.“

Vallási szertartásaikban csaknem minden tekintetben hívek

maradtak a Kхинából átplántált mintához, és csak faji jellegöknek és tulajdonságaiknak megfelelő részletekben tértek el attól. Jelenleg azonban már ép oly megvetéssel tekintenek le a khinaiak valóságára, mint a milyen mélyen megvetik, és mélyen magok alatt állóknak tartják magát a khinai nemzetet. Egyáltalában megvetettnek és szánalomra méltó félműnek tartanak mindent, ami nem koreai: a japánokat, az európaiakat, a keresztény vallást, a nyugati tudományt.

Pedig minden intézményük khinai eredetű: a kormányrendszer, a közigazgatás, a vallás, a tudomány.

Míg saját nemzeti nyelvük és tudományuk tökéletesen el van hanyagolva, a khinai nyelv, tudomány és bölcelem ismerete a hivatalnoki rang elérhetéséhez elmaradhatatlan kellék.

A koreai nyelv irni és olvasni tudása még nehezebb tudomány mint a khinaié. Sajátságos az, hogy míg pl. "a köznéphez tartozó ember a saját szakmájába vágó dolgokat folyékonyan olvassa és írja, egyetlen jelt sem tud kibetűzni egy más mesterségbe vágó dolgokat leíró könyvből.

A hivatalnoki ranggal oly temérdek és magas fokú előnyök lévén összekötve, legfőbb törekvése minden erre hivatottnak, sok tanulmány és sok tudás által valamely hivatalra való képesítés megszerzése. Innen van, hogy e szándékuk kivételében óriási szorgalmat fejtenek ki az illetők. Ernyedetlen szorgalommal tanulnak éveken keresztül, hogy az évnök bizonyos szakában megtartott vizsgákat sikeresen letehessék. A hivatal utáni vágy oly erős és oly elterjedt, hogy nem ritkán öreg családapák, ősz emberek is neki adják magukat a tanulásnak.

A tanulás legfontosabb tárgya azonban nem más, mint Buddhizmus, Confuciusmus, bálványimádás és a babona — a Jumjang. — Miveltségük és tudományuk alig változott valamit évszázadok óta, holott akkor a hollandi hajótörött Hammel Henrik korában az astronomia csak astrologia volt, a földgömb alakjáról és annak csak távolról is megközelítő nagyságáról fogalommal sem bírtak.

Ámbár csaknem köröskörül tenger mossa határait, azért legkevésbé sem tengerész nemzet a koreai. Hajóik ugyanolyanok, aminőket már a legrégebb korban is használtak, t. i. otromba, nehezen kormányozható dzsunkik, görbe árboczokkal, bambusz vitorlákkal. Minden hajókötelük szalmából van fonva, sőt a horgonylánczot is a szalmakötél helyettesíti. Csónakjaik is otrombák, nehezek. A csónakokban nem használnak evezőket, hanem hosszú farudakat, melyekkel a csónakot tovább tolják. Partjaikról nem igen

merészkednek dzsunkeikkel eltávozni, miután alig ismerik a nau-
tikus tudomány alapelemeit. A főirány nem az „Éjszak“, hanem a
„Dél“ (ugy mint Kхинában). Ismerik és használják az iránytűt,
melyet Ji-nam-pul-nak, delejes vasnak neveznek.

A napot 12 órára — si-re — osztják be, és minden órának 8
negyede — esik-je — van. Az órákat nem számokkal jelölik, ha-
nem minden órának meg van a maga neve. Így pl. van: tigrisóra,
ho-si; (az órák elseje); bányóra, Jang si; sárkányóra, Siong-si, stb.

Az időt mutató óra nagyon kevésbé ismert. Legtöbbnyire
napórát használnak; továbbá a czölöpök és fák árnyai, a napi fog-
lalkozás, legközönségesebben azonban a jelentkező étvágy után kö-
vetkeztetnek az idő mennyiségére. Az órák töredékeivel, perczek-
kel nem igen törődnek az idő meghatározásában. A „tigrisóra ele-
jén“, vagy a „Szélóra vége felé történt“ szokták mondani. A 29
és 30 napokból álló hónap nem 4 hétre, hanem három szakaszra
van beosztva. Az év ilyen 12 holdhóból áll. Időszámításuk sem
Ki-Tse-hez — az egyesült koreai királyság megállapítójához — van
kötve, sem pedig Buddhához, vagy Confuciuszhoz, hanem 60 eszten-
dőbből álló ciklusokra van beosztva, melyet 2367 évvel Kr. sz. előtt-
től számítanak. Jelenleg, 1893-ban Koreában a 4530-ik évet írják.

Számításuk a 10-es rendszeren alapszik, hanem azért két sor-
számból álló mennyiséget már úgy jelölnek meg, hogy azokat
mint egészeket sorozzák egymás mellé. Pl. 63-at így jelölnek
6, 10, 3; $953 = 9, 100, 5, 10, 3$; $1764 = 1000, 7, 100, 6, 10, 4$ —
A 10 ezeren felüli mennyiségek kifejezésére már nincs számuk,
hanem betűkkel írják ki.

Megismerkedvén a lakosság polgári és vallási törvényeivel,
intézményeikkel és szokásaikkal, nem lesz érdektelen megismerked-
nünk az egyes individuummal és a magánszemélyre vonatkozó vi-
szonyokkal.

A koreai férfi magas, erős és nyulánk. Arcza széles, durva
vonásokkal; a pofacsontok kiállóak, az alsó állkapocs erős, csontos
hegyes. Az ornyereg a legtöbb esetben nagyon lapos, széles czim-
pákkal; a szem metszése ferde.*)

*) A szemtekének e ferde fekvése a (koreaiaknál, khinaiaknál és japánoknál)
csak látszólagos, miután a szemteke éppen úgy fekszik üregében, mint akár a kau-
kasusi fajnál; csupán a szemhéjaknak felfelé, a külső szemzúg felé irányított sa-
játáságos metszése tünteti fel ferdeinek.

A „nagyszemű“ európainál sem a szemteke nagyobb a normalisnál, csupán
a szemhéjak nagyobb nyílása tünteti fel nagyoknak.

A szemöldök sűrű, vastag; szakál és bajusz nagyon gyér, nagyon soknál egészen hiányzanak, különösen a szakál. Az arc színe szennyessárga vagy buzaszínű csak ritkán látható — a fiataloknál — a halvány narancssárga szín. A száj széles, idomtalan, sárgás zománczu erős fogakkal.

Általában véve tipikus mongol jelleggel birnak, mely csak itt-ott van kevésbé modificálva az által, hogy az orr és az arcz-profil kissé élesebb, a mennyiben a pofacsontok nem oly erősen kiállóak, a homlok domborubb, a koponyacsontok kevésbé összenyomottak; ezeknél az arcz nemesebb, intelligensebb kifejezést nyer.

Legfeltűnőbb a hajviseletük, melyre igen sok gondot fordítanak és a mely egyáltalában nagy szerepet játszik társadalmi életükben. A hajviselet ugyanis már első tekintetre elárulja, hogy az illető férfi nős-e vagy nőtlen, mely állapot közti különbség sok tekintetben a legnagyobb fontossággal bír az illető férfiura nézve. A nős férfi ugyanis fekete, sűrű, vastag szálu haját kontyba köti a feje búbján, míg ellenben a nőtlen férfiak a nősektől való megkülönböztetésül nem kötik kontyba a hajukat, hanem czopfot viselnek.

Míg a köznépnél a konty csak lazán van összekötve és jókora nagy, az uribb osztálynál legfennebb akkora, mint az illető férfinak az ökle. A konty fekete fátyollal van beborítva, a fátyol pedig szalagokkal van az áll alatt megerősítve.

A koreai czopfja lényegesen különbözik a khinaiak czopfjától. Míg emezeknél minden férfi kivétel nélkül hosszú, többnyire a bokáig leérő czopfban hordja haját és gyakran álhajjal, lószőrrel vagy zsinórral toldja meg a tarkó körül pedig a haját leberetválja, a koreai nőtleneknél a haj meg van hagyva, a czopf pedig csak a hát közepéig ér. Az idegennel akárhányszor megtörténik, hogy az ilyen czopfot viselő, halványsárga arczu, tökéletesen szőrtelen arczu fiatal embert hosszú fehér zubbonyba öltözve, leány-nak tart.

A czopf igen nagy szerepet játszik a férfi életében. Addig míg nőtlen nem szabad kontyot viselnie és addig míg nőtlen nem tartják férfinak. A 35—40 éves nőtlen férfi még gyermeknek tartatik, bármily csint vagy gonosztettet követ el, a törvény nem vonja felelősségre, mert hiszen még csak gyermek! A 12—13 éves gyermek azonban, ha megnősül, kontyba kötik a czopfját és e percztől kezdve férfi. Hivatalt nyerhet — ha ugyan az előírt vizsgákat leteszi — részt vehet az öregek társaságában,

és hatalmat gyakorolhat a nálánál sokkal idősebb testvérbátya fölötte, ha az még nőtelen. Ugyanakkor a család második fejévé lesz és az apa elhalálása után korlátlan hatalmú ura az egész családnak, beleértve anyát, idősebb leánytestvéreket és a még nőtlen testvérbátyát is.

Az apa korlátlan hatalmú és felelősség nélküli ura családjának. Gyermekai úgyszólván rabszolgái. A fiu atyjáról, vagy atyjával csak a legmagasabb tisztelet kifejezésével beszélhet és a köznépnél valóságos cseléd vagy ápoló szolgálatokat teszen apjának. Az úribb osztályoknál is olyanforma az apa és fiu közötti viszony, hogy bátran alkalmazható reá a japánok szokásos mondása, t. i.: „Négy dolog van a világon, a melytől félni kell: a földrengés, a vihar, a tűz és az — apa.“

Ezzel ellentétben az anya semmit sem számít, a mint hogy a nő Koreában a társadalomban absolute számot nem tevő lény. Egyedüli hivatása a férjnek gyönyörűl szolgálni és a leánygyermekeket fölnevelni. A köznépnél azonkívül a nő képezi a munkakerőnek egy nagy részét is. Viszonyaikat és társadalmi állásukat jellegzi az, hogy a nőnek nincs is neve. Ha a fiu anyjáról beszél, úgy teszi azt, mintha atyjának valamelyik nőcselédjéről beszélne. A míg a nő hajadon, addig úgy nevezik, hogy: ennek meg ennek a leánya; ha férjhez megy, akkor; ennek meg ennek a neje; ha fiut szül, akkor: Izének az anyja. A jobbmóduaknál 6—7 éves korukban külön választják a fiukat a leányoktól, és ettől kezdve megtanítják a fiut, hogy szégyenletes dolog leánytestvérevel beszélni, de még csak látni is őket. A leányokat viszont megtanítják, hogy nagy szégyen egy férfi által láttatni. Magától értetődik, hogy a már zsengekorban magába szívott kölcsönös lenézés és rettegés mélyen aláássa a családi élet szilárdságát.

A leánygyermek serdülő korától gondosan el van rejtve idegen férfiszemek elől. A férfi megölheti nejét, az apa a leányát, ha azokat idegen férfi érintette. Ha valamely vakmerő szerelmes betör imádoztja szobájába, a nőnek nem szabad kiáltással vagy ellenállással védekeznie, nehogy az esetet megtudják. Mert akár vétkes, akár nem, örök életére meg van szégyenítve, és soha többet férjhez nem mehet.

A női lakosztály a törvény előtt is sérthetetlen. Ha a törvényemberei által üldözött férfi a női lakosztályba menekül, az üldözők oda nem követhetik, hanem meg kell várniok, míg onnan egy vagy más módon ismét előkerül.

A férj az első idegen, a kit a koreai nő először lát szemtől szembe. Ez erkölcsóvó intézménynek az a következménye, hogy a női öngyilkosságok oly feltűnő gyakoriak.

Ha a nő özvegyen marad, többé nem mehet férjhez, ha akár mint 12—13 éves gyermek maradt is özvegyen. Sőt a menyasszony is, a kit csak odaigértek egy férfinak, özvegynek tekintetik, ha a vőlegény még esküvő előtt elhal.

A házasság kizárólagosan közvetítő útján történik. Az esküvő napját pedig a jóslók és kuruzslók jelölik ki. Az esküvő ünnepe — amely alkalomra a nő annyi ruhát ölt magára, amennyit képes — abban áll, hogy a menyasszonyt elhozzák a vőlegény házába bizonyos időre, ott leültetik őket egymással szemben és a menyasszonyt beborítják fátyollal. A férj ezalatt folytonos kérdésekkel zaklatja a nőt, amelyekre azonban ennek egyetlen szó választ sem szabad adnia, a minthogy az egész napon egy szót sem szabad szólania. Ez egyszerű czeremónia alatt a násznép óriás mennyiségű edelt fogyaszt el és ezzel az ünnepélyesség be van végezve.

A jobb móduaknál esküvő után néhány nappal a férj hosszabb időre elhagyja fiatal nejét, czáltal mintegy kifejezendő, mily kevésre becsüli nejét.

Úgy a férfiak, mint a nők viselete meglehetősen bizarr. A teherhordó munkás és az előkelő hivatalnok ugyanegy szabásu és színű ruhát viselnek. (A hivatalnokok azonban bizonyos előírt alkalmakra felöltik díszesen hímzett kék ruhájukat.) A katonák ellenben mindig vörös vagy kékszínű egyenruhát viselnek.

Sajátságos tünemény, hogy Kelet-Ázsiának épen a legtisztátlanabb nemzete — mert a koreaiak határozottan azok — visel fehérszínű ruhát. Tekintettel azonban a koreaiak határozott ellen-szenvére minden iránt, a mi a vízzel, mosakodással és testi tisztasággal a legcsekélyebb viszonyban áll — a legtöbb esetben a fehér szín szennyes szürkére változik. Az öltözet lényeges részét különböző hosszúságú bő ujjú felső kabát képezi, mely szalagokkal van a testhez erősítve.

Gomb és gomblyuk teljesen ismeretlen előttük. Zsebük sincs, hanem kis zacskókat hordanak az övükön. A nadrágot hosszú bugyogó képviseli, mely a bokánál vagy le van kötve, vagy pedig szabadon lóg. A téli időszakban, aminő mérvben fokozódik a hideg, ép oly arányban gyarapodik a felöltők száma is. A mint aztán tavasszal a hőmérsék ismét emelkedik, lassankint fogyni

kezdenek az egymásra rakott ruharétegek is. Hogy ezek között a legalsó réteg a hónapokig tartó szakadatlan viselés következtében nem tartja meg eredeti fehér színét és hogy nem kifogástalan illatu, az természetes.

Legfőbb fényűzést és egyedüli változatosságot képezi öltözékben a kalap. Mint említve volt, a férfiak hajukat kontyba kötik a fejbubján és ez a konty fekete fátyollal van bevonva. Erre a fátyolra jön a kalap. A többnyire rizsszalmából, lószőrből, posztóból vagy bőrből készült kalap karimája rendkívül széles — néha $1\frac{1}{2}$ méter átmérőjű, míg ellenben a tulajdonképeni fejbőritő rész csak épen akkora nagyságu hengerből áll, amennyi a konty befedésére szükséges. Ugy mint a fátyol az is hosszú fehér szalagokkal van megkötve az áll alatt.

Ugymint Nai-po félsziget Tsung tsung do-ban Koreának a magtára, úgy Quelpart sziget Koreának a kalapraktára. A királyság nagy részében a Quelpart szigetről került kalapokat használják.

A női viselet szintén meglehetősen szokatlan. Minden korban és rangban ugyanaz, csak hogy az uribb osztálynál az általánosan használt ruházaton kívül vannak még az ünnepekre és családi ünnepélyekre is előírt öltözetek, melyek a rendestől — t. i. a köznép által is használttól — színre és szabásra eltérnek. Rendesen több szoknyát viselnek egymás fölött különböző hosszúságban. Míg az első közvetlen a mell alatt van megkötve, a legfelső ennél sokkal mélyebben van a csipőkön megerősítve és hosszú uszályban végződik. A test felső részét rövid ing fedi, mely a mell egy részét meztelenül hagyja.

Hajukra nagy gondot fordítanak és phantasticus alakokat formálnak a rendesen dús hajzatból. Ha azonban a saját hajzatból nem telik, akkor állhajat, állatszőrt, posztódarabokat vesznek igénybe kiegészítőül, minek következtében hajviseletük otromba, nehézkes és lényegesen különbözik úgy a khinai nők simára lefésült, komoly hajviseletétől, még inkább pedig a különben is hasonlíthatlanul kellemesebb japán nők bizarr, de mégis kellemes és izléseles hajviseletétől.

Építkezésük rendkívül szegényes és kezdetleges. Mutatja ezt az is, hogy egyetlen rom sem maradt fenn régi épületeikből és hogy jelenleg sem tudnak egyetlen monumentálisabb épületet felmutatni. Minden kormányzóságban van ugyan néhány város, melyek falakkal és bástyákkal vannak erősítve, de egy néhánynak kivételével, mint pl. *Kasag va*, *Szeul* és *Kai Szeng* városok *Kiung kei*

kormányzásában, nincs egyetlen egy, mely egy közép kaliberű modern ágyunak ellenállhatna. A munkásosztály és a köznép házai nyomorult viskók. Szobáik oly alacsonyok, hogy csak mélyen meghajolva lehet belépni, vagy bennök járni. Kürtő, ablak ismeretlen. Ha az ember négykézláb bemászik a szobába (az ajtók t. i. oly alacsonyok, hogy csak ily módon lehet bejutni) a fojtó füstön kívül, melyet a ganajból készített tüzelőszer áraszt el, leírhatatlan ocsmány bűz csapja meg a belépő orrát. Butorzatot keveset használnak, a szegényebb osztálynál pedig ennek nyoma sincs. Ezeknek még székük sincs, hanem a földön ülnek, sarkaikon guggolva.

A gazdagoknál különös fényűzésképen halmozzák fel a szőnyegeket és vadállatok bőrét. Az ágy csaknem a fedélzetig meg van rakva tigris, leopárd, hiuz és medvebőrökkel. Tigrisbőr különben van minden valamire való háznál. Faldísz nincs sehol. A festészet és szobrászat nevetséges, roppant primitív munkák létrehozásáig emelkedett.

Üveges ablak azonban még a gazdagoknál is nagy ritkaság. Üveg helyett olajos papírt vagy selymet használnak. Az üveg t. i. rendkívül drága. Az üres sörös és boros palaczkokat, melyeket itt-ott összevásároltak, disztárgyként alkalmazzák lakásaikban. Egy szép, fehér nagyobbszerű orvosságos üveget oly becsben tartanak, mint pl. mi egy sazuma vázát vagy kiukiangi korsót. A hajónkat meglátogató mandarinok rendszeren a legboldogabb hangulatban távoztak el hajónkról. T. i. mindnyájan egy-egy hatalmas pezsgős üveget szorongattak mellükön, persze üresen.

Az evésben túltesznek a Khinaiakon is. Megesznek mindent és bármikor, gazdag és koldus egyaránt. A mit egy koreai nap-hosszában képes megenni, az hihetetlen. Minden ünnepük és ünnepejük, szertartásuk és multságuk legfőképen az evésben áll. Az ünnepek jelentőségét a felszolgált ételek mennyisége határozza meg. A minőség e mellett nem is jó tekintetbe. Minél többet töm magába a vendég, annál — bölcsőbb!

Diszétel az elevenen megfőtt tyuk, — tang-talk, — melyet fejestől, lábastól, belestől tesznek az asztalra, fel nem bontott állapotban. A kutyahús a rendes táplálékok közé tartozik és csak a tél első havában nem szabad enni. A tigrishústól kezdve végig a medve, szarvas, hiuz, marha és baromfi húson, megesznek mindent: halat, kigyót, csigát, puhányokat. A munkás osztálynál és a köznépnél legfőbb étel a rizs, amelyből a koreai bámulatos mennyiségűt tud elfogyasztani. Három-négy liter (megfőtt állapotban) a

napi porczio, de ha van, megeszik 3—4-szer annyit. Egy néhány-szor láttam, hogy egy koreai a szájához emelt egy nagy tálat, a melynek tartalmát 2—3 literre becsültem és nem vette el onnan addig, a míg a pálczikákkal — a Koreában szokásos evőeszközzel — egyetlen szem rizset tudott összekaparni a tálban.

Az anya ölébe veszi a gyermeket és elkezdti tömni rizsszel, addig míg a hüvelykével kell utána segíteni, akkor aztán megpaszkolja a gyermek gyomrát, hogy még egy porcziót tömhessen belé.

A versenyevés gyakori multság, melynek a nagyobb nép-ünnepélyeknél ép úgy nem szabad hiányoznia, mint akár a birkozásnak, boxolásnak, nyíllövészetnek, amelyekben a koreaiak igen nagy ügyességet tanusítanak. A versenytéren 2 nyárson két ökör van felhúzva, alattuk nagy tüzzel. Az adott jelre a két versenyző társaság neki esik a két ökörnek; amelyik társaság hamarabb eszi kopaszra a nyársat, az a győztes.

Hogy mennyire falánkok, mutatja azon körülmény, hogy sült hal alig kerül az asztalra, miután rendesen nyers, sőt eleven állapotban eszik meg a tenger vagy a folyó partján. A tengerparton gyakran láthatók a halászok, amint kihorgászván a halat, vagy valami puhányt, leakasztják a horogról, belemártják abba a mártásba, melyet egy kis edényben hordanak magukkal és a még ficzkándozó hal, vagy a nyálkás hulló elevenen vándorol a koreai széles szájába belestől, pikkelyestől.

Sajátságos, hogy e két legnagyobb thea fogyasztó nemzet közé beékeltek koreaiak a theát nem iszszak. A köznép előtt ez ép oly ismeretlen, mint pl. a khinai köznépnél a bor, vagy Japánban a kávé. Egyedüli szeszes italuk a rizsből destillált pálinka, mely a mi gabona pálinkánkhoz hasonlít, csakhogy ennél sokkal gyengébb. Legszívesebben azt az állott vizet iszszak, a melyben rizs főtt.

Rendkívül sajátságos szokásokkal van összekötve temetési szertartásuk, amelyet ép úgy, mint összes más szertartásaikat nem a vallás írja elő, hanem a politikai törvények. A viasszal és mésszel légmentesen elzárt koporsóba behelyezett elhunytat hónapokig tartják a házban. A gazdagoknál — kiknek nagyobb lakásuk van, — valamelyik szobában, a köznépnél pedig az udvaron, vagy a tornáczon tartják. Az elhunytat csupán a koporsó közelében szabad siratni, de itt 3—4-szer napjában. A keserű bánatnak és a gyászolásnak másutt vagy többször, akár kevesebbszer való kifejezését a törvény nem engedi meg senkinek. A koporsóra minden reggel ételeket raknak, ezeket azonban a bús gyászoló eszi meg keserü

könyük között. Az apa koporsójával a fiú, — kivált az elsőszülött, — nemcsak addig virraszt térdepelve egész éjszakákon keresztül, míg a koporsó a házban van, hanem künn a temetőben is, ha ugyan temetőnek lehet nevezni azt a helyet, a hova a koporsót kivitték. Mert rendszeres temetőt Koreában nem ismernek. Az előirt idő után a koporsót kiviszik a házból a mezőre. Az otthon oly nagy kegyelettel őrzött koporsóval itt künn már kevésbé szigoruan járnak el. A koporsót ugyanis nem teszik sirba, hanem csak a talajra helyezik és befödik szalmával vagy téglával. A legelső eső elmossa a tetőt és a legelső kóbor kutya az ő hegyes csontfogaival segítségére jön az idő vasfogainak. A sirra ráteszik azt a ruhadarabját az elhunytnak, melyet életben oly sok gyönyörrel viselt, t. i. a kalapját. A nőtlen férfiakat, ha még oly vének is, úgy temetik el, mint a gyermekeket, t. i. sokkal kevesebb czeremoniával és a gyásznak kisebb mérvű kifejezésével. A vagyonos és előkelő családok halottaiknak szájába három gyöngyöt tesznek, de nem mint a koreai Lethe vizén fizetendő vámpénzt, hanem azért, mert a koreai hit szerint a három gyöngy megóvja tulajdonosát a végbomlástól. A legujabb anthropologiai ásatások azonban kimutatták, hogy vagy a gyöngyök nem tették meg köteleességüket, vagy pedig, hogy a gyöngyök olyanok voltak, mint a koreaiak által az oltáron elégetett papírpénzek, t. i. hamisak. A koreaiak a paradicsomot nem mint szép kertet képzelik, hanem mint egy drága gyöngytavat.

Koreában való tartózkodásunk alkalmával történt a királyné elhunyt anyjának temetése. A koporsó 8 hónapig volt Szeulban a királyi palotában eltéve. Ezen eltevés ideje alatt igen gyakran tartattak temetési próbák, amelyekre az ország nagyjainak legtöbbször a fővárosba volt rendelve, hogy a gyakorlatokon részt vegyen. A próbák alkalmával egy üres koporsó vitte a főszerepet. Szeptember első napjaiban volt a főpróba jelmezekkel és szeptember 10-én megtörtént a valódi és végleges eltemetés.

Az Osztrák-magyar monarchia részéről 1890-ben történt az első közvetlen érintkezés az elzárt országgal. — Szeptember 21-én jelent meg az első hajó, a Kittel Wladimir cs. és kir. fregatt-kapitány parancsnoksága alatt álló „Zrinyi“ korvettánk Csemulpo kikötőjében.

Kelet-Ázsia partjain és a khinai bírodalom folyóira kiterjedő expedícióknak abban állott a főfeladata, hogy megkössük a bárátságos összeköttetést monarkiónk és a koreai kormány között.

Parancsnokunk a tisztikar egy részével szárazföldi uton Szeulba ment, a fővárosba, hol érintkezésbe lépett az illető kormányférfiakkal, akikkel az előleges szerződési munkálatokat el is végezte. A végleges szerződés akkor nem kötött meg, miután egyrészt Japánban székelő nagykövetünk ez időben nem jöhetett át Koreába, másrészt mert épen ez időben történt a királyné anyjának temetése, amelynek következtében minden külügy elintézése egy időre be lőn szüntetve.

A végleges szerződés még ez évben megkötött a japáni nagykövetünk közvetítésével.

Mi pedig, — a Zrinyi-korvetta expedíciójának tagjai — mindig örömmel és a büszkeségnek egy nemével fogunk visszaemlékezni arra a perczre, a melyben monarchiánk büszke hadi lobogóját először lobogtatta meg az „Elzárt ország“, „Keleti szellője“, a Sárga-teregen.*) — — —

Dr. Gáspár Ferencz.

Változások az éghajlatban.

(Felolvasatott a november 23-diki ülésén.)

„Kölcsönös hőmérsékleti változások az éjszakai és déli féltekén“ és „Éghajlati változások“ címek alatt hozott folyóiratunk (1880. 301—307. 1887. 684—696.) egy-egy adatsort, melyek ma az éjszakai félteke hőmérséklete fogyását, a délinek ellenben a növekedését látszanak igazolni. Álljon a két megelőző gyűjtés kiegészítőjeül e harmadik, mert Brückner szerint is (Humboldt. Monatschrift 1888. 131.) egy új eljegesedésnek visszafordulása kizárva épenséggel nincs; a geologia nem tiltakozik ellene, de egy új löszképződési folyamat is járna vele. Flammarion pedig megfigyelte,

*) Literatura: J. Griffis. The Hermit Nation.

John Ross. Corea, its Hystory, nation and customs.

E. Oppert. Ein verschlossenes Land.

Továbbá Pater Wilhelm től, a pekingi francia misszionáriusoknak Csemulpóban élő tagjától személyesen nyert szóbeli közlemények és jegyzetek.

hogy az április-május hónapok hőmérsékleti átlaga évről-évre csökken, (Budapesti Hirlap, 1888. 104.)

1885. májusban az éjszokról aláúszó jéghegyek a Lőrincz-öblöt és a vele egynevű folyó torkolatát egy időre teljesen eltorlaszolták; a jéghegyeket kísérő ködben 6 vitorlás és 1 gőzhajó ment tönkre, 8 más gőzös nehéz sérüléseket szenvedett. Az Alert nevű gőzhajó, mely az éjszakamerikai sarkvidéki figyelő állomásokat akarta élelemmel ellátni, be sem juthatott a Hudson-öbölbe. (Humboldt. Monatschr. 1885. 497.) A jéghegyek előfordulásának szokott hatása, a meddig éjszokról leúsznak, a szélesség 47—46 foka; 1889. januárban a 45°, februárban 42¹/₂°, márcziusban 41¹/₂°, áprilban 40° volt.

A grönlandi eszkimók száma, mint az 1884. évi dán expedíció jelenti, Graah kapitány látogatása óta (1820.) jelentékenyen megapadt. A pészma-bivalyok és iramszarvasok most már teljesen kipusztultak. (Földr. Közl. 1886. 332.) Pedig Grönlandban, a menyire csak eddig éjszak felé előnyomulni sikerült, minden ponton találtak egykori embernyomokra. Scoresby 1822-ben keleten a 69—75 fokok közt, a hol csak partra kaphatott, emberi lakások nyomait találta föl mindenütt, földalatti lakó helyeket, halmaradványokat, szántöredékeket. A lakások közelében rendszeren halmok voltak, emberi csontvázakat tartalmazók; Traill-szigeten a Swainson-fokon hamurakást talált, mely nem lehetett nagyon régi, mert a hóolvadás meg a szelek hosszabb idő alatt széthordták volna. Midőn a lakások a narval agyarat hasítani akarták, előbb sűrűn apró lyukakkal fúrták meg, mit az eszkimók tenni nem szoktak, miből arra következtet, hogy ezek Európával összeköttetésben lehettek; mit erősít az is, hogy a Hope-fokon egy sírban fakoporsót lelt. (Arago: Untersuchungen aus dem Gebiete der Naturkunde 1838. III. 220—221.)

Mielőtt Morton matróz és Hans eszkimó a nyugoti partokon 1854. június 24-én a Constitution-fokot a szélesség 80° 21'-e alatt elérték, egy szán romjaira bukkantak, sőt a Polaris expedíció a szélesség 82° 20' alatt emberi telep nyomait ismerte föl, talált bálnabordákat, melyek szántalpakul szolgáltak, egy régi késnyelet és köveket körbe rakva, melyek sáto-megerősítésére szolgáltak (Kane: Arctic Explorations 1856. I. 297.) Feilden kapitány szerint, ki az utolsó angol éjszaksarki expedíciót mint zoologus kísérte, a legéjszakibb emberi nyomokat néhány mértföldnyi távolságban a 82-ik szélességi fokon innen találták. Ezek egy nagy fa-szánból, kőlám-

pából és rozmár agyarból készült hó-vakaróból (scraper) álltak. Különben nem lehet tudni, hogy az eszkimók még mennyivel magasabbra nyomultak az északi sark felé. (Berecz Antal: Természet 1878. 181.) Hayes sarki expedíciója talált eszkimó romokat Grinnel földén is és a Polaris öbölnél; igazat mondott tehát az eszkimók hagyománya, hogy valaha a szélesség 82°-áig terjedtek népek lakáshelyei. (Simonyi J. A sarkvidéki fölfedezések története 1890. 213.)

Kanadában ma csak burgonya és zab terem meg a búa egykori tenyészete helyén. Több geolognak föltűnt Lakeport és Michigan környékén az, hogy pár száz méterre a várostól nyugotnak egy pont folyton emelkedik a Huron tó és a környék szinvonala fölé. Ez az utóbbi 18 év alatt 6·3 métert tett. A föllökődő emelkedést a Huron tó hatalmas hullámzással kísérte egészen csendes időben is, miért az vulkáni működés credményeül tekinthető. Öreg hajósok azt mondják, hogy Lakeportnál mélyebb a víz ma, mint 20 év előtt volt. A települők és favágók azt észlelik, hogy ez emelkedés körül a hó sokkal hamarább elolvad, mint kivülről. (Közoktatás 1886. 23.)

Salttownban Coloradoban 1891. júliusban tó keletkezett, hossza 48, szélessége 13 km; kiszorította a munkásokat Salttownból és a szomszédos sóbányákból. Massachusettsi Salemben a tél az utóbbi 33 év alatt 1·8° R-ral hidegebb lett. (Humboldt. Ansichten der Natur 1877. 80.) Északamerikában a sivatagok fogynak és a víziány csapástól mindinkább megmenekült területek nyugot felé növekszenek. Kanadától déli Texasig most már mindenütt művelhető a föld, mert a 15 év óta kedvezőbbekre változott éghajlati viszonyok még Coloradoban is nélkülözhetővé teszik a mesterséges öntözést. Denverben a Cherry-creek elhagyott folyómeder volt; mivel benne vizet nem láttak, csak száraz homokot, bele építkeztek, megjött pedig az utóbbi években a régi vize és minthogy minden tavasszal víz járja, most vashidak épültek rajta keresztül. (Laveley Ed. Leadville Coloradoban.) 1885-ben nyugoti Kansasban szintén ezen oknál fogvást jelentékenyebben lendülhetett meg a gyarmatosítás. 1886-ban a sivatag vidék határa 32 km-nyire hátrált nyugotnak, mert helyére vetések kerültek.

Nebraska-állam közepén 1874-ben még valóságos sivatag volt és ma dús aratást nyújtó vidékké vált, a futóhomok-dombokat kövér fű borítja, hol a szarvas-marhák ezrei találnak jó legelőt. Beavercreek és Cedarkreek közt 1878-ig víz nem volt található és

ma ott számos apró tó keletkezett, közelökben gyönyörű mező. Mindez természetesen a megszorodott esőzés folytán van így. (Ausland 1886, 669.)

Az Egyesült Államokban az 187^{1/2}-iki tél rendkívül sokáig tartott; már novemberben beköszöntött a hó és márcziusig kitarzott. Mintegy 20 év óta (1852.) a tél korábban kezdődik és később ereszt ki. (Berecz Antal: Természet 1872. 264.) Mexical-Cingoban, Mexico fővárosától 30 km-nyire, 1886-ban 11 cm. magas hó esett. 1856. óta nem történt ott hasonló. (Das Echo 1886. Febr. 25.) Mexicoban a Patzkuaro-tó tükre emelkedik, ezt Hesse-Wartegg nemcsak az indiánoktól hallotta, de ő maga is észlelte. (Mexico 1890. 290—291.)

Irlandban 1887. július elején akkora hó borított mindent, hogy táplálék híján 7 ember, 120 szarvasmarha, 300 ló, 11,000 birka veszett el; a seydisfjordi posta már augusztus 14-én csak nagy kerülőkkel érhető el Rejkiavikot, szeptember elején meg már a sziget megközelíthetetlen volt. 1890. február 13-án a Cephalonia és Lepont gőzösök Liverpoolból Boston felé mentökben az Atlanti-óceánon szokatlan pontokon találkoztak jéghegyekkel; az első hajó 300 m. hosszú, 60 m. magassal; az utóbbi 600 m. hosszú, 170 m. magasságuval. A XV. század II. felében a tőkehalfogás az Orkad-szigetsopornál és Irland körül volt, ma az délibb pontokra vonult.

Angolország turfa-lápjáiból folyton ásnak ki nagy tölgyfa-törzseket és ágakat olyan helyeken, a hol, mint pl. a Cheviot hegy-ség völgyeiben a tölgyek már rég eltűntek. (Akad. Értes. 1863. IV. 104.) Angliában 1888. július 12-én havazott. Svédországban a rezgő nyárfa küzd a fenyűvel, a tölgyet pedig a bükk terjeszkedése fenyegeti kiszorítással. Svédországban Semtlandban (Hellwald: Die weite Welt III. 366.) ingoványok és mocsárok közt jelentékeny magasságban egy füstölgő krátert földöztek föl, melynek meglehetősen a mélysége. Fölszálló gőze a tájékon nagy mennyiségű havat olvasztott föl. Skandinávia jelenlegi geológiai formációiban tevékeny vulkán nincs, úgy, hogy ez a fölszorodott vizeknek véletlenül igen mélyre hatolt szivárgása folytán indulhatott új munkásságra.

A fókáknak a Balti-tengerből való kivészésétől régóta félték a parti lakosok, úgy, hogy esemény számba ment, midőn 1872-ben Schulitznál a Visztulában, annak torkolatától 185 km. távolságban egyet fogtak; de most nagyban szaporodnak és e hidegebb vidéki állatokból 1885. év derekán a Balti-tengerben többet ejtettek el. (Közoktatás 1885, 43.) Dánia egyes erdőiben úgy találják, hogy a

+ túlevelű fák a tölgyfát és bükkfát tökéletesen elnyomják. Poroszországban szintén fenyűk vergődtek túlsúlyra a tölgy és a bükk rovására. (Budapesti Hírlap 1886. 111.) Elmshorn közelében a kieli vasut építéskor 1843-ban nagy mennyiségű még egész határozottsággal fölismerhető szőlőtőkét találtak, bizonyossággal annak, hogy a szőlőművelés egykoron Holsteinban is el volt terjedve. (Bars 1892. 18.)

Flammarion szerint Franciaország átlagos hőmérséklete jelentékenyen csökkent, alig van az évben hónap, mikor ma normális volna a régi átlag; szembetűnő a csökkenés február és márcziusban. Párisnak régi normális $10^{\circ}8'$ közepes hőmérséklete 40 év alatt $8^{\circ}9'$ -ra süllyedt. Dr. Fuster szerint is Franciaország éghajlata a IX. század óta folyton rosszabbul. A szőlőtőke Flandriában és Alsó-Normandiában ekkor kezdett sínyleni; a XI. században Picardia, Bretagne és Felső-Normandia még jeles borokat termeltek, de a XII. és XIII. században már ezek a vidékek is hanyatlottak; hasonló sors érte 2—3 századdal utóbb Orleans, Suresnes, Sevres és Argenteuil szőlőművelését és a XVI. században a tenyészet eme visszalépése már egész déli Franciaországban érezhetővé vált, hol a narancs és olajfa lassanként kipusztul. (Gazdasági Lapok 1870.) A langresi plateauon 1892. márcziusban új jégbarlangra bukkantak, mely abban különbözik a Jura, az Alpok és a Kárpátok jégbarlangjaitól, hogy jégtömegei szabad ég alatt fekszenek. (Rundschau für Geographie XV. 139.)

Hazánkban, Árva-vármegyében 1850—1884 közt 35 év folyamán fagymentes a május csak 5, a szeptember 15-ször maradt, 8 júliusban pedig havazott. A régi időkben Árvának enyhébb volt az éghajlata, mert Árvaváraljától egy órányira keletnek Dubova község van, melynek neve tölgyet jelent. Felső- és Paraszt-Lehota közt az Árva folyó medréből nagyobb apadáskor egy méternél vastagabb átméretű fölálló tölgyfa-törzset ástak ki, ott az országút menti hegyoldalát ma is tölgybokrok és csenevész tölgyfák borítják. Több évtized előtt diófák is díszlettek ott, a melyek tenyészete ma nem sikerül. (Akad. mathem. és természettudom. Közlemények XXIV. köt. 8. sz. 390. lap).

Szepes vármegye tele hidegebb ma, mint hajdan volt; Lőcse körül vannak még egyes régi diófák, de új csemeték növesztése teljességgel nem akar sikerülni, mert évi hajtásaik elfagynak. (Akad. Értesítő III. köt. 3. füz. 1863. 431.) Wahlenberg a szepességi elő-hegyekben is talált már csalitokká törpült tölgyeket, a melyek

azóta ott eltűntek; Grenitz felé a Qu. sessiliflora ma a fenyűknek engedi át helyét, hasonlóan a czirbolya-fenyű a Magas-Tátrában 1620—1450 m. magasságok közt már-már kiveszett. (Dr. Hunfalvy J. Magyar birodalom földrajza 1886. 471.) Tiszola környékén Gömörben hajdan a tiszafa (Taxus) volt a túlnyomó fanem, melyből a város Theissholz német nevét is kapta, ma azonban bükkösök és fenyvesek uralkodnak ott. A dobsinai jégbarlangban a jégmennységnek folytonos gyarapodása észlelhető, évről-évre szaporodik az úgy, hogy a barlang teljes eljegesedésétől félnek. (Magyarországi Kárpát-egylet évkönyve. 1888. 169, 199.)

Régezte nálunk megvolt a jobbágnak a joga, hogy saját termésű borát Szent-Mihály napjától Szent-György napig a helység korcsmájában mérhette. Ma már anachronismus volna hasonló jog, mert a szőlőérés kimaradt a szeptember hónapból. Erdélyrészben a diófa azelőtt egész erdőcskéket képezett. Az 1666-iki lőcsei kalendárium tanácsa április és szeptember hónapokra ajánlja a fürdést. „Szép, tiszta napokon, ugymond, magadat tisztítsad, fürödj és légy csinos.“ Júliusra ellenben ezt mondja: „Ne fürödj, az hévség megbántja testedet“. Ma pedig a július hónap a fürdőzés időszaka nálunk.

Az osztrák s magyar monarchia nyugati felében 1888. július 12-én 4° R. volt az általános hőmérséklet. Csehországban hajdan terjedtebb volt a szőlőművelés, mint ma; igazolják ezt a hatalmas pinczék, melyek ma túl nagyok a legbővebb szürethez képest is. A szőlőtermelés IV. Károly császár idejében (1347—1378.) olyan pontokon is virágzott, hol ma csak a helynevek mutatnak erre. Még 1820-ban 2560 hektár szőlő volt Csehországban, 1885-ben meg már csak 875 hektár, vagyis nem egészen 35%-a a réginek. (Rundschau für Geographie. X. 181.) A XII. században a bécsi medenczének majdnem egész nyugoti párkánya, a Kahlenbergtől egészen Gloggnitzig szőlővel volt beültetve a napos oldalon; ma a klíma és fekvés szerint teljesen jogosult szőlőművelés nem terjed túl a medencze alsó részén. (Az osztr. és magyar monarchia írás-és képben. Bécs és Alsó-Ausztria. 1887. 428.)

Felső-Ausztriában az Uffgau, a hogy e sikságot a középkor kezdetén hívták, legmelegebb zuga az egész tartománynak; itt a napsütötte dombokon egészen a múlt század végeig bort termeltek s Miksa császár Aschach városának egyéb kiváltságok mellett oly czimert ajándékozott, melyben a szőlőfürt is előfordul. Az aschachi bor azonban elvesztette azóta hirnevét s csak a hartkircheni plebá-

nia önzetlen hagyományos szokásának köszönhető, hogy még most is tartanak fenn itt körülbelül egy holdnyi területet, mint szőlőkertet. Ez az egyedüli a tartományban, mert a szőlőtermelést ma már káposzta és hagymatermelés váltotta föl. (Az osztrák és magyar monarchia irás- és képben. Felső-Ausztria és Salzburg. 1889. 12—13.) Gastein és Raurisban a növekvő glecserek a bánya-tárnákat 1600 óta elfödtek. (Földtani Közl. 1892. 318.)

Meranról orvosi körökben az a hiedelem, hogy november 1-től márczius 1-ig legfőleg 6 esős nap van és $188\frac{6}{7}$ telén hó is volt sokszor, sőt jégpályát készítettek ekkor az ott telelők szórakoztatására. 1890-ben pedig reggelenként csak 4^0 meleget mutatott a hőmérő márczius 1-ső negyedében. Meglepte Schachingert 1890. decemberben, hogy ott metsző hideget talált, s a délvidéki hirben álló gyógyhely közvetlen szomszédságában terülő tavon ugyancsak korcsolyáztak. Vendég alig volt, a hotel tulajdonos azzal vigasztalódott, hogy Koch kezelése alá mentek Berlinbe a tüdőbetegek mind és mint üdülők oda majd visszatérnek. (Reise durch Italien nach Egypten und Palaestina. 1892. 4.)

Tirolban messze vidéken elterjedt népmonda szerint a Marmolata glecsér helyén valamikor viruló rétek voltak. Egy odaváló paraszt azonban nagyboldogasszony ünnepén (aug. 15.) daczosan gunyolódva szénát takarított be onnan a csűrébe; erre havazni kezdett és addig meg nem állt, míg az egész hegyet el nem borította s az ünnep megszegőjét örök jégrétege alá nem temette. (Az osztr. és magyar monarchia irás- és képben. Tirol és Vorarlberg. 1893. 88.) Küketey (Küktei), Zsigmond főherczeg egykori vadász-kastélya valamikor sűrű czirbolya erdő közepén állott, ma már csak néhány csonka törzs látható körülötte. Krumbach ob Holz község lelkésze is alantabb helyre tette lakását, hogy őt templomától és hiveitől a havazás el ne zárja. (U. o. 101.) Az elhagyott parochia építésekor bizonyosan nem volt úgy.

Passeyerben a vegetáció erősen hátrál. A Timmelsi-havason egy korhadt czirbolya fekszik, átmérője ma 47 cm. Ez az utolsó eltörpült fenyő ott, mely társaitól ma már $1\frac{1}{2}$ órányira van; oda sem vízi, sem emberi erő nem vitte, ott kellett annak nőnie. Hasonló jelenségek mutatkoznak Lariban és Andelben. A pásztorok azt beszélik, hogy hajdan ott helyben lehetett tüzelőfát szerezni, ma $1\frac{1}{2}$ órányira találják az első eltörpült törzseket. Ha így halad, 100 év alatt nem lesz Passeyerben fa, Meranban szőlőtő. Ezelőtt 30 évvel a szarkák falkásan jöttek Leonhardig, ott teleltek és nyá-

ron költöttek; ma csak Riffiánig röpülnek, Passeyerben ritkán látni már szarkát, holott azelőtt Moosig, St. Leonhardtól 2 órányira röpödték. Minden arra mutat, hogy a magas völgyek vegetációja lassanként vissza vonul és pusztul. (Turisták Lapja 1892. 108.)

Graubüntén kantonban új lavina-utak keletkeztek 1888-ban, melyeket a szokottnál tetemesebb hóesések alkottak. Csak az Averserthalban 6 ilyen új csapást számláltak, melyeken a lavinák ezrével tépték ki gyökerestől a 30—80 éves fatörzseket és hatalmas glecserszerű hótömegek jelzik még ma is a vonalokat, melyeken ez új lavinák a völgyekbe jutottak. (Rundschau für Geographie XI. 40.) Az Alpok nagy tavait tetemes mélysegök miatt nem igen szokta a tél jege bepánczézolni, mert a fölül lehült vizrétegek leszállnak fölmelegedni és alsóbbakkal cseréltetnek ki; de már 1891-ben megtörtént a befagyás a Zürichi- és Boden-tónál egészen, a Genfi-tónál pedig abban a keskeny öblözetben, mely Promenthoux-tól Genfiig terjed. (Rundschau für Geographie XIII. 277.) Forel a Gazette de Lausanne-ban kifejezést is ad annak, hogy az Alpok tavai most hosszabb ideig vannak telenként befagyva.

Forel újabb tanulmányai szerint az Alpok glecserei közül (1888.) 40 van előnyomulóban, 5-tel több mint 1886-ban. Ezek a Gabelhorn és Moming a Weisshorn-ban, a Glacier des Petondes a Montblanc-ban, a Reufang-glecsér a Wetterhorn-on és a Weisschien-glecsér a Galonstokban. Növekszenek még úgy látszik a Gornier és a Findeles a Monte Rovában, a Mont miné a Weisshornban, a Gaubi a Wetterhornon, az alsó Grindelwald-glecsér a Finsteraarhon és a Rosegg a Berninán. (Földr. Közl. 1889. 108.)

1889-ben 55 jegesen volt észlelhető az előnyomulás, 13-mal többön, mint 1888-ban. Nyugoton kezdődött ez, hol a Montblanc minden jegese előnyomul; a wallisi és berni Alpokban növekszik a legtöbb, Granbündten és Tirolban is kezdődik, de az Ortler-ben erősen észrevehető. (Humboldt, Monatschrift 1890. 429.) A k. m. természettudományi társulat közlönye (1891. 151—152.) névleg a következőkre mutatja ki a növekedést a Société Vandoise után: Rhone glecsér, Bois jeges a Chamonix mellett, a Massiné des Pelvoux Damphinében. 1891-ben 52 glecsér volt előnyomulóban, 1892-ben 54. (Rundschau für Geographie XV. 129.) Wallisban a Col St. Theodul közelében egy jégár alatt 20 bronz és ezüst érmet találtak Augustus és Dioclecián római császárok idejéből, mi arra mutat, hogy az a szoros jártabb volt egykor, mint ma és hótakarója más alakú lehetett, mint a jelenben. (Turisták Lapja IV. 40.)

Olaszországban ma több a hó és a fagy, mint egykor; az 1886-iki tél szokatlanul kemény volt. Az Appenninek alatt a Po síkjain a hőmérő kénesője még a déli órákban sem emelkedett a nullán fölül; az enyhe éghajlatáról híres liguri partvidék egész vonalán nagy hóesések voltak. A san-remoi úton a hó 24 óra hosszant fekvé maradt. Nervi déli éghajlatú gyógyhelyen napokon át volt 32 cm. vastag hóréteg; még az Etna völgyeiben Messinában és Catániában is a nép csodálkozására egészen téli képet öltött a táj. Egész Sziciliában 1888. október 4-ik hetében 4 napi hóesés volt. Rivierában, honnan Középeurópa télen át virágait szokta kapni, elfagyott 1886-ban minden, a virágkereskedés ez évben teljesen szünetelt. (Közoktatás 1886. 2. sz.) Monte-Carlo-ban 1890. telén mindent hó borított el, 1891. januárban Turinban 15° hideg járt, Páduában 13, Mantuában 11, Firenze-ben elakadt a vasútvonat a hóban, megfagyott 3 pályaőr, Nápolyban is megfagyott 3 ember. Velenczében a híres Szent Márk oroszlánt úgy össze-vissza repesztette az 1891-iki fagyos tél, hogy teljesen elpusztult, mással kellett pótolni.

Korfu-ban 1890. január 11-én sűrű hó lepte meg a virágzó mandola fákat. Romániában Csernavoda, Galacz és Tuldsa közt befagyott a Duna; 1891. október végén pedig a hófúvások miatt megakadt egy időre a páris — konstantinápolyi orientalexpress gyorsvonatának közlekedése. Befagyott 1888. november közepén az Azovi-tenger Taganrogtól Petrovszkájáig 30 gőzös és ugyanannyi vitorlás hajó gabonával megrakodtan rekedt ott; néhány nap mulván jégnyomás is jelentkezett és nagy károkat tett. (Budapesti Hírl. 1888. 316.) Hasonló teljes befagyás 1891. novemberben is volt ott.

1888-ban sok ponton még a só gazdag Kaspi-tenger is befagyott, a Fekete-tengeren pedig az orosz gőzhajótársaság Dix nevű hajóját a jég darabokra tördelte, elveszett 8 ember és az egész hajóteher. A Fekete-tenger egész jeges tenger lett 1889 elején, a Duna torkolatától Perekopig húzódott a befagyott terület, 33 napon át nem emelkedett a hőmérő a fagypontra fölé, az odesszai kikötőben a jég közel 3 m. vastag volt, befagyott ez 1890. decemberben is; Batum felé pedig 23-án a nyílt tengeren rekedt a jégben az Orel gőzös rajta 1400 katona ujoncz, a Polesznij jégvágó gőzös élelmi szerekkel akart hozzá jutni, de hasztalan.

Tifliszben december 27-én 1888-ban a szabuncsi állomástól 3·2 km-nyire egy vonat akkora hófúvásba került a szőlő, dió és

kajszibaraczk ősi hazájában, hogy a kiásása végett segítségül küldött munkás csapat egy lábíg megfagyott; midőn 1889. január 1-én egy másik munkás csoport a vonatot elérte, 14 utas már jéggé meredt, más 20-nak az életéhez alig volt remény. Hasonló szerencsétlenségeket jeleztek akkor Baku és Potiból. Jekaterinburgban a 35°-os hideg 175 ember életébe került.

Baku környékén Kaukáziában új vulkán keletkezett 1886-ban a várostól 16 km. távol fekvő Lok-Batan hegycsúcson a Ponta vasút állomás közelében; 1887. január 15-ike éjjelén pedig kitörésével fölriasztotta Baku lakóit, falak és épületek rendültek meg, délnyugatra oly fényes volt az ég, mintha közelben nagy tűz égett volna. A vasúti tiszték állítása szerint 120 m. magasra lövelt az új vulkán füstnyalábja és 1½ kméterre érezhető volt a melege, a kihányt darabok vissza hullottak a kráterbe; a kilökött iszap 60 □ km. területen 2—5 m. vastagon feküdt. Az alatai vasút állomásnál pedig 1892. augusztus 7-én keletkezett új kráter, mely 60 m. magas, 140 m. széles kiterjedésben halmazott föl vulkáni iszapot. (Rundschau für Geographie XV. 44.)

A Kaukazuznak a grúzi hadi úttól kelet felé 320 kméterre terülő részében glecser nem volt, noha a 3620 m. magas Tshuha csúcson állandó hó szokott lenni, a hol a Fekete és a pshari Aragva, a Terek folyó mellék vizerei eredetöket veszik; 1890. nyarán Kuznecsov ott a Szaszurgan hegy aljában még is jelentékeny glecserre bukkant, mely 336 m. széles, 500 m. hosszú. Július 3-án még friss hó borította és repedéseket nem mutatott, a hó alatt ellenben szemcsés volt a jég; gyanítják pedig, hogy most már ott több glecser lesz, mely nézeteket Dr. Radde is támogat. (Rundschau für Geographie XIII. 86.)

Ázsia klimája idők folytán zordonabb lett, tropikus állatai és növényei keleten úgy, mint nyugaton dél felé vonultak vissza. Tiglath Pileser Assyria királya Kr. e. VIII. évszázaddal vad elefántokra vadászott Karchemis közeli az Eufrat folyónál; 4—5 századdal előbb ugyanazt cselekedte III. Thotmes, Egyptom fejedelme Aleppo körül. Az ősi hajdanban ismeretes volt Khina népe előtt az elefánt és orrszarvú, volt e két állatnak a nyelvökben neve, agyaraiknak pedig értéke. Confucius idejében a Jangeze-Kiang folyó mellett hadi czélokra volt alkalmazva az elefánt, 150 évvel később arról értesít Mencius, hogy Tshen dinasztia alapítója Khina sok vidékéről elűzték a tigris, leopárdot, orrszarvút és elefántot. Az előtt majd minden folyóban volt krokodil, ma visszavonult az délre,

a Jangeze-Kiangban ma már csak elvétve kerül szem elé, a vízi bivaly azonban még gyakori, sőt házi állatúl is tenyésztik, Kiangszu-ban már nincs. A növényzet is visszavonul, a bambuszt még természetik Peking körül, de vadon már nem lelhető, mint 2000 év előtt. (Rundschau für Geographie XII. 470.)

1871-ben karácsonykor Sanghaiban korcsolyáztak, Kelet-Indiában hüvelyk magas volt a hó, Sziberiában Tobolszkban 40° hideg januárban. (Berecz Antal: Természet 1872. 246.) 1890 augusztusban a Gangesz áradásai alkalmával a partvidéki lakosság fákra menekült és 5 napon át étlen el volt zárva minden segedelemtől, sokan fúltak a vízbe. (Budapesti Hirlap 1890. 224.)

A szibíriai nomádok 1600 körül rénszarvas csordáikat egészen a Cseljuszkin fokig szokták fölajtani, ma pedig ott embernyom nincs. (Nordenskiöld: Ázsia és Európa körülhajózása a Vegán 1883. 68.) Az élőfa mai határától éjszakra több mértföldnyire találni erdő maradványt, egyes fatörzseket elnyomorodott ágakkal a biztos halálnak szánva; tanui ezek annak, hogy a fatenyészet valaha itt is éjszakiabb kiterjedésű volt. (A. Balbi. Allgemeine Erdbeschreibung I. 1883. 139.) A Jenisszei keleti partján tömérdek félig s egészen elszáradt faóriásokot látni részint állva, részint ledülve, mely utóbbiak közül sok annyira össze van már rothadva, hogy csakis a kéreg tartja össze, a kidült fák majd mindenütt mohával borítvák, Jerichóban még nem régen pálmák is voltak, termett datolya és csak a múlt században veszett ki. (Asbóth J. Zaharától Arabahig 1883. 277.)

A Nilus áradása 1887-ben szokatlan méreteket öltött, Kench és Girgeh kerületek lakosságát nagyon megkárosította. Elborította Asszuanban a katonai raktárakat. Dishuch falu víz alá került Luxort pedig elsöpörte. Hasztalan keresik a természet-buvárok a mai Egyiptomban a híres lotosz növényt, melynek ott nagymérvű előfordulásáról a régi emlékek bőven tanuskodnak, visszahúzódott a Nelumbium speciosum már a Nilus fölsőbb vidékeire, a melyek az egyenlítőhöz közelebb esnek. Alsó-Egyiptomban ma a tavakhoz tartozó csaknem megközelíthetetlen mocsárok és ingoványokban városok romhalmazaira akadunk. (Földtani Közöny 1889. 343.) Éjszak-Afrikában a gabeszi völgyben, mint El-Bekr arab író mondja, a XI. században czukornád, banán, szeder tenyészett, ma már czukornád nem terem, a banán fanyar. Valószínű, mondja ifj. Jankó János, hogy itt is, mint Éjszak-Afrika más helyein, ezeket a klimatikus változások jelenségeinek kell tekintenünk. (Földr. Közl. 1889

482.) Algirban 1890. elején nagy havazások voltak, 1891. januárban hóviharak dühöngöttek, 1890. november 4-én pedig Tuniszban havazott.

Máskép van a déli féltekén.

A délamerikai Staten sziget a Magellán-szorosnál az előtt különösen zordon éghajlat hírében állott; ma ritkán födi a hó a leposokat, a fagy nem erős, miért örökzöld növényzet fejlődésére is nyújt már kedvező föltételeket. (Rundschau für Geographie VIII. 155.) Darwin 1833-ban a Tűzföldön a Beagle-csatornában úgy tapasztalta, hogy a parton néhány kötömb kevéssel azelőtt változtatta helyét; morena-kövek ezek és akkor halmozódhattak össze, mikor ott a glecsér nagyobb kiterjedésű volt. (Reise eines Naturforschers um die Welt 1875. 258.) Ugyancsak Dél-Amerikában Brazília Ceara tartományában az utóbbi évek száraz forrósága miatt annyira kisült a növényzet, hogy 20 ezerre tették az ennek következtében éhínségre jutott emberek számát. (Ave-Lallemant: Wanderungen durch die Pflanzenwelt der Tropen 1880. 165.) Temple azt mondja, hogy fölső Peru és Bolíviában tett utjában Potosi és Oruro közt sok elhagyott indián falut és lakást látott, majd a hegyek csúcsáig értek, ma pedig ott minden pusztta. Ezt a vizek megfogyatkozása okozta, mert aszályosodik a vidék.

Dél-Afrika gyors léptekkel halad kiszáradása felé. Találkozott 1864-ben Fritsch a bastardok (vegyes népek) főnökével Waterboerrel, ki határozottan oda nyilatkozott, hogy Dél-Afrika éghajlata mind szárazabb lesz; emlékezik rá, hogy gyermekkorában (1835. körül) gyakran látott havat a mezőkön, mely jelenség ma hallatlan a Griqua-földön. Öreg emberekkel bizonyítgatta, hogy az előtt esztendőnkint volt télen eső, a mely ma a legnagyobb ritkaságok közé tartozik. A hóesés és az esőzések kimaradása a forrásoknál megtette hatását, mert a nyári záporokat nem nyeli el oly bőségben a talaj, hogy a régi forrásokat vízzel ellássa.

Noha az 1864. év szokatlanul nedves volt, az ujan ásott kutak még sem szolgáltatnak annyi vizet, a mennyi a lakosságot a megrekedt forrásokért kárpótolhatta volna. Nem messze az ő lakóhelyétől, hol a mézsrétegek teknőforma mélyedést alkotnak, előbb olyan forrás volt, mely több csövön fehér fővényt kavart, föl; most e nyílások eldugultak és a forrás szennyes pospány képét öltötte föl, mely jelzője volt annak, hogy valami kevés vizet folyton mégis csak kap. Dove is kimutatja, hogy Dél-Afrikában az erdőséget pusztíták, a pusztákat az elsivatagosodás szorítja mind tovább

éjszakra. (Sievers: Afrika 1891. 165—166.) H. Drummond állítása szerint a dél-afrikai Shirva-tó világos nyomait mutatja a kiszáradásnak s körül van véve olyan síksággal, mely csak rövid idő előtt lett száraz; szerinte e tavat a Ludshenda forrás tavától homokzátony választja el. (Földr. Közl. 1886. 526.)

Ausztráliában 1871. karácsonykor rendkívüli forróság uralkodott, Adelaide-ból jelentették, hogy ott a légmérséklet 12 nap és éjen át 82° Fahrenheit (Cels. 27.8°) foknál csekélyebb nem volt; hideg fördőre gondolni sem lehetett, mert a vízvezeték hőmérséklete 79° F-re emelkedett. Azt hiszik általában, hogy erősen változik ott az éghajlat. (Berecz Antal: Természet 1872. 264.) Lindsay 1891. májusban árnyékban 45° C. meleget állott ki. 1892. január utolsó hetében Adelaide-ban 77.5° C., Viktoriában 78.5° C. volt a napon a meleg. Sydney-ben 1836. óta havat nem láttak. (Rundschau für Geographie XIV. 309.) Melbourne-ben 1893. február 9-én szokatlan nyári hőség volt, a hőmérő árnyékban 40° C.-t mutatott, a napon 65° C.-t. (Rundschau für Geographie XV. 382.)

Hanusz István

A Bihar alján.

(Felolvastattott a Magyar Földrajzi Társaság ülésén 1893. nov. 9-én.)

A magyar térkép legsötétebb foltjáról akarok szólani: a hajdani Magyar- és Erdélyországok érintkezésének középső részéről, arról a mintegy 10.000 négyszög kilométernyi területről, melyen a lakott helyek csak keretül szolgálnak, de maga az óriási benső terület néptelen és elhagyatott. Talán a legelhagyatottabb az egész magyar földön. Messze terjedő vidékek vannak itt, hol soha sem fordult meg művelt ember, a hegylánczon keresztül nem vezet sem vasut, sem kocsíút és mintha titokteljes idegen világból jönne le a völgybe, borzalmat kelt fel a „szőrös nyelvű”-nek csúfolt hegylakó mőcz. Meseszerű híreket hallott az idegen az erdőben elrejtett kunyhókról, a hegytetőkön tartott leányvásárról, de aggódva fél nagyon messzire előnyomulni; e hely volt az, hol gyilkolni feltámadtak a Horák és Jankuk hordái, ez az a hely, hol még napjainkban is ujjongva tépték szét a nemzeti zászlót és bünös ajakkal nyíltan hirdetik a hazaárulást.

Nem kevesebb, mint hat vármegye osztozik a Biharra: a Biharmegye te-

rületén : Bihar, Arad, Hunyad, Alsó-Fehér, Torda-Aranyos és Kolozs. Legnagyobb területet vesznek igénybe Bihar és Torda-Aranyos. Biharból ide tartozik az egész vaskohi járás, továbbá a belényesinek és éledinek nagy része. Torda-Aranyos megyéből csak egy járás, a topánfalvi, de ez az egy járás közel másfélszázezer holdra terjedő, tehát Észtergom megye nagyságával vetélkedő területével egy külön kis ország, hol 30 ezer ember lakik teljesen szét-szórta fekvő hegyi kunyhókban.

Jóformán azok a szétszórta fekvő kunyhók a Bihar-hegység jellemzői. Benn a hegyek a hegyek között csak egyetlen ismertebb hely van, Rézbánya, hajdan virágzó bányaváros, ma azonban egy pár száz a megélhetés gondjaival kétségesen küzdő ember omladozó tanyája, a többi ismertebb helyek: Belényes, Vaskoh, Nagyhalmágy, Kőrösbánya, Brád, Abrudbánya, Verespatak és Topánfalva mind völgyekben fekszenek többé-kevésbé távol a főhegységtől. De távol egyuttal a nagy világtól is. Belényesre vasuton lehet eljutni, de ez a vasut primitiv jellegű és csatlakozása 80 km. távolságban van Nagyváraddal. A többi oldalon nincs is vasut. Kelet felé Tordától 80 km. hosszú utat kell tenni Topánfalváig, délen a szintén távoleső Déva és Gurahoncz a végállomások. S még nagyobb elzárkozottságot okoz, hogy a hegységen át nincs egyetlen kocsíút. Belényestől Topánfalváig napokig tartó utat kell tenni a hely déli sarkát kerülve meg Brád felé, mert a Sebes-Kőrös völgyében a királyhágói bércezen keresztül vezető nagy országúttal egészen le 80 km. légtávolságban csaknem a Maros völgyéig nincs hely, a melyen a nagy magyar alföldről keletre Erdély felé juthatnánk.

Igy áll ez az óriási hegység az ország közepén, mint közlekedést bontó sziklavár. Valóban az is, óriási hegytömb, mely a sokkal kisebb terjedelmű Magastátrához vagy a fogarasi havasokhoz hasonlóan egyéniségét teljesen kifejtette. A Marostól a Kőrösig jóformán egyetlen óriási tömeg emelkedik fel, melynek átlagos magassága másfélezer méternyi és melynek kelet és dél felé nyúló ágai külön név alatt szereplő hegycsoportokat alkotnak, de vele szorosán összefüggnek, minők a ponori hegység, a Moma Kodrus és a Drocsa-Hegyes, nyugaton és Erdély felé az Érczhegység, a torockói hegycsoport és a gyalui havasok. Maguk ezek az előhegyek is legtöbbszörre igen tekintélyesek, maga a főcsoport azonban oly hatalmas, hogy méltán kelthette fel azt a gondolatot, vajjon nem kellene-e ezt a nagy kiterjedésű és önálló egyediséggel bíró hegy-

séget a Kárpátok láncolatától teljesen független hegynek tekinteni. Különösen a főhegység igényelhetné ezt. Majdnem egy tuczat csúcs emelkedik fel itt jóval másfélezezer méteren felül; ezek között a Gajna, Kurkubeta, Bihar, Pietra Talhariuluj, Botyésza, Vlegyásza, kanyargós vonalban bár, egységes erőd bástyáinak látszanak, bástyáknak, melyek között a legmélyebb horpadás a Verpotu hágó közelében még mindig ezer méter magas és melyek oly szorosan összefüggnek egymással, hogy a hegyerincz nagy részén akár kocsival is végig lehetne menni. Valódi magas sziklazár ez a hegység, a legfőbb természeti gát Magyarország és Erdély uniójának megvalósulásában.

A hegységnek ez a zárkozottsága okozza azt, hogy századokon át teljesen elhagyatott volt. Északon és délen elmentek mellette, de csak messzire kimagasló csúcsait láthátták, bensejébe nem hatolt akkor más, csak az üldözött és nyugalmat kereső pór nép. S még maguk a turisták sem fedezték fel ezt az elhagyatott vidéket. Csak egy pár a széleken fekvő és könnyebben hozzáférhető pont nyert országos nevet, így a József főherczeg barlang csodálatos szép és tiszta cseppkő alakulataival, a római bányászok által keresztül-kasul furt sziklahegy, a Csetátyé Máré és a sokszor dicsőített Detonáta.

Egyesek azonban már jól tudják, hogy e hírneves nézni valókon kívül egész tömege van itt a természeti ritkaságoknak és szépségeknek: hatalmas sziklakapuk, hegyhasadékok és töbörök, vadregényes sziklaszorosok, továbbá földalatti tavak, buvó patakok, időszakos forrás, festői vízesések, kővületekből álló hegy, meg, a mit legelől kellett volna említenünk, a legnagyobb barlangtelep a hazában, mintegy 40 különféle barlang, köztük rendkívül szép jégbarlang és özönvíz előtti csontok tárházai. Maga a hegyláncz a Fekete-Kőrös völgyéből vagy az Aranyos forrásvidékéről tekintve vetekedik szépségben a Magas-Tátra híres panorámájával és egyes őrtálló csucsai-
val, minő a Kornu-Muntyelor, Gajna, Vulkán, Vlegyásza és a magyar Riginék nevezett Muncsel, megelevenült térképek tárulnak szemünk elé, térképek, sötét őserdőkkel, messzeterjedő havasi legelőkkel, romokhoz hasonló vagy más szeszélyes alaku sziklatömbökkel, meg sok száz az ezüst szalagként kigyózó vizerek mellett bujkáló kunyhóval. A lakatlan Dragan, Pulsza és Galbina völgyek, meg a Kőrösök, Aranyos és Szamos forrásvidékeinek patakjai folyvást kanyarogva csalogatják az utast előre, uj-uj képekkel jutalmazva fáradtságukat. És ime! mindezeket a kincseket alig látta egy pár művelt

turista. Mintha megátkozott hely volna a Biharhegység, száz számra menő szépségei még mindig várják a felélesztő varázsvesszőt. Rézbánya, Vaskoh, Topánfalva alkalmas helyek volnának arra, hogy nyáronként ezer és ezer turista kelne innen útra, ma mind a három ismeretlen hely, hol az egy-két ott élő művelt ember börtönnek érzi otthonát.

Nem csoda azonban, hogy a turisták még nem méltányolják kellőképp a Bihar szépségeit. Hiszen maga a geographia is alig foglalkozott vele. Alig egy nemzedékkel ezelőtt az 50-es évek végén fedezte fel a tudomány számára e hegységet egy tudományos expedíció, melynek tagjai a Bach-korszakban Budapesten élt német tanárok voltak, s utánuk igen kevesen, köztük Biharország lelkes ismertetője K. Nagy Sándor foglalkozott a hegység kikutatásával. Még ma is az említett expedíció tagjainak, különösen a derék Schmidl Adolfnak köszönheti a tudomány csaknem háromnegyed részét mindannak, mit ma e hazánk közepén fekvő nagy területről tudunk.

Pedig ez a hegység tisztán földrajzi szempontból is első rangú fontosságú: a magyar birodalom keleti részének kiemelkedő fellegvára, mely a négy világtáj felé uralkodó hatalommal rendelkezik s mint környezete létfeltételeinek bölseje, az összes vízhalózatra döntő hatással van. Keleti Magyarország nagy folyói közül itt van forrása mind a három Kőrösnek, itt erednek azonkívül a Hideg- és Melegszamos s itt foly össze patakokból a híres Aranyos, a Maros legnagyobb mellékfolyója.

Érdekes a hegység tisztán önmagában is. Kevés helyen van hazánkban ily nagy változatosság. Éjszakon trachitok uralkodnak s hatalmas kúpok emelkednek fel, délfelé kristályos palák, különösen csillám-pala és agyag-pala, homokkövek és konglomerátok alkotják a talajt, s mindezekon kívül a két eltérő kőzet között sok helyen nagy területet foglal el a triászféle mészkő, mely nem egyszer karszt jeleget ölt magára s hófehér kopasz sziklát minduntalan magasra tolja fel. Mindenik talajnak más-más hegyalak s nagyjából más növényzet felel meg. A síkság felé csupkás tölgy és cserfa terjed szét, egyes helyeken vegyes lombfákkal tarkítva. Ezüst levelű hársak, gizes-gazos szil- és gyertyánfa, nyír, rezgő nyárfa és hatalmas diófák sok helyen láthatók, szórványosan bükkesek vesznek igénybe nagy területet, de azután fenn a magasban bokor alakúvá törpülnek. Árnyas, nyirkos szurdokokban és hegyi patakok partjain a bükkfákkal vegyesen fenyveseket találunk, fenn a magasban leg-

többnyire már csak ily fák vannak, csak itt-ott foglalja el a sudár fenyő helyét a boróka és törpefenyő. Fájdalom, hogy sok a kopár terület is. A kiirtott erdők száma légió. Különösen a topánfalvi járásban, hol csak a kincstárnak 56 ezer hold rengeteg erdőterülete volt nem oly régen, s a környéken még egyszer annyi, egy szerencsétlen bérlet legtöbbnyire csak erdőfoltokat hagyott meg, melyek változatosabbá teszik ugyan a tájat, de csak annyiban, a miként az őszi szinvegyület és a haj ősziülése is változások. De a földrajz tanulmányozóját még a szomorú változás is rendkívül érdekelheti. Magyar földön az isztriai karsztvidék hasonmásának keletkezését látja itt. Bokrok között s gypes réten mindenütt fekszenek a meztelen mészsziklák, olykor alig emelkedve ki a földből, de gyakrabban egyes kis dombokat alkotva, melyek közelében ott van a számtalan ravaszlyuk, nyelő és mindenféle tőbör, a karsztvidéken utazók átkai.

És még ezeknél is érdekesebb földrajzi szempontból a Biharhegység főgerinczének két oldalán elterülő völgyhálózat. Említettük, hogy maga a hatalmas gerincz csaknem egyenes. Közvetlenül az alanteső völgyekből nézve egészen szolid hajlásuaknak látszanak a hatalmas hegylánczok. Az erdő a magas csucok közelében csaknem teljesen megszűnik, mindenütt nagy kiterjedésű sík legelők vannak nyájjakkal és csordákkal, a talaj szeliden hullámszik és az óriási csucok csak e hullámszik talajból itt-ott felemelkedő dombok és kúpok alakjában tűnnek fel. Reggel, midőn köd borul a völgyre, avagy midőn csúcokig felhatolni képtelen felhők takarják el a kilátást, fenn a tetőn dombos síkságon vélhetjük magunkat és még messze alulról is virágzó rétet képzel a vándor a messze ellátzó Gajna és Kurkubeta szélesen elterülő kopár lejtőin. Egészen más azonban a kép, ha tiszta időben tekintünk le a nagy gerinczről. A sok folyó forráspatakainak völgyhálózata, különösen a nyugoti oldalon, valóságos khaoszt alkot. Még a pontos katonai térképet is cserben hagyó rendkívül vázlatos rajznak találjuk. Az egyes kimagasló csúcok és mélyebb völgyek mellett léthatunk nagy kiterjedésű, sajátos alakú hegyterületeket, melyeken bonyolódott ormok és párkányok, tőbörök és völgyteknők, hasadékok és vízhornyolta kopár lejtők mutatkoznak. Nem egy szurdokban órákig jó velünk kísértetiesen a fáktól alig elfedett kopár, fehér mészszikla, míg más helyeken lombos fák árnyas lugasa még a napsugár elől is elrejtje a völgyek alját. Ott, hol a mészszikla az uralkodó kőzet, egymásután következnek a barlangok, a sziklakapuk, itt láthatjuk a legszeszélyesebb hegy-

alakokat és azokat a pompás matematikai pontosságig függélyes mészhegyeket, melyek mind egyenként megmászhatatlan váraknak látszanak és csak egy-két görgetegekkel megrakott és rendesen fák becsusztatására használt útsáv jelzi az ember jelenlétét. Ezeken a helyeken nincsenek havasi legelők, mert a talaj még e tekintetben is fősvény, nem hatalmas szálas fákból, de többnyire csak bokrok-ból áll az erdő és a források a völgy mélyébe vonulnak vissza.

Nehéz és nagy fáradsággal járó dolog ma még e helyek legnagyobb részét meglátogatni. Maga a magyar király 1852-ben lóháton ment fel Nagyhalmágyról a hegygerincz déli végcsúcsára, Gajnára, hol e látogatás emlékeül egy ma már összetört oszlop darabjai maradtak fenn, de ezt az utat is kevesen teszik meg. Közvetlenül az országút mellett csak egy szép kilátást nyújtó pont van, ott, a hol a Brádról Abrudbányára vezető út a blezsényi völgyön át órákig emelkedő csigauton feljut a vízvátasztó gerinczre. A megtett út gyönyörű panorámájára visszatekintő utas csak egy puskalövésnyire látja oldalt a hófehér Vulkán mész-szikláját és kedve kerekedik felmászni reá. Több órákig tartó fáradságos út ez is, a hatalmas mész-sziklák alját borító sűrű erdő sem könnyíti meg a fáradságot, de a tetőről hazánk nagy részét látjuk magunk előtt és megkövesült tenger-hullámként egész hegyrengeteg terül el lábunk alatt ezer és ezer havasi lakóhely szétszórt pontjaival.

Jelenleg, a már említett nagyobb községek a mértföld mutatók azon a ma még egyetlen úton, melyen a Biharhegységnek mintegy 80 km. légtávban számított főgerinczét körüljárhatjuk. De csak is a déli részen. Éjszak felé a nagyvárad—kolozsvári hegy út vonalából még nehezebb a hozzáférhetés. A királyhágón innen a Jád völgyön Zichy Jenő iparvasútja mentén és túl a hegyen Bánffy-hunyad felől a gyalui havasokba csak zsák utak vezetnek be. A hegyeken át jelenleg csak gyalog vagy lóháton lehet közlekedni és a legtöbb helyen így sem. Az oláh móczok is csak két utat használnak sűrűbben. Egyik Rézbánya és Topánfalva közt van Lepuson át, a másik Nagyhalmágy és Topánfalva között Felsővidrán keresztül. Mindkettő meredek és fáradságos, de eléggé alkalmas, hogy kocsit lehessen belőle. Óhajtandó is, hogy ez legyen, mert e két kocsit kiépítése, különösen, ha az Aranyos völgyében Topánfalvára és Abrudbányára és a Kőrös partján Gurahoncztól Brádig vasút fog vezetni, melynek semmi nagyobb akadálya nincs, egészen átalakíthatja a Bihar hegység környékének jelenlegi társadalmi és nemzetgazdasági szomorú viszonyait.

Mert nincs kétség abban, hogy jelenleg nagyon szomorúak azok. Szegénység és tudatlanság található mindenütt ezen a nagy területen, mely Magyarország legnagyobb megyéivel egyenlő nagyságu. A legnagyobb községek egyikében, Szkerisorában, melynek területe 31.847 hold és lakosainak száma hatodfélezer, az állami adó nem tesz ki 3000 forintot, a község keleti görög felekezeti papja, bár nem a régi nemzedékből való, csak négy gimnázialis osztályt végzett és iskoláját jellemzi az a tény, hogy mert a tanító is más épületben lakik, udvarának gyepén út sem készült. S ez a kép épen nem kivétel. Még az országút mellett is egészen rendes látvány itt a vakolatlan gerendákból összetakolt piszkos kunyhó, melyben az ember és házi állat együtt lakik és melyben önálló tüzhely, butorok és ágyneműek csak ritkaságok. Bihar megye és Arad határszélén a vasuti állomástól egy órányira országút mentén van Krástyor falu, 1280 lakossal. Tízezer holdat meghaladó határán 13 hegyen szétszórva laknak ezek az emberek, úgy hogy a jegyzőnek két napi fáradságos munkájába kerül, míg a kis községet bejárja. S ebben a községben él jelenleg is egy 70 éves vén oláh, kinek egyedüli vágya, bárcsak megláthatná egyszer Vaskoht, a csak egy órányira fekvő kis mező várost! De miként is lehetne masként? Hiszen a világtól elzárt hely ez. Szkerisorától, pedig ez nincs is legmesszebb, a megye székhelyére, Tordára, váltott lovakkal is csak két nap alatt lehet eljutni, s e szerencsétlen község lakóinak itt van adóhivatala, telekkönyve, takarékpénztára és csaknem minden más közigazgatási és kultur intézménye. Az egész területen, mely 3 nagy egymástól különálló csoportból áll, csak egy állatorvos, csak egy honvézenszóalj, egy közkorház van. A Bihar alján csak egy rendezett tanácsu váron, Abrudbánya és ez a város is nagy államsegélyt sürget, mert különben vissza kellene sülyednie. Ez az Abrudbánya a szó szoros értelmében összenőtt Abrudfalvával, úgy hogy a két község több utcája egy és ugyanaz, Abrudfalvának van 13.511 holdja, a sokkal fontosabb Abrudbányának a beépített területtel együtt csak 2195 holdja. És így nyomorognak csekély területtel a többi fontosabb helyek is. Vaskohnak 1252 Nagyhalmágnak 1727, Kőrösbányának 1193, Boiczának meg csak 612 hold a területe, oly vidéken, hol 10—20 ezer hold épen nem ritkaság, sőt a föld terméketlensége miatt a megélhetésre feltétlenül szükséges is.

Kétségtelen ugyanis, hogy a szegénységnek és tudatlanságnak egyik főoka a talaj terméketlensége. A szép hegyi vidékeknek

rendes átka ez, és itt annyival inkább érezhető, mert a vidék elzárt helyzete és rossz közlekedési viszonyai a gyáripar kifejlődését is lehetetlenné teszik. Nagy-Halmágy vidékének kivételével, hol különösen sok gyümölcs terem, melyből évenként mintegy félmillió métermázsa kerül a kereskedelmi forgalomba, alig terem a föld anynyit, mely a legszegényebb igényeket kielégíthetné. Némely helyen, különösen a topánfalvi járásban, nem érti az ember, miből él a lakosság. Nem terem itt buza vagy tengeri, a kevés zöldség is rendszeren idő előtt elfagy, gyümölcs alig van valami és a kopár talaj még legelőnek is alkalmatlan. Valóban nem is élet az emberek léte, hanem csak tengődés, különösen a mióta az erdők pusztulásnak indultak. Az egész Biharhegységben az erdőség volna a község főmegélhetési forrása, szerencsétlenségükre azonban ez az erdőség túlnyomó nagy részben három nagybirtokosnak, a kincstárnak és a két nagyvárad püspöknek tulajdona és így a latifundiumok átka súlyosan nehezedik a szegény emberekre. Jogilag szabadok, tényleg valóságos rabszolgák és igen természetesen incarnatus fatolvajok. A bűntettek és vétségek csaknem általában e forrásból erednek, sőt ezzel állanak összeköttetésben a véres lázongások különösen az erdőőrökkel szemben. Tudvalevőleg a jelen évben is volt Álbákon véres összeütközés az erdőőrök és a móczok között.

A földművelés silány eredményét a legtöbb helyen némi primitív, de elterjedt iparral és a termelt cikkek házaló eladásával igyekeznek pótolni. A topánfalvi járásban lakó móczok igen ügyes ácsok, nagyobbrészt lopott fából nagy mennyiségű csebre, dongát és szerszámfát készítenek. Obersiában agyagedényeket, Riskuliczában, Lyauczban és másutt hordókat és dongákat készítenek, a szerbesztiek ügyes szűrszabók, az alsó-verzáriak csizmadiák. Mindezeket az iparcikkeket maguk viszik vásárra, melyek Belényesen, Abrudbányán minden héten nagy tömeget gyűjtenek össze. Az országos vásárok közül legnagyobb a topánfalvi öt marhavásár, melyen rendszeren százezernél több szarvasmarhát állítanak ki, továbbá a görög Péter Pál napját követő vasárnapon a Gajna havas lejtőjén tartott nagy népnépnep, melyet hibásan leányvásár név alatt ismernek. De még jelentékenyebb, mint a vásár, a házalás. A móczok csaknem oly szenvedélyes kóborgók, mint a felvidéki tótok és épen olyan igénytelenek. Csaknem bámulatra méltó, hogyan képes egy mócz lova hátára tett 10—15 forint áru faárúval heteken át járni messze vidékekre, több ízben egész a magyar Alföldre, sőt Romániába és Szerbiába is. És pedig az ily házalás évenként több ezer paraszt

rendes életmódja és ezenkívül csaknem mindegyik, még a nők is, szorgalmasan látogatják a heti vásárokat. Abrudbányán a hétfői vásárok alkalmával alig lehet a néptömeg miatt mozogni és este felé egész karavánok térnek vissza a hegyek közé. Szekeret a szállításra ritkán használnak, csaknem mindent lóháton visznek be. Érdekes azonban felemlíteni, hogy a hegyek között nyáron is használják a szánkát, különösen a havasi széna hazaszállítására.

Nem meglepő, hogy igénytelenség vagy igénytelenség jelzője illik a hegyi nép életmódjának jellemzésére, hanem valósággal a nyomor. Tengeri a főcedel, de ebből is keveset kapnak, némely helyen ez sem terem meg, úgy, hogy p. a topánfalviak buzalisztet kénytelenek vásárolni. A tengeri-kenyeret a hegyek között harangalakú kőkorsóban sütik, mely korsóknak sajtáságos magyar neve: bujdosó. A hegyi lakók juh- és kecskehusát és beszózott halat is esznek, különösen sok zöld hagymát. A tömérdek egyházi börtöt szigorúan megtartják. Keresetük évről-évre apad. Ma már az aranyosítás és a halászat sem jövedelmezők, a tutajozás az Aranyoson évek óta megszűnt. A munkabér igen csekély, a verespataki bányákban a napszámósoknak fáradságos munkájukért egész hónapra legfeljebb 10 frtot adnak, néha azonban csak 4—5 frtot. A brádi aranybányák jobban fizetnek, néha 1 frt 20 kr. napibért, de ezt csak az ügyesebb olasz munkások kapják, a bennszülöttek bére legfeljebb 70 kr. A parasztok vagyonosodása csak két községben észlelhető, egyik az Abrudbánya mellett szétszórtan fekvő Bucsum (hajdan Tőkefalva), melynek német eredetű, de már régen eloláhosodott lakosai nagy szerencsével művelik bányájukat, a másik a Belényes közelében levő Tárkány, hol az élelmes és összetartó magyar parasztságnak már is a szomszéd falvak és Belényes földjeit kezdik tömegesen vásárolni. Egyes parasztságnak azonban még e szomorú vidéken is jelentékeny vagyona van. Így a topánfalvi járásban két ugynevezett milliomos parasztságnak van, az egyik Gombos Mihály Felső-Vidrán, ki magyar neve daczára mit sem tud magyarul, a másik Kotisel Nikotin Csértészen. Legtöbbször azonban a pópák a gazdagok és ezek a község uzsorásai is. Zsidó az egész vidéken nagyon kevés van, egyetlen anyakönyvvezetőjük székhelye Belényes.

A vagyonosodásnak nagy akadályja az, hogy — a bányászat-tól eltekintve — nagyobb ipartelep az egész vidéken nincs és a mennyiben volt, rövid idő alatt megszűnt. Még a szeszfőzést is csak házilag kezelik és az ily vidéken fontos fűrészgépek is csaknem teljesen hiányoznak, egy pár kisebb terjedelmű Kristyorbán,

Álbákon alig foglalkoztat állandóan néhány munkást. A bányászat sok tőkepenzest hozott e vidékre és ezek némelyike, különösen a többször itt nyaralt Bäcker berlini milliomos, többféle vállalatot indított meg, azonban mind megbuktak, köztük a világhírű Siemens cég extractor gyára Topánfalván is üresen áll pár év óta és a távolabbi vidékeken levő gyárak közül csak a tordaí cellulose gyár és a gurahonczy faipartelepek adnak a vidék népének nagyobb foglalkozást. Több benszülöttek által létesített telep megszűnt vagy jelentékenyen összeolvadt. Így Alsó-Verzáron nem oly régen ekéket készítettek, Brienyben apró teknőket, Vaskohban baltát és csoroszlyát, ma ezeknek már csak emlékük van.

A legfontosabb ipari foglalkozásról azonban még eddig nem emlékeztünk meg. Ez a bányászat. A Bihar-hegységben vasat, szén, aranyat és ezüstöt régebben igen sok helyen bányásztak. Jelenleg Rézbányán, Kőrösbányán, Vaskohban csaknem teljesen megszűnt a bányászat és igen sok helyen, többek közt a közeleső hires Toroczkóban, a bányászat hanyatlása a nép jólétének veszedelmét jelenti. De még mindig élénk a bányászat Abrudbánya vidékén, sőt valósággal emelkedőben van Brád környékén. Ez a kis hely, melyet eddig csak a szabadságharczban történt szomorú szerepléséről ismernek, néhány év óta rohamosan emelkedik, mióta két nagyobb németországi és egy pár más kisebb társaság sikerrel és egészen a tudomány jelen állapotának megfelelően úzi ott a bányászatot. A város háromezer főnyi lakossága csaknem megkétszereződött, nemzetközi jellegűvé vált, piacza élénkül és környékén is alakulnak modern telepek, így Kristyorban már sodronypálya és munkás lakások telepe van. Abrudbánya környékén a viszonyok kevésbé kedvezők, mivel a bányászatot itt inkább magánosok űzik és a kincstári kezelés alatt álló nagy bányatelepen kívül a többi jóformán csak turzás. De még most itt van Európa leggazdagabb aranytelepe, különösen a lejtős völgyben fekvő regényes Verespatak felett levő Kirnik és a kopasz horgasgerinczű Affinis hegyek csaknem kimeríthetetlenül gazdagok. Már külsőleg is látható, hogy ezek a bányahegyek, melyekben a rómaiak kora óta folytonosan dolgoznak, mennyire kiaknázottak. A tetőtől aljig mindenütt látjuk a világos színű gorczokat, köztök egy-egy kunyhót, a tárnák bejáratánál. Mogyorófabokrok, egy-egy nyirfa és tölgy még kinlódnak a sok kivetett ércsalak között, de az egész hegy valósággal kopár és benseje annyira össze-vissza fúrott, hogy órákig lehet a hegy mélyében járni. Most már a szomszéd Bucsum és Korna hegyei is kiak-

názottak. Egészen véve több mint 200 művelt bánya van itt és átlag öt-hatezer kisebb-nagyobb zúzónyil zakatol folytonosan nagyobbbrészt az országút mellett. Még jelenleg is évenként több mint egy millió forint a termelt nemes ércz értéke, de a termelés költségei talán még többek, mert az okszerűtlen bányászat és a magánosok kalandos kísérletei igen sok kidobott pénzbe kerülnek. Az aranyláz teljesen magával ragadta az itt lakó értelmiséget. A legtöbben, bárminő polgári hivatásuk van, bányára játszanak, véletlen szerencséről ábrándozás fűszere és egyuttal megrontója a mindennapi életnek és Kalifornia ős állapotára emlékeztető existenciák jelennek meg a bányatelepeken, valamint mindennap láthatunk egykor százezrek felett rendelkezett koldusokat. Az így alakult társadalmi viszonyokat legjobban jellemzi az a tény, hogy Abrudbányán, melynek lakossága csak 3000 főnyi, nem kevesebb mint 112 korcsma és pálinkamérőhely és — csaknem hihetetlen szám! — 32, mond harminczkét czigánybanda van.

Pedig ez a vidék lenne a Bihar aljának legnevezetesebb központja. Nyugaton Belényes, délen Brád szintén jelentékeny helyek és Abrudbányától teljesen független társadalmi és nemzetgazdasági központok, de egyik sem oly fontos, mint Abrudbánya, hol a vele csaknem összeforrott Verespatak testvérvárossal együtt mintegy harmadfélezer magyar lakik, a lakosság 40%-a és a Bihar alján levő magyarságnak csaknem negyedrésze. Abrudbánya ezenkívül az egyedüli rendezett tanácsú város és az a hely, hol a gyors fejlődés alapfeltételei teljesen megvannak és az egész társadalmi élet átalakul, ha a vasút forgalmat és egy középiskola értelmiségi központot teremt. Az erejét érző és ébredezni kezdő társadalmi élet nyilvánulásaként ebben a kis városban 3 kaszinó, 2 takarékpénztár, magániskolák keletkeztek, sőt az egy ideig hetilap is, az egyedüli Bihar alján. Sajnos, hogy ez az ébredezés, mert vasútra és középiskolára nem támaszkodhatott, mindeddig nagyon ingatag. Különösen jellemző a két takarékpénztár ügye, melyek sajnálatraméltóan nemzetiségi szempontból alakúttak és a határozottan jobban kezelt oláh pénzügy lett a diadalmas főképp azért, mert Abrudbányán, épen úgy mint a másik nagy közponon, Belényesen, a maroknyi magyar intelligencia tagjai örökös harcban állanak egymással és nem nézik, hogy az idegennek mondják: szenvedélylyel becsmérelik egymást.

A magyar nyelven beszélő értelmiség pedig a Bihar alján általában sokkal fontosabb társadalmi tényező, mint másutt. Nincs

kétség a felett, hogy az ő számszerinti kisebbségük, 200,000 ember között alig vannak 10,000-en, nagy hátránya az egész vidék művelődésének és ezek között is mennyi a félig elveszett egyén, látható abból, hogy a legmagyarabb Verespatakon született unitáriusok vannak, kik egy szót sem tudnak magyarul. Az állam nyelvét beszélő magyar itt a műveltség és a nemzeti érzület képviselője. A Bihar alján található 300 és egynehány község között csak az a tiz némileg városias jellegű, melyben a lakosságnak legalább egy tizedrésze magyar. Az oláh nyelven beszélő magyarok nagyobb része egészen műveletlen, közönyös a közügyekkel szemben, sőt elfeledve azt, hogy a hazában mindenki csak magyar lehet, ellentétbe helyezi magát a művelt elemmel. Sajnos, hogy mint másutt is az oláh nyelvűek között, az értelmiségi osztályban vannak a nemzeti érzület leghevesebb ellenei. Belényes és Brád oláhtannyelvű gimnáziumai és a Balázsfalváról és Nagy-Szebenből került popák terjesztik az elszakadási törekvéseket, hirdetvén, hogy Magyarországnak ez a része egykor bizonynyal Romániához fog csatoltatni és hirdetvén még inkább, hogy ők nem oláh nyelven beszélő magyarok, hanem a rómaiak utódai. Kőrösbánya mellett Cebe utszéi dombján áll a hatalmas fa, hol Hora szónokolt és e helyen Janku s más nacionalista notabilitások sírja mellett most emelkedik fel a déli románok díszes temploma, mely letekint a legylkolt Brády család közös sírjára.

Ritka és mindenkor szomorú tünet, midőn egy és ugyanazon hazának gyermekei annyira ellentétben állónak érzik magukat egymással szemben, hogy már teljesen elfeledik a közös kapcsot, a hazaszeretetet és csak az ellentéteket igyekeznek mélyebbre ásni. Nem tagadható, hogy a magyarok is hibásak e tekintetben. A magyar ember e vidéken még mindig a nemesi korszakkal maradt göggel tekint le oláh nyelven beszélő honfitársaira, egyes kiváló egyéni tulajdonságokat is alig hajlandó elismerni bennük, idegeneknek tekinti őket. Nagyobb baj azonban az elzárt élet és a nyomor. A szegény hegyilakó, kit a lüktető élet által teremtett, de előtte ismeretlen érdekszálak nem tanítottak meg arra, hogy a jólét és haladás elengedhetlen feltétele egynek érezni magát nemzetével, ki az anyai nyelvén nem beszélőket csak uralkodó fajnak tekinti, ki szolgabiróban, erdőőrben és csendőrben látja megtestesülni hazája hatalmát, igen természetesen nem rokonszenvezhetik a nagy nemzeti eszmékkel és bizalommal hallgat a suttagó szavakra, melyek azt hirdetik, hogy ezeknek az uraknak a hatalma mulandó.

Ezek a tényezők hatnak közösen arra, hogy a Bihar alján a nagy tömeg köztudatából már régóta kiveszett az a tudat, hogy ők is magyarok, bár anyanyelvük oláh. Nem az intelligens elem csupán, maga a nép is elfajult annyira, hogy legalább is nem szereti más nyelven beszélő társait. Nem kacsintgat Romániára vagy az orosz czár felé, mert az ilyen czélzatokat nem érti, de homályosan jót reményl arról, ha a körében élő magyarok elpusztulnának. A mult század végén Hora és Kloska lázadása még csak az elnyomott jobbágyok elkeseredése volt az urak ellen, századunk első felében a titokzatos izgató Varga Katalin már a magyarul beszélőket jelölte ki elnyomóknak és ezek ellen lázadtak fel Janku hordái, ezek ellen izgat ma is a pópa és daszkál, midőn a nagy-szebeni „Folia populurul“ hireit és elmeftuttatásait a népnek ki színezi. Közel kétszázezer oláh ajkú lakós között nagyon kevés van olyan, ki a magyart titokban ne gyűlölné és még kevesebb, ki magát valóban magyarnak érezné.

A két oláh gymnáziumon kívül az izgatás székhelye Topánfalvának rejtett hegyvidéke. Itt születtek Hora és Janku, itt élnek Vasvári Pál gyilkosai, itt tartották közelebb is a Nagy-Szebenből kizavart irredentisták titkos gyűléscsiket. Janku szülőháza ma a liga tulajdona, üres épület, de falai telvék magyarok gyűlöletét hirdető feliratokkal. S mintha gonosz szellem dévaj gúnyt akarna velünk üzni, csaknem kétségtelen, hogy éppen e helyen, a Kis-Aranyos völgyében, valódi székelyek eloláhosodott tiszta utódai laknak. Egészen közönségesek a magyar családnevek: Pogány, Talpas, Gombos, Király, Székely, Varga, Vajda, Tamás, Dávid, Jankó stb; a három Vidrán a házak építési módján, a férfiak és nők öltözetén és számos régi szokásban megmaradt az eredet bizonyítéka. De ez a székely utód ma gyűlöli a magyart és örömmel fogná öldösni. Pedig nem is rossz nép. Templomainak falán a deszka ütőharang mellett egész sereg áldozati emlék tárgy van, a templom körül levő temetőből messze kimagaslanak az ifjak sírja felé emelt és kendőkkel díszített sudár fenyőtörzsek, vagy a feleség sírjára ültetett szilvafára rakott cserepek; ennek a népnek kedélye és költészete van. Szép fiatal leányaik a havasok félreeső helyein bú-bájos hangokat csalnak ki a három méter hosszú havasi kürtből, a legények dalolni szeretnek, de nem vérengzők. Büntett avagy csak tolvajlás is a nem magán ember tulajdonát képező erdő meglopásán kívül alig fordul elő, s itt a nyomor hazájában mindenütt vendégszeretetet talál a vándor. S még is ez a nép volt az, mely

— ki felejthetné el azokat a rémképeket valaha? — városokat pusztított el és ártatlan emberek ezreit gyilkolta le. Ez a nép volt az, mely napokig hallgatta a kútba dobottak folyvást gyengülő jaji szavait, mely elevenen égette el a művelt nőt és családja embertelen kínzásának végig nézésére kényszeríté a tehetetlen aggot. Évtizedek mulva fennmaradtak még Abrudbánya és Zalatna kormos romjai, a tudományok temploma Nagy-Enyeden alig volt képes mind eddig kiheverni nagy csapásait és mindazok, kik a véres napokból megmenekedtek, köztök az ország ügyeinek egyik első vezetője, csodás regékkal hozzák azt kapcsolatban.

S a sötét mult véres árnya újból fenyegetőleg lép fel. A magyar nem tanult. Válaszfal, nagy és erős válaszfal áll fenn még most is magyar és magyar között: a gyűlölet és a lenézés. Fél-századunk volt és nem igyekeztünk más nyelven beszélő honfitársainkat magunkhoz emelni. Nem különösen itt a Bihar-hegység környékén, feledve azt, hogy e hegység, mely a földrajzban hazánk közepének legfontosabb pontja és keleti vízhálózatnak főforrásvidéke, a nemzetek társadalmi életében is elsőrangú központi hely, a minthogy eddig is erősen éreztette sötét hatalmát. Hazánk 20 veszélyeztetett megyéje közül 6 ér itt össze, s ez a hegység a vár, honnan a lázadások árja szerte ömlik mindenkor.

Itt az ideje, be kell venni, el kell foglalni a sötétségnek ezt a sziklavárát. Vasutak, iskolák terjeszszék szét a világosságot, pénzüntézetek, hivatalok erősítsék a széthúzó elemek között a kapcsolatot, majd gyárak és más vállalatok pótolják a természet mostohaságát, hogy a vagyonosodó nép szeretni tanulja otthonát és valóban átérezze, hogy a közötte lakó másajkúak közelebb állanak hozzá, mint az idegen földön levő rokonok. A Bihar-hegységet öntudatlan kell átalakítani, mert az erdélyrészi magyarság és művelődés biztosítva nem lesz, míg e helyet a kultura számára meg nem hódítottuk.

György Aladár.

A spontán talajmozgás egy lehetséges okáról.

(Felolvasatott az 1893. okt. 26-iki ülésen.)

Midőn a jelen század első tizedei óta a nehézségi erő — a modern értelemben vett földalakmeghatározók egyik legfontosabb faktorának — térbeli változásait pontos és érzékeny műszerekkel megvizsgálni kezdték, csakhamar feltűnt, hogy az még egy és

ugyanazon helyen sem tekinthető teljesen állandónak, a mennyiben időbeli, egyelőre még határozott, periodusokra vissza nem vezethető változások könnyű szerrel megfigyelhetők. Hogy ily időbeli változások elég érzékeny megfigyelési eszközökkel eleve is várhatók, már régen tudva van; a Nap, és különösen a Hold a Földhöz való változó állásában eltérítő hatásokat gyakorol, melyek kedvező állásban középben a függő ón irányát 0,0174, illetve 0,0080 másodperczezel megmásíthatják. Hasonló, bár kisebb hatás tulajdonítandó minden égi testnek, mely a Földhöz érezhetően közel jár, úgy, hogy szigorúan maga a Föld alakja sem tekinthető állandónak; Darwin G. H. és Thomson W. phisikusok érdemesnek is tartották ezen kérdéssel behatóan foglalkozni, s megállapítani a deformációkat, melyeket a Föld teste égi szomszédjai behatása alatt szenved. Ezen közvetlen vonzási hatásokhoz, melyek előreláthatólag szigorú, a nap tartamával és az illető csillagzat futásával összefüggő periodus szerint mennek véghez, még közvetett hatások is gondolhatók, melyekre a Föld belsejében netán létező árapály jelenségek és az ezek által kiváltott tömegáttételek volnának visszavezethetők. Ezek periodusa, mivel az árapály tünete a közvetlen vonzó hatástól elütően összegezési jellegű, mindenestre sokkal komplikáltabb és az eddigi megfigyelések által még fel nem ismerhető, míg a tömegáttételek okozta változások éppenséggel a véletlen bélyegét fogják magukon viselni.

A megfigyelések értelmezése szempontjából teljesen közömbös, valjon a nehézségi erő időbeli változásait közvetlenül változó erőnyilvánulásnak, vagy közvetve az ezekkel teljesen egyértelműleg ható talajmozgásoknak tudjuk be, s így az irodalomban teljes egyenjogúsággal hol az egyikről, hol a másikról olvasunk. Valamennyi a nehézség befolyása alatt álló mérő-műszer mutatja ezen változásokat; a fontosabbak közül megemlítem a Hengler-féle ingamérleget, az abból, bár tőle teljesen függetlenül fejlődött Zöllner-féle horizontális ingát, a Perrot-féle (tudtommal azonban eddig használatban még nem volt) rúgós mérleget, a szintezőt és a függő ónt, továbbá a Darwin-féle ingát és különösen a geophysikailag oly fontos csavarási ingát, melyek valamennyien közvetlenül a nehézség változásait szolgáltatják. A tulajdonképeni talajmozgások tanulmányozására szolgálhat minden a Földdel rideg összeköttetésben álló műszer, mely egy a Földön kívül álló pontra van beállítva, első sorban tehát bármilyen csillagászati műszer, azután különös pontossága folytán a meridiánkör, mely e követelményeknek legjobban megfelel.

Hengler ingamérlegével különösen a Hold és Nap vonzásának kimutatására, továbbá a Földforgás folytán létrejövő aequatorális gyorsulás meghatározására eszközölt megfigyeléseket. Csak-hogy ezen kísérletek meggyőző leírása mellett sem szerezhettük meg a teljes megnyugvást, hogy Hengler valóban azt észlelte, a mit észlelni akart. A Perrot-féle készülék tulajdonképen dynamometer: megterhelt spirális-rúgó, mely a nehézség változásakor megnyúlik vagy rövidül, és egyszersmind forgást is tüntet fel. Ez utóbbi nagyon pontosan megfigyelhető és Perrot számítása szerint ez úton a Hold vonzása által gyakorolt változásnak még tizedrésze is pontosan megállapítható. Tulajdonképeni mérések azonban úgy látszik e készülékkel nem történtek.

A Zöllner-féle horizontális inga, mely tulajdonképen nem egyéb, mint tökéletesített Hengler-féle ingamérleg, s melyet Perrot önállóan is talált fel, Valentiner kezében csak a legújabb időben szolgál talajmozgások folytatólagos és rendszeres megfigyelésére. Zöllner a műszert eléggé pontosnak tartja arra, hogy segítségével a Hold és Nap tömegét és viszonyos távolságát meghatározhassa, és különösen ama reményt fűzi hozzá, hogy segítségével eldönthető lesz, vajon bír-e a nehézségi erő is tovaterjedési sebességgel; ha ez 8-szor akkora volna is, mint a fényé, még sem mosódhatnék el befolyása teljesen. De úgy látszik, hogy a Zöllner-féle mérési sorozatban is a soha nem hiányzó aperiodikus talajmozgások elnyomják ama csekély mozgásokat, melyek éppen a csillagászt érdekelnék legjobban, úgy hogy ezek csak fárasztó statistikai módon volnának a megfigyelések adathalmazából kifejthetők.

Ugyanezen geophysikai alkalmazásra használható a vízi-mérleg is, mint ezt először Reichenbach mechanikus és a különben meglehetősen diszcreditált Gruithuisen csillagász javasolta. És csakugyan az astronomiai theodolitban vagy a meridiánkörben ezen műszer ma is folytonos használatban van, a mennyiben a geodéziai és csillagászati zenith különbsége éppen általa lévén kijelölhető a függő ón eltérésének meghatározására szolgál. Ha ugyanazon helyen szilárdan felállított libellát folytatólagosan leolvasnók, bizonyára a vertikálisnak nem csak eltérése, hanem ezen eltérés változásai is meg volnának határozhatók, melyek utolsó elemzésben ismét talajmozgásokra vezethetők vissza. Természetes, hogy a vízi-mérleggel teljesen egyértékű a függő ón is, csak-hogy ennek megfigyelése nagyobb nehézségekbe ütközik. Függő ón és libella spontán mozgásainak ma már kiterjedt irodalma is van, melyet úgy látszik,

Bertelli kezdeményezett. A számos idevágó megfigyelés között fel-
említhetnők talán D'Abbadie és Plantamour libella megfigyeléseit;
az előbbi a Föld szilárd kérgének árapály jelenségeire gondol, me-
lyek a Hold és Nap vonzása folytán jönnének létre, Plantamour
a megfejtés kulcsát inkább a jövőtől várja. Zöppritz a talaj egyenet-
len melegedésében, Newcomb a Földforgás hosszú periodosú és
szabálytalan jellegű változásaiban látja az okot. Ha ugyanis a Föld
belsejében relativ mozgékonyabb részecskék találhatók, ezek va-
lamely ok következtében az aequator síkjából kiemelkednek, ma-
gasabb szélességek alá jutnak és így a forgási tengelyhez köze-
lebb esnek: akkor a Föld magva gyorsuló, a szilárd kéreg lassuló
forgásba jő, míg a kölcsönös súrlódás a különbségeket meg nem
szünteti. Ha ezen gondolható ok a természetben tényleg megvan,
akkor az astronomia a Hold megfigyeléseiben és a két alsó bolygó
napátmeneteiben segédeszközt nyújt végleges kiderítésére. A mű-
szerek ugyanezen kategóriájába tartozik végül a Darwin-féle inga-
készülék is, mely a libella és függő ón eddig említett periodikus
és spontán mozgásait szintén feltünteti.

Egészen hasonló értelemben használható ilyenmü megfigye-
lésekre a meridiánkör is; jelenleg éppen ugyancsak a nehézség-
változások rovatába tartozó sarkmagasságváltozások tanulmányo-
zása foglalkoztatja az előkelőbb observatoriumok eme pontos mű-
szereit. Az állócsillagok pontos helymeghatározásával párhuzamban
ugyanis folytatólagosan geographiai szélesség- vagy sarkmagasság
meghatározások is folynak, és ezek a legkülönbözőbb helyeken
ugyanazon módszer, ugyanazon számítási mód mellett is levezetve,
nem állandó értékűek, hanem teljesen párhuzamos, periodikus me-
netet mutatnak. Ugyanazon párhuzamos menet még akkor is meg-
marad, ha a megfigyelési módot is megváltoztatják, úgy hogy a
lehetőségeknek gondolható okok között csupán csak a sarkmagas-
ság tényleges megváltozását kell elfogadnunk. A változás ampli-
túdója pl. Berlin számára $\frac{1}{2}''$ és periodusa közel egy évvel egyenlő,
mit különösen ohajtanék kiemelni. E változásokat a csillagászok és
geodéták majdnem egyértelműleg tömegátvitelekre vezetik vissza, me-
lyek vagy a Föld belsejében vagy a meteorológiai, ugyancsak az évhez
közel álló periodusoknak megfelelően a tenger felületén vagy a lég-
körben mennek végbe. A megfejtés itt annál is inkább kielégítő, mert
Radau francia tudós kimutatása szerint a Föld főtengelyének
megváltozása a forgási tengely változásaiban sokszoroz-
sítva tükröződik vissza, úgy hogy a tűnemény már kisebb tömegek

átvitelével is magyarázható, míg Bessel idejében még hasonló effektusok elérésére óriási tömegátalakításokra kellett gondolni.

Ezen, az utóbbi időben különösen sűrűn megbeszélt sarkmagasságváltozásokon kívül a meridiánkör még más változásokat is tüntetett fel, melyekre Förster, a berlini csillagvizsgáló igazgatója figyelmeztetett először, s melyek a meridiánkört tartó két tömör, a földbe süllyesztett oszlop mozgásaiban nyilatkoznak. A dologban a legkülönösebb, s erre szeretnék e helyen kiválóan figyelmeztetni, hogy ezen változások elég jól körülírt, a napfoltok gyakoriságával megegyező s ezzel párhuzamos periodust követnek.

Az egyetemi phisikai intézetben felállított rendkívül érzékeny csavarási mérlegek is mutatnak időről időre változásokat, melyek alig magyarázhatók másként; minthogy a Földön rövid tartamú és csekély amplitudójú deformáció hullám szalad végig. Ez okból én is foglalkoztam e kérdésnek elméleti oldalával, elsőbb abban az irányban, vajlon kimagyarázható-e a talaj ezen mozgása tisztán csillagászati úton? A Nap és Hold — és ezen kérdésnél csak ezen két égi test jöhet szóba — úgy látszik nem eredményezhetnek közvetlen vonzásuk alapján ily rövid — legfőlebb egynéhány órán át végbemenő és a spontánitás bélyegét annyira magán viselő periodikus mozgást; ha van egyáltalában rövid befolyású periodikus változás, akkor ez számos isméltéssel csak hosszú időközök belül keletkezik, erősödik és gyengülve szűnik meg. A Hold mozgásában van ugyan egy, a három test problémája által eddig ki nem magyarázható jelenség, az úgynevezett százados gyorsulás, mely eddigi feltevések szerint vagy az árapály súrlódása, vagy a Földre hulló kosmikus por által keletkező tömegnagyobbodás által magyarázható. A Föld előbb említett spontán mozgásaira is volna visszavezethető ugyan, de mivel a jelenség mit sem tartalmaz, miből az ok természetére következtethetnénk biztonsággal, és éppen e mozgások a magyarázandó okozat, ezen lehetőség számon kívül hagyandó.

De annál inkább gondolhatunk arra, hogy ez égi testek valamelyikének vonzása maga van változásoknak alávetve s e gondolat annál inkább indokolt, mivel a vonzás nagysága nem csupán a tömeg nagyságától és a távolságtól, hanem lényegesen az anyageloszlástól és a test alakjától is függ. A Holdra vonatkozólag ismerünk egy néhány esetet, hogy tömegáttételek folytán új képződések keletkeztek és hogy ennél fogva e világtest nem nevezhető jogosan teljesen ridegnek vagy kihaltnak. De a megfigyelések száma nem elegendő arra nézve, hogy ezekben a földi spontán talajmoz-

gások okait láthatnók. A Napnak felülete ellenben folytonos változásoknak van alávetve; ott vannak a nagy kiterjedésű napfoltok, melyek anyaga, ha a környezetétől összetételére nézve tán nem is különböző, legalább is más hőmérsékletű, és ennél fogva elütő sűrűségű; ott vannak a felület minden pontján, s különösen ép úgy mint a napfoltok az aequator táján sűrűn fellépő protuberanciák. Egy nagy anyagcsere az, mely a naptevékenység ismeretes 11 évi periodusa alatt teljes lefolyást talál és a mely könnyen képes érezhető módon megváltoztatni a Napnak a Földre gyakorolt vonzási erejét.

A kérdéssel foglalkozni annyival is inkább fontos és érdemes, mert a Nap felületén végbemenő tömegátvitel a közvetlen megfigyelés tárgyát képezi és ennél fogva kétségen kívül léteznek, holott a Föld belsejének folyós voltára csak hypothézissel rendelkezünk és egyetlen biztos adatunk sincs arra nézve, vajon ott a talajmozgások eddigi magyarázatára követelt tömegmozgások tényleg léteznek-e?

Hogy valamely napfolt vagy protuberanciának befolyását tanulmányozhassuk, legczélszerűbb és legegyszerűbb feltételezni, hogy a Nap testében valamely gömbréteg anyaga lefejlik, a foltot vagy a protuberanciát képezi és annak elenyészte után ismét gömbréteg alakjában a Nap felületére leterül. Akkor a jelenség kezdete előtt és vége után a Nap vonzása a normális és csak lefolyása közben módosul úgy, hogy a különben működő erőhöz járul még egy a napfoltot vagy protuberanciát képező vonzó tömeg, mely a jelenség tartamának egy periodikus függvényével arányos és a naptevékenység 11 évi periodusán belül nő, maximumot ér el és ismét fogy. Más szavakkal kifejezve: a vonzási anomáliák egyrészt az egyes napfelületi egyenetlenségek, másrészt az egész naptevékenység periodusával bir; és mivel a Nap tengelyforgása következtében a folt vagy protuberancia a Földhöz képest mindig más és más állást foglal el, természetes, hogy a jelenségbe a Nap tengelyforgásának tartama is belejátszik. Az elmondott dolgok nem hypothézisek, hanem a napfelület közvetlen megfigyelésének egyenes eredményei és csak abban lehet nézeteltérés, mily matematikai foglalatokban fejezzük ki e tényeket. A formula alakja szerint megváltozhatik ugyan a szóban levő talajmozgásokat magyarázni akaró vonzásváltozás számértéke, de nem periodusa, úgy, hogy jobb és bizonyosabb magyarázat híján bátran azt tarthatjuk, hogy a Föld spontán talajmozgásainak egyik oka a Napfelület változó tevékenységében keresendő.

Két napfolt számára, a mely közül az egyik egy nap alatt, a másik 26 nap (egy synodikus napfordulat) alatt fejlődik és enyészik, s mely az aequatorhoz közel áll, megállapítottam a Föld súlypontjának rendes pályájából való kitérését. Matematikai kifejezése összetett periodikus jelenséget jellemez, melynek periodusai, mint előbb jeleztük, a napfolt lefolyásának tartama, a Nap synodikus tengelyforgása, a naptevékenység 11 évi periodusa és az ezekből a kombinációhangok mintájára összetett periodusok. Fölötte fontos, hogy állandó, a napfolt tartamától független tagjai is vannak, melyek tisztán csak a tengelyforgással és a 11 évi periodussal függnék össze; ezek egyszersmind elég nagyok arra nézve, hogy a földfelületen érezhetőek is legyenek. A napfolt tartamától függő hatások természetesen annál nagyobbak, minél hosszabb tartamú a jelenség lefolyása, de e mértékben azután a változás sebessége is kisebb.

A legérdekesebb jelenség azonban akkor adódik, ha hosszú időközben (szigorúan véve végtelenül hosszú idő alatt) keressük a vonzásváltozás hatását a Földre. Ekkor joggal feltehetjük, hogy a Nap felületén mindenféle képzelhető tartamú napfolt vagy protuberánzia előfordult, olyan is, mely csak néhány percnyi, olyan is, mely hónapoknyi lefolyással bír. S ez esetben a talajmozgásokat előidéző közepes vonzásváltozás teljesen függetlenné válik a tömegátvitelk periodusától, a Nap tengelyforgásától és a 11 évi nagy periodustól, és tisztán csak a földi év tartamán belül változik periodusosan.

A mondottakból a következők vonhatók le. Ha a spontán talajmozgások egyik oka, mint hisszük, csakugyan a napfelületi tömegátvitelkben keresendő (s ezek létezéséről tudunk, míg a Föld belsejében valójában ezek létezésére eddig csak feltevés, de semmiközvetlen útmutatásunk nincs), akkor e mozgások statistikai átdolgozása a következő eredményekhez fog vezetni:

A hosszú időn át történő feljegyzések meglehetősen szabályos menetet tüntetnek fel, melynek periodusa *az év*; ezenkívül találunk változásokat, melyek periodusa megegyezik némely meteorologiai, különösen hőmérsékleti periodussal és a földmágneses variációkéival, a mennyiben tartamuk 26 nap és illetve 11 év, a Nap tengelyforgása és a naptevékenység lefolyása; végül pedig magukban véve csekély intenzitású és inkább az aperiodikusság benyomását tevő változások is fellelhetőek, melyek az egyes nagyobb napfoltok vagy protuberanciák lefolyásához vannak kötve.

Nem adhatom ugyan a föntérintett hypothezis és annak folyamánainak szigorú bizonyítását, de mindenestre támogatásául szolgál, hogy két látszólag messze eső jelenségcsoport itt közös kapcsolatot talál — és egyébként tudjuk már mai nap, hogy a földmágnesség szoros összefüggésben áll a talaj tektonikus szerkezetével — hogy továbbá a talajmozgások és némely ugyancsak a Nap tengelyforgásától függő meteorológiai periodus itt érintkezésbe jut, és főleg, hogy Förster egyenesen rámutat a talajmozgásoknak a napfoltok gyakoriságával közös periodusára.

A mondottak folytán értem, hogy Plantamour megfigyeléseinek taglalása mellett *egy bizonyos megfigyelési évben* valamely irányban történő talajsüppedésekre gondol, hogy Zöpplitz ugyancsak az évi periodushoz kötött hőmérsékleti változásokat okol, s hogy a csillagászatilag megállapított sarkmagasságváltozások, melyek utóbb is nagyszámú talajmozgásoknak mintegy számbeli középértékét juttatják kifejezésre, közel *egy* évi periodusban mennek végbe.

Kövesligethy Radó.

TÁRSASÁGI ÜGYEK.

Felolvasó ülés márcz. hó 23-án a tud. egyetem ásványtani intézetében. Elnök: *Dr. Erődi Béla* kir. tanácsos. *Inkey László* rendes tag ismertette Kelet-Afrikában tett utazását.

Választmányi ülés április hó 13-án a M. Tud. Akadémia heti üléstermében.

Jelen voltak: *Dr. Erdődy Béla* elnök, *Dr. Jankó János* titkár, *Dr. Borbás Vincze*, *Findura Imre*, *Dr. Havass Rezső*, *Homolka József*, *Ghycz Béla* és *Dr. Szabó József* választmányi tagok.

1. Ezen ülés főtárgyát a Balaton mellékére tervezett vándor gyűlés rendezése képezte s kimondatott, hogy azt Társaságunk maga rendezi f. évi augusztus hóban; továbbá megadta a választmány a rendező bizottságnak a szükséges utasításokat.

2. *Lóczy L.* új tagul ajánlja *Cholnoky Jenő* urat; *Berecz Antal* pedig *Ilosvay Lajos* urat. Kik rendes tagokul megválasztatnak.

3. Titkár jelenti, hogy a Magyar Általános Biztosító Társaság Társaságunknak 100 frt ajándékot küldött. Örvendetes tudomásul szolgál.

4. A választmány elhatározza, hogy *Dr. Havass Rezső* vál. tagnak „Magyar földrajzi könyvtár“ című munkáját az elnökség útján meleg ajánlattal terjeszti be a kultuszministerhez oly kéréssel, hogy azt az iskolai könyvtárak számára rendelje meg.

5. Folyó ügyek.

Felolvasó ülés április hó 13-án a Tud. Akadémia üléstermében. Elnök: *Dr. Erődi Béla* kir. tanácsos.

A tárgysorozat a következő volt: 1. *Hanusz* István alapító tag: Úszó szigetek. 2. *Findura* Imre vál. tag: Esztergom-vármegye helyrajzi és statisztikai szempontból.

Rendkívüli közgyűlés ápr. hó 27-én a Tud. Akadémia üléstermében. Elnök: dr. *Erődi* Béla kir. tanácsos. Jegyző: dr. Jankó János.

Jelen vannak: Gervay Mihály alelnök; Berecz Antal főtitkár, továbbá választmányi és rendes tagok kellő számban. Elnök a jegyzőkönyv hitelesítésére Ghyczy Béla és György Aladár vál. tagokat kéri fel egyben jelenti, hogy az alapszabályok módosítását a m kir. belügyminister jóváhagyta; továbbá a választmány nevében azon indítványt teszi, hogy a rendkívüli közgyűlés gróf Széchenyi Béla és Vámbéry Ármin urakat a földrajz terén szerzett kitünő érdemeik elismerésül, s Társaságunk körül való buzgolkodásukért köszönetül, tiszteletbeli elnökökké válassza meg. Mire nevezett urak lelkes éljenzéssel tiszteletbeli elnökökül egyhangulag megválasztatnak.

Ezekután elnök a rendkívüli közgyűlést bezárja.

Felolvasó ülés április hó 27-én a Tud. Akadémia üléstermében. Elnök: dr. *Erődi* Béla kir. tanácsos. Dr. *Gáspár* Ferencz mint vendég ismerteti *Koreát*.

Választmányi ülés június 20-án a József-Műegyetem geológiai szertárában.

Jelen voltak Dr. Entz Géza korelnök, Dr. Jankó János titkár, továbbá Dr. Ballagi Aladár, Dr. Borbás Vincze, György Aladár, Dr. Havass Rezső, Homolka József, Lóczy Lajos választmányi tagok.

1. Lóczy Lajos jelenti, hogy elnöksége végnapjaiban a kultuszminister ő nagyméltóságától egy leiratot kapott, hogy az iskolákban használt globuszokra nézve mint a társaság elnöke, véleményes előterjesztést tegyen. Erre vonatkozó betérjesztését a társasági elnökségnek adta át, hogy az terjessze fel a ministeriumhoz. Ennek sorsa iránt kérdést tesz.

A titkár jelentését, hogy ez ügyet a Társaság elnöksége bizottsági tanulmányozás tárgyává kívánja tenni s a bizottság jelentésével együtt óhajtja felterjeszteni a ministeriumhoz, a választmány tudomásul vette.

2. Lóczy Lajos indítványozza, hogy a Társaság a kultuszministeriumot sürgős beadványban keresse meg az iránt, hogy a Reimers és a Schotte-féle globusok vagy tiltassanak ki a monarchiából vagy pedig az azokon levő Oesterreich elnevezés az Oesterreich-Ungarn-nal, mint a közjogilag egyedül helyes elnevezéssel pótoltsák; kérje meg a Társaság a ministeriumot, hogy e közjogi felfogásnak az osztrák szakministerium által is érvényt szerezni igyekezzék hasonló eljárás biztosítása által. Az indítványt a választmány magáévá teszi.

3. Lóczy jelenti, hogy a jelenlegi választmányi ülés főtárgya a Balatoni vándorgyűlés formái lefolyásának megállapítása. Röviden elmondja a programot, azt javasolja, hogy díszelnökök választassanak. A választmány elfogadja Lóczy programját, s díszelnökökül *Fehér Ipoly* főapátot és Gróf *Széchenyi Imre* kormány-

biztost felkérni határozza, s a vándorgyűlés egybehívására vonatkozó többi teendőkre Lóczy biz. elnököt kéri fel.

4. Folyó ügyek.

Választmányi ülés okt. 19-én az állami felsőbb leányiskolában.

Jelen voltak: Dr. Erődi Béla elnök, Berecz Antal főtitkár, Dr. Jankó János titkár, Dr. Borbás Vincze, Dr. Entz Géza, György Aladár, Dr. Havass Rezső, Homolka József, Lóczy Lajos és Schneider János vál. tagok.

1. Főtitkár jelenti, hogy a Reimers és Schotte-féle Österreich feliratú globuszok dolgában a ministeriumhoz intézett kérelmünk megfogalmaztatott, de nem lévén sem az említett globusznak pontos czime, sem azok egy példánya rendelkezésünkre, nem expedáltatott. A titkár megbizatik, hogy a pontosabb adatokat szerezze be.

2. Főtitkár jelenti, hogy a kultuszministeriumnak Társaságunkhoz intézett ama leiratára, hogy az iskolai globuszok magyar és a külföldnél olcsóbb kiállítása ügyében mint vélekedtünk, Lóczy úr beküldte a maga véleményét. A választmány a kérdés további tanulmányozására bizottságot küld ki, melybe Dr. Erődi Béla, Péchy Imre és Lóczy Lajos urakat kéri fel.

3. Főtitkár jelenti, hogy az Erdélyrészi Kárpátgyesület és a M. T. E. vasvármegyei osztálya a helynevek magyarosítása érdekében átirat Társaságunkhoz. Az átirat a helynévtári bizottsághoz tétetik át.

4. Főtitkár jelenti, hogy a Földhitelintézet a szokásos jelentéseket beküldte s hogy a pénztárban 480.10 frt készpénz van. Tudomásul szolgál.

5. Elnök jelenti, hogy a kultuszministerium kérdést intézett hozzá, hogy a berni kongresszusból kifolyólag tervbe vett 1:1.000.000 világ térkép szerkesztésének megállapítására Svajcban tartandó értekezleten a Társaság akarja-e magát kiküldöttje által képviseltetni. Elnök e tekintetben minden szükséges lépést megtett, az értekezlet ideje azonban elhalasztatván, az ügy sürgőssége megszünt. Ő Lóczy urat kérte fel, hogy ezen alkalommal Társaságunkat képviselje, amit a választmány jóváhagyólag tudomásul vesz.

6. Lóczy Lajos ezután rövid jelentést tesz a Balaton-bizottság idei munkásságáról s beterjeszti jelentését a M. Földr. Társ. által tervezett, de elmaradt Balaton melléki vándorgyűlés ügyében tett előkészítő intézkedésekről s bejelenti, hogy Herman Ottó a Balaton-bizottsági tagságról lemondott. A választmány a jelentést tudomásul veszi s sajnálatát fejezi ki úgy a vándorgyűlés elmaradása, mint Herman Ottó lemondása felett; Lóczy urnak pedig fáradozásaiért jegyzőkönyvi köszönetet mond.

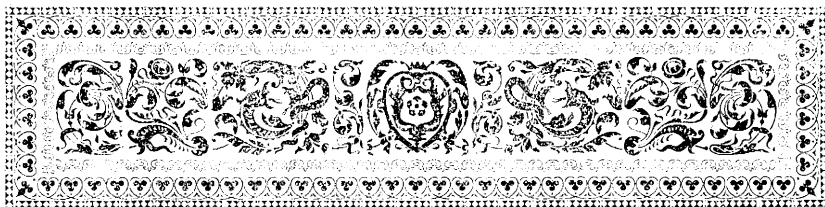
7. Folyó ügyek.

Felolvasó ülés október 26-án a Tud. Akadémia üléstermében.

Elnök: Dr. Erődi Béla kir. tanácsos. Felolvasást tartanak:

Dr. Kövesligethy Radó r. tag: A spontán talajmozgás egy lehetséges okáról; és Dr. Borbás Vincze vál. tag: A Balaton mellékének botanikai néprajzáról.

Felolvasó ülés november hó 9-én a Tud. Akadémiában. Elnök: dr. Erődi Béla kir. tanácsos. — György Aladár vál. tag felolvassa „A Bihar alján“ című értekezését.

Utazás Indo-Khinában.

(Felolvastatott a f. évi november 23-diki ülésen.)

Mult év nov. 5-én reggel ágyúlövés riasztott fel álmaimból. Magamhoz térve hamar sikerült megfejtenem ezen szokatlan eseményt. A francia „Messageries maritimes“ társulat „Saghalien“ nevű gőzöse, melyen Hong-Kong-ot elhagytam, houi tartományba jutván e fölötti örömeiben áldozott néhány gramm puskaport. A fedélzetre érve látom, hogy nem vagyunk többé nyílt tengeren, hanem egy szélesded folyó medrében haladunk fölfelé. Ezen folyó neve Donnai s annak egyik ágán fekszik Szaigon városa és kikötője. A délelött folyamában el is érzjük azt, hol sodronyok segítségével nagy hajónkat a parthoz vonszolják. E folyó felső medre sekély lévén ezen túl nagy tengeri hajók nem hatolhatnak. Itt elbucsúszom társaimtól, kik nagyrészt ugyan magamhoz hasonlóan, az emberiség „globe-trotter“ azaz világfutó osztályához tartoznak, de Szaigont nem tartják hosszabb időzésre érdemesnek. Hiszen nem nyújthatja Japán s a nagy khinai kikötők azon kellemeit, melyeket rendes globe-trotter fényesen berendezett szállóban vél kizárólag feltalálhatni. Partra érve elhelyezkedem egy szerény kinézésű szállóban, hol régi ismerősöket vélek a czopfos khinai pinczékben feltalálni s ezután elindulok a város megtekintésére.

Szaigon az új francia kolonia fővárosa; alapítása a 17-ik századba megy vissza. A francziák 1861-ben elfoglalták s a következő évben az Annammal kötött béke ezen foglalásukat elismerte. A harcz viszályai alatt a régi város leégett és romba dőlt. Azóta egységes terv után újból felépült s ma oly diszes építményekkel dicsekedik, mint a kormányzó palotája, az új posta épület, a hi-

vatalok palotái, a nagy templom, kaszárnnyák stb. Bir nagy arzenállal, hol kisebb ágyú naszádokat építenek belföldi szolgálatra. Utczái lombos fákkal díszítvék, melyek napközben kellemes védelmet nyújtanak a tűző tropikus nap sugarai ellen. A járdákon francia módra kávéházak előtt foglalhatunk helyét s rögtön elénkbe teszik a francia ujságokat. A város szélén találunk egy szép állat-és növény-kertet, hol gyönyörű pálmák díszlenek. Mindez az utolsó 25 év alkotása. Szaigont egy keskeny vágányú vasút vonal köti össze a közel fekvő Cholon városával, mely főleg khinai kereskedők székhelye. Itt már a francia feliratok s kávéházák helyett khinai czégtáblákat látunk. Az utczákon nagy a sürgés-forgás, hol a szorgalmas „coolie“ ide-oda hordva az árukat hosszú rúd segítségével tartja azokat vállán egyensúlyban s verejtékével keresi meg mindennapi rizs adagját. Szaigon többi környékét, ép úgy mint Kochin-Khinát általában, az annami népfaj lakja, mely a khinaival rokon törzsű.

A francziák Ázsia ezen részét „l'Indo-Chine française“ elnevezéssel illetik; ez alatt értik saját tartományaikat névszerint Kambódsa, Kochin-Khina, Annam s Tonkin területeit. Másrészt „Indo-Chine“ név alatt egybe foglalják az egész félszigetet, melyet mi Hátsó-Indiának szoktunk a németek után nevezni. Ha Európából tekintünk vissza földgömbünk ezen részére, nem tagadhatjuk, hogy Hatsó-India tényleg hátrább fekszik mint Elő-India. Ellenkezőleg ha Amerika felől jövünk korábban jutunk ide, mint Elő-Indiába. Világos tehát, hogy a „Hátsó“ elnevezés nagyon is helyhez kötött és egyoldalú. Mig ha ezen félszigetet a francziák után indulva Indo-Khinának nevezzük ez által nemcsak helyesebben itéljük meg viszonylagos helyzetét — lévén ez egyrészt India, másrészt Khinával határos — de egyszersmind emlékeztetve leszünk ez által a félsziget főjellegeré, mely mint látni fogjuk abban áll, hogy azt ma túlnyomólag a khinaival rokon törzsek lakják, melyeket az annamiak kivételével az indiai kultúra terjedése befolyásolt fejlődésükben. Ezen okoknál fogva czélszerűbbnek vélem e félszigetet Indo-Khinának nevezni.

Egy pillantást vetve a térképre látni fogjuk, hogy ezen földrész egy elkülönített egészet képez nemcsak azért, mert két nagy országgal határos, de mert földrajzi szempontból is önálló jelleggel bír. Alakja leginkább egy négyszöghöz hasonlítható, melynek egy sarka messze kinyúl a tengerbe. Ez utóbbi az ismeretes Malakka félsziget. A négyszög alakját továbbá elferdíti a három tengeröböl,

melyek messze benyúlnak a szárazföldre. A félsziget három nagy gyűrődés nyomait mutatja, melyeket a leömlő esővizek évezredek alatt lemestak és csúcsos hegylánczokká alakítottak át. Ezek a tibeti nagy fensíkről indulva ki főleg déli irányban vonulnak le felé elválasztva útközben a Himálaja-hegységet a khinai hegyrendszertől, melyek iránya éjszak-nyugati, illetőleg éjszak-keleti. Az első indo-khinai hegyláncz Birmában ágazik el; völgyei lefolyást engedvén a víznek az Irawady folyót táplálják, mely Rangoon városa közelében a tengerbe ömlik. A második végig vonul Indo-Khina közepén s Malakka félsziget hegyeiben leli folytatását. Nyugoti oldalán ezen hegységnek folyik a Szaluen folyó, míg keleten a nagy Mékong hömpölyög le a tengerbe. A Mékong völgye déli irányban szélesbül az által, hogy a következő harmadik hegyláncz, mely a tibeti fensíknél a másodikkal párhuzamosan kezdődik, lejjebb érve mind inkább délkeleti irányt vesz; ezáltal a folyó víztere bővül a minék tulajdoníthatjuk, hogy a Mékong Indo-Khina legnagyobb folyója. E folyam felső részében sokat kanyarog és több kataraktot képez úgy annyira, hogy itt nem is hajózható. A helyett alsó része számtalan ágaival annál nagyobb tért nyújt a közlekedésnek. Vizei az esős időszakban minden évben kiöntvén posványokká alakítják át a körülötte elterülő vidékeket — a mi ugyan rizstermelésre nézve kedvező, de egészségi szempotból fölötte ártalmas. — Ugyanitt találunk nyugotra egy kisebb emelkedést, mely a Mékong völgyét választja el a Menam folyóétól; de emez jóval kisebb, mint említett testvére. A Mékong felső víztere, nemkülönben a Menam folyó területe mindeddig Sziamhoz tartoztak, míg a Mékong alsó részében Kambódsa s lejjebb érve Kochin-Khina országát hasítja. Harmadik hegylánczunk, mint említém, déli irányától eltérve délkelet felé húzódik, ezáltal megközelítvén a tengert. Ennek partján elágazik és egy dombos partvidéket képez, melyet Annam birodalomnak neveznek. Ide tartozik még éjszakon Tonkin tartománya, mely Khinával határos s melynek földjét a Szong-kai azaz Vörös-folyó termékenyíti.

Láthatjuk ezen földrajzi vázlatból, hogy Indo-Khina hegy és vízrendszere egyöntetű. A félsziget egy és ugyanazon irányu nyomásnak volt alávetve, mely földgömbünk ezen részének földtani törvények szerint jelen alakját kölcsönözte. Ha már most tovább menve keressük, miként lett ezen félsziget benépesítve, ethnologiai tényekben hasonló egyöntetűséget találunk — jele annak, hogy a földrajzi fekvés ezen népvándorlást befolyásolta.

A mennyire őskori történelem a mult eseményeire világot vet eredetileg két nagy birodalom létezett itten időszámításunk első századaiban. Nyugaton terült el Ciampa országa azon helyt, hol most Tonkin s Annam tartományok vannak. Ezt Marco Polo is említi útleírásában. A Mékong völgye pedig Kambódsa birodalmát képezte. Az utóbbi ma is fennáll módosult alakban és kisebb területen; Ciampának nyoma veszett s csak régi hagyományokból és ezen néptörzs elszórt maradványaiból ismerjük annak multját. Mindkét birodalom népe, mint azt újabb kutatások nyomán állithatjuk, a malájpolynéziai népfajhoz tartozik. Tudjuk, hogy ezen faj Szumatra, Borneo, Jáva s a többi maláj s oczeani szigeteket népesíti, hová lassanként terjedt el nyugatról keletre hatolva a tengeren keresztül. Kambódsa s Ciampa népei ma ezen faj maradványai Ázsia területén, honnét réges-régen rokonaik kivándorolni kényszerítve lettek. Ennek oka a következő.

Azon mértékben, mint Közép-Ázsia, mely azelőtt egy tenger-öböllel bírt belsejében a tenger színénél mind magasabbra emelkedett s ennek folytán kiszáradni kezdett, azon mértékben, mondom, voltak lakói kényszerítve kivándorolni, hogy élelmüket más kedvezőbb talajon a kellő mennyiségben megtalálhassák. Ez okozta nyugaton Európa felé a népvándorlást, melyben saját hazánk is annyira érdekelve volt. Mi nem csodálkozhatunk, ha azt látjuk, hogy a tibet-khinai faj keleten ép úgy terjedt, mint az ázsiai és ural-altai faj a nyugaton. Birmán, sán és annami törzsek völgyek és folyók mentében délnek vonulva mindinkább beszorítják a félsziget eredeti lakóit, kiknek egy része ezen nyomás következtében kivándorol. Azon bennszülött lakókat, kik messzebbre voltak a tengertől kietlen hegyvidékekre szorítják. Így az annami hegységekben ma is elszórtan találjuk a moi, stieng, khui stb. néptörzseket, kik vadon erdőkben primitív földművelésből és vadászatból élnek. Csendjük csak akkor lesz megzavarva, midőn a hóditók berontva a magányba, falvaikat megszállják, megsarczolják s övéiket szolgaságba hurczolják. Ezen népfajok ma még igen kevésbé ismeretesek elzárkódottságuk következtében, mert minden idegenben ellenséget vélnek látni. Azon törzsek nyelvei után ítélve, melyeket ismerünk újból csak azt kell következtetnünk, hogy ezek is Kambódsa s Ciampa népeivel rokonajkúak s szintén a malájpolynéziai népfajhoz tartozók.

Ezen népvándorlás Indo-Khinának a tibet-khinai törzsek közti felosztását eredményezte; Birma és Pegu, Annam és Sziam új biro-

dalmi keletkeztek ily módon; egyedül Kambódsa tartotta fenn magát a régiekből. A viszonyokra módosítólag hatott az európai nemzetek megjelenése. Elsők a portugálok, kik Afrikát körülhajózva ezen partokra is eljutnak; őket követik a spanyol és hollandi utazók. De mindezek még Indo-Khinára nagyobb befolyást nem gyakorolhattak. A jelen század népeinek sikerült csak végleg az európai kultúra gyümölcsseit ezen félszigeten is terjeszteni. Anglia Rangoon felől az Irawady mentén kezd előnyomulni s lassanként Birmát elfoglalja. Franciaország Szaigon városát s környékét szállja meg s innét kiindulva terjeszti birodalmát. Ismételt harcok után Annammal meghódítja az egész kochin-kinai tartományt; kambódsa királya 1867-ben hűbéresévé válik s a nagy tonkini háború a 80-as években, melyben Khina is érdekelve volt mint hűbéres ura ezen utóbbi tartománynak azt eredményezi, hogy Annam maga szintén francia befolyás alá kerül s Tonkin francia tartománnyá válik. Így jutott a félsziget keleti része francia, annak nyugoti része angol fennhatóság alá. A kettő között megmaradt mind eddig függetlenül Sziám országa. A nyáron lefolyt események azonban következtetni engednek annak bizonytalan létére. Hiszen már ma is Anglia oly befolyást gyakorol Bangkokban s annyira sarokba van szorítva Sziám Franciaország által keletről, hogy csak az lehet bizonytalan, mikor változik át ezen befolyás tényleges fennhatósággá s miként osztozik ezen két hatalom a még független területen. Akárhogy vélekedjünk is ily megszállás jogosultsága fölött, akárhogy ítéljük is el az ily erőszakos föllépést, mint a melyet Franciaország e nyáron ép úgy mint a múltban tanusított: tény az, hogy ezáltal mindezen országok rendszeres kormány alá jutnak, mely nem adja el az igazságot mint a keleti hivatalnokok. Ez által a közbiztonság növekszik, európai tőke vándorol az országba s a kereskedelem lendületnek indul. Mindezen tényeket igazolva láthatja minden utazó, ki Szaigonban körültekint, hol több bankár s nagykereskedő gyümölcsözteti tőkáját teljes biztonságban.

Azon pár napot, melyet itt kénytelen voltam eltölteni, néhány adat beszerzésére használtam fel. A belügyi hivatalban egy jól berendezett könyvtár létezik, hol nagy előzékenységgel mindenben útba igazítottak. Szaigontól több vasutvonal ágazik el; de ezek még nem hatolnak a tartományok belsejébe. Tulajdonképeni célom Kambódsa egykori fővárosának felkeresése lévén ezeken oda nem utazhattam. E helyett létezik egy államilag segélyezett gőzhajó vállalat. „Messageries fluviales“ elnevezés alatt, mely a Mékongon

rendes szolgálatot teljesítvén annak partjain közvetíti a szállítást a tengeri kikötőkbe. Ezen társulat pár év óta utazók részére külön jegyet ad ki 40 ezüst tallér fejében (értéke 80 frt). Ily jegygyel felvisznek Szaim határáig és vissza, oda érve ellátnak minden további szállítási eszközökkel, melyek az Angkori romok elérésére szükségesek s mindez idő alatt az utazó teljesen ment minden élelmi gondtól. Tekintetbe véve, hogy a kirándulás átlag 10 napig tart az ár valóban mérsékeltnek mondható. Magyarázata az, hogy mindeddig igen kevés globe-trotter tévedt el ide. A romok még kevésbé ismeretesek, az út néha kényelmetlenséggel jár s a klíma egészségtelen volta félelmetes.

Nov. 8-ikán este „Battambang“ nevű gőzösre szálltam. Ez lehaladva a Donnai folyón, nyílt tengerre jut, honnét a Mékong egyik ágán veszi útját föl felé. Utitársak 8-an vagyunk. Kivülem mind francziák, részint tengerész-tisztek, részint hivatalnokok, kik állandóan Szaigonban lakván szabadság idejüket ezen kirándulásra használják fel. Az ismerkedésen hamar tülesünk; hiszen e távol világban nem választják el annyira illemszabályok embert az embertől. Hajós kapitányunk kedves, délvidéki francia, ki mindent megtesz értünk, hogy mulattasson. Az asztalnál folyton menetegeti az ellátást, mely ugyan nem rossz, de közepszerű. A hajó legénysége és pinczérei khinaiak — Kamrámban ép hogy meg tudok fordulni. Ajtóm előtt egy tehén borjával van kikötve, melyet utazás közben egy kosár kochin-khina kakas vált fel; ezek korán reggel emlékeztetnek a nap keltére. Az ágy körül sűrű szunyogháló; de ha azt igénybe veszem oly rekkenő hőséget érzek, hogy mihamarább sietek azt eltávolítani. Nemsokára okulok társaim példáján s ott hagyva kamrámat a fedélzeten töltöm az éjjeleket. Itt ugyan a szunyogoktól nem tudok menekülni, de kárpótlást nyújt a friss levegő.

Első nap Mytho s Vinklong falvakat érintjük. Ezeket is mint említém Kochin-Khinát általában, az annami népfaj lakja. Eddig főleg khinai kultúra hatása alatt haladt némileg előre, de ennél alantabb áll. Teste kisebb, csontjai vékonyabbak mint említett rokonáé. Hasonlókép mint az éjszak-khinai magasabb és erősebb déli testvérénél, ép úgy különbözik az annami a dél-khinaitól — jele annak, hogy a mérsékelt khina a sárga faj fejlődésére szintén kedvezőbb. Arczsinük valamivel sárgább a khinainál; homlokuk széles, orruk erős, pofacsontjuk erősen kifejtett, s pofájuk beesett; de talán kevésbé kiéhezett benyomást tesz mint sok khinai munkás ar-

cza. Fogaik teljesen feketék, mi onnant ered, hogy nap nap után az aréka dió, bétel levél s mész keverékét bagozzák. Mint mondják ez hűsítőleg hat, csillapítja az idegeket de fogukat korán eleszi. Ruházatuk majd mindig fekete kaftán, mely néha bokáig ér, egyaránt a nőknél és férfiaknál. Mindkét nem hosszú haját visel, melyet feltűznek. A nők nyakukat ezüst, arany s ékköves láncokkal ékesítik. Az asszonyok kis gyermekeiket majd mindenütt magukkal viszik: átkarolva azok derekát csipőjükön lovagoltatják csecsemőiket. Ezen természet ellenes hordozásmód következtében azoknak lábai elferdülnek s felnőtt korukban is az O betű határozott jellegét mutatják. Az annami faj elég szorgalmas; dolgozik mint földművelő, mint kis iparos s kereskedő. Mindezen keresetekben versenyez vele khinai testvére, ki többnyire előbbre viszi dolgát és jobb módban él.

Nevezetes ezen vidék még arról is, hogy itt tényleg láthatunk czölöp építményeket, melyek Európában régészi körökben is csak nyomaik után ismeretesek. A Mékong s annak ágai minden évben kiöntvén majd mindig vízzel borítják a földeket. Ezt elkerülendő az annami oly magas czölöpökre építi házát, mely az átlag vízállásnak megfelel. Így látjuk őt mindenütt posványok közepette. A czölöpökre vessző fonatot helyez, erre gyékényt s ez padlója; összekötözött bambuszfa és pálma levél képezi házának falait és tetejét. Igen találóan jellemzi a franczia ezen építményeket „paillotte“ azaz rozzant szalmaház kifejezéssel. — Többnyire egy válaszfal osztja el a házat két részre: az egyikben főznek egy cserép vagy kő tűzhelyen, honnét a füst az ablakocskán és alacsony ajtón keresztül kiszivárog. Néhány szegényes szék, asztal s gyékény képezi a berendezést. Ha a víz elönti a házat az egész család az asztalra menekül. Éjjel kutya, disznó, baromfia együtt lakik gazdájával, kivéve akkor midőn a víz alacsony és alant a czölöpök közt zárják el a nagyobb állatokat. — Ily házak körül terül el az illető lakó kertje. Ebbe ülteti a sugár kokusz, aréka pálmafajokat s a nagy levelű mûzsát, mely a banán gyümölcsöt adja. E falvakban az egyetlen száraz hely azon út, melyet a francziák készítettek. Az úttól jobbra-balra látjuk ily pálma ligetek közepette a házakat, melyekhez kis sáros töltésen avagy csolnakon lehet jutni.

Ily vidéken gondolhatjuk magas fokú a nedvesség és az évi csapadék. Az átlag hőfok 27—28° Celsiust, de ez még árnyékban is a nedvesség következtében rekkenő hőség. Hiszen tudjuk, hogy a tropikus klímát nem annyira a magas hőfok mint inkább ily mér-

sékelt hőfok állandósága és ezzel kapcsolatban nagy évi csapadék jellemzi. Ne képzeljük, hogy tropikus vidéken az ember megsül. A nap déltájt ugyan erősen tűz, de ez ellen megvéd fehér sisakunk és fehér vászon öltözetünk. Nyáron a mi alföldünkön hasonló, sőt magasabb hőfokot észlelhetünk. A mi azonban szokatlan az a vízzel telt levegő, mely bőrünk nedvességének nem engedvén szabad elpárolgást ily módon megakadályozza ezen szervet a test belső melegének lehűtésében. Ily éghajlatban lassan mozgunk, ideges és epés hajlammal birunk s nem találjuk magunkat képesítve azon tetterőre, mely a mérsékelt klímában életünk főgyönyörét alkotja. Ezen nedvesség, mely oly lankaszólag hat az európaira, éleszti a növényzetet. Sehoh és soha nem látunk száraz leveleket és galyakat. A mocsarakon gazdag vízi növényzet, a ligetekben hatalmas pálmák, másutt virító zöld színű rizsföldek. A zöld szín az, mely itten dominál. Hiányzanak a hímes rétek azon színvegyülete, a levelek azon árnyalatai, melyeket saját körünkben annyira megszoktunk. A mint végig megyünk a falvakon látjuk a különbséget a flora és fauna között. Duzzadó növényzet mellett szegényes emberek és vézna házi állatok.

Hajónk tovább indul. Másodnap átlépjük Kambódsa határát és nemsokára Pnom-Penh városa előtt kötünk ki; ez 1866 óta az ország fővárosa. Itt székel Norodom király, Kambódsa jelenlegi uralkodója s ugyanítt lakik a francia kormányzó, a ki ő reá felügyeletet gyakorol. Az ország ma francia protektoratus alatt áll. Bizonyos ügyek mint pénz, pósta, távirtdaügy teljesen francia kezekben vannak, míg a belügyet és igazságszolgáltatást a király által kinevezett hivatalnokok végzik francia felügyelet alatt. A király jövedelmét a francia kormány körülbelül 600 ezer forintban állapította meg, melyet Ő felsége férfi és női udvartartására fordít. Régente egyik vágya volt versenyezni fényűzésben Sziam uralkodójával. Tervét azonban meghiúsította a francziák beavatkozása pénzügyébe. Örömmel hallottam, hogy jelenleg is egy tuczat törvényes feleség vigasztalja csalódásai közt. Palotája egy európai modorban épült részből s néhány kambódsai épületből állt. Ezeket sajnálatomra csak kívülről láthattam, mert a francia rezidens kérelmünk daczára sem engedélyezte tisztelegnünk az uralkodó előtt. A város közepén egy magas domb emelkedik ki, melyen egy félig romba dőlt siremlék s templom található. Uton-utfélen francia befolyás nyomait észlelhetjük. A főutcák jó karban tartvák; árnyékos járdák szegélyezik azokat; itt-ott találunk európai házakat;

sőt egy kávéház is híva-híó nyitott ajtójával. A város külső részében ép oly mocsarakat találunk, mint a többi falvakban. Lakossága talán 50,000-re tehető.

Pnom-Peuh néprajzi szempontból is igen érdekes. Találkozunk itt khinai, annami, kambódsai, sziami, hindu és maláj arczokkal. Már jeleztem a khinai s annami közti különbséget. Az elsők veszik meg a fölös rizsmennyiséget a termelőtől s azt khinai bárkán szállítják a folyók mentén Cholonba, honnét ez többnyire Khinába megy. Ugyanők hozzák be a khinai árucikkeket. Tehát ezek képezik a kereskedő s magasabb iparos osztályt. A kis kereskedelem itt is annami kezekben van, nemkülömben az alanti iparágak és a halászat. Olcsó európai árukat maláj s hindu kereskedők árusítanak, kik azokat Szaigon és Bangkokban szerzik be.

A bennszülött kambódsai szereti a tétlen életet. Alakja zömök és izmos, csontjai erősek, bőre barnás, sötétebb, mint akár a khinai, akár az annami fajé. Arcza teltebb mint amazoké. Mindkét nem haját rövidre nyírja. Eredeti öltözetük az indiai languti, mely azonos a maláj száronggal. Nem áll egyébből mint egy darab színes pamut vagy selyem szövetből, melyet derék körül tekernek és ez bokáig ér. A nők ezenkívül félválra vetett selyemkendőt viselnek; jómódú férfi könnyű kabátot hord; ez azonban már európai újítás. Végig menve az utczákon számtalan férfit látunk, kik kanári-sárga tógyszerű öltözetbe burkolvák; kérdezősködéseinkre azt felelik, hogy ezek papok és pedig buddhista papok. Feltűnő, hogy legtöbbje még igen fiatal. Ez is könnyen magyarázható. Serdülő korban a fiúkat némi iskoláztatásra papokhoz küldik; mint ifjak a rendhez tartoznak és ott szolgálnak. Ha valaki családot akar alapítani kilép a rendből s ezentúl kénytelen önmaga megkeresni kenyerét alamizsna kéregetés nélkül. A kambódsai földművelő, hivatalnok, katona és pap. Úgy látszik minden más foglalkozást megvet. A nép nem takarékos, semmit-tevés és játék közben könnyek adóságba keveredik s ekkor az élelmes khinai hamar sajátjává teszi kis darab földjét. Kambódsza másfél millióra becsült lakosságából már ma is csak 75 százalék bennszülött. Ezenkívül nagy számban élnek kambódsza származásuak Sziam határán, miután ezen provinciák a múlt században még a birodalomhoz tartoztak. Ha felkeressük a város közepén a kis földött árucarnokot, ott látjuk mindezen viszonyokat egy képbén. A khinai s annami kereskedőt s a bennszülött vevőt, a kin amazok nyerészkednek.

Mint nagy pénz itt is el van terjedve a mexikói tallér, mely

Kelet-Ázsia tengerpartján elsőrendű csereeszköz. Létezik ugyan francia veretű tallér is ugyanazon pénzlab szerint, de ez ki nem szorítja az előbbit. A váltópénzek francia eredetűek s centekből állanak, mint neve mondja, 100 menvén egy tallérra. Ezek közt találunk rézpénzeket Kambódsa királyának arczképével. 1 cent ma körülbelül 2 krajczárnak felel meg. Külön beviteli árút képeznek azon horgany pénzek, melyek Khinában e czélra készülnek s khinai felírással ellátvák. Ezeket csak Tonkin, Annam s Kambódsában fogadják el, de itt sem tekinthetők törvényesen bevett fizetési eszköznek. Ezekből $7\frac{1}{2}$ felfüzött tekeres mindegyik 600 darabot tartalmazván tesz ki egy tallért. Tehát 4500 darab ér egy tallért azaz 22 darab 1 krajczárt. Nevük szapék s a piacon beválthatók khinai pénzváltóknál váltakozó értékben.

Pnom-Penh városát annami nyelven Nam-Wangnak is nevezik, a mi jelzi a helyet, mely négy víz elágazásánál fekszik. E négy ág következőleg alakul. A Mékong innét két mederben folyik tova a tenger felé, melyet ismételt elágazódás után ér el további mentében. Felső része éjszaki irányból jön le. E három medren kívül láthatunk egy negyediket, mely azon különleges jelleggel bír, hogy abban a víz bizonyos időszakban felfelé északnyugotnak, máskor ezen irányból le felé folyik. Ha az esős időszak a Mékong vizét növeli, mely a mi nyári hónapainkkal esik egybe, ez esetben a fölösleges vízmennyiség egy része fel felé folyik s tovább érve Sziam határán kiterjed, hol a Tonle-Szap azaz nagy tavat képezi. A száraz időszakban a tó vize ezen medren lefolyik a Mékongba.

Érkezésünk utáni másodnap reggel hajónkkal újra útra kelünk, mely most a negyedik ág vizén halad fel felé. Nyugoti partján megpillantjuk nemsokára a régebbi főváros helyét Udong-ot. A délután folyamában a víz mentén sűrű bokrokat és sást látunk; ez az ugynevezett „jungle“ a tigrisek otthona. Távolság mindkét oldalt fákkal benőtt, emelkedő hegylánczok húzódnak végig; ez, mondják, a király vadászterülete, hol elefántra s más nagy vadra lehet vadászni. Méltóságteljesen halad a nagy hajó előre ezen vadonban. Ha közeledünk egy-egy állomáshoz, hol a postát szolgáltatják által, már messziről meghúzza a kapitány a síp kötelét. Ez mély hangon kezdi el nótáját s erősbülve a legmagasabb fülsértő hangokat hallatja, melyek elhatnak a messze távolba. Kapitányunk szirénának nevezi e sípot s mi kötelességhűen be fogjuk fülünket, ahányszor ezen sziréna megszólalását várhatjuk. Hívására nemsokára meg-

pillantunk egy csolnakot, mely a partról felénk tart. A hajó megáll, a kis postacsomagot átadják s újból megyünk tovább.

Estefelé egy falu előtt állunk meg, mely nincs többé czölöpökre építve. Itt a folyó partjainak széle oly bizonytalan, hogy nem elégséges czölöpökre építeni, hanem a házakat tutajokon és bárkákon kell úsztatni s a parthoz kötni ott hol lehetséges. Ezen helyt is lakik egy francia hivatalnok, ki hajónkon pár pillanatra látogatást tesz. Ez egyedüli szórakozása minden két hétben. Valóban nem irigylem sorsát. A hely neve, ha jól emlékszem Kampong-csuang. Itt véget ér a folyó s kezdődik a nagy tó azaz Tonlé-Szap. Éjjelre ennek közepén állunk meg, hogy korán reggel kiköthessünk. — Valóban különös ezen tó. Most, novemberben, midőn a nyári esőzések nagy mennyiségű vizet öntöttek a Mékongból ezen reservoirba, a tó oly nagy, hogy partjait nem láthatjuk. Pár hét múlva, ha a vizek apadnak, oly csekély lesz, hogy többé nem hajózható, sőt mondják, ilyenkor átgázolható egész szélességében. Ezáltal nagy földterek lesznek vízmentesek, hol a halakat pocsolyákban ezer számra kézzel szedhetjük össze. Deczember végével kezdődik a halászati idő, mely a következő hónapokban valami 14,000 sziami, kambódsai s annami embernek nyújt keresetet. A halakat megszáritják avagy besózzák s egy részét elszállítják messze országokba. A tó fele része sziami, másik fele kambódsai területen lévén, adó alakjában ezen halászat nagy jövedelmet biztosít e két kormánynak.

Másnap reggel hajónk egy nádas mellett horgonyoz. Többeszióri fűtyülés és 2 órai várakozás után nagy csolnak közeledik, melybe először az árukat helyezik el s azután minket. Velünk küldenek egy khinai szakácsot és két szolgát, továbbá a szükséges élelmi szereket, néhány szalmazsákot s búcsút véve pár napra szívélyes kapitányunktól útnak indulunk a nádas felé. Kapitányunk tovább menve a tavon, egy mellékfolyóján fog fel felé haladni, hol Battambang városa és tartománya fekszik. Ez a hajótársaság végső állomása, honnét gőzöszünk pár nap múlva visszatér és bennüket újra Szaigonba szállít. Mi ezalatt a határos tartományt látogatjuk meg, melynek régenté Angkor, ma Sziem-Reap a neve. A sások közt nehézkes járművünkön lassan halladva előre számtalan vízimadarat verünk fel. Midőn csevegve egymás mellett zsákokon hevertünk, nem tudom hogyan, véletlenül „Elsace-Lorraine“ kérdése jött szóba. Tapasztaltam, hogy a francia ily távoli földön is mindig oly buzgó hazafi marad, mind hazájában. Hiába volt felhonom mindazon történelmi tényeket, melyeket valamikor német

iskolában tanultam volt. A többség leszavazott. — Egyik eszmecsere a másikat hozta. Véletlenül koczkáztatom azon jóakaró megjegyzést, hogy Sziam a jövőben valószínűleg Anglia és Franciaország közt lesz felosztva. Nem kellett ennél több. Mondják, hogy még a németeknek megbocsátának azt a mit tettek, de a dölyfös Anglia ámitásai türehetetlenek. Nem elégséges-e az a mit már eddig más nemzetektől elszedtek és még ezentúl sem engednének más népeket reményeiket megvalósítani? — Ebből láthattam, hogy Sziam kérdése a kolóniában kényes ügy, melyet jobb nem érinteni s hogy egy angolbarát még kevésbbé szívesen látott egyéniség mint a németeket pártoló idegen.

Beszélgéseink közben bárkánk egy szegényes faluhoz érkezik. Itt átszállítanak kisebb csónakokra miután az ér, mely ennél a tóba folyik annyira sekély, hogy bárkánkat nem bírja meg. Lapátozás és rúdtaszítás segélyével valahogy haladunk fel felé. Reggeli-re kikötünk a parton, hol az ügyes khinai rövid idő alatt megfőzi ételünket. Végre délután 2 óra tájt látunk a távolban pálma és múzsafákat: következtetjük ebből, hogy itt lakók is vannak s hogy e szerint rendeltetésünk helyére értünk, kiszállítanak s podgyászunkat partra rakják. Már most az a kérdés, hogy megyünk tovább. Khinai szolgálaink mondják, hogy rögtön fognak szekerek értünk jönni, de mielőtt elmennénk, tisztelegnünk kell a kormányzónál. Jól van — gondolám — ez tehát azon hely, hol fel kell használnom diszes ajánló leveletem, melyet a társulat mindegyikünknek külön adott s mely „à Son Excellence le Gouverneur de Siem-Keap“ van címelve. Ezeket jegyeinket mellékelve előre küldjük. Várunk, de a szekerek nem jönnek; kérjük, hol mehetünk a kormányzóhoz — erre azt felelik, még nem tudják hol s mikor akar fogadni. Várás közben betekintünk egy khinai kereskedő házába kinek kambódsai felesége van. Benézünk más udvarokba s bámuljuk mi is a szegényes népet, mely minket körülvesz. A másik parton látunk egy vert földből épített erődöt. — Ujból előfognak kísérőinket kérdezzük, a nélkül hogy a kormányzót láttuk volna, nem mehetünk-e el? — Ez lehetetlen felelik, kivéve akkor ha ő nem akar fogadni. Később értettem meg ezen különös felelet jelentőségét. A kormányzó ugyanis itt, mint mindenütt Sziamban hűbéres földesúr, kinek tudta és beleegyezése nélkül a lakosság, a nemeseket kivéve, mit sem tehet. Bizonyos napokon tartoznak neki robotolni. Ha ő akarja, ezen robotot arra használja fel, hogy idegeneket szállítasson emberei által, a miért ő maga teszi zsebre a fuvarpénzt. Úgy hallottam, hogy a

hajó-társulatnak is ily szerződése van vele; amaz adja a fuvar- és embereket s emez fizet neki személyenként egy bizonyos összeget. Valószínűleg csak ily egyesség árán engedte meg általában kormánya, hogy idegenek a francia területről Sziamba átmehessenek kellő útlevelek nélkül. Két órai várakozás után végre tudunkra adják, hogy fogad a kormányzó. Egy bambusszal kerített udvarba vezetnek, hol pár falépcsőn felhaladva szalmafedél alá jutunk. Itt áll egy őszbe vegyült úr! derekát s lábait selyem languti, mellét fehér vászon kabát fűdi — ez nem lehet más mint a kormányzó. Elegendő grandezzával elénkbe jön és sorjában, szótlanul kezét szorítunk vele. Bevezet egy gyékénnyel takart szobába, hol középen egy asztal s körülötte 9 recsegő szék. Ennél helyet foglalunk a kormányzóval együtt. Nagy számú kiscrete háta mögött a földön guggol. Az asztalon egy üvegben piszkos víz, melyre senki nem vágynék. A tetőről egy ó divatu olaj lámpa csüng alá. Pár pillanat múlva tálczán szivarokat hoznak be, melyeket a szolgálta térdelve először „ő kegyelmességének“ kínál s azután körülhord. Sértes volna ezt el nem fogadni. A szivarok divatos papírszalaggal vannak ellátva; ezen látom, hogy valami olcsó német gyártmány. A társalgás igen lassan halad előre. Szószólónk a legidősebb francia tiszt. Ő beszél egyik khinai szolgálkhoz, ki azt lefordítja khinai nyelvre egyik társának, ki nagy hajlongás közben kambódsai nyelven tolmácsolja azt a kormányzónak. Dicsérijük a szobát, a vidéket, köszönjük a megtiszteltetést s francziánk ügyesen felhossa, hogy ajándékaink becsomagolva lévén azokat csak visszajövet fogjuk átnyújthatni. Erre kiderül a kormányzó arcza. Látszik, hogy jó benyomást teszünk reá. Mellesleg megjegyzem, hogy visszajövet néhány palaczk absynth és cognac, egy tekeres fehér papiros színes írónnal s egy tollkés lett mint ajándék kézbesítve. Most tudunkra adja, hogy két vezetőt fog rendelkezésünkre bocsátani. Ezzel ismételt kézzszorítással búcsút veszünk.

Azalatt oda lent felpakolták podgyászunkat nagy nehéz szekerekre, melyeket bivalyok vonnak. Saját magunk részére 8 szekérke áll készen; ezek elé tehenek vannak fogva. A szekér két kerekű s teljesen fából minden szeg nélkül van összeállítva. Az összekötött fakereket kívülről négy karó szorítja a tengelyhez, melyek négy-szög alakban rattan pálma héjával egymáshoz vannak kötözve. A tengely fölött egy fonott lapos kosár, melyre szalmazsákunkat tesszük ez fekhelyünk. Esőben efölé gyékény födelet húznak. A kocsí rúdján ül egy majdnem mezítelen gyerkőcz, füle mögött szivar-

kával; közvetlen előtte van a két tehén befogva. Ezek orrlyuka karikával van átyukasztva; ettől egy zsineg megy a rúd végéhez, mely félkörben fel van görbítve a honnét az a fiú kezeihez jut. Azt vártam, hogy utazásunk igen lassú lesz. Csalatkoztam. A fiú ismételt szurkálásaira a tehenek ügetni kezdenek, sőt helyenként galloppban haladnak előre. A kocsi recseg, a kátyus úton jobbról balra dőlingez, de azért sietünk előre. A faluból kiérve egy sűrű erdőbe jutunk, hol sáros úton ügetünk tova. Több helyt hatalmas sugárfákat látunk, melyek kérge helyenként be van vágva. Ez gyantafa (Ton-Yang). Minden lakosnak jogában van egyet megválni; ebből hetenként egy akó gyanta csepeg ki. Most az őserdők csendjét megzavarják a tehenek csengői, a fiúk kiállásai s a szekerek nyirkosai; időnként megállunk, hogy egy leejtett podgyász darabot újra feltegyünk avagy a kocsikon vagy szerszámon ejtett káron javítsanak. Ha a négyszög egyik sarka elválík, mely a kocsi kerekeit a tengelynél tartja, a jármű egészen szétesik. Ez azonban mit sem tesz. A fiú kihúzza kését, levág a legközelebbi bokorról egy vesszőt, melyel a karókat összekötözi s a kocsi hamar újból össze van állítva.

Hat óra felé midőn a nap ép lemenőben van kiérünk egy tisztásra, hol nagyszerű látvány terül el előttünk. Itt látjuk végre a híres Angkor-Vat, azaz Angkor templom romjait. Előtte egy mozsár, melynek közepén egy nagy kövekkel kirakott töltés vezet a templomhoz. A távolból egy hosszú, sötét színű galleria látszik; közepén pyramis alakban emelkedik ki egy magasabb épület s ennek közepén és kétoldalán egy-egy torony nyúl fel az égbe.

Ha ily templomról hallunk beszélni, ne gondoljunk egy perczig sem a mi román, góthikus avagy renaissance épületeinkre. Nálunk a templomok városok közepette szűk helyt épültek s ennek folytán kis tért foglalva inkább a magasba nyúlnak. Kelet-Ázsiában nem ismerik a hely szűkét. Egy-egy templom a várostól sokszor elkülönítve egy magányos helyen épül, hová azután vonzza letelepedni a hívőket és zarándokokat. Ennek folytán a kelet-ázsiai templomok sok részből állanak, melyek kertek és tavak közepette található; mindezeket körülveszi s elzárja egy nagy négyszög alakú fal. Ez itt is így van. A hosszú díszített galleria, melyet látunk, csak a templom külfala. Ez bekeríti a templomot. Hossza 1087 méter, szélessége 827 méter, tehát e fal több mint 200 magyar holdat zár el. Kapuján áthaladva egy nagy tér terül el előttünk. Előttünk egyenesen nyúlik tovább a széles kövezett út, mely a tulajdon-

képeni épülethez vezet. Jobbra s balra kis pavillonok állanak, az oldalt fekvő mocsárban növények és pálmák díszlenek s ezek közt egyszerű czölöpépítményeket látunk, melyekben most is az ott élő bonczok (t. i. papok) laknak, kik a templomra felvigyáznak.

Ha e töltésen végig haladunk, meredek lépcsőhöz érünk; ezen felmenve ez első terassera jutunk, melyet újból galleria s pedig díszesebb alakban mint az előbbi veszen körül. Közepén és sarkain magas kapuk s tornyok díszlenek; ezek ellátvák indiai istenségek szobraival, a 7 fejű Nága kigyó jelvényével s más ornamentikával. Járkálás közben ezer meg ezer denevért verünk fel, melyek a folyosók falait befeketítik. A galleria belső falait domborművek díszítik indiai époszok eseményeit ábrázolva; következik az udvar s ebben kereszt alakban egy nyitott oszlopcsarnok. Az oszlopok sima négyszögletesek; egykori festék maradványa látható azokon. Innét megint egy második lépcső vezet a második emeletre, mely az előbbinél kisebb négyszög. Ezt újból folyosók díszítik; közepette emelkedik ki a legmagasabb, de egyszersmind legkisebb terjedelmű főtemplom, mely rendes négyszögalakban minden sarkán s minden oldalának közepén egy-egy toronnyal bir. E szerint 8 ily torony van. Középen emelkedik ki a 9-ik legmagasabb kupola, mely az egész templomot nagyságával uralja s annak mértani s építészeti góczpontját képezi. Itt voltak régente a legszebb Buddha szobrok elhelyezve. De mindezen viszonyokat képek jobban ecsetelik, mint szavak. Ezekből láthatjuk, hogy a templom mindenütt India befolyására emlékeztet.

Ha általánosságban azon építési elveket vesszük szemügyre, melyek itt érvényre jutnak, feltűnik mindenek előtt a tökéletes mértani symmetria, mely főleg négyszög alakban érvényesül. Az épületek sorrendben egymás keretében foglalvák míg nem középre jutunk. Minél közelebb érünk ehhez, annál magasabbra emelkedik a következő épület, úgy annyira, hogy alulról nézve az első folyosó felett látjuk már a másodiknak kapuját, e fölött újra a harmadiknak tetejét s ezeket mind a középső nagy torony koronázza meg. Nem más ez mint a lépcső pyramis elve, a melyet hasonlóan Egyiptomban s Mexikóban láthatunk azon különbséggel, hogy itt terasse-ai elnyúltak. A templom főleg homok és vastartartalmú mészkőből épült, fa és szegek mellőzésével. A hatalmas, faragott kőkoczkák súlyuk által tartják egymást s nagy pontossággal vannak összeillesztve. A tetők és tornyok szintén faragott kőből épültek. Azáltal hogy a felső kő belül mindég előbbre nyúl, mint az alsó a távolság

a két fal között felfelé kisebbedik míg az épület beboltozódik. Belülről feltekintve látjuk a kockák sarkai le vannak simítva minek következtében csúcsos gothikus ív benyomását teszi. Ez azonban csak látszat, mert hiszen ily építésmód nem felel meg az ív rendszeres fogalmának.

Már most az a kérdés: ki építette ezen templomot, mely valásnak volt az szentelve s mikor készült az el? — Feltehetjük-e általában azt, hogy e szegényes nép mely ma itt lakik valamikor ily századokra szóló mesterművet alkothatt? Hiszen mennyi mértani, erőtani, s phisikai ismereteket tételez fel ily mű alkotása s mily képzelő tehetség szükséges annak egyöntetű tervezéséhez!

E romokról már régebben el-el tévedt a hír Európa tudósainak körébe; de arról sokáig nem tudtak biztosat. Monhot, francia utazó írta le először az 50-es években; ezt követte Bastian, berlini tanár, s ujabban a francia régészek s utazók karolták fel lelkesen ezen ügyet. Azt tudjuk, hogy itt volt közelben Kambódsa régi fővárosa Angkor Tom, mint annak romjai bizonyítják s hogy ezen templom a város környékéhez tartozott. A város épületei régebbiek lehettek mint ezen templomé. Az első mint mondják, annak köszöni létét, hogy Préa thong indiai herceg honi viszályok következtében kivándorolván ide tévedt el bajtársaival, hol a bennszülött törzsöket egymásután meghódítva egy nagy birodalmat alkotott. Neve Kampucséa volt, azaz a mai Kambódsa. Angkor fővárost állítólag az 5-ik században Krisztus előtt alapítottak, míg Angkor templom építését az első században Krisztus után kezdték el s a 7-dik században fejezték be. A városban többnyire található templomromok, melyek főleg brahmin istenségek tiszteletére épültek volt. Ezen nagy templomnál mindazon domborművek, melyek a falakat ékesítik ugyan szintén brahmin eredetre vallanak, de másrészt a templom általános építési jellege s az ott talált elmozdítható szobrok buddhista és pedig déli buddhista eredetre hagynak következtetni. A brahminok vallását állítólag az indiai herceg hozta volna az országba, míg a buddhismus a 7-ik században jött volna át Ceylonból elűzve ez által a régi vallást s kiszorítva a régi isteneket templomaikból. Mindez első pillanatra valószínűnek látszik; hiszen tudjuk, hogy a brahmin vallás sokkal régibb mint Buddha vallása s az utóbbi későbbi fellépése megmagyarázza azon tényt, miért bírnak a templomok kétféle jelleggel. E szerint a buddhismus már kész templomokban ütötte fel sátorát.

A dologban azonban egy bökkenő van s ezt India műtörté-

netében találjuk. Napról-napra valószínűbbé válik az, hogy ott korábban mint a 3-ik században Krisztus előtt nem léteztek se nagyobb kőépületek se nagyobb kőszobrok; legalább eddig egyet sem találtak. Továbbá az ottani legrégebb templomok maradványai kizárólag buddhista jellegűek s úgy ezek mint szobraik a görög művészet befolyását mutatják. Minél régiebb egy indiai műemlék, annál inkább közelíti meg a görög mintát; minél közelebb érünk nyugaton India határához és Baktriához, mely akkor teljesen görög befolyás alatt állott, annál szebbek ezen régi műemlékek és annál jobban megfelelnek a görög eszménynek. Világos, hogy e szerint India képzőművészetek dolgában Nagy Sándor hódításai után a görögöktől tanult s hogy ezen iskoláztatás gyümölcseit Buddha vallása terjesztette el Indiában. Ezen idő előtt úgy látszik India semmi maradandó műtárgyat nem alkotott. Ennek folytán a brahmin vallás, mely azt megelőzte nem mutatható fel ily alkotásokat s nem is terjeszthette azokat külföldi országokban. Ha tehát India műtör ténelme a 3-ik századdal Krisztus előtt kezdődik, Indó-kinában annak hatása csak annál jóval későbbben lehetett érezhető — azon lehetőség, hogy ezen művészet bennszülött eredetű lenne kilevéen zárva. A romok tehát jóval későbbiek mint eddig állították.

Most kérdem: miként magyarázzuk e templomokon a vegyes jelleget? Erre szintén India kulturtörténelmében kapjuk meg a választ. Tudjuk, hogy a buddhismus hazájában nem bírt ellentálló képességgel a régebbi vallásokkal szemben. Amaz mint bölcsészeti tanok foglalatja kezdődik, mely az emberek egyenlőségét az elmékedés üdvös hatását hirdeti; átváltozik vallássá az által, hogy isteniti azt, kitől ezen tanokat először hirdetni hallotta; először elterjed, azután visszamegy, míg lassanként Indiában nyoma vész. A brahminismus kerekedik újra felül, eleinte kapcsolatban a buddhismussal és ezekből az új módosult brahmin vallások keletkeznek, melyeket ma hindu vallásoknak neveznek. Ez annál is inkább lehetséges volt, mert mint bizonyítja a buddhismus terjedése, ezen vallás mindenütt igen hajlékony természettel bírt, mely fölvette magába mindazon vallások elemeit, melyeket idegen országokban talált. Ha tehát feltételezzük, hogy a buddhismus Indiából akkor jutott Kambodsába, midőn már ott átmeneti alakot nyert, megmagyarázzuk egyszersz mind annak bizonytalan jellegét a templomok romjain. — Mindenesetre állíthatjuk azt, hogy se ezen város, se ezen templom nem Krisztus születése előtt, de jóval azután lett alapítva; különösen a nagy templom sok száz évvel későbbben

épült. Bizonyítja ezt azon körülmény is, hogy még aránylag elég jó karban ellent tudott állni az idő befolyásának.

Este a papoknál teszünk látogatást, kiktől egy pálmalevéltre irt kambódsai szöveget kapok; írása hasonlít a sanskrit betűkhöz, melyektől eredt. Ily leveleket két dróton egymásra fűzve könyvüknek nevezik. Éjjel a templom kert közepette hálunk az említett czölöpépítményekben. A vesszőből font padlón át visszasugározza a mocsár a hold fényét — ez világításunk; békakuruttyolás altatónk. — Másnap reggel szekereink készen állanak, a melyeken a régi fővárosba fogunk bevonulni. Egy óra múlva elérjük annak külső falát. Ez egy hatalmas négyszögöt képezett valaha, melyhez öt díszes kapun át lehetett jutni. Ma a falakon belül majd mindenütt őserdő van. Hatalmas fák, magas füvek mindenütt. A romokat vezetők nélkül meg sem találhatnók. Felkeressük Bapuon templomát, Bayon pyramisát s Piméan-Akászt, a régi királyok egykori palotáját. A nagy templom megtekintése után itt családtkozva érezzük magunkat. Az épületek ugyan itt is nagyszerűek lehettek valamikor, mint azt építészeink eszményei reconstructiója bizonyítja. Azonban ma az egészről benyomást nyerni fölötte nehéz. Itt minden épület teljesen romba dőlt. Az erős falak, díszes szobrok és domborművek közé beékelik a fák gyökereiket s szétrepesztik azokat. A tető beomlik, kő kőre dől s eltemeti maga alatt azt, a mi még alant látható volt. A római forumot kivéve alig láttam megkapóbb képet ennél, hol az emberi munka gyarló volta annyira szembetűnik. Századok mesterművét, nehéz kövek ellentállási képességet fiatal növények gyökerei s a levegő hatása pusztítják el!

A füvek és fák közt a kormányzó két vezetője megyen előre, kik lassan lépdelnek s menés közben a fűvet vesszővel ütögetik. Ez mint mondják, arra való, hogy a kigyókat utunkból elűzzék. A mérges kobra sem bánt addig, mig rá nem lépünk; de ha védi magát és megkap, mérge biztos halált idéz elő. Fölöttünk a fákon majmok ugrádoznak; nem győzzük szemlélni azok játékát.

Ezen néhány rom megtekintése egész délelőttünket igénybe veszi. Ezeken kívül van még sok más rom a város területén belül, melyeknek felkeresése és megtekintése több napot venne igénybe. Nemkülönb a város falain kívül egész sora következik az épületeknek és romoknak, melyek kiterjednek széltében a nagy tónak. Az újabb eredetűek ismertető jele az, hogy nem kőből de téglából készültek.

Mindezek alkotására igen hosszú idő és sok ezer emberkéz

volt szükséges. A 13-ik század óta Kambódsa belviszályok és a Sziammal folytatott küzdelmek következtében hanyatlásnak indult, míg nem népe mai szegényes állapotába jutott. De ezen romok bizonyíthatják, mily virágzó állapotban lehetett valamikor. Sajnálom, nem vagyok képes ezen maradványokból azon pompát, azon sokaságot, azon sürgés-forgást elképzelni és visszatükröztetni, mely valamikor az utczákon látható lehetett. Legyen szabad e helyett egy szemtanu leírását közölnöm, ki a 13-ik században e várost meglátogatta, midőn az még lakva volt. Ez egy khinai hivatalnok, ki uralkodója által kiküldetvén Tcsin-la országát alaposan leírja. Tcsinla khinai elnevezése Kambódsának; a főváros, melyet ismertet az adott méretek s tüzetes leírása után ítélve nem más mint Angkor. Többek közt következő szavakkal ír le egy királyi menetet, melyeket Rémusat*) francia kiadása után fordítok: „Azon egy év lefolyása alatt, melyet az országban töltöttem, négy vagy ötször láttam a királyt kirándulni. Lovassága megy legelől zászlókat lobogtatva dob és zenészó mellett. Ezután következnek sorrendben udvarának hölgyei; számuk váltakozik 300-tól 500-ig. Öltözetük festett vászondarab; hajukban virágot viselnek s kezükben nagy gyergyákat tartanak. Noha verőfényes nappal van a gyetryák meg vannak gyujtva. Ezek közül sok nő a palota arany s ezüst edényeit viszi magával, mások ékszereket hordanak avagy más tárgyakat, melyek használatá elöttem ismeretlen. Megint más nők fel vannak fegyverkezve lándzsával s pajzsral; ezek a palota belső őrei, kik szintén sorrendben haladnak előre. követeznek fényesen aranyozott kocsik, melyeket kecskék húznak; mások melyek elé lovak vannak fogva. A birodalom zászlósbai, hivatalnokái, királyi hercegei mind elenfántok hátán ülnek: felettük messze látható vörös ernyők, melyek száma végnélküli. Ezek előzik meg a királynét s a király többi nejét kíséretükkel, kik részint hordszéken, részint kocsin, részint lóháton részint elefántok hátán, vonulnak el aranyozott ernyők árnyéka alatt, melyek száma a százat meghaladja, követezik a király maga. Elefánt hátán áll s kezében értékes kardot tart. Az elefánt ormai aranyozva vannak, körülötte husz arannyal diszitett ernyőt tartanak, melyek foggantyúja aranyból készült. Testőrségül szolgál neki az elefántok s lovasok sokasága, melyek őt környezik. — Ha az uralkodó nem megy nagy távolságra, aranyozott hordszékbe ül, melyet az udvar női személyzete hord vállain. Rendes kimene-

*) Rémusat Nouveaux Mélanges Asiatiques Paris 1829. Tom. I. page 149.

telénél apró arany tornyokat s ugyanily Buddha szobrokat visznek előtte. Mindazok, kik kíséretével találkoznak térdre borulnak s homlokukkal a földet érintik; ezen tisztelgés neve szan-pa. Ha ezt valaki tenni elmulasztaná, azt a testőrséghez tartozó rabszolgák rögtön elfogják.

Ugyanezen író leírja az ország politikai szervezetét, a népszokásait, vallásait s nyelvét; a föld és munka termékeit; az ország kereskedelmét. Rajza még ma is igen sokban találó. Azóta beállott a változás. A birodalom kisebb térre szorult s elvesztette függetlenségét; fényes palotái bedőltek; lakóinak egykori gazdagsága s műérzéke elenyészett. Már akkor midőn khinai utazónk ott járt csak részét láthatta a birodalom egykori pompájának. Kambóda vagy a Khmér birodalom, mint másként nevezik, csak a mult emlékében fényes és ma csak romjaiban gyönyörködhetünk. Tüzetes története akkor lesz feideríthető, ha a romokon található felírások mind tanulmányozva és megfejtve lesznek, a mi még csak kis részben sikerült.

Másfél napot töltöttünk ezen vidéken; de ennek alapos ismeretére hetek és hónapok szükségeltetnek. Sajnálattal hagyom el e helyet, mely sok elmélkedésre adott volna alkalmat. Innét elég könnyen lehet 6—8 nap alatt szárazföldön akár elefánton, akár szekeren Bangkokba jutni, ha az utazó kellő útlevelekkel és ajánlatokkal bír a kormányzókhöz. Ezen lehetőségéről nem lévén tudomásom, beszerzésükről előre nem gondoskodhattam. Így kénytelen voltam visszatérni társaságunk többi tagjával ugyanazon az úton a melyen jöttünk. Szaigonba 9 napi távollét után tértem vissza, honnét pár nap mulva egy francia gőzös vitt tovább Szingapore és a szép Jáva-sziget felé.

Ifj. Jankovich Béla.

F o r r á s a i m.

1. Mouhot, Travels in Siam, Cambodia, Laos in 1858. 59, 60 London 1864 2 ols.
2. Bastian Voelker des oestlichen Asiens 1867 5 Bde Bd. 4. Kambodja.
3. Bouinai & Paulus — l'Indo-Chine française — Paris 1885 2 ols.
4. Fournereau & Porcher — les ruines d'Angkor — ouvrage illustré etc. Paris 1890.
5. Aymonnier. — Dict. français — cambodgien Saigon 1874 (lithogr.)
6. „ — Gram. de langue Chame; Excursions et Reconnaissances Saigon 1889 vol. XIV.
7. „ — légendes historiques des Chames E. & R. Saigon 1890 vol. XIV.
8. Azémar. — Dict. Stieng avec introduction E. & R. Saigon 1887.
9. Truong-Vink-ky. Cours d'histoire annamité. Saigon 1875, 79 2 vls.
10. Rémusat Nouveaux Mélanges Asiatiques Paris 1829. [Tom I. p. 100—152: Description du pays de Tchinha (traduit du Chinois.)]
11. Fergusson. History of Indian & Eastern architecture. London 1891.

Népköltésünk a geológiában.

Aligha létezik a föld kerekén ország, mely akkora térkeretben a természeti kincsekből annyi értékest vagy legalább érdekest mutathatna föl, mint hazánk, a 4 folyó szelte, 3 hegy alatt terülő magyar birodalom, ez a valódi geológiai kert, melyet Szent István szent koronája beföd.

Van hegylánczunk, melynek rövid volta mellett is tömérdek a kincse. Éjszaki végében ehető drágakő, sótelep nyujtózik; közép részében a nemes tűzű magyar opál az a bányatündér, kinek nyomát a vörös vágási bányász epedve és nem süker nélkül kutatja, hogy bolygó sötét csillagbölcsőnk eme fölülmulatlan ragyogványát megillető trónjára helyezze; déli farkán pedig a borok fejedelmi nedűje, a tokaji forrásozik.

Büszke is a Hegy aljára a lábainál lakó zempléni magyar, és csinált mithoszt, hogy vele a tokaji hegykúp születése titkát megfejtse. Diákos a zamata, mert úgy lehet a sáros-pataki iskola kertjében termett, de elég csinos arra, hogy mint költői eszme hullám utolsó gyűrtűje nyom hagyás nélkül el ne simuljon. E szerint a régi istenek, mikor a mesebeli óriásokkal torzsalkodtak, lekapták az egyik gigász hátáról a púpot és oda vágták a nagy magyar róna szélébe, a hol a Tisza meg a Bodrog ölelkeznek. És mivel olimposzi eredetű hegy ez, annak miatta terem a púpján olimposzi nektár, melynek csillogó arany csöppjeibe ambra illatot a szellők szárnya a délibábos alföldi rónákról hoz.

Kincses hegy a Magas-Tátra is, emelt völgyeiben a nép szájhagyománya szerint rubintok, smaragdok, tündöklő zafirok teremnek, egyszarvú őszallat lakja az örökzöld réteket. Még a XVII. évszázban is sárkányt győznek itt le, mely a Hochwaldban, a mai csorbai vasut-állomás környékén garázdálkodott. A Tengersizem tóban csodaszép tündérek fürödnek, a relytélyes piros bóbitások barátságosan kalauzolják az oda tévedt vándort, etetik-itatják, de megcselekszik vele azt is, hogy soha többé haza nem jut. (A magyarországi Kárpát Egyesület évkönyve 1885. 183—184.) A bélai barlangokban a rege mondása szerint vörös opálköveket lehet szedni, meg piros rubintot; a karbunkulus hasadékba egész gyémánt barlang torkollik, melynek szemkápráztató a világossága. A Fehér tónál olyan lazurkő van, a melynek $\frac{1}{3}$ -a finom arany.

A Békástó közepén a kincskereső, ha át mer csúszni a víz-esés alatt és csákányával az előtte álló falat óvatosan kopogtatja

annak a legmélyebb részén üregesen kongó hangot hall, s ha ott magának nyílást tör, szeme a legritkább kincsekben gyönyörködhetik; drága köveket talál, azok anyját és 4 karbunkulust. E rege hitelét a Békástó keleti szélén bizarr alkotású szikla támogatja, mely Barát nevet visel és a népmonda szerint elátkozott barát, kinek az a kötelessége, hogy Magyarország ott elsüllyedt kincsét őrizze.

A Zöldtó fölé kiszögellő sziklát a nép költészete karbunkulus toronnyá tette, a mely fényével éjjelenként az egész vidéket bevilágította. Tündérek őrizték, s midőn egykor Thököly fia le akarta onnan a helyéről kedvese számára hozni, a tóba dobták; utána rohant a merész lovag, de a habokban lelte halálát, nem jött többé fölszínre sem ő, sem a drágakő. Szepesházy és Thiele (Merkwürdigkeiten des Königreiches Ungern 1825. I. 94.) azt tudják e karbunkulus felől, hogy sokáig a homonnai Drugeth grófok birtokában volt és családjuk kihalása után Bécsbe a császári kincstárba került.

Nemzeti hőseink közül különösen az óriási erejéről híres Toldi Miklós az, ki rendezi, hánya veti a hegyeket. Ilyen munkája a Czoki hegy megrepesztése Nógrád megyében. A népmonda elbeszélése szerint Mátyás királyunk utazott egykor arra tündérszép nejjével, de megálltak lovai a hegy előtt, épen vissza akart fordulni, mikor oda ugrott az öreg Toldi és egyetlen fejszecsapással tört rajta keresztül ösvényt. Erre a királytól a legközelebbi két falut, Alsó- és Felső Toldot kapta ajándékul és azok ma is az ő nevét viselik. Ezt a mondát földolgozta Lisznyay Kálmán, a palóc hagyomány verset közli Ipolyi.

A Vág folyó sellős részéből Turócz és Trencsén megyék határán kimereszkedő margitai sziklákon sok tutaj leli vesztét. A néprege azt tartja, hogy kővé meredt óriás fogai azok, melyek még ma is elrágják a tutajok gúzs kötölékeit, hajdan azonban még veszélyesebben ólálkodtak az emberre; de egy jámbor remete, ki arra felé a Szent-földre sietett és közeledő tutajáról már jó előre látta, mint emelkedik ki a habokból az óriás feje, hogy lerántsa őt is, imájával kővé merevítette. Az óriás nem eleven ugyan többé, de ott maradt fogai ma is élcsek és veszedelmesek. (Ipolyi Arnold: Magyar Mythologia 1854. 117.)

Az Alduna medrében a kolumbácsi várral szemben van egy szikla; azt regéli felőle a nép, hogy dunai halász felesége volt az, ki bujában ölte magát a folyóba, mert férje eltaszította magától. Innen van annak Babakai (asszony keserve) neve. Griselinj, a te-

mesi Bánság régi leírója regés eredetűnek hallotta szintén, de mivel a babakai szót papagai-nak értette, benne óriási madár megkövesült alakját hitte fölismerni. Bővebben foglalkozik vele Pesty Frigyes. (Magyarország helynevei 1888. 27.)

Biharban a sólyomkői vár bástya foka előtt alig 10 lépésnyire magános sziklaszál meredezik, a Leányka-kő; nevét föntartotta az emlékezet, de a róla szóló rege már feledésbe merült. A bihari visszhangos „Beszélő szikla“ kővé változott tündér, kit az oncsászaí barlang gonosz varázslója merevített meg, mert őt a tündér meghallgatni nem akarta, hanem inkább hajolt egy pásztor fiúhoz. A vers így mondja:

Légy beszélő sziklakő,
Mig kedvesed visszajő.
Hívjad őt, de hasztalan,
A szóra légy nyugtalan,
Háromszor mond vissza azt,
A mely beszéd fölriaszt.
Válj kővé, parancsolom.

És a föld népe ma is némán emelinti meg kalapját, midőn előtte elhalad, hogy fájdalmát föl ne ébressze.

A regéczi vár előtt álló „kő asszony“-ról azt zengi a népmonda, hogy kővé meredt pórleány az, kit a vár úr fia csábított el, de a ki karján tartott gyermekével együtt változott bánatában kővé, midőn meglátta, hogy a hitehagyott úrfi más leánnyal megy esküvőre. Nem messze van tőle a „vénbanya-kő“ hét testvérével, kik együtt azért kövültek meg, mert szőlejükben még úrnapiján is dolgozni mertek, — földjük nem is terem azóta egyebet tüsök és gagnál. Az osztrolukai Kmotra hegy iker-szikláiról azt őrizte meg Bél Mátyás, hogy az ott férfi és nő kövült emléke, kik annak daczára is bűnösen szeretkeztek, hogy keresztkomaságban voltak egymással.

A Vág folyó balpartján Bicse átellenében a hricsói várrom kapuja előtt „barátkő“ áll; felőle a monda úgy szól, hogy a sasfészek egykor Lahar rabló lovagot uralta. Az utolsó Lahar özvegyét Thurzó Ferencz kérte feleségül; de mivel nem volt már fiatal az asszony, fiává fogadta őt, nem győzte azonban az új várúr fogadott anyja halálát várni és félreeső tömlöczbe vetette. Ősz barát jelent meg ekkor és szemére lobbantotta Thurzónak a rút hálatlanságot, mire toronyba záratta az a jóra intő szerzetest, ki másnap reggelre kővé vált és óriási alakot öltve a várkapu előtt fog-

lalt helyet, hogy állandó szemrehányás legyen ott. (Részö Ensel Sándor: Helynevek magyarázója 1861. 181.) Más verzió szerint meszes gödörbe vettette a vad Thurzó a barátot.

Fogarás vidékén Vajda-Récse határán van a Bábaköve. Úgy tartja a monda, hogy Brassótól nem messze a Királykőn tündérek laktak és egyikük nagyon szép leány volt; a Fekete halmon pedig, hol a sziklacsúcs ma is várszerű szögletekben végződik, lakott a fekete királyné, kinek fia beleszeretett a tündérbe, — de mivel az nem viszonzta, elhalt bánatában a fiu. A bánatos anya boszorkányos tudományával kővé merevítette a hajadont, kinek magasan fölnyúló alakja Bába köve nevet visel ma is.

Bánát és Erdély határán az almási hegységben álló kőcsoport egy banyát ábrázol, ki ártatlan menyét üldözött; ugyanott van kővé meredve szívtelen fia egész nyájával együtt. Szintén a bánáti és erdélyi határon áll egy másik kőszikla csoport, kővé vált királynak tánczólag egész udvara; a lovagokat mind a királyleány tánczolta halálra, de ő rajta csak a sátán birt kifogni, miért halálig tánczolta kővé változott a király kisasszony is. A lipniki forrás fölött egymásra boruló két kőszikla kővé merevült szeretőpárnak az alakja, — többet nem őrizett meg felőlök a néptudat.

Biharban a Tolvajkő porfir sziklája szerte szórta hevernek; azt tartja felőlök a nép, hogy megkövesült ördögök, kik lakodalmat ültek ott, de egyikök elég negédes volt, hogy befalta az égnek arra átmenő postáját, egy kis bárány felhőt. Villám csapot erre közéjük és megdermesztette őket, a kiknek pedig sikerült a közel oncsászai barlangba menekülniök, azok csontjai ott vannak elterítve a barlang fenekén. Hont megyében a szántai vízforrások közt lugzó alakú üreg van, fölötte emberforma kőszikla, alatta pedig kénesvíz buzog; a néprege szerint lugzójával együtt kővé merevült asszony az, ki Lucza napján lugozni mert. Egy kemencze alakú szikláról s a benne elszórt kerek kövekről pedig úgy szól a népmonda, hogy egy másik asszony kővé merevült kenyerei azok, mert szintén napján Lucza akart sütni.

A korondi Hollókő sziklatömb fölül azt tartja a rege, hogy tündérek ejtették el, midőn éj idején Tartódra akarták szállítani. Felőle Orbán Balázs is szól. Más verzió szerint Tartód rossz tündér számára vasrudon hozták azt a követ cselédei a végből, hogy vele Firtosnak, a jó tündérnek várát összeűzzák. A lublói hatalmas szikla eredetét úgy fejt meg a rege, hogy hajdan Lubló lengyel lovag jött oda hiveivel messze földről s a Poprád völgyén

uralkodó magas hegycsúcson akart várat építeni. Mivel lassan ment a munka, a gonosz lelket hívta segédül, alig kötötte meg vele szerződését, csakhamar kész lett a vár. Lubló lovagot azonban nem hagyta nyugodni benne lelkiismerete, szőröcsuhát öltött és klastromba ment. Erre a felbőszült sátán sziklát kapott föl, hogy romba döntse vele az új várat, de megszólalt a szentelt harang, megtörte szavával a gonosz hatalmát, kiesett kezéből a nagy kő és legurult a Poprád völgyébe, a hol még ma is fekszik.

A Cservena hora (Vöröshegy) elnevezés onnan származott, hogy a néprege mondása szerint angyal és ördög viaskodott annak oldalán egymással és annyira véresre verte a jó szellem büntetésképp a gonoszt, hogy megfestődött tőle a hegy lejtőinek ma is vörös agyagtalaja. Feldolgozta ezt a legendát Tompa Mihály (Regék, beszélek 1852. 295—304.) Az ó-tátra-füredi savanyúvíz forrása környékét rege szerint azon o.la menekült lakosok kifolyt vére festette vörösre, kiket ott a tatárok kegyetlensége elért és fölkonczott.

A tordai hasadék mondája Szent László királyunk nevéhez fűződik. Midőn ugyanis Erdélyben a kunok portyázó csapatait a hős király hevesen üldözi és vissza fordultában azt veszi észre, hogy társai elmaradoztak, s a kunok egyik csapata egészen nyomában van: menekvésre gondol, de a lova fáradt, az ellenség pedig közel. Ekkor Istenhez fohászkodik s íme szétvált a hegy közte és üldözői közt, azok álméllkodva nézik a csodát, a megmenekült László pedig leborulva ad hálát szabadulásáért. E monda más változatban is forog Garay és Tompánál, mondja Pintér Kálmán. (Tudósítvány a kegyes tanítórendiek budapesti főgymnasiumáról 1891. 19.)

A Retyezát sajátságosan lemetszett alakját úgy magyarázza ki a nép regéje, hogy Erdély földének egykoron hatalmas fejedelme felosztotta országát fia és leánya közt. Midőn örökségök ki akarták mérni, fölment a fiu a Retyezátra, a leány pedig a Hargitára; de amint látta, hogy szebb a bátya osztályrésze, irigységből óriási ekét hajított feléje, lemetszette vele a hegy csúcsát és azért románul ma is legyalult (ret jezet) nevet visel az.

A nagy-harsányi hegy eredetéről így szól a monda: Vén banya lakott ott egykoron, kinek Harka nevű szép leányát feleségül kérte a sátán; bele is egyezett az anya, de a vonakodó leány azt kötötte ki, hogy vőlegénye szántsa föl egy tyúkon és egy kecskén a harsányi hegyet egy éjszaka. Az utolsó barázda megvonásával sietett már a gonosz lélek, midőn föltalálta magát a megszeppent lány és hangos toroku kakast utánozva hajnalt kukorékolt; erre az

ördög bosszúsan hagyta abba a szántást, egyik saruját Beremend felé dobta, a másikat Siklós felé s a belőlök kihullott homok növesztette föl ott a másik két kisebb dombot. A harsányi nagy hegy pedig olyan külsejű ma is, mintha 9/10 részében föl volna szántva.

A bihari Sárkány barlang tulajdonkép csak fülke a sziklában. Ott a rege azt mondja, hogy egykor barlang volt — és sárkány lakta és neki évenként a vidék legszebb leányát kellett áldozatul adni. Találkozott azonban végtére legény, ki fejszével levágta a sárkány 7 fejét, mikor a szörnyeteg épen az ő menyasszonyát akarta a barlangba hurczolni. Fájdalmában a sárkány olyan végvonaglásba esett, hogy összeomlott miatta a barlang belseje s őt magát is oda temette, csupán a földalatti üreg szádája maradt fenn a mai napig emlékül.

A csodás cseppkő képződmények úgy alakultak ki az aggteleki barlangban, hogy a Baradla hegytetőt egykor aranyfödélű vár koronázta, benne pedig hatalmas rabló lakott, ki összes kincseit a vár pinczéiben halmozta föl; oda ajánlotta mindezt a szép leánynak, kit elrabolt, hogy őt szeresse, — de annak vőlegénye varázsbot segítségével kőoszloppokká merevítette a rablót és zsoldosait, menyasszonyát pedig megszabadította. Néprege keletkezésére nyújtott alkalmat az aggteleki barlangban az a vágány is, melyet „szekérút“ vagy „kerékvágás-nak“ neveznek és mely a járókelők taposása meg a lehulló kővér mézscsöppek lele locschanása daczára sem enyészik el. Pedig nem hihető, hogy talyiga vagy szekér járásától származnának azok a bevágások, mondja Dr. Hunfalvy János. (Baradla, az aggteleki barlang 1877. 9.) Földolgozta Tompa Mihály a „Barlang lelke“ czimű regéjében.

Mondai elem az is, mit Jósika Miklós az „Abafi“-ba beszótt Villám regényhőséről, hogy szekeren vonult be a Csetátye Boli barlangba és útnyoma maiglan sem vezett el. A Cserna folyó mentén, hol az út a mehádiai hid felé kanyarodik, Jorgován (Herkules) lova patkójának a nyomát mutogatják a kőben, mert ott ugratta át a regehős a folyót, midőn egy szép hajadont a sátán körmei közül megszabadított. Torna megyében a szádélői völgyben Attila lova patkójának nyomát látja a nép a sziklán, más változat azt a hun király fiától, Dengcsicstől származottul tartja. Szent László király lova azonban a népregék szerint több helyütt hagyott nyomot, ilyen van Torda város területén egy bérczetetön.

Brassó mellett a Czenk hegyen Salamon király lova patkója helye maradt fenn; eredetét Hunfalvy Pál a néprege után ugy

mondja el, hogy erre indult a király a görög császár ellen haddal, de mielőtt a tömösi szoroson kiment volna, elásta koronáját. Csátát vesztítve Tirnovába menekült a bolgár csárhoz és segítség adásra kérte; meg is tette volna, de nem volt rá való pénze. Eszébe jutott ekkor Salamonnak, hogy elásott koronájából egykét drágakő is nagy kincset ér, elindult tehát fölkeresésére; hosszú bolyongás után a husvétot követő kedden föltetszik végtére előtte a Tompahegy a mai Czenk, de nagy mélység tátong előtte s annak megkerülése hosszú lenne, neki ugrat tehát lovával a király és ott marad annak a patkónyoma a kőben. E mondába nyilván a végből szötte be a népköltészet a szent koronát, hogy vele Brassónak Corona, Kronstadt nevét kimagyarázhassa. Réső Ensel Sándor azt mondja hogy a város mellett álló Brassoba nevű hegy adott neki nevet; czímerében azonban olyan koronát visel, melyen fagyökér van keresztül húzva, mert építésekor koronás fagyökeret találtak ott a föld gyomrában. Hunfalvy János ellenben úgy szól, hogy a monda szerint a helyen, hol ma a brassói városháza áll, len termett egykor s annak szálai korona alakra fonódtak össze, miért a város czímerét ma is korana képezi.

Arad megyében a radnai búcsújáró templom küszöbének bel-sejében egy kő van befalazva, lépcsőköve sajtáságosan csomósodik ki; felőle azt regéli a legenda, hogy a török világban el akarta a templomból rabolni egy szpahi a szentszűz csodatevő képét, de gonosz szándékáért büntetésből szörnyet halt és lova mancsa megkövülve ott maradt a közben intőjelül. A Fradi-lyuk nevű barlang előtt is van Csákvártott patkónyom a sziklában; azt regéli felőle a nép, hogy Rákóczy hadának menekült vitéze, Fradi a barlang előtt álló sziklára ugratott lovával és annak patkó helye látszik meg ma is a kőben. Ilyen a Lófő forrás, meg a kaláni fürdő párkányzatára ugrott tündér nyoma Erdélyben.

Podhraczky szerint a meg nem vetendő hagyományok föntartották, hogy Szent László a kunokkal 1086-ban való hadakozásában Jászó-Döbrödön Abaujban szomjas katonáinak vízforrást fakasztott a kemény kősziklából s annak a ténynek oklevelekben is nyoma van; az Érdy-codex szerint pedig Erdélyben is „nagy szép kútfejek vannak, kifolyván azok, kiket Szent király Úr Istentől a népnek szükségökre, kik körül még láttatnak Szent királynak lába nyomai.“ Nyitrán is van Szent-László forrása, melyet a Szentkirály lándsájával fakasztott; Palócz országban pedig, a hol megcsókolta a földet, forrás fakadt s lova patkójából egy aranyszög

ott ragyog a fenéken. Ez ma is szent kútjok a palóczoknak, talán a mátra-verebélyi.

A nagyvárad Szent-László fürdő forrása is úgy keletkezett, hogy midőn arra vonult szomjas seregével a Szent király, de közelben víz nem volt sehoh, föl-rúgott a lova egy követ s az alól gazdag forrás buggyant elő. (K. Nagy Sándor, Biharország I. 1884. 141.) Vác-Szent-Lászlón is van vízforrás, melyet patkó alakjáról a Szent király lova nyomának tart a nép. Lóláb nyomában fakadt vízforrásról szól a rege másutt is. Tiszabó faluban Hevesben a Tátos vagy Tatos dülőről azt hiszi a nép, hogy régen a közös ménesből ló szabadult el, befutotta az egész föld darabot és nyomában víz kelt és serkedt mindenütt, de a ló eltűnt; azóta víz volt a laposokban még a legforróbb nyárban is, míg csak a Tisza szabályozása be nem következett. A harangodi forrást sárkány farka vágta föl a gyepből, azért is Sárkány törés a neve; Tornán pedig megátkozták a sárkányt, mivel a vidék minden vizét fölitta, most azonban egy helyt adja ki azt mind.

A Gyöngyös vidéki Benepatakra messze tájokról is eljártak az alföldi élet-örletők, heteket töltöttek malmai mellett, míg a sor rájuk került. Volt malom, a melynek évi hasznobére a régi olesó világban is 5—6 ezer fitra rúgott és melynek faragott kő vízvezetéke ugyanannyiba jött a molnárnak. E patak hármas forrása is Szent László magyar király nevét áldja. Eredetét úgy fejt meg a néplegenda, hogy midőn a kunok Füged és Visznek vidékén táboroztak, nagy volt a szárazság, kiapadtak a patakok és kutak egyaránt. Szomjas hadaival Bene vidékén állt a Szent király és hogy népét a szétszóródástól megmentse, vízkeresőbe indult a Kallók völgyén fölfelé; már-már a választó gerinczre ért, de vizet nem lelt sehoh. Ekkor fölkiáltott: „Magyarok Istene el ne hagyj!” és kardjával több helyt szúrt a törmelékes hegyoldalba, mire onnan azonnal kristály tiszta víz sugarak törtek elő, megalkották a Benepatakot és ellátták a szomjas sereget bő itallal. Ez a patak a hagyomány szerint csak a magyar táborig folyt és azzal együtt vonult odább, a kunsereg közelében pedig Visznek tájkán elnyelte a föld. E soha ki nem száradó patak forró nyárban ma is csak odáig folyik, azontúl nyoma vész.

A Balaton mai helyén hajdan édenkert volt, benne ifju szép hölgy lakott, de hasztalan virult neki erdő mező, mert hűtlen ifját siratta szüntelen. Kis patak fogta föl a könnyek árját és hogy boszut állhasson a lányka szive szomorítóján, arra kérte a földanyát,

adna neki egyszerre nagyon sok vizet. Erre tenger-óriás lett a kis csermely, bőszén árasztott el mindent, de mivel az ellábalt hűtelent el nem érhetette, mint ekép támadt Balaton, ma is tajtékot szór haragjában.

Miként ha régi dühhel
Még ma is üldözné
A hitszegőt, naponkint
Kíront a part felé. (Garay J.)

A kárpáti tavak egyikének keletkezéséről is él hasonló népmonda. Elhalt szeretőjét hasztalan várja a bús Márta, miatta kővé dermed bánatában, szeméből hajnalonta tengernyi könny árad s abból lett a Kárpátokban a Márta könnye tó.

Haragjában a Balaton, mikor Somogy felől váratlanul neki zúdul, fölriadásában tajtékozó hullámaival a Mytilus-okhoz hasonló kagyló törmelléket hány ki Tihany körül háborodott kebléből. Kecske körmöknek nevezi a lekoptatott kagylókat a magyar, és mint Schmidt meg Quenstedt palaeontologok mondják, nem ok nélkül, mert találóan hasonlók azok a kecskekörmökhez, mely hasonlóság és elnevezésnek hogy legalább némileg kielégítő alapja legyen, azt zengi a nép regéje Tihanyban eltemetett I. Endre királyunk felől, hogy midőn országában számkivetett szegényen bolyongott, a Balaton partján pásztor emberrel találkozott, ki ott kecskenyáját őrizett és kérte őt, segítené meg valamivel. Tanárky Mihály (Magyarország természeti ritkaságai 1814. 56.) úgy mondja, hogy 1000 magyar forintot kért kölcsönbe; a pásztornak tele volt a tarisznyája pénzzel és mégis esküdözött, hogy semmie sincs. Tudta a király, hogy hamisságban sántikál a kecske-csósz, azért megátkozta és azóta nyájával együtt megkövülten áll a Balaton fenekén és kecskéi körmeit ma is szüntelen hányják a partokra a habok.

Garay János ennek másik változatát őrzi meg és róla szóló költeményébe bevonja azt a balaton-melléki néphiedelmet is, hogy a tihanyi félsziget kialudt tűzhányó:

A régi jó időben
Egy szép királyleány
Aranyszőrü kecskéket
Őrzött Tihany fokán.
A bércz tüzet bocsátott,
Sziklája mind kigyúlt,
Három nap, három éj mint
Itélet napja dült.

A nyáj a Balatonba
 Rohant és benn veszett,
 A tó maig kihányja
 A kecske körmöket.

A *Congeria* kagylók nemcsak a Balaton körül jellemzik a harmadkori lerakódás rétegeket, hanem Kőbányán és Rákoson a pesti oldalon, Beocsinban Szerémben; Árpádon Baranyában, Ácson Komárom megyében (Dr. Szabó József: *Geologia* 1883. 446—447.), a pozsonyi és bécsi medenczékben is több helyütt a hasonló eredetű és korú képződések; de mivel legszebb példányokban Tihanynál kerülnek szem elé, ott izgatták legerősebben a föld népe fantáziáját arra, hogy keletkezésök módját saját észjárása szerint regével oldja meg. A balatonfüredi vendégeknek is tihanyi kirándulásuk alkalmával ott kínálgatják emlékül a halász gyermekek. Igazi lelethelyöket Zapharovich már régen megállapította.

Mint a Tudományos Gyűjtemény 1820-ban jelzi, Bartsch osztriga maradványokul nézte a *Congeria Balatonica* kagylókat; Beudant ellenben a francia királyi magán ásványgyűjtemény aligazgatója, ki 1818-ban járt Magyarországon, valamely óriási *Cardium* kagyló záró fogai gyanánt tekintette és a töredékek méretei után 15—18 cm. hosszúra egészítette ki azok nagyságát. Hogy e kecskeköröm alakú kagylók valóban *Congeria* töredékek, annak a megállapítása az újabb idők érdeme; Partsch volt az első, ki 1835-ben kimondotta.

„Szép asszony fejkötője“ nevet viselnek a magyar nép geológiájában a *Cardium apertum*-kagylók, melyek nemcsak a „magyar tenger“ kőületei, de előkerülnek szórványosan Csongrád megyében is, különösen Mindszentnél a Kurcza folyóág medrében a lösz alatt elnyujtózkodó *congeria* képlet felső rétegeiben. Úri fejkötő nevet a *Mytilus* maradványok valószínűen onnan nyertek, hogy eféle alakú fejdísz egykor használatban volt; egy illusztrált ethnografia legalább, mely Antwerpenben 1572-ben látott napvilágot ilyen forma szabású fejkötőben tünteti fel a XVI. századbeli előkelő magyar asszonyt. Mivel pedig e kőült kagylók testvérei ma is élnek az adriai tengerben, hihető, hogy a „szép asszony fejkötő“ nevű *Mytilusok* akkor haltak ki az ősmagyar tengerből, mikor a Balaton vizei is a pannoniai tenger lecsapolódása következtében lassankint megédesültek. •

A Kárpátokban lakó szlávajkú nép „peniazki“ néven emlegeti a lapos Nummulitokat; bőven is van az Liptó-Szent-Miklós

mész-kő bányáiban. A turíki (Liptó megye) vár fősvény ura, mond a rege, mivel a szűkölködőknek eledelt nem adott, ezek átkai folytán feleségével és egyéb kincsével egyetemben kővé vált, azért találni ott megkövesült gabona szemeket és pénzdarabokat. Bél Mátyás után ezt Ipolyi Turapatak mezejéről említi. Tanárky Mihály 1814-ben nyitramegyei Bajmócznál emleget kővé vált pénzeket és azt mondja, hogy felölök különféle mesék forognak a nép ajkán, melyek már gyakran írásokban is cirkulálnak. Némelyek (t. i. a Nummulitek) nem nagyobbak, mint a pfeningek, mások ellenben akkorák, mint a császár tallér, de bennök jó nagyító üveggel egészen ki lehet ismerni a csigahéjat. Hogy a bajmóczi vár mellett egy forrás Nummulitokat mos föl, ott a néprege elmélyedt helységről szól, melynek szivtelen lakosai nem szánták meg a szegényt azért most kénköves büzü tó áll a helyén és kihányja az elsülyedt kincseket.

Általánosabban fűzi Szent-László királyunk nevéhez a magyar néprege a Nummulitok eredetét. A Szent király ugyanis a Kapolcs vezérrel Erdélybe tört kunokat (az Érdy-codexben gonosz tatárokat) megveri és üldözni kezdi. A kunok, hogy a magyarok figyelmét magukról elhárítsák, nagy bőséggel hányják vala el a pénzt és ezüst marhát. Ezt látván Szent-László, Istenhez fordul segedelmért, mire csoda történik, az elszórt pénzdarabok és ékszerek kővé változnak, kinek bizonyosságát vallják mind ez mai napiglan is, kik Erdély féle mennek.

Beythe ezt a mondát Clusius „Stirpium nomenclator Pannonicus“ czimu növénytani munkájában következőleg tartotta fön: „A tatároktól egész Magyarországból kiüldözött László Erdélybe menekült és Kolozsvárott egy igen vagyonos mészároossal lépett barátságba, még keresztkomája is lett; később ennek segítségével, mivel hogy az a rávaló költséget megadta, újra megtámadta László a tatárokat és elvette tőlök egész Magyarországot. E futásukban a tatárok, hogy a sarkukban előnyomuló magyarokat késleltessék, összeharácsolt arany pénzeiket szétszórták az aradi mezőkön; de megnyerte imájával László az Istentől, hogy ez aranyak kövekké változzanak. Tele is lett az aradi mezőség lapos kövecsekkel, melyek közhiedelem szerint aranypénzekből lettek.“

E miatt a laposra kopott, kerek csiga kövületeket, melyek nagy számmal nemcsak Dunántúl lelhetőek, de a Királyhágón túl fekvő kisebbik magyar hazában is bőségesen vannak, Szent László király pénzének nevei a föld népe; sőt nem hiányzik Dunántúl

pénzeskő elnevezés sem; Zalában Szőcs falu határában egy erdő viseli, mert Nummulitokban gazdag a talaja. A kolozsvári kegyes tanítórendi társház udvarparkjában annyi van, hogy akár a zsebét töltheti velök a természeti ritkaságok kedvelője. A bajmóczi fürdő kővé vált pénzeiről szóló rege, melyet Tompa Mihály őriz meg a feledéstől, csak halovány utánzata annak, a melyben I. Endre királyunk szerepel a balatoni kecskepásztor kővé merevítésénél.

A Nummulit csigák az óvilágnak úgy látszik minden részében el vannak terjedve, völgyekben és felhőkbe nyúló magaslatokon egyaránt (Hantken Miksa: A nummulitok rétegzetei, stratigraphiai jelentősége 1875. 3.), csak az új világban nem találkozni velök; a hol azonban előfordulnak, sajátosságos alakjoknál fogva sok helyt geológiai népregek keletkezésére nyújtottak alkalmat. Az esztergom megyei nummulitokról Hantken Miksa a mármaroszigeti vándorgyűlésen értekezett (Munkálatok XIX. 1878. 119—122.) Erdély nummulitjairól nagy apparatussal irt Vutskits György. (Orvos-természettudományi Értesítő 1883. Természettudományi szak 89—142.)

A váci kálvária-kápolna fala kívülről mész tufával van burkolva és szépen ellen áll a szivacsos kőzet légköriek romboló hatásának, de mivel durva lyukacsosságával jól imitálja a rozskenyér hólyagos belét, keletkezés módja megfejtésére csakhamar kész lett a néprege, hogy t. i. kővé vált kenyér tésztája annak az asszonynak, kire épen nagypénteken esett rá a sütés. Ilyen forma nevű, de nem egészen hasonló vonatkozású az Alföldön egy kerek halom; azt tartja felőle a néprege, hogy olyan gazdag ember életes garmadája volt, ki nem adott belőle a kérő szegénynek, azért fogta meg az átok, melynek emlékére az a domb „Kenyérkő“ elnevezést kapott.

A lősz zárványokról, melyek a Tisza mentén bőven vannak a talajnembe beágyazva, az a nép hiedelme, hogy ember csontok, mert a közepök üreges, mintha velővezeték volna, - - mely oknál fogva régi temetők, csatahelyek ott létezéséről beszél, a hol ezek nagyobb számban a Tisza régebben elhagyott árterén a lősz padokon előfordulnak. Ez az eset Csongrád megyében Mindszentnél a Kőröstől elvágott Kurcza folyó magas partján, de magának a vizeiben megfogyatkozott folyónak medrében is sok a csont alakú lősz konkréczió. A pozsonyi városház kapuja fölött még 1804-ben is ki volt függesztve egy óriási mammit csont, melyet a közvélemény régi hős állkapcsának tartott.

Mivelhogy sok az Alföld sík talaján szerteszórt csigahéj, a mely ma már nem mind élő fajok képviselője, de a fővény torlaszok is elhagyott tengerfenék képét tárják szem elé: megszülemlett vagy talán mint homályos hagyomány maradt fenn az alföldi nép lelkében, hogy ott hajdan édes tenger volt. Békésmegye embere úgy regéli, hogy évezrek előtt ott, hol ma a Tisza kanyarog, megvolt már a rónasági puszta, csakhogy tenger zúgott rajta végig; mert a Tenger a szelid, jó ősz Pusztának rossz, kinzó, tomboló, ifju felesége volt, ki miután öreg férje kebelét összevissza tépte, partok korlátai közt magát tovább emészteni megunta; harcztot üzent tehát a hegyeknek, felült a viharra, kezébe zászlóul sötét fölleget vett és így fölfegyverkezve tört keresztül a hegyeken. Midőn a puszta fölébredt ajultából, mit nejjének szilaj véghánykodása okozott, örömmel látta, hogy kinzójától megszabadult, de öröme még nagyobb volt, hogy kettejök gyermeke, a szelid Délibáb, kit kegyetlen anyja a Tenger soha sem szeretett, az ő atyai hű keblén visszamaradt.

Nem érdektelen a geologiai regéket úgyszólván születésök közben lepni meg. Ilyent beszél el Tanárky Mihály a csallóközi kővé vált lencséről. "1754-ben úgymond egy gazda ember rendes természeti lencsével bevetett egy darab földet, a lencse a maga rendje szerint ki is kelt, megnevedett és kivirágzott, a virágzás után hüvelyeket vert. Annak idején lekaszáltatott és csűrbe hordatott. A csépelés alkalmatosságával csak elbámult a gazda, midőn a hüvelyekben lencse helyett apró lapos kövecskéket talált. Akármilyen csodálatosnak és hihetetlennek tetszik is ez a történet, az igaz, hogy még ma is elég emberek élnek Bárban, a kik ezt látták és esküvéssel is megpecsételik. Nekem magamnak is van (így ír Klein ur pozsonyi evangélikus predikátor) egy egész katulya ilyen kővé vált lencsém, melyet én a megholt Szászki Tomka János oskolamester jószágai közt találtam ezen írással együtt, mely a katulyába volt zárva: *Lentes nativae lapidescentes in Comitatuo Posoniensi in agro Bar in insula Csallóköz anno 1754. collectae.* Megkövesült természetes lencse, melyet Pozsony megyében, Bár mezéjén a Csallóközben 1754. évben szedtek. Minek utána én ezen kővé vált lencséket a jenai természetvizsgáló tudós társaságnak elküldöttem, a híres természetbuvár Martini úrtól egy levelet vettem, melyben tudtomra adja, hogy a tudós társaság a lencséket analizálta és szoros vizsgálás alá vette s úgy találkodván, hogy a lencsének mind formája, mind belső alkotása tökéletesen megegyez a *Heticythusokéval*; tehát azok a társaság kabinetjában ezekhez té-

tettek. Ugyan Martini úr azt állítja ezen feleletében, hogy az ilyen petrifikációra egy esztendőnél sokkal több idő kivántatnék, annál fogva a társaság nem volna hajlandó csodát gondolni. Ezek az 1754-ben kővé vált lencsék olyan csodálkozást gerjesztettek az akkor élő emberek között, hogy azokból a pozsonyi királyi kamarának is egy egész mérőt beküldöttek“. Tudományos színezetű naivság.

A természet históriának, mond Tanárky Mihály, épen úgy van mytológiája, mint egyéb tudományoknak, mert természetében fekszik az embernek, hogy okát szereti adni mindennek. Az ok-sági viszony keresése szellemi szükséglet, fokát és fogó végét kutatja szüntelen a tüneményeknek az ember és ha észszerű, kielégítő magyarázatra hamarjában nem bukkan, egyelőre beéri saját képzelődése alkotásaival is. A költészet megelőzte minden népnél a tudományt és a spekuláció a tüzetes buvárkodást, mondja Bernhard Cotta. (A jelen geológiája 1873. 354.) Miért történt volna épen nálunk másképp? A magyar nép talán abban különbözik egyebektől, hogy költői érben gazdag lelke a geologiai régeket is saját nemzeti hőseivel szereti kapcsolatba hozni.

Hanusz István.

A Német-Masszai-Földön keresztül a Kagera-Nil forrásaihoz.

(Előadta: Dr. Baumann Oszkár, a M. Földrajzi Társaság 1893. december 14-iki ülésén.)

I.

Utolsó expedíciómát a Német-Keletafrikai-Társaság kezdeményezte, végrehajtása azonban a Német-Rabszolgaellenes-Bizottság (Deutsche Antisklaverei-Komitee) érdeme. A megbízás úgy szólt, hogy kutassam ki a német Masszai-földnek a parti hegyek és az Unyamvezi közé eső, még csak kevéssé ismert területét s egy lehető rövid utat keressek a Viktória-tóhoz. Európát 1891. októberében hagytam el s Keletafrikában előbb tett utazásaim alatt szerzett számos összeköttetésem segítségével a közbenjárók közvetítése nélkül gyorsan összegyűjtöttem a szükséges 200 embert (60 katonát és 140 teherhordót) s már 1892. január 15-én Tangában útra készen voltam. Az expedíció legelőször a Pare-hegység éjszaki lába mentén haladt Uzambarából Kiszuáni felé; a Közép- és Éjszaki-Pare hegy-

ség közötti alacsony nyergen átkelve Alsó-Arushá-ba értünk ; innen indult ki az út a masszai pusztákon keresztül. Mig ide értem, lehetőleg ellátam magamat élelmi szerekkel, különösen gabonával és hüvelyesekkel, melyeket itt zsákokban erős szamarakra csomagoltunk fel. Erre kényszerítettek t. i. a Masszai-föld sajátságos viszonyai: a kizárólagosan pásztornép masszaiak ugyanis egy Keletafrikában elterjedt marhavész folytán egész marhaállományukat elvesztették s miután eddig csak hussal éltek, köztük isszonyú éhinség dühöngött. Elhagyták az általuk lakott nagy kiterjedésű vidékeket s a steppék széleire telepedtek, a földművelő törzsek alamizsnájára utalva, vagy a kósza vandrobbokkal együtt úzve a vadat. A steppeken átvonuló karavánok vagy nem találkoznak masszaikkal, vagy az éhezők, többnyire gyermekek és asszonyok követik őket, akik maguk is segélyre szorúlnak és persze semmi élelmi szert adni nem tudnak.

Február 18-án megkezdődött az átvonulás a steppén ; mindjárt másnap elértük a masszai-fensík peremét, mely itt lassan emelkedik ; a bozóttól sűrűn benőtt lapályból szigetszerűen emelkednek ki a kristályos hegyormok. Az útnak semmi nyoma, s az esős évszak korai beállta a síkság egyes helyeit csak nehezen járható mocsarakká változtatta át. A 13 napi uton csak néhány kósza vandrobbal s lesoványodott, csontvázszerű masszaival találkoztunk.

Április 2-án Umbugve vidékére értünk, a falu alacsony egy métert alig meghaladó, 20—30 m² területű, lapos tembékből áll s teljesen fátlan síkságon terül el. Túl e síkon, mintegy 400—600 m. magas észak-déli irányú meredély jelöli a szélét annak a nagy keletafrikai mélyedésnek, mely Afrika egyik legsajátságosabb talajalakulása. Umbugve bennszülöttei ugyan a bantu nyelvet beszélik, igen valószínű azonban, hogy ereikbe éjszaki (hamita vagy nilus menti) vér is jutott ; szép erőteljes emberfajta ez, melylyel az expediciónak a mahongo (uti pénz) megtagadása mellett heves küzdelmei voltak ; az expedició azonban 200 marhából álló zsákmányra tett szert ez által. Egy évvel később az ellenségekből a legjobb barátok lettek.

A Kwou folyó széles és bőséges vizén átkelve, elértük a Manyara-tó déli csucsát s a következő négy napon a tó nyugati partjait kísértük : a tó sóstó, vize teljesen élvezhetetlen. A keleti part lapos és pusztá ; mig a növényzettel gazdagon benőtt nyugati part mögött emelkedik a kristályos meredély, melyet számos patak szel keresztül.

A Manyarától éjszakra rideg mészvidéken mentünk át s aztán kezdetét vette az itt tisztán bazalzból álló fensík meredélyének fásrasztó megmászása. Fent a magasban tárult elénk a Mutiek szeliden hullámos, számos patakából átszelt, részben füves, részben sűrű és magas fájú hegyi erdőkkel fedett fensíkja. A Ngoro-ngoro-tó medenczéjén keresztül a karaván a mintegy 2000 m. magas Nairobi fensíkre érkezett s itt oly hűvös volt, hogy az éjjeli hőmérsék 5° C-ra is leszállt. Hideg szelek, silány fűtenyészet és zuzmó kfedte kérges fák emlékeztetnek az alpesekre. Az itt lakó törzseket a marhavész nem sujtotta oly nagy mértékben. A masszaik kizárólag húsból és tejből élnek; mielőtt azonban tejet ennének, hánytatót vesznek be. Sajátságos alakú dárdával sebzik meg a marha erét, abból vért szopnak s aztán a sebet újra ügyesen lekötik.

A teherhordók egy része a nekik szokatlan folytonos husevéstől megbetegedett, s e miatt sietve kellett haladnom a Viktória-tó felé. Márczius 23-án hirtelen és teljesen váratlanul egy óriási hasadék éjszakai végéhez jutottunk, melyet hatalmas tó tölt be, melynek kék tükre mintegy 1000 m.-rel lábaink alatt csillogott, déli vége pedig a szemhatáron mosódott el; a maszaik ezen eddig teljesen ismeretlen tavat Eiaszi-tó-nak nevezik.

Legközelebbi napon erős leszállás után elértük a tó partját; a víz sóartalma miatt ismét teljesen élvezhetetlen volt. A fensíkre visszatérve a karaván éjszaknyugatnak haladt; a táj lassan ereszkedett alá a távoli fáttan Szerengeti síkságra, melyből egyes grannitömbök emelkedtek ki; épen egy erős, jól táplált vandorobbótörzs vonult rajta keresztül. Márczius 31-én a Szimiju felső folyásán keltünk át, április 2-án pedig Ikoma lakott vidékét értük el, melyet a földműves vashashik népesítenek be; nyelvük legközelebbi rokona az uzindsa és usszui nyelvnek (Dr. Stuhlmann szerint az unyoroval azonos). Ápril 12-én pedig végre a Viktória-Nyanza-tó Speke-öblében Katotohoz érkeztünk, ahol embereim megerősödésére hosszabb időt kellett engednem, mert itt növényi táplálékot bőségesen szerezhettünk be, míg magam Langheld szakaszvezetővel egy kirándulást tettem e pompás granitpartokkal és dús növényzettel szegélyezett tavon a német Mvanza állomásra.

II.

Május 6-án indultam el Katotóból a Viktória Nyanzától keletre fekvő vidék kikutatására. Átkelvén a keskeny Ruggedzi-csatornán az erdős és sűrűn benépesített Ukerewe-szigethez értem. Innen Úkara

szigetét kerestem fel, melynek nagy, de nagyon mélyen álló négei harcziasan fogadtak. A Grant-öbölből Magitába menvén át, itt egy mély, a szárazföldre fjordszerűen benyúló öblöt találtam számos lakott szigettel, mely a Speke-öbölre nagyon emlékeztet. Ezen öbölben, melyet Baumann-öbölnek neveztem el, és vidékén hat napot töltöttem s teljesen bejártam s a Kuraszu-szigettel szemben ismét a tó nyílt vizére jutottam.

A következő napokban, mielőtt a vashashiktól lakott területre jutottam volna, véres, de szerencsés csatákat kellett vívnom a varuri- és vagajákkal. A vashasik hegylakó nép s falvaik granitsziklák közt festőiesen fekszenek. Ngoroine-nél vulkáni kőzetek lépnek fel; itt kezdődik a maasszai-steppék nyugati pereme. — Előtte folyik a Ngaredabash, mely a Mara folyóval azonosnak bizonyult. Délen azután Nata, Uzukuma és Ikoma nyílt és füves térségein vonultunk át, mely utóbbiból fakad a Ruvana folyó. A vazukumák már vanyamvezik, csaknem teljesen meztelenül járnak, a szvahili nyelvet beszélik s jó földjeik vannak. Átkelve a Szimiju folyón a vazukumáknak a steppék felé eső legtávolabbi telepét Meatut értük el, ahol néhány parti elefántvadásznak is van egy megerősített tábora. Négy napi steppe-úton megismertük a Nyarasz- (Vemberre) kietlen és tenyészetnélküli mélyedését, mely déli folytatása az Eiaszi tónak. E síkon folyik keresztül a sósvízű Szimbii, mely az Eiaszi tóba ömlik. Visezatérve Meatuba, onnan ismét a Viktória-tó felé e Bukumbi öbölben levő Mvanza irányában haladtunk.

III.

Az expedíció oly kitűnően haladt előre, hogy utasításomon kívül még egyszer foglalkozhattam a Nil forrásainak problémájával. Speke ugyan ez ősrégi kérdést lényegében megoldotta, amennyiben kimutatta, hogy a Nilus mindkét nagy tómedenczével összefügg s hogy a Kagera az óriási Viktória-tónak legjelentékenyebb mellékfolyója; Stanley is az általa Alexandria-Nilnak nevezett Kagerát több napi távolságra követte, de a forrásvidéket borító fátyol fellebbentése még mindig a jövő feladata maradt. Nekem végre sikerült a Kagera-Nil forrásait megtalálnom s ezzel a Nilus forrásainak kérdését végleg megoldanom.

Augusztus 8-án elhagytam a Bukumbi-öblöt s benyomultunk Uzindsa banán ültetvényes és vaskovács lakosságú térségeibe. Augusztus 21-én hagytuk el a Viktória-Nyanza papyrus-gazdag partjait, s megindultunk nyugat felé, legelőször Usszui-ba, mely elég sűrűn

lakott s az afrikai deszpota államok hamisítatlan példányképe s melynek főnöke Kasszuszura nemcsak számos alattvalóinak élete és halála felett rendelkezik, hanem egyszersmind egész tágas országának egyetlen földbirtokosa is. Ha az utazó jó viszonyban van vele, akkor országának minden gazdag segélyforrása rendelkezésére áll. Engem a legragyogóbb vendégbarátsággal látott el: hirnököket küldött előre expeditióm előtt s alig ütöttem fel tanyámat, Kasszuszura rögtön gondoskodott mindenféle élelmi szerekről. Uszui nyugati részének főnöke Jnvigamba. — Szeptember 5-én értük el az itt mélyen bemetszett Kagera-Nilt (helyi neve Ruvuvu), melynek barna hullámai meredek s növényzet koszorúzta granitfalak közt hőmpölyögnek éjszak felé s mely határt képez Uszui és Urundi közt. Urundi egy eddig teljesen elzárt hegyi ország, számos meredek és füves halmokból, melyeken a marháknak táplálékul szolgáló s ragyogó levelű fák csoportjai és banánberkek közt számos falu fekszik. Itt már semmiféle európai ipartermékre nem akadunk, csakis a bennszülöttek ipari termékei vannak forgalomban. A lakosság itt engem, ki éjszokról jöttem, nagy tömegekben s kezdetben előttem teljesen érthetetlen lelkesedéssel fogadott; tiszteletemre tánczokat rendeztek, az asszonyok felém tarták karjaikat, az öregek füvet hintettek utam elé s végül a bennszülöttek ezrével kísérték expeditiómat. Végre egy tolmács megmagyarázta ezt a ritka lelkesedést, mely természetesen csakhamar igen terhes lett úgy, hogy csak a legnagyobb erőfeszítéssel vált lehetségessé a topografiai munkálatok szakadatlan folytatása: a varundik felett évszázadokon át uralkodott egy világosbőrű (hamita) királyi nemzetség, melynek utolsó sarja hitük szerint még él s valahonnan éjszak felől országukba fog jönni. A varundik azt hitték tehát, hogy szerencsésen megtalálták bennem a Mvezi (hold) áldott utódját. Szentül meg voltak győződve arról, hogy, ha megérintenek, nem bántják őket többé sem a termiták, sem a homoki bolhák s e hitből aztán olyan folytonos tolongás lett körülöttem, hogy csak a legenergikusabb visszautasítással tudtam munkám nyugalmát biztosítani.

Szeptember 11-én az expeditió csolnakokon átkelt a széles és papyrussal benőtt Akanyari folyón; ez itt inkább egy mocsárhoz hasonlít s Ruandáig terjed ki, melynek lakói a vatuzik uralma alatt élő varundik; valamennyinek feje a nagy deszpota Kigere. A Varundik nem akarták megengedni, hogy Urundiba Kigere engedélye nélkül térjünk vissza, aki azonban innen nagy távolságra Mfumbiroban székely. Ez utóbbit felkeresni azonban nem volt szán-

dékomban, inkább újból átkeltem az Akanyarin s ismét behatoltam a csodálatos Urundinak itt magas és füves fensikjába, mely magas erdős hegység felé emelkedik. A határon mintegy 15 naiv harcos támadt meg bennünket, akik az Urundiba való visszatérést akarták megkísérteni s akiknek fogalmuk sem volt arról, hogy mi az a 200 puska és a hozzá tartozó felszerelés, melyek felett rendelkezünk. Egyetlen lövés a levegőbe elegendő volt, hogy a legvadabb futásnak eredjenek.

Szeptember 18-án értem el újból Kagerát, mely itt már csak tisztavízű, sebesfolyású patak s aztán követtem odáig, ahol az erdős hegység keskeny zugából forrásként tör elő. Ez a Nilus forrása ; a bennszülöttek babonás tisztelettel adóznak iránta ; ide temették elhunyt királyaikat a Mveziket (hold) s a hegyet is Mvezinek vagyis Holdhegységnek nevezik. A Tanganika óriási tavának közellétét a bennszülöttek még csak nem is sejtik, mert országukat soha el nem hagyják ; s így nekem, aki a tavat ismertem, természetesen nagy meglepedésemre szolgált, mikor a legközelebbi napokban a mintegy 3000 m. magas, részben erdővel, részben bambuszszal benőtt vízváltató gerinczről megmutathattam embereimnek a Tanganika távolból felcsillanó vizeit. A hegyek nyugat felé annak a széles völgyelésnek irányában lejtettek, melyen a Ruszitsi folyik keresztül s melyet délen a Tanganika nyel el.

Szeptember 25-én Uzigenél elértük a tó éjszaki pontját. Hatalmas hullámverése, olajpálmáktól szegélyezett partjai, s egyfelől Urundi, másfelől Ushi meredek szegélyhegyei szokatlanul nagyszerű látványt nyújtanak.

IV.

A keleti partokra való visszavonulásunk is nagy részben egészen új úton történt ; a Tanganika tótól mindenek előtt ujra az Urundi fensik magaslataira emelkedtünk fel, mely itt füves s melyet a Kagera legdélibb mellékfolyói öntöznek. A vatuzik attól félték, hogy rabszolgákra vadászunk s kezdettől fogva harciassan léptek fel ellenünk ; ennek következtében aztán néhány csatánk volt. Majd a Mlagarazi vidékére értünk, melyet Uha erdőkben gazdag területe környez. A vahák a varundik közeli rokonai. Október 25-én pedig Kirambóba s ezzel Unyamvezibe jutottunk, melynek már szép falvai és földjei, barátságos és iparüző lakói vannak, akik nagy utakat tesznek Unyoróig meg a keleti partokig.

Néhány napot Urambo barátságos missziotelepén töltöttünk, ahol Shaw ur már tiz esztendeje teljesen elzárkózva él, de semmi eredményt sem tud felmutatni a térítés terén, mert a vanyamvezik ugyan minden lehető javulást a művelődés terén szívesen fogadnak, de vallási tekintetben teljesen közönyösek a vagandákkal éppen ellenkezőleg, akik bizonyos keresztény felekezetekhez a legnagyobb buzgósággal ragaszkodnak és a más hitűeket fanatikusan gyűlölik.

November 7-én Taborába érkeztünk, mely poros tereivel és elhanyagolt arab tembéivel a hanyatlás nyomait mutatja. Uyuin átvonulva, egy vízben szegény granitvidékei Tambaralét (Mvana Tombolos) értük el. A főnök Taborából a seiktől azt az utasítást kapta, hogy a legelső európaiat tegyék tönkre, de ez egy oly csapatra vonatkozott, mely fegyvereket s lőszereket szállított a partról az európaiaknak. A parancsot, noha én ellenkező irányból jöttem, szó szerint vették s így a komoly összeütközést nem kerülhettem ki. Az ellenségnek jó fegyverei voltak s így mindjárt első kísérletünk, hogy a helyet bevegyük, jelentékeny veszteséggel járt, s a helység rendszeres lövetése csak este vehette kezdetét. Az ellenállás csak éjjél után 2 órakor csökkent s csak hajnalban vezetett eredményre egy hirtelen megrohanás. Magam is súlyos sebet kaptam felkaromon, s Uzongotól délre időt kellett engednem a magam gyógyulására. Amint sebem a gyógyulás útjára tért, az itt csak keskeny Vamberre-
steppen keresztül Uzurebe, Unyamvezi legkeletibb pontjára mentem. Innen értem el a homokos Turup fensikot, melyet nagyon alacsonyan álló meztelen bennszülöttek laknak.

December 20-án értük el újból a nagy mélyedés meredek peremét. Unyanganyiból, mely e mélyedés fenekén fekszik Uzan-dauiba, melynek csodálatos lakói csettintő hangokat használnak. December végén az arab Irangi telepen találtam barátságos fogadtatást. Irangitól éjszakra fekszik az Uasszi felföld, melynek tembékben lakó hevesvérű lakói egy sem a bantu, sem a nilusi nyelvekhez nem tartozó egészen sajátos nyelvet beszélnek.

A nagy meredély irányában szép erdőkön át értük el az Uasszi fensik lejtőjét, melynek fenekét itt a Maitszimba tó tölti be; ennek partjain fekszik Ufiomi; a bennszülöttek ruhája bőrből való s kunyhóikhoz földalatti vermeket ásnak, ahol harcz esetén feleségeiket és apró marháikat rejtik el; ezek hosszú, a vakandok építkezéseire emlékeztető folyosók egyes kiszélesedésekkel, melyeket a külvilággal légkürtők kapcsolnak össze. Most is ide rejtezett min-

den élő s csak egy ilyen léghűtő megnyitása tette lehetővé, hogy e vidék nőit is megláthassuk.

1893. januárban Umbugvéban találtunk barátságos fogadtatásra. Innen kirándultam az Iraku-fensíkra, melynek lakói részben a vataturukhoz, részben a vairakukhoz tartoznak. Ez utóbbiak arról nevezetesen, hogy kizárólag földalatti üregekben élnek, melyeket az agyagfalakba vájnak, az állattenyésztésen kívül földet is művelnek s jó indulatú természetük van. A Gurui hegy 3000 m. magas bazalt kupja előtt elvonulván Mangatin keresztül, a hol a kis Balangata sóstót is érintettük, Umbugvén át mentünk. Gyors menetben szeltük át február elején a masszai-steppét, majd 15-én Unguruba s 21-én Panganiba s ezzel a keleti partra vissza érkeztünk.

Fordította **Dr. Jankó János.**

TÁRSASÁGI ÜGYEK.

Felolvasó ülés november hó 23-án a Tud. Akadémia ülés-termében. Elnök: Dr. *Erődi* Béla kir. tanácsos.

Az ülés tárgyai: 1. Berecz Antal főtitkár bemutatta *Salvator Lajos* főherceg ő fenségének a Lipari-szigetkről kiadott legújabb munkáját. 2. Ugyancsak Berecz Antal felolvasta Hanusz István r. tagnak: Változások az éghajlatban című értekezését. 3. Ifj. Jankovich Béla r. tag: Indo-Khinában tett utazását ismerteti.

Választmányi ülés 1893. november hó 23-dikán este 7 órakor az Akadémia ülés-termében.

Jelen voltak: Dr. *Erődi* Béla elnök, Berecz Antal főtitkár, Dr. Jankó János titkár, Asbóth János, Berényi József, Borbás Vincze, Ghyczy Béla, György Aladár, Havass Rezső, Kiraly Pál, Lóczy Lajos, Szabó József vál. tagok.

Elnök az ülést megnyitja s felolvastatik az 1893. október hó 19-én tartott választmányi ülés jegyzőkönyve, mely hitelesítettik.

Főtitkár jelenti, hogy gróf Széchenyi Béla és Vámbéry Ármin urak, mint a M. Földrajzi Társaság díszelnökei számára a díszoklevelek elkészültek, mire a választmány, az elnök és főtitkár urat felkéri a díszokleveleknek személyes átadására.

Főtitkár jelenti, hogy Hanusz István 27 darab térképet ajánlódokozott a Társaság könyvtárának, a választmány ezt jegyzőkönyvi köszönettel tudomásul veszi.

Főtitkár felolvassa Lukács minister Ő Excellenciájának leiratát melyben kérdést intéz, mily alakban (nemzetközi vagy országos congressus vagy vándorgyűlés stb.) kívánjuk, hogy a milleniumon a szaktársak összejöjjenek, s mily részt kívánnak venni az ezredéves kiállításban. A két kérdés többoldalu megvitatása után a választmány elhatározza, hogy a millenium alkalmából földrajzi országos congressust fog tartani; de ugy ennek részleteire, mint a kiállításban való részvétel lehetőségének megállapítására egy kiállítási bizottságot küld ki, melynek tagjaiul Erődi Béla dr. elnökle alatt Berecz Antal, Ghyczy Béla, György Aladár, Havas Rezső, Jankó János és Péchy Imre urakat kéri fel.

Főtitkár jelenti, hogy Lóczy L. vál. tagtársunknak sikerült Dr. Baumann Oszkárt egy előadás megtartására megnyernie. Az előadás december 14-én lesz, s főtitkár indítványára a választmány elharározza, hogy ez alkalommal a tagok egy ingyenes jegyet kapnak, míg a többi jegyek helyárrakkal elárúsítandók; az első három sor 2 frtjával, a többi 1 frtjával; ezenkívül 50 kros diák jegyek is lesznek; a tiszta jövedelem pedig a Hunfalvy-alaphoz fog csatoltatni.

Főtitkár jelenti, hogy a Jókai-jubileumra társaságunk is kapott felszólítást, a választmány elhatározza, hogy a jubileum napján üdvözlő levelet küld a koszorús irónak, melynek fogalmazására György Aladár urat kéri fel.

Főtitkár jelenti, hogy miután a minister őt szolgálatra a ministeriumba rendelte be, s így jelenlegi állását legközelebb elhagyja a Társaság kénytelen irodája számára helyiséget bérelni; mire nézve a következőket ajánlhatja: A Tanáregyesület a maga helyiségéből egy 2 ablakos, 1 egy ablakos utczaí szobát és előszobát albérletbe kiad 400 frton; terve szerint e helyiséget a M. Földrajzi Társaság a Gyermekebarát-Egyesülettel együtt venné ki; így az évi bérből Társulatunkra 200 frt esnék, melyből ő a pénztárkezelési díjból 100 frtot ezennel felajánl. A választmány az indítványt elfogadja, de a főtitkár ajánlatát a 100 frt fedezésére nézve, bár nagyon köszöni, de el nem fogadhatja s a 200 frt lakbért a jövő évi budgetbe bevenni határozza.

Lóczy Lajos mint a Balaton-Bizottság elnöke, jelenti, hogy a Balaton-Bizottság munkálatai immár a publicatióig jutottak. Az első kötet a zoológiát tartalmazná 10 iven és 10 táblarajzzal, költségei 1000 frtra rugnak s felhatalmazást kér úgy a publicatiószakaszonkénti megkezdésére, valamint arra, hogy a jövő évi 1333 frt bevételből

1000 frt a publicatiókra fordíthatassék. A magyar kiadással együtt jelenend meg a német kiadás, de ez a kiadó magánvállalkozása lesz. A választmány a kért felhatalmazást megadja s Lóczi Lajosnak köszönetet mond, hogy immár ennyire vitte a bizottság munkásságát.

Felolvasó ülés decz. hó 14-én a Tud. Egyetem ásványtani intézetében.

Elnök: Dr. Erődi Béla kir. tanácsos, Jelen voltak: Dr. Berzeviczy Albert államtitkár, Vámbéry Ármin tiszt. elnök, Gervay Mihály alelnök, Berecz Antal főtitkár, Dr. Floch Henrik pénztáros, Asbóth János, Berényi József, Dr. Borbás Vincze, Dr. Entz Géza, Findura Imre, Gerster Béla, Ghyczy Béla, György Aladár, Dr. Havass Rezső, Homolka József, Laky Dániel, Lóczy Lajos, báró Nopcsa Elek, Péchy Imre, Schneider János, Dr. Staub Móricz, Dr. Szabó József, választmányi tagok: ezeken kívül körülbelül, 70 rendes tag és számos vendég, úgy hogy az előadó terem, melyben 276 ülő hely van teljesen megtelt.

Az elnök az ülést megnyitván előadja, hogy Társaságunk Vámbéry Ármin-nak úgy tudományos, valamint Társaságunk körül ennek alapítása óta szerzett kitünő érdemeit méltatni óhajtván őt a f. évi április hó 27-én tartott rendkívüli közgyűlésen tiszteletbeli elnökké választotta meg. Ma van az első alkalom, hogy Vámbéry Ármin ily minőségben ülésünkön megjelenik s ő sietve ragadja meg ezen alkalmat, hogy neki a tiszteletbeli elnökségről szóló díszoklevelet átnyujtsa! (Éljenzés!) *Vámbéry Ármin* az oklevelet köszönettel veszi át, valamint köszönetet mond a tagok részéről nyilvánult ovatioért is.

Elnök ez után bemutatja az ülésnek *Dr. Baumann Oszkár* afrika-utazót s röviden rámutat azon fontos eredményekre, melyeket *Dr. Baumann* még fiatal kora daczára Afrika kutatásában már is fel tud mutatni s felkéri őt, hogy ez év tavaszán befejezett s 13 hónapig tartott, harmadik afrikai utazásáról mára kitűzött előadását tartsa meg.

Dr. Baumann a hallgatók lelkes éljenzése közt kezdé meg előadását, melynek kivonatát jelen füzetünkben közöljük!

Az ülés végeztével *dr. Baumann* tiszteletére az István főherczeg czimű szállóban barátságos találkozás és vacsora volt, melyen a kedves vendéget a Társaság nevében a főtitkár köszöntötte fel!

KÖNYVÉSZET.

A Lipari szigetekről. Ő Fensége *Salvator Lajos* főherczeg, tiszteletbeli tagunk gyönyörű leírást ad ki hét füzetben „*Die Liparischen Inseln*“ cím alatt. A füzetek kiállítása igen fényes. Alakjuk 41/32 cm. nagyságú. A papír fényezett nehéz karton, úgy hogy a 96 lapra terjedő első füzet 3 kilót nyom. Eddig két füzet jelent meg. Az első *Vulcano*-ról, a második pedig *Salina*-ról szól; s mindkét füzet pompás fametszetekkel van illusztrálva. Az első füzetben 13 nagy képet, 33 szövegrajzot és egy térképet; a másodikban 9 nagy képet, 28 szövegrajzot és egy térképet találunk. Hogy miképen keletkezett ezen szép mű, azt a fenséges író a következőképen mondja el a munka előszavában.

„Mialatt a Balearok leírásával foglalkoztam, s e czélből több ízben oda-vissza utazgattam, nem egyszer tartottam állomást az Ádriában az útnak majdnem közepén fekvő Lipári-szigeteken. Így ment ez éveken át, s minden ily alkalommal iparkodtam e szigeteket lépésről lépésre tanulmányozni s új képeket rajzolni. Ilyképen keletkeztek ezen lapok és rajzvázlatok.

Akár a téli éjszakai zivatarok alkalmával, a mikor az „Eoli“ nevek ugyancsak megérdemlik, akár a tavaszi viharok idejében, az ott oly szapora vizzsákok közepette, vagy nyáron a szálló lombjai által környezve pillantám meg Szicília elragadó tengerén e szigeteket, mindannyiszor megragadák ezen szmaragd pontok a szírkék tengeren figyelmemet.

Igy ismerkedtem meg velük különböző megvilágításban s az év különböző részében, s mindig kedvesek voltak előttem s a mint a Baleárok leírását befejeztem, azonnal hozzáfogtam a hét Lipári sziget ismertetéséhez.“

A szedőnek a helyszínen irt jegyzetek szolgálnak kéziratúl s a legkisebb részletekig a Lipari-szigetek ege alatt készült rajzvázlatok vannak az utolsó göröngyig a fára átvive, azért legyen ezen lapok olvasója itéletében elnéző, ha a mű némely része szegletes és nehézkes.

A megjelent füzetek átnézése után valóban nem tudjuk, hogy bámulatunkkal a szöveg világos egyszerűségének-e, vagy a rajzokban mutatkozó felfogás zsenialitásának-e, vagy a kiállításban nyilvánuló csínnak, s művészeti tökélynek adózzunk-e inkább? A fenséges író

ugyan maga is ügyes tollforgató ember, mindazon által jeles szakférfiak közreműködését is igénybe vette munkája elkészítésénél.

Igy a szicíliai nevek orthographiáját s az odavaló népdalokat és közmondásokat dr. Pitré Palermoban revidiálta; dr. Becke a prágai egyetem tanára a gyűjtött ásványokat és kőzeteket, Caruel tanár pedig, az olasz flóra kitünő ismerője, a növényeket határozta meg.

A képeket egytől egyig a fenséges író saját maga a természet után stenographikus ónnal és tollal rajzolta, s ezeket fára Hawranek prágai híres fametsző vezetése alatt tették át. E képek oly szépek és tanulságosak, hogy valóban élvezet azokat szemlélni. Az első füzet a következő tíz fejezetet tartalmazza :

1. Általános rész. — A kikötő. — A gyár. — 2. A Fossa. — 3. A sziget magasabb része. — 4. Rutta di Rositól Rojaig. — 5. Sierru di Mulinedda és Munti russu. — 6. A Puortu di Punenti alján. — 7. A Rutta d' 'a Bati alján egészen Cieusuig. — 8. A Cieusa alján Lucciaig. — 9. Vulcanello. — 10. A tengerpart.

A második füzetnek tartalmát Salina-szigetről hat fejezet képezi. 1. Sta Marina és Lingua. — 2. A Muntagna d' 'i Filici alján Sta Marina felett. — 3. Sta Marinától Muntagna d' 'i Filiciig és a Munti Rivi Barone-ig. — 4. Linguából Malfába Val di Chiensan át és vissza Barone-en át Sta Marinába. — 5. A Muntagna d' 'i Porri alján a Pallarára. — 6. A tengerpart.

A füzetek Prágában Mercy Henrik nyomdájában jelennek meg. Hálás köszönettel említjük meg, hogy a fenséges író ezen füzetek egy-egy példányát Társaságunknak is megküldötte, s azokat a t. tagok könyvtárunkban megtekinthetik.

Berecz Antal.

Utazás Norvégia végvidékeire. Irta Chernel István. Budapest, 1893. Kiadja a szerző.

Csak imént jelent meg *Vadona János* tagtársunknak 56 ivre terjedő szép útleírása „Az öt világrészből“ cím alatt, s ime már ismét egy újabb 28 íves kötettel gazdagítja *Chernel István* tagtársunk útleíró irodalmunkat.

Chernel a II-dik nemzetközi ornithologiai congressus után 1891-ben jun. 4-ikén indult útnak Norvégia legéjszakibb vidékeire felesége kíséretében, s körülbelül két hónapig járt oda főképen madártani tanulmányok tétele miatt. Azonban figyelmet szentelt a szorosán célján kívül eső tárgyakkal is, nemcsak azért, mert útleírásokban irodalmunk úgy sem gazdag, hanem főképen azért, mivel éppen

Norvégiával nálunk még igen kevesen foglalkoztak, s ismereteink ezen országról még hézagosak.

Csernel útja Németországon, s Dánián át Norvégia utolsó hajóállomásáig a Nordcapon túl fekvő Vadsőig vezetett. Utazása idejéről a június s július hónapokat választotta azért, hogy a sarkköri Norvégiában való időzése alatt az éjféle napot minél tovább élvezhesse, s kutatásaira a világos éjeket is felhasználhassa. Járt Finnmarkenben, a Toppő vizesénél, meglátogatta a Helvetes-zuhatagot Trollhättonnál, a Thronhjem-fjord torkolatánál levő Halomszigeteket; látta Norvégia óriási gletserét a Svartisent; egy hónapot töltött Tromső-szigeten; volt a Lofotokon s az utolsó norvég világító toronynál. Ezen érdekes utazását írja le Chernel jelen munkájában szépen, érdekesen, s azt 57 szép képpel, melyek eredeti fényképei után készültek, díszíti.

A leírások nemcsak turista szempontból érdekesek, de magasabb igényeket is kielégítenek, ornithologiai tekintetben pedig becses és tudományos anyagot tartalmaznak.

Berecz Antal.

RÖVID KÖZLEMÉNYEK.

EXPEDITIÓK.

+ Dr. Nansen Frithjof híres útjára június 24-én indult el Krisztianiából a külön e célra készült „Fram“ hajóval. Útközben Bergenben és Norvégia egy pár más kikötőjében megállott, hogy öt évre való élelmi készletét kiegészítse. Vardöböl július 21-én indult a sarkutazásnak Novaja Zemlya irányában, hol a köd és kellemetlen szelek miatt nehezen hatolhatott előre. Augusztus 3-án jutott el a Kara-tenger bejáratához, a hol 34 kitűnő szibériai kutyát vett fel hajójára. Azt hitte, hogy innen augusztus végeig eljut az ujszibíriai szigetekhez a Lena delta mellett elhajózva és onnan új sürgöny küldését ígerte. Ez azonban nem jött és most már az expedíció sorsáról nem tudunk semmit, esetleg évekig. Nansen kíséretében vannak: Sverdrup Otto kapitány, Hansen Scott Sigurd hadnagy, a csillagászati és meteorologiai vizsgálatok vezetője, Blessing Henrik orvos és botanikus s ezenkívül 8 más matróz s mesterember, kik az expedícióban egyenként külön szerepet vállaltak magukra. A merész utazás tervét az egész művelt világ nagy érdeklődéssel fogadta.

+ **A Barren Grounds** kikutatását tűzte ki feladatául egy Tyrell J. B. kanadi geolog által vezetett tudományos expedíció. Barren Grounds név alatt értik azt a nagy területet, mely a Mackenzie-folyótól délre s nyugatra a sarki tengerig, éjszakra s keletre pedig a Hudson-öbölíig terjed. Neve azt jelenti, hogy e területen nincs már fa és európai telep. Az óriási területről különben alig tudtak eddig mást, minthogy pézsmatulok és rénszarvas tenyészik rajta és a tengerparton eszkimók laknak. Az egyedüli lakott hely Fort Rae, mely egyuttal kereskedelmi telep az eszkimók és indiánok csere tárgyai számára. Az európaiak között legelőször a 17-ik század vége felé Hearne Sámuel hatolt be a területbe; eljutott a Hudson öböl nyugoti partjától a Churchill-erődtől a sarki tengerbe ömlő Coppermine-folyóig. Három évvel ezelőtt pézsmatulkokra vadászott Pike M. Warburton a Nagy-Rabszolgotó keleti partjától nagyobb utat tett a sarki tenger felé. Tyrell jelenlegi útja e két utazástól egészen különböző és eddig teljesen ismeretlen vidékekre terjed ki. Az Athabaskató-tól indul ki, hova a 145 km. távolságra levő Edmontonból az indiánok gyalogútján ment, a tavon mintegy 640 km. hosszú csónokutat tesz és azután annak keleti végétől az ott kiömlő folyón 480 km.-nyit. A folyóról egy éjszak felől jövő mellékfolyóra megy át és itt kezdődik meg a teljesen ismeretlen vidék, melyen körülbelül 1600 km. távolságot kell megtennie, míg eléri Chesterfield-inletet, a Hudson-öböl éjszaknyugoti ágát. Innen ismét az Athabaskató felé fog visszamenni, de délibb irányban, hogy új vidékeket járjon be. Tyrell kíséretében fivére Flett János és négy caugnawaga indián van, kik ügyes hajósok.

+ **Peru ismeretlen részeiben** nagyobb utat tett mult évben Baraillier A. Jaryából ment a mintegy 300 km. távolságon fekvő Jézus Mária kerületbe. Ennek a kerületnek székhelye Comos igen nyomorult lakosságú kis hely. Környékét Chin-connak azaz igen hideg helynek mondják. Állítólag ezüst bányák is vannak itt, melyekről azonban csak a juhászok tudnak, kik féltékenyen őrzik titkukat, azt híven, hogy elárulva rögtön szörnyet halnak. Baraillier azt hiszi, hogy van valami a dologban, mert maga látott indiánoknál egy feltűnő nagy arany darabot. Jelentékenyebb hely távolabb Andamarca, mintegy 500 lakossal bíró fennsíkon fekvő hely, mely hajdan népesebb lehetett, ma azonban tulnyomólag romban van, alig 3—4 teljesen ép ház van benne. Innen utazónk köves úton gyalog haladt tovább Pangoa felé. Négy folyón ment át, ezek:

San José, Santjago, Playa és Mariposa. Egy ötödik folyón lehullott fákból rögtönzött hidon ment át. Pangoa környékén őserdők között van egy kis művelt föld, melyen kakao, kávé, dohány rizs és czukornád terem. A Rio Grande vagy Rio Pangao a falutól keletre 10 km. távolságban fekszik s ezentúl élnek a chunchos indiánok egész Jézus Maria vidékeig. Ezeknek két törzsük van: piros és fekete, mely neveket arczfestéseik után kapják. A pirosak barátságos és erőteljes faj, kik gyakran jönnek Pangoaba csereberélni, a feketék ellenben vadak, kik örökös harcban élnek szomszédaikkal, sőt a foglyokat még megeszik. A chunchosok a napot imádják és nem lehetetlen, hogy őseik az inkák alattvalói voltak. Pangoanál észrevehető a nagy délamerikai síkság kettős ágazása Brazília és Argentina felé és ugyanitt érintkezik a gazdag termő föld bányavidékkel. Pangoaban tömérdek értékes fa és növény van; a czukornád 8 hónap alatt megéri, a kakao évenként négyszer szüretelhető és e mellett könnyen szállítható a Pangoa folyón, mely az Amazonig hajózható. A dohánytermés versenyzik Havaná-éval. Az állatvilág is rendkívül gazdag és különösen meglepő érdekes az éjjeli élet az őserdőkben. Baraillier Pangoat földi paradicsomnak mondja, kivéven a lakosok értelmi és társadalmi helyzetét, sürgeti, hogy tudományos expedíciót küldjenek ide, s a perui kormány közlekedést létesítsen legalább az egyes városok között.

+ **Arábia déli részében** nagyobb tudományos utat tesz *Bent Tivadar*, az ismert angol archaeologus, különösen Hadramaut alig ismert benső részének alapos kikutatása végett. Kíséretében van egy alaposan képzett indiai mérnök, két természetbuvár és ezenkívül saját neje, ki fényképeket fog készíteni. Az expedíció november havában kelt útra Adenből.

+ **A Jalmal-félsziget** kikutatását végezi *Jackson G. Frigyes* angol utazó. Európai ember nincs társaságában és egészben csak 3 samojéd áll segítségére, bár négy szánkája van, kettő norvég, egy angol és egy kanadai minta szerint készítve. Maga is kanadai hótalpon és korcsolyával jár. A félszigetre Kaborából szárazföldön ment át és bár a jégviszonyok a Karai-tengerben ebben az évben nem voltak oly kedvezők, Novaja Zemlya déli szigetét is részletesen akarja tanulmányozni és még tavasz előtt szánkáival visszatérni Archangelbe. Legutolsó tudósítása augusztus 30-áról kelt a Gugor-szorosból és ez azért is érdekes, mert megemlíti, hogy néhány nappal azelőtt hajózott el ott Nansen, kivel azonban már nem találkozott.

+ **Maistre Kázmér** útja a Kongótól a Shari és Benue vidékére politikai és földrajzi szempontból egyaránt nevezetes, mivel Közép-Afrikának nagy részt ismeretlen vidékét hozza kapcsolatba a művelődéssel. A legelső, ki a vízvásztót a Kongó és Shari között átlépte, Crampel volt, ki életével áldozott felfedezésének. Utána Mizon hadnagy ment a Benue nyugoti részétől délre a Szanga medencéjébe. Mindkettőt nagyon túlszárnyalja Maistre felfedező útja. Ő 1891-ben indult el Közép-Afrikába; a francia afrikai bizottság által küldetett ki, hogy a Crampel sorsa után kutató Dybowski-*val* segítségére legyen. Loangoból Brazzavillebe ment, hol Dybowski-*val* találkozott és ezután a Kongón és Ubangin felhajózott Bangi állomásig. Junius 28-án Kemoban újból szervezve csapatát öt európai, 60 szenegali harcos és 100 bennszülött teherhordóval útnak indult a Shari felé, sokkal inkább nyugat felé, mint Crampel és Dybowski. A ndri-törzs legutolsó községében, Amazagaban, élelmi raktárt hagyott hátra, mivel itt már a nagy afrikai erdőségen túl volt, de puszta lakatlan helyen. Patakok, mocsarak és ligetek váltakoztak egymásután. Legelőször a manjia-törzs tartományába ért, kik földművelők, de egyúttal emberevők. A bennszülöttek ellenségesen fogadták, azonban midőn meggyőződtek arról, hogy az európaiak löfegyvereivel szemben tehetetlenek, békésebbek lettek. Átment ezután a via-via- és avaka-törzsek tartományain és szeptember hó kezdetén elérkezett a Gribingi-folyóig, mely valósággal már a Shari felső része, a Nachtigal által úgynevezett Bahr el Ardhe. Ezentúl van az akunga békés és szorgalmas törzs hazája, hol vad rizs is tenyészik. Innen Maistre nyugot felé fordult, hogy Bagirmi-ban vagy Bornuban új élelmi szereket nyerjen. Előbb a szara-törzs földjén ment át, melynek éjszakai része már Bagirmi védnöksége alatt áll, míg a délben apró harcias államok vannak. A szara-törzsbeliék magas termetű erőteljes emberek, de csaknem egészen csupaszon járnak, tengerit és jam gyökeret esznek. A férfiak dárdákat és késeket hordanak, a nők csak csengettyű ékességet viselnek. A tartományon a 3 km. széles Bahr-Szara vagy Kosinar megye át, melyen 40 bennszülött csónakkal hatoltak át. November 7-én Palembang már egészen közel voltak Gundihoz, a hol Nachtigal 1873-ban két hónapig tartózkodott. Innen sűrű bokrokkal borított homokos síkságon át jutottak Lai nevű jelentékeny városba a Ba-Lai partján, mely folyó különbözik a Sharitól, azonban esős időben a két nagy folyó között levő nagy síkság részben vízzel borított. Innen nagyobb részt erdős dombok között ment tovább a Benue felé Joláig, a

hova már Flegel is eljutott. 1893. január elsején érkezett meg ide és itt újból felszerelvén magát márcziusban eljutott a Nigerehez és onnan a tengerpartra. Maistre útjában több helyen ismertette el a benszülöttekkel a francziák fennhatóságát és ezzel a francia érdekkört a németek és angolok mellőzésével csaknem a Csadtóig kiterjesztette.

+ **A Kenia havas vidékén** érdekes geologiai és topografiai kutatásokat tett a jelen évben *Gregory J. W.* természettudós. A Baringo és Hannington tavak mellett több pontot határozott meg az Aberdare hegylánczról Höhnel ellenében kimutatta, hogy nem kettős hegyláncz, melyet az Uriri folyó völgye választotta el; mert az Uriri ugyanaz a Nyiri folyóval és a hegység egyetlen vulkanikus tömeg. A Kenia havasra 3000 lábbal magasabbra hatolt fel, mint előzői, azonban még mindig közel 2000 lábnyira maradt el a csúcstól. Számítása szerint a havas 19,000 láb magas, s nincs rajta kráter, mint Teleki gróf állítja, hanem az egész óriási kopár hóval borított régi vulkán, melyen még most is nagy jégárak vannak, bár kisebbek, mint régen. Gregory sok helynevet gyűjtött össze itt, továbbá a Tana- és Aski-folyók vidékén, melynek vízhálózatát szerinte az eddigi térképeken egészen hibásan jelölték.

+ **Keleti közép afrikába** nagyobb tudományos expedíció indult útnak *Scott-Elliott* vezetése alatt. A kutatók az angol földrajzi társaság támogatásával két esztendeig maradnak itt természet-tudományi tanulmányok végett A Victoria Nyanza környékén meglátogatják az Elgon-hegyet és azután a Stanley által felfedezett Ruvenzori-hegységet akarják alaposan tanulmányozni.

+ **A szomali és galla területek** kikutatásával az olaszok szorgalmasan fáradoznak. A legjelentékenyebb kutató utazás volt *Bottego* kapitányé, ki Grixoni kapitány kíséretében 1892. szeptember havában kelt útra Berberából és a Webi-Shebéli felső részén haladva a Gannale-Diggo-forrás vidékére jutott, hol 28 napig kutatott, meggyőződve róla, hogy ez a folyó a Juba északi mellékfolyója, a nagyobb Gannab azonban 10 napí úttal távolabb dél felé folyik. Ide is elhatoltak az utazók, de azontúl elváltak. Grixoni Bardera felé menve víztelen és lakatlan pusztaságon ment keresztül hét napig, majd a Juba egy mellékfolyója mellett haladva a Luk nevű Szomali törzs tartományán ment át a partokig és így Afrika keleti szarván sokkal nyugotibb irányban haladt előre, mint Robecchi. Bottego maga a Gannabtól nyugotra ment a Juba folyó felső részére, hol meglátogatta a Rudolf- és Kaffa-tavakat és azután a Juba torkolata felé megy.

II. ETHNOGRAPHIA.

+ **Erődépítések Afrikában.** A néger törzsek között sok van, kik rejtett helyekre igyekeznek ellenségeik elől menekülni, a nagy többség azonban igyekszik lakóhelyét úgy választani meg, hogy a természet védő eszközül szolgáljon és ezenkívül még a legtöbb falvat megerősítik. Sík földön is lehetőleg meredek pontokra építik a falavakat és a bejáratok lehetőleg alacsonyak és nehezen megközeltíthetők. (p. Tavetában), ezenkívül faajtajuk is van. A legtöbb falu kerített. Kerítésül csak ritka kivételként használják a követ, éjszakon leggyakrabban a vályogot, délen pedig a deszkát. A kerítések néha igen magasak Kuka városé 20 lábnyi, Kanoé pedig éppen 65 lábnyi. Nem ritka a kettős kerítés sem, különösen oly helyeken, hol (p. Bagirmiban) a népesség csökkenvén az egész terület többé nem népesíthető be. Ily esetekben a külső kerítések lassanként maguktól pusztulnak el. Néha, különösen Felső-Guineában, több egymás mellett levő körből áll a kerítés. A falak tetejére legtöbbnyire töviseket tesznek, némely helyen élő növény a kerítés tövisekkel, mivel az elegendő biztosságot nyújt a nyilak ellen. Kelet-Afrikában az euphorbia sövényeket nagyon használják, mert ezek mérges nedve is védelmül szolgál.

+ **A tarahumare indiánokat** részletes kutatás tárgyává tette Dr. Lumholz Károly. Ez az érdekes törzs Mexikó éjszaki részén lakik barrancákban azaz 3—4000 láb széles földszakadékokban, melyek a Sierra-Madre Chihuahua részét keletről nyugotra átmetszik. Lakóhelyük nagyobb részt barlangok. A tarahumare-indiánok még csaknem tisztán megőrizték ősi szokásaikat, mivel rendkívül félénk természetűek és a spanyolokkal nem érintkeznek. Nagyobb részük alacsony termetű, de erős és munkás nép. Szokásaik és életmódjuk nagyon különbözik az Egyesült-államok déli részében élő barlanglakó indiánokétól.

III. STATISZTIKA.

+ **A világ legnagyobb városai.** Greely A. W. tábornok a washingtoni „National geographic magazine“ folyóiratban a legújabb adatok gondos mérlegelésével összeállította a nagy városok jegyzékét és arra az eredményre jutott, hogy jelenleg már *500-nál több városban van 50.000-nél több lakos* és ezekben összesen mintegy 300 millió ember lakik, azaz a föld népességének legalább egy ötöde nagy városokban él. Legtöbb ily 50 000-nél népesebb város van a következő államokban: Amerikai Egyesült-államokban 85,

Kelet-Indiában 76, Angliában 72, Németországban 47, Oroszországban 34, Franciaországban 33, Japánban 17, Spanyolországban 16, Ausztria-Magyarország területén 15, Olaszországban 14. Tehát a népes városok $\frac{4}{6}$ -e e tiz államban van és ezek közül magában az Egyesült-államokban egy hatodréz. A milliomos városok száma 10 és ebből 3 az Egyesült-államokban van. Feltűnő, hogy e nagy városoknak nagyobb része angol nyelvű vagy angol fenhatóság alatt álló tartományokban van és hogy a nagyobb rész a mérsékelt éghajlat alatt (45—55° között) található.

Nagyság szerint csoportosítva a legnépesebb 100 város a következő :

Sorrend	Számlálás éve	Város	Népesség
1	1891	London (külvárosok nélkül 4.211,056).	5.633,332
2	1891	Páris	2.447,957
3	1892	New-York (külvárosok nélkül 1.801,639).	3.250,000
4		Kanton (Khinában becslés szerint) . . .	1.600,000
5	1890	Berlin	1.579,244
6	1891	Bécs	1.389,684
7	1891	Tokio (Japán)	1.161,800
8	1890	Chicago	1.099,850
9	1890	Philadelphia	1.046,964
10	1889	Szent-Pétervár (nyáron 845,315) . . .	1.003,315
11	1892	Brooklyn	957,163
12	1885	Konstantinápoly	873,565
13	1891	Kalkutta	840,130
14	1891	Bombay	804,470
15	1891	Glasgow (külvárosok nélkül 565,714) . .	792,728
16	1884	Moszkva	753,469
17	1891	Buenos Ayres	561,160
18	1891	Liverpool	517,591
19	1890	Budapest	506,384
20	1891	Manchester	505,343
21	1891	Melbourne	491,378
22	1891	Osaka (Japan)	483,609
23	1891	Brüsszel	482,268
24	1887	Madrid	472,228
25	1891	Varsó	465,272
26	1891	Nápoly	463,172
27	1890	Saint Louis (Egyesült-államok) . . .	451,770

Sorrend	Számlálás éve	Város	Népesség
28	1891	Madras (Keletindia)	449,950
29	1890	Boston	448,477
30	1890	Baltimore	434,439
31	1891	Birmingham	429,171
32	1890	Amsterdam	417,539
33	1891	Lyon	416,029
34	1891	Marseilles	403,749
35	1891	Sidney	386,400
36	1891	Kopenhága (külvárosok nélkül 312,387)	375,251
37	1882	Kairo	368,108
38	1891	Leeds (Anglia)	367,506
39	1890	Lipcse (külváros nélkül 293,525)	353,272
40	1891	Dublin (külvárosok nélkül 254,709)	361,891
41	1890	München	348,317
42	1890	Boroszló	335,174
43	1890	Hamburg	329,923
44	1890	Mexico	329,535
45	1891	Sheffidd (Anglia)	324,243
46	1890	Odessa	313,687
47	1891	Haidarabad (India)	312,390
48	1890	San Francisco	298,993
49	1884	Kioto (Japan)	297,527
50	1890	Cincinnati	296,908
51	1881	Milano (Olaszország)	295,543
52	1890	Köln	281,273
53	1892	Buffalo (Egyesült államok)	278,727
54	1890	Drezda	276,085
55	1872	Rio de Janeiro	274,972
56	1881	Róma	273,268
57	1891	Lucknow (India)	273,090
58	1887	Barcelona (Spanyolország)	272,481
59	1890	Cleveland (Egyesült-államok)	261,353
60	1891	Edinburgh	261,261
61	1891	Belfast (Anglia)	255,896
62	1890	Bordeaux	252,415
63	1890	Stockholm	246,564
64	1878	Lissabon	246,343
65	1890	New-Orleans	242,039

Sorrend	Számlálás éve	Város	Népesség
66	1890	Pittsburg (Egyesült-államok)	238,617
67	1890	Washington	230,392
68	1881	Turin	230,182
69	1891	Antwerpen	227,225
70	1891	Benares (India)	222,520
71	1876	Bukarest	221,665
72	1891	Bristol (Anglia)	221,805
73	1891	Hongkong (Khina)	221,441
74	1891	Montreal (Kanada)	216,650
75	1891	Bradford (Anglia)	216,361
76	1891	Nottingham (Anglia)	211,984
77	1890	Rotterdam	209,136
78	1890	Detroit (Egyesült-államok)	205,876
79	1887	Palermo (Olaszország)	205,712
80	1891	West Ham (Anglia)	204,962
81	1890	Milwaukee (Egyesült-államok)	204,468
82	1890	Magdeburg (Németország)	202,235
83	1891	Lille (Franciaország)	201,111
84	1892	Alexandria	200,755
85	1885	Santjago (Chile)	200,000
86	1891	Kingston-on-Hull (Anglia)	199,991
87	1888	Havana	198,261
88	1891	Salford (Anglia)	198,136
89	1888	Riga (Oroszország)	195,668
90	1891	Delhi (India)	193,580
91	1888	Kherkoff (Oroszország)	188,496
92	1891	Mandalay (India)	187,910
93	1891	Newcastle (Anglia)	186,345
94	1891	Singapore	184,554
95	1890	Prága	184,109
96	1891	Kiew	183,640
97	1891	Cawnpore (India)	183,210
98	1891	Newark (Egyesült-államok)	181,830
99	1891	Toronto (Kanada)	181,220
100	1891	Rangoon (India)	181,210

Látható e kimutatásból, hogy szerzőnk Khina nagy városait Kanton és Hongkong kivételével mellőzte és más helyeken igen régi adatokat közöl, úgy hogy a valóságban sok városnak (köztök Buda-

pestnek is) ma jelentékenyen több lakosa van és az itt felsorolt 100 nagy város legtöbbje, már most negyedmilliónál több népességű.

A felsorolt 100 nagy város közül 52 angol nyelvterületen van és pedig 2 Ausztráliában, 2 Kanadában, 1 Khinában, 2 Egyiptomban, 11 Kelet-Indiában, 17 Nagy-Britanniában és 17 az Egyesült államokban. Európa és Amerika mérsékelt égöv alatt minden két millió lakosra jut egy nagy város legalább százezer lakossal, Oroszországban már csak 9, Kelet-Indiában 10 millió lakosra. Hogy a nagy városok legnagyobb része a jelen században népesedett meg köztudomásu. Az amerikai Egyesült-államokban a jelen század elején még egy városnak sem volt százezer lakosa, ma ilyen van 48. Angliában a század elején csak London volt nagy város, ma 24-nek van több mint százezer lakosa.

+ **Dániában** a legújabb népszámlálás adatai szerint jelenleg 2.172,386 lélek van, 10·3 százalékkal több, mint 1880-ban. Ezek közül földműveléssel csak 882,000 lélek foglalkozik (40·6 százalék, előbb 46·9), iparral 24·6, kereskedelemmel 7·9, hajózással és halászattal 2·7 százalék. A nyilvános gyámolításból élők száma 29,000-ről 39,000-re emelkedett és így szaporodásuk aránylag nagyobb, mint a népesség számának a gyarapodása. A gyermek halandóság apadt és egyuttal az öreg emberek száma is. A lakosság csaknem egészen (98·5 százalék) evangélikus hitvallásu.

+ **Vasútak Afrikában.** A földgömb egyes részei között még mindig Afrikában van a legkevesebb vasút, mivel Egyiptom, Algír és a Fokföld kivételével itt valóságos vasuti hálózat nincs is, mindamelllett már 1892 végén Afrikában is meghaladta a vasutak hossza a 10,000 km.-t és csaknem minden vidéken megkezdődött a vasút építés vagy legalább a tervezések. Az egyes államokban e fennálló vasutak hossza kilométerekben a következő volt: Fokföldön 4050, Algírban 3030, Egyiptomban 1718, Tunisban 320, Angolában 225, Transvaalban 300, Mozambiqueban 168, Reunion szigetén 120, Mauritius szigetén 106. Ezenkívül Szenegambiában és a francia Szudánban 432, a Kongó államban 23, Német Kelet-Afrikában 140, Brit Kelet-Afrikában 5, Erythraeában 25 km. hosszú vasút volt működésben, összesen tehát 10,662 km. A munkálat alatt levő vasutak közt van két-három igen nagy kiterjedésű: Algirtól a nagy Szahara-vasút a Csadtóig és Szenegambiáig, Brit Kelet-Afrikában Mombazától a Victória-tóig és a Kongó államban a parttól Leopold villéig. Említésre méltó még az is, hogy az angol kormány a Fok-

földön levő táviró hálózatot Mashonán keresztül összeköttetésbe akarja hozni az egyptomi hálózattal.

IV. VEGYESEK.

Valódi fölfedező utak az ó korban. A kereskedés egyhangúsága mellett az alexandriai periódusban lényegtelen fölfedezések történtek: mind a mellett valóságos fölfedezéssel is találkozunk, melyre Eudoxus indiai útja szolgáltatott alkalmat. Eudoxus szülővárosából Cyzieustól II. Ptolemaeus Euergetes udvarába küldetett. Itt a Nilusra vonatkozó adatok föl kutatásával foglalkozott. Egy alkalommal egy idegent hoztak a király udvarába, kit az Erytreitengeren egymagában találtak egy hajón. Mikor már valamennyire megtanult görögül, elmondta, hogy Indiából jött s a vihartól elkapva társai éhen haltak, egyedül ő maradt életben. Ajánkozott, hogy egy hajót elvezet Indiába; az ajánlat elfogadtatott s a vállalkozók között volt Eudoxus is. Útjuk sikerült s hajójuk fűszerek és drágakövekkel terhelve tért vissza; a király mindezt magának tartotta meg. Halála után (117-ben) neje újra megbizta Eudoxust az indiai úttal s nagyobb személyzetet adott melléje. El is járt megbízatásában szerencsésen, de visszatértekor a kedvezőtlen szelek Aethiópián túlra sodorták. A lakosok szívesen is fogadták s ő egynehány szavukat le is irta. Hazatérte alkalmával egy faragott hajó-orrot hozott magával, mely egy nyugati hajótól származott. E hajó-orrban fölismerték a gadesi divatú hajót, sőt azt is mondták, hogy egy hajó Mauretania partján a Lixus torkolatából indult ki és többet nem tért vissza.

Erre haza megy Cyzicusba, eladja vagyonát és Gadesbe utazik. Itt egy nagy gályát s két könnyű juráta hajót készített; természet tudósokat, többféle mesterembert és tánczos leányokat visz magával s elindult Afrika nyugati partján dél felé. Eleinte szépen halad, de később partra dobja a szél, hajója összetörik; ő ekkor a hajó romjaiból bárkát csináltat s miután készletét megmentette, tovább megy. Utjában azt tapasztalja, hogy a nyugati parton ugyanazt a nyelvet beszélnek, mint a keletin. E terület Bochus birodalmához tartozott. Hajói gyengék lévén visszafordult és szárazföldi uton Bochushoz megy, hogy őt új hajó kiállítására birja, de még élete is veszélyben forog, tehát római területre menekült s innen szerencsésen Gadesbe jutott. Minthogy előbbi kirándulása alkalmával egy fával borított szigetet vett észre, újra felszerelt egy nagy hajót és egy tutajt, vitt magával földmivelő gyarmatosokat és épület anyagot,

hogy a telet ott töltse . . . Itt a szöveg megszakad, de Posidonius is azt állítja, hogy Afrika megkerülhető. Ezt az állítást Strabo mesének nevezi és megvetéssel utasítja vissza.

Bunburry, A history of ancient geography II. kötete után

Közli: **Laukó Albert.**

+ **Emin pasa halála**, melyet már oly sokszor hirdettek és ismét megczáfoltak, most csaknem biztosnak tartható, mivel egy Udsid-siból visszatért Surann nevű missionarius részleteket is volt képes elmondani. Ezek szerint Emin pasa a jelen év elején az arabok ellen háborút folytatott és a Lualaba mentén a Stanley-vizesés felé haladt. Február 26-án Saidie-Bin-Abed főnök találkozott vele, s megismerve őt e szavakat mondá: „Te vagy Emin, ki megölte az arabokat Victoria Nyanzána! és rögtön levágta fejét. Erre Emin 60 nubiai kísérelését is megölték és a holttesteket állítólag megették. Surann állítását egy angol hadnagy levele is megerősíti, ki még azt is elmondja, hogy Saidie Tippto Tippnek, a híres rabszolgakereskedőnek rokona és hogy az a nevezett rabszolgakereskedő Moharra nevű testvérének parancsára ölte meg Emin pasát. Csaknem egyidejűleg Emin pasa halálhírével érkezett meg Európába a híres utazónak Afrika bensejében született kis leánya, ki attól az időtől fogva, midőn Emin Stanleyvel a partokhoz ment, Bagamojiban tartózkodott.

+ **Herman Ottónak** a tihanyi halászközpontokról írt és a „Földrajzi Közlemények“-ben megjelent dolgozatát a londoni földrajzi társaság „Geographical Journal“-ja bő kivonatban ismerteti és ez alkalommal megjegyzi, hogy Éjszak-Amerikában Long Island Sound mellett hasonló példát lehet találni. A „New Haven Commissioner“ által kiosztott helyeket ugyan is az osztriga halászok külön nevekre keresztelik el, melyek később bizonyos helynevek lesznek. A tihanyi helyneveknek az a feladata, hogy a magaslatokon levő örök a csónakokban levő halászközpontok a halak helyét pontosan megjelöljék, Cronwallban is szokásos és pedig sajátságosan ugyanazon módon.

+ **Nyugot Európa tenger alatt.** Prestwich József az angol tudományos társaságban azt igyekezett közelebb bebizonyítani, hogy Nyugat-Európa és a Földközi-tenger partvidékei a jégkorszak végén, közvetlen a neolith korszak előtt tengervíz alatt voltak. A főbizonyíték a csontos breccia és löszrétegek és némely szórványos állat maradványok. Prestwich azt hiszi, hogy e sülyedés rövid ideig tartott, s azért nem képződhetett állandó réteg. A főnyomokat

Franciaország északi és déli partjain, Gibraltarban, Sziciliában, Máltában s Görögországban találta. Van néhány nyom Palestinában is, de oly csekély, hogy itt aligha lehetett sülyedés. Afrika északi partjain Tetuanban és Oranban lehet kimutatni a sülyedést, de már távolabb kelet felé kevés nyom van és valószínű is, hogy a tenger nem terjedett a libyai sivatagon túl. Érdekes még feljegyeznünk hogy Prestwich nézete szerint a jégkorszak végének meghatározásában helyesebb 10—12 ezer esztendő-t számlálni, mint 90 ezret, a hogy többen állítják.

+ A **Tátra hegységről** érdekes tanulmány jelent meg Dr. *Grizzinger* Károlytól a bécsi földrajzi társulat közlönyében. Tisztán physikailag foglalkozik a hegységgel, különös részletességgel tárgyalva a tengerszemeket és hőmérsékletet. A hegységben három önálló csoportot különböztet meg: Liptói-havasok, Magas Tátra és bélai mészhegyek. A közép magasság 5828 láb. A hegységben levő 120 tó közül 113 a Magas Tátrában van és kivétel nélkül a granit hegységben, a mészrétegekben egy sem, épen úgy mint a pyrenai hegységben és a keleti Alpoknál. A tavak 80%-a 5000—7200 láb közt fekszik és többnyire a hegység déli oldalán. Nyugotról kelet felé szaporodik számuk és mindig feljebb találhatók, mely jelenség is arra mutat, hogy a jégkorszakból maradtak fenn. Érdekes *Grizzinger* kutatása arról, hogy a tavak vízének hőmérséklete a mélység arányában apad. A hőmérsékleti viszonyok tanulmányozásából azt az eredményt vonja le, hogy a Tátra-hegységnek nagy hatása van a hőmérséklete. Az északi részen az ősz melegebb, mint a tavasz, déli részen ellenben az ellenkező viszony van. Sajnos, hogy a csúcsokon nincs meteorológiai állomás. Éjszaken a nyugoti, délen pedig az északi szelek uralkodnak. Valószínű, hogy itt van oly meleg szél, mint az alpesi „Föhn“ legalább télen és ez okozza a hőmérséklet nagy eltérését a két oldalon. Ködök az északi részen decemberben, a déli részen novemberben mutatkoznak leginkább, de átlag gyakoribbak az északi részen.

+ A **Sinai-hegyről** Sayce A. H. tanár az „Asiatic quaterly review“-ban kétségbe vonja, hogy a Sinai-félszigeten e néven szereplő hegyvel ugyanazonos volna. Nézete szerint ezt a hegyet a második században élt keresztyén remeték kezdték a Sinai-hegység tartani, de már akkor sokan tiltakoztak az elnevezés ellen, habár az mindannak daczára napjainkig érvényben maradt. Az ótestamentom adatai és egyes egyiptomi emlékek azonban ellene mondanak e hitnek. A Mózes könyvében említett „Yam Suf“, melyet Veres-

tengernek fordítottak, nézete szerint az Akaba-öbölnek felel meg és e szerint a valóságos Sinai-hegy, mely Midian és Edom határán feküdt, a Seir-hegységben keresendő a régi Kadesch-barnea szent hely közelében, melynek helyét Ain Quadis mellett nem rég fedezték fel.

+ **Jupiter ötödik holdját** fedezte fel mult év őszén Barnard, a Lick-féle observatorium híres csillagásza. Mivel a Hold nagyon közel van a bolygóhoz, méreteit egészen pontosan megállapítani nem lehetett, valószínű hogy átmérője csak 150—180 km. Pályája meglehetősen összevág a Jupiter egyenlítőjének síkjával és így nem új gyarapodása a Jupiter bolygó családjának. Körforgásának ideje körülbelül 11 óra 49'6 percz. Barnard felfedezése óta, ki azt a Lick-féle intézet híres 36 hüvelyknyi távcsővével tette, Princetownban Reednek is sikerült az új bolygót egy 23 hüvelyknyi távcsővel megfigyelnie s az ő adatai Barnardéival összehasonlítva azt az eredményt mutatják, hogy az új hold körforgásának ideje 11 óra 57 percz.

+ **Helgoland-sziget pusztulásának** meggátolása végett a német kormány hydrotechnikusokat küldött ki a pusztulás okának megvizsgálására. A kutatások szerint nemcsak a tenger hullámai rongálják a szigetet, hanem a fagy is. A hullámok vize és az esővíz ugyanis nagy mennyiségben szokott összegyülni a nagyobb részt ferdén álló kőrétegekben, a hol télen megfagynak és ily módon a víz terjeszkedése által egész kőrétegek lepattognak vagy legalább az önmagában lágy kőzet annyira meglazul, hogy a hullámok erejének nem tud ellenállani és egymásután elpusztul. Hogy ezt a folyamatot meggátolják avagy legalább enyhítsék, javaslatba hozták, hogy a hullámok által elérhető sziklarészeket czementtel vonják be. Csakhogy a nagy partvédelem költségei igen nagyok lennének.

+ **A Fekete-tenger multjára** vonatkozólag érdekes tanulmányokat tett Andrussof orosz geologus. Ez a tenger a pliocen korszakban még nem állott összeköttetésben a Földközi-tengerrel, mivel az Aegei-tenger helyén száraz föld volt, de azért már egész területét édes víz borította, mely víz Oroszország déli részét is elfedte. A Krim félszigeten némely rétegek, de különösen az édes víz kagylók nagy száma bizonyította ezt a nézetet. A kagylók egy része ugyanazonos a Kaspi-tengerben élőkkel. Andrussof azt hiszi, hogy a Bosporus és a Dardanellák is megvoltak már a pliocen korszakban, de csak mint folyómedrek.

+ **Pompeya-város.** Guatemala közép-amerikai köztársá-

ságban, hol már Kolumbus korát megelőző időből igen sok régiséget találtak, közelebb egy eltemetett várost találtak. A de Agua nevű híres tűzokádó hegy alján 3 km. távolságban keletre Santjago de los Caballerostól Alvarado J. Manuel birtokán már régebben több régiséget találtak, és azért a birtokos ásatásokat rendelt el és egyszerre különböző helyen egy pár méter mélységben egész csoport indián régiséget találtak, köztük sok értékes ritkaságot, mint metszett és festett üvegeket igen jó állapotban. Ércznek semmi nyoma. A legérdekesebb, hogy az egész telep kétségkívül eltemetett város és ezért a felfedező a híres olaszországi eltemetett helyről Pompeyanak nevezte el. Most már több épületet ástak ki egészen, melyeknek épen semmi rokonvonásuk nincs a történetileg ismert épületekkel. Az épületek alatt számos csontváz volt szétszórva, mintha a halál egészen váratlanul érte volna őket, egyik ül, a másik fekszik. Ezenkívül nagy agyag edényekben is találtak koponyákat különféle helyzetben, minden koponya szájában sajátságos zöld drágakő és orrán másféle drágakőből készült gyűrű volt. A csontvázak homloka magas és széles a pofacsontok és állak is igen jellemzők. Az eltemetett város korát még eddig nem lehetett megállapítani, de a lelet kétségkívül kiváló fontosságú.

+ **Bassorah-város** a Perzsai-öböl mellett a Chat-el-Arab torkolatánál a legutóbbi években jelentékenyen gyarapodik és csakhamar az egész Tigris és Eufrát deltájának fő kereskedelmi helyévé lesz. A városnak az 1862-iki kholerajárvány után csak 4000 lakosa volt, de 1886-ban már ismét 60,000 lakost olvastak meg itt és azóta is folyton gyarapodik. A környék mocsaros talaját több százezer ailánthus fa elültetése által jelentékenyen megjavították, a lázak ritkábbak és nagy szűrőgépek létesítése folytán a folyóvíz is ihatóbb. Minden utcát petroleumlámpával világítanak. A régi hírhedt néger városrész helyén csinos új város keletkezett és a folyó partján 40 méter szélességben csaknem 2 km. hosszú földszallagot nyertek. Építettek újabban petroleumraktárt és elevátort. Különösen emelkedett Bassorah vagy másként Basra kereskedelmi forgalma 1892-ben azáltal, hogy a Chat-el-Arab legnagyobb mellékfolyóján a Karunon, megkezdődött a gőzhajózás és ezáltal eddig a tengeri forgalomtól teljesen elzárt két perzsa tartománynak Bassorah lett a kereskedelmi központja.

+ **Zsidó gyarmatosok Kanadában.** Hirsch báró kezdeményezésére néhány év óta Kanadában, Oxbowtól nyugotra Assiniboiában szegény zsidó családokat telepítettek le. A telepítés aránylag jó

sikerült. Eddig mintegy 130 család él a telepen, kik közül 30 önkéntesen jött e helyre. Minden család külön házat és kertet kap, s a mezőn búzát, zabot és lent termesztenek. Hirsch városban nagy raktárt állítottak fel, melyből valóban igen olcsó áron adnak a telepeseknek butorokat, ruhát, buzát, lisztet, sőt az első évben, míg az aratást be nem fejezik hitelre is.

+ **Robinson Crusoe szigetének**, a Dél-Amerika nyugoti partján levő Juan Fernandeznek, különös nevezetességei voltak az apró kerek fehér kövek, melyeket rendszeren csengettyű köveknek neveztek. Dr. *Pöhlmann* mineralog közelebb a sant-jagói német tudományos egyesületben saját tapasztalatai és vizsgálatai alapján érdekes előadást tartott e kövekről. Hófehér mogyoró nagyságu vagy nagyobb (egész fej nagyságu) kövek ezek, leginkább a Bahia del Padre öböl partján. A kövek csaknem tiszta magnesitok igen csekély kovasav, mész, agyag és vasoxydul keverékkel. Képződése következő: Több méter vastag lapillis és vulkani bombákból álló rétegben fehér concretiók képződnek, melyek az időről-időre lehulló rétegekkel a partra jönnek, s itt a víz gömbölyü alakot ad nekik. A concretiókra az anyagot az ottani bazaltokban nagyon gyakori és könnyen szétbomolható olivin adja. A csengettyű köveket technikailag felhasználni alig lehet, mivel aránylag ritkák.

+ **A Gunong-Kerban-hegyet**, mely Perag hátsó indiai állam legmagasabb (2172 m.) csúcsa, megmászta Lefroi G. A. francia mérnök 1500 méter magasságig. A Kerban szürke gránitból áll, azonfelül palarétege van, mely igen könnyen elmosódik, mint azt sok hegyszakadék bizonyítja. A flóra különbözősége is rögtön megmutatja 1500 méter magasságban a palaréteg kezdődését.

+ **Eltűnt tó**. Pár évvel ezelőtt Kalifornia délyugati részén egy mélyedésben a Kolorado folyó beömlése folytán nagy tó keletkezett, a híres Salton-tó. Mivel azonban a folyó vizének beömlése nem volt tartós és a forró éghajlat miatt itt a kigőzölgés igen jelentékeny, a tó csakhamar eltűnt. Most újból alakulóban van. A hegységekben beállott nagy havazás ugyanis áradóvá tette a Koloradot és az most két ágat bocsátott a régi mederbe, hol több laguna keletkezett, melyek közül e legnagyobb 260 km.² területű és ezt csak egy kis terület választja el már a régi kiszáradt Salton tó helyétől, hol valószínűleg újból tavat fog alkotni. Mivel a Kolorado folyó jelen medre évek óta mindinkább kiszáposodik, nagyon valószínű, hogy rövid idő alatt nem is fog a Kaliforniai öböl felé menni, hanem esetleg a Salton-tóba fog ömleni.

+ **Kauri gum bányászat Uj-Zeelandban.** Uj-Zeeland szigetén főképp Aucklandtól éjszakra nagyobb mennyiségben fordul elő a Kauri gum nevű kereskedelmi cikk, mely régi idők maradványa, s kopal helyett használható. A kauri gumot nagyban bányásszák s 1892-ben öt millió forint értékénél többet vittek ki innen. Közelebb Dalmáciából ide vetődött néhány munkás igen szerencsésen, bányászott és ennek híre nagy zajt okozván, Dalmáciából s Istriából nagyon sokan jönnek ide szerencsét próbálni, oly annyira, hogy az uj-zeelandi angolok, hasonlóképp a tótokat üldöző yankeekhez hangosan követelik a kormánytól, tiltsa meg idegeneknek a kauri gum bányászatát.

+ **A déli sark vidék** kikutatására már rég nem indult nagyobb tudományos expedíció és ezért a szakemberek nagy érdeklődéssel néznek az „Antartic“ nevű (előbb „Cap Nor“) hatalmas norvég czethalászó gőzös útjának eredménye elé. Ez a gőzös szeptember közepén indult el Tömsbergből 26 matrózzal és egyenesen a Crozet szigetekhez s azután Kerguelen mellé megy, de utasítása van, hogy ha a jég viszonyok engedik, keresse fel a 75—78° d. sz. közt levő Dél-Victória-földet is, melynek közelében Ross állítása szerint sok czethal van. Ha a körülmények úgy kívánják, a hajó télére Ausztrália közelébe jő, s Macquarie, Emerald, Campbell és Auckland környékén fog halászni, de nyárára ismét dél felé hatol, s lehetőleg minél messzebb. Mivel a hajó eredeti uti terve is oly vidékekre szól, melyeket csak Ross látogatott meg, kapitánya Bull a norvég egyetem és meteorologiai intézet részéről kellő eszközökkel és felszereléssel láttatott el, hogy tudományos észleleteket is tessen.

+ **Az Ararat-hegyet** egy svájci vezető kíséretében szerencsésen megmászta két Lynch nevű angol turista. Hét és fél órai utat tettek meg a csúcsig a hóvonaltól kezdve, de veszély nélküli jutottak fel szeptember 19-én s több érdekes fénykép felvételt eszközölhettek. A hegy megmászása két napot vett igénybe és az örök hó alján háltak meg.

+ **Uj romok a Mashona-földön.** Swan a Limpopo partján Lossani mellett számos régi romot fedezett fel újabban, melyek jellege a zimbabuei nagy temploméra emlékeztetett, s anyagjuk is ugyanazon gnéissos gránit. A romok között számos templom volt, melynek átmérője az őszi napijegyen nap sugarának iránya szerint terveltetett. Más 12 hasonló rom van még Lipokole Hills, Szemalali, Maclutsie és Ipagi mellett. Kettő ezek közül határozottan erőd volt,

melyek másként voltak építve, mint a templomok. Semalali mellett Swan egy pár sírt is felásatott és a csontokon kívül köveket, s több cserepet talált, többek közt igen csinos terracotta szobrokat a napról s egy érdekes elefántcsont ékítményt. A holttestet valószínűleg elégették. Swan abban a nézetben van, hogy a templom romok ívének pontos megmérése és az ecliptika elhajlásának kiszámítása alapján meglehetne tudni azok építésének korát. Ő nagyjából 2000 évre teszi Kr. e., de maga sem tartja számítását biztosnak.

† **Uj-Zeeland** sziget északi részén *Park* Jakab bányász-tanár granit és gneisi sziklákat fedezett fel. Eddig egyáltalán nem találtak az északi szigeten palaeozoikus jegeczes sziklákat, melynek a déli szigeten Otago és Nelson tartományokban nagyon kifejtettek és ez a körülmény a geológok között sajtóságot vitákra adott alkalmat. *Park* feltalálta most a sziklákat King-hegyében a Mangaona- és Turitea-folyók összefolyásához közel mésztartalmu hegyek által körülvéve. A gránit tömegek nagyobb része víztől rongált, de nagy szegletes tömbök is találhatóak. *Park* nézete szerint a szigetnek ez a része a siluri korszakból való és ha ez áll, felfedezése geologilag igen nagy fontosságu. A legrégebb sziklák Uj-Zeelandban cambria-jellegűek és még nincsenek összeköttetésben vulkanikus tevékenységgel. A siluri korszakban a kitört láva savas, a devoniban aljas a szénkorszakban ismét savas jellegű. A perm korszaktól az eocen korszakig a vulkanikus tevékenység szünetelt, de az utóbbi korszak végén nagy vulkani kitörések voltak, melyek nagyon megváltoztatták a sziget külső alakját s talán okozói voltak mint *Hochstetter* is gyanította, hogy a nyugoti parton egy nagy szárazföldi terület elsüllyedt. Másik nagy kitörés volt a pliocen korszakban, valamint a jelen korszakban is gyakori volt a vulkanikus kitörés.

† **Schleswig partjának változásairól** nagy szorgalommal gyűjtötte össze a történeti adatokat *Dr. Hansen R.* a *Petermann-féle folyóirat* egyik újabb füzetében. A legelső adatok a 13-ik századból valók, midőn már több változást jegyeztek fel Éjszaki Friesland partjain a legjellemzőbb adatok, hogy *Nordstard* sziget sokkal nagyobb volt mint jelenleg, az *Eider* főcsatornája összeköttetésben állott a *Heverrel*, s az *Eiderstedt* félsziget akkor négy külön félszigetből állott. A 14-ik században új csatorna képződött, melyből a *Hever* főcsatornája lett 1362-ben, midőn a vidék népességét a fekete halál is nagyon megrongálta és ennek következtében a gátakra nem ügyelhetek fel eléggé, a tenger kiöntött, s *Nord-*

strand éjszaknyugati részét elpusztította. Ekkor keletkezett a ma is látható patkó alakú sziget. A száraz föld déli részén levő szigeteket azonban a katasztrófa nem érintette, s ezek egy része lassankint össze is nőtt, s az Eider régi éjszaki csatornája is szárazzá lett, úgy hogy 1634 körül az Eiderstedt félsziget már majdnem jelenlegi alakját vette fel. Ebben az évben következett be a másik nagy katasztrófa, midőn a tenger vize elborította Nordstandot, hat ezer embernél több pusztult el és sokan vándoroltak ki. A régi telepek közül ma már csak Pellworm szigetén maradt meg egy, a többiek új telepek Hollandból és Brabantból. A későbbi változások kevésbé jelentékenyek és ma a gátak oly karban vannak, hogy nagyobb veszélytől nem lehet tartani.

† **Távirda a Nyassza-tóig**. A Fokföldtől már van távirdai összeköttetése Salisbury erődnek a Mas-hona földön (17° 42' d. sz. és 31° 3' kel. h. Gr.) melyet most Közép-Afrikán keresztül a Nyanza tóig akarnak kiterjeszteni. Mivel a termita hangyák e vidéken nagyon elterjedtek, a távirda huzalokat nem fa-, hanem vasoszlopokra fektetik. A Zambezi-folyón át a huzalt egy 800 m. széles helyen oly magasra építik, hogy a hajók kényelmesen elvitörülhassanak alatta.

† **Aldabra-szigetek.** A Madagaskartól délnyugatra fekvő és Seychelle-szigetcsoporttal egy angol hatóság alá tartozó Aldabraszigetcsoport apró 60 méter magasságig emelkedő korall szigetekből áll, melyek összes területe csak 12200 hektár. A partokat mangrovek borítják, melyeken, mint más törpe fákon, tenyészik az orchilla fű, a melyet Londonban tonnánként 45 font sterlingen vásárolnak. A kis sziget csoport főnevezetessége az óriási teknősbéka (testudo elephanthina), mely oly nagy, mint a Galapagos-szigetcsoporton Dél-Amerika mellett honos testudo elephantopus. Ennek vadászata végett Aldabra-szigeten egy Spurs Jakab nevű angol telepet létesített. Az óriási teknősbékák száma szerinte alig több egy ezernél. Sokkal gyakoribb az ehető tengeri teknőcz, melyből itt évenként 12—15 ezret fognak össze, de a legnagyobb rész elpusztul, mielőtt Londonba jutna, mivel az árnyékota és tengeri vizet szeretik. Maheban egy 300—450 fontos teknősbékát 18—30 rupiával fizetik. Aldabrában ezenkívül kitűnő osztrigák tenyésznek. Növényt tenyészteni alig lehet eső hiány miatt, de Cosmoledo-szigeten sok kecske él.

(Vége a XXI. kötetnek.)

TORDA, ARANYOSSZÉK, TOROCZKÓ

MAGYAR (SZÉKELY) NÉPE.

NÉPRAJZI TANULMÁNY.

IRTA

Dr. JANKÓ JÁNOS.

A „FÖLDRAJZI KÖZLEMÉNYEK“ 1893. (XXI.) ÉVFOLYAMÁNAK
VIII. IX. X. FÜZETE.

BUDAPEST, 1893.

Előszó.

E dolgozatban Torda, a volt Aranyosszék és Toroczkó magyarsága ethnographiájának alapjait foglalom össze. Anyagomat a nép közt való közvetlen gyűjtésből meritem, de figyelembe veszem az ezen vidékre vonatkozó eddigi irodalmi feljegyzéseket is, amennyiben ezek tudomásomra jutottak.

A történet figyelmeztetett arra, hogy Torda, Aranyosszék s Toroczkó népében három különböző népséggel van dolgom, amint azt a hármás czim kifejezi. Utazásaimat tehát, melyek az 1892. évi junius közepétől szeptember elejéig tartottak, úgy rendeztem, hogy elsőben is semmit sem vesztegelve Tordán és vidékén egyenesen Toroczkóra utaztam, ahol egy folytában két hetet dolgoztam. Innen további két hétre Kövendre, a volt Aranyosszék legmagyarabb és legunitáriusbbb községébe tettem át székhelyemet, ugyancsak a vidékre való bővebb bepillantás nélkül, hogy az itt látottak észleleteimben ne befolyásoljanak. Csak Kövendnek, melyet a történelem az aranyosszéki falvak prototyponjának állított elém, alapos ismerete után vettem sorjába a többi húsz aranyosszéki falút és Felvincz városát, még pedig elsőben és egyenkint a magyarokat, azután egy külön ezen célra tett körútban az eloláhosodottakat. A falvak ez egyenkinti bejárása huszonyolcz napot igényelt, mely időből a kisebb vagy közelfekvő falvakra kevesebb, a nagyobb vagy távolabb fekvőkre 2—3 napot fordítottam. Ezután következett Torda városa, melyben a közigazgatás és értelmiség vállvetett segítségével két hét alatt munkámat bevégeztem. Befejezésül aztán egy hetet Eisenerzben, Felső-Stájerországban töltöttem, ahonnan t. i. a toroczkóiak magokat származtatják. Tizenegy hét rövid idő ugyan, de ez idő szakadatlan munkában telt el; minő eredménnyel? bizonyítsa e dolgozat.

Az anyag összegyűjtésében elért eredményt első sorban azon anyagi támogatásnak köszönhetem, melyben tudományos társula-

tok és az érdekelt terület nemeslelkűen részesítettek. Ez meggyor-
sította az utazást és sok oly akadályt háritott el, melyek legyő-
zése egyébként igen sok időt kívánt volna. Az utazások költségeit
fedezték a *Magyar Földrajzi Társaság*, az *Erdélyi Múzeum-Egyesület*,
a *volt Aranyosszéki Közbirtokosság*, *Torda* és *Toroczkó* városok.
Legyen szabad e helyen forró köszönetemet kifejeznem ezen in-
tézetek és intézményeknek nemeslelkű adományaikért.

Az anyag összegyűjtésében az intelligencia, különösen a
papi és tanítói kar, polgárság és parasztság vállatva segített. Nem
segítettek ők, munkatársaim voltak, kik előítélet nélkül elfogulatla-
nul őszintén közlöttek velem mindent, amit feladatomhoz tartozó-
nak vélték.

Befolyásukkal támogattak *Rédiger Béla*, Torda-Aranyos vár-
megye alispánja, *Velits Ödön*, Torda város polgármestere; *Asz-
talos Gábor*, főszolgabíró Toroczkón, *Gál Mór* bíró Kövenden,
Mészáros István polgármester Felvinczen, *Magyari Efraim* rendőr-
kapitány ugyanott, *Jakab Gergely* rendőrkapitány, *Csongvay Do-
mocos* polgármesterhelyettes, és *Krémer György* bányanagy Tordán,
továbbá igen sok útbaigazítást adtak *Wolf Gyula* gyógyszerész,
Weress Sándor ügyvéd, mindkettő Tordán, *Endes J.* körjegyző
Toroczkón, ki igen érdekes, részben mult századbeli, részben újabb
népköltési gyűjteménnyel ajándékozott meg, és *Nagy Titusz* bíró
Mészkon.

A papság akár unitarius, akár reformatus, lutheranus vagy
katholikus volt az, mindig és mindenütt a legteljesebb készséggel
és legszivesebb jóakarattal adott meg minden adatot, mire szüksé-
gem volt; így: *Gál Miklós* (unit.) Toroczkón, *Gál István* (unit.)
Kövenden, *Orbók Ferencz* (unit.) Várfalván, *Létai Máté* (unit.) Ara-
nyos-Rákoson, *Lőrincz Ferencz* (kath.) és *Létai Domocos* (unit.)
Sinfalván, *Miklósi József* (ref.) és *Dali Ádám* (unit.) Alsó- és Felső-
Szent-Mihályfalván, *Bertalan József* (ref.) Aranyos-Polyánban,
Papp István (ref.) Székely-Kocsárdon, *Kovács Lajos* (kath.) Fel-
vinczen, *Tarcsafalvi Pál* (unit.) Mészkon, *Székely László* (unit.)
Csegezben, *Simon Antal* (ref.) és *Csegezi László* (unit.) Bágyon-
ban, *Zsigmond Lajos* (ref.) Kercsedén, *Nagy István* (ref.) Harasz-
toson, *Füzi Sándor* (ref.) Tordán.

Az értelmes tanítói karból munkatársaim voltak: *Pálfi János*
igazgató és *Derzsi Domocos* Toroczkón, *Kriza Sándor* Kövenden,
Kanyaró Mihály Várfalván, *Gábor József* Alsó-Szent-Mihályfalván,
Csiki István és *Ercse János* Felvinczen.

Végül egyenkint kívánom megnevezni azokat, kiktől e munkám alapanyagát gyűjtöttem egybe: Toroczkón: *Tamás Simon* és *Vajda György* a bányász dolgokról, *Vernes József* kerekas mester a régi butorzátról, *Botár Andor* bíró családja a ruházatról, különösen a női ruházatról *Czeplédi Andor* a specialis toroczkói szűcsmesterségről, *Botár János* a férfiszabó mesterségről, *Király Istvánné* szül. Kriza Ilona a szövés-fonás mesterségről, *Pál Simon* a kovács, *Kovács Márton* az asztalos, *Miklósi János* az ács *Botár Miklós* az eke-, borona- és szekér készítésről, *Vajda Anna* a népies gyógyítások- és kuruzslásokról, *Vernes István* (ezermester) a nép legbensőbb életviszonyairól; Kövenden: *Weress Samu* és neje e régi ruházatról, *Egei Mihály* a gazdasági eszközökről, özv. *Dali Andrásné* a szövés-fonásról, *Böloni Ferencz* a vadász-élethez tartozó dolgokról, *Demény Imre* a babonákról, *Fegyveresi Lajos* az ünnepekről, *ifj. Pap Áron* a népköltésből; Várfalván: *Damokos Lőrincz* a vőfélyes költészetből, *Damokos Miklós* a határelnevezésekről, *Kiss Albert* és *Pálffy Ester* a fazekas mesterségről; Felső-Szentmihályfalván: *Kis József* a babonákról; Aranyos-Polyánban: *Apa György* a kosárfonásról, *Szelistyán Endre* a halászátról, *Jakab József* a gyékényszövésről; Felvinczen: *Kis József* a határelnevezésekről; Mészkon: *Hosszú Zsigmond* a népköltésből, *Jobbágy Sándor* a határokról; Csegezen: *Csegezi Károly* a határelnevezésekről, *Váradai Sándorné* a gyapjúsövésről, *Simándi Ferencz* babonákról; Tordán: *Sipos Ferencz* és *Farkas Mihály* a bányadolgokról adtak szóbeli közléseikben bőségesebb anyagot. Különböző, de szintén tetemesebb részekkel járultak az anyaghoz még Sinfalván: *Barta Ferencz* bíró és *Csongvai Samu* földműves; Felső-Szentmihályfalván *Agh Jóska* és *Halmágyi Ferencz* földművesek; Kercsedén: *ifj. Szabó Márton* földműves; Bágyonban: *Baranyai György* és *Farkas Juliánna*, *Szatmári Anna* és *Kiss János* bíró. Mindezek, mondom, nagyobb anyagot adtak, mert azokat, kik számtalan apróbb adattal járultak munkám felépítéséhez, egyenkint felsorolnom terem [nem engedi; s még csak azt említem meg, hogy azok ki az anthropologiai részben név, kor és foglalkozás szerint egyenkint fel vannak sorolva, valamint a tordai iparágaknál névleg felsorolt iparosok is mindannyian hozzájárultak anyagomhoz.

Anyaggyűjtésemet mindenütt a szükséges rajzvázlatokkal és fényképfelvételekkel egészítettem ki.

A rajz és fényképanyagot a maga egészében nem használhattam föl s az illusztrációkban csak a legjellemzőbbre és legszük-

ségesebbre szoritkozhattam; ezek közül igen fontosnak látszott előttem a már kipusztuló toroczkói vasipari eszközök megörökítése, melyeket Edvi Illés Aladár úr kitűnő szakértelemmel rajzolt meg kettőnk adatainak egybevetése alapján; a többi rajzokat Cholnoky Jenő úr kötelezett hálára; a térképet Vitalis István úr volt szives az 1:75000 katonai térképről reducálni. Nagy sajnálatomra azonban nincs módomban, hogy az anthropologiai típusokról készített fényképsorozataim egyes példányait bemutathassam.

Fogadják munkám pártolói és megosztói egyenkint és összesen legőszintébb köszönetemet.

Budapest, 1893. május 15-én.

A szerző.

T a r t a l o m.

Előszó	Lap.
Első rész: Topographiai határelnevezések	1
I. Földrajzi bevezető	1
II. A határnevek anyaga	7
III. A határnevek csoportjai	14
VI. A határnevekhez fűződő népies magyarázatok és hagyományok ...	31
V. Utczák elnevezésése	39
Második rész: A népesség elemei	41
I. Történelmi bevezető	41
II. Népesedési mozgalmak az utolsó 20 évben	46
III. A népáramlások irányai és foka	53
IV. Összegezés	69
Harmadik rész: Anthropologiai adatok	76
I. Bevezető megjegyzések	76
II. Az anthropologiai megfigyelések és méretek anyaga (táblázattal) ...	80
III. Leiró jellemek, kor és természet	81
IV. A méretek sorozatának természete	86
Negyedik rész: Lakóház, ruházat, táplálkozás	93
I. Lakóház	93
II. Ruházat	109
III. Táplálkozás	116
Ötödik rész: A nép foglalkozása	131
I. A földművelés és eszközei	131
II. Az iparosok és eszközeik ..	139
III. A tordai sóbányászat	152
IV. A torozskói vasbányászat és kohászat	161
Hatodik rész: Lakodalmi, keresztelési és temetkezési szokások	203
I. Lakodalom	203
II. Keresztelés	216
III. Temetkezési szokások	217
IV. Keresztény ünnepek	224
Hetedik rész: Babonák	230
I. Népies kozmogónia	230
II. Boszorkány, fehér ember, lidércz, ördög, tündér	239
III. Szerelmi kuruzslások	246
IV. Az újjtszülöttek babonái	248
V. Betegség elleni kuruzslások	251
VI. Vegyes babonák	256
Nyolczadik rész: Népköltési adatok	259
I. Népköltés	259
II. Nevek	279
III. Gyermekjátékok	285
IV. Nyelvi adatok	289
Ábramagyarázat	292

ELSŐ RÉSZ.

Topographiai határelnevezések.

I. Földrajzi bevezető.

Az átkutatott terület, mint azt a „Torda, Aranyosszék, Toroczkó“ hármas cím mutatja, három részből áll.

Toroczkó a toroczkói völgyteknőben fekszik, melyet geographiai elkülönültsége a szomszédos területekkel szemben rendkívüli sajátos önállósággal tüntet ki; a völgyteknőben van még három falu: Toroczkó-Szent-György, Bedellő és Gyertyámos, melyek közül a két utóbbi már tisztán oláh s így tárgyalásunk keretén kívül esik, míg Toroczkó-Szent-György, mint Toroczkó függeléke, fog tárgyalatni.

Az Aranyosszék csak mult politikai fogalom; ezen esetben azonban maig is megtartotta ethnographiai jelentőségét, s mint ethnographiai egységet meghatározó pontos és természetes geographiai határok szabják körül. Egy 1291 márcz. 12-én kelt adománylevelében az Aranyosszékhez tartozott következő falvak vannak felsorolva: Felvincz v. Felwincz, Eürmenes v. Ewményes, (Örményes) Hydasteluk v. Hydastelke (Hidas), Medyes v. Meggyes, Dumburou v. Dombro (Dombró), Muhách v. Mohách (Mohács), Kerched v. Kerchyed (Kercsed), Bagyun v. Bagyon (Bágyon), Kuen v. Kemend (Kövend), Turdavar v. Thordawár (Várfalva), Chegez (Csegez), Igrechi, Pordoy v. Pordán, Kerekygház v. Kerekegház, Hory v. Hary

(Harasztos), Wyteluk v. Wýthelek, Polanteluk v. Polyanthelek (Polyán), Fyuzeg v. Fyzeg, Bogach v. Bogáth, Lyukyteluk v. Lukythelek, Zetoteluk v. Zethethelek, Kuchárd v. Kochyard (Kocsárd), Feligaz v. Felegház (Fejéregyház), Feuldvár (Földvár), Ketokluk, Turuskou v. Trozkovár (Toroczkó), Chiakoteluk v. Chakouthelek (Csákó), Farkaszug v. Fakaszeg és Obrothusa v. Abrogawasa.¹⁾ Összesen tehát 29 község. Ezek közül ma nem létezik többé: Medyes, Igrechi, Pordoy, Kerekegyház, Wyteluk, Fyuzeg, Bogach, Lyukyteluk, Zetoteluk, Feligaz, Ketokluk, Farkaszug és Obrothusa, összesen 13,²⁾ így tehát a XIII. századbeli aranyosszéki falvakból megmaradt 16 község. Az eltűntek helyett vagy a nagyobb és jobban fejlődő falvak rajaiból azonban időközben alakult más hét azon időben nem létezett falu, névleg: Veresmart, Inakfalva, Alsó Szent-Mihályfalva, Felső-Szent-Mihályfalva, Mészkő, Sinfalva, A.-Rákos³⁾. E hét faluval együtt a volt Aranyosszékhez tartozott s jelenleg is álló községek száma Toroczkó bányavárost kivéve 22; ezek közül Felvincz rendezett tanácsu város⁴⁾. Az Aranyosszék e falvai az Aranyos és Maros folyók, a toroczkói völgyteknő és a felenyedi patak közt terjednek el általában, noha Mészkő már az Aranyos északi (bal) partján fekszik, s noha a körülírt területen még néhány kisebb oláh falu is van névleg: Oláh-Rákos, Oláh-Lapád, A.- és F.-Füged és Miriszló, szétszórva a körülírt területen; valamint a Felenyedi-patak oláh falvai; az Aranyos melletti Aranyos-Gyéres, A.-Lóna, Gerend, Sós, Szent-Márton; a Maros mellett Vajdaszeg és Décse. — Az Aranyosszék falvai tehát a jelenlegi Helységnévtár egyedül helyes és hivatalos átírásában ezek: Csákó, Dombró, Harasztos, Hidas, Inakfalva, Kercsed, Mohács, Örményes, Székely-Földvár, Székely-Kocsárd, Veresmart,

¹⁾ E névjegyzék megjelent ORBÁN BALÁZSnak az Aranyosszékről szóló jeles művében. Amely falunál 2 név van, ott az első név 1291-ből való III. Endre király adományleveléből; a második név egy 1500 előttről kelt névtelen jelentésből. L. ORBÁN B. A Székelyföld leírása. Pest, Tettey N. és társa, 1871. V. k. 5. és 7. l.

²⁾ Csak a falvak tűntek el, de a nevek nagyrészt megmaradtak a határ-elnevezésekben a történelem maig is élő bizonyosságul. E neveket ORBÁN egyenkint kinyomozta, mi velők a határ-elnevezések részletes tárgyalásánál foglalkozunk. ORBÁN B. i. h. 8. l.

³⁾ ORBÁN, i. h. 8. h.

⁴⁾ Noha Felvincz rendezett tanácsú város, lakóinak száma nem több 1856-nál; a tárgyalás folyamán a történeti és néprajzi okok alapján az Aranyosszékthől sehol el nem választjuk s így az Aranyosszék alatt a 21 falu és Felvincz városa értendő (Toroczkó teljes elkülönítésével).

Alsó- és Felső-Szent-Mihályfalva, Aranyos-Polyán, Bágyon, Kövend, Mészkö, Sinfalva, Aranyos-Rákos, Várfalva, Csegez, Felvincz; — ezektől külön választjuk Toroczkót történeti jogon, mint azt később látni fogjuk.

Torda városa, kutatásunk harmadik területe már az Aranyos északi (bal) partján fekszik s a tárgyalásban külön egységet képez.

A kutatás területének határai tehát meglehetősen pontossággal oly módon jelölhetők meg, hogy északon és keleten az Aranyos folyó Borévtől torkolatáig, délen és délkeleten a Maros az Aranyos torkolatától a Felenyedi patak torkolatáig Nagy-Enyedig (de úgy ennek, mint a Felenyedi-patak melletti falvának kizárásával), végül nyugaton a toroczkói völgyteknő, vagyis az ebből egyrészt északnak folyó s Borévnél az Aranyosba torkoló Völgyi-patak, másrészt a délnek folyó, majd a toroczkói völgyteknő déli zárkövén a Kőköz-ön túl délkeletnek hajló s Nagy-Enyednél a Marosba torkoló Felenyedi-patak képezi a határt. ¹⁾

Az így körülhatárolt terület földrajzi felépítése igen egyszerű. ²⁾

Domborzatában egyfelől nyugaton a Bihar nagy tömegének keleti végnyulványai az Erdélyi-Érczhegység úgynevezett Szegélyhegysége, másfelől a nagy erdélyi neogen-medenceze parti részeinek hullámos dombvidéke találkozik itt. A Szegélyhegység főiránya DNy—ÉK, főcsucsi a Székelykő, a Pilis, a Piatra-Csáki, a Kecsekő, a V.-Turkuluj és a Dimbu. E hegyvonulat a Maros és Szamos közti vízválasztó ifjabb képződményei közt tűnik el, miután az Aranyostól északra kétszer, a tordai és turi hasadéokban a gerinc egész vastagságában harántul megtöretik, míg délen Zalatna, Cseb, Erdőfalva és Mádától keletnek követhető. Éjszokról jöve az Aranyosnál, Borév vidékén e hatalmas gerinc két szárnyra szakad, melyek a toroczkói nagy teknőt övezik körül, melynek déli zárókövét a „Kőközt“ már a Felenyedi patak töri keresztül. ³⁾

A mi területünket ezen Szegélyhegységnek csak az Aranyos és Felenyedi-patak közé eső darabja érinti s csak ezzel foglalkozunk. A gerinc e részének legmagasabb pontja a Székelykő, mely 1130

¹⁾ Lásd a katonai térképek Z. 19. C. XXIX. XXX. és Z. 20. C. XXIX. XXX. lapjait (1 : 75.000).

²⁾ A vidék geológiai viszonyait sokan s alaposan tárgyalták: HAUER és STACHE, Dr. PÁVAY VAJNA ELEK (KÓKÁN JÁNOS kivonata nyomán), HERPEY KÁROLY, TSCHERMÁK G. véleményeit igen röviden és jól összegezte KOCH A. a Kolozsvári orv. és term. tud. társ. értesítőjében (1877. márcz. 23).

³⁾ HERBICH, Földtani Közöny 1877. 9—12. sz.

m. magas mészsírt, mely hosszú sorozatban, részben összefüggő sziklatömegekben, részben elkülönített szirt részletekben, de egyes szikláknak is, több taggal együtt terjed ki az Aranyos és Felenyedi-patak közt. Míg a teknő északi részét az eruptív kőzetek (augitporphyr), déli részét eocen tömegek zárják el. A Székelykő vonulatát jellemzi a nyugatra néző oldal rendkívül sziklás és meredek fala, mely jelleme a Szegélyhegység minden hegyének, mi némelyek szerint a folyton nyugatról jövő esőzés szülte erosio eredménye. Orographiai érdekű a völgyteknő két kulcsa; a déli a Kőköze, az a festői sziklahasadék, melyen a Felenyedi-patak rohan keresztül s mely a Supan-féle visszafelé haladó erosio műve, a Borévi hasadék, hol a völgyi patak az augitporphirba vési be ágyát; s végül a Völgyi-patak és Felenyedi-pataknak a toroczközi völgyteknő fenekén levő vizválasztója, mely a völgyet harántosan szeli s észrevétlenül vezet két vízkör területébe s mely a feltöltés által keletkezett vizválasztókhoz tartozik. ¹⁾

A Székelykő szegélyhegységét, mely válaszfal a geologiai másod- és harmadkor közt, egyrészt az északról benyuló Csegezi völgy, másrészt a délről beöblösödő Rákos-patak választja el azon dombvidéktől, mely geologiailag az erdélyi sós beltenger parti üledékeiből áll, melyből nagy patakhálózatok viszik be a vizet az Aranyosba s a Marosba. Míg a Szegélyhegység tömege 800—1100 m. magas, e dombvidék kevés kúpja éri el a 700 métert. E dombvidék hápahupás, erősen vizmosás, tulnyomó része 400—500 m. magas halomsorokból áll, melyek kelet felé magasságukból mindinkább vesztenek. E dombvidék nyugaton Várfalva és Hidas közt kezdődik s legkeletibb ormait Harasztosnál éri el. Jellemzi az, hogy Várfalvától kezdve Harasztosig egyetlen keskeny gerincze van, és ez az Aranyos felé nem ágazódik el, s benne az Aranyosba futó patakoknak csak fejei vannak; délkelet vagyis a Maros felé a dombvidéket számos hosszú patak szagatja másodrendű vonulatokra, melyek a főtömeghez legyezőszerűleg sorakoznak. Tájtípus szempontjából ez abban nyer kifejezést, hogy e dombvidék az Aranyos felől tekintve éles, meg nem szakadó körvonalat ad, míg a Maros felől a képet a benyuló haránt és hosszanti völgyek sokszorosan megszakítják.

Ezt a sóagyagból álló dombvidéket északi egész gerincze

¹⁾ CZIRBUSZ GÉZA, Karsztjelenségek az Aranyos középszakasában. Földrajzi Közlemények, 1890. 429 s. k. k. 1.

hosszában, sőt dél felé is Várfalvától Felvinczig az Aranyos felől az Aranyosnak széles és 330—400 m.-re emelkedő diluvialis terrásza¹⁾ szegélyezi körül, mely az Aranyos alsó alluvialis talajával az egész Aranyosszék leggazdagabban termő s leggondosabban művelt területe.²⁾ Azok a falvak, melyek a diluvialis terrasz magasabb peremén, sőt részben már a sóagyagon fekszenek, tehát Várfalva, A.-Rákos, Kövend, Bágyon és Harasztos pontos geológiai határt jelölnek s néprajzilag sem érdektelen és nem is magában álló, hogy e falvak épen a geológiai határvonalon keletkeztek.

Vizrajzilag az Aranyosszék vizeit az Aranyos, Maros és az ebbe ömlő Felenyedi-patak gyűjti egybe. A Völgyi patak nevezetes vízválasztójáról már megemlékeztünk; ez a patak Toroczkó-Szent-Györgyöt és Toroczkót szeli át, északnak folyik és Borévnál az Aranyosba ömlik. — A Felenyedi-patak dél felé folyik, de szintén Toroczkó-Szent-Györgyön át, átrohan a Kőköz vad vizmosásán, délkeletnek fordul s szelid dombok közt jut le Nagy-Enyedig. — A Csegezi- és Hidasi-patak a Székelykő masszívját a sóagyagos dombvidéktől választja el; a Csegezi- a Székelykő éjszaki tömegeiből veszi forrásait s azokat Csegez alatt összegyűjtve, éjszaki irányban fut le; a terrászok felső peremén átszeli Várfalvát és Aranyos-Rákost s ezen túl Rákosi-patak név alatt folyik tovább s megkerülve Sinfalvát, mely ép a folyó könyökében fekszik, a község alatt az Aranyosba ömlik; a Hidasi-patak a Székelykő délibb tömegeiből veszi vizét, átfolyik déli irányban Hidason, majd Rákosi-patak név alatt Oláh-Rákoson és Nyirmezőnél a Felenyedi-patakba ömlik. — A sóagyagos dombvidékből észak felé a Csegezin kívül csak két patak siet: a Kövendi-patak, mely Kövenden folyik át s éjszaki irányban tartva Mészkövel szemben az Aranyosba ömlik; és a Bágyoni-patak, mely Bágyonon át jut a diluvialis terrászra, éjszaki irányban lejt az alluviumra, átszeli Alsó-Szent-Mihályfalvát s az Aranyosba torkollik. — A dombvidék délkeletnek nyíló völgyei közül legnagyobb a Felvinczi-patak, melynek mentén halad az országút Felvinczről Tordára s mely magába veszi a Kercsedből jövő Kercsed-, Mohácsból jövő Mohácsi- s Dombró felől jövő Dombroi-patakok vizét. Másik hosszú völgy a Fűgedi-, melyet a katonai tér-

¹⁾ ORBÁN B. i. munkájában a terrász (szinlő) helyett a láz szót hozza forgalomba; ez azonban oláh szó s nincs ok, hogy használjuk: a magyar a terrászra, ha tótól származik, a szinlőt, ha folyótól, a lapos-t vagy pad-ot használja.

²⁾ KOCH ANTAL dr. Torda vidéke, Budapest, 1890, (Magyarázatok a M. Kor. Orsz. részletes földt. térképéhez; térkép és magyarázat).

kép hibásan Dombróinak nevez, mivel forrásai a D. Dombrovi-ból fakadnak, mely Felső- és Alsó-Fügeden folyik át s szintén délkeleti irányban haladva Inakfálvánál a Marosba ömlik. Sokkal rövidebbek az Örményesi-, Csákói- és Lapádi-patakok, melyek forrásai a hasonló nevű falvak határaitban vannak s mindhárman rövid futás után a Marosba ömlenek. A folyók közül a Völgyi-, Felenyedi-, Csegezi- és Hidasi-patakok forrásai a 800 és 1000 m. közé, a Kövendi-, Mohácsi- és Fügedi-patakoké 600 és 700 m., a Bágyoni-, Felvinczi-, Kercsedi-, Csákói-, Örményesi- és Lapádi-patakoké csak 400 és 500 m. közé esnek, mely adatok hiven tükröztetik vissza a Székelykő masszívjának a sógyagos dombvidéktől való elkülönülését.

Az egész vidék főfolyója az Aranyos, mely területünkre Borévnál lép s rendkívül festői színteket tör át, mielőtt Várfalvához ér, a hol kitáguló lapályra lép s elhagyja a Szegélyhegység vadregényes vidékét. Észak-nyugati irányban folyik, a Szegélyhegység délre nyúló ágainak lábát mosva és rombolva, az Aranyosszék lapályos vidékének északi peremén, Torda városáig, honnan kezdve hatalmas kanyarulatokkal mélyen kimosott mederben, szigetes, mocsaras és holtvizes ágak kíséretében délkeletnek, majd délnek irányul s Vajdaszeg felett a Marosba szakad. Az Aranyosszékre különös fontosságú északkeleti irányú futása, mert az Aranyosszék falvai csak annak mentén helyezkednek el, míg a délkeleti szakasz melléki falvak nem tartoznak az Aranyosszékhez. — A Maros Vajdaszegtől Nagy-Enyedig délnyugati irányban lomha folyással elég széles völgyben hatalmas kanyarulatokat ír le, vidékét mindkét oldalról szelíd halomvidék szegélyezi, s futásában jobbra-balra szintén mocsaras térségeket, régi medrek ma víztelen ágyait hagyja, míg medrében szigeteket s homokos zátonyokat épít, majd tószéren kiszélesül, majd keskeny csatornán vezeti le vizét s igen változatos alakulással hagyja el vidékünket. Az Aranyos a Völgyi-, a Csegezi-, a Kövendi- és a Bágyoni-patak vizeit veszi fel, a Maros a Földvári-, a Kocsárdi-, a Felvinczi-, a Dombrói-, az Örményesi-, a Csákói- és a Lapádi-patakok s Nagy-Enyednél a Felenyedi-patak vizeit gyűjti össze, mely utóbbi ismét az (Oláh-) Rákosi-patak vizét szállítja magával.

Ezek után még csak a falvak és városok elhelyezéséről kell néhány szót szólnunk. Ezek első sorozata a toroczkói völgyteknonban fekszik: és pedig Toroczkó és Toroczkó-Szent-György a magyarok, Gyertyámos és Bedellő az oláhok közül. A második

sorozat az Aranyos aluvialis legalsó terrászában települ meg, így: Várfalva, Sinfalva, Alsó- és Felső-Szent-Mihályfalva, s Aranyos-Polyán. A diluvialis terrász és a sóagyagos dombvidék peremén helyezkednek el A.-Rákos, Kövend, Bágyon, Harasztos; túl az Aranyoson vannak Mészkö és Torda városa. Ezek a sóagyagos dombvidéktől mind éjszakra vannak. A Székelykő masszívjának és a dombvidéknek határát ÉK—DNY irányban Csegez, Hidas és a nem aranyosszéki Oláh-Rákos jelölik. A többi helység, akár magában a dombvidékben, akár a Maros mellett, a 400 m.-en felül egyik sem fekszik. A dombvidék völgyeiben vannak a völgyek szerint: a felvincziben Mohács, Dombró, Kercsed; a fügediben a nem aranyosszéki Alsó- és Felső-Füged; az örményesiben Örményes; a csákóiban Csákó, a lapádiban a nem aranyosszéki Oláh-Lapád. A Maros mellett 200—300 m. magasságban fekszenek egymás mellett ÉK-ről DNY-ra Székely-Kocsárd, Székely-Földvár, Vörösmart, Felvincz, Inakfalva.

Ez az átkutatott terület rövid geographiai vázolója. Lássuk most a népies földrajzot, az egyes falvak határait úgy, amint azok topographiáját a népies határelnevezések legjobban megvilágítják.

II. A határnevek anyaga.

„Az ethnographiai kutatások egyik legfontosabb és legérdekesebb feladata, a községek határneveinek összegyűjtése, azok népies és tudományos magyarázata. Ez elnevezések, nem tekintve azt, hogy összegyűjtésük majd mindenkor javítja a katonai térképfelvételek hibás névanyagát, megvilágítják a nemzetiségi és részben a régi birtokjogi viszonyokat; analogiájuk, megalkotásuknak hasonlósága vagy éppen egyformasága az ethnographiai összetartozás egyik legélénkebb jelét szolgáltatja; új elemekkel felfrissítik a földrajzi műszótárt, valamint gazdagítják a magyar nyelv szókincsét; megengedik oly jelenségek megfigyelését, melyekről írott történelem nincs, de melyek a népéleti tényezőkben rendkívül jelentősek; de ezeken kívül az egyes elnevezésekhez a néphit bizonyos, olykor babonás történeteket fűz, melyeket idővel elfelejt; itt az ideje, hogy a kevés megmaradt anyagot összegyűjtsük.“

Ezen szavakkal kezdettem meg a kalotaszegi határelnevezések magyarázatát, s most is csak ezekkel vezethetem be az aranyosszékiekét is. Közlöm az anyagot a maga egész terjedelmében; nincs itt fölösleges szó; minden szó jelent valamit, a mi szükségképen kiegészíti a topographiai viszonyok jellemzését, s ha ép speciális to-

pographiai érdeke nincs is, van más téren, akár a geographia, akár a történelem, akár az ethnographia terén. Az oly egyszerű nevek Bükkös, Tölgy-pataka, Kenderszer stb. azonnal jelentőséget nyerne, mihelyt az így nevezett helyekről tudjuk, hogy azokon sem bükk, sem kender, sem tölgy ma már nem terem. A Kalotaszeg leírásában a népies magyarázatokat külön választottam a határnevek anyagának leírásától; s az elsőket ott csakis feldolgozott alakban adtam elő; az ismétlések elkerülése végett itt is czélszerűnek látom e magyarázatokat csakis a rendszeres feldolgozásban megadni.

A határnevek anyaga itt is ugyanoly természetű, mint a kalotaszegi gyűjtésben; bővebb az a telekkönyvek és katastrális térképek anyagánál; minden községből a határ elnevezéseket mindig oda való emberek mondták tollba, s az első feljegyzést minden faluban 2—3-szor is újra átdolgoztam, kijavítottam és kibővítettem 2—3 újabb egyén kihallgatása alapján. De még így sem tartom kizártnak, hogy egy-két név kimaradt. A következőkben az anyagot adom elő, községről-községre menve, még pedig csakis a 17 magyar lakosságú községekből; noha rendkívül érdekes volna az eloláhosodott székely falvak határelnevezéseit is együtt látnom, nyelvismereteim hiányai azonban ezen munka elvégzését rám nézve lehetetlenné tették. —

Kövend :

Pánczélkert, Káposztáskert, Kendereskert, Pusztaszöllő, Dindároidal. — Találmány, Marcsa, Kövecsesdomb, Csere alja, Bágyoni-kert, Vérvölgy, Tizholdszere, Bágyoni-kert alja, Töviszer és — lábja, Kurtató, Tordai-úton átaljáró, Éhmező, Nagytó, Rózsa földje, Átaljáró, Nagyagyagverem, Kurtaagyagverem, Pánczélkert alja, Hosszú, Kő láb, Borsó föld, Kigyóstó. — Ilanca, Szőkemál, — mege, — fű, — fű teteje, — fű völgye, Omlás tere, Omlás, Pápainé vágása, Magyarós, Tövises, Hídegkút pataka, völgye és oldala, Nyerges, — oldala, — bércze, — orra, Nyárfa völgye, Szöllő alja, Bárducz erdeje, Kereknyírfás, Tanka erdeje. — Fizfák közt, Kása dombja, Rétkapu, Dindároidal, Óriáspincze, Borzjukak, Egerkerék, Szármány, — Iapossa, Takaró, Délő, Hosszuoldal, Gyepesút oldala, Bivalastó, Farkaskapálás, Nagy-István völgye, — oldala, Csegezi-malom fara, Kurtabércz, — mege, Kurtanyilak, Zsellérek nyílja, Derékház, — kútja, Szárazkút. — Magyarómál, Gálmál, Ujfogás, Padmál, Padoldal, Bikarét, Kövendi-rétek.

Belsőség : utcanevek : Nagy-u., Kis-u., Bogáti-u., Bágyoni-u., Temető-u., Szőlő-u., Tordai-u., Rákosi-u., Káposztás-u., Pánczél-u., Katóköz, Sötétköz, Kisáronköz, Hegy-u.; városrészek : Alszeg, Felszeg, Pakulárhegy, Liget, A Forrásnál.

Bágyon :

Első-mocsár, Hátsó-mocsár, Mocsároidal, Mocsárfar, Csereszőlő, Ujfogás, Tőkéserdő, — tető és oldal, Duka, Dénes, Nyáras, Ujhegy, Szemere, — mege, Sós viz, Tóoldal, Nagyhegy, Nagyvölgy, Pardé, Aggyad alja, Tó, Pad, — tető Rése völgye, Járdánküttető, Járdánkút alja, Tanorok, Köből kútja, — alja, Patak-

folyás, Vásáros-út, Borzásszer, — lábja, Fiástó, Hosszúláb, N.- és K.-Horgas, Országutrajáró, Lejáró, Létom, Aggyad, Tófarka, Végböcsök, Padoldal, Herbocz, Papvölgye, Barázdák, Pásztorok rétje, Észkan, Asztorok, Téroidal, Dezse bérece, K.- és N.-Bogáth, Szabad-Bogáth, Bogáthtorok, Rákosi-oldal, Keresedi-Bogáth, Tötet útja (Trajanus útja), Kövendi-oldal, Bogátholdal, Kelevölgy, Kenderágy ajja és tető, Belső-rövidláb, Libuczás, Külső-rövidláb, Kőkút, Létomoldal, Létomtető, Első-, Második- és Harmadik-láb, Koldusláb, Várfalvi-láb, Harasztosi-oldal, Kápolnafar, Szt.-iványi völgye, Katonanyíl. K.- és N.-Halom, Alsó- és Felső-erdő, Meteszgye, — mege, Kőjuk, Sövénykút, Melegoldal, K.- és N.-Szoros, Kantáros, Kistrétfő, Nagyles, Kerekhegy, Tőkés, Boglyas, Száldobos, Bacsóné dölleje, Kétágú-völgy, Téroidal, Nagyszoros-tető. Kőjuk mege, Magyarótfő, Farkaskapálás, Csegezi-Gergely völgye, Nagy-Hegyes oldala, Unitarius- és Reformatus-ccclesia erdeje.

Belsőség: utczák: Nagy-u., Katona-u., Hidasi-u., Keresedi-u., Kapusi-u., Hesdát-u., Tulsó u., Kiss-u., Oláhtemplom; közt, siktort, szorost arról nevezik, aki ott lakik a szegleten; kúta: Gece kútja, Bugyori kútja, Fizkút.

Kercsed:

Falu erdeje, Farkasjuk, Szász-Miklós völgye, Ördeg orra, Tóhely, Karujjas, Köves, Kövestető, Gyükerestető, Nyirasoldal, Berck, — alja, Udvari-szöllő, Omlás, Zsombor útja, Akasztófához, Hagymásáj, Nyir tére, Keréksár, Oláhút, Rókaajak, Alsó-Oláhút, Sásnyíltó, Sásnyil, Gát alja, Szülegát, Büdöskút, Szőkemál, Szőkemáltó, Tompa, Szürkekút, — tető, Fejéregyház, Domborai-völgy, Rákosi-völgy, Fiókrákosi-völgy, Tamás völgye, Lencéséslapos, Dezse, Dezse szája, Sandar, Dezsetető, Nagykosár, Szénaság, Kiskosár, Bodizsár, Dönghatár, Sajtó tére, Falu tója, Létom, Szemere, Keréksár, Horgas, Fejérköles völgye, Pad, Hegyesekköz, Nagyáj, Nyer-es, Kenderáj, Csereköz, Ujszöllő, Nagyhegy, Feketés, Nagyvölgy, Agyagjuktető, Sándoroldal, Petres, Koncz berke, Sütétvölgy, Kabalás, Nagyvár, Kerülővár, Kerülő-völgy, Kerekhegy.

Belsőség: utczák: Kis-u., Hegyemege-u., kisutczai siktator-ut (az Omlás felé), Alszeg-u., Kenderáj-ut, Felszeg-u., Köz, Biróköz, Siktator; kuta: Szilágyi-k., Felső-k., Hordós-k., Pántyi-k., Farkas-k., Nemes-k.

Csegez:

Avas (Havas), Darabont, Pipás verme, Nyáló fara, Nádaspatak, Becserét Péter kertje, Legényt-ölték, Lóhus, Fejérpatak, Tyukmonyos, Tógyesél, Torsa és — megett, Középel, Sárosvontató, Szebeni-vár, Nagy-Bükkfavölgy, Varganyak, Geszteg és — előtt, Rózsásvölgy, Almafáknál, Bartakert, Hidegkút, Vancsapatak, Laposkő, — oldal, Disznópatak, Galambos, Imrepatak, Jancsiifa, Hájagos, Borsóföld, Vargyaskút, Csomor pataka, Csomorolda!. — Gabosa, Havaskapu, Takóföld, Csergőkút, Aljáró, Szénégető, Szőlő alja, Középbércz, Bejáró, Bakbencső, Kőporos, Kép, Kőcsumó, Felső-tér, Buzapatak, Rakatyás, Buzabükk, Jukásföld, Nyiras, Feljáró, Nyáló, Tompa, Nádaspatak, Gorgán, Borbélyföld, Keresztút, Nyil, Sonkádi, Kerekgát, Torok, Kövesi csere, Kúttető, Kis-Csomor, Gáspárcsúr, Hidasi-út, Bankakút, Jüget, Szilvafáknál, Körtvefáknál, Rákos bükkje, Rétszél, Kölöstálló, Szegénybikkhavas, Ráczföld, Kerekmező alatt, Nagygyümölcs, Tatárkút, Kert megett, Nádkút, Akasztófa, — előtt, Sára háza, Ótovány, Gyöngyavas, Szöllőskert (rég neve Nyáras), Bogdia, Hunyadi kő. — Pusztá, Lapos, Becserét, Kisbükk; Malom előtt, Kiskút, Közrét, Nyilak, Vancsarét, Hunyadirét, Feneketlenkút, Szénaság, Papmező, Hegyeshércz, Szilas, Büdöskút, Baranya, Zsugány, Fényeskő, Rákosbükk.

Belsőség: Pap-u. Kisköz vagy Papköz, Kép-u., Nagyköz, Kisköz, Demeter-u., Tar-u., Felszeg. Alszeg.

Mészkeő :

Kétszólóhegy, Agyagos, Kőmál, Kis-gödrek, Dobogóoldal, Dobogó, Kis-Kőtető, Egyházdomb, Büdöskút, Farkasőr, Boeskorré, Hegyeskő, Szőkedomb, Vágottkő, F.- és A.-Pardé, Szárazpatak, Hosszú, Horgos, Borzás, Átal, Gyöngye hegye, Sós-kút, Rétek és Szántók a Sós-kúton, Lejáró, A.- és F.-Émező, A.- és F.-Bérezoldal, A.- és F.-Észak, Vég-láb, Kapus, Halmok köze, Dindár gödre, Rakotyás, Magyarós, Bikarét, F.-pad, Közép-pad, Szélső-pad, A Gödrek, Nagygödrek, Szőlő-hegyek, Sómál, Sómál-esőkás alja vagy Porond, Kiskő, Szarvas, Szőkemál, Képejes, Kopta vagy Hurkapatak, Tilalmas, Kis-Somos, Czibrehegy, A tó, Szardó lapassa, Bábavárol, Bábavártető, Száldobos, Szardó-láb, Kis-Marezi kertje, Hamlaló, Nagy-Istók, Kreásza, Büdöskút, Büdöskút lábja vagy Hosszúvölgy, Tyejai-Tilalmas, Kenderes, Csurgó gödre, Máncsere, Hasadéktorkolat, Pereserdő, Tekenőkő, Feredőpatak, Magyarós, Tóhelyes, Nagy-Csuma, Bika gödre, Czigla, Kis-Csuma, Gyárfás, Farkaskötető, Bornyuk okla, Vakszénmező vagy Csereszénmező, Kis-és Nagy-Szénmező, Kékoldal, Kalugeroldal, Fejszokút, Vigyázdomb, Porondos, Szürkekötető, Szürkekő alja, Hágó, Közöbércz, — tető, Farkaspatak, Kőkapu.

A tordai hasadékhán: Pestyere vagy Kecsebarlang. Danila tava, Lábasjuk, Bajkavára, Peterdi határ, Kőnyom, Kéményseprőjuk.

Belsőség: Felszeg, Alszeg, Gyerán dombja, Csiperkás (Csiperkés)-domb.

Várfalva :

Vizel, Erdő, Két-Szányal, Sár, Veresekő, Borostyánkő, Mácsókő, — oldal, Feketekő, Tekenőkő, Sugókő, Halom (ez mind túl a vízen). Mocsár, Aranyosmart, Malomdomb, Kendereskert, — alja, Veresmál, Dobogó, Iblakert, Vár, Várol, Kenderes, Vár mege, Szénégető, Aranyásoldal, Kis csorgó, — árka, Mihálypatak, Csereoldal, Csere, Kis- és Nagy-Totvaj, Füttyer, Csordanyom, Karé, Kisszálas, Torok, Szunyadókő, — oldal, Kezesek erdeje, Kenderes felső-mező, Patakoldalszőlő, Píricske, Buzapatak, Ördög orra, Buzaoldal, Kisbük, Feketeszálas, Hangyás, Tókés, — tó, Rakotyás, A Far, Nagyhegyes, Kishegyes, Fehéragyag, A.-K.-F.-Ordas, Nádaspatak, Totvajhegyes, Hidegkút, Fábiánbük, Disznókósár kútja, Felső Ordoskút, Laposeresztő, Kétágú, Aszalásoldal, Nagyvölgy, Totvajkútoldal, K.- és N.-Bánya, Erősoldal, Totvajkútpatak, Macskakő, Hegyeskő, Kiskút, Ebrézsoldal, Fehérütető, Köveshágó, Középdomb, Vargaél, Isvánkapatak, Horgosmart, Rab-Mihály köve, Asztalkő, Várkút, Templomdomb, Temető, Várnyak.

Belsőség: Rozsos-u., Templombajáró, Nagy-u., Temetősikátor, Vidai-u., Várkutrajáró, Kis-u. Csereoldal alatt járó, Finta-u., Oláhtemplombajáró, Egyedű-u., Csipkekút-u., Gondalma, Felszegi-Vajor, Torok utja, Csordanyomrajáró, Felszegi-u., Alszegi-u., Pál köze, Vaszi gödre, Jósikakút, Csegezi-út, Gadó-u., Gaducz-u. Szászdomb, Pápastakert, Utcakút, Muszajkút, F. mező-út, Mészárszéksikátor, Szabó-Gál gödre.

Aranyos-Rákos :

Keresztfaszere, Agyagmart, Középláb, Hosszú, Csere alja, Illanca, Első-láb, Telekkútoldal, Képen, Veresút, Berek, Kistemplomra rugó, Bakmonyos, Ábrahám hegye, Cseh-patak, Tónál, Cseremező, Pusztaszőlő, Takarászőlő, Kapus, Bikasára, Rákosi-rét, Hagymásmező, Kerekmező, Buzaoldal, Torokoldal, Szénégető, Ovas,

Középbércz, Rákosi-jukoldal, Kőpinceoldal, Szarvasverem, Rakatyásó., Becserét Remete, Fogadó, Kapus, Szöllőmál, Száldobos, Bongorr, Szénegetőpatak, Kisbükk pataka, Édeskút, Eger, Sándormál, Csupaj, Piricske,

Belsőség: Nagy-u., Székely-András sikátora, Kis-u., Templom-u., Eger (régén Egricze a falu egy része volt), Felszeg, Alszeg.

Sinfalva :

Kócsagfüze, Vizek, Horgasmart, Patakrarugó, Menés, Ürmös, Agyagmart, Keresztfaszere, Akasztófánál, Rákosi-járó, Hosszú, Rövid, Töviskert, Halmok köre, Átaljáró, Kisvizesvölgy, Templom hegye, Körtefánál, Várfalvi-láb, Rákosi-láb, Körosztályos nyilak, Négyöles, Háromöles, Nagyföld, Nagyvizesvölgy, Külsőláb, Középláb, Bodog, Mészkei (mészkei) láb, Porondok, Vizek, Ujfogás, Káposztás, Kenderes, Berek, Füzes, Hangyás, Első-vontató, Koloskút mejéke, Erősoldal, Fokadás oldala és — tető, Kisszénamező, Tó teteje és — oldala, Nagyszénamező, Farkasverem, Kiskút teteje és oldala, Hármashányás, Kiskút árka, Málnás feje, — oldala, — kútja, Sövénykút, Kékoldal mejéke, Pojányi hálás, Vigyázódomb teteje, Egeres teteje, Kerekbükk, Porondos, Málnás pataka, Bába vára, Görénykő, Fejérvő, Somos, Czibredal, Fejérvőmál. Kövendi-, Rákos-, Pince- és Hesdátataka.

Belsőség: Nagy-u., Fellegvár-u., Belső-u., Berek-u., Dindár-sikátora, Czigánysor, Testhordó-u., Balázs-u.

Felső-Szent-Mihályfalva :

A -, K.- és F. Bodok, Büdöskút, Nyilak, Ujfogás, Rókajuk, Szöllőkút vagy Tar-Tamás kútja, Kövendi-Hosszú, Telek, Lapugaskút, Patakrájáró, Oldal, Rövid, Peresláb, Bokorszer, Korsókő lábja, Nagy-Horgas, Kinesesverem, Szöllő alja, Szentlélek, Vényszöllő tója, Pad, Ördöngős, Lágýföld, Szindi-völgy, Csiga, Pala, Kripta, Négydomb. — Pala dombja, Artingus (ma : Csiga) pataka, Garad alja, Szöllő alja, Szöllőtető, Kovács-Pali tója, Tövissék tója, Solymosi tója.

Belsőség: Nagy-u., Kis-u., Sikátor, Templomsikátora, Malom felé járó, Keserű sikátor (ma Pénteki-utca).

Alsó-Szent-Mihályfalva :

Bodok, Kétutközt, Faluosztályok, Borzás, Sajkút, Kenderáj, Vereskőláb, Középláb, Kisberek, Nyilak, Káposztás, Hegyre, Kiskútláb, Tóhelyes, Eprős, Fűndoj, Szabadföld, Vontató, Szármán, Hogyinisi, Délidomb, Hosszú, Csiga, Pardé, Szöllő, Tisztás, Taplocza pataka, Domokos, Hanga pataka, Csomboskő, Szürkekő, Gyakor, Bába, Murkos.

Belsőség: Nagy-u., Kis-u., (=Urak utcája) Malombajáró, Sikátor, Csigába bejáró.

Aranyos-Polyán :

Dinyés, Káposztás, Tőkésrét, Móriéz, Nagyrét, Bikarét, Pádistanyil, Borzadák, Émező, Liska, Szöllőföldek, Felső-Hosszú, Középláb, Alsó Hosszú, Bogát, Gyéresi-rugó, Rákostő, Rákos-köze, Sárrét, Sárréti-rugók, Kis-aljáró, Alsó-Berek, Berek eleje, Keményi herke, Pala alja, Sós, Porgolátkert, Kócsos, Berek, Téglás, Szabadföld.

Harasztos :

Kancsós csúpja, Csere, Magyaros, Fejéroltal, Meggyes csúpja, Meggyes, Falu völgye, Karda völgye, Földvári-csup, Bodos, Turós, Kigyós, Hosszú, Szénás, Végláb, Sövénykútláb, Borzás, Akasztófaláb, Fogadó, Palásoldal, Tóhely, Ujszöllő, Sövénykútoldal, Szöllő mege, Bémenő, Hangásoldal, Feljáró, Lágýföld,

Bogát, Cser alja, Szakadás, Nagy-Szöllőhegy, Gyümölcsös, Ropótető, Pusztatemplom, Csüreskert, Ó-temető, Szénásszöllő, Tanarok.

Belsőség : Medgyes-u., Halom-u., Ganédomb, Alszeg, Felszeg.

Székely-Kocsárd :

Dinyés, Rókajuk, Cserés, Háromág, Funduj, Dobogó, Tövisberek, Alsó-berek, Tér, Muromrajáró, Turós, Butura, Mérvölgy, Háromtó, Hosszú, Országút mellett, Középláb, Végpláb, Szöllőfő, Gémes, Disznószertető, Kőkút hegye, Püspök-oldal, Kőbánya, Kétszöllőkőzt, Vénhegy, Melegoldal, Dézmás, Méh völgytorka, Paprét, Oldal, Határpatak, Rosszpatak, Zugópatak, Vályogostó, Peresberek, Vízköz, Köles, Harangostó, Cserévár.

Felvincz :

Pusztá, Magasmart, Dinyéskert, Első-láb, Hermán völgye, Másod-láb, K.- és N.-Büdöskút, Gó, Szegényszer alja, Varázsszere, Keringő, Szénáságy, Földvári gödre, Agyagosoldal, Likiesorgó, Csúp alja, Csúp, Kétút köze, Hideghavas, Veres-marti-szöllő megett, Soksára, Nagy- és Kis-Verőfény, Vadas, Verőfény-tető, Katlan, Ördög juka, -bérce, Morgó, Másod- és Harmad-völgy, Papi-, Kántori-rét, Rokotyástető, Körtvélyes, Bikarét, Nyíras, Keresztüljáró, Tekenyő, Bilaktető, A.- és F.-Magyarós, Tordamál, Mézesmál, Bilak, Kerekpláb, Katonáné gödre, Juk, Meredek, F.-, K.-, A.-Lapádi mál, Szegényszerszöllő, Lapádi-mál alja, Lüketes, Átal, Tordamál alja, Pestes alja, Sipos tója, Éhmező, Kincses, Buzagó-csorgó, Vályokvető, Kert mege, Czigány hegye, A.- és F.-Pestes, Kétszöllő köze, Felső-tó, Közép-tó, Alsó-tó, Szélespallag, Nagy-Árok, Farkasuszó, Nyirastorok, Város kiseréje, A.- és F.-Kisrét, Akasztófadomb, Hegyek köze, Pestes mege, Kovácscsorgó, Patak mejéke, Országútján felül és alul, Város vége, Kisrétoldal, Sándor kútja, Göd rétje, Placsintató, Domborai-pad, Barta gödre, Verőfény-meggyes, Keskenykaszáló, Meggyes, Fügedi oldal, Nagygödör, Inakfalvi-pofa, Rózsakút, Közép-meggyes, Megyes kútja, Rókajuk, Fityhalom, Tölgyfapatak, Horgas, Köves, Nyerges, Mérnökomb, Laczkó tója, Szászhágó, Rózsástér, Cserchegy, Istók, Malomszer, Kert mege, Fügedi-útköze, Zsidóvár, Muszkák hegye, Felsőszer, Kamaradomb, Szőlőpatak, Zsidóvár alja, Sojmos-tó, Csúrszeg, Alsórét a hajónál, Déllő, Rét. A.-, F.-, K.-Káposztás, Magyar- és Oláh-temető, Dögtér.

Belsőség : Piacz, Derék-u., Enyedi-u., Csesztvei-u. (régén Tyukszar-u.), Torda-u., Templom-u., A.- és F.-Csohánszeg (Csihánszeg), Kis-u., Malom-u., Kisköz, Patak-köz, Rét-u., Fűzes-u., Liget-u., Czigánysor, Káposztás-u., Marosszög (régén Gatyaszár-u.), Temető-u., Templomköz, Mészáros u. (régén Zsák-u.), F.-Torda-u., Czigánytelep. Ezek új nevek, melyek 1891-iki trvhatósági rendelettel léptek életbe.

Toroczkó :

Kőoldal, Csepegővár, Kőkút, Kőlyuk alatt, N.- és Kisárok, Kőfarka, K.- és Belső-Hosszurét, Völgyi-patak, Pap rétje, Város rétje, Remetepatak, Papkútja, Deszkáskert, Út alatt, Parlag, Akasztódomb, Út felett, Kerekhavas, --csorgója, Vízút, Remetepatak, Remete, Padmankő, Felső-Remete, Nadrágoskő, Bögőtér, Vereskő-csorgója, Mesterkapasza, Galambkút folyása, Bergéjtető, Bergej oldala, Bergej völgye, András földje, Bergej, Tilalmas, Szálás, Pap vágása, Mészverem, Czupor rétje, N.- és K.-Bércz, Hosszúkö, Veresárok, Borzlyuk, Nyáras, Szálás orra, Vágás, Ciblok, Pokolvölgy, Hegyorom, Szűrűhelytető, Mészárszék, Tölgyes, Zsiga rétje, K.- és N.-Bogoj, Nyírasoldal, Bodorhágó, Vastorzák, Bányapatak, Leányok vára, Felső pordos, Hármaskó (=kohó), Irgany, Vargák földje, Komporik, Kaszálás, Ló-

hajtók tere, Nagyfalom oldala, Verőpatak, Verők közt, Szarkák erdeje, Sirató, Nagy-Buják, Erősárok, Harapégés, Aranykút, Békakő, Fejérpatak, Csorgárka, Békakő völgye, Nyugó alatt, Feketekő oldala, Kiskő erdeje, Kiskő, Nyiras, Várpatak, Gecsemáné, Bozslák földje, Csorgárka földje, Tóbisok földje, Kőhok közt, Ráczok földje, Sebesné rétje, Andrásné rétje, Kenderesek a Cziblokon, Szalonnajuk, Pottykó juka.

Belsőség : Piassor, Felsősor, Szurdik (régén Korpaszer), Alsó-u., Szentgyörgyi-u., Puskás-u., Felső-u. vagy Vidaji-u., Új-u., Kővári-u., Sikátor, Szoros, Czigánysor.

Toroczkó-Szent-György :

Kőoldal, Kő megett, Szorospatak, Melegcsere, Geszteg, Csúcs, Nyáló, Átal, Hosszú, Eger, Kis-Nyáló, Ur erdeje alatt (=Zurejd alatt) Malomhát, Kerekeger, Feljáró, Koczageczi, Sottető, Szilos, Havas, Havaspatak, Nagyerdő, Aszalós, Tiszta oldal, Vidojhát Várkert, Kis-Tódor, Avasoldal, Berek, Szurdik, Hegy alatt, Büdös-kút háta, Füzes, Csűr alatt, Sikottyú, Kert alatt, Porgolat, Malom útja, Kert megett, Nagy útja.

Torda :

Újhegy, Átalvető, Észak, Verőfény, Borjúk rétje, Akasztóoldal, Első-, Második-, Harmadik láb, Tekenős, Magashid, Koppándi-határszél, Vas parlagja, Keztyűs, Czicziridomb, Dancs pataka, Kétágútó, Rózsapatak, Melegvölgy, Lukarét, Agyagostó, Kecskes, -far, Ujkut, Pap rétje, Lapostető, Hegyestető, Hegyes alatt, Méheskertek, Botorom, N.- és K.-Jeges, N.- és K.-Királyrét, Göresös- és Sima Gorgány, Kőkút, -oldal, Kamarás, Új-Ördögös, Markó gödre, Tormejesztő, Kamarás mögött, Szelektelek, Oltár völgye, Hosszúhágó, Markó gödre, Kerektő, Vadadi kutja, Csorba völgye, Sospatak, Borjúk rétje, K.- és N.-Hangás, Sas, Sós (új-tordai), Vargamál, Bórkút, Mézesmál, Bethlen, Kebele, Palasmál, Akna, Kerekdomb, Sandal, Vénhegy, Kukuk, Lómál, Aknai-lótilalmas, Kolozsi-kút, Szalonnás, Tejesvölgy, Sásfar, Sospatak, Farkaspatak, Sebestyén, Karácsonyvölgy, Pap völgye, Tehénjárás, Kölyköd, Höresögös, Melegvölgy, Járdovány, Tilalmas, Járai-völgy, Borzos, Szelesvölgy, Szekerczés, Inkavölgy, Sejtér, Kőkötők, Ördögös, Buturakút, Kurtavölgy, Palaczkos, Nagy-hosszú-völgy, Gorgány, Labodás, Gyilkoskút, Szabadföld, K.- és N.-Farkasjuk, Vérgödre, Békás, Barátok rétje, Bagamér, Czondrapál, Öri-út, Varjascsere, Sötétvölgy, Krákossa, Kis-hosszúvölgy, Kurtavölgy, Biróvölgy, Csáni-hid, Kisvirágos, Kigyós, Nagyvirágos, Fiskusrét, Virágostó, Virágos, Ádám völgye, Kis-Ádám völgye, Vaskapu, Kenderes, Feljáró, Rozsmező, Daszkel kútja, Kádárdomb, Szent-János csorgója, Rózsakút, Elsőtér, Kis-, Nagy- és Közép-Feredő, Sóbánya, Lejéró, Csipkéstér, Kaszacsúr, Harkányi-kő, Fűvesút, Csipkés vápája, Péter laka, K.- és N.-Hálás, Csatorna, Szénásvölgy, Bikarét, Vetrikés, Cserepad, Fodor-Mozsi kútja, Bodonkút, Boros gödre, Kis- és Nagyperesvölgy, Gyéresi-szöllőtető, Kócsos árka, Csókatető, Csóka, Próka, Farkaspatak, Szent-János, Bagoly, Bagoly-mál, Soós, Puszta-Magyarós, Hegy, Ó-Tárca, Sima, Temető, A.- és F.-Martalja, Kómál, Magyarós, Póstarét, Keresztes, Fertályrét, Köves, Pardé, K.- és N.-Tündér, Csillagmál, Szindi-völgy, Unitarius-hegy, Csorgó, Füttyentő, Doktorhegy, Vár, Ördögös, Szindi-kereszt, Ujtordai-vár (Felső-), Ótordai-vár (Alsó-), Forduló, Aranyosmál, Alsómál, Középmál, Jeges, Kistemető, Malomoldal, Ekklezsia berke, Oláhváros.

Belsőség : Főtér ; Bel-Közép- és Külkolozsvári-u., Szénatér, Egyházfalva-u.

Hid-u., Rákos-u., (régén Hid-u. + Rákos-u. = Varga-u.), Porond-u., Sospatak-u., Ujhegy-u., Kismalom-u., Fazakas-u., Ajtoni-u., K.- és N.-Akna-u., Mező-u., (régén: Labirintus), Sós-kút-u., Zenés-zu. (régén: Czigánysor). Alagút-u. (= Tunner-u.), Palosmál-u., Egyháztér (régén: Ujtordai-piacz), Buza-u., Festő-u.) régén: Tyukszer-u.), Piaczköz (Testhordó sikátor), Temető-u. (ez is a Tyukszer-u. része volt), Martalja-u. (Oláhok köze), Sima-u., Ó-Tárca-u., Patak-u., Postarét-u., Czigányszer, Oskola-u., Kazinczy-u., (régén: Kis-Köves-u.), Rózsa-u., Kastély u., Pap-u., Barát-u., Nagy-u., (régén Közép-u.) Zöldfa-u. (régén Gatyaszár-u.), Közép-u. (régén: Szaniszló-u.), Timárköz, (régén: a Varga-u. része), Gát-u. (régén: névtelen), Vár-u. (régén: a Kis-u. része), Középmál-u., Jeges-u., Kis-u., Szöllő-u., (régén: Szöllő alja), Nagy-Malom-u. (régén: Szindi-patak), Bikatelep.

III. A határnevek csoportjai.

A határnevek csoportosításának alapjait, amennyiben a geographiai onomatológiának újabb és népies elemekkel való felfrissítését célozza s a mennyiben az adott terület geographiai vagy pontosabban topographiai viszonyait van hivatva megvilágítani, a „Kalotaszeg magyar népe“ című munkám megfelelő részében raktam le. Jelenleg a csoportosítást ugyan azon elvek szerint végzem, vagyis feltüntettem, hogy az egyes jellemekre mely főneveket, azokat mely összeköttetésben vagy mely jelzővel használják. *) A tavalyi és idei feldolgozás közt az összes különbség az, hogy akkor folyó szövegben, most tételenként s rendszeresebben adom elő az anyag feldolgozását. Térkimélés végett a helyneveknél a következő rövidítéseket használom: Kövend: Kvd; Bágyon: Bn; Kercsed: Kcsd; Csegez: Csz; Mészkö: Mkő; Várfalva: Vfa; Aranyos-Rákos: A.-R.; Sinfalva; Sfa; Felső- és Alsó-Szent-Mihályfalva: Mfa; Aranyos Polyán: A.-P.; Harasztos: Hs; Székely-Kocsárd: Sz.-K.; Felvincz; Fcz; Toroczkó: Tó; Toroczkó-Szent-György: T.-Sz.-Gy., Torda: Tda.

1. Dombzati viszonyokat jellemző főnevek:

Tér, kisebb térségek. Magában Tér Sz.-K.; szám szerint Első— e Tda; verticalis kiterjedés szerint: Felső— Csz; szelek zugásáról: Bőgő— Tó; növényekről: Rózsa— Fcz, Csipkés— Tda, Nyir— e Kcsd, Sajtó— e Kcsd; geológiai jelenségről: Omlás— e Kvd.

Föld, csakis művelésre alkalmas terület jelölésére, de sohasem

*) SZARVAS GÁBOR a Nyelvőr II. k. 341. lapján a határneveket nyelvészeti szempontból így osztályozza: 1. A helynév egyszerű appellatívussa p. Bércz, Cserje, Homok. 2. A helynév jelzős főnév p. o. Hosszú-Bércz, Kú-domb; 3. A helynév egyszerű jelző: Kecskés, Vadalmás, Ropó, Dobogó. 4. A helynévben a helyiségei a d képző fejezi ki: Somod, Agyagásd, Locsod.

egyedül. — A benne levő árokról: Csorgárka— je Tó ; a sok lyukról: Lyukas— Csz ; anyagi jellegéről: Lágym— Mfa, Hs ; a rajta tenyésző növényzetről: Borsó— Csz, Kvd, Szöllő— ek A.-P., Rozs— je Kvd ; nagyságáról: Nagy— Sfa ; a régi szabad földekről: Szabad— Mfa, A.-P., Tda ; a tulajdonosról: Takó— Csz, Borbély— Csz, Vargák— je Tó, Bozslák— je Tó, Andris— je Tó, Rácz— Csz, Ráczok— je Tó.

Pad a dombvidékek felsőbb terrászai, gyakran egyedül: Pad Mfa, Bn, Kcsd ; fekvés szerint: Felső—, Közép— és Szélső— Mkő ; a határos faluról: Domborai— Fcz ; a növényzetről: Csere— Tda.

Oldal a patakok rövidebb-hosszabb lejtői. Magában igen ritkán: Oldal Sz.-K., Mfa ; a mellékszó leggyakrabban arra felel, minek az oldala? Tó— Bn, Sfa, Bércz— Mkő, Fakadás— Sfa, Patak— Vfa, Mocsár— Bn, Tér— Bn, Torok— A.R., Pad— Bn ; ha délnek fekszik Meleg — Bn, Sz.-K., Aszalás— Vfa ; alak szerint: Hosszú — Kvd Erős (= meredek) — Vfa, Sfa ; anyag szerint: Kő— Tó, Tó-Szt-Gy., Agyagos— Fcz, Palás— Hs ; szín szerint: Tiszta — T-Szt-Gy. Avas— T-Szt-Gy, Kék— Mkő, Fejér— Hs ; növénytenyészet után: Gyepesút— a Kvd, Csere— Vfa, Nyiras— Kcsd, Tó, Hangás — Hs, Buza— Vfa, A.-R., Tőkéserdő— Bn ; a legközelebb eső falu szerint: Fügedi— Fcz, Kövendi— Bn, Rákosi — Bn, Harasztosi— Bn ; személyek és családokról: Kaluger— Mkő, Püspök— Sz.-K, Dindár— Kvd, Nagy István— a Kvd, Sándor— Kcsd ; emberi építményről, mely az illető oldalon van vagy volt: Akasztó— Tda, Malom— Tda ; igengyakran azon domb, hegy, kő, stb. nevérol, melynek az oldal lejtőjét képezi: Bogáth— Bn, Bergej— Tó, Nagyalom — a Tó, Feketekő — a Tó, Szunyadókő — Vfa, Ebrézs— Vfa, Mácsókő— Vfa, Nyerges — a Kvd, Létom— Bn, Nagy-Hegyes— Bn, Málnás — a Sfa, Laposkő— Csz, Csomor— Csz, Bábavár— Mkő, Dobogókő— Mkő.

Mart a padok pereme ; mindig összekötve. Verticalis kiterjedés szerint Alsó— és Felső— Tda, Magas— Fcz ; görbülése szerint Horgas— Sfa, Vfa ; anyag szerint Agyag— A.-R., Sfa ; a folyónévvel: Aranyos— Vfa.

Tető magasabb térség, mindig összetéve azon határrész nevével, melynek legmagasabb sík tereit (ha kicsinyek is) jelöli. Hegyes— Tda, Lapos— Tda, Egres— je Sfa, Szökemálfű— je Kvd, Dezse — Kcsd, Bábavár— Mkő, Kiskő— Mkő, Köves— Kcsd, Agyagjuk — Kcsd, Nagyszoros— Bn, Létom— Bn, Bergéj— Tó, Farkaskő— Mkő, Közöbércz— Mkő, Szürkekő— Mkő, Bilak— Fcz, Ropó— Hs, Sott— T.-Sz.-Gy, Pad— Bn, Fehérút— Vfa, Szürühely (= szérühely) — Tó,

Disznószer — Sz.-K., Csóka — Tda, Verőfény — Fcz, Tőkéserdő — Bn, Gyükeres — Kcsd, — Gyéresi szőlő — Tda, Rokotyás — Fcz.

Halom, szeliden lejtős oldalú emelkedés a térbe beolvadó körvonalokkal, magában ritkán. Halom Vfa; nagyság szerint Kis — és Nagy — Bn; a szelek fűtyöléséről: Fity — Fcz; két vagy több halom közti tér: Halmok köze Sfa, Mkó.

Domb, a halomnál valamivel magasabb; mindig összekötve fordul elő; a dombok számáról: Négy — Mfa; helyzetéről a többi dombok közt: Középdomb Vfa, Déli — Mfa; ha őrszemül szolgált: Vigyázdomb Mkó, Sfa; alakjáról: Kerek — Tda; növényzetéről: Csuperkás — Mkó; színéről: Szőke — Mkó; szerkezetéről, Kövecses — Kvd; anyagáról: Pala — ja Mfa; a rajta levő emberi építményekről: Akasztó — Tó, Egyház — Mkó, Templom — Vfa, Malom — Vfa; személyekről, tulajdonosokról: Kádár — Tda, Mérnök — Fcz, Kása — ja Kvd, Gyerán — ja Mkó, Szász — Vfa, Kamara — Fcz.

Hegy, a halom és dombnál magasabb és különálló; egyedül ritkán. Hegy Tda, Hegyre Mfa; alakjáról: Kerek — Bn, Kcsd; nagyságáról: Nagy — Kcsd, Bn, Vén — Sz.-K., Tda; újabb kultúrájáról: Uj — Tda, Bn; növényzetéről: Kétszöllő — Mkó, Csere — Fcz; egyházáról: Templom — Sfa; Unitarius — Tda; személy vagy egyénről: Ábrahám — A.-R., Doktor — Tda, Czigány — e Fcz., Muszkák — e Fcz.; egyébről (?) Czibre — Mkó, Gyöngy — e Mkó;

Hegyes, Nagy — és Kis — Vfa; Totvaj — Vfa, —tető Tda; úgy látszik a meredekfalú hegyekre alkalmazzák.

Havas, csakis magasabb hegyekre, melyeken a hó legelőbb jelenik meg s legtovább marad meg. Magában ritkán. Havas T.-Szt.-Gy, Szegénybük — Csz, —kapu Csz, Kerek — Tó; Hideg — Fcz. Az utolsó kivételével mindannyi a Székelykő csoportjára vonatkozik.

Orr, az oly emelkedő vonulatokra, melyek hirtelen meredekséggel végződnek. Egyedül sohasem. Ha egy nyereg vége: Nyerges — a Kvd; babonás hely: Ördög — a Kcsd, Vfa; egy hegyvonulat utolsó része: Szálás — a Tó; ismeretlen eredetű összekötésben: Bong — A.-R.

Orom, csak egyszer, akkor is összekötve, magas és meredek hely jelölésére: Hegy — Tó.

Bércz, soha sem összekötve, vadalakú, gyér tenyészetű különálló tömbök jelölésére. Nagyságról: Nagy — és Kis — Tó, Kurta — Kvd; alakról: Hegyes — Csz; községi határokon: Közö — Mkó,

Csz, A.-R., a hegyvonulatról, melyen van: Nyerges —e Kvd; egyénről: Dezse —e Bn.

Torsa, minden oldalról nehezen megközelíthető szálhegy; csak egyszer s magában: Csz.

Kőcsumó, csak egyszer Csz. (Kalotaszegen Csutkós tető Bogártelke.)

Csúp, a hegynek alaki viszonyait jellemzi. Csúp Fcz; csak a hegy csúcsát jelöli; Meggyes —ja Hs; a szomszédos faluról: Földvári — Hs; ismeretlen eredetű: Kancsós —ja Hs.

Csúcs, T.-Szt.-Gy.

Nyak, csak a hegyes vidéken s csak összekötve egy hegy és egy gerincz közt p. o. Vár — Vfa, Varga — Csz. —

Far, egy vonulat eltompuló végződése. A Far Vfa; a határ-résről, melyhez tartozik: Mocsár — Bn, Sós — Tda, Kecskés — Tda, Nyáló — a Csz; épületről: Kápolna — Bn, Csegezi malom — a Kvd.

Farka, valamely földecske végtagja; csak összekötve. Kő — Tó, Tó — Bn.

Gát, a völgyekre harantosan huzódó sorok; Gát Kcsd, Kerek — Csz, Szüle — (?) Kcsd.

Ág, kisebb rendű oldalsorokra és vonulatokra mindig összekötve. Két — ú Vfa, Három — Sz.-K.

Hát, csak egyszer s összekötve: Malom — T.-Szt.-Gy.

Él, a gerinczek éleire csak hegyesebb vidéken, Varga — Vfa, Tógyes — Csz, Közép — Csz.

Hágó, egyedül Mkön; Bodor — Tó, Szász — Fcz; Köves — Vfa, Hosszú — Tda.

Nyerges, csak jelzői alakban, többnyire egyedül: Kvd, Kcsd, Fcz; — orra Kvd, — bérce Kvd, — oldala Kvd.

Kő, gyakorisága meglepő, de könnyen érthető, ha tudjuk, hogy e vidéken a hegy szó értelmében alkalmazzák (s így nem Székelyhegy, hanem Székelykő). Önállóan egyszer sem találtam. Előfordulása azonban rendesen az anyaggal függ össze; amennyiben diluvialis vagy sóagyag halmok e nevet nem viselik, hanem csak mész, s vulkáni kőzetek, szóval szilárdabb anyag alkotta hegyek (hasnólóan a német — berg és stein — elnevezésekhez). Nagyságról Kis — Mkő, Tó; alakról: Hegyes — Vfa, Mkő, Vágot — Mkő, Hosszú — Tó; színről: Veres — Mfa, Szürke — Mfa, Mkő, Fekete — Vfa, Fejér — Sfa, Fényes — Csz; állatokról: Béka — Tó, Görény — Sfa, Macska — Vfa, Vércse — Vfa; növényről; Borostyán — Vfa; személyekről; Harkányi — Tda, Rab-Mihály — ve Vfa,

Hunyadi— Csz; további elnevezések : Nadrágos—Tó, Padman—Tó, Tekenő— Vfa, Tekenős— Mkő, Asztal— Vfa, Szunyadó—Vfa, Mácsó— Vfa, Sugó— Vfa, Csombos— Mfa, Korsókő Mfa, Viz— Sfa.

Köves, csak kisebb dombokra : Fcz, Tda, Kcsd.—

Pusztá, ahol semmi sem terem : Fcz, Csz.—

Lapos, a terrász értelmében. Egyedül : Csz; a határrészről, melyhez tartozik : Lencsés— Kcsd, Szardó —sa Mkő, Szármány —sa Kvd.

Laposeresztő, a terrász lejtője : Vfa.

Rugó, a. m. félsziget, mely a víz folyását kitéríti egyenes útjából : Gyéresi— A.-P., Sárréti— A.-P., Patakra— Sfa; átviszik a domborzati viszonyokra is így : Kis templomra— A.-R.—

Fő, az eleje kezdete valamely résznek : Kiserét— Bn, Magyaró— Bn, Rákos— A.-P., Szöllő— Sz.-K.

Hasadék, Tordai—, és —torkolat Mkő.

Kapu, eleje kezdete egy újabb tájrésznek; összekötve. Havas— Csz, Kő— Mkő, Vas— Tda, Rét— Kvd. A jelzős alak : Kapus mindig egyedül A.-R., Mkő.

2. Vizrajzi viszonyokat jellemző nevek.

Csorgó, a forrás értelmében. Egyedül : — Tda. Nagyságról : Kis—Vfa; mozgásáról : Buzagó— Fcz; személyről : Kovács—Fcz; szentről : Szent-János—Tda; a határrészről, honnan fakad : Vereskő —ja Tó, Diki— Fcz.

Fakadás, forrás értelemben; Fakadásoldala Sfa.

Patak, a csorgó lefolyása, mindig összekötve. Növényzetről : Kisbük— A.-R., Nádas— Vfa, Csz, Buza— Vfa, Csz, Tölgyfa— Fcz, Málnás— Sfa, Rózsa— Tda, Hanga —a Mfa; állatokról : Farkas— Mkő, Tda, Disznó— Csz; személyekről : Vancsa— Csz, Imre— Csz, Mihály— Vfa, Istvánka— Vfa, Marcsa— Kvd; azon helyről, honnan folyik : Dancs —a Tda, Hesdát —a Sfa, Totvajkút —a Vfa, Vár— Tó, Havas— T.-Sz.-Gy., Szindi— Tda, Remete— Tó; specialis elnevezések : Száraz—, Határ— Sz.-K., Sós— Tda, Szénégető— A.-R., Feredő— Mkő, Fejér— Tó, Rosz— Sz.-K.; specialis torockói elnevezések : Bányapatak és Verőpatak Tó; egyéb elnevezések : Völgyi— Tó, Szoros— T.-Sz.-Gy., Zugó— Sz.-K., Csomor— Csz, Hurka— Mkő, Cseh— A.-R., Taplocza —a Mfa.

Patakfolyás, Bn.

Szurdik, T.-Sz.-Gy.

Völgy, a határrészről, ahonnan kiindul, vagy amely futásában legfontosabb : Szőkemálfő —e Kvd, Szindi— Tda, Rákosi— Kcsd,

Domborai— Kcsd, Szindi— Mfa, Bergej —e Tó, Békakő —e Tó, Járai— Tda ; a tulajdonosról vagy egyéb személyről: Pap —e Bn, Tda, Biró —e Tda, Nagy-István —e Kvd, Ádám —e Tda, Falu —e Hs, Szász-Miklós —e Kcsd, Tamás —e Kcsd, Hermán —e Fcz, Csegezi-Gergely —e Bn, Szentiványi— e Bn, Unit.- és Ref.-eccl.—e Bn; növényzetről: Nagy-Bükkfa— Csz, Nyárfa— Kvd, Rózsás— Csz, Fejérköles —e Kcsd, Szénás— Tda; állatról: Méh— Sz.-K.; égalji viszonyairól: Meleg— Tda, Szeles—Tda, Sötét— Kcsd, Tda; alaki jellemekről: Nagy— és Kisvizes— Sfa, Nagy- és Kis-Hosszú— Tda, Nagy—Vfa, Bn, Kcsd, Kurta— Tda, Csorba— Tda; egyéb elnevezések: Része —e Bn, Oltár —e, Peres—, Tejes—, Karácsony— Tda, Vér— Kvd, Karda— Hs, Kerülő— Kcsd, Mér— Sz.-K., Bogáthi-Kele— Bn, Pokol— Tó. Völgyhálózatoknál az egyes kisebb völgyek megkülönböztetése a következő három módon történik: Fiók-rákosi — Kcsd, Kétágú— Bn, Másod— és Harmad— Fcz.

Torok, a völgynek erős összeszűkülése; egyedül is gyakran. Torok Vfa, Csz; Nyiras— Fcz, Bogáth— Bn, Asz— Bn, Méhvölgy— Sz.-K.

Torkolat, egyik völgy nyílása a másikra; csak egyszer összekötve: Hasadék— Mkő.

Porond, a patakviztől lehordott homokfövennyel ellepett tér. Legtöbbször egyedül. Porond Mkő,—ok Sfa,—os Mkő, Sfa, Felső— os Tó.

Mocsár, Vfa, Első— és Hátulsó— Bn.

Tó, minden határozott körvonalú állóviz s így a kisebb mocsarak is; ha azonban a víz időszakosan ki is szárad belőle, a tó elnevezés megmarad. Magában is: Bn, A.-R., Mkő; alakról: Három— Sz.-K., Kétágú— Tda. Kerek— Tda, Kurta— Kvd, Nagy— Kvd; fekvésről: Alsó—, Felső—, Közép— Fcz; anyagról: Vályogos— Sz.-K., Agyagos— Tda; növényzetről: Vénszöllő —ja Mfa, Virágos— Tda, Sásnyil— Kcsd; állatokról: Sojmos— Fcz, Kigyós— Kvd, Bivalos— Kvd; a határrészről, a melyben van: Szőckemál— Kcsd, Tőkés— Vfa; személyekről: Solymosi —ja Mfa, Tövissék —ja Mfa, Kovács-Pali —ja Mfa, Danila —va Mkő, Falu —ja Kcsd, Laczkó —ja Fcz, Sipos —ja Fcz; egyéb elnevezések: Placsinta— Fcz, Fias— Bn, Harangos— Sz.-K.—

Tóhelyes, ma már teljesen kiszáradt s még idő közönként sem megtelő tó medencze; mindig egyedül: Tóhely Kcsd, Hs, Tóhelyes Mfa.

Sár, Vfa, —rét A.-P., —osvontató Csz,

Lágyföld, Mfa., Hs.

Kút, minden iható s e czélra megóvott álló vagy felfogott folyóvíz; mindig összekötve. A kút béléseről: Kő— Tó, Tda, Sz.-K., Bn, Sövény— Hs, Sfa, Nád— Csz, Hordó— Kcsd, Bodon— Tda. Igen elterjedt a vegyi sajátságokról vett elnevezések közül a Büdös-kút Mkő, Csz, Mfa, Fcz, Kcsd, továbbá Sós— Mkő, Bór— Tda, Édes— A.-R., s a hol azzal kell beérni, ami van: Muszáj— Vfa; ha kevés vizet ad: Száraz— Kvd; ha a víz hideg: Hideg— Kvd, Vfa, Csz; ha sok a víz benne: Feneketlen— Csz, ha kicsi: Kis— Sfa, Vfa, Csz, Mfa; ha marhák delelésére szolgál: Délő— Kvd; ha több gazdának egy kútja van: Köz— Kvd; ha ujjan ásták: Uj— Tda; megkülömböztetésül egymás közelitől: Felső— Kcsd; igen gyakori a gazdáról való elnevezés: Bugyori— Bn, Cecse— Bn, Nemes— Kcsd, Szilágyi— Kcsd, Pántyik— Kcsd, Barducz— Kvd, Sándor— Fcz, Pap— Tó, Jósika— Vfa, Vargyas— Csz, Daszkel— Tda, Fodor-Mózsai— Tda; a határról, melyben van: Disznókosár— Vfa, Felső-Ordas— Vfa, Totvaj— Vfa, Galamb— Tó, Butura— Tda, Lapugas— Mfa, Szöllő— Mfa, Telek— A.-R., Járdán— Bn, Vár— Vfa, Palaczkos— Kvd, Derékház— Kvd, Meggyes —ja Fcz; a szomszédos faluról: Kolosi — Sfa, Tda, Vadadi — Tda; egyéb elnevezések: Farkas— Kcsd, Fiz— Bn, Köböl— Bn, Rózsa— Tda, Fcz, Tatár— Csz, Saj— Mfa, Szürke— Kcsd, Arany— Tó, Banka— Csz, Csergő— Csz, Gyilkos— Tda, Fejsze— Mkő.

Feredő, a fürdésre alkalmas gyógyító víz: Kis—, Nagy— és Közép— Tda.

Sósvíz, Bn.

Víz-ről határoznak meg egyes helyeket és így Vizek Vfa, Vízköz Sz.-K.; legnevezetesebb a Vizek Sfa és Mkő, a Vizek= Vizező= Vizeleje elcsonkult alakja.

Vízmosta helyek jelölésére:

Szakadás, Hs.

Omlás, szakadásos hely: Kcsd, Kvd.

Pincze, Óriás— Kvd, Kövendí — Sfa, Kő— A.-R.

Barláng, Kecske— Mkő;

Gödör, egyedül: A Gödrek Mkő; nagyságáról: Nagy— Fcz, Mkő, Kis— Mkő; személyről: Vaszi — Vfa, Szabó-Gál — Vfa, Markó — Tda, Vér — Tda, Boros — Tda, Barta — Fcz, Földvári — Fcz, Katonáné — Fcz; Dindár — Mkő; egyéb elnevezés: Bika — Mkő, Csurgó — Mkő.

Verem, a benne levő földnemről: Kurta— és Nagyagyag— Kvd; Mész— Tó; állatról: Farkas— Sfa, Szarvas— A.-R.; a rejtett pénzről: Kincses— Mfa; egyéb: Pipás —e Csz.

Árok, Nagy— Fcz, Erős— Tó, Nagy— és Kis— Tó, Veres— Tó, Kiskút —a Sfa, Csorgárka (földje) Tó, Kócsos —a Tda, Kis-csorgó —a Vfa.

Lynk, (juk, jik,) magában Juk Fcz; ha kőben van: Kő— Bn, Tó; gyakori az állatról való elnevezés: Róka— Mfa, Kcsd, Sz.-K., Fcz, Farkas— Kcsd, Tda, Borz— Kvd, Tó; egyéb elnevezés: Szalonna— Tó, Kéményseprő— Mkő, Lábás— Mkő, Ördög— Fcz, Potyakő— Tó.

Vápa, Csipkés —ja Tda.

Tekenő, Fcz, Tekenős Tda.

3. Növényi tájtypusokat jelölő határnevek:

Rét, egyedül ritkán: Mkő. Nagyságáról: Nagy— A.-P., Alsó- és Felső-kis— Fcz, Fertály— Tda; fekvéséről: Alsó— Fcz; alakjáról: Külső- és Belső-Hosszú— Tó; sajátságáról: Sár— A.-R., Tőkés— A.-R., a tulajdonosról: Pap— Sz.-K., Tó, Tda, Fcz, Kántori— Fcz, Fiskus— Tda, Barátok — Tda, Pásztorok — Bn, Pósta— Tda, Városkis— Fcz, Tó; falunévről: Rákosi— A.-R., Kövendi— Kvd; személynévről: Csupor— Tó, Kis-Marczi— Mkő, Becse— A.-R., Csz, Vancsa— Csz, Hunyadi— Csz, Király— Tda, Göd — Fcz, Zsiga— Tó, Sebesné— Tó, Andrásné— Tó; rendeltetéséről: Bika— Kvd, Mkő, A.-P., Tda, Fcz, Borjúk— Tda, Köz— Csz; egyéb elnevezés: Boeskor— Mkő, Luka— Tda. A rét részeit így különböztetik meg: Kis— fő Bn, —kapu Kvd, —szél Csz, Kis—oldal Fcz.

Mező, fekvéséről: Felső— Vfa; alakjáról: Kerek— A.-R., Csz; a rajta termő gazdasági növényről: Szénamező (Kis-, Nagy-, Csere-, Vak-,) Mkő, Sfa, Kenderes-felső— Vfa, Rozs— Tda, Hagymás— A.-R., Csere— A.-R.

Csere- (cserjés), egyedül: Vfa, Hs; jelzősen: —s Sz.-K.; fekvéséről: Meleg— T.-Sz.-Gy; állatról: Varjas— Tda; tulajdonosról: Mán— Mkő. Részeit így különböztetik meg: —hegy Fcz, —alja A.-R., Hs, Kvd, —oldal Vfa, —pad Tda; jelzős értelemben van használva: —vár Sz.-K., —mező A.-R., —köz Kcsd, —szőlő Bn.

Berek, gyakran egyedül: Sfa, T.-Sz.-Gy., A.-P., A.-R., Kcsd; fekvéséről: Alsó— A.-P.; nagyságáról: Kis— Mfa; személynévről: Koncz— Kcsd, Keményi— A.-P.; egyéb elnevezés: Tövis— Sz.-K., Peres— Sz.-K.; Részei: — alja Kcsd, — eleje A.-P.

Liget, Kvd, Lüketes (!) Fcz, Jüget (!) Csz.

Erdő, egyedül: Vfa; nagyságáról: Nagy— T.-Sz.-Gy.; fekvéséről: Alsó- és Felső— Bn; madarairól: Szarkák— Tó; fának minőségéről: Tőkés— Bn; tulajdonosáról: Kezesek — Vfa, Falu— Kcsd, Ur — T.-Sz.-Gy.; személynevről: Tanka — Kvd, Bárducz — Kvd; a határrészről, a hol van: Kiskő — Tó; egyéb elnevezés: Peres— Mkő.

— *Tőkés*, Vfa, Bn; a tőkés erdők jelölésére.

Szálas, Tó, Vfa; a szálerdők jelölésére.

Tisztás, Mfa.

Gyep, Gyepesútoldala Kvd.

Fű, Fűvesút Tda.

— *Gyökerestető*, Kcsd.

Kaszálás, Tó, Keskenykaszáló Fcz.

Ujfogás, művelés alá ujonnan fogott földek: Kvd, Mfa, Sfa, Bn.

Vágás, Tó, Pap —a Tó, Pápainé —a Kvd.

Talló, Kölös— Csz.

Parlag, Tó; Vas —ja Tda, Széles— Fcz.

Porgolat, T.-Sz.-Gy., —kert A.-P.

Kert, a benne termő növényről: Kenderes— Kvd, Vfa, Szőlős— Csz, Tövis— Sfa, Káposztás— Kvd, Dinnyés— Fcz; állatról: Méhes— Tda; személynevről: Pánczél— Kvd, Barta— Csz, Péter —je Csz; faluról: Bágyoni— Kvd; épületről: Csúres— Hs, Deszkás— Tó, Vár— T.-Sz.-Gy.; egyébről: Ibla— Vfa. Részeit így különböztetik meg: Bágyoni— lábja Kvd, — mege Fcz, — megett Csz, T.-Sz.-Gy.,— alatt T.-Sz.-Gy.

Kosárnak való vesszőt termel: Nagy— és Kis— Kcsd.

Sajtó— tere Kcsd.

Széna, Szénaság Csz, Kcsd,— s Hs,— svölgy Tda, Szénaság Fcz,— tér Tda.

Kenderes, a Cziblokon Tó.

Borozdák, Bn, A.-P.

Vontató (kaszálóhely), Mfa, Első— Sfa, Sáros— Csz.

Szérühelytető, Tó.

— *Tilalmas*, Mkő, Tda, Tó; *Lóhajtóktere* Tó; *Tehénjárás* Tda.

Virágos, Tda, Nagy—, Kis—, —tó, Tda.

Düllő, Bocsóné —je Bn.

Bokorszer, Mfa.

Gyümölcsös, Hs, Nagygyümölcs Csz.

Szénégető, Vfa, Csz, A.-R.

— *Mézesmál*, Fcz, Tda, méheknek való virágokkal.

4. Geológiai viszonyokat jelentő határelnevezések.

- a) A geológiai anyagot megjelölő határnevek :
Pala, Mfa,— dombja Mfa,—smál Tda,—soldal Kcsd.
Agyag, Kurta—verem, Nagy—verem Kvd, Fehér— Vfa, —jukető Kcsd,—mart A.-R., Sfa, —os Mkő,—osoldal Fcz, —ostó Tda.
Vályognak való agyagról, —ostó Sz.-K.,—vető Fcz.
Téglás, A.-P.
Mész, —verem Tó. Ide tartozik a *pest* szó is: —es Fcz.
Köporos, Csz.
Arany, Aranyos folyó, —ásoldal Vfa, —kút Tó.
Sottető, T.-Sz.-Gy.
Padmankő, Tó.
- b) Geológiai jellemzésüek még a színről vett határ elnevezések :
Fekete,—kő Vfa,— oldala Tó, — Kcsd.
Szürke,—kút Kcsd,—kő Mfa, Mkő.
Ávas, Csz, A.-R.,—oldal T.-Sz.-Gy., Gyöngy— Csz.
Kék,—oldal Mkő, Sfa.
Féjér,—kő Sfa,—patak Tó,—oldal Hs,—agyag Vfa.
Veres,—mál Vfa,—kő láb Mfa,—kő csorgója Tó.
Szőke,—mál Kvd, Mkő, Kcsd,—domb Mkő.
Fényes,—kő Csz.
- c) A vizek geológiáját világítják meg e határnevek :
Édes,—kút A.-R.
Büdös,—kút Fcz, Mkő, Kcsd, T.-Sz.-Gy., Csz, Mfa.
Sós,—kút Mkő, A.-P., Tda,—patak Tda,—víz Bn.
Sajkút, Mfa.
Bór,—kút Tda.

5. Az illető határrész fekvését világtájak szerint megjelelő határnevek :

- Észak*, Tda, Mkő, Észkan Bn.
Déllő, délben is árnyas éjszakra néző hely: Fcz, Kvd.
Dél, Déli domb Mfa.
Verőfény, délnek néző oldalak: Fcz, Tda,—tető és—megygyes Fcz.
Meleg, délnek néző határrészekre:—völgy Tda,—oldal Bn, Sz.-K. Vfa,—csere T.-Sz.-Gy.
Nyugó (= nyugat), —alatt Tó.
Aszalós, T.-Sz.-Gy., Asztorok Bn; egészen napos helyek.

6. Növényekről vett határ elnevezések.

Tölgy, —fapatak Fcz, —esél Csz, —es Tó.

Csere, —köz Kcsd,—vár Sz.-K., Csere Vfa, —alja Kvd, A.-R.
—pad Tda, —oldal Vfa, Kövesi— Csz.

Szil, —os, Csz, T.-Szt.-Gy.

Bükk, Kis— pataka A.-R., Kis— Csz, Vfa, Rákos—je Csz, Ke-
rek— Sfa. Szegény— havasa Csz, Nagy—favölgy Csz, Fábián—Vfa.

Fűz, —fák közt Kvd, —es T.-Szt.-Gy., Sfa, —kút Bn.

Nyár, —fa völgye Kvd, —as Tó, Bn.

Nyír, —as Tó, Fcz, Csz, — asoldal Kcsd, Tó, — tére Kcsd,
Kerek—fás Kvd.

Rakottya, —s Vfa, A.-R., Mkő, Csz, —tető Fcz.

Borza, —s Mfa, Hs, Mkő, —szer Bn.

Rózsa, —kút Fcz, Tda, —patak Tda, —stér Fcz, —s völgy Csz

Csipke, —stér Tda.

Csuperkás, —domb Mkő.

Tövis, csipkerózsa értelemben, —berek Sz.-K., —es Kvd,
—kert Sfa, —szer lábja Kvd.

Meggy, —es Fcz, Hs, —es csúpja Hs, —es kútja Fcz, Kö-
zép—es Fcz, Verőfény—es Fcz.

Szilvafáknál Csz.

Almafáknál Csz.

Körtve fánál Csz, Sfa, —éljes Fcz.

Som, —os Sfa.

Magyaró, —s Tda, Mkő, Kvd, Fcz, Hs, —mál Kvd, —fő Bn.

Málna, —s Sfa.

Dinnye, —s Sz.-K., A.-P., —skert Fcz.

Káposzta, —s Sfa, A.-P., Mfa, Fcz, —skert Kvd.

Szőllő, mindig összetéve; ha az összetételben a szőlő szó a szó elején van, ezen esetben a szőlőből kiindulva annak valamely része vagy valamely azzal határos, azt érintő terület megjelöléséről van szó: Szőlőfő Sz.-K., — mege Hs, — alja Kvd, Tda, Mfa, földék A.-P., —kert Csz,— kút Mfa, — pataka Fcz, —hegyek Mkő, —mál A.-R. Ha a szőlő szó az összetett szó végén áll, akkor az első szó mindig azt mondja meg, mely dűllőben vagy határrészben van az illető szőlő: Takaró— A.-R.. Csere— Bn, Pusztá— A.-R., Kvd, Udvari— Kcsd, Szegényszer— Fcz, Patakoldal— Vfa, Pardé— Mfa, Szénás— Hs. Egyéb elnevezések: Uj— Kcsd, Hs, Nagy—hegy Hs, Két—közt Sz.-K., Fcz, Gyéresi—tető Tda, Két—hegy Mkő, Veresmarti— megett Fcz, Vén— tója Mfa.

Búza,—bükk Csz,—patak Csz, Vfa, —oldal Vfa, A.-R.
Rozs,— földje Kvd,—mező Tda, —os Vfa.
Köles, Sz.-K., —tálló Csz, Fejér— völgye Kcsd
Borsó,—föld Csz, Kvd.
Lencsés,—lapos Kcsd.
Hagymás, —áj Kcsd, —mező Kcsd.
Torma, Tormejesztő Tda.
Labodá,—s Tda.
Űrmös, Sfa.
Markos, Mfa.
Csalán, Csihánzeg Fcz.
Borostyán, —kő Vfa.
Kender, —es Tda, Vfa, Mkő, Sfa, —eskert Kvd, Vfa, —es
 felsőmező Vfa, —áj Kcsd, Mfa, —ágyaja Bn.
Sás,—nyíl Kcsd,—nyíltó Kcsd.
Nád,—kút Csz,—aspatak Csz, Vfa.
Hanga,— pataka Mfa, Kis- és Nagy-Hangás Tda.

7. Állatokról vett határ elnevezések.

Ló,—hús Csz,—mál Tda, Aknai— tilalmas Tda.
Bika,—rét Mkő, A.-P., Tda, Fcz, Kvd;—telep Tda,— gödre
 Mkő,—sára A.-R.
Tehén,—járás Tda.
Borju,—k rétje Tda.
Bival,—astó Kvd.
Disznó,—patak Csz,—szertető Sz.-K.,—kosár kútja Vfa.
Kecske,—s Tda,—barlang Mkő.
Macska,—kő Vfa.
Farkas,—juk Kcsd, Tda,—verem Sfa,—kút Kcsd,—patak
 Mkő, Tda,—uszó Fcz,—kapálás Bn, Kvd,—kötető, Mkő,—őr
 Mkő, Ordas Vfa.
Róka,—juk Mfa, Sz.-K, Fcz, Kcsd.
Borz,—juk Tó, Kvd,—os Tda.
Görény,—kő Sfa.
Szarvas, Mkő,—verem A.-R.
Hörcsög,—ös Tda.
Galamb,—os Csz,— kút folyása Tó.
Vercse,—kő Vfa.
Szarka,—k erdeje Tó.
Varju,—scsere Tda.

Sus, Tda.

Csóka, Tda,—tető Tda, Sósmál— 'salja Mkő.

Kukuk, Tda.

Banka,—kút Csz.

Bagoly, Tda, Tó.

Kócsag,—füze Sfa.

Gém,—es Sz.-K.

Karujjas (karvaly), Kcsd.

Libuczas (libucz = bibicz), Bn.

Kigyó,—stó Kvd,—s Tda, Hs.

Béka,—kő Tó,—s Tda.

Méh,— völgytorka Sz.-K.,—eskeretek Tda.

Hangya,—s Vfa, Sfa.

Csiga, Mfa.

8. A különböző felosztások nyomai a határ nevekben:

Nyil, Csz,—ak Csz, Mfa, Kurta— Kvd, Pápista— A.-P.,
Katona— Bn, Zsellérek— a Kvd.

Négyöles, Sfa.

Háromöles, Sfa.

Körosztályok, Sfa.

Falhosztályok. Mfa.

Szabadföld, Tda, A.-P., Mfa.

Telek, Mfa.

Dézmás, Sz.-K.

Fertályrét, Tda.

Tízholdszere, Kvd.

9. Az utakról vett határelnvezések:

Źjáró, Rákosi— Sfa, Fel— T.-Sz.-Gy, Tda, Hs, Csz, Le— Tda,
Bn, Mkő, Alá— Csz, A.-P., Be— Mfa, Csz, Csigába— Mfa, Oláh-
templomba— Vfa, Országútra— Bn, Muromra— Sz.-K., Patakra—
Mfa, Keresztül— Fcz, Átal— Sfa, Kvd, Tordai-úton átal— Kvd.

Út, Fügedi— köze Fcz, Malom—ja T.-Sz.-Gy., Fehér— tető Vfa,
Tőtét—ja Bn, Vásáros— Bn, Ország—ján felül és alul Fcz, Viz—
Tó, Oláh— Kcsd, Csz, Darab— Csz, Veres— A.-R., Zsom-
bor—ja Kcsd, Torok— Vfa, Nagy—ja T.-Sz.-Gy., Ország— mellett
Sz.-K. Két—közt Mfa, Két— köze Fcz, — felett és— alatt Tó.

Átal T.-Sz.-Gy., Mkő, Fcz.

Menés Sfa.

Bémenő, Hs,
Forduló, Tda.
Csordanyom, Vfa.

10. — *mál*, — *szer*, — *áj* és — *láb* végzető határnevek.

— *mál*, Alsó— Tda, Aranyos— Tda, Bagoly— Tda, Csillag— Tda, Gál— Kvd, Kő— Tda, Mkó, Közép— Tda, Lapádi— Fcz, Ló— Tda, Magyaró— Kvd, Mézes— Fcz, Tda, Pad— Kvd, Palas— Tda, Sándor— A.-R., Sós— Mkó, Szókemál Kvd, Mkó, Kcsd, Szöllő - A.-R., Torda - Fcz, Varga— Tda, Veres— Vfa,

— *szer*, Bokor— Mfa, Borzás— Bn, Disznó— tető Sz.-K., Felső— Fcz, Keresztfá e A.-R., Malom— Fcz, Szegény— alja Fcz, Szegényszerszöllő— Fcz, Tizhold— e Kvd, Tövis— Kvd, Várázs— Fcz.

— *áj*, *) Csúp— A.-R., Hagymás— Kcsd, Kender— Kcsd, Mfa, Nagy— Kcsd.

— *láb*, Elsőláb Bn, Fcz, A.-R., Másod— Fcz, Második— Bn, Harmadik - Bn, Külső— Sfa, Külső-rövid— Bn, Belső-rövid— Bn, Közép— Sfa, Sz.-K., A.-R., A.-P., Mfa, Vég— Hs, Sz.-K., Mkó Kerek— Fcz, Hosszú— Bn, Kiskút— Mfa, Sövénykút— Hs, Büdös-kút —ja Mkó, Kő— Kvd, Szardó— Mkó, Korsókó— Mfa, Akasztófa— Hs, Vereskő— Mfa, Várfalvi— Sfa, Rákosi— Sfa, Mészkei— Sfa, Bágyoni-kert —ja Kvd, Várfalvi— Bn, Koldus— Bn, Peres— Mfa, Borzásszer --ja Bn, Tövisszer —ja Kvd.

Meglepő, hogy — *szél* (margo) végzetű nevek az Aranyos-széken nincsenek, holott a Kalotaszegen voltak.

11. Emberi építményekről vett határnevek.

Vár, —kert T.-Sz.-Gy., —kút Vfa, —patak Tó, Bába—tető Mkó, Ó-tordai— és Uj-Tordai — Tda, —oldal Vfa, Leányok— a Tó, Szebeni— Csz, Nagy - Kcsd, Kerülő— Kcsd, Bába—a Sfa, Csepegő— Tó, —nyak Vfa, Vár Tda, Vfa, Zsidó— Fcz, Bajka— a Mkó, Csere— Sz.-K.

Kripta, Mfa.

Derékház, Kvd.

Templom, Oláh—bajáró Vfa, —hegye Sfa, Puszta— Hs, —domb Vfa, —köz Fcz, Kis—rarugó A.-R.

Oltárvölgye, Tda.

*) — *áj*, I. Simonyi Zsigmond, Ritka szók, Nyelvőr, XVII. 19.

Harangostó, Sz.-K.

Csűr, —eskert Hs, —szeg Fcz, Gáspár — Csz, Kasza — Tda, —
alatt T.-Sz.-Gy.

Malom, — előtt Csz, — útja T.-Sz.-Gy., —szer Fcz, --hát
T.-Sz.-Gy., —domb Vfa, —oldal Tda, Csegezi — fara Kvd.

Keresztfaszere, A.-R., Sfa, Keresztes Tda, Szindi-kereszt Tda,
Egyházdomb, Mkő, Fejér — Kcsd.

Híd, Magas — Tda, Csáni — Tda.

Lak, Péter — a Tda.

Kápolna, — far Bn.

Ekklezsia, — berke Tda.

Ház, Sára — a Csz.

Fogadó, Hs, A.-R.

Akasztófa, — láb Hs, —oldal Tda, —domb Fcz, Tó, —nál Sfa,
—hoz Kcsd, —előtt Csz.

Tötet útja, Bn.

Hármashányás, Sfa.

Csatorna, Tda.

Vastorzsák (bánya csatorna), Tó.

Kohó, Hármás — Tó, —kközt Tó.

Verő, —patak Tó, —kközt Tó.

Akna, Tda.

Bánya, Sós — Tda, Kő — Sz.-K., Kis és Nagy — Vfa, —patak Tó.

Hálás, Pojányi — Sfa, Kis — és Nagy — Tda.

12. Jelzők a határ elnevezésekben.

A jelzők szerepe igen nagy és általános, némelyik igen kö-
zönséges, ezekre példákat nem hozunk fel, míg mások csak szor-
ványosan fordulnak elő s ezek nem ritkán érdekesek. A közönsé-
gesen alkalmazott jelzők ezek : *nagy*, *kis*, *felső*, *alsó*, *közép*, *középső*,
közbülső, *első*, *hátsó*, *hátsó*, *belső*, *külső*, *szélső*, *másod*, *harmad*,
második, *harmadik*, *vég* ; a következők használata azonban ritkább
és jellemzetes.

Hosszú, Sfa Kvd, Mfa, Hs, Mkő, A.-R., T.-Sz.-Gy., Sz.-K., Felső
és Alsó — A.-P., Kövendi — Mfa, —rét Tó, —oldal Kvd, --kő Tó,
--hágó Tda, —völgy Mkő, Kis — völgy Tda, Nagy — Tda, —láb Bn.

Kerek, —mező A.-R., Csz, —havas Tó, —gát Csz, —domb
Tda, —hegy Bn, Kcsd, —tó Tda, —nyírfás Kvd, —bükk Sfa,
—eger T.-Sz.-Gy., —láb Fcz.

Kurta, —nyilak Kvd, —völgy Tda, —tó Kvd. —bérez Kvd.
Horgas, Fcz, Mkő, Mfa, Bn, Kcsd, —mart Vfa, Sfa.
Rövid, Mfa, Sfa, Belső— és Külső —láb Bn.
Széles, —pallag Fcz.
Keskeny, —kaszáló Fcz.
Magas, —mart Fcz, —hid Tda.
Meredek, Fcz.
Erős, —oldal Vfa, Sfa.
Tiszta, —oldal T.-Sz.-Gy.
Sőtét, —völgy Kcsd, Tda.
Szeles, —völgy Tda.
Vizes, Kis—völgy Sfa.
Rosz, patak Sz.-K.
Zugó, —patak Sz.-K.
Vadas, Fcz
Koldusláb, Bn.
Hideg, —havas Fcz, —kút Csz, Vfa, —kútpataka Kvd
Száraskút, Kvd.
Feredő, —patak Mkő.
Uj, —hegy Bn, Tda.
Fenekellenkút Csz.
Vén, —hegy Sz.-K., Tda, —szőlő tója Mfa.
Oriás, —pincze Kvd.
Buzagó, —csorgó Fcz.
Lapos, —tető Tda.
Kövecses, —domb Kvd,
Ropótelő, Hs.

13. Határozói formájú határnevek.

E csoportba azon határnevezések tartoznak, melyek egyrészt egy nagyobb rész nevéből, másrészt ennek valamely részét megje-
 lölő névből állanak.

Mejéke, Koloskút — Sfa, Patak — Fcz, Kékoldal — Sfa.
Felett, Út— Tó.
Alatt, Csür— T.-Sz.-Gy., Kert— T.-Sz.-Gy., Csereoldal— Vfa,
 Hegyes— Tda, Hegy— T.-Sz.-Gy., Kőlyuk— Tó, Út— Tó.
Vége, Város — Fcz.
Eleje, Berek — A.-P.
Lábja, Bágyoni kert— Kvd.
Háta, Büdöskút — T.-Sz.-Gy., Malom — T.-Sz.-Gy.
Alja, Berek — Kcsd, Csere — Kvd, Hs, A.-R., Gát — Kcsd, Ken-

derágy — Bn, Szöllő — Kvd, Tda, Mfa, Mart — Tda, Járdánkút — Bn, Pala — A.-P., Csúp — Fcz, Köbölkút — Bn, Szürkekő — Mkő, Pestes — Fcz, Sósmál-csókás — Mkő.

Mellett, Országút — Sz.-K.

Előtt, Malom — Csz, Geszteg — Csz.

Megett, Kert — Csz, T.-Sz.-Gy., Kamarás — Tda, Kő — T.-Sz.-Gy. Torsa — Csz.

Mege, Pestes — Fcz, Vár — Vfa, Kert — Fcz, Szőkemál — Kvd, Szemere — Bn, Meteszgye — Bn, Szöllő — Hs, Kőjuk — Bn, Kurtabércz — Kvd.

Köz, Nagy — Csz, Kis — Csz, Fcz, Víz — Sz.-K., Csere — Kcsd, Templom — Fcz, —rét Csz, —kút Kvd.

Közö, —bércz Mkő,

Köze, Két út — Fcz, Rákos — A.-P., Kétszöllő — Fcz, Halmok — Mkő, Sfa, Hegyek — Fcz.

Közt, Kétút — Mfa, Fízák — Kvd, Kétszöllő — Sz.-K., Verők — Tó, Kohók — Tó.

El (= elv, elő, ele), Vízel Sfa.

Sok határrészt csak így jelölnek meg: Fejérkőnél Sfa, Akasztófánál Sfa, Forrásnál Kvd, Szilvafáknál Csz, Almafáknál Csz, Körtvefáknál Csz, Sfa, Észkan Bn, vagy így: Akasztófához Kcsd vagy végül így: *Kenderesek a Cziblokon* Tó.

14. Vegyes összekötött határ elnevezések.

Ezeknek csak csoportjait említjük fel, példát rá bármely község határneveinek jegyzékében bőven találunk. Egyik csoportban a határnév mellé a szomszédos *falu uevét* illesztik (p. o. Járai völgy Tda, Rákos bükkje Csz;) egy másik csoportban a határnévhez egy *személynév* (a régi vagy mostani tulajdonos vezeték-, kereszt- vagy gunyneve) van csatolva (Tóbisok földje Tó, Nagy István oldala Kvd, Kásadombja Kvd, Laczkótója Fcz); a harmadik csoportban a *birtokolási jogcím* van megjelölve: (Falutója Kcsd, Németkút Kvd, Doktorhegy Tda, Papkútja Tó, Unitariushegy Tda, s így van a *papnak*, *czigánynak*, *unitáriusnak*, *dokornak*, *nemesnek*, *falunak*, *birónak*, *unit.- és ref.-ecclesiának*, *kezeseknek*, *úrnak*, *városnak*, *póstának*, *pásztoroknak*, *barátoknak*, *fiskusnak*, *kántornak*, *mérnöknek*, *kamarának*, *szellérnek*, *pápastának* nyila, dombja, rétje, mezője, erdeje, vágása, kútja, völgye, tája, hegye.

15. Bibliai vonatkozású név:

Getsemáne Tó.

IV. A határnevekhez fűződő népies magyarázatok és hagyományok.

A határrelnevezések egy bizonyos csoportjához a név adta magyarázaton kívül néhány népies magyarázatot, adatot s hagyományt is sikerült összegyűjtenem s ezeket állítom itt egybe. *)

Kövend.

Káposztáskert; közhely volt, s a szabad lakosok közt felosztattott s ma káposztás.

Pusztaszöllő; csak régen volt szöllő, ma pityókás.

Dindároldal; a falu ezt a sínfalvi Dindár családtól nyerte per utján.

Találmány; új név, 10 éve csinálta a nép, mert e hely akkor kitünő gabonatermőnek bizonyult.

Cserealja; kiirtott tölgyerdő.

Tordai-úton átaljáró; régen Kövendről Tordára Szent-Mihályfalván keresztül egyenes út vitt s nem Bágyonon át, mint ma; ez az út szelte át a ma róla nevezett földeket.

Rozsföldjére, a falu közelében lévén, a sok madár miatt csak rozst vetnek.

Átjárónál a kövendi patak szeli át a földeket.

Kőláb; DNY-i végén a hazomány szerint Kövend és Rákosnak közös harangja volt egy kőlábban.

Kövecsesdomb; kavicsbánya.

Kigyóstó; 20 év előtt még nádas, ma irtvány.

*) A határrelnevezésekhez fűzött hagyományok egybegyűjtése terén ORBÁN BALÁZS oly rendkívüli működést fejtett ki, melynek eredményei az ezen irányú kutatásoknál nem csak megbecsülhetlenek, hanem alapvetők. Noha ez nagy mértékben áll az Aranyosszéket leíró munkájára is, de áll különösen Torda város leírására nézve, ahol nekem az ő munkája után vajmi kevés feladat maradt e téren. Meglepő összegyűjtött anyagának gazdagsága, mely valóban kimerítő a vidékre, de különösen Tordára nézve. E hagyományokkal szemben az Aranyosszéken feladat az volt, hogy megállapítsam, élnek-e azok máig is, vagy némelyikük kivészett-e, esetleg átalakult e, míg Tordára nézve csak a határrelnevezéseknek kibővítése, teljessétele lehetett feladat. Ha e revideáló munka közben még akadtam néhány kalászra, melyet ORBÁN fel nem szedett, az valóban csak oly véletlen, melylyel a szerencse kedvezett nekem. Hogy a sok ismétlést elkerüljem, ORBÁN által is magyarázott helyneveknél egyszerűen ORBÁN munkáira hivatkozom, melyek e tekintetben örökbecsűek maradnak. ORBÁN B., A Székelyföld leírása V. k. Aranyosszék. Pest, Tettey, 1871. és ORBÁN B., Tordaváros és környéke, Budapest, 1889.

Hidegkút pataka völgye; se kút, se patak nincs benne; a név mutatja, hogy valamikor még is volt.

Nyárfavölgye; ma már nincs benne nyárfa.

Kása dombja; l. alább óriás pincze alatt.

Gyepes-út oldala; olyan gyepes, hogy soha sincs sár rajta.

Bivalastó; kis álló víz vagyis kotyor.

Szárazkút; 10—15 éve száradt ki belőle a víz.

Padmál és Padoldal; azelőtt erdő volt, ma szőlő.

Bikarét; termése a községi bikák tartására fordítottik.

Óriás pinczében óriások laktak; egy óriás leány egyet lépett s a hol megállt, leöntötte a szemetet s abból lett az Oriás dombja melyet csak 1848 óta neveznek Kása dombjának, mert Kása cigánykémet ott akasztották fel. Az óriások pénzt őriztek a pinczében.

Szármányt az öregek szerint Katalin nevű fejedelemasszony ajándékozta a szent mihályfalviaknak.

Mészkő

Bajka vára; a Balikák (régén állítólag magyarok rablójára volt.

Könyom; Szent László lovának nyoma.

Bocskorrét; egy bocskorlopás váltsága.

Vágott kövön tündérlányok élnek, azokat egy ajtó őrzi, mely minden 7 évben kinyílik, s aki ilyenkor oda talál, az megrakodhatik pénzzel, állítólag a rómaiak onnan hordták a követ.

Pardén régén falu volt (Mfa, Bn, Tda, Mkő).

Szárazpatakában ma sok a víz.

Átalon volt Átalteluk.¹⁾

Sóskút (salétromos)-nál rossz pénz van elrejtve.²⁾

Émezőn (Éhmezőn) nem termett gabona. (Nem ám, mondta a góbé, mert nem trágyáztak.) (A.-P., Kvd, Fcz, Mkő.)

Bába l. Orbán (Bába Mfa, — vára Sfa, — vártető Mkő, — vároldal Mkő.)³⁾

Kis Marcsi azon a helyen halt meg, mely nevét viseli.

Hamlalónak nagy hágója (homloka) van.

Kenderesen nincs kender.

¹⁾ Átalteluk és Pardéfalva az a két falu, melynek lakósai a faluk pusztulta után Mészkőt alapították. ORBÁN, i. h. 159 l.

²⁾ Sóskút, ORBÁN, i. h. 159 l.

³⁾ ORBÁN (i. h. 161. l.) szerint a néphagyomány azt mondja róla, hogy apácák vára volt.

Peres erdőt Tordától perelték el (Mkő; —láb Mfa, —völgy Tda, —berek Sz.-K.

Vakszénamező azért vak, mert nagyon el van dugva. (Mkő).

Kalugeroldalra járt vízért a kaluger a monasteriából (Mkő.)

*Vigyázdomb*¹⁾ igen magas pont s a pásztorok jeladó helye (Mkő, — teteje Sfa.)²⁾

Csegez :

Legényt ölték; ott egy legényt öltek meg.

Fejérpatak néha tejszínű lesz.

Szebenivár kősziklacsoport, mely hasonlít a szebeni várhoz.

Gesztég a Székelykő tetejének localis elnevezése.³⁾

Jancsifa nagy fa volt, 50 frton adták el.

Gáspárcsűr a Simándi Gáspár csúre volt.

Szegénybükkhavasa régen csereshely, ma szántó.

Gyöngyhavas régi nagy fain sok gyöngynövény termett.

Hunyadirét a Hollós Hunyadiaké volt s egy jószág kapuján a templom alatt rajta is volt a hollós czímer.

Buzapatakánál a Közöbérczen nagyban találtak vassalakot s tényleg közelében van a Szénégető. Különbén a Buzapatakánál feredeznek s löcsbölnek a tündérek.

Hájagos a hájag mogyoróról.

Jukasföld folyton beszakadó föld, mert valami földalatti üreg van itt.

Kölöstálló helyén falu volt; azt mondják, ott rejtett pénz van, valamint a Kóporoson is.

Lészásberek kútján Lésza Markó nevü ember telepedett le.

Kercsed :

Fejéregyháztetőn régen templom volt s körüle terjedt el a régi Kercsed (Orbán, Aranyosszék 119. l., azonos az okmányok „Feligaz“ falvának helyével.)

Tóhelyen ma nagyobb a víz, mint volt régen; tehát csak régen volt az tóhely.

Kövesen nincs semmi kő.

Nagyvártetőn semmi vár emléke sem maradt.

Tompátető Orbánnál: Tompádtető (Aranyosszék 119. l.)

¹⁾ ORBÁN, i. h. 161. l.

²⁾ ORBÁN felemlíti még a következő okmányi határneveket: Egyedrève, Meleg-tóér, Vertezdomb, Lyukaskő, Halastó, Mocsárdugája.

³⁾ ORBÁN szerint Csegezi Gesztég v. Lajos csupja; i. h. 186. l.

Szülegát Orbánnál: Szilegát (Aranyosszék 119. l.)

Létom a Létom útjáról, l. Orbán (Aranyosszék 119. l.)

Orbán (Aranyosszék, 121. l.) *Perespatakját* és *Berekpatakját* a nép ma már nem ismeri.

Leincséskut; a hagyomány szerint Kercesed harangját 1848-ban ide vetették; keresték is, de nem kapták. (Orbán, Aranyosszék, 120. l.)

Bágyon:

Régen a falu a *Járdánküttetön* volt, s a falu mai helyét erdő borította; ezt egyszer ritkítani kezdték s négy ember a mai Menyhárt Gábor telkén négy fát vert a földbe s kimondták, hogy itt lesz Bágyon. A négy karót ütötte Balogh Balázs, Csegezi, Barta s Oláh Páskuj Balázs.

Várfalva:

Vercsekő a madarak találkozó helye.

Mocsár régen erdő volt.

Halom régen aranyászműhely volt s oda összehúzták a hal-mokat.

Mihálypatakánál egy ember megnyomorodott.

Totvaj: aranyász hely. Orbán (Aranyosszék, 186. és 178. l.) szerint Totvajbércz is van.

Fütyer; „ha tavasz elején a Fütyer megzódul, a hó eltakarodik.“ Orbán Aranyosszék 186., 178. és 179. l.

Szunnyadókő alatt pásztornyugóhely volt.

Sugókövön a víz nagy zuhanással hull le. Orbán, Aranyosszék 177. l.

Dobogó csalut a várhoz. (Van még: Mkő, Sz.-K., Vfa határában is.)

Kezesek erdeje, mert a gazdájáért 24 kezeset adott Rákos és Várfalva.

Gát; mondják, hogy a Brünben készült várfalvi harangot, amit az ősök hoztak magukkal (?), a kuruczok a gát alá rejtették s csak mikor a háború elcsendesült, akkor vették újból elé.

Az *Iblakertre* és *Leánykőre* vonatkozó hagyományokat lásd Orbán, Aranyosszék, 177. l.

Alsó- és Felső-Szent-Mihályfalva:

Négydomb egyik dombjában ágyuba dugva van a rejtett pénz, ez még a keresztes háborúból való, s mivel Szent-György nap előtt kék lánggal kilángol, jó pénznek kell lennie.

Leányvárban a tündérek aranylapdával lapdázta.

Szentlélek a régi Kerekygház és Igruchteluk helye. Orbán, Aranyosszék, 159. l.

Harasztos :

Püsztatemplom; itt volt régen Harasztos, de a tatárok elpusztították; ott sok kincs van elrejtve üstben, ástak is utána, de mikor az ásó ember ráakadt, örömében elkáromkodta magát, mire nyomban eltűnt a pénz, melyet azóta, bár kéket lángol, ördögök őriznek. Orbán, Aranyosszék, 18. l.

Kancsóscsúpján egy ember a verekedést egy kancsóval osztotta szét.

Fejerdal egy fejedelemé volt, aki azt úgy tartotta (művelté), ahogy ő akarta s nem a hogy a többi falubeli: ő nem hosszában lefelé, hanem keresztbe jártatta a földet.

Csüreskertben egy Zeyk udvar volt.

Bodasban is van rejtett pénz egy nagy pinczében s annak az ajtaja minden 7 évben egyszer megnyílik; egy bács volt is bent s ott látott kutyát is lovat is aranyból, fel is vett pénzt sokat, ki is vitte, de ezzel nem elégedett meg, hanem még többet akart s mikor másodszor kijött, az ajtó lecsapta úgy, hogy egyik fele kint, másik fele bent pusztult.

Orbán *Kérékdombja* a nép szerint soha sem létezett s ez a *Véglábcsupja* lesz.

Felvincz.

Liki, Zsidóvár, Meggyes, Kallan, Csúp l. Orbánnál, Aranyosszék, 95. 96. l.

Zsidóvár, lengyel zsidók vára; ma is kincset ásnak ott, persze hiába. Orbán, Aranyosszék, 102. 103. l.

Toroczkó.

Csepegővár, tatárfutáskor ide menekült a nép. Orbán szerint Csegezi várnak is nevezik; nevét stalaktitjeiről kapta; i. h. 186. l.

Akaszódombon Kloskát meg Horát (!) akasztották fel (persze csak állítólag).

Székelykő l. Orbánnál. Várát kincskeresés miatt rombolták le.

Bergej a német Bergen-ből, az a hegy, a melyen a temető van; átvive a temetőt is nevezik Bergejnek.

Kőjuk; régen a nép huzódott belé, most a juhászok hálnak benne.

Van egy *Kétjuku* barlang is, egyik jukán az ember be-, másikon kimegy, s a hit szerint ez út a várbelieknek a földalatti menekülést biztosítja.

Remete helyén állott régen Toroczkó. Orbán, Aranyosszék 225 l.

Padmajkőn úgy hasad a kő, mint a téglá s így padlásnak (padmaj) használhatják. Orbán, i. h. 225. l.

Nadrágos kő: „Két lába vagyon, meg egy dereka, épen mint egy nadrág.“

Bögötéren még a legcsendesebb időben is fú a szél.

Potyakőjuka; katonafogáskor a legények oda menekültek; onnan senki ki nem tudta őket hozni.

Szalonnajuk, egy ember oda rejté a lopott szalonnát.

Mészárszék, erdő közé dugott téres hely, ahol a lopott marhát nyuzták.

Lányok várán a tatárok a leányokat elfogták, úgy hogy nem menekülhettek, és a

Siratón siratták az anyák megölt lányaikat. Mondják, néha még most is hallani a sirást.

Pokolhegy tüvises, hitvány, rossz hely.

Nagy-Bujják, mert nagyon el van rejtve.

A *Leánykakó*, *Örvénykő* (régen *Apalörvénye*) *Vidálykő*, *Tilalmas*, *Kis-Kápolna*, *Nagy-Kápolna*, *Ordoskő*, *Emberfő*, *Vár kertje*, *Vajda Kútja*-ra vonatkozó hagyományokat lásd Orbán Aranyosszék, 194. s. kk. lapjait.

Torda.

Virágosvölgy nevét a vasútépítés alkalmával lecsapolt Virágos tótól kapta; viszont a Virágostó Wolf régi jegyzetei nyomán az egykor benne bőségesen termelt *Nymphaea albától* vette. (A lotuszt Orbán is felemlíti, de közelebről nem határozza meg.) Végül azon határnevekre utalok, melyeket Orbán jelzett könyve magyaráz: *Leányvár* (40. l.), *Póstarét* (45. l.), *Traján útja* (45. l.), *Kiskirály rétje* (46. l.), *Tündér* (47. l.), *Kövesmező*, *Leányvármező*, (49. l.), *Vágottkő* (51. l.), *Gyilkoskút* (51. l.), *Kőcsorgó* (52. l.), *Szent-János* (95. l.), *Peselőpatak* (94. l.), *Monyorópatak*, *Csókásmart* (96. l.), *Egyházfalvi-u.* (106. l.), *Kölyköd* (111. l.), *Bojtorom* (114. l.), *Szelektelek*, *Templom bércze*, *Ottárvölgy* (115. l.), *Kétágútó*, *Csicsiri domb*, *Pethlend*, vagy az én feljegyzésem szerint *Bethlen* (116. l.), *Butura kútja*, *Danescöve*, *Sejtér*, *Csányi-tó* (117. l.), *Nagy-Labodás*, *Nagy-Gorgány*, *Farkaslyuk*, *Vergutaré*, *Békás*, *Condra-Pál*, *Nagy-Hosszúvölgy*, *Ördögösvölgy*, *Járai-völgy*, *Bortosvölgy*, *Ádám és Vaskapu völgye*, *Város és Labodás verőfénye*, *Óri-völgy*, *Palaczkos*, *Kigyósvölgy*, (118. l.) *Péterlaki-tó*, *Szekerczés* (119. l.), *Parlé*, *Átal*

(120. l.). — Az utczákat, tereket, szőlőhegyeket a 316—320. lapokon írja le.

*

Ezek után csak azon határelnevezéseket kell még felsorolnom, melyekre nézve magyarázatot sem a helyi viszonyokban, sem a hagyományban nem találtam. Itt ismétlem, amit a Kalotaszeg leírásában mondtam: nem elég tudnunk, hogy a név mit jelent, azt is meg kell állapítani, az illető hely mért kapta az elnevezést? Hozzá teszem, hogy könnyen lehet, hogy nyelvész vagy más egyik vagy másik nevet talán első pillantásra meg tudja fejteni; köszönettel veszem, s az ügynek tesz szolgálatot, ki egyes megfejtését velem is közölni szives lesz. A nevek betűsoros jegyzéke ez:

Aggyad Bn, Artingus Mfa, Asztalkő Vfa, Átalvető Tda, Baga-mér Tda, Bakbencső Csz, Bakmonyos A.-R., Baranya Csz, Bikasára A.-R., Bilak Fcz, Bodizsár Kcsd, Bodog Sfa, Mfa, Bodorhágó Tó, Bogát A.-P., Hs, Bn, Bogdía Csz, Boglyas Bn, Bongorr A.-R., Butura Sz.-K., Csergőkút Csz, Csillagmál Tda, Csomboskő Mfa Csomor Csz, Csorbavölgye Tda, Csuma Mkő, Cziblok Tó, Czibre Mkő, Mfa, Cziglia Mkő, Czondrapál Tda, Dénes Bn, Dezse Kcsd, Bn, Domokos Sfa, Dönghatár Kcsd, Duka Bn, Ebrézs Mfa, Vfa, Eger T.-Sz.-Gy., A.-R., Kvd, Sfa, Fábiánbükk Vfa, Nagyfalomdala Tó, Farkaskapálás Kvd, Farkasór Mkő, Farkasuszó Fcz., Fejszekút Mkő, Feketeszálas Vfa, Fiastó Bn, Fityhalom Fcz, Fundoj Mfa, Sz.-K., Füttyentő Tda, Gabosa Csz, Garadalja Mfa, Tó, Gondalma Vfa, Gór Fcz, Gorgány Tda, Csz, Gyakor Mfa, Gyárfás Mkő, Gyöngyehegye Mkő, Harapégés Tó, Harkányi-kő Tda, Herboz Bn, Hoginis Mfa, Hurkapatak Mkő, Illanca A.-R., Kvd, Jukavölgy Tda, Irgany Tó, Istók Fcz, Járdovány Tda, Jeges Tda, Kabalás Kcsd, Kádárdomb Tda, Kamarás Tda, Kantáros Bn, Karácsony-völgy Tda, Kardavölgye Hs, Kebele Tda, Kéményseprőjük Mkő, Kép Csz, Mkő, A.-R., Keréksár Kcsd, Keringő Fcz, Kerülő-völgy Kcsd, Kesztyüs Torda, Kócsos A.-P., Koczageczi T.-Sz.-Gy., Komporik Tó, Kopta Mkő, Korsókő lába Mfa, Köből kútja Bn, Kőkötők Tda, Krákossa Tda, Kreásza Mkő, Lábasjuk Mkő, Laposkő Csz, Lapugaskút Mfa, Liska A.-P., Lóhus Csz, Mácsókő Vfa, Marcsa Kvd, Mérvölgy Sz.-K., Mesterkapasza Tó, Meteszgye Bn, Morgó Fcz, Moricz A.-P., Nagyles Bn, Nyáló T.-Sz.-Gy., Csz, Otovány Csz, Ördögbércze Fcz,— orra Kcsd, Vfa, Ördöngös Tda, Mfa Pakulárhegy Kvd, Palaczkos Tda, Kvd, Petres Kcsd, Pipásverme, Csz, Piriske Vfa, A.-R., Placsintató Fcz, Próka Tda, Püspök-

oldal Sz.-K., Részevölgye Bn, Száldobos A.-R., Mkő, Bn, Két Szányal Vfa, Szardóláb Mkő, Szekerczés Tda, Szemere Bn, Kcsd, Sandar Kcsd, Tda, Sándormál A.-R., Sáraháza Csz, Sebestyén Tda, Sikottyu T.-Sz.-Gy., Sima Tda, Soksára Fcz, Sonkádi Csz, Takaró Kvd, A.-R., Tanarok Hs, Bn, Taplocza-pataka Mfa, Ó-Tárca Tda, Tatárkút Csz, Fejes-völgy Tda, Kis-Tódor T.-Sz.-Gy., Turós Sz.-K., Hs, Tyukmonyos Csz, Varázsszere Fcz, Vasparlagja Tda, Vaskapu Tda, Végböcsök Bn, Vetricés Tda, Videjhát T.-Sz.-Gy., Vízke Sfa, Zsugány Csz.

*

Már a Kalotaszeg leírásánál gyakorlatilag alkalmaztam a határ-elnevezéseket az 1:75.000 méretű katonai térképek névenyagának javítására. Tekintve azt, hogy ez anyagnál e célra semmi sem alkalmasabb, az említett katonai térkép általam észrevett hibáit a következő jegyzékben állítom össze:

A név írása.

a katonai térképen:	feljegyzésem szerint:	helységben:
Borzás	Borzás	Mészkeő.
Szénás völgy tető	Szénásvölgy-tető	Torda.
Bemenő	Bemenő	Harasztos.
Roppó tető	Ropótető	Harasztos.
Megyes	Megyes	Harasztos és Felvincz.
Kerekdomb	Kerekdomb	Harasztos.
Dezső bérc	Dezsőtető	Bágyon.
Agyak lyuk tető.	Agyaglyuktető	Bágyon.
Kercsedí tó	Falu tója	Kercsed.
Szöllő mál tető.	Szöllőmáltető	Aranyos-Rákos.
Csegez	Csegez	Csegez.
Csegezi patak	Csegezi patak	Csegez.
Kerekhegy	Kerekhegy	Kövend.
Buiag	Bujják	Toroczkó.
Csur alatt	Csúr alatt	Toroczkó-Szent-György.
Torockó-Szent-György.	Toroczkó-Szent-György	” ” ”
Urerdeji alatt	Urerdeje alatt	” ” ”
Torockóvár	T.-Szent-Györgyi vár	” ” ”
Torockó	Toroczkó	Toroczkó.
Csiblok.	Cziblok.	”
Édeskő	Egyeskő	”
Ut alatt	Út alatt.	”
Számor	Két Szányal	Várfalva.
Kurtató 1 km-rel délbbre teendő		Kövend.

Továbbá a Székelykőtől délre, de ugyanazon vonulatban két csúcs van az egyik Dealu Desteg, másik Vrf. Destegului névvel. A Desteg itt kétségtelenül az a Geszteg, melyet mint a Székelykő Csegezen és Toroczkó-Szent-Györgyben használt localis elnevezését jegyeztük fel.

V. Utcák elnevezése.

Az utcák elnevezésének anyagát már a határnevek anyagában megadtuk, itt összehasonlító egybeállításukat kísértjük meg.

Út és utca, a legelterjedtebb jelölési módja a közlekedési vonalaknak. Az út és utca vagy egyszerű jelzős formában van, vagy arról, hogy mely faluba vagy mely határrészbe vezet, vagy valamely nagyobb családról, személyről, vagy temetőről, templomról, épületről stb. kapja nevét.

Egyszerű jelzők: Nagy-u. Kvd, Bn, Kcsd, Vfa, A.-R., Sfa, Mfa, Tda; Kis-u. Kvd, Bn, Kcsd, Vfa, A.-R., Sfa, Mfa, Fcz, Tda; Tulsó-u. Bn, Belső-u. Sfa, Alsó-u. Tó, Felső-u. Tó, Közép-u. Tda.

Faluról, városról: Bágyoni-u. Kvd, Tordai-u. Kvd, Rákosi-u. Kvd, Hidasi-u. Bn, Kercsed-i-u. Bn, Vidai-u. Vfa, Tó, Csegezi-u. Vfa, Enyed-i-u. Fcz, Csesztvei-u. Fcz, Torda-u. Fcz., Szentgyörgyi-u. Tó, Belső-, Külső-, s Közép-Kolozsvári-u. Tda, Egyházfalva-u. Tda, Ajtoni-u. Tda.

Határrészről: Bogáti-u. Kvd, Szöllő-utca Kvd, Tda, Káposztás-u. Kvd, Fcz, Hegy-u. Kvd, Kapusi-u. Bn, Hegymeg-u. Kcsd, Kenderáj-u. Kcsd, Rozsos-u. Vfa, Csipkekút-u. Vfa, Torok útja Vfa, Mező-u. Vfa, Tda, Fellegvár-u. Sfa, Berek-u. Sfa, Meggyes-u. Hs, Halom-u. Hs, Rét-utca Fcz, Fűzes-u. Fcz, Liget-u. Fcz, Rákos-u., Porond-u., Sospatak-u., Ujhegy-u, Akna-u., Soskút-u., Labyrinthus-u., Palosmál-u., Buza-u., Martalja-u., Sima-u., O-Tárca-u., Patak-u., Póstarét-u., Kisköves-u., Gát-u., Középmál-u., Jeges-u., Kép-u. Tda.

Temetőről: Temető-u. Kvd, Fcz, Tda, Testhordó-utca Sfa.

Személyről: Pánczél-u. Kvd, Demeter-u. Csz, Tar-u. Csz, Finta-u. Vfa, Egyedfi-u. Vfa, Gadó-u. Vfa, Gaducz-u. Vfa, Balázs-u. Sfa, Pénteki-u. Mfa, Puskás-u. Tó, Kővári-u. Tó, Kazinczy-u. Tda, Szaniszló-u. Tda.

Foglalkozásról: Katona-u. Bn, Pap-u. Csz, Tda, Urak-u. Mfa, Mészáros-u. Fcz, Varga-u. Tda, Fazekas-u. Tda, Zenész-u. Tda, Festő-u. Tda, Barát-u. Tda.

Épületről: Templom-u. A.-R., Fcz, Malom-u. Fcz, Tda, Alagút (Tunner)-u. Tda, Oskola-u. Tda, Kastély-u. Tda, Hid-u. Tda.

Majd minden faluban van, de legtöbbször letagadják, *Tyukszar-* és *Gatyaszár-*utca, melyet kimutatni ugyan csak Tordáról és Felvinczről tudok, de biztosítottak, hogy ez majd minden aranyosszéki faluban megvan.

Egyéb utcák: Hesdát-u. Bn, Derék-u. Fcz, Zsák-u. Fcz, Uj-u. Tó, Zöldfa-u. Tda, Rózsa-u. Tda.

Köz: az út és utcán kívül leggyakoribb alkalmazása van a köznek, melyet magában is használnak Bn, majd a következő összetételekben: Kis— Csz, Fcz, Nagy— Csz, Sötét— Kvd, Patak— Fcz, Piacz— Tda, Pap— Csz, Biró— Kcsd, Timár— Tda, Kató— Kvd, Kisváros— Kvd, Pál— Vfa, Oláhokköze Tda.

Sikátor: egyedül Bn, Kcsd, Tó, Mfa, Kis-utcái— Kcsd, Temető— Vfa, Testhordó— Tda, Templom— Mfa, Mészárszék— Vfa, Keserű— Mfa, Székely-András— A.-R., Dindár— Sfa.

Sor: Czigánysor Sfa, Fcz, Tó, Tda, Piaczsor Tó, Felsősor Tó.

Járó: Templomba— Vfa, Vízkútra— Vfa, Cser' oldal alatt— Vfa, Malom felé— Mfa, Malomba— Mfa, Csigábage— Mfa.

Tér: Fő— Tda, Széna— Tda, Egyház— Tda, Dög— Fcz.

Piacz: Fcz, Uj-tordai — Tda.

Szer: Korpaszer Tó, Czigányszer Tda.

Szoros: Bn, Tó.

Telep: Czigánytelep Fcz, Bikatelepe Fcz.

Szurdik: Tó.

A város vagy falu részeit csak ritkán jelölik külön névvel; ez esetekben legáltalánosabb az Alszeg és Felszeg használata, így pl. Kvd, Kcsd, Csz, Mkő, Vfa, Hs, A.-R. Egyéb részek vannak még Kövenden: Liget, Forrásnál, Pakulárhegy; Bágyonban: Oláh templom; Mészkon: Gyerándombja és Csuperkás, Várfalván: Gondalma, Vaszigödre, Szászdomb, Pápastakert és Szabó Gál gödre, Aranyos-Rákoson: Eger; Harasztoson: Ganédomb; Felvinczen: Csohánszeg és Marosszög.

A három terület határelnevezéseinek ezen összehasonlító tárgyalása arról győz bennünket, hogy a topographiai elnevezésekben a geographiailag elkülönült három terület Torda, Aranyos-szék, Toroczkó, semmiben sem tér el egymástól, geographiai onomatologiaiájuk, névképzésük és névkincsük teljesen azonos. A toroczkói völgynek van ugyan egy sajátos jelzése a falúbeli csorgóra: vajor, mely elnevezést Csegez és Várfalva is kölcsön vette ugyancsak a falubeli csorgó megjelölésére, de ennek a névnek eredetere nézve még csak sejtelmük sincs.*)

*) Magyarországon több helyütt a bajor-t vajornak ejtik; így p. o. Dunán túl van vajor szőlő. (Adánd, Somogy m.; Nyelvőr, IV. K. 334. l.) Vajjon nem a toroczkóiak német származására történik-e itt czézés ?

MÁSODIK RÉSZ.

A népesség elemei.

I. Történelmi bevezető.

A történelem és népalakulás szempontjából a vizsgálatunk tárgyát képező terület magyar lakossága három csoportra oszlik, Toroczkó-, Aranyosszék- és Tordára. ¹⁾

Toroczkáról a történelem azt tanítja, ²⁾ hogy a XIII. század folyamán III. András ³⁾ valamely elődje a felső-austriai Eisenwurzelből német bányászokat telepített ide a vasbányák művelésére. ⁴⁾ Valószínű, hogy Toroczkón már a német telepesítés előtt voltak magyar (székely) bányászok, de éppen ezeknek a bányászatban való kevés jártassága vezethette arra királyainkat, hogy szakértő bányász-
néppel műveltessék, gyümölcsöztessék bányáikat. Így aztán nem csak a betelepített német családok neveit tudják felsorolni, hanem az ősi magyarokét is. Némely család, mint a Botár, Ekárt, Vernes, Zsakó, Tób, Tóbis, Tóbiás az élők, és Anger, Geubel, Gendel a kihaltak közül, névleg és vérbelileg, a német betelepültek közvetlen

¹⁾ Az alábbi történelmi vázlat a történelem tényeit csakis a népesség elemeinek, a népalakulás viszonyainak, a népáramlások főbb irányainak megállapítását célozza, aminthogy ily munka keretében a történelmi adatok csakis ily nemű felhasználásának lehet helye.

²⁾ Toroczkó történelmét lásd bővebben: ORBÁN B., A Székelyföld leírása. V. Aranyosszék, Pest 1871. 199—208. lapon.

³⁾ III. András király 1291-ben erősíti meg a szerinte már elődei által Eisenwurzelből betelepített német bányászok kiváltságait; közli FEJÉR, Cod. Dipl. VII. 119

⁴⁾ ORBÁN jól sejtí, midőn Eisenwurzel „a mürzthali völgyben levő ma Eisenerz“-zel azonosítja. Felső-Stájerországban, Eisenerzben a vasat termelő hegynek az Erzbergnek oly neve ez, mely a dalba is átment: „die edle vortreffliche Gottesgabe, das Kleinod des Landes, die liebgebenedete Eisenwurzel“ stb., stb. L. ORBÁN, i. h., 200 l. jegyzete és J. KRAINZ, Eisenerz, Zürich, évszám nélkül, 6. l.

utódjául tekinti magát. A német betelepültek ezen kívül azonban számos nyomot hagytak vasbányászatuk mesterszótárában, melyek fényesen tanuskodnak a királyi kézből származó oklevél mellett. Valószínű az is, hogy a német telepések hamar elmagyarosodtak, legalább nyelvükben és érzésükben, mert a XIV. századtól kezdve nincs adatunk, mely azt bizonyítaná, hogy Toroczkó lakói németek lettek volna, hogy a hospesek minden kiváltságaikkal nyelvüket is megőrizték volna, valamint arra sincs adatunk, hogy valaha nemzetiségi kérdés merült volna fel köztük és a velük együtt élő, vagy velük szomszédos magyarság közt. Elmagyarosodásukban nagy szerepe volt a többi erdélyi német telepektől való elszigeteltségüknek, s minthogy közvetlen szomszédjaik, az aranyosszéki székelyek is magyarok voltak, valószínű, hogy az elmagyarosodás aztán nemcsak a helybeli magyar elem beleolvadását, hanem az aranyosszéki magyarság beszívargását is megkönnyíthette.

Ha a toroczkói magyarság beleolvadása a német származású telepítvényesekbe kezdetben nem is volt tökéletes, a Toroczkóra neheztől viharos idők, a kemény sors közössége annál inkább összeolvaszták őket, de annál inkább izolálták minden idegen elemtől, még az Aranyosszéktől is. A történelem további folypásában ugyanis Toroczkó szabad kiváltságos bányavárosa a XV. század folyamán, valami fortélylyal a Thoroczkay-család kezére került. A toroczkói polgárság hiába ragaszkodott jogaihoz, hasztalan folyamodta meg kiváltságainak tiszteletben tartását a székhez, az országgyűléshez, az uralkodóházhoz, egy dulas alkalmával elégvén kiváltságlevele, bizonyítani nem tudott, mindenütt pervesztes lett, s a jobbágyság átkát szenvednie kellett 1848-ig, mikor a szabadság harc adta vissza jogait. E jobbágyság véres emlékezetű korszaka, az abban kiállott iszonyú megpróbáltatások hosszú sora, az egymást követő dulasok keserve Toroczkó szabadsághoz s kiváltságokhoz szokott népét rendkívül izolálták a többi Aranyosszéktől; jobbágy lévén a toroczkói az aranyosszéki szabad székely sem belőle, sem belé nem házasodott s a vérkeverődés tehát ezentúl igen csekély vala. E vérbeli elkülönültség, melyhez nagyban hozzájárult a geographiai elkülönültség is, és a város határának az Aranyosszékhez képest csak klsfokú termékenysége, őrizte meg és tartotta fenn a a nép ősi szokásait, régi bányaeszközeit, ruházatát, lakadalmi s temetkezési szokásait, a német eredet megannyi bizonyosságát. Az elnyomatás e korára esett azonban Toroczkó vasbányászatának virágzású kora s az ebből folyó jólét, mely ruházatának pompá-

jában és gazdagságában nyilvánult legjobban, miután vagyonságát egyébként kimutatni elnyomott helyzetében alig merete.

A forradalom azután Toroczkónak is vissza adta jogait. A népalakulás szempontjából az első hatás az volt, hogy az Aranyosszékről sokan huzódtak be Toroczkó városába szerencsét próbálni s így az eddig izolált népnek újból alkalmá nyílt volna a keverődésre. De erre az időre már a toroczkói nép szokásai annyira kikristályosodtak, hogy az aranyosszékivel való egybeolvadás már alig nyerhetett tápot. Az aranyosszéki magyar ember már nem vette magára a toroczkói rókatorkos ködmönt, a toroczkói leány pedig le nem mond gazdag nászruhájának ragyogó ékességéről egy más vidék kedvéért. Ha bizonyos aranyosszéki elemeknek a toroczkói népbe olvadása ez időben mégis megtörtént, az ilyen egybeolvadás rendszeren a szegényebb munkás osztályra localizálódott. Csakhogy ebben az időben Toroczkó vasbányászata mindinkább hanyatlásnak indult, s a lakosság elszegényedését vonta maga után, mi az újabb korban a keverődést elősegítette. A vasbányák kimerülésének azonban nemcsak Toroczkó volt tanuja, hanem az Aranyosszék is; s az 1848 után hirtelen megindult népáramlás Aranyosszékről Toroczkóra mindinkább csökkent. De még e csökkenés s így az idegen elemek újbóli kiszorulása sem volt elég Toroczkó önfentartására; határa kicsiny volt, s a vasbányászat több embert gyűjtött össze Toroczkón, mint amennyi a földből élni tudott volna. Így aztán megindult a kivándorlás az Aranyosszékre, Tordára vagyis a toroczkói lakosság beleolvadása az aranyosszéki s tordai magyar népbe. Az elszegényedés elsőben természetesen a nem törzsökös családokban nyilvánult s ezek vonultak ki először.

A törzsökös ősi családok, kik mégis összegyűjtöttek valami vagyont, lehetőleg ragaszkodnak határukhoz s nem akarják azt elhagyni. ¹⁾ Az elszegényedés azonban ezekre is rettentőleg hat s e hatás a gyermekektől, a vagyon megosztásától való félelemben nyilvánul. Ezek a családok nem szaporodnak, hanem fogynak. Pedig sorsuk még így is kérlelhetetlenül el fog következni, nem térhetnek ki a pusztulás elől, ha csak új nép, új foglalkozások nem jutnak Toroczkóra.

¹⁾ A Vernes, Zsakó, Botár s Ekkártok máig sem mozdultak ki Toroczkóról, s ezek közül az Aranyosszéken mindössze egy Vernest találtam!

Az Aranyosszék magyar lakóiról azt tudjuk,¹⁾ hogy bizonyos kézdi székelyek a XII. században a tatóroktól körülzárt Székelykő várát felszabadították s az ostromlottakat megmentették, s ezen harci vitézségükért kapták jutalmul az Aranyosszéket.²⁾ Ezen kézdi székelyek utódai tehát az Aranyosszék mai lakossága. Noha az adomány levelükben felsorolt falvak közül néhány azóta eltűnt, illetve más falvakba beléolvadt, vagy más falvaknak adott életet, a szabad székelység zavartalanul élvezte kiváltságait e területen a mindent nivelláló 1848-iki szabadságharczig. Törvényei, az ismeretes székely jog, oly alapon nyugodott, mely a községek közti vérkeverődést ugyan lehetővé tette, idegen új elemek befogadását vagy beolvadását azonban csak úgy engedte meg, ha azok hasonlóan szabad székelyek voltak. Nagyobbmértvű különemű vérkeverődésről tehát itt alig lehet szó. Más nemzetiségekkel szemben vérkeverődésnek esete csak anyiban forog fenn, amennyiben a XVI. század folyamán öt falu szabad székelysége, hadból szökés miatt jobbágysággal büntetett, s e nép aztán alig egy század leforgása alatt csakugyan teljesen eloláhosodott s az oláhságba beolvadt.³⁾

Míg az Aranyosszék lakosságát így vérbeli tisztasága igen kis fokú keveredettsége jellemzi, addig Torda városa e tekintetben egészen a városok keverék lakosságának jellemével bír, már a történet tanúsága szerint is.⁴⁾ A legrégebb időkről csak annyit tudunk, hogy 1141 körül német bányászok települtek ide be a magyarság mellé. A történelem viharai alatt Torda ezután többször elpusztult, elnéptelenedett s csak a XVII. században izmosodott meg. Torda városa a XVI. században s a XVII. elején oly néptelen vala, hogy

¹⁾ Ugy az egész Aranyosszék, mint az egyes aranyosszéki falvak történelmére nézve lásd ORBÁN székelyföld leírásának V. kötetét mely az Aranyosszékkal foglalkozik. Ezenkívül felhasználtam WERESS SÁNDOR kiváló dolgozatát „A volt Aranyosszék családai 1642-ben és most“ mely a „Kolozsvári Közlöny“ 1885. jun. 2. 3. 4.-iki számaiban.

²⁾ Az erre vonatkozó első ismert oklevelet III. Endre 1291. márczius 12-én állította ki, mely nem egyéb Aranyosszék előbb nyert jogainak megerősítésénél. L. ORBÁN i. h. V. k. 5. l.

³⁾ Az aranyosszéknek ma hét oláh falva van; Hidas, Csákó, Örményes Dombro és Mohács hadból szökés miatt vesztették el szabadságukat s vele magyarságukat 1617--1620-ig; Veresmart jobbágytelepítésnek köszöni létét s így, lett vagy volt oláh kezdettől fogva; végül Inakfalva melynek 1645-ben még egyes lakossága volt, úgylátszik fokozatosan oláhosodott el.

⁴⁾ Torda történeteit lásd ORBÁN, Torda város és környéke (Budapest 1889) című munkájában; továbbá WERESS SÁNDOR két kiadást ért kitűnő kis munkájában: Torda őscsaládai 1. kiadás: Torda 1890, 2. kiadás: Kolozsvár 1891.

Bethlen Gábor 1619-ben 333 palotás vitézét telepíté ide, kik bizonyára országának legkülömbözőbb részeiből voltak. Ezeket névleg is ismerjük. 1659-ben Rákóczi lugosi és karánsebesi magyar nemeseket telepít Tordára, 1665-ben pedig Apaffy Mihály a Nagy-Váradot vitézül védő, de onnan a vár elestével földönfutóvá lett várőrséget s a váradi és váradkörnyéki nemesség nagy részét telepíté ide. Ha ehhez hozzávesszük a város eredeti lakosságát és a bányász németeket már is 5 elemmel találkozunk, melyeket társadalmi rendek és kasztok különítettek el egymástól, lévén az egyik hospes, a másik polgár, a harmadik régi nemes, a negyedik jövevény stb. stb. Apaffy tudta, hogy e heterogén lakosság fejlődésének biztos alapja csak a teljes összeolvadás lehet s ezért 1679-ben Torda városa ezen legkülömbözőbb eredetű lakóit valamennyit egyformán és személyenkint nemessé tette, Ó-Tordát, Uj-Tordát és Egyházfalvát egy várossá egyesítette, azt egy közigazgatás, egy főhadnagy alá állította, s így a lakosság teljes összekeveredésének alapját vetette, ami aztán a társadalmi korlátok lehullásával teljes mértékben be is következett.

Noha az Aranyosszéknek meg volt a maga székhelye, majd Kövenden, majd Felvinczen, ahol lustráikat stb. tartották, természetesen Torda okvetetlenül hatott a szomszédos Aranyosszékre s viszont. Sem Kövend, sem Felvincz, sem az Aranyosszék bármely más falva, azért mert némely gyűlés székhelye volt, nem lehetett még városi jellemű; ezek mind kitünő földmivelő faluk voltak, minden ipar, minden kereskedelem s minden kulturális élet nélkül. Az Aranyosszéknek e szempontból a történelem első kezdeteitől fogva Torda volt gócza, aminthogy maig is az. Mekkora volt ez a kölcsönös hatás Torda és az Aranyosszék közt, kiterjedt-e az a lakosság elemeire magára, avagy csak a szükségletek fedezésére szorított; vajjon a két terület lakosságát, mely ma csaknem egyenlő, vérbeli, avagy csak érdekközösség fűzte-e össze; s ha valamely bensőbb kötelék megállapítható a két terület lakói közt, vajjon ez csak ephemer-értékű, vagy állandó befolyásnak tekintendő, mindezek oly kérdések, melyek elől kitérni e munka keretében nem szabad, s melyekre a felelet megadásának szüksége forog fenn. S minthogy már arra is utaltunk, mily érintkezések voltak a multban s vannak a jelenben egyrészt Toroczkó és az Aranyosszék, másrészt Toroczkó és Torda közt, az érintkezéseket a három terület lakói közt együttesen tárgyaljuk és pedig először demographicus másodszer történelmi családstatistikai (ethnologikus) alapon.

II. Népesedési mozgalmak az utolsó 20 évben.

A vizsgálat tárgyát képező hármast területnek, Torda, Aranyosszék és Toroczkónak lakossága az 1890-iki népszámlálás szerint a következő volt.

A község neve	Összes lakosság	Magyar	Oláh	Német	Tót	Egyéb
Csákó	609	3	598	—	—	8
Dombró	693	3	669	10	—	11
Harasztos	1825	1317	493	3	1	11
Hidas	1395	10	1373	1	—	11
Inakfalva	378	26	350	—	—	2
Kercsed	902	676	187	—	—	39
Mohács	833	15	768	—	7	43
Örményes	388	9	379	—	—	—
Szék.-Földvár	828	196	614	5	—	13
Szék.-Kocsárd	1431	924	332	—	1	174
Veresmart	779	60	661	—	—	58
A.-Szt.-Mihályfalva	1038	625	380	—	—	33
Aranyos-Polyán	969	447	365	—	—	157
Bágyon	1685	1522	156	—	—	7
F.-Szt.-Mihályfalva	792	604	171	—	—	17
Kövend.	1091	1077	14	—	—	—
Mészkö.	846	331	506	—	—	9
Sinfalva	771	488	198	1	—	84
Aranyos-Rákos	857	638	150	—	—	69
Csegez	594	288	293	—	—	13
Várfalva	1059	853	199	1	—	6
Felvincz	1856	1630	124	6	1	95
Aranyosszék	21619	11742	8980	27	10	860
Toroczkó	1406	1247	74	1	—	84
T.-Szt.-György	943	867	57	—	—	19
Bedellő	777	—	777	—	—	—
Gyertyámos	447	—	447	—	—	—
Toroczkói-völgy	3573	2114	1355	1	—	103
Torda	11079	8541	2297	148	21	72
Toroczkói-völgy	3573	2114	1355	1	—	103
Aranyosszék	21619	11742	8980	27	10	860
Főösszeg	36271	22397	12632	176	31	1035

A bejárt falvak összes lakossága tehát 36271 lelket teszen, melyből 22397 magyar, 12632 oláh a többi 1242 egyéb nemzeti-ségű, százalékosan a magyar elem a lakosság 61%-t, az oláh 36%-t,

az egyéb csak 3°/_o-át teszi. Azon kis magyarság, mely Csákokban, Dombroban, Hidasban, Inakfalván, Mohácson, Örményesen, Székely-Földvárt és Veresmarton él, s együtt 322 lelket számlál, részletes vizsgálat tárgyát nem képezte, a mi a magyarság végösszegére nézve 1'4°/_o hibát eredményez, mi igen csekély; ezt levonva, vizsgálatunk tárgyát összesen 22075 kerek számban 22000 főnyi magyar tömeg alkotja. .

Felekezetre nézve e községek és területek lakóssága következőképen oszlott meg:

A község neve	Összes lakosság	Római Kath.	Görög kath.	Görög keleti	Ev. ref.	Unit.	Egyéb ker.	Zsidó
Csáko	609	—	606	—	1	—	—	2
Dombro	693	—	679	—	2	—	—	12
Harasztos	1825	242	154	395	995	15	2	22
Hidas	1395	—	261	1116	5	7	—	6
Inakfalva	378	1	355	1	14	—	—	7
Kercsed	902	8	19	127	649	88	—	11
Mohács	833	—	811	6	4	3	—	9
Örményes	388	—	379	—	7	—	—	2
Székely-Földvár	828	36	20	604	146	8	3	11
Székely-Kocsárd	1431	64	—	404	933	15	1	14
Veresmart	779	18	719	—	39	—	1	2
A.-Szt.-Mihályfalva	1038	84	9	410	197	326	1	11
Aranyos-Polyán	969	33	385	12	517	17	—	5
Bágyon	1685	7	272	7	266	1124	—	9
F.-Szt.-Mihályfalva	792	45	32	160	297	252	—	6
Kövend	1091	12	18	5	15	1033	—	8
Mészkö	846	11	497	15	20	298	—	5
Sinfalva	771	201	201	—	13	347	1	8
Aranyos-Rákos	857	13	151	—	20	667	—	6
Csegez	594	3	22	272	3	288	—	6
Várfalva	1059	27	194	5	15	804	—	14
Felvincz	1856	358	190	9	1254	24	10	11
Összesen	21619	1163	5974	3448	5512	5316	19	187
Toroczkó	1406	32	27	88	29	1211	—	19
T.-Szt.-György	943	50	17	59	96	721	—	—
Bedellő	777	—	9	768	—	—	—	—
Gyertyámos	447	—	439	8	—	—	—	—
Összesen	3573	82	492	923	125	1932	—	19
Torda	11079	1667	1752	733	5388	1196	140	203
Toroczkói-völgy	3573	82	492	923	125	1932	—	19
Aranyosszék	21619	1163	5974	3448	5512	5316	19	187
	36271	2912	8218	5104	11025	8444	159	409

E táblázatra szükségünk azért volt, mert ezzel a fentebb közölt nemzetiségi kimutatást pótolhatjuk; míg ugyanis az 1880-iki népszámlálás a nemzetiségi szempontokat figyelembe veszi az 1870-es népszámlálás közlött adatai csak a felekezetekre szorítkoznak s így az 1890-iki népszámlálás adatait az 1880-as adatokhoz még igen, de az 1870-esekhez már nem csatolhatnók. Ámde e területen nemzetiség és felekezet csaknem teljesen egyet jelent. A görög keletiek és görög katolikusok összesen 13322-en oláhok, míg a többi, tehát római-katolikus, ev.-ref., unitárius, egyéb keresztény és zsidó összesen 22949 lélek magyarnak tekinthető. A nemzetiségi táblázat azonban a 22949 helyett csak 22397, és így 552-vel kevesebb magyart mutat ki, ami azt jelenti, hogy, ha a nemzetiség helyett — hogy a multa is kiterjeszkedhessünk — a felekezeteket vesszük nemzetiségi viszonyok fejlődésének megvilágítására alapul, mindössze 2·4% hibát követünk el.

Lássuk már most, hogy amennyiben a nemzetiségi illetve felekezeti viszonyokra pontosabb adataink vannak, mennyire világítják meg ezek a magyarságnak az utolsó 20 év alatti fejlődését. Ha e vizsgálatokban a népszámlálások adatait vesszük alapul, úgy a népesedési viszonyok és a magyarság fejlődését 1870, 1880 és 1890-ik évekről tehetjük a vizsgálat tárgyává. Ezek szerint a magyarság (a felekezeti alapon) a két évtized alatt következőképen alakult.

	Aranycsók	Toroczkó és T.-Sz.-György	Torda
1870	10631	2478	6600 (?) ¹⁾
1880	9421	2113	6959
1890	11742	2114	8541
	+ 1111	— 364	+ 1941

Ezek szerint az Aranycsók lakosságában a magyarság 20 év alatt 11·3%-kal emelkedett a toroczkói völgy magyarsága 14·7%-kal csökkent s végül Torda magyarsága 29·4%-kal emelkedett. Ez adatok közül kétségtelenül legmeglepőbb a toroczkói magyarság apadása; ennek oka azonban, mint később látni fogjuk, a vasbányászat felmaradásában rejlik. Az Aranycsókkal szemben pedig meglepő Torda magyarságának hirtelen fejlődése, nagy megerősödése.

A falvakban a magyarság szaporodását, fejlődését közelebbről is óhajtván vizsgálni, 1870-től kezdve az összes falvak születési és halálozási számaint kijegyeztem az anyakönyvekből. Minthogy adataim 20 évre terjeszkednek ki s egyfelől az 1870-iki, másfelől 1890-iki népszámláláshoz csatlakoznak, fontosnak látszott előttem mennyire vág egybe a népszámlálás feltüntetett szaporodás az egyházi könyvekkel kimutatott szaporodással; s miután amabban a bevándorlás okozta szaporodás is bentfoglaltatik, ez összehasonlítás a népáramlási mozgalmakra és azok irányára is rá fog mutatni.

A következő táblázatok adják az egyes falvak magyar egyházaiban anyakönyvileg kimutatott népesedési mozgalmakat.

¹⁾ Ezen tabellaris össze állításban az 1880 és 1890-iki adatok az illető években történt országos népszámlálás hivatalos adatai, az 1870-re vonatkozó adatokból a Tordára vonatkozó adat számítás eredménye, a többi ORBÁN „Aranycsók“-éből van merítve.

TORDA VÁROSA.

Dr. Jankó J., Torda, Aranyoszek, Toroczkó.

Év	Ev. Ref. I.			Ev. Ref. II.			Unitarius			Róm. Kath.			Ágostai ev.		
	Szüle- tés	Halá- lozás	Szapo- rodás	Szüle- tés	Halá- lozás	Szapo- rodás	Szüle- tés	Halá- lozás	Szapo- rodás	Szüle- tés	Halá- lozás	Szapo- rodás	Szüle- tés	Halá- lozás	Szapo- rodás
1870	104	108	— 4	79	102	— 23	43	14	— 23	40	70	— 30	4	3	— 1
1871	112	87	+ 25	63	57	+ 6	33	21	+ 12	42	44	— 2	4	2	+ 2
1872	89	103	— 14	82	70	+ 12	27	29	— 2	42	88	— 46	1	3	— 2
1873	104	199	— 95	67	129	— 62	37	84	— 47	46	98	— 52	1	3	— 2
1874	107	95	+ 12	75	59	+ 16	22	31	— 9	48	62	— 14	2	—	+ 2
1875	113	95	+ 18	71	76	— 5	34	41	— 7	46	57	— 11	1	—	+ 1
1876	97	103	— 6	72	80	— 8	29	34	— 5	43	53	— 10	2	—	+ 2
1877	101	85	+ 16	62	65	— 3	33	31	+ 2	60	63	— 3	1	—	+ 1
1878	94	94	0 00	68	87	— 19	34	27	+ 7	44	50	— 6	4	1	+ 3
1879	99	66	+ 33	62	56	+ 6	40	25	+ 15	46	47	— 1	5	—	+ 5
1880	86	63	+ 23	67	60	+ 7	32	31	+ 1	48	43	+ 5	—	3	+ 3
1881	115	97	+ 18	76	64	+ 12	30	30	0 00	55	47	+ 8	7	—	+ 7
1882	105	90	+ 15	84	45	+ 39	34	22	+ 12	55	53	+ 2	4	3	+ 1
1883	100	68	+ 32	81	64	+ 17	43	27	+ 16	48	51	+ 3	3	8	+ 5
1884	107	64	+ 43	85	45	+ 40	48	21	+ 27	69	36	+ 33	9	1	+ 8
1885	109	80	+ 29	76	63	+ 13	37	20	+ 17	56	55	+ 1	3	4	+ 1
1886	110	76	+ 34	85	55	+ 30	40	27	+ 13	60	46	+ 14	3	3	0 00
1887	105	81	+ 24	93	72	+ 21	41	43	+ 2	37	45	+ 8	6	1	+ 5
1888	117	72	+ 45	75	59	+ 16	36	29	+ 7	58	41	+ 17	4	3	+ 1
1889	123	81	+ 42	77	51	+ 26	46	34	+ 12	61	40	+ 21	6	2	+ 4
1890	123	102	+ 21	78	59	+ 19	42	36	+ 6	53	58	+ 5	—	4	+ 4
	2220	1909	+ 311	1578	1418	+ 160	761	657	+ 104	1057	1147	+ 90	70	44	+ 26

Toroczkó unit.			T.-Szt.-György *		
Szüle- tés	Halá- lozás	Szapo- rodás	Szüle- lés	Halá- lozás	Szapo- rodás
48	38	+ 10	25	17	+ 8
40	59	+ 19	24	26	+ 2
46	47	— 1	19	19	0 00
37	87	— 50	30	29	+ 1
32	73	— 41	18	38	+ 20
43	64	— 21	32	24	+ 8
30	38	+ 8	26	30	+ 4
43	47	— 4	20	33	+ 13
37	47	— 10	28	20	+ 8
41	43	+ 2	22	28	+ 6
42	38	+ 4	25	15	+ 10
54	26	+ 28	19	28	+ 9
57	70	+ 13	32	31	+ 1
47	36	+ 11	34	16	+ 18
43	48	— 5	31	22	+ 9
48	59	+ 11	21	23	+ 2
30	23	+ 7	30	20	+ 10
52	32	+ 20	22	18	+ 4
39	34	+ 5	28	20	+ 8
39	27	+ 12	30	16	+ 14
36	27	+ 9	24	15	+ 9
884	963	+ 79	540	488	+ 52

*) Csak az unitáriusokra vonatkozó adatokat tudtam megszerezni; Unitarius van T.-Szt.-Györgyön 943 közül 721; a falú magyar lakossága azonban csak 867, s így figyelmen kívül maradt 146 magyar; ebből 50 róm. kath., 96 ev. ref.

Év	Kövend			Mészkö			Csegez			Bágyon									Várfalva			A.-Rákos			A.-Polyán											
	Szüle- tés	Hálá- lozás	Szapo- rodás	Szüle- tés	Hálá- lozás	Szapo- rodás	Szüle- tés	Hálá- lozás	Szapo- rodás	Keresed			ev. ref.			unitarius			Szüle- tés	Hálá- lozás	Szapo- rodás	Szüle- tés	Hálá- lozás	Szapo- rodás	Szüle- tés	Hálá- lozás	Szapo- rodás	Szüle- tés	Hálá- lozás	Szapo- rodás						
										Szüle- tés	Hálá- lozás	Szapo- rodás	Szüle- tés	Hálá- lozás	Szapo- rodás	Szüle- tés	Hálá- lozás	Szapo- rodás																		
1870	40	40	0	00	12	10	+	2	12	9	+	3	28	20	+	8	7	7	0	00	52	23	+	29	21	30	-	9	28	18	+	10	16	17	-	1
1871	46	23	+	23	6	10	+	4	9	8	+	1	24	16	+	8	9	6	+	3	40	24	+	16	31	28	+	3	15	13	+	2	16	15	+	1
1872	35	34	+	1	11	9	+	2	7	9	+	2	27	17	+	10	7	12	-	5	50	43	+	7	30	15	+	15	25	18	+	7	14	8	+	6
1873	46	37	+	9	13	28	+	15	10	7	+	3	24	26	-	2	4	16	-	12	33	53	-	20	30	45	-	15	22	22	0	00	6	19	-	13
1874	43	31	+	12	8	15	-	7	11	5	+	6	23	35	-	12	10	5	+	5	53	30	+	23	37	15	+	22	23	10	+	12	18	9	+	9
1875	47	27	+	20	19	8	+	11	6	6	0	00	32	17	+	15	8	5	+	3	42	30	+	12	30	16	+	14	18	21	-	3	25	22	+	3
1876	48	29	+	19	15	3	+	12	6	5	+	1	32	13	+	19	12	4	+	8	46	26	+	20	26	23	+	3	20	11	+	9	16	12	+	4
1877	39	56	-	17	11	9	-	2	5	6	-	1	26	13	+	13	10	9	-	1	49	41	+	8	30	20	+	10	21	17	+	4	19	20	-	1
1878	25	49	-	24	16	15	+	1	8	5	+	3	21	42	-	21	10	9	-	2	33	61	-	28	27	29	-	2	12	19	-	7	12	27	-	15
1879	47	17	+	30	5	8	-	3	10	11	-	1	36	21	+	15	11	20	-	9	58	72	-	14	29	32	-	3	22	19	+	3	21	11	+	10
1880	36	30	+	6	8	6	+	2	11	10	+	1	27	31	+	4	7	11	-	4	51	63	-	12	27	16	+	11	17	6	+	11	22	11	+	11
1881	56	27	+	29	18	1	+	17	12	6	+	6	38	23	+	15	10	8	-	2	54	44	+	10	25	17	+	8	25	12	+	13	22	20	+	2
1882	41	48	-	7	6	11	-	5	10	14	-	4	44	9	+	35	14	9	+	5	47	36	+	11	32	23	+	9	12	29	-	17	22	22	0	00
1883	47	33	+	14	8	6	+	2	8	5	+	3	20	9	+	11	13	5	+	8	52	35	+	17	38	23	+	15	25	13	+	12	27	13	+	14
1884	46	14	+	32	13	3	-	10	11	3	+	8	24	13	+	11	9	2	+	7	51	28	+	23	32	19	+	13	20	18	+	2	31	17	+	14
1885	35	18	+	17	13	7	-	6	5	8	-	3	30	25	+	5	12	7	+	5	48	30	+	18	24	51	-	27	23	10	+	13	29	16	+	13
1886	52	39	+	13	11	9	-	2	9	26	-	17	26	28	-	2	13	5	+	8	47	26	+	21	30	17	+	13	18	13	+	5	26	12	+	14
1887	44	26	+	18	7	4	+	3	10	4	+	6	29	12	+	17	11	4	+	7	44	29	+	15	31	18	+	13	29	17	+	12	26	16	+	10
1888	31	36	-	5	19	9	+	10	3	7	-	4	29	12	+	17	14	8	+	6	38	28	+	10	36	27	+	9	22	18	+	4	35	12	+	23
1889	31	26	+	5	11	10	-	1	13	7	+	6	24	16	-	8	10	4	+	6	55	25	+	30	27	19	+	8	22	7	+	15	35	10	+	25
1890	37	28	+	9	7	0	00	9	6	+	3	26	21	+	5	20	11	+	9	42	36	+	6	29	25	+	4	27	15	+	12	18	29	-	11	
	872	668	+	204	237	188	+	49	185	167	+	18	590	419	+	171	221	166	+	55	985	783	+	202	622	508	+	114	445	326	+	119	456	338	+	118

Év	S i n f a l v a *			Alsó-és Felső-Sz.-Mihályfalva			H a r a s z t o s			Sz.-Kocsárd			F e l v i n c z																							
	unitar.		róm. kath.	unitarius		ev. ref.	ev. ref.		róm. kath.	Sz.-Kocsárd		róm. kath.		ev. ref.																						
	Szüle- tés	Halá- lozás	Szapo- rodás	Szüle- tés	Halá- lozás	Szapo- rodás	Szüle- tés	Halá- lozás	Szapo- rodás	Szüle- tés	Halá- lozás	Szapo- rodás	Szüle- tés	Halá- lozás	Szapo- rodás																					
1870	9	18	—	9	12	7	—	5	20	12	—	8	10	17	—	7	24	29	—	5	8	10	—	2	36	32	—	4	16	17	—	1	56	49	—	7
1871	13	11	—	2	15	10	—	5	18	11	—	7	14	25	—	11	26	24	—	2	11	7	—	4	35	43	—	8	17	23	—	6	46	71	—	25
1872	17	8	—	9	11	19	—	8	16	7	—	9	10	21	—	11	26	22	—	4	15	7	—	8	42	38	—	4	14	22	—	8	48	75	—	27
1873	12	16	—	4	20	22	—	2	15	26	—	11	12	30	—	18	26	39	—	13	9	8	—	1	32	42	—	10	13	20	—	7	39	70	—	31
1874	14	6	—	8	13	14	—	1	16	12	—	4	14	13	—	1	27	26	—	1	10	10	0	0	39	24	—	15	20	11	—	9	52	60	—	8
1875	7	15	—	8	24	18	—	6	18	13	—	5	24	18	—	6	35	29	—	6	15	6	—	9	46	18	—	28	10	12	—	2	62	33	—	29
1876	17	9	—	8	15	12	—	3	17	11	—	6	18	23	—	5	38	18	—	20	6	4	—	2	32	31	—	1	18	13	—	5	47	50	—	3
1877	6	12	—	6	19	14	—	5	17	20	—	3	10	20	—	10	33	41	—	8	10	21	—	11	35	53	—	20	10	10	0	0	43	34	—	9
1878	14	44	—	30	12	38	—	26	18	26	—	8	24	31	—	7	29	49	—	20	18	16	—	2	23	47	—	24	16	21	—	5	39	60	—	21
1879	22	9	—	13	10	14	—	4	21	19	—	2	16	9	—	7	39	37	—	2	11	7	—	4	30	24	—	6	12	13	—	1	47	56	—	9
1880	10	4	—	6	31	21	—	10	17	9	—	8	18	8	—	10	35	20	—	15	14	11	—	3	35	46	—	11	15	11	—	4	51	47	—	4
1881	13	8	—	5	16	17	—	1	23	7	—	16	15	2	—	13	33	22	—	11	19	7	—	12	36	27	—	9	16	7	—	9	56	37	—	19
1882	14	23	—	9	13	15	—	2	11	17	—	6	17	9	—	8	35	19	—	16	13	10	—	3	47	28	—	19	14	20	—	6	59	46	—	13
1883	16	6	—	10	19	12	—	7	21	8	—	13	29	13	—	16	37	24	—	13	13	6	—	7	53	27	—	26	14	17	—	3	64	64	0	0
1884	20	6	—	14	17	4	—	13	32	9	—	23	23	9	—	14	41	29	—	12	20	10	—	10	37	32	—	5	22	10	—	12	56	24	—	32
1885	15	12	—	3	12	17	—	5	21	24	—	3	17	11	—	6	42	25	—	17	16	18	—	2	43	23	—	20	14	12	—	2	66	33	—	33
1886	12	7	—	5	23	8	—	15	31	6	—	25	25	15	—	10	42	24	—	18	15	9	—	6	46	41	—	5	20	12	—	8	53	28	—	25
1887	17	4	—	13	11	6	—	5	30	5	—	25	22	11	—	11	50	22	—	28	12	9	—	3	48	57	—	9	13	6	—	7	54	24	—	30
1888	11	6	—	5	21	4	—	17	29	12	—	17	24	15	—	9	50	28	—	22	24	18	—	6	45	21	—	24	15	7	—	8	67	28	—	39
1889	10	6	—	4	21	14	—	7	34	11	—	23	25	12	—	13	40	31	—	9	12	9	—	3	51	18	—	33	15	9	—	6	63	33	—	30
1890	18	9	—	9	12	8	—	4	24	12	—	12	25	14	—	11	44	27	—	17	17	17	0	0	47	32	—	15	20	7	—	13	62	34	—	28
	287	239	—	48	347	294	—	53	449	277	—	172	392	326	—	66	752	585	—	167	288	220	—	68	838	704	—	134	324	280	—	44	1130	956	—	174

*) Sinfalván két róm. kath. anyaegyház székel, a várfalvi és sinfalvi; a várfalvihoz tartoznak: Csegez, Rákos, Kövend, Bágyon, Kercsed, Mohács, leányegyházak hívói 48 lélek a várfalviakkal együtt 1892-ben összesen 67 lélek; a sinfalvihoz tartoznak Mészkö és a két Szent-Mihályfalvának róm. kath. hívói 194 lélek, az anyaegyházzal együtt 1892-ben összesen 349 lélek. Az itt közölt táblázat mindezen anya- és leány-egyházak összes népesedési mozgalmát tünteti fel.

Mit mondanak ezen táblázatok végösszegezésükben? A 17 falú 25 egyházának anyakönyveiből összehordott s e helyt először közlött anyag részletes feldolgozása községenként is nagyérdekű volna, de az én czélom csakis a három terület magyarságának, mint külön három egésznek fejlődését, egymásra való hatását, a köztük levő összefüggést, összetartozást vagy ennek ellenkezőjét kimutatni s a tárgyalásban is csak e kérdésre szoritkozom.

A magyar lakosság 1870-ben volt

Tordán	6600 lélek
A toroczkói-völgyben	2478 „
Az Aranyosszéken	10631 „

E számsor azonban, miután a táblázatokban a Csákón, Dombrón, Hidason, Inakfalván, Mohácson, Örményesen, Sz.-Földvárt és Veresmarton kis számban élő összesen 202 lelket számoló magyarság nem foglaltatik, így alakúl

Tordán	6600 lélek
A toroczkói-völgyben	2478 „
Az Aranyosszéken	10429 „

Az anyakönyvnek kimutatásai szerint e magyar lakosságnak az 1870-től 1890-ig terjedő 21 év alatt így kellett volna szaporodnia (+) vagy fogynia (—):

Tordán	+ 511 lélekkel
A toroczkói-völgyben	— 27 „
Az Aranyosszéken	+ 1976 „

mely esetben az 1890. végén összeírt magyar lakosság lett volna:

Tordán	7111 lélek
A toroczkói-völgyben	2451 „
Az Aranyosszéken	12405 „

A magyar lakosság 1890-ben azonban tényleg így állt:

Tordán	8541 lélek
A toroczkói-völgyben	2114 „
Az Aranyosszéken	11420 „

vagyis 1870-től 1890-ig szaporodott (+) vagy fogyott (—):

Tordán	+ 1941 lélekkel
A toroczkói-völgyben	— 364 „
Az Aranyosszéken	+ 991 „

A népszámlálás tehát

Tordán	1430 lélekkel több szaporodást,
a toroczkói völgyben	337 „ nagyobb fogyást,
az Aranyosszéken	985 „ kisebb szaporodást

mutat ki, mint az anyakönyvnek adatai.

A toroczkói völgyből tehát 21 év alatt 337 magyar, az Aranyosszékből 985 magyar vándorolt ki. De hová? Megközelítő választ

sejtet e kérdésre az a körülmény, hogy amennyi egyén tényleg kivándorolt az Aranyosszék és toroczkói völgy magyarságából vagyis összesen 1322, ugyanannyi, sőt valamivel összesen 1430-val több van Tordán olyan, kiknek jelenléte csakis bevándorlás által magyarázható meg. S ha tudjuk, hogy az Aranyosszék és a toroczkói völgy kulturális ipari és kereskedelmi gócza Torda városa, valószínű előttünk az is, hogy az Aranyosszék szaporulatának fölsége, valamint a toroczkól vasbányászat megszüntével elszegényedett lakosság egy része Tordába vonul, vagyis e három területen a népáramlás Torda felé irányul. Ha ez igaz, ha a népáramlásnak e demográfikusan megállapított útjelzését a családstatistika is megerősíti, a három terület lakosságának összetartozása kétségtelen s ethnografiájuk tárgyalása egymástói cíválászthatlan, megértése egymás nélkül lehetetlen.

III. A népáramlások irányai és foka.

A számokkal kimutatott népáramlások irányainak és fokának megállapításában használt eszközöm a családstatistika volt, s kezdettől fogva nagy gondot fordítottam a kutatás ez irányára, mert tudtam és éreztem azon hibákat és nehézségeket, melyek ellen nincs védelem. Ha adataim ez esetben mégis nagyobb értékűek, mint a Kalotaszeg hasonló irányú adatai, az első sorban annak köszönhető, hogy itt nem felszabadult jobbagysággal, hanem vagy szabad székely néppel, vagy kiváltságos városi lakóssal van dolgunk s hogy e családok nagyobb részének okmányos leszármazása a felszabadult parasztság bizonytalan s csak emlékezetten alapuló vagy hagyományból merített leszármazása felett magasán áll. Kétségtelenül rendkívüli előny származott vizsgálataimra abból is, hogy az irodalom meglehetősen sokat nyújtott a multra vonatkozólag, úgy hogy az a jelennel együtt 300 év képét adja.

Anyagom két részre oszlik, a multra és jelenre. A jelenben a családok megállapítása volt a fő minden faluban. Minden faluban összeírtam a faluban élő családneveket és a névhez tartozó családok számát; az összeírás alapjául szolgáltak az egyházi családkönyvek, a kepe-liszták, a papi bérjegyzékek és az adókönyvek, melyeket minden faluban vagy a pappal vagy más oly egyénnel dolgoztam át, ki a családi viszonyokat pontosan ismeri s így a nevek ismétlődésénél stb. tájékoztatást tud nyújtani. Ezeken kívül minden családnév mellé odajegyeztem, hogy a nép tudomása szerint mely család ősi, melyik honnan származtatja magát. E mun-

kát azonban csak a magyar fajra s csak ennek egyházainál végeztem. Ellenőrzésül pedig a jelen viszonyokra Weress Sándor egyik említett kisebb dolgozatát, melyben az aranyosszéki falvakban a telekkönyvekben bejegyzett birtokosok névmutatóját állítja egybe 1885-ből, és a tordai ingremiatusok jegyzékét használtam fel.¹⁾

A mult családainak összeállításában különböző források állottak rendelkezésemre. Így Tordára nézve bőséges anyagot nyújtott Weress Sándor könyve Torda ős családairól. Ebben benn van a Bethlen Gábor által 1619-ben betelepített 333 palotás neve továbbá Torda nemeseinek 1641-iki jegyzéke, Ó-Torda nemesi birtokosainak 1679-iki jegyzéke, az 1702-ben összeírt tordai nemesi családok, az 1761-iki és az 1808-iki határfelosztás névjegyzéke s végül a mai ingremiatus családok névsora.²⁾ Ez a rendkívül becses anyag megengedte nekem, hogy Torda családait három századon át a XVII. XVIII. és XIX. századokon végig tanulmányozzam. Az Aranyosszék ősi családaira az 1642-ben II. Rákóczy György által tartott székely lustra okmányát használtam, mely a mondott évről az Aranyosszék minden falvának minden családját névleg felsorolja. E listát szintén Weress Sándor közlése nyomán használtam fel.³⁾ De már az Aranyosszékről szóló adataim értéke határozottan kisebb, mint Tordára vonatkozóké, mert a XVII. századról a XIX. századra kell átugranom, a XVIII. század családi viszonyairól nem lévén adataim. Ezt a hiányt pótolja némileg azon feljegyzésem, mely család mily régi vagy ősi az illető faluban. Bizonyos az, hogy a XVIII. század adatainak hiánya itt nem oly nagy baj, mint lenne p. o. Tordánál, a városi lakosság rendkívül változóságánál fogva, míg a földbirtokos családok pusztulása sokkal lassabb. Az aranyosszéki családok XVIII. századbeli listájának hiányát főleg csak ott érezzük, ahol épen Tordával vagy Toroczkoval kell hasonlítaniunk, s ahol kihalt, a XIX. században már nem élő családokról van szó, melyekről ennél fogva nem tudjuk a XVII. vagy a XVIII. század folyamán haltak-e ki. Toroczkóra vonatkozó adatunk a legkevesebb. Erre nézve egy kézirati jegyzéket használtam, melyet Koronkai állított össze az egyik anyakönyvben e címen: „Toroczkóról egy század alatt kihalt

1) Az ingremiatus-jegyzéket a tordai kir. törvényszék 1588/1892. számú végzése tartalmazza.

2) WERESS S., Torda őscsaládai, Kolozsvárt, 1891.

3) WERESS S., A volt Aranyosszék családai 1642-ben és most. Kolozsvári-Közlöny 1885. június 2. 3. 4.

családok.“ Ezzel azután a XVIII. és XIX. századra nyertem némi anyagot, melyeket a saját feljegyzéseimmel egészítettem ki ott, ahol lehetett. Koronkai jegyzéke csak a kihalt családokat regisztrálja, de az életben maradtakat nem s így igen sok család, melynek jelenlétét én constatáltam Toroczkón, valószínűleg már a múltban is a XVIII. században is meg volt Toroczkón; ahol az anyakönyvek vagy a sirkőfeliratok alapján a régibb családokat ezek közül megállapíthattam, azokkal a múlt század listáit némiképp kiegészíthettem.

Mindezen jegyzékeket már most egy egységes táblába kellett összefoglalnom. Először is az összes családneveket abc sorba szedtem, azután megállapítottam a rovatokat. Az Aranyosszék 13 magyar faluja kapott 13 külön és egy összefoglaló rovatot, Toroczkó és Toroczkó-Szent-György két külön és egy összefoglaló rovatot, azután Torda egy rovatot. Most falunként elővevén a jegyzékeket, egyenkint beiktattam, mely név mely faluban van elterjedve s hány család által van képviselve. E törzstáblázat azután feltüntette a multat és jelent egyaránt. A számok jelentik a jelent, a csillagok a multat. Ahol a szám mellett egy csillag van, mint p. o. az Almási családnál, az azt jelenti, hogy e család az Aranyosszéken megvolt a XVII. században is, ma pedig 1 család képviseli; ugyanezen nevet Toroczkón 2 család képviseli; Tordán 7; Tordán azonban megvolt a XVII. században is, amit a *, és meg XVIII.-ban is, amit a * * jelent. E táblázatok tehát minden családnak teljes terjeszkedési történetét adják meg, a mi már magában véve is rendkívüli érdekes. Vegyük például szemügyre a Barta család történetét a terjeszkedés szempontjából. E család törzsökös aranyosszéki család, mely a XVII. században megvolt az Aranyosszék következő falvaiban: Kövend-, Sinfalva-, Szent-Mihályfalva-, Aranyos-Polyán-, Harasztos-, Felvincz- és Bágyonban. A XIX. századig e család a felsorolt falvak közül csak az egy Szent-Mihályfalvából halt ki; ellenben a XIX. században már a felsoroltakon kívül áttért még Székely-Kocsárdra és Kercsedre is. E táblázatból megtudjuk azt is, hogy e család a XVII. században még nem jelent meg Tordán, de már a XVIII. században beköltöztek, még pedig elég sokan költözhettek be, mert a jelen században e nevet Tordán 10 család képviseli. Végül tudjuk azt is, hogy e család Toroczkóra is bocsátott rajokat, még pedig jegyzeteim szerint valószínűleg már a XVIII. században. Toroczkón jelenleg 12 család, Aranyosszéken 51 család él a Bartákból.

Ily módon 1263 név került feldolgozás alá. Ezen 1263 név táblázata maga 32 nyomtatott lapot tevén ki, sajnosan kell lemondanom arról, hogy ezt egész terjedelmében közöljem; mutatványul azonban, hogy a vizsgálati módszer annál világosabban álljon, mindenkinek szeme előtt minden előnyével és minden hibájával, közlök belőle mintegy 110 családot

Nekem a népáramlások útírányainak és fokának megjelölésében e törzstáblázatnak csak utolsó három rovatára volt szükségem. Könnyebb kezelhetés végett azonban e három rovatú táblázatot 7 elemére, hétrovatú táblázatra bontottam fel s az összefoglalásnál csupán a — és + jelzést használtam a családok jelen — vagy jelen nem létének megjelölésére valamely faluban. A Bartára vonatkozót ezen számsor tehát

Sorszám	Név	Tkói v.	Ar. szék	Tda
99	Barta	12	* 51	** 10

így oszlik fel.

Sorszám	A család neve	Tordán			Aranyos- széken		Toroczkón	
		a XVII. században	a XVIII. században	a XIX. században	a XVII. században	a XIX. században	a XVIII. században	a XIX. században
99	Barta	—	+	+	+	+	?	+

Ez azon jelzés melyet az alábbiakban ugyanily sorrendben s állandóan használok, mely tehát így kulcsa a jelek egyszerű megértésének.

A törzstáblázatok végeredményéből azután kiválogattam az összetartozókat, s e csoportok már pontosan megjelölik a népáramlások irányait és fokát.

Ha már most a családokat csoportosítjuk épen a mi feladatunk szempontjából, amely t. i. három terület elkülönülésének és egymásba fűződésének mértékét kívánja megállapítani, nyilván való, hogy az egész család listát mindenekelőtt két részre kell osztanunk; az egyik rész az egyes területek specialis családjait sorolja fel, a másik rész épen az érintkezéseket tünteti elő a három terület közt.

Tordán kezdve e vizsgálatunkat állapítsuk meg elsőben is azon családokat, melyek csakis Tordán éltek s melyek innen a XVII. század eleje óta sem az Aranyosszékre, sem a toroczkói völgybe át nem szivárogtak s így e két területtel szemben specialisan tordai családoknak tekinthetők. Az a körülmény, hogy e családokról három század listái állanak rendelkezésünkre, lehetővé teszi, hogy Torda specialis családait bizonyos chronologikusan egy-

beállított csoportok szerint tárgyaljuk, melyek a városi lakosság rendkívüli mozgalmasság alakulási viszonyait élénken tünteti élénk.

1. Első csoportunk Torda azon családjaiból áll, melyek Tordán a XVII. század folyamán éltek, de történetük sem a XVII. századon, sem a város határain kívül az Aranyosszéken és a Toroczko-i völgyben nem terjedt túl, melyek jelzése tehát táblázatunkban ilyen: + — —, — —, — —. Ezek a következők voltak: **Albisi**, **Alperesti**, **Alszei**, **Andrási**, **Angyalosi**; **Bakoni**, **Balási**, **Bálintffy**, **Bánházi**, **Bánrévi**, **Beczei**, **Beli**, **Bende**, **Beregi**, **Boldis**, **Borosnyai**, **Burdohán**, **Burján**; **Csáki**, **Csalóközi**, **Csatári**, **Csipő**, **Csongrádi**, **Czege**, **Czégi**, **Cziáni**, **Czéreő**, **Cziók**, **Daróczi**, **Deczei**, **Deli**, **Désán**, **Deseő**, **Dévai**, **Dirines**, **Diószegi**, **Dó**, **Dóczy**, **Diószegi**, **Dunai**; **Eperjesi**, **Erdős**; **Fancsikai**, **Fegyverneki**, **Fejérvári**, **Füleki**; **Gebeleos**, **Gecei**, **Genitei**, **Geörffi**, **Gombkötő**, **Gyöngyös**, **Gyöngyösi**; **Halmádi**, **Hantsáros**, **Hé**, **Heturi**, **Hidi**, **Hidvégi**, **Homoki**; **Ilyefalvi**, **Irsai**, **Jakabos**, **Jó**, **Jólakó**, **Juhos**; **Kalotaszegi**, **Kapitány**, **Kapuczi**, **Kapusi**, **Károly**, **Kenesei**, **Keresbányai**, **Keresztély**, **Keszi**, **Kezi**, **Kigyés**, **Komjárdi**, **Kopóczi**, **Korláthfalusi**, **Kovásznai**, **Kőröspataki**, **Kymery**; **Laskai**, **Leményi**, **Litteratus**; **Magóczy**, **Makrai**, **Médi**, **Mojzes**, **Monostori**; **Nádasdi**, **Nagyhunyadi**, **Nagylaki**, **Nagyzátkoni**, **Nyerges**, **Nyikodi**; **Őrkei**, **Otomány**; **Palóczy**, **Pálósi**, **Panolai**, **Pántos**, **Perlaki**, **Pinkóczy**, **Polgár**; **Révi**. **Rosomberki**; **Salai**, **Salánki**, **Sárosi**, **Sámson**, **Serfőző**, **Simai**, **Sófalusi**, **Stepán**, **Sulyok**, **Syra**, **Szabóczy**, **Szaboszlai**. **Szakadátai**, **Szederjesi**, **Szeghalmi**, **Szentandrás**, **Szent-Imrei**, **Szentjánosi**, **Szepesi**, **Szerdahelyi**, **Szilvási**, **Szindi**, **Tabók**, **Terebesi**, **Thésátfalvi**, **Tolvaj**, **Torma**; **Ujlaki**, **Vadai**, **Vadas**, **Vatay**, **Zabóczy**, **Zakariás**, **Zamosi**, **Zarázberki**, **Zelizi**, **Zilágyi** összesen: 144.

2. A következőkben Torda azon családait állítom össze mely az utolsó háromszáz év alatt csak a XVIII. században s csak Tordán mutathatók ki, vagyis amelyek Tordára csak a XVIII. században vonultak be, de onnan még ugyanazon században vagy kipszultak vagy kivándoroltak. Táblázati jelzésük tehát ez: — + —, — —, — —. Ezek Torda városának XVIII. századbeli specialis családai s vándorjelenségnek tekinthetők: **Abos**, **Ágota**, **Ajtai**, **Badó**, **Bagarus**, **Bánffi**, **Bangó**, **Barkóczy**, **Báróczy**, **Borok**, **Béla**, **Bergmann**, **Betegh**, **Bisai**, **Blási**, **Bogácsi**, **Bogáti**, **Boldvai**, **Bornemissza**, **Bors**, **Böszörményi**, **Brunyaczó**, **Bürgözdí**; **Csattos**, **Csergő**, **Cseri**, **Csernátóri**, **Csukor**; **Degenfeld**, **Dobokai**, **Dobrocányi**, **Dombai**; **Édfalvi**, **Énekes**, **Filker**, **Fleischmann**, **Forz**, **Gálbori**, **Gálfalvy**, **Gedő**, **Geleán**, **Gerendási**, **Gesán**, **Gotthard**, **Gottfried**; **Halmi**, **Hatházi**, **Helmecezi**, **Hozó**, **Hunyor**, **Huszárbó**, **Jártó**, **Jósvay**, **Józsika**, **Kalotay**, **Karsay**, **Kemény**, **Kerl**, **Kesely**, **Kilyén**, **Kincses**, **Kispál**, **Kittner**, **Koken**, **Konda**, **Követsi**, **Krisán**, **Krizbai**, **Kubitz**, **Kvintz**, **Lapusán**, **Lusinezky**, **Madarasi**, **Madarász**, **Magyarországi**, **Mák**, **Marác**, **Márk**, **Márkesz**, **Márkosi**, **Mell**, **Merő**, **Modi**, **Monus**; **Nalóczy**, **Náprádi**, **Nekkely**; **Olajas**, **Órás**, **Osztrovits**, **Ötvesi**, **Pávai**, **Pécsi**, **Pilbák**, **Pósta**, **Rabáti**, **Rosnyai**, **Róth**, **Samarai**, **Silling**, **Schmidt**, **Somkúti**, **Sorbán**, **Sükös**, **Szebeni**, **Szent-Kereszti**, **Szentmiklósi**, **Técsi**, **Tholdalagi**, **Tisza**, **Torjai**, **Trachimirovics**, **Tranzner**, **Trincsi**, **Triful**, **Vinczi**, **Zabolai**, **Zambo**, **Zelenyei**, **Zejk**, **Zoltán**, **Zsombori**, **ÖSSZESEN** 122.

3. Ide olyan családok tartoznak, melyek Torda városába csak az utolsó XIX. században vándoroltak be, de onnan még sem toroczkói völgyben sem az Aranyosszéken el nem terjedtek, ezek tehát a város XIX. századbéli specialis családjai s táblázati jelük ez: — — †, — —, — —. Abt, Amberboj, Ambrozi, Amirás, Atyim, Augustini, Bagdi, Baktai, Bakucs, Balasko, Balázsi, Bancsi, Barátosi, Barna, Batiz, Bársony, Bartos, Bauer, Barsó, Bekes, Berde, Béres, Bibza, Biluska, Binder, Bires, Binecz, Blumenfeld, Bleiner, Bocz, Bod, Bodor, Bogdán, Bogdánfi, Boné, Bondi, Bordi, Boros, Bozsenek, Bőr, Brassányi, Burger; Csákány, Cserni, Csete, Csia, Csibi, Csihari, Csikai, Csont, Csutak, Czegő, Czeper, Czicziri, Czinczár, Danko, Darkó, Dávidházi, Dege, Denár, Domján, Dondos, Drenoszky; Elekes, Emődi, Erccsényi, Eszék, Esztergár, Fábry, Farmasi, Farnos, Flachbart, Fogadós, Friedel, Fritsch, Fronius, Füsü, Füzi; Gaborek, Gajzágó, Gajzler, Galaczi, Galanfalvi, Gazda, Gazner, Geese, Gencsy, Gerendi, Gőgösi, Görgényi, Grádi, Gyámi, György, Hamari, Hanzi, Haranglábi, Harmat, Hegyi, Heltmann, Hetesi, Holunzer, Hornyák, Hutyka; Isza, Istvándi, Izsák, Jakabfi, Janka, Janki, Jelinek, Kába, Kadrán, Kántor, Kapros, Káptalan, Kasszián, Kastaly, Kazacsay, Kenyeres, Késmárki, Kisfaludi, Kisujszállási, Kleinhempel, Klug, Klanek, Kmen, Koch, Kondor, Kornis, Kós, Koszta, Kovrig, Kőnczei, Köpeczi, Kötő, Krajlik, Krausz, Kromer, Kronberger, Kubaszek, Kulcsár; Laczka, Láda, Lakadát, Lemboeczy, Lepter, Lészai, Litvai, Luka, Magyaros, Marko, Maroczki, Maroser, Martini, Martonfi, Maxim, Medgyesi, Méhes, Mikes, Miron, Molitoricz, Mozsó; Nappendruck, Nesselfeld, Nikolics, Nosztrai, Nyitó; Oltyánesere, Orel, Ország, Osztyán; Pásztori, Pénzes, Pereki, Placsintár, Polik, Polonyi, Popik, Poricz, Rák, Reich, Reikman, Reinisch, Retezár, Ríman, Róka, Rollinger, Rozsa; Sajó, Sárkány, Sárpataki, Sáska, Saureder, Schusster, Simó, Sófalvi, Solz, Solichon, Soltész, Somkereki, Steinhibel, Streit, Suba, Subucz, Suler, Szabadi, Szabados, Szalaközi, Szegő, Székelyhidi, Szemerjai, Szenes, Szennyei, Szentpéteri, Szkorda, Szoboszlai, Szombati; Tanka, Tárkány, Ternei, Timár, Timbus, Tódor, Tótfalvi, Tulogdi, Tunyogi, Turzó; Ugrai, Úveges, Váczi, Vánszky, Vecserdi, Vég, Veszprémi, Viski, Vitán, Vizi; Zainszki, Zecha, Zila, Zsoldos, Wolf, Weinhardt, Csorba, Elek, Nemesi, Pánicz, Petrich ÖSSZESEN: 249.

4. Voltak olyan családok is, melyek még az egész XVII. században meg voltak Tordán, még a XVIII. század lisztáiban is beüfoglaltatnak, de a XVIII. századon túl már nem maradtak fenn, a XIX.-ből ki nem mutathatók; ezek tehát kétszázados mulat mutatnak fel s a XVIII. század folyamán Tordáról kipusztulnak, és sem az Aranyosszéken, sem a toroczkói völgyben soha föl nem léptek. Táblázati jelök ez: † † —, — —, — —; Bagaméri, Belényesi, Bene, Bethien, Csató, Dálnoki, Harsányi, Hentes, Hunyadi, Inczédi, Kékesi, Makó, Mező, Ocsvai, Sónagó, Teleki, Turi, Vida. ÖSSZESEN: 18.

5. Valamivel nagyobb a száma azon családoknak, melyek Tordára csak a XVIII. században telepedtek be, de fennmaradtak a jelen században is, noha sem az Aranyosszékre, sem a toroczkói völgybe nem terjeszkedtek; táblázati jelök tehát — † †, — —, — —,

Adorján, Barra, Bedő, Boér, Csapó, Csetri, Dezsi, Fenyő, Flóra, Galambos, Hévízi, Jancsó, Jánó, Jeddí, Kalamár, Kapocsi, Kimpel, Kondort, Körmendi, Köteles, Liczkai, Losonczi, Májér, Medve, Miklós, Szigeti—Csehi, Segesvári, Telegdi, Turbucz, Turzai, Velits; összesen : 31.

6. Kevés azonban az olyan családok száma, melyek jelenléte Tordán mind a három évszázadban kimutatható, s melyek így a legtörzsközebb családoknak tekinthetők; táblázati jelök +++ , — — , — — — : Buzogány, Dániel, Détsai, Ersek, Etédi, Harkányi, Henter, Kővári, Pápai, Szaniszló, Tarsoly, Törös, Vitéz; összesen : 13.

7. E csoportba sajtáságos nevek tartoznak. E családok előfordulnak a XVII. és XIX. században Tordán, de a XVIII. században nem fordulnak elő. Hogy a XVII. és XIX. századbeli családok közt van-e rokonsági összefüggés, nincs módunkban bizonyítani; lehet, hogy ugyanazon család, mely a XVII. század folyamán elhúzódott Tordáról s egy századon át nem mutatkozott itt, a XIX. században visszahúzódott Tordára; lehet azonban, hogy itt teljesen különböző családokról van szó, kiknek neve egyezik; Torda történetében mindenesetre a vándorjelenségekhez tartoznak. Jelök : + — + , — — , — — : Bernáth, Bodó, Erdélyi, Ferencz, Halász, Kassai, Kocsis, Lugosi, Sajgó, Váraljai, Virág, Zahari; összesen 12.

Ime tehát Tordának 589 családja volt olyan, melyek sem az Aranyosszéken, sem a toroczkói völgyben nem szerepeltek a lakosság képzésében. Az 589 családból azonban 515 csak ephemer megjelenésű, 49 volt olyan, mely két századot élt Tordában, míg 13 olyan mely a XVII. századtól kezdve máig fennmaradt. Ez mutatja Torda város lakóinak rendkívüli jövevény természetét; a lakosság jön-megy, kipusztul, kivándorol s háromszáz év alatt 589-ből csak 13 volt tanuja Torda történetének!

Az Aranyosszék családjaiban már ennyi megkülönböztetést nem tehetünk, mert csak a XVII. és XIX. századból vannak listáink. Itt első sorban azokat választjuk külön, amelyek csak az Aranyosszéken éltek és élnek és sem Tordára be nem húzódtak, sem a toroczkói völgybe be nem hatoltak.

8. Az első csoportba azon családokat sorozzuk, melyek csak a XVII. században voltak meg az Aranyosszéken, aztután nyomuk vész teljesen. Jelük : — — — , + — , — — : Aczél, Aranyos, Badon, Balóczi, Baráthi, Barkás, Becse, Becsikercki, Berkesi, Beszprémi, Bochárdi, Bodolai, Bogoly, Bolgár, Bordácsi, Borka, Borkó, Bottyáni, Beőjthy, Büri, Buticz, Csanádi, Csiklai, Csörök, Csegezi, Czibak, Damokosi, Dénesi, Dienesi, Dipsei, Donka, Ecseg, Ego, Egressi, Emi, Erdő, Faragó, Gabos, Gáldi, Gerecsi, Górn, Guláchi, Gyarmathi, Hollósi, István, Jakus, Jámbor, Jeges, Kolocsiai, Kanta, Kaprosi, Kegyes, Keeskeméthy, Kidei, Komjáti, Komlosi, Korlát, Koszlári, Kotér, Kóhalmi, Koresényi, Kört-

vélyes, Kundi, Lászlóffy, Legárt, Lőre, Lőri, Magyar-Brothi, Mahuly, Marai, Máteffy, Medvesi, Melegtői, Mester, Mézes, Mihályffy, Monos, Nánásy, Orbázi, Ősi, Pánczél, Patkó, Péntek, Pesti, Piros, Pochiay, Pusztai, Saly, Sapi, Selyem, Seprődi, Sidó, Siskó, Somy, Strucz, Syri, Szabadkai, Szakácsi, Szalontai-Nagy, Szappanos, Szarka Szemes, Szénási, Szentmihályfalvi, Szilágyi-Nagy, Szőchy, Takáchy, Tarcsai, Tavaszai, Téglás, Thuroczy, Tiboldi, Tötőri, Turkevi, Tyok, Verebély, Vesmás, Vitalis, Zay, Zsambokrethy ; összesen : 120.

9. E második csoportba azon családokat foglalom össze, melyek csak az Aranyosszéken s csak a jelen században szerepelnek : — — —, — +, — — : Agh, Aurár, Bagosi, Bak, Balló, Baldogi, Bárdos, Báróc, Bidi, Bokor, Boncz, Boneza, Botyán, Borza, Bujáki, Csch, Cserei, Csoma, Csulak, Csucsuj, Czeccán, Cseppel, Darvas, Deáki, Demetrovics, Dengyel, Dicső, Dindár, Dobai, Domó, Ebergényi, Ecselai, Erse, Esztojka, Fegyveresi, Fel-szegi, Felházi, Finna, Forró, Formán, Fosztó, Fülöp, Gács, Gombási, Gyön-gyös, Hajdár, Halom, Hamar, Hari, Haver, Hóka, Huszti, Iszlai, Izlányi, Izsáki, Jager, Jacskó, Jobb, Jobbágy, Józán, Kali, Kaszás, Kászoni, Kereki, Kisgyörgy, Kobori, Korda, Korondi, Koronka, Lajos, Lándori, Lazsádi, Lasányi, Leopold, Lügner, Magyán, Májai, Major, Manka, Meleg, Méra, Mihályfalvi, Mikó, Murányi Muka, Nádudvari, Nagypál, Nevelits, Nyárádi, Olcsvári, Ötves, Pakolek, Pancsesek, Peszler, Peszter, Prozán, Püncösti, Réczy, Schiessel, Senyé, Serester, Siló, Sütő, Svitanek, Suszter, Szacs vay, Száva, Szentpáli, Szuhai, Tesnádi, Tivadar, Toma, Torján, Torzsa, Udvarhelyi, Uzorai, Zeng, Zsugya ; összesen : 118.

10. Azon családok, melyek jelénléte az Aranyosszéken a XVII. században is, még a jelen században is constatalható, melyek jele tehát ez : — — —, + +, — — a következők : Bágyoni, Bakchy, Baló, Bán, Basa, Csorvási, Dali, Egyedfi, Eszes, Henning, Huszár, Keresztesi, Kónya, Kőszegi, Novák, Rab, Szél, Seres, Sigmond, Tegzes, Tövisi, Varhegyi ; összesen : 22.

Végül Toroczkóra téve át, ismét első sorban azokat a családokat választjuk ki, amelyek csak Toroczkón éltek, sem az Aranyosszéken, sem Tordán elő nem fordulnak, és pedig

11. először azon családok, melyek a XVIII. század folyamán Toroczkón kihaltak : — — —, — —, + —, Abrudi, Amer, Antik, Árkos, Bácsi, Bagoj, Baráti, Bedőházi, Bere, Bonykai, Boronyai, Bu, Buch, Bunda, Csokfalvi, Darabont, Dezikovics, Falamon, Fris, Géza, Gidó, Göndöl, Gusztin, Gyárfás, Gyomros, Irányi, Jősziv, Kabai, Keresztszegi, Kupuj, Mamaliga, Meszelató, Nuczuj, Pák, Pákei, Petki, Pokolfalvi, Rafai, Rákosi, Rettegi, Szala, Szoldi, Taraczky, Vopra, Zetelaki, Zsiga ; összesen 46.

12. E csoportba azon családok tartoznak, melyek úgy a XVIII., mint a XIX. században Toroczkó lakosságának részét képezték — — —, — —, + + : András, Babuczki, Becze, Bonya, Botár, Czupor, Dunca, Ekart, Falamia, Gelei, Hercze, Imre, Kazaki, Klocza, Koronki, Koszta, Kozma, Laczi, Mihácsa, Móríz, Onodi, Pozsgi, Rozsda, Szesztmártoni, Tób, Tobis, Tóbiás, Valandorf, Vári, Zsakó ; összesen 30.

Éz a három területen összesen 925 család az, melyek csak egy területen maradtak s melyek Torda, Aranyosszék és Toroczkó közt semmi érintkezést sem mutatnak.¹⁾

A statistika a népszámlálás alapján az előző fejezetben azt bizonyítja, hogy úgy az Aranyosszék mint a toroczkói völgy magyar lakosságának egy része kivándorol s hozzátettük, hogy valószínűleg Tordára. Ennélfogva alapúl vesszük Aranyosszéket s vizsgáljuk először Torda felé, azután Toroczkó felé való érintkezéseit, majd Toroczkó érintkezéseit Torda felé s végül a három terület közös családait.

Miátán az Aranyosszéknek Tordával közös családaira vonatkozó adatok bizonyos chronologikus rendezést engednek meg, felhasználjuk azt, hogy a különböző koru érintkezéseket külön mutassuk ki.

13. A XVII. században Torda és Aranyosszék közös családai, melyek a XVIII. és XIX. században már nem voltak meg s melyek a toroczkói völgyből sem mutathatók ki, a következők voltak: + — —, + —, — —: Bándi, Békési, Csizmadia, Demjén, Eördögh, Erzsényes, Faggyas, Harasztosi, Lippai, Mikola, Mindszenti, Murvai, Szécsi, Tólos, Telky, Teremi; összesen 16.

14. Az Aranyosszék némely családai csak a XVIII. században vonultak be Tordára, de úgy látszik egy részük ott nem maradt soká, mert már a XIX. század listái sem az Aranyosszéken, sem Tordáról nem mutatják ki őket. Ezek jele: — + —, + —, — —, Császáz, Dobos, Gergelyfi, János, Jánosi, Kanyó, Mohácsi, Várfalvi; összesen 8.

15. Csak két oly család van, melyek Tordán is, Aranyosszéken is meg voltak a XVII. században, de ezek már a XVIII. század folyamán kipusztulnak s a XIX. századnak sem tordai, sem aranyosszéki listáin elő nem fordulnak: + + —, + —, — —, Bitai, Sárközi.

16. Torda és Aranyosszéknek kizárólag a jelen századra szoruló érintkezéseit a következő családok mutatják: — — +, — + — —: Ádámosi, Albert, Albertfi, Antal, Apa, Apafi, Baja, Balla, Barth, Berki, Bodoczi, Bota, Csóka, Czirják, Daczó, Egei, Fóris, Gombos, Győri, Halmágyi, Hilf, Horváti, Imecs, Kaján, Kekedi, Keresztes, Köntös, Lőrinczi, Mandula, Orbák, Pető, Porzolt, Pozsoni, Prodán, Rostás, Salamon, Sikó, Sebesi, Tasnádi Tőkés, Válya, Vig, Zöld, Zsigmond: ÖSSZESEN: 45.

¹⁾ Nem lehetetlen, sőt igen valószínű, hogy az Aranyosszék és Torda localis v. specialis családai kelet felé (a Marossszék- vagy a Mezősséggel) mutatnak érintkezéseket, de nem állván rendelkezésünkre e vidékekről hasonló feldolgozás, egyelőre be kell érünk három területünk egymáshoz való viszonyának megállapításával

A mult családai miképen maradtak meg a jelenben az Aranyosszéken és Tordán, azt a következő csoportok mutatják :

17. Ide oly családok tartoznak, melyek a XVIII. században telepedtek Tordára s ott úgy megerősödtek, hogy a XIX. században nemcsak Tordán megmaradtak, hanem a XIX. században (s nem előbb !) még az Aranyosszéken is elterjedtek : — ++, ++, — — : Ács, Apáczai, Belényesi, Bujdosó, Csekine, Dávid, Dósa, Kanyaró, Kenderesi, László, Magyarósi, Milatai, Sas, Tamási, Váradi ; összesen : 15.

18. Némely család a XVIII. században Tordán is, Aranyosszéken is megvolt, de csak Tordán tudott fennmaradni, ahol a XVIII. és XIX. századból is kimutatható, míg az Aranyosszék jelen századi lisztáiban nem foglaltatnak : ++ +, + —, — — : Ajtoni, Bakó, Botos, Demeter, Fábián, Keresztúri, Korodi, Orbán, Tordai : összesen : 9.

19. Ismét más tordai családok, melyek neve Tordán háromszázados multat mutat fel, a jelen században az Aranyosszéken is terjed, míg az előző századokban ott nem szerepelt : +++ — +, — — : Bacsoni, Balázs, Baranyai, Benkő, Bölöni, Czakó, Debreczeni, Gálfi, Incze, Jenei, Kolosi, Lukács, Német, Solymosi, Sós, Veér, Vincze, Zalányi ; összesen : 18.

20. Ezen családok az Aranyosszéken a XVII. századtól kezdve kimutathatók ; e században azonban már Tordára is bevonultak : — — +, ++, — — : Árkosi, Bajka, Barducz, Barla, Borsos, Csongvai, Gadó, Gyórfi, Radó, Vagyas ; összesen : 10.

21. Ezen családok az Aranyosszéken a XVII. századtól máig mutathatók ki ; a XVIII.-ban Tordára vonultak be s ott e században is fennmaradtak : — ++, ++, — —, Babos, Giki, Fejér, Földvári, Gyulai, Józsa, Komjátszegi, Koncz, Macskási, Maksai, Miske, Pataki, Péterfi, Simonffy ; összesen : 14.

22. Aranyosszéki családok, melyek a XVII. századtól kezdve máig kimutathatók, a XVIII. századaan megkísérlették Tordán megtelepedni, ez azonban nem sikerült s nyomuk csak a XVIII. századból maradt fenn : — + —, ++, — — : Bacsó, Kovácsi, Keserű, Rosos ; összesen 4:

23. XVII. századbeli aranyosszéki családok a XVIII. században Tordára áttelepednek, ahol fennmaradnak még e században, míg szülőhelyükről e századból már ki nem mutathatók : — ++, + —, — — Berczki, Birtalan, Galambosi, Lovas, Pongrácz, Mihály ; összesen : 6.

24. Ezek oly családok, melyek Tordán is, Toroczkón is a XVII. századtól mind máig fennmaradtak jelük tehát : ++++, ++, — — : Budai, Farkas, Fekete, Filep, Horváth Katona, Makkai, Sándor : összesen 8.

25. Ezen családok a XVII. században megvannak Tordán is, Aranyosszéken is; de míg emitt a XIX. században is fennmaradtak, amott a XVIII. század folyamán kipusztultak: ++ —, ++, — —: Komáromi, Magyarai; összesen 2.

26. Ezen aranyosszéki családokból, melyek az Aranyosszéken a XVII. századtól máig fennmaradtak, a XVIII. században Tordára is vonultak, de ott nem tudtak megerősödni, még ugyanazon század folyamán kipusztultak; a XVIII. században nincs nyomuk Tordán, de a XIX. században újra bevonultak oda: + — +, + +, — —: Fazakas, Kolosvári, Kosa, Létai, Moldvai, Szöllösi, Tar; összesen 7.

27. Ezen Aranyosszéki családok, melyek az Aranyosszéken a XVII. századtól máig kimutathatók, csak a XVIII. században tettek kísérletet, hogy Tordán megtelepedjenek. Ez nem sikerülvén, Tordán sem a XVIII. sem a XIX. században többé elő nem fordulnak: + — —, ++, — —: Enyedi, Hajdu, Kozák, Márton, Nyitrai, Szegedi, Somogyi; összesen 7.

Van ezeken kívül még néhány sajátágos jelenség, melyeknél nem látjuk az összefüggést a múlt és jelen közt, noha a liszták illet következtetni engednek; lehet hogy az összekötő kapocs egy más, egy tárgyalásunkon kívül eső negyedik területen keresendő, de az is lehet, hogy a múlt és jelen ezen ugyanazon nevű családai közt nincs más, mint névrokonság:

28. Oly családok, melyek a XVII. században csak Tordán éltek, a XVIII.-ban nyomuk teljesen elvész a XIX.-ben a név ismét felmerül és pedig az Aranyosszéken és Tordán egyaránt: + — +, — +, — —: Ábrahám, Kállay, Dombi, Kuthy; összesen 4.

29. Oly családok, melyek a XVII. században csak az Aranyosszéken, a XIX.-ben csak Tordán voltak meg: — — +, + —, — —:¹⁾ Bartalus, Bátori, Bőjte, Csonka, Hegedűs, Kálmán, Kun, Palkó, Pásztor, Pécsi, Sánta, Szántó, Sinka, Tarnóczy Ungvári, Váró; összesen 16.

30. Oly családok, melyek a XVIII. századból csak Tordáról a XIX.-ből csak az Aranyosszékről mutathatók ki, noha nem lehetetlen, hogy a XVIII.-ban már az Aranyosszéken is meg voltak: — + —, — +, — —: Barothi, Bertalan, Bögözi, Harkó, Heves, Keresedi, Markus, Muznai, Pénteki; összesen 9.

31. Oly családok, melyek a XVII. században csak Tordán, a XIX. században csak Aranyosszéken mutathatók ki (nem lehetetlen azonban, hogy a XVIII.-ban már megjelentek az Aranyosszé-

¹⁾ Lehet, hogy ezek az Aranyosszéken csak a XVIII. században haltak ki, de erre nézve nincs adatom.

ken Tordából kiindulva : + — —, — +, — — : Dési, Fazekas, Gagyí, Keméndi, Nemezgyártó, Péczí, Szóke, Vásárhelyi ; összesen 8.

Torda és Aranyosszék érintkezését tehát a XVII. századtól kezdve máig mintegy 208 család bizonyítja !

Már most lássuk Toroczkó érintkezését az Aranyosszékkel, amennyire e kérdés megvilágítására a táblázatok t. i. elegendők.

32. Ezen családookról csak annyit tudunk, hogy úgy Toroczkó multjában, mint az Aranyosszékében szerepelnek, de a jelen században teljesen nyomuk veszett : — — —, + —, + —, Csókási, Szombat, Toldi ; összesen 3.

33. Ezen családookról ismét csak annyit tudunk, hogy ugy Toroczkón, mint az Aranyosszéken a XIX. században szerepelnek : — — —, — +, ? +, Bara, Kriza, Lovász ; összesen 3.

34. Ezek Toroczkón a mult századdal kihalt családok, melyek azonban az Aranyosszéken maig fennmaradtak : — — —, — +, + — : Benke, Cseke, Csuka, Dudás, Kardos, Marosi, Szolga, Száraz ; összesen 8.

35. Ezek az Aranyosszéken a XVII. századból ismeretesek, de Toroczkón mind maig fennmaradtak : — — —, + —, ? + : Bot, Tamás ; összesen 2.

36. Ezekről tudjuk, hogy a XVIII. században csak Toroczkón, a XIX.-ben Toroczkón és Aranyosszéken fordulnak elő : — — —, + —, + + : Györke, Járai ; összesen 2.

38. Végül ezekről biztosan tudjuk, hogy az Aranyosszéken a XVII. századtól máig fennállanak, s hogy Toroczkón a XIX. században jelen vannak (lehet, hogy már a XVIII.-ban is jelen voltak.) : — — —, + +, ? + : Kelemen, Miklósi ; összesen 2.

Aranyosszéknek Toroczkóval való érintkezését tehát 22 közös családnév bizonyítja.

Toroczkónak Tordával való érintkezését a következő csoportok bizonyítják :

39. Toroczkón a mult század folyaamán kihalt családok, melyek a XVII. században Tordán is megvoltak : + — —, — —, + — : Hatvani, Litteráti, Solym, Ujvári, Moré ; összesen 5.

40. Toroczkón a mult század folyamán kihalt családok, melyek a XVIII. század folyamán Tordán is megvoltak : — + —, — —, + — : Bágyi, Brassai, Herman, Jónás, Lőcsei, Uzoni ; összesen 6.

41. Toroczkón a mult század folyamán kihalt család, mely a XVII. és XVIII. század folyamán Tordán is megvolt : + + —, — —, + — : Sebestyén ; összesen 1.

42. Toroczkón a mult század folyamán kihalt család, mely

Tordán a XVII. és XIX. században megvolt: + — +, — —, + — : Ambrus; összesen 1.(?)

43. Toroczkón a mult század folyamán kihalt családok, melyek Tordán még a XIX. sz. folyamán fennmaradtak: — — +, — —, + — : Becski, Labancz, Szalai; összesen 3.

44. Toroczkón a mult század folyamán kihalt családok, melyek Tordán a XVIII. és XIX. században is fennmaradtak: — + +, — —, + — : Olasz, Ravai, Rédiger, Széki; összesen 4.

45. Toroczkón a mult század folyamán kihalt családok, melyek Tordán a XVII. századtól kezdve máig megmaradtak: + + +, — —, + — : Kövendi, Lengyel, Nemes, Oláh; összesen 4.

46. Toroczkó és Torda XIX. századbeli közös családai a következők: — — +, — —, — + : Bartók, Csucsi, Dulló, Lénárt, Lőrincz, Miskolczi; összesen 6.

57. Ezekről csak annyit tudunk, hogy a XIX. században Toroczkón és Tordán, a XVIII.-ban Tordán biztosan meg voltak: — + +, ² + : Czeglédi, Gergely, Petri; összesen 3.

Toroczkó és Torda érintkezését tehát 33 család bizonyítja.

Ezek után már csak azon családokkal kell foglalkoznunk, melyek mindhárom területen előfordulnak vagy előfordultak s így a három terület közös érintkezéseit világítják meg.

48. Családok, melyek Tordán és Aranyosszéken csak a XVII., Toroczkón csak a XVIII. században maradtak meg s így csak a multa szorítókozó érintkezések: + — —, + —, + — : Csizsár, Geréb; összesen 2.

49. Családok, melyek mind a három területen csak a XIX. században konstatálhatók, s így csak a jelenre szorítókozó érintkezés: — — +, — +, — + : Takács, Király, Lázár; összesen 3.

50. Törzsökös (XVII.—XIX. sz.) aranyosszéki családok, melyek Tordán a XVII.—XIX., Toroczkón a XVIII. és XIX. sz.-ból kimutathatók: + + +, + +, ² + : Almási, Balogh, Borbély, Deák, Gál, Kerekes, Lakatos, Nagy, Páll, Pap, Rácz, Szilágyi, Székely, Szabó, Szász, Simon, Tóth; + + +, + + + + Fodor, Varga, Veress; összesen 20.

51. Törzsökös (XVII.—XIX. sz.) aranyosszéki családok, melyek Tordán és Toroczkón a XVIII. és XIX. sz.-ban kimutathatók: — + +, + +, ² + : Barabás, Barta, Jakab, Máté; összesen 4.

52. Törzsökös (XVII.—XIX. sz.) aranyosszéki családok, melyek Tordán és Toroczkón biztosan csak e században konstatálhatók: — — +, + + ² + : Csép, Puskás, Símándi; összesen 3.

53. Törzsökös (XVII.—XIX. sz.) aranyosszéki családok, melyek

Tordán XVII—XIX. századbéliek, de Toroczkón a XVIII. sz.-ban kihaltak: + + +, + +, + —: Bányai, Ferenczi, Kádár, Kiss, Pálffy, Sipos; összesen 6.

54. Törzsökös (XVII—XIX. sz.) aranyosszéki családok, melyek Tordán a XVII. majd a XIX., Toroczkón csak a XVIII. sz.-ban élnek: + — +, + +, + —: Asztalos, Mátyás, Osváth, Szatmári, Vas; összesen 5.

55. Törzsökös (XVII—XIX. sz.) aranyosszéki családok, melyek Tordán a XVIII. és XIX. sz.-ban éltek, Toroczkón a XVIII. sz. folyamán kihaltak: — + +, + +, + —: Bálint, Biró, Csegezi, Cspikés Domokos, Finta, Szentgyörgyi, Tatár; összesen 8.

56. Törzsökös (XVII—XIX. sz.) aranyosszéki családok, melyek Tordán a XVII., Toroczkón a XVIII. sz. folyamán haltak ki. + — —, + +, + —: Egri, Sárdi, összesen 2.

56. a. Törzsökös (XVII—XIX.) aranyosszéki család, mely Tordán a XIX., Toroczkón a XVIII.-ban élt: — — +, + +, + —: Illés; összesen 1.

57. XVII. sz.-beli aranyosszéki családok, melyek a XVIII. és XIX. sz.-ban Tordán és Toroczkón fennmaradtak: — + +, + —, ² +: Beke, Vajda, összesen 2.

53. Törzsökös (XVII—XIX.) tordai családok, melyek az Aranyosszéken és Toroczkón csak a XIX. sz.-ban konstatálhatók: + + +, — +, ² +: Kovács, Péter, összesen: 2.

59. Törzsökös XVII—XIX.) tordai családok, melyek az Aranyosszéken csak a XIX. sz.-ban konstatálhatók Toroczkón azonban már a XVIII. sz. folyamán kihaltak: + + +, — +, + —: Bihari, Szigeti, összesen 2.

60. Tordán a XVII. és XVIII. században éltek, Toroczkón a XVIII. sz.-ban már kihaltak, Aranyosszéken csak a XIX. századból konstatálhatók: + + —, — +, + —: Bencze, Körösi, Mezei, összesen 3.

61. Tordán XVII. és XVIII. században éltek, Toroczkón a XVIII. és XIX.-ben, Aranyosszéken csak a XIX.-ben: + + —, — +, + +: Mészáros, Szócs, összesen 2.

62. Tordán is Toroczkón XVIII. és XIX.-ben, Aranyosszéken csak a XIX. ben konstatálható: — + +, — +, ² +: Benedek, Molnár, Szakács, és — + +, — +, + +: Orosz, összesen 4.

63. Tordán a XVII. sz.-ban, Toroczkón a XVIII. és XIX.-ben, Aranyosszéken a XIX.-ben konstatáltatott: + — —, — +, + +: Vernes, összesen 1.

64. Toroczkón a XVIII. sz. folyamán kihaltak, de Aranyos-

széken és Tordán a XIX. században is fennmaradtak, — + +, — +, + — : Fogarasi, Gönczi, Vajna, Zilahi, és — — +, — +, + — : Hosszú, összesen 5.

65. Tordán a XXIII. sz.-ban s Aranyosszéken a XIX.-ben, Toroczkón a XVIII. és XIX.-ben: — + —, — + + + : Demény, összesen 1.

66. Tordán a XVIII.-ban, Aranyosszéken a XIX.-ben és Toroczkón a XVIII.-ban: — + —, — +, + — : Sárosi, összesen 1.

67. Tordán a XVII. sz.-ban, Aranyosszéken a XIX.-ben, Toroczkón a XVIII.-ban: + — —, — +, + — ; Dénes, Kőmives, Szép, összesen 3.

IV. Összegezés.

Mindezen különböző kategoriáit a családoknak a következő táblázat foglalja egybe.

	Torda század			Ar.szék század		Toroczkói-völgy század		Család száma
	XVII.	XVIII.	XIX.	XVII.	XIX.	XVIII.	XIX.	
A. Localis családok :								925
I. Torda specialis családai :								589
<i>a) a multban :</i>								284
(1) 1. a XVII. században	+	—	—	—	—	—	—	144
(2) 2. a XVIII. században	—	+	—	—	—	—	—	122
(4) 3. a XVII. és XVIII. században	+	+	—	—	—	—	—	18
(3) <i>b) a jelenben, XIX. században :</i>								249
— — + — — — —								
<i>c) a multból a jelenbe átnyulva :</i>								56
(6) 1. a XVII. XVIII. és XIX. században	+	+	+	—	—	—	—	13
(5) 2. a XVIII. és XIX. században	—	+	+	—	—	—	—	31
(7) 3. a XVII. és XIX. században	+	—	+	—	—	—	—	12
II. Aranyosszék specialis családai :								260
(8) a) a multban, a XVII. században	—	—	—	+	—	—	—	120
(9) b) a jelenben, a XIX. században	—	—	—	—	+	—	—	118
(10) c) a multból a jelenbe nyulólág	—	—	—	+	+	—	—	22
III. A toroczkói-völgy specialis családai :								76
(11) a) amelyek a XVIII. században kihaltak	—	—	—	—	—	—	+	46
(12).b) a XVIII. és XIX. században fennmaradtak	—	—	—	—	—	—	+	30
B. Érintkező családok :								331
I. Az Aranyosszék és Torda közt :								208
<i>a) a multban</i>								26
(13) 1. Tordán a XVII., Aranyosszéken a XVII.-ban	+	—	—	+	—	—	—	16
(14) 2. " a XVIII., " a XVII. "	—	+	—	+	—	—	—	8
(15) 3. " XVII. és XVIII. " a XVII. "	+	+	—	+	—	—	—	2

	Torda század	Ar.szék század	Torocz- kői völgy század	Család szám
	XVII. XVIII. XIX.	XVII. XIX.	XVIII. XIX.	
(16) <i>b) a jelenben :</i>				45
<i>c) a multból a jelenbe átnyulóan :</i>				137
<i>a) Aranyossz. törzsökös (XVII.—XIX.) családok,</i>				52
(24) 1. melyek Tordán is törzsökösök (XVII.—XIX.)	+	+	+	8
(25) 2. „ „ a XVII. és XVIII. sz.-ban éltek	+	+	—	2
(27) 3. „ „ a XVII. „ „	+	—	—	7
(26) 4. „ „ a XVII. és XIX. „ „	+	—	+	7
(22) 5. „ „ a XVIII. „ „	—	+	—	4
(21) 6. „ „ a XVIII. és XIX. „ „	—	+	+	14
(20) 7. „ „ a XIX. „ „	—	—	+	10
<i>β) XVII. századbeli aranyosszéki családok,</i>				31
(18) 1. melyek Tordán a XVII.—XIX. sz.-ban éltek	+	+	+	9
(23) 2. „ „ a XVIII. és XIX. „ „	—	+	+	6
(29) 3. „ „ a XIX. „ „	—	—	+	16
<i>γ) egyéb érintkezések,</i>				54
(19) 1. Tordán a XVII.—XIX. sz. Aszéken a XIX.-ben	+	+	+	18
(17) 2. „ a XVIII. és XIX. „ „ „ „	—	+	+	15
(28) 3. „ a XVII. és XIX. „ „ „ „	+	—	+	4
(30) 4. „ a XVIII. „ „ „ „	—	+	—	9
(31) 5. „ a XVII. „ „ „ „	+	—	—	8
II. Az Aranyosszék és Toroczko közt:				22
(32) <i>a) a multban,</i> Aszék XVII. Toroczko XVIII.	—	—	+	3
(33) <i>b) a jelenben</i>	—	—	—	3
<i>c) a multból a jelenbe átnyulóan,</i>				16
(38) <i>a) Törzsökös aranyosszéki (XVII.—XIX.)</i>				
Toroczkon XIX.	—	—	+	2
<i>β) XVII. sz.-beli aranyosszéki,</i>				
(35) 1. Toroczkon a XIX. sz.-ban	—	—	+	2
(37) 2. „ a XVIII. és XIX. sz.-ban	—	—	+	2
<i>γ) egyéb érintkezések,</i>				
(34) 1. Toroczkon XVIII., Aranyosszéken XIX. sz.	—	—	+	8
(36) 2. „ XVIII. és XIX. „ XIX. „	—	—	+	2
III. Toroczkoői völgy és Torda közt:				33
<i>a) Toroczkon a XVIII. század folyamán</i>				
<i>kihaltak :</i>				24
(39) 1. Tordán a XVII. században éltek	+	—	—	5
(40) 2. „ a XVIII. „ „	—	+	—	6
(41) 3. „ a XVII. és XVIII. században éltek	+	+	—	1
(42) 4. „ a XVII. és XIX. „ „	+	—	+	1
(44) 5. „ a XVIII. és XIX. „ „	—	+	+	4
(43) 6. „ a XIX. „ „	—	—	+	3
(45) 7. „ a XVII.—XIX. „ „	+	+	+	4

	Torda század			Ar.szék század		Toroczkói völgy század		Család-szám
	XVII.	XVIII.	XIX.	XVII.	XIX.	XVIII.	XIX.	
<i>b) Toroczkón a XIX. sz.-ig fennmaradtak</i>								
(46) 1. Tordán a XIX. században	-	-	+	-	-	?	+	6
(47) 2. „ a XVIII. és XIX. században	-	+	+	-	-	?	+	3
IV. Torda, Aranyosszék és Toroczkó közt								
(48)a) Csak a multa szorító érintkezések	+	-	-	+	-	+	-	2
(49)b) Csak a jelenre szorító érintkezések	-	-	+	-	+	-	+	3
<i>c) Multból a jelenbe átnyúló érintkezések</i>								
α, Törzsökös aranyosszéki családok (XVII. - XIX.)								
(50) 1. Tordán XVII-XIX., Toroczk.XVIII.-XIX.	+	+	+	+	+	?	+	20
(51) 2. „ XVIII és XIX., „ „ „	-	+	+	+	+	?	+	4
(52) 3. „ XIX. „ XIX.	-	-	+	+	+	?	+	3
(53) 4. „ XVII.-XIX. „ XVIII.	+	+	+	+	+	+	-	6
(54) 5. „ XVII. és XIX. „ „	+	-	+	+	+	+	-	5
(55) 6. „ XVIII. és XIX. „ „	-	+	+	+	+	+	-	6
(56) 7. „ XVII. „ „	+	-	-	+	+	+	-	2
(56. a.) 8. „ XIX. „ „	-	-	+	+	+	+	-	1
β) XVII. sz.-beli aranyosszéki család, mely a XVIII. és XIX. sz.-ban Tordán és Toroczkón él								
	-	+	+	+	-	?	+	2
γ) Törzsökös tordai családok								
(58) 1. Aranyossz. a XIX. Toroczkón a XIX.-ben	+	+	+	-	+	?	+	2
(59) 2. „ „ „ „ a XVIII. „	+	+	+	-	+	+	-	2
δ) Egyéb érintkezések								
(60) 1. Torda XVII. és XVIII. Toroczkó XVIII.	+	+	-	-	+	+	-	3
(61) 2. „ „ „ „ XVIII.XIX.	+	+	-	-	+	+	+	2
(62) 3. „ XVIII. és XIX. „ „ „	-	+	+	-	+	?	+	4
(63) 4. „ XVII. „ „ „	+	-	-	-	+	+	+	1
(64) 5. „ XIX. „ XVIII.	-	-	+	-	+	+	-	5
(65) 6. „ XVIII. „ XVIII.XIX.	-	+	-	-	+	+	+	1
(66) 7. „ XVIII. „ XVIII.	+	+	-	-	+	+	-	1
(67) 8. „ XVII. „ XVIII.	+	-	-	-	+	+	-	3

E táblázatok már most a lakosság minden fő áramlásait feltüntetik nekünk.

Az összegezésekből látjuk, hogy a tárgyalásba összesen 1263 név vonatott, ezek közül 925 localis családoké, melyek csak az egyik vagy csak a másik területen élnek; míg 338 vagyis 26.7% olyan, mely a lakosság egybeolvadását bizonyítja.

Tordáról mindössze 908 családot tárgyaltunk ebből localis volt 589, míg a többi 319 vagyis 34.4% az Aranyosszékkel és a toroczkói völgygel közös. E 319 közül 208 család az Aranyosszékkel közös; e 208 családból 91 az Aranyosszékről vonult be Tordára,

54 Tordáról terjedt el az Aranyosszéken, míg 63-ról, melyek a XVII. és XIX.-dik században egyszerre léptek fel Tordán is Toroczkón is, nem lehet megállapítani a terjedés irányát. Tordának Toroczkóval 33 családja közös; ebből 23 vonult Toroczkóról Tordára, 5 Tordáról Toroczkóra, s 5-ről a terjeszkedés irányát nem lehet megállapítani. Végül Tordának az Aranyosszékkal és Toroczkóval 78 közös családja van; ezek közül 49 az Aranyosszékről, 10 Tordáról, 7 Toroczkóról indult ki és terjedt el a másik két területen, míg 12-ről nem tudjuk megállapítani terjeszkedés irányát.

Aranyosszékről mindössze 568 családot tárgyaltunk s ebből 260 localis; 308 vagyis 54.2% érintkező; még pedig ebből 208 az Tordával érintkezik, amint azt fenneb kimutattuk úgy, hogy 91 család vonul az Aranyosszékről Tordára, 54 Tordáról az Aranyosszékre; 22 érintkezik Toroczkóval oly módon, hogy Aranyosszék-ből Toroczkóra vonult 6, Toroczkóról az Aranyosszékre 13, míg kétes marad 3. Végül Tordával és Toroczkóval 78 közös családja van a fent már közölt eloszlásal.

Toroczkóról 209 csalágot tárgyaltunk; ebből 76 localis, 133 tehát 63.6% érintkező, még pedig 22 család az Aranyosszékkal, úgy amint ezeket az érintkezéseket már fennebb kimutattuk.

Torda 319 érintkező családjából tehát Tordába bejött 170 család melyből 140 aranyosszéki, 30 toroczkói eredetű; Tordából pedig 79 család vonult ki, és pedig 64 az Aranyosszékre, 15 Tordára.

Aranyosszék 308 érintkező családjából tehát Aranyosszékre bejött 84, melyből 64 tordai, 20 toroczkói eredetű kiment 195, és pedig 140 Tordára, 55 az Aranyosszékre.

Toroczkó 133 érintkező családjából végül Toroczkóra bejött 70, és pedig 55 az Aranyosszékről, 15 Tordáról; Toroczkóról kiment 50 és pedig 30 Tordára, 20 az Aranyosszékre.

Ime ezek az adatok mélyen bevilágítanak a három terület népségének keverődési, alakulási viszonyaiba. Az Aranyosszék a történelem szerint egyik népileg igen tiszta területünk, e háromszázados családi statistika szerint azonban még ez is folyton vesz magába új és új elemeket. Az új elemek beolvasztása azonban aránytalanul kisebb, mint p. o. Torda városában, ahol az ephemer természetű családok tömege valóban óriási. Míg Tordának a XVII. sz.-ban 144 specialis családja vala, a csaknem ugyanoly lakosságú Aranyosszéknek 120; s míg Tordának a XIX. sz.-ban 249 ephemer családot mutat ki, addig ugyanakkor az Aranyosszéken csak 118-t látunk. Az Aranyosszék sokkal lassabban olvasztja ma-

gába a beszivárgó idegen népelemeket mint Torda. A családok felváltása is sokkal lassabb az Aranyosszéken, mint Tordán. Az Aranyosszéken a XVII. századból a XIX. századba felnyúló családok száma az összegezésben aránytalanul nagyobb, mint Tordáé; e földműves lakosság sokkal maradandóbb, szilárdabb, állandóbb, mint a városi nép. Az Aranyosszék népének szaporodása is egyenletesebb, lassúbb ugyan, de a szélsőségi ingadozásoknak alig van kitéve; e biztos lassú szaporodás évente egy állandó lakossági fölösleget ad, melyre a jelen gazdálkodási módszer mellett a földművelés már nem adhat elég kenyeret; ez kényszeríti őt a városba való bevonulásra, hogy ott foglalkozásának teljes megváltoztatásával, az iparral keresse kenyerét. Ez a városba vonuló lakossági fölösleg az, mely az Aranyosszék befolyását biztosítja a városi lakosságban.

Az Aranyosszék befolyása, mint láttuk, két irányban is terjedt. Toroczkón az aranyosszéki magyar az egyetlen, mely ott természetesen megjelent; az aranyosszéki magyarságnak kellett megmagyarosítani az oláhságtól teljesen körülzárt toroczkói-völgy német nyelvű bányaművelő telepeseit, s ami szokásaikban, erkölcseikben, és ruházatukban nem német, az csak az aranyosszéki magyarságtól származhatott. Hol érvényesülhetett az aranyosszéki magyarság ereje az geographiailag és ethnographiailag annyira elkülönülő Toroczkó völgyi megmagyarosodott lakosságban, a következő fejezetek mutatják ki; itt csak annyit jegyzünk meg a hatás mélyreható volt. Kétségtelen a történelmi feljegyzésekből, hogy az Aranyosszékéről sokan vonultak Toroczkóra a vasbánya művelés nehezebb munkáinak végzésére; némelyik bányamunkás bizonyára meg is telepedett, noha a toroczkói lakosságnak a történelemből kifejtett exclusiv természete minden nagyobb egybeolvadást lehetetlenné tett. Bizonyos kis magyar ellemmel azonban állandóan felfrissíté magát, különben az első idők érintkezésének mély hatása elszintelenedett volna.

A toroczkói vasbányászat kimerülése azonban ezt a kicsiny völgyet is az elnéptelenedés és eloláhosodás útjára kényszeríti. A lakosság magyar része erősen pusztul, az ősi családok kihalnak — s valóban a XVIII. században kihalt családok jegyzéke megdöbbenő hosszú, — s ami megmarad, vonul az Aranyosszékre, honnan magyarságát kapta, vagy be a városba Tordába, ahol az ipar további boldogulásának — vagy ha teljesen vagyontalan — tengődésének reménye. S ez a népáramlat mindig nagyobb. A toroczkói völgy magyar lakossága az utolsó 20 évben nemcsak nem szaporodott a születések és halálozások arányát tekintve, de még kíván-

dorlás által is megapadt. Az Aranyosszékről is mind kevesebben húzódnak Toroczkóra, s a kivándorlók helyét, birtokát az oláh foglalja el; ellenben a toroczkói lakosság elszéledése annál nagyobb mérvet ölt. S hogy a toroczkói lakosság inkább Torda, mint az Aranyosszék felé vonul, annak érthető oka az, hogy Toroczkó lakói első sorban iparosok, s a saját helyi ipáruk pusztultával inkább valamely rokon természetű iparágban tesznek kísérletet, mint a földművelésben.

Torda városának lakossága a városi keverék prototyponja. Meglepő az olyan szerencsét próbálók száma, akik ide jönnek az egyik században s még ugyanabban el is tűnnek, tehát ephemerjelenségek. A lakosság, amint minden városi nép, mindenünnen szűrődik össze a környezetből; minthogy a környezetben az Aranyosszék a legvagyonosabb és legműveltebb, a mint hogy Torda város lakóinak nagy tömege aranyosszéki eredetű, Aranyosszék mindig erősen befolyásolta Torda lakosságának alakulását, kiképződését. Bizonyos az, hogy Torda lakosságában állandóan szerepel egy más felől keletről a Székelyföldről beszivárgó népelem, hiszen a mai ingremiatus családokból 124 család okmányilag bebizonyíthatóan székely eredetű; de az is bizonyos, hogy az Aranyosszék lakosságának fölöslégéből szüntelenül szolgáltat Torda városának emberanyagot. Torda azonban így is a legtarkább népmozgalmak eleven színtere; ősi családai igen kevesen — s azok is kihalóban — vannak, pedig az ősiség összes követelménye ez esetben csak 300 év! Az új-tordai palotás hajdukhoz okmányszerűen egy család sem csatlakozik; a nagyváradi exulokhoz csak hét család megy vissza s az 1679-iki ó-tordai és egyházfalvi családokhoz csak 8 csatlakozik. A XVII. század folyamán betelepült és Tordán virágzott 539 családból 1702-ben már csak 118 élt. 1761-től 1803-ig eszközölt határozottályok ismét 432 családot mutatnak, melyek mindnyájan bekebelesített családokul tekinthetők s bár 1809 óta 73 újabb ingremiatus család vétetett fel ezen kötelékbe, ma csakis 188 ingremiatus él. S a mai belváros 257 háztulajdonosa közül 162 család 1800 után jött Tordára, s a többi 95-nek $\frac{2}{3}$ -a nem viszi tovább Torda városi illetőségét 1740-nél s az ezen felüli $\frac{1}{3}$ rész sem mind ingremiált család.)¹⁾

¹⁾ Ez utóbbi adatokat már WERESS is összeállítja „Torda őscsaládai“-ról szóló kitűnő dolgozatában s felemlíti azt is, hogy hasonló adatokat között HANSEN után Dr. MANDELLO GYULA is (Budapesti Szemle 172. számában.) E szerint Augsburgban 1368-ban 51 előkelő polgári nemzetség élt, 1468-ban ezekből csak 13, 1538-ban csak 8 volt meg; ekkor a nemzetségek számát növeltek 42 új családdal s 1649-ben ezek közül csak 12, a régiekből csak 6 létezett. Hasonlót bizonyít Nürnberg és Lindau polgárságának története is. (WERESS, i. h. 139. l.)

Ezen adatok adatok sajátos mozgalmak képet tárnak elénk. Három különböző néposztályt látunk magunk előtt; az egyik az aranyosszéki földbirtokos — kisbirtokos, falusi nemesség és szabad székelység, — mely a maga földjének birtokában állandó s pozitív anyagi erővel rendelkezik, következőleg szaporodásának feltételei legbiztosabbak, s tényleg lassan bár, de folytonos szaporodást mutat fel, mely egy állandó lakossági többletet, erőttöbbletet eredményez. A második vagy közép osztály már városi lakos, mindenféle polgári foglalkozású családokból, Tordán iparosokból, kereskedőkből hivatalnokokból stb. áll, kiknek a betelepedés első korában még van némi vagyonuk, de a család szaporodása a vagyon felosztására vezet, az eldarabolódik s néhány generáció után a vagyon elapad, de meg a szaporodási erő is megcsökken, gyakori lesz a magtalan házasság. Ez a középosztály, mely anyagilag rendkívül széteszlott, physikailag elgyengült és elsatnyult, nem képes ellentállani az aranyosszéki falvak lakóinak feleslegéből ide-tóduló erősebb s még kevésbé széteszlott vagyonnal rendelkező népnek, s a versenyben leszorul, leszorul az őseinek középosztályából a társadalom harmadik osztályába, ahol napszámmal szerzi kenyerét, ahol a munkát nem válogatja, s ahol, amíg dolga van, munkás, és azontúl — proletár, kinek a családalapításra nincs szolid anyagi helyzete, nincs physikai ideje. S ez a küzdelem folyik évtizedről-évtizedre, évszázadról-évszázadra, a földbirtokos osztály marad csak rendületlen és szilárd, csak az fejlődik, szaporodik; az igaz, hogy lakosságának fölöslege elveszti a küzdelemben a földbirtok szilárd talaját talpa alól, az igaz, hogy a mezei lakosság betódulásával szemben vívott küzdelem a középosztályból leszoritja a proletár osztályba, ahonnan nyomtalanul eltűnik, de ez a küzdelem melengeti az ipar zsengeit, táplálja a kereskedelmet, fejleszti a művelődést, mik együttvéve teremtik meg a városi életet.

Torda városa csakugyan centruma az Aranyosszék és torockói-völgy magyar népáramlásainak, ipari, kereskedelmi és kulturális gócza az Aranyosszéknek és a torockói-völgynek s ez kétségtelenül bizonyítja a három terület összefüggését, s elénk állítja a közös tárgyalás feltétlen szükségét.

HARMADIK RÉSZ.

Anthropologiai adatok.

I. Bevezető megjegyzések.

Biztos alapot teremtendő Torda, Aranyosszék, Toroczkó magyar népének anthropologiai jellemzéséhez, elhatároztam, hogy e jellemzést lehetőleg anthropometrikus alpra helyezem, vagyis vizsgálataimat — miután az irodalom a tárgyalt területre semmit sem nyújt, — az élőkön végzendő anthropometrikus munkálatokra is kiterjesztem.

Eszközöm egy 2 m. hosszú, 2 mmes minimális beosztású s az utazásra alkalmasan négy darabra szétszedhető, egyszerű francia anthropometer volt, két fémkarral ellátva, melyek egyike szánkóban csúsztatható a mérő rudon ugy horizontalis, mint verticalis irányban, mely eszközt Dr. Török Aurél tanár úr, a budapesti m. kir. tudományegyetem anthropologiai intézetének igazgatója sziveskedett kölcsön adni. Ezen eszköz használatát már 1889-ben Egyiptomban begyakoroltam, hol barabra-négereket mértem vele,¹⁾ s mely utazásom előtt ugyancsak Dr. Török Aurél tanár úr volt szives a mérés módszerébe bevezetni.

Igyekeztem, hogy a mérések módszerében az utazók viszonyainak leginkább megfelelő s a párisi anthropologiai társaság által kiadott Topinard-féle utmutatások²⁾ szerint dolgozzam, amennyiben azonban azt bizonyos gyakorlati okoknál fogva reducálnom kellett, de meg azért is, hogy méreteim a mások, ez esetben különösen Weisbach, méreteivel való összehasonlításra alapot nyerjenek

¹⁾ JOHANN JANKÓ, Die Barabra, Deutsche Rundschau für Geographie und Statistik. Wien 1891. 247–254. I.

²⁾ PAUL TOPINARD. Instructions générales pour les recherches anthropologiques, Paris, 1879.

az alábbiakban közlöm mindazon kérdőpontokat, melyekre nézve vizsgálataim folyamán a feleletet megadnom módomban volt.

I. Származási adatok, leíró jellegek és termet.

1. Sorszám.
1. Család- (vezeték-) név.
3. Keresztnév.
4. Anyai ág neve.
5. Foglalkozása.
6. Lakóhely.
7. Szem színe.
8. Haj színe.
9. Orr alakja.
10. Kora.
11. Termet. A háttal a falhoz állított egyén sarkai össze- és a falhoz érnek, nagy lábujjai összeérnek; fejét katonás tartásban a falnak támasztja s szemével a rendes vízszintes szemsíkban tekint előre. R.¹⁾

II. A fej méretei.

12. A koponya legnagyobb hossza a tarhelytől (glabella) a koponya hátuljának legkiállóbb részéig, bárhová is essék az. R.
13. A koponya legnagyobb szélessége ott, ahol ép azt találjuk. R.
14. A homlok magassága a fejtető (vertex) és tarhely (glabella) közt függélyes vetületben.²⁾ R.
15. A fogmeder- (alveolar-) pont távolsága a fejtető (vertex)-től függélyes vetületben (= a homlok és arczkoponya együtt véve). R.
16. Az állcsúcs távolsága a fejtetőtől, függélyes vetületben (= az egész fej magassága mell felől). R.
17. Az arczkoponya magassága. (Nr. 15. — Nr. 14.)
18. Az alsó állkapcsi rész magassága. (Nr. 16. — Nr. 15.)
19. A két fülnyílás közti (interauricular) távolság a halántéktájon át mérve (= a koponyaalap szélessége a két külső fülnyílás közt). R.

¹⁾ R. = a mérőruddal, Sz. = szallaggal való mérést jelent; amely adat után sem R., sem Sz. nem áll, azt számítás útján nyertem; ezeknél a számítás alá került méreteknek csak sorszámát és a műveletét jelölöm ki.

²⁾ A függélyes vetület csak körülbelül és szabad szemmel állapított meg; rendszeren arra ügyeltem, hogy a mérőrud a fallal lehetőleg párhuzamosan álljon.

20. A két járomcsont pofapontja közti távolság (= középső arc szélesség). R.¹⁾

21. A külső szemzugok egymástól való távolsága (= felső arc szélesség). R.

22. A belső szemzugok egymástól való távolsága (= az orr-nyílás szélessége). R.

23. A szem szélessége (Nr. 21. — Nr. 22 : 2).

24. Az orr hossza az orr tövétől az orralatti pontig, vagyis az orrnyílás alsó szélének középpontjáig. R.

25. Az orr szélessége a czimpák össze nem nyomott külső szélei közt. R.

26. A fül hossza a fülcimpa legalsó és a fülkagyló legfelső széle közt. R.

27. A fül szélessége vagyis a fülkagyló legnagyobb szélességi átmérője, mely körülbelül merőleges a hosszátmérőre. R.

III. A törzs méretei.

28. A 7. nyakcsigolya tövisének távolsága a fejtetőtől (= a fej és nyak együttes hossza) függélyes vetületben. R.

29. A test magassága ülve a széklapja és a fejtető közt; az egyén egyenes támlájú székre (vagy fal elé állított padra) mélyen beül, s egyenes katonás tartással fejét a falhoz támasztja. R.

30. Törzsmagasság (Nr. 29. — Nr. 28.)

31. Az állcsúcs magassága a szegycsont markolata felett (= a nyak megközelítő hossza). R.

32. A szegycsont markolata felső szélének magassága a föld felett. R.

33. A 7. nyakcsigolya tövisnyújtványának magassága a föld felett (Nr. 11. — Nr. 28.).

34. A mellkas hátsó szélének magassága a mellső felett, (Nr. 33. — Nr. 31.).

35. A vállcsúcsok egymástól való (acromial) távolsága. R.

36. A nagytopporok egymástól való távolsága. R.

37. A mellkas kerülete a csecsbimbók felett. Sz.

¹⁾ „Pofapont a pofacsontnak külső (arcsi) felületén levő kicsiny dudornak a pontja, amely ott van, ahol az alsó szemgödri széltől a járom iv felső széléig képzelt vízszintes vonal kereszteződik ama merőleges irányú vonallal, amely felülről a homlokjárom varattól kiindulva lefelé egy dudoron végződik.“ TOPINARD, Anthropologia, Budapest, 1881. 302. l. Én ezt igen könnyen megállapítható pontnak találtam s azért vettem a méretek közé.

IV. A mellső végtag méretei.

38. A kar hossza, leeresztett helyzetben, a vállcsúcs- (acromion)-tól a középső ujj hegyéig mérve.

39. Felkar hossza, leeresztett helyzetben az acromiontól a behajlított könyökig (condylus externus humeri) mérve.

40. Az alkar hossza a behajlított könyöktől (condyl. ext. humeri) a processus stiloideus radii csúcsáig.

41. A kézhát hossza a proc. styl. radii-tól a középujj végéig.

42. Karöl hossza; az egyén a falhoz állított, arczzal a falnak, így kiadván vízszintesen a karölt, az a falon megjegyezett s ott megmértetett.

43. A tenyér hossza a sarka — és holdcsont feletti tenyéralkari barázdától a középujj végéig.

44. A kéz szélessége a hüvelyk tövének külső széle és a tenyér belső széle közt, vagyis az asztalra fektetett kéz legnagyobb szélessége.

45. Kis arasz hossza a hüvelykújj és mutatóujj közt a mérőrudon, amekkorára az egyén e távolságot kitudja nyújtani.

46. Nagy arasz hossza a hüvelykújj és kisujj közt a mérőrudon, a mekkorára az egyén e távolságot ki tudja nyújtani.

V. Az alsó végtag méretei.

47. Az alsó végtag hossza a nagy tomportól a földig az egyén katonás állásában. R.

48. A czomb hossza a nagy tomportól a tuberositas condyli externi femurisig. Sz.

49. A lábszár hossza, a tuber. condyli ext. femoristól a külső boka csucsáig. Sz.

50. A belső boka csucsának magassága a föld felett. R.

51. A lábikra legnagyobb vastagsága. Sz.

52. A lábszár legkisebb vastagsága a boka felett. Sz.

53. A talp szélessége a hüvelyk- és kisujj külső széle közt a talpon mérve. Sz.

54. A talp hossza a sark hátsó széle és a nagy ujj vége közt. Sz.

Ezen méreteket mindössze 83 egyénen végeztem el.

Noha Gould, Weisbach, Quatrefages stb. szerint az egy fajra vonatkozó méréseket a személyek kiválogatása nélkül kell végezni, hogy a nyert középben így minden eltérés és szélsőség kifejezést nyerjen, a jelen esetben mégis szükségesnek tartottam a személyek

bizonyos kiválogatásával élni, mely azonban nem a physikai, vagyis anthropologiai jellemekre, hanem csakis a származási viszonyokra szoritikozik. Ennek megokolását magam előtt s egyszersmind szükségét a történelmi alakulás viszonyaiban láttam s e kiválogótás által azon czélt akartam elérni, hogy jellemzésem lehetőleg azon lakosságra vonatkozzék, melyet a történelem e területen eredetinek (nem autochtonnak, mert ilyenről itt szó nem lehet) jelöl ki, mint-hogy ez még mentes azon ujabb népáramlások hatásától, melyeknek a szabadságharcz idejétől kezdve e terület is, mint a magyar föld minden darabja, alá van vetve.

Az általam mért 83 egyénre nézve kiválogatás a családliszták alapján történt. A Weress közlötte aranyosszéki és tordai XVII. századbeli s a magam által e célra előkészített s végeredményeiben az előző fejezetben bemutatott családliszták rámutattak, mely családok vannak legalább 100—150 vagy kétszáz év óta az illető város- vagy faluban betelepvedve. Ezen tősgyökeres családokból válogattam én ki az egyéneket. Természetesen azért egyetlen más alkalmat sem mulasztottam el, hogy egyéneket mérjek. Ezen kiválasztás eredménye az, hogy a vidékeket különösen *1848 óta el-árasztott keverék jövevény elem* a mérésekből teljesen kimaradt, hogy minden mért egyén egy a viszonyok szerinti ősi családot képvisel. De még így is hangsulyoznom kell, hogy az általam mért egyének sorozatából merített tanuság csak magára a sorra vonatkozik s az egész lakosság typusára való következtetésére csak oly arányban alkalmas, a mily arányban áll a mért 83 egyén az egész terület 22000 magyar lakósához. Ezt azért kellett megjegyeznem, nehogy azon hitnek adjak alapot, mintha az egyéneket physikai jellemeik szerint is kiválogattam volna.

II. Az anthropologiai megfigyelések és méretek anyaga.

Az alábbi táblázatokban közlöm az egyes egyénekre vonatkozó mérési adataimat.

Sorszám	I. a. SZÁRMAZÁSI ADATOK					I. b. LEIRÓ JELLEGEK			I. c. A kor	I. d. A termet	II. A FEJ MÉRLETEI																	III. A TÖRZS MÉRLETEI							IV. A FELSŐ VÉGTAG MÉRLETEI						V. AZ ALSÓ VÉGTAG MÉRLETEI												
	Családnév	Keresztnév	Anyai ág neve	Foglalkozása	Lakóhely	A szem színe	A haj színe	Az orr alakja			A fej terme- gobbs hossza	A fej legrn. szélessége	A globulitól a vertexig	Alveolar pont- tól a vertexig	Allesztől a vertexig	Arckoponya mag.Nr.15-14	Alsó állkapcsi részmagasság Nr.16-16	Interauricu- lar távolság	Két fofapont közti távolság	Külső szemu- gok távolsága	Belső szemu- gok távolsága	A szem szé- lessége	Az orr hossza	Az orr széles- sége	A ful hossza	A ful szélessége	7 nyakcsig- től a vertexig	A testmag- sága ülve	Törzsmag- ság Nr. 29-28	Manubr. sterni a föld felett	Álléscs. manubr. felett	7. nyakcsig- a föld felett	7. nyakcsig- a manubr. felett	7. nyakcsig- a vállcsig. távolsága	Nagy tempo- rok távolsága	A mellkas kerülete	A kar hossza	A felkar hossza	Az alkarr hossza	A kézbit hossza	A karl hossza	A tenyer hossza	A kéz szélessége	A kis arsz hossza	A nagy arsz hossza	Az alsó vég- tag hossza	A csomb hossza	A lábcsár hossza	A lábakra legn. vastags. a föld felett	A lábcsár legk. vastags. a föld felett	A talp szélessége	A talp hossza	
1	Tamás	Simon		bányász	Toroczko	kék	szőke, ősz	egyenes	68	1835	184	158	88	180	214	92	34	138	140	98	31	33	50	35	67	34	246	1102	856	1518	160	1589	61	310	352	882	826	408	288	200	1800	214	116	200	257	1040	520	500	400	92	254	130	264
2	Botár	Ferencz		szabó	"	barna	geszt. b.	pisze	23	1624	186	155	100	175	208	75	33	132	118	95	31	32	50	32	62	31	236	860	624	1320	132	1388	68	338	268	683	690	327	242	166	160	170	108	170	210	898	458	410	334	87	228	110	230
3	ifj. Simon	Miklós	Vernes	aljegyző	"	"	"	egyenes	31	1778	182	160	111	176	212	65	46	138	116	92	25	33	45	30	55	24	250	872	622	1460	86	1528	68	318	310	950	808	380	200	1880	194	114	200	232	980	484	474	376	73	228	118	270	
4	Pál	István	Barta	vasutas	"	kék	szőke	"	21	1682	176	155	120	159	200	39	41	138	130	102	34	34	48	30	64	29	233	873	640	1376	82	1449	73	353	283	832	773	354	294	190	1800	190	110	198	231	846	443	396	358	74	212	100	236
5	Botár	Andor	"	bíró	"	"	"	"	56	1694	179	158	104	152	212	48	60	144	115	92	29	31	51	34	64	34	220	918	698	1390	55	1474	84	326	324	940	712	370	258	162	1700	172	110	176	207	854	381	414	380	78	226	106	234
6	Vajda	György	Botár	bányász	"	barna	geszt. b.	sas	38	1676	184	150	112	156	200	44	44	120	100	78	27	25	47	30	52	25	236	890	654	1359	88	1440	81	307	319	874	725	346	270	190	1684	186	110	172	227	860	427	420	312	82	204	108	234
7	Vernes	István	Demény	óras	"	"	"	héja	32	1765	180	160	132	200	238	68	38	130	110	93	28	32	56	32	61	32	260	900	640	1465	84	1505	40	303	342	858	795	360	280	207	1828	202	120	210	245	914	454	458	350	82	216	118	275
8	Simon	András	Vernes	földműves	"	"	"	"	26	1822	187	155	122	168	211	48	43	130	116	98	30	34	48	29	53	30	268	900	632	1504	93	1554	50	334	316	900	852	422	310	198	1980	210	116	202	221	1004	500	496	352	86	230	110	268
9	Botár	József	"	szabó	"	"	"	pisze	30	1773	192	154	116	178	218	62	40	135	120	103	40	31	47	38	62	33	261	920	659	1456	80	1512	53	328	290	908	794	386	290	200	1880	212	120	202	244	926	440	442	362	84	232	122	268
10	Bartók	Simon	Kriza	földműves	"	"	szürke	egyenes	47	1698	180	155	102	142	204	50	54	136	120	94	34	30	54	33	69	31	263	918	633	1364	122	1435	71	344	308	900	736	344	260	196	1740	192	220	200	236	860	450	416	390	84	220	112	262
11	Demény	Daniel	"	csizmadia	"	kék	"	"	66	1742	182	155	102	180	230	77	50	132	115	96	34	31	52	33	64	32	222	858	636	1432	94	1520	88	336	306	876	765	338	276	192	1760	194	110	190	220	920	470	454	350	88	226	120	278
12	Szentmártoni	Ferencz	"	kőműves	"	barna	"	pisze	56	1776	186	155	108	171	206	63	35	134	118	95	31	32	48	39	70	34	257	934	677	1438	108	1519	81	344	308	1064	790	384	280	200	1824	196	116	168	220	878	428	418	414	84	254	130	270
13	Zsakó	József	"	földműves	"	"	"	héja	33	1936	194	164	110	194	238	84	42	143	122	100	30	35	50	34	63	33	268	969	692	1584	128	1668	84	360	354	1020	868	416	304	212	2034	212	116	218	248	1000	510	490	400	84	286	134	290
14	Weress	Samú	"	"	Kövend	kék	fekete, ősz	"	80	1700	182	162	118	193	203	75	13	148	114	98	28	35	48	32	68	32	268	856	588	1372	72	1432	60	292	324	1030	778	392	290	190	1752	185	112	170	206	870	414	436	375	90	230	102	264
15	Egei	Mihály	"	"	"	"	"	sas	50	1730	182	152	110	142	208	50	66	130	112	92	22	35	44	32	58	28	266	870	604	1434	84	1464	70	325	328	1010	780	374	276	190	1800	198	112	182	224	—	414	430	374	100	240	110	280
16	ifj. Papp	Áron	"	"	"	barna	fekete	héja	31	1732	176	144	96	168	212	72	44	126	108	88	28	30	43	26	52	24	246	904	655	1406	108	1488	80	310	318	870	730	346	268	188	1720	190	110	200	232	832	470	436	346	98	236	114	258
17	Demény	Imre	"	"	"	kék	geszt. b.	"	74	1694	178	154	102	184	208	82	24	132	114	92	28	32	46	30	60	28	240	854	614	1400	104	1454	54	318	328	880	768	354	284	174	1740	190	110	184	214	894	460	448	340	92	210	114	258
18	Szatmári	Gábor	"	"	"	barna	"	héja	48	1714	174	152	112	180	204	63	24	128	110	90	24	33	46	26	56	24	230	814	584	1426	74	1484	58	314	304	828	784	362	282	196	1840	196	110	196	228	930	426	454	314	100	224	116	266
19	Nagy	Zsigmond	"	"	"	sárgászürk	"	egyenes	26	1650	176	152	112	188	196	63	8	126	108	96	26	35	48	28	58	28	234	850	616	1346	100	1416	70	316	293	850	730	340	276	186	1730	188	110	184	222	850	440	410	316	104	204	116	266
20	Barducz	Károly	"	"	"	vil. barna	"	sas	35	1686	176	155	110	172	218	62	46	124	100	88	24	32	44	24	56	24	244	868	622	1368	94	1442	74	270	294	824	724	300	280	184	1670	184	106	186	206	858	444	410	314	98	200	108	252
21	Kerekes	József	"	"	"	szürke	szőke	pisze	42	1646	174	148	114	156	208	42	52	126	102	84	25	34	38	28	54	34	284	838	578	1340	80	1386	43	314	292	850	700	328	266	190	1640	184	110	190	230	844	420	410	360	86	228	108	260
22	Kiss	János	"	"	"	kék	"	egyenes	35	1634	184	148	112	172	210	60	38	126	114	98	22	34	40	24	58	25	210	838	622	1320	86	1420	100	304	270	878	725	340	296	196	1688	186	110	170	195	840	420	430	350	100	214	100	264
23	Egri	Márton	"	"	"	"	"	héja	38	1674	182	152	116	170	204	54	34	128	108	86	26	30	45	30	60	26	264	864	600	1360	78	1410	50	290	286	920	760	326	280	188	1780	200	110	170	218	824	450	422	360	92	218	116	250
24	Sipos	István	Takács	"	Felvincz	"	geszt. b.	egyenes	56	1640	174	154	110	152	190	42	38	130	110	88	30	29	40	38	58	34	258	878	620	1340	104	1392	50	304	290	815	704	340	270	180	1640	182	110	170	204	820	464	424	330	90	206	110	250
25	Nagy	Sándor	Farkas	"	"	"	héja	"	48																																												

III. Leiró jellemek, kor és termet.

A haj. A haj sima; 83 eset közül mindössze háromnál találtam göndör haját; a többinél sima. Nevezetes jelenség midhárom területen a kopaszodás, hajritkulás korai beállta: 30 éves korban kopaszodó emberek igen gyakoriak. A haj színe a gyermekeknél tulnyomóan szőke, de már 5—6 éves korukban barnulni kezd s 15—18 éves korukban már a haj kifejlett színe van meg. A vizsgált 83 felnőtt egyénnél észleltem gesztenyebarna haját 45 esetben (54·2%), szőkét 21 esetben (25·3%), feketét 13 esetben (15·6%), világos barnát 3 esetben (3·2%) és vöröset 1 esetben (1·7%). A bajusz rendszeren világos barna vagy szőke; előre növő, de nem nagyon sűrű. A testet 4 esetben igen szőrösnek találtam a tordai lakósságnál, a többinél a test szőrezete rövid és ritka.

A szem. A szem színét a férfiaknál a táblázatban felsorolt 83 eseten kívül még 139 esetben s így összesen 222 esetben jegyeztem fel. Ebből kék volt 98 esetben (44·1%), barna 111 esetben (50·0%), világos barna 3 esetben (1·3%), sárgásszürke 1 esetben (0·5%), zöld 1 esetben (0·5%) és szürke 8 esetben (3·6%). A barna szem tehát a vizsgált esetekben a leggyakoribb. Ezenkívül 64 toroczkói nőnél 47 kék és 17 barna szemet jegyeztem fel.

Az orr. Az orra nézve a Topinard öt főtypusa szerint végeztem feljegyzéseimet. Az öt főtyusból négyet találtam: a sas-, az egyenes-, a héja- és a pisze-alakot; a szemita alak nem fordult elő. A négy alak megoszlása a következő volt: Többségben volt az egyenes orr, 36 esetben (43·4%), azután a sasorr 21. esetben (25·3%), majd a héjaorr 16 esetben (16·3%), végül a piszeorr 10 esetben (12·0%).

A termet. A termet középértékéül 1700 mmt. nyertem; az észlelt minimum 1552 mm. egy tordai, a maximum 1936 mm. egy toroczkói egyéneken méretett. Szembe állítva az általam nyert közép-számot az eddigi észlelők adataival, a következő sorozat áll előttünk.

Észlelő	Termét	Egyén száma	Középkor
Körösi	1624	20667	19—22
Scheiber	1619	16107	19—22
Le Monnier	1650	?	20—24
Weisbach	1658	20	19—22
Jankó	1700	83	44

Ha megtekintjük a Chavanne-féle atlasznak azon térképlapját,¹⁾ mely a termet magasságának elterjedési viszonyait tünteti fel az osztrák-magyar monarchia területén, már ebből szembeötlően kiviláglik, hogy Magyarország területén a magyarság az Aiföldön (Debreczen környékén, a legalacsonyabb, míg Erdélyben jóval magasabb. Ezt erősíti meg Scheiber,²⁾ aki szintén azt mondja, hogy az erdélyi magyarság magasabb, mint a magyarországi. Végül hasonlót bizonyítanak Weisbach³⁾ méretei is, akinek — noha csak 16 egyén alapján, (mert az általa mért 20 magyarból csak 16-ot mond erdélyi magyarnak és székelynek) — a termetre megállapított közép száma jóval magasabb, úgy Körösi,⁴⁾ mint Scheiber adatánál, ellenben igen közel áll Le Monnier adatához.⁵⁾ De ha a Körösi és Weisbach termetközép számai közti különbséget szembeállítjuk azzal, amely az én adatom és a Weisbaché közt van, az eltérés úgy Weisbach, mint különösen Scheiber és Körösi adataitól oly nagy, hogy azt az erdélyi magyarság termetének nagyobb magasságával sem látom eléggé megvilágítotttnak.

Azt hiszem azonban, ha a fenti összeállításnak a korra vonatkozó utolsó rovatát figyelembe vesszük, némi magyarázatot nyerhetjük e nagy eltérésnek. A termet növekvésének törvényei ugyanis (law of growth), amint azt Quatrefages, de különösen az amerikai Gould⁶⁾ nyomozásai kimutatták, úgy szól, hogy az emberi test növekedése körülbelül a 31-dik életévig terjed, még pedig a 23—24-dik évig hirtelen, azután igen lassan a mondott határig; a termet ezen túl meglehetősen változatlan marad s annak az aggsággal járó csökkenése mintegy az 50-dik életévvél kezdődik. E tekintetben tehát a mérésre legalkalmasabb kor a 30. és 50. életév közt van, amikor már a termet növekvése befejeződött, de csökkenésnek még nem indult, s amikor egyébiránt a többi phy-

¹⁾ CHAVANNE D. J. Physikalisch-Statistische Handatlas von Oesterreich-Ungarn. Wien, Hölzel, 1887. No. 17. Karte der Territorial-Eintheilung d. k. k. Heeres etc. von FRANZ RITTER von LE MONNIER.

²⁾ SCHEIBER Dr. S. H., Untersuchungen über den mittleren Wuchs der Menschen in Ungarn. Arch. f. Antropol. XIII. 1881. 233—267. l.

³⁾ WEISBACH, Dr. A., Körpermessungen verschiedener Menschenrassen. Berlin, Wiegandt, 1878. p. 226—237.

⁴⁾ KÖRÖSI J., Orvosi hetilap, 1880. jan. (az archaeolog. társ. 1879. decz. 30-iki üléséről szóló referátában.

⁵⁾ Le MONNIER a Chavanne-féle Atlasz idézett térképlapjához irt szövegben, 2. lap.

⁶⁾ GOULD, Investigations in the military and anthropological statistics of american soldiers. New-York, 1869, az V. fejezetben.

sikai, anthropologiai jellemvonások is körülbelül a legteljesebb ki-fejlődést érik el.

Ezek szerint én a méreteket az anthropometrikus vizsgálatokra legalkalmasabb korú egyéneken végeztem, míg elődeim, Körösi, Scheiber, Le Monnier oly korbéliek méreteit használták fel, és Weisbach oly korbélieket mért, kik természetben nemcsak a maximumot nem érték el, de még körülbelül a 24. életévig tartó hirtelen növekedés azon forduló pontjához sem jutottak, melyen túl a növekedés igen lassan halad tovább 6—10 évig. Termetbeli közép számom nagyságát, a többiektől s különösen a Weisbachétól való nagy eltérést tehát részben azon körülménynek tulajdonítom, hogy az általam mért egyének növekvése általában már teljesen be volt fejezve.¹⁾

Érdekes volna a law of growth graphikus görbáját Magyarország lakóira, vagy legalább a magyarságra megállapítani, amint azt Gould az Északamerikai-Egyesült-Államokban élő nemzetiségekre megtette, de erre eddig elég anyagunk nincs; amennyiben azonban az én adataim alapul szolgálhatnak s amennyiben ezek akár Körösi, akár Scheiber, de különösen Weisbach adataival a kor és termet relációjára nézve azonosíthatók, úgy látszik, hogy a 20.—23. évtől a 31-ig a termet növekvése a magyarságnál igen jelentékeny.²⁾

Összehasonlítás a Weisbach anyagával. Míg a termetre vonatkozó adatok összehasonlításához Körösi, Scheiber és Weisbach adatai is alapot nyújtottak, a többi mérethez nézve, sajnos, összehasonlításhoz egyedül Weisbach s az is csak részlegesen szolgálhat, mivel Körösi és Scheiber kizárólag a termetet tették vizsgálataik tárgyává. Miután azonban mérési módszerünk, a Weisbaché s az enyém, több pontban eltér, s Weisbaché az enyémnél bővebb is, többet is karol fel, anyagunk összehasonlításában csak azon méretekre szorítkozhatom, melyeket mindketten egy módon állapítottunk meg. Ezek a termeten kívül a fej hossza és szélessége, az interauricular távolság, a külső és belső szemzugok távolsága, az orr hossza és szélessége, a fül hossza, a sternum és a vertebra prominens

1) Lehet, hogy e számok értékei más jelentőséget nyernek, ha seriatio utján s a valószínűségi formulák alapján vizsgáljuk; minthogy azonban tételes felsorolást csak WEISBACH ad, ez esetben a közép számok összehasonlításával kell beérnünk.

2) A foglalkozásnak a termetre igen nagy befolyást tulajdonít a nép maga is; így Bágyonban is Kövenden is azt hallottam, hogy régenten igen magasak voltak az emberek, sokkal magasabbak mint ma; az öregek ma is mind ölesek, de a mostani nemzedék már elcsenevészedik a sok és nehéz munkától.

magassága a föld felett, a mellkas kerülete, a felkar, alkar és kézhát hossza, a czombsont és lábszár hossza, a lábikra legnagyobb vastagsága, a lábszár legkisebb vastagsága a bokák felett, a boka magassága a föld felett, a talp hossza és szélessége, vagyis amint látjuk, a physikai külsőt leginkább jellemző méretek. Ezek összehasonlító egybe állítása, még pedig úgy abszolút számokban, mint a termetre reducálva a következő.

Termet	Méretek													
	A fej legnagyobb hossza	A fej legnagyobb szélessége	Interauricular távolság	Külső szemzugok távolsága	Belső szemzugok távolsága	Az orr hossza	Az orr szélessége	A ful hossza	A sternum mag. a földtől	A vert. prom. mag. a földtől	A mellkas kerülete	A felkar hossza	Az alkar hossza	A kézhát hossza
1. Abszolút méretekben														
Weisbach	1658	182	154	135	92	33	49	34	50	1347	1410	895	312	
Jankó	1700	179	152	128	92	28	48	31	60	1399	1431	913	352	
A különbség . . .	42	3	2	7	—	5	1	3	1	52	21	18	40	
2. A termetre reducálva														
Weisbach	1000	109	92	81	55	19	29	20	35					539 188
Jankó	1000	105	89	75	53	16	28	18	35					537 207
A különbség . . .	—	4	3	6	2	3	1	2	—					2 19

Termet	Méretek									
	Az alkar hossza	A kézhát hossza	A czombsont hossza	A lábszár hossza	A lábikra legnagyobb vastagsága	A lábszár legkisebb vastagsága	A talp hosszúsága	A talp szélessége	A boka mag. a földtől	Az alkar hossza
1. Abszolút méretekben										
Weisbach	268	195	410	407	341	215	256	104	58	
Jankó	273	185	454	428	350	224	258	110	92	
A különbség . . .	5	10	44	21	9	9	2	6	34	
2. A termetre reducálva										
Weisbach	161	116	247	245	205	129	154	62	34	
Jankó	161	109	264	252	206	131	151	63	54	
A különbség . . .	—	7	17	7	1	2	3	1	20	

Látjuk tehát, hogy a Weisbach és az én eredményeim egy egész sorozata közt oly megegyezés és oly csekély (s tisztán méreti hibáknak tulajdonítandó) különbség mutatkozik, mely figyelemre méltó. E méretek egy részénél a különbség 0—4 mm.-re terjed; ezen méretek a következők: a fej hossza és szélessége, a külső szemzugok távolsága, az orr hossza és végül a talp hossza.

Amennyiben a szalaggal végzett méretek vagy a láb részén végzett mérések nagyobb hibának vannak alávetve, csekélynek kell tartanunk az oly különbségeket is, minők a belső szemzugok-

nál, az alkar hosszánál, a talp szélességénél, az interauricularis távolságnál, a kézhát hosszánál, a lábikra legnagyobb vastagságánál, valamint a lábszár legkisebb (bokafeletti) vastagságánál az 5—9 mm. közé esnek s melyek így még szintén egyéni hibáknak látszanak. Hogy ezek túlnyomó részben csak méreti hibáknak tekintendők, leghamarább kiténik, ha az utóbbi adatokat a termetre (1000-re) reducáljuk, amikor is e különbségek igen tetemesen apadnak le.

A különbség Weisbach és Jankó adatai közt
az abszolút a reducált
számokban.

Interauricular távolság	7	6
Belső szemzugok távoia	5	3
Az orr szélessége	3	2
A lábikra legnagyobb vastagsága	9	1
A lábszár legkisebb vastagsága	9	2
A fül hossza	1	—
Az alkar hossza	5	—
A kézhát hossza	10	7

Jelentékeny különbségek nyilvánulnak azonban méreteink közt a sternum és a vert. promin. föld feletti magasságában, mely azonban nem tekinthető elsőrendű jellemnek. Sokkal feltűnőbb a czombcsont, lábszárcsont és a belső bokamagasság közti nagy különbség, noha az alsó végtag e három tagjainak aránya úgy Weisbachnál (46:46:8), mint nálam (46:44:10) csaknem egyenlően alakúl. A felső végtagnál nagy az eltérés a felkarcsont hosszában, ami annál feltűnőbb, mert az alkar és kézhát hosszában az eltérés oly kicsiny, hogy az reducálható méreti hibának; noha e különbség sem változtat sokat a felső végtag három tagjának arányán, mely Weisbach szerint 40:33:27, az én adataim szerint: 43:33:24.

Az összehasonlító feldolgozást itt az anyag hiánya megszünteti. Mindössze arra terjeszkedhetem ki, hogy összehasonlítás céljából Weisbach még néhány hazánkbeli nemzetiségnek ugyanazon módszerrel mért adataira, az ezen adatokhoz fűzött részletes kommentárra s különösen munkájának a magyarokra vonatkozó fejzetére utalok.

IV. A méretek sorozatának természete. 1)

Midőn Torda, Aranyosszék és Toroczko magyar lakosainak anthropometrikus buvárlatával foglalkóztam, más czélom természetesen nem lehetett, mint hogy lehetőleg világos képet nyerjek és nyujtsak e kicsiny népcsoportnak anthropometrikusan kifejezhető physikai jellemeiről, s hogy lehetőleg pontosan megállapíthassam, miféle specialis alakok azok, amelyek egyfelől a leggyakrabban és másfelől a leggyéribben fordulnak elő. Tekintve azt, hogy nem volt módomban az általam átvizsgált terület minden egyes egyénét megmérnem, igen természetes, hogy az általam 83 egyén alapján nyert számsorok csak részben, még pedig, tegyük hozzá, kis részben tüntetik fel a lakosság anthropometrikus viszonyait. Legfontosabb feladatunk tehát első sorban az, hogy e számsorok természetét, jellemét ismerjük meg, mert ha ezt megismerjük, módunkban van megfelelni arra is, hogy az általunk nyert nyers észlelési sorozat mennyiben felel meg a valószínűségi kiszámított sorozatnak, vagyis, hogy az általunk mért egyének mennyiben nyujtanak felvilágosítást adott területünk magyar lakosságának típusáról.

Ha az egyes egyénekre vonatkozó méreteket összeadjuk (Σ) s azt a tagok számával (n) elosztjuk, a hányados a számsornak (M) arithmetikai középszámát adja s ez az első, mit minden egyes számsorra meg kell állapítanunk. Korántsem szabad azonban azt hinnünk, hogy e középszámokból a típusra vagy rásszra bármilyen biztos következtetést vonhatnánk, amint azt már von Ihering kimutatta, azon rendkívüli egyszerű oknál fogva, mert ugyanazon középszám egymástól nagyon eltérő sorozatnak felelhet meg, mert a következő számsornak 2, 3, 4, 12, 13, 14 arithmetikai középszáma ép úgy 8, mint ennek: 7, 7, 8, 8, 9, 9. 2)

Hogy e számsorozatokból tehát valamely hasznavehető értéket

1) E fejezetet teljesen Dr. TÖRÖK AURÉL egyetemi tanár úrnak „Egy Jézó-szigetbeli ájón koponyáról“ (Budapest, 1892) című tanulmánya alapján dolgoztam ki, mely munka az anthropometria újabb, geometriai alapra helyezett vizsgálati módszerének aklalmazása egy konkrét és positiv példán, az ajnók koponyatypusán, s mely a vizsgálatnak nem csak theoriáját tisztázta és fejtette ki, hanem e példával magát a vizsgálatot is megindította.

2) Dr. TÖRÖK A., Egy Jézó-szigetbeli ájón koponyáról. Budapest, 1892. III. és 103. l.

kapjunk, az arithmetikai közép szám értéke metlett okvetetlenül figyelembe kell vennük, hogy az illető sorozat egyes tagjai a közép számtól mily értékeltérést mutatnak. E czéliből tehát legközelebb a sorozatok egyes tagjainak az arithmetikai közép számtól való értékeltéréseit határozzuk meg, úgy hogy az eltérések összegét ($\sum \delta$) a sorozat tagjainak számával (n) elosztjuk ($\frac{\sum \delta}{n}$) vagyis az eltérések arithmetikai közép számát határozzuk meg, amit ingadozási kitevőnek (Oscillationsaxponent $\frac{\sum \delta}{n} = M\delta = 0e$) neveznek, s úgy jelölnek, hogy hozzá írják kitevőként az arithmetikai közép számhoz: $M^{0e} = \sum \frac{\delta}{n}$. „Az ilyen ingadozási kitevővel ellátott arithmetikai közép szám az illető sorozatnak természetéről némi közelebbi felvilágosítást ad, amennyiben általa képesek vagyunk megítélni, hogy ha például két vagy több sorozat egyenlő arithmetikai középértéket fel is mutat, e sorozatok tagjainak érték ingadozása a középérték körül valjon egyenlő-e vagy nem, kicsiny-e vagy nem.“

Minden arithmetikai sorozatban, amelyben az arithmetikai középérték egyszersmind a valódi középértéket, a mi esetünkben az anthropologiai középtypust, valóban is képviseli, az arithmetikai középértéknél kisebb (— jelű) és nagyobb (+ jelű) tagok egymással teljesen egyenlően fordulnak elő s így tehát mindkettőjük összege egymást zerusra reducálja. Már most annak a bebizonyítására, hogy a szóban forgó sorozatok valjon mennyiben felelnek meg e tekintetben is a valódi középtypus exactságának a kimutatására, minden sorozatban a — es + tagok maradékát is meg kell határozni. Minél kisebb a maradék, a nyert arithmetikai közép annál közelebb áll a valódi középtypushoz.

Noha az ingadozási kitevővel ellátott arithmetikai közép szám máris igen becses adatul szolgál, az még sem ad semmiféle felvilágosítást arra nézve, hogy az egyes tagok mikép sorakoznak a sorozat arithmetikai közép száma körül, hogy valjon a kiszámított középérték tényleg előfordul-e a sorozatban, vagy pedig nem s hogy a sorozatnak mely egyes tagjai mutatnak nagyobb és melyek kisebb ingadozást az arithmetikai közép szám körül. A sorozatok ezen mozzanataira nézve teljes felvilágosítást nyerhetünk a számsorozatok graphikai előtűntetése segélyével, mely módszernek lényege abban áll, hogy a tagok kategóriáinak a kvalitását harántul (abscissa) s az egyes kategóriák gyakoriságát függélyes vonalakkal (ordinata) ábrázoljuk. A graphikai feltűntetésben elsőben is a nyers észleleti adatokat ábrázolom; ezek egy zeg-zugos contour-

vonalat eredményeznek, mely azonban annál inkább megközelíti egy valódi görbe vonalnak az alakját minél kisebbek az egyes eltérések (hibák) közti különbségek. Az ezen számsornak megfelelő görbe vonalat — feltéve, hogy egy ilyenek kiszűrésére az ingadozási kitevő elég alacsony értékű — már most a valószínűség törvényszerűsége szerint Gaussnak a legkisebb négyzetek elméletére alapított számítási methodusa szerint kiszámíthatjuk az $r = 0.6745 \sqrt{\frac{\sum \delta^2}{n-1}}$ formulával, melyet Stieda dr., miután e formula alkalmazása a hatványozás és gyökvonás miatt nehézkessé válik, a következő sokkal egyszerűbb és könnyen alkalmazható, de természetesen nem annyira praecis eredményt nyújtó formulával: $r = 0.8453 \frac{\sum \delta}{n}$ váltja fel.

A valószínűségi számítás törvényeinek azon sarktétele szerint, hogy a valószínű hiba — az anthropometriában eltérés — fordított viszonyban áll a praecisiójához, ezen tétel szerint, ha valamely sorozatra nézve az r nagy értékkel bír, akkor annak a valószínűsége igen kicsiny, hogy e sorozat egyes tagja (p. o. a méretek) gyakoriságának (előfordulási számának) egymástól való eltéréseit egy középhelyet foglaló eltérésre visszavezetni sikerült; viszont minél kisebb az r , annál nagyobb valószínűség szól a mellett, hogy ezt a „közephelyet foglaló eltérést“ megállapítani sikerült. Ezt az r -t tehát minden sorozatra szintén kiszámítottam, valamint az eltérés határait $M+r$ és $M-r$ -t és ezeknek különbségét $2r$ -t.

„Mint hogy az r kiszámítása csupán csak a sorozat egyes eltérései közötti ingadozások nagyságára ad felvilágosítást, beláthatjuk, hogy ezzel az illető sorozat természetét teljesen még nem lehet földeríteni. Ugyanis a kranimetriai (ez esetben anthropometriai) sorozatok tanulmányánál mi egy valódi középtypust keresünk. Azt már tudjuk, hogy magából az arithmetikai) középből a valódi középtypusra nem tehetünk biztos következtetést. A kérdés tehát az, mennyiben vagyis mily valószínűséggel lehet az arithmetikai középből valamely sorozat valódi középtértékére, t. i. a keresett valódi középtypusra következtetést vonni? Más szóval, mint hogy az arithmetikai középnek a valódi középhez való viszonya különböző ingadozásnak van alávetve, feladatunkká válik ez ingadozást közelebb (praecise) meghatározni, amely meghatározás tehát az arithmetikai közép (M) praecisióját (biztosságának) értékét fejezi ki. Ezt a következő képlet szerint számítjuk ki: $R = \sqrt{\frac{r}{n}}$ vagyis szóval: a

sorozat praecisiót kiszámítjuk, ha az egyes eltérések praecisiójának értékét, t. i. a valószínű eltérés értékét (r) a sorozat tagjai számának (n) négyzetgyökével elosztjuk. Az R értéke megmutatja nekünk az ingadozás nagyságát, a mely az arithmetikai közép és a keresett valódi közép (t. i. középtypus) közt fenforog. E szerint tehát a valódi közép $M+R$ és $M-R$ közti intervallumba esik.“ Ezek alapján kiszámítottam az R -t, az $M+R$ és $M-R$ -t, valamint ezek különbségét $\delta_R = (M+R)-(M-R)$.

Az R ép oly viszonyban áll az egész sorozat „arithmetikai“ középértékéhez, mint r az egyes „eltérés“ középértékéhez; s minél kisebb valamely sorozatra nézve az r és R értéke annál alkalmasabb az illető sorozat arra, hogy azt a valódi középtypus kipuhatólására felhasználhassuk s megfordítva, minél nagyobb az r és R annál kevésbé alkalmas; és így ez r és R segélyével valamely anthropometriai sorozatnak a természetét közelebből meghatározhatjuk.

A méretek	Tagok száma n	Az egyes tagok összege Σ	Az arithmetikai közép szám M	Az egyes tagok és az arithmetikai közép szám különbségeinek összege $\Sigma(\delta)$	Az ingadozások kitévő $\sigma_e \left(\frac{\Sigma \delta}{n} \right)$	A — és + tagok maradáka	Az egyes eltérések praecisiója, a valószínű eltérés értéke R	Az arithmetikai közép szám praecisiója R	M+r	M-r	δr	M+R	M-R	δR
A termet	83	14114 cm	170cm	417·6	5·0	— 432·8	4·2	0·5	174·2	165·8	8·4	170·5	169·5	1·0
A fej legnagyobb hossza	"	14888 mm	179·4 mm	383·4	4·6	+ 2000	3·9	0·4	183·3	175·5	7·8	179·8	179·0	0·8
A fej legnagyobb szélessége	"	12647	152·4	307·4	3·7	— 1369	3·1	0·3	155·5	149·3	6·2	152·7	152·1	0·6
A glabellától a vertexig	"	8354	100·6	893·0	10·7	+ 1394	9·0	0·9	109·6	91·6	18·0	101·5	99·7	1·8
A glabellától a fogmedri pontig	"	5407	65·1	979·5	11·8	+ 1305	10·0	1·1	55·1	75·1	20·0	66·2	64·0	2·2
A fogmedri ponttól az állésucsig	"	3475	41·8	944·4	11·4	+ 1655	9·6	1·0	51·4	32·2	19·2	42·8	40·8	2·0
Az interauricular távolság	"	10696	128·8	391·2	4·7	— 768	4·0	0·4	132·8	124·8	8·0	129·2	128·4	0·8
Az interzygomatical távolság	"	8744	105·3	611·9	7·3	+ 296	6·2	0·7	111·5	99·1	12·4	106·0	104·6	1·4
A külső szemzugok távolsága	"	7660	92·3	337·5	4·0	— 124	3·4	0·4	95·7	88·9	6·8	92·7	91·9	0·8
A belső szemzugok távolsága	"	2383	28·7	231·3	2·8	— 27	2·4	0·2	31·1	26·3	4·8	28·9	28·5	0·4
A szem szélessége	"	2635	31·8	166·8	2·0	+ 389	1·0	0·1	32·8	30·8	2·0	31·9	31·7	0·2
Az orr hossza	"	4031	48·9	278·5	3·3	— 161	2·8	0·3	52·2	45·6	6·6	49·2	48·6	0·6
Az orr szélessége	82	2561	31·2	185·4	2·2	+ 435	1·8	0·2	33·4	29·0	4·4	31·4	31·0	0·4
A fül hossza	83	5041	60·7	358·9	4·3	+ 565	3·6	0·4	64·3	57·1	7·2	61·1	60·3	0·8
A fül szélessége	"	2574	31·0	225·0	2·7	+ 318	2·3	0·2	33·7	28·3	5·4	31·2	30·8	0·4
A törzsmagasság	"	52337	630·6	2597·2	31·3	— 8123	26·4	2·9	657·0	604·2	52·8	633·5	627·7	5·8
Az acromial távolság	"	26099	314·4	1159·0	13·9	— 413	11·7	1·3	326·1	302·7	23·4	315·7	313·1	2·6
A tompor távolság	"	25215	303·8	1006·6	12·1	+ 2087	10·2	1·1	314·0	293·6	20·4	304·9	302·7	2·2
A mellkas kerülete	"	75808	913·3	3939·1	47·4	— 6326	40·1	4·4	953·4	873·2	80·2	917·7	908·9	8·8
A tomportól a földig	81	72253	892·0	3469·0	42·7	— 2577	36·1	3·9	928·1	855·9	72·2	895·9	888·1	7·8
A czomb hossza	83	37759	454·9	1949·5	23·5	— 325	19·9	2·2	474·8	435·0	39·8	457·1	452·7	4·4
A lábszár hossza	82	35172	1637·4	428·9	19·9	— 936	16·8	1·8	1654·2	1620·6	33·6	1639·2	1635·6	3·6
A boka magassága a föld f.	"	7554	92·1	450·7	5·5	+ 106	4·6	0·5	96·7	87·5	9·2	92·6	91·6	1·0
A lábikra legn. vastagsága	"	28760	350·7	1629·8	19·8	+ 3208	16·7	1·8	867·4	334·0	33·4	352·5	348·9	3·6
A lábszár legkis. vastagsága	"	18390	224·3	1185·0	14·4	— 3054	12·2	1·3	236·5	212·1	24·4	225·6	223·0	2·6
A talp szélessége	"	9026	110·1	488·4	5·9	— 2154	5·0	0·5	115·1	105·1	10·0	110·6	109·6	1·0
A talp hossza	"	21195	258·5	916·0	11·1	+ 2467	9·4	1·3	267·9	249·1	18·8	259·8	257·2	2·6
A kar hossza	83	62388	751·7	2669·1	32·1	+ 414	27·1	3·0	778·8	724·6	54·2	754·7	748·7	6·0
A felkar hossza	"	29281	352·8	1301·4	15·7	+ 343	13·3	1·4	366·1	339·5	26·6	354·2	351·4	2·8
Az alkar hossza	"	22694	273·4	959·4	11·5	+ 686	9·7	1·1	283·1	263·7	19·4	274·5	272·3	2·2
A kézhat hossza	"	15426	185·8	785·8	9·5	+ 600	8·0	0·9	193·8	177·8	16·0	186·7	184·9	1·8
A karöl hossza	"	146558	1765·8	5387·0	64·9	— 3442	54·8	6·0	1820·6	1711·0	109·6	1771·8	1759·8	12·0
A tenyér hossza	"	15987	192·6	642·8	7·7	+ 65	6·5	0·7	199·1	186·1	13·0	193·3	191·9	1·4
A tenyér szélessége	"	9379	113·0	316·0	3·8	— 23	3·2	0·3	116·2	109·8	6·4	113·3	112·7	0·6
A kis arasz hossza	"	15722	189·4	816·2	9·8	— 2142	8·3	0·9	197·7	181·1	16·6	190·3	188·5	1·8
A nagy arasz hossza	"	18808	226·6	857·8	10·3	+ 178	8·7	0·9	235·3	217·9	17·4	227·5	225·7	1·8

Az alábbi táblázat tehát, amely ezen egyenkint elősorolt elemekből van egybeállítva, rögtön teljes felvilágosítást nyújt méreteink számsorainak természetéről, ami által biztos adatot nyerhetünk az összehasonlítás céljából, s az által, hogy minden tényezőt tisztán látunk, az adatok megóvnak minden felületes és egyoldalú következtetéstől, mint a melyekre a látszatos nyers eredmények oly könnyen csábithatnának.¹⁾

Aki már most a táblázatokra tekint, azt hiszem, ezek után teljesen érteni fogja, mennyiben jellemzik azok az általam mért egyénekre vonatkozó számsorokat. Látjuk, hogy a jellegek egyikénél másikánál az r értéke kicsiny, de ugyanott a $+$ és $-$ jelű eltérések különbsége igen nagy; ahol pedig az r , a $+$ és $-$ jelű tagok különbsége és az ingadozási kitevő kicsiny, az olyan jellegre vonatkozik, mely eddig legalább nagyon másodrendű volt valamely typos jellemzésénél, minők a belső szemzugok egymástól való távolsága, meg a tenyér szélessége. Az r meglehetősen kicsinek tekinthető mindazon esetekben, hol a 4.00-et nem mulja felül ilyen jellemek a termet, a fej legnagyobb hossza és szélessége, az interauricular távolság, aztán a külső és belső szemzugok egymástól távolsága a szem szélessége, továbbá az orr és fül hossza és szélességét — a tenyér szélessége. Amint látjuk a méretek az első és utolsó kivételével mind a fejre vonatkoznak. A fejre vonatkozó ezen méreteknél tehát elég nagy a valószínűség, hogy az egyes méretek előfordulási számának egymástól való eltéréseit egy közepes helyet foglaló eltérésre visszavezetnünk sikerült, vagyis hogy arithmetikai középértékünk a keresett valódi typut meglehetősen megközelítik. — Meglepő azonban, hogy a fej magassági vagyis a homloki, arczkoponyai és állkapcsi részek méreteinek, valamint az interzygomatical méretnél r -je igen nagy az arcz előbb említett szélességi és hosszúsági méreteihez képest.

Nem így azonban a többi mérettel! Ezeknél az r értéke mondhatnám horribilis! Ugy a törzs, mint a végtagoknál egyaránt áll ez. Összehasonlítást csak a felső és alsó végtag közt tehetünk,

¹⁾ Termem nem engedi, hogy az ezen táblázatokat megelőző rendkívül terjedelmes számításokat is közöljem, s így tisztán csak a végeredménynek közlésére szorítkozom. A számításokat teljesen azon példák nyomán végeztem, melyeket Dr. TÖRÖK AURÉL úr könyvének függelékében. „Számítások a harmincz férfi ájnó koponya három dimenziójának, valamint három koponya jelzőjének valószínűségi görbéhez“ cím alatt közzé tesz. Hasonlóképen nem közölhetem a nyers (észleleti) és valószínűségi (kiszámított) sorozatnak ábrázolását sem.

s itt azt tapasztaljuk, hogy a felső végtag minden egyes tagjának r-je tetemesen kisebb, mint az alsó végtag megfelelő tagjaié.

Ha tehát Torda, Toroczkó és Aranyosszék magyarságát mint egy egységes egészet akarjuk jellemezni anthropometrikus jellegeik alapján, a kérdést ketté kell választanunk. A fej méretei egy csoportja egy eléggé egységes typust sejtet, ami tehát a három terület lakosságának meglehetősen fokú összeolvadását jelenthetné, ellenben a fejméreteinek egy másik, a fejrészeinek magasságát kifejező csoportja és a végtagok viszonyai egy egységes típusra nem engednek következtetni; ha azonban figyelembe vesszük a három terület lakóinak foglalkozását külön-külön, és azt, hogy a foglalkozási módok, mint az Aranyosszéken a földművelés, a toroczkói-völgyben a bányászat, Tordán az iparüzés, első sorban a végtagok alakulását befolyásolják, talán szabad ama nézetünknek is kifejezést adni, hogy e nagy ingadozások a végtagok r-jének értékében épen annak tulajdonítandók, hogy a már történelmileg kimutatott vérkeverődés, miután a foglalkozások az egyes területen a régiek maradtak, csak a fej mereteiben ez esetben azoknak csak egy részében fejeződik ki, míg a végtagok méretei épen a foglalkozások különmeműségét tüntetik fel.

Nem szabad azonban felejtenuünk azt sem, hogy — amint arra a történelem figyelmeztet — Torda lakosságába sok más elem is olvadt bele, valamint Toroczkó törzslakosságát is egy nem magyar származású, de utóbb, noha izoláltan maradt, mégis teljesen elmagyarosodott nép utódai képezik. E különböző keverődés a szem színében különösen kifejezés nyer, de úgy látszik, hogy az már oly teljesen végbe ment, hogy nyomai ecclatánsan csak ebben a jellemben mutathatók ki; nem lehetetlen azonban, hogy a fejrészei magasságának, valamint a végtagok hosszának értéksoraiban nyilvánuló nagy eltérések, melyeket így a három terület együttes tárgyalásában egy középhelyet elfoglaló eltérésre reducálni nem sikerült, talán részben vagy egészben, szintén ezen idegen elemek beolvadásának tulajdonítandó. Ha ez áll, akkor Aranyosszék magyarságában a méretek r-je legkevesebb lesz, vagyis sorozatunk a keresett valódi típushoz legközelebb áll.

Hogy Aranyosszéknek mily szerepe jutott ezen vérkeverődésben, láttuk már a történelmi részben; az Aranyosszék lakosságának fölőlségével frissíti fel évről-évre, századról-századra, Torda lakosságát s nem kis része van Toroczkó lakosságában. Ennek kifejezést kell nyernie a számokban is, aminthogy az kifejezést is nyer. Még jobban világíthatná meg e kérdést kétségtelenül az, ha külön elemezhetnők a tordai, külön az aranyosszéki és külön a toroczkói magyarság számsorait; úgy gondolom azonban, hogy e számsorok sokkal kevesebb tagúak, semhogy ily elemzés lehetőségét megengednék.

NEGYEDIK RÉSZ.

Lakóház, Ruházat, Táplálkozás.

I. Lakóház.

A *telek* vagy ahogy az aranyosszéki mondja: jószág és berendezése Aranyosszéken nagy szabályosságot, állandóságot és rendet mutat. A telek körül van kerítve, legtöbbszörre *lészás kert*¹⁾ tel, vagyis vesszőből font sövénykerítéssel, melynek tetejére szalmát, arra olykor-olykor földet raknak, hogy a lészás kert függélyes tartókarói szét ne tolódjanak s a kerítés ez által meg ne romoljék, meg hogy a felhányt szalmatetőzet erkélyeivel az időjárás ellen is védje a kert vesszőit. Ott, ahol van jó kő, a lészáskertet hosszúra vágott nagy kőlapokkal is megtámogatják, így Kercsedén. Bágyonban a lészás kert helyett a deszkakerítés divatos, míg Csegezenben, a „legkövesebb“ aranyosszéki faluban kőkertereket használnak.

A telek homloka az utcára nyílik. Az ajtó felé fordulva a telek balszélén hosszában nyúlik el a *lakóház* épületre: A lakóház homloka (eleje) az utcára tekint ugyan két vagy három ablakával, de nincs kiépítve az utcáig, hanem a ház homlokfala és a lészás kert közt kis szabad tér, *kertecske* marad, ahol a gazdasszony kedvenc virágait ápolja s ahol rendszeren egy *kút* is szokott lenni. Ez a kis kertecske azonban az udvar felől is el van kerítve, hogy kutya, macska, baromfi vagy egyéb állat a virágokat meg ne tapossa, a kút vizét be ne piszkolja.

A telek jobb szélén a sarokban, de szintén a lészás kerten belül, vagy hosszában vagy szélében van elhelyezve a *disznóól*,

¹⁾ Ha kikapós férfi dolgát észreveszik (a mi nem illik), így szólnak: „A kakas egész életében a lésza tetejében vájkál, még se látja meg senki, a liba egyszer repül fel rá s az egész falu róla beszél.“

mely azonban csak kisebb tért foglal el. A disznóólhoz tartozik a *külső udvar* a disznók részére fentartva, mely négyszegletes terület a telek mellső részéből van teljesen elkerítve.

Az ól és a lakóház közé esik a lészás kert közepén az *utcza ajtó* és a *külső léczes kapu*, amaz a gyalogosok, az ember, emez a kocsik s az állatok számára. A külső udvar kerítése épen a kapu és az utcza ajtó közt indul ki s aki az utcaajtón belép, az a lakóházhoz tartozó belső udvarba jut, s így az embereknek szánt tér teljesen el van választva az állatoknak szánt telekrésztől. Hogy azonban a belső udvarról a külsőbe mehessen az ember is, meg a külsőből a belsőbe a kocsí vagy szekér, a külső udvar kerítésének a lakóház felé tekintntő balszárnyán *kisajtó*, a telek mélyébe tekintő hátsó szárnyán léczes kapu van alkalmazva, melyet megkülönböztetésül az utczára nyilótól *belső léczes kapunk* neveznek.

A lakóház hátsó felével (pitar és kamara) szemben a telek jobb szélén, a külső udvar hátsó kertjéhez csatlakozik a hosszában elhelyezett *pajla* a nagyobb marha számára egy ajtóval a belső s egy ajtóval: *kieresztővel* — ha ugyan nem nyulik be a külső udvar telkibe, — a külső udvarra.

A pitár előtt az aranyosszéki házat oly családiassá tevő *alma* vagy *eperfa* áll melyről a gyerekek és csirkék csemegélnek s a melynek árnyában a rendesen malomkőből való *kőasztal* mellett folyik és pezseg nyáron a házi élet.

Végül a telek hátsó részében a középen emelkedik ki valamennyi épület fölé jó magasan a *jármas csűr*, úgy hogy nagy öblös nyílása messziről kilátszik. Csak némely helyütt, mint Csegez- és Kercsedben, nem áll a jármascsűr egyedül, hanem vagy a pajtával vagy a házzal összeragasztva.

Az itt általánosan vázolt telekberendezés azonban csak az Aranyosszékre jellemző, de ott aztán még a hegyes Csegezben is, ahol az ily telekberendezést a domborzati viszonyok ugyancsak megnehezítik. Torda és Toroczkó szűken épült városok, a házak telkei kicsinyek, mert amott a lakosság sok, emitt a határ kicsiny s így e két helyt a telek e felosztása, a különböző gazdasági körök e lokalizálása nincs meg. Toroczkón csak annyiban marad meg az aranyosszéki jellem, hogy a csűr többnyire a telek háttérében van felállítva, noha az már nem jármas csűr.

A telekberendezést némileg módosítja azonban a *nyári konyha* mely, ahol van, rendesen a telek hátsó részében, a jármascsűr helyén áll, míg a csűr rendesen a pajtához vagy ritkábban a lakó-

házhoz van ragasztva. Ennek a telekberendezésnek prototyponja Kercsed s részben Harasztos és Bágyon is, ahol csaknem minden teleknek van külön, magasan épített verandával ellátott, udvarház-formájú, de csak egyetlen nagy helyiségből álló nyári-konyhája legtöbbször a csűr helyén, messziről szembetünő kimagasló alakkal. E nyári konyhák feladata, hogy az aratásról és egyéb nyári mezői munkáról hazajövő munkásnép ott és onnan látassék el estebéddel, melyet ezek számára mindig külön főznek. Kövenden és Bágyonban az ily nyári konyhát rögtönzik lombsátorból.

A *kutak* az Aranyosszéken többfélék; majd *léglával* rakják ki az oldalát, majd csak *deszkával*; régi, ma már kevésbé alkalmazott a *sövénykút*, mikor is a kút falát sövénynyel vették körül deszka és téglá helyett; a sövény e tekintetben a legtartósabb, a téglá elázik, a deszka összerogyik s a sövénynyel csak *a természő* vetekedhetik. A vizet a kútból vagy *kerékkel* vagy *gémme*l huzzák ki. Olykor — különösen Toroczkon a gémes tetejébe kis *szendely-csupot* is tesznek.

A *léczes kapu* az Aranyosszék területén jellemző s ez élesen megkülönbözteti a Kalotaszeg *leveles* kapujától, melynél deszkák vannak alkalmazva. A léczes kapunak csak egy szárnya van s ebben eltér a székely *kétfelé nyíló* kapuk összes típusaitól, melyeknek két szárnyuk van. A léczkaput vízszintes, függélyes és rézsutos léczek alkotják s ezek elhelyezése adja meg a különböző típusokat. Az alaptypust 7 vízszintes lécz képezi, melyeket két oldalt és középiütt egy-egy függélyes lécz kapcsolja össze. A középső függélyes lécz és a vízszintes léczek találkozási pontjától két oldalt rézsut lefelé az alapléczig 5 léczpár huzódik egymással párhuzamosan, de melyek így egyenszerű háromszögeket alkotnak; a legfelső rézsutos lécz kiindul a középső függélyes lécz felső végéből s az alap és oldallécz szegletében végződik. Ez az aranyosszéki léczes kapu alaptypusa, ez a legáltalánosabb, legelterjedtebb, legegyszerűbb.

A helyi viszonyok közt azonban az alaptypus további fejlesztésében olyan eltérések származtak, melyek az illető falvakban megállandósultak és ez által azokat jellemző típusokká alakultak. Ez önálló típusok kifejtésére az u. n. kötősfák a legalkalmasabbak, minthogy ezek elhelyezésétől nem sokat függ a léczeskapu szilárdsága, melynek megőrzéséhez az alaptypus fent leirt három eleme feltétlenül szükséges. A kötősfát mindig a felső vízszintes (szemöldök) lécz és a legfelső rézsutos lécz pár közt alkalmazzák. *Harasztoson* két kötősfá van; mindkettő egy pontból indul ki a leg-

felső rézsutos léczből felfelé, még pedig az egyik függélyesen fel, úgy, hogy a szemöldöklécet 90° alatt metszi, a másik rézsut fel a függélyes oldalléc és a szemöldökléc közti szegeletbe. *Kercsedén* a harasztosí formát találjuk, de még egy kötésfával megbővitve, mely a rézsutos kötés fa és a legfelső rézsutossal köti össze függélyes irányban. A *felvinczi magyar* forma szintén a harasztosít utánozza, de a függélyes kötésfa helyett is rézsutos van alkalmazva a szemöldökléccig. Igen jellemző a *székely-kocsárdi* forma; ennél az alaptypusból, a rézsutos léczekből csak 2, legfeljebb 3 pár van meg az 5—6 pár helyett, a kötésfák helyett pedig 5—7 függélyes lécz van alkalmazva a léczes kapu mindenik felén, melyek a közép- és oldal függélyes léczekkel párhuzamosak s azoktól miben sem különböznek. Az Aranyosszék *elöláhosodott* falvaiban szintén a léczes kapu van mindenütt, de ezek ismét eltérő típusokat mutatnak fel. Az egyik typusnál 4—5 pár rézsutos lécz helyett 7—8 pár van, úgy hogy a léczkaput ezek egészen ellepik; a másik typusnál pedig 4—5 rézsutos, egymással párhuzamos s a legfelső rézsutos lécre merőleges kötésfa van alkalmazva, mi a léceskapú mezejét szintén egészen betölti.

Az *utczaajtó* mindig a léczeskapú mellett van annak a lakóház felőli oldalán. Az utczaajtó fedele vagy a házfedélhez hasonló kisebb és zsindelezett, vagy a régiéknél kúpos, egy csúcsban végződő. Megjegyezzük, hogy a Kalotaszegen is ez a kúpos forma volt a régi; csak hogy ott az általános kalotaszegi dísz a tulipánt, míg itt egy gömböt tűznek a csucsra. Aki szegény, e fedél helyébe mindössze kevés szalmát rák fel a szemöldökfára; aki jobban akarja czifrázni a zsindelek alsó szélét kicsipkézi. A csupos alak a gombbal ma már mind ritkább, csak a régiebb telkeken maradtak még fel, aki ujjat épít, már a háztető formájút alkalmazza. Az utczaajtó két oldalát két széles czölöp képezi, melynek külső utczafelé néző lapját azonban nem díszítik, nem himezik ki. Bizonyos azonban, hogy a díszítés e lemaradása nem régi keletű. A század elejéből 1837-ből való ajtófélen Csegezen láttam némi díszítést, melynek egyik motivuma alul és felül egy-egy tulipánban végződő hullámvonal, a másik motivuma egy az egész ajtóféla belső szélét körülfutó sáv, belül berótt párhuzamos rézsutos sraffozással, két szélén kivágott háromszögletes csipkézettel. — Ennek a díszítésnek teljesen azonos párját találtam meg még Várfalván egy 1770-ből való utczaajtófélán, s az öregek több helyütt emlékeznek még, hogy ez a díszítés az utczaajtókon régiebb időben

általános volt. Az utczaajtó félfáinak díszítésére akadtam igen régi kapuzábékon Bágyonban is, ahol tulipántos virágos elemeket használtak, de e díszítések ma már teljesen lemaradtak. Az utczaajtó lapja díszítésének ismét van oly állandó módja, mi az egész Aranyosszéket jellemzi, s ez a zszindelyezés utánzása. Az ily ajtó néhány lépés távolból olyan, mintha zsalúkkal volna ellátva ; az ajtó lapjára ugyanis 4-ujjni széles zszindely, vékony, hosszú falapok vannak rászégezve, még pedig minden lécz két végén egy-egy széles- és nagyfejű szöggel. Minthogy a szögek fejei már messziről szembetűnnek, vigyáznak arra is, hogy a szögek fejei szép sorban álljanak. A zszindelyek elhelyezési módja különböző s e tekintetben legnagyobb változatosságot Torda városa mutatja fel. Majd két mezőre van osztva az ajtó lapja ; a felső mező vízszintes, az alsó függélyes zszindelyezéssel, majd a felső vízszintes, míg az alsó hosszában ismét két mezőre van osztva s a zszindelyek a léczskapu rézsutos léczpárainak mintájára futnak ; majd négyzeteket zárnak körül a zszindelyek, úgy hogy a legbelső négyzet a legkisebb s a külsők mind nagyobbak ; ez utóbbi kedvelt formát kétféle beállításban is alkalmazták, majd úgy, hogy a négyzetoldalak, majd úgy, hogy a négyzetátlók az ajtólap széleivel párhuzamosak, mely utóbbi forma egyike a legcsinosabbaknak.

Galambduczos kapút, szekérnek és gyalogembernek való külön bejárattal az egész Aranyosszéken csakis Tordán és Székely-Kocsárdon láttam, amott hármat, emitt kettőt, a többi falvakban összesen kettőt-hármat jegyeztem fel. Ha azonban figyelembe veszem azon feljegyzéseimet, melyek különösen Tordáról és az Aranyosszék keleti peremén levő falvakból származnak, hinnem kell, hogy régente e galambduczos kapuk sokkal nagyobb használatnak örvendettek, mint ma, s hozzá kell tennem, hogy e díszes kapuk lemaradásának okára nézve semmi biztos adatot sem tudtam beszerezni.

Hasonlóképen áll a dolog az utczaajtó mellett levő *utczapad-dal* és a föléje árnyékot vető két görbült karfa által tartott s rézsutosan fel (!) felé szökő széles ereszszel, mely már az egész Aranyosszéken, Tordán és Toroczkón is kimutatható, noha egy faluból gyakran csak egy példányban ; az ily felszerelt utczapad a galambduczos kapuk rendes tartozéka, de míg a galambduczos kapuk csak területünk keleti peremén maradtak meg, addig az ereszes utczapadok az egész területen még — bár szórványosan — megmaradtak.

A lakóház *alaprajza* az Aranyosszéken igen szépen nyomozható. A ház elsőben is három helyiségre van osztva az első ház, a pitar és hátulsó ház, vagy kamarára. Az első ház az utcára tekint, a pitar középiütt van, a hátulsó ház legbelül. E hármass beosztáson kívül azonban jellemzi az aranyosszéeki házat a tornác, mely ez esetben a fejlődés egész sorát mutatja fel, s szépen állítja elénk a tordai polgárház beosztásának keletkezését.

A tornác tetejét a háztető meghosszabbítása által nyerik, melyet oszlopok tartanak. A legegyszerűbb eset az, mikor e tornác a ház egész hosszában fut. Ez azonban a legritkább eset, az Aranyosszéeken. Ezt igen hamar kiszorította az a másik típus, mely ma az Aranyosszéeken nemcsak dominál, de azt jellemzi is. A végig tornáczos alaknak az a hátránya van, hogy az utcáról az arra járókéló mindent meglát. Eleinte a külső világ elől elzárkózni úgy kísérelték meg, hogy a tornácnak az utcára néző elejét be-
deszkázták; később azonban a cél az épület módosítása által értek el oly módon, hogy az első házat nagyobbra, szélesebbre építették, miáltal ez az udvarra az épület sorából kirugott s bár a tornác megrövidült, amennyiben az csak a pitar és kamara előtt volt végig, de az utcáról egy oldalról legalább tényleg védett volt s egyszersmind az első ház is megnagyobbodott annyival, amennyi ez által a tornácból elvétellett. Ez az általam hátul-tornáczosnak nevezett építésmód maradt meg és lett általánossá az egész Aranyosszéeken.

Ezen hátul-tornáczos formának azonban némely helyütt az ellenkezőjét vagyis az elől-tornáczos alakot találtam, ahol az első szoba és pitar egyenlő széles volt, ellenben a kamra a tornác szélességével nagyobb, miáltal azonban a tornác nyílt maradt. E forma sokáig érthetetlen maradt előttem. Ha a kamarát kívánták bővíteni, ezt hosszában is meglehetett volna tenni, s ha a cél nem ez volt, az sem lehetett, hogy az utca felől védekezzenek a kíváncsi szemek elől. Kercsedén és Harasztoson azonban megtaláltam a sajátóságos elől-tornáczos alakokát is. Két helyütt konstátálnom sikerült, hogy azelőtt az utcák elrendezése más volt, s a mai kamara a régi utcára nyílt. Bizonyos telek és utrendezések folytán azonban az utca a telek felső végéből az alsóba került, s így a régi kamarát kellett első háznak berendezni, míg a régi első házból most hátulsó ház vagy kamra lett. És ez utcában a régi házak még mind elől-tornáczosok, míg az újak már hátul-tornáczosoknak építették.

Ujabbban két más forma csatlakozott ezekhez. A tornáczból már csak a pitar előtti rész maradt meg, az első és hátulsó szobák nagyobbak, szélesebbek, mint a pitar, s a tornác ezek közt csak a pitar elé szorul, s így elől is hátul is fala van, míg az eredeti forma hátul az udvarra szabadon nyílik; ezt középtornáczos-alaknak nevezném.

Az ötödik forma eredetileg az ősi végig, és ez újabb középtornáczos elemeiből áll; amazzal egyezik annyiban, hogy a lakóház három helyisége egyforma széles, ezzel egyezik annyiban, hogy a tornác csak a pitar előtt van; csakhogy, amíg a középtornáczos alaknál a tornácz be van építve a lakóház három helyisége közé, addig ennél a tornácz erkélyszerűleg a ház elé van kitólva. E forma az annyiszor leírt udvarház typusa. E typus Csegezenben igen elterjedt, ahol ezenkívül csak a végig-tornáczos primitív forma divik, míg az általános aranyosszéki hátul-tornáczos typus igen ritka. Ime az Aranyosszék legelrejtettebb faluja, mely, ha már nem ragaszkodik a legősibb formához, a legújabbat kívánja meghonosítani otthonában!

Említettük, hogy az első primitív végig-tornáczosból a hátul-tornáczos formába egy átmeneti alak is van, midőn t. i. a tornácz elejét bedeszkezzák. E forma Tordán igen elterjedt. Tordán azonban az építkezés tágasabb s a pinczék miatt magasabb is, úgy hogy a tornáczról lelátni az utcára. A bedeszkezzott tornáczot a tordai még az Aranyosszékről vitte be s nem ott keletkezett; hogy ez így van, bizonyítja az a körülmény, hogy a tordai lészás kert helyett magas deszka, olykor kő- vagy téglakerítést használván, tényleges szüksége nem forgott fenn a tornácz külön elzárásának. Meglévén azonban a forma, azt a tordai ügyesen felhasználta. Kezdetben a deszkafalba lyukat vágott, hogy az utcára kitekintessen; majd a lyuk helyett rendes ablakot tétetett, mi által a ház homlokának három ablaka lett az utcára, kettő az első házé, harmadik a tornáczé. Az alakfejlődés azonban itt nem ér véget; a deszkafalat felcseréli a maradandóbb téglafal, mely a ház homlokfalát is megszülesíti, rajta a harmadik ablakkal. Ettől már csak egy lépés az, hogy az elől így már fallal és ablakkal ellátott tornácz az udvar felé tekintő oldalon is falat kapjon a tornáczoszlopok helyett s hogy így egy a tornácz keskenységével bíró s csak a pitarig terjedő keskeny hosszú szobácskát kapjunk egy ablakkal az utcára, kettővel az udvarra, mely télen alkalmas arra, hogy ott élelmi szereket tartsanak, nyáron arra, hogy az esti órákban onnan

nézzék az utczaí élet nyüzsgését és az éjt a szellős, de mégis védett helyen töltsék a fülött levegőjű szobák helyett. A kis keskeny szoba a tornácz jellegét teljesen megtartotta; ezt bizonyítja alkalmazásán kívül padozata is; ha a tornácz padozata föld, ezé is föld, ha azé kő, ezé is kő, ha az ki van deszkázva, ez is ki van. A tordai háztípusban tehát az a jellemző, hogy míg az aranyosszéki a tornácz rovására az első házat szélesíti, addig a tordai — építkezése tágasabb lévén s így az első ház tágításának szükségé nem forogván fenn — a tornácz ama részéből, melylyel az aranyosszéki első házat bőviti, külön kis helyiséget, fallal védett hosszú keskeny verandát épít, miért is e formát tordai formának nevezem.

Toroczkón a ház alaprajza három féle. Az ősi ház, melyet felépítése és nem alaprajza jellemez, mely azonban szintén a mondott három részből áll, egyszerű tornácz nélküli épület s ez az ősi forma, olyan tehát mint aminőt a Kalotaszegen is sokszor látunk minden localis jellem nélkül; ez alak azonban csakis az ősi toroczkói faházában van meg; gyakori az aranyosszéki formák alkalmazása, ezek azonban már a kőházaknál fordulnak csak elő; végül a sok és nagy tűz óta a tordai típusú kőházak jönnek mind inkább divatba s az ujon épült részeket ez a forma jellemzi.

Helyisége a lakóháznak általában három van területünk mind három vidékén. Közös jellemvonás nyilvánul a lakóház beosztásában mindenütt. Az utczára néző első helyiség mindenütt az *első ház*, ha a másik helyiség hátulsó ház; vagy egyszerűen csak *ház*, ha amannak *kamra* a neve; középiütt van a *pitar*, melynek mellső *világossága* a *pitar udvara*, míg hátsó része, hol a kemence áll, a *pitar kamrája*; e helyiség a konyha, itt sütnek-főznek. A harmadik helyiség végül a *kamra* vagy *hátulsó ház*; mely a gazdasági és egyéb eszközök stb. raktára.

A hármás beosztás e sorrendje Torda, Aranyosszék és Toroczkó egész területén általános, de a modernebb élet igényei az újabb építkezésen némi módosítást teremtettek, melyet felemlítenem azért kell, mert hangsúlyozni kívánom, hogy azt egyetlen egy régi háznál sem találtam. A helyiségek sorrendjében ugyanis Toroczkón, de különösen Tordán az újabb építkezésekben változás történt amennyiben az első házhoz a hátulsó házat s csak ennek végébe építik a pitart. Ezt a modernebb élet kívánja így, hogy a polgár vendégét ne legyen kénytelen a pitaron át a vendégeknek szánt első házba vezetni. Ez azonban csak az újabb házaknál van így, a többinél valamennyinél a pitar középen van.

A ház felépítésében az *anyagra* nézve háromféle házat találtam. Az egyik a *kőház*, minő különösen Tordát, de nagyrészen az Aranyosszéket is jellemzi. A másik a *faház*, még pedig a *vesszőfonatos faház*, mely az Aranyosszéken gyakori és a *gerendás faház*, mely Toroczkó kizárólagos tulajdona s egyik legjellemzőbb vonása, úgy az Aranyosszékekkel, mint Tordával szemben is.

Az aranyosszéki favázás kőház felépítése a kalotaszegitől mi-
ben sem különbözik. Lerakják és jól megágyalják a ház alapját képező nagy *talpköveket*, s azok lapjára fektetnek hosszában három *talpfát* fenyőből vagy tölgyből a két fal és a tornác alapjául, keresztben pedig annyit, ahány helyiséget akarnak. A talpfák végeit *berójják* úgy, hogy két-két talpfa egymást fogja ezen összekapcsolás által. Ezután az *ajtófélfákat* teszik be, amiket itt *ajtómejkének* neveznek és rakják a falat terméskőből, téglából vagy vályogból, kinek módja hogyan engedi. Mikor ezt már elég magasan felrakták, a talpfáknak megfelelő *borítékfákkal* (Kalotaszegen: tapangerendákkal) kapcsolják össze a *szemöldök-* és *sarok-gerendákat*, melyekre keresztben egymástól mintegy félőnyi távolságban *folyó gerendákat* raknak. A tornácra három-négy *oszlopot* (Kalotaszegen két oszlop köze: tábla) csinálnak s ezek a talppal szemközt fekvő *lábfa-gerendába* kapcsolódnak, mely utóbbit szintén megrónak folyó-gerendákkal. Ezután a folyó-gerendák végét kivésik és csinálnak *szarufákat*, melyeket léccel kötnek össze, bezsindelyezik a házat, sárral megtapasztják az oldalát, kívül-belül bemeszelik, az ácsmester a kalákásokat felkészönti s a ház készen van.

A toroczkói ház ezzel szemben egészen faház.¹⁾ Építése a favázás házához hasonlóan indul meg; a *talpkövekre* jönnek a *talpfák*, beállítják az *ajtómejkét* és megvan a *borítékfa* is, csak a falat kő helyett vízszintesen egymásra rakott gerendák, *rakófák* képezik, melyeket a ház négy sarkán *német-gerezd* (háromszögű egyenes beékelési mód) vagy *mokány-* (*paraszt-*) *gerezd* (négyyszögű beékelési mód) kapcsol össze. Már most a toroczkói faházra igen jellemző, hogy a rakógerendákból álló külső falat kívülről félig vakolatlanul hagyja oly módon, hogy a gerendák közeit csak az ablakok magasságának feléig vakolja be szép simára s festi be fehérre, azon felül pedig vakolatlan és festetlenül hagyja a gerendá-

¹⁾ ORBÁN-nál egész röviden, i. h. 218., melyben megemlíti, hogy a boronából összerótt házak az ablak magasságig be vannak vakolva.

kat, melyek az időtől megbarnulva komor ellentétet képeznek a ház alsó s minden évben legalább egyszer fehérre bemeszelt falával.

A ház anyagra nézve harmadik typusa a *sövényfalú* faház; ennek felépítése is hasonló az előzőkhöz, csak hogy a kőfal, illetve gerendafal helyett vesszőből való fonadékot használnak s azt kívül-belül vastagon vályoggal beverik. Ez az Aranyosszéken elég gyakori, de sem Tordán, sem a toroczkói völgyben — legalább tudtommal — nincs alkalmazásban.

A házak *fedeleiben* három typus van, egy egyszerűbb aranyosszéki, a jobb módu aranyosszéki (és tordai) végül a toroczkói.

Az egyszerű aranyosszékinél a tetőnek mind a négy meredeken dülő oldala teljesen egyformán dül össze a ház gerinczébe. A zsindeyes háztető ezen legegyszerűbb formáján soha sincs kémény, hanem csak a két hosszabb oldalon két-két füsteresztő lyuk. Az utcára néző keskenyebb homloktető neve *farazat*, mely mindig zárva van, *füsteresztő* rajta nincs. Ezen tető forma különösen a favázás, sövényfalú régibb házaknál s a szegényebb népnél van szokásba.

Akinek már valamivel jobb a módja, a farazat díszítésére is ad s azt a tetőtypust alkalmazzák, melyet a „Kalotaszeg magyar népe“ czimű könyvemben, mint Kolozsvár felől beszármazott vágott fedelű typust ismertettem. Ennek meglehetősen gazdag és fejlődő sorozatából sok tagot lehet egyesével megállapítani, milyenek p. o. azok, melyeknél a farazat már nincs zárva, hanem az eredetileg füstlyuknak való rés be van függélyesen deszkázva, vagy mások, melyeknél e függélyes fal megnövekedik a tetőzet alsó széléig, vagy ismét olyanok, melyeknél a farazat dülő falát teljesen meredek kőfal — a ház homlokfalának egy felső meghosszabbítása — helyettesíti, míg a dülő farazatból csak alul marad meg egy kis rudimentum díszítésül. Mindez megvan ugyan szórványosan, de nem jellemzően. Jellemző az a más irányu képződés, melynél egyrészt a dülő farazat felső csucsa, csaknem egyharmada, másrészt pedig az alsó rudimentumszerű díszítés, egy-két-három zsindeley sor marad meg, míg a közbeeső részt vagy deszkával vagy kőfallal beépítik, melyről aztán nem maradhat el a szelelőlyuk szerepével egy középen álló vagy két egymás melletti négyszögletes kis ablak, vagy, ha deszkázat takarja el, szívet, tulipánt vagy kört ábrázoló kivágás, olykor az építés évszáma és a tulajdonos egész neve vagy nevének kezdő betűi. Az ily házakon, minthogy ezek egész építkezése már modernebb, rendszeren kéményt is látunk, még pedig

nem ritkán kettőt. Az e fajta tetők jellemzik Torda házainak túlnyomó részét, továbbá a jobbmódu aranyosszékieket s végül az égéseiből újjá éledt Toroczkó minden újon épült házát, mert Toroczkó, ha ősei szokásából valamit elhagy, a tordai szokással helyettesíti azt.¹⁾

Az ősi toroczkói typus az egyszerűbb aranyosszéki typushoz áll közelebb, amennyiben négy dülő oldala van; azonban eltér abban, hogy a két oldaltető a két vagy három füstlyuk felett hirtelen még meredekebb lesz, vagyis a hegyes szög, mely alatt a két tető találkozik, kisebb, mint lenne, ha az a megkezdett lejtéssel találkozónék; persze ennek a farazatra is átalakító hatása van, mert felső része, csaknem egy negyede, sokkal meredekebb, majdnem függőleges lesz. Ilyen fajta tető Toroczkón minden olyan házban megvan, amelynek boronás és félmagasságig bevakolt fala van. Az újabb építkezéseknél már teljesen eltűnik.

Ablak az aranyosszéki házaknál az utczára kettő van. Az első házban az utczára mindig két ablak tekint, míg az udvarra az első háznak egy ablaka van: a hátulsó ház vagy kamrának a telekre néző hátulsó falán van egy vagy két ablaka. A pitarnak csak ajtója van; s olykor az ajtó előtt, vagy nyáron helyette ketrecz (verécze). A szomszéd telkére ablak nincs vágva, legfeljebb egy *kis ablak* (ha az első házból nyílik) vagy *kandijuk* (ha a pitarban van.)

A tordai háznál már három ablak nyílik az utczára, még pedig kettő tartozik az első házhoz, a harmadik a tornáczból elkerített kis nyári hálókamrához. Az udvarra az első háznak természetesen nincsen ablaka, mert az a kis hálókamrára nyílnék, van azonban egy vagy kettő a szoba nagysága szerint a hátulsó háznak udvarra tekintő falán. A pitarnak Tordán is csak ajtaja van.

A toroczkói ősi boronás faháznak az utczára rendszeren csak egy ablaka van, ellenben van az udvarra tekintő két ablaka is; a pitarnak nincs ablaka, a kamrának egy ablaka tekint az udvarra.

Az ablakok farámáját Tordán vagy fehérre vagy sötét butorbarnára festik; az Aranyosszéken fehérre, igen ritkán piros és kékre; az ősi toroczkói háznál azonban mindig pirosra festették;

¹⁾ A fedél dülő farazatának továbbképződéseiről érdekes sorozatot találunk Dr. PÁPAI KÁROLY „A palóc faház” című dolgozatában (Ethnographia 1893. 1—3. f. 11 l.)

ma már az új építkezéseknél ez is lemarad s utánozzák a tordait.¹⁾

Tordán az ablakokra *függönyt* vagy *zsalugátereket* használnak. Az aranyosszéki virágot rak belé, vagy ha a tordait utánozza s függönyt használ, a választási zászlókból készíti azt. Tesznek az ablakokra olykor vasrácsot is és a régi ablakok vasa még ki is van czirádázva. A toroczkói ősi faházat már egészen sajtáságosan jellemzi az, hogy kívülről vastag deszkából vágott, ablakát teljesen elzáró *spalettákat* használ, ami olykor-olykor még az újabb építkezésre is átkerül.

Mindenesetre igen sajtáságos, hogy Toroczkón az utczára csak egy ablak van s arra is spalettát használnak; mert ez a külvilágtól való nagy elzárkózást fejez ki, amit talán Toroczkó szomorú multjából könnyen megmagyarázhatunk.

A ház földje vagy deszkázott, vagy a mi sokkal gyakoribb, „vályoggal van megtöltve, ami nehéz mesterség, mert ha nem találják el a sűrűségét, a vályogtöltés mind elhasadozik.“

A hol tornác van, -- így különösen az Aranyosszéken, -- azt rendszeren nyári alvóhelyül szokták használni; ha pedig erre nem szolgál, nagy faszuszikot állítanak az első ház felőli végébe, ahol mindenféle *hummit* tartanak, kenyeret, buzát vagy egyéb magot, vagy épen ruhaneműeket is.

A *pincze* majd minden háznál meg van Aranyosszéken is, Tordán is, Toroczkón is. Az Aranyosszéken a tornác végében van s nyílása, deszkaajtóval letakarva. Torda, Toroczkó és az Aranyosszék vágott fedelű újabb házainál vagy a homlokfalban az utczára nyíló két ablak alatt van a pincze ajtaja, vagy külön bolthajtásos pinczetorok van építve vagy a tornác végén, vagy ha a ház magas földszint és lépcsőn kell a tornácra felmenni, a tornáclépcső alatt. Toroczkón a külön pincze divatban volt, persze bolthajtásos különálló pinczetorokkal, majd a nagy tüzek után a megmaradt pinczetorokhoz ragaszták a házat (a gombhoz varrták a kabátot.) Így aztán a pinczetorok elhelyezése a régibb házaknál nagyon külön-

¹⁾ Toroczkón „az ablakoknak faragványos kerete van, mely a bélettel együtt veresre van festve az 1702. évi vérengzés emlékére. Az ablakok belfelének diszletezésére különös gondot fordítanak. E végre szitált földből készült finom agyagot vesznek s éles szögletekben végződő keretet csinálnak, mit ahhoz értő párkányékitők késhegygyel csiszolnak ki s saját modorú díszművezettel czifráznak ki.“ ORBÁN, i. h. 218. l.

bőző volt s így Toroczkón is, Toroczkó-Szent-Györgyön is láttam olyan házat, hogy pinczetorka a szomszédház hátsó falához volt ragasztva.

A ház belső berendezésére, a butorzatra nézve Tordán semmi eredeti és népies elemet többé nem találtunk; a butorok barnák, fényezettek s teljesen városiak, rendszerint helybeli iparosok készítményei.

Az Aranyosszék szobái butorzásában teljesen Tordát utánozza, népies butorzatnak még csak nyomára is alig akadunk, ellenben konyhájában, pitarában már sok helyütt és sokat őrzött meg a régi szokásokból; de a mit megőrzött, az teljesen egyezik a toroczkói konyha illetve pitar berendezésével s így csak annak alábbiakban közölt leírására utalok. Bágyonban Szatmári Annánál, aki ott jártamkor 83 éves volt, találtam *régi butorokat*, ezek a toroczkóikkal teljesen megegyeztek; az öreg asszony emlékezete szerint azok még százoktól s nem tordaiaktól valók. A százoktól származtak a német feliratu színes *képnymtatványok* is, melyekkel a falat a régi házakban olykor-olykor díszítették. A régi házakban maig is megvan a nagy *faszuszik*. Szatmáriné szerint az ő anyjának idejében kezdtek lehangyni a *varrottasokat*, melyek akkoriban az egész Aranyosszéken el voltak terjedve, míg ma csakis a toroczkói völgyre szorítkoznak. Az ő leányának a menyé Mészkörről származott be s onnan kelengyében még varrottasokat is hozott, de máig már Mészkon is alig van egy-két darab. Szatmáriné lánykorában az egész Aranyosszéken meg volt még a *tordai kancsókkal* megrakott fogassal való díszítés is, neki magának van is még öt darab kancsója, de már az Aranyosszéken ez mindenütt lemaradt.

Az egyetlen Toroczkó az, mely ősi butorzatából, lakásberendezéséből még aránylag elég sokat megőrzött; de ma már, ami még megmaradt, csak az öregebbek házaiban található, mert az utolsó idők iszonyu tűzpusztításai óta a nép egészen a tordai ipar termékeit fogyasztja, a tordai butorok kiszorítják az ősi butorokat, melyeket messzi földről szereztek be, amire most már se idejük, se pénzük nincs, meg a mit már a tordai fényezett butorok mellett elavultnak is tartanak.

Leirom tehát egy idősebb toroczkói gazda Vernes József uram lakását és lakberendezését, itt-ott kiegészítve néhány más adattal, melyeket azonban szintén toroczkói régi berendezésű házaknál szereztem.

A lakóházban belül a pítar e mellett egy udvari s e mellett egy utczaí szoba, vagyis első ház van. A házban, hol nem laknak, mert az csak a vendégeknek való, a belső sarkot elfoglalja a *magas ágy*, melyben 6 *párna* (3 sorban két darabjával) van berakva s az *ágytakaróval* leborítva. A párna elegy tolluval (nem pihével) van töltve; a tollut először a *párnatok* takarja be régi vászonból, azután a *párnahaj*, melynek *párnacsúppja* ki van varrva *asztallúbas* és *liljomossal*, kék, fekete és pirosban. A párnahaj mindkét oldalát *varrás* fogja össze. Az ágy mellett egy *festett láda* van, segesvári készítmény, de ma már Kovács Márton asztalos is csinál ilyet Toroczkón; a ládának alul két fiókja van apróságok részére. A festések virágmotivumokból állanak. A láda mellett van a *padláda*, 4 lábbal, melynek hátsó támdeszkája az: *oldala*; van aztán *fedele*, *ládája*, egyik végén *karja*, túszej felöli másik végén azonban nincs karja; télen itt melengetik a lábat. A láda és padláda mögött *falra való deszka* van úgy mellmagasságig, mely néhol az egész falat körülveszi, néhol azonban csak a ládák és padok megett van. Ezekből *gyontáros* az, ami fényes (vagyis politirozott), aminek a technikáját a városban csak Kelemen János ismeri. Az utczaí ablakos oldalon áll a *karos pad* 4 lábbal, hátul karral, festett deszkából; padnak tulajdonkép csak az ülődeszkáját nevezik; szintén segesvári s 1864-ből való; a *padláda*, mely három rekeszre oszlik s így fedele is háromrészü; egyik vége az ágytól, másik a faltól van, (oldal-) karja nincs (1836). Az ablakos sarokban az *asztal* áll *talpas lábbon* elől *összefogóval* amire az ember a lábát teheti (1810); fiókja is van. A falba kisebb-nagyobb *tékák* vannak beépítve, s hasonlóképen virágokkal kifestve; ezek két ajtószak s ezekben állanak a könyörgéses könyvek s egyéb apróságok. Fent a falon *fogasok* és *tálasok* futnak az ablakos sarok körül. A fogásokon *bokájok* vannak; ezeket életben senkinek sem adják, de a szülők halála után a gyermekekre száll, akik — fiúk és leányok egyaránt — osztozkodnak meg rajtuk. A tálasokon vannak a *porzsolók* (vagy findsák vagy findsa alakú, de nagyobb edények) és a *csuprok*. A *padlás* (= menyezet) áll *padlás deszká*-ból és *gerendé*-ből; a *padló* (föld) kideszkázva. Van néhány *egyes szék* is, vagyis egy személyre való szék. A falat fent, ahol fogas és tálas nincs, *rudravalók* díszítik. *tángyéros* és *liljomos* formákkal.

A második udvari szobát *hátulsó háznak* nevezik s ez a családtól tulajdonképen lakott helyiség. Butorai csaknem olyanok, mint az első házé, csakhogy egyszerűbbek, dísztelenebbek s nem oly

mutatóságok. Itt van azonban a *kemencze*, mely télen a két házat fűti. A kemencze alsó része a *tüszej*, ez téglából való s *pléh* vonja be. A tüszejből emelkedik ki a *kályha-kemencze*, alul a tüszej szabad nyílásával. A nyílás két oldalán két *ponk* van, az egyiken *horgokat* tartanak, a másik lépcső formájú és erre álltják rá a *nyársat*. E fölött van a *nagy rér* (Aranyosszéken *lér*) két ajtóval s gombos zárral. Baloldalt van még egy kis *toldalék*, melyben felül a *kis rér* van, alatta a *kisjuk* apró szerszámok részére. A tüszejen alul elől a *hamujuk*, oldalt a *fatartó* (nagy juk) van. A felső része két sor *földből való koczka*, melyet Međgyesről hoznak s melynek közeit *mundra marina* (ultra marin?) kéikkel festik ki. Az egyes kövek virágdiszítése világos kék. Felső pereme, mely e kősorokat összetartja a *szorító kályha*; két kürtője közül egyik a *gőz*-, másik a *füst-kürtő*. A fát oldalt rakják beléje, elől főznek.

Legbelső helyiség a *konyha*, melynek főrésze a *siütő-kemencze* melyet egyszerűen konyhának is neveznek. Ennek három része van, egy mellső, ahol kenyeret sütnék, egy jobboldali, ahol főznek, és egy baloldali, ahol szapulnak. — A mellső részen van a kemencze *szája az elejébe való fával*; a kemencze *teste a kéményben folytatódik*; a száj felett a kémény alatt a testben egy kívülről betolható *vaslemez* van alkalmazva, mely, ha azt betolják, elzárja a kéményt, hogy a füst, korom stb. a kéményre ne hulljon. A kémény felső elkeskenyedő része a *kémény sípja*, alsó része a *kémény sátra*, ahová télen a disznóságokat aggatják, hogy ott megfüstölődjenek. — A jobb oldalon főznek a szabad kemencze alatt nyílt tűzön *vasmacskával* és *nyárssal*. A baloldalon egy üreg van *katlannal* üst számára, s abban főznek vizet a szapulásra. A két részt egymástól fal választja el.

Egyébb konyhaeszközök: *vasmacska*, *sárpenyő* a nyárs alá, *villa*, melylyel a lábosban a süteményt forgatják, *szűrőszita*, egy a tejnek, egy a huslevesnek, *tajtékszedő kalán*, *vakarókés*, *kolbász-töltő*, *laskanyujtó*, *szita* (aminek *kérge* és *szőre* van), *káposztagyálú cigánymunkájú*, *pecseny*, *alá való*, *földöntöző* fenekén a lyukkal, *téglázó* (=vasaló), *kenyértartó* kis szekrény, *tárgyértartó*, *fatángyér*, *fakalán*, *puliczkatörő*, *sajtár*, nyárs alá való *cserépsárpenyő*, *vizeskanta* „akinek *csicse* van“, *forgató villa* (3 ágú), *lapító* (vagyis kis nyujtó deszka), *deberke* (nagy faedény), *berzencze* az eczet számára, s végül a *nyárs*, mely gyakran egy méter hosszú is.

Volt régen még egy öl hosszú nyárs is, milyent főleg a lakadalmaknál használtak, ennek a végén köszörűmankó alakú

forgattyú volt, s azt annál fogva forgatták. Volt még óraművel ellátott nyárs is, melyet temporirozni lehetett, s így az embernek nem kellett szüntelenül a nyárs mellett maradnia.

A kamra legfőbb butora a *faszuszik*, melyet a székelvektől vesznek. Van azonban *sövényyszuszik* is, ezt már itt fonják vesszőből s aztán belül kitapasztják; ez régen nagyon divatban volt, ma már általánosan a faszuszikot használják.

A telken levő *gazdasági épületek* közül legfontosabb a csűr. Csűr dolgában az Aranyosszéknek speciálitása a *jármas csűr*, mely a jómódú gazdánál csakis a szekerek számára van, teljesen külön áll, ólakkal, istálókkal nincs összeépítve. Ebben aztán eltér úgy a tordai, mint a toroczkói csűröktől, melyek épen a térkimelés miatt az ólakkal részben összeépítve, részben egybefoglalva vannak.

A jármas csűrnél alul a csűr hosszában két *talpfa* nyúlik vízszintesen a földre fektetve. Ennek két végéből és közepéből felfelé összehajlólag három pár erős *csűrhorgas* emelkedik ki, melyeket belső oldalukon mintegy embermagasságba a talpfákkal párhuzamosan haladó két *oldalgerenda* köt össze. A csűrhorgasok mintegy három ember hosszúak, egy emberhossz esik az oldalgerendák alá, kettő föléje. A két szemközti csűrhorgas felső végét a vízszintes *csűrjárom* tarja. A három csűrjáromot két végén a végére fektetett, s a talpfákkal és oldalgerendákkal párhuzamos két *csűrgerenda* köti össze. A három csűrhorgas közt vannak még vékonyabb csűrhorgasok, de ezeket *csürlábaknak* nevezik. Minden csűrhorgasnál az oldalgerendába egy *makkos pipa* van beakasztva, mely az ugyancsak a talpfából kiinduló *karfát* tartja egyenesen. Ezzel a pipával való csatolási módszer teszi speciálissá az aranyosszéki jármos csűrűt. A karfákat a csűr hosszában a *koszorúgerenda* kapcsolja össze, mely a szarufákat tartja; e szarufák feljebb a csűrgerendára támaszkodnak s azontúl a csűr hosszanti középvonalában ében találkoznak. A szarufákat a csűrjárom felett az ezzel párhuzamos *kakasülők* kötik össze. A szarufákra szegeznek a vízszintes *léczeket*, melyekhez a fedélt képező szalmát kötözik *zsupokban*. A csűr alsó oldalát kideszkázzák vagy lézsás kerttel látják el.

A csűr másik formájánál, mely különösen Tordán és Toroczkón, de szórványosan az Aranyosszék falvaiban is el van terjedve; ezeknél nincs külön karfa és csűrhorgas, hanem ezeket egyedül a *csürláb* helyettesíti. Mikor az ilyen csűr be van fedve a szarufákkal és a léczezettel, — de még a szalma nincs rákötte, vagy a

zsendej rászögezve, — azt mondják, kész a *szarvazatja*. E csűrben az egyik oldalt mindig a *disznóól* foglalja el; az ól aljában annak hosszában van kívülről felállítva a *válú*, melybe kívülről tölthetik be a moslékot, a disznó pedig az ól belsejéből *félkörös kivágásokon* dugja ki orrát s eszik s így nem turja szét a válúban levő ételt. Hogy napközben a baromfi a válúra rá ne szálljon, *leppentővel* takarják be. Leppentője van azonban — p. o. Bágyonban — a csűr *hijának* is, hogy a szénásszekér szénával is aláállhasson, amikor aztán a csűrhijú leppentőjét felemelik s feltámasztják.

II. Ruházat.

Ruházat dolgában Torda és Aranyosszék ma már semmi eredetit sem mutat fel.

1848 előtt Tordán a férfiak kék magyar *nadrágot*, szederjes *dolmányt* s ugyanoly színű *spenczelt (pruszlik)* viseltek. A parasztok kék flanell *ujjast* szürke *czondraharisnyát*. A nemesi ruha kék nadrág és világoskék dolmány volt; az ó- és uj tordai közt ruhában nem volt különbség, noha némely tordai polgár azt állítja nekem, hogy az ó-tordái dolmánya sötétebb kék volt. Az ötvenes években a hazai kávészínű *czondraposztóból* való *Bethlenkét* viseltek, vagyis magyar nadrágot vagy kabátot Bethlen posztóból, amit Bethlen hozott divatba. A hatvanas években, mikor Jámbor Endre kiadta a magyar divatlapot, a *zsinóros magyar öltöny* jött divatba s ez a hetvenes évek közepéig fenn is tartá magát s csak akkor szorítá ki a *franczia divat*.

A tordai nők régen *karszéklit* viseltek; ez derékig érő szűk *ujjas* volt tarka kartonból; ezzel együtt a sima szőrszövet vagy karton *szoknyát* viselték. A polgárnők fehér *nagykendőt* viseltek a fejükön, a menyecskék fehér *főkötőt*, míg a leányok télben, nyárban *hajadonfőtt* jártak kétfelé font leeresztett hajjal, legfeljebb a legnagyobb nyári hőségben viseltek *szalmakalapot*. Az uri nők télben selyemből, nyárban szalmából való kiterített *zsofja kalapot* viseltek. A *pártát* már 50 évvel ezelőtt sem ismerték sem Tordán, sem az Aranyosszéken, már akkor is csak annyit tudtak róla, hogy Toroczkón még viselik. A karszékli szintén az ötvenes években maradt le.

Az aranyosszéki férfiak régen — még a forradalom előtt — *fehér harisnyát, kék lájbit, gyolcs inget*, viseltek; a kék lajbi sinó-

rosan volt *kihányva*; az ingnek nem volt gallérja, ujjja borjúsájú és lobogós volt. Hosszú fekete *nyakra való* jött az ingre, s vágott orru *kordován csizma* a lábra. Melegebb ruhadarabjuk volt az *aszajos czondra* szürke posztóból s fehér *sapka* bárány bőrből, nyáron azonban régi módi *pörge kalapot* viseltek elől fényes csattal.

Ma már az aranyosszéki székely, (mert csak ő az igazi székely, míg a többi csak székelygóbé) ezeket a ruhadarabokat fel nem veszi. Tordai készítményű szűk, szürke vagy szederjes *magyar nadrág*, melyet csizmával lehet viselni, vagy épen francia *pantalló*; azután rövid, hol bő, hol testhez simuló szűkebb *kabát* alatt a *mellény*, az alatt vasszahajtott gallérú fehér *ing* képezi a mai egészen modern viseletet ami persze Tordán még sokkal inkább áll.

Az aranyosszéki lányok régen *fersinget*, rövid *lajbit* — elől végig gombbal, alul kereken, bársonyosan két ujra beszegve — és *pártát* viseltek, melynek szalagjai a térdig értek. A haját kétfelé választák, elől bástzára viselték s hátul egy fonatban s vagy köténnyel, pántlikával, még pedig, mint azt kövendi Veress Samuné mondta, épen úgy, mint Kolozsvárt a hosdátiak. Télen a nők kurta *zsubikát* viseltek sötétebb színű karton vagy moldonból; vasárnapon nyáron *bunzsúr* (bon jour?) felöltőt vettek magukra, ami csipőig érő ujjas volt, elől és hátul a nyaktól a mellbimbóig ránczosan, azon alul símán; ilyenkor a *fátyolból* (*dalandré*) készült *tuturi-keszkenő* is mindig velök volt. A menyecskék fejét *főkötő* díszíté, hol fehérből, hol feketéből. A női *ing* a vállban kissé lobogós, ujjja kézelős volt, de minden kivarrás nélkül. Kis gyermekek *hosszú ingbe* jártak, 3—4-féle rongyból való kis *főkötőt* viseltek, s a fiúénak a bubjába még *pereszlent* is tettek.

Ha már most e néhány adathoz, melyet tordai czéhmestereknek s öreg aranyosszéki férfiak- és nőknek szíves közléséből merítettem, hozzá vesszük azokat, melyeket alább a tordai kalaposok és csizmadiakészítőknél elmondunk, előttünk áll az az igazán sovány kép, melyet az aranyosszéki és tordai régibb és újabb viseletről nyujthatunk.

Ma a tordai (városi) divat van elterjedve az egész Aranyosszéken és ruhanemüjéből a falu népe már csak a fehéreneműt készíti — termeli, fonja, szövö, varrja — maga, minden egyébben a tordai ipar terményeit fogyasztja. A szövés még, mint házi ipar, csaknem az egész Aranyosszéken megvan, de már sok helyütt az

is lemarad s a fehérenemű is a vásárból kerül haza. Így p. o. Kercsednek egyáltalában semmiféle házi ipara nincs s az utolsó ékért is Tordára megy. Már Bágyonban és a többi faluban mindenütt szőnek. Mészkö és Csegez nevezetes a vászonszövésén kívül a czondraszövésről is.

Toroczkón ma már csak 6—8 szövő asszony van, a szövést ma már kiadják a vidékre, az Aranyosszékre, mert a toroczkói asszonynak az idő drága, s más munkát kell végezni, hogy megélhessen. De miután volt varrottasa, régen szövő iparának is kellett lennie, mit az is bizonyít, hogy vagy 20 asszony ma is tud szőni, de nem teszi, nem ér rá.

Mészkövön még minden magyar asszony fon és sző, s igen nagy házi iparuk van. Az asszonyok szőnek a vásznon kívül minden háznál, ahol juh van, gyapjuból czondrát, de ezt aztán fel a havasra, Oklos és Kis-Bányára küldik az oláhoknak ványolni. Volt ványolás a mészköi határban is, de elvitte a víz. A szövés-fonásból azonban csak házi szükségleteiket fedezik, piacra semmi sem kerül.

Csegezen hasonlóképen a házból kerül ki minden szövés; sőt a csegezi asszonyok még a toroczkóiaknak is szoktak *felszőni*, miután a toroczkói asszony vagy jobban értekesíti idejét, vagy nem tud szőni. Szőnek ezen kívül Tordán vett pamutból gyolcsot és daroczból czondrát.

A czondra szövést már nagyban üzik. Eljárásuk a gyapjuval a következő: A birkát megnyirják, a gyapjut haza viszik, meleg vízben megmossák, cseberben a patakra viszik, a patak vizin tisztára mossák, fákra kötött spárgára felhányják, kiszáritják, aztán kézzel megtépik, gerebennel meggerebelik, kiveszik a szálát; ami benne marad, az *kánor*; a szálát megfonják, megvetik, megszővik, a kánorral leverik s az így megszőttet a ványolóba viszik fel a havasi oláh falvakba. Itt is, mint az egész Aranyosszéken, divatban van a piros koczkás szőttés készítése.

Amily kevésbé változatos ruházatában Torda és Aranyosszék, ép oly gazdag Toroczkó, tekintsük ruházatainak akár alakját, akár részeit, akár festői színpompáját. A férfi, a nő, a gyermek, a legény, a hajadon, a házassági férfi, az egyéves menyecske, a fiatal asszony, a vén asszony mind-mind más ruhát visel, s mind szép és gazdag s hozzá kell tennünk, hogy — eredeti; mert amit a toroczkói visel, azt mind maga helyben készíti, mert másutt számára való ruhát nem tudnak készíteni, s csak magának készíti, mert másutt az ő

őseitől öröklött divatját nem viselik. Lássuk egyenkint ezen ruhadarabokat!

Gyermekruházat. A gyermekek 2—3 éves korukig *főkötőt* viselnek; fiúk és leányok egyaránt. A fejre előbb egy kötött fejkötőt tesznek, amit az anya maga köt s csak erre jön a díszes főkötő. A főkötőnek alapja a *földje*, de ennek egy harmada sem látszik ki, mert széle vastagon be van varrva és pedig legalól fekete kötött *csipkével*, ezt követi egy alsó piros, egy zöld, egy kék s végül ismét egy felső piros *pántlika*. A piros pántlikákat a kéktől, illetve zöldtől, egy sor fényes sárgaréz *islog* választja el, a piros pántlikát a kéktől *egysoros aranysujtás*; a két valamivel szélesebb piros pántlika mezejében *kétsoros aranysujtás* van varrva. A főkötő homlokán a *brostő* vagy *gombostő* ragyog. A főkötőnek ezen díszítésektől szabadon maradt földjét a leánynál két párhuzamos pántlika által három *táblára*, a fiunál sugarasan öt pántlikával öt *táblára* szokták osztani. A pántlika szintén egysoros sujtással van díszítve. Végül a főkötő bubján, a leánynál egy, a fiunál két veres, zöld, kék és nemzeti színű pántlikákból készített *rózs*a van, közepén aranysujtásból bimbóval. A leány főkötőjéről azonkívül hátul szalag lóg le, a párta előképe, mely két sing négybe fogva, azaz négyszer behajtva úgy, hogy 5 ága van s virágokkal gazdagon himezett. Ára 2—3 frt. Az asszonyok Toroczkón csináltatják, s csak két-három asszony tudja a módját (Pál Borka, Kriza Judit és Pál Anna).

A *himes inget* 3—7 éves korig viselik leánykák és fiúk. A leányoknak való himes ing nyakban be van hasítva körülbelül a köldökig. Ennek a hasitéknak felső egy negyedében van az *ingmej*, mely úgy készül, hogy az ing *megkaraczolodik* túvel, aztán a karacz szerint *ránczba szedik* s a karaczt bevarják. Az ingmej elemei felülről lefelé *ráncz*, *pillangós*, *darázfészek*, *fenyőág*, *darázfészek*, *pillangós*. A darázfészek elválasztó elemként szerepel. A formák és elnevezések a ránczok különböző alakú bevarrásából származnak. Az ingmejet az inghez hosszában a *bokorkötés* fűzi. Ez előtt van a piros vagy lila *mejre való kezelő*, mely kétszer oly hosszú, mint az ingmej s a hasiték felét szegélyezi, de csakis a jobb szárnyon; a balszárnyról ez mind hiányzik. Az ingmejben használják még a *magyarántos*, *pillangós*, *papucsos*, *macskanyomos*, *fenyőágas*, *fecskefarkú*, *peczkes*, *sobintos* (vizi borju), *rózsás*, *üsthorgas*, *szüives*, *tüses* (tövises), *dióbeles*, *szarufás* és *verébnymos*, formákat. A vízszintes rendek formái *darázfészek*, *kisszarufás*,

verébnyomos, babos, szarufás, szíves; mejre való kézelő formái *ötágú, rózsás, urkós* (hurkos), *kakastaréj, jukas diülő, petrezsejmes, szentgyörgyi petrezsejmes, hunyadi rózsás*. A mejre való kézelő szélébe még *csillag* is jön. — Az ingnek *gallérja* szintén varrva van, 1 cm. széles és varrási formái ezek: *kutyargó, háromágú, csipkés, verébnyom*. Elöl a hasítékot *kötő* köti össze. — Az *ujj bő*, de a kézelővel ránczokba van szedve, szűkre van huzva s a kézfejnél szokták összekötni kötővel. A vállban a nyaknál is ránczos. A karhajlás felett van az *ujj himje, gyöngyvirágos, rózsás, poháros, törökhim*.

Fiúnak való himes ingnek lobogós ujjja van, a himje a kézelőn van s nem a karhajlás felett külön; lehajló vászongalléra van, egyszerű hasítással; az ing a nyakban a gallér alatt ránczokba szedve. A galléron a varrás és az ingmejre való kézelő nincs meg.

Kicsi felsing $\frac{1}{2}$ —3 évig való gyermekeknek, olyan *himes ing*, aminek az alsó része *felsing*, vagyis be van ránczolva, ami úgy történik, hogy kézzel az asztalon ránczba fogják s téglázóval betéglázzák.

Bundás ruhát a leánykák viselik négy éves korukig; áll *bundából* és *ruhából* és nem egyéb, mint egy kis hátul gombolós lajbi, mely elöl kötényben folytatódik lefelé. A bunda, mint valami kis hordó, veszi körül a gyermeket: „azért bunda, mert kereken van elöl is, hátul is“. A bundát, kötényt (ruha) és a két vállat a *vízfolyás* nevű varrás köti össze; a bunda és kötény közti vízfolyás alatt van egy két ujj széles ránczolt sáv, a *lapos ráncz* vagy *átakötés*, míg hátul ugyancsak a vízfolyás alatt a bundának három ujjnyi *fodra* van.

Kicsi ruhát kap a gyerek a kicsi fersing elé, ha a gyerekre nem a bundás ruhát adják rá, A kicsi ruha vagyis kötény szélére piros *csipke* van himezve, peremét pedig *aranyujtással* szegik be. Színe a kis gyereknél zöld, anyaga olajos kasmir.

Kis lajbit a fiúcskák viselnek 2—6 éves korukig; ez uj nélküli mellényke, olajos kartonból készül, gatyakötésig ér, elöl selyemsujtásos begombolóval, melynek kötését a *bitykó* és a benne levő gomb jellemzi. Egy—egy kötés három bitykós vagyis három hurokja van. Oldalt a csipő felett a lajbi szegibe gombot varrnak piros selyem zsinórbojttal. A szín piros, sárga vagy kék.

*Férfi ruházat.*¹⁾ A férfi szakált soha sem hord s régen sem hordott. Ma rövid haját visel, s balfelől választja el; a bajuszt ritkán pödrik ki, lenyírják, mert elől nő s csak kicsi véget hagynak neki. Régen hosszú haját viseltek befonva hármasan, két fonatékba.

A fejre *kalap* vagy télen *sapka* jött. A régi formájú puha, gömbölyű, fekete, selymes, széles kalap volt felhajtott karimával; volt színes bársony szalagja, piros zsinórral keresztül kötve elől fényes csattal. A vőlegényi kalapot rendkívüli széles karimája tüntette ki. Ma csak *magyar kalapot* viselnek, mely Tordán készül.²⁾

A *sapka* fehér birkabőrből készült, felhajlott karimával, csak télen viselték; amit ma viselnek, annak formája hosszú hegyes; régen a fülekre lehúzták, most betűrik. Régen még fekete *bőrkuccsmát* is viseltek az öregek.³⁾

A lábon a férfiak régen fekete kordovánbőrből való csizmát viseltek, felül a vége kék selyem zsinórral volt beszegve, elől pedig nagy kék selyem bojt lógott le. A csizma orra hegyes, felhajló, a sarka magas volt, vasból készült saroktartóval; a torokban mind-

¹⁾ A férfiak ruházatáról KÖVÁRY (1854) ezeket írja „a férfiak fekete széles karamú kalapot, mellükön vörösre varrott inget, vörös bojtjal, fehér aba nadrágot s hosszú fekete csizmát viselnek Derékukon a magyar dolmány és mente, vagy ujjatlan ködmön itt is bőrből vagyon.“ Ennyi és nem több! A mellékelt Klimkovics-féle rajzon a férfi ruházatnak, különösen a ködmönnek (tulajdonképen az nem ködmön, se nem mente, hanem csak bőrlajbi) ábrázolása teljesen hibás ugy szabásában, valamint disztelenségében. (Magyar- és Erdélyország képekben. Pest, 1854. III. k. 137. l.) ORBÁN már tüzetesebben foglalkozik a ruházattal, kiírja az az abaposztó nadrágot, csizmát, inget, bőrvet, irhamellényt, ködmönnyel, czendrát kalapot, sapkát, nyakkendőket, amint azt a részleteknél fel fogjuk tüntetni, noha ezen leírások is mind igen rövidke, általánosak. Valentiny-nek a toroczkói népviseletet bemutató rajza ORBÁN könyvében a férfi öltözetből az egy czondrát tünteti fel kellőképp, a többi mind csak részlet és jellem nélküli vázlat. (ORBÁN, Aranyos-zék 216. és 221. l.)

A Vasárnapi Ujságnak MASZÁK Hugó cikkéhez közölt rajzán két toroczkói férfi van ábrázolva; a rajz vázlatos és csak a jobb sarokban ülő rajza jó; a baloldali ép úgy rossz, mint KLIMKOVICH férfi-alakja. (Vasárnapi Ujság 1859. 28. és 29. sz. MASZÁK HUGÓ : A toroczkói völgy.)

Az a kép azonban, mely a Magyarország és Nagyvilág 1874. évi 30. számában egész rövid szöveg kíséretében jelent meg „Toroczkói magyar népviselet“ czímen, a férfi viseletet kitűnően ábrázolja (367. l.)

²⁾ „Fejükön nyárban széles kamarájú, kerek fejű fekete kalapot, télen fehér birkabőrből készült sapkát viselnek.“ ORBÁN, i. h. 221. l.

³⁾ ORBÁNNÁL ezen rendkívül érdekes megjegyzést találok: „templombamenetelkor azonban hosszú fekete kuccsmát, melynek bojtos vége be van tűrve vagy lecsüngtve.“ ORBÁN i. h. 221—222. l.

össze csak három ránkza volt a csizmának. Ma már a férfiak ránkzos modern magyar csizmát viselnek. A régi csizma csak Toroczkón készült, most már sok a tordai bevitel; de még mindig van 20 csizmadia Toroczkón.¹⁾

A férfi egyéb ruházata vagy a házból, mint fehérneműje, vagy a szabómestertől kerül ki. A szabó is, a szűcs is toroczkói mesterember, csak a helyi szükségleteket fedezik, mert a ruházat darabjai olyanok, hogy csak Toroczkón és T.-Szent-Györgyön viselik és más vidék, még Torda sem, állítja elő azokat.

Az alsó testre az alsó nadrágra vagyis a bokáig érő bő magyar *gatyára* a feszes magyar *nadrágot* húzzák; ez kétszer ványolt fehér abaposztóból való, melyet Disznódon, N.-Szeben mellett, készítenek, de itt szabják ki és varrják meg. A nadrágnak elől *eleje* vagy *ellenzője* van, ez be van szegve zöld posztóval, melyet még egy fehér és egy piros *szegés* is követ s mely szegések alul az elő két bevágásának alsó csücskében egy nemzetiszínű *rózsába* csavarodnak össze.²⁾ A nadrág szárán és fenekén körben kétrétű piros posztó van bevarrva, két *huszárzsebe* van, a bokáig ér, de alul mindig a csizmába van dugva; a derékhez *szíjuval* szoritják. A toroczkói nadrág ára 8 frt. Viselik télen-nyáron, ünnepen és munkában egyaránt; csak a szegény nép hord durva szürke daróczból való, de teljesen ugyanazon szabású és varrású nadrágot. A nadrágot a toroczkói szabó készíti, akinek eszközei: az olló, vinkli, czirkli, sing, téglázó, gyűszű, tű, tőspárna és tőfogó, mely utóbbit arra használják, hogy a kemény fehér posztóból vele húzzák ki a tűt. Toroczkón mintegy hét szabó van.

Inget a toroczkói ember gyolcsból, a szegényebb vászonból készít. A régi ingnek nem volt gallérja, csak kötése, fehér gyapotból, a vállon; az ünneplő ing kötése selyemből való, a nyakon az inget selyem és gyapot kötötte össze s lógott róla piros selyemből ökölnyi nagy rózsza; az uj végére fehér csipkét is szoktak kötni. Az ing az ágyékgig ért.³⁾

¹⁾ Viselnek „magas sarkú kordovány csizmát, melynek hegyes orra szintén felkunkorodik, felül pedig kék zsinórba van szegezve, mi az ifjabbaknál elől lecsüngő bojtal végződik.“ ORBÁN, i. h. 221. l.

²⁾ „A fehér abaposztó szűk magyar nadrág oldalt veres szegélylyel, elől zöld veres vitézkötéssel van ékítve.“ ORBÁN, i. h. 221. l. A vitézkötést ORBÁN hibásan alkalmazza a rózsza helyett.

³⁾ „A lobogos ujjú gyolcsingek kézelői szintén selyemmel vannak kinevezve, veressel a házasokénál, fehérrel a ledényekénél.“ ORBÁN, i. h. 221. l.

Az ingre régen az *ujjast* húzták, mely testhez álló, felálló, egyenes gallérú kék kötött ruhadarab volt; ez azonban egészen lemaradt s most fekete vagy sötét posztójú, bársonygallérú *koczkás ujjas* jött divatba, mely, mint a régi, szintén csipőig ér s két zsebe is van.

Az ujjas alatt most már *kis lajbit* (mellényt) is viselnek, noha ritkán, de ez nem tévesztendő össze a *bőrlajbival*

A derékon a torockói férfi piros *bőrövet* viselt, melyből még néhány darab máig is fennmaradt. E bőröv jó tenyérnyi széles (12 cm.); *szíranynyal* (színes bőrszálakkal) van szépen kivarrva s kettős csattal, virágdísszel rózsafarmában, sziv és tulipánt végződéssel elátva. A bőröv két végét két rézpecszekkel (= csattal) kötötték össze. A köznapi bőröven kevesebb, az ünnepin s különösen a vőlegényin sok és gazdag díszítés volt. A bőrövet arra használták fel, hogy a zseb helyett benne tartották a pénzt, bicskát, kovát stb. ¹⁾

Az ujjas fölött a *bőrlajbit* viselik. Bárány bőrből készül testhez álló s a csipőn kissé alul ér s van felálló gallérja rókabőrből. Az egész hófehér s csak egyes részei vannak piros karmazsin bőrcsipkével díszítve. Két zsebét 3—3 kék üveggomb, míg elejét pityke módra fölülről le felé egész sor sűrűn álló kék üveggomb díszíti. 5 bőrgombolója s hozzá a pityke soron belül 5 bőrgombja van. Ujja nincs; hónalja beszegve fehér és piros karmazsin csipkés bőrrel. Az alj díszítése a szegő alatt macskabőr; alsó szélén tenyérnyi (10 cm.) széles írha van kereken rávarrva s ez adja meg az erősséget.

A bőrlajbi zsebében mindig ott volt a *piros olajoskendő*, még pedig a legdrágább darabok egyike.

A *ködmény* ²⁾ abban különbözik a bőrlajbitól, hogy ujjja van, hogy elől a zsebmagasságig macskaprém van rajta, hogy a zsebníylás vonalát is macskabőr díszíti, hogy a pitykés üveggombdisz

¹⁾ Az inget veres bőröv szorítja a derékhoz, a mi a fiataloknál himzett bőrboglárokkal van díszítve.“ ORBÁN, i. h. 221. l.

²⁾ „Erre (az ingre) hosszú fehér írha mellény s végre a rókaprém gallérú ködmény jön; ennek ujjai csak könyökig érnek, hogy a kéz szabad mozgását ne gátolják, különben azt csak télen szokták felöltetni, nyárban mindig panyókára viselik. Ködmény és mellény egyaránt czifrán ki van selyemmel himezve, még pedig a legényeknél veres, a házasoknál kék selyemmel. Gombjai diszkó (carniól, agát stb.) vagy üvegből vannak.“ ORBÁN, i. h. 221. l. Tudtommal veres selyem varrást csak a nők használnak; s a ködmény ujjja könyökön alul ér.

hiányzik, hogy a szár közepéig ér le s hogy az ujjakon is van macskaprém. Hidegben már ennek az ujját is felhuzzák. A ködmennek a bal eleje, amely a begombolásnál a jobb szárny alá jut: *fellenzsér*. A balszárny a fellenzsér vonalában a *brabanter* és *róka* (fekete és fehér) prémmel van díszítve tenyérnyi szélesen. A fehér prém neve *rokatorok*. A gombhurok neve *gombház*. A zseb vízszintes metszésű s úgy a zsebben, mint az ujjakon fehér és fekete prém van. Az *oszoj*-nak közepén van az *aszajvirág*, két oldalán *oldalcsipke*, alul nagy rojttal. A rókaprém a galléron van, melyet a ködmenhez *tarkaszíjú* (piros és fehér) fűz. A bőrgombot és gombházat csak ritkán használják s rendszeren csak a *ködmönre való tarka szíjú* nyakkötővel kötik össze. A zsebnek *zsebfedele* van három gombbal, csak ha ezt kigomlják és felhajtják, lehet a zsebbe nyulni.

A ködmen mellére a két oldalon kék selyemmel kivarrt s teljesen egyforma virágokat követel a toroczkói. A szűcs, hogy ezek egyformaságát biztosítsa, a két előre való virágrészt, nyállal összeragasztja (a víz ugyanis nem fogja), a virágot rárajzolja, akkor két felé választja, a két *előt* a két oldalra rácsirizeli s kék selyemmel finoman kivarrija. A díszítés főrészei ezek: a fellenzsér hosszágában azzal párhuzamosan fut alá a *folyó virág*, ennek felső végén a dísz egyszerűen *duplázva van*, közepéhez csatlakozik a *nagy virág*, aljához a *két szegibe való virág*. Hasonló kivarrás a zsebfellett vagyis a *zsebczifra* egészíti ki a díszítést.

A bőrlajbin és ködmonön alkalmazott rókatoroknak divatba jövéséről ezt mondja a toroczkói népmese: A Remete nevű határ részben egy ember egy rókát fogott a farkánál fogva, a róka az embert elhúzta a falúig, de ott már nem bírta tovább a róka, hát, hogy meneküljön, kiugrott a bőrből; az ember aztán, ha már a róka megszökött, legalább a bőrt használta fel rókatoroknak.

A toroczkói bőrlajbit, ködmönt, valamint a női viselet hasonló darabjait a toroczkói szőcsök, kiknek ez specialitásuk, készítik; e ruhadarabot sehol másutt az országban *ily formában és díszszel* nem használják, nem csinálják s így a toroczkói szőcsök — noha csak hatan vannak — Toroczkó egyik legsajátosabb iparát űzik. Itt a helye tehát, hogy röviden leírjuk foglalkozásukat s eszközeiket.

A szőcs megveszi a báránybőrt, beáztatja cseberbe vagy kádba két napra, majd a patakon kimossa *meghúsolja* vagyis a zsirt s levet jól *kifeji* belőle, aztán a *csávába, készületbe* (fakád)

teszi s minden 10 drbra egy ó-kupa sót $1\frac{1}{2}$ véka korpát és vizet önt, abba téve a bőroket, két héten át naponta kétszer forgatja ; két hét múlva kicsapdossa, a levegőn kiszáraitja s mikor gunyát akar készíteni, kiványolja, megnyírkolja, kipuhítja *czorholóval*. A czorholónak *kengyele*, *fogója* és *czorholója* van. A ványolás ugy történik, hogy a bőrt kötélre felakasztja, a balkézzeel a végét megfogja, aztán jobb lábát a czorholó kengyelébe teszi, jobb kezével a nyelet fogja, s a bőrt a patkó alakú részben addig ványolja, mig meg nem puhul. A bőr megszáradt részeit alabráston és korpa keverékével bedörzsöli, a *kaszával* kiszineli, ugy hogy fehér lesz. 24 órára a pinczébe teszi a bőrt, hogy az tökéletesen felpuhuljon, felhossa, *kilémeli*, vagyis minden ránczot kivesz belőle, mire olyan, mint a tiszta sima papiros, ujból kiszáraitja s akkor felszabja. Most az emberről mértéket vesz $1\frac{1}{2}$ singes ruddal, csakis a hosszát méri meg (a hüvelyk neve : perczentés) a többit fejből csinálja meg. Aztán kirakja az egyes darabokat virágokkal s kivarrja, Eszközei : *török*, amin a gombot facsarják, a *paprika* vagy karmazsin juggató, amivel jukat vág a karmazsinon a *mustával*, mely utóbbival különben mindent, bőrt, irhát, stb. döngöt. *Tőfenő* (tőhegyesítő), mely két részből, a szoritóból és kőből áll ; a szoritóba jön a tő s azzal hozzáfeni a kőhöz. Három *ollója* van, *gyapjunyiró*, *virág- és csipkevágó*, melyek egymástól csak nagyságban különböznek. *Szabókés*. *Csiriztartó*. A *lámpát* az asztalra teszi s elejébe állítja a fel-függesztett s vízzel telt *gömbüveget*, úgy, hogy a láng sugarai a térdére esnek, amin dolgozik s így a fény a szemet nem rontja, ellenben a munkát megvilágítja. Háromlábú alacsony *kerekszék*. *Tüspárna*. Tő van háromélű és pedig : 1, 4, 5, 7, 8 számúak, 3, 2 nincs használatban. Mindenre van bőrből kivágott *formája* : ködmenoszajra, kis és nagy virágra, oldalsipkére. Van külön erszény forma a *punga* részére, mely két darabból áll ; a punga feneke különben épen akkora, mint a musta feneke ; van a zseb-czifránaki s külön formája, meg szegibe való forma. Formák vannak külön felnőttek, külön gyermekek számára. A bőrt, ha husolják a ráára feszítik ; a rókaráma három darabból áll s a ki nem hasított kereken lehuzott rókabőrt ráhuzzák. — *Műhelypad*, min az asztal és kerekszék áll ; fiókja is van. A selymet a *selyemtartó fán* (végén bőrlemezekkel) s ezt posztó tokkban tartják, hogy meg ne porosodjék. — *Gombfejező*, melynek jukába a kész bőr gombot nyelénél fogva bedugja s a mustával belapítja. — *Viasz*, melyet öntéskor irhaszijura függesztenek fel, hogy el ne veszítsék.

A férfi ruházatnak ezekután még csak egy darabját kell leir-nunk a czondrát.

A *czondrát* ¹⁾ a legény csak vásár- és ünnepnapon veszi ma-gára. Ez ősi viselet s így maradt fel máig. Nyakba vetik, az ujját soha sem használják, még a vőlegény se, aki ha templomba megy, ezt veszi magára, addig míg vőlegény nem lesz, nem is viseli. Templomba menetkor mindig felvették, temetésre pedig ebben te-mették el az embert. A nők czondrát nem viselnek.

A czondrának van *eleje*, melyből a jobbelő munkásabb, vagyis czifrább mint a bal, van *hátulja*, alúl oldalt a mellső és hátsó rész közt ékformában van az *oszoly*, amely a czondrának a bőségét adja meg mindkét oldalról. A honalj alatti toldás a *pálha*, ami a mellben adja meg a kellő bőséget; van a czondrának még két *ujja* amit soha fel nem ölt és egyenesen felálló *galléra*.

A gallér teteje szegve van ötsoros fehér, piros, sárga, kék, zöld posztóval, hátsó részének közepén pedig ugyanazon színű posztók-ból csavart rózsza áll ki. A gallér alja vagyis az összevarrása ismét az említett színű posztókkal történik. A gallért két oldalt szép köves *kapocs* díszíti s a két kapcsot selyem zsinorból való *kötő* fűzi össze.

A jobbelőt tulajdonkép egy *szegés* választja el a czondrától. A szegéstől mintegy 3 ujjnyira a gallértól a czondra fele hosszáig egy 3 ujj széles sáv fut le, melynek részei két oldalt a színes posztókoczkákból álló *töpörtő sor*, ezek közt egy-egy sor piros *posztócsipke*, melyeket végül közepén nemzeti színű csavart *sodrás* választ el egymástól. A sodrás két végére és közepére különböző színű posztószálakból álló három *rózsza* van varrva. Hasonló három-soros és három elemű dísz (tepertő, csipke, sodrás) veszi körül az $\frac{1}{4}$ körszelet alakú zsebet, csak hogy annak csipkéje a sodrás min-denik oldalán *duplasoros*. A zseb alsó végén a *sarkantyú-díszítés*, felső szögletében a tulipán díszítés van ismét u. a. elemekből. A mezőket, p. o. a zsebszerű piros mezőt, lapos csipkés rózsák dí-szítik, melyek köralakú s felfelé folyton kissebedő posztó lapok concentrikus egymásra varrásaiból állanak.

Az oszójnál ismét van sodrás, három bojttal, alatta fehér pi-ros sárga zöld kék szegéssel, azután jön durva fehér czérnával

¹⁾ „Templomba a férfiak ködmöny helyett — vagy télen a felett — a pa-nyokára viselt fekete czondrát hordják. Ez az aranyosszéki székely zekék mintájára van készítve, csak hogy amazokénál jóval díszesebben van elől és az oldalpál-háknál (betoldás) kihimezve, sárga, veres de leginkább nemzeti színű hárászszal.“
ORBÁN, i. h. 221. l.

egy ujjnyi rész összevarrása, hogy az oszoly mereven álljon s legbelől megint tepertő. Az oszój másik szélében van a zseb mindkét oldalon, melynek nyílása felett háromszögletes rész van kivarrrva, átlogójával a zseb szélén, kék mezővel s u. a. tepertős csipkés elemekkel diszitve, három bojtjal, csucsán szives diszitással. A balelő teljesen azonos a jobbelővel, csakhogy a zsebformájú pótlék nincs meg. Az ujján is van beszegett kék diszítés. A czondra fekete, mindig a legdurvább ruha, s a toroczkai nem büszke reá. Ára 15 frt.

*Női ruházat.*¹⁾ A kis lányok a haját közepén ketté választva 4—5 éves korukig 4 fonatékban, azontúl 2 fonatékban viselik; így viselik a nagy lányok is, meg az asszonyok is, s ezt rakják *csomóra*. A leányok, még a legkisebbek sem, soha sem járnak

¹⁾ A női ruházatot KÖVÁRY írta le először (1854) így: „A leány ünnepnapokon pártát hord fején, mi kövektől, boglároktól fénylik, miről hátára selyem szalagesoportozat kigyózik alá. Fülbevalót nem visel, válláról kis palást lóg alá, mi széles csonttal (?) van nyakába akasztva. Keblét selyemmel vörös- és feketére gazdagon kivarrott ing fűdi. Elül sárga selyem kötéssel szegélyezett zöld posztó köténykét hord. Övből tarka zsebkendő leng alá. Legalól apró lapos ránczokba szedett fehér rokolya vagy szoknya van. Lábukon hegyes orrú piros csizma. Az első éves nők már elvetik a pártát, ingök érezzel van sárgára varrva, mit tizenkét hó mulva ládára raknak. Egyébiránt a nők fejkötő helyett patyolat szövettel borítják fejüket, a zöld kötényt más színnel cserélik fel; s vállukon rókatorkos bőrkaczagány.“ Ime Magyarország leggazdagabb costume-jének legszükszavúbb leírása! mely azonkívül a mellékletül adott s KLIMKOVICH-tól készített képnek is nem egy pontban ellentmond, s melyben a ruhadarabok egyetlen toroczkói népies elnevezése sincs meg! Szerencsére KLIMKOVICH színezett képe a női ruházatra nézve meglehetősen hű és jó.

ORBÁN Balázs (i. h. 221. l.) ugyan röviden, de sokkal alaposabban írja le (1871) a gazdag costumeöt. Ő a következő női ruhadarabokat írja le egész röviden: sipujas ing, islagos ing, fekete és veres kösnös felsing, fűző, zsinóröv, csipkés ruha, övbevaló, muszuly, párta, színes csizma, mente, posztó, mellrevaló, garázna, palást. Mit ír ezekről ORBÁN, az egyes tételeknél külön ismertetjük. Az ORBÁN közlötté rajz (VALENTINY JÁNOS) eléggé megfelel a valónak, de részletekre nem terjeszkedik ki.

Hasonlóan vázlatzerű a női ruházatra nézve az a rajz is, melyet a Vasárnapi Ujság MASZÁK HUGÓnak „A toroczkói völgy“ című cikkéhez közöl, mely rajzban a részleteket csak az ismeri fel, ki e ruházatot teljesen ismeri. (Vasárnapi Ujság 1859. 28. és 29. szám.) MASZÁK HUGÓ a ruházatról azonban csak annyit ír, hogy százos. (i. h. 342. l.)

Egyetlen oly megjelent képet ismerek, mely kitünő hiven mutatja be a toroczkói női costumeöt, s ez a „Magyarország és Nagyvilág 1874. kötetében a 30. számában a 367. lapon jelent meg. A képhez irt rövid szöveg azonban ujságírói felületesség kiáltó példaképe: „Az öltözékek formája az ősmagyar és a keleti szabás kellemes vegyülékét mutatja.“ (i. h. 368. l.)

hajadonfővel, mindig keszkenővel. A *fonatékot* olykoron kereken feltekerik a fejre, felől *galanddal* lekötik, hogy a homloktájáról a szembe ne hulljon a haj. A fonatékba a gyerekeknél *hajfonyót*, a nagy lányoknál *szalagot* fonnak bele.

A felnőtt leányok ékessége a *párta*,¹⁾ mely tulajdonkép nem más, mint a szász lányok által is viselt magas kürtős párta alacsonyabb kiadása. A párta jó tenyér széles *papondékli abroncs*, mely belül piros *klottal*, kívül fekete bársonnyal van bevonva; a fekete bársony pedig gazdag arany csipkével egész szélességében kivarrrva. Hátral 19—23 párta pántlika van, melyek $\frac{3}{4}$ sing hosszúak, 4 ujj szélesek, gazdag selyemhímzésűek és varrásúak; ahány pántlika, annyi féle.²⁾ Hátral a pártának selyem *füdzője* van. A párta magas, egyenes, minden gombok, rózsák stb. nélkül. A füdző két peremén *islogsor* vonul be. A párta 40—80 frt s csak a selyem csipke 18 frt rajta. Az alsó peremre is islog gombostűvel *rakólik le*. A szalagok száma mindig páratlan. Belül még egy haránt pántlika *béllés* jön, hogy a hajtól a pántlikák töve be ne piszkolódják. Kontyoláskor a korona elvész, hanem ráhúzzák a tarka főköttöt s a pánlikákat leoldva — mert az a pártára rá van kötözve, — a *tarka főköttöre* alul felkötik. A tarka főköttő fekete selyem, fehér gyapottal kivarrrva.

A menyecskek *fátyolt* viselnek. A fátyol a tarka főköttöre jön rá;³⁾ a menyecske azt két felől ránczba szedi, három tővel minden oldalon három *bugyra*; ezt a feltűzést nevezik *lobogónak*. Ha sima fekete főköttöre teszik, akkor simán viselik a fátyolt. Ilyenkor a fátyol egyik végét elől a nyakon át csavarja s a váll felett fel a fejre teszi, a szélét a kettőnek összeszúrja, hogy ne bomoljék ki, s hogy a két füle egyenlő hosszan nyúlják hátral le a térdig.

Az asszonyok sárgarézből való *kontyot* (a hajcsomót nem nevezik kontynak, hanem csakis a meret) viselnek, melynek a hajba eső

¹⁾ „Ezek közé szokták a mátká csokrot is illeszteni, melyet az elmátások-dott leány vőlegényétől eljegyzése alkalmával kap.“ ORBÁN i. h. 221. l.

²⁾ ORBÁN ezt írja róla: „Az asszonyok fejkön sima fekete főköttöt viselnek, melyre nagyon vékony fátyolkendőt kötnek, még pedig nagyon festőileg felillesztve.“ i. h. 221. l.

³⁾ ORBÁN: „az arany paszománttal borított 4 hüvelyk széles pártaról... hátral sűrűn egymás mellé tűzött aranyvirágokkal ékes antik szallagesokrok csüngnek alá.“ i. h. 221. l. KÖVÁRY szövege ezt mondja: „pártát hord fején, mi kövektől, boglároktól fénylik“; KLIMKOVICH-nak a szöveghez mellékelt képcn kövek és boglárok nyoma sincs. És ez az igaz! A torozckói pártát nem diszítették kövek és boglárokkal.

része vastag czérnával, sűrűn van betekerve. A haját csomóba szedik, hátul a tarkó felett a karikára oly módon erősítik, hogy a konty $\frac{2}{3}$ -része hátul fel és a hajból kiáll; a hajcsomó alól galand megy fel előre a homlokra, mely ott lenyomja a haját. Az így megkontyolt fejre huzzák a fekete *plot-* vagy *atlaszból* való főkötőt, mely a kontykarikát is letakarja s melyet ugyancsak hátul a hajcsomó alatt kötnek meg a kontykarikára.¹⁾ A főkötőt elől még külön fekete atlaszból való szalag köti le, melynek kötőjét ugyancsak hátul a kontyra kötik. Ugy ennek, mint a főkötőnek szalagja sokkal hosszabb, mint a mennyi elég lenne p. o. a csokorkötésre.

A nők *piros csizmát* viselnek. Régen a női csizma szimpla volt, egy egész kecskebőrből került ki, felért az ágyépig s csak a felhúzás után szedte ránczba az asszony a boka és térd közt.²⁾

A toroczkói asszony *islagos inget* visel; az islagok vagyis az apró kerek 3—4 mm. átmérőjű sárga réz lemezek a vállon harántul és a vállból a kar hosszában nyulnak le a kezelőig, amely szintén islagos.³⁾

Van aztán *himes sipujjas ing*. Ezt az jellemzi, hogy a hol az új bősege megszőkül, egy 3—4 ujjnyi sip vagyis vászon vagy gyolcs féle kezelő következik még, melynek úgy a bőrészszel érintkező felső, mint az alsó széle vastagon ki van varrva veres vagy fekete varrottással és gyöngyökkel.⁴⁾

A szoknyák közül legegyszerűbb a *muszuj*.⁵⁾ Ez kék karton vagy kasmir szoknya, elől hasitékkal és kötővel, hátul két ujjnyi lapos ráncz átakötéssel, mit *farhámna*k neveznek, a laposráncz felett piros gallérral. A szoknya a laposráncz alatt is végig van ránczolva. A muszuj színe világos-kék vagy setét-kék, setét-barna.

¹⁾ A kontykarika használata magyarázza meg ORBÁN ezen sorait: „Hétköznap a nők fejükre színes kendőt tűznek, mit sajáttságos modorbán tudnak a nyak hátulsó részén egybekötöni.“ i. h. 221. l.

²⁾ Nevezik szíves csizmának is: „neve onnan ered, hogy fejbőre szívidomulag van kimetszve, mit egy másik toldalék darab egészít ki; mely szabástól talp és a csizma hegyes orra felkunkorodik.“ ORBÁN, i. h. 221. l.

³⁾ „Az islagos ing himzés helyett a keleten is divatos apró érclemezekkel (islang) van a vállszegély és kezelnél kiczifrázva. Az islagos inget menyegzőjőktől számított egy évig viselik a fiatal asszonyok, azután azok ládában a mézes hónapok emlékére tétetnek el.“ ORBÁN, Aranyosszék, 220. l. jegyzet. KŐVÁRY L. Toroczkó, (Magyar és Erdély ország képekben III. k. Pest, 1854.) 137. l.

⁴⁾ ORBÁN, i. h. 220. l.

⁵⁾ ORBÁN ennyit ír róla „hétköznap asszony és leány egyaránt sűrűn redőzött kék perkal felsinget visel, minck muszuly a neve.“ i. h. 221. l.

A *fehér fersing* tiszta fehér végig beránczozott szoknya, melyet itt azonban többnyire csak alsó szoknyának hordanak. ¹⁾

A *kösnnyős fersing* a himes sipujjas vagy az íslagos ingre jön rá; két részből áll a *fersingből*, mely teljesen azonos a most leirt fehér fersinggel és a *kösnnyőből*, mely teljesen megfelel a német nadrágtartó (Hosentrager)-nak; ²⁾ a vállon van átvetve, két vége a fersinghez varrva elől is, hátul is; színe fekete s piros *hárászszal, szátvonással*, 3 ujjnyi szélességben kivarrrva. A kösnnyő mellső és hátsó részét két oldalt vízszintes *galandok* kötik össze s ez felel meg a női fűzők szalagja szerepének, itt szorítja össze magát a lány, ha karcsú akar lenni, s itt eresztí ki az asszony, ha hízik. Hátul a két kösnnyő közti a gyolcs szépen be van ránczolva.

Elől a két kösnnyő közt haránt irányban van a *fűdző*, ³⁾ mely zöld atlac alapon selyemmel van varrva, aranysujtás szegélylyel íslagokkal. Ezt kapcsokkal fűzik a kösnnyőhöz.

A fűdző alatt az ingmejre fektetve nyúlik hosszában a *mejrevaló*, mely jó tenyérynai széles piros klot, fekete csipkével s hímezve gazdagon, s mely a kösnnyők közt a nyaktól a ruhakötésig nyúlik s papír és gyolcs van benne, hogy keményen tarthasson s meg ne törjék.

A nyakban, hogy a vállakat s a kösnnyős fersing felső részeit eltakarja, a gallér szerű *fodrot* kapcsolják, mely alul-felül s egész szegélyében *hallánnás* csipkével van díszítve fekete selyemből vagy hárászából; elején két *bros* kapcsolja össze, de ezek közt van egy harmadik brosz is, melytől 5 ujjnyi hosszú pántlika lóg le kék selyemből s virágokkal ékesen.

A szoknya — *muszuj* vagy *fersing* — előtt mindig kötényt azaz: *ruhát* viselnek. Így *bársonyruhát* csak fehér fersinggel és kék vállas sipujjas inggel viselnek. A *selyemruhát* muszujjal is viselik, ha rossz az idő. A posztó *varrottasruhát*⁴⁾ asszonyok és menyecskék viselik; van sötétzöld és fekete; széle hurkosan varrott lapos selyem zsinórral; két szegibe 7—15 *makkja* van; felső széle gallérozva van *laposránczczal* s három *átakötéssel*; alsó szegélyén fehér

¹⁾ Ez a KÖVÁRY (i. h. 137. l.) fehér rokolya- vagy szoknyája.

²⁾ „A tiroliak modorában a mellén kétfelől felmegy és a hátul egymást keresztezve le s úgy elől mint hátul a sűrű ránczba szedett felsinghez van erősítve.“ ORBÁN i. h. 221. l.

³⁾ ORBÁN (i. h. 221. l.) különösen ezek szingazdagságát s a díszítések alakbeli változatosságát emeli ki.

⁴⁾ ORBÁN csipkés ruhának írja ezeket. i. h. 221. l.

fonallal a tulajdonos nevét és a készítés évszámát is kivarrják; csak ünnepnapon veszik fel, úgy télen, mint nyáron.

A leányok s menyecskék derekát a *sinóröv* övedzi körül; ez szőrzsínórok complexuma, végig bekötve, gyolccsal megbélelve, elől csattal. Két oldalt nyulik le a piros-zöld, kék-piros vagy fehér *sinóröv bojtja*, mely ezüst bojtban végződik a ruha (kötény) alján.¹⁾

A csipkés ruhához tartozik az *öbe* (= *öbbe*) *való*,²⁾ mely piros, kék, zöld, sárga selyemkendő, melyet középen átló irányában kétrét behajtva, szemben fekvő két csücskénél fogva elől az övbe tűznek.

A *mejjre való* (me'revaló)³⁾ a felső test öltönydarabjainak egyike fehér bársonybőrből, nők s nem a szücsök készítik, lányok asszonyok mind viselik; ujja nincs, baloldalt s a ballválon kapcsolatokkal kapcsolódik. Elöl is, hátul is zöld selyem vagy posztó van beléje varrva, gazdag piros zsinórozással. Jobb oldalán a posztóig menő hasítóka, *füle* van.

A *garázna* ujjatlan mente, melyet a gyermekes asszonyok viselnek kisdedeik hordozására.⁴⁾

Az *ujjas* a férfiéhoz nagyon hasonlít; köldökig érő, koczkás moldonból készülő, gallértalan, elől gombolós, s kék vagy fekete bársonnyal körülszegett kabátka féle, melyben a deréknek nincs karcsú állása, mert az egész egyben van végig. Mindenféle nőnemű viseli.

A *mente*: felálló gallérú, ujjas, testhez nem álló, bő, báránybőr-mente, mindig s minden korban fekete vagy szederjes posztóval bevarrva s aranyszálakkal vegyített kék sinórozással és gombokkal. Csak templomba s télen viselik, nyáron csak urvacsorakor.⁵⁾ A zsebe fehér báránybőr négyszögekkel van maszkirozva. Jobboldalon pitykesor alakjában kék gombbal van fele kivarrva. Brosz-tökökkel kapcsolják össze. Aszajában *szarkaláb* nevű bojt van. Nyak-

¹⁾ ORBÁN szerint (a hatvanas években) „némelyek a zsinóröv helyett a szászoknál divatos boglár öveket is használnák;“ i. h. 221. l. — Én ilyeneket nem találtam. KÖVÁRY i. h. 137. l. csak övet említ.

²⁾ ORBÁN, i. h. 221. l. KÖVÁRY (i. h. 137, l.) az övbe való nagy kendőt csak tarka zsebkendőnek nevezi!!!

³⁾ „Ez világos zöld posztóból készült, fehér báránybőrrel prémelt, oldalt gombolódó hosszú mellény. ORBÁN, i. h. 221. l.

⁴⁾ ORBÁN, i. h. 221. l.

⁵⁾ ORBÁN (i. h. 221. l.) erről ugyanazt mondja, amit én csak a palástnál tapasztaltam: „kezdő ima alatt a nők e mente egyik szárnyát ajkuk elibe szokták vonni.“

ban két sor, egyebütt egész körül egy sor sinór (kék selyem) szegi körül a posztóját. Az ujjba soha se dugják be a kart.

Bunda; ami a férfinál a lajbi, az a nőnél a bunda, szabása, alakja, részei, díszítései egy azok, csak a himzése veres a kék helyett, s a nő sejmcs bunda rajzából a kutyargó elem hiányzik.

Ködmön: a férfiéval teljesen azonos.

A *palást* félczombig érő gallértalan, ujjtalan, bő végig szép ránczokba szedett palást kék vagy fekete posztóból, mely nyakban és elől a szegélyben 4 ujjnyi széles mustrán zöld bársonnyal van beszegve.¹⁾ Alul körül nincs zöld bársony szegélye. Kapcsolója nincs, hanem alul két oldalt a palást belső felületén van két kötő (felül a jobboldalon is van egy), hogy bele dugják a kezét s úgy tartás össze. Pártához és 1—2 éves menyecskek fátyolhoz viselik, mikor a templomba mennek, de csak nyáron mikor kizöldül a bükk. Az asszonyok mikor a templomba lépnek s helyükre mennek, leülés előtt a keszkenőbe temetik az arcukat, rövid imát mondanak; aki palástba jön, a palástot vonja arcza elé. Ezt azonban olykor-olykor a nevetés és illetlen viselkedés elpalástolására is felhasználják.

A ruhához, a fodorhoz való *csipke* készítéséről kell még néhány szót mondanunk, amennyiben ez Toroczkón készül. Készítik vagy hatan aszonyok, de oly kapósak ezek a csipkék, hogy az oláhok szerte viszik a hegyekbe. Így juthattak el a Kalotaszegre is, ahol pedig készítési módjuk ismeretlen. A kötőpárna fűrészporral vagy korpával töltött kék vászon golyó, melyet ráállítanak a szita-kéregből álló karikára, a kötőpárnára rátűzdelik a fehér papirból készült csipkeformát, mely csak a csipke szélességét adja meg. A fonalat, hárász, selyem vagy fejtő, letűzik gombostűvel s a kötést a *batyikók*-kal végzik. A hárászt a batyikóra ráurkolják s mikor kötnek, a fonat mind *suhad lejebb*. A batyikó szilvafából van. Az oly kezdő munkát, ami még ügyetlen s nem elég szabályos munka *tajdalék*-nak nevezik.

A főbb csipkeformák, melyeket Toroczkón készítenek a következők: 1) *Sarok*: a felső része a *lánnája* három tűvel, az *alja* kettővel készül; kell hozzá 12 batyikó; anyaga hárász; használják a kicsi gyermekek bóbítás fejkötőjének szélére és a kis fiúk lo-

¹⁾ ORBÁN, i. h. 221. l. „ez egy nagyon sűrű redőkbe szedett fekete rásából készült gallér-köpeny, mely zöld vagy más színű bársony szegélyzettel van díszítve.“

bogós ingének ujja szélébe; singjének ára 7 kr. — 2) *Lánnátlan sarok*, ugyanolyan mint a sarok, csakhogy lána nincs benne; teteje két tűre megy s 8 hatyikó kell hozzá; singje 4 kr. — 3) *Csavargó*; Toroczkón nem használják, hanem csak készítik, még pedig Kalotaszeg számára, ahol csipke mellé varrják; egy-egy tűre 8 batyikóval megy; singje 4 kr. — 4) *Alj*; oláh nők viselik ingszélre; a teteje egy, az ujja egy tűvel, összesen nyolcz batyikóval készül; singje 4 kr. — 5) *Kéllánnás*; oláh nőknek ingre; a teteje öt, a makkjai egy, az alja egy tűvel, összesen 14 batyikóval készül: singje 10 kr. Ezen öt forma anyaga fejtő is meg hárász is lehet, legtöbbször piros, néha sötétkék és fekete. — 6) *Ökörhugyas* 24 batyikóval, és 7) *Csavargós* 25 batyikóval fejr fejtőből készül. Toroczkói helyi használatra készül a 8) *fodorra való csipke*, melynek hat lánnás teteje 9 tűvel, makkja két tűvel, 1 lánnás alja 3 tűvel készül, még pedig selyemből, kötényre pirosan, ruhára feketén, összesen 25 batyikóval; singje 1 frt 50 kr.; valamint a 9) kötényre való alj, melynek szélesebb fele 4 tűvel, kisebb fele két tűvel, összesen 24 batyikóval készül; a fodorra való csipkével mindig együtt használják, hogy ezt szélesítsék vele; singje 1 frt 50 kr.

A pungát már a szőcsmesterségnél leirtuk. Kis köstök formájú két darabból össze varrt erszény az, melyet néha selyemmel igen gazdagon feldíszítenek s melyet pénztárczának használnak. Innen aztán az olyanra, aki kevés vagyonnal nagy fényt üzött s cifra ruhában kényeskedett, szokták mondani:

Selymes punga, dupla szőcs,
Nincsen benne, amit költs!

III. Táplálkozás.

Az aranyosszéki ember télen kétszer eszik napjában u. m. délelőtt 10-kor *ebédet* és este 1 $\frac{1}{2}$ 6-kor *vacsorát*; nyáron, ha nincs munka, napjában háromszor eszik, reggel 7 órakor ebédet, déli 12 órakor *délebbédet*, este 8 órakor *vacsorát*; ha munkában van, négyszer eszik, reggel 6-kor *frustukot* 12 órakor *délebbédet*, délután 5-kor *ozsonnát* és este 8-kor *vacsorát*. Frustuk az, amit munkába menéskor a mezőre visz. („Csak annyi munkám maradt, hogy frustukra elvégezem.”)

Télen az aranyosszéki általában több húst eszik, mint nyáron, mert minden ember — Kövenden még a legszegényebb cigány is — disznót öl, ebből aztán a család mindent elfogyaszt, csak a négy lábát és a szalonnáját hagyják meg. A négy sódart

kapálás- és kaszáláskor eszik meg s ez oly ősi szokás, amit mindig megtartanak.

Nagyobb lakmározások csak ünnepnapokon vannak. Marhahúst hetenkint egyszer, vasárnap esznek; ezenkívül azonban sok bárány-, juhust és majorságot fogyasztanak. Akinek juha van, az egy szopó bárányt tartogat pünkösdig, akkor leöli s a család patriarchalis ebéden elkölti. *Vasárnap* általán inkább hús és süteményféléket esznek. — *Szent-Márton napkor*, mikor a must ujjorrá megfordult, s mikor a földműves ember arra az évre minden gazdasági dolgát elvégezte, megölik a *Szt-Márton lúdját*, behívják a jó komát s együtt nagyot esznek. (A kövendiek ráfogják a bágyoniakra, hogy akinek Bágyonban erre a napra nincsen lúdja, hát — lop). *Szt-Mihály napján*, az unitariusok főünnepén mindig kalácsot sütnék. *Hushagyó kedden* minden családnál, hol szűkebb, hol tágabb körben összejönnek a rokonok, atyafiak, sütemény, hús és bor mellett mulatnak. Ekkor mondják, hogy: megy el a hó, mert megérezte a pánkó szagát (tavaszodik). A *névnapot* megülik, a *születésnapot* nem.

Nevezetes gazdasági ünnep még a *disznótor*; a mely háznál disznóölés van, onnan az nap a gyerek nem megy iskolába. A disznótornak két része van; az egyik az ölés, amikor ott van a *disznó ölö koma*, mert maga a gazda soha sem öli meg a maga disznáját; a disznó ölö komával költik el a *korhely levest*, mely áll a disznónak káposztalében főtt torka husából és agyvelejéből, a másik rész a töltés, melyet az ölés után már a koma nélkül a családbeliek végeznek, s melyet aztán nagy családi vacsorával, borozással és pálinkázással végeznek be.

Rendes étkezésben a frustuk áll *túrós puiszkából*; sokan *kávésznek* már, amit persze a cikória bánja. Az ebéd télen húsos, tepertős vagy zsiros, nyáron túrós vagy tejes puiszkából áll. A délebedre *levet* esznek, ami hetenkint kétszer vagy háromszor hússal, máskor *árván* van főzve. Ozsonnára száraz kenyeret esznek pálinkával vagy vízzel. A vacsora leves ételből vagy puiszkából áll.

Ital dolgában napszámos ember a dolog súlya szerint 3—4-szer naponta kap féldecit *pálinkát* és így összesen két decit. Csak munkában isszák a pálinkát, még pedig minél több a munka, annál többet fogyasztanak, ellenben télen alig fogyasztják.

Az alábbi sorokban összeállítom az aranyosszéki konyha főeledeleit, azok készítési módjának rövid ismertetésével, megjelölve egyszersmind, megvan-e az illető étel a Kalotaszegen is.

Csigás; leves csigatésztával, benne a vele főtt marhahussal. (Kalotaszeg.)

Laskalé; húsleves laskatésztával, árván is, hússal is. (Kalotaszeg.)

Szabogallér; a laskát kinyújtják, szalonnából zsírt olvasztanak, azzal megöntözik a kinyújtott laskatésztát, melyet aztán három uj szélesen összehajtogatnak, czipfázóval szegelletre kivágják és sósvízbe befőzik.

Reszelt tészta leves; húsleves reszelt tésztával; van árván is.

Koczkás; apró koczkára vágott laskaleves.

Rátottáslé; négy tojásból kemény pupos rántottát csinálnak úgy, hogy a lábas alá és fölé szemet raknak, egy fazék vizet felhabarnak eczettel és liszttel, aztán tejfelt tesznek belé és borsot s a rántottát rátöltik.

Köménymagleves; köménymagból. (Kalotaszegen köméndlé.)

Hagymalé (régén vetricze, toroczkóiasan vedricze); zsírban kirántott hagymát forró vízbe habarnak. (Kalotaszegen hagymáslé.)

Tébelaska (tejbelaska); tejből megfőtt laska.

Fokhagymás czibre (Kalotaszegen czibere); forró vizet liszthabarákkal felsűritik, fokhagymát aprítanak belé, megtejelezik s aztán kenyéret aprítanak alája. Csinálják bőjtösen vagy árván, azaz zsír és rántás nélkül.

Szilva czibere; nyers szilvát forralnak fel czibreszűrőn, (Kalotaszegen lyukas ráton) keresztültörrik s a tálba aprított kenyérré rátöltik

Pityókalé; megapritott pityókára forró vizet töltenek, petrezselem gyökeret és levelet tesznek belé, berántják, s tetszés szerint savanyún vagy édesen tálalják fel.

Kaszáslé vagy zsupa vagy tárkonyos is; ugyanaz, mint az egreses, csakhog fokhagymával.

Zöld v. szemes fuszujka (Kalotaszegen fuszujkalé); zölden is szemesen is savanyún berántott bableves.

Almás (Kalotaszegen almásétel); berbécsbhúst megfőzik, almát koczkára aprítanak hozzá, vele megsavanyítják, habarással felsűritik s petrezselyem levelet téve belé, feltálalják.

Mosgyé (Kalotaszegen musgyé); megtörött fokhagymára sósczetet töltenek s azt mártogatják puliszkával vagy kenyérral.

Töltött káposzta; van téli és nyári; a nyári neve *lutykos káposzta*.

Tört borsó. Tokány. Kocsonya. Rántotta. Gulyás hus. (Mind-

ezeket az egész országban így nevezik.) Régen főztek *tejben köleskását*, most darált törökbuzakását szoktak csinálni.

Egreses; disznó,- marha,- juh- vagy majorsághús egressel főzve.

Olajos csik; sósvizvel meggyurt tésztát egy egész szitabéllel hosszúra kisodornak, sósvizben megfőzik, leszűrik, cukorral vagy olajjal behintik. Ma már nem csinálják, de régen „nagyépenteen örökkéig csináltuk“.

Kalács; tiszta vízzel vagy tejjel habart lisztbe kavarnak fahajat, szegfűborsot, tojást, vaját, cukrot megsütik, sütés után megkenik szalonna felsővel, beleteszik tekenyőbe, letakarják s ott puhul meg egy óra alatt. Ugyanily anyagból készül a *kiürtös kalács*, csakhogy felcsavarják a kürtös fára s folyton zsirozva forgatják.

Pánkó vagy *langalló*; az alföldi lángos, melyet kivágott darabokkal még czifráznak is. A laskapánkó tojásos, tejeles, poronyos tészta. *Poharas pánkó*, amit pohárral vágnak ki.

Domika; turóval lehintett kenyér aprítékra forró sós vizet öntenek. Csak régen ették, ma már nem, — kényességből, mert parasztosnak tartják.

Bálmos; juhtej tejfelébe málélisztet főznek, míg az zsirt ereszt.

Ha a lét zsír nélkül készítik, *bőtös* vagy *bőjtös* lének nevezik; az olyan leves pedig, melyben leves nem fő, *árva* leves. Általános eledel a kenyér és puiszka (puliszka), mely utóbbi turóval vagy tejjel leöntött kukoricza lisztből készül.

A gyerekek szeretik a *patogatott kukoricát*, amit, ha kipattant, *kakas*-nak, ha ki nem pattant *tyuk*-nak vagy *pulyká*-nak neveznek. („Kakast csáttam, pujka lett egy része.“)

Aszalt gyümölcs; kemenczében szárított alma körte, fuszujka, egres, veres szőlő, paradicsom. (Itt nem ismerik a kalotaszegi *visa* nevet.) *Bagolytüdő*; megaszalt vaczkor bőjtösen megfőzve.

A *kenyeret* az uri nép *czök*-kel, a köznép *kovász*-szal készíti; utóbbinak neve *közkenyér*. A *czök* úgy készül, hogy a gazdaszszony a kenyér tésztából meghágy egy alma nagyságú darabot, melyet a másik sütésig benyujt, vagyis komlós vízzel egy maroknyi lisztet leforráz s mikor az gyenge meleg lesz, a megmaradt tésztát beleteszi.

Nem fordulnak elő a Kalotaszeg leírásában a következő aranyosszéki ételek:

Rántott káposzta; a káposztát hosszában megvágják, zsírban megrántják és szalonnát sütnék reá.

Turós laska; kártyuban egy rend laska, egy rend turó sorjában egymásra rakva.

Ordás leves vagy *ordaleves*, *ordáslé*; az ordából kiverik a vaját s a mi hulladék maradt, abba kaprot tesznek s feleresztik tojással.

Tepertyűs puliszka; a megfőzött puliszkát kihányják galuskában, egy tálban egy rend tepertyút s egy rend puliszkát raknak egymásra.

Öntött saláta puliszkával.

Bárányhús tárkonyval; a bárányhúst megsavanyítják, tárkonyt tesznek belé, tojással, téfellel feleresztik; hívják báránytárkonyosnak.

Bosporos lé = csirke rántással rántva, s belétéve fokhagyma és kis kenyérbél.

Lapogya; tiszta kenyértészta, amit zsírba sütnek.

*

Toroczkó étkezés dolgában az Aranyosszékkel teljesen egyezik; legalább ma mikor a vasbányászat elvirágzott, s helyette a lakosság földművelésből él; de mikor a vasbányászat fénykorát élte, a táplálkozás rendje és módja a foglalkozáshoz alkalmazkodott. A bányásznép hétköznap bányászattal, vaselárusítással és szénégetéssel foglalkozott, a hét nagy részét házon kívül tölté, hol vagy gyorsan, vagy rosszul kelle étkezni. Amit aztán a héten nélkülözött azt vasárnap pótolta, mely napra a sütés-főzés már szombaton megkezdődött, s mely alkalommal a legzsirosabb eledelt ették. ¹⁾

*

Torda étkezési rendjében teljesen városias, de ételeiben híven ragaszkodik az aranyosszéki konyhához. Specialításait a *tordai pecsenyét* és a *tordai pogácsát* a tordai iparosság keretében írjuk le, itt csak teljesség okából említjük fel.

¹⁾ ORBÁN, i. h. 219. l.

ÖTÖDIK RÉSZ.

A nép foglalkozása.

A nép foglalkozásának neme már az eddigi fejezetekben is erősen kidomborodott. A hármast terület mindegyik egységének meg van a maga jellemző foglalkozása; Aranyosszék népét a földművelés, Toroczkóét vasbányászat, Tordáét a sóbányászat és az ipar jellemzi.

I. A földművelés és eszközei.

Az aranyosszéki magyarság a földművelésben kitünő, minden egyéb foglalkozásban kontár s más mesterséget nem is űz. Mint földműves azonban annál kiválóbb, gazdaságilag igen magas fokon áll, földjét jól ápolja, ügyesen használja ki, a gazdasághoz tartozó állatszükségletet maga teremti elő állattenyésztés útján; miután a földre nagy szüksége van, s az erdőpusztítás folytán ma már csak tilalmas- vagy véderője van, állattenyésztésében az istállózási rendszert követi, vagyis jászlon tartja a marháját. Gabnájával felkeresi a kolozsvári, tordai, n.-enyedi, felvinczi piacokat, de a havasok irányában Abrudbányáig is elhatol; a gabonán kívül aztán piacra egyéb alig kerül, legfeljebb egy kis gyümölcs Mész-kőről Tordára, vagy tej A.-Polyánból, miután Tordát tejjel Polyán látja el reggelenként. Egyéb piacokat az aranyosszéki ember nem is keres, néha-néha vetődik el Dicső-Szt-Mártonba, ha lovat akar venni.

Torda lakossága a földművelésre szintén rá van utalva, s noha erősen iparos, Orbán azt kénytelen írni róla, a lakosság főfoglalkozása a földművelés, összekötve okszerű marhatenyésztéssel.¹⁾

¹⁾ ORBÁN B., Torda város és környéke, 263—4 l.

A földművelés viszonyai a tagosítás rendezésével itt is át fognak alakulni, s ez különösen az okszerű trágyázás szempontjából, melyhez a Torda szomszédságában oly roppant mennyiségben előforduló gyps kitűnő anyagot szolgáltat. nagyon is szükséges. „A földművelés és azzal kapcsolatos marhatenyésztés mellett Torda város lakószáma ritka buzgalommal, kitartással és szakértelemmel a gyümölcs- és szőlőtenyésztést is ápolják, ez már századok óta divik itten s csaknem szenvedélyévé vált Torda lakóinak, minnek következtében nemcsak a várost mindkét oldalról bekertelő szegélyhegyek minden talpalatnyi helye van szőlőtőkkel és gyümölcsfákkal beültetve, hanem e szegélyhegységnek Aranyosra hajló mindkét oldali előhegyei s azonkívül a Pardé-, Szindi-, Magyaros- és Szent-János-patakok délnek fekvő oldalait is mindenütt sűrű szőlő ültetvények koszorúzzák, ahol nagymérvű és víg szüreteket szoktak tartani, úgy, hogy Tordán átlag évente 2—3000 hectoliter bort szoktak elszűzni. A tordai bor, ha nem is versenyez a szomszédos egerhegyi borral, de mégis elég jó minőségű különösen most, midőn az újabb időben igen sok rizling, tramini s más nemes fajú szőlőket honosítottak meg, sőt Velits Károly Konstantinápolyból hozta be a rendkívüli nagy gerezdű és nagy szemű Csaszusz üzümöt is.“¹⁾

Toroczkó egyre apadó lakosságának ma már főfoglalkozása a földművelés; határának nagy része kopár, terjedelme kicsiny, s ezt a keveset kell kihasználnia; fáradtságot, gondot nem kimél s a kavics tenger, mely a hegysorok közt a völgy fenekét belepji, a dús trágyázás folytán Orbán szerint „Erdély legszebb, legsúlyosabb és legtöbbet eresztő tiszta buzáját“ termi meg. Régebben, míg a vashányászat virult, kénytelen volt földje java részét takarmánytermelésre áldozni, mert a vaskő és a szénszállításhoz sok lovat kellett tartania. Ez aztán, meg az a másik körülmény, hogy ha buzát termelt, annak learatását, kicsépelését stb. napszámosra kellett bízni, mert ő maga a bányában dolgozott, gabnáját nagyon megdrágította. Ma már lóállományát is lepassztotta s nem kell azt télire az aranyosszéki falvakba adnia telelni, hogy aztán tavasszal „czigány próbát kiállott állapotban“ kapja vissza.²⁾

Számokban kifejezve a gazdasági földművelési viszonyokat az alábbi táblázat állítja össze:

¹⁾ ORBÁN B., i. h. 264. l. üzüm törökül szőlő.

²⁾ ORBÁN, Aranyosszék, 214. l.

A községek területe és jövedelmezősége összesen és művelési ágak szerint.

	A község összes területe és tisztja jövedelme				Szántó művelési ág				Kert művelési ág				Rét művelési ág				Szőlő művelési ág				Legelő művelési ág				Nádas művelési ág				Erdő művelési ág				
	hold	tiszta jöved. ffrtkb.	átlag	krban	hold	tiszta jöved. ffrtkb.	átlag	krban	hold	tiszta jöved. ffrtkb.	átlag	krban	hold	tiszta jöved. ffrtkb.	átlag	krban	hold	tiszta jöved. ffrtkb.	átlag	krban	hold	tiszta jöved. ffrtkb.	átlag	krban	hold	tiszta jöved. ffrtkb.	átlag	krban	hold	tiszta jöved. ffrtkb.	átlag	krban	
	Felvincz	4203	11641	276	2489	7135	286	61	343	562	437	1045	376	163	1102	676	1038	1394	134	3	5	150	12	17	140								
Szekely-Kocsárd	3485	13126	377	2069	7379	357	137	942	688	480	2046	426	17	70	412	742	2632	355	15	22	150	25	35	140									
Harasztos	4429	9005	203	2574	6451	251	126	495	393	582	854	147	36	97	269	1071	1067	100	5	8	150	33	33	100									
Aranyos-Polyán	2310	7156	309	1006	3961	394	62	338	545	769	1539	200	.	.	.	452	1294	286	6	9	150	15	15	100									
Alsó-Szt.-Mihályf.	2395	8421	851	1451	4946	349	166	1226	738	367	1534	418	9	24	267	381	662	165	.	.	.	21	29	140									
Felső-Szt.-Mihályf.	1405	4627	329	891	2938	330	104	784	754	192	266	139	7	19	271	190	606	319	.	.	.	21	14	67									
Sinfalva	1943	5107	263	1148	4045	352	40	277	693	80	299	373	17	77	453	186	61	33	.	.	.	472	348	73									
Várfalva	2960	2773	93	263	838	319	86	449	522	101	407	403	27	80	296	816	199	24	.	.	.	1667	800	48									
Aranyos-Rákos	2024	3593	177	736	2179	296	67	279	416	99	333	336	26	87	335	223	78	35	.	.	.	873	637	72									
Kövend	2213	4595	207	942	3018	320	105	605	576	47	211	449	33	89	273	386	174	45	1	2	150	699	496	99									
Bágyon	6791	15115	223	3136	8370	267	250	927	371	1642	4151	253	125	628	502	659	269	41	.	.	.	979	770	78									
Kercsed	3179	7292	229	1084	2800	258	122	596	489	1202	2717	226	116	628	541	429	323	75	24	36	150	202	190	94									
Csegez	2385	1943	81	893	855	96	61	243	398	199	296	149	1	3	3	432	52	12	.	.	.	799	494	61									
Meszkő	2383	4215	177	850	1597	187	64	277	433	409	1589	338	76	144	190	588	398	67	.	.	.	401	210	52									
Összesen	42110	98609	234	19532	56512	289	1451	7781	536	6606	17887	270	653	3048	466	7593	9209	121	54	82	150	6219	4088	65									
Toroczkó	3910	3109	80	1259	1618	128	43	166	386	242	634	261	.	.	.	849	92	10	.	.	.	1517	599	39									
Toroczkó-Szt.-Gy.	4784	4051	85	1505	1929	128	75	265	351	886	932	105	.	.	.	600	65	10	.	.	.	1718	860	50									
Összesen	8694	7160	82	2764	3547	128	118	431	365	1128	1566	139	.	.	.	1449	167	10	.	.	.	3235	1459	45									
Torda	19679	47228	239	9215	24355	264	208	958	460	6160	16342	265	587	1608	283	2937	2987	127	149	230	150	1043	748	71									
Aranyosszék	42110	98609	234	19532	56512	289	1451	7781	536	6606	17887	270	653	3048	463	7593	9209	121	54	82	150	6219	4088	65									
Toroczkói völgy	8694	7160	82	2764	3547	128	118	431	365	1128	1566	139	.	.	.	1449	167	10	.	.	.	3235	1459	45									
Összesen	70483	152997	216	31511	84414	237	1777	9170	516	19894	35795	257	1220	4656	381	11879	12363	108	203	312	150	10497	6295	59									

Ha e táblázatot ¹⁾ megtekintjük, melyben a községek területe és tisztajövedelme van feltüntetve, még pedig úgy összegezve, mint a különböző (szántó, kert, rét, szőlő legelő, nádas és erdő) művelési ágak szerint részletezve; a gazdasági életnek elég hű képe tárul elénk. Ebből látjuk, hogy az Aranyosszék 14 magyar falvának határa 42.110 hold, a toroczkóvölgyi két magyar falué 8694 hold, Torda városáé 19.679 hold; ha e számokat a lakosság megfelelő számával hozzuk arányba, akkor az Aranyosszéken egy emberre átlagosan 2·6 hold, Toroczkón 3·7 hold, Tordán 1·7 hold föld jut s már ezen összeállítás is kidomborítja Tordának városi jellegét.

Noha Toroczkón egy emberre több föld jut, mint akár az Aranyosszéken, akár Tordán e látszólagos előny azonnal elmúlik, ha a föld jövedelmezőségét tekintjük. Mig ugyanis Tordán a községi terület összes tiszta jövedelme 47.228 frt, vagyis holdankint 2·39 frt, addig az Aranyosszéken a föld 98.609 frt tisztajövedelmet, vagyis holdankint 2·34 frt mutat fel, míg a toroczkói völgy magyar falvainak határa 7160 frt, vagyis holdankint csak 0·82 frt tiszta jövedelmet hajt. Mig ez egyrészt azt mutatja, hogy mennyivel terméketlenebb a toroczkói völgyi magyar falvak határa, miután Torda vagy az Aranyosszék tiszta jövedelmének csak ¹/₃-át tudja felmutatni, másrészt azonban az is kitűnik, hogy Torda földjeit jobban értékesíti, műveli, mint az Aranyosszék, a mi ismét a városi jellemet domborítja ki, mert minden város igyekszik határának földjét a lehető legjobban értékesíteni, hogy amennyire lehet innen szerezze be szükségleteit s a szomszéd területeknek terményeire lehető kis mértékben legyen ráutalva.

Bármily jól értékesíti Torda földjének minden darabját, ha e tisztajövedelemnek a lakosság számához való viszonyát állapítjuk meg, azonnal erősen áll elénk Aranyosszék földművelő, s Torda városi jelleme, valamint Toroczkó szegénysége is. Mig ugyanis az

¹⁾ E táblázat a következő hivatalos kiadványból van összeállítva: „A kolozsvári kataszteri terület összes becselő járásainak osztályozási vidékenkénti előleges tisztajövedelmi fokozatai és sommás osztály kivonatainak összeállítása az összes művelési ágakat illetőleg. Második füzet: Csik, Udvarhely, Maros-Torda és Torda-Aranyos megyék.“ (Budapest, 1882). E kötetnek felhasználhattak a kolozsvári kataszteri terület tordai és maros-ludasi becselőjárásának első osztályozási vidékéről szóló ívek (4), melyek közül kettő az összes mezőgazdasági művelési ágnak kettő az erdő művelési ágnak adja az előleges tisztajövedelmi fokozatát és sommás osztálykivonatát.

Aranyosszéken a tiszta jövedelemből 6·27 frt jut egy emberre, addig Tordán csak 4·26 frt, Toroczkón pedig csak 3·04 frt; ha tehát a tordai polgár csak úgy akar élni, mint az aranyosszéki földműves, — pedig a városi élet igényei mindig nagyobbak a földművesénél, — akkor még félszer annyit, ha a toroczkói akar úgy élni, akkor még egyszer annyit kell más úton, ipar és kereskedelem útján keresnie. Torda ugyan rendkívüli előnyös földrajzi fekvésénél fogva ipar- és kereskedelemmel pótolhatja szükségleteit, de Toroczkó már csak kivándorlással tud magán segíteni vashányászatának elvirágzása óta.

A művelési ágak megtekintése az egyes vidékek földművelésének jellemét még jobban megállapítja. Szántóművelésre Torda és Aranyosszék határának mintegy fele, Toroczkón annak $\frac{1}{3}$ -a szolgál; legfontosabb ezután a rétművelés Tordán a határnak körülbelül $\frac{1}{3}$ -án, Aranyosszéken $\frac{1}{6}$ -án, Toroczkón $\frac{1}{8}$ -án. A legelő természetesen Tordán a legkisebb; a tordai határnak $\frac{1}{9}$ -e, az aranyosszékieknek és a toroczkóinak mintegy $\frac{1}{7}$ -e legelő; az erdő aránylag Toroczkón a legtöbb; a toroczkói határnak ugyanis $\frac{2}{5}$ -e, az aranyosszékieknek több mint $\frac{1}{6}$ -a, a tordainak csak $\frac{1}{19}$ -e erdő. — A tiszta jövedelem szempontjából a szántók, rétek és rétek az Aranyosszéken jövedelmeznek legjobban, Torda a második, Toroczkó a harmadik helyen áll; a szőlőművelés Toroczkón nincs meg, Aranyosszéken a legjövedelmezőbb, Tordán kevésbé; a legelő Tordán a legjövedelmezőbb, Aranyosszék igen közel áll hozzá, Toroczkó azonban iszonyú nyomoruságos; hasonlóképen az erdő jövedelmezősége Tordán a legnagyobb, Toroczkón a legkisebb, Aranyosszék közép-helyen áll. Nádas művelés Toroczkón nincs, Aranyosszéken és Tordán egyenlően jövedelmező. Mindezt összegezve Aranyosszék a szántók, rétek és rétek legnagyobb jövedelmezősége s a legelők nagysága; Tordát, mint várost a föld fokozottabb kihasználása, a legelők és erdők területi kicsinysége, de a terület kicsinysége daczára is a legnagyobb jövedelmezősége; Toroczkót a nádasok, szőlők teljes hiánya, az erdő területi nagysága, de ennek daczára legkisebb jövedelmezősége, valamint a legelőknek a lehető legsilányabb jövedelmezősége jellemzik.

*

A gazdaság legfontosabb eszközeinek egyike a *szekér*. A rendes négykerekű gazdasági szekérnek van egy *eleje* és *hátulja*. Az

elején az első rész a *rúd*, mely két *szárny* közé van eresztve, melynek vége a *kalapos marokvassal* ellátott *rúdfü*; ezt a rúdhoz a *hatló* fogja le. A szekérnek a marokvassal megvasalt *tengejé*hez a *simejt* két *fojtóvas* fogja le, de a simejen még *fergettyű* is van. A fergettyűt, simejt, az itt benyuló nyujtót és a tengejt közös *darékszeg*, *sással* (sliccel) a végiben, kapcsolja egybe s e körül forog kanyarodik a szekér. A kocsi elejét a hátuljával a *nyujtó* köti össze, még pedig a darékszegnek megfelelő *utóágas*-vagy *tengelyvégszeg*-gel. A szekér két *lajtörjá*-jának oldalfája vagyis alsó és felső *áll*a és ezek közt *zápja* van. A lajtörjákat elől a *hasláncz* köti a nyujtóhoz, hátul a *csatlóvas* vagy *retesz*; míg a lajtörja alsó állát a *berheláncz* köti a nyujtó alatt a tulsó lajtörjához. A lajtörja elől a *fergettyűn*, hátul a simejnek megfelelő *ágason* fekszik. A szekérnek elől hátul *rekesz deszkája* (*rekesztő deszka sórekesz*) van, melyek előtt a *csatlás rúdja* fogja össze harántul a lajtörják felső állát kávával és szeggel; a *törökbuzahordó deczka* magasabb mint a *sórekesz*. A szekér fenékén *fenékdeczkája*, két oldalon *oldaldeczkája* van. A *lőcs* a kereket tartja, a *káváját* lent vas, fent vas helyett néha guzs vagy szijú köti a szekérhez; a kerék és lőcs közé, valamint a kerék és simej közé *tángyérvasat* — *tőtángyériütközőt* — szoktak tenni. Szénahordásnál a szekérral szokták kivinni a szekér hosszában, annak jobb és baloldalán, a *keresztül való fákra* fektetve a két *oldalrudat* a *peczekkel*, a *nyomtatórudat*, a *gyoksát* (székely: *gyaka*, toroczkói: *szekérnyárs*), ami a szekér négy sarkán hegyesen feláll. A hátulsó tengelyen *csiga* is van, melylyel kötél által leszoritják a szénán fent levő nyomtatót. A lajtörja felső állára erősített *kerékkötőlánczra* e domb vidéken gyakran szükség van.

Az *eke* áll az *eketaligá*-ból és a tulajdonképeni *eké*-ből. Az eketaligának van *tengejje* két *kereke* (ezen *kerékfü*, *küllu*, *falfa*). A tengej végét a *karikás marokvas* fogja körül, míg alatta a *hosszú marokvas* nyulik végig. A tengejről a kerék lecsuszását a *tengelyvégszeg* akadályozza meg. A tengejen van a *vánkos simej*, melylyel a tengejt a két *fojtóvas* és *felszegző szeg* fogja össze. A tengej és vánkos közül indul ki a *kétágú vezér*, melynek két ága közé jön a *ténzsola* s melyhez baloldalról csatlakozik a *váltó*. A váltót és vezért a *váltószeg* kapcsolja össze lánczostól; a láncz azért kell, hogy el ne vesszen a szeg. A váltószegnek három juka van, s minél inkább balfelé megyünk ezeken, annál kisebb a barázda. A vezérhez a *vezérszeg* vagy *vezérbe való szeg* által illeszkedik a

hátsó ténzsala vagy *utójáró rúd*, melyhez vaskarika két *slicz*-czel felfogva fűzi a *fiókutójárót*, amely utóbbinak a villájába a járom van a *vonószeg* által odarögzítve. Az utójáró végén a *hallószeg* által az első ténzsola vagy ténzsala függ össze az utójáróval, ha t. i. az ekét négy ökor huzza. Az utójáró végét szintén a karikás marokvas fogja körül s ez a *ténzsala feje*. A ténzsala az utójáróhoz máskor a *karikás perecz* közvetítésével a *sikottyú láncz* által csatlakozik. A ténzsolafőbe vagyis a fiókténzsolába illesztik a *járomot*, melynek alsó fája az *alfa*, két belső fája a *bélfa*, két külső fája a két *járompálcza* felső fája maga a *járom*. A járomat a székelvektől veszik Tordán, az ki is van czifrázva, de az aranyos-székiek maguk nem czifrázzák s csak igen ritkán faragják; a járomhoz lágy fa szükséges (juhar- vagy nyárfa), mert ez nem töri a marha nyakát. Az *ekegerendej*-ben van a *hosszúvas*, *czimervas*, *köldök*, *ekeszarvak*, mely utóbbit felül a *lapoczka*, alul a *kormány láb* fogja össze. A két szarv az *ekefőbe* megy bele, mely vízszintesen nyulik előre, míg orra a czimervassal a gerendejhez kötött *lapas vasba* végződik. Az ekefőt a gerendejjel a *hosszúvas* mögött még a *köldök* köti össze. A czimervastól rézsut indul a *kormánydeszkája*, melyet az ekeszarvhoz a *kormány láb* szegez fel két *kormány szeggel*. A gerendej mellső felében három juk van, a *patinkaszeg* vagy *katakszeg* számára. A gerendej eleje felhajlik, hogy a patink ne *bukáljon* vagy *bukázzék* keresztül rajta. Mellékes takarítója az ekének az *eszteke* vagy *eketisztító*. A *kalada* (a góbéknál *kabola* vagy *ekelő*) nagy kétágú fa, amire ráfordítják az ekét a gerendejen keresztül, mikor kiviszik az ugarra. A czimervasat, hogy az ekefő le ne ereszkedjék a földbe a *czimervasszeg* tartja fenn a gerendejben. A *hosszúvas* mellé is jön egy *poczok*, hogy azt szoroson tartsa. Ha az első jukban van a patinkaszeg vagy katakszeg, akkor az eke beljebb hatol a földbe, ha egy jukkal hátrább van, 1 czollal, ha még egygyel hátrább, 2 czollal kevésbé mélyed az be a földbe.

A *boroná*-nak a két görbe vagy horgas szélső fája, *boronafája* a két *áll*, ezeket összefogja a két állba való első huzó *lapoczka* vagy *boronelő*. A boronelő mögött szélteben négy lapoczka vagy *boronalevél* van, melyeket hosszában a két *szélső áll* közt még négy *belső áll* vagy *belső kurta boronafa* köt össze. Az állakban van 6—7 *vasboronafog*. A boronelőt a *boronáláncz*-czal az utójáróra kapcsolják. Az állat a boronelővel két marokvas köti össze. Toroczkon a borona két hosszemti részből áll, mert a hegy-

oldal szűk és meredek s így ha a borona kétrét hajlik, az könnyebben tér el és könnyebben mozog.

További kisebb eszközök, melyek minden jó földműves házá-
nál megvannak: a *kézvonoló szék* (van feje és talpa); a *faragó szék*
vagy *bak*; a *faragó tőke*; a *mihej pad* (asztalos asztal); a *szalú*;
a *finkö* (fenőkő); a *német furú*, amivel a szegnek csinálnak he-
lyet; a *bélfaszeg*- vagy *gerebje-fogfurú*, amivel a bélfá, vagy gerebje-
fog számára fúrnak lyukat; a *járomszegfurú* a névben kifejezett
célra; *bokázó furú* nagyobb juk fúrásá-hoz, ha p. o. a kormány-
lábat az ekébe, vagy lábot a mosószékekbe akarnak tenni; *slicz* egy
vagy két vasszeggel ellátott vaskarika, mit a jászolhoz használnak;
a *kupás véső*, melylyel kerek jukat vésnek; *gyalú* (porozó, ha éle
gömbölyű, simító, ha éle egyenes, ráspoly, ha éle meg van czif-
rázva); *sujakbot* vagy fakalapács, amivel elnyitják (elhasítják) a
vastagfát; *köszörű*, melynek lába, mankója, tengelye, köszörűköve
és váluja van.

Kasza, melynek részei a kaszanyél, kis és nagy mankó, és
a kaszavas; *gereblye*, melynek részei a nyele, foka vagy álla s
benne a fogak; *favilla*, villa két ággal egy darabból elhasítva s
közte egy poczokkal; *kapafia*, mely négyszögletes vastag vasból
készült nagyon kemény szerszám s fagyökeret vágnak vele; a
kafa, mely az előbbitől eltérően csak háromszögletes s vékonyabb
vasból való; *ásó*, hegyes vaslap a rúd folytatásában azzal egy sík-
ban; *vaslapát*, mely az előbbitől abban különbözik, hogy kerek
élű és a vas síkja kicsit felfelé hajlik, melylyel különösen az istál-
lóban a trágyát lapátolják; a *vasvilla*, mely 2 vagy 4, de itt so-
hasem 3-ágú; *galyhó*, a csákány egy neme, egyik vége olyan,
mint a szalúé, másik vége négyszögletes, hegyben végződik; gyö-
keret is, követ is vágnak vele stb. stb.

A *csép*, mely különösen a törökbúza csépelésnél igen fontos
eszköz, áll a *nyélből* és *hadaróból*; a hadaró kilencz markos, a
nyél kétszer akkora; a nyél végén patinkdarabból van a *csépfő*,
a hadaró végén ugyanabból a *hadarófő*; a kettőt összekötő szíjú-
darab vagy szíjúgyűrű a *csépköz*. A fők különbözően tokozzák be
a botokat. A csépfőnek s általa az egész hadarónak forogni kell
s ezért végén három *rovás* van, mely köré van a csépfő a szíj-
úval kötözve, ha a szíjú kissé laza, *peczket* tesznek a csépfő és
szíjú közé. A hadarófőnek nemcsak erősen kell állania, hanem a
hadaró körül forognia sem szabad, hogy tehát a hadarófő a hadarót
jobban megfogja, felcsatolási módja is más, mint a csépfőé; a

hadaró végének van egy *makkja*, mely a szijú lecsuszását megakadályozza; lentebb, ezen makktól egy murékra (maroknyira) van a *lyuk*, melybe a szijú két vége belémeleg s mely a hadarófő forgását akadályozza meg. — Török buza csépelésnél már most a török buzát beágyalják, vagyis *ágyást raknak* s kezdik a csépelést, a mikor is vagy *ütnek*, azaz a cséplőt felülről lefelé függőleges irányban sujtják a törökbuzára, vagy *hadarnak*, azaz jobbról balra vagy balról jobbra sujtanak az ágyás belsejébe; az ütés célja, hogy a szem leváljon a *csuszáról* (csutkáról), a hadarás célja, hogy az ágyás alja is felkeveredjék, megforogjon. A hadarás és ütés addig tart, míg a török buza csuszája *lesóválódik*. Ezután a tiszta buzát a még benne levő polyvával együtt a csűr egyik oldalán *tojásban* felgyűjtik, a csuszát kigereblyélik s tüzre felhasználják; a szemet megrostálják géppel s azzal küldhetik a malomba.

A *fiókhordórud* a szénagyűjtésnél fontos. Széna- és sarju gyűjtéskor a fiókokba összerakott szénát ezzel hordják össze. A hordásnál a legkisebb egység a *fiók* (másutt a petrencze vagy rendfő), ez 2 m. és 1 1/2 m. magas. A fiók 10—15 *villahegy*-ből áll s egy villahegy annyi, amennyit egy ember elbir egy villán. 10—15 fiókból lesz a *buglya*, mely kerek, 3 m. magas, 2 1/2—3 m. átmérőjű s egy szekérre elfér, amiért *szekérszénának* is nevezik. A buglyát haza hordják, s otthon vagy kerek *nagybuglyába*, vagy négyszögű *szakaszba* rakják. Egy szekér eleibe 4 ökröt fognak, hátul a *rudas*, elől a *ténzsalás* ökrök vannak. Jobb oldali ökör a *hojszás*, a baloldali az *embertürső* vagy *csábeli*. Az ökröket kormányzó szók: jobbra= *há!* balra= *csá!* Így ha az ekét fordítják: *Habide* (Há bé ide vissza) *Csinos!* vagy: *Csáide vissza, Bodor, nye!*

Télen a szekér helyet a *szánt* használják; ennek két *talpa* van, ebből elől-hátul kiáll egy-egy *láb*, melyeket elől és hátul harántul egy-egy *eplény* köti össze. A két talp orrán van a *kereszt*. Az első eplényből indul ki a *nyelv*, melynek végeire akasztják egyes szánnál a *hámot*. A gyerekek *gyalogszánkót* használnak, azt azonban csak ember húzza.

II. Az iparosok és eszközeik.

Az ipar fészke hármasterületünkön természetesen Torda városa; az ipar itt körülbelül olyan régi, amily régi maga a város. Az Aranyosszéken ipar nincs, majd minden faluban van ugyan

egy-egy ember ki valamelyik iparhoz ért, s dolgozik is a helyi szükség fedezésére, de ez még magában nem ipar. Így p. o. Aranyos-Polyánban van egy aranymosó, egy halász, egy gyékénycsináló és egy kaskötő, de az aranymosó, meg a halász oláh, a gyékényes és kaskötő mezősegi; Mészkon is van egy kosárkötő de ezt a mesterséget az illető tömlöczben tanulta, tehát nem népipar. Régen a házi ipar elég jelentékeny volt, különösen a szövés, fonás, amint azt már a ruházat leírásánál láttuk; akkoriban a férfi is, nő is csak kalapra s csizmára adott pénzt, a többi összes ruhaneműt mind a házi ipar teremtette elő s dolgozta fel. Ma már, amit csak lehet, Todán, boltban vesz a falusi nép. Toroczkón a vasipar volt az egyedüli iparág; erről azonban külön fejezetben szólunk alább.

A tordai iparosok a legkülönbözőbb ágakban dolgoznak, így van csizmadia, fazekas, asztalos, kereskedő, szőcs, takács, kerekes, kovács, kalapos, szabó, mészáros, hentes, fésűs, pecsenyesűtő, pogácsasűtő, timár stb. Lássuk ezek közül azon legfontosabbakat, melyekkel főleg a magyar iparosok keresik kenyerüket, s melyek ethnographiai jelentőségűek is.

A *fazekas* mesterséget Tordán és az Aranyosszék egy falvában Várfalván művelik. Ez egyszersmind s a fazekasok nevei és saját vallomásaik megjelölik az irányt, ahonnan a fazekasok beszármaztak; a járai völgyben Jára az, honnan a fazekasok évről-évre levonlnak Torda felé. Utjokban az első állomás Várfalva; itt tanulnak; mert ügyes fazekasok, ők már akkor is, mikor Járát elhagyják, de még nem ismerik a tordai ízlést, a nagy piac igényeit. De még más is megakadályozza azt, hogy ezek a fazekasok Tordára vonuljanak. Nincs iparhatósági engedélyük, a három évi tanonczkodásra pedig az, aki maga is mester lehetne már, nem adhatja magát. Ennek eredménye aztán az, hogy Várfalván dolgozó mintegy 24 fazekasnak, több mint fele csak lopva s titokban adhatja el áruit, csempészve viheti a piacra s így munkáját nem értékesítheti kellőképen; mert az iparhatósági engedély megváltására pénzük nincs, s nem tudják kimutatni, hogy egy vagy más mesternél ennyi vagy annyi ideig szolgáltak. Tordán a czéhben van 18—20 fazekas, a czéhen kívül pedig mintegy 7—8 dolgozik.

A fazekas ipar első kelléke a jó *agyag*. A várfalviak számára két jó agyaghely van, egyik a Piliske a várfalvi határban,

másik a Sándormál a rákosi határban. A sándormáli agyag jobb a piliskénél; a sándormáli nem szemcsés, nem kövecses s égetésnél nem apad; a piliskei, ha égetik, apad, de oly módon, hogy az apró szemcsék mind a felszínen maradnak, miáltal a felület elveszti simaságát; a sándormáli anyaggal azonban csak a legügyesebb fazekas tud dolgozni, s Várfalván csak két ember van, „akinek elég fájn a keze ahhoz“. A tordai fazekasok a czéh helyéről hozzák az anyagot.

Az agyagtelepről *gyökérkupával* kiásnak és behoznak egy sze-kérnyi agyagot, elhelyezik egy részét a színbe, egy részét a dolgozó szoba egyik sarkába, ahol négyszögletes tömegekbe *felcsomaglás*-ba rakják és áztatják. Azután a *kaszá*-val az egész tömeget vékony finom szeletekre lekaszálják, hogy benne a palák mind apróra vágódjanak. A *kasza* vagy *szelőkés* kaszavasból készül, van *éle*, bévül *urmója* s két végén *foggantyúja*. A kaszálást, valamint utána a *leputyolást* a *butykóval* kétszer ismételik, majd darabonkint lábbal új felcsomaglásba letapodják. A *putykó* vagy *butykó* fából van, nyele három arasz, butykója $\frac{1}{2}$ —1 arasz hosszú. Az így elkészített tömegből vágnak le egyes darabokat, azokat a *padvágó*-val vagy *agyagroncsoló*-val, mely lapos éles fa, még apróbbra feldolgozzák s aztán kézzel meggyurva teszik használhatóvá e gyurás maga jó négy órát eltart, miközben számtalanszor összevagdadják s gyurják a darabot. Ahol állandóan és rendszeren foly a fazekas munka, ott külön *agyaggyuró pad* is van.

Igy előkészítvén az anyagot, a fazekas a korongon való feldolgozás előtt az egy edényhez szükséges *rögö*-ket golyókat szel le az agyagtömegből s hogy a korong munka gyorsan menjen, azt kézhez rakja. Az agyagszelésre a *karikadrót* szolgál, mely egyszerű sodronyszál végein ronggyal, hogy fogni lehessen. Hogy mennyi való egy edényre, arra csakis a szemmérték és gyakorlat tanítja az embert. Az agyagrög jön reá a fazekas szék korongjára.

A *korongot* tartó egész alkotmányt, amiben és amin a fazekas dolgozik, *mihely*-nek nevezik. Ennek egy *korongos* és egy *ülőpad* része van, mely kettőt a fal felől az *agyagtartó-deszka* köti össze; ezen azt az anyagot tarja, amivel munka közben a kisebb hibákat igazítja. A mihely másik baloldali része nyitott, hogy ott a fazekas méhelybe bémehessen s a padra ülhessen. A mellső korongos részt tartja alul a *talpfa*, melynek közepébe van ékelve egy nagy *lőzáfog*; ebbe illik bele a korongok *orsójának* (tengelyének) alsó vasas kis *sarka*. Az orsó alsó részében van a nagy korong, ren-

desen keményebb fából; ha azonban a *nagy korong* nyárfából készül alsó lapjába még néhány vasgolyót is beékelnek, hogy súlyosabb legyen. Az orsó alulról fölfelé azután át megy a *kaladába* (nevezik *nyakló* és *rákláb*-nak is) s úgy tartja a *nyakán* a kisebb korongot vagyis a *tányért*, mely diófából készül. A mihely azon részét, melyen a fazekas a lábát akkor tartja, mikor a korongot nem forgatja, *lábitó*-nak nevezik.

A mesterség már most így folyik tovább: A fazekas az egy edénynek való anyagrögöt ráteszi a tángyérkorongra, forgatni kezdi; megnedvesíti a kezét az agyagtartó deszkán, álló edény vizéből s a kimért agyagot körbe fogja a két tenyerével, mire az félgömb alakot nyer. Most a fazekas a jobb hüvelykét kezdi bemélyesztetni az agyagba, úgy hogy annak közepén mind nagyobb lesz a lyuk, míg csak ez annyira nem nő, a mekkorává az edény fenekét szánta; az ily módon végrehajtott *kifurás* után az agyagot *csöbe húzza*, vagyis balkezeit beteszi az edény üregébe, a bal mutató ujját a belső falhoz nyomintja gyengén, ugyanakkor kívülről az ujjal szemben a jobb kéz mutató ujját helyezi el, s gyenge nyomással a korongot forgatja s közben, hogy a cső fala egyforma vastag maradjon, ugyanazon finom nyomással viszi felfelé a kezét is meg az agyagot is, míg csak valóságos cső nem áll elő. A kihuzás után adja a fazekas az edénynek a *formát*, még pedig a balmutatójával és a *vékonyítóval*, melyet úgy fog, hogy *éle* az edény felé forduljon, jobb hüvelyke a vékonyító *lyukába* alulról menjen be, a vékonyító *csúcsa* a tenyérbe támaszkodjék, s többi ujjai annak felső lapjára helyeződjenek. A szűk nyakú edényeknél a vékonyítóval szemben nem a kezét, hanem a *gamót* használják, mely végén kissé görbülő bunkóval ellátott két arasz hosszú fa, s mely így a formálásnál minden alaki egyszerűsége daczára is a legfontosabb eszköz.

A korong folytonos forgása közben megadván az alakot a *csipőbörnek* nevezett vizes és lágy bőrdarabbal megsimitja az edény ajakát s szabad kézzel *fület* csinál rá, aztán alul a *fenékszégvágóval* (*fenékszégfa* v. *esztergafakés* is) *szegélyt* metsz ki neki úgy, hogy azt a fenék körvonala valamelyik pontjának érintőjére merőlegesen állítja, ami azért kell, hogy festéskor meg lehessen fogni. A *fenékszégfának* többféle *éle* van, így a *tusakerekítő* adja ki a kerekiséget, a *fenékszégvágó* a fenék szegélyét, a *párkányvágó* a párkányt vágja vízszintesre, a *símitó* símitásra szolgál. Végül aztán a fazekas a rongyvégű drótszállal vagyis a *metszővel* levágja az

egész tárgyért a korongról s az agyagból így elkészített edényeket télen a kemence mellett *szárasztón*, nyáron kint a napon szárítják 1—2 hétig, amíg az teljesen ki nem szárad s az égetésre alkalmassá válik. — A korong munkánál rendszeren kis finom agyag-sár, *facs* keletkezik; ha valakinek a keze vagy lába fáj, ezzel szokták bekötni, mert ez kihúzza a fájdalmat.

Az égetésre *katlanokat* építenek, melyek $1\frac{1}{2}$ m. átmérőjűek s körülbelül ugyanoly magasak, köralakúak vályog és téglából épültek. Mielőtt e katlanokba az edényeket beraknák, befestik fehérre s csak azután égetik meg. Csak az első égetés után festik be az edényt a kívánt színekre s akkor másodsor újra megégetik. E kétszeri égetés azért szükséges, mert egyszeri égetés a kívánt színt nem adja ki.

A *máz*nak szánt anyagok egy részét a vidék adja meg. Ilyen természetes anyag három van, fekete, fehér és veres; a feketét kőalakban Várfalváról, a fehérét földalakban Szindról¹⁾ a veresét földalakban Kis-Bányáról nyerik. A földeseket a *mázörlőben* megőrlik finomra, a feketét azonban előbb nagy vasabrancsokkal összeszorított *famosárban* megtörik s csak úgy teszik az örlőbe. A mázörlő szerkezete áll egy középen átluggatott malomkőből, mely felül úgy van kivágva, hogy egy kisebb örlőkő beférjen, a kisebb örlőkőnek felső lapján közel a széléhez egy kis lyuka van, abba állítja be az ember a tornácz gerendájába horogra

¹⁾ „Fehér agyag, az úgynevezett szindi föld nem egyéb, mint a finom porfirittufa elmállási végterménye, igen nagy mennyiségben fordul elő. Szind környékén, a tordai hegyvonulat keleti lejtőjének árkaí és vízmásásai által föltárva; de kapható ezen hegyvonulat további lefutásában is egészen le az Aranyosig. Ezen agyag vegyileg és gyakorlatilag is megvizsgáltván, főbb tulajdonságai Petrik Lajos tanár által a következőkben állapították meg: Fizikai tulajdonságok: fehér földes agyag kvarczzemekkel; karcza kissé lényes, tapintata érdes. Kötőképesség 1. Égetési veszteség: 7.59. Leiszapolható anyag százalékokban: 40. Égetési kísérlet, a) próbakemenczében (Muffel) sárgásszínű; b) kokszkemenczében megolvad. Vegyi összetétele (Dr. Liebermaun Leo után) víz (H_2O) 4.902, kovasav (SiO_2) 22.890, timföld (Al_2O_3) 16.168, vasoxyd (Fe_2O_3) 2.038, mész (CoO) 1.507, magnézia (MgO) 0.095, kalium (K_2O) 0.261, nátrium (Na_2O) 0.503, szénsav (CO_2) 2.101, kénsav (S_2O_3) 0.033, chlor (Cl) 0.056, foszforsov (P_2O_5), nyoma, izzítási veszteség 6.749. Az agyag tehát könnyen olvad (tűzállósági fokozata Petrik L. szerint a 8-ik) s ennél fogva csak közönséges agyagárukhoz és a cserepek angobirozásához használható.“ Lásd: Dr. Koch Antal, Torda vidéke, Budapest, 1890. 40—41. l. (Magyarázatok a M. Kor. Országainak részletes földtani térképéhez. Kiadja a M. K. Földtani Intézet.)

akasztott rudat; a földet a két kő közé teszi, a felső követ a rúd-nál fogva forgatni kezdi, mire a föld finom por alakjában folyik le az alsó kő nyílásán; egyébként a szerkezet teljesen azonos a kalotaszegi sőllő vagy sörménnyel ²⁾. Ugy a szindi földbe, mint mindenféle fényesítő mázba kiválogatott hófehér békasót tesznek, hogy a tűz a festéket ne égesse meg. Minden egyéb máz vagy *sárga gelét* boltból kerül ki.

Az edények díszítése vagy *rajzokból* vagy domborművű *nyomásból* áll; a domborművű nyomásra szánt minták azonban vagy Kolozsvárról vagy máshonnan hozattak be, de ezek sem a várfalvi, sem a tordai fazekasoknak nem sajátjai; hasonló áll azokra a szebb finomabb rajzokra is, melyek minták után készülnek s melyek mintáit budapesti és bécsi árjegyzékekből szedik; a tordai ugyan ezeket által veszi, hiven megalkotja, de sem eredetiséget, sem egyéniséget nem önt azokba. Így van Tordának egy ambiciosus műfazekasa is, Czeglédi József, aki a nagy magyar városokon kívül Bécsbe is dolgozik; nem keresi a nagy hasznót, nem néz az előállítandó edények sokaságára sem, csak a hírnévre törekszik; rajzból tanul s rajzok után megcsinál mindent, de azok hatása alatt minden eredetiségét elveszté.

Azoknál azonban, akik régi formákon dolgoznak, csodálatos módon semmi rajzot sem találtam; minden rajz a saját alkotásuk; a főformák hagyományosak, de kivitelök egészen egyéni és eredeti; minden vonás, pont, alak a képzelet teremtménye, minta vagy rajz nem áll előttük. Ami még meglepőbb, a festéssel különösen a nők foglalkoznak, férfi arra nem ér rá s azt kicsinyes munkának tartja. És olyan nők, kik betűt vetni, írást olvasni egyáltalán nem tudnak! *Irónők*-nek hívják őket; ezek elmennek a fazekashoz a műhelybe s 50 kr. napszámért és kosztért írják a virágokat s egyéb alakokat. Ilyen irónők Tordán Turi Jula, Sas Árpádné, Simonffi Jula stb. Az írás eszköze a *szarú*, melynek hegyébe kicsiny lyukat furnak, s abba 5—6 mind vékonyabb tolluból összetolt kis csatornát húznak, mely élénken emlékeztet a római vízvezeték egymásba rakott csőrendszerére. A tollu völgyét persze előbb *kiduvasztják* egy vékonyabb tollú hegyével, meg a külső és belső *pöszlékjétől* is megtakarítják, különben nem jár a festék. A szarúba most festéket öntenek, mely a tollvezetéken kicsordul s ezzel írnak. Ezzel azonban csakis a vonalas vagyis finomabb vékonyabb dolgo-

²⁾ Jankó J. dr., Kalotaszeg Magyar Népe, 74. 1.

kat írják, míg a szélesebb alakokra (levél, szírom stb.) *mokusszörpemzlit* használnak, s csak arra vigyáznak, hogy a pemzli ne legyen *buta*. Ha a festék a szarú tollujában megáll (megsűrűdik), az író a szájba veszi bé, belefú, hogy a festék *megbojodtjon* tőle. Az írás első főeleme a *gillánd*, vagyis a hullámos vonal, ehhez írják a *szöllőkapocs* spirális vonalát, a kettős pontsorból álló *gerezedet*, az ötszirmú *rózsát*, a sok levelű *jácshintust*, a *levelet*, a *fukszíát*, a *patkancza* vagy *szimpla* és *dufla* vagy *teljes tulipánt*. Némely bögre alakra csak néhány *csík* s a csíkok közé 2—3 függélyes sor apró *babóka* kerül; a csík különböző színű, a babóka mindig fehér. Az állatok közül az egyetlen *surgyé madár* az, mely a festés e népies elemei közt gyakran előfordul. Egy író egy nap alatt átlag 40—50 tányért tud megfesteni.

A tordai eredetű edények közt nagyban készítik a *kancsókat*, ezek főformái a következők: római kancsó, virágtartó, hólyagos-szájú virágtartó, zörgős korsó, kanta, csatlós kanta, római kanta, kancsó, (párkányos-, hólyagos hasú-) sima kancsó, római kancsó sima nyakkal, gólyakancsó, (sima-, szegletes- és teli hasú), kulacs (teli hasú, perecz, szegletes), madárderekú. Itt készítik a Kalotaszegen is divatos másod- és harmadrendű győri vagy epres kancsókat is, melyeket nagyban viszik a bánffy-hunyadi vásárra; ez utóbbiak azonban csak a régi parasztkancsó-alakhoz s nem a sárga úgynevezett túri kancsókhöz tartoznak.¹⁾ A kancsókon kívül némely népies dísz tárgyat is készítenek, így p. o. medvét vagy bármely más állatot, majd a műhelyt mintázzák le, majd a lakodalmas hármas hordót (lásd a házassági szokások leírásánál) stb. stb. A fazekasok készítik a vasálló-gép vagy csizmadia-égetőt is és ezenkívül minden a háztartáshoz szükséges edényt.

Műipari vagy nagy ipari szempontból Torda agyagipara legalább még a jelenben se nem nagy, se nem jelentőséges; de a maga kezdetleges fokán kétségtelenül igen sok erősen népies elemet tartalmaz.

A tordai *timárság* tekintélyes elemét képezi a tordai iparos életnek s nem is mulasztja el az alkalmat, ha ősiségével dicsekedhetik. Ipartársulatuk azonban ma már nagyon hanyatlik, van ugyan még ma is mintegy százra menő tagja, de a verseny igen nagy, a tordai piacra kevés kerül, s így kénytelenek a kolozsvári, maros-

¹⁾ WARTHA VINCZE, Az agyagipar, Budapest, 1892. 122. és 125. l.

ludasi, maros-újvári és gyéresi vásárokat látogatni, ami körülmény a bőrt nagyon drágítja s a nagy munkát és fáradságot bizony csak alig-alig jutalmazza.

A timárnak egész kis *telepe* van. Elől az utczára a *lakóház* nyúlik ki; ehhez van építve a *cserző* a hordókkal, olykor mellette a *szárító* és *szelő* szoba, odább egy nyílt *szín*, ahol rossz időben lehet dolgozni a tőkén és a bakon. A patak partján a *meszes*, még lejjebb egy kis *hidlás*, mely alatt már a víz foly, ahol áztatni szoktak. Hosszú keskeny telkén minden kis zúg el van foglalva.

A timármesterség három ágra oszlik: az első fekete bőrt, a második kordoványt, a harmadik tálpát készíti.

A *fekete bőres* mestersége a legnehezebb és leghosszadalmasabb valamennyi közt. A bőrt rendszeren Budapestről hozatják, még pedig *borjubőrpillinget*, amelyből 27 tesz egy *kötést*. A bőrt elsőben a patakra viszik, ott 4—5 napig a vízben tartják vagyis megáztatják, mely idő alatt napjában egyszer a *dörgölő késsel* megdörgölik a fonákját, s mikor már így jól meglágyul a bőr, beteszik a meszesbe, hogy a meszes víz egészen eltakarja; a meszesben a bőr 5 hétig ül. Öt hét múlva a *hummas* vagyis *meszes rúddal* meg a *hosszú fogóval* a bőrt kiemelik és kivetik a meszesből, innen a *tőkére* teszik, a *hosszú késsel* megkopasztják, szőrit kasba teszik, a patakon a vonóval a mésztől kimossák s a kalaposnak vagy tapaczerernek eladják. Koppasztáskor a bőrt, hogy a mész a kezét ki ne rágja, *kis fogóval* fogják meg. A megkopasztott bőr még egy hétre visszakerül a meszes kádba; onnan aztán kivesszük s a hordódongás bakon *falczczal* vékonyítják, egyenlítik. 60 darabnak megfalczolása egy jó kezű legénynek 6—8 napig tart; ilyenkor a legény övire akasztja a szarút, amiben kis zsírban a *falczaszél* (vagy élesítő tű) áll, s amivel, ha a falcz beurmolt éle megbutul, kiélesíti azt, nehogy a falcz a bőrön sort húzzon vagy megrozsdázzék a vége. Falczolás után a bőrt tiszta vízbe teszik 24 órára, mialatt többször megrázzák, hogy iszap ne szállja meg. A vízből kivéve a tőkén még egyszer kidörzsölik a mész levét, még a *hustást*, aztán megfordítják, a bőr színt a *téglázóval* megtéglázzák, hogy ne korpázódjék el, mikor majd *színlésre* kerül a sor. A bőrt ezután kádban gyenge melegvízes tyúk- vagy kutyagané pácza teszik; míg a kezét a mész megkeményíti, az utóbb említett páctól bársonypuhaságot nyer az. A páczaiban a bőr hét óra hosszat áll, aztán éles késsel a mocskot belőle kitaraktják, majd a tőkén megszínelik darabonként $1\frac{1}{2}$ —1 óra alatt. A kiszínelte bőrt kidörögölik a

vízből, beviszik a cserzőbe és egy hordó cseres lébe teszik be. A cserzés sora ez: két véka tört csert tesznek egy hordóba egy hétre, akkor kivesszik a régi csert, ujat töltenek belé, a bőrt a *huzódeszkával* beléforgatják, napjában háromszor megforgatják, ami úgy történik, hogy a timár a húzódeszkát a két fülénél megfogja s a hordóban véle a levét folyton maga felé húzza; miáltal lassankint a hordó egész tartalma felkavarodik; a •bőr egy cserben egy hétig áll, minden héten más cserbe teszik bele vagy nyolcz héten keresztül. Azt, hogy melyik hordóba hányadik cser van, külön kis *jelző táblán* lyukakkal és faczövekekkel jelzik. Nyolcz hét mulva a tőkére húzott bőrből egyenes késsel kisajtolják a levét, akkor bezsírozzák, rúdon megszáritják, kítaszítják, vagyis a színt megsímitják s *berzennel* vagy vassal feketére megfestik. A festék úgy készül, hogy vagy berzent főznek és vasra töltik, míg megérik, vagy kenyérből üstben levét főznek ki s azt töltik vasra. Most a bőr fonákját *leblandzsérozzák*, a zsírt letakarítják, aztán *felbarkázzák*, vagyis asztalon a parafa *pantoflival* feldörgölik, míg csak fodros nem lesz, aztán újból megszírozzák s így eladják. — A fenköves *stosszoló* akkor használják, mikor a bőr lucskos, a vasast, mikor száraz. A vasstosszó és a blandzsér közt csak az a különbség, hogy a vasstosszó tompa, míg a blandzsér éles. Az üvegstosszót arra használják, hogy a bőrnek fényt adjanak vele. A blandzsérnak, a falcznak, a *sérolónak*, mely utóbbival a rossz húst veszik le, mind-egyiknek megvan a maga élesítő aczélja.

A *kordoványos* a bőrt a cserbe töltésig ugyan úgy dolgozza fel, mint a fekete bőres. Eddig a főkülönbség az, hogy falczzal nem dolgoznak, mert feldolgozás alá a kordoványoshoz csak kecskebőr kerül, s az oly vékony, hogy a falczolás, melynek épen vékonyítás a czélja, ki nem állja. A bőrt azonban cser helyett *szemerczébe* tesszik. Ennek a sora ez: a szemerczét kádba teszik, leöntik meleg vízzel, ebbe *beelőzik*, *bedubálják* (beforgatják) a bőrt; ezután a bőrt bevarrják, megtömik szemerczével, beteszik a vízzel telt váluba, nagy nehéz falapátot fektetnek reá, ráadásul nagy kővel lenyomtatják s így hagyják azt vagy 4 óráig, mialatt 5—6-szor a levét leveszik, felmelegítik s újból ráöntik. Ezután a varrást kibontják, a bőrt kimossák, megfestik. Fekete kordoványhoz *gubicsot* és *egerfabingót* használnak, utóbbi alkalmazása teljesen olyan, mint a szemerczéjé; de a gubicsot először megőrlik, leforrázzák s a szemerczével vegyítve a már leirt módon használják. A veres festéket *bimazból* csinálják, amelyet boltban vesznek; ezt a veres forgácsot

2—3 órán át főzik forró vízben: mikor ez elkészült, festés előtt a bőrt timsó oldatba teszik s csak aztán festik meg. Festés után a kissé ivesen görbült rudon a bőrt átfektetik, két lelógó szárnyát sulyokkal lehuzzák, ráülnek a rudra, s a bőrt az üvegstoszolóval kifényesítik. A kordovány így készen van, s lezsirozni sem kell. A kordoványos a bőft veszi, mivel az erdők miatt helyt kecsketenyésztés nincs; a bőroket Brassó, Pest, Bécs városokból, továbbá Oláh- és Szerbországból szerzik be. A piros kordovány egyik főpiacza Toroczkó, melyet kizárólag Torda lát el ezzel; a toroczkói csizmák anyaga tehát innen kerül ki.

A talpnak szánt bőrt vízbe áztatják 3—4—6 napig, onnan kimossák tiszta vízben, beléteszik mészlébe, amíg elkopik, megpuhul, naponkint egyszer megforgatják, s mikor már leadja a szőrit, azt leszedik, nem falczczal, hanem *butakéssel* s a mészbe még egyszer visszateszik 24 órára; aztán felmossák tiszta vízbe, hogy a mész ne rágja le a kezét s a rossz hust lesérolják séroló késsel.

A bőr erre egy éjszaka tiszta vízben áll, másnap a szinit kilágyítják téglázó kővel, megszinelik szinelő késsel, majd friss cserlébe vagyis *készüelbe* teszik, négyével egy hordóba, melyben a bőr vékonysága szerint hosszabb-rövidebb ideig áll. Az első cserit 48 órára, a másodikat negyednapra, a harmadikat ötöd- vagy hatodnapra adják, sőt amelyik bőr vastag, az négy cserit is kap, s negyedikben a bőr egy hétig is ül. A cserből kivéve rudra vetik, rámára teszik, megszárítják, tiszta vízzel benyirkosítják, üveg- vagy rézstoszolóval megdörzsölik, megpuhítják s fényt adnak neki. Azért taszítják ki rézstoszolóval, mert ami a talpnál igen fontos, a réz nem fogja meg a bőrt, míg a vas megfeketíti. Végezetül a bőrt darabokra vágják; egy bocskorra való 2 arasz hosszú, 1 arasz széles, s *faminta* szerint vágják ki a bocskorformára. Mikor a bőrt a kaczorral felszelik, először a farrendjét vágják le, ami azonban, minthogy nem ad ki egész darabot csak bocskorfoldnı való, míg a többbit az említett bocskorformára vágják a bőrvágó kaczorral.

A juhbőr kidolgozása a legkönnyebb; ez ázik egy hétig vízben, 2 hétig mészben és 2 hétig cserben. Innen kivéve, kiszárítják, az igazító vassal kiigazítják, kitörik, kipuhítják s ezzel a bőr készen is van.

A timároknál látott összes eszközök mind gyáriak s amint láttuk neveikből, mind német származásúak s így a régi timármesterség magyar vonatkozásaira nem sikerült adatot találnunk.

A tordai *kalapos ipar* elég jelentékeny, noha szintén túl van virágzása korán. Régen többen is voltak, mint ma ; mintegy 40 évvel ezelőtt 20 kalapos folyton dolgozott, ma összesen vannak 18—20-an, abból csak a fele dolgozik, a másik fele bukott. Piaczaik Torda, Gyula-Fehérvár, Kolozsvár, Nagy-Enyed, Maros-Ludas, Tövis, Bánffy-Hunyad, Jára, Mocs ; persze mindegyik piacznak a saját formáit kell producálni. Ma a nép azonban előnyt ad a gyári kemény kalapnak, csak az oláh nem viseli még ezt s így Torda most az oláhság ellátására törekszik. A magyarság a parasztkalapot már le hagyja s a tordai iparos ezt nem adhatja olcsóbban, mint a gyár a szép úri kemény kalapot s így a gyáripar erősen pusztítja a házi kis ipart. A házi ipar termékeit ma már csak az öregebbek tartják fenn s ezek elhunytával a házi ipar is kimulik. Ha a kalaposmester külső gazdasági munkával nem foglalkozik, a mestersegből meg nem él, és ma már a kalaposság csak harmadrendű mellékfoglalkozása a mesternek.

A Tordán előforduló kalapalakok a következők : a *félcsárdás* : magyar kalap alacsonyabb tetővel ; a *munkácsi* : karimája olyan, mint a félcsárdásé, de a feje magasabb, a szalagja (rajbon) széles ; *lapos kalap* : melynek karimája lapos, széles, melyet azonban már inkább az oláhok viselnek ; a *dalárd kalap* : melynek feje gömbölyű, széle azonban szűkebb ; *Károli* : mely épen olyan mint a félcsárdás, de a széle egészen szűk ; és végül kemény kalap. Az aranyosszékiek általában ugyanazon kalapformákat viselik mint a tordiak ; az öregek különösen a *félcsárdást* a fiatalok a *szűkcsárdást* viselik ; általában minél szűkebb, annál legényesebb a kalap. *Toroczkónak* egész külön formájú kalapja van, gömbölyű fejjel s két ujj keskeny s egészen lapos széllel ; ezt a formát e vidéken másutt nem viselik, mint Toroczkón, s annak is csak Torda csinálja. Vannak régiebb kalapformák is, melyek azonban lassankint kimennek a divatból ; a *félmagas kalap* szögletes éllel, legalább százesztendős ; ebből lett a *Kossuth-kalap* is ; a széles, magas és felálló karimájú magyar kalap abból a korból való, mikor a magyarok még hosszú haját viseltek.

A kalap készítésére mindenféle szőrt alkalmaznak, csak a finomabbnál használnak spanyol gyapjút. A gyapjút először megfűsülik, a *pognával megfakolják, lesibolják, a pakszilán* lenyomják, rongyok közt meleg pléhén *megfilczelik*, úgy hogy gőzt eresztenek át rajta, aztán a filczet kiviszik a kazánhoz, lugba megfőzik, *rostokfával* vitriolos vízben *összeványolják*, pinsensteinnal (*tengerhab*)

megrájbolják, kiformázzák, megszáritják, szárazon esmét szórt huznak rá *halbőrrel*, megfestik *berzen*, *galles*, *zalczburg* és *gálicczal* megenyvezik enyvvel vagy keményítővel, kiteglázzák vassal, *bestaférozák*, bevarják s ekkor piacra kész a kalap.

A *csizmadiaság* azon tordai iparosság közé tartozik, mely inkább fejlődést mutat, mint hanyatlást. Régen, 20 év előtt, általában a *varrott munka* volt elterjedve, mert akkoriban szimpla csizmát viseltek, cseres talpat használtak, a sarok is laposabb volt, parasztosabb volt, mint ma. Hasonlóképen készült a piros csizma is, noha ezt akkor is, most is csak az oláh viseli, sem a tordai, sem az aranyosszéki nem venné lábára. A toroczkói piros csizma azonban nem Tordáról való, azt csak Toroczkón készítik. Ma mintegy 150 csizmadia van Tordán, de csak 70—80 dolgozik belőlük; piaczaik: Maros-Ludas, Maros-Ujvár, Nagy-Enyed, Tövis, Gyula-Fehérvár; Kolozsvárra nem mennek, készítményük ára páronkint 4—6 frt. A gyáripár a topánkával nagyon szorítja a kisipart, mert „ma már minden szolgálócska topánkát visel, holott régen mind csizmába jártak“. De azért ma mégis több a csizmadia, mint 30 év előtt, és a verseny rendkívül erős.

Szabó van Tordán 5 czéhárista, 8 iparos és ugyanannyi házasság, akik t. i. azt mondják, hogy ők csak segédek, de azért a maguk szakállára dolgoznak; ezenkívül még 7 vásári szabó dolgozik az aranyosszékieknek szürke vagy szederjés magyar nadrágot.

Takácmester kettő van Tordán (Bauer és Schuster) gépeik Bécsből kerültek Surbeck és Schram gyáraiból; készítenek kangart asztalneműeket, katrinczát, kötényt, köntösnek valót, törülközőt stb., de csak a helyi szükségletet fedezik vele, kivitelre nem dolgoznak; szövik a varrottasnak egészen hű másait is és általában ügyes munkások.

Asztalos van Tordán mintegy 40; csak fladerozott butormunkát végeznek, a festett népiest, ahol még egyáltalában van, Szász-Régenből veszik. Aranyosszék azonban ezt már rég és teljesen lehalasztta, közelebb van Torda, a butor is urasabb s így inkább azt veszi. Még Toroczkón, ha a régi helyett ujat vesznek, az ujj már Tordai fabutor. A szász-régeniek csak nagyvásárkor jönnek ide festett butoraikkal, akkor is csak az oláhoknak adnak el, a magyarok ilyent már nem vesznek.

Ezekon kívül van vagy 13 *kerekes*, akik Dévának, Kolozsvárnak, Maros-Vásárhelynek, Nagy-Enyédnek, továbbá Tordának s Aranyosszéknak dolgoznak; mintegy 13—16 *kovács*; 4 *fésűs*, kik azonban csak az oláhoknak dolgoznak, mert a helybeli magyarság csak bolti árut vásárol; ¹⁾ van továbbá 70 tisztán az oláhoknak dolgozó *szőcs*, 67 *mészáros*, 5 *hentes*, 55 *kereskedő* és *szatócs*.

Itt kell felemlítenem két tordai specialitást is, a tordai pogácsát, meg a tordai pecsenyét.

A *tordai mézes pogácsáról* Orbán Balázs ezeket írja: ²⁾ „nagy a hire a tordai mézes pogácsának is, amit rozslisztből mézzel sütnek s a mi igen sok ideig eltartható, kellemes és nagyon egészséges csemege. Ily pogácsát Erdélyben csak itt és Kézdi-Vásárhelyen készítenek, mindkét város azzal nagy kereskedést űz, s vásárok alkalmával egész Erdélyben széthordják.“ A tordai pogácsa receptje ez: 1 kalán *potens* ³⁾ vízben eláztatnak, s azt egy kupa ⁴⁾ tojásba elverik, az így előkészített tojást a mézbe keverik s aztán hidegen meggyúriák a rozsliszttel addig, amíg csak a lisztet felveszi az anyag: a gyúrásnak gyorsan kell történnie. A színét így csinálják meg: Egy tetős kalán potenset fertályos csuporban, vízben feleresztenek, aztán két kalán mézet kevernek belé, s ezzel kenik be a tésztát ecset segélyével. Az alakja megvan szabva; egy kupából 19 pogácsát vág ki 10 krosat, az alak mindig ugyanaz, de a nagyság különböző; van 1, 2, 3, 5, 10, 15, 20, 50 és 100 kros nagyságban. — Sütés előtt a plét vajjal megkenik, meglisztezik s akkor öntik rá a tésztát; a kemenczét meghevítik, de sütés előtt várnak vele, hogy kicsit megálljon, különben az egész eltésztesedik. — Pogácsasütő mintegy 40 van Tordán; szállítanak pogácsát a tordai piacon kívül Kolozsvárra, Szász-Régenbe, Mocsra, Szász-Sebesre, Bánffy-Hunyadra, Balázsfalvára, Maros-Vásárhelyre és Nagy-Enyedre.

A *tordai pecsenyéről* Orbán ezeket írja; ⁵⁾ „A tordai ugynevezett kofa-pecsenye — melyet ott a piacon sütnek süstörgő bő

¹⁾ Egyikük, miután Kolozsvárt csak egy fésűs van, megváltotta az iparjogot oda is, s oda finomabb munkát készít; abból azonban nem tudna megélni s így durva munkát is készít a tordai oláhoknak, meg a kolozsvári hóstáti parasztasszonyoknak.

²⁾ ORBÁN, Torda, 265. l.

³⁾ Potens = hamuzsir, valószínűleg a német Potasche vagy Pottasche szóból.

⁴⁾ 1 ó kupa = 1 1/4 liter.

⁵⁾ ORBÁN i. h. 265 l.

zsirban — ritkítja a párnját, s annyira hires, hogy az idegen utasok rendszerint a vendéglőkbe is vitetnek, hogy Torda ezen kiválóságával is megismerkedhessenek“, érdemes tehát, hogy e dicséretnél valamivel többet is mondjunk róla. Készítési módja ez: A pecsenyesütő megöli a disznót, megforrázva megvakarja, beleakasztja a kelepceébe, felhuzza, újra megvakarja, leönti tiszta vízzel, késsel lehuzza a vizet; hassán ketté hasítja, a belit kiveszi, majd még jobban végig hasítja, leszedi torkáról a véres húst, kihányja fejéből a velőt, tiszta vízzel megmossa a belső részét a vértől, megszítatja tiszta ruhával, hogy száraz legyen, felakasztja ráhátra, másnap reggelig a rámán hagyja, akkor béteszi hűves kamrába. Másnap jókor reggel, míg a nap fel nem kél, az egész disznót bevágja szeletekre; legjobb a *fara*, az *oldala* kövères, *temerdeknek* hívják a hátgerincztől a vékonyáig nyuló részt, *édes pecsenye* az, ami a disznó elejéből kerül ki; ezután a fejét vágja fel két *orra*, két *állra* és négy *fülre*. Most az egyes darabokon a bőrt mindkét oldalról megczifrázza, hogy jobban süljön (*rodolás* = *czifrázás*). Ha már fel van darabolva és meg van róva a hús, féldisznót egy rudascseber sós vízbe beléhánynak, abban egy félóraig állni hagyják, aztán egy tiszta nagy kosárba vetik be, hogy szűrődjék le róla a víz, vissza rakják egy üres rudascseberbe, tiszta ruhával darabonkint megszítatják, aztán megsütik, még pedig úgy, hogy zsirt öntenek alája bőven, abban nagy villával megforgatják; a sütés alatt a sebes láng a legfőbb, s erre bikkfát használnak; a tölgyfa lángja már nagyon is sebes. Tordán mintegy 13—14 pecsenyesütő van, s Tordán kívül árúik Kolozsvár, Nagy-Enyed, Maros-Vásárhely, Mocs, Bánffy-Hunyad piaczeit is ellátják.

III. A tordai sóbányászat.

Orbán Balázs Torda város leírásában három fejezetet szentel a tordai sóbányák ismertetésének. Vázolja a sóbányák történeti multját, általános képüket, részletesen leírja őket egyenkint, befejezésül közli Balázs Emil bányanagy 1886-ban kelt leírását a tordai kősótermelési üzembről. Orbán e dolgozatai alapján, mint történet-tudós, fáját szerető buvár, a szép vidéket és az érdekes jelenségeket kedvelni s élvezni tudó író áll előttem; Balázs pedig jelentése szerint kiváló gyakorlatias, elméletileg kitünően képezett bányász; a népet azonban egyik sem szólaltatta meg; amit dolgozataikban kerestem, az eszközöknek s a sóbányák művelésének népies leírását, mindezekben a népek megszólaltatását, azt nem találtam meg

bennök. E hézag pótlására Krémer György jelenlegi bányanagy úr kalauzolása mellett gyűjtöttem össze az alábbi adatokat, mely így kiegészíti Balázs és Orbán dolgozatait.¹⁾

A tordai sóbányák két csoportra oszlanak, u. m. a *Római bányákra*, melyeket még a rómaiak műveltek felülről lefelé, melyek azonban ma már teljesen művelésen kívül állanak, és az *Uj-bányákra*, melyeket a közelmúltban és a jelenben is művelnek.

Az Uj-Bányáknak van egy felső telepök, a hegy tetején azokból az időkből, mikor még a bányaművelést felülről lefelé folytatták, e telepet ma *Aknának* nevezik, s van egy alsó telepök, mely az alagút furása által keletkezett s melyet a nép csak *Tunnel* vagy *Tunner*-nek nevez.

A bányák egy sorjában, egymás mellett, sőt részben egymásba nyílóan helyezkednek el s műveltetésükre nézve két csoportra oszlanak. A régibb műveletű bányák az *aknák*, melyeknek a *József-, Terézia- és Antalaknák*; a Józsefakna ma is művelhető, de tartalék-bányának van fenntartva; a Teréziaakna csak a pizsoksó beontására szolgál; míg az Antalaknát teljesen felhagyták; mindhárom bánya kúpalakú. Ujabb műveletű, vagyis *osztálybánya* kettő van: Gizella- és Rudolfbánya, utóbbi a művelésre teljesen berendezve.

E bányák sorával csaknem teljesen párhuzamosan azoktól keletre 5 beomlott bánya húzódik egysorban északkeleti vonalban ily egymásutánban: *Nagyakna*, mely 15—17 évvel ezelőtt dőlt be; a *Dörgőakna*, melyen népfürdő lesz; *Kisakna*, mely csak részben van bedőlve s annyira eliszaposodott, hogy még édesvizi hal is él benne; a *Fürdőosztó*, melyen már berendezett fürdő van; a *Kisosztó*; s végül a *Kénesztó*, mely ezektől már jóval messzebb, kint a lapályon fekszik, s mely ha valaha bányászták, csak római művelés alatt állhatott.

A Krémer bányanagy úr által rendelkezésemre bocsátott 1891-ik évi hivatalos jelentésből a következő adatokat közölhetem: Termeltek 23.000 métermázsa kősót; ebből alaksó 17.000 mm., aprósó 3000 mm., darabsó 3000 mm. Megsemmisítettek vagyis a Terézia bányába dobtak 7000 mm. sót. Egy munkás átlag 8 órai munkával 14.6 darabot tudott kifejteni, melynek darabjáért 6 krt kap. Az alaksóból 31.140 darab tiszta, 13537 darab földes só volt. Nyitót végeztek 162 m², faragót 136 m², mindegyiket négyzetméterenként

¹⁾ ORBÁN B., Torda város és környéke, Budapest, 1889. 138.—142. és 374.—392. 1.

25 kr.-val; sópapot 316 m²-t 74 kr.-val, falfaragást 180 m² 50 kr.-jával. Takarításra költöttek mûszakban 3500 mm.-ért 434·15 frtot, a sóválasztás 56·62 frtba került, az aknafenntartás vagyis a bánya belsejében végzett ácsmunka 35·40 frtba, az aprósó zsákba töltése 29 frtba, az alaksó csusztatása a csuszkán 210 frtba, a kiszállított só mérése 19·25 frtba, a hagyás szélén a sópárkán bevétel 18·75 frtba, ürüléki kádak kihordása 16·80 frtba, üzemépületek fentartása 552·89 frtba, lakóházak és utak fenntartása 90·84 frtba. Az aprósó termelése rendszeren kisebb, mint amennyit előíranyoznak. Az 1892. és 1893-dik évekre 23.000 mm. van praeliminálva. A só métermázsájának termelési költsége 0·45—0·52 frt, mi a kezelési költséggel 1·20—1·30 frtra rug, míg eladási ára Erdélyben 6·85 frt. A sómennyiségből eladtak Erdélyben 21.443 mm.-t 6·85 frtjával, Magyarországon 100 mm.-t 9·36 frtjával, a hivatalok, munkások, papok és örök számára adott, valamint az apadás által elfogyott, tehát ingyen kiosztott só 208 mm. volt. A 6·85 frt kedvezményes, 9·36 frt a teljes rendes ár. A műveletben levő bánya területe 3191 m²; az ideiglenesen beszüntetett két bánya területe 5350 m²; a műveletben levő nyílt aknatorkok 26 m. mélységben vannak a vasut szintjétől, a tartalékosoké 122 m. mélységben. Napra nyíló tárna vagy istoly (istolynak nevezik még a bánya megnyitáskor készülő bejutó tárnát is) 5 van 2740 m. hosszúságban. Gép van kettő, mindkettő lóerőre.

Az állandó munkások látszáma 32, mely azonban fokozatosan 30-ra szállítandó le; ideiglenes munkások száma 8. A hivatalok ezek - a főnök vagyis *bányanagy*, vagy mint régebben nevezték *kamarispán*, 2 *mázsatiszt*, 1 *felőr*, (*hutman*, *hotmány* és *hokmány*), 2 *bányaőr*, kik a bányából kijövő munkásokat megvizsgálják, nem hoznak-e ki sót, 1 *bányakovács*, aki a munkások szerzészámát kielezi, (az aczélozást azonban a munkás tartozik fizetni), 2 *sóraktárőr*, 1 *pénztárőr*, 1 *hivatalszolga*, 1 *mázsaesküdt* (*mázsa-hütes*). Szertárőr nincs. Van azonban egy *sóvágóbíró*, kit a bányászok választanak maguk közül, kit a kincstár havonkint 2 frttal külön fizet. Ez hívja össze a munkásokat, ha valami rendkívüli munka van, még pedig *táblaindítással*. Egy táblára ugyanis ráírja a behívandó munkások neveit, a tábla hosszabb szélén levő mélyedésbe tömött viaszt kisímitja s a hozzá legközelebb lakó sóvágónak átadja; ez körmével a viaszra jegyet tesz s köteles a táblát a legközelebbi sóvágóhoz elvenni s ez így megy sorra addig, míg az vissza nem kerül a bíróhoz. Mint mondtuk, a munkások állan-

dóak és ideiglenesek ; az állandóak első- másod- és harmadrendű sóvágók 70, 50 és 30 kr. díjjal 8 órai munkaidőre ; Ideiglenes munkás 50 kr. napszámot kap 8 órára. A világító fiú vagy „üzemi küldöncz“ napszáma 30 kr., ez a sószállításnál a lovaknak világít az aknában s ezért *lókísérőnek* is hívják. A poszton álló sorost *posztos*-nak nevezik, de téves Orbán azon nézete, mintha a bányászokat általában posztosoknak hívnák.¹⁾ A munkások nyugdíjviszonyai rendezve vannak ; társpénztári vagyonuk 17.050 frt. A munkások félévet dolgoznak télen ; nyáron a munka szünetel s csak 8—10 bányász, aki más munkát nem lel, kap akkor itt munkát. 1891-ben volt 38 beteg bányász 43 esetben ; többnyire a csúzos bántalmak uralkodnak ; haláleset, baleset egy sem volt. A bányák egészségesek, szárazak, legcseréjük élénk és nem kerül semmibe.

A bányászati viszonyok ezen a legújabb adatok alapján álló rövid vázolás után, tegyünk egy kis sétát a bányában néhány régiebb bányász kíséretében, kik csak magyarul tudnak s lássuk, hallgassuk meg, hogy írják le ők a maguk eszközeit és a bányaművelést.

A vízszintes tárnán belépve a sőtömegbe, legelőször is a Józsefbányához jutunk, mely visszhangjáról híres. Nehány megfigyelést közlök itt, hogy megismerkedhessünk e sokak által mesének tartott visszhangról. 1. Egy 1 tagú szó 13-szor érthetően ismétlődött ; a visszhang hallatszott 14"-ig, érthetően ebből 5"-ig. 2. Egy 2-tagú szó érthetően ismétlődött 7-szer 6" alatt, tovább hallatszott a hang még 9"-ig ; 3. Egy 3-tagú szó érthetően ismétlődött 4-szer 4" alatt s azon túl még hallható volt 10"-ig. Egy ember erős ütése fával a hidra, amely a bányába belényult s melyen mí álltunk. 34"-ig hallatszott s az első visszhang erősebb volt, mint maga az ütés. Erősen susogó egytagú hangot 8-szor vert vissza a visszhang. A mélybe dobott fa 5" mulva ér feneket, egyre fokozódó madárrepülésszerű zajjal hull alá, aztán csattan ; a csattanás visszhangja 10"-ig tart, tehát az alul kiadott visszhang rövidebb mint a felső, mely 14—15"-ig tart.

Az első eszköz, melylyel épen itt e visszhangos helynél találkozunk, a *tekerő* vagy *mangurló*. A mangurló két lábúl szolgáló oszlopnak, *stömp*-nek a beróvásába illik bele, s a stömp melletti

¹⁾ ORBÁN, Torda, 140. l. „a tordai sóvágók vagy posztosok (pannistae salicidae) jelentették stb.

padlaton két ember forgatja a *szárnyá*-nál fogva. A mangurló stömpök végei a sóban *srámjukak* által vannak beerősítve s a só itt oly száraz, hogy azt még beékelni sem kell, a lyuk se nem tágul se nem kopik. A mangurló a sónak a rakodó helyig való felhuzására szolgál. A pincze fenekén a *formalis sôt* egyszer kihajtván, hogy a nagybánya kitakarodjék, kihuzzák belőle az *apró sôt*, a *mijért* vagy *minuciát* (apró sôt) kis taricskákkal *csumóra* összehordják, hogy egy csumóban 4—5 *sitt* (=Schicht =szakma, egy napszám vagyis 8 órai munkaidő). 10 ember 1 *sitt*ben 32 kád mijért ad, miért nekik fejenként 68 kr. jár. A mijérrel megrakják a kádat, aztán fent a szabadégre vivő lyukat őrző táblásnak kikiáltják: „*hé feljebb!*“ Erre a lovak fent megindultak s a kádat egy ölnyire felhuzzták s ott megállottak, hogy a kád ne kapjon *lógót*; ha ez ellen biztosítva voltak, alulról ismét felkiáltottak: „*hi elé!*“ mire aztán a kádat felhuzzták a hidig vagyis a rakodó helyig. Mikor a kád ide felért, a rakodónál levő 4—5 ember a táblásnak ezt kiáltja: „*hooó!*“ mire fent a lovak megállanak. A kád egy *málhába*, vagyis hatalmas kötélhálóba van téve, melynek sodrony *vezérkötele* van. A 4—5 ember egy horoggal megfogja a vezérkötelet, behuzza a hidra s felkiált „*heik!*“ mire a lovakat *megheikeltetik* vagy *czurukoltatják* úgy hogy egy csomó kötélt visszacsuszlik, mi által a kádat bevihetik a hidra, ahol beléakasztják a mangurló kötelének horgát, aztán kezdik forgatni a mangurlót, míg csak az a kádat felfordítja s az apró sôt a hantra önti. A kis kirugó hidacskát, mire a kádat huzzák, *hant*-nak nevezik, míg a kis kocsinak, amivel a sôt a sincken szállítják, *hont* (csille) neve.

Amíg a mai főtárna nem volt kiépítve, a sôt a málhában a földszinig huzzták fel; a nyílás, mely oda kivezetett, kürtő vagy fordított tölcser alakú, s felső része a földet, alsó része a sôt fúrta keresztül; a föld és sóréteg érintkezési vonalat *sajakaljá*-nak nevezték, s e helyütt a torkot *gárgyafá*-val vették körül, s erre körbe bivalybőröket aggattak, hogy a földből jövő vízcepegés ne áztassa a falat, s a só *rágást* ne kapjon, különben a gárgyafa könnyen lezuhan, s a torok bedől. Az ilyen kürtő három részből állott, a felső, legkeskenyebb és egyenes falú *torok*-ból a rézsut felfelé fordított, tölcser formájára menő *sátorhajlás*-ból és a *tüszej*ből, ami a sátorhajlás egy alsó kiparkányosodása. A régi bányáknak mindig két torkuk volt, melyek kötelét ugyanaz a gép hajtotta, egyik felment, a másik lejtett. A két kürtőt elválasztó falat nevezték *nyereg*-nek (Eselrücken) alakja után. Nagyon régen az egyik torkot jár-

toroknak is használták s azon mentek le a bányába kötél létrán. Folytatva utunkat a mangurától tovább befelé a sínek mellett haladunk. Ahol a vasutnak váltója van, a sófalban rendszeren kis fülke van vágva, hová az emberek a kocsi elöl kiállanak; ennek a fülkének *kiállás* vagy *buvólyik* a neve. A sínek mellett jutunk el a *képejhez* (Geppel, Pferdegeppel, géphely). A képejt az előtt a föld felett helyezték el, most azonban az új tárna megnyitása után csináltak egyet a föld alá is, hogy a só t egyenesen a sín szintjára emelhessék. A képej számára a sóban szép tágas terem van vájva, melynek közepén áll a *tűszej* vagy *orsópárna*, mintegy fél-méter magas hengeralakú természetes sóemelvény. Ennek közepéből nyulik fel az *orsófa*, vagyis az egész képej felnyuló tengelye. Az orsó mindkét végén egy *csap* van; az alsó csap a *perselyben* forog melyet *múter*-ekkel szorítható *srófok* kapcsolnak a kőso tűszejbe, míg a felső csap az *orsókalapba* tokozódik be. Az orsófát alul is felül is valamint középrészeiben is több helyütt vasabroncsok fogják körül s óvják meg a romlástól. Az orsófából, a föld színétől mintegy 2 méter magasan vízszintesen indul ki 4 *ostorfa* derékszög alatt, melyek tövét hatalmas négyágú vasgyűrű fogja magába. Az ostorfából megy lefelé a *medveláb*-gerenda, mely teljes erővel, hatalmas vaskapcsokkal van az ostorfához függesztve, hogy ne mozogjon; az ostorfának a medvelábon kívül eső kis része a *komlja*. A medveláb alsó részéhez befelé egy kis *szék* van hozzáerősítve és ez alól nyulik ki, a székekkel együtt a *derékszegtől* átfurva, a *terüvönó rúd*. A rúd tövében van egy *négycsilló* haránt rúd két lónak való két *hámfával*, míg a rúd végén egy másik harántrúd a *járom*, két kötél hurokkal, ami a ló nyakába jön, hogy feltartsa s le ne csapja a rudat. A felső rész főalkotó része a *dob*, melyre a kötél, most a sodronykötél csavaródik, s melyet vízszintes *körkötés* és rézsútos *függönykötés* tart fenn és támaszt alá. A kötés egyes részeit *keresztkötések* kapcsolják össze. A dobra csavart kötél húzza fel a bányából a só t, még pedig úgy, hogy e kötél a bányához felül egy hiúban van elvezetve, honnan aztán csigákon jár alá. Ha a képej működése közben *botot!* kiáltanak, vagyis a képejt hirtelen megakarják állítani, akkor a *támaszszal* alátámasztják a medvelábat s az hirtelen megáll.

Magába a bányába lépcsőn kell leereszkedni, melynek felső részéből indul ki az a tornác, *gáng* vagy *galeria*, mely az egész bányát körülfutja. A galeria nem csak a közlekedésre, hanem főként arra szolgál, hogy onnan a bánya menyzetén esetleg képződő

sóvirágokat leüssék. Az egész gáng a levegőben áll s bámulatos, mily egyszerű módon s mégis mily biztosan van alátámasztva. A meredek sófalba négyszögletes lyukat vágnak, ebbe bedugják a *párnafát*, ami az egész tornácz padozatát tartja s a fölé a négyszögletes *srámjuk* még be nem töltött részébe egy koczka alakú fatönköt a *papot* ékelik. Ez az egyszerű és könnyű megerősítési mód ismét csak azon alapul, hogy a só itt teljesen száraz, el nem nyálósodik, s a srámjuk (Bühnloch) nem tágul. A párnafák külső végéhez csatolják a kötések a függélyes *karfaoszlopokat*, melyeket végig az egész tornácz hosszában a vízszintes *karfa* köt össze. Ugy a galeria, mint minden egyéb faalkotmány a bányában készül, mert a fenyőfa a sóbányában a só *langjától* (finom porától) kitünően impregmálódik s évtizedekig eltart a legkisebb romlás nélkül.

A bánya két függőleges szemközti falán a galeriától a fenéig *grádics* viszen le apró emeletekben. Az emeletek közül a legalsó, hogy a bánya mélyítéséhez alkalmaztathassék, nem végleges, hanem könnyen szétszedhető; az a *vendéggrádics*. A grádics oldalsó rézsutos gerendája a *grádicsfa*; ezt, valamint az egyes kis emeleteket a vízszintes *grádicsaljfák* vagy *grádicspárnafák* tartják melyek valamennyiének beékelése a srámjuk által történik. A grádics fokai a *lépcsők*. A grádicsnak is megvan a maga *karfája* a *karfaoszlopokra* erősítve.

A sót a bánya fenekén talapművelésben fejtik. A talapművelés egysége a *tulkó*; a bányász legelőször a tulkót vágja körül a csákánynyal, amit *szemhajtással* a következőképen végez: a csákány hegyével a sóba egy *szemet* vág, tőle jobbra egy másikat, majd megint az elsőbe üt, aztán ettől balra egy harmadikat csinál; ilyen sorrendben *hajtja a szemet* előre!), s így a tulkót egy hosszúvágással a só többi tömegétől elhatárolja, *elrészeli*. Most a bányász megszabja a tulkó hosszát s két végét harántul is átvágja, vagyis elkülöníti a többi só-tömegetől és ez a *megszakasztás*; ahol a hosszúvágás és a megszakasztás találkozik, ott rendszeren marad egy kis sónyak: a *lakat*; hogy tehát a tulkó körülkerítése négy oldalról teljes legyen, a szakasztásnak felszedi az *inát* vagyis fenekét, vezető mélyedését oly mélyen, amily mély a hosszúvágás s átvágja a lakatot. Megtakarítva a

¹⁾ Innen nevezik a sónak a csákánytól nyert hullámos felületét *szemhajtásosnak*, mely lassankint „az izzadság által elnyalódik“, sima lesz.

pad *élet*, azt megszemzi, vagyis a csákánnyal a hosszúvágás mentén a tulkó aljára decimeteres távolságban szemet vág, s a szemeket ujjával kitaritja. Következik a tulkónak a talaptól elválasztása, de már erre még egy ember kell; elhívja tehát egy társát, azzal ketten ráállanak a tulkóra s az ütővel teljes erővel sorra verik a szemeket addig, míg csak a só úgy nem szól, mint a fazék. E hangot elérve, a sóvágó a tulkó szemsorának közepén egy lyukat vág a *rugtató vas*-nak, azt rézsut beléállítja, s aztán ölbe vesz egy nagy darab (40—50) kilós épsót, ami nem *kollós*, vagyis nem földes és így nem törékeny, felhág véle a pad hátára s azt egész erejéből a rugtatóra hajítja. Ha ezt háromszor-négyszer ismétli, a szemzések *porozni* kezdenek, ami annak a jele, hogy a tulkó fenekén hosszában végig repedt. Ilyenkor a bányász a rugtató helyére a vasrudat teszi az egész tulkót felemeli, alátámasztja, eleinte a csákány fokával, majd a fejével, végre egy fatönkkel 4—5 czoll magasra, majd mijét tól a tulkó alá s aztán a másik oldalról is egyenesre állítja. *Ágyat* csinálva a tulkónak, újra a csákányt veszi elő s most a sót darabokra szegi. A tulkó két megszakasztási végéről leszegett sódarab a *farsó*. A szegés után a bányász megnézi a darabot, hogy földes-e vagy nem; ha földes, külön rakja, bár azért is csak úgy megkapja a 6 krt, mint a nem földesért; minden darabra ráteszi a maga jegyét, vagy szurással vagy vágással (ilyen jegyek p. o.: $\cdot\cdot$, $\cdot\cdot\cdot$, $\cdot\cdot|$, $\cdot\cdot\cdot$), s ezzel az ő munkája készen van. Az alak-sót ezután a *fluderén* vagy *csuszán* a *hagyásról* lecsusztatják, onnan kisebb talicskákon a *habzóhoz*, vagyis a bányának az akna alatti terére viszik, ahol a *róvó legény* számbaveszi a sót; innen a sót a *málhába* rakják, (10 darab egy málha), felhúzzák s fent ismét a *táblás* veszi számba. Meg van szabva, hogy egy sittben (műszakban 8 óra alatt) 960 darab sót kell kihozni; egy munkás 8 óra alatt 16—17 darabot fejt ki s darabjéért 6 krt. kap.

A talapműveletet a bánya fenekén mindig az egyik sarokban kezdik el a *nyitóval*, még pedig azon az oldalon, ahol a bánya oldalát rézsút vágják alá. Először a hosszanti faltól választják el a fal melletti hosszúvágással; ezzel párhuzamosan megcsinálják a külső *hosszúvágást*; ezután kijelölik az első tulkót, amit ebben az esetben *czinkus*-nak neveznek s mely a tulkótól csak abban különbözik, hogy valamivel rövidebb; az első czinkust kijelölve, aláhajtják, harántul ketté osztják, s miután másként nem férhetnek hozzá, külső felét *poczokkal* széttörik. Ez a művelet a *czinkusbontás*, maga az osztály a czinkus, az aláhajtáson túli só-

mező a két hosszúvágás közt a *bélborona* s végül a cinkus ki-tört darabja a *német kalap*.

A bánya szélesítése a *pappal* történik, ami nem más, mint függélyes tulkó, de kétszer-háromszor oly széles. Régen ebből ka-pott a pap, az egyház s innen maradt a név ; Maros-Ujvárt ugyan-azt *templomsó*-nak nevezik. A papot már vasékkal és pörölylyel kell ütni ; ami a pap után marad 45° alatt az már *faragás*. A füg-gélyes művelet faragója a vízszintes művelet nyitójának felel meg. Mikor az oldalfalat egyik végén így a pappal megkezdik, a czin-kusbontásnak megfelelően *papbontást* végeznek. A pap leválasztási művelete az *aláhajtás*, melyet a *körülsrámolás*, *hosszúvágás* és *szakasztás* követ. Minthogy a bánya fenekétől a papnak aljához nem tud egészen hozzáférni, a papszakasztás után marad még egy tulkó formarész a *bombik*, melyet külön feszítenek ki.

A sóvágó két főeszköze a *csákány* és *ütő* ; csákánynyal vág és szeg ; az ütővel vér. A *csákány*-nak van *vasa* ; ennek *teste*, *ta-réja*, és *hegye*, mely kicsiny véső módjára van kiélezve, van továbbá *nyele*, mely 6 markos s fehér fiataltőről vágott tölgyfa s ennek a fogós vége *kendertekeréssel* van ellátva. Az *ütő* alakja ugyanolyan, mint a csákányé, de vasa kétszer oly vastag, hegye tompa s nyele 9 markos. További szerszámok még a *rugtató*, egy egy láb hosszú vaszcövek ; a *lapát*, fából és vasból egyaránt ; a *vasruid*, amivel a tulkót feszítik ; a *fatönk*, amivel a tulkót alátámasztják ; a *sug*, amivel a tulkó szélességét mérik ; a *poczok* vágy *ék*, amivel a czin-kust szétdarabolják ; a *szolga* vagyis gyertyatartó, s végül a *pöröly*, melynek vasa 5 kgr., nyele négy markos és tölgyfából való. ¹⁾ Szállító eszközök a *targoncza* kicsi aprósóra, két szarvval két alaksóra és és a 4 kerekű *csille*, hont, melyet ló huz. Fontos eszköz a *tárgya* ; ha az oldalokon egy sőtömeg le akar válni s azt le kell fejteni, vagy az aknák és aknakötések vizsgálatánál, a tárgyát használják, mely ráján nyugvó padozat s kötélén huzzák fel ; hasonló ahhoz, milyent az építőmesterek használnak ; hogy a tárgyról az emberek le ne

¹⁾ A sóbányászati eszközöknek egy igen rövid leírását Sztlatináról közli Vahot Imre „Marmarosi vándorlások“ cím alatt a „Magyar- és Erdélyország Képekben“ Pest, 1854, II. k. 153—155. I-n Vahot a következő műszókat sorolja fel : hagyás, vágó, zsampolás, gárdozás, sópad, csákány, ütő szemzés, verés, zsen-gelni, fölverőrud, emelés, szakítás, szegés, faragás, formásó, félsó, porsó, betlehem, kecskeláb, sóhajtás, szakmányos, málha, (takarító) lapát. A *betlehem* mint Va-hot rajza mutatja, teljesen azonos a tordai *szolga*-val ; Tordán nem találtam meg a fennebbi műszók közül : vágó, zsampolás (mélyítés), zsen-gelni, kecskeláb.

essenek, hónuk alá kötél kötnek, mely a tárgyhöz van erősítve; így aztán, ha le is botlanak róla, lógó helyzetben maradnak, s nem zuhannak alá. A *tóka* (függő deszka) a jeladásra való, ha a bányásokat összehívják; régen a bányán kívül is volt tóka; a bányában a tókát munka előtt ütik meg, akkor öszegyülnek, imádkoznak, kiadják a rendeleteket s munkához fognak.¹⁾

A só fedűjében olykor-olykor kövületeket találnak. A nép ezeket a maga szavával nevezi el; így a Pecten kövületet *madár-szárny*-nak, a Picnodust *madárszem*-nek nevezi. Kövületekben gazdagabb vidéken bizonyára az elnevezések sora is sokkal gazdagabb.

IV. A toroczkói vasbányászat és kohászat.²⁾

A toroczkói vasbányászatnak ma már csak multja van. Mert jelenek nem nevezhetjük azt az állapotot, ha évenként két bányatulajdonos 25—30 emberrel még művelti bányáját, télen, mikor nincs más dolga, s mikor a pénzre rászorul. De jövőt sem ígérhet a toroczkói bányászatnak sem a jelenben művelt, sem a kimerült, kihasznált vastelérék tömege; sem végül a vasművelésnek az a régi évszázados módja, melyre a toroczkóiak büszkén mondják, hogy még felső ausztriai hazájukból Eisenwurzelből hozták magukkal s azóta rajta semmit sem változtattak.

E vasbányászat már ezen utóbb említett történelmi momentumnál fogva is megérdemli, hogy vele bővebben foglalkozzunk; de meg, ha ennek állapotát most nem írjuk le, tíz év múlva anyagunk se lesz reá. A szédült kohók nem füstölögnek, a verők nem dübörögnek a patak mentén, élettelenek, de még fennállanak; bár gondozatlanul, elhanyagolva, az idő fogának kitéve. A nép ma már sok más úton keresi mindennapi kenyerét, betevő falatját, de emlékében még elevenen él a bányászélet minden mozzanata, veszedelme és gyönyöre: hiszen a mai lakosság vénéből akárhány töltött 15—20 évet a bányában.³⁾ Az épület romok, a népemlékezet és néhány sovány történelmi adat az, miből e sajátságos bányászélet történetét le kell írunk.

¹⁾ A tókát az oláhok használják templomaikban.

²⁾ E fejezet megjelent a Magyar Mérnök- és Építész-Egylet Közlönye 1893. I—IV. füzetében.

³⁾ A bányászdolgozóknak vezetőim voltak: TAMÁS SIMON, toroczkói születésű 68 éves magyar ember, ki mintegy harmincz évet bányászkodott át életéből s most földműves; VAJDA GYÖRGY, szintén toroczkói születésű, 38 éves bányász, ki maig is dolgozik a bányában; az öreg SZÉKELY, a kinek a verőjét vettük mintául a verő leírásánál.

A lakosság nyelve ma magyar, s a mennyire történelmi adataink visszanyulnak, mindig magyar is volt. Pedig a hagyománynak, melyet a toroczkóiak eredetükről vallanak, történelmi alajpa van; mert ismeretes az a XIII. századbéli adománylevél, mely Toroczkó lakóseit királyi szájjal Eisenwurzelnből származtatja. A tény az, hogy Toroczkó családai közt is vannak német nevűek, habár az eredeti német név ma már csak okmányokból mutatható ki, mert maga a név magyar formát, magyaros végződést vett fel.¹⁾ Hogy az Eisenwurzelnből ide telepedett lakosság megmagyarosodott, azt az okmányok bizonyítják; hogy e magyarosodás azonban mikor fejeződött be, nem tudjuk; valószínű, hogy egy század ezen teljesen izolált és magyarságtól körülzárt helyen elegendő volt arra, hogy a magyar nyelvet elsajátítsák, és egy másik század arra, hogy anyanyelvüket teljesen elfelejtsék.

Kétségtelen az is, hogy ha a származásra vonatkozó hagyomány mellett áll az a másik hit, hogy bányászokéin a toroczkói bányász mit sem változtatott, mióta ez új hazájában megtelepült,²⁾ ekkor eszközeinek alakjában is kell oly jellemeket találnunk, melyek a vasipar kezdeteire emlékeztetnek,³⁾ valamint azok részeinek jelölésében oly elnevezéseket, melyek még eredeti honukból származtak ide; habár valószínű, hogy miként a családnevek, ezek is magyaros formát vettek fel.⁴⁾ Valószínű az is, hogy az egyszerűbb

¹⁾ Igy Eckart-ból Ekkart, Werner-ből Vernes, Gendel-ből Göndöl, Sacken-ből Zsakó, Brotar-ból (?) Botár lett, stb.

²⁾ A toroczkói bányász konzervatív szellemét legjobban ORBÁN következő sorai illusztrálják: „a toroczkóiak a bányászat körében minden újítástól idegenkednek; ez annyira megy, hogy a bányakösz szekerűtjök sem igen van, hanem a terűt, miként őseik, ők is lóháton hordják. Hiába mondtuk, hogy szekerbe fogva egy ló tízannyi terűt is elvinne, ők azt mondták erre: „Apánk is így hordták s mi is már csak így hagyjuk.“ L. ORBÁN, i. h. 211. l. Azóta 21 év mult el, s még mindig úgy hordják a vaskövet mint akkor.

³⁾ BONER, ki jeles könyvében egy oldalon végez a toroczkói vasbányászattal, így ír: „Ich denke mir, Tubalkain verfuhr in seiner Bearbeitung der Metalle so, wie noch heutigen Tages die Leute von Toroczkó verfahren.“ Charles Boner, Siebenbürgen, Leipzig, 1868. 629. l. Ily odavetett megjegyzésnek értéke csak akkor van, ha részletek világítják meg azt; e részletek azonbau BONER könyvéből hiányoznak.

⁴⁾ ORBÁN BALÁZS összesen 9 ily bányaműszót sorol fel; ezek a következők: p é r e g, h a n t n u k, p á r, l ó k ő, k a r á m, m i j é r, t a r a c k, k e n y é r v a s, v e r ő; ezek közül nyelvészeti bizonyítékot adhatna h a n t n u k, mely hibásan van írva h a n t (Hunde) helyett; ez azonban az országban igen gyakran fordul elő, s így a specialis bizonyító creje nincs; a m i j é r szó nincs benn, sem

eszközök nevei nem őrizték meg a maguk német nevét sem az eredeti, sem a magyarosított alakban, hanem magyar nevet kaptak arról a magyar eszköztől, melyhez az leginkább hasonlított; más-ként kellett állania azonban a dolognak az olyan összetett eszköz-nél, minő a verő, melyben minden szegnek megvolt a maga külön neve, s melynek, megfelelő magyar. szót nem találván, valószínűen inkább a német nevét használták, mely a lakosság elmagyarosodása folyamán, az anyanyelv fokozatos elfeledésével, lassankint kopott, hangsúlyt változtatott, alkalmazkodott a magyar nyelv mozgásához, s végül teljesen magyar formát nyert.

Ezek a sajátságos körülmények már magukban is megszabják a kutatás módját: részletesen le kell írni az egész bányász-életet, annak minden eszközét, egyes eszközeinek minden legkisebb részét, a maga eredeti toroczkói elnevezésével együtt. Ámbár Toroczkó bányászatáról már többen írtak, de e leírások vagy az érczelemzéseket,¹⁾ vagy az ércz fekvőhelyek viszonyait,²⁾ vagy a statisztikai adatokat,³⁾ vagy a kohó leírását németül⁴⁾ tartalmazzák, miért is azokat a fent jelzett nyomozás céljából használni nem lehet: legfeljebb arra valók, hogy velük, a magunk leírását ellenőrizzük. A toroczkói vasbányászat ezen minden apró részletére kiterjeszkedő leírása tehát ez alkalommal jelenik meg először.⁵⁾

Az igazságnak tartozom azonban azzal a kijelentéssel, hogy e részletes leírásnak én csak első közlője, de az anyagnak részben nem első összeállítója vagyok. Én ugyan a nép emlékeiből s a fennmaradt eszközeiből elkészítettem az egész leírást még a helyszínén; de ekkor a toroczkóiak közt egy közkezen s több másolatban forgó kézirati munkára ta-

a PÁVAI VAJNA, sem az én leírásomban, s erre nézve 10 megkérdezett bányász egyike sem tudott választ adni, ez a szó előttük ismeretlen. Feljegyeztük azonban a tordai sóbányászatban a mije szót aprósó értelemben, s talán ezzel téveszti össze ORBÁN, bár nem valószínű, mert a mijér szerinte a kohónál „törpe falak által elválasztott ágyásokból álló szerkezet“, ORBÁN, i. h. 211. l.

¹⁾ KERPELY A Magyarország vaskövei és vasterményei, Budapest, 1877. 36—37. l.

²⁾ MADERSPACH L. Magyarország vasérczlekhelyei, Budapest, 1880. 13. 30. 97—98. l.

³⁾ KOCH, PÁVAI-VAJNA KÓKÁN Kolozsvári orvosi és természettudományi társulat értesítője, 1877. december 14-én.

⁴⁾ KERPELY A. Das Eisenhüttenwesen in Ungarn, Schemnitz, 1872, 5—12 l.

⁵⁾ ORBÁN idézett művében ugyan külön fejezetet ad a vasiparról, melyet Toroczkón űznek, de ez csak a turistát elégitheti ki, a részletes vizsgálatnál csakis történeti adatait használhattam föl.

láltam, mely engem a legnagyobb mértékben meglepett, minthogy benne nagyrészt ugyanazt a munkát láttam elvégezve, melyet én bár bőségesebben, csak az imént fejeztem be.

A munka címe: „A toroczkói vasbányászat és kohászat ismertetése“. Szerzője bár nincs ráírva a bányászok és kézirattulajdonosok szerint, *Pávai Vajna Elek*. Annak a két geológiai leírásnak, melyek egyike ebben a kéziratban van, másikát meg *Koch A.* ismertette, ¹⁾ teljes megegyezése szintén arról győzött meg, hogy e kézirat Pávai Vajna Elektől származott. A kézirat eredetije állítólag a zalathnai bányakapitányságnál van, s ezt másoltatta le 1885-ben mind a város, mind néhány magányos ember, kit a dolog érdekelt. Miután azonban a Földtani Közlöny nyomán arról értesültem, hogy Pávai Vajnának a fenti címen egy a Toroczkón közkézen forgó kéziratnál sokkal terjedelmesebb kézírata maradt hátra, ²⁾ jó-nak láttam a toroczkói kéziratot lemásolni magamnak, hogy annak egy példánya Budapesten is meglegyen. A kézirat korát a benne foglalt statisztikai adatok évei alapján 1868—1869-ik évre kell tennem.

Pávai Vajna e munkáját még a helyszínén összehasonlítottam az én feljegyzéseimmel. Az eredmény az volt, hogy anyagának az a része, a mi Pávait mint geológust és bányászt érdekelte, az enyémmel megegyezett, de figyelmét sok oly dolog kikerülte, ami engemet, ugyanezen kereten belül, mint ethnographust lekötött. Az én leírásom tehát jóval teljesebb. Mindazonáltal az ő rendkívüli szorgalmának kívánok emléket emelni akkor, mikor e fejezetben alapúl az ő munkáját választom — mely így itt lát először napvilágot — természetesen azonban oly módon, hogy a hol (néze-tem szerint) hibázott, azt a magam adataival javítom ki, s a hol az én anyagom bővebb, ott ezzel kiegészítem azt. Az én új anyagom még így is igen tetemes marad, miből már e helyt felemlítem, a mi különben alább szembetűnő, hogy a verő egész bonyolult

¹⁾ KOCH A., PÁVAI VAJNA E., Kolozsvári orv. és term. tud. társ. értesítője, 1877. márczius 23.

²⁾ Ennek hollétét nem tudtam kinyomozni; sem JAKAB ELEK, sem KOCH A. nem tudtak erre vonatkozólag tájékoztatni. Említve van azonban a FÖLDTANI KÖZLÖNY 1874. kötetében a 205—206. lapokon PÁVAI VAJNA ELEK-ről írt necrologban. Itt így van: „Toroczkó és vidéke földtani és bányászati ismertetése“ 1869. nagy 4. rét. 260 lap, számos ábra és nagyobb táblával. — E munka kézírata már le volt zára midőn EDVI ILLÉS ALADÁR úr által Pávai Vajna kézírata hozzám jutott; a kézirat a földtani intézet tulajdona. Összehasonlítva az enyémmel, arról győződtem meg, hogy a kettő egymással teljesen egyezik, csakhogy az eredeti a föld-, hegy- és a gyűjtött kőzetpéldányok leírásával bővebb.

szerkezetének leírása, valamint az eszközök nagy részének — melyeket Pávai legtöbbször csak névleg sorol fel — leírása tőlem származik; hogy pedig a munka többi részét magam is épp úgy átdolgoztam, bizonyítják azok a jegyzetek, javítások és kiegészítések, melyekkel Pávai dolgozatát alább elláttam. A pontos megkülönböztetés okáért, a mit Pávai kéziratából átveszek, idéző jel közé teszem.

1. Vaskötélérek.

A vaskötéléreket magukba foglaló kőzeteket és hegyeket általánosságban legjobban¹⁾ *Maderspach L.*, a vasérczfekvőhelyek e kiváló buvárlója írta le s bevezetésül e fejezethez szolgáljon a munkájából vett következő idézet:

„A toroczkói völgy Borévnél egyesül az Aranyos völgyével. Az Aranyos völgy meredek oldalait majdnem egészen Borévig melaphir (augitporphyr) képezi. A toroczkói völgy oldalai ellenben (lásd az 1. és 2. ábrát) magas meredek mészkőszirtek által tűnnek fel. A helységtől keleti irányban az 1130 *m* magas Székelykő emelkedik, nyugat felé pedig a Godárhágó és Hegyóra csúcsok, melyek talán még valamivel magasabbak, mint a Székelykő. A székelykői mészkő melaphyron nyugszik, a godárhágói szirtek pedig egyrészt konglomerátokra, másrészt kristályos palákra vannak rakódva. E mészkövek geológiai korára nézve a vélemények különbözők. *Stache* a Székelykövet a jurához számítja (Geologie von Siebenbürgen, 1863, 510. l.); a palákon fekvőt szemcsés mésznek tartja. *Herbich* (Földtani Közlöny, 1877, 9—12. sz.) szerint a keleti szirtvonal, tehát a Székelykő is a krétához, a palákon fekvő nyugoti szirt pedig a triaszhoz tartoznék.“

„Én csakis az utóbbi oldalt jártam be és a palákon fekvő mészkövet szemcsés mésznek tartom. Közvetetlen a palákon azonban egy vörös színű dolomitos kőzetet vettem észre, mely talán azonos a Herbich említette mészkővel. A tiszta fedőmész színe sötétkéktől a hófehérig váltakozik és külsejére nézve igen hasonló ahhoz a mészkőhöz, melyet a Magura vetzi hegyen láttunk, s melyet *Stuhr* a tithonhoz számít.“

¹⁾ „Legjobban“ vagyis a bányászra fontos körülmények megvilágításában legalkalmasabban, mert a vidék geológiai viszonyait sokan s alaposan tárgyalták: HAUER és STACHE, Dr. PÁVAI VAJNAI ELEK (Kokán János kivonata nyomán), HERPEY KÁROLY, TSCHERMÁK G. véleményeit igen röviden és jól összegezte KOCH A. i. h. márczius 23. — HERBICH F. dr.-tól kitűnő czikk jelent meg e vidékről a Földtani Közlöny 1877. kötetében 219. s köv. lapokon. A toroczkói völgyről s a rétegek elhelyeződéséről jó kis kereszttszelvényt találunk MADERSPACH idézett művében.

„A Godárhágó és Felső-Nyugóhegy, melyen át az út a vas-kőbányákhoz vezet, majdnem csúcsáig kovás konglomerátókból és meszes palából áll; itt szarukő és augitporphyrdarabok is találhatóak, melyeket Stache is említ, hozzátéve azon véleményt, hogy itt ezen kőzetnek egy öve feltehető. A csúcson túl már csillámpala következik, mely a Hegyóra magaslat felé mészcillámpalába megyen által; a két csúcson a már említett mészkő nyugszik. A vasbányák a Hegyóra keleti lejtőjén vannak. Régebben ugyan még az északnyugati lejtőn is voltak bevájások, de ezeket, egyet kivéve (Prudentia) többé már nem művelik. E bevájások a következők: Tubákos, Felső-Altárna vagy Vashintó. A fekhelyet ezekkel tárták fel.“¹⁾

A vasérczfekhelyeknek leírását már sokkal részletesebben adja Pávai Vajna, mint Maderspach, s ebben már az ő kéziratának közlését kezdem meg:

„A toroczkói bányákban a vasérczek telérekben jönnek elő, melyek különböző vastagságúak. Néhol egy pár hüvelyknyire elvékonyodnak, néhol pedig 3—4 öl szélesek is válnak. Legtöbb esetben a vaskőtelérek fedője szemcsés mészkőzetből áll, fekűjét pedig a csillámos agyagpala képezi. Minthogy tehát a vaskőtelérek a mészkő- és palarétegek érintkezésénél jelentkeznek, a teleptelérek alkatát öltik magukra s hajlásuk a telepösszletével összhangzásban áll, de az általános csapás kevés különbséggel mindig két óra felé irányul.“

„Csak ritkán fordul elő azon eset, hogy a mészkő és agyagpala telepösszletét fölemelt roham kőzet röpere (apopnysise) az érintkező lapok közé tódulván, a vaskőtelérnek egy kis darabig hol fedőjét, hol fekűjét alkotja. Gyakori azon eset, hogy a vaskőteléreknek mind fedője, mind fekűje mészkőzetből áll; ez inkább csak az eruptív kőzet röpeinek közelében fordul elő, hol a mészkőben, ennek felemeltetése alkalmával, repedések keletkeztek, melyek később vasérczczel teltek ki; de az ily telérek a dolog természeténél fogva csakhamar kiékelik magukat. Oly vaskőtelér, melynek mind fedőjét, mind fekűjét a csillámos agyagpala képezné, egy bányában sem észleltetett. Látszik, hogy az agyagpala hajlékony-szivós természeténél fogva felemeltetésekor nagyobbserű nyiladékot nem igen alkotott.“

„A toroczkói vaskőtelérek sokszor elágazódnak, és gyakran

¹⁾ Madarspach, i. h. 87—98 l.

kereszteznek, átszelik egymást, mely jelenség az anyakőzetben történt számos repedések természetes következése; a vaskőtelérek széthányása azonban a toroczkói bányákban egészen ismeretlen s nem fordulhat soha elő, mivel a vaskőtelérek a felemelt telepösszlet repedékeibe csakis a felemelést okozó eruptív kőzetek kitörései után keletkezettek.“

„A vaskőteléreket eredetileg csak a calybit alkotta s alkotja helyenkint ma is és csak később változott átlimonittá. Ez a metamorphosis most is folytonosan tart, mert alig lehet oly darab limonitra akadni, mely legalább foltonkint calybitet ne tartalmazna, valamint ritka calybit maradt meg eredeti állapotban. Nem áll tehát, hogy a toroczkói bányász a calybitet eldobja, a limonitot felhasználja, mert csak azon calybitet teszi félre, a mit a vállapokból nyer, s mely így mellékkőzetekkel van telítve és idegen ásványoktól fertőzve, és sok tiszta calybitet azért nem elegyít a limonit közé, mert ez a vasat elszálszítja.“

„Atoroczkói vaskőtelérek szerkezete gyakran hézagos vagy üreges, mely nyiladékokban legtöbbször a mangántartalmú vād rakodott le szép érczfényű tajték alakjában.“

Ez üregeket a toroczkói bányász *kolofjuknak* nevezi, míg az „az ásványt *ajzimónak*, s örül neki a bányász, mert folytonos kísérője a legjobb limonitnak s mert emeli a rúdvas jóságát, aczélességát.“ Az ajzimót különben *vasvirágnak* is mondják szép alakjáról s tréfalkozásból arra használják, hogy fagyúval keverve, vele befenik az arcot, a mi attól fekete és tükörfényű lesz.

„A vaskövet megfertőző idegen ásványok közül leggyakoribb a rézkéneg és a téglaércz, melyek kisebb-nagyobb fészkekben vagy behintve vannak jelen s a kohásztól gondosan eltávolíttatnak. Gyakoriak még a calcit és aragonit, de ezek nem sokat ártanak a vaskőnek s könnyen elkülönülnek. Ritkább a kvarcz, mely néha oly szabályos és tiszta, hogy *toroczkói gyémántnak* nevezték el.“

2. A bányák nevei.

Minden bányának, külön neve van, melyek néprajzi szempontból époly érdekesek, mint a határelnevezések. Ma ily név már alig él 20—25 a nép ajkán míg huszonnégy év előtt Pávai Vajna mintegy nyolczvan bánya nevét tudott a nép emlékezetéből összeszedni. Bányahely azonban van mintegy háromszáz s így több mint kétszáz bánya neve ma már teljes feledésbe ment.

A Pávay Vajna idejében a még csak emlékezetben élt bányanevek geologiai szintájaik szerint ezek voltak :

1. A Falomoldali horizon felhagyott bányái (összesen 18):

Fodorbánya	Kigyósb.	Pujkásb.
Gálb.	Kisszarkásb.	Puskaporosb.
Gárgyásb.	Kovácsb.	Ráczosb.
Gyilkosb.	Középb.	Singvasasb.
Hollósb.	Mátyásb.	Suhagosb.
Kásásb.	Nagytorokób.	Tornaczosb.

2. A Bagoly horizonjában felhagyott bányák (9):

Czáposb.	Kisbagolyb.	Valkab.
Dudásb.	Nagybagolyb.	Vajdaistályb.
Ekártb.	Pendelesb.	Vántosb.

3. A Bérczi horizon felhagyott bányái (54).

a) A Bércz keleti lejtőjén (28):

Adámosb.	Gálakb.	Nagy istályb.
Álomlátób.	Gárgyás (Kis-)b.	Németb.
Alsó-Szőkeb.	Gondosb.	Nyulasb.
Czippantosb.	Kisbugb.	Rokotyásb.
Czizmásb.	Klőderesb.	Szolgásb.
Cziczujásb.	Laposistályb.	Taligásb.
Dangosb.	Lázárokb.	Tarajgosb.
Enteresb.	Medvésb.	Tönkölyösb.
Eperjesb.	Nagybugb.	Zörgöttyüsb.
Felső-Szőkeb.		

b) a Bércz nyugoti lejtőjén (20):

Csipkésb.	Kis Kablab.	Rác Ádámb.
Csormojásb.	Kis Pusztab.	Serpentyűsb.
Czinegésb.	Mogyorósb.	Tóbisb.
Doszujb.	Mészárosb.	Vedriczésb.
Felső-Tóbiásb.	Nagy Kablab.	Vereshegyb.
Gombásb.	Nagy Pusztab.	Vladusb.
Karafásb.	Pál Jánosb.	

c) a Bércz tetején (6):

Jeffersonb.	Messzelátób.	Szombatosb.
Lakatosb.	Reszketegb.	Zonfiásb.

Ezt kiegészíti a bányáknak az a sorozata, melyet Pávai Vajna idejében még hosszabb vagy rövidebb ideig műveltek, még pedig 24, amint az itt következik:

1. Bérczi horizonban (15):

a) a Bérczelőn (11):

Hermányb.	Sógorosb.	Vénb.
Kisb.	Tekeredőb.	Venikésb.
Mezőségb.	Tekeredő istályb.	Washingtonb.
Prudentiab.	Tubákosb.	

b) a Bérczmegett-ben (4):

Daszkelesb.	Pattantyúsb.	Simonakb.	Vajdab.
-------------	--------------	-----------	---------

2. Bagoj horizonjában (5):

Pál Jánosb.	Poharasb.	Sarkantyúsb.	Vajdab.	Város.
-------------	-----------	--------------	---------	--------

3. Falomoldali horizonban (4):

Gárgyásb.	Nagyszarkásb.	Szőcs Gęczib.	Ujb.
-----------	---------------	---------------	------

Orbán ezeket sorolja fel: Mészáros és Lakatos (1710), Séra, Térő, Györgyes (1760), Mezőség, Prudentia (1800), Vénbánya, Német, Pattantyús és Simonak (1850), Washington (1870) Az évszám e bányák virágzási korát jelöli.

3. A vaskő fajtái.¹⁾

Mínthogy a toroczkói bányászt nagyon érdekelte az, hogy mely vaskő alkalmas inkább vagy kevésbé a vasgyártásra, ez érdek rávezette a vaskövek pontosabb megkülönböztetésére, s azoknak a maga külön nyelvén nevet adott. E vaskövek a következők:

„I. Jó vaskövek.

1. *Szókekő* (Ochriger braun Eisenstein);
2. *Üvegeskő* (Glaskopf);
3. *Magyarós piroskő*; ez limonit kevés calybittel.

II. Középvaskő.

4. *Piroskő* (kovasas limonit) nehezen olvad, jó vaskővel kell elegyíteni.

III. Gyenge vaskő.

5. *Vánd* (Rockward névtől) limonit ha még át nem változott calybit, mely magára alkalmazva szálkás vasat ad.²⁾

IV. Rossz vaskövek: hol limonitból, hol calybitből, hol

¹⁾ PÁVAI VAJNA kéziratában „a vaskő fajtái“ című rész a „vaskőfejtés“ című után következik, én ennek helyét itt találom s azért nem tartom meg az ő sorrendjét.

²⁾ PÁVAI VAJNA vánd szóját én mindenkitől vánt-nak hallottam s hinniem kell, hogy e forma vagy másolási hiba, vagy a német szóval való egyeztetéséből származott.

vegyesen mindakettőből állanak, nagy mértékben fertőzve idegen ásványrészekkel.“ Ezeknek Pávai Vajna csak nevüket sorolja fel, a kiegészítő magyarázatok tölem vannak:

6. *Rezes vaskő*, melyben réz van; senki sem találta még fel, mondja a toroczkói bányász, a réz és vas elválasztását, mert a réz a vas anyja, ha *forrasztják* (= megolvasztják), a vas el ég, de a rezet nem lehet belőle kivenni.

7. *Sifar*¹⁾ *futta*; ami a palától romlott meg.

8. *Karingó* a fakóvas; ha a kohász belétőri a vas közé, az a jó vasat is lejárhatja, elrontja, mint a kéneső.

9. *Libistyán*.

10. *Suhagó*, olyan vaskő, amiben fehér fényes csillogó szemek vannak, melyek a tűzben pattognak.

11. *Békaszemes vaskő* vagy az általam feljegyzett néven *ganajszos* (gnájsz?).

Nem ismeri Pávai Vajna a következőket:

12. *Salámos* vaskő; salám a vaskőben a sárga puha por; ha a kő salámos, javítja a tüzet s vigabban jár a taraczk.

13. *Vadsalámos*, ha a salám a vaskőben nagyon kemény.

14. *Pizsgóczos*; pizsgócz az a kicsi apró békaszem, ami fénylik a kő közt, de nem árt a vasnak.

Az eret a torocztói *véna*-nak nevezi; megkülönböztet *tiszta vénuát*, amiben nagyon szép tiszta a vaskő, *érczes vénuát*, amiben nemes fém van, és *kizvénuát*, amiben a vas büdösköves, a kén azonban a napon kipárolog belőle.

4. A bányá és annak felszerelése.

„A bányá szája előttitérnek a neve *hold*; ezen van a *karám*: egy kis kunyhó, mely a munkások tanyája, ebédlő helye.“ A munkás, ha a bányából kijön, a karámba megy, hogy meg ne hűljön s ott nemcsak eszik-iszik, hanem, ha alkalom van rá, vígságot is. A karám kicsiny elkerített helye az *aszaló* (toroczkóiasan: oszoló), ahol a fát szárítják, hogy ne kellessék nyers fával tüzelni. „Ugyancsak a hold területén vannak a *kőkeretek*, melyek hol kődarabokkal, hol sövénynyel bekerített helyeket jelölnek; ilyen kőkert minden bányá előtt annyi van, ahány a részvényes, mert ezekbe rakja mindenki a neki jutott vaskő mennyiségét. A bányá szájával szemben nem nagy távolságra van a tulajdonképeni *hold* (Holde), mely a bányából kihordott kőzet darabok halmazából áll; uj magyar neve ezen

¹⁾ Sifar=Schiefer; nevezik magyarul galambsárnak is. JANKÓ.

meddő kőhalmaznak *gocz*“, vagy az én feljegyzéseim szerint: *korcz*.

A bányába a *bányaaajtón* jutunk be, mely fából van, ravasz zárral csukódik, melynek kulcsát a gazda általa megjegyzett helyre szokta rejteni. A bányában az akna vagy vízszintesen halad és az ilyen akna neve *istaj*, (= Stolle), vagy merőlegesen lefelé és ez a bányalejáró vagy *sott* (= Schacht).

„Magok az *istályok* átlagosan véve négy láb magasak, tehát csak meggörbedve lehet bennök járni s néhol oly keskenyek, hogy egy köpczös ember alig hatolhat keresztül. *Fázás* (ácsolat)¹⁾ csak oly helyeken van, a hol a mellékkőzet könnyen történő mállása miatt, nagyon porladozik. Minthogy sok esetben a csillámos agyagpala zonájában kezdik meg a bánya *felnyitását* (Aufschluss), ily helyeken, míg a mészkőzetet elérik, mindenütt fázásra van szükség a sifar porlékonyosága miatt.“ A sifarnak teljesen magyar neve is van: galamsbár.

A fázás részeit elhelyezésök szerint következőképpen osztják fel: a felső fázás a *gerenda*, az alsó a *láb* vagy *bányaláb*; az oldalfázás, mit azért alkalmaznak, hogy a föld be ne folyhasson, a *kaszt*.²⁾ A gerendát a kaszttal *vállazás* köti össze; vállazás a fának oly végződése, melybe ékszerűen illik be a gerenda s arra ismét a fázás vagy a kaszt. „A kaszt mindig csak tisztán vert léczekből áll, mivel tapasztalatilag bebizonyult, hogy, ha deszkákkal tömötten kibélelik az ácsolatot, a folytonosan nedves pala már 1—2 év alatt kirohasztja a tömött deszkázatot, míg a ritkábban léczezett több évig eltart. Oly helyeken, hol csak egy ily oldalról porladozik a kőzet, csak *félláb* alkalmaztatik, mely vagy két darab fából illesztetik egybe, vagy csak egy könyök formára görbén nőtt fadarab-ból áll.“

„A bányába vezető út felső részének *fést*,³⁾ alsó részének *zsoj* (= Sohle) a neve.“

Néhány bányából legalább egy darabig taligákon hordták ki a kőzeteket s ily helyeken a zsojt a tolószekér minőségéhez képest erre szükséges deszkázattal látták el. Toló-szekér kétféle van: „az

¹⁾ PÁVAI VAJNA ácsolatnak nevezi, a toroczkói azonban e szót nem használja.

²⁾ PÁVAI csak a neveket sorolja fel, melyik hol van, azt nem írja meg.

³⁾ A féstről jegyzeteimben az áll: „a féstben is log van“. Ennek a kifejezésnek értelmét senki se tudta megadni. Toroczkón islognak nevezik azokat az apró, kerek, átfúrt kis rézlemezket, melyekkel a híres toroczkói islogos inget szokták kivarni. JANKÓ.

egyik négykerekű, *hant* (= Hund) a neve,“ melynek elején kis *horganyon* (horgon) volt a *hantvezér*, s melyre 3—4 véka kő fér el, a mit a bányából kitolva a *leverőn* borítanak ki; „a másik közönséges egykerekű tangoncza vagy *pár*,“ melynek két füle volt, nagyon könnyen ment s némelyikbe egy *lóterű*¹⁾ kő is belé fért. „Mindkettőnek külön alkotású útra van szüksége. A hant egymás mellé helyezett padlón halad, melyeknek *steng*²⁾ a nevök; leszegesztetnek pedig ezek a fából készült *kapatej*³⁾ nevű talpfákra. A két palló közt ür van hagyva, melyben a hant fenekére alkalmazott *vezérszeg* halad, s nem engedi a hantot a stengről lesikamlani. A pár számára a zsojra *csorgó* van alkalmazva, melynek rovátkájában a pár egyetlen kereke halad.“

„Hol se hant, se pár nincs, ott a bányász egy kis zsákot köt a hátára, mint a vándorlegények szokák bőrtáskájukat, s abban hordja ki nagy fáradsággal a bányának már kivájt üregeibe el nem rakható meddő kőzeteket. Az ilyen tarisznya erős vászonzól készült és *bandi* vagy *zsák* nevet visel;“ elfér belé egy véka kő s az emberhez a két vállon át *hengéj* köti, míg a bandi száját a *korczoló madzag* húzza össze. A bandi alatt van *czárikó*, egy darab posztó vagy bundabőr; hogy a vaskődarabok az ember hátát fel ne horzsolják. „A bányákban a közlekedési eszköz szerint tehát van *hantút*, *párút* és *zsákút*.“ Ez utóbbit, ahol t. i. csak zsákkal lehet menni s többnyire hajlott derékkal, *derékútnak* is nevezik.

Még Pávai Vajna idejében két bányában volt hantút, a Tekeredő istályban és a Prudentia bányában: akkoriban a Washington- és Mezősegbányák, hol hasonlólag hantútak voltak, már fel voltak hagyva; ma az első két bánya is „felmaradt“ (felhagyatott) s így hant nevű eszköz sincs többé forgalomban. A pár meg már Pávai Vajna idejében is csak a mult eszközeihez tartozott, s a Daszkeles-, Venikés- és Hermánybányákban is, hol Pávai Vajna a párutat még megtalálta, már csak bandival hordták a vasköveket.

„Minthogy a toroczkói vaskőerők nem sokáig haladnak egyenes vagy csak kevésbé görbe vonalon, hanem kigyózdó alakokat öltenek magukra, önként következik, hogy a fekkentes út nem

¹⁾ Lóterű kő, a mennyit egy ló elbír; mondják így is lóterű szerint, ló k ő s z á m, vagy csak ló k ő. JANKÓ.

²⁾ A steng 1½ d m széles. JANKÓ.

³⁾ A kapatejt én mindig kpatér-nek hallottam. JANKÓ.

tart sokáig és csakhamar föl- vagy lefelé csap. A fölfelé menő utat *kürtőnek*, a lefelé menőt *sottnak* ¹⁾ nevezik, mindkét helyt *lajtorják* ²⁾ alkalmaztatnak, melyek *isparász* ³⁾ nevű támaszokkal vannak a szirthez erősítve. Ha ez a meredek út oly hosszú, hogy több lajtorjára van szükség, akkor közbe-közbe állványokat készítenek *pinlés* név alatt. ⁴⁾ Ha ezen meredek út rövid, akkor csak néhány lépcsőt tesznek fából, melynek *tirip* a nevök, ⁵⁾ magát e padozatot pedig *golonczó* ⁶⁾ névvel nevezik. Olykor megtörténik, hogy a fedűről egyes kőlapok lesuhadni készülnek, ennek meggátlására *régely* (= Riegel) nevű támaszokat alkalmaznak. Néha a romlott lég tisztíthatására is készítenek kürtőt, melynek *gőzlyuk* a neve.“

„A toroczkói bányák átlagosan véve elég szárazak, mivel a lecsepegő vizek a repedékes mészkőzeteken tovább a mélybe szűrődnek, csak ritkán gyűl össze némely bányában a víz, melynek a tárna szádáján történő kivezetésére *vastorzsák* nevű csatornákat készítenek fából a zsojra, vagy a hol hantút volt, a steng alá, melyeken azután a víz kicsorog. A mélyben összegyűlt tócsáknak *zsomp* (= Sumpf) a nevök s azokból a vizet kéziszttyúval, melyet *pompnak* ⁷⁾ hívnak, szokták a tárna szintjéig felhúzni, honnan rendszer útján a vastorzsák csatornáján izmét napvilágra folyik.“

5. Vaskőfejtés.

„A toroczkói bányákban a vaskőe ren dolgozó fenék neve *ort* (= Ort), a meddő fenéke: *puszta*.“

„A vaskőnek a telérből való kitörésére szükséges eszközök a kis és nagy *csákány*, a kis és nagy *pörej*, a *bányaszeg*, *kapa* és *tekenyő*. ⁸⁾“

A *kis* és *nagy csákány* közt főleg a nyélben van különbség; a kicsié rövid, hogy vele oly térben mozoghassanak, a hol állva a bányász nem dolgozhatnak; a nagy csákány a tágasabb terekre

1) PÁVAL mindig sat-ot ír, én mindig sott-ot hallottam. JANKÓ.

2) A lajtorjátat lepeckelő villásfát *kötésfán* a k hívják. JANKÓ.

3) PÁVAL isparászt ír, én isparácznak, nagy-néha sprácznak hallottam; ez kétágú fa. JANKÓ.

4) Pinlésnek nevezik a mélységek felett vont pallókat is, melyek egy-egy karóból állanak. JANKÓ.

5) Nemesak a falépcsőt nevezik tiripnek, hanem a kőbe vágottat is. JANKÓ.

6) Nem tévesztendő össze a goloncz-czal. JANKÓ.

7) Pomp helyett kompot is hallottam. JANKÓ.

8) PÁVAL VAJNA ez eszközöket nem írja le.

alkalmas. A *kis* és *nagy pöröly* közt a különbség a nyélben is megvan, de főleg abban, hogy a kis pöröly vasa kisebb, egy *po-fája* van, vagyis a nyél nem a középben, hanem a vastagabb végén van beillesztve. A *bányaszeg* $1\frac{1}{2}$ — 2 dm hosszú négyoldalú hegyes ék, melyet a pörölylyel szoktak a kőbe beverni, hogy azt repesse meg. A *kapa* rövidnyelű szerszám, melylyel a kifejtett követ a tekenőbe szedik össze. A vaskapa helyett szoktak *favonyót* is használni, mely egy darab trapezalakra kivágott deszka, beléütött nyéllal. A *tekenőnek* van két *füle*, *köble* és *feneke*: ha az egyik füle meg is van vásolva, azért fél füllel is használják. A tekenőből a kő a zsákba kerül. A munkát a csákánnyal kezdi, azzal vág kiz szabad útat a kőbe, hová a bányaszeget beilleszti.

„Maga a vaskő sohasem oly oly kemény, hogy a bányaszeg vagy kis csákánynak a kis és nagy pörejzel való beléverése következtében darabokra szét ne repedjen. Nagyon ritkán kell azt löporral szétrobbantani. De annál többször kell ezt tenni a fedűt és fekűt képező közetekkel. A fedűnek *kalafűshegy* a neve; a másik meddő oldalt, t. i. a fekűt *sifarnak* nevezik, azért mert azt csaknem mindig az agyagpala képezi, melyet ők hasonlóan *sifarnak* neveznek a német Schiefer után.“

„A mellékközetek széthányására szükségelt *lötető* szerszámok a következők: *bányafűró*, *tisztító*, *fojtóvas*, *tő*, *potron*, *német kóré* és *portartótáska*.“

Ennyit mond Pávai Vajna az egész sziklarepeztségről. Ezt ismét ki kell egészítenem az eszközök és repezítés leírásával. A két *bányafűró* (a kicsi a kezdetnek, a nagy erősebb benyomuláshoz való s folytatásnak kell) mindegyike kétoldalú erős vasék. A *tisztító* vékony vasnyél, végén négykrajczáros nagyságú kerek 90° alatti felhajtott lemez van, melylyel a fűróval készített lyukat tisztítják ki; kogy jól lehessen fogni, a vasnyél túlsó vége nem hengeres, hanem laposra vert, a hüvelyk- és mutatóujjak számára. A *bányatő* 2 — 3 dm hosszú hegyesen végződő tű, melynek a fogós végén karika képezi a fogóját. A *fojtóvas* egy erős vashenger, olyan hosszú és vastag, mint a fűró, melynek lyukát fojtják el vele; alsó egy negyedében *hornyolása* van a tő számára, hogy mikor a fojtást átszúrják, az benn ne rekedjen. A *német kóré*, vagy a mint én hallottam, *góré*, úgy készül, hogy hosszában csajánt hasítanak ketté, puskaporból sárt csinálnak, a csajángóré belső felébe *horgyalást* metszenek, s puskaporsárral bekenik, mire a csaján két darabját újból a puskaporsárral összeragasztják. A repezítés módja pedig ez:

A bányafúróval lyukat fúrnak a sziklába, abba jön bele a puska-por; ezután papirossal és kővel a fojtóvas segítségével elfojtják a puskaport, beszúróják a tőt a fojtóvasba a porig, s mire kihúzzák, cső marad helyében; ebbe dugják a górét, melynek külső végibe egy darab taplót tesznek; azt meggyújtják, s míg az leég, elfutnak, hogy a robbanás kárt ne tegyen bennük. A lőport a fúrt lyukba bőrből csinált erős mértékben (= *potron*) helyezik el.

„Toroczkón sohasem használnak bányászmcset, hanem csak gyertyát, melyet a *lett* nevű *szivagos* agyag segítségével bárhová odaragasztanak. Ilyen lettből az égő gyertya bele körül is szoktak egy keskeny karikát alkalmazni, hogy a faggyú lefolyását meggátolja“, meg, hogy csakis a szükséges világosság maradjon meg, különben tíz gyertya sem elég egy napra. „Ez a lett vagy sár nem egyéb, mint a csillámos agyagpalának a bányákba szivárgó vizektől származott málladéka, melyet majd mindegyik bányában fel lehet találni.“

„A szerszámokkal vagy lőpor segélyével szétdarabolt, széthányt használhatatlan meddő kőzeteknek a toroczkói bányász *péreg* (= Berg) nevet adott.“ Ha valahol egy bányát felhagynak s a péregnek való rossz kő leszakadással fenyeget, az ily követ *goloncz*-nak nevezik, a mi a golonczóval össze nem tévesztendő. Ha a péreg és vaskő elegeesen hull le, az ilyen kőkeveréket bent a bányában *gurnyá*-nak, ha helyszűke miatt ki kell szállítani *kólé*-nak nevezik.

A bányában az olyan átjárónak, ahol csak repesztéssel tudtak utat vágni, *buvó* vagy *kócsjuk* a neve. A bánya olyan kiszélesedésének, a hová a rossz terméketlen követ gyűjtik fel, *morlás* a neve. Végül a keskeny bányának azon kiszélesedését, hol egyik bányász megvárja a másikat, *várdá*-nak hívják.

„Mind a vaskövet, mind a pérget a dolgozóhelyről, mely, akár ortban, akár pusztában van, *fenék*-nek neveznek, a bandi segélyével hordja el a bányász a hátán, vagy egészen ki a szabadba, vagy legalább addig, a hol hant- vagy párut kezdődik. A nyers vaskövet már a dolgozóhelyen osztályozzák“ — *megparakolják* — „a használhatót a tisztátalantól gondosan elkülönítvén. Megjegyzendő, hogy a rendes járatú bányákban kevés péreg és rossz vaskő kerül a holdra, mivel többnyire töltelékül szolgálnak a már kifejtett vaskótelérek helyén visszamaradt üregek számára.“

„Kihordtván a használható vaskő, halmokba rakatik s minden harmadik szombaton egy fából készült nagy vékával, melynek

budu a neve, terimé szerint a részvényesek közt arányosan szétosztatják. A részvényesek a nekik jutott vaskőhalmazt a hold téren levő kőkertjükbe rakatják. Tapasztalták, hogy mentől több ideig áll a vaskő a kőkertben szabad ég alatt, annál jobb vasat szolgáltat, mert a vaskőbe hintett kéneges ásványok a körlég hatása alatt gáliczkővé változnak s a vaskőből kimosatnak. Azon bányászgazdák, kiknek az olvasztó kemenczékben nincsen részök, a vaskövet rendszeren eladják a minőség szerint b. mázsánként 20—35 krajczárjával.“

6. Vaskőpörkölés.

„A már leirt kőkertből megvásárolt vaskőko sarakba rakva lovak hátán hordatik a kohókba. Egy lóra két kosarat tesznek, melyek mindegyikében körülbelül egy mázsa vaskő van.“

A *kókas* áll függőleges mogyoróléczekből, melyet harántul a mogyorófa *simje* fűz keresztül és össze. A kas szája bőrrel van beszegve, hogy ki ne bomoljék. A két kast a ló két oldalán a *guzs* tartja össze egymással s tartja fenn a nyergen. A lóra legalul ponyvát, erre a szalmával töltött zsák- vagy párnaszerű *pálmast*-ot, erre pedig a nyeret teszik, mely két fából való *nyereghorogból* áll; a két horog közt vízszintesen a *nyeregkápa*, oldalt pedig a *nyeregdieszka* van. A nyeregtől indul ki egy szíj a farok alá s ez a *forhám*; egy másik szíj hátra, de csak a farok fölé s ez a *forhámlevél*, mely kettőt a *közszíjú* köti össze. A mellső horogfától a szügy alá húzódik a *szügyellő*, a hasa alá a *heveder*, melynek csattos része a tulajdonképpi *heveder*, míg a csatt nélküli fele a *vederkengur*. A ló fején egyszerű *kötőfék* van.

„A kohó mellé vannak a *pörkölő kemenczék* vagy *rostok* építve. A pörkölő három oldalról falazva van, de eleje egészen nyitva áll. Mikor a vasköveket és faszenet a kemenczébe elhelyezni kezdik, egyúttal ezen falazatban oldalt is kezdik a kemenczét berakni az ú. n. *fekele kővel*, mely nem egyéb mint *augitporphyr*, mely nagyon tűzálló és sem mészszel, sem kovaggal a pörkölődő vaskövet meg nem fertőzi.“

„Faszenet csak a kemencze aljára tesznek egy láb magasságra, közbül nagyon kevés jön; a többi űrt mind vaskő tölti be. Önként értetődik, hogy midőn a kemenczét megtöltötték, akkorra ennek falazatlan elejét is felrakták fekete kődarabokkal. Az idomtalan kődarabok közti hézagokon a légnek marad annyi kijárása, hogy a szén lassankint eléghet és szabaddá vált hőségével a porzsolást, pörkölést végrehajtja. A kürtőforma pörkölő kemencze magassága rendszeren egy

öl, átmérője másfél láb. Többnyire három rostoló-kemenczét szoktak egymás mellé építeni, a tüzelőszer kimélése végett is.“

„A szén elégése és a vaskő kihülése után a feketekőből rakott falazat lebontatik. A pörkölt vaskő a kemencze előtti *tüzhelyen* — a mi a rost előtti hely, a honnan a rostnak tüzet is adnak, azaz itt gyűjtják meg a szenet, miután a rost egészen fel van rakva — egy kalapácsal, melynek *bakamár*¹⁾ a neve, apró darabokra töretik, részint azért, hogy a kohóban annál könnyebben megoldhasson, de főleg azért, hogy a még benn rejlő idegen részeket gondosan el lehessen különíteni. Ezen válogatásnál főleg a rezes fertőzetre ügyelnek, a cuprit és a téglarécz a pörkölés után élénkvrös színt nyervén, könnyen észrevehetők. A kéneges ásványok a pörkölés és törés után annyira elporlanak, hogy sűrű rostával könnyen elválaszthatók. A kirostált *gatz* a jó gazda még vízbe is teszi, melyben a még használható vaskő-fővény fenékre száll; a kéneges részek pedig hol úszva, hol libegve maradnak, s így az elkülönítés lehető tökéletesen befejeztetik.“

7. Vaskőolvasztás.

„Miután a vaskő legaprajjától rostálás által elválasztatott, az egészet az ugyanazon telken levő kohó mellé rakják, míg a kirostált *gatz* kosarakba rakva, ugyancsak lóháton a közelfekvő verőkbe hordják s mint alább látni fogjuk, ott használják föl.“

„A vaskő olvasztására használatban levő apró kemenczéket a toroczkói nép saját szokása szerint *kohóknak* hívja; de ezek nem egyebek, mint *kis pestek* (Stück- vagy Wolfafen) vagy *darabpestek*. A toroczkói kohó hasonlít egy másfélölnyi magas kürtöhöz, melynek csak 12—15 hüvelyk átmérője van. Belseje nem négyszögű, mint a pörkölöknél láttuk, hanem kerek, tehát harántmetszete köralakú. A kohó belsejének kitapasztására kitünő jó tűzmentes agyagjuk van a toroczkóiaknak, mely oly bányákban jön elő, hol a fekkút képező csillámos agyagpala grafittartalmú, melynek fellágyult mállamát jól összegyúrva, a kohók és frissítő tűzhelyek bemázolására használják. Van a bányákban sárga és talktartalmú fehéres színű agyag is; de nem bizonyultak olyan jóknak, mint a grafitos.“

„A kohót, mielőtt vaskő rakatnék belé, szénnel egészen megtöltik, alól meggyújtják s csak miután az egész izzó széntömeg süppedni indult, kezdik meg a vaskő feltöltését váltakozva szénrétegekkel. A vaskőnek könnyű vagy nehéz olvaszthatóságától függ

¹⁾ Bakamár = Pochhammer.

a szénréteg vastagsága ; míg a szőkekő csaknem egyenlő mennyiségű szénnel megelégszik, addig a vánt és ennek keveréke a piroskővel, sokkal többet kíván. A kohász már tapasztalatból jól eltalálja a különböző minőségű vaskövekhez szükségelt szén mennyiségét, sőt az olvasztás folyama alatt a *kohónyárs* segélyével kieresztett *taraczkból* is tudja a szénmennyiség növelésének vagy apasztásának szükségét meghatározni.“

„Mind a szenet, mind a vaskövet kosárban hordják föl, melynek *töltő* a neve ; a kohó felső száját *kohósípnak* hívják. A kohót körülbelül tizenkét óra hosszat jártatják vízerő által mozgásban tartott egyszerű fuvók segélyével, miközben a taraczkot több versen kiszúrják a kohónyárrsal. A hol a taraczk kifoly, *gyugás* a neve s vizes szénporból készítik. Egészen lesülyedvén az olvasztó kemence tartalma, alól a kohó száját kibontják s a kohó fenekére gyült nyers vasat, mely alakjáért *kenyérvas* vagy *vaskenyér* nevet visel, kifeszítik“, a kemenczéből kihúzzák, $1\frac{1}{2}$ öles hosszú fogóval megfognak, onnan a tőkére viszik, szénporral betemetik, hogy meg ne hüljön, mert ha meghül, *medvének* marad, vagyis nem lehet a fejszével szétvágni. Aután két *fejszével* kétfelől hozzá állnak (egy fejsze harmincz font) s az egész vasat ketté vágják. „A kenyeret még azon tüzesen ketté vágó fejsze neve *vasvágó fejsze* s hogy ezen vagdalás közben a vasvágó fejsze a vaskenyérbe ne szorulhasson, egy nyéllal ellátott ékalakú *mákó* nevű feszítővel könnyítenek a vágáson. A kenyér nehézsége 2—3 bécsimázsa közt áll és azért vágják ketté, hogy kezelését mind a verőnél történő frisselésnél, mind pedig az odáig való szállításnál megkönnyítsék. Néha megtörténik, hogy a kenyér, vágás alkalmával annyira kihül, hogy a vagdalást félbe kell hagyni. Ily esetben a háornál a nagyverő segélyével történik a tökéletes kettévágás.“ A vasnak, ha a kohóból kikerül, már mindig *szívó vasnak* kell lenni, vagyis tisztának és finomnak, hogy ne legyen szálkás és ne szakadjon be. — A kohóknak *Pávai Vajna* által le nem írt fuvóit, mivel a verőknél alkalmazottakkal azonosak, a következő fejezetben tárgyalom.

8. A verők.

„Toroczkón a hámorokat verőknek hívják azon nagy kalapácsról, melylyel a frisselt vasat verik s nyujtják, s melynek neve: *nagyverő*.“ Ennyi, mit Pávai Vajna a verőről, mint eszközről mond.

A verőnek van fedélen kívüli és fedélalatti része.

A fedélen kívüli részek: a *duntató*, a *zsilip*, a kis és nagy *rekesztő*.

A *duntató* kiszélesített vízmedencze, melyben a víz összegyűl s azután a zsilipbe folyik; fekvése magas, hogy a víznek lefolyásakor esése legyen.

A *zsilip* a duntató levezetője, melyet czölöpkeretek tartanak össze, rendszeren 8—10. E keretekben az egymással szembe állított függőleges czölöpök neve *járom*, az ezeket összekötő fát alúl *alfának*, felül *felfának* nevezik s e különböző darabokat a járomhoz a fából való *járompoczkokkal* (szegek) kötik össze a négy érintkező ponton. Vasszeget nem használnak. A zsilip fenekén van a *szívdeszkázat*, így hívják, mert az egyik deszka kiélezett széle a másik deszka érintkező élének hornyolásába illik s az egyes deszkáknak hosszúra nyújtott szivalakjuk van. A zsilipnek toldalékát *fiúzsilipnek* nevezik, ez a vizet egyenesen a kerékre viszi. Hogy a víz-tömeg esése nagyobb legyen, a fiúzsilipet sokkal lejtősebbre készítik, mint a szívdeszkázatot. A zsilip felfáira deszkákat fektetnek, hogy annak minden részét könnyen közelíthessék meg. Az utolsó szál deszkán vasport tartanak, melyet a zsilip elzárásakor a rekesztőkre hintenek, hogy a víz azon át ne szívároгjon.

A *kis rekesztő* kétkarú emelő módjára egy *ágasfából* áll, mely a zsilip és a verő épülete közti keskeny téren van elhelyezve; az ágasfán fekszik a *gém*; ennek egyik végéről lóg le a zsilipbe a kis rekesztő, mely a zsilipet úgy zárja el, hogy a víz a kis kerékre (mely a fuvókat mozgatja) folyik s nem megy az elől fekvő nagy kerék felé; másik végén van a kis rekesztő *rúdja*, mely az épület fedelén keresztül a verő és kürtő közt lóg le és a végébe vert szeggel a kürtő melletti poczkos (vagy ágas) fa szögeinek valamelyikébe — a vízszükség szerint alacsonyabban vagy magasabban — akasztható.

A *nagy rekesztőnek* szintén gémes szerkezete van; ugyanúgy elhelyezett *ágasfáján* van a *gém*, ennek csatorna felőli részén lóg a nagy rekesztő, mely itt a zsilip szélességével és magasságával bíró erős deszka, melyet még, hogy a víz nyomása alatt el ne repedjen, alul-felül két vízszintes vas *szkúba* (vasabroncs) kapcsol össze. A deszkán kívül a *gém* e részét még egy nagy fabutykó is terheli, hogy a víz nyomásának annál inkább ellentállhasson. A rekesztő deszka a zsilip jármához levert két *lajszinfa* közé ékelődik be; a két lajzsinfának szintén *hornyalása* van, mely a rekesztő és a lajzsinfa közti hézagot jól elfojtja. Mikor a víz *földunik*, ekkor

öntik a vasport a deszka tövébe, hogy a víz át ne szívároghasson. A gém másik végén van a nagy rekesztő *rúdja*, ennek a vége szintén benyúlik a tetőn át a fedél alá, de már nincs szöge, mint a kis rekesztőnek; mert azt a folytonos használat miatt nem is akasztják meg. A rúddal kormányozza a kohász a nagy kerékkal mozgatott nagy verő járását.

A fedélalatti verőtelepnek három része van, a *fuvó*, a *tűszej*, és a *verő*.

A *fuvó* alkotó részei a mozgó készülék vagyis a *kis kerék* és a fújtató-készülék vagyis a *fuvó* és a szélvezető csövek.

A *kis kerék* négy *küllőjét vizkeresztnek* nevezik, falfáját *kerék-horgasnak*; ez utóbbira rakják a vízzel szemben a *kupákat*. A kerék gerendéjén forog, melynek egyik vége a zsilipen túl másik vége a fedél alatt a kamrában, vagyis a kürtő által a verőtől elválasztott helyen végződik; mindkét végén *vascsapja* van s ezzel támoszkodik az *vánkosra*; ezt a földbe rögzített víz felőli és száraz felőli, illetve belső vagy külső faalkotmányba, az u. n. *unvégbe* erősítik. A kerékhorgast a gerendéjével karóféle bot köti össze, ami a vizet lecsapja a vánkosra, s így azt folyton locsolja és megovja attól, hogy a forgásban feltüzesedő vascsap a fát átvágja.

A fuvó kétféle, ú. m. *fafuvó* és *bőrfuvó*.

A *fafuvó* sokkal kezdetiesebb mint amaz. A kis kerék gerendéjcsapját kétágu vas köti össze a mintegy embermagas faállványra helyezett fuvókkal. A kétemeletes fújtató a kerékforgás szerint egymást felváltva telik meg, s a tetejükbe rakott kövek nyomása alatt ürül ki.

A *bőrfuvó* sokkal összetettebb és elmésebb szerkezet. Ennél a kis kerék gerendéjén két pár *fuvóláb* van, melyek forgás közben majd lenyomják, majd hirtelen kieresztik az *istréhelyt* (Streichholz). A bőrfuvó első része a *fuvó vessző ágasa*, a kamra háttérében, hatalmas faoszlop. Ennek tetejétől indul ki a *fuvó vessző* karvastag rugalmas farúdja; a fuvó vesszőknek a fuvók felőli végét a *berbécsláncz* a *hámfához* csatolja, melynek két végén két *hejgusz* (vasláncz) tartja a fuvók felső deszkájába illő *istőczfa* (Stossholz) nyakát. Minthogy a két fuvó innen egyezik, csak az egyiket irom le. Az istőczfa két ága közé van kapcsolva a *sát*, mely alsó végével az istréhelyt tartja. Az istréhely egykaru emelű módjára az *istönköbe* van erősítve s abban mozog föl és le; az istréhely oldalas mozgását a gerendéj felé eső, két cövek akadályozza meg. A fuvókat a *fuvóállás* tartja; a fuvóknak van alsó és felső desz-

kájok és bőrfuvójuk. Minthogy a gerendejen a két pár fuvóláb ellentétesen áll ki a kis kerék gerendejéből, mikor a kerék forog, a fuvóláb lenyomja az egyik istréselyt; mikor a fuvóiab alól az egyik istréhely kipattant, ekkor a másik pár fuvóláb nyomja le a másik fuvóistréhelyét. Mikor a fuvóláb az istréhelyt lenyomja, a sát a bőrfuvót nyomja össze s belőle a levegőt kiszorítja; a mikor az istréhely kipattant, ekkor a fuvó istőczfáját a fuvó vessző rántja föl; mire a fuvó kitágul és megtelik levegővel.

A *szélvezető* vékonyabb léczdeszkából álló négyszögletes fecső, melynek vége azonban vasból való; ez a *szágliavas*, mely a tűzhelynek csaknem a fenekéig nyílik és a levegőt a parázsra ontja.

A túszej *kéménye* vagy *kürtője* 1—2 öl magas, tűzálló nagy kövekből, csonka kup formájára összerakott és vályoggal betapasztott építmény. Alól azonban nagy üregű nyílása van, ahol a vasat izzítják; ennek felső része a kemény belsejének aljából, részben pedig a túszejből került ki. A túszej elől nyílt üregének felső párkányát, a vasból készített *rimajzin* (Rahmeneisen) alkotja; föléje két faszögre guzszal egy-egy darab fából álló hosszú *fövenyteknot* akasztanak, melyből a fövenyt az izzóvasra szórják, hogy még jobban forrjon. A nyílásnak alsó párkánya a *túszejfa* mely alatt a *tarackeresztő* üreg van, hová a tarack lemegyen. A száglia vas — mint már fentebb is említettem, — a túszej üregébe nyílik.

A nagyverőt vagyis kalapácsot a *nagy kerék* veti-hányja. A nagy kerék részeinek elnevezése teljesen ugyanaz, mint a kis keréké. A gerendej fedél alatti belső végén van két pár (4 darab) *hányó keresztfa*, melyeket rézsutos *spráczok* (Spreitze) kötnek össze. A gerendejt is, keresztet is — minthogy ezek a verő felemelésekor nagy erőt fejtenek ki — vaskarikák fogják össze.

A verő állványa a legerősebb alkotmány, minthogy minden erő kifejtés ebben központosul. A verő állványát tartja az *első és hátulsó ágas*. Ezeknek igen szilárdan kell állaniok, hogy a nagy erővel működő verő és csapó okozta lökést és rángást kibírhasák; ugyanis az ágas közelében, attól $\frac{1}{2}$ —2 lépésnyire hatalmas, hosszú és vastag tönköt ásnak a földbe rézsutosan, melynek az ágas felé tekintő oldala ki van vájva; e tönkö neve *csepeus*. A csepeus és az első ágas közé az ugynevezett *simrúdat* peczkelik ki, mely szintén erős gerenda. Ha most a verő hatalmas útése ki felé feszíti az ágast, a feszültség átmegy a simrúdba s onnan a csepeusba s végül a földbe; így megoszolván, az egész alkotmány

nagyobb ellenállást fejthet ki. A hátulsó ágas símrudja a zsilip fölötte nyúlik át s a zsilip túlsó partján illeszkedik a csepeusba, miután a tér szűke miatt e részeknek a zsilipen alul helyök nincs. A két ágast köti össze a *rimba* (Rahmenbaum); ezt a hatalmas gerendát a két ágasba ékekkel erősítik.

A hátulsó ágas előtt valamivel, de szintén a rimba vonalában, van a *csapó ágas*, mely felül ugyancsak beékelődéssel a rimbába kapcsolódik és épen olyan vastag, mint a két ágas és gerendej, vagyis az ember két karral át nem éri. A csapó ágas $\frac{2}{3}$ magasságban át van fúrva s e nagy lyukon megy át a *csapófa* és a rajta nehezekeint fekvő *csapópalló*, melyek egyfelől a hátulsó ágasig nyulnak, sőt abba beleilleszkednek, hogy annál szilárdabb támaszpontjuk legyen. A csapó ágas előtt áll a két *tokfa*, melyek a rimbát is közrefogva, a felett egyesülnek, míg szétálló alsó részük a földbe ásott hatalmas fatuskón, az ú. n. *zsojbánon* áll. A tokfa az egész alkotmányban a legerősebb, mert a kalapács is, csapó is abban működvén, nagy erejüket ez érzi meg legelőször. A két tokfa közt felül át- és előrenyúlik a *csapó*, mely a fellökött kalapácsot rúgja vissza. A két tokfában alantabb két vastok — *lajszin* — van beerősítve s ezek közt mozog az erős *vassarok*. E sarok középső tömzséből — a végei ugyanis a forgásra alkalmasan elhegyesednek — indul ki az *verőnyél*, melynek végén van a vasból való verő. A verőnyélnek a verőn túl nyuló része a verő *üstöke*, melyben szögek vannak fából, hogy azoknál fogva, bár szűk határok közt, a verő irányát kormányozhassák. Magának a vasból való verőnek felső beillesztett része a verő *kontya*, első két oldala a verő *pofája*, éle pedig *széle*. Ha a gép nem működik a verő és a csapó közé *akasztófát* (fakocka) illesztnek, hogy vele a gép megindulását megakaszthassák.

A verő alatt a tőkében van a nagy *vasüllő*; a tőke $0\frac{7}{15}$ —1 m átmérőjű, $1\frac{1}{2}$ öl mélyen megy a földbe s még ez alatt vagy két ölre forgács stb. van összetömve, hogy az ütés a vasat vissza ne dobja.

A szerszámjárása a következő: Hogy a vasat megtüzesítsék, vizet eresztenek a kis rekesztő megnyitásával a kis kerékre; a kerék forgása mozgásba hozza a fúvót, a fúvó szele a szagliavas lyukán keresztül éleszti a faszén tüzet, mibe a vasat tartják. A feltüzesedett vas jön a verő alá. Hogy ez mozgásba jöjjön, a nagy rekesztőt kinyitják és a vizet a nagy kerékre eresztik; ennek forgásával fogogni kezd a hányó kereszt, melynek vége a verőnyél alá

nyulik. A kereszt emelkedése felemeli a verőt; de mikor a kereszt bizonyos magasságra ér, nem lévén már elég hosszú, a verő róla lepattan s lezuhanását súlyosítja a csapó; a verő egész súlyával az üllőre vagy a vasra hull, miközben a következő kereszt fordul a verő alá és a dolog így ismétlődik.

A verőben levő egyéb eszközök még ezek: a *kicsi üllő*, a hol a vasakat egyengetik vagy fülezik; a *kohónyárs*, melylyel a szágliavasról félreszórják a taraczkot; a 10 fontos *nagy pörölylyel* ütik a *vágót*, a mi a verő alól kikerült *cillinget* ketté vágja; az *előítt pöröly* (Pávai Vajnál előző), kéttalpú, egyik talpa vékony, másik vastag; a *taraczkeresztő pöröly*, melylyel a taraczkeresztőhöz tett kohónyársat ütik meg, hogy a taraczk lemenjen; a *félkézverő*, melynek csak egy talpa van; az *élező*, melylyel az üllőt megtörlesztik és a verőt is kitararintják, hogy ez meg ne butuljon. Ezek közül Pávai Vajna csak a pörölyöket s azokat is csak név szerint sorolja föl. „A fogók is különböző nagyságúak, úgy mint: *körmös fogó*, *cengellő fogó*, *bothordozó*-, *hevítő*- és *lapos fogók*, van végre 15—20 darab ú. n. *isparing* (Sperring), melyekkel a fogokat szoritják össze.“ Mikor a kohász a vasat megfogja, előbb posztóval — *süggely*-lyel — tekeri körül; e célra a bőr nem jó, mert ha azt meleg éri, mindjárt *összekongaradik*. A vas megfogandó végét, hogy meleg ne legyen, még *káka*- vagy *nál-legyezővel* is hűtik. Hogy a tűzbe teendő vasat a fogó jól megfogja s abból ki ne essék, annak hegyét a *stomporóra* (Stampfe) ütik. Mikor a vasat megczengették s levágtak belőle, a levágott darabot *durumbnak*, a czengettőben maradtat *botnak* nevezik.

A vas földolgozása a verőben így megy:

„Miután a ketté vágott vaskenyerek ide hordattak, szén közé a frisselő kemenczébe (tüszej, verőbeli tűz, *Jankó*,) tétetnek s koronkint a már leírt gaz nevű vaskőtörmelékkal s fővennyef behintendők. Tudjuk, hogy gaznak nevezik a toroczkóiak mindazon porszem s mogyorónagyság közti vaskőhulladékot s vaskőfövenyt, melyek pörkölés, törés és kirostálás alkalmával származnak, s melyeket kosarakba rakva lóháton a verőkhöz szállítanak.“

„Az izzón tüzes vaskenyérré hintett gaz rendre megolvadván, egy része a kenyér vasával egyesül, más része pedig a frisselő pest fenekére száll s ott hasonlólag egy kis lepényforma tömeget képez, melynek *fenékvas* a neve. Minden toroczkói vas közül a fenékvas a legjobb minőségű s ennek természetes oka abban rejlik, hogy a gaz, mely a fenékvasat adja, nagyrészt a könnyen

porló szökelő hulladékából gyűl, ez pedig, mint már fönnebb látuk, a legjobb vaskő. A félkenyér kellőleg megfrisselődven, a nagy verő alá jön s kellő számú darabokra vágatik. Hasonló kezelésben részesül a fenékvas is. A verés alkalmával a kenyérről lehullott vastarack ismét visszakerül a frisselő pestbe.“

„A szétvagdalt darabok ugyancsak a nagy verő által nyújtatnak s alakíttatnak *pánt-* és *ekevasakká* Toroczkóon a pántvasnak *singvas* a neve; az ekevasaknál az előljáró hasítóvasat *elővasnak*, a barázdálót pedig csak *ekevasnak* hívják. Mindegyiknek felső lapja rovatkákkal van ellátva, melyek a singvasnál harántosan, az elő- és ekevasnál hosszában verettek; ezenkívül mindegyik darabot közbül egy szélesebb barázda, az u. n. hornyolás fűtja végig. Mind a három rendbeli bélyegzést a nagy verő hajtja végre. Az alsó lapokon semmi jegy sincs, azok csak símán maradnak. Így bélyegzik meg a toroczkóiak vasukat, hogy megkülönböztessék a többi erdélyi vastól: minthogy azonban a toroczkói vas természetes aczélosságánál fogva, melyet leginkább a vaskövet kísérő mangántartalmú vádnak köszön, igen keresett s különösen ekevasakra és kapákra igen alkalmas, sok helyt — így Kudsiron is — ezen bélyegzés utánzásra talált. De a szakavatott csakhamar fölismeri az utánzatot, mivel ennek nincs meg azon természetes zománca s töretében sem mutatkozik azon finom gyöngyös vagy apró szemcsés szerkezet, mely csak a toroczkói vasnak sajátja s e tulajdonok által minden más erdélyi vastól könnyen megkülönböztethetők.“

„Az elő-, eke-, valamint a singvasakon és a kapavasakon kívül más alakúakat nem készítenek.“

Öntöttvas — a mit a toroczkói *prézmélának* nevez — itt nem készül.

A kis kamra falán függ a *vasszámla táblája*, melyre a gazda a részes munkásokkal fölírhatja, hogy mennyi vasat csináltak meg; ez hosszú fehér lécz, melyre lágy mogyorófa szénnel írnak.

Még csak azon különbségeket kell kiemelnem, a melyek a verő és külön rendeltetésű kapaverő közt vannak. A kapaverőnél a falfák neve *kalács*, ezeket a *sasfák* kötik össze s köztük vannak a *kupák*. A főkülönbség a gerendej és verő érintkezésében van. A gerendejt belől egy nagy erős vasgyűrű veszi körül, melyen 8 fog van. A fogakhoz illeszkedik a verőnyél *pipában* végződő vége, melyet a fogak lenyomnak, miáltal a verőnyél túlsó vége, vagyis a, verő fölemelkedik. Ha most a pipa elhagyja a forgó kerék fogát

hirtelen felszökken, míg a verő lezuhan. A verőnyél a két tokfa közé erősített *vegringba* vagy sarokba mozog. A verőt a nyélre a *salákszeg* szorítja föl. Az üllő két vas *svótni* közé van beszorítva. A zsilipben egy fölnyíló ajtó, a *lappancs*, zárja el és ereszi meg a vizet. A kapaverő emelkedése nem oly nagy, mint a másik verőé.

Végül „mind a kohóknál, mind a verőknél minden egyes gazdának külön raktára van, melyben a szenet és saját műszereit azon idő alatt, mikor a dolgozó rend más gazdán van, zárva tartja. Az ily fából épült kunyhónak *szénágy* a neve.“

9. A toroczkói vasbányászat gazdasági viszonyai.

„A toroczkói bányákban előjövő legjobb vasérczeknek mint egy 60% vastartalmuk van, melyekhez a gyengébbeket, de még mindig értékesíthetőket is közbe szokás vegyíteni.“

A toroczkói vaskő 100 súlyrészében *Kerpely* szerint: 76⁷⁷² % vasoxid, 10⁰¹⁷ % mangánoxidul oxid, 0⁹⁷⁸ % kovasav és kvarcz, 1³⁸⁶ % timföld, 0⁵⁶⁶ % mész, 0³⁹² % magnézia, 0% barit, antimon, arzén, phosphorsav és vasoxidul, 0¹⁵⁵ % kénsav, 8⁷³⁴ % víz és veszteség van; a kobaltnak, nikolnak és rézoxidnak pedig csak nyomai mutathatók ki.

„Mivel egy b. mázsa vas előállítására 4—4¹/₂ b.-mázsa vaskő kívántatik, a toroczkóiak 25 font készelt vasat termelnek 100 font vaskőből, a mi tekintetbe véve a primitív előállítási módszert, még mindig több, mint pl. Gömörmegyében a régi tót kemenczékben előállítottnál, hol egy mázsa készelt vasra 550 font 40%-os vaskő kívántatott.“

„Toroczkón egyetlen bánya sincs, melyet csak egy ember birna, hanem mindig több, 2—30 tulajdonosa van egy bányának, kiket *részarányosoknak* vagy *részeseknek* neveznek. Ezek nem osztoznak mind egyenlő mértékben, hanem kinek kevesebb, kinek több része van, sőt ugyanaz a gazda több bányában különböző arányban is lehet részes. A részvényesek közül a bányákban kevesen dolgoznak saját maguk, hanem rendszeren szegény fizetett munkásokat dolgoztatnak, kiket Toroczkón *szakmányosoknak* hívnak.“

„A szakmányosok nem napszám, hanem mázsaszám szerint fizetődnek, lett legyen a kifejtett vagy szétrobbantott és kihordott vagy elrakogatott terű vaskő vagy péreg. Mentül vastagabb a vaskőtélér, annál kevesebbet fizetnek egy mázsának fejtéssel egybekötött kihordásáért; s mennél vékonyabb a telér, annál többet kapnak a munkások; és ez nagyon helyes arány, mert a vaskő-

fejtés jóval kevesebb fáradtságot igényel, mint a mellékkőzeteké. E szerint egy mázsa vaskő kihordása 16—25 kr. közt váltakozik, személyenkint alig lehet naponta két mázsánál többet kihordani s így ez nagyon szegény jutalom, mert ezen összegből kell fedezni a munkásnak a szerszámok, lőpor s világítás árát.“

Éjszaka nem szokás a bányákban dolgozni, hanem csak nappal. A szakmányos reggel két szál faggyúgyertyával látja el magát. Egy szál rendszeren 4—5 óra hosszát tart, akkor kijönnek a bányákból a munkások s a bánya szája melletti karámban ebédelnek. Étkelés után újból munkához látnak, mely estig tart. Az égő gyertya apadásáról mindig tudja a szakmányos, hány az óra. Rendszeren minden három hétben a kihordott vaskő mennyiségét a bányarészesek egymás közt abban az arányban osztatják föl a felügyelő és munkások által, a hány részvénynyel az illetők birnak; az így nekik jutott mennyiséget a bánya szája előtti kőkeretekbe rakatják, innen adják el azután a kohászoknak, kiket gazdáknak neveznek. Egy mázsa vaskő ára minőségéhez képest 20—35 kr. közt változik.“

„A kohók és verők a szentgyörgyi határon eredő, Toroczkón keresztülfolyó s Borévnál az Aranyosba ömlő Havas nevű kis patak partjára vannak egymástól kellő távolságra építve. Ezt a toroczkói határban Völgyi pataknak nevezik s vize az év nagyobb részében oly csekély, hogy csak az említett duntatás által képes rövid ideig a verőket működésképpen tartani.“

„Valamint a bányák mindégycikét több részes birja, épúgy mindegyik kohónak és verőnek több tulajdonosa van, kiket gazdáknak hívnak s kik változtatva hetenkint rendre dolgoznak vagy dolgoztatnak. Önként értetődik, hogy itt a részvényesek száma nem lehet oly sok, mint a bányáknál. Egy kohónak, valamint egy verőnek csak 3—4 gazdája van, kik egymás közt úgy intézkednek a munkabeosztásra nézve, hogy az évszakok külön részeiben, mikor a rendelkezésre álló vízmennyiség is különböző szokott lenni, egyiknek se legyenek a munkafeltételek kedvezőbbek, mint a másiknak. A verőket rendszeren a családozról nevezik el.“¹⁾

Kerpely művéből a kohászatot így egészíthetem ki. „A verőhöz három munkást használnak, a kik mindig czigányok, s a kikre

¹⁾ Kohónevek VAJNA idejéből; Felső-Hármas, Alsó-Hármas, Kettős- és Kiskohó; verőnevek: Felső-verő, Tobisok-verője, Fejérpataki-verő, Botárok-verője, Vernes-verő, Simonak-verő, Imre-verő.

egy a tulajdonosok közül választott gazda ügyel föl. A kovácsokat a munka minősége és mennyiségre szerint fizetik. Az első vezetőmunkás és kovács ekavasankint 4 krt, a második segéd $2\frac{1}{2}$ krt, s a karmadik, a ki kézhez adja az anyagot s a salak leveztetésére vigyáz, 2 krt kap.“²⁾

„Mindegyik verőhöz — így folytatjuk Pávai Vajna nyomán — s az ezt kiegészítő kohóhoz a gazdák száma és a földolgozott anyag mennyiséghez képest 15—20 hátas ló kivántatik. Ezen lovakra fölrakott kosarakban és zsákokban hordatják a gazdák össze a szükségelt anyagot, jelesen a már leírt kőkeretekből megvásárolt vasköveket a kohóhoz, innen a gazt és a kisebb vaskenyereket (a nagyobbakat szekéren viszik) a verőkhöz s végre mind a kohóhoz, mind a verőkhez megkivántató szénmennyiséget.“

„Minthogy Toroczkón s közelében az erdők nagyrészt kipusztultak, a gazdák kénytelenek idegen faluk határain fekvő fiatal erdőrészeket vásárolni s ezek vékony fáiból ott a helyszínen ú. n. szénégetők által egyszerű kis gödrökből álló *milékben* égettetni a szükségelt szenet. Rendesen Nagy-Oklos, Újfalu, Pocsága és a legtávolabb fekvő Szolcsvában égettetik a szenet, honnan két nap alatt alig lehet egyszer megfordulni. Egy gazda rendesen 5—6 lovat tart kosarakkal és zsákokkal fölszerelve, melyekre az ú. n. lóhajtó ügyel.“

„A toroczkói vasbányászatnál a szén a legköltségesebb czikk, nemcsak az erdők drágaságáért, hanem azok távolságáért is. Egy-egy óra az oldalán csüngő két kosárban és a ló hátára kötött két zsákban csak 12 kis vékányit (= 15 köbláb) lehet fölrakni s elhozatala két napig tart. Mindent fölszámítva egy lóerőre való szénmennyiség az erdő távolságához képest 1'10—1'30 frtba kerül. Kell pedig egy bécsimázsa vas előállítására átlagosan véve 3 óra való szénmennyiség, azaz 33 kis véka (= 45 köbláb), mely 450 fontot nyom. Ehhez számítva a szükségelt 4—5 mázsa vaskőnek árát a földolgozás és szállítás költségeit, egy b. mázsa kész vas ára a 6 frtot jóval meghaladja.“

10. Nemes fémek bányászata Toroczkón.

Miután Toroczkón a multban nemes fémeket is bányásztak, néhány jegyzetet állítok itt egybe, mely e tárgyra vonatkozik.

Orbán a nemes fémek bányászatáról így ír: „Régen Toroczkón

²⁾ KERPELY A. Das Eisenhüttenwesen in Ungarn. Schemnitz. 1872. 5—12. l.

nemcsak a vas, hanem a nemes fémek bányászata is folyt; úgy ez, mint a vasművelésnek tanyája a Toroczkótól nyugatra eső hegyekben van. Fridvalszky az 1670 előtti időkre vonatkozólag Toroczkóról Mineralogiájának 99. lapján azt mondja, hogy a vaskőben gazdag bányái ezüstben is bővelkednek, s határain igen finom márvány és ón is található; de a vas mellett mutatkozó erek mellett a nemes fémek önálló bányászata is folyt a hegységnek Aranyosra néző oldalán, hol a felhagyott és beomlott bányák torkolatit még most is mutatják. Sőt volt idő, mikor Toroczkó kénesőt is szolgáltatott a zalathnai beváltó hivatalhoz. A földesurak a toroczkóiak kezéből a nemes fémek bányászatát kivették, ez azután elvette a nép kedvét, a más gazdagítására való dolgozás megszüntette az aknázat ingerét, miért lassankint mind hanyatlott, míg végre teljesen felhagytak vele. Időnkint felújult még egyszer-másszor a nemes fémek kutatása, a múlt században az 1600 ban beomlott Kisfogoly nevű nagyon gazdag ezüstbánya alá új tárnát hajtottak, de vízre akadván — mit kezdetleges szivattyúikkal kivonni nem tudtak — felhagytak vele. Másik igen nevezetes, vas mellett ezüstöt is szolgáltató bánya volt a Mezőségnek nevezett; mely mint öreg emberek mondják, régi időben igen nagy mennyiségű nemes fémet szolgáltatott; melyet 40 évvel ezelőtt is egyszer-mászor eredményesen műveltek, sőt 1820 körül ezüst érczkövek törésére egy kisebbszerű zúzó (stomp) is állított két toroczkói bányász s épen, mert a nemes fémeknek bányászata időnkint felújult s mert az Aranyos és mellékpatakjai porondjából való aranyosás is folyamatban volt, a kincstár aranyváltó hivatalt állított Toroczkóra, melynél 411 nehezék arany jött be évenként.

Ezen aranybeváltásról szóló jegyzetet jól kiegészíti a Nemzeti Társalkodóban — honnan Orbán is meríti adatát — talált ezen megjegyzés: „az (aranyból származó) évi jövedelmet = 2090 frt 15 krt a költség, ide nem értve a napi béreket, mely = 2296 frt 42 kr. meghaladván 205 frt 42 kr.-okkal, a napi bérek hozzáadásával pedig közel 5–600 frtokkal, bizonyos az, hogy a kir. kamara ezen hivatalt saját kárával, de a vidék szegénysége ketségbe hozhatlan javára tartja fenn.” Ennek lett aztán eredménye, hogy, mint Orbán a jegyzetben mondja: „az aranyváltó hivatal az érczpataki kincstári bányák kedvéért 1844-ben Toroczkóról A.-Járába tétetett át; de miután említett bányák eladatva, magánbirtokká lettek, a járai aranyváltó hivatal is megszüntettetett.”

Egy toroczkói gondos egyén (Bartók) naplójából 1714—1782

czím alatt egy kézirat került kezemben, melyben három érdekes adatot találtam az ezüsbányászatra vonatkozólag, a mint azt itt közlöm :

„1729. *Koronkai Gergely* város bírása, *Antal Jakab, Simon István* város polgárai. . . Ekkor jött *Antonius* ide az ezüsbánya inspektorságára.“

„1735. *Varga Ferencz* város bírása, *Ekárt István, Almási János* város polgárai. Ebben az esztendőben kezdte megromlani az ezüstkohó műveltetése, az erdőt is örökségre szedték.“

„1762. Ebben jártak itt a Zalatnai, Nagybányai főinspektorok és a Bétsi Thesaurarius fia az ezüsbányák investigatiójára az enyedi bányászok informatiójából és az udvar parancsolatából.“

Ennyit mondhatok a toroczkói nemes fémek bányászatáról.

11. Jegyzetek a bányászetből.

Kétségtelen az, hogy e foglalkozás rendkívül mód befolyásolja az emberek elméjét, és azok képzeletvilágára állandó és erős benyomást gyakorol. A bányász ezernyi veszedelemmel küzködve mindenütt benépesítette földalatti szomorú birodalmát különböző alakokkal. Bizonyára a toroczkói bányásznak is volt számos babonája, hite, mondája, azonban csekély összegyűtésére már későn jöttem. Csodálatos, hogy míg a gazdasági életre vonatkozó babonák egész halmazát gyűjtöttem össze, bányababonákból egyetlen egyet sem tudtam följegyezni, noha erre igen alkalmas embereim voltak. A bányászat bevégeztével, tönkremenésével úgy látszik, ezek egyszerre letűntek, kipusztultak a népemlékből, mintha e babonáknak csak a munka folyama adna életet és kihalnak, mihelyt az szünetel.

Mindössze az e helyt összegyűjtött néhány jegyzet az, mit a bányász gondolatkörének megvilágítására felhozhatok.

Állat a toroczkói bányában kétféle van, mindegyik ártalmatlan. Egyik a denevér, melyet itt *bogonyavérűnek* neveznek, másik a *kotvergye* féreg, melyről azt mondják, hogy a hol ez van, ott jó ort is van ; de ez olyan féreg, hogy a bányász hallja ugyan, hogy itt pityeg, ott pityeg, de, ha rátalál, nincs az istenadtának se szeme, se szája, s nem tudhassa az ember, miféle étellel él.

A bányászélethez kiegészítésül szolgálhat még a bányász-humor jellemzésére alkalmas következő két szokás : választottak a bányászok előljárókat, felügyelőket, s a kit e hivatalra fel akartak esketni, azt az aszalóra tették, s a míg a hitet elmondta, füstöt csináltak alája, a mitől úgy *tikogott* (= fuldokolva köhögött), hogy majd megfult. Volt a bányászok közt bíró is, hajdú is ; s ha egyik

bányász tréfából ellopta a másik dolgát, ezért a bíró ítéletet mondott, a hajdu pedig végrehajtotta, s néha úgy *megvarizsálták* egyiket-másikat, hogy szinte nyögött belé.

A bányaszerencsétlenségekből csak egynek emléke maradt fenn, a Csepeus-bányáé. A bányát Csepeus nevű német dolgoztatta éjjel-nappal, csak vasárnap nem. A munkások egy szombat este azonban gazdag ortot találtak s a munkát nem hagyták abba, hanem folytatták vasárnap is. Vasárnap a bánya, nyilván az isten büntetéséből, beomlott és az emberek mind belehaltak. Ekkor a gazda, ki a bánya beomlásából támadt füstöt látta s a bajt elsőnek tudta meg, a meghalt bányászok feleségeinek lakomát adott s ennek végén ilyen pohárköszöntőt mondott: „Hip, hop, huszonhárom özvegyaszony, enyém bánya Csepeus vége.“ Ekkor tudta meg a 23 asszony, hogy özvegy lett.

A régi bányászszakásokból még két adat maradt fenn. Az egyik a régi bányászruházatra vonatkozik; azt mondják, hogy a Nagy-Bagojon egy letört bányában emberhullákat találtak oldalt gombolós nadrággal. Ez csak mondai alapon áll. A másik adat szerint, ha valakire a bánya rátört, akár életben maradt, akár meghalt, nem vették ki, hanem a pap kiment a bányához, megtette a szolgálatot s azzal ott hagyták pusztulni.

12. A toroczkói vasbányászat története.

Ezekben kívántam összefoglalni a toroczkói vasbányászatnak, szerszámainak és azok használatának leírását. E rövid történelmi rész feladata most már egyrészt megvilágítani, mennyiben áll a népnek az a hite, hogy a vasbányákat maig is oly egyszerűen művelik, mint őseik művelték Eisenwürzelben, másrészt e vasbányászat fejlődését és eredményeit kimutatni a történelmi adatok alapján.

Legtöbb és legfontosabb szerszámaink, különösen azok részeinek elnevezésében kétségtelen a német eredet. Az idegen hangzású műszavak legtöbbszörre nem egyebek, mint a német szónak a magyar nyelvhez alkalmazított vagyis megmagyarosodott alakjai. Látjuk, hogy az egyszerűbb eszközök magyar nevet kaptak s csak a bonyolultabb szerkezeteknek, mint a bányaberendezésnek, verőnek stb., részletelnevezései — a mire a betelepült idegen nyelvű s magyarul csak akkor tanuló bányász mindjárt nem talált magyar szót — német származásúak. Hogy az egyszerű eszközök nevei magyarok, ebből föltehető, a miben különben a történészek nézetével

megegyezem, hogy volt Toroczkón bizonyos magyar elem is. Foglalkozott-e ez vasbányászattal vagy nem? erre okmányunk ugyan nincs, de valószínű, különben honnan vettek volna tudomást a magyar királyok egyáltalában a toroczkói vasról s miért látták volna szükségét a vasbányászat ügyesebb — akkori értelemben vett modernebb — kezelése céljából német szakbányászok betelepítésének.

E régi származást bizonyítja az eszközök, névleg a kohók és verők szerkezetbeli régisége. Edvi Illés Aladár nagy gonddal készített azon tanulmánya, mely a vas középkori történelmét tárgyalja Európában, kimutatja, hogy a vasolvasztó kemence alakilag Európában három fokon ment át. A legprimitívebb szerkezetek az ú. n. bucatűzhelyek, fölöttük állanak a stuck-kemenczék, melyek már átmenetet képeztek a nagy olvasztókhoz. E stuck-kemenczékről ugyanazon értekezésben azt is írja, hogy ezek a középkorban Stájerországban, Németországban és nálunk terjedtek el és hogy Toroczkó, Zalasd és Plotzkó vidékén a vasgyártás ezen módja a mai napig fenntartotta magát. Minthogy E. Illés A. a kohászatnak minden primitív módját, mi a középkorban Corsicától Svédorszáig dívott, összeállítá, s ezek összehasonlításából jutott arra az eredményre, hogy a toroczkói kohót ezek alakfejlődési sorozatában a Stájerországgal egyeztesse, e közlések a toroczkói vaskohászat alaki származásának helyét és korát jelölik meg.

Figyelembe veendő azonkívül, hogy a bucatűzhely teljesen azonos a toroczkói verőbeli tűzzel. A technologia atyjának, Agricola Györgynek 1556-ban „De re metallica“ cím alatt megjelent művében oly képet találunk mely kitűnően mutat rá a toroczkói eszközök származásának korára. A bucatűzhely a kép hátsó végén van, s csak annyival fejlettebb a toroczkóinál, hogy a túszejpád jóval kijebb nyúlik. Hanem aztán a képen ott találjuk a verőt is. még pedig, amint azt sehol másutt nem találtam, teljesen a toroczkói szerkezettel, vagyis hogy a nagy kerékkerendeje a verőnyéllal párvonalasan a verőnyél mellett van felállítva, s hogy az hányókereszttel van ellátva; a verő állványa Agricola ezen rajzában sokkal fejlettebb, mint Toroczkón. Tekintve a bucatűzhely és verő szerkezetének egyszerűbb voltát, mely mellett az Agricoláé határozottan fejlettebb, a mellett, hogy a közös eredet kétségtelen jeleit viseli magán, eléggé megerősítettnek tartom azon véleményt, hogy az eszközök ezen alakja oly korból származott, melyben a kohászat még nem érte el fejlődésének azt a fokát, melyet Agri-

eola 1556-ban örökített meg. És ha a bányászat Agricola korától kezdve az eszközök bizonyossága szerint a maga kezdetlegességét meg nem változtatta, és semmit sem fejlődött Toroczkón, sokkal több okunk van hinni azt, hogy Agricola előtt még kevésbé történt ez meg. — A verőknek az az alakja, milyent Eisenerzben láttam s milyent Toroczkón a kapaverő képvisel, melynél a gerendéj a verőnyéllel 90° szöget képez s fogaival a pipával végződő verőnyelet ez nyomja le, az Agricola műve alapján a XV. századnál későbbi eredetű a mint ez a toroczkói kapaverőre kétségtelenül áll, minthogy azt gazdája előttem újabb építménynek vallotta. ¹⁾

A toroczkói vasbányászat további fejlődéséről vajmi kevés adatunk van. Mindössze e század néhány éve az, melyről hiteles adattal rendelkezünk s ez azért tanulságos, mert a toroczkói vasbányászat szomorú pusztulását figyelnetjük meg benne.

Kerpely, Orbán és Pávai Vajna Elek hozzávetései szerint e bányászat a múlt században és a jelen század elején élte virágát; akkor átlag 10,000 bányamázsa vasat termelt évenként. A forradalom évét vehetjük azon határidőnek, melyen túl a számok csak a pusztulás képét tárják elénk. A vasbányászat eredményeiről első és legrégebbi adatunk 1821-ből való s attól kezdve több-kevesebb hézaggal — bár a legkülönbözőbb helyeken szétszórt adatokból — meglehetősen összefüggő képet nyerhetünk e bányászatról. E kép a maga hanyatlásában e század folyamán a következőképpen alakul:

1821-ben *Nagy F.* közlése nyomán Toroczkón 9 kohó, 15 verő, összesen 5952 bányamázsa vasat termelt 25 frtjával pengő pénzben; e mennyiség ugyan kicsi, de ezen időszakból magában álló, minek oka a kisebb vízmennyiségben lehet, mert a verők működése s ezzel a vasmennyiség szoros kapcsolatban áll az éghajlat szárazságával vagy nedvességével.²⁾

1837-ben *Nagy Ferencz* szerint 9 kohó, 15 vasverő 10,390 bányamázsa vasat termelt 18 frtjával. E kimutatást láthatta Pávai Vajna is, a ki ugyanezeket az adatokat közli azzal a kiegészítéssel, hogy volt 70 gazda 300 lóval.³⁾

¹⁾ „De re metallica“ írta AGRICOLA GYÖRGY, németre fordította és 1580-ban „Berckwerck-Buch“ czímmel kiadta BECHER FÜLÖP.

²⁾ Nemzeti Társalkodó 1838. I. 46—47. I.

³⁾ i. h.

1842. évről egy bányanaptárban azt az adatot találtam, hogy ez évben Toroczkón 7500 bányamázsa vasat termeltek, s hogy ennek feldolgozásával 460 adóilag összeírt kiváltságos bányász foglalkozott.¹⁾

1846-ban Orbán adata szerint Toroczkón volt 50 bányatulajdonos, 127 bányász, 104 toroczkói szénégető, 60 idegen szénégető 52 vaskészítő mester, 84 segéd, 30 vasváltó, 10 szekeres, kik a vasat a piacokra hordták s így bányászattal foglalkozott összesen 517 ember. Ezek 40 dolgozó hét alatt 11,000 bányamázsa vasat termeltek 18 frtjával.²⁾

1847-ben ugyancsak Orbán szerint a termelt vas 12,180 bányamázst tett ki.³⁾ Egyébb adata ez évről nincsen.

Ezután mintegy 18 esztendei hézag következik. E korba kell beillesztenem dr. Andrae adatát, melyet az angol Boner idéz, s mely szerint Toroczkón egy évben 17,000 bányamázsa vasat termeltek. Minthogy Boner nem idézi, mikor és hol jelent meg Andrae értekezése, magam pedig azt feltalálni sehol sem tudtam, ez adathoz csak annyit jegyzek meg, hogy ily eredményt a toroczkói vasbányászat aligha ért, mert egyetlen ismert esztendőben sem közelítette az meg a 17,000 bányamázst.⁴⁾

1865-ben az angol Boner szerint Toroczkó 7200 bányamázsa vasat termelt, ez tehát már a csökkenés első határozott éve.⁵⁾

1869-re Kerpely és Vajna szolgáltatnak adatokat. Ekkor már csak 6 oly bánya volt, melyeket folytonosan műveltek; volt 7 kohó 7 verő, 19 gazda, 97 lóval; termeltek Pávai Vajna szerint 3000, Kerpely szerint 3384 bányamázsa vasat és eladták mázsáját 7 frtjával.⁶⁾

1870-ben Orbán szerint mintegy 4000 bányamázsa vasat termeltek, s ezzel 332 ember foglalkozott.⁷⁾

1874-ben a bányamestertől kaptam kimutatás szerint 5 bányát hajtottak, a bánya- és kohómunkások összes száma 170 volt, 5 kohó állott még fenn s termeltek 3155 bányamázsa vasat bányamázsanként 7 frtjával.

1) Erdélyi Bányász-Kalendárium. Kolozsvár, 1844. 117. l.

2) ORBÁN, Aranyosszék, Pest, 1871, 213. l.

3) ORBÁN, i. h.

4) Ch. BONER, Siebenbürgen, Leipzig, 1868. 630. l. jegyzet.

5) BONER, i. h.

6) KERPELY, Eisenhüttenwesen in Ungarn 1872. 5—12. l.

7) ORBÁN, i. h.

1877-ben Koch szerint a termelt vasmenyenyiség nem haladta meg a 3000 bányamázstát. ¹⁾

1881-től 1890-ig tartott termelésről a bányamesteri kimutatás világosíthat föl. Az összes felsorolt adatokat a következő táblázatban állítottam össze.

Év	Adat forrása	Művelés alatti bányák	Bánya- és kohó- munká- sok száma	Kohó, azaz futtató ⁴	Termesztett kenyérvas	Középar
1821	Nagy F. . .	—	—	9 k. 15 v.	5,952	25 p. frt
1837	Nagy F. . .	—	—	9 k. 15 v.	10,390	18 „
1842	Bányanaptár .	—	460	—	8,500	18 „
1846	Orbán . . .	—	517	—	11,000	18 „
1847	Orbán . . .	—	—	—	12,180	—
1865	Boner . . .	—	—	—	7,200	—
1869	Kerpely . . .	6	—	7 k. 7 v.	3,384	7 frt
1870	Orbán . . .	—	332	—	< 4,000	? „
1874	Jankó . . .	5	170	5 k.	3,155* ²⁾	7 „
1877	Koch . . .	—	—	—	< 3,000	? „
1881	Jankó . . .	2	72	2	1,260*	7 „
1882	„ . . .	2	70	1	985*	7 „
1883	„ . . .	2	70	+	1,143*	7 „
1884	„ . . .	2	68	1	958*	7 „
1885	„ . . .	2	34	+	270*	12 ₆ „
1886	„ . . .	2	34	+	321*	14 ₀ „
1887	„ . . .	2	35	+	400*	14 ₀ „
1888	„ . . .	2	41	+	600*	14 ₀ „
1889	„ . . .	2	38	+	540*	14 ₀ „
1890	„ . . .	2	36	+	510	14 ₀ „

E számok mindennél szomorúbban beszélnek. A bányák száma 1869 től 1880-ig hatról kettőre szállt alá. Az utolsó 10 évben csak két bányát műveltek; de ennek a két bányának művelése is egyre hanyatlott, még 1881-ben 72 munkást foglalkoztatott 1885-ben már csak 34-et, s azóta váltakozik, 35—41 közt. 1884 óta egy kohó sem dolgozik már; azt a kevés vasat, a mit kibányásznak, a verőbeli tűz is megolvasztja. A természet vas menyenyisége szomoruan zárja be e sorozatot. 1848 óta a vastermelés évi átlaga a 10,000 mázsa alá szállt, 1865-ben még 7000, 1869—1874-ig csak 3000 b. mázsa körül mozog, 1877-ben leszáll a 3000

¹⁾ KOCH-PÁVAI KÓKÁN, Kolozsvári orv. és term. tud. társ. értesítője. 1877. decz. 14. 1 bányamázsa = 1 bécsi mázsával.

²⁾ A * jegy azt jelenti, hogy ott részben „idegen apróságból“ is termeltek vasat.

³⁾ A tulajdonosokkal együtt.

⁴⁾ A + jegyzet számoknál a kohók szüneteltek s az olvasztás a verőkben történt.

mázsa alá, 1882-ben az 1000 mázsa alá, 1888-ban a 600 mázsa alá s az alatt is maradt napjainkig. S ha ez így súlyed tovább, legfeljebb 10 év alatt a toroczkói vasbányászat teljesen megszűnik s csak a múlt lesz az, melyre büszkén bár, de fájó szívvel, szomorúan fog visszatekinthetni.

Toroczkó bányászatának már csak multja van; jövője nem lehet többé, mert a telérek kimerültek s a toroczkói határban nincs több vas. Ennek a jelenségnek, melyhez a toroczkói ember oly nehezen tud hozzászokni, óriás átalakító hatása van a lakosságra, melyet nem hagyhatunk érintés nélkül.

Toroczkó népe látja és tudja bányászatának hanyatlását; tudja, hogy az teljesen végét járja, s hogy alig néhány év múlva az is letűnik. Hiába vágja a hegyet, hiába rücskölődik teste a bányának, nem tud kihozni annak méhéből több vasat. A rettenetes való: bányáinak kiapadása, először a földhöz vágta, de az élethez való ragaszkodás, az éhező gyomor újra talpra állította. Józan eszével be kellett látnia, hogy, ha a létért való nehéz tusában helyét meg akarja tartani, hozzá kell szoknia a gondolathoz, hogy a bányászattól immár nincs mit várnia s hogy életszükségleteinek fedezéséhez új foglalkozásban kell alapot teremtenie.

Nagy sor az, ha évszázados foglalkozásától meg kell egy népnek válnia, s nincs mit csodálni azon, ha nehezen teszi meg azt. Mert igaz ugyan, hogy a bányász élete rövid, munkája kinos, nehéz, de jutalma, legalább a régi időkben, gazdag vala, s a múlt e gazdaságának emlékezte minduntalan föltépi sajtó sebét. A sors azonban az átalakulást csapásaival erőszakolja ki. Többször egymásután tűz hamvasztja el Toroczkó városát s a nyomor nem tűr késedelmet, a munkát kezébe nyomja az éhezőnek, ki a sors minden sanyargatásának ellenére is forrón ragaszkodik az élethez.

De mily munkát végezzen a toroczkói bányász ezentúl. Földje kicsiny s így a bányászat elpusztulásának első hatása a kicsiny föld fokozottab felhasználásában nyilvánul. Határát gondosan műveli, fáradtságot nem kimél, de hasztalan! A kopár sziklák nem teremnek, s a mi termékeny föld van, az oly kicsiny. Állatot sem tenyészthet, hiszen erdeit fölemésztette a kohászat, a mi megmaradt, véderdő, tilalmas, tehát legelője sincs.

E gazdasági nyomorúság rászorítja az iparra, az idegenbe való munkára. A bányaeépítés révén a toroczkói megtanulta az ácsmesterséget s ezt igen jól érti; elmegy tehát az Aranyosszékre és még messzibbre hidakat építeni s egyéb ácsmunkákat végezni. Pedig

mily nehéz annak az embernek, ki egész ifjúságát a fenséges komor hegyek közt és a hegyekben töltötte, e drága szülőföldet elhagyni! Pedig a család még jobban szétzüllik; az asszony s a gyerek otthon a kicsiny földet műveli, a munkabíró férfi mindenféle munkára megy az Aranyosszékre, míg a fiatal leányok, serdülő hajadonok Kolozsvárra, Tordára mennek szolgálni.

Azonban még ez a fokozott munkásság sem képes a toroczkói család anyagi gondjait megváltani. Nem, mert jólét az, a mihez hozzá szoktatta őket a múlt s mert e jólétben oly szokásai, divatja fejlődött ki, mitől ma még megválni nem tud, melyet azonban rendkívüli anyagi áldozat árán tud csak fenntartani. Értem ez alatt a hajadon menasszonyi ruháját. Ez a ruha 800—1000 frtba kerül, s e nélkül toroczkói leány férjhez nem megy. S az a ruha csupa csillogó ragyogás, melylyel a bányászat virágzási korában méltán kérkedhetett, de arra a koldus leányra bizony nem illik már. A toroczkói család büszkesége az, hogy a leány ezt a ruháját a kellő időre megkapja; a leány évekig szolgál Kolozsvárt, az apa keményen dolgozik az Aranyosszéken, az anya összekuporgatja a kicsiny termésből befolyt pénzt, csak lányuknak legyen meg ez a ruha, csak az ősiségnek hódolhassanak ezzel. Ez a konzervativizmus kell, hogy csökkenjen, kell, hogy elmúljon; érzi ezt a toroczkói maga is s fokozatosan, hol egyik, hol másik szokását hagyja el, ruhájának majd egyik, majd másik darabját egyszerűsíti, mind közelebb viszi az aranyosszékiek által már rég elfogadott tordai városi viselethez, míg végre régi gazdagságának utolsó maradéka is lepattan róla. Bár ősi viseletük tisztelete mindenki részéről csak elismerést érdemel, de elvégre is élni kell, az élet küzdelmes nehézsége rákényszeríti a takarékoságra, meg kell tagadnia magától azt a fényűzést, a mit a virágzó vasbányák jövedelmezősége mellett magának megengedhetett s fel kell áldoznia ősi szokásaiból mindazt, melynek tiszteletbentartását azóta erősen változott anyagi viszonyai meg nem engedik.

Természetes, hogy az ősi foglalkozástól való megválás, új foglalkozások kezdése, az élet nehézsége, a szülőföld elhagyásának kényszere, a család szétbomlása, az ősi szokásoknak, viseletnek anyagi szükségből való megtagadása a toroczkói ember lelkére is erősen kihat. A múlt emléke keseríti, jelenjében nem tud alkalmazkodni, az élet küzdelmeit rémesebbnek látja, mint a minő volt a bányákban a természet ellen való küzdelem, nem ad nyugtot neki a honvágy, de azért otthona is sivárabb, a családban az erkölcsi

kapcsok meglazulnak, az összetartozás érzete gyengül. Hangulata keserű, modora magába zárkózott, mik mellé a történelmi viszonytagságok közönyt, szűkszavúságot, bizonyos bátortalanságot, a nyomor, mely a vasbányászat elvirágzása óta sanyargatja őket, önzést fejlesztettek ki. De ezek mind oly hibák, a miket az igazságos ítélőnek meg kell bocsátania, ha arra gondol, mily kínos átmeneti korban vergődik most Toroczkó lakossága. Nem volna természetes, ha Toroczkó népe másként változnék meg, mint a hogy azt most mutatja, s mint annyi más, az oláhokat érintő határterületen, úgy itt is a magyarság kipusztulását jelentené, ha a lakosság a változott gazdasági viszonyokhoz alkalmazkodni nem igyekeznék, hanem megunva azokkal a küzdelmet, elzüllene. Azután ne feledjük azt sem, hogy az átalakulásnak a kora nem tart örökké; ez a ma élő generáció még megsínli, de az első nemzedék már nem fogja érezni azt s természetesnek és könnyűnek fogja találni azt az életet, a mi a mai nemzedéknek új és nehéz, s a mihez a teste oly lassan tud „hozzárücskölni“.

Ilyennek mutatták nekem a viszonyok a vasbányászat elmulásának hatását Toroczkó népére. Azt hiszem, tárgyilagosságom egyaránt elnyomta bennem a szeretetet is, melyet e nép iránt érzek, s annak a rosszindulatnak a hatását is, melylyel néhányszor Toroczkóról szólni hallottam. S ha az ítéletben, melyet a népről én magamnak alkottam, van valami a mi Toroczkó derék népének nem tetszenék, de a mi hitem szerint ellenfeleinek vádaskodását a maguk valódi lényegére szállítja alá, azt hiszem abban az egyben mindenkit meggyőztem, hogy ítéletem alapja nem bármely részről befolyásolt elfogultság, hanem az igazság keresése volt.

FÜGGELÉK.

Toroczkói bányászszótár.

E szótári, vagy, ha szabad e szóval élnem, szónyomozó részben azt a 250 szót állítottam abécés sorrendben össze, a melyeket, mint bányász mesterszavakat a toroczkói bányásznép használ.

Mennyi ebből sajátja a toroczkói bányásznyelvnek, mennyi közös általában a magyar bányász műnyelvvél, kitűnik abból az adatból, hogy a 250 szó közül csak 34 szó van Péch Antal magyar bányászati szótárában.¹⁾

¹⁾ PÉCH A., Magyar és német bányászati szótár. Selmece, 1891.

A szavak származásuk dolgában négy csoportra oszlanak: 1. minden kétséget kizárólag magyar szavakra; 2. olyan magyar szavakra, melyek eredetének meghatározására nyelvészeti adatunk vagy támaszpontunk nincs; 3. melyek az eredeti német műszónak fordításai, és 4. olyanokra, melyek eredetileg német, de hangsúlyukban s formájukban elmagyarosodott, a magyar nyelvi szabályokhoz alkalmazkodó szavak. Tisztán magyar van 140, kétes származású 57, alakilag magyarosodott német szó 44, németből fordított magyar szó 9.

E szavakból Pávay Vajna Elek gyűjtött 114 szót, melyből százat a helyszínén magam is revideáltam; én pedig gyűjtöttem 136 oly szót, melyet Pávay Vajna fel nem említ. — Ennek megfelelően P.-vel jelzem azokat a szavakat, melyek Pávay Vajnáól származnak, P. J.-vel, melyeket Pávay gyűjtése után én is revideáltam, s végül J.-vel, melyket én gyűjtöttem.

Ezt a szójegyzéket összehasonlítottam a Czuczor-Fogarasi szótárával és a Tájszótárral. A mely szó ezekben előfordul, azon szavak mellé a Cz & F. — Tsztr. kezdő betűket írom.

ágas a var, első és hátulsó a verőnek, mely a verő két legszélő oszlopa; a fuvóvesszőnek, mely szintén hatalmas faoszlop, mibe a fuvóvessző vége meg van crósítve; a kis és nagy rekesztőnek, melynél a gémet tartó villás fát jelenti. J.—Cz & F. — Tsztr.

ajzimo: (Eisenrahm) a vaskötélérek üregeiben érczfényű tajték alakjában lerakodott ásvány. P. J.

akasztófa: fakoczká, melyet a verő és csapó közé illesztnek, hogy vele a gép véletlen megindulását megakadályozzák. J. Cz & F.

alfa: a zsilip jármát a fenéken haránt összekötő fa. J. Cz & F.

aszaló: faszárító hely. J. Dörrofen Péch. Cz & F.

bakamár: (Pockhammer) kalapács, melylyel a pörkölt vaskövet darabokra törik. P. J.

bandi: az a zsák, melyben a bányász a követ a hátán a hantig viszi. P. J.

bányaajtó: a bányanyíláson levő ajtó. J.

bányaláb: l. láb. J.

bányafuró (kis- és nagy): két oldalú vasék. P. J.

bányaszeg: négyoldalú, $1\frac{1}{2}$ —2 dm, hosszú vasék. P. J.

békaszemes vaskő = ganajszos vaskő l. e. P. J.

berbécsláncz: vasláncz, mely a hámfát a fuvóvesszőhöz kapcsolja. J.

bogonyavérű: denevér. J.

bot: a vasnak a vágás után a czen-gellőben maradt része. J. — Cz & F.

bothordozófogó l. fogók. P.

bőrfuvó: bőrből készült jobb fajta fűttató. P. J. Blasbalg Péch.

budu (Butte): fából készült nagy véka. P. J.

buvó l. kőcsjuk. J. Einsteigloch. Péch. Cz & F.

esákány (kis és nagy). P. J. Keilhauc Péch. Cz & F.

csapóágas: a csapót tartó ágas az első és hátulsó ágas közt, felső végével a rimbához kapcsolva. J.

csapófa: a csapóágasba illő vízszintes vastag faoszlop, mely a verő esetét súlyosítja. J. Cz & F.

csapópalló: a csapófára helyezett fa-súly deszka. J.

esepeus: a földből rézszut kiálló s a verő felé néző oldalán kihornyolt fatönkő. J.

esorgó: a zsojban a pár kereke számára alkalmazott rovátka. P. J. Ausflussrohr. Péch; fa- vagy kőcedény,

- melybe a forrás vize foly. Cz & F. Tsztr.
- ezárikó:** bőrdarab, melyet a bányász hátára a bandi alá köt, hogy a vaskó-darabok bőrét fel ne horzsolják J.
- czengellőfogó** (zängen = kovácsolni l. fogók. P.
- czilling:** a verő alá felaprózásra kerülő kisebb vas. J.
- darabpest** vagy **kispest:** kis olvasztó kemence (Stuckofen, Wolf- ofen). P. J.
- derékút** l. zsákút. J. Baranyában országot. Cz & F.
- dunik fel** (feldunni) a víz (= dagad fel) a dunatóban. J.
- duntató:** a verőnek szánt patakvizet felfogó és felduzzasztó medence. J.
- durumb:** a vashól a czengellés után levágott darab. J.
- ekevas:** Toroczkón csak az eke harázdáló vasa. J. P. Plugeisen. Péch. Cz & F.
- élező:** vashárd ?) féle, melylyel az ütőt megtörleszti és a verőt kítakarintja, hogy meg ne butuljon. J.
- elővas:** az eke előjáró hasító vasa. P. J.
- előtűtő pöröly:** kettálpú pöröly, melylyel a vasvágásnál a próbaütést adják a vasa. J. előütés Cz & F.
- érezesvéna:** oly ér, melyben nemes fém is van. J. Cz & F.
- fafuvó:** fából készült egyszerű fuvó. J.
- favonyó:** rövidnyelű fakapa a kifejtett vaskó összekötésére; a kapa helyett használják. J.
- fázás:** a bánya ácsolata. J.
- feketekő:** augitporphir. P. J.
- felfa:** a zsilip jármait felül haránt összakötő fa. J.
- félkézveió:** pöröly, melynek csak egy talpa van. J. Handsfistel Péch.
- félláb:** két darab fából egybeillesztett, vagy csak egy könyök formára görbén nőtt fadarab, melylyel a féldalról porladozó kőzetnek a bányába való befolyását akadályozzák meg. P. J.
- felnyitás-a,** a bányának, a hol a bányát megkezdik. P. J. Aufschlagspunkt. Péch.
- fenék:** a bányában a dolgozóhely, akár ort, akár pusztá. P. J. Boden eines Gefässes, Péch.
- fenékvás:** az izzón tüzes vaskenyérre hintett s azon megolvadt vasnak a pest fenékre szálló kis lepényforma része. P. J. Chabotte Péch.
- fést** (Firste): a bányába vezető út felső része, teteteje P. J.
- füzsilip:** a zsilip azon toldaléka, mely a vizet egyenesen a nagykerékre viszi. J.
- fojtóvas:** erős hosszú vastag, vashenger, alsó negyedében hornyolással a bányató részére. P. J.
- fogók** fajtái ezek: körmös, czengellő, bothordozó (l. bot) hevítő és lapos. P. Zange Péch. fogó Cz & F. (résztetkezés nélkül).
- forhám:** a ló vashordó nyergétől a ló farka alá menő sz'j. J.
- forhámlevél:** a ló vashordó nyergétől a fark fölé uenő sz'j. J.
- forrasztani:** megolvasztani értelemben p. o. a vasat J. Cz & F.
- fővényteknő:** fateknő, melyből az izzó vasa hintik a homokot, hogy még jobban forrjon J.
- fuvó:** fujtató, a minek a szelével a tüzet élesztik. J. Gebläse Péch. Cz & F.
- fuvóállás:** fabak, mely a két fuvót tartja. J. fuvótalp Cz & F.
- fuvóláb:** a kiskerék gerendéjén az a kiálló négy fog, mely az istré helyt le- s általa a fuvót összehuzza. J.
- fuvóvessző:** karvastag rugalmas farúd, a mi a fuvókat a közbeiktatott részek segélyével felhuzza. J.
- fuvóvesző ágasa** l. ágas J.
- galambsár** l. sifár. J.
- ganajszos** (Gneiss): békaszemes vaskő. P. J.
- gaz:** a pörkölt vas megrostálása után fennmaradó apró vaskő. P. J.—Cz & F.
- gém:** a kis és nagy rekesztőnek az ágasfa villájában nyugvó emelő rudja. J. Drambaum Péch. Cz & F. Tsztr.
- gerenda:** a bányaácsolat munkájában a felső fázás. P. J. Cz & F.
- gerendéj:** a verő kerkeinek szálgerendából való tengelye. J. Achse Péch. Cz & F. (malomkeréké).
- goez:** l. korez P.
- golonez:** a lészakadással fenyegető meddő kőzet J.
- golonezó:** a padozat, melyen a fatirip áll. J. P.
- goré:** puskaporsárral töltött csalántapló. P. J. Cz & F. —
- gőzlyuk:** a légtisztátás czélozó kürtő a bányában. P. J. Raumloch, Péch. Cz & F. —
- gurnya:** a péreg és vaskő keveréke. J.
- guzs:** tartja össze a lovon a nyereg fölött a két kőkast. J. Cz & F.
- gyugás:** a hol a kohóból a taraczk kifolyik. P. J. Cz & F.
- hámfa:** valóságos hámfa, mely a két fuvót tartja a két hejguzs által s me-

- lyet a fuvóeszszóvel a berbécsláncz köt össze. J. Cz & F.
- hant** (Hund): négykerekű bányászta-liga P. J.
- hantút**: melyen hanttal közlekedhetni. P. J.
- hantvezér**: kis horog a hant elején. J.
- hányókeresztfa**: a gerendej négy keresztfája, mely a verőnyelet veti-hányja. J. —
- hejguzs**: vasláncz, mely a fuvó istőczfáját a hámfá végével köti össze. J.
- hengéj** (Hengen vagy Henkel = fül): a bandi két kötője, mely a két vállon át a bandit a bányász hátán tartja, J.
- heveder**: a ló vashordó nyergétől a ló hasa alá vonuló szíj csatos fele. J. Gurte Péch. Cz & F. Tsztr.
- hevitőfogó** l. fogók. P. Auswarm-zange Péch.
- hold** (Holde) a bánya szája előtti tér. P. J.
- horgany**: horog (p. o. a hant vezére). J. Cz & F. —
- horgyalás**: vagy **hornyalás** a m. hosszú rovátka különböző tárgyakban; így hornyalása van a lajszínfának a nagy rekesztő befogadására J.; van az ekevasnak hosszában a verővel verve J. P.; van a fojtóvasnak a bányatű befogadására P. J.; hornyalást csinálnak a ketté hasított csalánba a puskaporsár részére P. J. Ausfaltung Péch. Cz & F.
- isparác** J. vagy **isparász** P. (Spreitzen): a lajtörjákat a szirthhez erősítő támaszok.
- isparing** (Sperr-ring) a fogókat összeszorító vaskapcsok. P. J.
- istaj** (Stollen): a bányában a vízszintesen haladó akna. P. J. istály, Cz & F.
- istőczfa** (stossen?): a fuvó felső sziv-alakú lapján hosszában végig vonuló s azt felező bordafának a fuvón túl nyuló s két ágban végződő része. J.
- istönkö**: azon kivésett fatönk, melyben az istréhely egykaru emelő módjára torog. J.
- istréhely**: (Streichholz, csapófa): az a rúd, melyet a kis kerék gerendéjének fogai közvetlenül lenyomnak s általa a fuvót lehúzzák. J.
- járom**: a verők zsilipjének deszkázatát rögzítő függélyes czövekek. J. Cz & F.
- járompoczkek**: a jármot az al-és felfákkal összekapcsoló faszegek J.
- kalács**: a kapaverők kerekeinek fal-fája. J. Kalácsfa Cz F.
- kalafáshegy**: a fedű neve. A hegy értelme itt kő. P. J. (Kalafa Cz F?).
- kapa**: rövidnyelű, a kifejtett vaskő összekotrására. P. J. Erdhaue Péch. Cz. & F.
- kapatej** P. vagy Kapatér J.; a stengek talpfái.
- kapatér** l. kapatej. J.
- karám** (Kram): kis bányászskunyhó a bánya előtti téren. P. J. Péch. Cz & F.
- karingó**: fakóvas; a vasat elrontja P. J. (karingó = keringő Cz & F.
- kaszt** (Kastenholz): a bánya ácsolatmunkájában az oldalfázás. P. J.
- kenyérvas** l. vaskenyér P. J. Torocz-kórol Cz & F.
- kiesi-ülő**: melyen a vasakat egyengetik, fúlezik. J. kis-ülő Cz F.
- kiskerekék**: mely a verőben a fuvót mozgatja. J.
- kispest** l. darabpest. P. J.
- kizvéna** (Kies + vena): ér a miben a a vas bűdösköves J.
- kőcsjuk** vagy buvó a bánya repesztett átjárója J.
- kohónyárs**: hosszú hegyes vas, a kohólyuk tisztítására.
- kohósiő**: a kohó felső czája P. J.
- kókas**: a miben a lovak a vaskövet szállítják. J.
- kőkert**: a bánya előtt minden részvényesnek kövel körülkerített helye. P. J.
- Kolorjuk** (Kluft): természetből alkotott üreg a vaskötélben. J.
- kongarodik** (össze-): a. m. összekunkorodik, p. o. a bőr a meleg vastól. J.
- konty**: a vashól való verőnek felső beékelt része. J.
- korez** J. vagy goez P. meddő kóhal-maz a bánya előtt.
- korezoló madzag**: a mivel a bandi száját összekötik. J. Cz & F.
- körmősfogó** l. fogók P. Cz & F.
- kóté** az olyan gurnya, a mit péregestől ki kell a bányából szállítani helyszűke miatt. J.
- kötésfa**: a lajtörjákat lepeczkelő vil-lásfa J.
- kotvergye**: szemetlen szátlan bányában élő féreg. J.
- közsziju**: mely a forhámot a forhámle-véllel köti össze. J.
- kürtő**: a bányában a felmenő ut. P. J. Cz & F.
- láb** vagy **bányaláb**: a bánya ácsolatmunkájában az alsó fázás. P. J.
- lajszín** (Leitzen = párkány): a két tokkfában a verő tövének befogadására való vassal bélelt két vashüvely J.
- lajszínfa**: a zsilip elején hosszában oly

módon kivésett faczövek, hogy a reszktő abban feszesen záródjék. J.

lajtorja: a bányában le- vagy felviyő létra. P. J. Cz. F.

lajosfogó: l. fogók. P. Flachzange Péch. Cz. F.

lappanes: a zsilip felnyitó ajtaja a kapaverónél. J. Cz. F. Tsztr.

legyező: káka- v. nádból, mivel a vasat hűtik. J. Cz. & F.

lett (Lette): a csillámos agyagpala málladéka. P. J.

leverő: a bánya holdján az a hely, hová a hantot kiüritik. J.

libistyan (Leberstein): rossz vaskő-féle. P.

lóterű vagy **lókő** vagy **lókőszám** annyi vas, a mennyit egy ló elbir. P. J.

lőtető vagy **lövető** szerek a robbantáshoz. P. J.

lőtet, T. régies műveltető: Kaposvárát a török erősen lőteti. Cz. & F.

magyaros piroskő: limonit kevés calybittel. P.

mákó: ékalakú feszítővas, a mivel a vaskenyér kettévágását könnyítik. P. J. (Tsztr. nagyanya.)

medve: ideje előtt kihült s kettő már nem vágható vaskenyér. P. J. Bär Péch Cz. & F.

milé (Meiler = hogsa): kis gödrökből álló szénégető helyek P. J. Cz. & F.

morlás: a bánya azon kiszélesedése, hová a rossz terméketlen követ gyűjtik fel. J.

nagykerék: mely a verőben a kalapácsot mozgatja J.

nagypöröly: 10 fontos pöröly. J. Grosshammer Péch.

nagyvasuló: mely a verő kalapácsa alatt van. J.

nagyverő: a verőnek a nagy kalapácsa. P. J. Cz. F. (székely szó.) Tsztr.

németgoré J. vagy **némétkoré** P. l. göré.

nyeregdeszka: a nyeregnek az oldal-deszkái. J.

nyereghorog: a kőkaashordó lovak nyerge elején és hátulján felgörbülő fa. J.

nyeregkápa: a nyeregnek a horogfák közé eső talpa. J. Cz. & F.

ort (Ort): a vaskőeren dolgozó bányafenék. P. J.

pálmast (acc. pálmast-ot: szalmával töltött zsák a kőkast hordó ló nyerge alá, hogy a nyereg a lovat fel ne törje. J. (palmantás? Cz. F.)

pár: egykerékű két füles, bányásztagonca. P. J.

parakolni (meg-): osztályozni a vasköveket minőség szerint. J.

párút: melyen csak párral lehet vasat szállítani. P. J.

péreg (Bergen): szétdarabolt használhatlan meddő kőzet. P. J. (— Cz. F.)

pinlés: két lajtorja közt átmenetül szolgáló állvány. P. J. mélységek felett vont pallók neve is. J.

pipá ban végződik a kapaverő nyelének gerendje felőli vége. J.

piroskő: kovasavas limonit. P.

pizsgőez: kicsi apró békaszem, a mi fénylik a kő közt, de nem árt a vasknak. J.

pofa: a pörölynél az ütőlap P. J. a verőnél a verővas két oldala. J. Backe Péch. Cz. & F.

pomp P. vagy komp J. (Pumpe) kéziszivattyú, a bányavíz kiszivattyúsására. P. J.

pöröly (kis és nagy-); a kis pöröly egyfajáj, a nagy kétpofájú. P. J. Cz. F. Tsztr.

potron (Patron): kis börtök a repesztőanyag számára. P. J.

prézméta (Press -| Metalle) az öntött vas neve. J.

puszta: a meddő bányafenék. P. J. (Cz. & F.)

régely (Riegel, Querschwelle): a kőlapok lesuhadását megakadályozó támaszték. P. J.

részarányos vagy **részes**, a kinek egy bányában bizonyos része van. P. J.

rezes vaskő: pyrites vaskő. P.

rima|zin (Raumeisen): a tüszeg előnyilt üregének vaspárkánya J.

rimba (. . . + baum): a verő első és nátlósó ágását felül összekötő vízszintes gerenda. J.

röst (Röstofen) pörkölő kemence. J. P.

salákszeg (Schlägel = ék): szoritja a verő vasát a nyélhez. J.

salám (Schlamm): a vaskőben a sárga puha por. J.

sasfa: a kapaverő kerekein a falfákat összekötő léczfák. J. (Cz. & F.)

sat l. sott. P.

sát: az istőcfát és istréhelyt összekötő farúd. J.

sifar (Schiefer): a fedű, mely rendszeren pala; maga a palakőzet is; a málladéka galambsár; sifar futta (sifar fujta?) vaskő, mely a palától megromlott. P. J.

sim (simje): a mogyorófa kérge, miből a kőkast fonják. J.

simrúd: a csepeus hornyolása és az ágas közé ékelt rézsutos farúd. J.

singvas: a pántvas neve. P. J. (= sínvas Cz & F.)

sott J. vagy **sat P.** (Schacht): a bányában a lefelé menő út, P. J.

sprácz (Spreitze): a gerendék hányókelesztőit összekötő rézsutos fakapcsok. J. I. isparácz.

steng (Gestänge): a bányában egymás mellé helyezett két padló, melyen a hant halad. P. J.

stomporó (stampfen): vasülő, a mire a vasat, mikor a tűzbe viszik, ráütik, hogy lássák a fogó jól megfogta-e s nem esik-e belőle ki a vas. J.

sügely: kézre való posztó-darab, hogy a kezét a forró vas meg ne égesse. J.

suhagó: rossz vaskó, a miben fehér fényes csillogó szemek vannak. P. J. (Cz & F.)

száglia vas: a fából való szélvezetőnek vasban végződő s a tűzhez szolgáló esővecskéje. J. száklia vas Péch. Tsztr. szákljvas Cz & F.

szakmányos: a szegény fizetett munkások, kiket a bányában a részarányosak dolgoztatnak. P. J. Gedingarbeiter Péch. Cz & F.

széleresztő: a fűvőkban támadt szel a tűzhez vezető facsó. J.

szénagy: fakunyhó a verónél, hol a gazda szénát tartja. P. J.

szivagos: agyag az, melyet úgy lehet vágni, mint a szalonnát. P. J.

szivdeszkázat: a zsilip fenekét képező s egymásba ékeléssel illő deszkák. J.

szívó: az oly finom s tiszta vas, mely nem szállkás és nem szakad be. J.

szkába: vasabroncs J. iszkába Péch.

szókekő: jó vaskó (ochrigerbraun. Eisenstein) P.

szügyellő: a mellő horogfától a szügy alá menő szíju. J. Cz & F.

tarack: salak. P. J. (— Tsztr.) Cz. & F.

tarackeresztő póroiy: melylyel a tarackeresztőhöz tett kohónyársat ütik meg, hogy a tarack lemenjen. J.

tekenyő: mibe a vaskövet összekotorják, hogy a bandiba töltsék. Van két füle, köble, fenekc. P. J. (Cz & F.)

tirip (Treppe): fa- vagy kőbeavágotl lépcső. P. J.

tiszta véna: a miben nagyon szép a vaskó. J.

tisztító: vékony füles vasnyél végén 90° alatt felhajló négy kros nagyságú vaslemez. P. J. (Cz & F.)

tokkfa: a nagy kalapácsot tartó két faoszlop J.

töltő: kosár, P. J. Schwinge Péch. (Cz & F.)

toroezkői gyémánt: szabályos és egészen tiszta kvarc, P.

tűszej: a rost előtti hely P. J., a verőbeli kemence nyílása. J. Brenner Péch. (Cz & F.)

tűszejfa: a verőbeli kemence ürege nyílásának alsó fapárkánya. J.

üvegeskő: jó vaskó. P.

vadszalámos: ha a salám a vaskóban nagyon kemény. J.

vágó: ék, melylyel a vasat vágják. J.

vállozás: a fának oly végződése, melybe ékszerűen illik be a gerenda. P. J. Cz & F.

vánt vagy **vánd P.** (Wand = rög J. Rohwand P.): limonitba még át nem változtatott calybit.

várda: a bánya azon kiszélesedése, a hol egyik bányász megvárja a másikat. J.

varizsálni (meg- : megfencelni. J. (tüzet szétkaparni Cz & F.)

vaskenyér vagy **kenyérvas**: a kohó fenekére gyűlt nyersvas. P. J.

vassarok: hatalmas orsóalakú vastömeg, mely a lajszinba ékelve forog s melybe a verőnyél megy bele. J.

vastorzák: plur. vastorzások, Wascersack) taesatorna a zsojban a bányavíz kivezetésére. P. J.

vasvágó fejsze: a mivel a kohóból kifeszített kenyérvasat azon melegiben kettő vágják. P. J. Cz & F.

vasvirág (Eisenblüthe) I. ajzimo J. Eisenblüthe Péch.

vederkengur: a nyeregtől a ló hasa alá vonuló szij csatnélküli fele. J.

vegring I. vassarok. J.

véna I. ér. J.

verő: hámor a nagy kalapácssal. P. J.

verőbeli tűz: a verőben levő friselő kemence. J. P.

verőnyél: a verő kalapács fanyele J. Hammerfeder Péch.

vezérszeg (Spurnagel): a hant fenekén, mely a két steng közti ürbe halad, hogy a hant fel ne boruljon. P. J. Leitnagel. Péch.

zsák (Sack) I. bandi P. J. Sack. Pách Cz F.

zsákút vagy **derékút**, melyen csak bandival közlekednek. P. J.

zsilip: mely a vizet a duntatóból a kerékre vezeti. J. Ablasschleusse Péch. Tsztr.

zsoj (Sohle): a bányába vezető út fenekc. P. J.

zsojban (Sohle + Baum): a tokkfáknak a földbe ásott fatuskó alapja J.

zsomp (Sumpfe) a bánya mélyében összegyűlt víztócsa P. J.

HATODIK RÉSZ.

Lakodalmi, keresztelési és temetkezési szokások.

I. Lakodalom.

A lakodalmi szokásokban, Torda, Aranyosszék és Toroczkó, két egymástól teljesen különböző területre oszlik. Külön típusa van az aranyosszéki és tordai és külön típusa van — vagy inkább volt, — a toroczkói lakodalmazásnak. A típusok parancsolta e ketté választását tehát a leírásban is megtartom.¹⁾

Mielőtt azonban a házasságkötésről szólanék, meg kell emlékezni a vadházasságokról, melyek nemcsak a viszonyokat, hanem a nép vérmérsékletét is nagy mértékben jellemzik. E tekintetben, az anyakönyveknek 1870—1891-ig terjedő adataira támaszkodom, kiemelve ismét, hogy ez adatok csak a magyarságra vonatkoznak s csak a magyar hivekkel bíró egyházak könyveiből merítették, s hogy a nyilvánuló hézagok, így a toroczkói völgyre vonatkozó adatok hiánya további pótlásra szorulnak.

¹⁾ ORBÁN: Aranyosszék című művében leírja úgy az aranyosszéki (76—80.), mint a toroczkói (222—223. lap) lakodalmi szokásokat. Míg ő azonban elég jó leírásaiban általános képet nyújt azokról — mert munkájának más célja nem is lehet — és a lakodalom alatt szokásos szónoklatokat közli per longum et latum én a házasságkötés momentumainak pontos — s más vidékek szokásaival összehasonlításra alkalmas — leírására kidomborítására törekszem. Ami a verseléseket illeti, ugyan összegyűjtöttem vagy egy kötetre való népies kéziratot, de ebben jellemző egyéb sincs, mint az, hogy Budapesten Mehnernél megjelent vőfénykönyvekből vett másolatokból van összeállítva. Kőváry még Orbánnál is rövidebben, de elég jól írja le a toroczkói lakodalmát (Magyar- és Erdélyország képekben, III. k. 138. l., de szintén az egyes mozzanatok kidomborítása nélkül.

A *vadházasság* az Aranyosszék magyar falvaiban igen gyakori; Csegezben nagyon ritka, de alantabb fekvő falvakban annál sűrűbb. Ugy látszik, a vidék legjobb módu falvai Kövend, Bágyon és Sz.-Kocsárd e tekintetben is legelől állanak, annyira, hogy a vadházasságot az Aranyosszék falvaiban csak „bágyoni házasságnak” szokták nevezni s az ilyen házasságokon a nép nem bótránkozik meg. Általában a katonai szolgálatot és a válás drágaságát hallottam főképen a vadházasság okaiként emlegetni; a katonai szolgálat nehézségét világítja meg az a körülmény is, hogy akárhány legény ki még nem katonáskodott, szülői beléegyezésével lép vadházasságra, melyet csak a szolgálat után törvényesítenek esküvel. Mint nagyon elszomorító tényt kell felemlítenem, hogy az Aranyosszék egy falvában a vadházasságnak valóságos polgári házasság színét adták meg; a jegyző ugyanis, ki maga is vadházasságban élt egy nővel, minden ilyen vadlakodalmon, jelen volt, hivatalosan fungált, a házas felek között contractust kötött, szóval a pap szerepét vitte — teljes tizenégy éven át. A vadházasságokra természetesen nagy befolyása van a felekezeteknek is a felekezeti törvényeknek a válásra vonatkozó feltételei folytán; ezek szerint tényleg úgy az Aranyosszéken, mint Tordán a relative legtöbb vadházasságot a katolikusok kötik; az oly falvakban, ahol reformatusok és unitariusok élnek, a vadházasság általában sokkal kevesebb, az utóbbiaknál gyakoribb; e tétel azonban még bővebb megvilágításra szorul.

A vadházasságok egyik legbiztosabb mértéke a törvénytelen születtek száma és aránya a törvényesekéhez. Összegezvén az 1870—1891-ig terjedő adatokat, erre nézve a következő eredményeket látjuk magunk előtt.

Torda	5996	ujszülöttjéből 830 vagyis 13.8% ₀ törvénytelen
Kövend	966	„ 128 „ 13.2 „
Sz.-Kocsárd	887	„ 114 „ 12.8 „
Bágyon	1267	„ 157 „ 12.4 „
Sinfalva	670	„ 71 „ 10.6 „
Kercsed	605	„ 63 „ 10.4 „
Várfalva	659	„ 65 „ 9.8 „
A.-Rákos	479	„ 45 „ 9.4 „
Felvincz	1540	„ 138 „ 8.9 „
A. és F.-Szt-Mihályf.	892	„ 76 „ 8.5 „
Harasztos	804	„ 39 „ 4.8 „

Miután a városi lakosságban általában mindig több a törvénytelen született, mint a vidékiben, a törvénytelen születettek

Tordán észlelt maximuma senkit sem lephet meg, annál szembe-
tűnőbb azonban, hogy az Aranyosszék legmagyarabb falvai oly
igen közel állanak Tordához e szempontból.

1. Az aranyosszéki lakodalom.

Háztűznézés. Mielőtt a legény elvinné a leányt megkezdi a leánynál a látogatásokat. Most már minden attól függ, hogy a fiatalok viszonyába az öregek beleégyeznek-e vagy sem. Ha a legény sokat jár egy leányhoz s a szülők elhatározták, hogy a fiatalok nem egymásnak valók s nem lesznek egymáséi, vagy ha épen a leány sem akarja férjül a legényt, akkor megkérdik a legényt, mi járatban van. *Faluba jöttem*, mondja; ez alatt azt érti; hogy háztűznézőbe jött. Ilyenkor aztán megmondják a szülők, hogy nincs rá szükség, vagy hogy hozzá való leány nincs a háznál.

Első kérés. Ha már a leány és legény megegyeztek s a szülők is beleégyeztek a házasságba, amit a leánynak megmondanak, a legénnyel azonban csak sejtetik, a legény felkér egy *kérőt*, aki kedden, csütörtökön vagy szombaton este a legénnyel elmegy a lányos házhoz s a szülőktől elkéri a leányt. Ez minden ünnepélyesség és verselés nélkül történik. A leány a kérés alatt csak *sunyog-gunyog*, kéreti magát, a végén aztán persze ő is beleégyezik. Kérés után a vendégeket rendesen megkinálják *könnyű szerrrel* (vagyis borral, de nem pálinkával), hogy már csak ne menjenek el a vendégek úgy, mint a puszta malomból.

Mátkaság. Az első kérés után már lehetőleg a legelső szombaton, néhol azonban, mint p. o. Harasztoson, csütörtökön is megtörténik a *mátkaság*; erre meghívják a komákat, atyafiakat s ha jól vannak vélek, a szomszédokat is, meg a papot, aki nélkül a mátkaság neg nem eshetik; a pap csak Kercsedén és Harasztoson nincs jelen a leánykérésen. Ugy látszik általában, hogy itt egy külön unitarius és külön reformatus szokással van dolgunk, mely már itt nyilvánul; ezek szerint az unitariusoknál kézfogó és hűtlés a pap jelenlétével a lányos háznál történik, a reformatusoknál a kézfogó otthon a pap nélkül, a hűtlés a templomban megyen végbe. Néhol azonban a kettő összekeverődik.

Az egész mátkaságot, az ott feltalálásra kerülő ételeket és italokat a lányos ház adja s erre a vendégek semmit sem hoznak magukkal. Ezen jelenik meg először a *lányos gazda*, aki soha sem a leány apja, hanem rendesen annak egyik szomszédja; megjelenik

mindenik háznak a két *vőféje* is, a vőlegénynyel és a kérővel, aki utóbb a lakodalomban majdan mint násznagy szerepel.

Mikor már mind összegyűltek, a pap *kikérdezi* az eljegyzendő fiatalokat, szeretik-e egymást, nem erőltetik-e őket össze, jegyét, gyűrűjét, biztató szavát nem adta-e egyik vagy másik valaki másnak is oda. Ha a felelet kielégítő, akkor a leány és legény *jegyét váltanak*.

A leány jegye keszkenőből áll négyeszegre befogva s papirosba szépen bepakolva, szalaggal átkötve; ha a leány nem keszkenőt, akkor gyűrűt, arany karikagyűrűt ad a legénynek; Harasztoson a leány részéről a keszkenőhöz egy ezüst gyűrű is járja.

A legény jegye 3—5 tallérból áll, ami szintén papirosba van bepakolva; Mészkon azonban a legény is szokott keszkenőt adni a leánynak.

A jegyváltás után az asztalhoz ülnek; a vacsora riskásaleves, hus, bor és pálinka. Az evés felett köszöntőket mondanak, az elsőt mindig a pap a két szerelmes ifjura. Aztán elmulatnak éjfélig bor és táncz mellett.

Kihirdetés. A jegyváltást a kihirdetés követi; ezt régen mindenki megtartotta, ma azonban csak a szegények teszik, a jobb módúak dispensatiót kérnek. Amíg a három kihirdetés tart, sem a legény, sem a leány, sőt Mészkon még a szülők sem mennek a templomba, mert szégyellik, hogy a nevöket nyilvánosan felolvassák.

Vásárlás. A mátkaság megtörténvén, elmennek Tordára vásárlásra. Ebben részt vesz a nyűsző asszony, nyűsző leány, a menyasszony, az anyja, a vőfély és a vőfély egy nő rokonja, összesen hatan. Mészkon a menyasszony, vőlegény, a szülők és a nyűszőasszony, tehát heten. A lányok ugyan cipőt viselnek, de a menyasszonynak a vőlegény mindig csizmát vesz, ezenkívül egy czifra fehér és egy egyszerű főkötőt. A vőlegény ezekért kap egy jegyinet, melyet a menyasszony maga varr ki és egy fekete selyem nyakkendőt, a mi egy félkeszkenő az átló irányában átvágva. Az egészen szegény sorsúaknál a menyasszony a főkötő helyett fekete selyem keszkenőt kap. A vásárláson, amit mindig Tordán ejtenek meg, a nyűsző lány a vőfélynek két csináltvirág-bokrétát vesz, egyet a mellére egyet a kalapjára, s ugyan akkor a vőfélypálczára szükséges színes szalagokat is megveszi, mert a vőfélypálczát a nyűsző lány öltözteti piros szalagba, rózsába gazdagon. A nyűsző asszony vesz a menyasszonynak koszorút és fátlyat.

Éz az egész vásárlás, más egyébre szükség nincsen, mert a lengye rendszeren már rég együtt van, s azt külön szobában tartják, miután a hűtlésig használat alá nem kerül.

Készülődés. A lakodalom napja mindig kedd; rendszeren a délutáni órákban van a hűtlés, de annak mindig még napvilágnál kell megtörténnie. A lakodalomra azonban már napokkal elébb foly a készülődés. A háziasszony először is szakácsnékat hív meg a szomszédasszonyokból, akik aztán sütnek-főznek, szóval a lakodalmi eledeleket elkészítik.

Nagy hívogatás. Két nappal a hűtlés előtt a vőfélyek hívogatni mennek. Mikor belépnek a meghívandó egyén udvarára, ott egy pisztolyt sütnek el s azzal adják tudtul, hogy jönnek hívogatni. Meghívják együtt a papot, aztán a leány ismerőseit a leány, a legény ismerőseit a legény vőfélyei. A vőfélyek száma régen, úgy látszik, kettő volt a legény, kettő a leány részéről. Ebből fejlődött ki aztán az az egyszerűsítés, hogy a legénynek is egy, a leánynak is egy vőfélye legyen; eleinte ezek külön hívogattak, majd együtt s ez utóbbi van meg sok helyen ma is, így Kercsedén, Harasztoson és Mészkon.

A vasárnapi nagy hívogatásban az üdvözlés után a vőfély valóságos praedicatiót mond a házasság szentségéről. Várfalva különösen nagy mester az ily szónoklatok tartásában, míg Kövend már sokkal szűk szavúbb. Ezt a bevezetést követi a formalis hívogatás, melynek az egész Aranyosszéken egy az alapszövege, amint itt következik:

„Tőlünk tiszteletet érdemlő N. N. ur és asszonyság tiszteli s általán szólíttatja kegyelmeket Torda-Aranyos vármegyében . . . járásban . . . faluban élő M. M.-et, az ő kegyelmek kedves gyermekének öröme napjának megtisztelésére a most közelebbről eső keddre először díszes lakodalmi seregébe násznépül, másodszer a szent hitnek aranylánczával való egybeköttetésének meghallgatására, harmadszer estére pedig egy kevés ételnek és italnak elköltésére szívesen látja és el is várja kegyelmeteket.“

Ez a forma azonban, különösen a hármas felsorolás, igen gyakran összevonatik; az egész vidéken hangsúlyozzák azonban a hármas felsorolás pontos megtartásának szükségét.

Vőfélytáncz. A lakodalmazásnak tulajdonkép három estéye van; a vőfélytáncz, a sirató, és a hűtlés utáni lakoma; a szegénység azonban sok helyütt itt is az ünnepek összevonására kényszeríté a népet. Így a vőfélytáncz napja vasárnap, mint p. o. Mész-

kőn, Kercsedén, Harasztoson; sokszor azonban ezt egyesítik a hétfői siratóval, mint p. o. Kövenden, míg Bágyonban már sem vőfélytáncz sem sirató nincsen.

A vőfélytáncznak eredetileg az a czélja, hogy azon mindazon személyek kimulathassák magukat, kik a lakodalmon dolgoznak, sütnek-főznek, az asztalnál felszolgálnak s akiknek így akkor nincs érkezésük a mulatásra; részt vesznek tehát benne első sorban a vőfények, nyüzszőlányok, asszonyok és szakácsnék; a vőfénytáncz a lakodalmas háznál folyik le, tehát a lányos háznál és annak terhére; egyedül Harasztoson találtam azt, hogy minden résztvevő hoz egy tyukot, amit azonban csak keddre készítenek el. Kercsedén a vőfénytánczot nyüzszőtáncznak hívják. Észnek, isznak és éjfélig tánczolnak.

Sirató. Hétfőn este van a sirató. melyen a menyasszony leányságát, a vőlegény legénységét elsiratja. A vőlegény rendesen a menyasszonynál tölti az estét, de nem soká marad ott, s a vigasság is hamar véget ér, mert másnap sok a dolog s korán talpon kell lenni.

Kis hivogatás. Felvirrad a hűtlés napja s reggel megindul a kis hivogatás. Ez eredetileg az aranyosszéki házassági szokások tartozéka, de néhol már, mint p. o. Harasztoson lemaradt. A kis hivogatásban a vőfélyek sorra látogatják a már vasárnap meghívottakat s meghívják újból őket, de most már csak rövid szóval, de ismét hangsúlyozva a hűtlés előtti, a hűtlés alatti és hűtlés utáni időre való meghívást.

Jándékvivés. A hivogatásra mintegy feleletül megkezdődik a jándékvivés. Mindenik meghívott visz vagy küld a meghívóhoz (vagy a menyasszonyhoz, vagy a vőlegényhez, aszerint, a ki meghitta,) valami jándékot, még pedig rendesen ételneműt, ami aztán még az nap kerül fogyasztás alá. Az ajándékvivés tart 10—12 óráig s aki addig nem küld ajándékot, az azt jelenti, hogy nem megy el a lakodalomra s nem vesz részt abban. Korán reggel mindkét házhoz beáll a cigány, megkezdődik a muzsika, időközben gyűl a vendégség s bár ezt kínálják étellel-itallal, de a hűtlés előtt senki sem eszik, senki sem iszik.

A hűtlés. A hűtlés vagy a lányos háznál (különösen az unitariusoknál) vagy a templomban folyik le. Délután 3—4 óra tájban a vőlegény, miután a násznagy őt is kibucszuttatta a szülőktől és barátoktól, a maga násznépével muzsikaszó mellett a lányos házhoz indul. Átvonuláskor a vőfélyek lovon, a többiek szekereken

jönnek, a lovak gazdagon fel pántlikázva, keszkenőzve, lobogózva; az első szekérben az ülésre pokrócz s párna van téve, hogy a menyasszonynak jó ülése legyen. A nászmenet nagy lövöldözéssel megy át, a kápuban megáll s nem megyen be addig, míg a násznagytól beküldött két vőfély ki nem jön s nem hoz engedélyt. A bekérédezés még aztán is sok *szóvágással* jár, amiben a lányos gazda ugyancsak próbára teszi a násznagy türelmét és szóképességét. A hosszas bekérédezés után beengedik őket az udvarba, ott leszállnak a lovakról, szekerekről s akkor a násznagy a vőlegénynyel belép a házba s a gazdától kikéri a leányt. A lányos gazda először egy cigány leányt, aztán egy kicsi leányt, egy oláh lányt stb. mutat elő. A násznagynak egyiket sem szabad visszautasítani; a cigánynő jó lesz seprőnek vagy surolni, a kicsi lány szolgálónak, az oláh lány tapasztani; míg végre magát a menyasszonyt vezeti elő a nyüsző asszony. A násznagy erre azt hiszi, ez az igazi, de, hogy bizonyos legyen, a vőlegényt is megkérdezi, aki erre a menyasszonyt magáénak ismeri el. Most a vőlegény kezét a násznagy, a menyasszonyét a nyüsző asszony egymásba teszi, mire a pap újból kikérdezi a fiatalokat s aztán összeesketi őket.

Ha a templomban van a hűtlés, akkor a legény elébb a maga násznépével a leányhoz megy, azt kikéri, aztán az egész háznép vonul a templomba s ott van a hűtlés és könyörgés. De ilyenkor is a leány soha sem indul el addig, míg a legény érte nem megy. Kercsedén és Harasztoson a szülők nincsenek jelen a hűtlésen, Alsó- és Felső-Szent-Mihályfalván még hazulról is elmennek a szülők; Bágyonban a leány szülei sem a hűtlésben, sem a lakodalomban nem vesznek részt s csak másnap mennek a legényházhoz.

Ha a hűtlés a lányos háznál volt, étellel-itallal kínálgatják a vendégeket, de azok csak páinkát vagy bort isznak kis kalácscsal. Erre a násznagy megköszöni a szívességet és kibúcsúztatja a leányt minden övéitől. Ezután az első szekérre ültetik a menyasszonyt a nyüsző-asszonynyal, pappal és vőlegénynyel. Egy másik szekérre régen a gunyát, az ágyneműt s minden hozzátartozó dolgot raktak fel, ma már ezt az előző vagy következő napon teszik. Ilyenkor a búcsúzás alatt a vendégek, amit kezök ügyében kapnak, ellopnak az új pár számára, amivel aztán az utcán nagyban kérkednek, a vőlegény házánál pedig átadják a menyasszonynak, ki egy laskanyujtót, ki egy puiszkatörőt stb. stb. Ha nagy a sár, Harasztoson a szekér elé ló helyett ökröt fognak s azt is fellobogózzák bojtjal, szalaggal, keszkenővel.

Ha a hűtlés templomban volt, a papnak a menyasszonyt a templomtól a vőlegény házáig kell elkísérnie, s ez oly fontos szokás, hogy, ha a pap p. o. ebben egészségi vagy más okoknál fogva akadályozva lenne, akkor más faluból hívnak papot, aki ezt megteheti. Amikor a leány és legény a templomból hazamennek, a nagyobbik vőfély elmegy a leány szüleihez, hogy azokat meghívja vacsorára, akik el is jönnek arra.

A menyasszony rendszeren *beköszön* az apósához és anyósához, akik megcsókolják, édes leányomnak szólítják, mire ő is édes apám- és édesanyámnak nevezi őket. Ahol nem a násznagy ajánlja be a menyasszonyt, ott maga a menyasszony köszön be.

Ha a hűtlés korán foly, ilyenkor a beajánlás után a nász nép széteszlik; este aztán, mikor szürkül, a vőfélyek *megfutják a vendégeket*, mire azok össze jönnek mind s asztalhoz ülnek. Ahol persze a hűtlés késő délután folyik, az asztalhoz a beajánlás után mindjárt leülnek. A pap ül az asztalfőre, mellé balról a vőlegény, mellette a menyasszony; jobbról az új párral szemben a násznagy és nyűszőasszony. Harasztoson a pap nem lévén a lakomán, az asztalfőn a vőlegény és menyasszony ülnek. A pap rövid imát mond s megkezdődik az evés, az ivás és vele a sok móka, léhaskodás. A bort és az ételt a vőfélyek hordják fel, kik ilyenkor minden fogást vessel dicsőítenek és kínálnak. Megkezdődnek a pohárköszöntők; az új párra, az apatársakra s a násznagyokra mond a pap, a menyasszonyra s mindenik vendégre a násznagy; mert nagy szegény lenne, ha egy vendéget is felköszöntetlenül engednének el. Az új pár egy tányérból eszik; a menyasszony is, a vőlegény is hagy egy-egy falatot a tányéron, mert azt hiszik, akkor egész életükön át marad enni valójuk.

A vacsora két részből áll, az otthonn készületekből, amiből soha sem maradhat el a rizskása leves, marhahus eczetes tormával, töltött káposzta, a sült és sütemény, s a második részből, melyben minden vendégnek, nem az ajándékba küldött, hanem később külön elhozott s addig a vőfélyek gondozására bizott keszkenőbe takart süteménye és bora foglaltatik. A módosabbak a leves helyet már kávét adnak.

Elfogyasztván az otthon készületeket, a vőfélyek behozzák kinek-kinek a maga süteményét és borát és most sajátos jelenet fejlődik ki. Kiki az asztalnál levő helyénél kibontja kis csomagját, megrak egy tányért süteménnyel, tesz mellé egy pohár bort, s azt a vőfélylyel felküldi a menyasszonynak, aki azt megköszöni,

a bort porzsolóba önti, a süteményt külön tálba rakja; hasonlóképen adnak külön a szakácsoknak s külön a vőfélyeknek, úgy hogy a vendégek a magukkal hozott süteményből és italból nem is esznek. Persze ilyenkor foly a móka erősen. Kifujt tojást bevonnak tésztaival s azt küldik a bor mellé a menyasszonynak. Vagy a pohár bort letakarják egy tányérral, hirtelen megfordítják, úgy hogy ki ne ömöljék s aztán a tányéért tele rakják sütemény-nyel s így adják oda, no most tessék meginni. Ha ügyes a menyasszony, leszedi a pánkót, felfordítja a poharat s úgy önti a porzsalóba, ha ügyetlen, a bor szétfolyik. A töltött káposztába dugva a disznófarkát is odateszik a menyasszony elé s ha ez ügyes, azt hirtelen, mielőtt más észrevenné, leüti. A lakoma és móka után a násznagy poharat köszönt s felszólítja a nászkoszorút, hogy adjanak össze a menyasszonynak. Ő maga egy forintot — ha van, még többet is — tesz egy tányérba s azt tovább adják. Ehhez mindenki köteles hozzájárulni a pap kivételével, akitől soha sem kérnek semmit. Hasonlókép gyűjtet a násznagy a cigánynak. Erre jön be a szakácsné bekötött kézzel s kér balsamra valót. Legtöbbször aztán a szakácsné kaczagva kijelenti, hogy neki semmi baja s a pénzt odaadja a menyasszonynak. Erre a pap imát mond s felbontják az asztalt. Az étkezésre hazulról mindenki visz magával szalvétában evőeszközt, kést, villát, kanalat; a menyasszony és vőlegény evőeszköze uj, ezeket még a menyasszony veszi. Asztalbontás után tánczra kelnek; ilyenkor, az asztaltól felkelve lopják el legkönnyebben és leghamarább a menyasszonyt, pedig a nyűsző lány a felkontyolás utánig felel érte.

Régen az asztalbontás után *menyasszonytáncz* volt; ez úgy kezdődött, hogy a násznagy egy tányéért egy másikkal letakart, s asztalon zörgette és kiszabta a táncz árát. Erre a násznagy a menyasszonnal megkezdte a tánczot, mit aztán folytattak a vőfélyek s a többi férfi mind, mindegyik megfizetvén a maga a adóját. Tánczközben mindegyiknél megállapítják, hogy az asszonynak a táncz ezzel sem, azzal sem megy jól, természetesen csak a legutoljára következő vőlegénynyel. Ma már ez a szokás is lemaradt. Mészkon a nép nem emlékszik arra, hogy a menyasszonytáncz náluk valaha divott volna, amiben ismét különbözik a többi falvaktól.

A táncz után a menyasszonyt a nyűsző asszony a másik szobába, a hátsó házba viszi, ott az asszonyok őt *felkontyolják*; a kontyra ráteszik a főkötőt, s mikor bevezetik, a szemére kesz-

kenőt tesznek, mert szégyellős, meg hogy ne lássák meg hirtelen; azután a násznagy beajánlja s átadja a vőlegénynek, aki még egyszer megtánczoltatja. Várfalván azonban a felkontyolás után a menyecskét meg kell váltani s itt valóságos árverés folyik reá, az egyik ígér egy itcze, a másik egy pint, a harmadik egy kupa, a negyedik egy akó, az ötödik egy hordó bort, míg végre a vőlegény kapja meg három hordó borért. Ekkor hozzák be egy rúdon a cserépből készült egy darabból álló hármashordót, melybe összesen alig fér $1\frac{1}{2}$ liter bor, melyet karóra húznak s két vőfély, mintha iszonyú nehéz volna, nagy nyögések közt helyezi az asztalra. Amint a menyasszony most már urának át van adva, a nyűszőlány szerepe is megszűnik s nem köteles tovább őrizni a menyasszonyt; a fiatal pár visszavonul s a vendégek szétoszlanak. Néha a tréfa tovább is megy s harangot kötnek az új pár ágyára, hogy az csengessen, „ha öntik az óntánygyért.”

Másnap reggel a vendégség az új párhoz megy *kárlátóba*, hogy elfogyasszák a maradékot. Bágyonban azonban nincs kárlátó, e napon csak a szülék mennek el az új párhoz s visznek nekik ételt, hogy legyen mit enniök, e napon mikor az új pár először eszik együtt, fokhagymás levest esznek, hogy összeszokjanak. Kercsedén és Harasztoson nincsen kárlátó.

Az új házasok az első vasárnapon bemutatják magukat a templomban, s ha a leány idegen faluból jött, a násznagy bevezeti az új asszonyt a legény családi székébe.

A tordai lakodalomnak teljesen olyan alaptypusa van, mint az aranyosszékiné, csak hogy a városi élet egyfelől egyszerűsített rajta, míg másfelől az úri lakodalmakhoz közelebb hozta. A városi munkásélet viszonyai hozzák magukkal azt, hogy a lakodalom három napig nem tarthat, a vőfénytáncz, sirató elmarad s az egész lakodalom egy napra szorul össze. A vőfénytáncz helyett a lakodalomban a vendégek asztalbontása után a vőfények, a gazdaszszony, a szakácsné, a házi gazda külön asztalt ülnek; a sirató pedig csak egészen bizalmas családi körben folyik le. A hívogatás a lakodalomra jegygyel történik úri módra, de igen sokan még a régi aranyosszéki szokás szerint hívogatnak. Az aranyosszéki lakodalom egyik főjelleme, hogy t. i. a vendégek hoznak egy tál süteményt és bort, melyből az asztalnál egy tányérral és egy pohárral felküldenek a menyasszonynak, Tordán is a maga eredeti alakjában fennmaradt. Az asztalnál a kiszolgálást a vőfények végézik. A lakodalom utáni napon az Aranyosszéken szokásos kárlátót Tor-

dán is megtartják, de ekkor káfolnak, vagyis a vendégek összeadnak pénzt s úgy hozatnak azon bort és egyebet.

2. A toroczkói lakodalom.

A toroczkói nem házasodik kívülről, 100 esetből 1-szer s akkor is csak T.-Szt-Györgyről. Vadházasság 3—4 van katonaság vagy válási akadály miatt; e tekintetben nagyon szigorú volt az erkölcs, az ilyen nem mehetett a templomba s ekkleziát kellett követnie.

Ha leány erkölcstelen volt s p. o. megesett, annak régen levágták a haját, ekkleziát kellett követnie s addig míg ezt nem tette, nem volt szabad a templomba mennie. Az ilyenek a templom piacznán bocsánatot kértek s aztán a pap imádkozott s abszolválta. Később az ekkleziakövetés a pap házánál történt, de ma már ez is lemaradt.

Házasság ideje karácsony, husvét, pünkösd és Szt.-Mihály napkor van s mindig ünnep utáni hétfőn vagy szerdán tartják meg. Néha — suttyomban — szombat d. u. is van, de ezt a régi egyházi törvény nem engedte meg. Vasárnap esketni nem szabad, se régen, se most. A férfiak 22 éven felül nőszülnek, régen 19 évvel is megtették, de most a katonaság miatt nem szabad. A legény elébb elmondja apjának szándékát s ennek beleegyezésével kéri meg a leányt.

Első kérés. A legény kedd, csütörtök, szombat vagy vasárnap elmegy a leányhoz s négyszem közt megkéri azt magának. Aki pénteken megy, annak szalmát visznek a lányos házba.

Második kérés. Ezután a legény egy rokonával rendesen vasárnap elmegy a lányos házba. A rokon mindig házas ember. Ez előadja komolyan a gazdának, hogy a legénynek házasulás a szándéka s vagy beleegyeznek vagy valami kifogást tesznek, hogy a leánynak még nincs gunyája, a leány még várhat stb.

Elfogadás esetén a legény gyűrűt, főrevaló sejem kendőt, övbevalót és kézbevaló kendőt vásárol, hozzátesz néhány tallért, ha módosabb, aranyat, ezt összeköti a kézbevaló olajos kendőbe s egy másik rokon élviszi azt a lányos házhoz, ahol már tudják, hogy jönni fog, s borral fogadják, aztán áldással a szülőknek jelenlétében a kendőt átadja a lánynak, aki azt megköszöni s ígéri, hogy viszonzni fogja. — A leány szintén egy rokonnal küld vissza egy kalapot virággal és brossal, egy mátkainget fehér gyolcsból ránczos ránczos mellel, zsebkendőt és nyakkendőt.

Ezután meghatározzák leány, legény és szülők, hogy mikor

tegyék fel a jegyet. A jegyfeltevés rendszeren vasárnap történik. Ez abból áll, hogy a jegyajándékot vőlegény, menyasszony felöltik s ettől fogva a világ előtt is mátkások, ettől kezdve a legény a leányt a tánczból hazakiséri, amit azelőtt legény ritka esetben tesz meg. Ha mátkások, a tánczban is a legényt kérdik először, megengedi-e, hogy mátkájával tánczoljon.

Az esküvőt, ha husvétkor volt a kézfogó, pünkösdkor tartották meg, rendszeren 1—2 hóig, de nem ritkán 1½ évig is várnak az esküvel. A vőlegény és menyasszony ketten a paphoz mennek s ott folyik a *kikérdezés*, hogy maguk akaratából mennek-e össze. Háromszori *kihirdetés* nincs, hanem dispenzációval élnek. A mátkaság alatt mindketten minden templomozásban részt vesznek.

Borvásárlás. Régen a szülők egyetértve elmentek más bortermő faluba s 100—200 veder bort vettek s ezt a lakadalom előtti pénteken estére hazahozták, a rokonság jelenlétében csapra ütötték, hogy azok megköstolják. Ez a vőlegényi háznál történt, de a menyasszony nem ment oda. Oda már nemcsak a lakadalmas nép, hanem az egész falú is elmehetett, mert pénzért adták a bort. Erre az alkalomra szoktak egy egész katlan mázolatlan csuprot csináltatni a fazekassal a bor kimérésére.

Készülődés. Szombaton összegyül a fiatalság, a legények, a vőlegény házánál s az erdőre mennek, zöld ágat és csovát hoznak. Mikor visszatérnek a csovát két vékony sudár magas 3—4 öl hosszú fa végire tűzik s a két kapubálvány mellé felállítják; az ágakból az udvaron tánczhelynek levélszint készítenek, konyhát is ők állítanak az udvarra s mire e munka elkészült, feltálatják nekik a lérepecsenyét, ami koczkára vágott máj és húsdarabokból savanyú lével készített rántásos és hagymás lakodalmi étel.

Tyúkhúsvacsora (Orbán : búcsúvacsora, Kőváry : ingyenvacsora.) Ünnepe másodnapján az egyik vőfény (3 szokott lenni, néha 4), elmegy a menyasszonyhoz s a vőlegény megbízása folytán felkéri a szüléket, engedjék el a lányukat a tánczba. A vőfényt ide zenészek kísérik. A szülők a leányt elengedik s akkor a szülők otthon maradván, a leányt a vőfény elkíséri s naplementéig mulatnak, amikor a vőlegény, a vőfények, a naszarólányok, (annyi van, a hány a vőfény; a naszarólányok a vőfényöknek bokrétát kötnek s e napon adják át nekik) elkísérik a zenészekkel a leányt s a lányos háznál maradnak tyúkhússal. A tyúkhúsvacsorát a leány szülei adják s ez áll töltött majorságból, sütemény-, bor- és tánczból. A sütemény körtepankó vagy puff, ami tészta zsirba kisütve alma

nagyságú darabokban körte formájára. Táncz éjfélig. Utána a vőfélyek a naszaróleányokat hazakísérek s szétoszlanak.

Másnap kedden ez ismétlődik, a vacsora elmarad, csak a vőlegény megy el a lányos házhoz s tölti az estét a menyasszonynál.

Hivogatás. Szerdán a tanulókat megbízták a várost hívogatni. A tanuló bemegy egyedül vagy párosával a házba s így szól: X. Y. vőlegény és X. Y. menyasszony általam hívatja egy tányér leves megevésére, egy pohár bor megivására. A hívogató után kezdődik az:

Ajándék hordás. Ajándékot külön visznek a menyasszonynak, külön a vőlegénynek; az utóbbihoz ételt és pénzt, az elébbihez ruhaneműt és pénzt visznek. Az ajándékvivőket megkínálják egy pohár borral, amit nem kell megfizetnie s meghívják a menyegzőre és vacsorára.

E napon a naszaró lányok virágot szednek, kalapra való bokrétát kötnek s azt a lakodalmas nép közt kiosztják, a kalapra maguk teszik. A leányokat a nűszürök, a legényeket a vőfények hívják meg ugyanezen napon. A nűszürök azután a menyasszony köré gyűlnek s azt veszik körül.

A vőlegény felvonulása. Délután 3 óra tájt kezd a lakodalmas nép összegyűlni a vőlegény házában, a menyasszonyhoz csak épen a leány rokonsága gyűl össze; akkor már ingyen borral és felvágott somodival kínálják a vendégeket. Két legény akkor elmegy harangozni, s annak végeztével a násznagy kiáll elől, kibúcsúztatja a vőlegényt a szüleitől, rokonaitól barátaitól. Aztán elindulnak. Elől a násznagy; előtte a banda, mögötte a vőfényektől körülvevett vőlegény. A banda a templomig Rákóczy-indulóval kíséri a nászmenetet, mely a banda nélkül bemegy a templomba. A templomig a násznép nagy vígan kíséri a vőlegényt, ki ujjasban egy-egy czilinderrel, lövöldöznek kurjongatnak s még 10 év előtt is kővel dobálták a kapukat.

A menyasszony felvonulása. Két vőfény a zenészekkel a lányos házhoz megy s hírül adja, hogy a vőlegény már a templomban van. Ekkor a menyasszony elbúcsúzik a szülőitől nagy sirás közt s ugyanolyan rendbe a templomba mennek. A szülők egyik részről se mennek a templomba, hol a két naszaró lánynyal mindegyik oldalán a menyasszony a padba ül.

A hűtlés. Ezután énekelnek (alkalmi éneket), a pap imát mond; prédikációt tart, leszáll. A vőlegény kiáll a szék elejébe, ugyanekkor egy vőfény a menyasszonyhoz megy, léhaságot súg a fülébe s arra a menyasszony is a vőlegény balkeze felé mellé áll. A pap

ujból kikérdezi őket s elmondhatja az esküt, mialatt kézfogás van. Az áldás után a vőlegény és menyasszony helyére ül, van még énekszó s az alatt megkezdődik a kivonulás. Itt a két násznép összevegyül; a vőlegény ekkor sem megy a menyasszonnyal, hanem erre a vőfények vigyáznak fel s ha a menyasszonyt ellopják, egy veder bor a váltság. A templomtól az egész nászserreg a vőlegényi házhoz megy, a násznagyok elől. Régen az volt a szokás, hogy a lány az eskü után haza ment s a vőlegény kikérte; ma már a menyasszony egyenesen a vőlegény házához megy.

Ezután a menyasszonyt valamelyik szomszédban *bekontyolják*, vagyis rá adják a vőlegény adta fátyolt, selyemkendőt, kontyot, menyasszony csizmát, amiket még közvetlen az esküvő előtt elküldenek, amikor a vőlegény megint kap inget, kalapot s nyakkendőt. Ekkor a vőfények elmennek a menyasszonyért, 1—1 liter borral kiváltják a kontyoló asszonyoktól, akik választanak egy üveg bor és egy üveg festett víz közt; a vőfények a menyasszonyt elviszik s újra belkőszöntik a vőlegény násznagyának. A leány szülei még mindig nincsenek ott.

Ezután kezdődik a *menyasszonytáncz*, hogy a násznagy meggyőződjék, ép-e a menyasszony s akkor csakis a 4 vőfély tánczol, legfeljebb még a násznagy is. Ezalatt künn mulat a többi.

Majd leülnek az asztalhoz, ott megvacsorálnak, levest, vas-tagételt, sült somodit, ingyen bort. Vacsora után azonban bor csak pénzen van. Köszöntőket mondanak a pap, a násznagy s a vendégek.

Ludaskása nincs.

Lakoma után *táncz* van s akkor a menyasszony szülői is megjelennek s a menyasszony akkor már mindenkivel tánczol. A lányoknak kevéssel vacsora után haza kell menni. Erre vége a lakodalomnak.

Másnap van a *kárlátó*, hová közeli rokonok hivatalosak, délután a menyasszonyi ruhát szekérre rakják, a lovakat a naszaró lányok felzsebkendőzik, a kocsin a parafernumot — adnak kasz- tent, virágos ládát és ágyneműt, — a nűszűrő lányok és vőfélyek őrzik, bejárják a várost.

II. Keresztelés.

A kereszteléssel kapcsolatosan igen kevés szokásra találtam. Szüléskor, hogy a szülő asszonynak ne kelljen főzésre gondolnia,

a falúbeliek visznek az asszonynak enni-inni, s ilyenkor 1 vagy 2 hétig míg a betegágyas nő fel nem kelhet, ugyancsak kitesznek magukért. Közvetlen a keresztelő előtt a gyermeket megfürösztik s így tisztán viszik a pap lakására. A keresztelésen csak nők vesznek részt, csak néha van jelen a keresztapa is. A keresztelésért a pap 20—30 krt kap, melyet a keresztanya fizet. Utána kis asztaltatás van, melyen a jelenlevők az üjszülöttnek felszólnak valamit, ki egy malacgot, ki egy bárányt, ki gabnát, ki pénzt; az utóbbit a szülők nem költik el, hanem kiadják kölcsönbe, kamatoztatják a gyermek javára. Az ilyen kis tőke neve: magtár.

III. Temetkezési szokások.

Ha valaki meghal az *Aranyosszéken*, s szomorúság költözik a házba, elhivatják a halottkémet, aki megvizsgálja a holtat, aztán gyékényre fektetik, míg a tordai koporsó el nem készült, éjjel pedig virrasztanak mellette.

A virrasztás a falvak és a nép verméréséke szerint folyik le. Bágyonban p. o. virrasztóra nagyon sokan mennek, ott kártyáznak, isznak reggelig, sőt olykor két nap két éjjel egyfolytában is. Kövenden a virrasztón kártyáznak és isznak, A.- és F.-Szent-Mihályfalván nem kártyáznak pénzben, Harasztoson és A.-Polyánban pénzben is játszódnak.

Mikor másnap a harangok gyűlőt húznak, a rokonok kiviszik a koporsót a házból. Ha a halott 20 éven alúl van, vagy épen gyermek, akkor a gyászszertartást elvégzik az udvaron s onnan egyenesen a temetőbe viszik, ha azonban a halott 20 éven felül van, előbb felviszik a templomhoz.

Ha leány hal meg, fiatal leányok és legények viszik ki; négy leány haját kibontja, fehér ruhát ölt, karját átköti piros vagy kék szallaggal s rozmaringszálat tűz beléje; négy fiú fekete ruhában jelenik meg, vállain átvett fehér szalaggal. Harasztoson a lányok fehérbe öltöznek, fekete kötővel, leeresztett hajjal, karjukon kék pántlikával, benne rozmaringgal, derekukon fehér fátyollal. Vár-falván hat leány és hat legény viszi a halottat a temetőbe.

Ha felnőttet temetnek, azt felviszik előbb a templomhoz; a koporsót leteszik a porticusba (templompitar vagy czinterem), Kercseden ahol nincs porticus, a templom tornáczába; mellettök marad vagy az egész síralmas nép, férfi is, nő is (A.-Polyán), vagy csak a nőrokonok (Mészkő), vagy pedig magára hagyják (Harasztos) s az egész síralmas nép a templomba vonul; a gyászolók azonban

nem rendes helyökre, hanem a keservesek padjába ülnek s onnan hallgatják a praedicatiót. A praedició és könyörgés után a pap a halottat elbúcsúztatja atyafaitól, rokonjaitól, minden jó szomszédjától. A templomblomból viszik aztán a halottat a temetőbe énekszóval. Némely faluban igen ritkán viszik a halottat a templomba (Kövend), sőt A.- és F.-Szent-Mihályfalván ez soha sem történik meg.

A legtöbb aranyosszéki faluban nem szívesen temetnek a temetőbe; halottját kiki a maga kertjébe szereti temetni. Kövenden a kertbe való temetés csak azóta van szokásban, hogy a temető teljesen megtelt; ma már kiki a maga szőlőjébe temeti a maga halottját. Toroczkó-Szent-Györgyön eddig csak a kertekbe temettek, újabban Thoroczkay adott temetőhelyet, de ott nem lehet gödröt ásni, most tehát a falu oly helyet akar venni, hogy ott minden halottja együtt legyen.

Énekszóval kikisérve a halottat, a földbe eresztik, ráhuzzák a földet, egy a gyásznépből megköszöni a részvétet, s azzal szétoszlanak.

Várfalván azonban egy sajátságos szokásra találtam. Ha fiatal leány, vagy legény hal meg, a hat leány és hat legény muzsika szó mellett kiviszi a temetőbe, ott a földbe eresztik, s mikor ráhuzzták a földet, a kapákat keresztbe teszik, s ekkor a legények és leányok muzsikaszó mellett háromszor körüljárják a sirt némán, szótlanul.

A torozás régen az egész Aranyosszéken szokásban volt, ma azonban már nagyon módosult; Kövenden lemaradt, legtöbbször csak azok kapnak pálinkát, akik a sirt földdel behuzzták. Bágyonban, Várfalván ma is virágozik. Régen a torozásra mindenki elment, mikor gyűlőre harangoztak, a kalánt, villát kiki a csizmaszárába dugta (a kaczor mindig ott volt) s aztán szegénye, gazdagja, aki csak a temetésen részt vett, mind elment a torozásra meghívás nélkül. Ahol, mint p. o. Kövenden, még egyáltalában toroznak, arra csak az megy el, akit saját házából külön hívnak meg. Torozás van még Mészkon is, Harasztoson is, utóbbi helyen azonban csak 1—1½ óráig tart.

A sir megjelölése általános szokásban van. Ha a halott nagyon szegény, vagy ha a megrendelt sirkő még el nem készült, a sir két végébe a testvivő fát döfik bele, melynek végét egy-egy gömb-vagy tulipán-faragás díszíti. Ha gyermeket temetnek, a testvivő leányok és legények fátyolukat vagy a sirba dobják vagy a

testvivő fa ezen gombjára kötözik s tesznek rá néha-néha egy-egy koszorut is.

A sir megjelölésére általában azonban követ használnak ; ezek alakjai két csoportra oszlanak : fekvő és álló siremlékekre. A fekvő siremlékek az aranyosszéki temetőekben ritkák, s két, korbeli meghatározásra alkalmas típust mutatnak. Mindkettő házfedél alakú, csakhogy a régibb magas $1\frac{1}{2}$ —2 arasz az újabb alacsony lapos $\frac{1}{2}$ —1 arasz). A régibb típushoz tartozik Váró sirköve a bágyoni temetőből, melynek évszámaiból csak a századot betűzhettem ki (16. . .) és még egy Székely-Kocsárd temetőjéből ; ezen alak a XVII. század elejéig tarthatta fenn magát. A XVII. századból már igen sűrű a lapos házfedél alakú sirkőlap, mely mintegy a XVII. század közepéig lehetett divatban. Ezen időre esik ugyanis az álló sirkövek térhódítása. Az álló sirkövek három egymást követő típust mutatnak : az ereszeset, a laposat és az obeliszkestet ; az első a régi hidasi a második az új hidasi, a harmadik kolozsvár-hidasi alaknak is nevezhető. A régi hidasi forma egyszerű kőlap, melynek felső vége boltszerűen előre hajlik s ereszt képez ; e sirkő egész magassága (a földtől) 1 m., szélessége $2\frac{1}{2}$ arasz, vastagsága 5 ujj, felső fejének magassága egy arasz ; ezen alak az álló sirkő csoportban a legrégebb, s ezek közül 1800—1823-nál újabb keletűt egyet sem taláтам. Az újabb lapos hidasi forma csak e század harmadik és negyedik évtizedében jött divatba ; magassága 1 m., szélessége 3 arasz, vastagsága 7—8 ujj ; van egy felső mezője, mely az alsó lapjától borozdával van elválasztva, ez a sirkő feje ; ebben van bevésve néha egy folyondár, majd (egy szabónál) egy domborművű kés és olló, majd egy lángoló szív, majd csak ez egy szó : EMLÉK. Ez az ereszes és lapos forma minden temetőben meg van állandóan, az alakban a falvak közt nincs eltérés, legfeljebb a verselésben. Valamennyi Hidason készül a sirkövekre kiválóan alkalmas hidasi mézskőből. A sirkövek harmadik alakja az obeliszk-forma ; az Aranyosszéken ez Várfalváról terjedt el 1886 óta ; a tanító leánykája kapta az elsőt Kolozsvárról ; a hidasi oláhok odajöttek utánozni, de nem sikerült nekik, mert nem tudtak vinklizni ; most már azt is megtanulták s a temető $\frac{1}{3}$ -da ma már ilyen alakkal van diszítve.

A sirköveken a feliratok majd verselések, majd prózai mondasok. Ha a sírfelirat a kő innenső oldalán nem fér ki, s a véső nem fejezheti be a mondást, átviszi a másik oldalra, vagyis a sirkő határa. A múlt századbeli felírásoknál nem ritka azon eset, hogy

a szó mássalhangzóit nagy, magánhangzóit egészen kicsiny betűkkel írják így; NaGY. (p. o. Bágyonban egy 1786-ból és egy 1806-ból való sírkövön.)

A sírok feje mindig Keletnek tekint.

Egy sírba rendszeren többet temetnek, s erre nézve a sírban meglehetősen kifejlődött padmalyrendszert követnek; egy családból 2—4-en is temetkeznek egy sírba. A padmalyokat oldalt vágják; minden sírt külön bepadolnak, úgy, hogy hat czöveket állítanak, azok tetejére két gerendát tesznek, s erre a deszkázatot. A sírkő megmondja hányan és kik fekszenek a sírban.

A *tordai* temetkezés semmiben sem tér el az aranyosszékitől; a halottat, ha 20 éven túl van a templomhoz viszik, a porticusba leteszik, magára hagyják a praedicatio alatt; a fiatalokat is egészen aranyosszéki módon temetik el. A tordai rendszeren előre megveszi a maga sírhelyét, előre megcsináltatja sírkövét is, s azt a sírhelyre állítja. Tordán a padmalyrendszer rendkívül kifejlődött, 8—10—15 embert is temetnek egy sírba, s a sír 3—4 öl mély, a padmaly rendszer pedig több emeletes.

Torockón, ha valaki haldoklik, a paphoz folyamodnak, hogy az könyörögjön érte. Ha a beteg már nagyon nehezen van, meg szokták fordítani a más oldalára, hogy könnyebben hallhasson meg. Ha meghal, rendszeren leterítik az ábrázatát boros ruhával, levetkeztetik, megmossák az egész testet, tiszta ruhát adnak, két inget húznak rá, alúl egyszerűbbet, felül ünneplőt, papucsot varrnak neki fekete klotból fehér sifonból vagy selyemből, szalagokból rózsaszínűt raknak a papucs orrára s azt huzzák a lábbelire. Az állat felkötik, a két kezét a hasig felhúzzák, de nem kulcsolják össze, hanem a két kéz közt mintegy 20 cm. közt hagyva azt színes szalaggal (fekete, kék v. piros) összekötik, s aztán a nyújtóztatóra fektetik. A fiú-gyermekeket derekán alól selyemkendővel letakarják; a leányoknál látszik a felsing és ruha. A fiatal gyermekekre a társai és rokonai csinált virágokat hordanak. 30—36 óráig fekszik a halott a ravatalon.

A temetés napján délután beteszik a halottat a koporsó aljába s így helyezik újból a nyújtóztatóra. A rokonok és utcabeliek ássák a gödröt, a koporsót az asztalos csinálja, kék virágosat a fiatoloknak, diószínűt az öregeknek. Mikor a sírt megássák, akkor harangoznak s ezt úgy mondják: a sírnak harangoznak, mert a nép úgy tartja, hogy mikor a sírt már megásták, akkor a halott is megváltozik, „a földnek ereszkedik“. Ha a halott arca

szomorú, akkor abból a családból nemsokára még meghal valaki. Közvetlen a halál után harangozókat kerítenek, akik tudnak harangozni, mert azt se tud ám mindeki. A három haranghoz öt harangozó kell. A harangok összehúzása ezen rendben történik: először szól a kis harang, utána a nagy azután megint a kicsi, utána a középső harang, aminek a neve az asszonyok harangja.— Ha idős férfi hal meg, a nagy haranggal egymásután 3-szor húznak 10—15 percznyi időközben, azután összehúznak vagyis a három harangot egyszerre húzzák meg. — Ha még legény ember hal meg, akkor először a kicsi haranggal húznak egyet $\frac{1}{4}$ óráig, aztán 5—10' mulva a nagy haranggal kettőt, aztán megint összehúzzák mind a hármat. — Ha kicsi fiúgyerek hal meg, kettőt húznak a kicsivel, egyet a nagygyal s aztán összehúzzák mind a hármat. A nőknél az öregnek a középső haranggal húznak kettőt, utána a nagygyal egyet, aztán összehúzzák az egészet; az anyányi lánynál a kicsivel egyet, a középsővel kettőt húznak, s aztán összehúzzák mind a hármat; a kis lányoknál a kis haranggal kettőt, a középsővel egyet s azután összehúzzák.

Közvetlen a temetés előtt a nagy haranggal gyűlőt húznak. Erre a nép a halottas házhoz megy: künn az udvaron padokat rögtönöznek s a vendégek arra ülnek. Aztán jönnek a tanulók rendben, elől a rectorral, kikérni a halottat s a kikérő ének után a szemfödőt a halott arcza fölött kihatják, a koporsót beszegezik s elviszik a templom udvarára, ahol külön fedett hely alá teszik a koporsót; a nép aztán a koporsót magára hagyja, bemegy a templomba, a rokonok egyenkint leülnek a siralmasok székibe, énekelnek, könyörgést, prédikációt és búcsúztatást hallgatnak, aztán megint visszamennek a koporsóhoz, azt felveszik, kiviszik a birgéjre, ott leeresztik a sirba, beviszik a kriptába, bedeszkázzák, a sirgödörre ráhúzzák a földet, a pap megköszöni a siralmasok nevében a részvételt s haza oszlanak. A sirban külön gödör van a már elporladt csontoknak, a csontgödör. Birgéjnek hívja a toroczkói a temetőjét, mely az Egyes oldalában van; a szó valószínűleg a Berg német szóból ered. A birgejben minden toroczkóinak meg van a maga családi sirboltja.

Temetés után a rokonok összegyűlnek a torra s a tanulónak az énekért ételt küldenek. A gyász a felnőttért egy évig, gyermekért 6 hóig tart; a gyász alatt fekete — általában sötétebb ruhát viselnek. A nők fejkeszkenője és surcza (ruha) fekete.

Bárhon is hal meg a toroczkói ember, visszahozza toroczkói

a maga halottját, ilyenkor az egész város elibe megy s úgy temetik el. Érdekes esetet találtam erre Botár János családi naplójában: „1842-ben, Zsakó Istók is ekkor veszett Gerendnél az Aranyosba 3 lovával és egy kerekével, magát 11-dik nap kapták meg ugyanott, ahol beléveszett, a testét pedig lopva hozták egész a toroczkói határig.“

Sirkövei, azok feliratai, versei, az írásmód jelzett sajátságai semmiben sem különböznek egyébként az Aranyosszéktől. A betük összevonását azonban sehol sem találtam oly gyakran alkalmazva, mint Toroczkón.

Végezetül a *síriratokból* közlök néhány jellemzőbbet:

1. Idősb Lakatos János meghült teteme végső nyugalomát e sírban kereste. Bizonyossága annak, hogy Istenét félte: az, hogy 78 év sorait kiélte; hív Sakó Juditja kesereg érette s emlékezetére e követ tétette. szept. 14. Évszám? (Toroczkó.)

2. 1835. Székej Márton nyugszik e márványkő alatt, 62 évre kinek élte haladt. Botár Susánnával 40 évet midőn számlált, pályáját végezvén e csendes sírba szállt. Porai itt várják kedvessi porait. Lelke vigan lakja a meny pitvarait. (Toroczkói címer.) Toroczkó.

3. 1851. Timár Zsakó István kis unokájával, általa kedvellett Zsakó Mihályával, egyszerre záratván itt e sír porával, nyugosznak több elhunyt rokonok sorával; 57 évekig nyult földi élete, 32-t Moricz Juditjával tölte, ki férje sírhalmát e kövel tisztelte s örök emlékül ez helyre emeltette. (Toroczkó.)

4. 1848. Karakai Istvánt az ő hitvesével, Bartók Borbálával, és két gyermekével, Karaki Imrével fedi e sötét sír köves göröngyével. Borka, Zsuzsi s Márton unokák hárman az ártatlanok közt vigadoznak bátran, ezek közül Márton igen reménytelen, 18. évében tűnnek el hirtelen. Akik hátra vagytok, tü is ide térték, Isten országában ismét együtt léztek. (Toroczkó)

5. 1877. Én Tobiás Ilona aluszom e sírba csecsemő szülésben véget ért életem, téged is szeretett hű testvérem János síromba temetett a nagy Pozson város. Tü is volt szülőim, kik éltek az úrban, pihenjeteK egykor vellemmel e sírban. (Toroczkó.)

6. Könnyű légy nékiek föld, mert terhedre nem voltak, hideg kebeledbe hogy békében nyugodjanak Demény Imre, Judit és András és ismét Judit, akik is ide várják már mindnyájok szülőit, hogy pályájok végezvén bú s kín szerepében s megnyugodva kebeledben, terhed hadják gödredben s egykor együtt serkenvén a boldogság hajnalára. (Toroczkó.)

7. Pál Judit nyugszik itt egyik leányával Babutyki Judittal Bro-
tár Istvánnéval. Pál Judit, ki eléb Babutzki Péterné volt, ki után
léve még Vermes Ferenczné, midőn 1843-at írtak. Vérrokon
s öt árva haláláért sírtak, leánya is, aki legszebb idejében
pályáját futotta párjával kedvében. — Anyja holtá után egy évet
neni számlált, 1844ben hogy halálra talált. Most itt nyugszik tes-
tek koporsóba zárva, de lelkek számára a meny legyen tárva. (To-
roczkó.)

8.

Kiálts néma kő, mondd gyászos sirhalom,
Kit altat alattad földi vég nyugalom :
Tekintetes Tanka Zsuzsanna úrasszonyt,
Férjéhez hív kevés drága jó gazdasszonyt,
Ki Tar Dénes úrnak volt szeretett párja,
Míg el nem reszketé az halál vaszárja ;
Kit sok betegsége végre megholtta tón
S elmaradt hív férje özveggvyé lón.
Kevés híjján 56 esztendős vala
1837-ben, hogy meghala
Márcziusban 29-ik éjjel.
Mellette csak férje volt, a többi széjjel.
Becsés porok, csendes legyen nyugalmatok,
Míg egy jobb létre majd átviszen álmatok. (Csegez.)

9.

Két szelid kisasszony e kő árnyékában
Nyugszik itt a végső éjnek homályában :
Az egyik kisasszony volt Tar Julianna,
A más csak 20 hetű kised Szász Zsuzsánna ;
Ama virágjában 16 esztendőt
Számálva itt várja a boldog jövendőt. (Csegez.)

10.

Nagy Demien Péternek volt jó felesége
Kis Susánna, kiben vala reménysége.
Itt nyugszik e néma sírboltban, ki míg élt,
Élte örömeire több napokat remélt.
Amidőn csak 42 esztendős vala,
Melyből 26-ot férjével számlála.
1835-ben kibúcsúzott
Ez árnyékvilágból s fájdalomt okozott
Kedves feleinek, mert midőn az élet
Közepén virágzott, oh jaj, hát oda lett. (Kövend.)

11.

Nézd a jó Szatnárit,
Nem zengeni¹⁾ már itt.
Péter²⁾ vala neve :
Még is oda leve. (Kövend.)

¹⁾ Jó énekes volt.

²⁾ Vagyis Kőszikla.

IV. Keresztény ünnepek.

A nép vasárnap és a vallásának (felekezetének) ünnepnapjain pihen, s ilyenkor használja fel idejét arra, hogy elköltse ünnepi eledeleit s ünnepeihez csatolt szokásait is betartsa, mert „hát az már csak úgy maradt ránk, hogy, aki nem akarja is, megteszi.“

Vasárnapokon rendszeren táncz van, nyáron kint a csűrben, télen bent a fonóban, vagy valamely tágasabb helyiségben. A torockóiak, mikor csak jó az idő, ki mennek a Bükk-re s ott egy tisztáson mulatnak. Régebben a fogadóban tánczoltak, ilyenkor a csorda jöttéig mulattak a legények és leányok, de akkor a fiatalok mind haza takarodtak vacsora után már csak a házasok mulathattak ott. Így volt ez a lakodalmaknál is, melyben a lányok csak estig vehetnek részt.

Alkalmi mulatságok még a fonó-, kaszáló-, tollútépő-, és gyűjtőkalákák, no meg maga a fonó januártól márcziusig.

Fonó. A fonóban 10—15 mulatnak januártól márcziusig leányok, asszonyok, legények; este 5-től éjjelig tart ez el. Itt játszodnak virágot. Két csoportra oszlanak egyik az angyalé, a másik az ördögé, mindegyik lány és legény felvesz egy virágnevet s azt közli a maga urával az angyal vagy ördöggel. Most az angyal és ördög kérnek egymástól egy-egy virágot a végén aztán összefógnak s aki az ördögnek maradt azt hátba dunyikázzák. Más játék a pántlika mérés; itt van egy törvénybíró és egy esküdt. Most elítélnék egy leányt, hogy 10—15 sing pántlikát mérjen, arra a legény megfogja a leány kezét, kifeszítik az egyiket fel a másikat le. Most aztán a kezeket váltogatják s minden váltásnál egy csókot adnak leánynak, minden váltás egy sing. — Ha a legény elkapja a leány orsóját, azt ki kell váltani csókkal s ha a legények sorra adják az orsót, sorra is kell őket csókolni. — Kimegy egy lány az ajtó mögé s bekiált: Kútba estem, ki huz ki? Arra belülről megkérdezik, hogy kit akar? megmondja, aztán az kijön, megcsókolja s most ő marad kin s a játék vele ismétlődik. — Márcziusban a fonót nagy bál fejezi be, ahová mindenki visz 4 kupa lisztet, egy fertály zsirt, 50—50 krt, e közösből vesznek 5 veder bort, $\frac{1}{2}$ veder pálinkát, amit 1 kilo égett cukorral pirositának; mindez a családos egyéneken van. A legények megfogadnak három gordonost s d. u. 5 órakor kezdik a tánczolást, a csüördögölőt, lassu és sebes csárdást. 10-kor kezdenek teríteni, aztán mind asztalhoz ülnek, sültet, káposztát,

levest, süteményt, pánkót esznek-isznak, pohárköszöntőket mondanak, hogy adjon isten erőt egészséget, óvja meg a fehérnépet az újjfájástól, hogy fonni tudjanak, aztán egy legény megköszöni a gazda és fonóház szivességét, utána pedig hajnalig mulatnak; hajnalkor füstölt disznóhussal főznek veres szőlő- és megylevest. Reggeli után addig mulatnak, míg — legalább Kövenden — össze nem verekesznek. — Farsangkor kedden és csütörtökön este szoktak összegyűlni a fonóba; felöltöznek maskarának, ki cigánynak, kí halálnak (lepededőben kísértetnek), s ott mulatnak d. u. 5—6 órától éjfélig.

Új esztendő napján semmit ki nem adnak a házból, hogy kiadásuk az évben kevés legyen. Ha valamit hoznak a házba, az jó jel az évre. Akinek e napon a házához először cigány megy, az szerencsés, akihez fehér nép, az szerencsétlen lesz azon évben. Az aranyos víz ismeretlen (Kg), mert itt kiki a saját kútjából iszik.

Vízkeresztkor nem járnak három királyt. Van azonban e napnak egy babonája: ha vízkeresztkor megcseppen az eszterha, akkor a marhának való kóstit meg kell kímélni, mert későn lesz a kikelet.

Húshagyó kedden vacsorakor a jó barátok egymást maszkarában látogatják meg s így búcsúznak el a farsangtól. Húshagyó utáni napon egy lány egy fabutykót húz maga után az utcán, a legények cifrásan kísérik s gunyolódnak a leánynyal: „Kértelek, nem jöttél!” Ezzel tulajdonképen a kényes lányokat csúfolják, akik nem mentek férjhez, pártában maradtak; a leány pedig siratja, hogy elmúlt a farsang s nem került főkötő alá.

Nagypénteken böjtölnek, aszalt gyümölcsöt, nagypénteki eledeleket esznek, minő a borsó, káposztacizka és hagyma. Erre az alkalomra beszterczei szilvát is főznek s a levét bihajtejnek mondják. A gyerekek kakast pattogatnak. A templomba eljárnak, de az ivástól nem tartózkodnak, templom után haza mernek, összeülnek, filkóznak, s a ki a filkózásban szolgál, szalmaszálat dug a kalapja mellé.

Nagypénteken a marhát, lovat stb. megferesztik. („Nagypénteken mossa holló a fiát”); napkelte előtt az egész házat kisöprik, hogy béka ne jöjjön a házba ez évben; e napon azonban körmöt, haját levágni vagy beretválkozni nem szabad; a katolikuskok e napon templomukban csörgettyűvel kergetik a Pilátust.

Husvétkor a legények locsolni, öntözni járnak, a leányok virágot is adnak, de ezt különben is minden vasárnap kap a legény a szeretőjétől. Mikor a legények elmennek öntözés után, a

lány érdeme, ha szerét ejti annak, hogy távozáskor a legént nyakon öntse. Adnak még a legénynek kalácsot és égett cukorral megmézelt s pirosra festett pálinkát.

Husvét utáni napon, apró szentek napján az apróbb gyerekek elmennek mustármagért. Házról-házra járnak, a gazdák őket az ágy alá bujtatják, hogy ott a mustármag, hátfelükre csapnak, mikor aztán kibujnak, kapnak diót, kalácsot.

Husvét után való vasárnap 3 kezes összeáll s fogadnak cigányt, csúrt s ott tánczolnak minden vasárnap délután; a legény, aki a csűrbe megy 1.20 krt s egy véka szemes kukoriczát ad; a lányok a cigánynak adnak enni s egyszersmindenkorra 40 krt fizetnek a kezeseknek. A muzsikusnak minden 40 kr. után 15 kr. húrpénz jár, ami a primásé. A cigányok az egész időre 40 fnt és 30 véka szemes török búzát kapnak.

Áldozó csütörtököt megtartják, de nem ünneplik, csak azzal, hogy e napon nem isznak szeszt.

Pünkösdkor a már említett pünkösdi bárányt ölik meg és eszik meg.

Nagyobb ünnep ezután csak karácsonykor van, ilyenkor szoktak december 26-án istvánolni és 27-én jánosolni. Betlehemest nem tartanak, hanem vannak karácsonyi verselések, melyek elég eredeti momentumot tartalmaznak.

Az aranyosszéki karácsonyi verselésekről Borbély Sándor közlött egy ügyes és csinos kis dolgozatot, (az „Aranyosvidék“ 1893. 5. jan. 29. számában) s melynek egy részét a verselések jellemzésére az alábbiakban idézem:

„Az aranyosszéki karácsonyi versek a karácsony előestéjén jární szokott bethlehemeseket juttatják eszünkbe. Kétségtelen, hogy a kettő közötti nem egy különbségre akadunk, de a különbségben hasonlóság rejlik. Ugy a bethlehemes játék vagy mysterium, mint az aranyosszéki karácsonyi versenyek egy cél szolgálatában állanak: a Megváltó születésének örömnünnepét hirdetik. S a mint a mysterium a misének, a Megváltás nagy titka ábrázolásának töredéke, akként e versek is kétségtelenül a misteriumok hatása alatt, azoknak utánzásaként keletkeztek.

„A misteriumok a kath. egyház kebelében több száz évvel ezelőtt keletkeztek, szerzői papok voltak, sőt az első időben előadói is azok. Színhelyül előbb a templom szolgált, majd hogy több ember láthassa: a templom előtti tér, temető, klastromok udvara, hol már nem csak papok, hanem jelmezbe öltözött énekesek, alakosok

is adták elő. Ma egészen elvilágiasodott a mysterium: a nép adja elő nyilvános és nem nyilvános helyen egyaránt.

„E karácsonyi versek a protestáns, közelebbről pedig az unitárius egyház kebeléből sarjztak ki a múlt század végén s a jelennek elején. Megérik ez a styluson, biztosan tudhatni a bennük említett pénznemekről, a vonatkozásba hozott háborus dolgokról.

„Miként ott a papok, úgy ezeknél is az egyház szolgálai: de ezúttal az iskolamesterek voltak szerzői e verseknek, a kik azonban sohasem voltak előadói is, csupán deákjaik számára irták. A mysteriumokról, mert sokkal régiebbek, lekopott már minden tudakosság, a nép saját inye szerint idomította át, emezeken még érzik a tudakosság íze. Amazok elfogytak, 15-re apadt számuk, ezek most kezdenek feledésbe menni. Értékre nézve sem egyformák. A mysteriumok mindegyike egy-egy gyöngyszem, akár néprajzi, akár nyelvi szempontból. A mysterium terjedelmesebb, nagyobb részben kötött, több személytől jelmezben adatik elő. E köszöntők ritkán terjedelmesek, mindig kötöttek, s csak egy-egy személy által adatnak elő. Párvers kevés van. Három személy pedig egyszerre sohasem szerepel.

„Ott lehetővé van téve (több személy, jelmez, bethlehem stb. által) a szinszerűség, alakítás; emezek, miként a vallás, melynek emlőin nőttek fel, minden titokszerűség nélkül valók, a szinszerűség, alakítás; emezek, miként a vallás, melynek emlőin nőttek fel, minden titokszerűség nélkül valók, a szinszerűség, alakítás is csupán a dialogra vonatkozik. A mysteriumoknál a bethlehem (a jászoly) elengedhetlen, mert a körül megy végbe a Megváltás jelenete; e versek szükségtelenné tesznek minden külsőséget. A cifra pálczának is más a rendeltetése, egészen prózai.

„A mysterium nagy mértékben való világiassága mellett is egyházasabb, mint e versek. Amazt karácsony előestéjén, ezeket karácsony másnapjának reggelén adják elő. Jóllehet, mindakettő (mysterium és e karácsonyi versek) tömve van tréfás részletekkel; amaz egyházasabb irányánál, no meg a régiség szentesítette szokásnál fogva még formál jogot ahhoz, hogy a megváltás ünnepének előestéjén, midőn komoly ünnepi hangulat vesz erőt az egész keresztény-világon — profán részleteivel előadattathassék. E karácsonyi versek érzik szerényebb voltukat s nem biznak eléggé magukban, hogy a tréfás részletek okozta dévajtságot az ünnepi hangulathoz mérten ellensúlyozni is tudják: bevárják a karácsony-

első napjának, az önszemlélés, a magába szállás komoly napjának lehunytat s csak a második nap reggelén adatnak elő.

„Ugy a mysteriumokban, mint e versekben két elem különböztethető meg. Egyik a tréfás, az emberek mulattatására szánt profán rész, a másik pedig az ünnepély komolyságához mért komoly örvendezés a Megváltó születésén, s az embereknek kívánt békeség, csendesség, boldog ünneplés.

„A mulattató részben a magyar életéből merített tréfás jelek kerülnek felszínre. A motívumok rendszeren: a pásztori élet kellemes, vagy kellemetlen volta, továbbá: félreértések, szójátékok, hazugságok, ráfogások stb. Nem egynek teszi tárgyát a személyes tulajdonokkal való toglalkozás: erő, bátorság, kérkedés s ezekkel együtt a harci kedv, háboru stb. A téli hideg kapcsán nem maradhat el a melegített bor, füstölt kolbász, sódar, sonka emlegetése sem, mint a melyek régebben az ajándék tárgyai voltak.

„A sok köszöntő közül álljon itt egy párvers, vagy mint Aranyosszéken nevezik: *veszekedős-vers*.

I.

„Ájj fére te székej! mit állasz előttem!
Hisze még ma egyet a földhez ütöttem!
Sokakra má' sokszó' puskámat kilőttem,
Ezekér én igen híres fiu lettem!“

II.

„A szemed se úgy áll, hogy valamit érné(l),
A kezedbe puskát még fogni se merné(l),
Ha csak bátorságot székejtő' nem kérné(l),
Nem is taszigálná(l), hogy ha jól ismerné(l).

„Nem is kommandálom, hogy engem taszigájj'
Mert megkeni hátad e mogyorófa háj (háj),
Ugy, hogy e' mondhatod, valójába hogy fáj.
Kénodba kiáltod: vágyeminye váj! váj!

„Látom nem akadtá' még ember kezibe,
Soha székejnek sem nézté' a szemibe,
Mer, ha megragadna téged így mérgibe:
Mind(t) egy csürkét, csak úgy hordozna körmibe.

„De mos' mingyár' tud meg ember kézben akaczcz,
Ha mégis boszantasz, itt ma meg nem maraczcz,
Mert úgy meglegyintlek, hogy mingyár elszalaczcz,
Más embernek, tudom, így máczczó békét haczcz.“

I.

„Ugy látom, hogy riám fogsz nehezteleni,
Szavaim nem fogod igen kedvelteni.
De egymással megke' nekünk békélleni,
Székejek s gagyiai dolgát beszélteni.

„Te székej vagy, tudod az ő dógaikat:
Hogy ültették vót meg kancza-lovaikat,
Gagyiak hogy hijják enni tyukjaikat, —
Beszöld e' énnekem bolondságaikat!

„Mondd el azt is, miér' vagyon gójva Gagyba',
Esz is, azt mongyák, hogy nem sok ott az agyba.'
Beszöld elé: hogy járt gagyí leginy Bagba',
Hogy vizzellette el magát vetett ágyba?''

II.

„Én inkább kívájnám mind a két szememet,
Mintsem, hogy gyaláznám, székej nemzetemet;
Sőt inkább dicsérem szülőtte földemet,
De mégis most halld meg feleleteimet!

„A gagyí embernek azér' van gójvája,
Hogy eszét nem bírta feje koponyája,
Ugy lett álla alatt esze tarisnyája.
Némelynek pediglen odagyült a hája.

„Hogy a kancza-lovat székej kótoltatta:
Esze okosságát ő akkor mutatta,
Mert sokra lovait így szaparétotta,
Boldog, ki gagyitó' ezt megtanulhatta!''

I.

„Biz okosak vótak, meglehet vallani,
Ugy hogy, ha igazat kelletik szóiani:
Hozzátok hasonlót nem lehet hallani,
Eszeteket lehet másnak jovallani.

„Jó emlékezette' vagyok felőletek,
Magam is szeretnék lakni tü köztetek,
Mer', hogy megégetném a fiszfát veletek...
Medvét s farkast fogni tanulnék veletek!''

II.

„Hadde', ne emlegesd — kérlek — te ezeket,
Felejtsd e' nemzetem cselekedeteket!
Mer' én nem szeretem az ij beszédeket,
Jobb vóna, ha hoznál nékem jó étkeket!''

I.

„Na a mint kívánod, én úgy cselekedem :
Soha többet veled nem is veszekedem,
Székely-nemzetedrő' már nem vélekedem,
Hogy mit agyak enned, azon törekedem.“

II.

„Főzess hát bárányhust jó sós-káposztáva',
Füstölt disznó-lábat zsírosan laskáva',
A nyúl-húst főzesd meg nekem fuszujkáva',
Igyunk reá jó bort négy, vaj öt kupáva'.

I.

„Ne köcscsünk a borra, itt talán csak adnak,
Mert ez házná' bizony jó emberek vadnak.
Szárazon elmenni innét ma nem hadnak,
Már is a pinczébe' kancsóva' szaladnak!“

II.

„Nósza hát előre! kíványnyunk sok jókat:
Érjenek meg még sok karácsonyapokat,
Örvendeteseket, ugyan boldogokat!
Sokszo' tölthessenek borra (l) meg kancsókat!

I.

Érjenek, töcscsenek! kívánom érjenek,
Csakhogy vaj két márjást zsebbő' kivegyenek,
Ha többet adnának, nem lenne nagy véték,
Csak hamar, mer' mingyá' innét tovább megyek!

Elmondám !“

„Ily s hasonló versek elmondása van divatban Aranyosszéken karácsony és husvét másodnapjain. A jelenlegi úgy látszik mondva készült valamelyik idekerült bensőszéki székely kedvéért, alkalmas tárgyul kínálkozván, versbeszedésre a kétféle székely közötti versengés. A többi vers is ugyanily stylusban, modorban készült s körülbelől egy iskolamester pennája hozta világra valamennyit e század első tizedeiben.

„Ma kevésbé jellegzetes versek mondatnak s versmondók is egyre kevesbednek, elaprósodnak, bizonyos álszemérem vesz rajtuk erőt; pedig e versek, ha költői becszel nem birnak is, de természetes, egészséges humoruknál fogva eléggé alkalmasak arra, hogy a kemény föld komor munkását egy-egy időre felvidítsák, s a néprajz tanulmányozójának hálás adatul szolgáljanak.“

HETEDIK RÉSZ.

Babonák.

I. Népies kozmogónia.

Az aranyosszéki magyarság tudatában a mindenség közép-pontja a föld.

A föld kerek és víz veszi körül (Toroczkó) s az ég boltja — persze valahol nagy messziségben a földön nyugszik s így akkora, mint a föld kerekége. A földet az őt körülvevő tengerrel s a reáboruló égbolttal együtt állatok tartják fenn. Míg a Kalotaszegen ez állat czethal, de egy helyütt (Magyar-Valkón) bivaly is, az Aranyosszéken kizárólag czethal. A czetek száma a Kalotaszegen 1—7, túlnyomóan azonban négy; az Aranyosszéken a halak száma csak Toroczkón 5, a többi összes falvakban négy, Tordán 3. A czethalak az aranyosszéki hitben sem mozdulatlanok, hanem időközönként megmozdulnak s e mozgás okozza a földrengéseket. A földrengések visszatérésében nyilvánuló időszakosság, mint a Kalotaszegen, úgy az Aranyosszéken is megvan; némelyek szerint ez hét évenként (Bn), mások szerint tizenhárom évenként szokott ismétlődni.

Az égről a Kalotaszégen egyetlen egy embertől hallottam azt a hitet, hogy ezt nem lehet látni, csak mikor villámlik; az adat egyedülállósága arra vezetett, hogy a kalotaszegi babonák közé ezt nem vettem fel. Az Aranyosszéken e hitet teljes elterjedésében megtaláltam. E szerint az eget csak akkor látjuk, mikor villámlik, ha mindig látnók, baj lenne, mert arra pusztá szemmel nem lehetne reátekinteni. Az égnek, ennek a rendkívül fényes tömegnek, melynél — a néphit szerint — a nap sokkal halványabb, a felhőkön áttünő

részecskéit a csillagok alkotják. E szerint az ég csak akkor világosodik meg, (= látszik meg) mikor villámlik. Magát a tiszta kék eget is az aranyosszéki hit csak fellegnek tartja s ez némely helyütt p. o. Kövenden annyira kifejezést nyer, hogy egy vörösfényes felhőtlen napon déli 12 órakor arra a kérdésemre: „hol áll a nap?“ azt felelték: „a felleg derekán.“ E hitet teljesen kiegészíti az a magyarázat, melyet Bágyonban jegyeztem fel, hogy a fellegzet szilárd likacsos matéria, mely a tengerből úgy veszi magába a vizet, mint a rongy, ha harmatos fűre teszik.

A Napra a kalotaszegi hit azt vallja, hogy az éjjel belémegy a földbe s ott pihen; az aranyosszéki ezzel ellentétben azt képzei, hogy az nem megyen le, hanem úgy jár, mint az ember, mikor egy hordót megkerül. A napfogyatkozást a Kalotaszegen úgy magyarázzák, hogy a napot egy hegy, vagy egy sárkány nyeli el; az Aranyosszéken az előbbit csak Kövendről, az utóbbit csak Szt-Mihályfalváról jegyeztem fel, a többi összes falvakban a néphit szerint a napot fogyáskor a kereszteleetlenül elhalt gyermekek eszik meg, kiknek ez a működési köre eddig egészen új. Hogy a nap halványabb, mint a csak villámláskor látható ég, már előbb említettük. A napot mily mértékben használják fel az időjósásra, alább fogjuk látni. A napfogyásával, mint a Kalotaszegen, itt is döghalál vagy háború jár.

A holdra az Aranyosszéken is elterjedt az a monda, melyet a Kalotaszegről közöltem, s mely így szól: Volt egyszer egy pakulár, aki egy este megázott; mikor az eső elvonult, kitérítette a bocskorát meg a kapczáját egy csipkebokorra, hogy a holdfénynél megszáradjon, minthogy egy ideig eredménytelenül várakozott, összeszidta a holdat, mire a hold a pakulárt csipkebokrostól, bocskorostól, kapczástól felszívta s képe most ott látható a hold felületén. Tordán azt is tudják, hogy a pakulárt a hold a Gorgántetőről szívta fel, s ugyanott hallottam még azt a rendkívül érdekes hitet is, hogy a pakulárt a szivárvány szívta fel s dobta a holdba. A hold időjósági alkalmazásáról és a szivárvány ez erejéről lásd alább. A holdat fogyáskor az Aranyosszék egész területén kivétel nélkül a kereszteleetlen gyermekek eszik meg. Toroczkón azt is vallják, hogy „a Holdban egész néplakás vagyon“, vagyis ott emberek élnek.

Az egyes csillagok közül az aranyosszéki is csak a hajnal- és vacsoracsillagot ismeri, bővebb azonban a csillagképekre vonatkozó ismerete.

Legjobban ismeri a Gönczi nagy Gönczöl szekerét. Fontos a

Fiastyúk (= kotlós csillag) melynél „csokorban vagyon egy csomó csillag“ melynek feltünésekor a törö' buza „ruganyozik“ (Kövend), „jobban kezd nőni“ (Toroczkó), vagyis „megveti a körmit“ (Csegez), „kapcsot vet a fővinek“ (Bágyon), minthogy közeledik a János napja.¹⁾ A gazda megfigyeli a napot, melyen e csillagzatot először látja s ezen a napon veti el ősszel az őszi buzát, mely akkor jó eredménnyel kecsegtet. Ismeri továbbá a kasza holdját (kaszás-csillag), mely fényes és kaszáláskor tűnik fel, a bíró pálczáját (Toroczkó), vagy az aranypálczát (Torda), vagy végül Szt.-Péter pálczáját (Kövend), amelyben három csillag van egy sorban, s mely éjjel előtt félórával tűnik fel. Végül ismert csillagok még a Kereszt, Félkenyér (három csillagból), Furócsillag. E sorozat a kalotaszeginél a Bíró Pálczájával, a Kereszttel, a Félkenyérrel és a Furócsillaggal teljesebb.

Az ég országútról (= a tejút), mint a Kalotaszegen, itt is áll a hit, hogy cigányok szalmát loptak s azt szórták el. Van azonban ennek az országútnak egy „csonkasága“ s erről mondják hogy úgy támadt hogy Krisztus urunk félre állt egy részeg ember elől. A tejút elnevezés itt is ismeretlen.

Az üstökös, ha megjelen, az aranyosszéki népben is félelmet okoz, mert, mint a Kalotaszegen, nagy éhséget vagy háborut jelent, még pedig az Aranyosszéken annyi évre, ahány napig az üstökös látható. A népnyelv szerint az üstökösnek van gombja és rudja.

A csillaghullás, mint a Kalotaszegen, itt is emberhalált jelent, még pedig vagy a szemlélőnek rokonja vagy az hal meg, akinek a lehullott csillag a csillaga volt.

Az időjárást: az esőt, zivatart a sárkány idézi elő, mely fontos alakja az aranyosszéki néphitnek. A sárkány általában eredetileg a földön él, csak Tordán jegyeztem azt fel, hogy csak a felhőben él s nem a földről megy fel. A sárkány, legalább egy csegezi hit szerint, kigyóból lesz; amely kigyó ugyanis hét esztendeig olyan köves-mocsaras helyen él, hol ez idő alatt embert nem lát, sárkány lesz belőle. A sárkány földön, tavakban, kőszirtokban (sic!) és barlangokban lakozik, innen, ha megharagszik, felszáll a magasba, felül a felhőkbe, elborítja (= borúsítja) a napot, a nagy farkát leereszti s ahol az a földet végigsöpri, ott árvíz és fellepszakadás van; ahol a farkát csavargatja, ott jég esik. Külö-

¹⁾ E csillag karácsontól Szt. János napjáig nem látható.

nősen akkor nagy a veszedelem, ha két sárkány összeütközik, mert akkor az egyiknek mentül hamarabb vége lesz, s ahol az leesik a földre, ott el is pusztul, s a helyén nagy bűdösség támad. A sárkánynak csak egy feje van, de az soha sem látszik, csak a farka, mert a feje mindig a sötét fellegbe van rejtve; a sárkányt az Aranyosszéken csak északra és napkeletre látni s onnan jön, a honnan a felleg a vizet veszi. Van azonban a sárkányoknak egy másik faja is, a többfejű (a mesebeli) sárkány, ezek a föld alatt vannak, „mert a föld alatt van a fekete világ, s ott vannak a sárkányok és mindenek, amik itt a földön elpusztultanak“.

A zivatar és zápornál még veszedelmesebb ellensége, a gazdának a jég és annak hordozója a Garabonciás diák. A „Kalotaszeg magyar népé“-ben erről ezt irtam: „A Garabonciás hitköre ma már nagyon összezsugorodott, bár az öregek szerint régen többet beszéltek róla, s benne jobban hittek.“ Az Aranyosszéken e hitkör tetemesen bővül. Az ördögös, Garabonczás, Gorgonczásdiák vagy Solomár (ez utóbbit a Kalotaszegről nem ismerem) kicsi ember rongyos gunyában, veres sapkával, kicsi könyvvel a kezében, zsákkal a hátán szokott járni, a könyvből örökké imádkozik, soha senkitől se kér semmit, kéretlenül szoktak neki tejet adni, nagy a hatalma, mert még a beszegzett koporsóból is ki tud kelni; ha nem fogadják be sehol, jeget hoz, vagy pedig felül a sárkányra s azzal együtt nagy időt csinál. A jég oly nagy csapás, hogy a lakosság ellene védekezik is. Toroczkón régen harangoztak ellene, ma már a pap nem engedi. Nem harangoznak ellene Kövenden sem, de már Csegezben igen. A jeget, ha hull, nem szabad felvenni, s aki megteszi, arra rákiáltanak: „dobjd el, mert nem áll meg, több esik.“ Valamennyi helyen azonban általános az a szokás, hogy az udvarra éles nagy tárgyat tesznek ki, vagy a lapátot fektetik ki éllel, vagy nyársat tesznek a csepegés alá, vagy a fejszét csapják az udvar közepére s villát szurnak fel mellé a földbe.

A nyári viharok kísérője, a villám, szintén félelem és babona tárgya az Aranyosszéken. Mikor bokrosodik az idő s a villámlás kezdődik, előkerül a virágvasárnapján szerzett szentelt fűzfa-cziczula (=barka), apránkint a tűzbe rakják, hogy annak a füstje a fellegeket eloszlassa. Bár a fűzfabarka szentelése katolikus szokás, az unitariusok is, reformatusok is — mely felekezethez az aranyosszékiek túlnyomóan tartoznak — használják azt. A toroczkóiak p. o. seregestől hozzák a szentelt barkát, vagy amint ők nevezik „szen-

telt polingát“ a toroczkó-szent-györgyi tomlomból s feldugják a gerendára a padlásba, s előszedik, mikor nehéz az idő. Bágyonban hallottam, hogy ha nehéz idő jár, élő hollófüvel is szoktak füstölni. Hanem azért az udvarra a nyársat is kiszurják s mellé keresztben kést es villát fektetnek. Mikor ilyen villámlós nehéz idő van, első dolog hogy a kutyát (különösen a fekete kutyát) a háztól elkergetik, mert azt keresi a menykő. Ennek okát így hallottam előadni: Illés próféta katonának ment, feleségét és két kis gyereket hagyva otthon; husz év mulva visszajön, találkozik az ördöggel kutya képben, aki azt mendta neki, hogy a felesége a két szeretőjével épen most borozik; hazamegy, a feleségét csakugyan két férfival találja, mindhármat megöli, s akkor látja, hogy azok gyermekei voltak; — innen származik Illés bosszúja a kutyára. Illést a szivárvány vitte fel az égbe s ő csinálja most a rossz időt, s ezért csap a villám hamarabb a kutyába. De tulajdonítják a villámlást isteni büntetésnek s mondják: „megint rosszat tett valaki, haragszik az Isten.“ Viltámláskor különben nem szabad a kenyeret a leszelt felivel az ajtó felé fordítani, ostort pattogatni, futni, szaladni, vagy a küszöbre ülni. Időjóslási vonatkozásait lásd alább az időjóslatnál. A villámlásra vonatkozó babonás hiedelmek köre különben tetemesen szűkebb, az Aranyosszéken, mint a Kalotaszegen.

Az eső után feltűnik a szivárvány, melylyel már tárgyalásunk eddigi folyamán is annyit találkoztunk. Míg a kalotaszegi hitkör szerint a levegő felszívja a vizet, hogy szivárványt építsen belőle, addig itt a vizet maga a szivárvány szívja fel, még pedig az esőhöz s így mindig olyan helyt áll, hogy a két vége a vízben van. Az egyik végét az Aranyosszéken rendesen az Aranyosba helyezik, s azt mondják róla. „az Aranyosból iszik.“ A szivárványban a nép három színt különböztet meg: kéket, sárgát és vereset; azt mondják, akié a szivárvány kékje, azé a boldogság; ezért — különösen a nők — ha egyik hamarabb észreveszi, meglátja, mint a másik, így szólnak: „Enyém a kék, tied a veres, övé a sárga.“ A nép sajátságos bűvös erőt tulajdonít a szivárványnak, bizonyos felszívó ereje van, melylyel már találkoztunk a pakulár és Illés próféta mondájában. Nemcsak a vizet szívja fel az esőhöz a kútból, a folyóból, hanem a békát, sőt az embert is, ha alatta fürdik, vagy olyan esetekben, minő a pakulár és Illés próféta esete volt. De még egy más sajátságos ereje van a szivárványnak: Aranyosszéken ugyanis általános a hit, hogy ha a szivárvány alatt férfi megy el, az nővé, ha nő, az férfité változik.

A toroczkói patak vize nyáron meglehetősen megapad, ily vízszűke alkalmával hallottam két molnár párbeszédét így : „Megint nincs elég víz, elszította a szárazság!“ — panaszkodék az egyik. „El ám tegnap a szivárvány,“ — felelt rá a másik. A szivárvány időjósági vonatkozásait lásd alább.

A mézesőt általában ragyának tartják, mely különösen akkor hull, ha az ég bolhajtása alatt a felhő igen sűrű s így kapcsolata az esővel itt is kimutatható, mint a Kalotaszegen.

A szelek közül kettő nevezetes : a forgószeél, melyet megköpdösnek, mert akit az ér, olyan, mint akit a guta üt, és a „Jani szele“, ami Várfalva végén örökké fú az Aranyostorokból, s melyet egy faluvégi gazdáról neveznek így.

Ezek után szólhatunk az időjósulásról és ezzel kapcsolatosan azokról, melyek a termés minőségére vonatkoznak. Az időjósulásokat három csoportra osztom; az elsőbe azok sorakoznak, melyek az égi testek sajátosságainak, az égi tűneményeknek vagy egyéb természeti jelenségeknek megfigyelésén alapúlnak; a második sorozatot az állatok megfigyeléséből származó időjósítások képezik; a harmadikat végül bizonyos kalendáriumi napokhoz kötik.

A holdról a következő időjósításokat mondják : Ha a holdsarló hegyes, szárazság lesz ; ha tompán áll felfelé, akkor önt (= eső lesz) ; ha fényes, szép időt várnak ; ha rézsárga, esőt ; ha télen udvara van, másnap nagy havazás lesz ; ha „kerítése“ van, eső várható.

A csillagokról csak ennyit hallottam : Eső lesz nyáron, ha a csillagok nagyon tiszták, és hideg lesz télen, mikor a csillag nagyon ragyog.

Ha sűrű a villám, nehéz időt ; ha ritka, hosszú szárazságot ; ha kék, szűk esztendő ; ha sárga (akkor látszik tisztán az ég, mintha csupa arany volna) bő áldást ; ha piros, háborút jelent. Eső lesz, ha nyugat felől villámlik, de akkor is, ha délfelől villámlik. Amerről dörög az évben először, abban az irányban lesz a legjobb termés. Kolozsvár felőli villám szárazságot jelent.

A szivárványból, ha zöldes, sok esőt ; ha más színt vált, vidorabban látszik, szárazságot ; mikor se a fehér, se a zöld színe nem erős, bő termést jósolnak.

A szelekből és felleljárásból így jósolnak : Ha napnyugatkor forgószeél van, szárazság lesz ; ha hajnaelőtt napkeleten fellel van, eső lesz. Ha fellel napkeletre megy, vizért megy a Székelyföldre s esőt hoz, ha délkeletnek megy akkor haza siet s nem lesz több eső. Ha reggel báránnyelleges az ég, eső lesz.

A ködök (az aranyosszéki nem ködöt, hanem ködöt mond,) járása is irányadó, még pedig községenkint így: Ha füstöl a hegy, eső lesz (Toroczkó); ha a Hegyesbérczen vagy a Gesztegen a köd „megjárja magát“, akkor és az eső (Csegez); ha a Székelykőn köd bolyong (Bágyon), ha a Szányal tetején megül a köd (Várfalva), ha reggel az Aranyostorokban köd van (Kövend), eső lesz. Ha a köd leszáll a völgybe, jó idő várható (Toroczkó); ha a Gesztegen felszállott a köd, akkor „feláll az idő“ (= felenged); ha köd jön az Aranyoson, nem lesz eső (Szent-Mihályfalva).

Az aranyosszéki ember abból is következtet az időjárásra, mikor milyen hang meddig hangzik; hogy ezek a megfigyelések teljesen helyhez kötöttek, s hogy bennük különös súlyt a harangok szavára és a vasút dübörgésére helyeznek, természetes. Ha Csegezben Felvincz felől a gőzös zugását hallják, ha Várfalván hallszik a csegezi harangszó, ha Kövendre elhat a gőzös zugása, vagy a kercesdi déli harangszó, eső lesz. Ha Csegezben télen Torda felől hallszik a vasút zugása, vagy ha Kövendén a tordai harang zugását hallják, nagy kemény hideget várnak; ha azonban Kövendre hallik a kercesdi kutyaugatás vagy a kercesdi temetési ének, akkor a fagy felenged.

A physikai jelenségekből való löbbi időjósást így foglalom össze: Eső lesz, ha napfejlöttek a Székelykő csillámlik, ha eső után a víz a földön még hajagzik (Toroczkó); ha a Havasból a Kecskekő a Bogáton látszik (Bágyon); ha nincs harmat (Kövend); ha látszik a fogarasi és szebeni Havas (Csegez); ha nagy a harmat, három nap alatt (Torda); ha a nap erősen korán süt fel a Torda hasadékkára (Torda); mikor a nap lenyugvás előtt visszanéz valamely hegyre (ilyenkor a nap már nem látszik, csak valamely dombot világítja meg, Kövend). — Ha a Székelykövet tisztában hagyja el a napsugár, másnap jó időt lehet várni; ha a Bögőtér zúg télen, az idő meglágyul, ha a Vereskő zúg, akkor nagy idő lesz. (Toroczkó). Ha tisztán megy le a nap, nem lesz eső. (Kövend). Ha alszél (dél felől) fú, eső lesz (Torda). Ha a föld a pitarban meghasad, nagy szárazságot jelent. (Torda).

Az időjósító állatok közül az első a béka; ha vákog vagy kurukkol a béka, ha a zöld béka karicsál vagy regel (mert az csak akkor iszik, ha az égből kapja), ha a légy szemtelen, ha a veréb porba feredik, ha a légy csípi a bihajt, ha balha jár az emberen, ha a hangya kitódul, ha a macska mosdik, ha a kakas kukorékol, (azt is mondják, ha a kakas kukorékol, idegen ördög jár a városon)

ha a csordába való tehén eresz alá fekszik, az mind eső jelent. Ha a macska a túszejhez közel fekszik, nagy hideget jelent. Amily magasan csájják az egerek a fészket a földben, olyan magas lesz a hó. Ha a bagoly téli időben éjszaka huhog, három nap múlva nagy hidegek lesznek. Ha a macska játszik, hideg lesz, Ha a lúd télen feredik, lágy idő lesz.

A növényekről vett időjóslásból csak egyet jegyeztem fel: ha az eperfa göcse vizet ad, eső lesz. Említettem a tárgyi ethnographiában, hogy az eperfa az aranyosszéki telek elmaradhatlan része, s így alkalom nyílik a közvetlen megfigyelésre.

Emberről vett időjóslást hármat ismerek: eső lesz, ha az ember tenyere „dolgozik“ (= izzad), ha járnak a drótosok (Kalotaszegen is), s ha a pap útnak indul.

A bizonyos kalendariumi időhöz kötött jóslatok ezek: Ahány héttel vagy nappal Szent-György nap előtt megszólal a béka, annyi hétig vagy napig kell félni a fagytól. Ha egy-két héttel Szent-György nap előtt dörög az ég, akkor jó termés lesz; aki ezt meghallja, henderikázzék s nem leli ki a hideg. Ha Lőrincznapkor a szarvas bepesel a folyóba, az idő meghűl s nem lehet fürödni. Ha fénylik Vincze (január 22.), megtelik a pincze. Vizkeresztkor cseppen az eszterha, akkor elrakják az izzéket (amit a marhák nem ettek meg), mert hosszú tél lesz. Gyertyaszentelő napon (február 2.), ha a medve kibuvik odujából s meglátja az árnyékát és visszamegy, nagy hideget jelent; míg ha ugyanakkor jég van az Aranyoson, hogy a róka át tud menni rajta, a jég hamar eltakarodik s kítavasodik. Amilyen az időjárás Negyven-Szentek napján, olyan marad az azon túl hat hétig. Amilyen Medárd napján az idő, olyan marad az negyven napig. Ha Szent-Mihály napján dörög, az hosszú őszt jelent. Ha Kisasszony nap előtt két héttel nem esik a hóharmat, a török buza és szőlő jól megmarad. Ha Szent-Márton napkor jó idő van, az két hétig tart, s ha e napon a kapa a kakasúión van (vagyis a szőlőtakarás kész), akkor nincs baj. Ha Andrásnapon a farkasok orgonálnak, a következő év bő esztendő lesz. Ha Szent-Péter napján a töröbuza tengelyig ér, akkor jó termés várható. Illés napján, valamint Magdolna napján (amit Aranyosszéken fóka napjának is neveznek), nem szabad a szőlőben dolgozni, mert ha az ember e napon hozzáér a gerezdhez, az megveresedik, semmivé lesz. A szőlőt különben Orbánapig féltik, mert a hóharmat addig szokta leforrázni. Amit holdujságkor vetnek, az mindig csak virágzik, de soha sem terem. Ha márcziusban keletről dörög, azon

évben bő áldás lesz. Junius jeléül tekintik, mikor a kecské teje apadni kezd; ilyenkor mondják; „látszik, hogy a gomba nő, mert a kecskék tejét elszította.“

II. Boszorkány, fehér ember, lidércz, ördög, tündér.

Abba a csodás világba, mely a magyar babonakör túlvilágát alkotja, s melyet a boszorkányok vagy rosszak, a fehér emberek, a lidérczek, az ördögök és a tündérek népesítenek be, bevezetőül azon sajátságos alakok szolgálnak, kiknek szemöldökük össze van nőve s kik ezen sajátság révén igézni tudnak szemükkel. Ha az ilyen ember marhát vagy embert vagy bárminemű más lényt meg néz, az összeesik tehetetlenül s addig nem lesz jobban, míg az igéző a szájába nem köp,

Mínthogy az anya gyermekét az igézettől nagyon félti, már az első napokban készít szenes vizet s aztán gyermekével leül a tűszejpadra s így szól:

Kék szemre, barna szemre, fekete szemre,

Ne fogjon rajta az igézet soha se,

Mint a Jézus Krisztuson nem fogott a Jordán vize mellett.

Ezt mondva, az anya a pohár szenes vizéből minden újjával ötször öt szenet kivét, aztán megmossa vele a gyermek fejét, szívet, két tenyerét és két talpát. Ha aztán mégis kerül a házába ilyen igéző, az anya ezt mormogja magában: „Kígyó fasza szemed közé, ne igézd meg!“ S hogy a gyerek az igézet ellen állandóan biztosítva legyen, jobb karjára hűrt kötnek.

Ha a gyerek „felsírja magát“ álmából, vagyis megijed, sejteni lehet, hogy meg van igézve. Erről bizonyosságot vagy a szenes vízzel, vagy az önöntéssel szerezhetünk. A szenes víz próbája ebből áll: az anya keresztet húz az asztalra rezes késsel, közben elmondja a keresztvetést, a húzott keresztre poharat állít, azt félig megtölti vízzel s dob bele kilencz szenet, ha a szén a vízszínén marad, a gyerek nincs megigézve, ha a szén a pohár fenekére száll, a gyerek meg van igézve. — Az önöntés mestersége ez: az anya vagy az ily alkalmakkor rendesen hívatni szokott oláh kuruzslónő, egy rostába tesz kilencz kicsi követ, kilencz forgácsot, tűt czérnával, sót, kenyérhajat; kilencz czikk fokhagymát, közepibe teszi a tálat, melybe vizet tölt. A gyermeket az ágyban lepedővel leteríti s akkor az olvasztott ónot a tálba önti egy miatyánk kíséretében, amit kilenczszer ismétel, s akkor a tálban ki kell jönni annak az alaknak, amelyiktől a gyerek megijedt.

Az igézet megállapítása után következik a gyógyszer: Félíg vízzel töltött pohárba kilencz szenet tesz a kurzuzsló, minden szendarab betételénél keresztet vet a pohár szájára; majd a vízzel megkeni a gyerek halántékát, tenyereit, „lába szivit“ (= talpát), mellére keresztet húz, egy keveset a gyerekekkel itat is a folyadékból, s ami megmarad, azzal kimegy a pítar elé, a csepegésbe áll, s a vizet a fején keresztül felönti a hajazatra (= fedélre). Mind ennek persze csak akkor van sikere, ha a szénvetésre való szén kökénytövisfából készült.

Az állatokat szintén védik az igézet ellen. Ha a marha kimegy az istállóból, hogy meg ne igézzék, háromszor utána köpnek, vagy tesznek egy kis rongyba egy czikk fokhagymát s azt a marhának a „farka répájához“ kötik; piros bojtot is tesznek a szarvára, vagy megjegyzik valami pirossal, s akkor az igézet nem fog rajta. Ha a kicsi borju rossz kedvű, azt mondják, hogy meg van igézve, a fülibe tesznek piros bojtot. A csikók nyakára vagy a kövér disznónak a szőrére az igézet ellen szintén piros szalagot kötnek. Némely ember tudja, hogy igéző ereje van s ha p. o. szép majorságot lát s fél, hogy azt megigézi, kétszer köp s így szól; „phi, phi, megigézek“.

Az embernek ártó tulvilági lények, vagy legalább tulvilági hatalommal bíró lények több félék s különbséget köztük a nemen kívül az képezi, hogy ártanak-e az embernek vagy sem. Az ördögöt férfinak és rossznak képzele az aranyosszéki babonakör, a boszorkányt nőnek és szintén rossznak. A fehér ember férfi és ártalmatlan, sőt javunkon fárad. A tündérek (aranyosszékieken „szép asszonyok“) ártalmatlan jó lelkű női lények. A lidércz általában a hazajáró lélek alakjában él a néphitben, s az akasztott emberhez fűzött hitkört is ennek járulékosául lehet tekinteni. Ezek elterjedését tekintve legtágabb a boszorkányok köre s látszik, hogy a boszorkányság hosszú története mély emlékeket hagyott a nép lelkében; ehhez képest a többi aránytalanul kicsi kör, csak a lidércz köre nagyobb valamicskével. Az ördög és a boszorkány köre közt a határ elmosódik s így látni fogjuk, hogy az ördögnek a néphit oly működési kört is hágy, ami a Kalotaszegen a boszorkányoké volt. De ez nem tudatos; az ördög szerepe oly kicsiny, hogy cselekedeteit bátran tulajdoníthatja a nálánál sokkal hatalmasabb boszorkánynak is. Az ördög egyénisége csak egy viszonyban domborul ki s áll külön és ez a borzafához való viszonya.

A Kalotaszeg babonáiban láttuk már Wlislöcki nyomán, hogy

mért lett a borzafa az ördög fája. Az Aranyosszéken egyenesen azt tartják, hogy az ördög a borzafa alatt él, s átkos fának is tartják, mert akárhová leszurják, ott marad s onnan boszantja az ördög az embert, különösen pedig azt, aki időelőtt akarja magát elemészteni. A borzafától azért irtózik minden ember és állat egyaránt, sőt, ha patkányjukba dugják, a patkányok is elmennek tőle. Az ujszülöttet az ördög szokta elcserélni — ezt a Kalotaszegen a boszorkány teszi, — s hogy ez meg ne történjék, seprőt tesznek az ujszülött bölcsőjére. Ha azonban az elcserélés már megtörtént, a gyermeket kemenczébe vetik, vagyis az anya a gyereket lapátra teszi s úgy csinál, mintha azt a kemenczébe akarná behányani, s azzal fenyegeti az ördögöt, hogy megégeti a gyermeket, ha vissza nem cseréli; a siker rendszeren teljes. Persze a gyermek e veszedelme a kereszteléssel elmulik. — Néha azonban az ördög az emberbe is belébugyik, s azt onnan sehogy se lehet „megapasztani“, és az ember oly hizásnak ered, hogy megpuffad belé.

A boszorkányok asszony-emberből lesznek s már a boszorkányságra születnek, s megjelennek kutya, disznó, szilindik, vénasszony, fekete kutya, macska, béka, varasbéka, denevér, huszár vagy katona képiben, majd az ember után hengeredő kerék, majd tüzes bendő képiben; ez alakokat a boszorkány három kecskebukázás által veszi fel. Csak egy alak veszedelmes a boszorkánynak; ha t. i. az agár képit veszi fel, a három kecskebukával nem tud addig visszamenni ősi alakjába, míg vért nem eresztenek rajta. Idejük csak 11—12 óráig tart éjjel, éjfél után nincs hatalmuk, akkor meg vannak kötve. Főnapjuk a szombat, akkor mindig veszedelmesek, különösen nyugtalanok, bosszantja őket a vasárnap, mert nekik nem kell ünnep. Ilyenkor a levegőben járnak, bandáznak, zúgnak, muzsikálnak; mulatóhelyükre lefeküdni nem szabad, mert aki ezt teszi, nyomorékságot kap. Mikor kimulatták magukat, azsagra (amivel a sütőkemenczében a szalmát elvarizsálják) ülnek, a keresztútba mennek s ott tanakodnak éjfélig. Így Bágyonban Horvátnéról azt mondják, egész boszorkánybandája volt, hogy ez a harasztosi cserébe gyűlt egybe, hol réztángyérokkal muzsikáltak, de a Szemerében a karókba beleütődtek s akkor szétmentek. Főünnepük azonban azon időköz, mely a magyar és oláh Szt-György napok közé esik, ilyenkor csinálják a legtöbb rosszat s ilyenkor védekeznek ellene a gazdák is legjobban. A boszorkányok ilyenkor azsagra ülve valóságos háborúkat verekesznek végig, aminek persze az ember fizeti meg az árát. A gazdák úgy védekeznek ellenök,

hogy Szt-György napját megelőző estén egresfát tesznek az ajtóbálványokra (Toroczkó), vagy segvakarót (csipkerózsát) tesznek ablakba, ajtóba, (Torda); húzzák a csipkét a kapúba is, ha t. a gazdának borjas tehene van s azt akarja, hogy a boszorkány be ne mehessen. (Kövend.)

A boszorkánynak nagy hatalma van. Be tud jutni a kulcslyukon, a kéményeken s láthatatlanná tudja magát tenni, felül a bika szarvára s onnan rontja meg azt, ha pedig baj fenyegeti, a borzafák alatt lapul meg. A borjazó tehénre különösen veszedelmes, s azért, hogy annak ne ártson, a tehén tőgyére, hátára és az istálló ajtóra fokhagymával keresztet vonnak, vagy pedig fokhagyma koszorúját akasztják az istálló ajtaja fölé. A boszorkány a tehénre azért veszedelmes, mert annak tejtét veszi el, apasztja ki. Ahányszor a tehén teje kiapad, mindig a boszorkánynak tulajdonítják, s hogy ez mily nagy babonakör, mutatja a tejelvívés ellen alkalmazott babonák nagy sokasága, melyet a betegségek rovatában a tej elapadása címén részletesen felsorolok. A boszorkány különben olyan erős, hogy még a kert támaszát is megfeji.

A boszorkány az embert is meg tudja rontani; ha előnt az útban valami levét, aki abba belélép, beteg lesz; ha tojást tesz az útbá, aki ezt felveszi, nyavalát kap; ámbár, ha az illetőnek eszébe jut, hogy ez kuruzslás, az egész nem árt semmit. Ha valakinek az útját akarja eltéríteni, a földbe keresztet ró az ajtó elé, s ha az illető korán reggel, mikor először kilép a házbal, rálép a keresztre, a művelet sikere elmaradhatlan. Ha megharagszik valakire, kilenczféle magot (fuszujkát, borsót stb.) megpárol (de nem felfőz) vízben s azt egy edényben a haragosa háza elé viszi s ott elönti; ha most az illető belélép, ügyet sem vetve a dologra, himlőszerű nyavalják támadják meg. A boszorkányok e műveleteit öntésnek nevezik s ilyen öntés többféle van. Meg szokta kísérteni a szerelmeseket is.

Védekeznek is a boszorkány ellen, ahogy lehet. Ha valakizhez a rossz elmegy, legjobb, ha az illető háromszor ezt kérdezi tőle: „A Krisztus kiszenvédésére kérlek, mit akarsz?” s a rossznak hatalma megtörik. Ha olyan asszony jön a szobába, akiről tudják, hogy ördögös, (ki ne tudná ezt a falúban) az ajtóhoz fordítva állítják a seprőt s akkor a boszorkány nem tud kimenni, ha pedig gombostűt szúrnak a földbe, nem tud felkelni ülőhelyéből. Sokszor meg is akarták fogni a boszorkányt, még pedig azért, hogy megnézzék, nincs-e farka hátul; ilyenkor a boronát beviszik a pajtába, a gazda mögé bújik, s akkor meglátja, mikor megy be a bo-

szorkány az istállóba s persze megrakja jól. Hogy a boszorkánynak farka van, általánosan hiszik. — Másként is meglehet tudni, ki a boszorkány s ki nem az. Ha Szt-György nap előtt az ember kígyót foghat, ezüst garassal vágja le a nyakát, tegyen szájába egy fél fokhagymát, vagy egy cikket, várja meg, míg az kicsírázik, s ha a csíra kissé megnő, tegye a cikát kalapja mellé s akkor a templomban a boszorkányok két szarvval tűnnek fel neki s háttal ülnek, s mikor kimennek a templomból, újjal megfenyegetik árulójukat. Azt mondják, lehet a boszorkányokat a koporsószegezen át nézve is meglátni.

A boszorkányokkal kapcsolatosan kell megemlékeznem a rejtett pénzről. A szegénység ráviszi az embert, hogy a földbe nagy kincseket képzeljen, s a hit megtalálja az utat-módot, a melylyel azokat a rejtett kincseket meg lehet szerezni.

A rejtett pénzt fellehet ismerni, mert a hely hová el van temetve, fellángol. E lángból már megítélik azt is, jó-e az a pénz vagy rossz? Ha jó, a megtaláló baj nélkül kiáshatja, és élvezheti, elköltheti; ha rossz nem szabad hozzá nyulni, mert a ki kiveszi mindenféle nyavalyákba esik. Aki rossz pénzre talál rá s abból költ, nyavalyatörős lesz s még a magyar ember is, hogy meggyógyuljon a szent-mihályfalvi oláh paphoz megy, aki 2—5 frtért miséz neki, amitől a nyavalyatörés elmulik. Az oláh papokba vetett ezen bizalom kétségtelenül annak a nyilt és erőszakos üldözésnek a reakciója, melylyel a református és unitárius papok minden babonaságot mereven kárhoztatnak. A jó pénzről a mit nem őriz a rossz lélek, azt is mondják, hogy minden hét évben fellángol. A lang színe is megmondja, jó-e a pénz, vagy rossz; de ebben nincs egyértelműség a különböző vidékeken. Az Aranyosszéken azt mondják, a jó pénz fehér, a rossz kék lánggal ég. Toroczkón már így mondják: „a lang, ha pénztől származik, veres, de nem éget“.

A rejtett pénz azonban a földben nem őrizetlenül hever. Legegyszerűbb eset az, ha bizonyos nehezen megszerezhető bűvös szerhez van kötve a pénz megtalálása. Így p. o. ha az ember Anna nap táján, mikor a hold teljes, napfelkelte előtt hasoncsúszva vasfüvet keres és talál a Székelykövön, s azzal bekeni a körmét, a körmén az illető átlát a föld méhébe s meglátja a rejtett pénz is. Ugyanezen vasfű arról is híres, hogy aki annak a szárát tenyerébe keresztben behuzza, az minden zárat ki tud nyitni s amit a kezébe vesz, az mind megromlik, végül, ha a füvet marha eszi meg, meghasad tőle. Néha az ember születik oly sajátsággal, hogy

a rejtett pénz helyét megtudja mutatni. Így ha a hetedik gyermeknek tarka a körme, kenjék meg lenmagolajjal, vigyék el este a gyermeket a határba s ahol a gyerek nagyot visít, ott van a jó pénz.

A rejtett pénzt sokszor csak egy átok őrzi, s aki ezt az átkot ellesi, az boldogan élhet a pénzzel. Így egy vadász meglesett az erdőben egy embert, aki a feleségével a pénzt elásta, mikor már elföldelték, a hantján mindketten megtánczoltak, ráganajoztak s így átkozták el: „Valameddig valaki ezt így nem teszi, a pénzt ki ne áshassa.“ A vadász hazament, a feleségével kiment az erdőre, a ganajt ételükbe keverve elfogyaszták, a pénzt körülánczolták s kiásták s élvezték. Toroczkón máig is emlékeznek erre az esetre. Kövenden ezt az esetet jegyeztem fel: Egy ember elásta a pénzét s azt az átkot adta rá, hogy amíg a hantra kilencz testvér vére nem csepeg, addig senki se használhassa. Ezt az embert a menyecske leánya megleste s mikor az öreg meghalt, egy tyúk kilencz csirkéjének vérért vette s a sirra csepegtette, mire a pénzt kivehette s használhatta. A rejtett pénzre való ilyen átokmondás az egész területen ismeretes.

Az olyan pénz, amit a boszorkányok őriznek, már teljesen hasznavehetetlen. A boszorkány a rossz pénzt nem a maga boszorkány vagy vénasszony képiben őrzi, hanem kutya, macska, vagy kotló alakjában, mely utóbbi esetben a pislenyek is vele vannak (= kis csirkék). Az ilyen pénzzel az ember nem élhet s ha vett valaki belőle, megkinozza őt a boszorkány. A toroczkóiak ismernek egy ilyen egyént s ez a „rosszak“ gyötrése alatt mindig megszurkálta magát s „a feleséginek is mindétig sebes volt majd a teste, majd az ábrázatja.“ A rossz pénzt azonban legtöbbször megközelíteni sem lehet, s aki oda akar menni, azt a boszorkányok földhöz verik, s aki mégis erőlködik, azt megbénítják. Ha a rossz pénz mégis birtokába jut valakinek, az beteg és nyomorék lesz, míg vissza nem viszi. Arra a kérdésre, honnan származik a rejtett pénz, legtöbbször azt a feleletet kaptam, hogy azt általában „futásos“ (háborús) időkben tették el s aztán a gazda elhaltával ott feledték.

Minthogy azonban jó pénz is van, a nép hite nem tud abba belenyugodni, hogy ezt is a boszorkányok őrzik s hitében ennek őrizőjeként egy sajátságos lény, a fehér ember, alakult. A fehér ember éjfél után fehér gunyában jár, nem szól az emberhez, őt nem lehet érinteni, ha hozzá nyúl is ember, csak a semmiségbe

nyúl, ha jobb kézzel akarja megfogni, magát üti meg, ha ballal, akkor eltűnik. Aki meglátja a fehér embert, az vegye elő a keszkenőjét, tegye bot végére, nyújtsa oda neki s ő akkor megmutatja, hová van rejtve a jó pénz. A jó pénzzel aztán, ha jó órában veszik ki, szerencsésen élhet az ember.

Nem hallgathatom el azoknak a visszaéléseknek és csalásoknak egy esetét, melyet a rejtett pénz babona körével kapcsolatosan hallottam egészen hiteles helyről. Toroczkón egyszer egy cigányasszony jelent meg s néhány jobb módú gazdát rászedett, hogy ő tudja, hol a rejtett pénz. Az egyik udvarán spirituszt öntött el s így lobogtatta fel a pénzt; ásni kezdtek, néhány a föld közé csempészett huszas vérmes reményeket ébresztett bennök. A cigányasszony ekkor tőlük 20—30 frtnyi összeget kért, kijelentve, hogy ő néhány nap múlva visszatér, addig imádkozik és kuruzsol, s a pénzt is visszahozza. A pénzvágó gazdák a pénzt megadták, s a cigányasszony csakugyan visszatért, a pénzt is visszaadta, de ekkor azzal állt elő, hogy a hány százast mutat ő a föld gyomrának az ő titkos helyén, annyi ezrest fog ő adni a gazdáknak. A gazdák lépre mentek, 200 frtot összeadtak s a cigányasszonyt többé nem látták soha.

Mindenki észrevette már a felhozott példákából is, hogy az egész területen Toroczkón van a rejtett pénznek babonaköre legjobban kifejlődve. Ennek meg van a maga sajátos oka. Toroczkó, míg vasbányászata virágzott, gazdag volt, ennek hanyatlásával gazdagsága is csökkent, lassankint készlete is megapadt s ma kétségbeesetten küzd létéért. Hogy ő keresi legjobban azokat a kincseket, melyekhez hozzá vala szókva, de amelyeket a föld most megtagadott tőle, természetes és könnyen érthető.

A lidércz már a legrosszabb lények közé tartozik. Általánosságban a lidérczet szintén csak boszorkánynak tartják, de leginkább a hazajáró lélekkel hozható kapcsolatba. Gyakran borona és karó képiben szokott megjelenni s szórja maga után a tüzet, s amely ház felett eltűnik, oda megy bé. Ahol megjelenik, az egész helyet megvilágítja. A házba a kürtőn jár be, de olykor a tornáczon is be szokott menni; hogy létezéséről meggyőződjenek, este rostált földdel vagy szitált hamúval behintik a tüszejt és a tornácot s ha abban reggel ludnyomot találnak, tudják, hogy lidércz járt ott. A lidércz férfhoz is, nőhöz is eljár s utjában megállítani nem lehet. Minden faluban megneveztek nekem valakit, akihez a lidércz járt. Egy férfhoz a megholt feleségének a lidércze járt el s a férfi reg-

gel mindig olyan volt, mintha „a falhoz vágta volna.“ Egy leányhoz a megholt szeretője járt el; a leány felkért egy férfit, szabadítsa őt meg a lidércztől; mikor a lidérc egyszer ismét utban volt, a legény vasvilláját lábujja közé szorította s a lidérc nem tudott tovább menni, meg kellett esküdnie, hogy a leányt többé nem bántja, sőt váltságul azt is megígérte, hogy a lányból kiszivott vért kiokádja; e vérnek az a sajátsága van, hogy, ha a legény vele bekeni a gazdája ajtóját, a marha nem mén addig ki a csordába, míg a gazda a legényt ki nem fizeti. Ha a ludnyomból meggyőződtek arról, hogy lidérc jár a házba, ugyis szoktak védekezni ellene, hogy az egész ablakot és ajtót bekenik foghagymával, ettől a lidérc megharagszik, még jobban szikrázik ugyan, de aztán elmegy. A lidérc azért ártalmas az embernek, mert a kedves képében vele hál éjfélig; ettől a szerelmes együttthalástól a nő pár nap alatt lesorvad, a férfi holtra merül ki. A lidérczet az Aranyosszéken a boszorkánynyal, a Kalotaszegen az ördöggel szokták egynek venni.

A túl világi lények közül ismeretesek még az Aranyosszéken a „szép asszonyok“ (tündérek?) akik dudolnak, tánczolnak, mulatnak, repülnek a tordai hasadék előtt, semmi rosszat sem csinálnak, pénzt sem őriznek, s ha ember akad utjukba, azt elküldik, de nem bántják. Vezetőjük a — Garabonciás diák.

Végül az akasztott ember rossz lelke is vissza szokott járni a feleségéhez s kinozza azt, vagyis közösül vele; de ha a sirt, hol az akasztott ember hullája fekszik, kiássák s egy nyársra fokhagyma koszorút fűznek, aztán a nyárssal átszurnak egy zacskót, amiben pemetefű, fokhagyma és tömjén van s ezzel a készlettel a hullát átszurják, a lélek nem jár többé vissza. Mint a Kalotaszegen, itt is meg van a hit, hogy az akasztott ember gúnyadarabja vagy egy-egy testrésze szerencsehozó. Így, ha a lovat gúnyadarabbal dörzsölik, az meghízik; a ki az akasztott ember kis ujját vagy kötélét ellopja, a kereskedelmi pályán szerencsés lesz.

III. Szerelmi kuruzslások.

Az aranyosszéki szerelmi kuruzslások száma ugyan nem nagy, de érdekes és a kalotaszegivel csak itt-ott megegyező. Az a sajátosságos, de a női gyengeségből kimagyarázható tény az Aranyosszéken is megállapítható, hogy szerelmi kuruzslásokat általában csak nők csinálnak, a férfiak igen ritkán.

A leánynak legfontosabb az, hogy megtudja, ki lesz a szere-

tője, az ura. Ezt pedig András-napkor lehet megtudni. E napon a leány egész nap bőjtől, este, mikor levetkeznek, hogy lefeküdjék, négyrét összefogja a keszkenőjét, rátérdel, kilencz miatyánkat mond s lefekszik az ágyba; a párna alá lop egy gatyát, egy bontófésűt, egy darab piritott kenyeret, a tollseprűt és a balcsizmáját; az ágy elejibe tesz egy széket, arra egy tányérba vizet, abba kalánt, kést, villát, s végül az ágy alá rongyban sót. Aztán elalszik, éjfélkor felkél, gyertyát gyújt, a tükörbe néz s meglátja a jövendő férjét. Ha pedig az éjfélt átalussza, hajnalban megálmodja, ki lesz az ura. Aki pedig nem ezt csinálja, az u. a. napon egy szál gyertyával elmegy a keresztútra, ott a gyertyát meggyújtja, egy magával hozott tükörbe bele néz s abba látja meg a szeretőjét.

Ha a leány azt akarja, hogy a legény belészeressen, arra sok minden eszköze van a leánynak. Ha a leány felveszi a legény nyomát, vagy csak megméri egy kis czérnával, a legény nem boldogul nélküle. — Vagy ha ásóval felveszi a legény nyomát, betömi viaszszal, beveti a kemenczébe s azt mondja: „Ugy égjen a te szived értem, ahogy elolvad ez a viasz itten,“ a legény feleségül veszi. — Bűvös szer a fekete tyúk is. Ha a leány a fekete tyúkot a legény utjában elássa, s ha azon a legény először megy át, akkor belészeret a lányba. — Ha a leány a legénynyel fekete tyúkot étet meg, biztos a legény szerelme; ilyenkor mondják azt a már úgyis szerelmes legényre: „megetted a fekete tyúkot.“ — Ha a leány fekete tyúk tojásával vakarót gyúr s megéteti a legénynyel, de úgy, hogy az ne tudja, mit cszik, és ha az ingit fonákul viseli, a legény belészeret. — Ahol a menyecske kikapós, az urával fekete tyúk taréját éteti meg, s akkor az ura se nem lát, se nem hall. — Másik bűvös szer a béka csontja. Ha a leány két hónapig vagy tovább zöld békát tart otthon, aztán megsüti, megeszi, s a béka leghegyesebb csontját beszurja a legény gúnyájába, biztos övé lesz. — Ha a leány a békáról hangyabolyban levágja a húst s a hegyes csontját a legény gúnyájába akasztja, a hatás ugyanaz. — A legény ruhaneműjének ellopásával kapcsolatos kuruzslások ezek: ha a leány a legény gatyáját ellopja vagy ellopítja, de úgy, hogy soha ki ne tudódjék, akkor a legény nem tud tőle elválni. — Ha a leány ellopja a legény ingit vagy kapczáját s kiviszi a temetőbe, ott elássa egy sirba, meztelenül háromszor meghenderikázik rajta s akkor felöltözik, három nap mulva a ruhadarabot visszalopja a legényhez; amint a legény felveszi azt magára, biztos belészeret a lányba. — Az ivarszervekkel kapcsolatos a követ-

kező néhány kuruzslás : Ha a leány hónapszámos ingit kimossa s ennek vizével vakarót csinál s azt a legénnyel megéti, a legény belészeret. — Ha a leány külső szeméremrészeiről leszedi a szórt, megéti, s porát titkon a legény valamely ételébe belékeveri, a legény soha el nem hagyja. — Egyéb szerelmi kuruzslások még ezek : Aki férfikoponyából bort itat a neki kedves leánynyal, az belé szeret, övé lesz. — Ha a leány fecskeszívet vesz a szájába s így megcsókolja a legényt, akkor a legény nem tud szerelmének ellentállani. — Ha a leány a legény kapczájából, ingiből vagy akár-miféle fehérneműjéből egy darabot ellop s azt uj csuporban főzi, a legény okvetlenül megjelenik előtte, bármilyen messzi is van. — Akinek mutatóujjára száll a bolha, vagy akinek a fenéke viszket, az még az nap meglátja a szeretőjét. — Akit a felesége elhagy, az fordítsa ki az ingit, három napig viselje úgy, akkor az asszony haza jön, s ha akkor nem kap vizet, honn marad és hű lesz. — A leány a legény fejéből három hajszálat kilop s ujholdkor a hold felé dobja s azt mondja : „Akkor hagyhasson el, ha ezt a haját úgy teszem a fejébe vissza, amint volt,“ s akkor a legény holtig hű lesz hozzá.

IV. Az újszülöttek babonái.

Ezek után áttérek az újszülöthöz fűzött babonákorra, mely már a terhesség idejével kezdetét veszi. A terhes asszonynak nem szabad a sírba nézni, mert sápadt, halálszín-sárga lesz a gyerek, s ha mégis belenézett, dobjon egy marék földet a sírba, s ha a gyerek mégis sárgaságot kap, menjen ki az anya, mielőtt a gyerek hat hetes lesz, a sírhoz, hozzon onnan 9 követ haza, tegye azt a gyermek feresztő vizébe s akkor elmulik ; nem szabad kutya-hoz, macskához rúgni, mert ebugujás (ebagos) lesz a gyerek, vagyis a szőr annyit nő rajta kifelé, mint befelé, amíg végül megöli a gyereket ; nem szabad megcsodálni a gusás (golyvás) malac-zot, mert akkor a gyerek is gusás lesz. — Az embryo nemére való jóslások ezek : Ha a terhes asszony fara széles, ha ujév reggelén először nőt lát, ha jobb felől érez, ha az arcz felfoltosodik, ha a csecsbimbó megfeketedik ; ha az asszony a kertje árkán sokat szökdösik, ha a szeme körül fekete, ha közösüléskor a férfi szája nyitva volt ; mindezen esetekben az anyának lánya, az ellenkezőkben fia lesz. Ha leány után az anya fiút akar, a lánya köldökét kakással éteti meg.

Ha eljön a szülés ideje s az asszony nem tud szülni, a férje gatyájára állítják; a fájdalom enyhül, ha az asszony a férjét megütheti szülés közben. A szülés után, hogy a gyerek mássát (placenta) az anya könnyebben elvesse, üvegbe fúvatják az asszonyt. A következő időkre az anyának még ezeket a szabályokat kell szem előtt tartania: A hat hetes asszonynak sem a kútból, sem a forrásból meríteni nem szabad, mert nyüves lesz a víz. Az anya az első három nap alatt nem ad semmit a háztól, hogy a tejét el ne vigyék. Ha szoptatós asszony jön a házba, le kell, hogy fejjé az anyát vagy az ágyát, amelyikben az szült, különben annak elviszi a tejét. A férfinak nem szabad leülni a betegágyas nő ágyára, mert a melle megtelik tejjel. Ha bárhol az anya teje megindul, a gyermek, bármily messze is van, megéhezett és sír. Az anya magát a kis gyermek fürdővizibe megmossa, arcát a gyermek pelenkájába törli, hogy az anyafolt elmuljék. — A hat hetes asszonynak nem szabad vízen átlépni, mert a teje elapad, ha mégis át kell mennie, mindkét lábát mártsa vízbe, mert ha csak az egyiket mártja, a másik csecsén bizton elapad a teje.

Következnek a gyerekre vonatkozó jóslások: Holdujság és bikajegyben születő gyermek verckedő és börtönülő, korhely és iszákos lesz. A kettős jegybeli embert mindenki tisztességesnek fogja tartani. A haljegy alatt születő vízben hal meg. Az oroszán alatti mérges természetű, a bakjegy alatti nagyon fehérnépes lesz, a szűzjegy alattinak sok gyereke lesz, a skorpió alatti kárttevő vagy uszolás lesz. Ezeket többnyire a csizióból szedi a nép s hiszi erősen. Péntek és 13-dika nem szerencsés születési nap; a szerda hasonlóképen, ellenben kedd és vasárnap szerencsés születési napok. — Ha a gyerek burkba születik, a burkot elteszik s 7 vagy 13 éves korán túl a gyerekek adják, s ha az magával hordozza, minden válatatában szerencsés lesz. A köldököt is elteszik s ha a gyermek hét éves korában ezt fel tudja oldani, minden kézi mesterséget ügyesen fog végezni. Ha a gyerekek az első hat hét alatt egy szót ejt ki, táltos lesz, hogy kilencz férfi erejével bir. — Ha az újszülöttnek két szeme közt kék erecske látszik, nem lesz hosszúéletű, Ha a gyerek szőrös, erősen szerencsés lesz, vagy gazda lesz. Akinek tenyerében a vízszintes középér rövid, hosszúéletű lesz, akinek hosszú, rövid életű lesz.

Az aranyosszéki anya gyermekét az első időben vagyis a születéstől a keresztelésig nagyon félti. Elsőben is mindenféle hite van arra, hogy a gyereke jövőjét miként biztosítsa. Az első kilencz napon

a gyereket arany vagy ezüst pénzről fűrésztik, hogy bánat ne érje, kiütése ne legyen. A fiú feresztő vizébe czérnán két kis díót eresztenek be, hogy a fiú sérvéses ne legyen, de ezt azért is beléteszik, hogy a fiú heréje nagy ne legyen. Burjánt is tesznek a feresztő vízbe, hogy jószagú legyen. A feredő vizet uj csuporba teszik, hogy a gyerek jól danoljon. A feresztő vizet mindig oda öntik, ahol eső nem éri, hogy a gyereknek jó álma legyen; ezt azonban nem szabad naplemente után kiönteni, mert akkor megváltják a gyermeket. Ha a a szoptatós nő valahonnan fáradtan haza jő, nem adja addig a csecset a gyereknek, míg a talpa alá nem teszi a seprőt („reálépik“), mert különben a gyerek beteg lesz.

Különösen az ördögtől és a hónapszámos asszonytól féltik a gyermeket. Az első hat hétben piros posztót szegeznek a ház küszöbére, hogy a rossz be ne mehessen, meg ha történetesen hónapszámos asszony megy a házhoz, az újszülött ki ne sebesedjék. Magába a bölcsőbe is keresztelésig kis zsákban seprűágot, tömjént, fokhagymát tesznek, hogy az öldög el ne cserélje. Az anya ha elmegy hazulról, seprőt tesz a bölcsőn keresztbe, hogy a gyereket el ne váltsák. A hónapszámos asszonytól azért félnek, mert ha a házba lép, a gyermek varas lesz. Nincs azonban a látogatásnak semmi balkövetkezménye akkor, ha az anya az inge aljával ledörzsöli a gyermeket; vagy ha a tisztulós nő megfogja az újszülött lábát s azt mondja: „én csúf vagyok, te légy szép!“ A gyerek orrát azonban még így sem szabad érinteni, mert piros foltos lesz. Ha aztán a gyermek mégis kisebesedik, varas lesz, fonyasztóval (a disznó ázalékának a szűréséből) s bárányfaggyúval kenik; vagy megfőtt farkasalfalevével kötik be; vagy végül az anya elmegy a malomhoz, vesz a kerékről lehulló vízből, azt hazaviszi, felmelegíti langyosrá, abban a gyermeket megferesztli, a vizet aztán visszaviszi, kiönti s így szól: „amely hamar lefolyik ez a víz, oly hamar gyógyuljon meg a gyermekem.“ Vigyáznak arra is, hogy a hónapszámos asszony éjjel más gyereknek csicset ne adjon, mert a gyerek bélpoklos, az arca veresfoltos lesz. Ha a gyerek ebagos, a feresztőjének a négy szegire apró házporondott szítálnak s attól a szőr eltakarodik, vagy pedig háromszor a kemenczébe vetik, mint az az ördögnél le volt írva. Ha a gyermek sírása a kutya-vonításhoz, vagy macskanyávogáshoz hasonlít, hat hétig azt mondják neki: „phi, számár, phi, számár!“ mire ez a sírás elmarad.

Ha gyenge a gyermek, sietnek a kereszteléssel, hogy az keresztetletlenül el ne haljon. A keresztetletlenül elhaltakat a kertbe

temetik el, hogy, ha már nem volt annyira kivilágosodva, ha már neve sem volt, ne vigyék a vásroson keresztül nappal, mert a határt zápor vagy jég veri el. A kora- vagy halvaszületettet fazékban, a kereszteleetlenül elhaltat ládában temetik el. Az elhajtott gyermek temetési helye hét év múlva fellángol s ezért mondják a gyermekelhajtással gyanúsított asszonyról: „majd kitudódik a bűne, mert fellángol a helye.“ Ez az ártatlan láng.

V. Betegség elleni kuruzslások.

A betegség ellen használt babonák az Aranyosszéken sokkal számosabbak, mint a Kalotaszegen; e gyógyító kuruzslásokat két csoportra osztom, az emberek és az állatok betegségének gyógyítására szánt kuruzslásokra. A részletezés előtt mindössze néhány általános megjegyzést kell tennem. A betegségek gyógyításában három általános eszközt használnak, ezek: a böjtölés, a fogadás és az oláh pap. A betegség ellen sokszor fogadnak bötet, de az ember sokszor nemcsak a saját javára, hanem akkor is bötet fogad, ha a marhája megbetegszik, s nem azért, hogy a baj elmuljék, hanem hogy a jószág vagy ő ujabban meg ne károsodjék. Sokszor oly fogadást tesznek, hogy amíg egy bizonyos személy él, addig tartanak bötet. A fogadások többnyire ételneműekre, kedvencz eledelekre történnek. Így p. o. fogadást tesz a beteg, hogy a vakarót egész életiben nem eszi meg. A legveszedelmesebb gyógyszer az oláh pap, aki a maga vallásával mindenféle nyavalya ellen tud orvosságot; igen szomorú jelenség az, hogy e papokat a magyarság igen nagy számmal keresi fel, kétségtelenül nemcsak hitében teszi ingadozóvá, — pedig Erdély e részeiben a felekezet nemzetiséget jelent, — hanem nemzetiségi érzületét is megtompítja; és ezen oláh papokat — s ez elég különös jelenség, — nem annyira a vegyes lakosságú, mint inkább a tiszta magyar lakosságú falvak magyarjai keresik fel, minek példájául Kövendet említem.

Meglepő és az egészségügyi viszonyokra szükségképen jellemző a hideglelés elleni gyógyszerek nagy sokasága. Legegyszerűbb a paprikás eczet. — Máskor pálinkába 9—9 szem paprikamagot tesznek, s arról isznak. Keverjen össze a hideglelős seprőpálinkát borral, menjen azzal kilenczszer egy salétromos kúthoz (p. o. Tordán a Kis-Hangás), igyék kilenczszer a boros pálinkából s kilenczszer a kút vizéből, azon éjszaka maradjon ébren, s a baja elmulik. Ha

valakit lel a hideg, menjen ki a temetőbe egy új halott sírjához, az úton senkivel se beszéljen; a sírnál szóljon így: „kérek egy lepedőt, mert vendégem érkezett,“ erre vegyen fel a sírról földet, kösse azt rongyba, menjen haza vele, kösse azt zsineggel a nyakába s addig hordja ott, míg a hideg el nem hagyja. Ha ez megtörtént, vigye ugyanugy és ugyanoda vissza a földet, ahonnan és ahogyan hozta s szóljon így: „Visszahoztam a lepedőt, mert a vendégem elment.“ — Elmúlik a hideglelés, ha a beteg hidege napján megfürdik; ha pálinkába oleander levelet tesz s arról iszik; ha egy kanál eczetet és egy kanál pálinkát iszik napjában többször; ha a pálinkába megszáraztott geleszta porát teszi s azt issza meg; ha pálinkával mossák meg a macska seggit s ezt a pálinkát itatják meg a beteggel; ha pálinkába 100 szem paprikát három napig beélesztenek s a beteg azt issza meg; ha a pálinkába útilapú és porcsfű gyökeret élesztenek be s a beteg ezt issza meg; ha három gelesztát betesznek a pálinkába, azt leszűrik, s a betegnek ugy adják be, hogy ne tudja meg, mit iszik; ha megégetik azt az ételt, amitől hideglelést kapott a beteg s azt issza meg az illető pálinkában. — Ha valakinek a gyermekét leli a hideg, az anya éjfélkor levetkezik csoréra, kimegyen a csepegőrc, s ott egymásután háromszor kiáltja. „Hallgassa meg a két fél szomszéd, az én gyermekeket leli a lopó hideg.“ — Hideglelés ellen felírják az ajtó félfára kívülről ezt: „Menj el hideg, István (vagy a hogyan a beteget hívják) nincs itthon.“ — Hideglelés ellen a beteg a mutató ujja körmeit levágja, egy tojásba tővel lyukat fúr, abba bele dűgja a körmöt, a tojást keresztútra viszi, leteszi, ott hagyja s a hideg többé nem rázza. — Hideglelés ellen a beteg kocsmába megy, ráteszi a hordóra a deréksziját, arra zálogba egy fertály bort kér, azt megissza, háromszor kimegy a falúvégre, meg visszajön s a hideg elmarad; akkor aztán a zálogot pénzzel kiváltja. — Akit a hideg lel, keresztútra krajczárt vagy tojást tesz, s aki azt felveszi, arra ragad rá. — Az úgynevezett disznóhideg ellen a beteg a disznóval egy válúból hajába főtt pityókát eszik.

Szemfájásra következő orvoslásokat jegyeztem fel: Ha valakinek a szeme fáj, vagyis vaknap van rá, három reggel háromszor kerülje meg a kutat, s háromszor pökjék belé s akkor a vaknap elmúlik. — Ha az ember a fájós szemet a vizelletivel mossa, attól is meggyógyul. — Az árpacaratás itt is általánosan ismeretes; a versnek a következő két befejezési módját találtam: „Árpa árpa elmúlj a szememről, mert ha el nem mulsz, learatlak, ...meg-

sütlek, a lónak adlak, a ló kiszar, a tyúk elvakar;“ a másik így szól: „...kemenczébe teszlek, megsütlek, megeszlek.“ A Kalotaszegről feljegyzett tagadó forma helyett itt állító alak van használatban. — A szemfájás (hályog) körülményes gyógyításmódja ez: A beteg egy közelállója kutya fehér ganáját, a beteg ganáját, méznek a lépét s nádmézet keverjen össze, a kemenczén szárítsa ki, öllő (örló)-ben vagy mozsárban törje össze, fátyol szitán szitálja meg, tollúval azon a napon, melyen meghályogosodott a rokonja, fujjon a porból a beteg szembe, ismétlje ezt a rá következő két napon. Ha a megvakulás napja, p. o. szombat volt, ismétlje ezt a következő hét péntekjén, a második hét csütörtökén, a harmadik hét szerdáján és így tovább, hét hétig böjtölje ki a beteg ezeket napokat, s ha a hetedik héten, a hetedik böjt napon nem lát, soha sem nyeri többé vissza a szeme világát.

A kit a nyavalya tör, bazsarózsa gyökér főzött levét igya s a gyökérből gyöngyöt készítsen a nyakára; vagy régi emberkoponya porát pálinkába élesztve igya meg; vagy a patkány máját megégetve, porrá törve vízben igya meg, s akkor nem töri többé a nyavalya.

A pokolvarat úgy lehet elmúlasztani, hogy a beteg kilencz czikk fokhagymát vesz elő és egy csuporba földet tesz; ujját a földbe dugja, a fokhagymát pedig a homlokon, arczsonton s a fájós részen át be a földbe dugja, ezt ismétli mind a kilencz czikkel, mind a kilenczet — s a kilenczedikkel a pokolvarat is — betakarja s a földbe eltemeti. A pokolvar lehuzásáért a tordai menyecske tiz krajczárt kap.

Akinek hóttete van, azt holt ember kezivel megdörzsölik; vagy emberi koponyából itatnak vele vizet; vagy végül marhagané levét itatják meg vele; vagy vérehulló-füvel kenik meg (Chelidonium majus). — A szemölcsöt egy hajszállal körülkötik, leszorítják s úgy mulik el.

Akinek tyúkszeme van, szalmagöcsöt vágjon le, tegye azt a tyúkszemen keresztbe, aztán vegye le és ássa el egy keresztútba s mondja ezt a tyúkszeminek: „Akkor lássalak meg, mikor azt a szalmagöcsöt“, s a tyúkszem elmúlik. — Szoktak a tyúkszemre meleg puliszkát is nyomni, aztán a puliszkát a tyúknak vetik oda s a tyúkszem attól is elmúlik.

Főfájás ellen menjen le a beteg a patakhoz, mossa meg a fejét kilenczszer s mondja azt: ami a patakba, legyen a fejembe, ami a fejembe, legyen a patakba“; vagy vegyen a beteg meny-

dörgéskor követ a kezébe s azzal verje a fejét, dobja aztán csukott szemmel messze a követ s mondja ezt: „akkor fájuljon meg a fejem, mikor avval a kövel megütöm“.

Torokfájás ellen keresetlen kutya fehér ganaját szerezze meg a beteg, szárítsa meg, törje össze, cukorral keverje, s borzafacsón fuvassa a torkába. Azt is hasznosnak mondják, ha, akinek a torka fáj, petroleumot iszik.

Akinek a teste fáj, menydörgéskor feküdjék a földre, hengeresse meg magát s akkor abban az évben nem fáj többé a teste.

Ha az ember nyelve kipattan, seb lesz rajta, vagy mint mondják falat szökött rája, ezzel a mondással mulasztják el: „Phi falat költ a nyelvemre, ma költ, holnap költ, ragadjon a papné seggére“.

Fájós fület régi koporsóból kihúzott szeggel kell kivájni vagy a megszáritott rókapulával; vagy pedig a fülfü levit facsarják a fülbe s attól a fülfájás elmúlik.

Ha valaki náthás. akit megölel hátulról, s háromszor a háttára fú, arra ráragad a nátha; vagy menjen el olyan házhoz, a hol három ögyvez asszony van, piselje le a kilincset és elmúlik a nátha.

Ha a gyerek szifogásos (szívbjajos), a bölcsőbe veres posztót tesznek.

Tályogra fecskefészket főznek s a tályogot azzal bekötik; ez azonban csak a baj elején használ.

Kőrisbogár ellen, puszkapor, kőrisbogárpor és kovászból gyúrt golyóval végig kell huzni a testet s a golyót a ház földjébe elásni, s a baj elmúlik.

Lábfájás ellen Szentkereszt-napján, mikor Túrban bucsú volt, napkelte előtt ebszőlő levelét kell nyállal a láb fájós részére ragasztani.

Még a korella (= kolera) ellen is van a népnek gyógyszere. Pálinkába zöld dió haját és két czikk foghagymát éleszt s azt issza.

A tisztaság még az élősdiék ellen is óvszereket talál. Balha ellen márczius elsején a gazdának háromszor csurdén kell megkeverülni a házat s ezt kell kiáltania: „Harmadik szomszédba menjen minden balha.“ Poloska ellen disznóganéval kenik be a házat; a poloskát — a néphit szerint — csak szitával lehet áthozni, s ezért szitát kölcsön kérni nem szabad.

Az állatbetegségek közül különösen a tehén tejének elvesztése és a nyú ellen vannak sokféle orvosságok. A tehén tejének

elvesztése persze a babonás néphitben nem betegség, hanem boszorkányság eredménye, s mindig a családnak vagy a gazdának valami gonosz indulatú ellensége okozza a bajt.

A tehén tejének elvesztése ellen a következő védelkezéseket teszik. Ha a borjutartóban levő sajtot megetetik a tehénnel, akkor nem viszik el a tejét. — Ha félnek attól, hogy a tehén tejt elviszik, a gazda léstyánfüvet tör meg, beéleszti avas hájba, összekeveri emberganéval, megkeni vele a tehén hátagerinczét, csuklóit, a kis körmeit s ha ezt szombaton este teszi, nem kell félnie a tejelvesztéstől. — A tehén szájába, mikor megborjazik, ha nem akarják, hogy a tejét elvigyék, lóganajt adnak, s az asszony az ingit háromszor átdobja rajta visszajáról. — Mikor a tehenet vagy kecskét megfejik, a fejő személy az ujjával belényúl a tejbe, s azzal keresztet von a tehénre vagy kecskére, hogy a tej el ne menjen. — Ha valami gonosz elviszi a tehén tejét, arról ismerik meg, hogy a tehén mindig „pisilik,” mikor fejik; ilyenkor a vizelletét edénybe fogják, négyszer szembe öntik vele a marhát s attól a tejét visszakapja. — Ha a tehén tejét a boszorkány vagy valami gonosz ellenese elvitte, a gazda fekete czondrát vesz elő, meghuzza azt a tehén hátán, farán szarva közt, megforgatja a hasa alatt, kiteszi a csepegésbe vagy a favágóra, s addig üti bottal vagy a fejsze fokával, míg a tolvaj jelentkezik. — Ha a tehén tejt elviszik, csinálnak nagyfűből kenőcsöt, azzal keresztet vonnak a marhára, hátul a csipőjére, a szarvaközire s attól elmarad. — Ha a tehén tejt elviszik, ki kell tenni az ajtóba a fogával a boronát s akkor a borona foga belemegy a tolvajba s még meg is üli. — Ha a tehén teje véres, azt mondják, kígyó csipte meg a csecsit s ilyenkor a kígyó bőrével megfüstölik s jobban lesz.

A nyú elleni orvosságok ezek: Ha a disznó vagy a marha köldöke megnyüvösödik, gazdája felvesz a csepegésből 9 kicsi követ a balkézzelel, míg a jobb kézbe csuprot fog vízzel. Most a követ a disznón átdobja s utána vízzel leönti s így szól: „9 nem 9, (most újból dob egy követ) 8 nem 8, (ismét dob) 7 nem 7 stb. 1 nem 1,” aztán összekulcsolja kezét, miatyánkot mond: ha ezen egész műveletet háromszor ismétli, a jószág meggyógyul. A nyú elmúlik még így is: ha nincs esős idő, este a gazda egy kártya vizet önt a küszöbre, hogy reggelre ott kis sár legyen. Hajnalban, mikor az állat először teszi ki két első lábát a küszöbön által, a gazda két ujjal kitép belőle egy csomó szőrt, azt a sárba mártja, a kapúra belül felragasztja, tővel felfelé, ahogy kitépte. Ha vala-

kinek a marhája megnyűvösödik, elmegy a határba, felvesz két keresetlen követ, azzal lenyomtat egy borzát és azt mondja: „ha harmadnapra meg nem takarodik a marhám, akkor kiszakítlak.“ Ha a disznó megnyűvösödik, a gazda a borzafát elvágja, a megmaradt kocsányát meghasítja s a nyűvös disznó hátgerinczéből egy rántással kitépett szőrt belecsömösztöli s akkor 24 óra alatt vége a nyűnek.

E két betegségen kívül még két gyógyszert jegyeztem fel. Ha a paripának megáll a vizelete, 6—12 pár tetüt tesznek a csö-gibe s attól elmúlik a baj. Mikor a marhának gusája van, minden-nap emberkoponyával és melegített palacsinta sütővel kenetik s attól elmúlik.

A halálra a következő jóslatok ismeretesek: Halált jelent: ha beharangozás vagy templomba-harangozás közben üt az óra; ha a kutya hosszasan vonít az ablak alatt; ha közelben kuvikbagoły szól; ha a szobában valami pattan; ha az ajtó kinyílik „magára“ (= magától). Ha a beteg körme sárga; ha meghalt rokonaival álmodik, halálát jelenti. Ha a gyermek betegsége alatt az anyának a melle megnyillalik, a gyermek halála várható. Ha valaki azt álmodja, hogy a disznó a házhoz dörgölőzik, az halált jelent. Aki foghuzást szgvned álmában, annak rokona hal meg, ha fájt a fog, közeli, ha nem fájt, távoli a rokon. Tavaszkor az első pillangó, ha sárga, halált, ha fehér, betegséget, ha piros, egészséget jelent.¹⁾ Ha a fehérnépnek füsüléskor kimarad egy tincs haja, ha asszony. özvegyen, ha leány, pártában marad. Ha Pál fordul köddel (január 25), ember meghal döggel. Aki Nagy-Pénteken hal meg, csontja soha el nem rothad. Míg az özvegy le nem veszi a gyászruhát, a férje teteme addig el nem porlad. A kereszteleetlenül meghalt gyer-mek a pokolba jut.

VI. Vegyes babonák.

Van ezeken kívül még néhány vegyes tárgyú babona, melye-
ket a felsorolt csoportok egyikébe se lehet osztani ezeket itt mon-
dom el:

Tűz lesz: ha az ember méhvel vagy tiszta buzával álmodik.

¹⁾ Csegezen azonban azt mondják, hogy a tavaszkor látott első pillangó azt jelenti, ha fehér, hogy az illető a nyáron megtetvesedik, ha fekete, megbolhá-sodik. Tordán a piros pillangó sok bolhát, a fehér sok hernyót jelent. A többi falvakban a fent közölt hitet vallják.

Ha a kutya este „orgonál“, tűz lesz ott, amerre a kutya a fejét fordítja. — Ha tűz van a falóban, kenyeret és szitát tesznek fel a házra, hogy a tűz a házhoz ne jöjjön.

A pók általában szerencsét jelent. Ha sok a pók a szőlőben, sok bor lesz. Ha a pók a szőlőben felfelé mászkál, jó bort ígér. Ha kicsi pók mászkál az emberen, közel várható szerencsét jelent.

Vendég jön: ha a macska nyalja magát; ha a szarka csörög; ha a gyerek kifelé mász a ház közepéből.

Vetés idején a kenyeret nem piritják meg, s a férfi nem hál az asszonynyal, hogy ne legyen üszkös a búza. — Hogy a madár ne verje ki a kalászt, menjen a családból egy fehérnép hajnal előtt a mezőre, de senkihez se szóljon, ott a földön vetkezzék mezetenre, hamúval a kezében fussa körül a földjét s szórja kereken hamút. Aztán öltözzék föl, jöjjön vissza, de más úton, ismét ne szóljon senkihez sem. — Ha Szent-György napkor a férfi csurdén megy a temetőbe, s új sírból vesz fél véka földet, s azzal ugyanúgy jár el, mint a nő az előbbi esetben, akkor a madár a kalászt nem veri ki. — Ha a gazda a gabnát addig veti el, míg a nap fel nem jön, meg nem roszdásodik. — Aki borsót vet, félmeztláb napkelte előtt tegye, s akkor borsója meg nem bogarazik. — Ha fekete tyúkkal a szőlőpásztor háromszor megkerüli a hegyet s eltemeti a tyúkot ugyanott, akkor akárki akar lopni, a bejárt vonalon senki sem tud átjutni. — A legelső szántáskor az ekére rakódott földdel behintik a jószágot s akkor a béka nem jár oda.

Ha hosszú útra mégy s cigánynyal találkozol, szerencsés leszel. — Ha a kocsis farkasgégét kaphat, szerencsés lesz, ha akarja, az ellenséges kocsisát helyt meg tudja állítani, s ha a lovait soha se is tisztogatja, mindig tiszták, ha azokat a farkasgégéről itatja. A szemetet naplemente után nem szabad kivinni, mert akkor nem lesz szerencse a háznál. — Ha gyermek poklát teszik a pálinkába, az rövid időn elfogy. — Ha férfi kalapból teszik a tojást a tyúk alá, akkor sok kakas lesz. — Ujesztendő napján sok pénzt kiadni nem szabad, mert akkor az egész évben sok lesz a kiadás. — Holdújságkor a holdnak pénzt kell mutatni s akkor lesz pénz az egész hónapban.

A csirkeúza — hazugok porciója. — Ha a csirke lába fáj, hogy meggyógyuljon, bekötik a szék lábát.

Ezek után immár csak egyről kell megemlékeznünk s ez a világ vége. A Kalotaszegen mindössze ennyit jegyeztem fel: „azt hiszik mindössze, hogy ha rossz lesz az emberiség, akkor tűzeső

fog hullani és az fogja az egész mindenséget elpusztítani.“ Az aranyosszéki ezt rémesebben adja elő: A világ vége előtt negyven esztendővel kutyaugatás nem hallatszik, tél a nyártól nem ismerszik, szivárvány nem lesz, kénköveső esik, s azt fogják mondani az emberek: „hasadj meg föld, keljetek fel holtak, hogy mi menjünk be alája“, olyan veszedelem lesz a földön, s arra kigyúl a föld és elég. Ez a bágyoni hit. A toroczkai hit is elég rémes: a világ végén a hegyek összeolvadnak, a csillagok lehullanak, a vizek visszafolynak, Szent-Mihály arkangyal trombitál, erre a holtak felébrednek, akkor megméri a lelkeket s kiosztják a végítéletet. S minthogy egyszer a világ vége víz volt, természetes, hogy most tűz lesz.

NYOLCZADIK RÉSZ.

Népköltési adatok.

E részben az aranyosszéki, toroczkói és tordai nép folkloreját ilusztrálom annak egyes fejezeteiből vett mutatványokkal; noha némely oly anyagot is közlök e rész keretében, mely szigoruan véve nem tartozik ide. E rész anyaga, mely az Aranyosszékről a legelső közlések közé tartozik, némikép talán arra is szolgálhat, hogy megállapítsák az Aranyossék folklorejának viszonya a többi székelységéhez, mely Kriza, Erdélyi stb. gazdag gyűjtéseiből ismeretes; e feladat megoldása azonban már az én feladatomon — az anyag gyűjtésén — kívül esik. Ezen anyag — a Kriza által gyűjtött s a Nyelvőrben közlött kilencz táncszó kivételével — teljesen a magam gyűjtése; az eredeti kiejtésnek megfelelő phonetikus átírást mellőztem, mert annak sem teljes, sem tökéletes keresztül vitelére nem vagyok képes.

I. Népköltés.

1. Balladák.

1. *Fehér László.*

Fehér László lovat lopott	Kérdem én a te nevedet,
Az fekete halom alatt;	Különben harczom lesz veled!"
Minden nyerget szerszámostól,	„A lovamnak fejr lába,
Kötőféket kantárostól.	A hugomnak Fejr Anna.“
Után mene Göncz városa	„Nem kérdem én a lovadat,
Falustól és hadnagyostól.	Sem a te kurva hugodat,
„Állj meg, állj meg, Fehér László! Csak kérdem én a te neved.“	
Véred itt fog árkot mosni.	„Az én nevem Fejr László.“

Ott megfogák Fejér Lászlót,
 Békisérék Fejérvárra,
 Kemény Farkas udvarára,
 S a sü­tét tömlöczbe zárák.
 És azt mondja Fejér László:
 „Hejh ha tudná Fejér Anna,
 Hogy a bátyja fogva vóna!“
 És megtudá Fejér Anna,
 Hogy a bátyja fogva vóna.
 „Kelj fel kocsis! fogj hat lóra,
 Fekete gyászos hintóba,
 Tégy tálaranyt, tálezüstöt,
 Hogy menjünk el Fejérvárra,
 Kemény Farkas udvarára:
 Az én bátyám ott van fogva.“
 Elmenének Fejérvárra,
 Kemény Farkas udvarára,
 Sü­tét tömlöcz ablakára.
 „Bátyám, bátyám, Fejér László,
 Aluszol-e vagy meghóttál,
 Vagy én rólam gondolkoztál?“
 „Nem aluszom, meg se holtam,
 Csak te rólad gondolkoztam.“
 „Hoztam neki tálaranyat, tál-
 [ezüstöt,
 Hogy megszabadítsalak téged.“
 Ekkor mene Fejér Anna
 Kemény Farkas ajtajára:
 „Hoztam neked tálaranyat, tál-
 [ezüstöt,
 Megváltanám a bátyámat.“
 „Nem kell nekem tálaranyad,
 [tálezüstöd,
 Csak kell nekem a te szüzességed.“
 Ekkor mene Fejér Anna
 Tömlöczajtó ablakára:
 „Bátyám, bátyám, Fejér László,
 Aluszol-e vagy meghóttál,
 Vagy én rólam gondolkoztál?“
 „Nem aluszom, meg se hóttam,

Csak te rólad gondolkoztam.“
 „Nem kell neki tálaranyam,
 [tálezüstöm,
 Csak kell neki az én szüzességem.“
 „Ne add neki, a hunczutnak,
 Az akasztani valónak,
 Mert szüzességed elveszi,
 S bátyádnak fejit véteti.“
 Onnan mene Fejér Anna
 Kemény Farkasnak házába;
 Szüzességét általadja.
 „Nem alhatom, nem nyughatom,
 Mert nagy lánczözörgésit hallom.“
 „Csak aludjál, csak nyugodjál,
 Lovat visznek itatóra,
 Annak zörög a zablója.“
 „Nem alhatom, nem nyughatom,
 Mert puskák lövésit hallom.“
 „Csak aludjál, csak nyugodjál,
 Katonáim masíroznak,
 S azok karddal hadakoznak.“
 Reggel mene Fejér Anna
 Tömlöczajtó ablakára:
 „Bátyám, bátyám, Fejér László,
 Aluszol-e vagy meghóttál,
 Vagy én rólam gondolkoztál?“
 Feleli a tömlöcztartó:
 „Ne itt keresd a bátyádat,
 Zöld erdőbe, sik mezőbe,
 Akasztófa tetejibe.“
 Ekkor mene Fejér Anna
 Kemény Farkas ajtajára:
 „Kemény Farkas, az a nagy úr,
 Kitől a rab nem szabadul.
 Szüzességemet elvette,
 S bátyámnak fejit vétette.
 Nem átkozlak meg erősen!
 Buzád csak egy szem teremjen!
 Az is belől üres legyen!
 Kenyered is kővé váljék!

Mosdóvized vérré váljék! Viz utánad megáradjék!
 Törlőkendőd meggyulladjék! Lovad lába megbotoljék!
 Út előtted felfakadjék! A te nyakad megszakadjék!
(Kövend.)

2. *Bajka Sándor.*

(Töredék.)

Jajj de keskeny, jajj de hosszú ez az út,
 Amelyiken Bajka Sándor megindúlt.
 Bajka Sándor térjél vissza útadról,
 Emlékezzél a te édes anyádról.

Bajka Sándor meg-megindúl, meg-megáll,
 Keresztanyja udvarára besétál,
 „Adjon Isten, édes anyám, jó estét,
 „Adjon Isten, édes fiam, szerencsét.“

„Ne kívánjon keresztanyám szerencsét,
 Még az éjjel kedbe vágom a fejszét“

— — — — —
 — — — — —

Uj-Tordában most faragják azt a fát,
 Amelyikre Bajka Sándort akasztják.
 Gyertek lányok, nézzük meg a halálát,
 Kilencz hóhér hogy vágja el a nyakát.

Fujja a szél fehér ingit gatyáját,
 Összevérzi ránczos szárú csizmáját

— — — — —
 — — — — —

Gyertek lányok temessük el biborba,
 Temessük el egy nefelejts bokorba.

— — — — —
 — — — — —

(A. Szt.-Mihályfalva.)

¹⁾ Bajka Sándor A.-Szt.-Mihályfalván megöltte egy nanóját (keresztanyját), meg a szolgálját s ezért pár év előtt felakasztották; erre indult meg ez a ballada.

3. Szőcs Mária.

Este van, este van, hétre jár az óra,
Minden eladó leány készül a fonóba.
Szegény Szőcs Mária is elindul magába,
Ha az ég felette bé nem borult vala.

Péborult, béborult, be is esteledett,
Szegény Szőcs Márisra homályos este lett.
Elment a fonóba, leüle a padra,
Kihívá egy legény csak egy minutára.

„Liányok, liányok rajtam tanuljatok,
Fonni ne járjatok, guzsajt ne hordjatok,
Mert ha fonni jártok, így leszen sorsotok,
Holnapután öste eláll a szavatok.“

(Harasztos.)

2. Szerelmes dalok.

1.

Kivirágzott a kövendi temető:
Temessenek belé engem legelőbb.
A citrusfa levelestől ágastól — — —
„Kedves rózsám, hogy válunk el egymástól?“

„Rózsám, rózsám úgy válunk meg egymástól,
Mint a fényes csillag ragyogásától.
Amely gyűrűt adtam jegybe, add vissza;
S nálam is a te zsebkendőd szép tiszta.“

Rózsám, rózsám, én azt vissza nem adom,
Mert szorosan áll az ujjamon.

— — — — —
— — — — —

Sir az út előttem, bánkódik az ösveny,
Még az is azt mondja, áldjon meg az Isten,
Áldjon meg az Isten minden jovaival,
Mint a kerti rózsát legszebb nyilottival.
S ahol én elmegyek, sírnak ott a fák is,
Gyenge ágairól hullnak a levelek,
Hulljatok levelek, gyászoljatok engem,
Mert a kedves rózsám, jajj elhagyott engem.

(Kövend).

2.

Búra, búra, búbánatra születtem,
 Nem is édes anyám nevelt fel engem ;
 Mostoha volt, mostoha az világ is,
 Száraz földben elhervad a virág is.

Ha meghalok, tudom, hogy eltemetnek,
 Azt is tudom, hogy könnyen elfelejtenek ;
 A kövendi temetőbe kivisznek,

— — — — —

A siromra ültessenek ibolyát,
 Hűtlen babám hagy sirhassa ki magát.

— — — — —

— — — — —

Édes anyám, pénz van a ked zsebibe,
 Adja ide, hadd markoljak beléje,
 Csináltassak én abból egy koporsót,
 Száz sorjával veressem rá a jajszót.

— — — — —

— — — — —

Sírja ott el a nagy világ magát is,
 Valamennyi kis leány van, mind hamis.

(Kövend.)

3.

Megátkoztam ezt a czudar világot,
 Eltem arany virágára mér hágott :
 Alig virult már elhullott levele,
 Az én szívem búbánattal van tele.

Kedvesem volt minden e nagy világon,
 Szerettem én két ősz, tél, tavasz, nyáron.
 Mindig kértem, el ne hagyjon engemet,
 Mert elveszi örökre jó kedvemet.

Síró csalogány lett az én életem,
 Gyász ruháját adta rám a szerelem ;
 Gyász ruhában fájós szívvel könnyezek,
 Isten tudja, érte mennyit szenvedek.

(Kövend.)

4.

Naptól virít, naptól hervád a rózsa,
 Ha szeretlek, nem tehetek én róla;
 Nem tehetek, nem is teszek, nem bánom,
 Te vagy nekem egyetlen egy virágom.

Mikor mink még jól voltunk ketten régen,
 Elmerülten két szép szemed tükrében;
 Azt gondoltam, menyországot láttam ott,
 Pedig ez a pokol kékes lángja volt.

Haragszom a lányokra miattad,
 Pedig szívem igen nagyon megcsaltad;
 Haragudnám te reád is szertelen,
 Csak ne volna oly nagy úr a szerelem.

5.

Búza közé száll a dalos pacsírta,
 Hogyha magát már odafent kisírta,
 Buzavirág, buzakalász árnyában.
 Reáakad megsíratott párjára.

Én is szállnék, a szívem száll dalolva,
 De szállani, nem szállhatok sehova,
 Nem fogad be, hová szállnom kellene,
 Buzavirág szemű kis lány kebele.

6.

Hüs a berek, patak csereg az alján,
 Gyere ide búslakodó szép kis lány,
 Gyolcs az ingem, fehér galand kötője,
 Édes rózsám, elódozott az öste.

„Gyere ide, kösd meg szépen csokorra,
 Nem kívánom, hidd meg, ingyen csókodra.“
 „Barna legény nem megyek a berekbe,
 Galandcsokrot nem kötök az ingedre.“

7.

Mi az oka, hogy a Tisza befagyott,
 Az én kedves rózsám engem elhagyott;
 Most tudom, hogy mért haragszik ő reám,
 Azt tudja, hogy szebbet talál nálamnál.

Mért vetsz oly mostoha pillanatot rám,
 Látom, hogy nem szeretsz engem igazán,
 Elbujdosom én a világ végére,
 Hogy ne halljam a híredet sohasem.

8.

Kis kertemben kerék dombon egy eperfa vagyon,
 Eperfának hűs árnyában ül az én galambom;
 Eperfának piros eprét a madarak szedik.
 Félek, hogy szép galambomat mások elszeretik.

Bár ne volna oly kitűnő piros az eperszem,
 Galambomon nem kapna annyi sóvárgó szem;
 Eperfának piros eprét a madarak szedik,
 Félek, hogy a galambomat mások elszeretik.

(4—9. Kövend.)

9.

Bú életem, bánat napom,
 Fekete gyász alatt lakom,
 Fekete gyász, fehér öröm,
 Bánat énnekem, nem örm.

Iskolába nem járhattam,
 Olvasni nem tanulhattam,
 Olvasni nem tanulhattam,
 De szemedből kiolvastam:
 Hogy szívedbe' bánat vagyon.

(A.-Szt-Mihályfalva.)

10.

Haragszik a rózsám anyja,
 Hogy engem szeret a lánya;
 Ha haragszik, tegyen róla,
 Verjen békót lábaira,
 Pányvázza ki a mályvára,
 Violaszín pántlikára,
 Ott is én leszek a párja. (A.-Szt-Mihályfalva.)

11.

Ne haragudj rózsám azér',
 Mér' a szám a tiédhez ér;
 Mert akik egymást szeretik,
 Azok közt gyakran megcsik.

(A.-Szt-Mihályfalva.)

12.

„Édes anyám, keszkenőm
 Elvette a szeretőm,
 „Hadd el lányom, add oda,
 Én is úgy adtam oda
 Tizenhat esztendő kis lány koromba.“
 (A.-Szt-Mihályfalva.)

13.

Nincs édesebb e tárkányi szöllőnél,
 Nincs szebb kis lány az én szép szeretőmnél;
 Kék a szeme, szemöldöke fekete,
 Édes anyja be kedvemre nevelte.
 Rá se vetem a szememet hiába,
 Csókot rakok két piros orcájára.
 (Harasztos.)

14.

Három hete, hogy a vízben halásztam,
 Sűrű könytől egy csepp vizet sem láttam.
 Kifogom a kedves rózsám kendőjét,
 Rányomtatom zöld selyemmel a nevét.
 (Harasztos,)

3. Katona dalok.

1.

1. Áldja meg az Isten Derecske városát,
 De verje meg, verje meg az előljáróját;
 Nem vétettem soha Torda városának,
 S mégis a rózsámat gyalogosnak irta.
2. Barna babám sorsot huzott, feketét,
 Nagy levélre fel is irták a nevét,
 Bent is maradt, felöltözött huszárnak,
 Hej be szép volt, be illő volt kapitánynak.
3. Azon kérem a test nemes (?) vármegyét,
 Hallgassa meg egy árvalány kérését;
 Nincsen apám, nincsen anyám gyámolom,
 Csak egy legény egész élti vagyonom.
4. Barna babám nem katonának való,
 Genge legény, megrúgja a szilaj ló;
 Itthon penig éldegelnénk lassankint,
 Elvenne ő s megélnénk mi naponkint.

2.

Én már kékinges huszár leszek,
 Rozmaringot a csákomra nem teszek,
 Mert elmenék és egy huszárt találék,
 S kérdém tőle: „mi hír vagyon keteknél?”
 „Verje meg a három Isten Görgeit,
 Mért adta el a szép magyar nemzetit.
 S ha Görgei igaz hitű lett volna,
 Most a magyar német rabja nem volna.“
 „Honnan jössz te oly leverten, bús pajtás,
 Egyik szemed mért sir jobban, mint a más?
 Arczodon mért látszodnak oly bánatok,
 Mintha elmúlt volna az te világod?”
 „Világosról hoztam ez nagy bánatot,
 Hol hazánkknak nagy és mély sirt ásatott.
 Roppant volt ott a temetés, nagyszerű,
 Százezrénél több volt ott a keserű.
 Még talán az Isten is sirt maga is,
 Hogy a földön nem maradt egy magyar is.
 Sirok pajtás, sirni fogok örökre,
 Még élni hágy a jó Isten kegyelme.“

3.

Adsza kezed, te szép legény!
 Ne járj gyalog, mint a szegény;
 Huszár nyargal szép paripán,
 Szürkén, fakón, akár tarkán;
 Érzi hogy él, nem nyomorog,
 Tánczra perdül, nem tántorog.
 Hasogatja az egeket,
 S haladja az fellegeket,
 S égő az felekezetje,
 Égben siró túlzejhete (?)

4.

Hej te Kossuth kolléga,
 Be nehéz a taliga!
 Félre vágja az partókját,
 S úgy taszítja a taligát.

5.

Megcsordult kalapom, pallérozott kardom,
 Véletlenül esett az katonaságom.

S ha a toronytető kalamárius lenne,
 Tenger habos vize mind tentává lenne,
 Az kerek ég alja mind papiros lenne,
 Fűszáll a mezőben mind pennaszál lenne,
 A csillag az égen írődeák lenne,
 Katona-életem sora oly mostoha,
 Az én panaszimat fel nem irnák soha.

6.

Anyám, anyám, édes anyám,
 Hozza ki a fehér gunyám,
 Hogy menjek el hosszú útra,
 Kiről vissza se várj soha.

7

Komor felettem az ég,
 Elhagyott a reménység;
 Katonaságom nem bánom,
 Csak a rózsámat sajnálom.

8.

Gyere pajtás katonának,
 Hagyj békét a fuszujkának;
 Adsza kezéd, te szép legény,
 Ne járj gyalog, mint a szegény.

9.

Töltik az erdei utat,
 Viszik a magyar fiúkat,
 Viszik viszik szegényeket,
 Szegény magyar legényeket. —
 „Állj meg rózsám, kérdjelek meg;
 Ha elvisznek, hol kaplak meg?“
 „Galiczia közepibe,
 Két kaszárnya van építve,
 Kettő közül az egyikbe,
 Kettő közül a szebbikbe.“
 (A.-Szt.-Mihályfalva.)

4. Tréfás versek.

1.

Betekintek ide én a csárdába,
 Ott iszik az öreg Isten bujába,
 Az angyalok a kancsókat üritik,
 Jézus Krisztus a hazáért küzködik. (Kövend).

2.

Meg is házasodtam, feleségem sincsen,
 S a gyermek is meglett, s édes anyja sincsen ;
 Megkék keresztelni, hát még papunk sincsen,
 Híni kéne komát, hát még jóemberünk sincsen,
 Megszámálom a pénzem, hát még egy krajczárom sincsen,
 A pinczéből bort ké' felhozni, hát egy lecsepp sincsen.
 Ilyen a szegény ember.

(Kövend).

3.

Én még ma olyan pinczébe bémászok,
 Hol a negyvenesek alatt nyög az ászok,
 Addig iszom, míg a fogam mind kiázik,
 S a szőlő mag a gyomromban kicsirázik :
 Aztán ott végzem el az én életemet,
 Ott hagyom el a bort az én kedvesemet.
 Ha meghalok, temessenek piros borba
 Fektessenek a hagy hordókkal egy sorba,
 Irják aztán egy táblára, „be jó a bor,
 Ezernyolczszáznyolczvanötben a palaczkból.“
 Akasszák azt a koporsóm elejére,
 Hajdani jó torkom emlékezetére.
 Hadd lássák, hogy halálomban is hű voltam
 Ahhoz, kinek egész éltemben hódoltam.
 Ültessenek a fejemhez szőlőfákat,
 S csináljanak bőremből nyomózsákat.

(Kövend).

4.

Vinum de Mészkö,
 Űsse meg a ménykö !
 Vinum de Bágyon,
 Meginnni nem bánom !
 Vinum de Keresed
 Pinczédbe rejtse.

(Mészkö).

5.

Meggyes utcán oda fel,
 Van egy kis lány, nem kél fel,
 Vizet innék. vize nincs,
 Vizért küldeni senki sincs.
 Míg az anyja vizért járt,

A pap fia hozzájárt.
 „Édes lányom, ki járt itt?
 Ki pipája maradt itt?“
 „Édes anyám egy legény
 Bokrétaért jött szegény.“
 „Hát a bárkát mi lelte,
 Hogy úgy el van bergelve?“
 „Czicza foga egeret,
 Játszott vele egeret.“
 Míg az egét megdölglett,
 A kicsi pap oda lett.

(Harasztos).

5. Táncszók.

<p>1.
Vékony deszkakerítés,
Jaj be karcsú teremtés!</p>	<p>8.
Ha még egyszer legény lennék,
Meválasztanám, kit vennék!</p>
<p>2.
Szerettelek sok ideig,
Keddtől fogva szerdáig!</p>	<p>9.
Icczu te, fekete,
Más is ember, nemcsak te!</p>
<p>3.
Egyenes vagy, mint a nád,
Hozzám szabott volt apád!</p>	<p>10.
Szeretnélek, de nem mérek,
Szeretőd van, attól félek,
Attól se sokat rettegek,
Csak anyád szájától félek!</p>
<p>4.
Gyere rózsám tánczolni,
Mert különben hurczolni
Foglak.</p>	<p>11.
Volt szeretőm tizenhárom,
Tíz elhagyott, maradt három,
Kettő elhagy, marad még egy,
Azt az egyet én csalom meg.</p>
<p>5.
Ne nézz rózsám a szemembe,
Meghalok szégyeletembe.
Reám néztél, kaczagtál,
S nálam nélkül maradtál!</p>	<p>12.
„Aludj babám, aludjál,
Ha már engem megcsaltál.“
„Te csaltál meg, nem én téged,
A jó Isten úgy áldjon meg!“</p>
<p>6.
Megúntam már hozzád járni,
Sáros utczádat tapotni.</p>	<p>13.
Ha te tudnád, a mit én,
Ki rózsája vagyok én?</p>
<p>7.
Én szerettem egy kis barnát,
S mással éli a világát,
Hejj!</p>	

14. Debreczeni kis kalapom de drága,
Nem köszön az minden leánynak
hiába!
Adj egy csókot écczakára,
Meggyün kis kalapom ára —
Icczuczu!
15. Hajahajahajahap
Jobb a papné, mint a pap,
Mert a papné szorongat,
Míg a pap csak pirongat.
16. Úgy tánczolnak Bágyonban,
Mint a csizma lábomban;
Úgy tánczolnak Csegezben,
Mint a pénz a zsebemben;
Úgy tánczolnak Kövendén,
Mint a szita a szegen;
Úgy tánczolnak Várfalván,
Mint a balha a szoknyán.
(Várfalva.)
17. Hopp, csupp, cserepczik,
Aki beteg, nem eszik. (Várfalva.)
18. Az én rózsám olyan forma,
Mintha bihajborjú volna!
(F.-Szt-Mihályfalva.)
19. Szép asszonynak szép a lánya,
Kacsaringós a szoknyája.
(A.-Szt-Mihályfalva.)
20. Jajj Istenem, jajj niindétig,
Fáj a szívem örökétig!
(A.-Szt-Mihályfalva.)
21. A kercsedi legények
Málévágók, szegények.
(Nyr. IV. 427.) (Kriza.)
22. Ez a leány olyan leány,
Maga jár a legény után;
Meg se esküdt még senkivel,
Nézd csak, mégis kontyot visel.
(Kriza.)
23. Úgy meg vagyok búval rakva,
Mint a csitkó kantározva.
(Kriza.)
24. Ne nézz olyan horgasan,
Száradj meg a fogasan.
(Kriza.)
25. A bágyoni legények,
Bocskorosak szegények;
Egyszer-másszor megesik,
Az utcztát is megseprik.
(Kriza.)
26. Üssed, üssed karikára,
Hogy hallják ki az utczára.
(Kriza.)
27. A sínfalvi leányoknak
Nincsen, hogy mit szítáljanak.
(Kriza.)
28. A kövendi nádas berek,
Ott terem az ügyes gyerek!
Karc sú, magas, mint a nádszál,
Hajlik, mint a rozmariuszál.
(Kriza.)
29. Házasodik a lapát,
Veszi a szirkáló fát!
Habitty hutty!
Ne tégy úgy!
(22—29. Nyr. IV. 237.) (Kriza.)

6. Találos kérdések.

Az ökör mért fekszik le? (Mert nem ülhet segre, mint a kutya).

A templomot s mellette a kerítést mért csinálták? (Pénzért).

Melyik tó a legszomorúbb? (A virrasztó).

A házat mér meszelik meg? (Mert nem márthatják a mészbe).

Melyik bot a legnehezebb? (A koldusbot).

Melyik fát ismerik a vakok is? (A tréfát).

Mikor lát a vak? (Mikor álmodást lát).

A világot átaléri, mégis egy tyúk átallépi. Mi a? (Kerékvágás).

Úton-útfelen üstöket borongatnak, mi a? (Patkányturás).

Ha felveszik sir, ha leteszik hallgat, mi a? (Láncz).

Ha feldobják fehér, ha leteszik sárga, ma a? (Tojás).

Sem ajtaja, sem ablaka, mégis négyen laknak benne, mi a? (Dió).

Véren megyen, vért viszen, magában egy csepp sincsen; lába négy, körme pedig huszonnégy, mi a? (Lóhátas ember).

Ha tesznek hozzá, fogy, ha vesznek belőle, nő. Mi a? (A kert juka).

Melyik tóba lehet legtöbbet ülni? (A virrasztóba).

Egy félszarmaszálhoz mi hasonlít legjobban? (A másik fele).

A kenyér mikor fél? (Mikor ketté vágják).

Háromszász papnak hány szeme van? (Hat).

Aki ma szapul, mikor *mos*? (Az üst).

Künn is szőrös, beun is szőrösre teszik. Mi a? (Fej és sapka).

Kiment a ház az ablakon, benn maradt a gazdasszony. Mi a? (A hálóban maradt hal).

Mi nélkül nem lehet meg sem az ember, sem a világ? (Neve nélkül).

Miért irt Szent-Pál a korinthusiaknak levelet? (Mert nem ment oda).

Aki veszi, nem használja, aki használja, nem tudja. (Koporsó).

Három almát vett a pap feleségestől s a mester lányostól, hány jutott egynek? (Egynek egy jutott, mert a pap felesége a mester lánya volt).

Vagyok annyi, amennyi vagyok, anyám két annyi, mint én, apám nagyobb anyámnál 5 évvel, hárman vagyunk együtt százesztendősek. Ki hány éves? ($19+38+43=100$).

Van egy dolog, amit ha az ember meg nem tesz, meglesz magától, csakhogy később. (Mosdás után megszárad, ha meg nem törölközik).

Hús termi a helit, föld termi a bőrit. Mi a? (Párna).

Egy jukon megyen be, hármon jó ki, mikor mind a hármon kijött akkor van benne. Mi a? (Ing).

Hosszú veres, lyukat keres, mi a? (Giliszta).

Magasabb a toronynál, vékonyabb a nádszálnál. Mi a? (Eső).

7. M e s é k.

1. *Halász Pista.*

Halász Pistának volt egy felesége, egy lova és egy kutyája. Halász Pista fogott egyszer egy aranyhalat; az aranyhal kérte eressze vissza, ha visszaereszti, sok halat fog fogni. Ugy is volt. De egyszer megint kifogta az aranyhalat s most már nem akarta visszaereszteni; erre a hal arra kérte, ha már hazaviszi, vágja őt nyolcz darabra, két darabot adjon a feleségének, kettőt a lónak, kettőt a kutyának, kettőt dobjon ki az ablakon. Halász Pista meg is tette s az asszonynak nemsokára két szép gyereke lett, a ló megcsikózott, a kutya megkölykezett, s az udvarban két arany kard nőtt. A két gyerek egy nap alatt annyit nőtt, mint más egy év alatt.

Egyszer az egyik elment, hogy lát-e még olyan pár embert, mint a minők ők; a város végéről visszatért azonban, hogy jegyet adjon testvérinek; beszúrta a kést a gerendába s azt mondta, ha onnan vér cseppen, akkor ő meghalt s akkor őt keresse. Aztán lóra ült s a kutyával elindult s elment egy nagy városba, ami fekete gyászba volt húzva.

A városban egy öregasszonyhoz ment s attól megtudta, hogy a városban csak egy kút van, s azt egy 6, egy 12 s egy 24 fejű sárkány őrzi s ezeknek minden évben három leányt kell adni, s most éppen a király három leányán van a sor. A legény aztán megtudja, hol s mikor viszi el a sárkány a leányt s ott megjelent; elhozták nemsokára a királylányt hintón, de a legény levágja a sárkányt s elteszi a körmit. A királykisasszony hitta a legényt, hogy menjen vele a várba, de ő nem akarta azt elfogadni. Második nap ez ismétlődött a 12 fejű sárkánnyal meg a középső leánnyal. Harmadik nap a legény búcsút vett az öregasszonytól s a városban egy csizmadiához szállt. Megkérte a mestert, kerítsen neki egy fehérnépet, akivel mulathat; a csizmadia hozott is egyet s annak a legény megmondta, hogy csak egyék-igyék, de ha az előtte levő tányér megtelik vízzel, akkor eressze ki a kutyát és lovat. Az asszony azonban elaludt a nagy evés-ivásban. A legény

elment a 24 fejű sárkány elejébe; a legkisebb királylány már ott volt és sírt, hogy a két nénje megmenekedett s most neki kell elpusztulni. A legény vigasztalta, de jött a sárkány s rájok förmedt: „Ki, mi vagy? elpusztították két testvéremet, halál fia vagytok!” A harcz megkezdődött s a baj már nagy lett, mert ha levágta a sárkány egy fejét, kettő nőtt helyébe. Szerencsére az otthon maradt fehérnép tányérából már a víz is kifolyt s a palló tele lett, még az asszony topánkájába is bément, mire az asszony felserkent, kieresztette a rugdalózó kutyát és lovat, akik a gazdájuk segítségére siettek. A legény azt mondta nekik: „Édes kutyám, amíg vágom a sárkány fejét, kapd be, harapd össze s dobd a lónak, hadd tapodja az össze újra. Így levágta a legény a sárkány 24 fejét eltette 24 körmét s a leány megszabadult. A királykisasszony megint hívta a legényt a várba, de az nem akart jutalmat s csak egy aranygyűrűt fogadott el a király leánytól.

A királyleány, amint egyedül ment haza, találkozott egy kádárral, aki csodálkozott, hogy a leány életben van. A leány elmondta, hogyan szabadult meg. Erre a kádár rátámadt a leányra s megeskette őt, hogy mindenkinek azt mondja, hogy a sárkányt ő, a kádár ölte meg. Arra a királyleány és a kádár visszamentek a megölt sárkányhoz, a kádár hordóba rakta a sárkány 24 fejét s hazamentek a rezidenciába, ahol őket megéljeneztek. A király erre a legkisebb lányt a kádárnak adta, nagy lakomát csapott, ami 9 napig tartott s meghívták rá mindenfelől a szegény embereket.

Meghallotta ezt a legény is, czédulát irt, hogy adjanak neki is élést, azt a kutya hátára tette, s megmondta a kutyának, hogy nyomja meg a nagyobb királykisasszony lábát. Ugyis lett, a királykisasszony erre megparancsolta rakják meg a kosarat s lessék meg, hová mén a kutya. Másodnap ez ismétlődött a középső leánynyal, de egyik sem tudta meg, hová megy a kutya. Harmadnapra a kis lány rögtön megismerte a kutyát, mert a kutya csak az ő megmentésénél volt jelen, megrakatta kosarát s megmondta, ha meg nem tudják, hová megy a kutya, fejöket veszi a szolgálknak. Egy kis konyhaleány felhágott lajtorján a konyha tetejére, s onnan meglátta, hová ment a tátos kutya. Erre a királyleány levelet íratott atyjával a csizmadiához, hogy az annál levő utazó jöjjön az udvarába. A legény erre felnyergelte lovát, a kutyájával bément a rezidenciába s ott szívesen látták. A legény megkérdezi minő ünnepet ülnek itt; a kádár elmondja: hogy a sárkányt megölte s ezért a királylányt kapta feleségül. A legény kőrdi: „milyen lehet

a sárkány körme?“ A kádár azt feleli, ő nem tudja, mert csak a fejít hozta el a sárkánynak. Erre a legény előveszi a körmekeket s elmondja, hogy a sárkányt ő ölte meg; a király leány is felszökik, igazat ad a legénynek, elmondja a kádár turpisságát. Erre négygyé vágták a kádárt, négy lóra kötözték s azok úgy elhordták, hogy egy ponczika se maradt belőle. A legény elvette a királykisasszonyt s volt nagy dinom-dánom.

A király veje egyszer a feleségével sétálni ment s ekkor megláttak egy szép rezidenciát; a felesége elmondta, hogy az is a királyé volt, de attól a sárkányok anyja, a vasorrú bába elvette; a feleség nem akarta oda az urát elereszteni, de az titkon csak elment. Átment egy üres házban egy másikba, aminek a közepén kék láng égett. A király veje a láng mellé ült, mikor valaki kívülről bekiált: „Jajj, de fázom!“ A legény behívja, de az nem mer a kutya miatt; erre a külső személy egy sinórt dob be, mit a legény ráurkol a kutyára. Erre a külső személy is be mer jönni; hát ő volt az maga, a vasorrú bába. Meg is ölte a legényt, meg a lovát is, meg a kutyát is s mindhármat bétemette egy gödörbe, a lovat alul, a kutyát reá, a legényt a tetejébe.

Halász Pistáéknál akkor a késből vér cseppent. A legény, Halász Pista másik fia, felkötötte a kardot, lóra ült, magához vette a kutyáját s keresni ment a testvérét. Az isten épen a király városába vezette, ahol a rezidencia kapujánál a szolgálok mostak. A legény annyira hasonlított a király vejéhez, hogy a szolgálok azt hitték, ő az, s szóltak az asszonynak. Az asszony kiszaladt, kérdőre fogta az urát, hol maradt el három napig. A testvér nyomot keresett s nem árulta el, hogy ő nem a férje, hanem csak a férje testvére, s mintha ő volna a férj, bement a rezidenciába, evett a nővel s délután sétáltak a kertben. Egyszer csak meglátja a másik rezidenciát s megkérdi, mi az? „Hát nem emlékszel rá, mondja a feleség, a multkor elmondtam, hogy azt a vasorrú bába vette el az apámtól.“ Este lett, le is feküdtek, de a testvér maguk közé tette a kardot s fogadást tett, hogy három écczaka a nővel hál, de nem csinálnak semmit.

Reggel aztán a testvér lóra ült s kardjával és a kutyával bement a rezidenciába; a vasorrú bába neki is urkot ad a kutya számára, de a testvér az urkon felismeri a testvére kutyájának arany szőrét s úgy urkolja meg a kutyát, hogy, ha az esetleg rángatóznék, az urok kinyiljék. Bejön a vasorrú bába, a legényt meg akarja ölni, de a kutya kiszabadul, neki mennek mindaketten

a vasorrú bábának, aztán mégis megkegyelmeznek az életének, mert a bába megigéri, hogy feltámasztja a legény testvérét, lovát, kutyáját. A bába egy kenőcsöt ad a legénynek, s megmondja neki, hol van a testvére eltemetve, azt kiássa, testvérét, a kutyát s a lovat békeni a kenőcsössel s attól azok csakugyan életre támadnak. Akkor ketten megölik a bábát, megperzselik borsószalmán s eltemetik.

A király veje örömmel mondta el testvérének, hogy ő sárkányokat ölt, sőt szép feleséget is kapott. A testvére erre azt mondja: „Tudom, hogy vitézségedért feleséget kaptál, mert az éjjel veled háltam.“ A király veje erre oly dühbe jött, hogy rögtön megölte az őt életre hozó testvérét s eltemette kutyástól lovastól oda, ahová ő volt temetve.

A király veje azután haza ment, a felesége mit sem tudott a dologról; este lefeküdtek, de az ura nem tette közéjük a kardot. Az asszony azonban figyelmeztette a három écczakai fogadásra. A férj persze rögtön belátta a testvére ártatlanságát, s hogy, ha az a feleségével hált is, a testvéri hűséget meg nem szegte. Reggel a király veje visszament a rezidenciába, feltámasztotta a testvérét, bocsánatot kért tőle s aztán mindketten hazatértek. Megálltak a királyleány előtt s azt mondták neki, ha meg nem ismeri, ki közülök az igazi férj, akkor mindketten úgy elmennek, hogy őket senki se találja meg. — Erre az egyik vén szakácsnő titkon egy vérrel telt hólyagöt adott az asszonynak, aki azt titkon a hóna alá tette, s a két férfi előtt, mintha szíven szúrná magát, kést döfött belé. Persze az igazi férj rémülten rohant oda, s mondta neki, hogy ne ölje meg magát, ő az igazi férj; az asszony nevetett, hiszen semmi baja sem volt. Akkor aztán mind bementek, ettek-ittak, ma is élnek, tojásbéjba kerekedtek, a vízen leereszkedtek s még holnap délben nálunk lesznek ebédre.

(Kövend, ifj. Papp Áron tollba mondása után.)

2. Béla kisasszony.

Egy aranyosszéki királynak volt egy leánya, Béla kisasszony, a király reá hagyta egész földjét, de meghagyta neki, hogy két neve legyen: Etelka, meg Béla kisasszony, legyen két köntöse is, egy férfi, meg egy nő. Béla kisasszony az apja halála után a várfalvi hegyen várat épített s oda menekült a tatárok elől.

A váron kívül az erdőben egy székely góbé, Petur őrizte a turmát, melylyel itatni a vár aljában levő kúthoz járt. Ide szokott

járni Béla kisasszony is, de Etelka képében. Etelka és Petur összismerkedtek s megszerették egymást. Etelka egy nap azt mondta Peturnak: „Rosz hírt hozok néked Petur, mert a néném Béla k. a. holnap betölteti a kútat“. Petur erre eladta juhait s bement Béla k. a.-hoz szolgálni. Béla k. a. észrevette Peturt, aki benne nem ismerte fel Etelkát, hozzá ment, megverte a vállát s kérdé: „Mi baj?“ Petur elmondja, hogy szolgálni akar. „No hát töltsed be holnap a kútat az erdőben.“ Petur másnap hozzá fogott, száz emberrel dolgozott rajta, de a forrás csak kiűtött, hol itt, hol ott. Béla k. a. kinevette s megmondta neki, hogy azt oltatlan mészszel és kovács szénnel kell beforasztani. Petur akkor hamar elvégezte s csak 10 ember kellett hozzá.

A tatárok azonban mindig jobban szoríták Béla k. a.-t. Petur elhatározta, hogy segítséget kér Zuzótól, akié a toroczkó-szent-györgyi vár volt. Peturt a várban lepedőbe burkolták, leeresztették kötélén az Aranyosba a többi halottak közé. A háromorrú kán, akinek egy szemét az orra lyukán keresztül Béla k. a. lőtte ki, kiszedte a folyóból a halottakat s így Peturt is. Peturnak szeget veretett a körme alá, s parazsat tétetett a tenyerébe; mikor látta, hogy igazán nem él, megnézte még az Irinka leánynyal, aki olyan szép volt, hogy Petur, ha igazán meg nem halt, feléled tőle. Petur azonban nem árulta el magát. Erre a kán ismét visszadobatta az Aranyosba, de Petur kiuszott a partra s Toroczkó-Szent-Györgyre ment Zuzóhoz segélyért. Zuzó a segélyt csak úgy ígérte meg, ha Béla k. a. az ő felesége lesz. Petur ezt is megígérte neki. Így aztán Béla k. a.-t kiszabadították.

Béla k. a., hogy Petur ígérését beváltsa, felszólította Zuzót, hogy gyűjtsön násznépet; hát Zuzó csupa nőruhába öltözött legénynyel jött ide. Béla kisasszony ezeket mind egy zöld kert mögé záratta s ott addig éhezettette őket Zuzóval együtt, míg csak Zuzó a kalapját fel nem dobta Béla k. a.-nak, aki azt rögtön fejére nyomta. S mert „a kalap az asszony fején volt,“ Zuzót Béla k. a. elkergette s Peturt akarta férjül. Peturnak a szíve csak Etelka után fáj, s csak mikor Béla k. a. az Etelka ruhájában jött elő, akkor lettek egymáséi.

(A néphit szerint maig is látszik az Aranyosban annak a kútnak három láncszeme, amelyikkel a vizet fel huzzták a folyóból a várba.

(Bágyon.)

3. A rossz fonóleányból lett királyné.

E mese az Aranyosszéken (Kövend és Harasztos) teljesen azon formájában ismeretes, amint azt Kriza feljegyezte a „Vadrózsák“ 411. lapján IV. szám alatt. Az összes különbség az, hogy az Aranyosszéken a királyfi helyett gróf szerepel, hogy a kicsi ember hossza egy sing, szakálla három sing s hogy a 412. lapon közölt ezen vers:

Az én nevem Táncki Vargaluska
Feleségem lesz jó fonó Zsuzska

helyett ezt modják:

Az én nevem Táncki Táncki Martaluska,
Az enyém lesz szép leány, jó fonó Zsuzska.
Egyébként az egész mese szakról-szakra azonos.

(Harasztos.)

4. Miért üldözik a szarkát?

Volt egyszer egy szegény asszonynak három fia. Elindultak mindhárman szolgálatot keresni. Amint mentek, mendégéltek, találkoztak egy szarkával, aki megfogadta őket 300 frtért úgy, hogy egy napból állott az esztendő. A szarka az egyiknek mind azt mondta „az az igazság“, a másiknak „fél-sajtért“, a harmadiknak: „mű hármán.“ Az esztendő után a fiúk mindent elfeledtek, csak ezen a nyelven tudtak beszélni. Akkor haza mentek s az útnál leültek, hogy ebédeljének, hát ott egy ember meg volt halva. Ekkor jött egy uraság arra s kérdezte: „miért öltétek meg ezt az embert?“ „Az az igazság!“ mondta az első. Jön egy másik utas s kérdi tőlük: „Miért öltétek meg ezt az embert?“ „Fél-sajtért“, felelte a második. Jön egy harmadik utas s kérdezi őket: „Kik ölték meg ezt az embert?“ — „Mű hármán!“ feleli a harmadik. A faluban híre futamodott, hogy a fiúk embert öltek, el is fogták őket s bevitték a tömlöczbe. Egy idő elteltével azonban a fiúk a raboktól másféle nyelven is megtanultak beszélni, mint csak a szarkáén, s akkor felkéreztek a törvényhez, ott elmondták, mire tanította őket a szarka; a bírák elbocsátották őket. Mai napig is azért üldözik a szarkát.

(F. Szent-Mihályfalva.)

8. Bolond mese.

Elmenék a kertbe, felhágtam a dinnyefára s ráztam az ugor-kát, odajön a gazda, kérdi, mér ásod a pityókát, hiszen nem te ültetted a tormát, s előveszen egy káposztatorzsát s úgy elveri a

hátam, hogy szinte kiczeg-koczog a balta foka. Én is elmenék, megnyergelem a barnát, felülök a sárgára, s menek, mendegélek, egy nagy városnál elsütétedem, kiponyvázom a nyeret, fejem alá teszem a kantárt s üluszom. Egyszer felserkenek, hát egy nagy víz van körülöttem, kapok a zsebembe egy diót, ketté vágom, felét teszem hajónak, felét övedzőnek, menek, mendegélek, tanálok egy cigányt, taszit egy taliga sült halat, bemászék a kürtön, megkeverém a gombodát, hát rotyog a káposzta s úgy ellakám tőrös derével, hogy még most is mind kortyog a szilvaczibre a hasamba.

(Hasonlót l. Nyelvőr III. k. 280. l. Debreczenből Vozáry feljegyzésében, továbbá Nyelvőr V. k. 87—88. l. Bakony vidékéről Fischer Ignác feljegyzésében stb.)

II. Nevek.

1. Kereszt nevek.

A keresztnevek gyűjtésénél hazánkban eddig úgy jártak el, hogy megkérdezték néhány falubelítől, mely nevek fordulnak elő a leggyakrabban. A megkérdezett egyén aztán mondott néhány keresztnevet, természetesen a saját gyermekei vagy a rokonsága neveit, s ezeket feljegyezték. E módszert nagyon is bizonytalannak találtam s helyette a statisztikai módszer alkalmazását kíséreltem meg. E célból a keresztelési egyházi anyakönyvekből kijegyeztem, hogy az utolsó 22 év alatt mely névre hány újszülöttet kereszteltek el s ezekből alkottam meg a feleletet a leggyakrabban használt keresztnevek kérdésére. A táblázat azon berendezése, hogy külön tünteti fel a mondott 22 év első és külön a második felében alkalmazott keresztneveket, megmutatja egyes nevek pusztulását és forgalomba jöttét. E táblázatok egy példáját szükségesnek tartom itt közleni a módszer feltüntetése céljából, s ez az eredetiből csak annyiban tér el, hogy számokkal jelzem azt, ami az eredetiben vonalazással (az esetek jelzésére) van megjelölve.

Aranyos-Polyán

	Férfi keresztnevek			Női keresztnevek			
	1870—'80	'81—'91	'70—'91.	'70—'80	'81—'91	'70—'91.	
János	11	13	24	Ágnes	12	13	25
Károly	8	6	14	Zsuzsi	5	2	7
Márton	4	—	4	Ilona	7	14	21
Sándor	12	10	22	Rákhel	5	3	8
József	16	23	39	Trézsi	6	2	8

Mihály	4	14	18	Anna	6	12	18
Samú	2	5	7	Katalin	7	14	21
Albert	4	3	7	Cecilia	1	—	1
Lajos	3	2	5	Berta	3	1	4
Brunszvig	1	—	1	Róza	16	13	29
Dénes	2	—	2	Juli	5	9	14
Ignác	1	—	1	Zsófi	1	1	2
György	4	15	19	Irma	1	—	1
Nándor	2	—	—	Borbála	2	9	11
Ferencz	3	5	8	Mária	3	5	8
Miklós	5	12	17	Klára	2	5	7
Zsigmond	2	4	6	Ida	1	3	4
László	2	1	3	Vera	1	—	1
Gergely	1	4	5	Eleonora	1	—	1
Pál	1	4	5	Ester	1	10	11
András	2	1	3	Lidia	1	—	1
Ödön	1	—	1	Éva	1	1	2
István	1	3	4	Laura	1	2	3
Balázs	1	1	2	Lina	1	1	2
Gyula	1	4	5	Lujza	—	9	9
Zoltán	—	1	1	Etelka	—	2	2
Kálmán	—	2	2	Zéfi	—	4	4
Mózes	—	3	3	Amália	—	1	1
Benjamin	—	3	3	Elvira	—	1	1
Árpád	—	2	2	Rébi	—	3	3
Béla	—	2	2	Nina	—	1	1
Ádám	—	1	1	Vilma	—	3	3
Jenő	—	1	1	Lilla	—	1	1
Péter	—	1	1	Aranka	—	1	1
Zoltán	—	2	2	Beta (Elisabet)	—	2	2
Ákos	—	1	1	Erzsi	—	1	1
Lőrincz	—	1	1	Lenke	—	1	1
Dani	—	1	1				

Ebből már most megállapíthatjuk, hogy József és Róza a leggyakrabban használt keresztnév, hogy mely női és férfi keresztnévek újabb keletűek, hogy ezek közül melyik hódított nagy tért (ez esetben csak a Lujza név), mely nevek pusztultak el (ez esetben ezek közül csak a Mártonnak van némi jelentősége), hogy mely nevek használata emelkedett, s melyeké apadt meg stb.

E táblázatok alapján az egyes falvakra a leggyakrabban használt keresztnéveket így állapítom meg.

Várfalva : Ferencz (33), Mózes (24), József (20), István (20), Sándor (19), András (18), Balázs (17), János (15); — Anna (57), Ágnes (40), Juli (33), Klára (26), Róza (24), Kati (22), Zsuzsi (18), Ilona (17).

Aranyos-Rákos : Ferencz (28), Mózes (19), Sándor (18), István (14), Lajos (14), Dénes (13), András (10); — Anna (37), Jula (26), Róza (26), Kati (25), Klára (24), Ágnes (13), Ilona (13), Eszter (13).

Sínfalva : János (18), András (14), Pál (12), Mózes (12), József (11), Miklós (10), Ferencz (10), Zsigmond (10); — Anna (29), Krisztina (16), Róza (16), Ágnes (13), Ester (11), Giza (10), Zsuzsa (10).

A.-és F.-Szent-Mihályfalva : Miklós (46), András (39), Ferencz (31), János (30), Sándor (28), József (27), Mózes (14), Mihály (14); Róza (29), Kata (26), Ágnes (25), Ilona (21), Anna (18), Juli (14).

Harasztos : Ferencz (35), József (22), János (21), Sándor (18), Miklós (17), András (14), Gábor (12), Pál (12), István (10); — Anna (42), Juli (37), Rákhel (23), Zsuzsa (21), Lujza (18), Ester (15), Rebeka (11), Róza (11), Róza (11), Ilona (11).

Székely-Kocsárd : Ferencz (28), István (21), József (15), János (14), Sándor (13), Károly (11), Samú (11); — Klára (24), Róza (18), Ester (14), Anna (13), Kati (12), Juli (11), Ilona (10).

Felvincz : János (30), József (29), István (25), Ferencz (19), Sándor (17), Pál (17), Lajos (10), György (10); — Róza (29), Juli (28), Anna (25), Mari (24), Klára (24), Kati (19), Sára (17), Ilona (15).

Mészkö : Mózes (12), Miklós (11), János (10), József (9), Zsigmond (8), Mihály (8); — Róza (30), Zsuzsa (21), Anna (12), Ester (10), Ágnes (8).

Csegez ; Lőrincz (11) Ferencz (10), Mózes (8), István (5), Pál (6); Juli (20), Anna (15), Kati (15), Klára (13), Zsuzsa (6).

Torockzó-Szent-György : József (53), János (49), Miklós (35), István (28), Ferencz (16), Albert (12), Mihály (11), András (11); — Anna (75), Kati (47), Ilona (38), Judit (38), Zsuzsa (37), Boricza (28), Róza (2). (Ily nagy az ugrás!)

Kercsed : János (38), Sándor (32), József (31), Miklós (30), Ferencz (28), István (20), Mihály (20), Márton (20), Samú (13); — Anna (39), Juli (37), Ágnes (32), Róza (27), Kata (27), Klára (18), Mari (17), Rákhel (15), Ilona (14).

Bágyon : József (12), János (10), Márton (10), Balázs (9), Mihály (9), Pál (8); — Anna (21), Zsuzsa (18), Borbála (14), Róza (12), Klára (10), Krisztina (9).

Mint érdekes tényt jegyzem ide, hogy u. a. falúban mindig kevesebb női név van forgalomban, mint férfi név; ebből természetesen az következik, hogy u. a. női nevek aztán u. a. falúban sokkal gyakoribbak, mint ugyanazon férfi nevek, melynek világos példája Bágyon. Érdekes azon jelenség, melyet T.-Szt. Györgyön észlelünk; itt mindössze 6 női név van nagy használatban, ami női név ezenkívül él, az mind csak egyszer vagy kétszer fordul elő.

Itt kell felemlitenem azt a sajátságos módot, melyvel egy soktagú család egyes tagjait szokták megkülönböztetni. Így p. o. Várfalván az ősrégi Pálffy család oly nagy, hogy az egyes családtagok megnevezésénél az apa vagy ős kereszt-, mellék-, vagy gúnynevének első betűjét szurják a vezeték- és keresztnév közé. Így Pálffy A(ntal) János, Pálffy B(éni) János, Pálffy D(ániel) Simon, Pálffy E(va) Máté, Pálffy F(arkas) András, Pálffy G(abis) Péter, Pálffy H(ídi) Imre, Pálffy I(zsák) Mózes, Pálffy J(ani) Péter, Pálffy K(anczarista) Lőrincz, Pálffy K(uti) Mózes, Pálffy Kr(istóf) Mózes, Pálffy L(askás) Lőrincz, Pálffy V(iga) János stb., stb.

Némely esetet jegyezhetek fel a vezeték nevek megváltozására, mely esetekben a ragadvány név marad meg és az eredeti családnév elpusztul. Így Kereki Mihály fiát Miska Jánosnak, unokáját már Miska Mártonnak hívják, Kereki József fiát pedig Józsi János. Kerekes Jóskó apja mester volt, s ma már őt csak a Mester Joskó néven ismerik.

2. Gúnynevek.

A gúnynevek az erdélyi falvakat erősen jellemzik. Mindegyik falút csufolja a szomszédja valamiről s ezek nem ritkán igen érdekesek. Ilyen gúnyjelzők a következők: Bőború Bágyon, Málérágó Kercsed, Nagykalácsos Harasztos, Téfeles Poján, Kopacz Vincz, Nagyhajú Lóna, Laskás Kocsárd. A toroczkóit tupának mondják. A csegezi — a puiszkát tegezi. Ha Bágyont és Kövendet hasonlítják össze, akkor a *bágyoni bicskos, kövendi kaczos*. Várfalván jegyeztem fel ezt a kis szólamot is:

Bágyoni Bottyán
Nyugszik a botján.
Isteni marhatokány!
Ostoba turi mokány!

A személyekre szóló gúnynevek általános elterjedésűek. Jó jellemzi ezek keletkezését, hogy a legsajátosabbak a legszenvedélyesebb falvakban születnek; híresek a bágyoni és kövendi gúny-

nevek, ezeket igazán az indulat szüli; Kercsedben gúnyneveket nem igen használnak, mert aki használ, „hamar kap pofat;“ Csegezben, hol az aranyosszéki falvak közül a legszelidebb magyarság él, a gúnynevek is felette ritkák. Az alábbiakban közlöm a gúny⁴ nevek egy jegyzékét, mindenik név mellé írva a helység rövidített nevét is, ahonnan azt feljegyeztem.

Báró Bn. Becze Tó. Berna Tó. Betyár Tó. Bezzeg Tó. Bigucz Tó. Bigyi Mkő. Bihaj Bn. Biluska Kvd. Bodor Vfa, Bojgó Kvd. Bolha Kvd. Bordás Hs. Borz Kvd. Bőr Tó. Budai Kvd. Budurí Tó. Buha Bn. Buj Bn. Bukátyás Mfa. Bukó Bn. Bumbus Kvd. Burgya Sfa. Butuk Vfa. Csalóka Bn. Csampuj Tó. Csára Vfa. Csebres Kvd. Csicsó Bn. Csiki Vfa. Csikó Sfa. Csimasz Kvd. Csirkeláb Tó. Csirnyász. Csiszlik Vfa, Tó. Csódé Bn. Csonka Bn. Csontorga Hs. Csóré Bn. Csótán Kvd. Csotrika Mfa. Csótrikó Mfa. Csuniga Kcsd. Csupor Bn. Czimó Kvd. Czipós Kcsd. Czódé Kvd. Czódi Kvd. Czupar Kvd. Dándi¹⁾ Sfa. Darabocska Mfa. Deréki Fv. Dóbi. Vfa Drótos Vfa. Égés Bn. Fakó Mfa. Firnájsz Vfa. Firták Mfa. Fityinka Hs, Bn. Focses Vfa. Fükker Tó. Füles Vfa. Gabogya Mfa. Gezzi Kvd, Tó. Gógya Kvd. Gyenge Kvd. Gyomros Tó. Gyuri Tó. Gyükér Hs. Habara Tó. Hatala Vfa. Here. Bn. Hideg Tó. Horgas Bn. Horpocz Kvd. Istók Tó. Kadét Kvd. Kanczarista Vfa. Katona Tó. Kenderfaakú Kvd. Kirpács Mfa. Kocza Kvd. Kolbász Kvd. Kondor Tó. Kontrektus Kcsd. Koplác²⁾ Vfa, Kvd. Kopocz Kvd. Kormos Bn. Kosicza Tó. Kossuth Vfa. Kozák Bn. Kőműves Tó. Krakka Bn. Krecsun Mfa. Krokodil Mfa. Kukujo Kvd. Kurucz Vfa. Kürtes Vfa. Kuti Bn. Laskás Vfa. Lében Bn. Lenárd Kvd. Lepoczki Vfa. Limbries Kcsd. Lisztes Fv. Löllő Mkő. Lóri Fvez. Lópárja³⁾ Kvd. Lugleves Bn. Mácsuj Tó. Madrigán Mkő. Malomutzai Fv. Melegágy Bn, Hs. Menyhárt Bn. Micza Vfa. Migyi Mkő. Mikucz Kvd. Mucza Bn. Muszáj Kcsd. Muszka Tó. Nangó Kvd. Nyálas Kvd. Pakulár Vfa. Pándor Kvd. Pánkó Bn. Perő Kvd. Peták Fcz. Pili Vfa. Pini Kvd. Pista Tó. Pitton Kvd. Pipidó Kvd. Platán Kvd. Pléhes Kcsd. Poczok Bn. Pöröj Tó Prikulics Kvd. Primesgyia Kvd. Puczis Hs. Pupu Kvd. Purécsa A.-R. Putyi Mkő. Putypuruty Mkő. Reba Fv. Révész Kvd. Rigó Bn. Róka Bn, Mfa. Rostás Bn. Rövidlátó Kvd. Sarjú Kvd. Sarti Kvd.

¹⁾ A közkeletű angol dandy-ból.

²⁾ Gyöngytyúk hangutánzása.

³⁾ A hunczut asszony neve.

Sédel Kvd. Sik Vfa. Sola Tó. Sós Kvd. Suj Vfa. Surgyé Kvd. Suté Bn. Szálka Kvd. Szeg Tó. Szegszárdi Tó. Székej Fv. Szentember Mfa. Szilágyi Tó. Talpas Mkő. Tantalló Mfa. Térdigpök Tó. Tesnádi Kvd. Tollas Kcsd. Tót Kvd. Török Tó. Trecsán Mfa. Trecsár Bn. Trinka Vfa. Trosnya Kvd. Tunnel Hs. Tüzlangja Bn. Tyityó Kvd. Ujgazda Tó. Üstös Bn. Vak Kvd. Vaskó Bn. Viga Kvd. Vonya Kvd. Zöld Vfa. Zsiros Bn.

3. Marhanevek.

Baksi A.-R. Bodor A.-R., Sfa, Tó. Bojtor Kvd. Bojtos, Tó, Mfa. Botor Kvd. Csákó A.-R. Csendes Sfa, Mfa, Tó. Csinos Sfa, Mfa, Kvd, Tó. Darú, A.-R., Tó, Kvd. Dotyicza Mfa. Ficzkó Kvd, Sfa, Tó, Mfa, A.-R. Gyöngyes Mfa. Jámbor Kcsd, Bn, Tó, A.-R. Sfa, Mfa. Kajla A.-R. Kondor A.-R., Kcsd, Tó. Kormos A.-R. Lombos Tó. Miska Kvd. Tó. Mozsár, Tó, A.-R. Sfa, Kvd, Mfa. Pajkos Mfa, Kcsd, Tó, Kvd. Piros Tó. Rendes Kvd, Kcsd, Bn, Mfa, Tó, A.-R. Riska Kvd. Sárga Tó. Sugár Tó. Szilaj Tó, A.-R. Szőke Kvd, A.-R., Bn, Tó. Virág, Kvd, A.-R. Sfa, Tó, Bn, Mfa. Zsoján Mfa.

4. Lónevek.

Barna Kcsd. Betyár Tó. Bitang Tó. Csillag Tó, Kvd, A.-R. Mfa. Csinos Tó, A.-R. Fakó A.-R. Fáni Kvd, Tó. Fecske Kvd, Tó. Ficzkó Tó. Forgó Kvd. Gyémánt Kvd. Holló Mfa. Juno Mfa. Jusztí A.-R. Kedves Sfa, Kvd. Lila Tó, Kvd. Linka Sfa. Lizi Mfa. Mirza Mfa. Miska Tó. Náni Kvd. Nyalka Mfa. Pali Kvd. Pista Tó. Pukner Mfa. Remény Mfa. Rígács A.-R. Sárga Tó, A.-R. Szellő Mfa. Szikra Kvd. Szürke A.-R., Kcsd. Tündér Kvd, Mfa, Sfa. Verse Tó. Vidám tó.

5. Kutyanek.

Balan A.-R. Bátor Tó. Bunda A.-R. Burkus Mfa. Bürök Tó. Csiger A.-R. Csirkész Sfa. Csiszli Mfa. Czipra Tó. Czirmos A.-R. Dráva Mfa. Dudás Tó. Duna Kvd, Mfa, A.-R. Fogdmeg A.-R. Forlits. A.-R. Gulyi¹⁾ Tó. Gyöngyös Tó. Hektor Tó. Jager Tó. Kormos Kvd. A.-R. Látlak Mfa. Libancs Sfa. Lizi Tó. Mérget Tó, Sfa A.-R. Mitvisz Mfa, Sfa. Muszaj Tó, Sfa. Muszka Kvd. Nuszbaum Kcsd.²⁾ Pifi Sfa. Pityiri Tó. Plajbász Kvd, Mfa. Pokrócz Kvd.

¹⁾ Egy itt volt zsidóról.

²⁾ Gulyi = Kurtafarkú.

Rikkancs A.-R. Száva Mfa. Tisza Kvd, Mfa, A.-R. Tolvaj Mfa. Trombás Tó. Vezér Kvd. Vígáz Tó. Vitéz Tó.

6. Macskanevek.

Bíri Kvd. Bojti Mfa. Czili Tó. Czinus Kvd. Lila Sfa. Mánczi Kvd. Matók Kvd. Miczi Mfa. Milus Sfa. Mimi Mfa. Mipi Sfa. Mokus Mfa. Piczus Kvd, A.-R. Pizkos Kvd. Zsuzsi Kvd.

7. Bivalynevek.

Boriska Sfa. Juczi Kvd. Kati Kvd. Klári Kvd. Mányi Mfa. Marisko Kvd, Mfa. Mundra Kvd. Pendzsi Kcsd. Rozsi Kvd, Mfa. Vilma Mfa. Zsófi Kvd. Zsuzsi Mfa, Kcsd, Sfa.

8. Kecskenevek.

Bábi Sfa, Mfa. Nácsi Sfa, Bn. Piroska Sfa, Kvd. Szürke Sfa, Kcsd.

III. Gyermekjátékok.

1. Sánti kuczi.

Játszák 2—4-en kövel. Először egy bottal a földre egy négyszögletes várat csinálnak, azt hat kockára osztják (néha négyes, nyolczas, sőt tizes várat is rajzolnak) s aztán keresnek egy lapos követ: a sántikuczit. Ezt most bedobják a számok sorrendjében először az 1. kockába az

A pontból. Most a fiú utána megy féllábon s a lába hegyével kilöki a követ abba az irányba amelyből jött. Ezt ismétli a számok sorrendjében. A várra (a négyszögeke telvlasztó

9	8	7
4	5	6
3	2	1
10	11	12

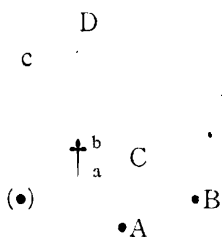
⊙A

vonalakra) vagy a sántikuczira rátapatni (rátaposni) nem szabad, aki teszi annak az egész játékot újra kell kezdeni. Ha aztán így eljutott a 6. számú négyszögig, akkor szabad neki addig nyugodni, míg tizet olvas, aztán visszamegy a 7—11. úton s ezt ismétli annyiszor, ahányszor a dologra „ráállt“ (fogadott). Amelyik fiú előbb készen van a magáéval, az hozzá fog a másikéhoz s ha azzal is elkészül, akkor „megbutukulja“ a másikat. Ez abból áll, hogy a győztes befogja a legyőzött szemét, s vezeti össze vissza; a legyő-

zött kezében van a kő, azt ott köteles elejteni, ahol azt a győző parancsolja; a győző azonban a legyőzöttet még azután is vezeti jó darabig becsukott szemmel, végre leveszi kezét a legyőzött szeméről, s az addig keresi a követ, míg meg nem találja.

2. Pópikázás (oláhul purécsázás).

Játszák mindig párosan négy — hat — nyolczan botokkal s egy kicsi fával, a purécsával. 20—30 bot kell hozzá. Fele a fiúknak „kint“ (A. B.), fele „bent“ (C. D.) van. Aki bent van, az kezdí a játékot; rendszeren a gyengébbé az elsőség. Lefektetik az állítófát (rendszeren egy lécz) s végire állítják a kis purécsát, megcsinálják a földbe a játszóok száma szerint a lyukakat s azt kővel megjelölik. Hat játszónál három, négynél kettő kell. Most A, aki bent van, a maga lyukától a botot ráhajítva igyekszik a purécsát beütni. Ha ez sikerül neki, ki szalad a garmada bothoz (c) s felkap annyit, amennyit bir s ezzel visszaszalad helyére. Ezalatt D a purécsa után fut megkapja és visszadobja a maga pártfelének C-nek; ha C ezt a purécsát A vagy B lyukába tudja tenni, még mielőtt A visszaér vagy akár B is (akinek, ha A pártfele leüti a purécsát, szintén szabad botért kifutni), akkor A és B kint lesznek, C és D ellenben bekerülnek. Ha ez a purécsát állító C-nek nem sikerül, akkor A tovább játszik a botjaival. Ha aztán a botja elfogy anélkül, hogy újból leütné a purécsát, B cseréli fel; de mielőtt B oda futna, A belé köp a saját lyukába, ami azt jelenti, hogy a purécsát addig oda betenni nem szabad, amíg társa oda nem megy. A köpéskor azt mondja: „Pücsik a jukamba.“

3. Enege.

Négyen vagy akárhányan játszhatják. Körbe állanak, és egy elmondja e mondókát: „Enege, tenege, téken, táken, ókesz, mókesz, kende, káfeszt, siolám, biolám, csuzé, buzé, bak !“ (vagy így: Ekete, bekete, czukuta, bukuta, ábel, fábel, leomnu, lesz, ercz, percz, Pilatus, mosina, ursz!) Minden szó egy fiúra jut. Akire a bak vagy ursz, jut, annak a többi után kell futni s valamennyit megfogni. Aki egyszer meg van fogva, az már segít a baknak a többi megfogásában.

4. Buvósdí.

Egyik vállalkozó elfordul, neki bujlik a falnak s hangosan ezt mondja: „Toko-toko, nyám-nyám, Egyet szólok, kettőt szólok, harmadikra megindulok, szibid-szabad?“ Ezalatt a többi, ki csűrbe, ki máshová elbúvik, s ha ezek kiáltják, hogy szabad, a toko megyen keresni a többit. Akit először megtalál, az lesz a toko.

5. Bakfitty.

Egy neki támaszkodik a falnak, a másik a hátára ugrik, lo-vaglólásban ráül, ezt teszi a második, a harmadik stb. Akí nem tud felszökni, az kerül alól.

6. Falhoz közelítő.

Egy bizonyos távolságból gombot dob mindegyik a falhoz, amelyiké a falhoz legközelebb esik, az viszi el valamennyi gombot.

7. Araszos.

Egy bizonyos távolságból mindegyik gombot dob a falhoz, s amelyik gombja a másikhoz az araszt csak egyszer is eltalálja, elviszi valamennyi kidobott gombot.

8. Hüvelykes.

Ugyanaz, mint az araszos, csakhogy a kivánt távolság egy hüvelyk.

9. Lyukbavető.

Vágnak a földbe lyukat s abba kell a gombot beledobni bizonyos távolságból. Ha nem talál bele, hanem p. o. közel jár a lyukhoz, azt mondja: „állók!“ ami azt jelenti, hogy a gombját nem veszi fel, nem dob újra, amit megtenni háromszor van joga. Akí a lyukba először beledob (a bedobásnak tisztának kell lenni, vagyis a gombnak nem szabad más, a lyuk szélén fekvő gombot érinteni) az felveszi az összes gombot a lyuk felé ugyanazon távolságból valamennyi gombot ismét kidobja, aztán a melyik a lyukba belé nem esett, azt a mutató ujja körmivel belefillelti (belefricskázza) a gödörbe: amit bele tud fillenteni az az övé, amit nem tud, azt a többi fillenti rendre be. Mindenik gombot csak egyszer szabad megfillenteni.

10. Bicsokkal való játszás.

A könyökös bicskát beállítja a deszkába, s megkérdi a másiktól: „hányra állsz?“ Az megmondja 100—500-ra. Akkor a felállított kés nyele alá illeszti a jobb mutató ujját s úgy dobja a kést

ki, hogy az a levegőben megforogva a deszkába újból bevágódik s megáll. Ha a kés nem áll meg, a játékot a másik folytatja. Ahogy megáll a kés a szerint számít; ha a nyél és deszka közt nincs hézag, akkor: 50, ha a hézag egy ujjnyi: 100, két ujjnyi 200, három ujjnyi: 300, stb. fel ötszázig. Ha a kés hátára esve áll meg az 25-t számít.

11. Peggyesezés.

Ezt a peggyessel — a bárány hátulsó lábának forgójából kikerülő csonttal — játsszák. A fogadás történik annyira, a mennyire a játsszó akarja tiztől a száz millióig. A játék sora ez: Három peggyest letesz a fiu a földre, leül hozzá, s aztán jobb kézzel egyet feldob, dobás közben egyet felvesz, de azért utánna a repülő elsőt is elkapja a levegőben; ezt ismétli a harmadikkal is aztán mindhárom a tenyérben lévén, azokat újból leteszi a földre. — Most egyet feldob, közben kettőt felvesz s hozzákapja a repülőt is. — Ezután mindháromat kezében tartva, egyet feldob, közben a másikkal a földre teszi, s a repülőt elkapja. — Majd a tenyért kifeszítve, szétszítja rajta a három peggyest s egy dobással valamennyit ugyanazon keze fejére dobja. Ez a bevezetés, eddig számolás nincs, mert aki ezeket sem tudja, az nem játszhatik tovább. Csak ezek után jönnek a milliók, melyek úgy készülnek hogy a kézfejről két vagy három peggyest feldob s esés közben u. a. kézzel bizonyos fogásokkal és sorrendben elkapja. — 10 millió akkor van, mikor a kézfejről feldobott két peggyes közül a hátsót (testfelőlit) felülről, az elsőt alulról fogja el; — 20 millió, mikor mindkettőt felső fogással; 30 millió, mikor a két hátulsót alsó, az elsőt felső fogással; 40 millió épen megfordítottja a 10 milliónak; 60 millió akkor van, mikor az első peggyest felső fogással, a hátsót alsóval kapja el; 80 millió, mikor a hátulsót jobbra kapva, az elsőt balra kapva oldal fogással fogja el; 500 milliónál hármatot dob fel, a két hátulsót külön egymásután felső fogással s az elsőt alsóval fogja el; 1000 millió, mikor mindháromat felső fogással egymásután kapja el. 1 millió, mikor egy peggyest felső fogással a könyökéről kap el. A vesztest megbutukolják. Vesztes az, aki a megmondott számot nem hozza össze. Most a vesztes tenyerét a földre fektetve, kiteríti mind az öt újját, mindegyik újj végére tesz egy peggyest a következő nevekkel: a hüvelyké a bot, a mutatóé kapa, a középső gerye, gyűrűs újjé csipő, kis újjé simító. Most a győző a hüvelyk peggyesét feldobja a levegőbe, a kőr epülése alatt háromszor megüti a vesztes kezefejét; ezt háromszor ismétli; ugyanigy jár

el a többi újjak peggyesével, csakhogy a mutatóujjnál az ütéshez ujjait kapamódra szoritja össze, a középujjnál gereblye szerűen karmol, a gyűrűs ujjnál csip, a simitónál simítja. Ha a győző ezeket elhibázza, a vesztes csinálhatja végig vele mindezt.

IV. Nyelvi adatok.

A nyelvi viszonyok megvilágítása Torda, Aranyosszék és Toroczkó vidékén még a jövő specialis tanulmányai közé tartozik; az alábbi adatok, különösen hangtani tünetények és egyes szólások, csak némi tájékoztatást kívánnak nyújtani a nyelvre nézve. A ki a vidéken utazik, annak azonnal szembetűnik két jelenség: az egyik az, hogy igazi tájszólási jelleme csak Toroczkónak maradt meg, a másik az, hogy mindazon hangtani sajátosságok, melyeket az Aranyosszéken megfigyeltem, egytől egyig meg vannak Toroczkón, még pedig sokkal általánosabb elterjedésben. A tordai nyelv már erősen városias, az irodalmi nyelvtől mind kevesebb eltérést mutat; eltérései pedig az Aranyosszékével közösek. Közefekvőnek tartom azt az a nézetet, hogy mintegy 50—60 évvel ezelőtt a három terület nyelve még teljesen egy volt, s csak a szabadságharczczal, majd az erdélyi vasút kiépítésével megindult általános kulturalis fejlődés hozta közelebb a tordai, majd az aranyosszéki nyelvet az irodalmihoz, míg Toroczkó izolált geographiai helyzeténél fogva megőrizte az eredeti nyelvet: Toroczkó nyelvében tehát az eredeti aranyosszéki nyelvet tanulmányozhatjuk.

Hangtani tünetények:

- e h. é: és az eső, féjkötő, téj
- e h. ö: vérös, nénő, löttöm, töttöd, szömő, megölöli, kövés, ösküvék, elfölödnének.
- e h. i: körti, liány, igyre, riggel.
- e h. a: darék, darékszeg.
- e h. á: sárpenyő.
- e h. o: gyortya, doczka.
- é h. e: ehezik, legenyek.
- é h. i: tehín, legíny, szegíny, sütit, tüstint.
- i h. ü: mü, szüvesség, hüvednek, szüvet.
- ö h. ü: gyükér.
- ö h. e: öreg.
- ő h. ú: fű.
- ő h. é: késén, késére, a mészkei határ.

ő h. év: févalj.

a h. o: bok, kos, mor, mogos, odo, kontár, nop, bogoj.

a h. á: szálma, álma, árra, tilálmas.

a h. e: csek.

a elhagyása szó elején j előtt; 'jándék.

o h. a: kaparsó, barsó, karsó, Andar, csupar.

o h. u: burnyu, unynyan (= olyan) hun (hol).

ó h. a: horopafogó, parul járt.

o h. i: micsida, kicsida, bizin-isten.

u h. ó: Jódit.

u h. i: szirkálófa.

e h. n: hun.

l h. r: szarma.

l h. j: mejjre való, hehej, pájinka.

ly h. j: ojan, bogoj, mejik, vőféj.

ly h. ny: inynyan késén, inynyan éjjel, aminynyan-unynyan.

j h. ny: bornyú.

j h. l: hálnal.

ny h. n; bizin isten.

r h. n: immán, mán.

r h. j: hojpad.

sz h. cz: reczket, deczka, é'czaka.

gy h. g: egedül, genge.

Magánhangzók megújítása az utána következő hangzó kilökése által: mútkor, mêt (= mert) má (= már) csál (= csinál), vót (= volt), ê (= ei), tîd (= tied), mék (= megyek), tó (= tova), hó (= hova), mónár (molnár), mêt' sse (meg se).

Hangbővülés: csitkó (= csikó), móldon (módon), friss (= friss), velle (= vele), gutta (= guta).

Hangcsere: ögyvez (= özvegy.)

Igeragozásban a perfectum többes 3. személyében a teljes rag alkalmazása: kiültenek, adtanak, mentenek; a teljes tó alkalmazása: nyisd meg az ajtót; továbbá még az igeragozásban érdekes a: nőjjen szőjjen, küldjen alakok alkalmazása.

A névragok egyes sajátosságai: -val h. vâ: búvâ; a-hoz, -hez, -höz. ragból mindig csak a -hozt-t használják: feredőhöz; -nál h. ní: papní -nél h. né: ketekné; o-n h. a-n: fogasan.

Szólamok:

Nem gyüttek mi nálunk (= hozzánk.)

A toroczkió soha se mond otthont, csak itthon-t ismer.

Nevek rövidítése : Sári néni h. Sá'n., Judit h. Jót, Ilona h. Ila.

Sajátságos a pedig használata hát értelemben : „Há' hogy van kê? —

„Pedig hál' Istennek jól!“

A ki megy adót fizetni, így szól : Megyek, hogy pótoljam (szaporítsam) a nyomorúságot.

A nép el van fojamodva, = romolva.

Az a familia már kitakarodott = kihalt.

El ment tőlem már minden (nem emlékszem már semmire), olyan öreg vagyok én.

Ne tudjon arról keđ! (Ne búsuljon azon!)

Elvette a kalánt. (Meghalt.)

Asszony viseli a kalapot. (Papucshős.)

Kék czérna : pálinka.

Kukujó : Pityóka.

Hant : Rögös föld.

Zsodomikus, akinek a fehérnép nem úgy kell, mint illő, hanem elég ha megtapogatja.

Falángatózik, rosszindulatú, de discrét czélzás, amit csak az ért meg akinek szól.

Felkajtatja : felkutatja, kiszimatolja.

Fűzfaciczula : fűzfabarka.

Fataró vagy mujerutka, se nem férfi, se nem nő, vagy se nem kakas, se nem tyúk.

Gyalogversengő: velocipéd.

Ábramagyarázat.

I. tábla: Az Aranyosszék hátterét képező hegyvidék térképe. Rajzolta: Czirbusz Géza. 1:380.000.

II. tábla: Az Aranyosszék vízhalozatát és községeit feltüntető térkép. Rajzolta: Vitalis István. 1:225.000.

III. tábla: A toroczkói völgynek és vidékének geographiai és geologiai szelvénye.

1. ábra: Geographiai átmetszet. Rajzolta: Dr. Jankó János.

2. ábra: Geologiai átmetszet. Maderspach L. nyomán.

IV. tábla: Az aranyosszéki telek berendezése. Rajzolta: Dr. Jankó János. A) külső udvar; B) belső udvar; C) kertecske. I. a lakóház; II. jármás csűr; III. pajta; IV. disznóól. a) első ház; b) pitar a konyhával; c) hátulsó ház vagy kamra; d) tornác az f) oszloppokkal és hátul az e) pinczetorokkal. A belső udvaron g) eperfa vagy almafa, h) kőasztal, i) kút azon esetben, ha nem j)-ben van a kút. 1) a belső, 2) a külső léczes kapú, 3) az utczaajtó, 4) kisablak, 5) Kandijuk.

V. tábla: A toroczkói ruházat csoportos ábrázolása Koller Károly tanár fényképe után. A jobb sarokban ülő férfi czondrában; a mellette álló férfin az ujjas, a bőrlajbi és a ködmen látható; mindkettőn aba nadrág, hegyesorrú kordoványcsizma és sapka. A középen ülő nőalak leány, pártával, fodórral, sípujjas inggel, ővbe valóval, csipkésruhával fehér felsinggel s piros csizmával; a bal sarokban ülő nő egy éves menyecske islagos inggel, kösnyős felsinggel csipkés ruhával, ővbe valóval, fején csipkés főkötővel és bugyra kötött fátyollal; a hátul álló nőn az oldalt gombolós mejjre való látható.

VI. tábla: A toroczkói bányák bejárása. A munkás előtt bányaeszközök, mögötte a fázás látható. Dr. Jankó János fénykép fölvétele után.

VII. tábla: 1—10. ábrák: A toroczkói bányász szerszámok, rajzolta: Edvi Illés Aladár. A) kis és nagy csákány; B) a bányaszeg C) és D) a kis és nagy pöröly; E) a bányafuró; F) a tisztító; G) a fojtóvas; H) a bányató; J) a favonyó; K) a tekenyő, melynek 1) a füle, 2) a feneke és 3) a köble.

VIII. tábla : A toroczkói kohó oldalnézete. Edvi Illés-Aladár rajza.

IX. tábla : Edvi Illés Aladár rajza.

Az 1.—2. számú rajzokból az R) jelűek a pörkölő kemenczét vagy rostot tüntetik fel ; K) a fekete kő, f_1) és f_2) a faszén, v) a vaskőréteg.

A VIII. tábla, valamint a IX. tábla 1.—2. rajzaiból a K) jelű a kohót ábrázolja ; S) a kohósíp, B_1) és B_2) a fuvók. A többi jelzés magyarázatát lásd a verőnél.

3.—5. ábra. A) és B) a vaskenyér, C) és D) a vasvágó fejze, E) és F) a mákó.

6.—10. A) ekevas, D) kapavas C) elővas (= hasítóvas), D) és E) singvas (= pántvas).

11. ábra. Toroczkó bányaváros pecsétje.

12.—14. ábra. A toroczkói verő függőleges kereszt- és hosszanti metszete és alaprajza. Z) a zsilip, J) a járom, F_1) alfa, F_2) felfa, d_1), d_2), d_3) d_4) a szívdeszkákat, z) a fiúzsilip, l) kis rekesztő, r) a nagy rekesztő, l_1), l_2) lajszínfa. V_1) kis kerék, B_1) és B_2) a fuvók, K) vízkereszt, H) kerékhorgas, g_2) gerendej, C_1) és C_2) vascsap, A) vánkós, U) umvég ; b_1) és b_2) fuvóláb, i) istréhely, a) fűvóvessző ágasa, v) fűvóvessző, bl) berbécs láncz, h) hámfá, hg) hejguzs, j) istőczfa, s) sát, t_1) istönkő, d) csövek, n) szélvezető, o) szágliavas ; K) kürtő, T) túszej, t) fűvényteknő, f) túszejfa, u) tarackkeresztő ; V_2) nagy kerék, g_1) gerendej, R_1 , R_2 , R_3 , R_4 hányó keresztfa, S_1 , S_2 , S_3 , S_4 spráczok, 1, 2, 3, vaskarikák. Ag_1) és Ag_2) az első és hátulsó ágas, Cs) csepeus, Sr) simrúd. Rb) rimba, Ca) csapóágas, Cf) csapófa, Cp) csapópalló, Ag) Tokfa, Zs) zsojban, q) vassarok, N) verőnyél, 4) a verő üstőke, 1) a verő kontya, 2—2) a verő pófája, 3) a verő széle ; Ű) vasüllő.

X. tábla. Cholnoky Jenő rajza.

1. A léczes kapú változásai : a) alaptypus, b) kövendí s bágyoni, c) kercesdi, d) felvinczi magyar, e) felvinczi oláh, f) székelly-kocsárdi, g) harasztosi, h) oláh aranyosszéki.

2. A ház alaprajza a tornácz fejlődésével : a) végig tornáczos, b) hátul tornáczos, c) elől tornáczos, d) középtornáczos, e) udvarház ; f) tordai végig tornáczos alak elől ablakkal ellátott fallal, g) tordai alak, melynél a tornácz egy része már külön helyiséggé alakult.

3. Utczaajtó díszítése 1837-ből Csegezből.

4. Utczaajtó Tordáról.

5. a) A kályhakemencze, b) modern sütőkemencze, c) régi sütőkemencze.

6. Az aranyosszéki jármacsűr: a) talpfa, b) koszorúgerenda, c) oldalgerenda, d) csűrgerenda, e) karfa, f) csűrhorgas, g) pipa, h) szarufa, i) csűrjárom, j) kakasülő.

7. A toroczkói ruházathoz tartozó rajzok (a jobb felső sarokban); a) kontykarika, b) női fej kendővel bekötve, alatta kontykarikával, c) islog: az 1) általános, a 2) ritkább, a 3) igen ritka és régi alak, d) bőrrózsák a ködmön s bőrlajbiról 1) egymásra tett bőrlemezéből, 2) egyes közepén levart bőrszálakból, e) a kislajbi vitézkötése, melynek hosszú hurka a bitykó, f) egysoros és g) kétsoros aransujtás a gyermek főkötőjéről, h) a nadrág elő rózsája.

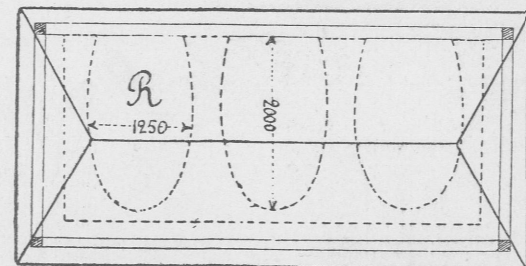
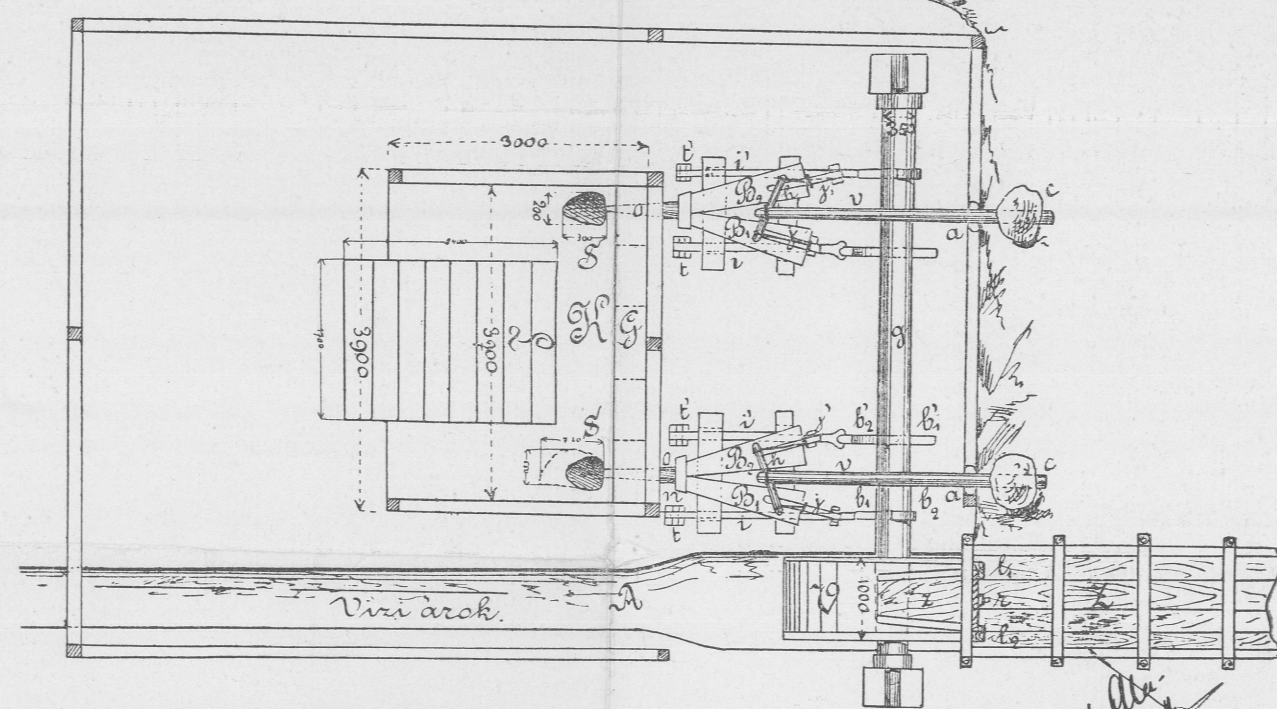
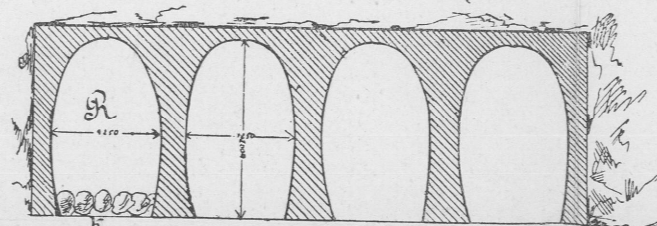
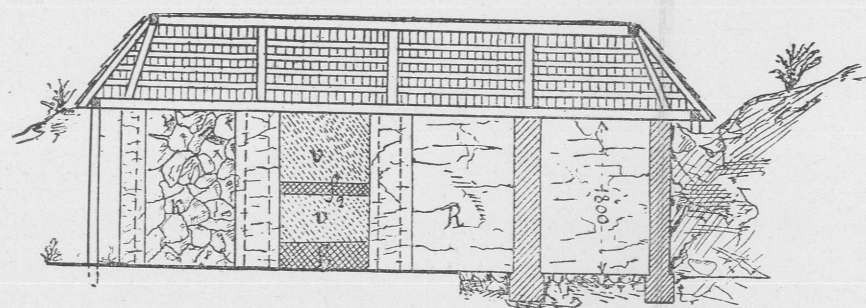
8. A toroczkói szőcsmesterség eszközei: a) czorholó, b) tőfenő, c) kasza, d) mustafa, e) paprika, f) török, g) véső, h) rókaráma alaprajzzal, i) gombfejező, k) selyemtartó, l) szabókés, m) minták, és pedig az 1) ködmönoszajra, a 3) pungára, a 2) két oldalszárnya olalsipkére, a közepső nagy minta ködmönoszajra, az ebben levő felső minta nagyobb, az alsó minta kisebb oszójvirágra.

9. A tordai pogácsa rajzai: a) 50 kros, b) georgina 10—20 kros, c) 5—10 kros, d) 5 kros, e) 1 kros pogácsákról.

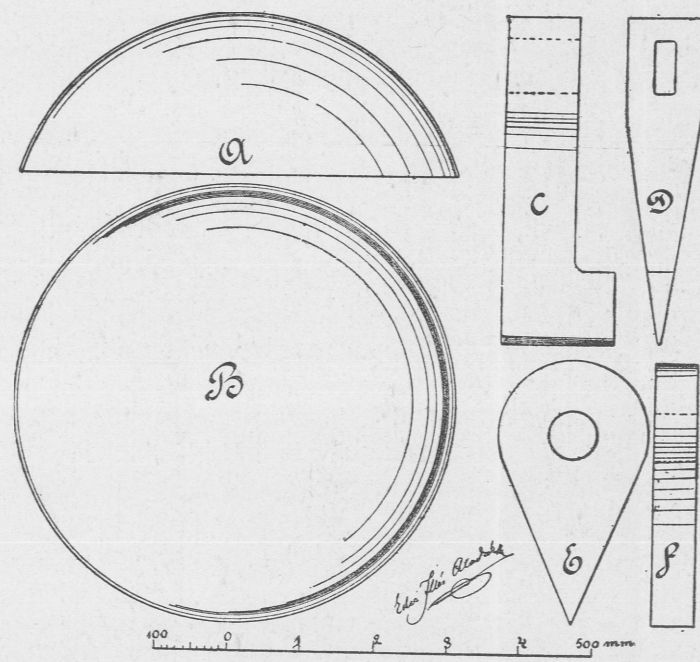
10. Az agyagipar eszközei: a) gyökérkapa, b), vékonyító, d) fenékszegvágó, e) metsző, f) putykó, g) padvágó, h) kasza, i) gamó: a gamó alatti rajz az ecsetként szolgáló szarú a maga (a) tollvezetékével; k) az edények oldalának alakítására való vékony fából kiszelt minták; l) a díszítés legegyszerűbb motivumai és pedig 1) gillánd, 2) szőlőkapocs, 3) soklevelű jáczintus, 4) szőlő gerezd, 5) levél, 6) rózsa, 7) patkancza tulipán, 8) fuchsia; m) surgyé madár Erdélyi József rajza után.

11. sirkő típusok a) fekvő, magas, legrégebb, b) fekvő, alacsony, régi, c) álló, ereszes, újabb, d) álló, fejjel, legújabb, e) obeliszkos, kolozsvári, modern.

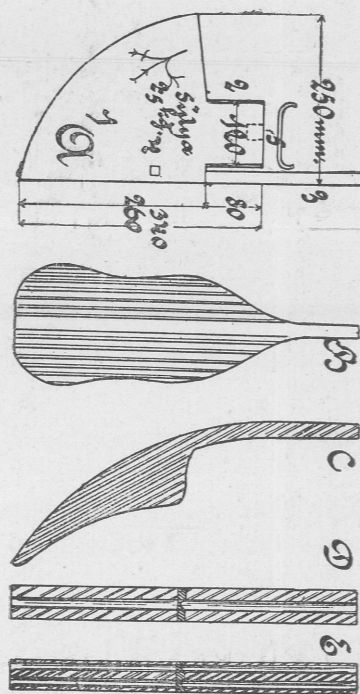
12. A tordai sóbányászat eszközei. (1) a szolga, (2) ék, (4) csákány, (5) pőröly, (6) a párnafáknak a sóba pappal való beerősítése, (7) a czinkusbontás és pedig a) a fal melletti hosszúbágás, g) a nyitó, a sarokban, c) hasáb a czinkus bontás, ennek külső fele a német kalap, d) hasáb a czinkus, az a)-val párhuzamos c)—f) vonal a hosszúbágás, az ezekre merőleges f) vonal és párhuzamos az aláhajtás, a c)—f) felett pedig már a bélboronák vannak; 8) a kettős torok melyben a) a sátorhajtás, b) a torok, c) a gárgyafa és d) a nyereg.

1—2. ábra. A toroczkói pörkölő kemence (R) függőleges metszete és a kohó (K) alaprajza.

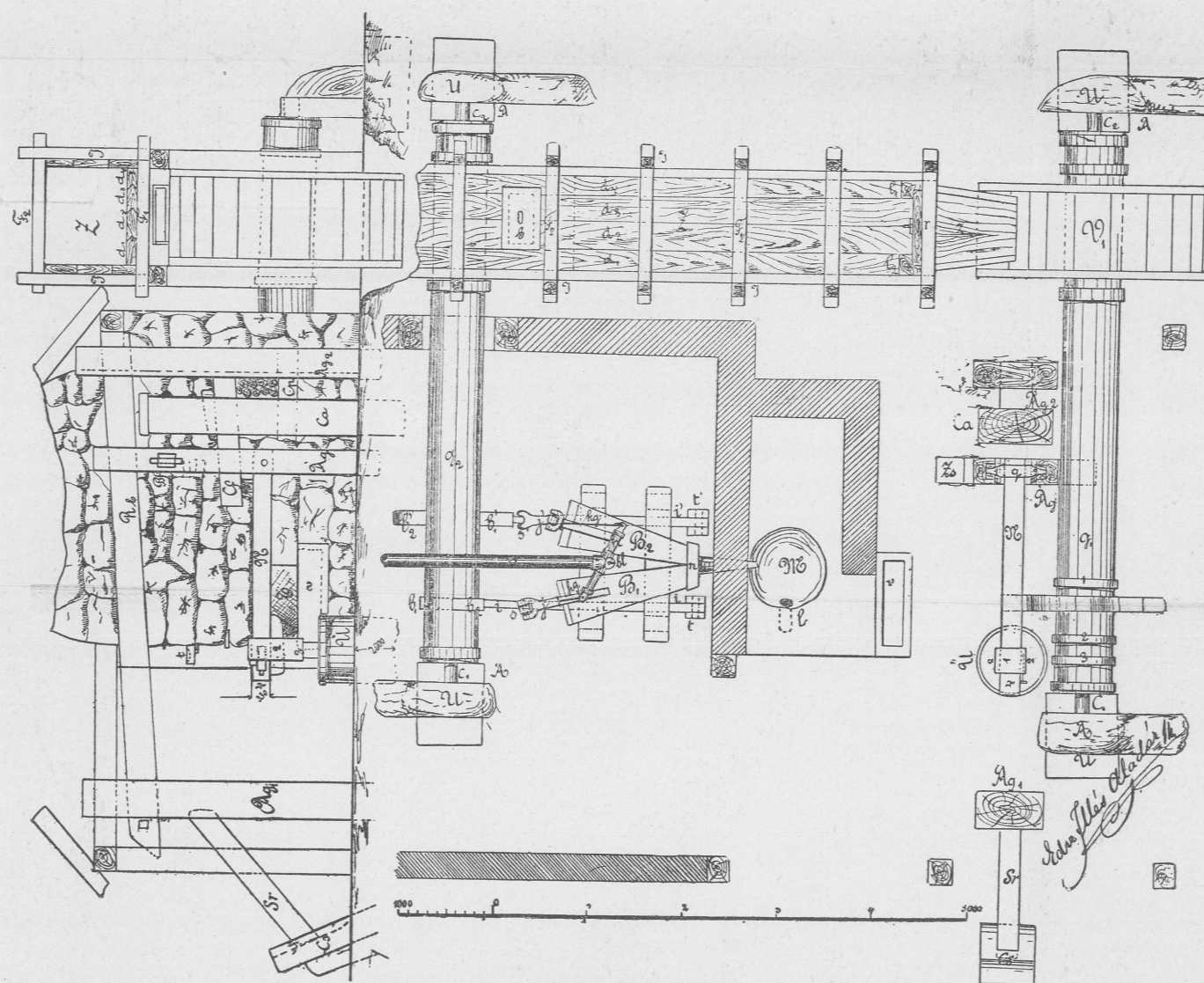
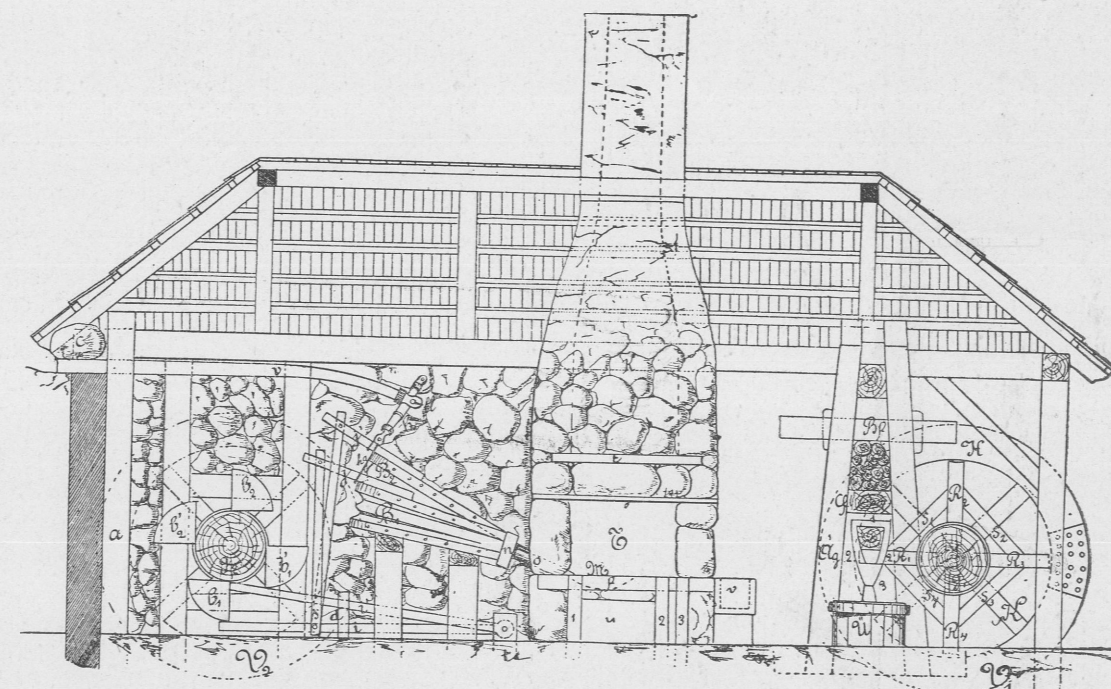
3.—5. ábra. A vaskenyér, a vasvágó fejsze és a mákó.

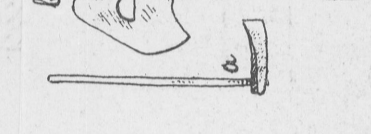
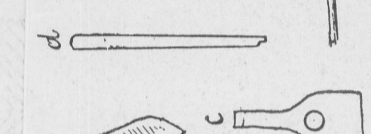
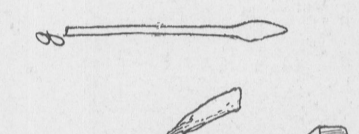
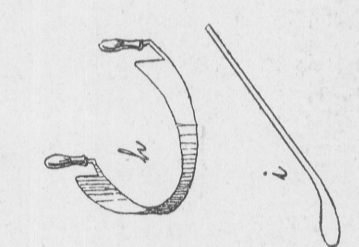
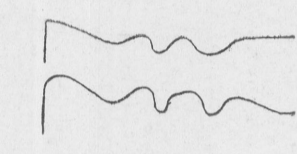
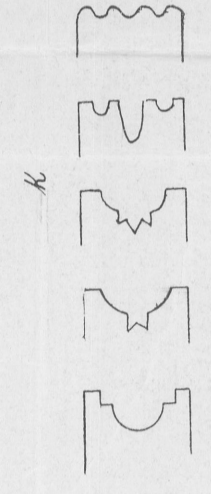
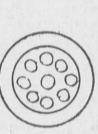
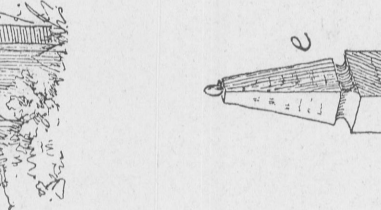
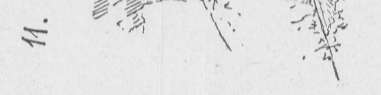
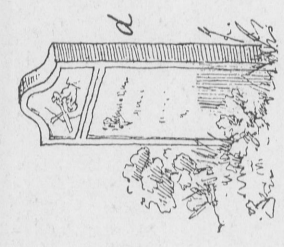
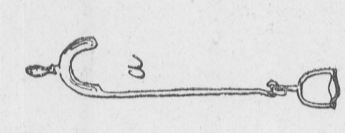
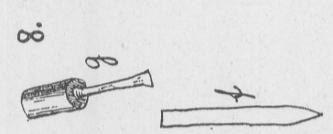
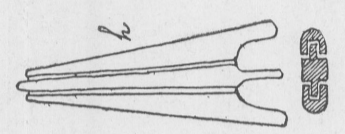
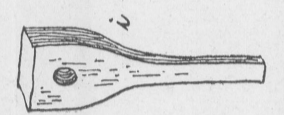
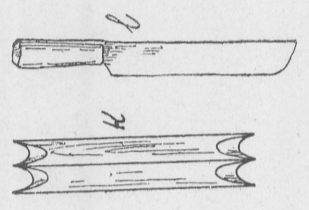
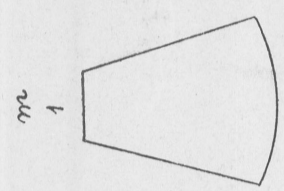
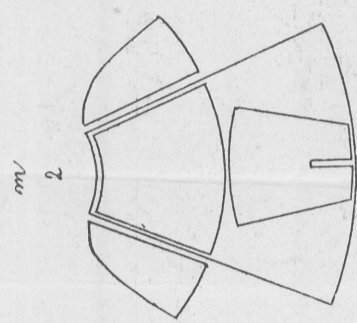
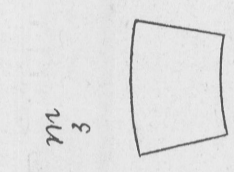
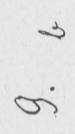
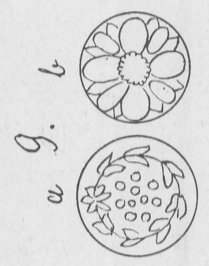
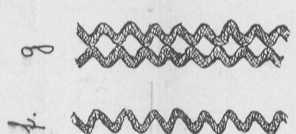
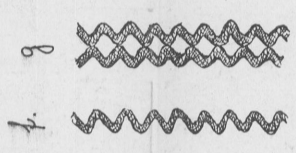
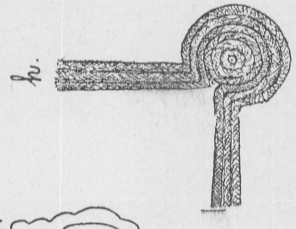
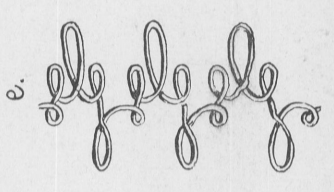
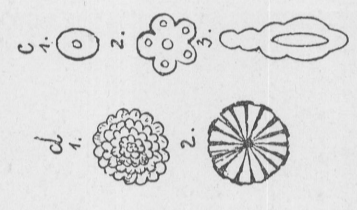
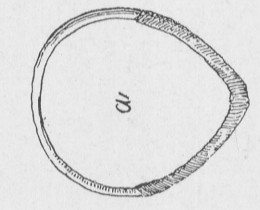
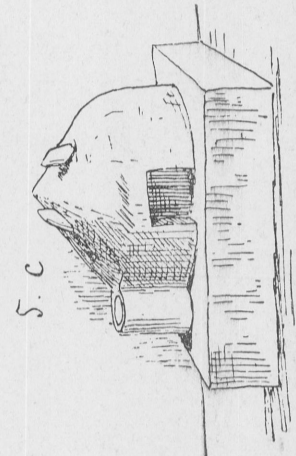
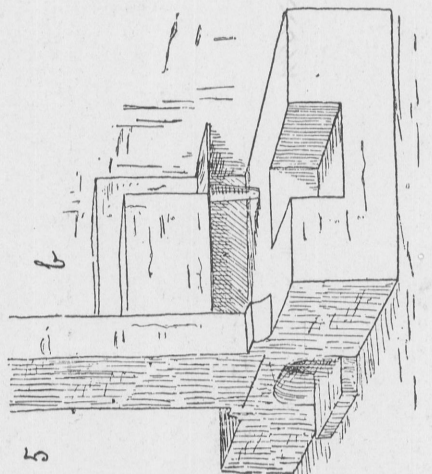
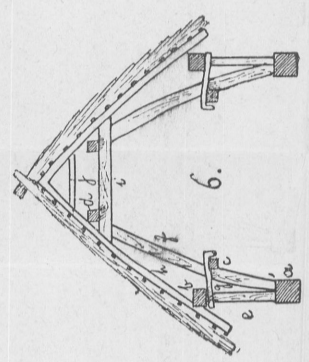
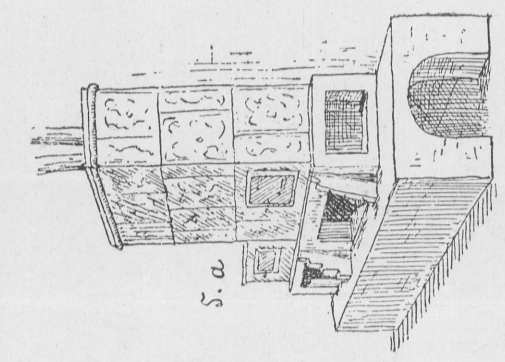
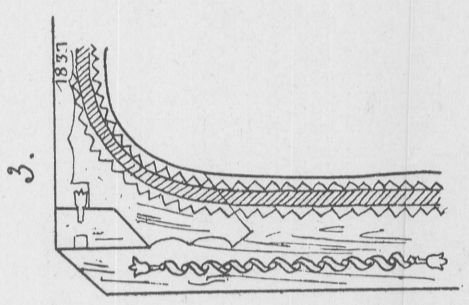
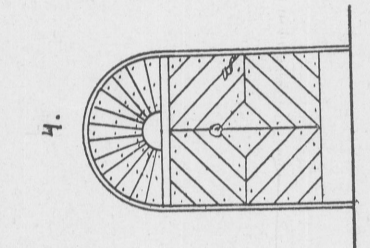
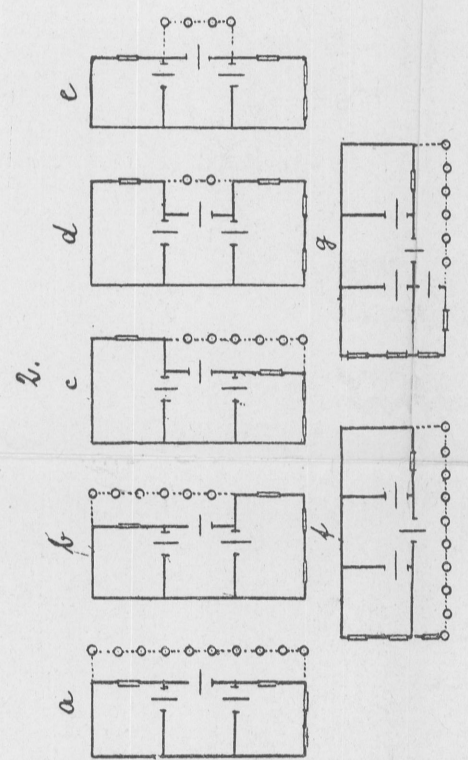
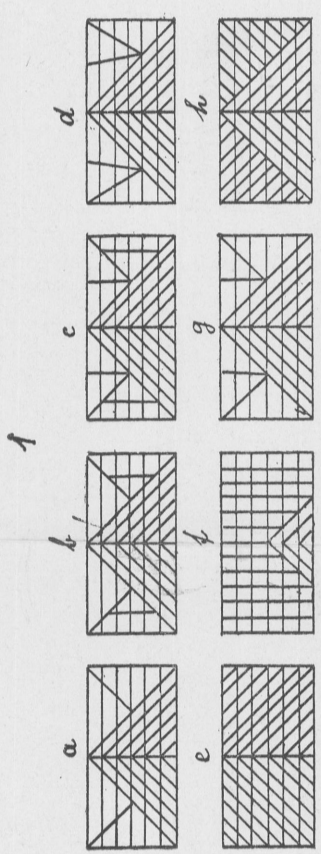
6.—10. ábra. Toroczkói gyártmányok.

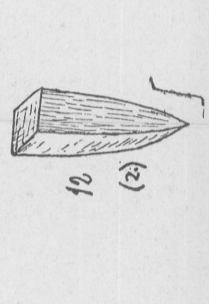
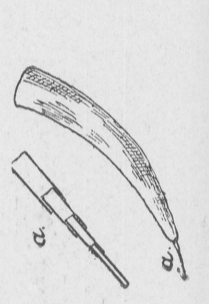
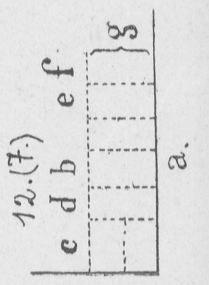
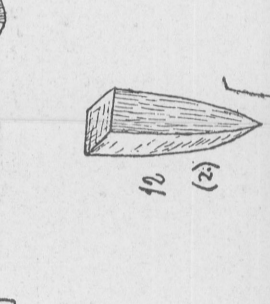
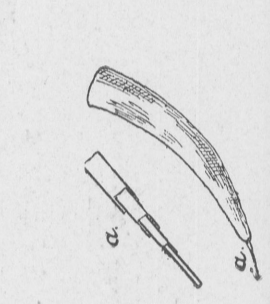
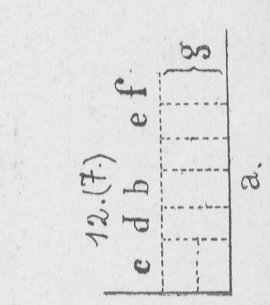
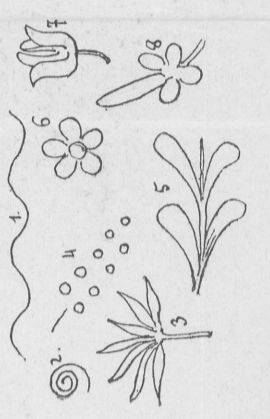
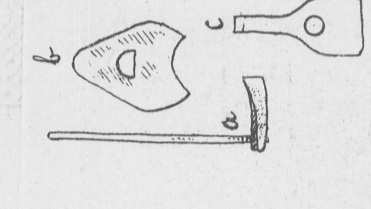
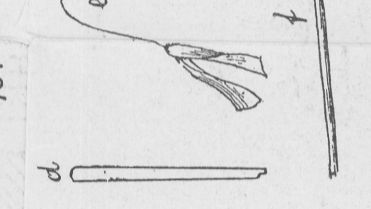
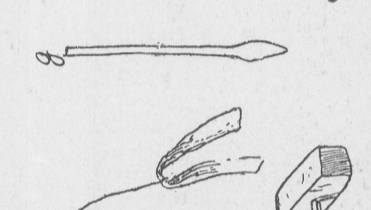
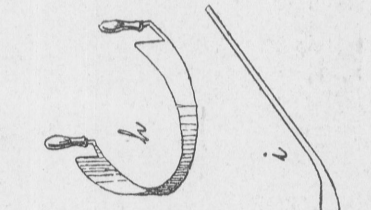
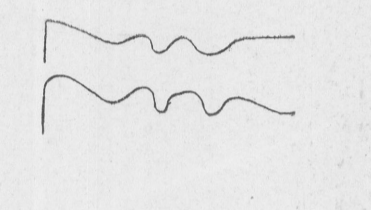
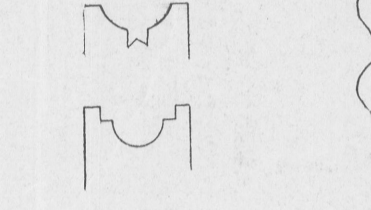
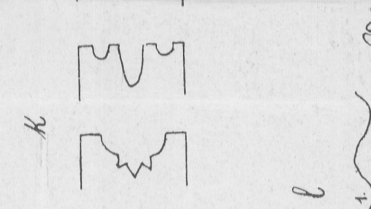
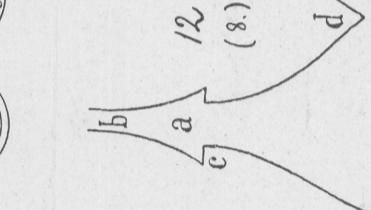
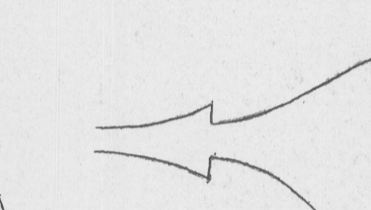
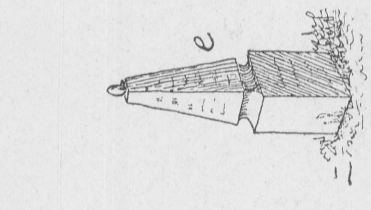
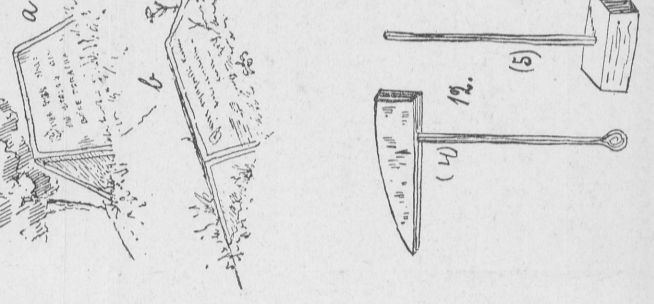
11. ábra. Toroczkó város pecsétje.

12—14. ábra. A toroczkói verő függőleges kereszt- és hosszanti metszete és alaprajza.

10.

12.(7)

a, b, c, d, e, f, g

a.

12.(2)

12.(1)

12.(5)

12.(4)

12.(3)

12.(6)

12.(8)

12.(11)

12.(10)

12.(9)

12.(12)

12.(13)

12.(14)

12.(15)

12.(16)

12.(17)

12.(18)

12.(19)

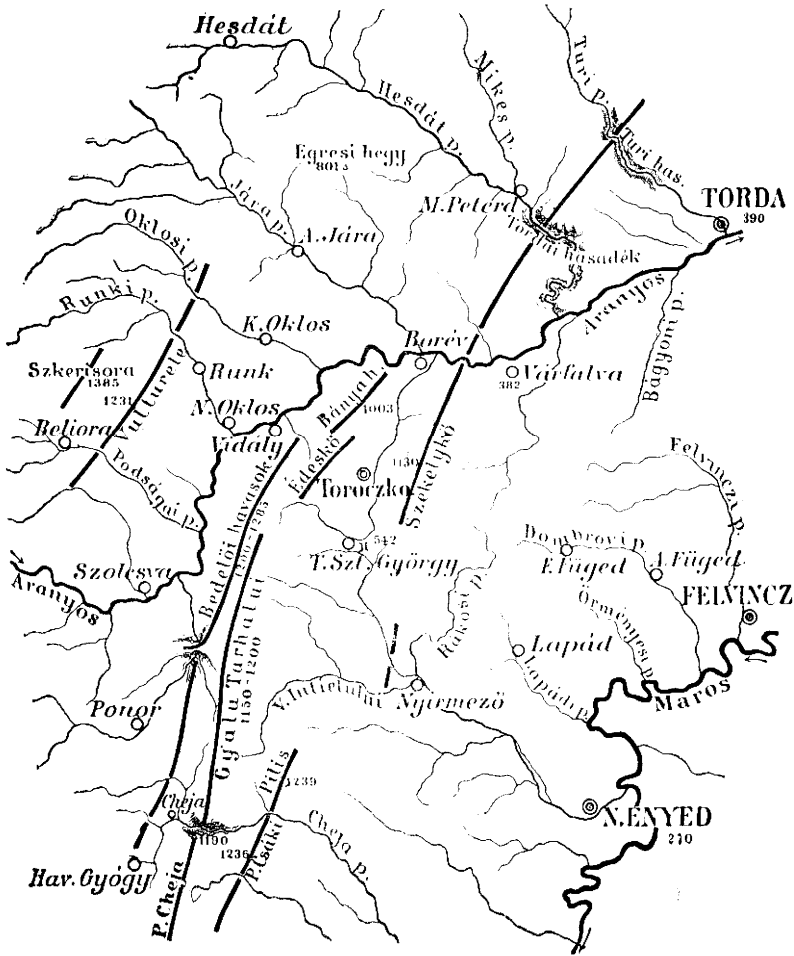
12.(20)

12.(21)

12.(22)

12.(23)

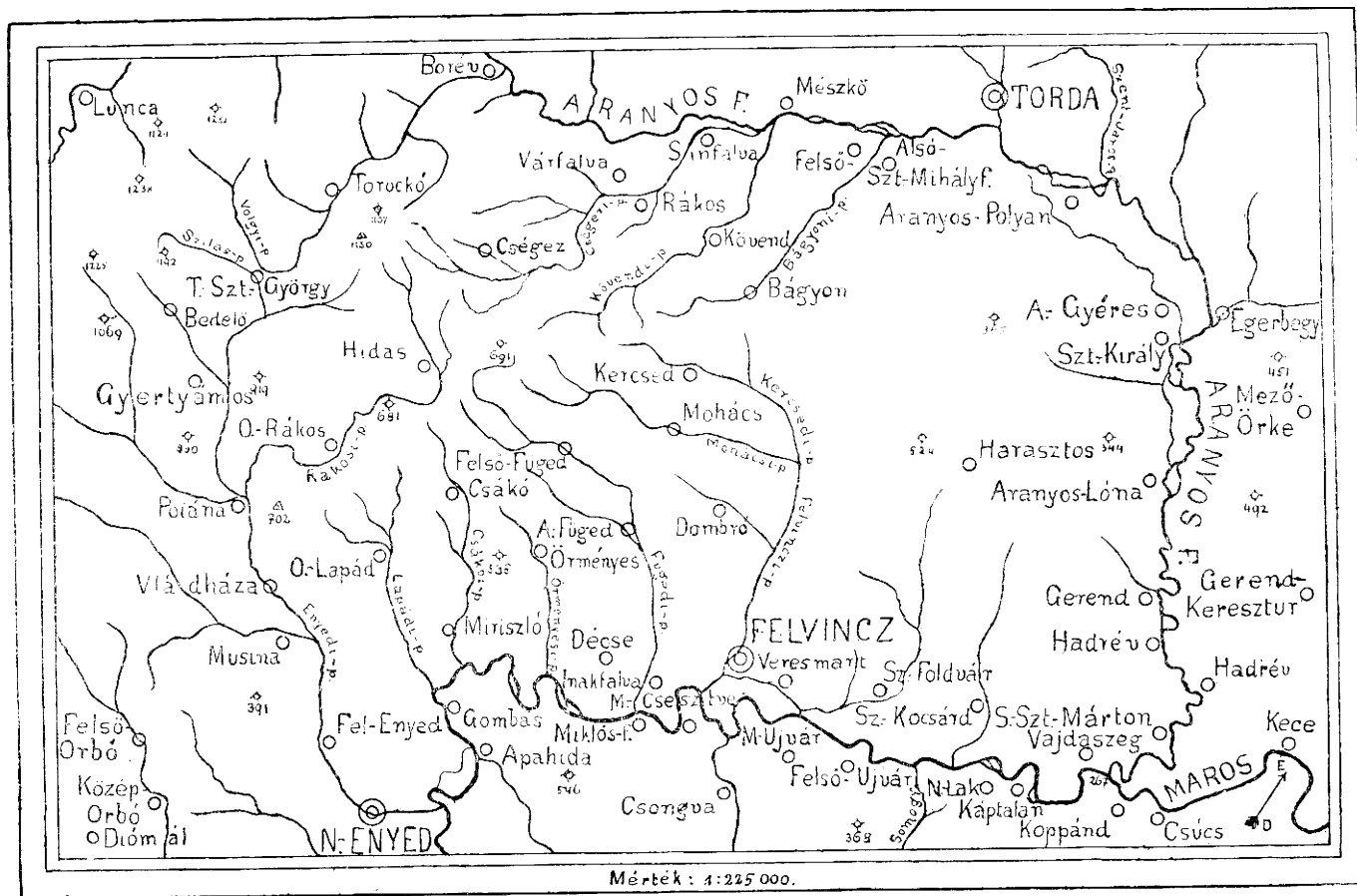
I. TÁBLA.

— Mészkö vonulatok, x Ponori buvópatak, } Torozskó Szt. Györgyi völgyi vízállásztó.
 1 : 380.000.

Mészkö Hölzel és társa Magyar Földrajzi Intézetben

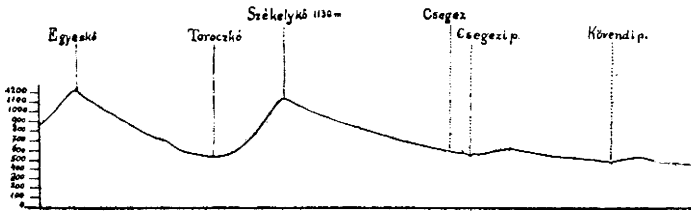
Az Aranyosköz háttérét képező hegyvidék vázlatos térképe;
 1 : 380.000 (CZIRBUSZ GÉZA után.)

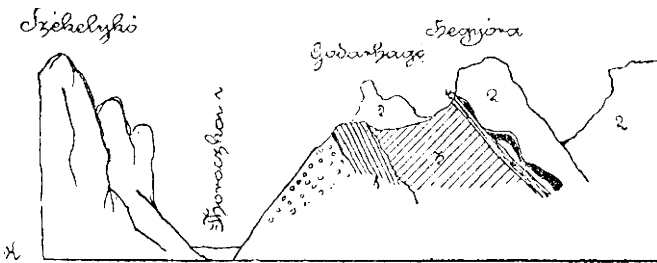
II. TÁBLA.

Az Aranyosszék vízjárójának és tájainak térképe 1:225.000. A. TITLIS ISTVÁN rajzta.

III. TÁBLA.

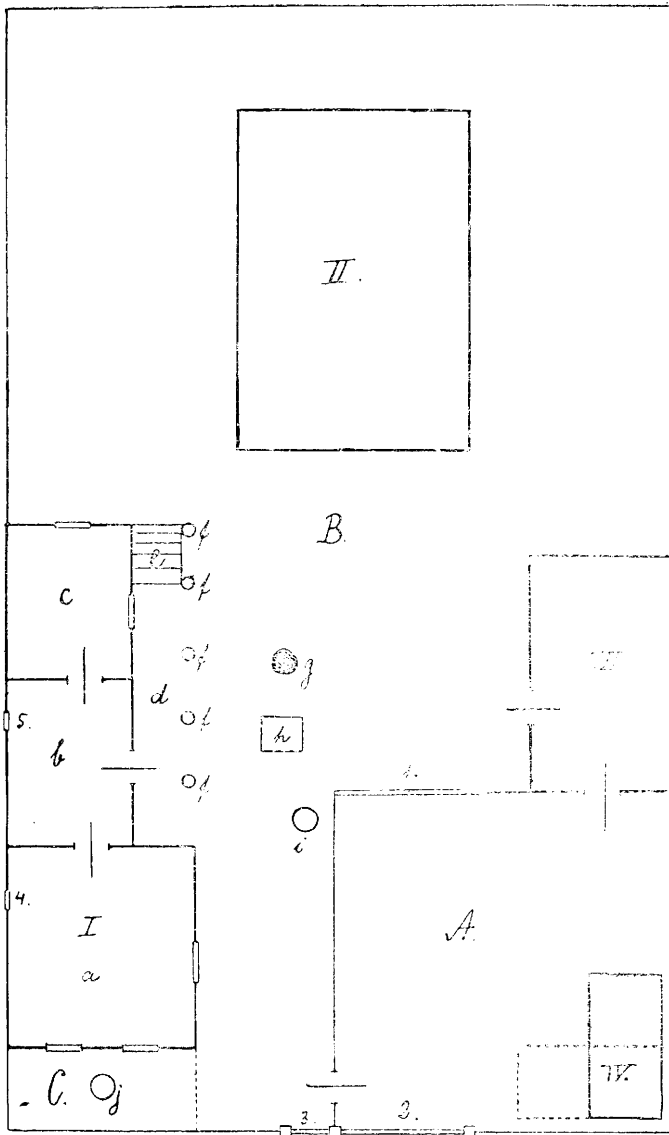
1. ábra. A torockói völgy geographiai szelvénye. (Dr. JANKÓ JÁNOS rajza)

2. ábra. A torockói völgy geológiai szelvénye. (MADERSPACH L. nyomán.)

1. konglomerát és pala (Dyas-Verrucano), 2. szemcsés mész, 3. mészcillámpala
4 vörös dolomitos mészkő és ércfekvő hely.

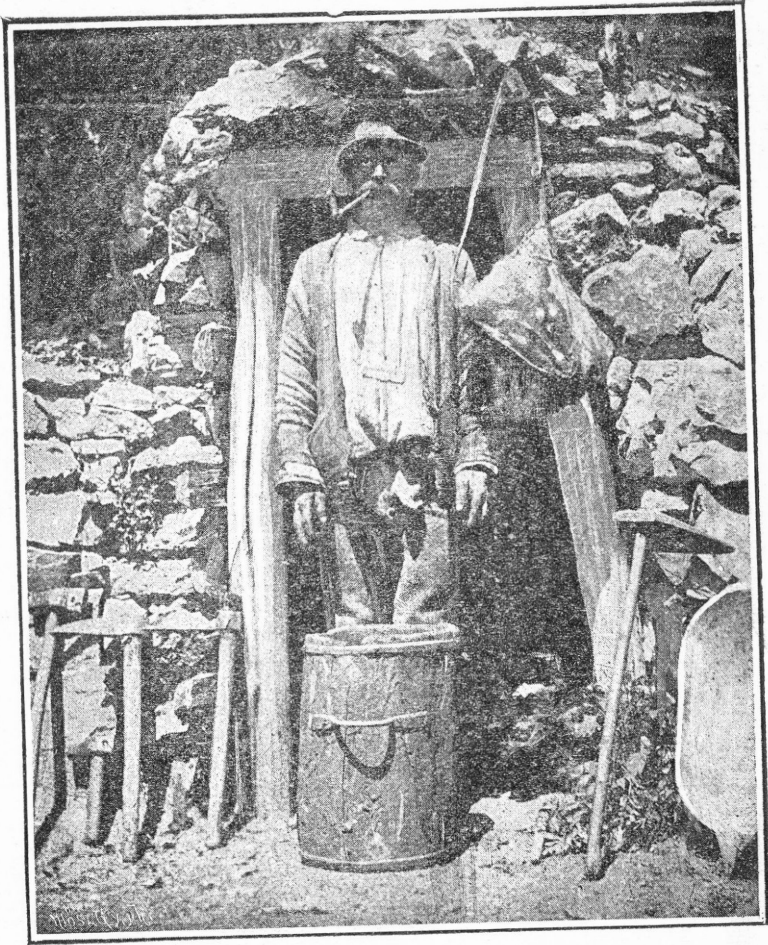
IV. TÁBLA.

Az aranyosszéki telekberendezés alaprajza. (Dr. JANKÓ JÁNOS rajza.)

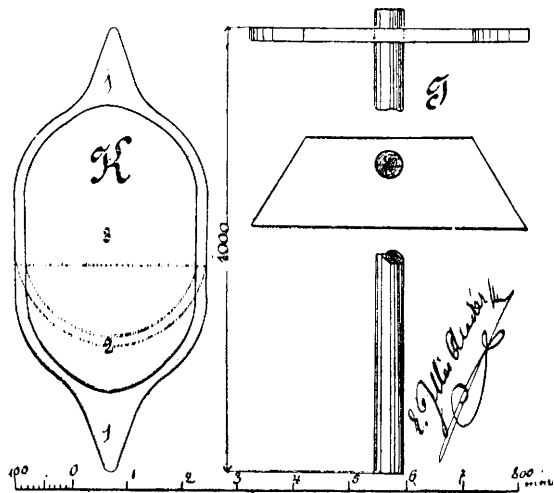
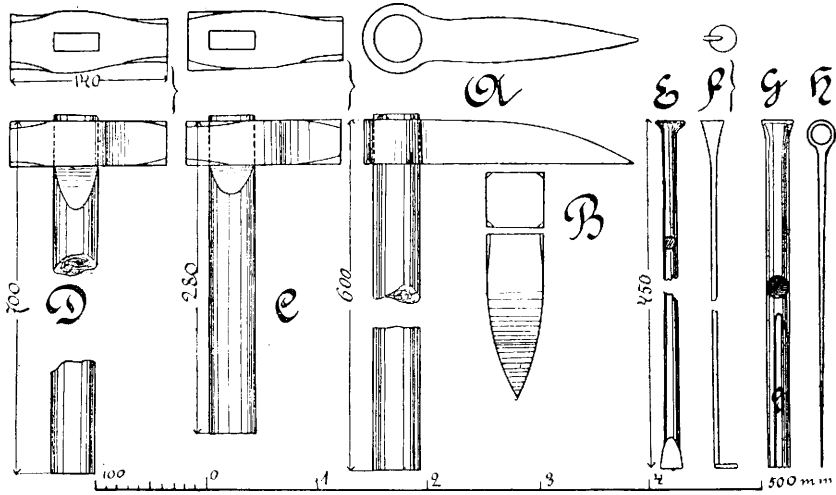

A torócskói ruházat csoportos bemutatása (KOLLER KÁROLY tanár fényképe után).

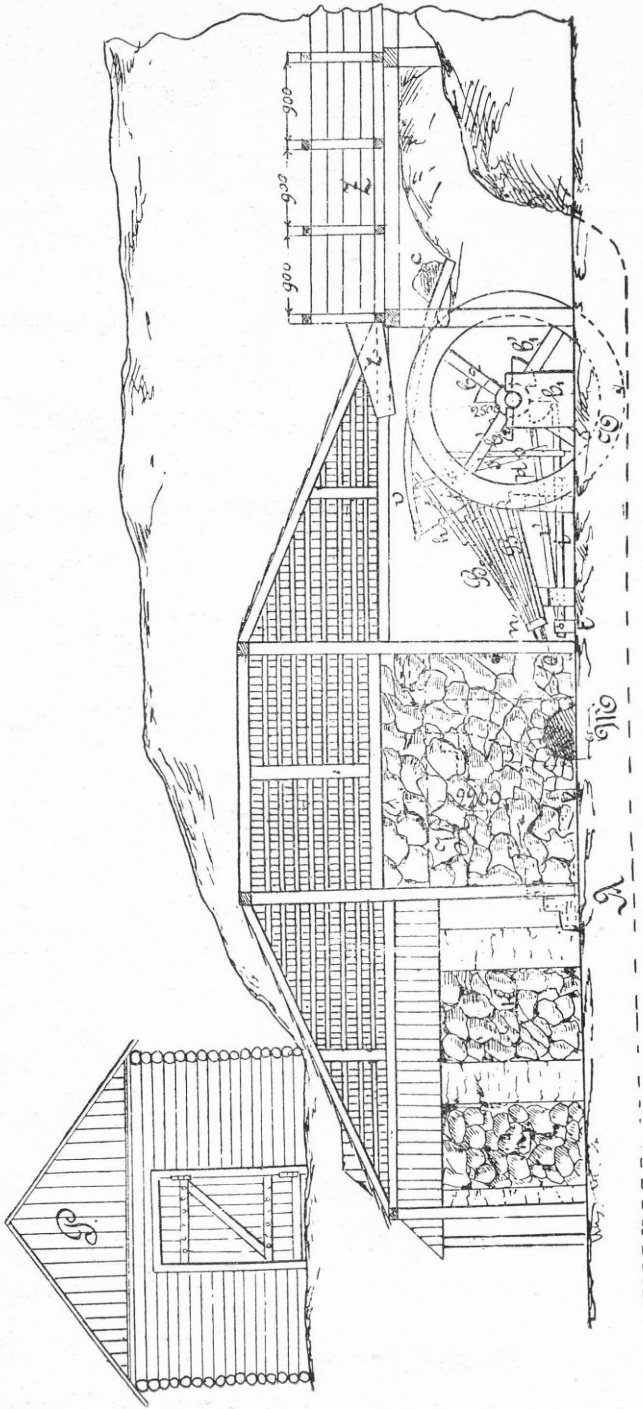
A toroczkói bányák bejárása. (Dr. JANKÓ JÁNOS fényképe után).

VII. TÁBLA.

1—10. ábra. Toroczkói bányászszerszámok. (EDVI ILLÉS ALADÁR rajza.)

VIII. TÁBLA.

A torozkői kohó oldalnézete. (EDVI ILLÉS ALADÁR rajza.)

A MAGYAR FÖLDRAJZI TÁRSASÁG

TISZTIKARÁNAK ÉS TAGJAINAK

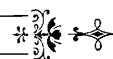
NÉVJEGYZÉKE

AZ 1893. ÉV ELEJÉN.

LISTE GÉNÉRALE

DES MEMBRES DE LA SOCIÉTÉ HONGROISE DE
GÉOGRAPHIE.

 1893.

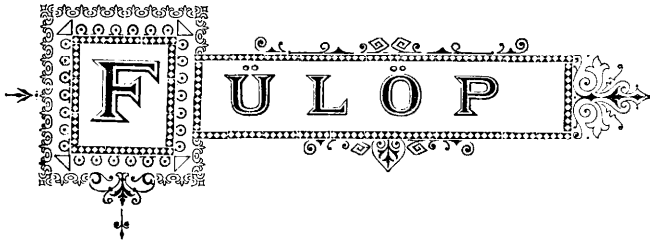
BUDAPEST,

NYOMATOTT FRITZ ÁRMIN KÖNYVNYOMDÁJÁBAN
(VIII. József-körút 5.)

A t. tagok kéretnek, hogy a névjegyzékben netalán előforduló hiányos vagy téves adatokat kiegészítő vagy helyreigazító észrevételeiket a főtitkárral közölni szíveskedjenek.

PROTECTOR:

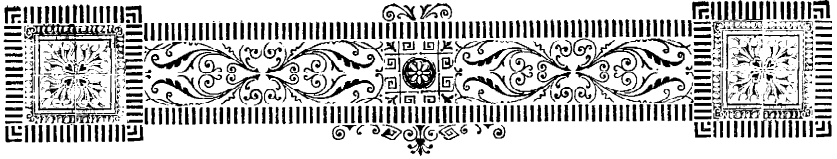
Ő FENSÉGE

SZÁSZ-COBURG ÉS GÓTHAI HERCZEG,

AZ ARANYGYAPJAS REND VITÉZE, CSÁSZ. ÉS KIR.
ALTÁBORNAGY, STB.

(MEGVÁLASZTATOTT 1890. JANUÁR HÓ 23-ÁN.)

I.

A társaság tisztikara.

(1893—95-re)

ELNÖK:

Dr. Erődi Béla kir. tanácsos és főigazgató, a Ferencz-József nevelőintézet kormányzója.

ALELNÖKÖK:

Gervay Mihály, nyug. minist. tanácsos, a főrendiház tagja.

Xántus János, a magyar nemz. muzeumban a néprajzi gyűtemények őre.

FŐTITKÁR:

Berecz Antal, ministeri biztos s a budapesti magy. kir. állami felsőbb leányiskola igazgatója.

TITKÁR:

Dr. Jankó János, egyetemi tanársegéd.

PÉNZTÁRNOK:

Dr. Floch-Reichenberg Henrik, pénzügyi tanácsos.

A társaság választmánya.

(1893-ra.)

Asbóth János, orsz. képviselő.

Dr. Ballagi Aladár, kir. egyetemi tanár.

Batthyány Tivadar gróf, tengerész-kapitány, orsz. képviselő.

Berényi József, m. kir. államvasuti igazgató.

Dr. Borbás Vincze, egyet. magántanár.

Dr. Brózik Károly, főreáliskolai tanár.

Dr. Entz Géza műegyetemi tanár.
Findura Imre, az orsz. statist. hivatal tisztviselője.
Gerster Béla, mérnök.
Ghyczy Béla, nyug. altábornagy, a főrendiház tagja.
György Aladár, az orsz. statistikai hivatal beltagja.
Dr. Havass Rezső, oklev. középisk. tanár.
Homolka József, m. kir. térképész.
Király Pál, áll. paedagogiumi tanár.
Laky Dániel, ref. főgymnasiumi tanár.
Lóczy Lajos, kir. egyetemi tanár.
Báró Nopcsa Elek, orsz. képviselő.
Péchy Imre, az állami nyomda igazgatója.
Schneider János, főreáliskolai tanár.
*Dr. Staub Móríc*z, főgymnasiumi tanár.
Dr. Szabó József, kir. tanácsos és kir. egyetemi tanár.
Széchenyi Béla gróf.
Dr. Török Aurél, az anthropologiai intézet igazgatója s kir. egyetemi tanár.
Dr. Vámbéry Ármin, kir. egyetemi tanár.

II.

Tiszteletbeli tagok.

A) Külföldiek.

II. Leopold Ő Felsége, a belgák királya. Brüsszel.
Bizemont gróf. Páris.
Bona parte Roland herczeg. 22 Cours la Reine, Paris.
Dr. Brückner Ede, egyetemi tanár, Bern.
Coello Ferencz, génie-ezredes s a madridi földr. társ. tiszt. elnöke.
 Madrid.
Freshfield Douglas W., a londoni földrajzi társaság tiszt. titkára.
 London, W. (1 Airlie Gardens.)
Friedrichsen L., a hamburgi földr. társaság első titkára, Hamburg.
Gobat, állami tanácsos. Bern.
Dr. Holub Emil. Bécs.
Dr. Kan C. M., egyetemi tanár s a hollandi földr. társ. főtitkára,
 Amsterdam.
King Clarence. Washington.
Lovett Cameron. London, (Shoreham Vicaraga Sevenvaks.)

- Lesseps Nándor, gróf* a francia Institut tagja. Páris.
- Levasseur Emil*, a francia Institut tagja, a „Collège de France“ tanára. Páris. (Rue Monsieur-le-Prince 26.)
- Markham Klement, C. B. F. R. S.* a kir. földr. társ. alelnöke. London. (Department India office.)
- Maunoir Károly*, a párisi földr. társ. főtitkára. Páris. (Rue Jacob 14.)
- Dr. Nansen Frithjof*, muzeumi igazgató. Lysaker. Kristiania.
- Negri Kristóf*, az olasz földrajzi társ. örökös elnöke. Turin, (Corso Vittorio Emanuele 11., N. 44.)
- Dr. Nordenskiöld Adolf báró*, a svéd akadémia tagja. Stockholm.
- Payer Gyula*, lovag.
- Dr. Radde Gusztáv.*
- Rawlinson Henry.* London. W. (21, Charles Street Berkeley Square.)
- Reclus Elisée*, író. Clarens, Canton de Vaud, Svájc.
- Reile René báró.* Paris. (10, Boulevard de la Tour-Marbourg.)
- Revoil György.*
- Richthofen Ferdinánd báró*, egyetemi tanár. Berlin.
- Ruelens Károly*, a kir. könyvtár őre. Brüsszel. (16, Rue de la Simite.)
- Serpa Pinto.* Lissboa.
- Dr. Schweinfurth György*, tanár, Kairo.
- Stanley Henrik.* Morton. London.
- Semonof Pál*, orosz államtan. a csász. földr. társ. alelnöke. Szt-Pétervár.
- Teano Kajetán herczeg.* Róma. (Via del Collegio Romano.)
- Ujfalvy Károly*, a magy. tud. Akadémia tagja. Grácz, Göthestrasse 4.
- Versteeg W. F.*, ezredes, a földrajzi társaság elnöke Amsterdamban (vis-à-vis du Palais Royal G. 216.)
- Veth P.*, egyetemi tanár. Leiden.
- Vivien de St. Martin*, a párisi földrajzi társ. tiszt. elnöke, Versailles. (7, Rue de la Bibliothèque.)
- Walker T. J.*, tábornok. London. (13, Crommwell road.)
- Wanka József Lenczenheimi báró*, altábornagy, a katonai földrajzi intézet igazgatója. Bécs.
- Wilczek János gróf*, a bécsi cs. kir. földrajzi társaság elnöke. Bécs.

B) **Magyarországiak.**

- József** cs. és kir. főherczeg s honvédfőparancsnok stb. Alcsuth. (Alapító tag is.)
- Salvator Lajos** cs. és kir. főherczeg stb.
- Fülöp**, Szász-Coburg és Góthai kir. herczeg. Budapest. (Alapító tag is.)
- Csáky Albin** gróf vallás- és közoktatási m. kir. minister. Budapest.

- Széchenyi Béla gróf.* Budapest II. ker.
Teleki Sámuel gróf. Budapest. VIII. Eszterházy-u.
Türr István, tábornok. (Alapító tag is.)
Dr. Vámbéry Ármin, kir. egyetemi tanár, Budapest. Ferencz-József-rakpart 19. sz.
Dr. Zichy Ágost gróf. Bécs, Penzing Schmiedgasse 10.
Zichy Edmund gróf, Budapest, Vár. (Rendes tag is.)

III.

Levelező tagok.

A) **Külföldiek.**

- Cordeiro Luciano,* a lissboai földrajzi társaság főtitkára, Lissboa.
Cora Guido, a „Cosmos“ című földr. folyóirat igazgató-tulajdonosa. Torino. (Via della Providenza, Nr. 17.)
Campeiro Manfredo, kapitány. Milano.
Dr. Cruls, a csillagda igazgatója. Rio de Janeiro.
Dalla Vedova József, egyetemi tanár, az olasz földr. társ. főtitkára, Róma. Via del Collegio Romano No 26.
Dr. Doering Oszkár, a nemzeti tud. Akadémia elnöke. Cordoba, Argentínában.
Drapeyron Lajos, a „Revue Géographique“ igazgatója. Páris. (Rue des Feuillantines 69.)
Du Fief, a kir. Athenaeum tanára s a belga földrajzi társ. főtitkára. Brüsszel. (Rue Potagère 171.)
Dr. Duka Tivadar. London, 55, Neven Square S. W.
Dr. Egli J. J., a zürichi politechnikum tanára. Oberstrass-Zürich.
Walter J. Hoffmann, a washingtoni anthropologiai társaság főtitkára. Washington. (Bureau of Ethnology.)
Humphreys A. A., tábornok az Egyesült-Államok tábóri mérnökkarának főnöke. Washington. (Engincer Department U. S. Army.)
Luksch J. cs. és kir. tengerészeti akadémiai tanár. Fiume.
Meulemans Aug., kiérd. főkonsul, a „Moniteur des Consulats“ igazgatója. Páris. (Rue Lafayette 1.)
Monner Sans, 1274 rue Cerrito, Buenos-Aires.
Mühlhaupt F. von Steiger, a berni földrajzi társaság főtitkára. Bern. (Villa Schauenburg.)
Dr. Paulitschke Fülöp, csász. tanácsos. Bécs.
Paauw J. W., a „Bureau of ethnology“ és az „United States geolo-

gical survey“ igazgatója, az anthropologiai társaság alelnöke. Washington.

Rodrigo Pequito, a lissboai földrajzi társaság főtítkára. Lissboa.

Renaud György, tanár, a „Revue Géographique Internationale“ igazgatója, a földrajz tanára, Páris. (15, Rue Cimarosa, Avenue Kléber.)

Dr. Richter Ede, egyetemi tanár. Grác.

Stefani Frigyes lovag. Velence, S. Apollinare, Fondomento Tamossi No 1500.

Wheeler M., az amerikai Egyesült-Államok tábornoki mérnöke. Washington. (Engineer Department U. S. Army.)

B) **Magyarországiak.**

Dr. Erödi Béla. (Lásd a 4. lapon.) Budapest.

Faragó Ödön, Kínában.

Hantken Miksa, kir. egyetemi tanár. Budapest, Eötvös-utca.

Korizmic Antal, a nemzetközi bíróság tagja. Kairo.

Lanfranconi Enea, mérnök. Pozsony. (Alapító tag is.)

Dr. Márki Sándor, kir. egyetemi tanár. Kolozsvár. Külmagyar-u. 5.

Tauscherné-Geduly Hermína. Pozsony.

Xántus János. (Lásd 4. lap.) Bpest, VII. Damjanich-utca 44.

IV.

Alapító tagok.

József cs. és kir. főherceg. Alcsuth. (Tiszt. tag is.)

Fülöp Szász-Coburg és Góthai kir. herceg Budapest. (Tiszt. tag is)

Balla Pál, ügyvéd. Ujvidék.

Bedő Albert, Kálnoki, min. tanácsos s orsz. főerdőmester. Budapest. Alkotmány-utca 12. sz. „Erdészház.“

5 *Brázay Kálmán*, nagyker., Budapest, Muzeum-körut, saját ház.

Budapest fő- és székváros.

Budapesti „Első magyar áll. biztosító társaság.“ Vigadó-tér 1.

Burchard Konrád, a főrendiház tagja s gőzmalom igazgató. Budapest, Klotild-utca 6.

Dávid Vilmos, mérnök. Budapest, Eötvös-utca 9.

10 *Deutsch Sándor*, birtokos. Budapest, Károly-körut 8.

Dr. Floch Reichersberg Henrik, pénzügyi tanácsos. Budapest, Váczi-utca 19.

Freund Ferencz, vállalkozó. Budapest, Hold-utca 27.

Gervay Mihály, ny. min. tanácsos, a főrendiház tagja. Budapest, Havas-utca 4.

- Hanusz István*, főreáliskolai igazgató. Kecskemét.
- 15 *Hopp Ferencz*, keresk. Bpest, Váci-utca (Calderoni és társa.)
Jálics Géza, nagykereskedő. Budapest VI. Eötvös-utca 14.
Kállay Benjámín, cs. és kir. közös pénzügyminister, Bécs.
Kecskemét szab. kir. város.
Lanfranchi Enea, mérnök. Pozsony. (Levelező tag is.)
- 20 *Lévay Henrik*, Kisteleki, az Első magyar általános biztosító társaság igazgatója, a főrendiház tagja, Bpest, Vigadó-tér 1.
Országos kaszinó, Bpest, Kerepesi-út 1.
Orsz. közp. takarékpénztár, Bpest, Bécsi-utca 4.
Mailáth Géza gróf, Budapest.
Mailáth László gróf, Budapest.
- 25 *Pálffy József gróf*, Vittencz.
Tengerészeti hatóság, Fiume.
Türr István, tábornok. (Tiszt. tag is.)
Ujvidéki m. kir. főgymn., Balla Pál alapítványa folytán.
Wenckheim Frigyes gróf, Budapest, József-utca 1.
- 30 *Wenckheim Krisztina grófnő*, Budapest, József-utca 1.
Zelénszky Róbert gróf, Temes-Ujfalu p. Lippa.
Zichy Jenő gróf, orsz. képviselő, Budapest.

A volt Magyar Afrika-társaság 500 frtos alapítványa; melyhez hozzájárultak 50—50 frttal:

- † *Ágost*, Szász-Coburg s Gothai herceg.
August, Szász-Coburg s Gothai herceg.
Fülöp, Szász-Coburg s Gothai herceg.
- † *Dr. Haynald Lajos*, bibornok, kalocsai érsek.
- 5 † *Mihalovics József*, bibornok, zágrábi érsek.
- † *Dr. Stockinger Tamás*, kir. tan. s egyetemi tanár.
Zalka János, v. b. t. tanácsos, győri püspök.
- † *Zichy-Ferraris Victor gróf.*
Királyi Tengerészeti Hatóság Fiumében.
- 10 „Szent István“ szabadkőműves páholy Budapesten.

Meghalt alapítók:

- Angyelity Germán*, szerb patriarcha.
Dr. Arenstein József († 1892.)
Csengeri Antal, a tud. Akadémia alelnöke.
Dr. Haynald Lajos, bibornok, kalocsai érsek, († 1891.)
- 5 *Dr. Róth Samu*, a lőcsei főreáliskola igazgatója.
Szalacsy Farkas, földbirtokos.

Rendes tagok.

- Dr. Abt Antal, kir. egyetemi tanár, Kolozsvár. Görög-templom-u. 4.
 Almásy Ede Zsadányi, földbirtokos, Borostyánkő, Vas-vm.
 Anderlik Ede, szőrmeáru-kereskedő, Budapest, Rózsatér 6.
 Andrassy Géza gróf, Budapesten, VIII., Eszterházy-u. 42.
- 5 Andrae Emil földbirtokos. Pápa-Ihászi. (Veszprém vm.).
 Antalffy Andor mérnök Bpest, I. Fortuna-utca 4.
 Apponyi Sándor gróf, Lengyel, Tolna-vm.
 Aradi állami főreáliskola.
 Asbóth János, orsz. képviselő, Losoncz-Videfalván.
- 10 Dr. Baán Endre, Sopron-vármegye tiszti főügyésze, Sopron.
 Bacher Vilmosné, áll. felsőbb leányisk. tanítónő, Bpest, Hársfa-u. 25.
 Bajai állami tanítóképezde.
 Bakonyvári Ildefonz, sz. Benedekrendi gymnas. tanár, Komárom.
 Bakó Géza, honvéd huszár-százados, Zala-Egerszeg.
- 15 Balás Árpád, kir. tanácsos, gazd. akad. igazgató, Magyar-Óvár.
 Dr. Balla Emil, ügyvéd, Újvidék.
 Dr. Ballagi Aladár, egyetemi tanár, Budapest, Kinizsi-u 29.
 Balogh József, á. v. főellenőr, Kolozsvár, Külső magyar-u. 5.
 Banovich Kajetán, á. v. főfelügyelő, Bpest, Andrassy-út 83.
- 20 Baróthy Jenő, posta- és távirtda-igazgató, Nagy-Szeben.
 Bartek Lajos, kegyesrendi főgymn. tanár, Kecskemét.
 Bartos József, kegyesrendi főgymn. tanár, Budapest.
 Basch Gyula, mérnök, Budapest, Vörösmarty-u. 34/a.
 Dr. Batizfalvy Sámuel, orvos, gyógyintézeti igazgató, Budapest,
 városligeti fasor 51.
- 25 Batthyányi Tivadar gr., teng.-kapit., orsz. képv., Bpest, II. Főút 6.
 ifj. Bauer Antal földbirtokos. Pápa-Ihászi.
 Baumann Antal, Budapest, VIII. Német-u. 22.
 Bayer Karolina, Budapest, VII. Fasor 7.
 Dr. Báthory István, ker. orvos, Bpest, IX. Soroksári-u. 57.
- 30 Bende Imre, püspök, a főrendiház tagja, Nyitra.
 Bercsényi Béla, a nemzeti színház tagja, Bpest.
 Berez Antal, minist. biztos, állami felsőbb leányiskolai igazgató,
 Budapest, Újvilág-u. 2.
 Dr. Bereczky Endre, ker. orvos, Budapest, Kőbánya.

- Berényi József, á. v. igazgató, Bpest, Andrásy-út 88.
- 35 Besztercebányai állami felsőbb leányiskola.
Besztercebányai kir. kath. főgymnasium.
Bexheft Mór, vasuti vezérfelügyelő, Bpest, VI. Izabella u. 47.
Dr. Békeffy Remig, zircz.-czist. r. áldozár s főgymn. tanár, Pécs.
- 40 Bischitzky Károly kereskedő Bpest, VI. Kerepesi u. 14.
Bíró Kálmán, honvéd huszár-alezredes, Debreczen.
Bodola Lajos, műegyet. ny. rendkiv. tanár, Bpest, Damjanich-u. 52.
Bogoss Endre á. v. hivatalnok. Arad, pályaudvar.
Dr. Bolemann István, kir. tanácsos, a vihnyei fürdő igazg. orvosa.
Bpest, IV. Kecskeméti u. 9.
- Bontó Gergely, kegyesr. áldozó pap, Nagy-Becskekerek.
- 45 Dr. Borbás Vincze, egyetemi m. tanár, Bpest, Dessewffy-u 3.
Boross Béni, az aradi és csanádi egyesült vasutak igazgatója, Arad.
Böhm Lajos, vasuti főellenőr Arad.
Brassói állami kereskedelmi akadémia.
Dr. Brózik Károly, főreálisk. tanár, Budapest, Albrecht u. 2.
- 50 Brüll Ármin, bankár, Budapest, Andrásy-út 19.
Bpesti kereskedelemügyi m. kir. minist. posta- és távirdai szakoszt.
Budapesti Nemzeti kaszinó.
Budapesti állami el. és polgáriskolai tanítóképezde, I., Győri-út,
Budapesti II. ker. kir. főreáliskola.
- 55 Budapesti magy. kir. egyetemi könyvtár.
Budapesti m. kir. posta- és távirda igazgatóság könyvtára.
Budapesti V. ker. állami főreáliskola.
Budapesti kereskedő-ifjak társulata. Gizella-tér 2.
Budapesti IV. ker. főreáliskola.
- 60 Budapesti kegyesrendi főgymnasium.
Bpesti posta- és távirda tanfolyam igazgatósága. Luther-u 3.
Budapesti VII. ker. állami főgymnasium ifjusági könyvtára.
Budapesti m. kir. Ferencz-József nevelő intézet.
Budapesti ev. ref. főgymn. ifjusági önképzőköre
- 65 Budai tanító-egylet, Budapest, II. ker. népiskola,
Budinszky Károly, tanító, Bpest, Tisztv. telep. Szabóky-u. 18.
Bukovinszky Arthur, á. v. felügyelő, Bpest, Széchenyi-u. 1.
Bulyovszky Lilla, Budapest, Zöldfa-u. 42.
Dr. Butyka Dezső, orvos. Bécs XVIII. Anast. Grüngasse No. 9.
- 70 Charusz László, kegyesrendi házfőnök, Trencsén.
Dr. Cherven Flóris, főgym. tanár, Budapest, József-körút 55.
Chinorányi Ede, cziszterczita r. áldozár, és főgymn. tanár Eger.

- Chirke Vilmos, államvasuti távirda-ellenőr, Arad.
 Cholnoky Jenő, mérnök, Budapest, Molnár-utca 39.
- 75 Chyzer Béla, orvos, Sátoralja-Ujhely.
 Csataj Gyula Csataji, államvasuti főmérnök, Zágráb.
 Csató János, kir. tanácsos, alispán, Nagy-Enyed.
 Csáky Adolf, bécsi bankkegyesületi hivat. Bpest, Teréz-körút 12.
 Dr. Csánki Dezső, Bpest, orsz. levéltár.
- 80 Dr. Cserey Adolf, ev. lyceumi tanár, Selmecez.
 Csizmazia Géza, á. v. főmérnök, Kolozsvár.
 Csongrádmegyei tanító testületek egyesülete, Szeged.
 Csopey László, tanár, Budapest, I. ker. Mészáros-utca 12.
 Czehlár János, a Bodrogi Tiszaszabályozási társulat felügyelője. Karádi zsilip, u. p. Berczel.
- 85 Czigly János, á. v. igazgató Bpest. Andrassy-út 83.
 Czink Lajos, m. k. kereskedelmi akadémiái tanár, Fiume.
 Dr. Czirbusz Géza, kegyesrendi főgymn. tanár, Nagy-Károly.
 Czirfusz Ferencz, kir. tanfelügyelő, Zombor.
 Dr. Daday Jenő, muzeumi segédőr, Bpest, Nemz. Muzeum.
- 90 Dankmaringer Gyula, á. v. állomásfőnök, Brassó.
 Darányi Ignác, orsz. képviselő, Bpest, Koronaherczeg-u. 2.
 Dávid Károly, háztulajdonos Bpest, Széchenyi-u. 3.
 Demetzky Gyula, Törökszentmiklósi, köz- és váltó ügyvéd. Bpest.
 Vámház-körút 5.
 Demjanovich Endre cz. kanonok, esperes plébános. Dolha.
 Máramaros-vm.
- 95 Deutsch Bernát, Hatvani, nagybirtokos Budapest Nádor-u. 3.
 Deutsch Sándor, Hatvani, nagybirtokos Budapest Nádor-u. 3.
 Dr. Dezső Béla, VII. ker. állami főgymnasiumi tanár, Budapest.
 Déchy Mór, birtokos, Odessa, Rue grècque 11.
 Dérczy Ferencz, birtokos, Nagy-Kondorosi pusztá, p. Kondoros.
- 100 Dévai főreáliskola önképzőkör.
 Dobiecki József, honv. huszár-százados, Budapest, Szarka-u. 4.
 Dobiecki Sándor, á. v. osztálymérnök, Bpest, Podmanitzky-u. 27.
 Dr. Donhoffer Ede, min. titkár, Bpest, II. Lánchíd u. 3.
 Dóry Dénes, Pusztá-Paradicsom, p. Zomba.
- 105 Duma György, II. ker. főgymn. tanár, Bpest, Gyorskocsi-u. 3.
 Duna-gőzhajózási (első cs. kir. szab.) társaság forgalmi igazgatósága, Budapest, Rudolf-rakpart.
 Ebenspanger János, tanintézeti igazgató, Felső-Lövő.
 Des Echerolles Kruspér Károly, földbirtokos, Nagy-Várad.

- Egri főgymnasiumi tanári kar.
- 110 Egri Törzs-kaszinó.
Dr. Entz Géza, műegyetemi tanár. Bpest, Eszterházy u. 1.
Enyedi Károly, Szatmári, á. v. felügyelő, Szeged.
Erdélyrészi posta-szakkönyvtár-egyesület, Nagy-Szeben.
Erneyi Kálmán, plébános, Keresztúr, Pozsony-vm.
- 115 Etelváry Alajos, oklev. tanár. táviró-tiszt, Bpest, IX. Munkás-u. 16.
Érsekujvári gymnasium.
Fábry Gyula, pestvidéki kir. törvényszéki bíró, Bpest, Rózsatér 7.
Fanda József, könyvnyomdatulajd., Bpest, Aranykéz-utca 5.
Farkas Ödön, magánzó, Imreháza, p. Dunakesz.
- 120 Fazekas Sándor, főreáliskolai igazgató, Debreczen.
Fejérváry Géza, báró, tábornagy és m. kir. honvédelmi minis-
ter, Budapesten.
Felbermann Louis, Esqu. 15/a Clofford-street, New-Bond street,
W. London.
Felszeghy Ferencz, á. v. mérnök, Budapest, Andrásy-ut 100.
Ferenczy Miklós, ügyvéd, Kolozsvár.
- 125 Fernbach Bálint, birtokos, Zombor.
Feszt Aladár, főgymn. tanár, Fiume.
Fialovszky Lajos, V. ker. főgymn. tanár, Budapest.
Findura Imre, az orsz. statist. hiv. könyvtárnoka, Budapest,
Rudolfrakpart 6.
Fiumei kir. állami főgymnasium.
- 130 Foncière pesti biztosító társaság, Budapesten.
Forcher Adolf, á. v. főfelügyelő, Bpest, Andrásy-út 88.
Forinyák Gyula, altábornagy, Bpest, vár, honvéd-főparancsnokság.
Földváry Elekné, szül. Teleky Julia grófnő, Bpest, Havas-u. 4.
Dr. Fraenkel Sándor, ügyvéd, Budapest, Marokkói ház.
- 135 Frank Antal, a magy. ált. hitelbank igazg., Bpest, Andrásy-ut 27.
Fraknói Vilmos, cz. püspök, nagyvárad kanonok, és a magyar
tud. akadémia alelnöke, Budapest.
Fröhlich Ernő, posta s táviró-segéd-tiszt. Debreczen.
Gajzágó Salamon, az állami főszámszék volt elnöke, Budapest,
Újvilág-u. 13.
Gajzágó Salamonné, szül. Fluck Paula, Budapest.
- 140 Galilei szabadkőműves páholy, Budapest, II. ker. Fő-u.
Gáspár János megyei első aljegyző, tisztb. főjegyző Nagy-Enyed.
De Gerando Attila, Pálfalva p. Szatmár-vm.
Gerenday László a nemzetközi hálókocsi-társaság felügyelője,
Budapest, Andrásy-ut 76.

- Dr. Gerő Lajos, nyomda-igazgató, Budapest, Nádor-u. 16.
- 145 Gerster Béla, mérnök, Budapest, Nagy-János-u. 25.
 Ghyczy Béla, ny. altábornagy, a főrendiház tagja, Budapest, Vámház-körút 8.
 Dr. Gindele Jenő, magánzó, Budapest, Aréna-út 68.
 Goldmann Mihály, terménykereskedő, Bpest, Múzeum-körút 41.
 Gond Ignác, plébános, Stomfa.
- 150 Gonda Béla, műszaki tanácsos és műegyetemi m. tanár. Budapest, Lónyay-u. 11.
 Gorove János, nagybirtokos, Bpest, Lipót-u. 16.
 Góth Lajos, á. v. főfelügyelő, Miskolcz.
 Gregersen György mérnök, Budapest, Lónyay-u. 33.
 Grossmann Lajos, államvasuti felügyelő. Bpest. Eötvös-u. 24.
- 155 Gruber Henrik, Budapest, Dohány-u. 2.
 Gyalókay Lajos, k. törvénysz. elnök, Nagy-Várad, Apácza-u. 397.
 Gyapai Nándor, a Stefania Yacht-egyl. intézője. Balaton-Füred.
 György Aladár, az orsz. statist. hiv. beltagja, Bpest, Attila-u. 3.
 Győri állami főreáliskola.
- 160 Győri kir. kath. főgymn. földrajzi tanszék.
 Dr. Gyurkovich Gyula, ügyvéd, Budapest, Hatvani-u. 18.
 Haág Ödön, ügyvéd, Budapest, Hajós-u. 16.
 Hadfy Imre, m. kir. honv. százados. Bpest, Ludovika-Akad.
 Hadik Sándor gróf, Budapest, Régi posta-u. 7.
- 165 Hajagos Imre, kir. mérnök, Szeged.
 Dr. Hajnóczy R. József, kir. tanfelügyelő, Lőcse.
 Hajós József, földbirtokos, Budapest, Múzeum-körút 37.
 Halaváts Gyula, kir. osztály-geologus, Budapest, Földművelés-
 ügyi ministerium.
 Dr. Halász Ignác, VI. ker. főreálisk. tanár, Bpest, Felső erdősor 1.
- 170 Halász László, kir. főigazgató és főgymn. igazgató, Lőcse.
 Hamzus Gellért, cziszterczita r. főgymn. tanár, Székes-Fehérvár.
 Hangay Oktáv, keresk. akadémiái felügyelőtanár, Kolozsvár.
 Hanthó Lajos, főreáliskolai igazgató, Arad, Halász-u. 21.
 Harkányi Frigyes, földbirtokos, Budapest, Andrásy-út 4.
- 175 Harkányi Károly, földbirtokos, Budapest, Váczi-u. 17.
 Harmos Béla, á. v. főmérnök, Budapest, Király-u. 96.
 Haske Ferencz, rézmetsző művész, Bpest, Csalogány-u. 51.
 Dr. Havass Rezső, okl. tanár, Bpest, VIII. ker., Zerge-u. 23.
 Hátsek Ignác, térképész, Budapest, VI. Gyár-u. 42.
- 180 Dr. Hegedűs János, honvédfőorvos, Bpest, Vár, Országház-u. 14.

- Heim Péter, minist. tanácsos, Budapest, Király-u. 78.
 Dr. Heinrich Alajos, VII. ker. állami főgymnasiumi tanár,
 Budapest, Felső erdősor 1.
 Dr. Heinrich Gusztáv, kir. egyet. tanár, Bpest, Muzeum-körút 18.
 Helbling Ferencz, á. v. állomásfőnök, Szabadka.
- 185 Hemmen Ferencz, csanádi kanonok s papnev. igazg. Temesvár.
 Herz Henrik mérnök. Trebusa, Marm.-vmegeye.
 Herzog Ödön, á. v. felügyelő, Bpest, Hársfa-u. 25.
 Hetényi Kálmán, tanítóképezdei igazg. Márm.-Sziget.
 Hiersch Tivadar, huszárcapitány, Ujvidék.
- 190 Himmel Rezső, államvasuti felügyelő, Budapest, Csengery-u. 33.
 Hofer Károly, kir. főigazg. és az V. ker. áll. főreálisk. igazg. Bpest.
 Holitscher Zsigmond, gyáros, Bpest, Arany-János-u. 23.
 Homolka József, m. k. térképész, Bpest, Toldy-Fer. u. 45.
 Hornischek Henrik, áll. felsőbb leányisk. tanár, Bpest, Üllői-út 12.
- 195 Horsetzky Sándor, á. v. főmérnök, Segesvár, Bayer-u.
 Horváth Gyula, á. v. hivatalnok, Bpest Andrassy-út 75.
 Horváth Kristóf, szt. Benedekrendi főgymn. igazg. Sopron.
 Horváth Sándor, kir. erdőfelügyelő, Budapest, Alkotmány-u. 10.
 Horváth Zoltán, főgymn. tanár, Nagy-Szombat.
- 200 Hradetzky Béla, mérnök, Budapest, Izabella-u. 41.
 Huber Alfréd, Budapest, Király-u. 58.
 Hubert József, műépítész, Bpest. IV. Hatvani-u. 4.
 Dr. Hugonnai Vilma grófnő, Wartha Vinczéné, orvos, Bpest,
 Tisztv. telep, Szabóky-u. 21.
 Husz Lajos, polg. isk. tanár, Debreczen.
- 205 Inkey Béla, m. kir. főgeologus, Budapest, Kecskeméti-u. 2.
 Inkey László, birtokos. Bogát, p. Somogy-Jád.
 Isaák Dezső, országos képviselő, Budapest, Kálvin-tér 2.
 Dr. Istvánffy Gyula muzeumi osztályőr, Bpest, V.Széchenyi-u. 1.
 Ivándy Vilmos, köz- és váltó-ügyvéd, Bpest, Rombach u. 13.
- 210 Izák János, felsőbb leányiskolai tanár, Máram.-Sziget.
 Jablonszky János, IV. közs. főreálisk. tanár, Bpest, Bástyá-u. 12.
 Jakobey Dezső, felsőbb leányiskolai tanár, Fiume.
 Jankovich Béla ifj. birtokos, Budapest, Kerepesiuti bazár.
 Dr. Jankovich János, pénzügyminist. osztálytanácsos, Bpest, Már-
 vány-u. 1.
- 215 Dr. Jankó János, egyetemi tanársegéd, Bpest, Csengery u. 12.
 Jasniger Jakab, gázgyárigazgató, Szeged.
 Jasztrabszky Kálmán Reszegi, Dengeleg, p. Ér-Endréd.

- Jánosi Ágoston, apát-kanonok, Veszprém.
 Dr. Jedlik Ányos, nyug. egyetemi tanár, Győr.
- 220 Jelenffy Kornél, kir. ítélő táblai tanács elnök, Nagy-Várad.
 Jelentsik Vincze, Koronvári, altábornagy, Pozsony.
 Jellinek Henrik, a bpesti közúti v. igazgatója Bpest, Bálvány-u. 22.
 Jeszenszky Dániel, közjegyző, Budapest, Harisch-bazár.
 Jörg József, á. v. felügy. és forgalmi főnök, Pozsony. Stefánia út 4.
- 225 Dr. Jurányi Lajos, kir. egyet. tanár, Bpest, Fűvészkert.
 Kaas Ivor báró, orsz. képviselő, Bpest, Zöldfa-u. 44.
 Kandler János r. kath. segéd lelkész. Gajdobra. Bács-vm.
 Dr. Kanovich Nándor, orvos, Nagyszombat, Bogdánócz.
 Kaplárszik Mihály, főreáliskolai tanár, Kassa.
- 230 Kaprinay Gábor, jószág-felügyelő, Káposztás-Megyer.
 Karczagi reform. gymnasium.
 Kassai m. kir. posta- és távirda igazgatóság könyvtára.
 Kató Ignác, ügyvéd, Magyar-Óvár.
 Kármán József, lelkész, Új-Verbász.
- 235 Dr. Károly György Hugó, tanár, Bpest, Koronaherczeg-u. 20.
 Károlyi Tiborné grófnő, Bpest, IX. Pipa-u. 29.
 Kecskeméti róm. kath. főgymnasium.
 Dr. Kepes Pál, ügyvéd, Bpest, Hatvani-u. 3.
 Kerner Pál, honvéd-alezredes, Bpest. Ludoviceum.
- 240 Kerntler Ferencz, az alagut igazgatója. Bpest, Tabán, Szarvas-tér.
 Kertész József, Kassa. (Kereskedelmi bank.)
 Kertész Tódor, kereskedő, Bpest, Dezseffy-u. 15.
 Kertscher István, mérnök, Budapest, I. Gellérthegy-u. 21.
 Készthelyi prémontrei társház.
- 245 Kilián Frigyes, könyvkereskedő, Bpest, Váczi-u.
 Király Pál, az állami paedagogium tanára, Bpest, I. Lisznyai-u. 17.
 ✓ Kirchner Lajos, Vác.
 Kismartoni állami polgári iskola.
 Kiss Lajos, áll. főreáliskolai tanár, Szeged.
- 250 Klözel-Koltay Aladár Tótfalusi, mérnök, Bpest, Erzsébet-tér 15.
 Knolmayer Nándor, á. v. főellenőr, Bpest, Külső-Kerepesi-út 3.
 Kogutowicz Manó, térképész, Budapest, Izabella-u. 71.
 Kohner Zsigmond, nagykereskedő, Budapest, Nádor-u. 19.
 Dr. Koller Gyula, orvos, Budapest, V. sas-utca 18.
- 255 Kolozsmonostori m. kir. gazdasági intézet, Kolozsvár.
 Kolozsvári m. kir. erdőigazgatósági könyvtári alap.
 Kolozsvári ev. ref. collegium.

- Kolozsvári kör.
 Kolozsvári állami felsőbb leányiskola.
- 260 Kolozsvári m. kir. posta- és távirda igazg. könyvtára.
 Komjáthy Béla, orsz. képviselő, Bpest, József-körút 28.
 Konkoly Th. Miklós, a központi m. k. meteorologiai és föld-
 delejességi intézet igazgatója, Budapest, Vár, I. Főutca 6.
 Dr. Koós Gábor, keresk. akad. r. tanár, Bpest, Teréz-körút 56.
 Kossitzky János, államvasuti főmérnök, Arad, Wesselényi-u. 53.
- 265 Koszits Szilárd, államvasuti hivatalnok, Budapest, á. v. igaz-
 gatóság IV. szakosztály.
 Kotányi Zsigmond, államvasuti főmérnök, Budapest, Magyar
 államvasutak igazgatósága.
 Kovách Károly, földbirtokos, Szürthe, Ung-vm.
 Kovács Demjén, csiszterczita-rendi áldozó pap, Eger.
 Kovács György Mádi, altábornagy, Bécs, I. Volksgartenstrasse 5.
- 270 Kovács István Mádi, igazs. min. oszt. tan. Bpest, Teréz-körút 19.
 Kozma Gyula, polg. isk. igazgató, Bpest, II. Batthyány-utca 11.
 Dr. Kövesligeti Radó, egyetemi m. tanár, Bpest, Eszterházy-
 utca, Fizikai intézet.
 Krajcsovits Lajos, mérnök, Bpest, Andrásy-út 102.
 Kraus Alajos, államvasuti állomásfőnök, Fiume.
- 275 Dr. Krausz Jakab, tanár, Bpest, III. Lajos-utca 142.
 Krausz Károly, Első hazai takarékpénztári tisztviselő, Bpest,
 Váczi-körút 3.
 Kreiszl Géza, építész, Marm.-Sziget.
 Dr. Krenner József, muzeum-őr és műegyetemi tanár, Bpest.
 Dr. Krécsy Béla tanár, Kecskemét.
- 280 Krivány János, megyei árvaszéki levéltárnok, Ó-Arad, Ősz-u. 31.
 Kuczka János, ügyvéd, Szarvas.
 Kugler Mihály, államvasuti forgalmi főnök, Eszék.
 Kun Bertalan ifj., á. v. hiv., Bpest, VIII. ker., Kerepesi-út 75.
 Kun Mátyás, Nyíregyháza.
- 285 Lachmann György, államvasuti felügyelő, Bpest, Andrásy-út 83.
 Laczkó Dezső, kegyesrendi tanár, Veszprém.
 Laky Dániel, ref. főgymnasiumi tanár, Bpest, Lónyay-utca 9.
 Laukó Albert, állami főreáliskolai tanár, Arad.
 Lász Samu, állami főreáliskolai tanár, Győr.
- 290 László Mihály, orsz. képv., nevelő-intézet tulajd., Bpest, Hold-u.
 Leitner Izidor, á. v. forgalmi felügyelő, Bpest, Teréz-körút 54.
 Leitner M. L., nagykereskedő, Bpest, Váczi-körút 18.

- Dr. Lengyel Soma, gyakorló orvos. Márm.-Sziget.
 Dr. Liebermann Leo, orvos, Bpest, Rottenbiller-u. 37.
- 295 Lindheim Ernő, lovag, Bpest, Széchenyi-tér 5.
 Linhart József, fővárosi mérnök, Bpest, Barcsay-utcza 3.
 Lintner Imre, á. v. főfelügyelő, Bpest, II., Albrecht-út 3.
 Lintner Sándor, uradalmi tisztartó, Lepsény.
 Losonczi állami főgymnasium.
- 300 Lovassy Ferencz ifj., Nagy-Szalonta.
 Lóczy Lajos, kir. egyetemi tanár, Bpest, Felső erdősor 1.
 Lőcsei kir. főgymnasium.
 Lőcsei állami főreáliskola.
 Ludovika-Akadémia, Budapest.
- 305 Ludvigh Gyula, ministeri tanácsos és a m. kir. államvasutak
 elnök-igazgatója, Budapest, Andrassy-út 73.
 Luger Camillo, á. v. fogalmazó, Bpest, Andrassy-út 73.
 Lukács József, bankigazgató, Budapest, Andrassy-út 107.
 Lukavszky Alajos, gymnasiumi igazgató, Szakolcza.
 Luppá Péter, orsz. képviselő, földbirtokos, Pomáz.
- 310 Lux Ede, ágostai evang. tanító, Budapest.
 Madarász Flóris, cziszt. rendi tag, Budapest, Zerge-utcza 6.
 Magyar Földhitel Intézet, Budapest.
 Magyar Gábor, főgymnasiumi igazgató, Szeged.
 Magyar-Óvári kegyesrendi gymnasium.
- 315 Majer Antal, futanintézet tulajdonos, Szegzárd.
 Majláth Béla, Budapest.
 Dr. Mandel Pál, ügyvéd, orsz. képviselő, Bpest, Nádor-utcza 14.
 Marchart József, államvasuti főmérnök, Bpest, Külső-Kerepesi-út,
 á. v. Dunajobbparti üzletvezetőség.
 Markbreit Imre mérnök, Trebusa, Márm. vmegyé.
- 320 Maros-Vásárhelyi kaszinó-egyesület.
 Maros-Vásárhelyi ref. coll. könyvtára.
 Maurer Mór, műegyetemi tanár és államvasuti főmérnök, Bpest,
 Andrassy-út, á. v. igazgatóság.
 Marx János, á. v. főfelügyelő Bpest, VII. Lendvay-u. 7.
 Mayer József, a II. ker. állami főreáliskola igazgatója, Bpest.
- 325 Dr. Mágócsy-Dietz Sándor, VI. k. áll. főreálisk. tan. Bpest, Vas-u. 8.
 Máram.-Szigeti állami tanító-képezde.
 Máramaros-vármegyei általános tanító-egyesület.
 Márk Károly, ministeri felügyelő, Bpest, Andrassy-út 99.
 Mendl István, magánzó, Budapest, Andrassy-út 31.

- 330 Dr. Mezei Mór, ügyvéd, orsz. képviselő, Bpest, V. Korona-u. 13.
 Mehnertné-Düringer Hermina, Gmunden, Villa Deiningen.
 Méhner Vilmos, könyvkiadó, Budapest, Papnövelde-u. 8.
 Miavecz László, kir. távirófőnök, Arad.
 Miskolczi ref. lyceumi könyvtár.
- 335 Mokos Gyula, tanár, Bpest, IX. Csillag-u. 10.
 Molnár Ákos, honvéd huszár-őrnagy, Gyula.
 Molnár György, építész, Újvidék.
 Molnár Károly, körjegyző, Hajmáskér.
 Morelli Gusztáv, iparművészeti isk. tanára, Bpest, Eötvös-u. 6.
- 340 Mozzay Károly, államvasuti osztálymérnök, Mitrovicza.
 Muziczek Antal, E. m. ált. bizt. társ. tisztv., Bpest, Újvilág-u. 6.
 NádorVincze, min. osztálytanácsos, Bpest, VIII. Szentkirályi-u. 40.
 Nagy Gizella, polg. iskolai tanítónő, Győr.
 Nagy Imre, a nemzeti színház tagja, Bpest, színház-épület.
- 345 Nagy-Károlyi főgymnasium.
 Nagy-Kőrösi ev. ref. tanítóképezde.
 Nagy László, ny. ministeri tanácsos, Bpest, Hajós-u. 9.
 Nagy Sándor, Káli, á. v. főell., Kolozsvár, (Az üzletvezetőségénél.)
 Nagy-Váradi kereskedelmi tanintézet.
- 350 Nagy-Váradi prémontrei tanártestület.
 Nagy-Váradi m. kir. posta- és táviró-igazgatóság könyvtára.
 Nagy-Váradi állami főreáliskola igazgatósága.
 Nátafalussy Kornél, prémont. kanonok, kir. főigazg., Nagy-Várad.
 Dr. Navratil Imre, kir. egyetemi tanár, Bpest, Lipót-u. 10.
- 355 Návay Emil, uradalmi kasznár, Csákova.
 Németh Antal, államvasuti titkár, Bpest, Magyar-u. 6.
 Nopcsa Elek báró, orsz. képviselő, Budapest.
 Novák Gusztáv, á. v. felügyelő, Bpest, Terézkörút 62.
 Nyulászi Géza, posta- és táviratdatiszt, Debreczen.
- 360 Odor Emilia, állami felsőbb leányisk. tanítónő, Bpest, Béla-u. 5.
 Oelhofer Hubert, államvasuti főellenőr, Bpest.
 Dr. Orbay Antal, főorvos, Bpest, Krisztinaváros. Attila-u. 149.
 Ordódi István K., földbirtokos, Markófalva, p. Zsolna.
 Ormódy Vilmos, az E. m. ált. bizt. társ. igazg.-helyettese, Bpest.
- 365 Ország Dezső, fogász., Marm.-Sziget.
 Ötvös Imre, honv. huszár-százados, Bpest, Ludovica-Akademia.
 Pacor Kálmán Karstenfelsi, altábornagy, Szeged.
 Paikert Alajos ifj., joghallgató, Budapest, II. Fő-utca 7.
 Pannohalmi főapátsági könyvtár, p. Győr-Szent-Márton.

- 370 Dr. Pap Samu, orvos, orsz. képviselő, Bpest. Kerepesi-út 8.
 Papánek Ferencz, segédlelkész, Budapest, VI. Érsek-u. 2.
 Pataky Simon, elemi és felső-leányiskola-tulajdonos, Szeged.
 Patsu Ottó, magánzó, Bpest, IV. Muzeum-körút 29.
 Dr. Pápai Károly, VI. ker. állami főreáliskolai tanár, Budapest.
- 375 Pálffy Sándor, ügyvéd, Arad. Zrinyi-u. 3.
 Paulé István, Daruvári, vasuti állomásfőnök, Piski.
 Pécsi m. kir. posta- és távirdai igazg. könyvtára.
 Pejacsevich János gróf, birtokos, Budapest, Andrásy-út 122.
 Pekár Károly, á. v. főfelügyelő, Arad, Csiky Gergely-u. 3.
- 380 Pesty Gizella, fővárosi tanítónő, Budapest, VII. Istvántér 15.
 Dr. Pethő Gyula, állami oszt.-geologus, Bpest, Andrásy-út 33.
 Pethő János, Szatai, posta- s távirda-igazg. és földbirt. Temesvár.
 Péchy Imre, az államnyomda igazg., Bpest, Vár, Államnyomda.
 Pilinszky Zsigmond, postafőnök, Bpest, Izabella-u. 72/a.
- 385 Pintér Sándor, a nemz. szính. tagja, Bpest, Wesselényi-u. 196.
 Dr. Pirkler Jenő, orvos, Budapest, IX. Üllői-u. 5.
 Piskii tisztviselői olvasóköri, Piski, pályaudvar.
 Piskitelepi állami iskola.
 Dr. Piufszich Frigyes, ügyvéd, Budapest, Lipót-u. 18.
- 390 Piukovits Ödön, kir. táblai bíró, Szeged.
 Dr. Plathy Zsigmond, kir. aljárásbíró, Breznóbánya.
 Pojlák János, kereskedő, Szilágy-Cseh.
 Polgár Péter, államvasuti főmérnök, Szeged.
 Popovics V. István, a Tököly-int. felügyelője Bpest, Zöldfa-u. 25.
- 395 Dr. Posewitz Tivadar geologus, Bpest, Földművelési ministerium.
 Pozsonyi kir. kath. főgymnasium.
 Pozsonyi m. k. posta- és távirda igazg. könyvtára.
 Dr. Procopp Jenő, orvos, Budapest, VIII. Rákosfalva.
 Probstner Arthur, orsz. képv. Budapest, Akadémia-u. 5.
- 400 Prónai Dezső báró, Acsa, Pest-vmegye.
 Dr. Prónai Gábor báró, Acsa, Pest-vmegye.
 Pscherer Károly, magánzó, Budapest, IV. Bécsi-u. 2.
 Pucher József, építész, Budapest, Andrásy-ut 53.
 Dr. Pulszky Ágoston, egyetemi tanár, orsz. képviselő, Budapest,
 Zrinyi-u. 16.
- 405 Pulszky Ferencz, a nemzeti muzeum igazgatója, Bpest, Muzeum.
 Pupák Gyula, gazdatiszt, u. p. Ujszász, Felső-Szászbereki puszta
 Püspöky György, magánzó, Budapest, IV. Haltér 7.
 Rakovszky Iván, földbirtokos, Nagy-Rák, p. Rákó-Pribócz.

- Raschka János, kir. tan. és posta- és távirda igazg. Budapest, főposta-épület.
- 410 Rayé Lajos, áll. fels. leányisk. tanár Budapest, Mátyás-u. 6.
Reményi Antal, ügyvéd, Budapest, IX. Ferencz-körút 42.
Requinyi Géza, főreáliskolai tanár, Pécs.
Rezsőfy György, jószágkormányzó, Túrje, Zalamegye.
Récsei Viktor, főgymn. tanár, Esztergom.
- 415 Révy Ferencz, fels. leányisk. tan. Bpest, Tisztv. tel. Szapáry-u. 21.
Révy Géza Viktor, a Bodrogközi Tiszaszab. társ. főm. Perbenyik.
Rieger György, a Victoria gőzmalom vezérigazgatója, Bpest.
Riszdorfer József, szakaszmérnök, Törökér, p. Sárospaiak.
Rohn József, tanítóképezdei tanár, Bpest, Alkotás-utca 1. c.
- 420 Romeiser József, pápai kamarás, prépost, fővárosi IV. kerületi róm.-kath. plébános, Bpest.
Dr. Rottenbiller Fülöp, á. v. fogalm. Bpest, VI. Váczi-k.út 31.
Rozmanits Timót, kegyesrendi főgymn. tanár, Nagy-Károly.
Dr. Rózsahegyi Aladár, r. egyet. tan. Kolozsvár, Alsó-szén-u. 5.
Sasvári Ármin, a keresk. muz. titkára Bpest, Akadémia-u. 12.
- 425 Sáfrán József, kegyesrendi főgymn. tanár, Szeged.
Ságy Gyula Szorkolai, á. v. vezérfelügyelő és üzletv. Debreczen-Sárospataki ref. főiskola.
Sátoralja-Újhelyi fő-gymnasium.
Dr. Schafarzik Ferencz, m. kir. áll. főgeol. Bpest. Földmiv. min.
- 430 Schindler Ferencz, államv. hivat. az üzletvezetőségénél, Kolozsvár.
Schmidt Adolf, államvasuti főmérnök, Pécs, Perczel-u. 13.
Schmidt László okl. gépészmérnök, Budapest, Zöldfa-u. 44.
Schneider János, a VIII. ker. közs. főisk. tan. Bpest, Zerge-u. 11.
Scholtz Albert, ev. főgymn. tanár, Budapest.
- 435 Dr. Scholtz Ágost, kir. egyet. tan. Bpest, Andrássy-út 72.
Schrimpf Zsigmond, minist. osztálytan. Bpest, Lánchíd-u. 1.
Schubert József, államvasuti főellenőr, Bpest, Lövölde-tér 1.
Schwanda Károly, államvasuti felügyelő, Debreczen.
Schwarcz Ármin, Zimonyi, mérn. épít. váll. Bpest, Laudon-u. 3.
- 440 Dr. Schwicker J. Henrik, nyug. kir. főgymn. tanár, orsz. képviselő, Budapest, József-tér 11.
Schwimmer Pál, államvasutak menetjegyirodájának főnöke. Bpest, Hungária-szálloda.
Sebestyén Gyula, tanítónő-képezdei tan. Bpest, Vörösmarty-u. 34.
Siegmeth Károly, államvasuti felügyelő. Debreczen.
Simon Dezső, kincstári ügyész, Budapest, fővámház.

- 445 Dr. Simonyi Jenő, keresk. akad. tanár, Bpest, Alkotmány-u. 28.
Soltész Vilmos, a „Pannonia“ m. vizontbiztosító intézet igazgatója Budapest, Vigadó-tér 1.
Soproni m. kir. posta- és távirda igazg. könyvtár.
Soproni szt.-Benedek rendi főgymnasium.
Sóbányi Gyula, tanító. Bánffy-Hunyad.
- 450 Spitzer Lipót, á. v. hiv. Bpest, Igazg. forg. szakoszt. Andrássy-út 73.
Sretvizer Lajos, igazgató-tanító, Bpest, VI. Szív-utca 19.
Statistikai hivatal, Országos, Bpest, V. Rudolf-rakpart 6.
Dr. Staub Mór, a középisk. tanár-képző gyakorló iskolájában vezető-tanár Bpest, Kerepesi-út 8.
Steiner Jenő, az E. m. ált. bizt. társ. hivatalnok, Bpest, Vigadó-tér 1
- 455 Dr. Steinmeyer János, jószágigazg., Bpest, Koronaherceg-u. 14.
Stern József építész.
Stoll Jenő lovag, Váradi, földbirtokos, Bpest, Vörösmarty-u. 11.
Dr. Stroné Ferencz, kórházi igazgató, Újvidék.
Sümeghi városi elemi iskola tantestülete.
- 460 Sváiczter Gábor, m. k. honv.-ezred., Aranyos-Megyes Szatmár-vm.
Szabadkai főgymnasiumi könyvtár.
Dr. Szabó József, kir. egyet. tanár, Bpest, Széchenyi-u. 1.
Szalay Péter, minist. oszt.-tan., Budapest, Dorottya-u. 11.
Szamota István orsz. levéltári gyak., Bpest. Alkotmány-u. 23.
- 465 Szarvas Lipót, műegyetemi hallgató, Budapest, Műegyetem.
Szarvasi kaszinó.
Szatmári kir. főgymnasium.
Dr. Szánthó Károly, felsőbb leányiskolai tanár, Pozsony.
Szegedi m. kir. 5. sz. honvéd gyalogezred tisztí könyvtára.
- 470 Szegzárdi kaszinó.
Szemler Mór, államvasuti felügy., Bpest, II. ker. Fő-utca 65.
Szendy Antal ügyvéd, Szolnok.
Szent István társulat, Bpest, Lövész-utca 11.
Szente Arnold, polg. isk. tanár, Liptó-Sz.-Miklós.
- 475 Székely-Mikó Collegium, Sepsi-Szent-György.
Székelyudvarhelyi róm. kath. főgymnasium.
Széphegyi Sándor m. hivatalnok, Devecser.
Szieber Ede, kir. főigazgató Kassa.
Sziklay János tanár, Budapest, Lónyai-utca 13/a.
- 480 Dr. Szily Kálmán Nagyszigeti, a Magy. Tud. Akadémia főtitkára, Budapest, Akadémia-épület.
Szombathelyi püspöki elemi iskola tanító-testülete.

- Dr. Szontagh Ábrahám, orvos, egészségügyi tanácsos, Bpest,
Hatvani-utca 14.
Szörényi Benő, áll. polgári iskolai tanító, Karánsebes.
Dr. Szörényi Tivadar, orvos, Budapest, Muzeum-körut 15.
- 485 Sztáncsek Zoltán egyet. hallgató, Budapest, Magyar-u. 23.
Dr. Szerényi Hugó, II. ker. főgymnasiumi tanár, Budapest.
Taray Andor, pénzügyi közigazg. törvénysz. bíró, Budapest,
II. Országház-utca 17.
Dr. Tauscher Béla, főorvos, Pozsony.
Teleky Sándorné grófnő, Gyömrő, Pest-vármegye.
- 490 Telkes Simon, min. számtanácsos, Budapest, Attila-utca 137.
Temesvári m. kir. posta- és távirtda igazg. könyvtára.
Dr. Terner Adolf, kir. egyetemi tanár, Kolozsvár.
Téglás Gábor, állami főreáliskolai igazgató, Déva.
Dr. Téry Ödön, belügyministeri fogalmazó, középiskolai egészség-
segítési tanár, Bpest, II., Tárnok-utca 7.
- 495 Theisz Gyula, V. kerületi főreáliskolai tanár, Bpest.
Thiringer Zsigmond, m. k. posta- és távirtda felügyelő, Sopron.
Dr. Thirring Gusztáv, főv. stat. hiv. tiszt, Bpest, Bálvány-u. 26.
Tisza Kálmánné sz. Degenfeld-Schomberg Ilona grófnő, Bpest,
Sándor-u.
Tiszay Kálmán, á. v. főmérnök, Arad, Kossuth-utca 10.
- 500 Titsch Gyula, kereskedő, Budapest, Váci-utca 20.
Tóth Emília, Grác, Glacis-Strasse 21.
Tóth Sándor, kegyesrendi főgymn. tanár, Vác.
Tölcsey István kegyesrendi főgymn. tanár, Vác.
Dr. Török Aurél, az anthropologiai int. igazg. Bpest. Vigadó-tér 1.
- 505 Török Péter, ev. ref. gymn. tanár, Hajdu-Böszörmény.
Trencsényi állami felsőbb leányiskola.
Ungvári róm. kath. főgymnasium.
Ungvári önképző Dayka-kör.
Vadona János, Kolozsvár.
- 510 Dr. Vajda Gyula, kegyesrendi főgymn. igazgató, Kolozsvár.
Vas Gusztáv, az aradi és csanádi egyes. vasutak felügyelője, Arad.
Vasváry Benő, VIII. ker., főreálisk. tanár, Bpest, II. Rózsahegy-u. 40.
Vámosy Mihály, ref. főgymn. igazgató. Bpest, Lónyai-u. 8.
Várady Móricz, gymn. igazgató, Rózsahegy.
- 515 Veress Endre, Kolozsvár, Nagy-utca 34/a.
Virányi István, államvasuti felügyelő s oszt. főnök, Kolozsvár.
Vörös Sándor, honvédszázados, Szeged.

- Wachsmann Ferencz, á. v. felügy., Bpest, Andrásy-út88/90.
 Wachtel Károly, á. v. felügyelő, Budapest.
- 520 Valdhauser Adolf, kereskedő, Bpest, Dohány-utca 6.
 Wallandt Ernő, min. osztálytanácsos, Orsova.
 Walleshausen Sándor, uradalmi ispán, Káposztás-Megyer.
 Walser Jakab, gyáros, Bpest, Kazinczy-utca 5.
 Dr. Weinmann Fülöp, kir. közjegyző, Bpest, Andrásy-út 1.
- 525 Dr. Weiser Károly, kir. közjegyző, Bpest, Váci-körút 17.
 Weisz Berthold, gyáros, Bpest, IV. Deák-utca 3.
 Wilczek Ede gróf, földb. Erdő-Kürth, p. Nógrád-Kálló.
 Würtzler Vilmos, á. v. főellenőr, Bpest, Csengeri-u. 52.
 Zágrábi m. kir. posta- és távirtda igazg. könyvtára.
- 530 Zichy Edmund gróf, Bécs, Weihburggasse 22. (Tiszt. tag is.)
 Zichy János gróf, Budapest, Muzeum-u. 15.
 Zichy József gróf, val. b. tit. tanácsos, főispán, Pozsony.
 Zichy Tivadar gróf, követségi tanács., Páris, osztr.-magy. követség.
 Zilahi ref. collegium tanári kara.
- 535 Zimányi Károly, műegyet. tanársegéd, Bpest, II. Csónak-u. 2.
 Zirzen Janka, áll. tanítónőképezdei igazg., Bpest, Andrásy-út 65.
 Znióváraljai állami tanítóképezde.
 Zsilinszky Mihály, főispán, Budapest, Király-utca 76.
 Zsótér Andor, földbirtokos, Ó-Becse.

Á t n é z e t:

Tiszteletbeli tag van	45
Levelező „ „	30
Alapító „ „	28
Alapító s egyszersmind tiszteletbeli tag van	3
Alapító s „ levelező tag van.....	1
Rendes s „ tiszteletbeli tag van.....	1
Rendes tag van	538
Összesen	646

A MAGYAR FÖLDRAJZI TÁRSASÁG

ALAPSZABÁLYAI.

(Elfogadtattak az 1893. évi februárhó 9-én tartott rendes évi közgyűlésen.)

I. A társaság czíme és pecsétje.

1. A társaság czíme: Magyar Földrajzi Társaság.
2. A társaság pecsétjén az ország czimere van e körirattal: Magyar Földrajzi Társaság. 1872.

II. A társaság célja és köre.

3. A Magyar Földrajzi Társaság célja a földrajzi ismeretek terjesztése által a földrajzi tudomány iránt közérdeklődést gerjeszteni és különösen hazánk földrajzi állapotainak kutatását és ismeretetését előmozdítani.
4. A társaság működése a földrajzi tudomány összes ágaira, kiterjed.

III. A társaság eszközei.

5. A társaság céljának elérésére szolgáló eszközök: A választmányi- és közgyűlések, melyeken a társaság ügyei intézettek; más nyilvános gyűlések, melyeken előadások tartatnak, értekezések olvastatnak föl; saját folyóirat, melynek tartalmát tudományos és népszerű ismertetések teszik; könyv- és földkép-gyűjtemény; a földrajzi tudomány érdekében való utazások előmozdítása; hasonló célú bel- és külföldi társaságokkal és intézetekkel való érintkezés.
6. A társaság a tagjai által fizetendő évi tagsági díjakból, az alaptőkék kamataiból és adakozásokból fedezi költségeit.

IV. Védnök és tiszteletbeli elnökök.

7. Védnökül a társaság éltetőfogytiglan választ olyan kiváló férfiút, ki társadalmi állásánál fogva és tudomány-szeretetével a társaságot céljainak előmozdításában segítheti.

8. A társaság egyes olyan jeles férfiakat, kik tudományosságukkal, különösen pedig a hazai földrajzi tudomány előmozdításával maradandó érdemeket szereztek, tiszteletbeli elnökökké választhat.

V. A társaság tagjai.

9. A társaságnak tagja lehet minden művelt férfi és nő, úgyszintén bármely törvényesen szervezett hatóság, testület intézet és társaság. A tagok négyfélék, u. m. tiszteletbeliek, levelezők, alapítók és rendesek.

10. *Tiszteletbeli tagokká* a választmány javaslatára a közgyűlés által olyan bel-, vagy külföldiek választhatók, kik a földrajzi tudomány fejlesztése- és terjesztésével, úgyszintén a társaság iránt kiváló érdemeket szereztek.

11. A társaság *levelező tagjává* olyan bel-, vagy külföldiek választhatók, kik irodalmi működésük, vagy a társaság érdekeinek előmozdítása által erre érdemet szereztek.

12. A levelező tagokat három választmányi tag javaslatára általános (absolut) szótöbbséggel a választmány választja. Levelező tagok választásakor azonban a választmányi tagok felének jelen kell lenni. A belföldi levelező tagok száma húsznál több nem lehet.

13. Tiszteletbeli elnökök, tiszteletbeli és levelező tagok tagsági díjat nem fizetnek és a társaság folyóiratát ingyen kapják.

14. A társaság *alapító tagjává* a választmány által az iktatattik be, ki a társaság részére egyszer s mindenkorra kétszáz koronát fizet le, vagy ennek megfelelő értékű állampapírt, vagy egyéb biztos értékpapírt tesz le alapítványúl.

15. A társaság *rendes tagjává* választható mindenki, a ki a 17. szakaszban megállapított módon tagul ajánlkozik és kötelezi magát, hogy évi tíz korona tagsági díj fizetésével legalább három évig a társaságnak tagja marad.

16. A rendes tagok azon esetben, ha tagsági idejük harmadik évének első felében a társaságból való kilépésüket a választmánynak be nem jelentik, a következő évre is a társaság tagjai maradnak s így mindaddig, míg a harmadik évre következő valamely év első felében kilépésüket a választmánynál be nem jelentik.

17. A rendes tagokat egy társasági tag ajánlatára a választmány választja, s azokat, valamint az évközben választott levelező tagokat és az új alapító tagokat az évi rendes közgyűlésnek bejelenti.

VI. A tagok jogai és kötelezettségei.

18. A tagok megválasztásukról az elnöktől és a főtitkártól aláírt levélben értesítetnek, melynek alapján a *Magyar Földrajzi Társaság tagja* címet használhatják. A kik oklevelet óhajtanak, azoknak a társaság azt külön 10 korona oklevéldíj lefizetése után. kiszolgáltatja.

19. A tagok a társaság közgyűlésein, felolvasó- és szakülésein részt vehetnek, azokon előadásokat tarthatnak és vendégeket vezethetnek be.

20. A tagoknak szavazati joguk van a közgyűlésen és ott indítványokat is tehetnek, melyeket azonban december hó 31-ig a választmánynak írásban tartoznak benyújtani.

21. A hatóságok, testületek és intézetek a választmánynál bejelentett képviselőjük által gyakorolhatják a társasági tagságból eredő jogukat. A meghatalmazást társasági tagra is lehet ruházni.

22. A tagok a társaság folyóiratát ingyen kapják, a könyv és térkép-gyűjteményt az ügyrend határozmányai szerint használhatják. Ha azonban valaki a kikölcsönzött műveket a vett felszólítás után egy hó lefolyása alatt épségben vissza nem szolgáltatja, tőle a kikölcsönzött könyvek, vagy térképek értéke a társaságtól szabadon választandó bíróság által legrövidebb polgári per útján hajtható be.

23. Minden tag erkölcsi kötelezettséget vállal, hogy a társaság érdekeit tehetsége szerint előmozdítja, a földrajz iránt saját körében érdeklődést terjeszt és a társaság számára új tagokat igyekszik megnyerni.

24. A rendes tagok évdíjaikat a polgári év első negyedében tartoznak lefizetni. A ki ezt elmulasztaná, attól a társaság az illető összeget az okozott postai költségekkel együtt postai megbízás útján veheti be. Oly tagtól, ki ezen úton sem tesz eleget kötelezettségének, a hátralékos tagsági díj és az okozott költség a társaságtól szabadon választandó bíróság útján legrövidebb polgári perrel hajtható be.

25. A fizetési kötelezettség azon év első napján kezdődik, melyben a tag a társaságba lép; az évközben belépő tagok tehát kötelesek belépésük alkalmával azon egész évi tagsági díjat lefizetni.

VII. Közgyűlés.

26. *Rendes közgyűlés* évenként egyszer tartatik, lehetőleg márczius havában. Idejét az elnök hirdeti ki és a tagokat legalább 15 nappal előbb értesíti.

27. *Rendkívüli közgyűlést* bármikor hívhat egybe az elnök, ha ennek ő, vagy a választmány szükségét látja, avagy 15 tag írásban kívánja. A rendkívüli közgyűlést is 15 nappal előre kell kihirdetni.

28. Közgyűlés tartásához legalább 20 tag jelenléte szükséges. Ha a közgyűlésre 20 tag sem jelennék meg, nyolcz napi határidővel új közgyűlés hirdetendő, mely alkalommal a jelenlévők érvényesen határoznak.

29. Határozatok szótöbbséggel hozatnak; a szavazatok egyenlősége esetében az elnök dönt. A tisztikar és választmányi tagok választása titkos szavazással történik.

30. *A közgyűlésnek tárgyai:*

a) A védnök, tiszteletbeli elnökök és tiszteletbeli tagoknak élethossziglan, az elnöknek, a két alelnöknek, a főtitkárnak és a titkárnak három évre szóló, és a választmányi tagoknak évenként való választása. A társasági tisztikar megválasztása csak rendes közgyűlésen történhetik.

b) Tiszti jelentések a társaság elmúlt évi szellemi működéséről, vagyoni állapotáról, valamint a földrajzi tudomány nevezetesebb mozzanatairól.

c) Az ügyrend megállapítása.

d) A számadások, a pénztár és könyvtár megvizsgálása, a felmentvények megadása és a választmány által javasolt évi költségvetés megállapítása. A számvizsgáló és könyvtárat vizsgáló bizottságok kiküldése.

e) Az alapszabályok módosítása és a beadott indítványok tárgyalása.

f) Az év folyamán belépett alapító- és választott levelezőtagok bejelentése. Netalán meg nem választott tagok felfolyamodása, valamint a választmány intézkedései ellen való felbevezés.

A közgyűlés jegyzőkönyvét két jelenlevő tag, hitelesíti, kiket ezzel az elnök ajánlatára a közgyűlés bíz meg.

VII. Választmány.

31. A közgyűlés számára fentartott ügyeken kívül minden egyéb ügyet a választmány intéz el; intézkedéseiről azonban a közgyűlésnek felelős s előkészíti a közgyűlést.

32. A választmány az elnökökből, tisztikarból, tiszteletbeli elnökökből a Budapesten lakó tiszteletbeli és levelező tagokból és a rendes közgyűléseken választott 24 választmányi tagból áll, kik a helybeli rendes tagok közül úgy választandók, hogy a földrajzi tudomány ágai lehetőleg képviselve legyenek a választmányban.

33. A választmány vezeti az alapszabályok és a közgyűlés határozmányai szerint a társaság ügyeit. A júniustól szeptemberig terjedő időn kívül minden hónapban egy rendes választmányi ülés tartandó, melyet az elnök hív össze, szükség esetén rendkívüli ülést is tarthat a választmány. *Érvényes határozat hozatalára* a megválasztott választmányi tagok közül legalább ötnek jelen kell lennie. A választmányi ülés jegyzőkönyvét az elnök és főtitkár hitelesíti. A választmányi tagok, az elnök vagy a főtitkár fölkeresésére a hozzájuk küldött irodalmi munkákat megbírálják, ezekről véleményt adnak és a társaság munkakörébe vágó tudományos kérdéseket megvitatják.

IX. Elnökség és tisztikar.

34. Az *elnök* képviseli a társaságot hatóságok, intézetek, egyesületek és általában harmadik személyek irányában; összehívja a közgyűlést és a választmányi üléseket s ezeken elnököl; utalványozza a fizetéseket; a főtitkárral aláírja az okleveleket; őrködik a közgyűlés és a választmány határozatainak foganatosítása felett; ellenőrzi a tisztviselők működését és az ügyvitel menetét; rendkívüli közgyűlést hirdethet.

Az *alelnökök* szükség esetén helyettesítik az elnököt.

Az elnökök távollétében a társasági üléseken a választmány tagjai kor szerint helyettesítik az elnököket.

35. A *főtitkár* vezeti a társaság ügyvitelét, támogatja az elnököt a társaság érdekében való intézkedésekben és kezdeményezésekben, szerkeszti a társaság kiadványait, gondoskodik a felolvasó és szakülések tárgyairól, és végzi az elnök meghallgatásával a fontosabb levelezéseket; az okleveleket az elnökkel együtt aláírja; a társaság belső működéséről és állapotáról a közgyűlésnek jelentést tesz;

őrzi az irattárat s a pénztárnokkal egyetemben a tagoknak létszámát nyilvánosságban tartja, részükre az évjegyeket kiállítja és azokat kellő időben behajtás végett a pénztárnoknak átszolgáltatja. A választmánynak jogában áll a pénztáros összes teendőit a főtitkára ruházni.

A *titkár* a főtitkár segédje, és ha kell, őt helyettesíti; vezeti a jegyzőkönyveket s a könyvtár kezelésével is megbízható.

36. A *pénztárnok* kezeli a társaság pénzeit és a pénztár iratait; beszedi a díjakat s azokról pontos könyvelést vezet; havi jelentéseket terjeszt be a választmánynak és a közgyűlés számvizsgáló bizottságától megvizsgált évi végszámadást nyújt be a választmánynak a közgyűlés előtt. Minden fizetés csak az elnök utalványozásával és a főtitkár ellenjegyzésével ellátott okirat alapján történhetik.

37. A *könyvtárnok* felügyel a könyvekre, térképekre és folyóíratokra, gondoskodik a csereviszonyok fenmaradásáról és a könyvtár gyarapodásáról; kezeli a kiköleszöszést és a közgyűlés könyvtári vizsgáló bizottságától megvizsgált évi jelentést nyújt be a választmánynak a közgyűlés előtt.

A tisztviselők tiszteletdíját a költségvetés keretében a választmány állapítja meg.

X. Választások.

38. Elnökök és titkárok a rendes tisztújító közgyűlésen három-három évre tikos szavazással és szótöbbséggel választatnak.

Az elnöki és titkári tisztségek mindenikére a választmány tesz ajánlatot a közgyűlésnek.

A pénztár és a könyvtár kezeléséről a választmány a választó közgyűlést követő első ülésen intézkedik. A választmánynak kötelességében áll időnkint a pénztárt és a könyvtárt kiküldött tagjaival bizottságilag megvizsgáltatni.

39. A választmány 24 tagja a jelenlegi alapszabály módosítása utáni első rendes közgyűlésen a régi választmány jelölése alapján újra választandó.

Az 1895. és 1896. évi közgyűlést megelőző utolsó választmányi ülésen a választmányi tagok egy-egy harmada (8) kisorsolattatik. A későbbi közgyűlések alkalmával a legrégebb választmányi tagok egy harmada kilép.

Az 1894. évtől kezdve mindegyik rendes közgyűlés a kisor-

solt, illetőleg kilépett vagy meghalt tagok helyébe a választmány jelölése alapján megfelelő számú választmányi tagot választ.

A kisorsolt, illetőleg visszalépett választmányi tagok újra megválaszthatók.

Minden szavazónak jogában áll a választmánytól ajánlottakon kívül másokra is szavazni.

XI. A társaság feloszlása.

40. Ha 50 tag írásban okadatolva a társaság feloszlását kíváná, az elnök köteles egy hónap alatt a tárgy megnevezése mellett rendkívüli közgyűlést hirdetni, melyen szükséges, hogy a társasági tagoknak legalább fele jelen legyen s ezek $\frac{2}{3}$ része hoz érvényes határozatot. Ha az első gyűlésen ennyi tag nincs jelen, 30 nap alatt új rendkívüli közgyűlés hivatik össze, melyen a jelenlevő tagok általános többséggel végérvényesen döntenek s ugyanakkor a közgyűlés a társaság vagyona és gyűjteményei felett is rendelkezik. Ezen határozatai azonban foganatosítás előtt az illetékes ministerium elé terjesztendők.

XII. Hivatalos toldalék.

41. Azon esetre, ha a társaság az alapszabályaiban kitűzött czélt és eljárást, illetőleg hatáskörét meg nem tartja, és további működése által az állam vagy a tagok vagyoni érdekei veszélyeztetnek, a kir. kormány által elrendelendő vizsgálat eredményéhez képest vagy végleg feloszlattatik vagy esetleg az alapszabályok legpontosabb megtartására köteleztetik.

14911 szám.
Belügymin. 1893.

Látta a m. kir. belügyminister azzal a hozzáadással, hogy az egyleti alap szabályok megváltoztatására vonatkozó közgyűlési határozatok jóváhagyás végett a m. kir. belügyministeriumhoz felterjesztendők.

Budapesten, 1893. február hó 23-án.

A minister helyett :

B r. J ó s i k a. s. k.
államtitkár.

A B R É G É

DU

BULLETIN DE LA SOCIÉTÉ HONGROISE DE GÉOGRAPHIE.

XXI. Année.

Budapest, 1893.

1—4 Numéro.

La Société ne prend pas la responsabilité de opinions émises par les Auteurs des articles
insérés dans son Bulletin.

Extrait du rapport

annuel du président Louis de Lóczy lu le 9. février à l'assemblée générale.

„Un travail tranquille, mais sérieux, caractérise l'histoire géographique de l'année dernière. Les géographes, non théoriques, mais pratiques, se sont efforcés de terminer leurs voyages déjà commencés et d'en publier les résultats ; ils se sont surtout minutieusement occupés des contrées nouvellement conquises.

Je ne puis ajouter que peu de noms nouveaux à ceux que j'ai déjà énumérés dans mon dernier rapport ; et encore ne puis-je les citer qu'en ce qui concerne des voyages bien moins réussis que les précédents, et ne présentant que des demi-succès.

La fièvre des grandes découvertes s'est apaisée, même en Afrique. On dirait que les voyageurs éprouvent la nécessité d'un repos ; peut-être aussi l'exploration de l'Afrique est-elle entrée dans une phase qui oblige les voyageurs au silence, dans l'intérêt même de ceux qu'ils représentent.

Comme auparavant le „Bulletin“ a fait connaître consciencieusement cette année les divers progrès accomplis pendant les voyages survenus ; il me suffira de rappeler simplement ici les plus importants.“

Après ces mots introductifs, Monsieur le Président donne un compte-rendu sur les expéditions, les voyages géographiques plus importants et les travaux de l'année 1892.

Nous passons volontiers sur cette partie de son rapport, dont le contenu est sans faute connu aux savants et nous bornerons à donner en traduction parfaite la partie du rapport, qui s'occupe des affaires de notre société. Monsieur le Président continue son rapport dans les termes suivants :

„Les fêtes géographiques les plus brillantes de l'année écoulée ont été celles célébrées en l'honneur de Christophe Colomb ;

si notre Société n'a pu prendre part aux fêtes d'Amérique, de Gènes, d'Huela et de Madrid, elle s'y est fait au moins représenter par des félicitations écrites.

Je suis arrivé dans mon rapport au compte-rendu de notre évolution géographique. Nous formons une nation petite et pauvre, nous n'avons pas de colonies ni de possessions au-delà des mers, le seul port de mer de notre court rivage tombe en dehors des lignes principales du transit universel. Comment se pourrait-il donc que notre science géographique atteigne le degré de culture dont peuvent s'enorgueillir les grandes nations maritimes !

Pendant nous étudions cette science sans bruit, modestement, avec une sérieuse exactitude même. L'activité et les travaux de nos instituts ayant trait à la géographie et relevant de l'Etat ou de la Capitale, montrent les plus grands résultats sous ce rapport. Le zèle des patriotes qui ont fait connaître par notre Société les voyages qu'ils ont accomplis au-delà des mers, non dans un but d'explorations mais de sérieuses recherches, mérite le plus grand éloge.

Je remercie dans ce Bulletin M. M. les comtes Géza et Ladislav Mailáth, de même que M. Ladislav Inkey, pour les conférences qu'ils ont eu l'amabilité de faire dans notre Société, ou de nous envoyer par écrit.

Les commissions scientifiques de notre Société, celles du Dictionnaire des Communes, et du lac Balaton, ont humblement travaillé cette année. Le rapport du secrétaire général a fait connaître les travaux de la commission du Dictionnaire des Communes.

La commission du Balaton dont j'ai eu déjà l'honneur de présenter l'organisation à l'assemblée générale de l'année dernière, a été il est vrai réduite, par suite du manque de ressources, à une faible action extérieure, mais elle a poussé avec succès ses travaux courants, préparé activement les entreprises à faire l'année prochaine, et surtout trouvé les moyens de se procurer l'argent nécessaire.

La première subvention de 1800 fl. de l'Académie des Sciences hongroise a été complètement employée d'après le programme tracé, à l'organisation des observations, à la création de postes météorologiques et hydrométriques (limnographe), et aux émoluments des employés. Cette somme suffit à peine à couvrir les frais occasionnés par les travaux accomplis, et nous aurions été incapables de suivre le programme tracé, sans l'amabilité et l'ob-

ligeance de M. Joseph Péch, chef de division à la section hydrographique du ministère de l'agriculture, qui a protégé notre commission par tous les moyens en sa puissance. Je remercie avec reconnaissance Mr le chef de division Joseph Péch, pour les conseils et l'aide qu'il n'a cessé de nous prodiguer dans nos travaux communs.

L'activité de notre commission a eu pour résultats pendant l'année écoulée, l'établissement de deux limnographes à Keszthely et à Siófok ; l'organisation de 23 postes d'observations pour le développement floral ; parmi ceux-ci, 13 ont déjà envoyé leurs rapports. Elle a fait étudier à fond la constitution géologique du rivage entre Rév-Gülöp et Kenese. Il faut y ajouter les travaux de moindre importance comme l'examen des eaux du lac et de sa couverture de glace (crue des eaux, forme et grandeur des vagues occasionnées par le vent, formation de crevasses et de blocs de glace, effet des flots sur les rives etc.) On a aussi fait sur le lac des levés de profondeurs et on a recueilli des échantillons de vase à plusieurs endroits. J'ai exécuté moi-même tous ces travaux lors de mon séjour en été et de mes fréquentes excursions, aux bords du lac Balaton.

Depuis le mois de juin de l'année 1892, la courbe des différentes hauteurs d'eau données par le limnographe de Keszthely, a présenté une ligne sans interruptions, abstraction faite de l'époque des réparations et des modifications. Donc le limnograhe automatique que nous avons établi à Keszthely a parfaitement réussi. Nous devons le maniement habile de l'instrument aux soins éclairés du dr. Alexandre Lovassy, professeur à l'institut agronomique royal hongrois. Le fonctionnement du limnographe établi à Siófok est moins digne d'éloges. La vase remuée par les vents du nord a plus d'une fois bouché le long tube attenant au flotteur du limnographe. Les efforts infatigables de M. Etienne Stránszky, ingénieur en chef du chemin de fer du midi, n'ont pas été capables de protéger plus longtemps le fonctionnement régulier du limnograhe exposé de tous côtés aux vagues du lac. D'après cela nous avons décidé, d'accord avec M. le chef de division Joseph Péch, de transférer, au commencement du printemps, le limnographe de Siófok à Kenes. Cet instrument était du reste primitivement destiné à l'extrémité occidentale du lac, à Kenes même. Mais nous n'avions pas là d'observateur compétent ; de plus il était à désirer que l'instrument fût placé sous la surveillance d'un homme aussi éclairé

dans la matière que M. Etienne Stránszky, ingénieur en chef, qui a sous ses ordres un ingénieur observant depuis des années le canal de Sió, et par conséquent pouvant fournir tous les renseignements relatifs à l'état des eaux.

Les travaux biologiques ont complètement cessé pendant l'année 1892. La subvention de 1000 florins mise à notre disposition par l'Académie des Sciences hongroise, pour l'examen de la faune du Balaton, n'a pas été utilisée, puisque le ministère de l'instruction et des cultes, ou mieux, la direction du Musée national hongrois, n'a pas accordé au Dr. Eugène Daday, le congé d'un an qu'il demandait pour étudier la faune du Palaton. Vu ces regrettables circonstances dont nous n'avons eu connaissance qu'à la fin de l'année, les zoologues de notre commission, M. M. Dr. Etienne Daday, Dr. Géza Entz et Otto Hermann, ont décidé de résoudre la question en faisant étudier la faune de la surface du Balaton en 1893, à l'aide de collectionneurs demeurant aux environs du lac, et de botanistes spéciaux. Nous avons réussi à mettre à la tête de ces travaux, pour envoyer et éclairer les collectionneurs et les voyageurs, M. le Dr. Géza Entz, professeur à l'Université des Sciences, membre ordinaire de notre Société, qui a mis gracieusement à notre disposition son matériel et son laboratoire pour l'examen de la matière à réunir. L'éminent savant, comte Béla Haller, a aussi promis, sur notre demande, de prendre part à cette tâche. La classification des notes météorologiques est en train; une carte de la surface et des environs du lac à 1/5000 d'après les plans militaires originaux, est en préparation. Ces derniers travaux ont lieu dans le séminaire géographique de l'Université.

La section hydrographique du ministère roy. hong. de l'agriculture a commencé l'année dernière à mesurer la capacité du lac Balaton. M. Joseph Péch, chef de division, nous communique qu'on a déjà en 1892 établi 15 indicateurs en bronze marquant la hauteur de l'eau, dans 4 constructions en pierres fixes et durables, situées sur le bord du lac, et qu'une longueur de 60 kilom. de côte a été deux fois nivelée avec précision. En 1893 la section hydrographique terminera le nivellement exact de la périphérie du Balaton, et établira des fluviomètres en 7 endroits: à Kenes, à Siófok, à Boglár, à Keszthely, à Rév-Fülöp, à la côte de Tihany et à Balaton-Füred.

L'exploration future du Balaton semble devoir donner des résultats sérieux. Outre la subvention zoologique de 1000 fl. de

l'Académie, nous avons encore à notre disposition, pour trois ans, une somme de 1000 fl. votée par l'assemblée générale du comitat de Veszprém. Son Excellence le Ministre de l'agriculture a inscrit l'exploration du Balaton, pour une somme également de 1000 fl., au budget de 1893; enfin le comitat de Zala nous fait espérer une subvention de 500 fl. par année pendant trois ans, provenant d'un fond spécial à créer dans un but de culture générale.

Nous adressons aux autorités compétentes les remerciements de notre Société pour la protection matérielle qu'elles veulent bien nous accorder. Je transmets encore nos remerciements à son Excellence le Ministre de l'instruction publique et des cultes, pour la subvention nationale fournie à notre Société; puis à la Présidence de l'Académie des Sciences hongroise, pour la salle des séances hebdomadaires qu'elle nous a cédée; de même qu'à M. le Dr. Joseph Szabo, professeur à l'Université, membre du comité de notre Société, pour la salle de ses cours et pour les instruments de projection qu'il a mis gracieusement à notre disposition; enfin je termine en remerciant l'administration du chemin de fer imp. et roy. du Midi, pour l'obligeance répétée qu'elle nous a témoignée, et les conditions favorables qu'elle a faites à nos excursionnistes du Balaton.

Je suis parvenu à la fin de mon rapport. Je prie l'honorable assemblée de vouloir bien m'accorder quelques instants pour l'expression de ma reconnaissance et de mes remerciements. Je me démetts, avec mes collègues de bureau, des fonctions que votre confiance nous a accordées pour trois ans, et cela, en remerciant la Société de l'honneur qu'elle m'a fait en me choisissant pour le fauteuil présidentiel et en me fournissant l'occasion d'employer toutes mes forces au service de la Société pendant un cycle de trois années. Je soumets avec assurance le résultat de mes travaux et de mes efforts, au jugement intègre de chaque membre de notre Société. Je me démetts de mes fonctions en en conservant un agréable souvenir et avec la promesse de rester, même en qualité de simple membre, collaborateur fidèle de notre Société. Je ne doute pas que mon successeur ne fasse progresser notre Société avec une ardeur égale et ne maintienne et augmente son prestige comme j'ai toujours eu à coeur de le faire.

Louis de Lóczy.

Extrait

du rapport du secrétaire général pour l'année 1892.

Notre Société vient d'entrer dans sa 21-ème année d'existence. Il n'y a en Europe que 15 sociétés de géographie qui soient plus anciennes ; les autres, en tout 71, sont plus jeunes. La nôtre fait donc partie des plus anciennes. Par rapport au nombre des membres nous restons un peu en arrière, car, en Europe, parmi les 87 sociétés de géographie, 28 en comptent plus que la nôtre. Nous ne sommes également pas dans une situation d'infériorité en ce qui concerne le revenu annuel ; il n'y a que 26 sociétés ayant des recettes supérieures aux nôtres ; parmi celles-là, en vérité, il en est qui nous surpassent considérablement par leurs moyens d'action. Ainsi les sociétés de Londres, de Saint-Petersbourg, de Paris et de Berlin ont des revenus respectivement 25, 17, 8 et 6 fois plus importants que la nôtre. Suivant la maxime „Potentes potenter agunt“ quoi de plus naturel que ces sociétés, pouvant faire plus, obtiennent de meilleurs résultats et jouent un rôle prépondérant dans le développement et la propagation de la science géographique. Nous ne pouvons pas comparer notre activité à la leur, cependant nous ne le cédon à bien des sociétés européennes ni en vitalité ni en ce qui concerne l'extension des connaissances géographiques nationales et l'importance de nos communiqués.

Si nous occupons une pareille place parmi les sociétés européennes nous le devons à 21 ans de labeur tranquille mais assidu. J'ai l'honneur de rendre compte aujourd'hui à l'assemblée générale de ce qui suit :

Le Comité a fait d'urgence les démarches nécessaires pour que la commission chargée du Dictionnaire des communes, sous la présidence de M. Béla *Erődi*, porte son attention sur l'interpellation présentée aux délégations par notre collègue le baron Elek *Nopcsa*, au sujet de la nécessité d'une édition hongroise de la carte d'état-major ; en même temps il a renforcé cette commission de M. M. Jules *Halaváts*, Jean *Jankó* et du baron Elek *Nopcsa*, membres ordinaires. — Il a ouvert une liste de souscriptions pour l'oeuvre Jean *Hunfalvy*. Cette oeuvre aura pour but de seconder les recherches géographiques nationales. — Le Comité s'est occupé, d'après la décision du congrès de Berne, d'assurer pour l'étranger la préparation de la liste des noms de lieux hongrois les plus usités. La commission du Dictionnaire des communes est chargée de ce

travail. — Par suite du manque de ressources il n'a pu faire représenter la société aux fêtes de Christophe Colomb, mais il a envoyé les félicitations et les télégrammes nécessaires. Le Comité a mis en délibération la question de la bibliographie géographique hongroise, toujours d'après la détermination du congrès de Berne ; mais, considérant que M. Roger *Havas* membre du Comité s'occupe assidûment de ce point, et qu'il publiera incessamment sous le titre de „Bibliothèque géographique hongroise“ le résultat de ses travaux, le Comité a décidé de réserver la question jusqu'à la publication de cette oeuvre, puisque le livre de M. Roger *Havas* est déjà sous presse et qu'il semble devoir répondre aux intentions du congrès de Berne. — Outre cette question le Comité s'est occupé des affaires intérieures de la société, et a noué de nouvelles relations avec plusieurs sociétés étrangères.

La *Commission du Balaton* a aussi poursuivi ses travaux avec ardeur sous la direction de notre sympathique président Louis *Lóczy* : un rapport spécial rendra compte des résultats.

La *Commission des dénominations locales* qui s'est constituée dans les premiers jours de 1892 a déjà fourni dans le cours de l'année écoulée un travail considérable.

La tâche qui lui incombe est la révision des noms géographiques de la carte d'état-major à $\frac{1}{57000}$ dont l'Institut géographique imp. et roy. de Vienne publie une nouvelle édition. La participation des cercles officiels s'imposait en première ligne et pendant que la commission avait recours d'une part à Son Excellence le Ministre des affaires communes pour obtenir l'entrée dans notre commission d'un des membres de l'Institut militaire imp. et roy. de Vienne, M. *Kalmár*, de l'autre, elle s'adressait à Son Excel. le Ministre de l'intérieur, pour que les épreuves des cartes nous fussent communiquées en temps et lieu. Son Excellence nous a vivement félicités de notre entreprise et nous a promis qu'aussitôt après réception des premières feuilles, il nous les ferait parvenir pour le but que nous nous proposons.

La commission a examiné avec attention l'exactitude des noms imprimés sur les cartes destinées aux écoles : elle a déjà terminé la correction de plus de 60 feuilles.

Elle a contrôlé aussi le juste emploi journalier des noms de lieux hongrois. En ce qui concerne la presse, peu de succès ont couronné ses efforts. Les journaux de Budapest qui se publient en allemand ont coutume d'employer le nom allemand des com-

munes hongroises. La commission a demandé par circulaire aux différentes rédactions, de se servir des noms hongrois. Pendant que la presse nationale accueillait la circulaire avec grand enthousiasme, seul le Pester Lloyd s'est montré disposé à tenir compte de la demande, et cela n'a duré que quelques mois seulement !

Notre sympathique *président* s'est particulièrement occupé cette année de l'organisation de nos *conférences* et un plein succès a couronné ses efforts. Il y en a eu 9 faites en partie dans la salle des séances hebdomadaires de l'Académie des sciences, en partie dans celle de l'Institut minéralogique de l'Université des sciences.

Dans la séance du 14 janvier M. Joseph *Szabó*, prof. à l'université, a parlé des Chinois vivant en Amérique ; M. Antoine *Eckert* prof. d'école primaire supérieure, a présenté, bien que ne faisant pas partie de la société, de belles projections photographiques de la contrée du Balaton.

Le 25 février M. Nicolas *Konkoly Thege* a parlé des déterminations différentielles des longitudes levées en Hongrie, et M. Didier *Buttyka*, membre ordinaire, s'est occupé des Kurdes.

Le 10 mars M. le président Louis *Lóczy* a fait un rapport sur le Balaton ; M. Otto *Herman*, à titre exceptionnel, a parlé de la topographie en ce qui concerne la pêche. M. Henri *Hajágos*, mem. ordi. a lu un article intitulé : „Le confluent du Maros et de la Tisza.“

Le 23 mars M. le comte Géza *Mailáth*, membre fondateur, a rendu compte de son voyage aux îles du Japon, et a présenté la riche collection d'objets ethnographiques qu'il y a rassemblés.

Les séances des 13 et 17 octobre ont été remplies par M. Aurèle *Török* avec son voyage au Caucase ; il a mis sous les yeux de la société la carte en relief de ce pays. La première conférence a été spécialement consacrée à la géographie et à l'histoire naturelle, la seconde à l'ethnographie ; cette dernière augmentée de projections photographiques.

Le 10 novembre, après les communications présidentielles, M. Eugène *Havass*, m. ord. ; a fait connaître l'oeuvre d'Etienne *Szamoto* : „Anciens voyageurs en Europe.“

Le 24 novembre M. Jules *Sóbányi* m. ord. a rendu compte de son travail sur „L'effet des eaux courantes“, et M. Jean *Jankó*, secrétaire, des recherches ethnographiques faites au nom de la société à Torda-Aranyos-szék-Toroczkó. Le conférencier a rehaussé

l'intérêt de son discours en présentant des objets ethnographiques et des photographies prises par lui-même.

Notre dernière conférence date du 15 décembre. M. le comte Ladislás *Mailáth* y a communiqué ses impressions sous le titre de : „Souvenirs d'un voyage à Sumatra“ (avec projections) et devant un nombreux auditoire.

Donc il y a eu en tout 14 conférences faites par 13 conférenciers.

Le tome XX de notre *bulletin* a paru. Il comprend 33 feuilles d'impression, contient 25 grands articles et de nombreux comptes-rendus de moindre importance. C'est encore M. Aladár *György*, m. ord., qui s'est chargé cette année des *petites communications*.

Quant à l'état des membres ordinaires, je puis faire les déclarations suivantes :

A la fin de 1891 il y avait 527 m. ord. ; en 1892, 19 nouveaux membres ont été choisis, 4 sont morts, 28 se sont retirés et ont été rayés des listes ; ainsi le nombre des membres ordinaires à la fin de 1892 était de 514.

La mort nous a ravi : Gabriel *Baross* et Charles *Keleti* membres d'honneur ; Josef *Arenstein*, mem. fondateur ; R. *Fuchs*, Jean *Gáspár*, Amélie *Okolicsányi*, Martin *Steiner* et Alexandre *Szlávy*, m. ordinaires.

Notre bibliothèque et notre collection de cartes s'est surtout augmentée cette année par voie d'échange. Nous avons aussi reçu de précieux dons pour notre bibliothèque. J'exprime particulièrement la reconnaissance de la Société aux donateurs dont les noms suivent : M. M. Levasseur, Penck, Peschnel-Lösche, Meulemaus, Vedouvelli, Ricour ect.

Les recettes de la Société ont été pour l'année 1892 de 4624 florins 85 ; ses dépenses de 4450 fl. L'encaisse était à la fin de 1892 de 7104 fl. 41.

Aenderungen von Ortsnamen.

Im März 1892. im Komitate Fejér:

Adony in Duna-Adony.

Im Mai 1892. im Komitate Temes:

Rittberg in Végvár.

Im Juni 1892. im Komitate Szepes:

Alsó-Laps	in Alsó-Lápos
Brutócz	„ Szent-Lőrincz
Buglár	„ Göbölfalva
Dobrav-ola	„ Gellértfalva
Drávecz	„ Darócz
Filicz	„ Filefalva
Grenicz	„ Véghely
Hadusfalva	„ Édesfalu
Haligócz	„ Helivágás
Helermanócz	„ Nagy-Kunekfalva
Hotkócz	„ Szepes-Ujvár
Jakubján	„ Jakabfalva
Janócz	„ Jánosfalva
Kis-Frankova	„ Kis-Frankvágás
Kolinócz	„ Kolinfalva
Lapsanka	„ Kis-Lápos
Levkécz	„ Lök
Nagy-Frankova	„ Nagy-Frankvágás
Ordzovján	„ Ragyócz
Ó-Leszna	„ Felső-Erdőfalva
Pikócz	„ Pik-falu
Podprocs	„ Lazonpatak
Primócz	„ Primfalva
Stillbach	„ Lassúpatak
Strázsa	„ Ór-Mihály
Trsztyán	„ Nádasd
Uj-Leszna	„ Alsó-Erdőfalva
Vilkócz	„ Kis-Kunekfalva
Vitkócz	„ Vithfalva
Vojkócz	„ Vojkfalva
Zsakarócz	„ Zakarfalu
Zsákócz	„ Jrsakfalva

Es sind dis zumeist alte Ortsnamen, die nur im Laufe der Zeiten im allgemeinen Gebrauche eine fremde Form erhielten, nachdem jedoch die Namen Mehrerer auch auf dem Gebiete anderer Munizipien vorkommen, haben dieselben auf Anordnung des Ministers des Innern die Vorbezeichnung „Szepes“ erhalten.

Im August 1892. im Komitate Temes:

Ablian	in Csehfalva
Bresztovác	„ Bérczhát
Duplaj	„ Temes-Váralja
Gattaja	„ Gátalja
Izbiste	„ Verőd
Kamara-Szent-György	„ Kincstár-Szent-György
Karlsdorf	„ Károlyfalva
Kepet	„ Kepetfalva
Kralovecz	„ Királytalu
Kubin	„ Temes-Kubin
Lagersdorf	„ Strázsza
Moriczfeld	„ Móriczföld
Nikolincze	„ Nagy-Nikolincze
Paulis	„ Temes-Paulis
Petrovoszello	„ Péterfalva
Sztarcsova	„ Szenes
Zagaicza	„ Zagácza

Im November 1892. erhielt die Gyéreser Eisenbahnstation auf der Linie Kolozsvár-Kocsárd die Bezeichnung Aranyos-Gyéres.

Im Dezember 1892. im Komitate Bihar:

Diószeg	„ Bihar-Diószeg.
-------------------	------------------

I. H.

BIBLIOGRAPHIE.

* **Geographische Verkehrslehre** für Schulen und zum Selbstunterricht. Ein Leitfadens zur Ergänzung der Lehrbücher der Geographie von Prof. Paulitschke. Zweite vermehrte und verbesserte Auflage. Ferdinand Hirt, königliche Universitäts- und Verlagsbuchhandlung. Breslau 1892.

Die erste Auflage dieses sehr nützlichen Büchleins erschien schon 1880. Der Autor geht von dem Gesichtspunkt aus, dass der geographische Unterricht nur ein halbes Ziel erreicht, wenn wir unsere Schüler nicht mit dem praktischen Theil der Geographie,

mit den Verkehrsmitteln des grossen Weltverkehrs, so wie diese wirklich vorhanden sind und benützt werden, bekannt machen. Zu diesem Zwecke hat er für sein Buch theils nach Quellen, theils auf Grund von Reisen auf den Verkehr bezughabendes, vieles und werthvolles Material gesammelt, aus welchem jeder Lehrer der Geographie von der Elementarschule bis zur Universität Nutzen ziehen und damit seine Vorträge interessant und werthvoll gestalten kann. Ausserdem können aus diesem Werke grossen Nutzen ziehen: die Handelsakademien, die Gewerbeschulen, die Eisenbahn- und Telegraphen-Lehrkurse und die Militärschulen. Der Inhalt des Buches ist folgender:

I. Der Begriff des Verkehrs und seine Formen. — Ueber die Wege des Weltverkehrs im Allgemeinen. — III. Die Details des Weltverkehrs: 1. Die Schifffahrt a) Dampfschifffahrt auf den Ozeanen, an den Ufern, auf den Binnenseen, Flüssen und Kanälen. b) Segelschifffahrt. 2. Eisenbahnverkehr. (Die Eisenbahnen von Europa, Amerika, Asien, Afrika, Australien.) 3. Postverkehr (der Postverkehr Europas mit Amerika, Asien, Afrika, Australien und Polyne sien.) 4. Telegraphenverkehr. 5. Telephonverkehr. 6. Karavanenverkehr. 7. Luftschifffahrt. Posttauben. — Einige Bemerkungen über den Inhalt des Buches müssen wir jedoch machen. Die Verkehrsangelegenheit zwischen Oesterreich und Ungarn ist nämlich keine gemeinsame. Jedes dieser Länder hat seine eigenen Verkehrsangelegenheiten, weshalb (auf Seite 9) in dem über die internationalen Weltwege handelnden Punkte die folgenden Ausdrücke unrichtig sind:

„2. Von Nordeuropa durch Deutschland und Oesterreich-Ungarn die Donau abwärts . . .“ „3. Von Nordeuropa durch Deutschland und Oesterreich-Ungarn (Triest und Fiume) . . .“, welche in folgender Weise zu verbessern sind: „2. Von Nordeuropa durch Deutschland, Oesterreich und Ungarn die Donau abwärts . . .“ 3. Von Nordeuropa durch Deutschland und Oesterreich (Triest), oder Ungarn (Fiume) . . .

Auf den Seiten 26 und 30 spricht der Autor schon selbst nicht mehr von „österreichisch-ungarischen Linien, sondern er sagt: österreichische und ungarische Linien.“

Der Autor würde richtig handeln, wenn er auch auf den Seiten 43 und 44 statt „Oesterreich-Ungarn“, „Oesterreich und Ungarn“ schreiben würde, ebenso statt „österreichisch-ungarische Bahnen“ auf Seite 65: österreichische und ungarische Bahnen.

Auf der 49. Seite finden wir: Sarvisz == (Schárvis), während der richtige Name des hier in Rede stehenden Kanals: *Sárvisz* ist und wenn wir diesen schon transskribieren wollen, dann wäre es vielleicht richtiger zu sagen: „Schaarwiz“.

Auf Seite 66 unterliegt der folgende Ausdruck einer Kritik: „Das österreichisch-ungarische Eisenbahnnetz hat zu Centren die Reichshauptstadt Wien und Budapest . . .“ Hienach wäre Wien die gemeinsame Reichshauptstadt der beiden Mönarchien, was jedoch eine ganz falsche Auffassung ist. Der zitierte Satz ist so auszubessern: „Das österreichische und ungarische Eisenbahnnetz hat zu Centren die beiden Reichshauptstädte Wien und Budapest . . .“

Auch auf Seite 117 befindet sich eine zu korrigierende Behauptung. Wir lesen dort nämlich: „In Oesterreich-Ungarn wurde die Oberleitung des Postwesens dem Handelsministerium übergeben und der Postverkehr entwickelte sich hier derart, dass das Reich mit Rücksicht . . .“ Wir müssen bemerken, dass „Oesterreich-Ungarn“ als „Reich“ nicht existiert, weshalb dieser Satz folgendermassen richtig zu stellen ist: In „Oesterreich *und* in Ungarn wurde die Oberleitung des Postwesens den Handelsministerien übergeben und der Postverkehr entwickelte sich hier derart, dass die beiden Reiche mit Rücksicht auf das Pulsiren des Postverkehrs die vierte Stelle unter den Kulturstaaten einnehmen.

— b a —

* **Ungarische Geographische Bibliothek.** (Magyar Földrajzi Könyvtár.) Bibliographie der über das ungarische Reich sowie von ungarischen Autoren über geographische Gegenstände und in welcher Sprache immer erschienenen literarischen Werke. Verfasst und der am 7. Mai 1888 stattgehabten Sitzung der ung. Akademie der Wissenschaften vorgelegt von Prof. Dr. Rudolf Havass. Budapest, 1893. Generalkommissionär Paul Franke. Preis 10 Kronen 8° 532 Seiten.)

Für jeden Zweig der Wissenschaften ist es von hoher Wichtigkeit, das entsprechende bibliographische Material zur Verfügung zu haben. Davon hängt die weitere Entwicklung der Wissenschaft ab, da die Basis dieser Entwicklung durch das entsprechende bibliographische Material gebildet wird. Je reicher dieses Material ist, desto erschöpfender wird auch die Literaturgeschichte des betreffenden wissenschaftlichen Faches. Von diesem Gesichtspunkte ausgehend, können wir kühn die Behauptung wagen, dass Dr. Rudolf Havas ein grosses und verdienstvolles Werk vollbracht hat, indem er diese Bibliographie schrieb und herausgab und dadurch zu der bisher verborgen gebliebenen Schatzkammer der ungarischen geographischen Literatur den Weg wies.

Das Buch befasst sich mit den bis inclusive 1849 erschienenen, auf Ungarn bezüglichen geographischen Werken. Der Autor überliess die auf das Jahr 1849 folgende Epoche, in welcher vornehmlich durch das Auftreten Johann Hunfalvy's ein neuer Geist sich einbürgerte, einem anderen Autor. Wir jedoch wünschen und hoffen, dass die Daten dieses Zeitraumes gleichfalls von Dr. Rudolf Havass werden gesammelt und herausgegeben werden.

In vorliegendem Werke sind aus der bezeichneten Epoche all' diejenigen Werke aufgenommen, die, wenn auch nur in geringem Masse, auf Ungarn bezügliche geographische Theile enthalten. In Anbetracht dessen, dass Dalmatien von Rechtswegen auch heute noch zu Ungarn gehört, enthält das Buch auch das Verzeichniss der auf Dalmatien bezüglichen Werke.

In fünf Abschnitten erwähnt der Verfasser fünftausend auf Ungarn bezügliche und inhaltlich verwandte Werke. Der erste, auf das ungarische Reich bezügliche Abschnitt zerfällt in folgende Subkapitel: *a)* Ungarisches Reich, *b)* Siebenbürgen, *c)* Kroatien, Slavonien und Dalmatien; *d)* Komitate; *e)* Städte, Dörfer, Bade- und Kurorte. Der zweite Abschnitt behandelt die auf das Ausland bezüglichen ungarischen geographischen Werke; der dritte Abschnitt zählt die „Csizio's,“ Kalender und verwandten Werke auf; der vierte Abschnitt enthält als Anhang und Supplement all' das, wovon der Autor erst während des Zusammenstellens seines Werkes Kenntniss erhielt. Die Titel folgen einander in den einzelnen Abschnitten und Subkapiteln in chronologischer Reihenfolge.

In Verbindung mit den Titeln bekommen wir häufig werthvolle Anmerkungen, theils auch Weisungen, die sich darauf beziehen, in welcher öffentlichen oder Privat-Bibliothek das betreffende Werk vorzufinden ist, theils wird uns auch ein auf ältere Werke bezüglicher inhaltsbezeichnender und erklärender Text geboten. Sehr gehoben wird der wissenschaftlicher Werth des Werkes durch die auf Alles sich erstreckende Aufmerksamkeit und Forscher-Gründlichkeit des Autors, der selbst die Manuskripte hervorsucht und auch aus alten geschichtlichen Quellen, Chroniken und Legenden das geographische Material aussondert.

Bei solchem Inhalte und solcher Eintheilung erfahren wir aus diesem Werke auf die leichteste Art und Weise, welches die auf Ungarn oder auf einen Theil des Landes, auf irgend ein Komitat, eine Stadt etc. bezügliche älteste ungarische oder fremdsprachige Beschreibung, oder welches das älteste Produkt unserer

auf das Ausland bezüglichen geographischen Literatur oder der vaterländischen Kalenderliteratur sei. Und bei der Durchsicht des Werkes gewannen wir die Überzeugung, dass Dr. Rudolf Havass die Spuren der auf Ungarn bezüglichen geographischen Literatur bisher am weitesten zurückverfolgt hat. Insbesondere sind wir Dr. Rudolf Havass dafür grossen Dank schuldig, dass er durch seine mit grosser Mühe und beträchtlichen Kosten verbundenen Forschungen den Nachweis geliefert hat, dass unsere Nation auch in der Vergangenheit, in der Zeit der Leiden und der Unterdrückung auf dem Gebiete der Geographie nicht ganz zurückgeblieben ist, dass das Ausland auch schon zu jener Zeit die auf diesem Gebiete entfaltete Thätigkeit unseres Vaterlandes seiner Aufmerksamkeit gewürdigt hat und dass unsere geographische Literatur, die dem „Magyar Földrajzi Könyvtár“ zufolge bis zur Mitte des gegenwärtigen Jahrhunderts beinahe 5000 Werke aufweist, im Grossen und Ganzen einer schönen Vergangenheit sich berühen kann.

Indem wir die Aufmerksamkeit unserer geehrten Kollegen auf dieses werthvolle Werk lenken, richten wir an sie zugleich die Bitte, an der Verbreitung derselben freundlichst mitzuwirken. Für öffentliche und Privat-Fachbibliotheken, Lehranstalten literarische Gesellschaften ist das Werk unentbehrlich; aber auch die Bibliotheken der Geselligkeits- und Lesevereine sind ohne dasselbe unvollständig.

— ba. —

* **Ludwig Kálmányi:** „Die Sterne in unseren sprachlichen Ueberlieferungen“. („A csillagok nyelvahagyományainkban.“) Szeged 1893. Preis 20 kr.

Die Szegeder Dugonics-Gesellschaft begann die Serie ihrer Publikationen mit einem sehr interessanten Hefte, indem sie eine von Ludwig Kálmány verfasste Studie über die *populäre Sternkunde* des ungarischen Volkes herausgab. Diese Abhandlung ist nicht bloss von ethnographischer Bedeutung, da in derselben einerseits der Grundstein der ungarischen populären Astronomie niedergelegt und andererseits die allgemein angewendete Phrase widerlegt wird, wonach die Phantasie der in der Ebene wohnhaften Völker eine mangelhafte, ihr Beobachtungs-Vermögen ein beschränktes wäre, weil die Einförmigkeit der Ebene auf den Geist der Bevölkerung keine stimulirende Wirkung ausübe. Insbesondere wird die Hypothese der Reitter'schen Schule widerlegt, wonach die Individualität und das Naturell der Nationen von ihrem Wohnorte abhinge.

Die Ungarn sind ein Volk der Ebene. Wenn sie das auch früher nicht gewesen wären, so wurden sie es im Verlaufe von tausend Jahren. Und dennoch besitzt dieses Volk einen scharfen Blick nicht bloß für die verschiedenen Formen der Oberfläche der einförmig scheinenden Ebene, ein präzise distinguirendes Urtheilsvermögen, sondern es ist auch in der Bezeichnung der Sternbilder des gestirnten Firmaments und in der findigen Gruppierung derselben *ebenso* bewandert, wie in der Topographie der Ebene. Der Ungar vermag am Sternenhimmel circa 33-erlei Sternbilder zu unterscheiden, natürlich nach der Auffassung und Gruppierung seines eigenen Verstandes. Keine einzige der in unserer Vaterlande wohnhaften Nationalitäten kennt so viel Sternbilder. Weder die Slovaken, noch die Kroaten, Russen, Rumänen oder Schwaben. Auch glaube ich nicht, dass es unter unseren vaterländischen Nationalitäten auch nur eine einzige gäbe, die an die Auslegung der einzelnen Sternbilder so viel Erklärungen zu knüpfen wüsste, wie die ungarische.

Dr. Géza Czirbusz.

*

Das Heft enthält ferner eine wohlwollende Rezension des Werkes: „*Die Entdeckung Amerika's in ihrer Bedeutung für die Geschichte des Weltbildes*“ von Konrad Kretschmer. (Mit einem Atlas von 40 Tafeln in Farbendruck. Berlin, W. H. Köhl 1892. -- Festschrift der Gesellschaft für Erdkunde zu Berlin zur vierhundertjährigen Feier der Entdeckung Amerika's.)

*

An die Besprechung des Werkes: „*Die Bevölkerung der Erde*.“ (Herausgegeben von Hermann Wagner und Alexander Supan. Gotha. Justus Perthes. 1893.) knüpft „—ba.—“ folgende Bemerkungen:

Auf den Seiten 19—27 wird die österreichische und die ungarische Monarchie in zwei Abschnitten unter den Titeln „*Oesterreichische Reichshälfte*“ und „*Ungarische Reichshälfte*“ behandelt. Das ist es, was wir nicht ohne Bemerkung lassen können, denn nachdem es kein „*österreichisch-ungarisches Reich*“ gibt, so kann auch von keiner *Reichshälfte* die Rede sein und die Herren Wagner und Supan leisten den Geographen durchaus keinen guten Dienst, wenn sie sich nicht bestreben, die staatsrechtlichen Verhältnisse dieser Länder gründlicher kennen zu lernen. Ebenso verhält es sich auch mit Fiume, welches von diesen Herren zu Kroatien und Slavonien gezählt wird,

(s. pag. 26 „Kroatien und Slavonien *mit* Fiume“), was gleichfalls unrichtig ist, nachdem Fiume zu Ungarn gehört.

Auch können wir die ungewohnte Gruppierung der Komitate nicht ohne Bemerkung lassen: „westliche Komitate. — Zentral-Komitate. — Siebenbürgen.“ Die genannten Herren scheinen es noch immer nicht zur Kenntniss genommen zu haben, dass „Siebenbürgen“ mit Ungarn verschmolzen ist; denn sonst wäre in ihrem Bucne nicht von „Siebenbürgen“, sondern von „östlichen Komitaten“ die Rede. Im Uebrigen sagen wir ihnen Dank dafür, dass sie auch die ungarische Ortsnamen verzeichnen, wenn auch nur in Paranthese nach den deutschen; sie würden uns aber sehr verbinden, wenn sie dies in Zukunft umgekehrt thäten. Auch haben wir einige Druckfehler zu corrigiren.

Statt Kőszeg,	soll es heissen Kőszeg
„ Mohacz,	„ „ „ Mohács
„ Jácz-Karejenő,	„ „ „ Jász-Karajenő
„ Mezöhegyös,	„ „ „ Mezöhegyes
„ Dorozsama,	„ „ „ Dorozsma
„ Vasárhely,	„ „ „ Vásárhely
„ Jász-Bérény,	„ „ „ Jász-Berény
„ Belabánya,	„ „ „ Bélabánya
„ Nagy-Szöllös,	„ „ „ Nagy-Szöllös
„ Albák,	„ „ „ Albák
„ Szasz,	„ „ „ Szász.

*

In der Besprechung des „*Atlas für Commercielle Lehranstalten*“ (Gezeichnet von Dr. Karl Peucker. Fachmännisch bearbeitet von Dr. Th. Cicalek J. G. Rothaug und Dr. K. Zeden. Antaria & Co., Wien, 1892) schreibt Dr. Johann Jankó unter Anderem folgendes:

Zwei Bemerkungen können wir nicht verschweigen. Die eine bezieht sich auf's Technische. Sämmtliche Karten sind in reiner Kegelprojektion gezeichnet; Die Genauigkeit der Projektion ist jedoch nicht verlässlich den die parallelen Breitenkreise sind nicht überall mit dem Zirkel gezeichnet, sondern die ausgerechneten Kreuzungspunkte sind schlecht und recht durch gerade Linien miteinander verbunden.

Zur anderen Bemerkung ermuthigt uns das aufrichtige und bei den Deutschen so seltene Wohlwollen, dass sie sich endlich zur Anwendung der ungarischen Ortsnamen bequemen. Trotzdem

der Berner internationale Kongress die Forderung stellt, dass die Ortsnamen aller der lateinischen Schriftzeichen sich bedienenden Länder nach dem offiziellen Ortslexikon des betreffenden Landes geschrieben werden sollen und wenngleich die Ung. Geogr. Gesellschaft sich auch mit dem unter den gegenwärtigen Verhältnissen vermittelnden Vorgehen begnügt, wonach auf den an erster Stelle stehenden offiziellen ungarischen Ortsnamen auch der deutsche Name in Paranthese zugefügt werde, haben die Autoren des Atlas dennoch die deutschen Namen an die erste und die ungarischen an die zweite Stelle gesetzt. Das geht noch an, wenn die Arbeit konsequent ist. Der erklärende Text der Landkarte sagt über die politische Landkarte der Monarchie folgendes: „Bei solchen Ortsnamen der Länder der ungarischen Krone, welche einen bedeutend verschiedenen ungarischen und deutschen Namen haben, ist neben dem deutschen in Paranthese auch der ungarische verzeichnet.“ Dies geschah wohl bei den Städten Klausenburg, Schässburg, Kronstadt etc., dagegen unterblieb es bei Neusohl, Kremnitz, Altsohl, Schemnitz, Neusatz, Gran etc. Ist etwa Neusohl ähnlich klingend mit Beszterczebánya, Neusatz mit Ujvidék, Altsohl mit Zólyom, Gran mit Esztergom?

Über die Eisenbahnkarte sagt er: „Bei sämtlichen ungarischen Ortsnamen sind auch die offiziellen nationalen Namen.“ Mit aufrichtiger Freude konstatieren wir, dass der offizielle Charakter unserer nationalen Ortsnamen endlich anerkannt wird; trotzdem bleiben die Fluss- und Seenamen in ihrer deutschen Form. Jedenfalls ist das Bestreben erfreulich und lobenswerth, welches auf dieser Karte mit möglicher Konsequenz durchgeführt ist, obwohl Fehler in der Orthographie der Ortsnamen (Bátfa, Dés) noch blieben. Wohl wäre schon die Zeit da, dass die ungarischen Namen der Flüsse angewendet würden, weil wer da sieht, dass die Stadt Gran ungarisch Esztergom heisst, der wird gewiss den Granfluss nicht Garam, sondern Esztergom nennen.

Die Orthografie der ungarischen Namen bei diesen ersten Versuchen nehmen wir noch nicht so streng, doch machen wir die Verleger auf die Accentuirung und auf die Bindezeichen bei den aus zwei Worten bestehenden Ortsnamen aufmerksam, deren Gebrauch nicht systematisch ist.

Das sich kundgebende Wohlwollen beim Gebrauch der ungarischen Ortsnamen erstreckt sich nur auf diese zwei (politische und Eisenbahn-) Karten. Auf der oro- und hydrographischen Karte

der Monarchie und auf jenen Karten, wo Ungarn nur zum Theil dargestellt ist (wie auf Karte 11) werden die offiziell anerkannten ungarischen Ortsnamen nicht einmal aus Gründen der Konsequenz angewendet.

Wir hoffen jedoch, dass die so verbliebenen Fehler, welche zu diesen Bemerkungen Anlass gaben, nur den Schwierigkeiten des Anfangs entspringen und dass das Wohlwollen der Herausgeber sich auch auf die Berücksichtigung dieser Bemerkungen erstrecken wird.

Ein ungarischer Reisender in Bulgarien. Johann *Wagner*, Mitglied des Budapester Paedagogiums unternahm im Vorjahre vom 16. Juni bis 1. September eine botanische Studienreise nach Bulgarien. Während dieser Zeit durchforschte er einen grossen Theil des Rhodope-Gebirges, besonders Stanimaka und von dort Csepelare und dann die Gegend des berühmten Belova; den Macsala, die höchste Spitze (3100 M.) des Rhodopegebirges erklimmte er zweimal. Er sammelte etwa 5000 Bogen Pflanzen, darunter einige zum ersten Male in Europa. Es sind auch 5—8 neue Pflanzen in der Sammlung, von denen einige auch noch keine Namen besitzen. Vier besonders seltene Arten brachte er in je 150 Exemplaren mit sich und es sind schon so viele Bestellungen auf die Wagner'schen Centurien eingelaufen, dass selbst ein hundertmal grösserer Vorrath nicht ausreichen würde. Der genfer Botaniker *Burnat* hat sich über den Werth der Arbeit besonders lobend ausgesprochen. Auf seinem Wege hat Wagner auch die geographischen und ethnographischen Momente in Betracht gezogen und hat hierüber bereits einige interessante Feuilletons im Arader „Alföld“ veröffentlicht. Im nächsten Sommer begibt er sich wieder nach Bulgarien, um die Balkan-Gebirgskette zu bereisen, im September an die Ufer des Schwarzen Meeres, um dort die Herbstpflanzen zu sammeln und im Frühjahr 1894 an die östlichen Gestade Asiens, um dort seine botanischen Forschungen zu beenden. Herr Wagner, der bereits zahlreiche Gegenden Ungarns durchforscht hat, ist ein noch ganz junger Mann, dessen wissenschaftlicher Thätigkeit wir nach seinen bisherigen Erfolgen, mit grossem Vertrauen entgegensehen können.

S. M.

* **Landkarte für Blinde.** Anlässlich der am 23. Februar im Wochen-Sitzungssaale der ung. Akademie der Wissenschaften stattgehabten Vortrags-Sitzung der Ung. Geogr. Gesellschaft machte der Professor Vinzenz Molnár das Auditorium mit den von ihm konstruirten Landkarten für Blinde bekannt. Die Hauptvorzüge dieser

Landkarten bestehen darin, dass dieselben die Veranschaulichung sämtlicher geographischer Begriffe, sowohl der physischen, wie der politischen, zugleich darstellen, die Boden-Erhöihungsverhältnisse plastisch versinnbildlichen und trotz des im Ganzen umfassten Lehrstoffes dennoch nicht überladen sind. Sie verletzen nicht das Tastgefühl, die Plastizität ist in den Proportionen der Begriffe gehalten und auch die materiellen Bezeichnungen sind den gewöhnlich angewendeten Landkarten-Zeichen ähnlich. Die Karten sind ausserordentlich dauerhaft, was auch sehr nothwendig ist, da durch das fortwährende Betasten die Abnützung eine starke und die Gefahr des Beschädigtwerdens eine naheliegende ist; aber selbst in diesem Falle können die einzelnen Theile der Karte reparirt, ja durch neue ersetzt werden. Auch ist die Art und Weise der Reinigung eine leichte und von ästhetischem Gesichtspunkte aus üben diese Karten gleichfalls eine günstige Wirkung aus. Wie zweckmässig diese Landkarten für den Unterricht sind, das wurde durch den Autor derselben am Schlusse der Sitzung auch praktisch demonstrirt, indem zwei Zöglinge des Blindeninstituts vorgeführt wurden, die alles Gewünschte auf der Karte rasch und mit grosser Sicherheit fanden. Die im Auslande in Verwendung stehenden Blinden-Landkarten sind aus einheitlichem Material hergestellt, während das leitende Princip der Vinzenz Molnár'schen Karten darin besteht, dass die verschiedenen geographischen Begriffe dem Tastsinne der Blinden durch verschiedenes Material vermittelt werden. — So z. B. werden Meere und Seen durch Tuch, Flüsse und Kanäle durch aus Sohlenleder hergestellte Riemen. Sümpfe durch feine Drahtgeflechte, Eisenbahnen durch stärkere Drähte, die Grenzen der Länder und Komitate durch halbkugelförmige Stifte, die Städte ihrer Grösse entsprechend, durch Nagelköpfe dargestellt. Die Längen- und Breiteregrade sind durch Stecknadelköpfe bezeichnet. Im Auslande stehen aus Gyps oder aus Papier verfertigte Landkarten in Verwendung, die aber — wie mit dem Blindenunterrichte befassende einheimische und ausländische Sachverständige behaupten — mit den Molnár'schen Karten durchaus nicht konkurriren können. — Herr Molnár erhielt vom Unterrichtsminister einen einjährigen Urlaub, um seine Erfindung zu vervollkommen und einen Globus für Blinde zusammenzustellen.

* **Landkarte von Palästina** (ungarisch), unter Mitwirkung Anton *Berecz'* und Dr. Florian *Cherven's*, verfertigt von Emanuel *Kogulowicz*; Verlag von Hölzel & Comp., Budapest. Diese erste ungarische Wandkarte von Palästina ist auf Grund der neuesten Daten hergestellt worden, im Massstabe von 1 : 200,000. Erhältlich in der kgl. ung. Universitäts-Buchdruckerei und auch im Buchhandel.

A B R É G É
DU
BULLETIN DE LA SOCIÉTÉ HONGROISE DE GÉOGRAPHIE.

XXII. Année.

Budapest, 1893.

5 Numéro.

La Société ne prend pas la responsabilité de opinions émises par les Auteurs des articles insérés dans son Bulletin.

Amerika und die Ungarn.

(Unter vorstehendem Titel hielt Prof. Alexander Márki in der am 15. März d. J. stattgehabten Sitzung der Ung. Geogr. Gesellschaft einen mit grosser Sorgfalt ausgearbeiteten, ausführlichen und interessanten Vortrag, den wir in Nachstehendem in extenso reproduzieren.)

Welcher Ungar hätte vor vierhundert Jahren, als die zwei aus Amerika zurückgekehrten Schiffe im Hafen von Palos einliefen, gedacht, dass aus der Reihe der späten Nachkommen nicht weniger als eine halbe Million Ungarn elftausend Kilometer weiter westlich sich niederlassen werden, dort, wo es keine Türken, keinen deutschen, böhmischen, polnischen Feind gibt, aber wo ungerodete Urwälder, endlose Prairien, verpestete Sümpfe, bodenlose Abgründe, glühende Koaks-Öfen vorhanden sind, die in demselben Maasse ihre Opfer fordern? Und wo nach vierhundert Jahren auch der ungarische Industrielle erscheint, um theilzunehmen an dem Wettkampfe, in welchem die materielle und geistige Bildung der alten und der neuen Welt um den ersten Rang sich bewerben und wo das der Hand der Kinizsys entfallene Schwert durch die Edisons zu mechanischen und technischen Zwecken umgeschmiedet wird?

Unser mit der Bodenkultur sich befassendes Vaterland hat dem durch Columbus entdeckten Amerika Millionen zu verdanken. Denn alle vier Jahrhunderte haben uns neue Spenden gebracht. Das 16. Jahrhundert den Tabak, das 17. den Mais, das 18. die Kartoffel und das 19. den Akazienbaum. Und der Ungar, dessen man darob spottete, dass er nur eine grosse Pfeife, aber wenig Tabak besitze, er pflanzt heute in Europa den meisten Tabak; und von der 560,000 Meterzentner betragenden Fechsung hat der Staat einen beiläufigen jährlichen Nutzen von 43 Millionen Gulden.

Die Mais-Produktion musste in Siebenbürgen schon im 17. Jahrhunderte mit der Strenge des Gesetzes beschränkt werden, damit sie nicht zum Schaden der Weizenproduktion betrieben werde und auch in dieser Getreidegattung produziren wir jährlich (33 Millionen Hektoliter) das Meiste in Europa. Die Kartoffel, wegen deren Pflanzung die Slovaken noch gegen Karl III. revoltirten und die Alföld-Komitate an Josef II. die ironische Bitte richteten, er möge ihnen doch Jemanden senden, der sich auf die Behandlung dieses Knollengewächses verstünde, ist jetzt bei uns eine allgemein verbreitete Pflanze, die alljährlich einen Werth von circa 50 Millionen Gulden repräsentirt. Ohne Akazienbäume hinwieder können wir uns heutzutage das Alföld gar nicht vorstellen und doch war dieser Baum vor hundert Jahren bei uns gänzlich unbekannt. Durch die Regulirung unserer Regen- und klimatischen Zustände und durch das Binden des Flugsandes hat dieser Baum alljährlich den Werth unserer Felder um Millionen gesteigert. Wenn nun auch das Einströmen des amerikanischen Goldes und Silbers um die Mitte des 16. Jahrhunderts den Werth unserer Münzen auf die Hälfte reduzirt hat, so hat dafür Amerika unserem Agrikulturstaate unschätzbare Einnahmequellen gesichert.

Die Gelehrtenwelt hat vor Jahresfrist, im Jahre 1892 die vierhundertste Jahreswende der Entdeckung Amerika's gefeiert. Auch die Ung. Geographische, die Ung. Historische Gesellschaft, sowie das Siebenbürgische Museum haben aus diesem Anlasse dem Andenken des grossen Entdeckers Columbus den Tribut der Pietät gezollt, die St. Stephans-Gesellschaft ertheilte einen Auftrag zur Verfassung und Herausgabe seiner Biographie und das Judenthum der vereinigten Staaten betraute den Budapester Rabbi Dr. M. *Kayserling* mit der Erforschung der Daten, welche auf die Theilnahme der Juden an der Entdeckung Amerikas Bezug haben. Meiner Ansicht nach wäre es jedoch auch nicht uninteressant, zu erfahren, auf welche Weise wir Ungarn Amerika kennen lernten, den Welttheil, welcher heute etwa einer halben Million ungarischer Unterthanen das tägliche Brod gibt. Worin bestand die magische Kraft, durch welche in ihnen das wissenschaftliche Interesse mit einem Male in Sehnsucht nach Broderwerb verwandelt wurde?

Meiner gegenwärtigen Arbeit liegt das Bestreben zu Grunde, diesen Verwandlungsprozess der Gefühle im Wesentlichen zu schildern.

I.

Die erste ungarische Weltchronik über Columbus. Der ungarische Hof und die Nachricht der Entdeckung. Papst Alexander VI. Die ersten amerikanischen Landkarten in ungarischen Büchern. Maximilianus Transylvanus. Ein ungarisches Werk über Schifffahrt. Parmenius in Newfoundland. Ein falscher siebenbürgischer Edelmann als Gouverneur von Virginia und Vésey als Gouverneur von New-York.

Stephan Székely, der Verfasser der ersten ungarischen allgemeinen Geschichte, erzählt in seinem 1559 erschienenen Werke die Geschichte der Entdeckung Amerikas in folgender Weise:

„Vespucius Americus und Christoph Columbanus entdeckten um diese Zeit (1492) die neue Welt, von deren Existenz bis dahin weder die Europäer, noch die Asiaten, noch die Afrikaner irgendwelche Kenntniss besaßen. Die Auffindung dieses Welttheils aber vollzog sich in folgender Weise:

Aus *Hispanien*, dem Lande der *Castellonen*, begab sich Cristoph Columbus auf Befehl des Königs über's Wasser, um in den Gewässern des Weltmeeres neue Erdtheile zu suchen und er fand denn auch nach vielen Tagen zwei Inseln, deren eine *Hispana*, die andere *Joanna* benannt wurde; auf diesen Inseln wohnten viele nackte Leute, die kein Brod, sondern nur mancherlei Graswurzeln assen.

Auf ihrem Boden gibt es keine anderen Thiere, als Kaninchen, Schlangen, Hasen, Enten, Turteltauben und Psitacus-Vögel. Gold haben sie in Ueberfluss und sie schätzen auch dasselbe, hingegen besitzen sie gar kein Eisen, sondern statt dessen verwenden sie Beine und Knochen, auch zum Bearbeiten des Holzes. Und nachdem Columbus all' ihre Gebiete durchstreift hatte, hinterliess er bei ihrem Könige achtunddreissig Mann, worauf er nach Hispanien zurückkehrte.

Nach zwei Jahren machte er sich wieder mit 200 Mann auf den Weg nach den vorher entdeckten beiden Inseln; unterwegs aber kamen sie zu den Kannibalen.

Diese Kannibalen nähren sich von Menschenfleisch, sie gehen nackt herum und rauben Inseln im Meere, um ihre Nahrung sich zu erbeuten. Als die Reisenden ihren Boden betraten, liessen sich die Kannibalen in einen Kampf mit ihnen ein; sie wurden aber von den Hispaniern geschlagen. Dieselben fanden in ihrer Küche einen gebratenen Menschen und am Herde in Töpfen Menschen-

fleisch mit Gänsefleisch vermischt. Von hier weiterfahrend, kam er zu den vorher gefundenen Inseln, wo er seine Leute hinterlassen hatte, dieselben waren aber seither von den Insulanern ausnahmslos getödtet worden. Hier bauten die Hispanier eine befestigte Stadt und nach Unterwerfung der Inselbewohner kehrten sie nach Hispanien zurück.“

Ungarn hatte damals noch häufig Föhlung mit dem Auslande und der ziemlich pauvre, aber für die Gelehrsamkeit eingenomme Hof Wladislaw's II. bekam zweifellos früh genug, vielleicht gerade durch Cuspinianus, die Kunde von dem epochemachenden Ereignisse. Diese Nachrichten lauteten zwar überraschend, doch erweckten sie keinen Unglauben an einem Hofe, an welchem zur Zeit Mathias' der geistige Ahne Columbus', Johann *Müller*, genannt Regiomontanus, Jahre verbracht hatte. Regiomontanus war der Erfinder des Meteoroskops, mit dessen Hilfe er die geographische Breite genauer, als dies bisher geschehen, zu bezeichnen wusste. Mit diesem Instrument und mit der Tangenten-Tabelle gab er dem Columbus einen ebensolchen Impuls zum Befahren des Atlantischen Ozeans, wie mit seiner damals noch mit gewisser Furcht verkündeten Theorie von der Bewegung der Erde. Ihm wird auch die Anfertigung des Globus zugeschrieben, welcher eine Zierde der Bibliothek Mathias' bildete. Die Astronomen *Peuerbach*, *Torquatus*, *Tolhopf* etc., die sehr häufig mit dem Hofe Mathias' in Beröhrung kamen, lieferten auch der mathematischen Geographie neue Daten und die ungarischen Humanisten lasen mit Vorliebe den *Ptolemaeus*, der schon vor zwölf Jahrhunderten die Behauptung von der Kugelform der Erde niedergeschrieben hatte.

Wie allgemein verbreitet aber damals noch der Glaube an die Kreisform der Erde gewesen, das wurde durch den Papst *Alexander VI.* selbst bewiesen, der, als Kardinal Rodrigo Borgia, sich als Bischof von Erlau und Abt von Peterwardein betrachtete und zwar bis zum 12. August 1492, dem Tage nämlich, da er den päpstlichen Thron bestieg. Nach der Heimkehr Columbus' theilte der Papst als gewählter Richter, am 4. Mai 1493 den Erdenkreis unter den spanischen und portugiesischen Entdeckern in zwei Theile. Er that dies, dem hundert Jahre später erschienenen Werke Nikolaus *Istvánffy's* zufolge, in solcher Weise, dass „all' das, was im Westen schon entdeckt wurde oder noch entdeckt würde, als gesetzliches Eigenthum dem Könige von Spanien gehören solle; was hingegen gen Osten liegt, das solle den Portugiesen zukommen.“ Und ni überschwänglicher

Weise anerkennt der ungarische Geschichtsschreiber, dass die „wunderbare Entdeckung dieser neuen Erdtheile der christlichen Republik unvergänglichen Rhumeglanz gebracht habe.“

Ungarn, dessen Stellung als Grossmacht gerade damals zu sinken begann, als diejenige Spaniens mit Rapidität in die Höhe ging, verfolgte trotz seiner tausendfachen Sorgen, die amerikanischen Entdeckungsreisen dennoch mit Aufmerksamkeit. Gerade eine ungarische Bibliothek, die Apponyi'sche, hat das von Marco Beneventana und Cotto Veronese revidirte Manuskript der Ptolemäischen Geographie aufbewahrt, welche die Basis der im Jahre 1508 zu Rom veranstalteten berühmten Ausgabe des Werkes bildete, unter dessen 34 Landkarten wir auch die erste vollkommene Karte Amerika's finden, die wahrscheinlich von Johann *Ruysch* redigirt worden. Daran schliesst sich auch die „*Novi orbis descriptio ac nova oceanis navigatio*“, welche die Erfolge Amerigo Vesputius' behandelt und seinen Namen zuerst mit dem neuentdeckten Welttheile in Verbindung bringt.

In die ungarischen Schulen wurde die Karte Amerika's zuerst durch den berühmten Sohn der Stadt Kronstadt, Johann *Honter*, gebracht. Es ist sehr wahrscheinlich, dass dieser als Basis zu der Karte den 1515-er Globus Schönerer's benützt hat. Dieser Globus ist verloren gegangen; seine Spuren verblieben blos an der von Honter benützten Weltkarte, welche nach dem im Jahre 1520 erschienenen „*Typus orbis universalis*“ des Peter *Apianus* (Biene-witz) gezeichnet ist. Dieselbe erschien in einem ungarischen Buche zuerst in der 1534-er Krakauer Ausgabe von Honter's „*Rudimentorum cosmographiae libri duo*“ und enthält nach jenem Muster die Zeichnung der vier Welttheile. Diese Karte fehlt in jeder anderen Ausgabe des Honter'schen Werkes; seit 1546 jedoch befindet sich seine andere, mit der Bezeichnung Amerikas hergestellte Karte in jeder Ausgabe Honter's. Interessant und charakteristisch ist der Umstand, dass auf dem Titelblatte der 1534-er Ausgabe auf der kleinen Karte des Erdkreises nur noch Europa, Asien und Afrika enthalten sind, während in der 1552-er Ausgabe und am Schlusse des 1592 erschienenen „*Enchiridion cosmographiae*“ auf die Erdkugel auch schon Amerika, jedoch ohne Benennung, gezeichnet ist.

„Coelorum partes, stellas cum statibus, amnes,
Regnaque cum populis, parve libelle, tenes,“

ist das Motto des Honter'schen Werkes; in diesem Buche aber

ist nebst dem Himmel nur die alte Welt in Versen geschildert; von Amerika ist keine Rede und somit bezieht sich der Text nicht auch auf die seltene Karte von Amerika, die aber von Honter in der Schule zweifellos erklärt wurde.

Von dem epochalen Ereignisse der Entdeckung Südamerikas durch Magalhaens erhielt die Welt schon 1523 Kunde durch den aus Ungarn stammenden Sekretär Karls V., Maximilianus Transylvanus. Ausser dem Pigafetta'schen Berichte enthält sein Büchlein die verlässlichste Beschreibung der ersten Reise um die Erde, indem Transylvanus mit den Mitgliedern der Expedition persönlich verkehrt, die von ihnen mitgebrachten Raritäten gesehen und ihre Reise-Tagebücher benützt hatte. Der oberwähnte Nürnberger Mathematiker Johann Schönerer war der erste, der zu seinem 1523 hergestellten Globus die von M. Transylvanus über Südamerika und die Moluccen veröffentlichten Daten verwendete und zwar, wie er selbst sagt, zu dem Behufe, „ut quae lectu videantur mirabilia, aspectu credantur probabiliora.“

Die übrigen Globus- und Kartenzeichner folgten der Reihe nach diesem Beispiele. Der Bericht M. Transylvanus' liefert uns ein interessantes Bild der Ungewissheit, in der sich die Wissenschaft vor dem Bekanntwerden des Resultates der Magalhaens'schen Reise hinsichtlich des gemeinhin „terra firma“ genannten Amerikas sich befand. Laut dem Geständnisse unseres Autors wusste man nicht, ob der neue Erdtheil das westliche Meer von dem Ostmeere trenne. Man wusste, dass dieser Erdtheil in der Richtung von Nord nach Süd sich erstreckte, doch wusste man nicht, ob er nicht etwa eine Biegung nach West habe. Der ungarische Verfasser jedoch macht seine Leser darauf aufmerksam, dass man neuestens im Norden zwei neue Gebiete entdeckt habe, deren Eines er nach einer neuen Fischart „*das Land der Baccalearen*“ nennt. Das ist in unserer Literatur die erste Erwähnung des Mündungsgebietes des St.-Lorenzstromes, und somit *Nordamerikas*, weil unter dem Namen der Bacalhaos, d. i. der Stockfisch-Inseln die in dem St. Lorenz-Golfe gelegenen Inseln verstanden wurden. Das andere neue Land ist die „*terra Florida*“, d. i. das heutige Florida, welches am 27. März 1517 von Juan Ponce de Leon entdeckt wurde. „Wenn diese“, sagt Transylvanus, „zu diesem Festlande gehören (bezüglich dessen der nach einer anderen Richtung eingeschlagene Weg Magalhaens selbstverständlich keinen Aufschluss bieten konnte), so kann man keinesfalls von West nach Ost schiffen, wenn anders nicht quer

durch's Festland irgend eine Meerenge führt“. Dieser Bericht unseres Autors ist in auffallender Weise mit der Leonardo da Vinci'schen Landkarte Nordamerikas übereinstimmend, welche aus dem Jahre 1514—1515 stammen dürfte.

Seitdem die zerfahrenen politischen Verhältnisse einen Theil unseres Vaterlandes unter das Scepter der auch in Central- und Südamerika regierenden Habsburg'schen Dynastie hatten gelangen lassen, traten nach dem Beispiele Maximilianus Transylvanus' zahlreiche Ungarn in spanische Dienste und es ist nicht unmöglich, dass Einer oder der Andere derselben auch nach der neuen Welt verschlagen wurde.

England unterstützte den ersten ungarischen Reisenden, der die Ufer Nordamerikas zu sehen bekam. Es war dies Stephan *Parmenius*, der 1583 an der Newfoundlander Expedition theilnahm und einige Notizen über seine Reise veröffentlichte. Derselbe wurde in Ungarn geboren und hatte zu Buda seine erste Erziehung genossen. Er begab sich dann nach dem Auslande und besuchte drei Jahre hindurch der Reihe nach die Akademien. In Oxford wurde er mit Richard Hakluyt und durch diesen mit Sir Humphrey Gilbert bekannt, der bereits 1581 eine Schiffexpedition zur Colonisirung Newfoundlands ausrüstete und nun eine neuerliche Reise zu unternehmen im Begriffe war. Der ungarische Jüngling richtete 1583 eine schwungvolle lateinische Ode an Gilbert, der ihn später überredete auf der abenteuerlichen Fahrt sein Begleiter zu werden und die Geschichte derselben in lateinischen Versen zu verewigen. Mit fünf Schiffen machten sie sich am 11. Juni auf den Weg; am 3. August landeten sie an der Küste Newfoundlands in der St.-Johns-Bucht, wo sie sofort im Namen der Königin von England von dem ganzen Gebiete Besitz ergriffen. Parmenius sah sich in seinen Illusionen sehr getäuscht. Er fand Newfoundland öde und sozusagen nur von Eisbären bewohnt. Seine Erfahrungen schildert er in einem am 6. August an seinen Freund Hakluyt gerichteten Schreiben. Nach vierzehn Tagen gingen die Mitglieder der Expedition an Bord, um die Küste der Insel zu umschiffen und kennen zu lernen. Am 29. August wurden sie jedoch von einem Orkan berfallen, welcher das Führerschiff „Deligth“, auf welchem sich, auch Parmenius befand, nach Südwest trieb und am südlichen Theile Neuschottlands, nächst dem Cap-Sable auf eine Sandbank warf. Vierzehn Mann retteten sich, der ungarische Reisende hingegen ertrank mit noch hundert Gefährten. Gilbert entfloh mit

zwei Schiffen, später jedoch am 9. September versank auch seine Regatta bei den Azoren, und blos das dritte Schiff, der „Golden Hind“ wurde vom Kapitän *Hayes* nach Falmouth zurückgeleitet, wo es am 22. September landete.

Mit ihm kehrte auch Walter *Raleigh* zurück, der demnach in Gemeinschaft mit *Parmenius* Nordamerika zum erstenmale sah, zu dessen Kolonisationspolitik er dann die Basis schuf. Er begann 1584 mit der Schaffung der Kolonie Virginia. Gouverneur von Virginia und Admiral von Neu-England, d. i. der nordöstlichen sechs Staaten der heutigen Vereinigten Staaten nannte sich ein Kapitän Namens *John Smith*, der auch in unserem Vaterlande sein Glück versuchte, ja am 9. Dezember 1603 (mit einem gefälschten Diplom) den siebenbürgischen Adel sich verschaffte. Von 1593 bis 1629 bereiste er die bekannten vier Welttheile und 1630 gab er selbst seine geographischen und geschichtlichen Werke heraus, die in verschiedene Sprachen übersetzt und mit Gier gelesen wurden, wengleich sie nicht immer die reine Wahrheit enthielten.

Smith, der nach seinen europäischen Abenteuern etwas gesetzter wurde, wanderte 1606 nach Virginien aus und betheiligte sich solchermassen an der Expedition, deren Zweck in der Wiederherstellung der mittlerweile verwüsteten Kolonien bestand. Seine nun erworbenen Verdienste wurden später von der Regierung der Vereinigten Staaten dadurch vergolten, dass sie durch *Capellano* für das Capitolum zu Washington zu einem Relief die Scene verewigen liess, wo er 1606 durch ein Indianer-Mädchen Namens *Pocahonta* vom Tode errettet wurde. 1614 untersuchte er in eingehender Weise das zwischen *Penobscot* und dem *Cap-Cod* sich erstreckende Küsten-Gebiet, dessen Beschreibung er dann in Begleitung einer Landkarte dem Prinzen *Karl von Wales* vorlegte, der das dermassen erschlossene Gebiet Neu-England benannte. Die Kolonisirung begann im Jahre 1620.

Aus dem 17. Jahrhunderte ist nur von den Amerikafahrten dreier Ungarn die Rede. Der erste war der Sohn *Daniel Sövényfalvy's*, Mundschenk des Fürsten von Siebenbürgen, der Indien, mithin auch Amerika bereiste und 1627 in Konstantinopel um's Leben kam. Der zweite war *Wilhelm Vésey'*, der im Jahre 1664, als *Richard Nicholls* die Kolonie New-York von den Holländern für England zurückerobert hatte, vom Könige von England zum Gouverneur der Kolonie ernannt wurde und dessen Verdienst es ist, dass 1683 zu New-York der erste gesetzgebende Körper sich kon-

stituieren konnte. Er starb 1689 und eine Strasse New-Yorks führt auch heute noch seinen Namen. Der dritte ist der siebenbürgische Sachse Johann *Kelp*, der 1689 zu Altdorf den Magister-Grad erhielt, dann mehrere Werke schrieb, um schliesslich nach dem kürzlich gegründeten Pennsylvanien auszuwandern, wo sich seine Spur verlor.

Es ist noch zu erwähnen, dass jene Briefe, welche der Pfarrer von Boston. Crescentius Matherus über die „westindischen, das heisst amerikanischer Missionen zu dem Utrechter Pfarrer Johann Lensden gerichtet hat, im Jahre 1694. auch in ungarischer Uebersetzung erschienen sind. (Klausenburg, 16 Seiten.) Sonst hat die ungarische Literatur die amerikanische Frage ganz vernachlässigt.

II.

Das 18. Jahrhundert. Law und Franz Rákóczi II. Die Gelegenheitsschrift Szdellar's. Die ersten ungarischen Beschreibungen Amerikas. Ungarische Missionäre. Die Guyanaer Pflanzerversammlung Balogh's. Pauer und der nordwestliche Durchgang. Joseph II. und die Vereinigten Staaten. Benyovszky und die Kaufleute von Baltimore. Die ersten, mit ungarischen Bezeichnungen versehenen Karten von Amerika. Amerika in Romanen und Reisebeschreibungen.

Am Schlusse des 17. und zu Beginn des 18. Jahrhunderts beschäftigte die Kolonisirung des Beckens von Kanada und Mississippi auch diejenigen europäischen Völker, welche daran kein unmittelbares Interesse hatten. Zum Behufe der Kolonisirung und Ausbeutung der Gegenden von Canada und Mississippi gründete Jean *Law* of Lauriston 1718 die Compagnie d'Occident, die 1720 ebenso schmachlich verkrachte, wie neuestens die Panama-Gesellschaft und die ausser den Millionen von vielen tausenden betrogenen Personen auch beinahe das gesammte bewegliche Vermögen des im Exil herumirrenden Franz *Rákóczi* II. verschlang. Das von Franz *Szdellar* verfasste Itinerarium „Der wandernde Philosoph“ (*Vándor filosofus*), in welchem der Autor nebst China, Japan, Cochinchina und Brasilien auch Canada und nach der damaligen Auffassung beinahe ganz Nordamerika beschrieb, war daher sozusagen ein Gelegenheitswerk zu nennen. Eine ungarische Beschreibung von ganz Amerika erschien zuerst aus der Feder Stephan *Pap's* v. Vecse und des Jesuiten Paul *Bertalanffi*. Das Werk des Ersteren ist eigentlich eine gewissenlose Plagisirung der geographischen Vorträge *Cséczy's*, der zu Beginn des 17. Jahrhunderts

lebte; letzteres Werk ist selbstständiger; es ist in demselben nicht nur die Erdkarte mit den vier Welttheilen benützt, welche im Jahre 1749 in ungarischer Sprache zu Halle von „einem wahren ungarischen Patrioten“ herausgegeben wurde, sondern der Verfasser benützte auch ausser französischen, deutschen und lateinischen wissenschaftlichen Quellen die Amerika behandelnden Berichte der dort als Missionäre wirkenden Jesuiten.

Das fünfte Buch behandelt den vierten Erdtheil, welchen er in zwölf „Reden“ erörtert. Die drei ersten beziehen sich auf Mexico, Florida und Canada. Letzteres theilt er in 16 Provinzen und 6 „vornehmlich wilde Nationen.“ Die Länge Canadas beträgt laut seiner Angabe 680, die Breite 440 deutsche Meilen. Die Oberfläche theilen 13 grosse Seen und 10 grössere Flüsse. Zu Canada zählt er auch Louisiana, dessen Mitte der mit 2000 Flüssen bereicherte Mississippi bewässert. In dieser Abtheilung bespricht er auch Neu-England, dessen bedeutendste Stadt Boston, Neu-Belgien, dessen Hauptstadt New-Porck, das jetzige New-York, Neu-Jersey, Pennsylvania, Maryland und Virginia, „wo auch — wie er sagt — bereits kalvinische Hochschulen verpestend wirken.“ Ferner beschrieb er die heutigen Vereinigten Staaten Nordamerikas, erwähnt einige Festungs- und Städtenamen, verwendet jedoch die grösste Sorge auf die Vorführung der sechs „heidnisch wilden Völker“.

„Von diesen erwähnten Nationen — so schliesst er die Beschreibung Canadas — obwohl sie Wilde d. i. hässlich sind, in Wäldern zerstreut, oder in Zelten und Hütten wohnen, von Kampf und Beute leben, die gefangenen Feinde unbarmherzig quälen, tödten, braten, und verzehren, werden einige von Europäern als klug und redebegabt gelobt.

Eine grosse Dummheit ist es von ihnen, den Leichnam nach jener Richtung aus der Hütte zu tragen, in welcher Richtung er gestorben, mit dem Gesichte umgedreht. Um die Seele des Todten aus der Hütte zu treiben, machen sie allerlei Geräusch. Früher hatten sie grösstentheils Pfeile als Waffe, doch benützen viele, die es von den Holländern gelernt, auch die Flinte. Unter diesen Nationen war einst die Namens Iroquois die wildeste, weil sie viele Jesuiten-Missionäre peinigte und unbarmherzig tödtete. Aber sie werden schon langsam nüchtern und neigen auch dem christlichen Glauben zu.“

Besonders gross war der Eifer der Missionäre in Mittel- und Südamerika, welche Bertalanffi in den letzten neun Kapiteln beschreibt.

Der Jesuit Johann *Rér* begab sich schon 1736 als Missionär nach Peru und wurde 1745 in Lima Professor der Mathematik. Dort traf derselbe mit dem Jesuiten Johann *Zakarjás* zusammen, der 1749 von Genua abreiste und dennoch erst 1752 an seinem Bestimmungsorte eintraf, wo er bis 1768 wirkte. Während dieser Zeit schickte er mehrere interessante — zum Theile ungarische — Briefe nach Hause. Im Sommer 1753 reiste der Jesuit *Dávid Fáy* mit siebzehn Genossen nach Amerika, das er nach 45-tägiger Reise erreichte. Seine Reise und seine Erlebnisse beschrieb er in drei sehr interessanten Briefen. Einen grösseren Dienst leistete der Jesuit Franz *Eder* (1727—1773) der Wissenschaft, der 1749—1769 als Missionär in Peru wirkte und das heutige Bolivia in einem sehr werthvollen Werk beschrieb. Nach seinen Aufzeichnungen über das Land der Maxen verfertigte Abt Paul *Makó* die erste Karte, welche in der Weltliteratur eine Novität bildete.

Josef *Balogh* begab sich über Anrathen des Wiener Universitätsprofessors Jaquin nach Guayana, wo er erfolgreiche botanische Forschungen betrieb und sich in Rio de Berbice ansiedelte, von wo er mit Josef Benkő korrespondirte, bis 1781 seine Spuren verloren gingen.

1782 finden wir wieder einen Ungar an der Spitze einer wissenschaftlich-kommerziellen Expedition. Der aus Sopron gebürtige Josef *Pauer*, der als Kapitän des Schiffes „Kaunitz“ wiederholt Ostindien und China besuchte und hiefür von Maria Theresia den ungarischen Adel erhielt, wurde 1782 von Josef II. beauftragt, mit dem Schiffe Cobenzl an den nordöstlichen Küsten Amerikas fahrend China und Ostindien zu erreichen. Am 3. August 1782 fuhr er mit seinem 22 Kanonen führenden Schiffe ab, war jedoch am 2. September wieder in Triest. Seinen Plan, durch den nordwestlichen Durchgang nach Asien zu gelangen, gab er jedoch nicht auf. Die Regierung schloss mit dem Direktor der asiatischen Handels-Gesellschaft Wilhelm Botes einen neuen Vertrag. Derselbe rüstete den Cobenzl neuerdings aus und am 25. November 1782 erging an alle Komitate die Aufforderung, sich dem neuen Unternehmen anschliessen zu wollen.

Während Maria Theresia 1776 den Gesandten der von England abgefallenen Kolonien, damals schon Vereinigte Staaten, William *Leet* nicht einmal empfangen hatte, wollte Josef II. über Anrathen Kaunitz' mit Amerika in Handelsverbindung treten. Der amerikanische Gesandte Roissy wurde behufs Besprechung der

Modalitäten der Schaffung eines amerikanischen Marktes für die ungarischen Waaren nach Fiume zum Gouverneur Graf Josef Majláth geschickt. Graf Majláth und Hofrath Franz Györy bezeichneten die ungarische Industrie als so trist, dass dieselbe keineswegs zur Konkurrenz oder zum Export fähig sei. Nur für Wein und einige andere Produkte wurden billigere Frachtsätze verlangt, um diese Gegenstände leichter nach Amerika exportiren zu können. Joseph II. sendete, ohne die Vereinigten Staaten anzuerkennen, den Baron *Beelen*-Bertholf nach Philadelphia, der dort vom 25. Juli 1783 an die ungarischen Interessen vertrat. 1784 sprach Beelen die Hoffnung aus, es werde dem ungarischen Kupfer gelingen, das schwedische zu verdrängen. Josef II. wollte Tabakplantagen in grösserem Maasse aus Virginia nach Ungarn bringen. Beelen gelang es jedoch ebensowenig einen österreich-ungarisch-amerikanischen Handelsvertrag zustande zu bringen, als es Pauer gelungen war, den noch heute nicht aufgefundenen nordwestlichen Durchgang zu finden.

Moritz *Benyouszky*, einer der romantischsten Reisenden des 18. Jahrhunderts, wollte gleichfalls Josef II. für geschäftliche Verbindungen mit Madagaskar interessiren, was ihm jedoch nicht gelang. 1784 begab er sich mit seiner Familie nach Amerika, von wo er mit Unterstützung Baltimorer Kaufleute wieder nach Madagaskar zurückkehrte, wo er 1786 fiel. Seine Gattin kehrte nach Europa zurück, während der Sohn in Amerika verblieb und in Texas heiratete. 1809 auf einer Reise in Mexico erschossen, hinterliess er drei Söhne, von denen der eine 1843 noch lebte. 1789 gab der ungarische Kupferstecher *Lakner* in drei Bildern die Erdkugel heraus. Die ersten besonderen ungarischen Karten von Amerika verfertigten 1804 David *Pethes* und der Debreczener Student Gabriel *Erős* in der Projektion Mercators. Beide verzeichneten die „vereinigten feinen Gesellschaften“ d. i. die Vereinigten Staaten.

Um diese Zeit wurde die Aufmerksamkeit des ungarischen Publikums durch einzelne Reisebeschreibungen und Romane auf Amerika gelenkt. Die Reihe derselben wurde durch die von Georg *Bessenyei* deutsch geschriebene und von Franz *Kazinczy* jun. 1776 in's Ungarische übersetzte Erzählung: „Die Bekehrung der Amerikaner Podócz und Kazimir zum christlichen Glauben“ eröffnet. Das grösste Aufsehen erregte De Foë's *Robinson Crosoë*, den zuerst der Jászberényer Professor Josef *Gelei* übersetzte und 1787 in Pozsony, später Samuel *Gyarmathy* 1794 in Kolozsvár und Ladislaus *Szentiványi* 1796 in Pozsony herausgaben. Im 19. Jahrhundert

erschieden dann zahlreiche Ausgaben und Umarbeitungen. Von den Reisebeschreibungen ist besonders das 8 Bände starke Werk des Johann *Kis* zu erwähnen. Viele Verdienste erwarb sich der Vaiszlóer reformirte Prediger Michael *Dobosy*, der Grönland von Cranz und die Geschichte der Flibustier von Archenholz übersetzte und mit Karten versehen herausgab. In der Übersetzung der Cook'schen Reisen kam ihm Sigmund *Horváth* zuvor, doch setzte er die geographisch-historischen Skizzen Campe's fort.

III.

Das 19. Jahrhundert. Die erste Monographie Amerikas. Reisende und Ansiedler. Alexander Farkas und Széchenyi. August Haraszty. Lardner und Tocqueville. Amerika's Einfluss auf die ungarische Demokratie. Amerika und die ungarischen Emigranten. Kossuth in Amerika. Die Emigranten als Professoren, Gelehrte, Ingenieure, Missionäre, Soldaten.

Die hundert Jahre nach dem Freiheitskampfe der Vereinigten Staaten haben für Ungarn weitaus das grösste Interesse. Es ist dies die Periode des ruhigen, aber wunderbar raschen und sicheren Aufschwunges.

Die erste grössere „nützlich unterhaltende“ Beschreibung lieferte 1813 Sigmund *Horváth*, doch ist nur der erste Band seines Werkes erschienen. Prediger Johann *Naszályi* gab die Geschichte der Entdeckung Amerika's für Schulkinder in Fragen und Antworten nach Robertson und Campe heraus. Seit 1807 war auch Johann Tanárki's Geschichte Amerika's nach Robertson für das gebildete Publikum im Verkehr.

Um diese Zeit fanden auch die ersten Auswanderungen nach Amerika statt. Baron *Majthényi* kehrte von einer längeren Studienreise aus Amerika heim. Stefan *Bock* siedelte sich 1815 in Louisiana an, eröffnete in Neu-Orleans einen Lederhandel und veranlasste auch seinen Verwandten, den Pozsonyer Franz *Müller* zur Auswanderung. Nach Amerika gingen damals noch *Király* aus Liszka, *Leiner* aus Pest, der von Triest nach Philadelphia zweimal Wein führte, um den Handel mit ungarischem Weine in Amerika einzubürgern. Diese Absicht wurde jedoch vereitelt, da die Weine auf der Reise verdarben; ferner Ladislaus *Bartha* aus Miskolcz, der 1822 in Mexico eine Lederhandlung eröffnete und sich ein Vermögen erwarb, Stefan *Reiffer* aus Buda nach Englisch-Guyana, der dort 51 Jahre lebte. Josepha *Polz* aus Kolozsvár begab sich

als Gattin des Engländers James Swaim 1832 nach Philadelphia, wo sie jedoch schon im nächsten Jahre starb. Der einstmalige Deputirte des Szatmárer Komitates kam nach kurzem Aufhalten nach Ungarn zurück, wo er über die fabelhaft schnelle Entwicklung der Vereinigten Staaten Wunderdinge erzählte und dadurch den Baron Wolfgang *Wesselényi* und Paul *Balogh* zur Auswanderung veranlasste und bei *Kölcsey* und *Széchenyi* den Wunsch erweckte, Amerika zu besuchen.

Keiner jedoch erweckte für die Institutionen Amerikas eine solche Begeisterung, wie Alexander *Farkas* de Bölon, der mit dem Grafen Franz Bélyd nach 39 tägiger Reise am 3. September 1831 in Amerika eintraf. In geradezu begeisternder Weise schreibt er über die neue Welt. Seine Reisebeschreibung war nicht nur ein literarisches, sondern auch ein politisches Ereigniss. „Dank sei dem Allmächtigen, dass dieses Buch das Tageslicht erblickte“ — so schrieb Graf Stefan Széchényi, — „sein Werth für unsere Landsleute ist ein unberechenbarer. Das Gute, das überall darin ist, ist so klar und wird so schonend dem Leser mitgetheilt, dass der gesegnete Samen, der daraus fällt, auch in schlechterem Boden, als es der unsere ist, gedeihen würde! . . . Bisher hat meines Wissens und meiner Überzeugung nach das ungarische Vaterland und dessen Publikum noch Niemand mit einem nützlicheren und schöneren Geschenke geehrt.“ Das Werk stand aber auch wirklich auf europäischem Niveau und bleibt für immerwährende Zeiten eine verlässliche Quelle der Geschichte Amerikas in den Dreissiger Jahren. Einer sehr herzlichen Aufnahme erfreute sich auch das zehn Jahre später in zwei Bänden erschienene Werk August *Haraszty's* über Nordamerika. Derselbe wurde durch die amerikanischen Touristen *Willok* und *Hislip*, mit denen er in Mehadia bekannt wurde, 1840 zur Reise veranlasst. Nach 42-tägiger Reise auf dem Schiffe *Samson* gelangte *Haraszty* von London nach New-York. *Haraszty*, der auch den Präsidenten der Republik aufsuchte, hatte nicht die Absicht, sich in Amerika anzusiedeln, sondern er wollte nur eine Handelsverbindung zwischen Ungarn und Nordamerika herstellen. Die Aussichten zur Verwirklichung dieser Absicht waren die besten. Er fand eine ganze Reihe nothwendiger Artikel, welche Ungarn für Amerika zu liefern im Stande wäre. Er beabsichtigte die Gründung einer Gesellschaft zur Verwirklichung seines Planes. Drei grosse Geschäftshäuser akzeptirten seine Anträge, und versprachen 1842, einen Vertrauensmann nach Pest zu senden. Falls die Preise nicht

zu hohe wären wollten sie gerne um ein Million Dollars Waaren aus Ungarn beziehen. Haraszty kehrte nach 22-tägiger Fahrt am 12. Januar 1842 nach Ungarn zurück, wo er seine Güter im Temeser Komitate verkaufte und dann mit seiner Familie endgiltig auf seine in Wisconsin erworbene Besitzung zurückkehrte. Später übersiedelte er nach Kalifornien und starb am 22. Juli 1869 in Nicaragua. Sein Sohn Árpád errichtete in San Franzisko ein Börsengeschäft und eine Champagner-Fabrik.

Gleichzeitig mit Haraszty wanderten auch Ludwig *Fehér* de Kencse nach Pittsburg, dessen Vater Johann Fehér nach Nordkarolina, Gedeon *Szénási* (Siebenbürgen) nach Louisville aus, wo sich Letzterer als Arzt niederliess.

Der Reisebeschreibung Farkas's folgte in zwei Ausgaben die Übersetzung *Lardner's* Geschichte von Amerika. Gleich nach Haraszty's Reisebeschreibung erschien von Tocqueville: „Die Geschichte der Demokratie in Amerika“, welche Gabriel *Fabián* (1841—3) in vier Bänden herausgab. Speziell das letztere Werk hatte grosse Wirkung erzielt. In den Reichtags- und Komitats-sitzungen wurde aus demselben zitiert. Die Übersetzungen von Robertsohn, Lardner und Tocqueville, sowie die Werke Farkas's und Haraszty's waren von unberechenbarer Wirkung für den Sieg der liberalen und demokratischen Ideen in unserem Vaterlande.

Die Regierung der Vereinigten Staaten verfolgte die Vorgänge in Ungarn 1848—49 mit grösster Aufmerksamkeit und gewährte jenen politischen Flüchtlingen, für welche Kossuth aus Sumla gebeten, ihren Schutz. Am 4. Juli 1851 begingen die Verbannten in Kiutahia die 75. Jahreswende der Unabhängigkeitserklärung der Vereinigten Staaten. Am 8. September waren 55 der Emigranten auf dem Dampfer „Mississippi“ schon unter amerikanischem Schutz. Am 10. November trafen dieselben in New-York ein von der Regierung und dem Volke freundlich empfangen. Unter diesen 59 befanden sich: Nikolaus Perczel, Ladislaus Berzenczy, Franz Házmán, Alexander Asbóth, Eduard Lórody, Adolf Gyurman, Franz Pulszky, Paul Hajnik, Daniel Ihász, Graf Gregor Bethlen und Karl László. Vom 4-ten Dezember 1851 bis 14. Juli 1852 weilte Kossuth in Amerika. Derselbe wurde vom Präsidenten, vom Senat und vom Kongress empfangen. Es wurden ungarfreundliche Gesellschaften gegründet. Kossuth besuchte die wichtigsten Staaten und hielt in gesetzgebenden Körperschaften und in Meetings Reden, durch welche er Ungarn in höchsten Maasse po-

pulär machte. Heute tragen mehrere amerikanische Städte, Strassen und Bergwerke ungarische Namen. Die Mittheilungen der Emigranten über ihre Erlebnisse erschienen in der ersten Zeit anonym. Die Emigranten erwarben sich auf die mannigfachste Art ihren Unterhalt: Alois Fráter und Ludwig Török eröffneten in New-York Austernhallen. Wilhelm Waigli einen Tabakladen. Husarenrittmeister Johann Kalapsza eröffnete eine Damenreitschule, Hauptmann Ladislaus Dancs einen Fechtsaal. Im Jahre 1850 gründeten mehrere ungarische Familien unter der Leitung Ladislaus Ujházy's am Thompsonfluss die Colonie Uj-Buda. Der gewesene Krigsminister Lazar Mészáros, der 1858 nach England zurückkehrte, lebte mehrere Jahre als fleissiger Farmer. 1893 lebten nur mehr fünf Mitglieder der Colonie Uj-Buda: Stefan Radnich, der ehemalige Temeser Vizegespan Franz Varga, der „Diamanten-Minister“ Ladislaus Madarász, Graf Ladislaus Zichy und Ignatz Hainer. Andere suchten wieder Trost in den Wissenschaften, so Anton Vállas († 1869 als Arzt) Alexander Kocsis (Gymnasial-Professor), Karl Kornis, der 1852 den ersten ungarischen Verein, 1853 das erste ungarische Blatt: „Das Blatt der Verbannten“ gründete, von welchem sechs Nummern erschienen. 1862 kam er nach Ungarn zurück, wo er im nächsten Jahre starb. Der Miskolczer Buchhändler Michael Heilprin edirte eine Encyclopaedie in 16 Bänden. Der Advokat J. Hainer aus Pécs unterrichtete 1857 an der Missouri-Universität lateinische und französische Sprache. Sein Sohn Eugen wurde im November 1892 als erster Abgeordneter ungarischer Abstammung in den Kongress gewählt. Einige widmeten sich dem Missionärstande, so Gedeon Ács, Alois Somogyi, Max Beke aus Győr († 1879). Als Ingenieure lebten Karl László, der zuerst mit Felix Nemegeyi einen Holzhandel trieb. Koloman Tóth, Ladislaus Vidéky, Johann Xantus, Graf Samuel Wass, Theodor Karafiat, Theodor Rombauer, Juhos, August Molitor, Paul Szabady; Urnay und August Haraszty gründeten in San-Franzisko eine Erzreinigungsfabrik. Graf Wass kehrte 1858 nach Ungarn zurück. Die Fabrik bestand nur einige Jahre.

Mehrere der Emigranten dienten als Soldaten, wie Pápay. Gerhard Koszta, Oberst Géza Mihalóczy, der sich besondere Verdienste im Sklavenkrieg erwarb, der Adjutant des General Grant, Major Andreas Gállik—Gálffy, General Stahel recte Julius Szomwald aus Pest, Oberst Karl Fornet, N. Vékey Kommandant des New-Yorker 39. Regiments († 1862), Heinrich Láng Divisionsgeneral, Alexander Asbóth, der 1868 als argentinischer General starb. Hon-

védgeneral Johann Czeecz trat in argentinische Dienste, zeichnete sich 1867 im Kriege gegen Paraguay aus und wurde 1885 Direktor einer von ihm 1872 gegründeten militärischen Hochschule.

An dem Kriege zur Begründung des mexikanischen Kaiserreichs nahmen zahlreiche Ungarn theil, und es erschienen später aus der Feder mehrerer der Theilnehmer Berichte über deren Erlebnisse Berichte in ungarischen Blättern. Die Geschichte Mexicos bis zum Auftreten des Kaisers Max schrieb Viktor Szokoly.

IV.

Amerikanische Studienreisen. Die Ausstellung in Philadelphia. Amerikanische Consule in Budapest. Wirthschaftliche Konkurrenz Amerika's und Ungarn's. Ungarisches Mehl und ungarischer Wein in Amerika. Panama und die ungarischen Ingenieure. Siebenbürgen und ungarische Unitarier. Johann Kovács. Die neuesten Beschreiber Amerika's.

Schon in den Fünfziger Jahren suchten von Ungarn nicht nur Emigranten und Glücksjäger, sondern auch leidenschaftliche und wissbegierige Reisende Amerika auf. Karl Nendtwich erstattete schon 1856 der Akademie einen kurzen Bericht über seine Amerika-reise, aus welchem einzelne Theile auch in den Blättern erschienen; seine Erfahrungen erschienen 1858 in zwei mit einer Landkarte und drei Steindruckten versehenen Bänden. Grösseres Aufsehen erzielte Paul Rosty-Barkóczy's Prachtalbum „Reiseerinnerungen aus Amerika“ mit Benützung selbstaufgenommener Photographien von seiner Amerikareise 1857—58, wofür er zum Mitglied der Akademie gewählt wurde, in welcher er mit einem Vortrag über die amerikanischen Indianer am 22. Dez. 1862 seinen Sitz einnahm. Graf Béla Széchenyi und Graf Julius Károlyi bereisten 1862 Amerika. Ersterer gab ein besonderes Buch hierüber heraus. Stefan Geöcze-Szendrői begab sich am 13. Januar 1864 von Genua nach Brasilien und kehrte am 12. Oktober 1866 nach Europa zurück, worauf sein kleines zweibändiges Werk „Reise nach Brasilien und zurück“ erschien. Das Buch Sigmund Vékey's über seine Reise um die Erde behandelt in zwei Drittheilen Amerika. Gabriel Balázs schilderte 1876 die auf dem Meere und in Südamerika verlebten Tage. Die 1876-er *Philadelphiaer Ausstellung*, an welcher 22 ungarische Aussteller theilnahmen, wurden von vielen Ungarn besucht. Aurel Kecskeméthy beschrieb seine Reise, er traf am 16. Mai 1876 in

New-York ein, kam bis ins Thal des Mississippi und des Missouri; sogar nach Kalifornien und war am 1. August wieder in New-York. Besonders ausführlich schildert er die wirthschaftlichen, politischen und sozialen Verhältnisse der Vereinigten Staaten. Von Frau Hermine Fischer-*Gilming* erschien ein deutsches Buch, in dem sie ihren Aufenthalt in Amerika vom 8. November 1875 bis 5. Mai 1877 erzählt. Vom Gewerbetreibenden Paul *Liptay* erschienen 1871—7 namentlich in „Fővárosi Lapok“ amerikanische Briefe; er war von 1871—2 und zur Ausstellung 1876 in Amerika und schilderte insbesondere die wirthschaftliche und soziale Lage Nordamerika's.

Als die Union in Philadelphia die hundertste Jahreswende seiner Unabhängigkeitserklärung feierte, errichteten Nordamerika und Brasilien Consulate in Budapest, studirten unsere Verhältnisse, während auch Ungarn die aus der amerikanischen Concurrenz erstehenden Aufgaben ernster zu beurtheilen begann.

Das *volks- und landwirthschaftliche* Leben Nordamerika's schilderte *Somogyvári* (Graf Emerich *Széchenyi* jun.), der 1881 mit dem Grafen Géza Andrassy und Anderen reiste, in Briefen an das volkswirthschaftliche Tageblatt „Magyar Föld“, die auch in einem selbstständigen Band erschienen. Dieselben behandeln u. A. eingehend die Prairien. Unsere Literatur hat sich übrigens, namentlich seit der Mac Kinley-Bill nicht nur in den Zeitschriften und Journalen, sondern auch in Büchern mit der Frage der amerikanischen Concurrenz beschäftigt. Daten hierüber stellte 1882 Georg *Szathmáry* zusammen, 1883 wies *Tomsits* nach H. *Semler* die Bedeutung derselben nach, 1890 behandelte Jakob *Pólya* die wirthschaftliche Krise, die nunmehr dort hält, dass Amerika tonangebend wirkt und an der Börse New-Yorker Notirungen entscheiden.

Andererseits hat 1884 gelegentlich der St. Louiser landwirthschaftlichen und Gewerbe-Ausstellung im dortigen Ungarverein Michael *Magyar* eine Parallele zwischen amerikanischen und ungarischen wirthschaftlichen Verhältnissen gezogen. Zur Zeit der Reisen *Széchenyi*'s studirte Emerich *Pekár* in Amerika im Auftrage der Regierung die Mühlenfrage; sein Bericht, der auch in russischer Sprache erschien, sowie das Buch *Széchenyi*'s lenkten die Aufmerksamkeit auf den Schutz gegen die Getreideproduction, Viehzucht und die Mehlinindustrie Amerika's, umsomehr als die Nordamerikaner von unserer Mehlerzeugung Vortheil zogen. Den ersten Mehtransport aus Ungarn bestellte 1857 Charles A. *Stetson* in

New-York; die Blätter besprachen die Frage, man liess Säesamen kommen, Brasilien und die Aequatorialstaaten wurden regelmässige Abnehmer des ungarischen Mehles. Deshalb hat die Regierung eine direkte *Dampfschiff-Verbindung* zwischen Ungarn und Brasilien hergestellt. Das erste ungarische Dampfschiff „Stefánia“ verliess am 4. Mai 1885 Fiume; im Sinne des mit der „Adria“ auf 20 Jahre geschlossenen Vertrages hat die Regierung jährlich wenigstens je 6 Fahrten von Fiume nach Brasilien und zurück, eventuell mit Berührung der La Plata-Staaten seit 1. Jänner 1892 eingerichtet.

Die Ausfuhr *ungarischen Weines* ist noch immer unbedeutend. Den ersten Versuch machte Josef *Kornis*, der im November 1860 von Arad-Hegyalja rothe Weine nach Rio Janeiro sandte, die dort im März 1861 anlangten, worauf er neue Bestellungen erhielt. Nordamerika hat die Nachahmung des *Tokajer Weines* versucht, stets auf flachem Gebiet. Die kalifornische Unternehmung Haraszty's kennen wir schon. Horne & Co. errichteten 1885 auf einem Gebiet von 12 Hektaren einen Garten, der im ersten Jahre schon 675 Hektoliter Tokajer Wein lieferte, den Oberst Wharton d. Green kaufte, der auf 260 Hektar umfassender Besizung nun einen Keller für 4500 Hl. Wein bauen liess. Natürlich stehen Geschmack, und Farbe hinter dem Tokajer zurück, von welchem die Pressburger Firma Palugyay in New-York und Boston ein Lager hält. 1871 war das Weingeschäft des Ungarn *Stanicics* das Grösste in Amerika; ausser ihm gab es in New-York noch 5 ungarische Weinhändler. 1880, als in Ungarn die Phylloxera auftrat, liess die Regierung aus Amerika 100,000, seither bis 1890 etwa 13 Millionen Reben bringen. Vereine und Gemeinden haben bis 1891 ungefähr 240 amerikanische Weingärten errichtet. Ausführliches berichten Stefan *Molnár* 1890 in „Neugestaltung unserer Trauben mit Hilfe amerikanischer Reben“ und Dr. Zoltán *Roboz* 1892 „Über amerikanische Reben.“

Unsere *Mineralwässer* haben keinen besonderen Absatz. Nur das Ofner Hunyady János-Bitterwasser wird von Saxlehner durch die Firma Apollinaris in 4—5 Millionen Flaschen nach allen Städten Amerikas versandt.

Die Frage des *Panama-Kanales* interessirte unser Land nicht nur wirthschaftlich, sondern auch ungarische Techniker spielten bei dem Plan keine geringe Rolle. Der Staat Nicaragua hat 1868 unter Vorsitz des Generals *Urtecha* behufs Vorschlages betreffend die Ausbesserung des Hafens San Juan del Norte ein Komité entsendet, dem als Vertreter der Regierung von Costa Rica auch E.

Verebely angehörte. Damals kam ein Kanalbau zur Sprache und die Vereinigten Staaten betrauten 1872 eine Expedition mit der Erforschung der Darien-Landzunge. *Verebely* hielt dieselbe für den Kanal von Anfang an für ungeeignet und war für die Nicaragua-Linie. Das unter Vorsitz des Generals Stefan *Türr* entstandene Syndikat erhielt jedoch schon am 28. Mai 1876 von der Regierung der Vereinigten Staaten von Columbia die Konzession zum Ausbau der Linie Panama-Darien. 1876 wurde unter Führung des Marineoffiziers Napoleon Bonaparte Wyse eine Expedition nach Panama entsendet, deren Mitglied auch der Ingenieur Béla *Gerster* war. Er hielt sich vom Jänner bis März 1877 unter den Indianern von Paya auf, um die Sattel von Thiule Nalubguia, Thiule Aequiair, Batatilla Cunati und Batatilla Tulegua zu studiren. Dann arbeitete er an der Aufnahme der Batatilla- und Cue-Thäler und fand, dass der niederste Punkt der Cordilleras von Paya 142 M. beträgt, somit nur der Plan eines Schleusenkanals von de Lacharme in Anwendung kommen kann. Seine Aufmessungen wurden der columbischen Regierung unterbreitet. In der ungarischen geographischen Gesellschaft hat am 14. Feber 1878 Gerster selbst der Ansicht Lesseps beigeplichtet, dass statt des Schleusen-Kanales ein Canal mit Seeniveau gebaut werden müsse, wenn derselbe auch um einige Millionen mehr kostet.

Die ungarische geographische Gesellschaft betraute Friedrich *Szarvady* mit der Vertretung bei dem am 15. Mai 1879 stattgehabten Pariser Kongress in Angelegenheit des Ozeankanals, auf welchem ein Plan acceptirt wurde, dessen Vorarbeitung unserem Landsmanne, dem General *Türr* zu verdanken ist. Das Votum *Szarvady's* für den Panama-Colin'schen Plan wurde vom Kongress mit Beifall aufgenommen. Im Jahre 1880 wurde die Compagnie universelle du Canal Interocéanique gegründet; gleichzeitig tauchte jedoch auch die Frage des 292 Km. langen Nicaragua-Kanales auf, für den *Verebely* von Anbeginn eintrat. Während jener Anfangs 1893 zum grössten Skandalprozess des Jahrhunderts Gelegenheit bot, geht dieser sicheren Schrittes seiner Verwirklichung entgegen.

Doch auch andere Interessen brachten unser Vaterland mit Amerika in Berührung. Im Jahre 1831 suchte der Siebenbürger Unitarier Alexander *Farkas-Bölöni* Amerika auf, wo ihm Heinrich *Ware jun.* die Unitarierkirchen und Gesellschaften kennen lernen liess. Derselbe hat auch am 14. November 1832 die Siebenbürger Unitarier ersucht, die Protokolle der Synoden von Zeit zu Zeit

den Amerikanern mitzutheilen. Seit 1868 ist die Verbindung eine regere, da damals zur dreihundertjährigen Feier die Amerikaner ein Begrüssungsschreiben sandten und der indische Missionär der amerikanischen Unitariergesellschaft *Dall* Siebenbürgen bereiste und infolge seiner günstigen Berichte von den Amerikanern 561 Thaler zur ungarischen Ausgabe der Werke *Channing's* gesandt wurden. Dieselben erschienen, zumeist von Klausenburger Professoren übersetzt, von 1870—1884 in 6 Bänden. Im Jahre 1873 hat Johann *Fretwell*, der an den ungarischen, englischen und amerikanischen Unitarierkonferenzen theilnahm, die Einnahmen seiner Vorlesungen für zwei auf den Namen Channing's und Pristley's zu errichtende Lehrstühle an der Klausenburger Hochschule gewidmet. Aus Amerika haben ferner Robert *Morison*, Johann H. *Allen*, *Richmond* etc. unsere heimischen Verhältnisse studirt. Johann *Kovács* verliess Klausenburg am 27. August 1882 und langte in Boston am 19. September an, um anderen Tages an der Saratogaer Konferenz der Unitarier theilzunehmen und dort den Gruss der Unitariergemeinde ältester Organisation zu übergeben. Die Konferenz hat „der ungarischen Kirche für ihre Vergangenheit Dank, für den Fortschritt in der Zuhunft ihr Gebet als Beweis geliefert.“ In den dortigen Blättern wurden die Reden Kovács veröffentlicht, der alle Einrichtungen unseres Vaterlandes eingehend erörterte. Damals erhöhte die Familie Richmond den von ihn gegründeten Fond eines Lehrstuhles in Klausenburg auf 25641 fl.

Johann Kovács nahm 25. Jänner 1883 von Boston Abschied, nachdem er auf dem ganzen Wege für ungarische Unitarienzwecke 30000 fl. gesammelt hatte. Am 14. Feber verliess er New-York und langte am 23. in Liverpool an. Seine Berichte erschienen im „Keresztény Magvető.“

Dagegen konnten die in Amerika lebenden ungarischen Katholiken und Reformirten auf keine Unterstützung von Ungarn rechnen, trotzdem in Amerika bei 100,000 gr.-katholische Ungarn lebten. Der Munkácser Bischof *Pásztélyi* war der Erste, der ihnen den ersten Geistlichen Alexander *Dzubay* nach Wilkaesbare sandte. Die Anhänger des lateinischen Ritus machten jedoch gegen die verheirateten gr. katholischen Geistlichen Front und richteten an den Papst ein Memorandum, so dass dieser den Nachfolger *Pásztélyi's* Julius *Firczák* aufforderte, dieselben zurückzurufen. Doch waren Anfangs 1893 mehr als 50 slovenische, ruthenischen und ung. gr. katholische Parochin zu besetzen und wurden die

Gläubigen auch in Amerika von der — russischen Propaganda bedroht. Der Neutraer Theologie-Professor Dr. Johann *Tóth* hat in seinem Buche „Die Kirche in Nordamerika“ die Geschichte der r. kath. Kirche in Amerika niedergeschrieben. Besonders interessirt uns Ungarn das Kapitel der Auswanderungen, die seiner Ansicht nach nicht verhindert werden sollen, es wäre der Gewissenslosigkeit durch der Agenten Zuziehung des St.-Rafael-Vereines die Wagschale zu halten.

Reisewerke über Amerika sind ferner in den letzten Jahren erschienen: Tagebuch des Dr. Gustav *Dirner* in Briefen, namentlich über Sanitätsverhältnisse; 1890 Reisebilder aus Amerika, von Eugen *Bánó*, worin er über die Seereise, über die Vereinigten Staaten, und über Mexiko, wo er Kaffeepflanzer war, spricht; „In Amerika“ von Theodor *Kompóthy* (Veszprém 1885) Skizzen aus dem Volksleben. Ausserdem gibt es eine Menge Jugendschriften, welche bei der Columbiade und der Robinsonade beginnend in schlechten Übersetzungen über Cooper hinweg das moderne amerikanische Leben behandeln. Erwähnt sei noch Virgil *Szilágyi*'s „Entwicklung der Vereinigten Staaten Nordamerikas“, das zur Zeit der Stagnirung Ungarns ermunterte, dem Beispiele Nordamerika's folgend sich über die Ereignisse zu stellen. Die „Geschichte der Vereinigten Staaten“ nach Laboulaye übersetzt ist das einzige Werk, das ernstlich der Historie dient, hatte aber nicht den Erfolg, wie „Paris in Amerika“, das den Amerikanismus gerade zur Zeit der Neugestaltung Ungarns, ebenso modern machte, wie Tocqueville's Demokratie vor einem Vierteljahrhundert. Die amerikanische Belletristik brach sich zu uns in den Fünziger Jahren mit Beecher-Stowe's „Hütte des Onkel Tom“ Bahn, um hier, wie überall, Stimmung gegen die Sklaverei zu machen.

Seither hat die schöngeistige Literatur nur mit einigen Gedichten von *Longfellow*, Edgar *Poe* und *Taylor*, sowie mit mehreren Romanen und Erzählungen in erster Reihe von Bret *Harte* und Marc *Twain* auf das ungarische Publikum wirken können.

Die ungarische Akademie besitzt derzeit nur ein Mitglied unter den amerikanischen Gelehrten, den am 13. Jänner 1873 gewählten Präsidenten der geologischen Gesellschaft in Massachusetts Jakob *Dana*.

Unsere *bildende Kunst* kennt Amerika noch nicht. Wohl sah es das grösste Meisterwerk *Munkácsy*'s „Kristus vor Pilatus“, auf dessen Ruhmeszug es vom Künstler begleitet wurde. Das unga-

rische *Lied*, ungarische *Musik* machte in Amerika Eroberung. Die Zigeuner sind dort sehr beliebt und für die Chicagoer Weltausstellung ist das Engagement von 18 Zigeuner-Musik-Kapellen in Aussicht gestellt.

Amerikaner suchen, besonders seit Errichtung des Budapester Filialgeschäftes von Thoss *Cook & Son*, Ungarn häufiger auf, dessen eigenthümliche Verhältnisse sie zu interessiren beginnen. Dennoch verkehren im Jahr nur 2—300 Amerikaner in Budapest. Amerikanische Blätter publiziren ab und zu auch aus unserem Vaterlande Touristenbriefe. Grösser ist die Anzahl der Ungarn, welche in Studien oder Feuilleton-Artikeln diesen oder jenen Theil Amerika's behandeln. August und Josef *Zichy* haben 1877 Canada und Nordamerika in ihre Reise um die Erde einbezogen und in den „Földrajzi Közlemények“ und einzelnen Vorlesungen interessante Studien geboten. Franz *Gáspár* gab 1892 die Beschreibung seiner Reise um die Erde heraus, welche auch die neue Welt behandelt. Josef *Szabó's* amerikanische Studien sollen gesammelt werden. Von Juli bis September 1882 bereiste er den westlichen Theil Nordamerika's, um die geologischen Verhältnisse zu studiren, doch widmete er auch der Gesellschaft Beachtung. Seine Essay's erschienen im „Földtani Közlöny“, „Földrajzi Közlemények“ und „Budapesti Szemle“.

(Hier führt der Verfasser eine grössere Serie von Schriftstellern an, die von 1868—1892 über Amerika in Zeitschriften und selbstständigen Werken, Studien und Schilderungen veröffentlicht haben.)

V.

Geschichte der ung. Auswanderungen. Die amerikanischen Zeitungen und das Verhalten der Regierung. Yankee-Geist. Ung. Vereine und Zeitungen. Unsere Aufgaben.

Die Ungarn wurden zur Auswanderung nach Amerika seit 1849 durch die zerrütteten politischen Verhältnisse, seit 1864 aber durch Noth und Erwerbsmangel bewogen. Während zu Beginn des Jahrhunderts aus ganz Europa jährlich im Durchschnitt nur 6000 Menschen in Amerika eine neue Heimat suchten, sind im Jahre 1892 aus unserem Vaterlande allein 34,000 Bürger dahin übersiedelt.

Über die ungarische Emigranten des 1849 unterdrückten Freiheitskampfes habe ich schon gesprochen; Zahlen anzugeben bin ich nicht in der Lage. Infolge der Hungersnoth im Jahre 1863 begannen 1864 neuerlich grössere Auswanderungen, als aus der

Eperjeser Gegend 40 jüdische Familien auf einmal hinüberzogen. Anderthalb Jahrzehnte hindurch blieb das gleiche Verhältniss; 1877 verliessen 652 Ungarn über Hamburg und Bremen ihr Vaterland. Im Jahre 1887 sind aus dem Homonnaer Bezirke allein 3460 Personen emigrirt, seit 1884 übersteigt die Anzahl der Auswanderer die Ziffer 15000, seit 1890 die Ziffer 20000 und seit 1892 die Ziffer 30000, so dass von 1881 bis Ende 1892 mehr als 170,000, pro Jahr daher im Durchschnitt etwa 14000 Ungarn sich in Amerika niedergelassen haben. Es wohnen in Cleveland, der Hauptstadt von Ohio jetzt schon 28000, in Chicago und New-York je 5—6000 Ungarn. Viele kehren zwar, doch nicht so viele als wir es uns selbst glauben machen. Von den 23,940 Menschen, die vom August 1879 bis Ende 1891 Zemplén verliessen, kamen nur 6718 zurück, 17,222 blieben in Amerika zurück, wo derzeit 500,000 Ungarn, namentlich Oberländer Slovaken und Juden, leben dürften. circa der 35-te Theil der ungarischen Bürger „findet in dieser Nation seine Heimath nicht mehr!“ 1—2 Millionen Gulden senden sie von ihrem Erwerb den Heimgebliebenen herüber, doch das ist kein Ersatz. Der Grossgrundbesitz wird hiedurch geschädigt, denn die Handarbeit wird der Bearbeitung der Rohprodukte entzogen; der Kleinbesitz hat den Vortheil, dass in den oberen Gegenden infolge Arbeitermangels der Preis der Gründe sehr in der Höhe gegangen ist. Im Osternhirtenbriefe vom Jahre 1888 hat der Kaschauer Bischof Sigmund *Bubics* durch seine Geistlichen das Volk aufmerksam machen lassen, es möge im ungarischen Tieflande eine bessere Existenz suchen; zu gleicher Zeit sind 117 Ungarn und Deutsche von New-York nach Brasilien in die Gegend von Maraham gelockt worden, wo sie zu Grunde gingen und nur mehr 38 Mann an der Zahl nach 2 Monaten nach New-York zurückkehrten.

Aus den Vereinigten Staaten, namentlich aus Pennsylvanien ausgewanderte vermögenslose Ungarn haben Huns-Valley im nordwestlichen Canada und Eszterháza gegründet. Der Gründer beider Kolonien ist ein Ungar namens *Eszterházi*, das Aufblühen verdanken sie dem Lehrer Michael *Ruby*, der 1885 nach Canada 36 Ungarn und Slovaken geführt, von der englischen Regierung gegen Ratenzahlung pro Kopf 160 Joch Grund gekauft und am 12. April 1887 eine ungarische Schule errichtet hat.

Amerikanische Blätter schildern die Verhältnisse der Hungarians, das sind die ungarisch-slovakischen Arbeiter, in den düster-

sten Farben. Sie kämen ohne Geld, 28% könne weder lesen noch schreiben. In Bergwerken, bei Bahnarbeiten sind die Slovaken und Italiener die billigsten Arbeiter, denen 45 Cent Taglohn genügt, die in elenden überfüllten Wohnungen hausen und elende Nahrung zu sich nehmen. „Nach Afrika — sagt *Powderly*, der Grossmeister der Knights of labor — senden wir Missionäre, und hieher befördert man zu Tausenden diese Sklaven!“ Nächst Pittsburg arbeiten sie zumeist bei den Coaksoefen, kennen keine Arbeitsruhe, weshalb es gelegentlich eines Strickes zwischen den Hungarians und den Amerikanern zu einem Kampfe kam. In der ungarischen Delegation wurde bereits der Wunsch ausgesprochen, dass zur Kontrolle der amerikanischen ungarischen Arbeiter neue Konsulate aufgestellt werden mögen. Die Regierung war nicht dagegen, doch hat sie keine Fonds hiefür. Die Regierung der Vereinigten Staaten hat am 14. November 1892 die Einwanderung Reisender III. Klasse einfach verboten, das ungarische Ministerium erhielt das Verbot am 13. Jänner 1893.

So wird denn auch bei uns endlich die Auswanderungs-Angelegenheit geregelt werden müssen, wiewohl die Aneignung amerikanischen Geistes unseren Oberländern nur von Vortheil sein kann. Die Spitzfindigkeit einzelner Auswanderer klingt oft wie eine Anekdote. Ein ungarischer Szürschneider, der nach der Revolution dem Zugrundegehen nahe war, verkündete plötzlich aller Welt, er habe ein Mittel gegen das Fieber gefunden. Das Publikum kaufte das Mittel, lobte die in schön ausgestatteten Fläschchen erhaltene tinctura hungarica, die nichts anderes war, als hier zu Lande gegen Fieber gebräuchlicher Paprikaliqueur. Als man darauf kam, war er bereits ein reicher Mann. Von dem 1892 verstorbenen mehrfachen Millionär Jay Gould erzählte man sich, dass er sein Glück einen Rastelbinder verdanke, dem er 10 Dollars für das Geheimniss der Fabrikation der Mäusefallen gab. Er liess sie fabrikmässig herstellen, verzehnfachte sein Vermögen und Börsenunternehmungen brachten ihm dann die Millionen ein.

Bekannt ist es auch, dass die Slovaken auf der Insel Cuba mit Leinen hausieren und einen hübschen Verdienst haben.

Unter den 1103 New-Yorker Millionären sind derzeit 2 Ungarn: Anton *Wallach*, der mit Erzeugung von Goldketten begann und Josef *Politzer*, der Gründer der Zeitung *World*. Die grösste Nähmaschinenfabrik *Cleveland's*, in welcher 500 Arbeiter beschäftigt sind, gehört ebenfalls einem Ungar. Da drei Viertel der Ein-

wanderer sich in den Vereinigten Staaten niedergelassen hat, haben sie hier Vereine, Zeitungen etc. gründen können.

Den ersten ungarischen Verein in New-York haben zur Unterstützung ungarischer Auswanderer F. *Freund* und Karl *Kornis* im November 1852 gegründet. Am 5. Oktober 1863 entstand in Cleveland, 1865 in New-York ein Hilfsverein, hier wirkte auch seit 14. Oktober 1865 der ungarische Verein, dessen Präsident Karl *Zágonyi* wurde. Er hatte den Zweck, unter den in Amerika lebenden Ungarn Brüdervereine zu errichten, die Liebe und das Interesse für die ungarische Sprache und Literatur zu fördern, das Studium der freien Institutionen Amerika's zu erleichtern, den Einwanderern mit Rath beizustehen etc. Es entstanden ferner: am 30. Jänner 1868 unter Vorsitz der Frau David Black ein Frauenverein, 1871 gründeten Alexander *Plath*, Béla *Keler*, Julius *Záhonyi*, *Majláth* und andere Componisten einen Gesangsverein, Franz *Malocsay* den Krankenunterstützungsverein *Hungaria* in New-York. In Cleveland gibt es jetzt 6 solche Vereine, die gemeinsam ein prächtiges Haus bauten und jährlich mehrere tausend Dollars wohlthätigen Zwecken widmen. 1880 entstand in San-Francisco ein „Pacific-Küsten ungarischer Geselligkeits- und gegenseitiger Hilfsverein“. In Amerika sind derzeit etwa 30 solcher Vereine thätig. In New-York gibt es einen „ersten ung. Schützenverband“ mit Majoren, Hauptleuten und Lieutenants, Bataillons, die glänzende ungarische historische Namen tragen, mit jedoch nur 8—10 „Gemeinen“ im ganzen Regiment. Im Süden gibt es in Buenos-Ayres, und in Rio de Janeiro ungarische Vereine.

Die erste ung. Zeitung gründete Karl *Kornis* am 15. Oktober 1853 in New-York: „Magyar Száműzöttek Lapja“, das mit der 6. Nummer jedoch eingestellt werden musste. Er wollte die Ungarn Amerika's in Kontakt miteinander halten, sie in der Muttersprache fördern, stärken. Über andere misslungene Zeitungsgründungen hinweggehend gibt es derzeit zwei ungarische Zeitungen in Amerika: seit 1884 „Amerikai Nemzetőr“ im Verlage Gustav Sz. *Erdélyi*'s, seit 1891 in Cleveland „Szabadság“ unter der Redaktion Tihamér *Kohányi*'s und Josef L. *Szepesi*'s. In neuester Zeit gründete *Dobó* ein ungarisches Blatt, das namentlich den Zwecken der Chicagoer Ausstellung dienen soll. Sie gehören der jetzigen Geschichte noch nicht an, wiewohl sie auch drüben in spaltenlangen Artikeln gegen die panslavistischen Bestrebungen der dortigen Slovaken Stellung nehmen.

In Attika haben zur Zeit Perikles' auch nicht mehr Menschen gelebt, als jetzt Ungarn in Amerika ihr Glück machen wollen. Doch gedachte das kleine Attika seiner im Fernen weilenden erwachsenen Kinder, die ihre Schätze und ihren Ruhm ihm zu Füßen legten. Was thut dagegen Ungarn, wo noch vor einem halben Jahrhundert der grösste Ungar den Vaternördern verziehen hätte, damit die Zahl der Ungarn auch um diese nicht geringer werde? Wir wurden um eine halbe Million weniger seither, so dass die *amerikanische* Regierung dagegen Schritte unternahm.

Unsere geografische Gesellschaft wird ohne Zweifel fortan für die wissenschaftliche Untersuchung der geografischen Verbreitung des amerikanischen Ungarnthums sorgen, Sprachforscher werden dahin wandern, um neue Sprachdialekte zu studiren, Historiker werden die Recherchen fortsetzen, deren Resultate im Grossen und unvollständig ich zuerst zusammenstellen musste, nur die Politiker werden es nicht bemerken, dass es ausser innerpolitischen Übeln auch andere Fragen auf der Welt gibt und am Schluss des Amtsblattes wird auch im XX. Jahrhundert der stereotype Bericht stehen: „Bei Fiume ist das Meer ruhig.“ Wenn nur bis dahin die amerikanische Golfströmung nicht bis Fiume gelangt!

Alexander Márki.

Das Grundwasser und die Hygiene.

(Auszug aus dem ersten Artikel des III. Heftes.)

Wilhelm Krebs' Buch: „Grundwasser-Beobachtungen im unterelbischen Gebiet“ (Berlin 1892. Ernst u. Sohn), ferner seine, in der „Illustrierten Zeitung“ und im „Centralblatt der Bauverwaltung“ erschienenen Mittheilungen liefern den unbestreitbaren Beweis, dass das in dem Boden der grösseren Städte stagnirende Grundwasser auf die allgemeinen Gesundheitsverhältnisse von sehr nachtheiligem Einflusse ist. Mit seinem „Katometer“ benanntem Instrumente das Schwanken des Grundwassers messend, gelangte er zu ausserordentlich vielen interessanten Ergebnissen. Nach der von *Krebs* in Hamburg-Altona, Berlin und Dresden angewandten Methode versuchte auch ich für Budapest die Grundwasserverhältnisse mit den Gesundheitsverhältnissen zu vergleichen, obgleich mir nur sehr

wenig Material zur Verfügung steht und auch dieses kann ich nur den mit grossem Fleisse gesammelten Daten des Herrn Prof. *Josef Fodor* und der Liebenswürdigkeit des Herrn Prof. *Ludwig v. Lóczy* verdanken.

Die geologischen Verhältnisse von Budapest sind sehr schwer mit wenigen Worten zu schildern. So kann ich mich nicht in die Erörterung über die Entstehung und den Einfluss der tiefliegenden Wasserschichten von hoher Temperatur einlassen, was aber auch gar nicht nöthig ist. Dieselben sind ja mit einer dicken Thonschicht gut abgesperrt, so, dass man sie nur mittelst künstlicher Bohrungen auf die Oberfläche bringen kann. Diese tiefliegende Grundwasserschicht hat also auf die Verhältnisse der Gesundheit in dem Sinne, wie wir es bei den oberflächlichen Grundwässern zu erforschen und ergründen pflegen, keinen Einfluss.

Die unmittelbare Oberfläche des Bodens bildet eine 10—15 m. dicke Getrümmerschicht, der alluvialer kiesiger Sand unterlagert, welcher auf einer wasserdichten neogenen, oder oligocenen Thonschichte ruht, die das Bett der oberflächlichen Grundwässer bildet. So wie diese Thonschichte hat auch das darüberliegende Grundwasser nach Osten zu einen stufenartigen Fall gegen die Donau zu, so, dass dies Grundwasser, welches von den Höhen des „Köbánya“ kommt, unterhalb des linksufrigen Stadttheiles gegen die Donau strömt. Auf seinem Wege tritt ihm das unterirdische Wasser, das sogenannte „Horizontalwasser“ der Donau entgegen. Sie stossen wahrscheinlich in der Linie des „Grossen Ringes“ aufeinander, denn unterhalb dieses Strassenweges scheint das Grundwasser zu stagnieren. Während das eingesickerte Wasser im V. Bezirke sich parallel mit der Donau leicht bewegt, drängt sich das Grundwasser des IV. Bezirkes wahrscheinlich gerade einwärts, theils aber auch der Donau zu. In der Linie des „Grossen Ringes“ scheinen beide Wässer zu stagnieren, oder bewegen sich wenigstens sehr langsam gegen den IX. Bezirk zu, wo sie sich mit einem plötzlichen Falle in die Donau werfen. Auf das Eindringen des Donauwassers hat die entlang dem IV. und V. Bezirk gebaute und tief gelegte Quaimauer einen wesentlichen Einfluss, weshalb das Donauwasser sich wahrscheinlich nicht horizontal, sondern nach den Gesetzen der Kommunikationsgefässe vertikal bewegend in den Boden des IV. Bezirkes gelangt. Dies ersehen wir aus dem plötzlichen Fallen des Grundwassers in der Richtung der Donau entlang der Ufer, obzwar es unter den Stadt-

theilen der VII., VIII. und IX. Bezirke viel tiefer steht, als unter dem Stadttheil IV. Bezirk.

Im J. 1879 hat *Josef Fodor* in 72 Brunnen den Stand des Grundwassers gemessen. Nach diesen Angaben versuchte ich die Curven der Grundwasseroberfläche, die Isoanen zu ziehen. Die Zeichnung ist jedenfalls nur ein Versuch, aber dennoch wird sie uns im Allgemeinen über die Grundwasserhältnisse orientiren. Wie wir sehen, gibt es unter dem IV. Bezirke eine beträchtliche Erhebung; dagegen unter dem VII. und VIII. Bezirke eine kleinere und unter dem IX. Bezirke eine grössere Vertiefung. Den Wasserstand eines Brunnens in diesem Bezirke hat *Fodor* in einer Tiefe von 1'02 M. unter dem 0-Punkte der Donau gefunden. Es ist möglich, dass diese Angabe fehlerhaft ist, vielleicht hat die Brunnenmauer das Grundwasser nicht durchgelassen, aber wenn sie der Wirklichkeit entspricht, so ist es am zweckmässigsten die Erklärung *Fodor's* anzunehmen. Er meint nämlich, dass hier das Grundwasser die obere wasserdichte Schicht durchbrechend, zur Tiefe versinkt. Seine Erklärung ist die folgende *): „Die Localverhältnisse versprechen uns sozusagen die Erklärung eines solchen Versinkens des Wassers unter dem Terrain des IX. Bezirkes. Es ist bekannt, dass der Boden von Pest im Ganzen nur eine Fortsetzung der Schichten und Bildungen von Buda ist. Es erstreckt sich von Buda gegen Pest unter dem oberflächlichem Alluvium eine dicke Lehmschicht, welche man sowohl beim Bau der Kettenbrücke (und der Verbindungsbrücke) als beim Bohren der artesischen Brunnen im Orczy'schen Hause und im Stadtwaldchen als hinreichend mächtig gefunden hat. (Diluvium, Neogen und Kis-Czeller Thon). Unter diesem wasserdichten (diluvialen, pontischen) Lehm breiten sich indessen verschiedene Kalksteinschichten aus, welche die Lehmschicht hier und da zerreissend der Oberfläche näher liegen, ja sogar ganz an die Oberfläche gerathen. Im Boden des IX. Bezirkes ist infolge der Bodenverhältnisse der Hauptstadt ein solcher Bruch der Lehmschicht, die Bildung etwa einer Querspalte sehr leicht möglich, welche passirbare Spalte oder Kalksteinschicht das an diesem Punkte bemerkbare Versinken des Grundwassers in die Tiefe sehr gut erklären würde. Es ist unnöthig zu beweisen, dass zu der exacten und end-

*) „Math. és term. közlemények“. Herausg. von der königl. ung. Akademie. Bd. XVII. S. 207.

giltigen Lösung der Frage, noch eindringliche geologische Forschungen nöthig sind“.

Wenn die Sache sich wirklich so verhält, so sammelt sich unterhalb des IX. Bezirkes Grundwasser von allen Seiten an.

Viel leichter lassen sich die Grundwasserverhältnisse von Buda umschreiben. Wahrscheinlich stagniert hier das Grundwasser im Alluvium des I. Bezirkes, welches auf dem wasserdichten Ofner Mergel und Kis-Czeller Tegel lagert. Der Boden des II. Bezirkes fällt stark gegen die Donau zu ab, weshalb man hier das Stocken des Grundwassers nicht zu befürchten hat.

Am grössten ist das Uebel in den Stadttheilen Ó-Buda und Ujlak. Der kis-czeller Lehm rutschte an der Dolomitwand des Berges „Háromhatárhegy“ treppenartig ab und die unter dem Donauspiegel liegende Stufe böschte sich dem Berge zu ab. Auf dieser liegt nun das Alluvium von Ó-Buda. Das Donauwasser sammelt sich also hier an, wie es *Kvassay's* Messungen der Brunnentemperatur von Buda erwiesen haben und vereinigt sich mit den von den Bergabhängen herabströmenden Grundwässern, worauf es der Stagnation verfällt.

Werfen wir nun einen Blick auf die Gesundheitsverhältnisse. Ich habe bezirksweise die Verkältnisszahl zwischen den Sterbefällen und den Geburten vom Jahre 1888 bis 1891 berechnet, und dabei folgendes Resultat gefunden;

Es fallen auf 100 Geb. :

Bezirk :	I	II	III	IV	V	VI
	82·18	77·23	81·05	77·35	71·45	74·28
	VII	VIII	IX	X *)		
	75·63	82·43	76·02	79·90	Sterbefälle.	

Ich entnehme daraus mit grosser Ueberraschung, dass die für so gesund gehaltenen Bezirke I und III die schlechtesten Verhältnisse aufweisen; was mit den oberwähnten Grundwasserverhältnissen in vollkommener Uebereinstimmung steht. Die Mortalitäts-Zahl der in einer Grube liegenden und zum I. Bezirke gehörenden sogen. Christinenstadt wäre sicherlich eine noch grössere, wenn wir bei der Berechnung nicht die ausserordentlich geringe Todesfälle aufweisende „Festung“ dazugeschlagen hätten. Unter den linksufrigen Stadttheilen zeigt der VIII. Bezirk die grösste Sterb-

*) Die Grundwasserverhältnisse des X. Bezirkes habe ich nicht untersucht und kann mich daher über dieselben auch nicht äussern.

lichkeit und wie wir wissen, fällt der grösste Theil des stagnierenden Grundwassers auf diesen Bezirk.

Die Sache wird noch evidenter, wenn wir die Sterbefälle nicht mit den Geburten, sondern mit der Zahl der Einwohner vergleichen. Die Resultate sind dann folgende :

(1880—1891.)

Bezirk	Todesfälle auf 100 Einwohner	Bezirk	Todesfälle auf 100 Einwohner
I.	2·99	VI.	2·33
II.	2·92	VII.	2·72
III.	3·49	VIII.	3·21
IV.	1·59	IX.	3·51
V.	2·06	X.	3·39

In der 11. Fig. (Siehe den ungarischen Text Seite 121.) demonstriere ich diese Verhältnisse auf die Weise, dass die Stadttheile je nach dem Grade ihres hygienischen Verhaltens lichter oder dunkler schraffirt sind. Je dunkler, umso ungesunder. Allsogleich fällt uns die geringe Sterblichkeitsziffer des *IV-ten* Bezirkes auf. Diesem folgen in abnehmender Reihenfolge der V., VI., VII., VIII., IX. Bezirk. Wir finden dies natürlich; denn je südlicher wir gehen, umso weniger erneut die Donau das Grundwasser mit frischem Zufluss. Am rechten Ufer ist wieder „Ó-Buda“ und die „Christinenstadt“ am schlechtesten daran.

Ich habe noch eine Karte gezeichnet. *Fodor* hat auf einem Plane der Stadt Budapest ein jedes einzelne Haus bezeichnet, in welchem während der Choleraepidemie der Jahre 1866—72 und 1873 ein Todesfall vorkam. Es war keine grosse Mühe, auf den einzelnen Feldern des Kartennetzes die schwarzen Punkte zu zählen und der Zahl entsprechend diese Felder heller oder dunkler zu schraffiren. Das Resultat ist überraschend. Jene Felder sind die schwärzesten, welche in die oben erwähnten Stagnations-Flächen fallen; aber auch *Pettenkofer's* Erfahrung bewährt sich, derzufolge jene Gegenden am gefährlichsten sind, wo der Fall des Grundwassers auf einmal nachlässt. Die von oben nach unten zu laufenden Felder des Kartennetzes sind mit römischen und die von links nach rechts gehenden mit arabischen Ziffern bezeichnet. Es fällt uns sogleich die Helle des Feldes V. 10 auf, obwohl dasselbe zum grossen Theile in das Stagnationsgebiet fällt. Dort liegen aber das Museum mit seinem Garten, das Parlamentsgebäude, die meistens von Magnaten be-

wohnten Eszterházy- und Museum-Strassen und endlich die damals noch leeren Gründe des heutigen Polytechnikums und der Universität. Das Feld Nr. IV. 14 ist völlig mit Fabriken bebaut.

Die Ungesundheit des VIII. Bezirkes könnte jemand dem Umstande zuschreiben, dass dorthin das Grundwasser vom allgemeinen Friedhofe her zuströmt. Aber Herr *Rózsahegyi* hat es zweifellos bewiesen, dass das Wasser der Brunnen im Friedhofe verhältnissmässig weniger infizirt ist, als das der Brunnen im VIII-ten Bezirke*). Die Auflösung der Leichnahme geht in dem gut durchlüftetem Boden sehr vollkommen vor sich und nachdem der Boden der Gräber nicht bis zum Niveau des Grundwassers reicht, so können unaufgelöste organische Stoffe nur in sehr geringer Menge in jenes gelangen. Der am meisten infizirte Brunnen im Friedhofe steht neben der Wohnung des Aufsehers.

Der Augapfel unseres Landes, unsere Haupt- und Residenzstadt Budapest ist in Betreff der Grundwasser-Verhältnisse ziemlich schlecht bestellt. Sie kann sich daher am zweckmässigsten nur nach Norden und nach Osten zu vergrössern, obgleich man weiss, dass die östlichen Stadttheile nicht gesund sind.

Csolnoky Jenő.

* Dr. Aladár Rózsahegyi: „Vizsgálódások a temető és környékének talajvizeit illetőleg“. Term. Tud. Közöny 1880.

A B R É G É
DU
BULLETIN DE LA SOCIÉTÉ HONGROISE DE GÉOGRAPHIE.

XXII. Année.

Budapest, 1893.

6—7 Numéro.

La Société ne prend pas la responsabilité des opinions émises par les Auteurs des articles insérés dans son Bulletin.

Notes de voyage dans l'Afrique orientale.

(Lues à la séance du 23 mars.)

Le 30 novembre de l'année 1891 à 9 heures du matin, nous jetâmes l'ancre dans le port de Zanzibar, en face du palais du sultan, et une heure plus tard nous étions déjà sur l'île qui joua, au cours des vingt ou trente dernières années, un rôle si important dans l'organisation des expéditions d'Afrique. La longue traversée que j'avais entreprise sur le „Rio grande“ des Messageries maritimes, m'avait paru raccourcie par la bonne société qui se trouvait à bord. Il n'avait même pas fait de Suez à Aden une chaleur aussi insupportable que je me l'étais figuré ; les quelques heures passées dans la misérable colonie d'Obok furent encore les plus chaudes.

Aden présente une tout autre image : on ne saurait trop admirer la façon, dont l'activité de fer des Anglais a su transformer cet endroit si peu avantaagé par la nature.

C'est ici que monta à bord le comte Schwemitz, l'un des chefs de l'expédition d'Afrique Borchert, avec les 54 Somali enrôlés à Aden, et engagés en moyenne à raison de 30 roupies par mois ; la troupe ne se composait pas précisément d'individus triés sur le volet.

Après un séjour de quelques heures, nous quittâmes Aden. En doublant le cap Guardafui la chaleur diminua et un courant favorable accéléra la marche de notre bateau. Pendant la nuit du 29 au 30, nous filâmes près de l'île Pemba, fameuse par sa végétation luxuriante, et le soleil levant nous trouva déjà à la pointe septentrionale de Zanzibar. L'île superbe couronnée par de magnifiques forêts de palmiers et des plantations de bananes, a laissé dans ma mémoire un ineffaçable souvenir. Nous mouillâmes au port à 9 heures et je descendis à terre par le canot de la D. O.

A. G. (Deutsche Ost-Afrikanische Gesellschaft), avec M. Ebenau, directeur de la Société à Zanzibar.

Mrs. Portal, consul général d'Angleterre, pour qui j'avais une lettre de recommandation, me reçut de la façon la plus aimable et s'intéressa fort à mes projets. Il me proposa, pour aller au Kilima-Ndjaro, de traverser les territoires allemands et me promit des lettres de recommandation. En ce qui concerne la formation de la caravane, il me conseilla d'avoir directement recours à Seva Hadji, riche hindou, à qui cette tâche incombe d'habitude, et qui, pour le moment, embauchait précisément des hommes pour l'expédition allemande Borchert.

Il faut payer à Seva Hadji pour chaque homme et par mois, 30 roupies ; lui n'en donne que 8 aux enrôlés ; le recrutement des caravanes lui fait ainsi de beaux revenus. A la vérité il répond de tout le personnel, et s'engage par traité à remplacer les fugitifs par d'autres hommes, ou de rendre l'argent ; mais c'est là une bien piètre consolation pour les voyageurs qui, si leurs gens prennent la fuite, sont forcés de faire quarantaine pendant des mois jusqu'à ce que Seva, averti par écrit, envoie de nouveaux hommes.

Le voyageur peut aussi se procurer des porteurs pour 10 roupies sans l'intermédiaire immédiat de Seva, mais c'est une chose extrêmement difficile et entravée par mille obstacles pour les Européens non au courant des moeurs des nègres et ne connaissant pas le suahéli, langue couramment en usage dans l'île de Zanzibar et sur la côte orientale de l'Afrique.

J'aurais dû également recourir à Seva si un heureux hasard ne m'eût fait faire la connaissance, à l'un des dîners de la D. O. A. G. du docteur Oscar Baumann, qui séjournait alors à Zanzibar pour préparer le grand voyage au Victoria-Nyanza d'ont l'Antisklaverei allemande et la D. O. A. G. l'avaient chargé. Baumann, apprenant que je dirigeais mes efforts vers le Kilima-Ndjaro, m'invita à me joindre à lui avec ma caravane jusqu' à Arusachin d'où je pourrais ensuite facilement atteindre le poste militaire allemand du Kilima-Ndjaro. J'acceptai son offre aimable avec le plus grand plaisir. Nous convînmes aussitôt de nous rendre dans 8 jours à Bagamojo, et de là à Tanga, pour y racoler des hommes et en faire notre point de départ à la fin de décembre ou au commencement de janvier.

Après avoir terminé tous nos achats, nous abordâmes au continent le 7 décembre sur le vapeur local „Peters“. Nous envoy-

âmes nos bagages à Tonga sur des ânes, accompagnés de quelques askari (soldats) ; quant à nous, nous nous rendîmes par mer à Bagamojo. Descendus à terre, après une agréable promenade de 20 minutes sur une route s'allongeant entre de magnifiques plantations de palmiers, nous atteignîmes la mission des frères noirs. Le directeur, le père Kard, nous accueillit amicalement sous la veranda ombreuse de l'établissement. Puis il nous montra le vaste jardin où les légumes d'Europe sont représentés côte à côte avec les arbres fruitiers et les plantations de la flore tropicale. La compétence et l'application infatigable des jardiniers avaient provoqué d'étonnants résultats. Les plus grands bénéfices sont fournis par la noix de coco, mais la culture de la vanille s'annonce également comme très productive.

A droite et à gauche du bâtiment principal s'élèvent une jolie église et l'école. Les petits nègres apprennent non seulement à lire et à écrire, mais travaillent aussi dans des ateliers, sous la surveillance des frères.

Le baron Fischer s'était mis en route précisément la veille de notre arrivée. De violents rhumatismes l'avaient retenu ici pendant des semaines. Le chef de l'expédition, M. Hochstetter, étant mort d'une insolation, la conduite de l'expédition avait été confiée au baron Fischer qui avait cru de son devoir de continuer à diriger, même malade, l'expédition qui hélas ! devait le 2 juin perdre, en lui son second chef.

Le soir, à la D. O. A. G., je fis la connaissance de Seva ; naturellement il ne nous regarda pas d'un bon oeil lorsqu'il sut que nos embauchions nos hommes sans son intermédiaire.

Après avoir pris congé de Baumann, je montai pendant la nuit sur le vapeur, pour me rendre au petit jour à Sadani. Je ne pus fermer l'oeil de la nuit à cause de la grande chaleur jointe aux mille-pattes et autres insectes dégoûtants qui pullulaient sur le bateau.

Sadani est la plus misérable des colonies allemandes de l'Afrique orientale, quoiqu'au commencement elle eût donné de grandes espérances. Elle se compose d'un fort et d'une douane aux murs branlants ; une unique large rangée de maisons forme tout le village.

Nous chassâmes pendant deux jours l'hippopotame et l'antilope dans les environs de Sada, d'où nous partîmes ensuite pour Dar-Es-Salam en bateau à vapeur, après avoir touché Bagamojo.

La côte s'étendant autour de l'étroit port de Dar-Ès-Salam est bordée de mangliers, de palmiers et de manguiers, sous lesquels j'ai aperçu une quinzaine de maisons en construction. L'habitation même du gouverneur n'était pas encore prête ; il logeait dans le bâtiment de la mission. Quant à nous, on nous casa dans la grande maison de la D. O. A. G. Il y a ici à peu près 300 Allemands : employés, officiers, facteurs etc. Ce comptoir n'offre pas grand espoir car toute la contrée est pauvre, l'exportation presque nulle.

Les principaux articles sont le copra et la gomme ; cette dernière, a cause de l'exploitation inintelligente, diminue dans de grandes proportions. L'élément austro-hongrois est représenté en Afrique par l'unique auberge du pays. Elle appartient à Pachinger, Autrichien de St Pölten et à Hajdu, Sicule de Transylvanie. Tous deux vinrent échouer là sans le sou, et à présent ils sont hôteliers. Hajdu, qui a passé plusieurs années aux Indes, écorche sa langue maternelle : il se réjouit beaucoup d'avoir eu l'occasion de parler hongrois avec moi.

Ayant terminé nos affaires nous rejoignîmes Zanzibar sur le bateau de la Deutsch-Ost-Afrika-Linie, le „Reichstag“.

Le 18 décembre après une traversée de 6 heures nous arrivâmes à Tanga. Tanga, contrairement aux villes côtières vues jusqu'ici, est campée sur une hauteur et domine tout le golfe. Elle s'étend sous l'ombre rafraichissante des mangliers et des cocotiers. A notre arrivée la population entière de Tanga était sur les dents par l'échec de la troupe envoyée contre les Vadigo. Ceux-ci avaient refusé le paiement des impôts dont on les avait taxés. Le capitaine Kreutzler partit avec 60 hommes pour les mettre à la raison ; les Vadigo prirent d'abord la fuite ; mais lorsque Kreutzler, après avoir brûlé quelques villages abandonnés, revint sur ses pas, les Vadigo l'entourèrent, et ne se sentant pas assez fort contre un aussi grand nombre de sauvages, le capitaine battit en retraite. Les Vadigo le poursuivirent jusqu'à Amboni. Comme Amboni n'est qu'à 1 h. $\frac{1}{2}$ de Tanga, les Tanganais s'attendaient à être attaqués par les Vadigo enhardis. La panique était donc grande de tout côté ; on plaça même près de mon lit deux fusils et des cartouches en cas de surprise de nuit : il n'en fut rien. Le lendemain Bülow partit avec 260 soldats soudanais et zoulous pour effacer l'échec précédent. Le crépitement de la fusillade et un nuage de fumée témoignèrent bientôt des sanglantes représailles.

Pendant ce temps, au milieu des „saurik“ (délibérations) tenues avec les gens du pays, le nombre de nos hommes s'augmenta. Comme les 50 individus enrôlés à Bagamojo ne voulaient pas partir sans avances, Baumann télégraphia à son chargé d'affaires de distribuer les avances demandées et d'envoyer les hommes.

Parmi les engagés se trouvait Abdallah qui accompagna Stanley lors de son dernier voyage, servit pendant plusieurs années au Congo, et même alla avec Johnston au Taveta et au Kilima-Ndjaru. Il devint l'homme principal de mon expédition. Les vapari (porteurs) reçurent 10 roupies; les askari (soldats) de 12 à 15, et les muniam-para (surveillants) 25.

Le temps du pactage arriva. Nous répartîmes les marchandises à échanger en paquets de 25 kilogrammes, pour faciliter ainsi le voyage. Les préparatifs avançaient rapidement Baumann se rendit le 28 décembre avec 10 hommes à Pangani pour y engager des individus ayant fait partie des caravanes revenues de l'Afrique centrale; il comptait passer 10 à 14 jours à Pangani; pendant ce temps j'occupais sa maison, je surveillais l'empaquetage et j'engageais les nouvelles recrues.

Enfin Baumann arriva le 6 janvier et la troupe se composa de 215 porteurs et de 40 askari. La partie la plus désagréable d'un voyage en Afrique: les interminables préparatifs, l'organisation qui prend tant de temps, touchaient à leur fin. Mes paquets comptés et étiquetés étaient prêts; avec les marchandises d'échange cela faisait 27 parts. Le départ ayant été fixé au 15 janvier, je distribuai la veille à mes hommes la paye de 5 jours, car après un voyage de cette durée la circulation de l'argent cesse, et il faut s'occuper d'une autre façon de l'alimentation des hommes. Il y a deux moyens. L'un, presque partout en usage, consiste à donner à chaque homme un mikono (long d'un alkar) d'étoffe, ou bien une perle de même valeur. Les porteurs qui font la cuisine à 7 ou 8 dans une même kami (groupe de cuisine), achètent ensuite aux indigènes les vivres nécessaires.

C'est là sans contredit le système le plus commode, mais aussi le plus cher. Celui que Baumann suivit, à l'exemple des caravanes arabes et suaheli, est bien plus pratique et sensiblement meilleur marché. Les aliments sont achetés aux indigènes par les muniampara qui les répartissent ensuite entre les hommes pas kibaba.*

*) Un kibaba se compose des vivres journaliers, d'un noir.

Tous les voyageurs avec qui j'ai parlé en Afrique ont reconnu les avantages de ce système, mais aucun ne réussit à l'appliquer.

Le jour tant attendu se leva enfin. Le 15 janvier à 6 heures du matin tout le personnel, sauf ceux qui avaient reçu deux jours de congé, se trouva à l'heure au rendez-vous et attendit avec impatience la répartition des paquets, que Baumann avait remise tout exprès à la dernière minute pour couper court aux murmures et aux réflexions. Moi, je lus l'appel des noms, et les soldats montant la garde à la porte firent passer les hommes un à un. Baumann livra à chaque porteur la charge à lui destinée, avec laquelle il devait rester dans la cour fermée. La distribution prit fin à 10 h. $\frac{1}{2}$; nous nous mîmes alors en marche, drapeaux flottants en tête, au son du tambour et du clairon. Baumann resta en arrière, je pris place en avant de la troupe comptant 224 porteurs, 25 askari suaheli, 15 soudanais et 1 chameau. Toute la population de Tanga accourut dans la rue et nous accompagna, criant et chantant, jusqu' à l'extrémité de la ville. Là, nous primes congé des officiers et des employés de la D. O. A. G. Encore une chaude poignée de main, un souhait de bonne chance et nous partîmes, tournant le dos à la civilisation, pour l'intérieur de l'Afrique.

Après avoir défilé au milieu de plantations appartenant à Tanga, nous franchîmes jusqu'au bord du Kulumuzi une contrée marécageuse. Comme le flux se faisait justement sentir, nous avions de l'eau jusqu'aux épaules. Moi et Baumann qui m'avait rattrapé, nous traversâmes ces marais à dos de nègre. Nous franchîmes en canot le Sigi jusqu'à Amboni, où nous arrivâmes à 1 h $\frac{1}{2}$; nous plantâmes notre tente sous un puissant manguier et consommâmes avec le meilleur appétit, le gouter improvisé. Pendant ce temps nous sûmes ce que c'est qu'un orage en Afrique. Après-midi nous passâmes nos troupes en revue : personne ne manquait à l'appel. Vers le soir un homme haletant accourut, racontant qu'il avait vu un lion. La nouvelle se répandit rapidement de bouche en bouche, grossie de celle du pullulement des crocodiles dans le Sigi ; elle nous réjouit car, même en admettant qu'elle fut fautive, nous étions assuré que sous le couvert de la nuit personne n'aurait la hardiesse de s'enfuir. Je veillai jusqu'au jour, car les moustiques ne me laissèrent pas fermer l'oeil. J'entendis avec plaisir à l'aurore le bruit éclatant du clairon, annonçant le réveil. A ce signal nous nous habillâmes rapidement, les askari défèrent la tente, et pendant qu'ils l'empaquetaient, le cuisinier prépara le déjeuner.

Ensuite la caravane se mit en marche au son du tambour et du clairon.

A notre approche les Vadigo abandonnèrent leurs villages, car ils nous prirent pour une troupe de soldats et craignaient toujours les représailles. Cette peur nous fut préjudiciable en ce que nous pûmes à peine fournir les vivres nécessaires à nos 260 hommes. Nos éclaireurs furent recus à coups de flèches auxquelles les askari répondirent par une forte fusillade. Les villages étaient tous entourés de boma et se composaient de 20 à 40 hutes. La contrée est cultivée ; on y trouve surtout des plantations de mhogo et de viazi (pommes-de-terre donces) et des cocotiers. C'est ici que je vis pour la première fois les puissantes fourmilières. Le terrain se compose de grès et de schiste.

Vers les midi nous atteignîmes le village de Gombello : une foule nombreuse courait sous les puissants arbres, mais à notre approche elle se dispersa en majeure partie, et le jumbe, suivi de 5 ou 6 hommes, s'efforça par de profondes révérences de s'assurer de nos intentions amicales. Sur mes ordres, il apporta en peu de temps des chèvres, des poulets, des oeufs et du pembe. Nous campâmes sous un sycomore géant. La caravane entière jouit sous son énorme couronne d'une ombre rafraichissante.

Le silence de la nuit ne fut troublé que par les cris et les chants mélancoliques des Soudanais en sentinelle. Nous nous réveillâmes par une matinée très fraîche et très couverte. Il fallut passer ici toute la journée, car il y avait beaucoup de réparations à faire aux harnais des ânes, et nous voulions aussi attendre les hommes restés à Tanga ; ces derniers arrivèrent aux approches de la nuit, de sorte qu'il ne manquait plus que 10 Vabondei.

Après le souper nous causâmes longtemps en prenant le café et le cognac ; pendant ce temps nos hommes jouaient de l'harmoniphon que quelques uns accompagnaient de chansons :

Monyema kvende vapi?

Sokota, sokota, tvende. —

c. à d. Manyema où vas-tu? Aimons-nous, reste ici. — Un autre groupe danse autour du feu, le reste joue aux cartes. Le jeu suivant est très en honneur : 6 ou 8 forment le cercle et deux d'entre eux qui se trouvent face à face se frappent en cadence dans les mains. Cela a lieu avec une rapidité folle, et celui qui se trompe le premier doit payer. Les autres suivent le jeu avec un grand intérêt et une attention soutenue ; de joyeux éclats de

rire accueillent les perdants : ils ne se lassent pas de ce jeu jusqu'à menuit.

Le terrain est composé de laterite rouge-brique. Le m'hogo et le maïs marquaient la proximité du village. La chaleur quoique le thermomètre n'accusât que 27° Réaumur à l'ombre, était étouffante, insupportable sous les tentes.

Quittant le pays des Vadigo, nous entrâmes sur le territoire des Vassegu. Les Vassegu sont une des branches détachées des tribus suahéliennes ou côtières, et n'en diffèrent guère. Ils portent une longue chemise blanche de Zanzibar et une petite casquette brodée de même couleur ; leur langue est le suaheli. Ils nous accueillirent par les cris de jambo, aigus et bienveillants. Parmi leurs villages, le plus grand est Buiti, où nous nous établîmes. Le drapeau allemand y flottait en notre honneur, et le jumbe nous apporta des chèvres, des bananes, des cannes-à-sucre et des m'hogo. C'était naturellement insuffisant pour la nourriture de tant d'individus, et nous envoyâmes 25 hommes pour l'achat de vivres. Quelques heures après nous entendîmes une forte fusillade : les Vateites avaient attaqué nos envoyés : c'est ce qui donnait lieu au combat. Un porteur fut blessé ; une flèche pénétra dans l'avant-bras ; elle devait être empoisonnée car le lendemain le bras de l'homme enfla dans toute sa longueur.

Là dessus nous voulûmes passer la revue de nos gens, mais nous ne pûmes mettre la main sur le vieux Kopve. Nous crûmes qu'il avait été victime des vateites et nous voulions envoyer quelques askari à sa recherche, lorsqu'il apparut au camp chargé d'un énorme tas de maïs. Il avoua, après un sévère interrogatoire, avoir arraché le maïs sur la lisière de village de Digo situé à 2 heures de marche. Il fut condamné au kiboko *) qu'il souffrit au milieu du rire général et en riant lui-même.

Le vieux ; toujours prêt à la blague, et d'humeur joyeuse, devint rapidement la favori de la caravane. Appartenant à la peuplade M'samba des environs de Mlalo, il portait en travers du front, comme signe caractéristique de cette tribu, une petite entaille. Grâce à sa vieillesse, il n'accomplissait que de légers travaux ; on l'avait chargé de l'importante attribution de trompette. Le plus diôle était lorsque le soir il entonnait la retraite apprise de la garnison allemande de Tanga. Il l'exécutait très correctement, laissant

*) Le kiboko est un fouet fabriqué avec la peau de l'hippopotame.

toutefois de côté les sons que son primitif cor de kuda ne pouvait pas rendre.

Le chemin partant de Biuti passe à travers les montagnes, mais il est si abrupte et si escarpé que nous dûmes faire un long détour pour l'éviter. A 6 h. du matin nous étions déjà en route vers Daluni. Le chemin est d'abord très étroit et passe à travers des herbés à feuilles aiguës et montant à hauteur d'homme; en plusieurs endroits il fallut trancher à coup de sabre les branches tombantes. L'oeil curieux se reposait à droite sur la grande plaine (Umba-nyika) et à gauche sur la pente escarpée de la montagne. Deux chaînes de montagnes s'allongent entre Biuti et Daluni; la vallée qu'elles forment est peuplée de Vassegu; des Vateites habitent dans les montagnes et des Vadigo sont campés à Daluni. Les Vateites, d'un aspect sauvage, sont continuellement en guerre avec les Vassegu et les Vadigo; quant aux Massaï ils sont ennemis des trois tribus et s'en fout craindre par de fréquentes incursions.

A l'extrémité de la chaîne de montagnes que nous venions de tourner, une belle vue s'étendait sur les monts Usamba qui s'élèvent en pente rapide de l'Umbanyika. De là nous jetâmes un dernier coup d'oeil sur la mer; la route que nous suivions descendait à présent. La végétation présentait un aspect varié; les buissons épineux étaient de place en place remplacés par des euphorbes aux fleurs rouges et rondes. Les palmiers se présentaient en rangs de plus en plus serrés, et lorsque nous atteignîmes la vallée, une véritable forêt nous environnait. Nous arrivâmes à Daluni par une large route bien foulée. Un solide buma double entoure le village; on ne peut passer que courbé sous le couloir bas rattachant les deux portes intérieure et extérieure. Nous ne trouvâmes dans le village que le jumbe accompagné de quelques vieux: la population s'était sauvée avec le bétail. Le jumbe nous offrit un beau zebu noir et plusieurs chèvres. Les 40 à 50 chaumines qui composent le village sont encaissées dans un entonnoir bordé de montagnes, de sorte que le soleil se cache derrière les monts dès 5 heures du soir. Le jour précédent la température avait été favorable; il avait fait au maximum 22° à 23° centigrades et 30° vers midi; maintenant un vent fort et frais descendait des montagnes et refroidissait l'eau au point que nous dûmes recourir à d'épaisses couvertures.

Vers le soir nos hommes Vabondei nous rejoignirent à leur tour; la caravane se trouvant ainsi au complet, nous décidâmes

de consacrer le lendemain au repos. Le jour suivant, à 2 h. de l'après midi, je partis avec 3 askari soudanais et mon askari Halfani, pour les monts Usambara, avec deux Digo en guise de kirongozi (guides).

La route nous conduisit à travers une vallée tapissée d'une végétation touffue, coupée par les sinuosités de plusieurs ruisseaux. La flore magnifique attira complètement mon attention. Les cocotiers, les cannes-à-sucre, les hauts buissons de ricins, les euphorbes et des centaines d'espèces de la flore tropicale, se déroulaient à mes yeux dans un étonnant désordre et une diversité des plus bizarres.

Des lianes en forme de cordes en caoutchouc pendaient des arbres. La vallée se resserrait de plus en plus et l'air était imprégné d'une chaleur si humide que bientôt la sueur ruisselait de mon corps, et que j'avais l'impression de marcher dans une serre remplie de plantes tropicales.

A l'extrémité de la vallée resserrée, nous commençâmes à gravir la pente escarpée et caillouteuse de la montagne ; sur la crête, une troupe armée d'environ 40 à 50 individus nous attendait, gesticulant d'une façon menaçante avec des flèches et des lances. Nous nous approchâmes d'eux, prêts à tirer, et lorsque 200 pas à peine nous en séparaient, la foule se sauva rapidement dans le village. Nous trouvâmes les portes de Simbili (c'est ainsi qu'il se nomme) ouvertes, à notre très grand étonnement ; les habitants s'étaient sauvés ; seul le vieux chef et quelques braves restés fidèles, s'étaient retirés dans l'une des cases. Je tins un sauri avec ce chef à peau jaune et je le chargeai de nous envoyer des vivres. Je lui laissai deux guides pour activer l'envoi des chèvres, poulets et m'tama promis.

Nous quittâmes Daluni et son riche territoire le 22 janvier ; pendant deux jours notre route nous mena à travers la plaine déserte d'Umbanyika. Quittant le steppe nous nous trouvâmes dans une contrée cultivée, et en suivant des plantations de cannes-à-sucre nous atteignîmes le village de Kitivo. Baumann me rejoignit à son tour avec la tête de la caravane et comme le soleil était encore fort élevé, nous continuâmes notre route. Après avoir franchi les fleuves Kihitu et Uмба, nous arrivâmes à Lungussa. Lungussa est située dans un vallon formé par les monts Usambara ; au nord s'étend le steppe, au midi s'élève une chaîne de montagnes dont le plus haut sommet est occupé par la mission allemande prote-

stante de Mlalo. Nous campâmes en dehors du boma du village, et les naturels des hamaux voisins, se fauflant parmi nous en nombre de plus en plus considérable, un marché très animé ne tarda pas à s'organiser.

Les Vakamba sont extrêmement babillards ; ils ont une véritable passion pour le tabac à priser d'Europe ; nous fîmes quelques heureux en leur en donnant un peu.

Je partis avec Baumann et 20 hommes pour Mlalo, afin de nous procurer des vivres. Le chemin sur le flanc escarpé de la montagne est fatigant, mais fort beau. Nous franchîmes trois ruisseaux à eau pure comme du cristal, et nous admirâmes une chute d'eau d'une hauteur de 50mètres. La végétation devenait de plus en plus belle à mesure que nous nous élevions ; les plus superbes forêts de bananiers ornaient jusqu'au sol rocailleux, et des têtes roses de fleurs sortaient des fentes des rochers.

La nuit nos enveloppa avant d'atteindre au sommet ; d'épais nuages s'amoncelèrent, et une pluie fine et froide se mit à tomber, ne faisant pas honneur à la chaleur si renommée d'Afrique. Nous n'avancions dans la nuit qu'en chancelant, longeant le bâtiment de la mission, jusqu'à ce qu'enfin nous trouvâmes au pied du plus haut pic une place pour passer la nuit. Le son du cor fit accourir nos hommes et nous pûmes planter les tentes vers 8 h. $\frac{1}{2}$. Le feu qui flamba quelque temps après n'était vraiment pas de trop, car un vent froid soufflait violemment. Au matin le mercure était descendu à 10° C.

Le chef du village voisin vint nous trouver sur l'injonction de nos envoyés, mais la grande quantité de vivres espérée se réduisit à quelques tas de bananes et à un peu de farine. Comme le lendemain notre route devait nous conduire à travers le steppe où il ne fallait pas espérer trouver des vivres, nous forçâmes sa majesté à rester notre hôte jusqu'à la livraison d'une plus grande quantité de mangeaille, et nous la confiâmes à la garde de deux soudanais. Le souverain ne fut pas choqué outre mesure du crime de lèse majesté, et se mit tranquillement à fumer la pipe entre ses deux gardes ; les hommes de sa suite n'en furent que plus effrayés et s'empressèrent de retourner à la maison pour apporter la rançon de leur chef captif. Pendant que ses gens s'efforçaient de rassembler les vivres désirés, le fils du souverain alla se plaindre aux missionnaires. Deux d'entre ces derniers accoururent aussitôt dans notre camp ; ils ôtèrent leurs chapeaux devant sa majesté noire et nous

prièrent de lui rendre la liberté se faisant fort d'accomplir toutes nos demandes. M. Baumann était au courant de la confiance qu'on peut accorder aux promesses des nègres ; par déférence pour les missionnaires, il consentit tout de même à relâcher le chef. Résultat : les promesses restèrent promesses, et nous dûmes le jour suivant, remercier du manque de vivres nos frères blancs qui, grâce à l'humilité chrétienne exagérée qu'ils professent, ne se contentent pas de se laisser monter le coup par les indigènes, mais, par abnégation, font tort aux caravanes en voyage.

Après avoir visité le village nous descendîmes dans la vallée : le brouillard nous empêcha de jouir du paysage grandiose se déroulant du sommet de la montagne. Chemin faisant nous entrâmes dans la mission. Le temple, l'habitation des prêtres et des domestiques, sont enclavés dans un jardin comprenant à peine deux arpents. Les trois missionnaires n'avaient pas encore commencé à enseigner et à convertir ; tous leurs efforts se concentraient sur la culture de leur petite propriété. A en juger par les piètres résultats obtenus avec les céréales et les légumes d'Europe, ou pourrait difficilement constater de combien de pas ces messieurs font avancer la civilisation dans ce coin reculé d'Afrique.

A 6 h. du matin, nous confiant à la conduite de Kipurdan, interprète de Massa, nous nous mîmes en route vers Muazi, dans le pays appelé le Mbvani. Kipurdan se trompa deux fois de chemin, de sorte que c'est après avoir beaucoup erré, que nous atteignîmes un village msamba dont les habitants avaient fui.

Le matin du jour que nous y passâmes, quelques Vasamba se glissant sans être vus près de notre camp, firent voler quelques flèches au milieu de nous. Par bonheur personne ne fut atteint et une troupe d'askari répondit par une vigoureuse fusillade, aux audacieux agresseurs qui cependant réussirent à se sauver. Les guides choisis parmi les montagnards, déclarèrent qu'en évitant Pare-Vicomb ou pourrait atteindre en 4 jours Kissuani, à travers l'Umbanyika. Comme pendant ce temps nous ne devons pas trouver de vivres et d'eau, nous fîmes le 29, jour du départ, une telekeza ; voici la signification de ce mot : la caravane s'établit dans le premier endroit où il y a de l'eau, elle fait sa cuisine et après s'être abondamment approvisionnée d'eau, elle marche toute la journée et campe où la nuit la surprend, sans toucher à l'eau. Le lendemain il faut aller jusqu'à l'eau la plus proche.

Nous marchâmes donc toute la journée sauf les 2 heures

passées là où nous avons trouvé de l'eau. Le chameau était chargé de dix outres pleines et en plus toutes les gourdes étaient remplies. Nous avançons dans une espèce d'oasis où les steppes cultivées et incultes se succédaient, puis nous entrâmes dans la brousse non encore battue, où l'on ne peut se frayer un chemin que couteau en main. Ensuite nous dûmes grimper sur la crête d'une montagne d'où se déroulait un magnifique panorama : derrière nous l'Uzambara, devant nous les monts Pare ; les rayons du soleil couchant se brisaient dans le miroir de la cascade de Gonja qui dans le lointain, semblait un ruban d'argent accroché au flanc de la montagne.

Notre route nous mena à travers un territoire abondamment pourvu de gibier, comme le prouvait la fréquence des fosses-pièges, profondes d'une toise et demie, dans lesquelles on plante un pieu pour empaler les animaux qui y tombent. Ces fosses sont si habilement recouvertes de ramilles, que je faillis tomber dans l'une d'elles. Je réussis à tirer quelques antilopes svaha.

L'après midi je fus pris d'une forte fièvre, de sorte que c'est avec une joie infinie que nous découvrîmes vers les 6 heures une mare, près de laquelle nous plantâmes nos tentes. Je pris un thé bouillant et une bonne portion de quinine : la fièvre diminua et disparut complètement le lendemain,

Le jour suivant je tuai trois antilopes Hartebest (en souaheli kongonit), quelques pintadès et une petite espèce d'outarde ; je fis lever plusieurs compagnies de cailles, mais espérant une chasse plus considérable je ne les honorai pas d'un coup de fusil. La nuit nous atteignit en face des monts Kissuani, au bord d'un petit ruisseau : nous dressâmes nos tentes avec le doux espoir d'atteindre le lendemain Kissuani en quelques heures.

Les 5 soldats soudanais de la Schutztruppe allemande, nous reçurent dans cette ville avec les honneurs militaires. La garnison de Kissuani forme le trait d'union entre celles du Kilima-Ndjaro et de Tanga-Pangani ; on envoie jusqu'ici les paquets destinés au Kilima-Ndjaro, que des hommes embauchés ici ou envoyés de cette dernière station transportent au lieu de destination.

Les habitants sont Vapere et d'aspect sauvage.

La toilette ne leur donne par grand soucis : un petit chiffon ou morceau de cuir et quelques rangées de perles en font les frais. Les hommes tressent leurs cheveux peints en rouge ; les femmes ont la tête rasée ; quelques unes s'entourent l'avant-bras

d'un fil de cuivre jaune à la mode de Massa. Parmi les hommes comme parmi les femmes, on voit quelques jolis visages; leur couleur de peau est bien plus claire que celle des Vasamba et des Vakamba; ils sont ordinairement de belle taille; les femmes ont des extrémités remarquablement courtes. Les ornements des oreilles sont des plus variés; hommes et femmes suspendent dans des trous ad-hoc des bâtonnets de forme annulaire de la largeur d'un écu ou bien de lourdes pendeloques de cuivre.

Le peuple est très curieux; il manifesta un grand intérêt pour le contenu de nos tentes. Le souverain lui-même, Sembosa, nous rendit visite plusieurs fois par jour. L'aspect de Sembosa est bien plus imposant que celui des chefs vus jusqu'ici; il se présenta à nous dans un manteau arabe brodé d'or, cadeau du Dr. Peters; il avait sur la tête un turban, un sabre pendait à sa ceinture, et il tenait à la main une longue pipe; sa suite se composait d'indigènes à moitié ou complètement nus qui nous apportèrent des bananes, des cannes-à sucre et du maïs; Baumann en avait grand besoin; il passa même plusieurs jours ici pour s'en procurer une plus grande quantité. Moi je me décidai, à cause des attaques de fièvre se renouvelant chaque jour, à me rendre par le plus court chemin au Kilima-Ndjaro, où l'on prétend que la fièvre est coupée à une certaine hauteur. Je fus ainsi forcé, à mon grand regret, à modifier mon premier plan et à me séparer du Dr. Baumann.

Ma troupe se composait de 42 hommes; je nommai Abdallah surveillant général; Halfani bin Ali, bunduki-boy (porteur d'armes) occupa le second rang; il avait déjà plus d'une fois voyagé en Afrique et avait même servi dans la troupe de Tippu Tip, marchand d'esclaves. Sa seule bonne qualité était la bravoure; au milieu de tant d'hommes peureux je n'avais confiance qu'en lui seul dans le danger; le troisième personnage d'importance était Mabruki, le cuisinier, qui entendait assez bien son métier. Je fixai mon départ au 5 fév. Le matin de ce jour, le Dr. Peters et le baron Pechmann arrivèrent à Kissuani; ils venaient de Taveta, et comme ils avaient rencontré à l'extrémité sud-est du lac Dsipe une grande troupe de guerriers Massaua, Peters me conseilla de passer par la côte occidentale du lac et au milieu des monts Ugueno, puis, contournant le marais de papyrus, de me diriger vers Marangu où il y a une garnison allemande sous le commandement du lieutenant Bülow; il m'affirma que je serai débarrassé de la fièvre dès mon arrivée au poste, à 1500 mètres d'altitude; de là je pour-

rais ensuite facilement parcourir les plateaux giboyeux du Kilima-Ndjaro.

Le 5 février à 1 h $\frac{1}{2}$ je partis de Kissuani, après avoir pris congé de M. Baumann. J'eus beaucoup de peine à me séparer de cet homme aimable, avec lequel je passai plusieurs mois dans les meilleurs termes et envers lequel je ne saurais être assez reconnaissant pour l'amabilité obligeante et l'aide désintéressée qu'il m'a toujours témoignées,

La fièvre m'affaiblit au point que je pus à peine me tenir sur l'âne. Nous marchâmes fort tard dans la nuit au clair de la lune, dont les rayons venaient se briser sur les herbes ressemblant à des roseaux, dont la contrée était couverte et donnaient à cette dernière l'aspect d'une mer d'argent de grande étendue.

Nous passâmes la nuit près d'une petite mare qui resta ineffaçablement gravée dans ma mémoire, sous l'éclairage magique des rayons lunaires.

Le matin un épais brouillard descendit sur notre campement, mais les rayons du soleil levant l'eurent bientôt dispersé, et alors un spectacle imposant se déroula devant moi : le Kilima-Ndjaro se dressait à mes yeux brillamment éclairé par la lumière éclatante du soleil. Son plus haut sommet était complètement recouvert de neige ; un manteau de neige en haillons enveloppait le second pic, le Kimavensi, aux formes sévères. L'aspect des deux sommets du Kilima-Ndjaro ainsi revêtus, offre vraiment un spectacle étonnant dans un endroit si proche de l'équateur, où rien d'autre n'indique qu'il y a de la neige et de la glace dans ce monde.

Pendant la journée, la „Grande Montagne“ s'enveloppa dans son manteau de neige.

Je tins un telekeza à Kissuani afin de pouvoir continuer notre route avec de nouvelles forces. A 4 heures de l'après-midi nous grimpâmes sur le dos d'une montagne et c'est de là que je contemplai pour la première fois le lac Dsipe qui ressemblait, vu de loin à deux petites taches. Notre route serpentait jusque dans un magnifique vallon où les accacias présentaient une grande diversité et où le règne animal était représenté par beaucoup d'antilopes, de gazelles, de pintades et de perdrix.

Le 7 février j'arrivai à Ugueno. La route qui y conduit est très fatigante ; nous eûmes particulièrement à souffrir vers la fin, car dans quelques endroits il nous avait fallu passer à travers des herbes trauchantes de deux aunes, et d'inextricables joncs flexibles.

Nous dûmes également franchir de nombreux ruissaux à caux très basses.

Les fatigues de la route, la faim et la soif nous éprouvèrent fort, de sorte que nous plantâmes nos tentes avec grand plaisir près d'un champ de maïs, sous quelques puissants arbres.

Nous assouvîmes d'abord notre faim par quelques râfles de maïs, puis j'envoyai quelques hommes au torrent voisin, de sorte que nous pûmes bientôt éteindre avec une eau de cristal, la soif brûlante qui nous dévorait.

Les indigènes, malgré mes injonctions réitérées, ne m'apportèrent que du maïs; comme j'avais besoin d'oeufs et de lait je dus avoir recours à la violence.

Les hommes que j'envoyai sous la conduite de Halfani n'eurent pas besoin de recourir à leurs armes et revinrent chargés de vivres; ils amenèrent même avec eux un homme qui connaissait parfaitement la route que nous devons suivre le lendemain; cet individu fut naturellement mis aux fers pour l'empêcher de se sauver.

Le jour suivant nous parvînmes au steppe s'étendant entre le lac Dsipe et les monts Ugueno. Je ne pus contempler la surface du lac, car les rives en sont couvertes de roseaux et de papyrus; des mugissements rauques décelèrent la présence d'hippopotames dont le lac est le lieu de prédilection. Nous campâmes la nuit au bord du lac et comme les essains innombrables d'insolents moustiques ne nous laissèrent pas dormir, nous dûmes jouir jusqu'au bout du concert s'élevant du lac. Le mugissement profond des hippopotames vint se mêler au bruit cacophonique des oiseaux aquatiques: pélicans, grues, oies, canards, bécasses etc.

A l'aurore nous étions sur pied et le soleil levant nous trouva déjà en route. L'oeil parcourait une magnifique contrée, et venait se reposer sur la cime neigeuse du Kilima-Ndjaro resplendissante de lumière.

Nous contournâmes le grand marais de papyrus communi quant avec le lac Dsipe, car nous étions rassasiés de boue, depuis la veille. Le papyrus atteint ici 4 mètres, et son bouquet de feuilles a un demi-mètre de large. Je tins un telekeza sur l'autre rive du fleure Pangani (qu'on appelle en cet endroit Ruvu), pour pouvoir ensuite continuer ma route, car ce lieu semblait être un foyer de fièvre. Un rhinoceros sauta en soufflant bruyamment à quelques pas de moi, hors des épaisses broussailles épineuses. Je le poursuivis, mais en vain, car je ne pouvais le voir au milieu

des buissons. Je tuai le même jour deux zèbres ; leur viande est très coriace et loin de valoir celle des antilopes. Le soir un grand orage éclata et la pluie tomba toute la nuit. Elle continua le lendemain matin ; l'épais brouillard nous empêchait de voir à 50 pas. En vagabondant dans les herbes mouillées nous arrivâmes sur un sentier où je tombai sur un poteau indicateur sur lequel était écrit :

„Zwei Stunden zur Kilima-Ndjaro-Station.“

Donc des Européens étaient de nouveau proches. Une route très fatigante conduit à la station militaire située à une altitude de 1530 mètres, et vers midi nous aperçûmes le drapeau allemand flottant très haut. Nous atteignîmes bientôt le poste campé sur l'étroite crête, et Bülow, qui depuis eut une fin si tragique, me reçut cordialement et mit à ma disposition la chambre que le Dr. Peters habitait auparavant ; il casa mes hommes dans les chaumières disponibles.

Les bâtiments sont en bois, avec des toitures en feuilles de bananiers, portes et fenêtres en peau de boeuf. Le bâtiment principal comprend 4 chambres. La salle à manger est la plus intéressante : une cheminée s'y trouve que le Dr. Peters fit avec la moitié du ponton de fer que le comte Teleky avait laissé à Mosi ; tout invraisemblable que cela paraisse, on aime bien à s'asseoir autour d'une cheminée bien chaude, même en ce lieu de l'Afrique centrale équatoriale.

Bülow était en train de créer un grand jardin ; je lui offris l'aide de mes gens ; le travail ne fut pas goûté de mes hommes devenus fainéants, et quelques jours après 7 Vabondei se sauvèrent pendant la nuit.

Je passai un mois au Kilima-Ndjaru ; j'eus ainsi le temps de faire des excursions. La fièvre ne me quitta pas, même dans cet endroit d'Afrique réputé sain.

Tous les climats, depuis celui de l'Italie méridionale jusqu'aux frimas du Groenland, sont représentés au Kilima-Ndjaru ; les colons qui pénétreront jusqu'ici auront le choix sous ce rapport. Je ne puis fixer l'époque à laquelle des communications rapides s'organiseront avec la côte, mais quand ce sera un fait accompli, le pays sera vite florissant, car une abondante production récompensera le travail déployé dans la culture des terres.

Les femmes indigènes m'apportèrent journellement des vivres ; il me fut donc facile d'en fournir à mes hommes. On peut difficilement avoir ici des bananes mûres, car on les transforme en

farine lorsqu'elle sont encore vertes ; il est tout aussi difficile d'avoir des oeufs frais.

Chaque soir à 6 heures on abaissait le drapeau et l'on relevait les sentinelles. Tout cela se passait militairement au son du clairon ; à 8 h. Le commandant recevait le rapport du sous officier de service et à 8 h. $\frac{1}{2}$ la retraite se faisait entendre ; là-dessus la fanfare composée de 5 ou 6 musiciens sortait, faisait le tour du poste, s'arrêtait devant le bâtiment principal où j'étais assis avec Bülow, et exécutait deux ou trois morceaux. La marche de Radetzky était la préférée.

J'avais choisi pour principal but de mes excursions la plaine de Kahe et la forêt vierge du Kilima-Ndjaro.

Je vis une masse de gibier sur le plateau de Kahe, mais je ne trouvai que des squelettes de buffles, car, comme je l'avais déjà appris au bord de la mer, la peste s'était abattue sur ces animaux qui périssaient par milliers. La chasse est très difficile, car les troupeaux qui paissent dans la plaine dépistent de très loin le chasseur et s'enfuient à temps. Les éléphants et les rhinoceros ne campent que sur le versant occidental du Kilima-Ndjaro. De ce côté le chasseur passionné peut encore tirer de beaux coups de fusils.

J'allai aux forêts vierges du Kilima-Ndjaro, accompagné de 8 hommes conduits par les deux guides envoyés par le chef Mareale. Nous partîmes de bonne heure et nous parvînmes à 11 h, à la lisière de la forêt vierge. Au milieu des épaisses plantations de bananiers nous tombâmes souvent sur des huttes ayant la forme de ruches. La route n'était escarpée que de place en place et coupait le plus souvent de fertiles vallons ; nous franchîmes plusieurs ruisseaux à eau claire comme du cristal. Nous quittâmes les terres cultivées après 3 h. de chemin et nous eûmes fort à faire pour pénétrer dans la forêt à travers des haliers épineux.

La forêt présente un aspect tout différent des nôtres : elle est entièrement verte non seulement par le feuillage, mais aussi par le gazon ressemblant à de la mousse verte, depuis le sol tapissé de polypodes et les troncs recouverts de plantes grimpanes, jusqu'aux couronnes de feuillage, en comptant les branches flexibles chargées de lianes tombant jusqu'à terre. Les rayons du soleil eux-mêmes brillent d'une lumière verte lorsqu'ils réussissent à pénétrer à travers cet épais feuillage vert. Les pluies et les brouillards fréquents imprègnent d'eau tout ce qui se trouve ici, et l'homme qui s'avance dans cette forêt est transpercé par l'humidité.

Il commençait à faire nuit, de sorte que nous nous réjouîmes d'atteindre une petite clairière près d'un ruisseau. Nous allumâmes du feu et comme il faisait très froid, nous l'entretînmes toute la nuit. Le thermomètre marquait 9° c; au matin le mercure tomba à + 4° c. Mes hommes grelottèrent toute la nuit et se réjouirent lorsque nous repartîmes en avant. Après une marche rapide de quelques heures nous atteignîmes l'extrémité de la forêt; c'est alors que le premier gibier, une petite espèce d'antilope, bondit du taillis. Je ne vis dans la forêt que quelques oiseaux. De la clairière on avait une belle vue sur les deux sommets du Kilima-Ndjaru que l'air très pur semblait rapprocher. Comme je n'étais pas préparé pour pénétrer plus loin, nous revînmes dans la patrie de l'ombre perpétuelle, et le guide nous conduisit vers les lieux où se tiennent d'habitude les éléphants. Nous ne vîmes que des empreintes et des cassures de branches toutes fraîches. Nous passâmes de nouveau la nuit près d'un ruisseau et le lendemain nous retournâmes à notre station.

Depuis la fin de février les ouragans et les averses devenaient plus fréquents de sorte qu'on pouvait s'attendre chaque jour à l'apparition de la saison des pluies; je commençai donc les préparatifs du retour. Le nombre de mes hommes était alors descendu à 26. Je voulais partir le 11 mars de bonne heure mais un violent accès de fièvre ne me permit de partir qu'à 3 h., avec ma caravane. En tête était déployé le drapeau tricolore, le drapeau hongrois qui flottait au vent pour la première fois dans la contrée du Kilima-Ndjaru, car le comte Teleky voyagea par ici avec la bannière du sultan de Zanzibar et aucun autre explorateur hongrois ne foula ce sol. Bülow m'accompagna fort loin et nous prîmes congé l'un de l'autre avec émotion, loin de penser que dans trois mois, jour pour jour, ce malheureux officier ne compterait plus parmi les vivants. Bülow en effet tomba dans la lutte contre le souverain Meli. Je ne sais ce qui occasionna cette lutte, les rapports officiels allemands ne firent pas la lumière sur cet événement.

Quittant le pays de Mareale nous atteignîmes le steppe et avant d'avoir atteint le but assigné, il fit nuit, et un violent orage accompagné de pluie tomba sur nous.

Notre route nous conduisit le lendemain à travers la forêt de Taveta; nous arrivâmes ensuite à grand peine à Taveta, par suite de la crue du Sumi, occasionnée par la fréquence des pluies. Je menai ma troupe à la station de la British-East-African Compagnie,

et ne trouvant pas à la maison Hamilton, commandant du poste, j'employai le reste de l'après-midi à me procurer des vivres pour la continuation de mon voyage. Mrs. Hamilton arriva le soir et me reçut avec plaisir. J'avais l'intention de repartir le lendemain, mais la fièvre me força à rester deux jours encore. Je dois beaucoup remercier Mrs. Hamilton et Mrs. Fraser pour les soins dévoués qu'ils me prodiguèrent pendant ces deux jours. L'accès fut si violent que je restai pendant des heures sans connaissance et que, comme je l'appris de Mrs. Fraser, on délibérait déjà pour savoir sous quel arbre on devait m'enterrer !

Je quittai Taveta le 15 mars ; mes amis anglais m'accompagnèrent jusqu'à la frontière et me donnèrent d'intéressants renseignements et de bons conseils sur la route à suivre pour atteindre la côte. Les hommes avançaient d'abord joyeusement dans le steppe, l'idée de la proximité de la mer les ayant ragailardi. En route nous fîmes lever un rhinocéros ; malgré mon peu de forces je me mis à sa poursuite ; mon état de faiblesse me fit promptement abandonner ce projet.

Par suite de la folle prodigalité des noirs, nous arrivâmes au marais desséché du Marago-Ja-Mzungu complètement dépourvus de vivres et d'eau.

Le 18 mars après une route très fatigante nous arrivâmes au camp de Matate. J'achetai à grand peine pour 6 jours de vivres, et le matin nous nous mîmes en route sur le flanc escarpé de la montagne.

La partie la plus fatigante de mon voyage fut celle de Ndara à Mangu, c'est-à-dire jusqu'aux ngurunga de Taroi. Nous fîmes provision d'eau à Mangu et après le retour des hommes envoyés à cet effet, nous repartîmes le lendemain à 9 h. moins $\frac{1}{4}$, et à 12 h. $\frac{1}{2}$ je fis un telekeza pour donner des forces à mes hommes, mais la grande chaleur fit que quelques-uns jetèrent leur charge et se couchèrent eux-mêmes à côté ; je dus me servir du bâton pour mettre les récalcitrants à la raison ; à 6 h. $\frac{1}{2}$ je fis reposer mes hommes épuisés de soif, afin d'avancer ensuite au clair de lune. La lune se leva à 1 h. du matin et je troublai le sommeil de mes gens pour les faire mettre en route, „à la Syrie“, comme disent les suaheli. Au commencement nous avançâmes assez bien, mais la persévérance ne tarda pas à faiblir, de sorte que je ne pus faire avancer qu' à grand peine mes hommes, chancelants de fatigue et de soif. Le jour levant présenta à

mes yeux la désolante image de ma caravane dans un pitoyable état !

La faim avait rendu mes hommes si farouches que lorsque dans les broussailles de Nyoka (serpent) nous fîmes la rencontre de 8 à 10 Vateites, mes gens se précipitèrent sur eux et mon bâton put seul les empêcher de dépouiller ces pauvres hères qui avaient encore une longue route à faire avant d'arriver à Maungu. Les Vateites nous donnèrent de l'eau de bonné volonté de sorte que nous nous séparâmes en ami.

Le 26 mars se leva le jour tant attendu, au cours duquel nous aperçumes la mer, et nous entrâmes bientôt dans Mombas. L'homme le plus fénéant lui-même rassembla ses forces et marcha avec toute la fièreté possible, pour en imposer à la population côtière accourne aux roulements du ngoma et au son de la trompe. La joyeuse fusillade inévitable au retour des caravanes, mit la populace en mouvement. Je campai à l'entrée de la ville sous l'ombre de quelques puissants manguiers, sous notre drapeau national. Je changeai mon costume de voyage contre un vêtement blanc d'étoffe légère en usage à la côte, et je m'empressai d'aller trouver Mrs. Bardey, résident de la British East-Afrikan Company à Mombas, pour lequel j'avais une lettre de recommandation de la part de Mrs. Portal, consul général anglais à Zanzibar. Je ne trouvai que Mrs. Pigal, qui téléphona aussitôt à Mrs. Bardey, à Kilindina. Mrs. Bardey répondit en m'invitant à lui rendre visite au moyen du wagon qu'il enverrait pour moi. Mombas est en effet relié à la maison de campagne du gouverneur par un chemin de fer ; seulement, au lieu de vapeur, ce sont des hommes qui le font avancer.

A midi j'eus de nouveau un accès de fièvre et il me fallut rassembler toutes mes forces pour parvenir jusqu'au wagon. Mrs. Bardey me reçut avec plaisir, et vu mon état fiévreux et l'époque malsaine dans laquelle nous entrions, il me conseilla de partir pour l'Europe sur le navire anglais devant arriver le lendemain.

Ce jour venu, le 27, je vendis au rabais ce qui me restait de marchandises d'échange et j'allai le matin même avec Mrs. Brownie, secrétaire de Mrs. Bardey, retenir mon passage sur l'Ethiopie, navire de la compagnie British-India. L'après midi je me rendis encore une fois à mon camp qu'un véritable essaim de curieux entourait, et après avoir payé mes homes je me séparai d'eux. La séparation ne me fit aucune peine, je ne pouvais que me réjouir d'être débarrassé de ces gens sur lesquels on ne peut compter, et

qui, en route, se montrent menteurs, trompeurs et lâches au moindre danger.

Le soir à 7 h. $\frac{1}{2}$ j'allai souper, par le petit chemin de fer, à Kilindini, avec Brownie et le capitaine Frohowk.

Je n'oublierai jamais le plaisir enfantin qui me prit lorsque je m'assis à la table bien dressée pour le souper. A présent que je voyais de nouveau devant moi la blanche nappe, les serviettes, les couverts d'argent, les verres brillants, la vaisselle de porcelaine et tous les objets semblables d'un emploi usuel, je ne savais trop apprécier, après en avoir été privé pendant quelques mois, ces produits nécessaires de la civilisation.

Le souper fut particulièrement gai ; nous causâmes longtemps sous la large veranda ; à la fin, vers minuit, je me rendis au bateau avec le capitaine Frohowk. Je dormis avec délices dans le lit dont j'avais été sevré pendant des mois, je me réjouis de n'avoir plus à me quereller avec les vauriens noirs et de n'avoir plus à craindre de ne pouvoir supporter la route épuisante du lendemain.

Le 28 mars à l'aurore, nous quittâmes le port de Mombas. Notre navire doubla rapidement le cap Guardafui, et le 4 avril, au petit jour, nous jetâmes l'ancre dans le port d'Aden. Je pris congé du capitaine Frohowk, et j'attendis à l'hôtel de l'Univers le vaisseau français qui devait apporter mes bagages. 8 jours après le bâtiment des Messageries maritimes „Amazone“ m'emmenait à Suez d'où je poussai une pointe jusqu'au Caire.

C'est ici que finit la partie fatigante de mon voyage. Je termine donc cette esquisse en souhaitant que la communication de mes modestes aventures, ait répondu à l'attente de mes très honorés auditeurs : ce sera la plus belle récompense obtenue par mon entreprise et les fatigues que j'ai endurées.

Ladislas Inkey.

Monsieur *Jean Teesz*, membre de notre société, publie dans le 2-me article du quatrième numéro du Bulletin de l'année, un article sur les expéditions polaires, sur celle de Nansen en particulier.

Iles flottantes.

Notre collègue Etienne Hanusz s'occupe des îles flottantes dans le 3-e article du 4-e Bulletin de l'année courante; nous jugeons intéressant d'en publier les extraits suivants qui se rapportent plus particulièrement à notre patrie:

Le phénomène des îles flottantes n'est pas inconnu chez nous. La Collection scientifique voyant que dans le „Társalkodó“ de 1830 on citait, d'après le journal russe de Vladimir, comme une particularité naturelle extraordinaire, une île flottant sur le lac Vache de Russie, île de 9 à 10 arpents sur laquelle pousse de hauts sapins, juge bon de noter qu'il y a, (aujourd'hui il y avait) dans le canton de Párkány du comitat d'Esztergom, entre Kis-Ujfalu et Kőhid-Gyarmat, sur les limites des communes d'Ujfalu, de Gyiva, de Sárkány et de la puszta d'Arad, un lac marécageux couvert de joncs et de roseaux, long de 43 kilomètres et large de 11, formé par l'agglomération des eaux du ruisseau de Csuz-Kurt, près de Kolta, dans le comitat de Komárom. La superficie de ce lac est de 794 arpents. D'après les observations de Mathias Bél, il y avait sur ce lac en 1731 trois îles flottantes; mais sur la carte que Demetrius Görög édita en 1803 d'après le dessin de George Jazyg, on en voit 5. Elles s'appelaient respectivement île Maté, Házak-szege et Ludak (oies); on pouvait constater en 1819 que cette dernière île était formée par la réunion de trois autres. Le vent chassait ces îles d'une rive à l'autre, ou bien elles flottaient à une distance de 40 à 60 mètres du rivage. Les bords de chacune étaient usés par le frottement qu'elles exerçaient l'une sur l'autre ou contre le rivage. Le vent du sud les chassait dans les eaux basses de Kisfalu, celui du nord, dans celles plus profondes de Kőbőkút où elles évoluaient avec plus de facilité.

Les roseaux qui croissaient sur ces îles, occasionnaient un véritable casus belli entre les fermiers de Kis-Ujfalu et de Kőbőkút, car ce que l'un d'eux avait coupé et rassemblé de bonne foi, l'autre l'engrangeait, la conscience tout aussi tranquille. L'herbe, les joncs, les roseaux, poussaient en abondance sur ces trois îles, mais des arbres et des buissons ne pouvaient s'y développer à cause de la faible épaisseur du terrain qui fléchissait sous les travailleurs et les forçait à se servir de longues perches pour se prémunir contre l'immersion. Lorsque l'une de ces îles se mettait en mouvement pendant le travail et que de femmes s'y trouvaient, c'étaient de

beaux cris et des pleurs désespérés. Quand l'administrateur des domaines de la famille Pálffy fit dessécher le lac entre 1819 et 1826, ces îles se trouvèrent à sec ; pendant les travaux exécutés dans ce but, il se produisit entre les îlots de véritables jets d'eau.

Selon la géographie de Fényes il a aussi sur le territoire de Diósjenő, dans le comitat de Nógrád, un lac de 171 mètres sur 57, au milieu duquel un îlot couvert de joncs se met en mouvement et change de place lors des crues, ou bien lorsqu'il y a grand vent. D'après Mocsáry, cet îlot se déplaça 4 fois de 1780 à 1830. Comme le dit la „Hármas Kistükör“ en 1850, non loin de Pomogy, près du lac Fertő, un long talus ou pont mobile s'allongeant d'Eszterháza jusqu'au comitat de Sopron, se forma de terre et de branches sur le marécage de la Hanság. Des phénomènes semblables à ceux que nous venons de rapporter ont donné naissance, chez notre peuple, aux récits mythologiques ayant traits aux migrations, dont l'un a fourni à Michel Tompa le sujet d'un magnifique conte.

Le voyageur hongrois Martin Csombor de Szepesi écrit en 1618 „qu'il y a sur les côtes d'Angleterre beaucoup de petites îles, parmi lesquelles celle de Man (Monia) est très célèbre, parce qu'elle n'a pas de base et va où le vent la pousse de côté et d'autre, jusqu'à 60 lieues.“ (Etienne Szamota: Anciens voyageurs hongrois 1892. 141.) Notre compatriote avait dû entendre parler de l'île de Saint-Brandan, car le sol de l'île de Man composé de schiste brillant, n'est autre chose que la continuation sous-marine de l'Écosse. De même qui prendrait à la lettre les paroles de madame Edmond Adam disant : „L'île Marguerite semble nager sur les flots du Danube lorsqu'il est agité ; elle a l'air de dormir à l'ancre lorsque le fleuve est tranquille.“ (La patrie hongroise 1885 p. 43.)

Aujourd'hui nos îles flottantes se sont concentrées au confluent du Danube et de la Drave, où la main de la civilisation ne les a pas encore atteints. C'est là que notre prince héritier Rodolphe en avait vus, au dessous d'Apatin lors des chasses qu'il avait entreprises pour compléter sa collection ornithologique.*)

Le Dr. Etienne Csapodi raconte en parlant du Fertő, que des générations de plantes y pourissent par couches, une nouvelle végétation s'y développe et les restes, en s'enfouissant dans la terre se transforment en tourbe et finissent par composer un terrain flottant sur l'eau. Le niveau des arbres qui s'y trouvent s'élève

*) Dix jours sur le Danube 1890. p. 92.

et s'abaisse selon la hauteur de l'eau ; on parle même de petites forêts flottantes qui changent souvent de place.

En Transylvanie, la source abondante qui jaillit au milieu de la tourbière de Zsögöd-Csikszereda, n'est autre qu'une fente produite sur la couche de tourbe suspendue au-dessus d'une masse d'eau très pure. Cette couche de tourbe recouverte de gazon, flotte sur l'eau autour de l'ouverture de la source et forme un superbe marécage comme on en voit rarement. „Nous y marchons, dit Georges Primics,*) comme sur une bâche tendue : à chacun de nos pas une profonde crevane se produit ; l'eau jaillit à travers la tourbe, tout oscille autour de nous d'une façon effrayante ; on croirait que l'on va infailliblement enfoncer et cependant l'homme le plus lourd peut sans danger parvenir jusqu'à l'eau de la source, à travers la couche de tourbe flottante. La superficie de cette couche (île flottante) selon l'arpentage relevé par la carte d'état-major est de 1'3 million de mètres carrés, sa profondeur dépasse au milieu 2 mètres, et aux bords 40 à 50 cm.

Un singulier phénomène peut se produire sous de pareils terrains mouvants : le marais prend feu : C'est ce que mentionne le Magyar Kurir en 1794.**) „Bien des étangs et des endroits marécageux ont brûlé à cause de la grande sécheresse. Dans le comitat de Bereg on ne put protéger l'étang marécageux de Debreczen qui a près de 7 lieues de long ; on pouvait enfoncer dans la cendre aux endroits brûlés, une perche, jusqu'à une profondeur de la hauteur de 2 hommes. Dans le comitat de Marmaros, entre Remete et Téeső, un étang semblable mais plus petit prit feu et brûle encore. Au temps des grandes sécheresses, le Hany (plaine marécageuse aux environ du lac Fertő) est brûlé par le soleil ; il produit alors un foin excellent, mais de fréquents feux souterrains, appelés feux de hany le rendent dangereux. On ne peut s'en approcher ; le feu de braise pénètre profondément dans la tourbe. Celui qui ose s'y aventurer s'enlise dans les endroits où il s'y attend le moins.“

Nos compatriotes en Amérique.

Ignace Szentmártony a exécuté au siècle dernier des délimitation de frontières au Brésil ; Gieseke (Kőszeghy) a conduit une

*) Les tourbières de Transylvanie 1892. 17.

**) II. No 21 page 318.

expédition au Groenland. (Pour plus de détails voir le Bulletin 1884. 364—366.

Dans sa biographie, Ladislas Magyar écrit : (Lettres de l'Afrique méridionale et extrait de son journal 1857. 14. 15): „Après une heureuse traversée, je jetai l'ancre au Brésil dans la rade de Bahie de todos os santos; quittant le service maritime autrichien, j'allai aux Indes Occidentales d'où je revins de la Havane à Cuba sur un bateau de contrebande espagnol comme simple matelot, après un voyage de 5 mois, fort malade à la vérité, mais la bourse bien garnie. Les 1500 ducats que j'avois gagnés ne séduisirent pas mon âme avide d'instruction; cet argent me fut utile dans la réalisation de mes espérances car il me permit de prendre, pendant 6 mois, des leçons d'un professeur de science navale distingué.

J'arrivai sur un bateau portugais, déjà comme premier pilote, au Brésil à Rio de Janeiro. Sachant que Joseph Vámosi, compatriote de Debreczen, habitait cette ville, je me présentai à lui. Je fus on ne peut mieux reçu par cet honorable pays qui avait acquis une fortune assez considérable à la suite d'un commerce heureux de plusieurs années. Mon ami Vámosi m'apprit bientôt que le dictateur de la république de La Plata d. Manuel Rosas avait ordonné à son ministre résidant à Rio, d'engager pour la flotte de l'Etat plusieurs officiers dont il avait besoin. Muni de la part de mon ami des lettres de recommandations nécessaires je fis voile pour Buenos-Ayres où j'obtins une audience du dictateur qui, apprenant mes intentions, voulut bien me faire subir un examen, qui réussit au-delà de mes espérances, et à la suite duquel je reçus les lettres patentes de lieutenant de la flotte, et la naturalisation.

Je n'ai jamais éprouvé de plus belle joie que lorsque je vis pour la première fois briller sur mes épaules les épauettes d'or. Il n'est pas nécessaire de rappeler les péripéties de la lutte sanglante entre les Etats de La Plata et d'Uruguay. Je fus fait prisonnier par les Uruguays qui me traduisirent devant un conseil de guerre et me condamnèrent à la peine de mort avec plusieurs officiers, mes compagnons, donnant pour principale raison que j'avois aussi participé à l'assassinat des prisonniers de guerre Uruguays. Grâce soient rendues au noble capitaine de vaisseau (il s'appelait Laine), qui partageant mon sort, démontra au conseil de guerre mon innocence.

Lorsque je fus mis en liberté, tout en conservant mon titre d'officier, je pris l'engagement de ne pas servir pendant toute la

durée de la guerre sous le drapeau argentin contre l'Uruguay ; quittant Montevideo je retournai à Rio de Janeiro. Je résolus de faire un voyage dans l'intérieur de l'Amérique méridionale, à travers les Cordillères des Andes, d'explorer le pays des Incas ou le Pérou, et d'examiner les antiquités qui y sont disséminées ; je sollicitai l'appui d'une société savante pour l'accomplissement de ce projet ; mais je ne pus entreprendre un voyage aussi coûteux. Je ne pouvais compter entrer au service des flottes anglaises, françaises ou de l'Amérique du Nord avec mes lettres patentes de Buenos-Ayres, en conservant mon grade, de sorte que je fis voile pour la côte occidentale d'Afrique“.

Le grand dictionnaire de l'Athenaeum complète les années dont il n'est pas question ici en disant que Ladislav Magyar entra en 1844 au service de l'Amérique du Nord et fit de grands voyages ; en 1847 il combattit contre l'Uruguay en qualité de lieutenant de vaisseau. Ladislav Magyar écrit dans une autre partie de l'ouvrage que nous avons cité : (page 12) „Le 2 sept. 1845 je reçus dans une des républiques de l'Amérique du Sud (La Confoederation Argentina) les titres de citoyen et de lieutenant de vaisseau, confirmés par lettres patentes ; après bien des vicissitudes occasionnées par les guerres de ce pays, je tombai entre les mains des ennemis appuyés par les flottes anglaise et française, et je fus traduit devant un conseil de guerre qui, à la vérité, me laissa mes lettres patentes, mais me condamna à l'exil.“

Jean Hattala était curé à Buffalo en 1850 ; ce fut le premier prêtre catholique hongrois qui érigea au Nouveau-monde une église hongroise.

H. I.

Bibliographie.

Les îles Lipari. Son Altesse Royale l'archiduc Louis Salvator, membre honoraire de notre Société, publie en 7 fascicules, une magnifique description de voyage intitulée : „Die Liparischen Inseln“. L'ouvrage édité avec beaucoup de soin, format $4\frac{1}{32}$ cm., est imprimé sur papier Bristol. Deux fascicules ont déjà paru. Le premier est consacré à Vulkano, le second à Salina, tous deux illustrés de splendides gravures sur bois. Le premier comprend 13 grandes illustrations, 33 gravures dans le texte et une carte ; le second 9 grandes illustrations, 28 gravures dans le texte et une carte.

En examinant les fascicules parus nous ne savons ce que nous devons le plus admirer, de la simplicité et de la clarté du

récit, du véritable talent qui se dégage des dessins, ou de la beauté et de la perfection artistique de l'édition. Le royal écrivain manie lui-même fort habilement la plume : il a cependant eu recours pour la rédaction de son oeuvre à plusieurs personnes compétentes et de grand renom.

Les illustrations ont-été dessinées, depuis la première jusqu'à la dernière, par l'archiduc lui-même au moyen du crayon sténographique et de la plume, et elles ont été mises sur bois sous la direction du célèbre graveur de Prague, Hawranek. Ces illustrations sont si jolies qu'on éprouve une véritable jouissance à les regarder.

Les fascicules ont paru à Prague à l'imprimerie d'Henri Mercy.

Antoine Berecz.

Voyage en Norvège. Par Etienne Chernel. Budapest, 1893.
Edité par l'auteur.

Chernel partit le 4 juin 1891. pour la contrée la plus septentrionale de la Norvège, dans l'intention d'y passer environ deux mois, afin de s'y livrer surtout à des études ornithologiques ; cependant il observa aussi les faits ne se rapportant pas directement à la tâche qu'il s'était proposée ; non seulement parce que la littérature hongroise est pauvre en descriptions de voyage, mais surtout parce qu'on s'est jusqu'ici fort peu occupé chez nous de la Norvège, et que nos connaissances sur ce pays sont fort incomplètes.

La route suivie par Chernel à travers l'Allemagne et le Danemark s'étend jusqu'à Vadsø, la dernière station maritime de la Norvège, passé le cap Nord. Il choisit les mois de juin et de juillet pour accomplir ce voyage, afin de jouir le plus longtemps possible du soleil de minuit pendant son séjour dans la partie polaire de la Norvège, et pour pouvoir continuer ses recherches à la clarté des nuits. Il a visité Finnmarken, la cascade de Toppö, la cataracte de Helvetes à Trollhättom, les îles situées à l'embouchure du fiord de Trondheim ; il a contemplé le glacier géant de la Norvège, le Svartisen ; il a passé un mois dans l'île de Tromsö ; il a été aux Lofoten et au dernier phare norvégien. C'est la route que nous venons de tracer que, dans le présent ouvrage, Chernel décrit d'une façon agréable et intéressante, avec 57 belles illustrations d'après photographies originales.

Les descriptions sont intéressantes non seulement au point de vue des excursions, mais aussi en ce qui concerne l'ornithologie dont elles s'occupent d'une façon sérieuse et scientifique.

Antoine Berecz.

A B R É G É
DU
BULLETIN DE LA SOCIÉTÉ HONGROISE DE GÉOGRAPHIE.

XXII. Année.

Budapest, 1893.

8—9 Numéro.

La Société ne prend pas la responsabilité des opinions émises par les Auteurs des articles insérés dans son Bulletin.

Cinquième fascicule Tom. XXI.

Le premier article est consacré à l'intéressante conférence que M. le Dr. Kövesligethy, a lue dans la séance du 26 novembre 1891. M. Kövesligethy avait pris pour thèse : De la forme de la terre.

Le second article, de M. Emeric Findura, contient une description très complète de la topographie et de la statistique du comitat d'Esztergom. Nous en donnons le résumé suivant :

Le comitat d'Esztergom est situé par 36°1'—39°36' de longitude orientale, et 47°35'—48°02' de latitude septentrionale, entre les comitats de Hont, Pest-Pilis-Solt-Kis-Kun, Komárom et Bars. Ce comitat est caractérisé par le Danube qui, se frayant un chemin à travers de hautes montagnes au-dessous de Dömökös, forme sur une longueur de 19 kilomètres une frontière naturelle entre Esztergom et Hont et divise le comitat dont nous nous occupons en deux arrondissements bien distincts, non seulement au point de vue administratif mais aussi à celui de la géographie physique. La partie nord, l'arrondissement de Párkány, s'allonge à l'ouest des eaux du Garam, au milieu de montagnes peu élevées, de larges vallées et de bas plateaux. La partie sud, l'arrondissement d'Esztergom, se subdivise à son tour en deux parties : la partie orientale, d'origine éruptive, et la partie occidentale, d'origine neptunienne.

Les monts Pilis appartiennent au système des Alpes ; la chaîne de montagnes la plus étendue a 154 kilomètres de long et de 15 à 76 kilomètres de large. La partie la plus importante de ces monts s'allonge depuis Esztergom jusqu' à St. Endre et est caractérisée par des pentes assez escarpées, des ravins et des torrents ; la crête forme le fameux Dobogókő qui décroît en partie dans la direction de Dömös, de Szent-Lélek et de Kesztlöcz. Quand on jette un regard circulaire du haut du Dobogókő sur la contrée environnante.

on aperçoit les territoires de plusieurs comitats : tout au loin, à l'ouest, la ligne bleue du Mátra ; plus au sud la capitale bâtie sur les deux rives du blond Danube, avec ses clochers et les cheminées de ses fabriques ; de-ci, de-là, des villes et des villages plus ou moins grands, dans une espèce de brouillard ou buée grise. La masse du Dobogókő se sépare en deux branches ; celle du sud finit vers le côte sud-est de la ville d'Esztergom, aux tuileries ; l'autre se termine par le Várhegy sur lequel est campée la fameuse basilique.

Les hauteurs des principaux monts du comitat d'Esztergom sont en mètres, les suivantes : le „Pilis-teteje“ 757, le „Fehérkő“ 568, le „Dobogókő“ 700, le „Kárpáthegy“ 494, le „Vaskapu“ 485, le mont „Maróth“ 387 $\frac{1}{2}$, au-dessus de la surface de la mer. Dans l'autre groupe nous pouvons mentionner le „Gerecse“ 633, le „Pisznice“ 557 $\frac{1}{2}$, le „Nagy-Eménkes“ 527, le plateau situé entre Gerecse et Somberek 454 $\frac{1}{2}$, le „Géta“ de Torkod 447 $\frac{1}{2}$, le „Szeneke“ 388, l'„Öregkő“ de Bajóth 366, l'„Örhegy“ de Bajna 348, enfin le rocher de Doroghi 323 mètres $\frac{1}{2}$.

Les passages et les cols situés dans ces montagnes débouchent plus particulièrement sur les territoires des comitats de Pest-Pilis-Solt-Kis-Kun et de Fehér.

Aujourd'hui ces montagnes ne sont pas métallifères ; il y a cependant des signes certains indiquant qu'autrefois, au Nagy-Cse-repes il y avait une exploitation minière en règle. Au point de vue géologique le comitat d'Esztergom est si riche qu'Antoine Koch ¹⁾ Charles Nendtvich ²⁾ Max Hantken ³⁾ et bien d'autres ont écrit sur ce sujet des études complètes dont les savants s'occupent depuis un demi siècle.

Le grande masse du Pilishegy se compose de trachyte et fournit les pierres appelées pierres à trottoir et pierres à pavé, qui sont principalement extraites des carrières de Dömös et de Pilis-maróth. Le „Strázsahegy,“ sur le territoire de la ville d'Esztergom est une montagne de sable tout à fait isolée, sur le versant sud-ouest de laquelle ressortent des rochers de pierres calcaires. Le „Petit.

¹⁾ Antoine Koch : Le groupe trachytique du Danube Budapest 1877.

²⁾ Charles Nendtvich : Les houilles de Hongrie et leur analyse chimique, travaux de la VI-ième assemblée générale tenue à Pécs par les médecins et les naturalistes hongrois. Pécs 1846.

³⁾ Max Hantken : Les gisements de houille et les mines de charbon de la couronne de Hongrie. Budapest 1878

„Gerecse“ est également composé de pierres à chaux et fournit de même que le „Pisznicze“ de beaux marbres. A l'est de la commune de Bajóth le „Petit“ et le „Grand Eménkés“ et „l'Öregkő“ sont aussi calcaires : dans ce dernier il y a une grotte taillée dans le roc. Le marbre que l'on trouve sur le territoire du comitat est rouge, blanc, bleuâtre, brun, cendré, verdâtre et rouge-brun. Les coquillages de l'époque préhistorique se trouvent fréquemment dans ces pierres ; j'ai eu cent fois l'occasion d'en voir lorsqu'il y a une trentaine d'années on transportait sur de longs et pesants camions les lourdes pierres de taille, les plaques de marbre et les fragments de roche dans lesquels la nature avait elle-même tracé des ornements spiralés se touchant les uns les autres.

On trouve dans les excavations, dans des torrents desséchés et des éboulements, différents coquillages, de la terre à foulon, des matières schisteuses du sulfate de magnésie et du sable propre à être employé dans les verreries. ¹⁾ C'est en examinant ces matières qu'on a découvert des gisements de houille qui sont appelés à donner au comitat d'Esztergom une vie nouvelle ; si la dénomination de „diamant noir“ convient au charbon, elle est pleinement méritée par celui dont nous parlons.

Avant 1846, Charles Nendtvich déterminait la nature de la houille de Tokod, de Csolnok, de Sárísáp et de Szemle, et trouva qu'elle diffère sensiblement de celle du Banat et de Baranya ; elle renferme de grandes quantités de pyrites de fer et du sel d'ammoniaque ; il ne la jugea pas propre à être transformée en coqs, mais il proposa de s'en servir pour différents usages techniques, mélangée avec de la houille de composition différente. ²⁾

Hantken a décrit en connaisseur les travaux miniers du chapitre d'Esztergom, de Dorog, du séminaire d'Esztergom à Tokod ; de plus ceux d'Annayölgy situés près de la commune de Sárísáp, et de l'archevêché d'Esztergom à Bajóth et à Nyerges-Ujfalu ; il a remarqué qu'avant l'inauguration du chemin de fer de Salgó-Tarján, les mines de houille du comitat d'Esztergom étaient plus prospères ! En 1860, 1 million et demi de quintaux furent livrés à la circulation, et ce sont les houillères qui nous occupent qui fournirent presque exclusivement le charbon nécessaire aux minoteries

¹⁾ Le „Regélő“ de 1837, page 486.

²⁾ Travaux de la VI-ème assemblée générale tenue à Pécs par les médecins et les naturalistes hongrois. Pécs, 1846, pages 124 à 126.

de Budapest; la production en 1867 et en 1868 atteignit deux millions de quintaux. ¹⁾

En ce qui concerne les plaines du comitat d'Esztergom, nous avons déjà fait remarquer plus haut que la partie nord, l'arrondissement de Párkány, appartient au système des Basses-terres, dépourvu de montagnes et est principalement formée, par une plaine où se succèdent entre le Danube et le Garam, les champs fertiles et bien cultivés, les pâturages, les prairies et les bouquets d'arbres animés par le chant des oiseaux. Il faut ajouter pour être exact que la fertile terre noire est par-ci par-là coupée par des marécages, des sables mouvants et des terrains renfermant du carbonate de soude

Parmi les eaux courantes du comitat d'Esztergom, le Danube est la plus importante. Ce puissant fleuve entre dans le territoire d'Esztergom entre Duna-Mocs et Kava, en face de Süttö, et forme jusqu'à Esztergom 13 îles plus ou moins grandes, parmi lesquelles les plus importantes sont l'île basse de Muzsla, dans la direction de la commune du même nom, l'île de Táth-Ebed, celles de Körtvényes et de Nyáras, enfin l'île du Primat tout près d'Esztergom, qu'entoure le bras gauche du Danube, le Petit-Danube, riche en eaux thermales.

La plus grande largeur du fleuve est à Esztergom (350 à 850 m.) la plus petite à Ebed (300 à 650 m.); la longueur du pont de bateau entre Esztergom et Párkány est de 507 m. Plusieurs espèces de poissons se trouvent dans le Danube. Etienne Mayer mentionne qu'à Ebed il fit une abondante pêche de grands esturgeons.

Les eaux du Garam entrent dans le comitat à Bény, y coulent pendant un certain temps, et non loin de leur embouchure franchissent le comitat de Hont et se jettent dans le Danube à Kövesd. Autrefois le Garam passait au milieu de la ville de Párkány. Les géographes font l'éloge des poissons qu'on y trouve. La largeur de la rivière est de 350 m. à son embouchure et la profondeur 6 m. 30.

Les affluents du Garam sont le Szikincze, la rivière de Kéty, et le canal de Paris. La rivière de Dorogh se jette dans le Danube.

Le comitat d'Esztergom est particulièrement riche en eaux thermales; les eaux jaillissent près du Danube au bas de la Várhegy; la source que possède le chapitre d'Esztergom est formée par la réunion de 12 petites sources dont la température atteint

¹⁾ Hantken; ouvrage déjà cité p. 188 à 189.

26° C. On a découvert de l'eau chaude entre Neszmély et Almás : on attribue généralement à cette eau, les goîtres que les femmes de la contrée reçoivent souvent après leurs premières couches¹⁾ L'eau minérale se boit à table à 19° C.

Autrefois il y avait des lacs à Bátor-Keszin, à Tarnad, à Ebed; mais on les a desséchés lors du partage des terres; on trouve des lacs plus ou moins grands à Sárísáp, à Esztergom (Vieux lac) et à Kuraly. Dans la partie nord-ouest du comitat il y avait aussi des marais également desséchés aujourd'hui.

Le climat du comitat est généralement doux; à la vérité personne ne note les observations météorologiques et on ne peut guère accorder foi aux données ayant la prétention d'établir l'état sanitaire du comitat.

Le territoire du comitat d'Esztergom est le plus petit, comparé aux autres comitats de la Hongrie; il ne mesure pas plus de 1.123,30 kilomètres carrés.

Pilis-Maróth possède le plus de forêts dans l'arrondissement d'Esztergom; la „Ville d'eau“ à Esztergom en a le moins; dans l'arrondissement de Párkány, les communes les mieux partagées sous ce rapport sont celles de Tarnad et de Kural. St.-Tamás, Táth, Mócs et Kaván sont complètement dépourvues de forêts. En 1891 la superficie des forêts était de 35.282 arpents.

Le Pilis, comme le Gerecse, est très giboyeux: les cerfs et les chevreuils s'y rencontrent fréquemment; cependant on n'y trouve ni sangliers ni loups; la perdrix, la caille sont rares et la bécasse n'y apparaît pas régulièrement; en automne des oies et des canards sauvages couvrent le Danube gelé, mais on ne leur donne guère la chasse.

Au point de vue de la flore le comitat se divise en deux parties dissemblables: la partie nord rappelle les plaines septentrionales de la Hongrie, et grâce à plusieurs espèces de plantes, les Basses-terres; la partie sud se rapproche de la flore des comitats de Hont, de Nyitra, de Pozsony, même de la Basse-Autriche; la première partie est riche en plantes croissant dans les plaines et les marais; la seconde en plantes se développant dans les taillis, sur les collines herbeuses, les rochers et dans les forêts.

Les terres de labour sont beaucoup plus grasses et plus fertiles dans l'arrondissement de Párkány que dans celui d'Eszter-

¹⁾ La terre hongroise et ses habitants 1846, page 12.

gom ; dans le premier la terre rapporte en moyenne 6 fl. 49, dans le second 3 fl. 67 par arpent.

Les principaux produits du comitat d'Esztergom sont le blé d'automne, l'orge et le seigle ; il y a aussi de nombreux champs de maïs, et le peuple cultive activement la pomme de terre. Il y a peu de lin et de chanvre (ces plantes textiles croissent près du Garam) ; les fruits abondent ; les pêches sont particulièrement prisées. En 1892 ce comitat produisit 190.294 quintaux de blé d'automne, 70.213 de seigle d'automne, 99.485 d'orge, 78.422 de grains de maïs et 66714 quintaux de pommes de terre.

La production vinicole du comitat est fort déchuë. Il y eut des époques au XII-me siècle par exemple, où les marchands de vin de toute l'Europe se donnaient rendez-vous à Esztergom pour y acheter les excellents vins de Hongrie, Les montagnes du comitat, produisant le cru de Neszmény n'ont donné en 1890. que 30.371 hectolitres de vin et 943.588 kilogrammes de raisin, n'ayant rapporté en tout que 41.7622 fl.¹⁾

L'Association agricole du comitat d'Esztergom a fait planter sur le territoire de la ville du même nom 8 arpents de ceps d'Amérique, et en 1890 elle a vendu 102,900 pieds de ces ceps garantis contre le phylloxera. — Le domaine de Bajcs produisait il y a dix ans pour le trésor, du tabac de fine qualité sur une étendue de 80 arpents.

Il est intéressant de noter en ce qui concerne la formation du comitat, que lorsque le premier roi apostolique fonda l'archevêché d'Esztergom, il ne sépara pas rigoureusement l'autorité épiscopale de l'autorité administrative ; le diocèse de l'archevêché s'étendait jusqu'en Moravie ; ce n'est que plus tard qu'on en sépara l'archevêché de Nyitra. La préfecture d'Esztergom était déjà organisée des le XI-me siècle : les territoires de Muslau, Kirva, Nyék en faisaient partie. Il s'y trouvait plusieurs catégories de gens appelés conditionnaires : vassaux, courtisans royaux et épiscopaux, gens d'armes de la reine et de l'archevêque, praedialistes, hérauts, échansons, tous vassaux et serviteurs féodaux. Au XII-me siècle Dömös était la résidence des rois de Hongrie et le peuple donne encore aujourd'hui à une montagne le nom de forteresse de Pád ou d'Árpád.

¹⁾ Rapport du ministère de l'agriculture pour l'année 1891. Budapest, 1893, p. 82 et 83.

Les communes dûrent au commencement leur origine à des retranchements et des haies que le peuple creusait et élevait autour des églises bâties en pierres : c'est là qu'il se retirait devant l'irruption des ennemis, c'est là qu'il enterrait les plus braves guerriers morts au champ d'honneur, vivant près de leurs tombes, en conservant le souvenir sans cesse rappelé par le prêtre qui était également chef guerrier au besoin. Plus tard on établit sur différents points des postes militaires et des ermitages. Les comptes rendus des inspections ecclésiastiques au moyen-âge relatent avec un soin tout particulier que les cimetières étaient ou n'étaient pas clôturés et dans quels endroits et de quelle façon vivaient les ermites. A notre époque il est difficile de comprendre qu'il se soit trouvé une aussi grande quantité d'hommes retirés dans la solitude pour y végéter en se nourrissant de racines, de champignons et de fruits sauvages. Cette institution complétait au temps de la chevalerie, ou du moins devait compléter, l'éducation militaire.

Au commencement de ce siècle il y avait sur le territoire d'Esztergom 1 ville royale libre, 4 bourgs, 45 villages et 3 „puszta“ (grandes fermes). Aujourd'hui le nombre des communes est de 109, dont 1 ayant un conseil municipal, 29 grandes villes, 23 petites, 56 puszta, propriétés, fermes et autres établissements où, selon le recensement de 1890, on comptait en tout 78'378 âmes. La population d'Esztergom s'est augmentée depuis les 10 dernières années de 10'46⁰/₁₀₀, ce qui donne une moyenne de 1⁰/₁₀₀ par an.

S'il est vrai que le comitat d'Esztergom est le plus petit de la Hongrie, il occupe le dixième rang par rapport à la population, puisqu'il y a 69'77 habitants par kilomètre carrés, c. à d. plus que dans les comitats de Békés, de Bihar, de Csanád, de Csongrád, de Győr, de Pest-Pilis-Solt-Kis-Kun, de Pozsony, de Sopron et de Zala.

Si nous considérons les différentes nationalités du comitat, nous voyons qu'au commencement de ce siècle il y avait 34 communes habitées par des Hongrois, 10 par des Slovaques et 6 par des Allemands ; aujourd'hui les Slovaques sont en majorité dans 7 communes, les Allemands dans 8, les Hongrois dans le reste. Il y a actuellement dans le comitat 62'505 Hongrois, 8941 Allemands, 6432 Slovaques, 6 Roumains, 35 Croates, 11 Serbes, 2 Wendes et 446 personnes de nationalités différentes. Les Allemands étaient en 1880, 8473.

L'élevage a produit selon les dernières données 14934 bêtes

à cornes d'une valeur de 1,266.223 florins, 9855 chevaux, valant 898.224 fl. ; 45.681 moutons valant 426.450 fl. et 20.821 porcs ayant rapporté 311.508 florins.

Autrefois la ville d'Esztergom était un centre commercial des plus importants. C'est par elle que la Chine et l'Inde se mettaient en rapport avec les états de l'Europe occidentale ; les draps les plus fins, toutes les espèces d'étoffes, les fourrures les plus chères se vendaient dans les boutiques de la ville qui avait le droit de fixer le prix des marchandises, et qui, ainsi que le comitat lui-même, était célèbre jusque dans les pays les plus éloignés. Aujourd'hui la foire d'automne tenue le jour de Simon Juda à Párkány est la plus considérable ; les légumes et en particulier les choux y occupent une place importante. Une société commerciale s'est fondée en 1851 à Esztergom dans la but de surveiller le commerce du comitat ; mais elle n'a qu'une influence secondaire par suite de la petite quantité de ses adhérents.

Au point de vue du crédit il faut mentionner particulièrement les caisses d'épargne du comitat. Il y en a une à Esztergom et une à Párkány ; dans la première de ces villes il existe aussi une banque commerciale et industrielle.

La caisse d'épargne d'Esztergom a été fondée en 1844 avec 100 actions de 100 florins. Son capital est aujourd'hui de 120.000 fl. et la valeur des actions émises à 200 fl. est de 1600 fl. La caisse d'épargne perdit beaucoup en 1849 avec les assignats de Kossuth. Elle fêtera l'année prochaine le cinquantenaire de son existence. Le montant général de ses affaires était pour 1891 de 7.298,198 fl.

La banque commerciale et industrielle a été fondée juste trente ans après la caisse d'épargne d'Esztergom, avec 2000 actions de 100 fl. chacune ; son capital nominal est de 200'000 fl. dont la moitié est effectivement versée ; le prix d'une action est de 155 fl ; le montant des affaires 4.405,464 fl. Le troisième établissement financier est la caisse d'épargne de Párkány dont le nom est : Caisse d'épargne du comitat d'Esztergom ; elle a été fondée avant la banque d'Esztergom ; son capital est de 100.000 fl ; une action coûte 230 fl ; le montant des affaires est de 3.631,445 florins.

Après les maisons financières que nous venons de mentionner nous ne devons pas passer sous silence la carrière de Csillaghegy et la fabrique de ciment de Lábatlan fondées il y a 3 ans par une société par actions au capital de 250'000 fl ; puis la Société

des bateaux à vapeur locaux fondée en 1885 et enfin le chemin-de-fer d'Esztergom-Almás-Fűzitő, autrement dit le chemin-de-fer occidental d'Esztergom, créé il y a 3 ans avec un privilège de 90 ans ; l'administration est entre les mains des chemins de fer royaux hongrois : il a été inauguré le 29 nov. 1891.

Les communications ont lieu par les routes nationales et comitales, les chemins-de-fer et les bateaux à vapeur. La longueur de la route nationale à partir du comitat de Pest-Pilis-Solt-Kis-Kun, en passant par Leányvár, Dorogh, Táth, Nyerges-Ujfalu et Süttő est de 32.604 kilomètres. La longueur des routes comitales est de 248'82 kilomètres dont 144'85 pour l'arrondissement de Párkány et 98'97 pour celui d'Esztergom.

Le transit du comitat a reçu une impulsion énorme par la jonction d'Esztergom, ou pour mieux dire de Kenyérmező, à la ligne de grande ceinture de Budapest, et par la construction du pont du chemin-de-fer qui relie la gare d'Esztergom à celle d'Esztergom-Nána. Le prince-primat s'est désisté en 1891 en faveur des intérêts publics et stratégiques, du revenu annuel, montant en moyenne à 9000 florins, rapporté par le pont de bateau de la ville primatiale ; par contre l'Etat hongrois s'est engagé à établir un pont de chemin-de-fer dont on a commencé la construction au printemps sur les deux rives, et qui est inscrit au budget de l'année prochaine pour une somme de 50.000 florins.

La population du comitat d'Esztergom est très sensée, très intelligente, raisonnant avec méthode et plutôt sérieuse que gaie. Elle est inébranlable dans ses convictions, et très religieuse. Le peuple tient beaucoup à ses anciennes coutumes, surtout dans la partie hongroise. Aux environs des communes de Szent-Lélek, de Kesztölcz et de Csév, les mythes et les croyances originaires des temps primitifs de l'Asie sont encore en pleine vigueur selon Feichtlinger.

Dans la partie sud du comitat la population masculine est plus travailleuse, qualité convenant par contre plutôt à la population féminine dans la partie nord : la cause est dans la différence des occupations du peuple de ces deux parties. Dans l'arrondissement d'Esztergom, les hommes coupent du bois, cassent des pierres, construisent des maisons et transportent des marchandises sur des chalands ; les hommes de Dömös restent quelquefois tout l'été sans voir leurs familles, pendant que les femmes louent des jardins, vivent de légumes et de fruits, et en vendent ; dans l'arron-

dissement de Párkány le peuple est plutôt laboureur : il élève des bêtes à cornes, des porcs, des moutons et des chevaux et conduit des chariots. Le fermier de Nyerges-Ujfalú est très fier de ses chevaux et de ses poulains.

En ce qui concerne le costume, les hommes aiment le manteau doublé de peau, les femmes, la pelisse en poils de chèvre ; la couleur bleue est généralement répandue et préférée. Autrefois les jeunes gens de Muzsla portaient le chapeau à larges bords et les bottes en marocain et à éperons. Les femmes ont encore aujourd'hui une affection toute particulière pour les jupes larges, les fichus rouges „bon teint“ le joli tablier blanc tacheté, le savon parfumé et les bijoux. Elles s'entourent la tête d'un „bulazo“, coiffure d'origine turque, que les femmes de Bucs et de Mocs appellent aussi „fidel“.

La population d'Esztergom se nourrit assez bien, au moins dans l'arrondissement de Párkány. Il est vrai qu'on n'y consomme par tête que 11 kg. 31 de boeuf, mais 24 kgs, 27 de viande de porc ; les habitants du comitat aiment beaucoup les légumes et surtout les plats préparés avec de la farine et du túró (espèce de fromage), du pavot, du jus de pruneaux etc ; ils aiment également la volaille, le poisson, les oeufs, les fruits etc.

La mortalité du comitat d'Esztergom n'est pas aussi considérable qu'on l'a prétendu ; il semble que sous ce rapport l'eau, le petit nombre des personnes attachées au service sanitaire, et bien d'autres causes secondaires, entrent pour une large part dans cet état hygiénique défavorable.

Dans la „Bibliographie“ de se même fascicule on rend compte des ouvrages suivants :

Adrien Balbi : Géographie universelle à l'usage du grand public, complètement refondue et augmentée par le Dr. Géza Czirbus, professeur au gymnase des piaristes ; texte orné de gravures et de cartes — Premier volume : généralités. — La „Bibliothèque historique, ethnographique et géographique“ éditée par François Szabó curé de N. Elemér. LXIIIme volume. Prix 5 florins. (En langue hongroise.)

L'édition hongroise de la géographie universelle de Balbi vient de paraître en même temps que la 8me édition allemande. Il

serait superflu de prétendre faire connaître une oeuvre aussi célèbre, traduite en neuf langues. Nous savons que chaque édition est entièrement refondue par les meilleurs auteurs et ornée d'une série de riches et intéressants dessins.

Pour nous, Hongrois, cet ouvrage a une importance particulière. Nous n'avons pas de géographie universelle ; le livre de Jean Hunfalvy „Ciel et terre, ou géographie astronomique“, n'est qu'un chapitre de géographie universelle, qui du reste n'est plus consulté et qui renferme quelques graves erreurs. L'admirable oeuvre de Reclus „La terre“ éditée en 2 volumes par la Société royale hongroise des Sciences naturelles, ne comprend que la géographie physique, vulgarisée à l'usage du peuple et présentée au grand public comme une agréable lecture ; mais elle n'a pas la profondeur exigée par la science géographique“. Nous n'avons également pas de géographie descriptive complète, car les trois volumes de la Géographie générale de Jean Hunfalvy ne se rapportent qu'à l'Europe, et le 3me volume que le Dr. Gustave Thirring publia après la mort de l'illustre savant, renferme bien des données surannées et oublie qu'il ya en Europe un pays appelé Roumanie, dont par conséquent la description ne se trouve pas dans les 3 volumes traitant de l'Europe. Maurice Ráth a bien promis de traduire et d'éditer la grande Géographie universelle de Reclus, mais il n'a pas encore tenu ses promesses. Notre système universitaire est caractérisé par l'absence complète de traités géographiques classiques hongrois ; du reste les autres matières ne sont guère plus favorisées sous ce rapport. En un mot le public hongrois instruit et nos très honorés professeurs sont forcés de recourir aux géographies étrangères : le livre de Balbi était certainement l'un des plus lus ; par suite sa traduction en hongrois remplit une lacune.

Nous aurions peu de choses à dire de l'édition hongroise si c'était une simple traduction ; mais ce n'en est pas une ; le Dr. Géza Czirbusz l'a complètement refondue et considérablement augmentée. Le nom de Czirbusz donne une importance toute spéciale à ce travail de révision ; tous ceux qui s'occupent de géographie et notre société en particulier, connaissent bien l'illustre savant. Sa force d'observation, surtout en ce qui concerne les données de la géographie physique, son érudition et son activité toujours en éveil l'élèvent au rang des meilleurs géographes. Grâce aux fonctions qu'il occupe, il a eu maintes fois l'occasion de voyager dans toute les parties de la Hongrie, d'en visiter presque chaque ville, de

demeurer même pendant plusieurs années dans des contrées différentes, et de compléter ainsi par la pratique sa science théorique.

Czirbusz a revêtu l'oeuvre de Balbi d'un caractère particulier. Il a résumé, d'après les meilleurs auteurs et les plus nouveaux, tout ce que la science géographique moderne enseigne; mais là où les auteurs étrangers empruntent des exemples aux différentes nations, il en ajoute d'autres tirés de la Hongrie. C'est ce qui rend le livre de Czirbusz bien hongrois et en constitue le principal mérite. De cette façon tous les lieux de Hongrie présentant un intérêt quelconque et relevant de la géographie physique ont été étudiés dans le cadre de la géographie générale: l'auteur a ainsi montré à nos professeurs que dans l'enseignement de la géographie on pouvait partout se servir d'exemples hongrois, et que le sol de notre patrie est assez riche pour que nous n'ayons pas besoin de recourir à l'étranger.

J'ai écrit ci-dessus le livre de Czirbusz. Il est sien en effet; il est avant tout complètement indépendant de la 8-me édition allemande revue par Heiderich et parue en même temps. Czirbusz a conservé l'ancienne division de Balbi; il s'est borné à refondre le texte et à le mettre à la hauteur des progrès de la géographie moderne. Il suit pas à pas l'auteur dans la partie astronomique, mais dans les autres il est complètement indépendant; de plus il a dû glisser de nouveaux chapitres, par exemple sur l'oceanographie d'après Krummel, Boguszlavszky, Maury, Suppan, Kirchhoff, Suess et les annuaires hydrographiques; sur l'antropogéographie, sur la géographie commerciale et économique, d'après Ratzel, Ruge, Kohl, Sansen, Hahn et Müller. Selon Czirbusz lui-même, le cadre seul du livre est ancien; plus des $\frac{7}{8}$ du texte sont de sa plume.

L'éditeur du livre est Mr. François Szabó, curé de N. Elemér, qui a déjà publié 63 volumes sous le titre de „Bibliothèque historique, ethnographique et géographique.“

Jean Vadona: Des cinq parties du monde. 100,000 lieues sur terre et sur mer. Description d'un voyage de 3 ans 7 mois $\frac{1}{2}$. Propriété de l'auteur. Budapest 1893. Prix 7.50. Grand in 8, 900 pages. (En langue hongroise.)

Les voyages de M. Vadona, comme le titre du présent livre l'indique, s'étendent sur les 5 parties du monde; il a parcouru, examiné, noté, tous les endroits où il a pu parvenir sans courir de graves dangers, en bateau, en chemin-de-fer, en voiture ou à

cheval, partout où il y avait à voir quelque chose de beau ou de spécial. Les notes prises en passant qui remplissent sans interruption le livre, ont du charme, de l'originalité et outre la description des lieux, l'intéressante individualité de l'auteur en ressort.

En ce qui concerne la description, elle n'a pas le caractère de notes prises au jour le jour ; seul l'ordre chronologique est conservé ; lorsque l'âme de l'auteur est saisie par un spectacle quelconque ou par un évènement, il le décrit en quelques lignes brèves mais caractéristiques, et le kaléidoscope bariolé qu'il nous montre des 5 parties du monde est formé par ces petites descriptions semblables à autant de mosaïques. Pour ce qui est de la personnalité de l'auteur, elle perce dans toute l'oeuvre. M. Vadona recherche partout, dans tous les recoins du monde, ses compatriotes hongrois ; nulle part il ne renie sa qualité de magyar pour voir à quels faux points de vue les étrangers se placent pour nous juger ; il n'aime pas les Anglais les tenant pour égoïstes ; jamais il ne manque de visiter les musées. Il agrémente presque toutes ses descriptions d'une fine raillerie et d'un agréable et innocent humour.

L'ouvrage, comprenant 900 pages, est la propriété de l'auteur : car un Hongrois ne peut publier un pareil livre qu'à ses frais. Les illustrations manquent ; les documents d'après lesquels on aurait pu les crayonner sont à la vérité réunis en grand nombre entre les mains de l'auteur, mais ses moyens ne lui permettaient pas le luxe de les utiliser. Ce qui est plus regrettable, c'est que le texte est d'un seul jet, sans division en chapitres et sans titres ; il y a simplement à la fin du livre une liste alphabétique s'étendant sur 6 pages, contenant le nom des endroits habités (villes) que l'auteur a visités au cours de ses voyages ; ajoutons que même le nom des pays (Inde, Chine, Japon, Madagascar etc.) ne sont pas compris dans cette liste.

Otto Hermann: Des „Monts aux oiseaux“ des contrées septentrionales. Avec 75 illustrations, 3 tableaux en couleur et 1 carte. Premier volume du XIII-me cycle, édité par la Société des sciences naturelles. Budapest, 1893. (En langue hongroise.)

La Société royale hongroise des sciences naturelle avait chargé M. Otto Hermann de la rédaction d'un ouvrage sur les oiseaux ; pour atteindre le but proposé, l'auteur dut faire un voyage aux célèbres. „Monts aux oiseaux“ des contrées septentrionales. Les frais de ce voyage furent couverts par l'Académie et le journal „Budapesti Hirlap“. — Le nouveau livre de Hermann rend compte

de ce voyage ; le style brillant, bien hongrois dans lequel il est écrit, les descriptions vives et animées qui y fourmillent, ont rapidement gagné les bonnes grâces du public, ce qui est du reste habituel quand il s'agit d'Otto Hermann. La nouveauté du présent livre est que la variété du sujet traité rentre dans le cadre de plusieurs sciences spéciales. Le géographe est agréablement intéressé par les descriptions du voyage et quelques chapitres intercalés dans le texte ; le zoologue par les collections ornithologiques et entomologiques, l'ethnographe par les chapitres sur les Lapons et les instruments de pêche, le géologue par l'état géologique des côtes de Norvège, l'astronome et l'historien par les faits rassemblés sur Hell et Sajnovics.

Le récit du voyage forme la partie géographique de l'oeuvre ; l'auteur nous fait connaître par quelques courtes descriptions les points les plus importants de la côte norvégienne : Bergen, Trondheim, Boda, Tromsø, Hammerfest, Vadoc et le Cap Nord, en un mot les endroits que les touristes recherchent chaque année par milliers. Le livre contient 3 chapitres spécialement consacrés à la géographie : dans le premier ayant pour titre „Croyances et vérités répandues sur les régions arctiques“, l'auteur examine les conditions climatiques de la Norvège et des régions arctiques, dans le but pratique d'être utile aux voyageurs qui s'aventurent dans ces pays et leur indiquer la manière de s'équiper pour de pareilles expéditions ; c'est ce que complète l'article „lumière et ombre“ qui donne les différences de température au soleil et à l'ombre ; le troisième chapitre „le soleil de minuit“ décrit magnifiquement la biologie animale et végétale du soleil de minuit et sa grande influence formatrice sur la vie sociale de l'homme.

Trois articles sont exclusivement consacrés à l'ethnographie ; celui qui traite des Lapons est une véritable monographie ; parmi les 18000 Lapons il n'y en a plus que 1200 à 1700 de nomades, qui vivent sous la tente et font l'élevage de plus de 100.000 rennes. Le Lapon nomade reste fjeldlapper c. à. d. éleveur de rennes, et ce n'est que lorsque la maladie contagieuse détruit ses troupeaux par milliers, que le besoin, la peur de mourir de faim, et l'instinct de la conservation, le poussent vers les plaines côtières de Laponie où la pêche est en vigueur ; cette pêche emprunte aux Norvégiens ses barques, son outillage de pêche, dont une grande partie, les hameçons en particulier, sont de fabrication anglaise. Hermann décrit dans un chapitre spécial les instruments de pêche, et pendant

qu'il fouille parmi les antiques objets d'un grenier norvégien, il découvre le filet hongrois appelé métfa, la fourche, le hameçon tranchant, le harpon, tous reproduisant fidèlement les instruments de pêche hongrois. Il parle, dans un chapitre intitulé „pêche de la baleine comme aux temps préhistoriques“, d'un système de pêche tout à fait spécial et curieux. Tout le monde sait que la chasse à la baleine au moyen de l'arc et des flèches, aujourd'hui complètement détronée par le système de Svend Foyn, les bateaux à vapeur, les canons et les grenades, était encore en honneur au commencement du siècle. Toutefois dans un petit recoin de la vallée du golfe de Skogsvåg, en Norvège, l'arc est resté en honneur avec toutes les coutumes qui s'y rattachent; le tableau que Hermann nous présente est vraiment préhistorique: 50 à 100 pêcheurs se réunissent pour la pêche en commun; chacun décoche sa flèche à la baleine; le fer de chaque flèche porte la marque de celui qui la lance. Lorsqué la baleine est morte, un comité, composé des plus vieux pêcheurs, établit le nombre des flèches enfoncées dans les parties les plus sensibles de la baleine, et la profondeur à laquelle elles ont pénétré; le fer de la flèche en fait connaître le propriétaire, et la part qui lui revient; la position des flèches établit un tableau de mérite selon lequel s'obtiennent les récompenses; la preuve que chacun se contente du jugement est que „la chronique n'a encore enregistré aucun cas de disputes, lors du partage“.

Queique l'auteur n'ait pas eu l'intention d'herboriser il a recueilli pourtant de-ci et de-là quelques plantes; elles ont fourni, de même que les notes se rapportant à la flore, le joli article concernant la vie végétative. Cet article contient trois données nouvelles pour la Norvège, ayant trait à la croissance de trois plantes dans la zone la plus septentrionale de ce pays. Selon Hermann, la limite extrême de la *Fragaria vesca*, se trouve à 70° 56' 40" au lieu de 70° 17'; celle du *Pedicularis sylvatica* à 69° 38' au lieu du 63° 30'; celle de la *Viola tricolor* à 70° 56' 44" au lieu de 70° 37'.

Naturellement la plume de Hermann, le zoologue, est la plus brillante et la plus chaude lorsqu'il parle de la faune; les chasses et les observations sur la manière de vivre des oiseaux, agrémentent d'une façon particulière la description des excursions faites dans diverses contrées. Ce qu'il écrit sur les amours de la gelinotte blanche, l'amour maternel de l'oiseau *tringa* et la quantité innom-

brable de lemmings apparaissant à de certaines époques, sont autant de perles dans le récit du voyage. Mais la partie la plus brillante est sans aucun doute le tableau éblouissant qu'il nous présente du „Mont aux oiseaux“ Dans ce chapitre, la plume de Hermann est sans égale, surtout lorsqu'il décrit la muraille de rochers couverte par des millions d'oiseaux, lorsqu'il parle des cris des oiseaux flottants comme une buée au dessus des abîmes, lorsqu'il nous initie à la lutte pour la vie de quantités innombrables d'oiseaux, lorsqu'à la suite d'un coup de fusil, il décrit l'armée des oiseaux assombrissant la lumière du soleil en tournoyant au-dessus des précipices et lorsqu'il nous entraîne dans le jeu délirant des mouettes s'enlaçant amoureusement aux vagues, fondant sur les côtes avec une puissance destructive que rien n'arrête, pour y saisir leur nourriture, légèrement, comme pour un baiser, parmi les blancheurs moussues des flots brisés et la puissante effervescence de l'onde. Ottó Hermann lutte ici d'émulation avec Brême; seulement nous pouvons considérer Hermann comme un des nôtres.

Le résumé renferme le résultat scientifique des observations ornithologiques. Deux faits s'en dégagent: l'un que le nombre des espèces d'oiseaux tend à diminuer à mesure qu'on se rapproche du pôle, tandis que les espèces qu'on y trouve acquièrent en nombre des proportions considérables; l'autre fait se rapporte aux migrations; c'est une question fort compliquée; pour nous, Hongrois, nous en tirons cet enseignement que „nos oiseaux voyageurs aquatiques ne viennent pas de Norvège, mais de contrées septentrionales où les eaux se gèlent“. Le territoire polaire norvégien où l'eau reste libre a pourtant en hiver ses hôtes dont on peut trouver les campements estivaux dans l'intérieur de la mer Glaciale. „Le pôle a 155 espèces d'oiseaux en y comptant ceux qui s'y égarent plus rarement. Parmi ces oiseaux il y a 126 espèces communes avec les nôtres; 45 espèces hivernent sur la partie norvégienne du pôle et comprennent 27 espèces non aquatiques et 18 aquatiques.“ Les rapports de ces oiseaux avec le pôle, notre patrie et l'Afrique, sont indiqués dans le tableau qui suit le résumé et qu'une liste par ordre alphabétique complète, avec le nom des oiseaux en hongrois, latin, norvégien et lapon où c'est possible; la partie ornithologique se termine par l'énumération des 192 oiseaux tués et des 123 oeufs rassemblés au cours du voyage; les résultats zoologiques, par la liste des insectes collectionnés en même temps.

La dernière partie du livre est un appendice sur les astronomes hongrois Hell et Sajnovics, dans lequel, en 80 pages, l'auteur tire définitivement au clair cette question déjà oubliée de nos jours. Hell, l'un des plus grands astronomes de son temps, avait été chargé, alors que son renom était le mieux établi, d'observer le passage de Venus. C'est dans ce but qu'il partit avec Sajnovics à Vadoe. Hell observa le passage de Venus et en déduisit que le parallax du soleil était $8^{\circ} 9''$ et non $8^{\circ} 8''$. Comme les astronomes placés à l'ouest et à l'est de Hell ne purent voir ni le soleil, ni Venus, à cause des nuages, et comme les chiffres du parallax de Hell étaient plus forts que ceux qu'on avait obtenus jusque là, on déclara que Hell était un mystificateur et ses calculs mensongers. C'est ce que semblaient confirmer l'étude de ses manuscrits et les corrections faites sur les chiffres théoriques employés. Mais le temps a donné raison à Hell ; il est aujourd'hui avéré que le parallax du soleil est bien $8^{\circ} 9''$; on s'est donc remis à étudier ses écrits ; il en est résulté, comme le professeur Dr. Weiss l'écrit à Otto Hermann, que „Hell ne peut pas être considéré comme un imposteur ; tous les astronomes sont unanimes à l'admettre. Je crois que Hell a cédé à un abus de son temps et a modifié ses observations de façon à les faire mieux concorder, *sans en changer les résultats* ; je trouve les observations qu'il nous a laissées sur le passage de Venus tout à fait justes par rapport au temps“. L'appendice mentionne aussi Sajnovics, rappelle ses capacités linguistiques, enfin publié en traduction hongroise ses mémoires, conservés dans les archives impériales et royales de l'observatoire de Vienne, en même temps que ses lettres, copie complète exécutée par un moine de même ordre, qui viennent à l'appui des mémoires pour les confirmer et qui se trouvent à l'Académie hongroise. C'est à l'aide de tous ces documents que Otto Hermann a réhabilité pour toujours l'honneur du savant astronome hongrois terni pendant plus d'un siècle.

Monographie du département et de la ville libre royale d'Arad. Rédaction confiée par la commission monographique du département et de la ville d'Arad et par la Société Kölcsey, à Benedict Jancsó ; 1-er volume : Description du département et de la ville d'Arad dans ses rapports avec l'histoire naturelle. — Seconde et troisième partie : flore et faune du dép. et de la ville d'Arad par le Dr. Simonkai. — Arad 1893 ; publiée par la commission monographique ;

grand 8, XXXIX+426 p. avec 10 tableaux ornés de dessins et VI+134 pages. (En langue hongroise.)

Le second volume de la monographie du dép. d'Arad dont nous avons fait connaître le premier dans les fascicules IX et X du Bulletin de 1891, vient de paraître sur 600 pages et nous présente la flore et la faune du dép. et de la ville d'Arad. Ce nouveau volume est digne du premier sous le rapport de l'exécution, car la commission n'épargne pas les sacrifices pour atteindre son but, c. à d. pour doter la Hongrie de la monographie complète d'un de ses comitats ; elle choisit ses collaborateurs parmi les plus compétants et si l'on termine l'ouvrage, comme on en a l'intention pour le millenium, ce département célébrera la fête nationale de la plus belle façon.

Le Dr. Simonkai, botaniste distingué, a été chargé de rassembler et de publier les données concernant la flore et la faune du dép. d'Arad. Dans ce but il a parcouru depuis 1885 les points les plus intéressants du département, et à différentes saisons ; le nombre des excursions dépasse 400 ; l'auteur a fait des observations et pris des notes au cours de chacune. Résultats : l'étude scientifique des faits observés et rassemblés, la détermination et l'analyse critique des espèces et des genres, la comparaison et la correction des données bibliographiques et enfin la description, basée sur tout ce travail, du monde animal et du monde végétal, description qui partage naturellement le livre en deux parties bien distinctes : la flore et la faune.

L'étude de la flore s'étend sur 465 pages ; 387 sont consacrées à l'énumération systématique des plantes et comprend 1808 espèces, avec le lieu où on les trouve et la caractérisation de leur croissance. L'auteur cite à côté du nom latin des plantes, le nom hongrois sans en donner l'origine, de sorte que nous ne savons pas si ce sont des expressions populaires ou savantes. Les pages 388 à 394 renferment des remarques sur la phénologie des plantes basées sur une herborisation de sept ans. La comparaison avec les plantes des autres parties de la Hongrie, manque. Enfin les pages 354 à 426 sont consacrées à un index fort étendu renferment toutes les dénominations hongroises et latines. Le livre se termine par 10 tableaux par lesquels l'auteur fait connaître 10 plantes nouvelles de la flore d'Arad, au moyen de magnifiques dessins.

L'étude de la faune s'étend sur 140 pages ; 124 sont consacrées aux 998 espèces, avec les lieux où elles sont dispersées et

les observations relatives à leur développement. Cette seconde partie n'est pas illustrée. L'une et l'autre de ces deux parties sont précédées d'un répertoire de ce qui a été écrit sur les matières dont il s'agit ici.

Le tableau que l'auteur nous présente de la flore et de la faune du dép. d'Arad, précédant l'énumération systématique, est très intéressant, surtout au point de vue géographique : on en peut déduire le caractère des règnes animal et végétal. Sous ce rapport l'auteur a fait une oeuvre méritoire, car il a montré comment il faut exposer fidèlement la partie biologique de la monographie d'un comitat ; son oeuvre est une innovation, le premier essai de ce genre dont nous pouvons assurer la réussite.

Les conditions météorologiques et l'eau des puits de Veszprém, par Michel Bolgár. Discours tiré du palmarès du gymnase des piaristes de Veszprém, année 1892/3 pages 3 à 54. — Paru depuis séparément. (En langue hongroise.)

Contenu : I. Histoire de l'eau. La contrée des sources supérieure et centrale du Séd et sa géologie. Les sources du Séd. Météores atmosphériques. Dispersion des météores. Etat hygiénique et climat de Veszprém. Anciennes notes météorologiques. Coups de foudre. Tremblements de terre. Autres phénomènes météorologiques. II. L'eau bonne, pure et saine. Eléments étrangers de l'eau. Analyse de l'eau de 110 puits du comitat de Veszprém. Système hydrographique de Veszprém. Question de l'eau.

Ce n'est qu'après de longues recherches archéologiques, des relevés hydrographiques et thermométriques exécutés à l'air libre et de nombreuses analyses chimiques que l'auteur a pu rassembler les données de son livre ; en les publiant il a rendu service non seulement à Veszprém, mais aussi à la géographie nationale, car la méthode elle-même que l'auteur a employée pour exposer à nos yeux le riche sujet qu'il traite, peut servir de modèle à de pareilles descriptions hydrographiques ; d'autres monographies semblables de l'eaux sont nécessaires, car la question de l'eau potable est devenue une question scientifico-sociologique ; les autorités de beaucoup de villes hongroises feraient bien de se procurer ce livre et de s'en servir pour savoir comment il faut s'y prendre pour procurer au public une eau bonne et saine.

Le lit du Danube et sa formation dans notre patrie, par Paul Mohácsi. Palmarès du gymnase des bénédictins de Pannonhalma à Sopron. 1892/3. pages 3 à 32. (En langue hongroise.)

Les chapitres de cet article ont pour titres : Introduction. La formation détaillée du lit du Danube. Ouvrages consultés. — Le jeune auteur chez lequel on sent encore le manque d'exercice dans le maniement de la plume, réfute avec force arguments la loi des rotations de Baer ; il aurait rendu sa communication encore plus intéressante, s'il s'était servi de l'ouvrage du Dr. Albrecht Penck : Die Donau (Vienne 1891.) de même que celui de Bruno Neumann Shidien über den Bau der Strombetten und des Baersche Gesetz (Königsberg 1893).

Annuaire de la Société hongroise des Carpathes XX-me année, 1893. Edité par la Société. Siège central Igló. Les membres de la société reçoivent l'annuaire gratis. (En langue hongroise.)

L'ouvrage in 8 s'étendant sur 132 pages comprend : I. Communications 1. Dr. Groliner : Les hautes montagnes et les maladies de pöitrin. 2. Alexandre Münnich : La déclivité de Tátrafüred. 3. Dr. Nándor Filarszky. Des tourbières en général et des gisements de tourbe dans la contrée du Haut-Tátra. 4. Dr. Michel Reisinger : Le pied du Tátra dans la période historique. II. Faits concernant la Société. Petites nouvelles : 5 jours au Haut-Tátra. Une excursion sur le Királyhegy (Mont du roi) Zakopane en hiver. Excursion d'hiver au lac Halas (poisonneux) Examen bacterologique de l'air à Zakopane. Du Haut-Tátra. Le bain de Stóosz. Maison de touriste près du lac de Felka Des nouvelles sur les Sociétés nationales et étrangères poursuivant un but semblable à celle de la Société des Carpathes sont insérées en entre-filet dans la Revue.

Nouvelle carte murale historique. L'Europe au temps de la prise de possession du territoire hongrois par Árpád et du démembrement de l'empire Franc ; par Alexandre Márki, dessinée par Manó Kogutovicz. Editée par Hölzel et Cie à Budapest.

Le Dr. Alexandre Márki vient de doter son pays d'une carte historique faite consciencieusement d'après de sérieuses études et remplaçant avantageusement les cartes semblables allemandes, dans

lesquelles la formation de la Hongrie était considérée comme une chose d'importance secondaire.

Márki est un véritable révolutionnaire dans l'histoire : d'abord il montre de quels peuples puissants se composaient les peuples uralo-altaïques, dont l'une des branches, fondue déjà en orient avec plusieurs autres, et continuant le travail d'unification commencé dans le bassin qu'entourent les Carpathes, fonda la royauté hongroise existant déjà depuis mille ans. Le question de savoir pourquoi les conquérants hongrois ne se sont pas fondus à l'exemple des autres conquérants dans la masse des conquis, est résolue aux yeux de tout élève, par la carte de Márki : l'importante contrée qui sépare les Carpathes de l'Oural a constamment servi de route aux peuples de même origine, qui au cours de leurs migrations, venant s'établir en Hongrie, renforçaient le corps de la nation hongroise. Márki a de plus prouvé que la Hongrie était un facteur important de l'histoire de l'Europe ; de même que les Hongrois s'aventurent jusqu'au plateau de Castille, jusqu'à la mer Baltique et l'océan Atlantique, leur histoire pénètre également dans celle de l'Europe. Selon toute probabilité le Danube aurait été un fleuve allemand jusqu'aux défilés du bas Danube, si les Hongrois n'avaient pas repoussé Arnulle au delà du Danube. Pendant longtemps encore il n'aurait pu être question des souverains russes si les rois de Hongrie ne les avaient pas protégés, comme étant leurs parents.

Les raisons données par Márki sont de fort bon aloi, même au point de vue synchronique et l'élève peut sans hésiter adopter le 9-me siècle comme le point de départ de la formation des Etats européens. Tous les livres d'histoire employés dans les classes prouvent que l'Europe n'a été complètement découverte qu'à cette époque. C'est alors que l'un des sujets d'Alfred le Grand pénètre jusqu'à la mer Blanche en contournant le pôle Nord.

Márki a joint à sa carte un texte explicatif pouvant être consulté indépendamment de la carte. Il justifie dans les 8 premières pages le point de vue auquel il s'est placé et les circonstances accompagnant la création de sa carte. Les autres pages contiennent une liste alphabétique des noms, avec leur généalogie, ce qui augmente considérablement la valeur de l'oeuvre. Dieu veuille que notre patrie ait beaucoup de pédagoges et de savants semblables à Márki.

Le 5-me fascicule se termine par une Notice comprenant quelques mots sur l'expédition Peary au Groenland, celle de Nansen, et le voyage de Fernand Foureau au Sahara ; enfin par les Nouvelles diverses.

Sixième fascicule. Tom. XXI.

Dans le premier article le Dr. François Gáspár fait connaître l'intéressant voyage qu'il fit en Corée. L'article a pour titre: la Corée „le pays fermé“ et se termine par ces lignes :

„C'est en 1890 qu'eurent lieu les premiers rapports directs entre la monarchie Austro-Hongroise et le „pays fermé“. Le 21 Septembre notre corvette „Zrinyi“ commandée par le capitaine de frégate imp. et roy. Wladimir Kittel, parut dans le port de Csempulpo.

Le principal but de notre expédition sur les côtes de l'Asie-orientale et les fleuves de l'empire Chinois était de nouer des relations d'amitié entre notre monarchie et le gouvernement de la Corée.

Notre commandant accompagné d'une partie de l'état-major, alla par terre à Seul, la capitale, où il se mit en rapport avec les membres du gouvernement avec lesquels il termina les conférences préparatoires au traité. Le traité définitif ne put être signé à ce moment car d'une part notre ambassadeur au Japon ne put se rendre en Corée, d'autre part les funérailles de la reine mère eurent lieu juste à ce moment et toutes les affaires extérieures furent suspendues pour un certain temps.

Le traité définitif fut signé cette année, grâce à l'entremise de notre ambassadeur.

Quant à nous, membres de l'expédition de la corvette „Zrinyi“, nous nous rappellerons toujours avec joie et un certain orgueil, le moment où la brise d'orient du „pays fermé“ fit flotter pour la première fois le fier drapeau de guerre de notre monarchie sur la mer Jaune.

Le second article, de M. Etienne Hamusz, est consacré aux changements survenus dans les différents climats.

Nous publions in extenso l'article suivant ayant pour titre: „Au pied du Bihar“ lu par M. Aladár György, dans la séance du 9 nov. 1893 à la Société Hongroise de Géographie, et qui est contenue dans le 3-me article du fascicule.

Au pied du Bihar.

Je veux parler de la tache la plus sombre de la Hongrie, de la partie centrale du point de contact de la Hongrie et de la Transylvanie d'autrefois, de cette contrée mesurant presque 10,000 kilomètres carrés dont la circonférence seule est habitée, mais l'énorme territoire central dépeuplé et abandonné; peut-être le plus abandonné de toute la Hongrie. Il y a là de vastes contrées où jamais homme civilisé n'a pénétré; aucun chemin de fer, aucune route carrossable ne mène à travers la chaîne de montagnes, et le montagnard Mócz, à qui l'on applique l'épithète railleuse de „à la langue poilue“ a un aspect effrayant, comme s'il descendait dans la vallée d'un monde mystérieux autre que le nôtre. L'étranger entend raconter des choses fabuleuses sur les huttes chachées au fond des forêts et les „marchés aux jeunes filles“ tenus sur le sommet des montagnes; mais il n'ose s'aventurer bien loin. C'est ici qu'ont apparu les hordes sanguinaires des Hora et des Janku; c'est ici que même de nos jours on a déchiré en morceaux, au milieu des vociférations, le drapeau national, et où des lèvres coupables prêchent publiquement la trahison envers la patrie.

Le territoire du Bihar s'étend sur six comitats: Bihar, Arad, Hunyad, Alsó-Fehér, Torda-Aranyos et Kolozs. Ceux de Bihar et de Torda-Aranyos, fourmissent la plus grande partie. A cette contrée se rattachent tout l'arrondissement de Vaskoh et une grande partie de ceux de Belényes et d'Élesd, appartenant au comitat de Bihar. Celui de Torda-Aranyos ne lui fournit qu'un arrondissement, l'arrondissement de Topánfalva, mais à lui seul il a près de 150,000 arpents, et forme ainsi un petit pays grand comme le comitat d'Esztergom, où 30 mille hommes vivent dans des huttes disséminées dans les montagnes.

Ces huttes disséminées caractérisent pour ainsi dire le massif du Bihar. Dans l'intérieur, au milieu des montagnes, il n'y a qu'un

seul endroit connu : Rézbánya, autrefois ville minière floissante, aujourd'hui refuge tombant en ruine d'une centaine d'hommes luttant désespérément avec les difficultés de l'existence ; les autres communes sont Belényes, Vaskoh, Nagyhalmágy, Kőrösbánya, Brád, Abrudbánya, Verespatak et Topánfalva, bâties dans des vallées plus ou moins éloignées du massif principal : très éloignées aussi du reste du monde. On peut parvenir à Belényes en chemin de fer, mais ce chemin de fer a un caractère primitif, et son embranchement est à 80 kilomètres de Nagyvárád. Partout ailleurs il n'y a pas de chemin de fer. Vers l'orient il faut faire une route de 80 kilomètres de Torda à Topánfalva ; au sud les stations terminales sont Déva et Gurahoncz. Le manque total de routes carrossables à travers la montagne, constitue une cause d'isolement encore plus considérable. De Belényes à Topánfalva il faut voyager pendant des journées en contournant l'angle sud de la contrée du côté de Brád, car dans la vallée du Kőrös-Rapide, depuis la grande route nationale passant à travers les monts du Királyhágó, jusqu'à une distance à vol d'oiseau d'environ 80 kilomètres, presque à la limite de la vallée de la Maros, il n'y a pas d'endroit par où l'on puisse parvenir en Transylvanie à l'est de la grande plaine hongroise.

C'est ainsi que ce massif montagneux géant se dresse au milieu du pays comme un rempart de rochers interceptant toute communication. C'est bien en effet un massif géant, dont l'individualité s'est complètement développée, comme ceux, d'étendue bien moindre du Haut-Tátra et des montagnes neigeuses de Fogaras. De la Maros jusqu'au Kőrös s'élève pour ainsi dire une seule masse énorme dont la hauteur moyenne atteint 1500 mètres et dont les ramifications orientales et septentrionales forment des chaînes de montagnes ayant un nom spécial, mais se rattachant étroitement au Bihar, comme par exemple la chaîne du Ponori, le Moma Kodrus et le Drocsa-Hegyes, à l'ouest et du côté de la Transylvanie la Érczhegység, le massif de Toroczkó et les montagnes neigeuses de Gyalu. Ces montagnes avancées sont elle-mêmes fort importantes pour la plupart ; quant au massif principal il est si puissant qu'il a pu avec raison faire naître l'idée de considérer ce vaste système de montagnes ayant un caractère bien spécial, comme un massif complètement indépendant des Carpathes. Il y a là presque une douzaine de pics dépassant de beaucoup 1500 mètres ; parmi eux le Gajna, le Kurkubeta, le Bihar, le Pietra Talhariului, le Bo-

tyesza, le Vlegyásza, semblent les remparts aux lignes contournées du même fort, remparts dont l'enfoncement le plus profond, aux environs de la passe du Verpotu, a encore 1000 mètres d'altitude, et qui sont si étroitement unis qu'on pourrait aller en voiture sur la crête de la chaîne de montagnes. Ce massif est un véritable mur de rochers, la plus formidable barrière naturelle dressée contre l'unification de la Hongrie et de la Transylvanie.

C'est ce caractère isolé du massif qui fut cause de son abandon pendant des siècles : on passait près de lui au nord et au sud, mais on ne pouvait en voir que les sommets s'élevant au loin, et nul autre que le paysan traqué et cherchant un refuge ne s'aventurerait dans l'intérieur. Les touristes eux-mêmes n'ont pas découvert cette contrée abandonnée. Seuls quelques points situés sur la limite de ce territoire et d'un accès facile ont reçu un nom spécial, tels la grotte de l'archiduc Joseph avec ses stalactites étonnamment pures et belles, le rocher percé de tous côtés par les mineurs romains, le Csetatyé Maré, et la Detonata tant de fois célébrée.

Quelques-uns savent déjà qu'outre ces curiosités il y en a encore ici une masse de sites remarquables et de beautés naturelles : de puissants rochers en forme de porche, des fissures et des précipices, des cols sauvages, des lacs souterrains, des ruisseaux disparaissant dans le sol, des fontaines intermittentes, de magnifiques cascades, des montagnes formées par des roches fossiles et, ce que nous aurions dû citer en premier lieu, le plus grand nombre de cavernes que possède notre patrie, environ 40, dont plusieurs sont des grottes de glaces et contiennent des ossements d'avant le déluge. La chaîne de montagnes elle-même, vue de la vallée du Körös Noir ou de la contrée des sources de l'Aranyos, rivalise avec le célèbre panorama du Haut-Tátra ; des paysages animés se déroulent à nos yeux du haut des sommets posés en sentinelles, comme le Kornu. Muntyelor, le Sajra, le Vulkán, le Vlegyásza et le Nuncsel appelé le Rígi hongrois, paysages avec de sombres forêts vierges, de hauts pâturages s'étendant au loin, des masses de rochers ressemblant à des ruines ou à des formes capricieuses et des huttes cachées auprès de centaines de rubans d'eau argentés. Les ruisseaux aux mille circuits des vallées inhabitées de Dragan, Pulsza et Sabina, de même que la contrée des sources du Körös, de l'Aranyos et du Szamos, attirent sans cesse plus avant le voyageur, récompensant ses fatigues par de nouveaux et de nouveaux tableaux. Et c'est à peine si un ou deux touristes instruits ont

vu ces trésors. Les merveilles des monts Bihar qui se comptent par centaines attendent, comme si elles étaient maudites, la baguette magique qui devra les faire revivre. Rézbánya, Vaskoh et Topánfalva seraient des endroits fort propres à servir de points de départs à des milliers de touristes, et tous les trois sont aujourd'hui des endroits inconnus où une ou deux personnes instruites considèrent leur chez-eux comme une prison.

Rien d'étonnant si les touristes n'apprécient pas encore assez les beautés du Bihar. La géographie ne s'en est elle-même presque pas occupée. Vers 1850, il y a à peine une génération, une expédition scientifique découvrit cette contrée ; les membres de cette expédition étaient des professeurs allemands vivant à Budapest au temps de la dictature de Bach ; après eux, bien peu, parmi lesquels le zélé révélateur du pays de Bihar, K. Alexandre Nagy, se sont occupés de l'exploration du pays. Encore aujourd'hui la science doit aux membres de l'expéditions dont nous venons de parler, surtout au brave Adolphe Schmidl, le trois-quart de ce que nous savons sur ce grand territoire situé au centre de notre patrie.

Pourtant ce massif a une importance de premier ordre au point de vue géographique : c'est la citadelle de la partie orientale du royaume de Hongrie dominant les quatre régions environnantes et qui, comme le berceau de l'existence de tous les environs a une importance prépondérante sur le réseau fluvial entier. C'est ici que parmi les grandes rivières de la Hongrie, les trois Kőrös, les Szamos Froid et Chaud, prennent leur source, sans compter les ruisseaux qui forment l'Aranyos, le plus grand affluent de la Maros.

Le Massif est intéressant par lui-même. On trouve peu d'endroits plus vairés dans notre patrie. Des trachytes et de puissantes coupoles dominant au nord ; au sud le sol est formé de schiste mêlé de mica, de glaise et de grès ; de plus, entre les deux espèces de pierres dissemblables, la marne triassique occupe en bien des endroits une grande superficie qui revêt souvent le caractère du Karst et s'élève très haut en rochers blancs et arides. A chaque terrain correspondent une forme différente de montagnes et une autre flore. Des chênes s'étendent du côté de la plaine, mêlés de place en place d'arbres à feuillage divers. On peut voir en bien des endroits des tilleuls aux feuilles d'argent, des ormes des charmes, des bouleaux, des trembles et de puissants noyers ; des hêtres occupent de grands territoires et deviennent buissons sur les hauteurs. On trouve dans les lits humides des torrents et les

bords des ruisseaux de montagne, des sapins mêlés aux hêtres; sur les hauters il n'y a guère plus que de pareils arbres; par-ci, par-là des genévriers et des pins rabougris remplacent les sapins élancés. Malheureusement les régions arides sont aussi en grand nombre. Il y a une légion de forêts abattues, particulièrement dans l'arrondissement de Topánfalva où le trésor avait il y a peu de temps un immense territoire forestier de 56000 arpents et dans les environs encore une fois autant, et où une malheureuse exploitation n'a laissé que des touffes d'arbres qui donnent de la variété au terrain, mais seulement comme les cheveux gris en donnent à la calvitie. Celui qui s'intéresse aux études géographiques voit ici, en terre hongroise, le modèle de la formation du Karst appartenant à l'Istrie. Au milieu de buissons et de prairies sont partout conchées des roches marneuses dépeignées de tout, parfois ne ressortant presque pas de terre, mais plus souvent composant de petites buttes aux alentours desquelles il y a une quantité innombrable de crevasses, de fissures et de mammelons, le fléau des voyageurs du Karst.

Le réseau orographique s'étendant des deux côtés de la chaîne principale des monts Bihar est encore plus intéressant au point de vue géographique. Nous avons déjà rappelé que la crête de cette chaîne est presque en ligne droite. Vues des vallées situées immédiatement en contre-bas, les chaînes de montagnes puissantes présentent des courbes hardies; les forêts cessent presque complètement quand on se rapproche des hauts sommets; sur les plateaux il y a partout de grands pâturages avec des troupeaux de moutons et de boeufs; le terrain est agréablement ondulé et les sommets géants ressortent de ces ondulations en forme de dômes et de pics. Au matin, lorsque le brouillard couvre la plaine ou bien lorsque des nuages, ne pouvant atteindre les sommets, cachent la vue, on croit être sur un plateau et le voyageur pense qu'une plaine fleurie s'allonge au loin sur les flancs étendus de la Sajna et de la Kurkubeta. Le tableau est tout autre si nous jetons un regard du haut de la grande crête, par un temps clair. Le réseau des vallées d'innombrables ruisseaux forme un véritable chaos, surtout sur le côté occidental. La carte d'état-major elle-même ne présente qu'une esquisse très incomplète de la réalité. A côté des pics solitaires et des profondes vallées nous apercevons des territoires montagneux irréguliers sur lesquelles apparaissent des cônes et des moulures enchevêtrées, de mammelons et des vallons circulaires, des précé-

pices et des pentes ravinées. Dans bien des torrents desséchés les roches marneuses blanches et arrides, à peine cachées par les arbres, suivent mystérieusement le voyageur, tandis que dans d'autres endroits, des berceaux formés par des arbres au feuillage épais cachent, même au soleil, le fond des vallées. Là où la pierre à chaux règne, les cavernes, les rochers en forme de porches, se suivent alternativement; c'est là qu'on peut voir les formes de montagnes les plus bizarres et ces magnifiques monts de marne mathématiquement perpendiculaires qui ressemblent chacun à des forteresses inaccessibles; seuls, quelques étroits sentiers en pente rapide pourvus de deux ou trois cylindres ordinairement employés à faire glisser les arbres coupés, révèlent la présence de l'homme. Il n'y a pas dans ces endroits de pâturages de montagnes, car le sol est improductif même sous ce rapport; les forêts ne se composent pas d'arbres élevés, mais la plupart du temps de buissons, et les sources se cachent au fond des vallées.

C'est une tâche difficile et entraînant beaucoup de fatigues que de visiter la majeure partie de ces lieux. Le roi lui-même est monté en 1852 à cheval, de Nagyhalma, jusqu'au sommet le plus méridional de la chaîne de montagnes, le Sajna, où les morceaux d'une colonne brisée témoignent seuls de cette visite; mais bien peu font cette excursion. Tout à fait à proximité de la route nationale il n'y a qu'un point présentant un beau point de vue, là où la route menant de Brád à Abrudbánya s'élève en colimaçon pendant des heures jusqu'à la crête de partage des eaux, à travers la vallée de Belényes. Le voyageur qui jette un regard sur la route qu'il vient de suivre voit à côté de lui la roche marneuse d'un blanc de neige du Vulkan à peine éloignée d'une portée de fusil et l'envie le prend d'y monter. C'est également une ascension fatigante de plusieurs heures, peu allégée par une épaisse forêt recouvrant les formidables rochers de marne; mais on aperçoit devant soi du haut de ce sommet une grande partie de notre patrie, et un véritable chaos montagneux de flots pétrifiés se déroule à nos pieds, tachetés par mille et mille habitations dispersées comme autant de points noirs.

Aujourd'hui les communes d'un peu d'importance dont nous avons parlé marquent les kilomètres sur l'unique route avec laquelle, sur une distance de 80 kilomètres à vol d'oiseau, on peut contourner la chaîne de montagnes principale du massif du Bihar: mais seulement dans la partie sud. Au nord la route entre Nagy-

Várad et Kolozsvár est encore plus inaccessible. En deça du Királyhágó dans la vallée du Jád, le long du chemin de fer d'Eugène Zichy et à travers les monts du côté de Bánffy-Hunyad, on ne peut pénétrer dans les montagnes neigeuses de Gyalu que par des routes en cul-de-sac. On ne peut actuellement traverser ces montagnes qu'à pied ou à cheval, et il y a bien des endroits où l'on ne peut pas pénétrer même de cette façon. Les Mócz roumains ne suivent eux-aussi que deux routes. La première entre Rézbánya et Topánfalva en passant par Lepus, la seconde entre Nagyhalmás et Topánfalva en passant par Felsővidra. Toutes deux sont escarpées et fatigantes, mais assez propres à être transformées en routes carrossables. C'est à souhaiter car la construction de deux routes (surtout lorsqu'un chemin de fer, que rien n'empêche d'être établi en ces lieux, circulera dans la vallée de l'Aranyos, entre Topánfalva et Abrudbánya et le long du Körös entre Gurahoncz et Brád), peut transformer entièrement le triste état économique et social de la contrée du Bihar. Cet état est en effet fort triste pour le moment. Partout on rencontre la pauvreté et l'ignorance sur ce grand territoire qui a l'étendue du plus grand comitat de la Hongrie. Dans l'une des communes les plus importantes à Szkerisora, qui possède 31847 arpents et 6500 habitants, l'impôt national ne fournit pas plus de 3000 florins; le pope grec oriental de la commune quoique n'appartenant pas à la vieille génération n'a fréquenté que les cours de 4 classes de gymnase, et son école est bien caractérisée par ce fait que l'instituteur demeurant dans une autre maison, il ne s'est pas formé de chemin dans le gazon de la cour. Et ce n'est pas l'exception. Le long de la route nationale on peut voir les chaumières sales bâties à l'aide de charpentes non blanchies, où hommes et animaux logent ensemble et dans lesquelles un foyer indépendant, des meubles et des objets de literie sont des raretés. Le village de Krástor est sur la limite de Bihar et d'Arad, à une heure d'une station de chemin de fer et sur la route nationale. Il y a 1280 habitants disséminés sur un territoire dépassant 10000 arpent comprenant 13 montagnes, de sorte qu'il faut au notaire deux jours de fatigues pour parcourir la communes. Dans ce village vit actuellement un vieux Valaque de 70 ans dont le seul désir est de voir un jour Vaskoh, le petit bourg situé à une distance d'une heure! Mais comment en serait-il autrement? C'est un endroit tout à fait isolé du reste du monde. Et pourtant il n'est pas le plus éloigné de Szkerisora; on ne peut

aller à Torda, chef-lieu du comitat qu'avec des relais de chevaux et en deux jours, et c'est là que cette malheureuse commune a son bureau des contributions, son cadastre, sa caisse d'épargne, et presque toutes les institutions se rapportant à l'administration et à la culture intellectuelle. Sur tout le territoire qui se compose de 3 groupes séparés et entièrement différents, il n'y a qu'un vétérinaire, une compagnie de honvéds, un hôpital public. Il n'y a qu'une ville au pied du Bihar possédant un conseil municipal organisé : C'est Abrudbánya, et encore cette ville réclame une forte subvention, sans quoi elle retombera vite en décadence. Abrudbánya s'est juxtaposée à Abrudfalva, de sorte que les deux communes ont plusieurs rues communes ; Abrudfalva a 13511 arpents, Abrudbánya qui est bien plus importante n'a que 2195 arpents en y comprenant les terrains sur lesquels on a construit. Et c'est ainsi que les autres endroits végètent avec un territoire tout aussi misérable. Vaskoh a 1252 arpents, Nagyhalmágy 1727, Kőrösbánya 1193, Boicza 612 arpents, dans une contrée où 10,20 mille arpents ne sont pas rares et même absolument indispensables pour la subsistance, à cause de l'improductivité du sol.

Sans aucun doute, l'aridité, du sol est une des causes de la pauvreté et de l'ignorance des habitants du Bihar, C'est le malheur ordinaire des belles contrées montagneuses, d'autant plus sensible ici, que la situation isolée et le manque de communications rendent impossible le développement de l'industrie. En exceptant les environs de Nagy-Halmágy où il y a surtout beaucoup de fruits qui fournissent par an au commerce plus d'un demi million de quintaux, la terre produit à peine de quoi contenter les exigences les plus modestes. Dans quelques endroits, particulièrement dans l'arrondissement de Topánfalva, on ne peut comprendre de quoi vivent les habitants. Le blé et le maïs n'y poussent pas, le peu de légumes est gelé avant le temps ; il y a à peine un peu de fruit, et le sol aride n'est même pas propre aux pâturages. En effet les hommes n'y vivent pas, mais y végètent, surtout depuis que les fruits sont en voie de dépérir. Dans tout le massif du Bihar les forêts seraient le principal gagne pain des communes ; pour leur malheur ces forêts sont en majeure partie la propriété de trois grands propriétaires : le trésor, et les deux évêques de Nagyvárad, de sorte que la misère des latifundi s'appesantit lourdement sur les pauvres. Ils sont libres en principe, mais véritables esclaves en fait, et naturellement voleurs de bois incarnés. Les

délits viennent presque tous de là, bien plus, les sanglantes insurrections, particulièrement contre les gardes-forestiers y trouvent leur origine. Tout le monde sait qu'à Ablák cette année même, il y a eu de sanglantes rencontres entre gardes-forestiers et Mócz.

Dans la plupart des endroits on s'efforce de suppléer aux maigres résultats de l'agriculture par une industrie à la vérité primitive mais fort répandue, et par la vente à domicile des articles fabriqués. Les Mócz, habitant l'arrondissement de Topánfalva sont de fort habiles charpentiers; ils fabriquent une grande quantité de douves et de manches à outils, en majeure partie avec du bois volé! Ils préparent à Obersia des pots de terre, à Riskulicza, à Ly aucz et ailleurs des tonneaux et des douves; les habitants de Szerbeszti sont tailleurs de szür (manteaux), ceux d'Alsó-Verzar cordonniers. Chaque semaine ils portent ces articles au marché qui, à Belényes et à Abrudbánya, rassemblent une foule nombreuse.

Parmi les grandes foires, les plus considérables sont les cinq marchés aux boeufs de Topánfalva où ordinairement on amène plus de 100.000 bêtes à cornes; puis la grande fête populaire tenue sur le versant du Sajna le dimanche qui suit le jour de Pierre et Paul du calendrier grec, fête connue sous le nom impropre de marché aux filles. La vente à domicile est encore plus considérable que les foires. Les Mócz sont presque aussi nomades passionnés que les Slovaques de la Haute-Hongrie; et tout aussi modestes. On s'étonne vraiment qu'un Mócz soit capable de parcourir pendant des semaines des contrées lointaines avec un cheval chargé d'articles en bois d'une valeur de 10 à 15 florins, allant ainsi jusque dans les Basses-terres hongroises, en Roumanie et même en Serbie. Cette vente à domicile est l'occupation annuelle ordinaire de plusieurs milliers de paysans; en sus de celà, tous, même les femmes, assistent régulièrement aux marchés hebdomadaires. A Abrudbánya c'est à peine si l'on peut se remuer pendant le marché du lundi, à cause de la foule, et le soir, de véritables caravanes retournent aux montagnes. On n'emploie que rarement des voitures comme moyen de transport; tout se fait à dos de cheval. Il est intéressant de noter qu'au milieu des montagnes on se sert de traîneaux même en été, surtout pour rentrer le foin.

On ne peut dire que la vie des montagnards soit heureuse ou simple: elle est véritablement misérable. Leur nourriture principale est le maïs, mais ils n'en ont que bien peu, car à de certains endroits il n'en pousse pas, de sorte que par exemple les habitants

de Topánfalva sont obligés d'acheter de la farine de blé. Dans la montagne on cuit le pain de maïs dans des pots en pierre ayant la forme d'une cloche et qui ont un nom très singulier : fugitif. Les montagnards mangent aussi de la viande de mouton et de chèvre, du poisson salé et beaucoup d'ail. Ils observent scrupuleusement les nombreux jeunes religieux. Leurs revenus baissent d'année en année. Aujourd'hui le lavage de l'or et la pêche ne sont pas productifs ; le transit par radeaux sur l'Aranyos a cessé depuis des années. Le prix du travail est fort minime ; dans les mines de Verespatak on ne donne aux journaliers, pour un travail fatigant de tout un mois que 10 florins, quelquefois 4 à 5 florins. Les mines d'or de Brád payent mieux, jusqu'à 1 fl. 20 par jour, mais ce ne sont que les ouvriers italiens les plus habiles qui touchent cette paye, les indigènes n'ont tont au plus que 70 kreutzer. Le bien-être des paysans ne se fait sentir que dans deux communes : l'une est Bucsum (autrefois Tőkefalva), disséminée autour d'Abrudbánya, dont les habitants d'origine allemande mais depenus valaques depuis longtemps, exploitent avec bonheur leurs mines, l'autre est Tárkány, près de Belényes, dont les paysans hongrois, intelligents et unis, achètent déjà les terres de Belényes et des villages voisins. Quelques payans acquièrent même dans ces tristes contrées une richesse considérable. C'est ainsi que dans l'arrondissement de Topánfalva il y a deux paysans qu'on a surnommés millionnaires. L'un est Michel Gombos à Felső-Vidra qui, malgré le nom magyar qu'il porte ne sait pas un mot de hongrois, l'autre, Nikotin Kotisel, à Csertész. La plupart du temps les popes sont les plus riches et aussi les usuriers des villages. Il y a très peu de juifs dans toute cette contrée. Belényes est la seule commune où ils aient un registre de l'état civil.

Le principal obstacle qui empêche les habitants de s'enrichir est qu'il n'y a pas de grands établissements industriels (en exceptant les mines) dans toute la contrée ; ceux qui existaient autrefois ont disparu en peu de temps. La fabrication des alcools elle-même se fait à domicile ; les scieries mécaniques, si importantes dans un pareil pays font presque complètement défaut ; une on deux de peu d'importance occupent à peine quelques ouvriers à Kristyor et à Albák. Les mines ont attiré bien des capitalistes ; le millionnaire berlinois Bäcker qui a plusieurs fois passé ici l'été, a commencé plusieurs entreprises qui ont toutes mal tournées ; parmi elles la fabrique de la célèbre maison Siemens à Topánfalva est

vide depuis quelques années, et parmi les établissements situés dans la campagne il n'y a que la fabrique de cellulose de Torda et celle d'objets en bois de Grurahoncz qui fournissent à la population environnante un travail un peu sérieux. Plusieurs établissements organisés par les indigènes ont cessé le travail ou ont diminué d'importance. C'est ainsi qu'à Alsó-Vezár on fabriquait il y a peu de temps encore des charrues, à Brieny, de petites cuves, à Vaskoh des haches et des poutres ; on n'en conserve aujourd'hui que le souvenir.

Nous n'avons pas encore parlé de la principale industrie de cette contrée : c'est l'exploitation minière. On retirait autrefois du massif du Bihar du fer, de la houille, de l'argent et de l'or. Aujourd'hui le travail dans les mines a presque complètement cessé à Rézbánya, Kőrösbánya et Vaskoh ; dans bien des endroits, entre autres au fameux Toroczkó situé non loin de là, la ruine de l'exploitation minière est un danger pour le bien être de la population. L'exploitation des mines d'Abrudbánya est toujours très animée ; aux environs de Brád elle est même en progrès. Cette petite localité, qui jusqu'ici n'était connue que par le triste événement qui s'y est déroulé pendant la lutte pour l'indépendance, devient de plus en plus importante d'année en année depuis que deux compagnies allemandes et quelques compagnies de moindre importance exploitent les mines avec succès et dans les conditions exigées par la science actuelle. Les 3000 âmes qui formaient la population de la ville ont presque doublé ; la vie elle-même a pris un caractère international ; son marché est très animé, et des établissements modernes se fondent dans les environs, c'est ainsi qu'à Kristyor il y a un chemin de fer à toutes mécaniques et des logements ouvriers. L'état des choses est moins satisfaisant à Abrudbánya et aux environs, car l'exploitation se fait par des particuliers et ne peut pas entrer en ligne de compte, à l'exception des mines qui se trouvent entre les mains du trésor. Aujourd'hui encore c'est là que se trouve le plus riche gisement aurifère de l'Europe ; Kirnik situé au dessus de la pittoresque commune de Verespatak et les monts Affinis dénudés et ravinés, sont sous ce rapport d'une richesse presque inépuisable. On peut voir à l'extérieur même la façon dont ces mines, qui sont en activité depuis les Romains, ont été exploitées. Depuis le haut jusque'en bas on peut voir des halles de couleur claire et par-ci par-là une chaumière, à l'entrée des puits. Un ou deux noisetiers quelques bouleaux et quelques chênes

végètent encore au milieu des scories extraites, mais toute la montagne est aride et si creusée à l'intérieur qu'on peut y circuler pendant des heures. A présent les montagnes du voisinage Bucsum et Korna sont aussi exploitées. Il y a là en tout plus de 200 mines en activité, et en moyenne 5 à 6000 perforateurs de toute dimension fonctionnant continuellement surtout le long de la grande route, toujours d'aujourd'hui encore la valeur de l'or extrait atteint plus d'un million de florins; mais les frais de l'exploitation sont peut-être encore plus considérables, car l'extraction irraisonnée et les essais aventureux des particuliers, coûtent bien de l'argent jété par les fenêtres. La fièvre de l'or s'est complètement emparée des esprits de ceux qui demeurent là. La plupart, quelque soient leurs occupations civiles jouent sur les mines, rêvant d'heureux hasards. On mène dans les corons une existence rappelant celle de la Californie, de même qu'on y voit journellement des mendiants ayant autrefois disposé de centaines de mille florins. Cet état social ainsi développé est bien caractérisé par ce fait qu'à Abrudbánya, dont la population n'est que de 3000 âmes il n'y a pas moins de 112 auberges et débits de pálinka (eau-de-vie) et ce qui est presque incroyable 32, lisez trente deux orchestres de czigány.

Et pourtant cette commune est le centre le plus considérable du Bihar. A l'ouest Belényes, au sud Brád ont aussi leur importance et sont des centres intellectuels et agronomiques complètement indépendants d'Abrudbánya; mais aucun n'a l'importance de cette dernière ville où il y a, en y comprenant Verespatak, environ 5500 Hongrois, c. à. d. 40%, formant le 1/4 de la population hongroise établie dans le Bihar. De plus Abrudbánya est la seule ville possédant un conseil municipal fonctionnant régulièrement et tous les éléments nécessaires d'un prompt développement; la vie sociale de cette ville se transformera complètement lors de la création d'un chemin de fer et d'une école secondaire. Cette petite ville a déjà fondé pour satisfaire les besoins intellectuels dont elle a reconnu l'importance et l'utilité, 3 casinos, 2 caisses d'épargne, des écoles privées et même un journal hebdomadaire, le seul au pied du Bihar. Il est regrettable que ce réveil soit jusqu'ici fort peu stable car il ne peut s'appuyer ni sur un chemin de fer, ni sur une école secondaire. Le différend survenu entre les deux caisses d'épargne est particulièrement caractéristique: elles ont dû leur naissance à la question des nationalités; la caisse d'épargne valaque, bien mieux administrée a remporté la victoire surtout parce que

la poignée de Hongrois établis à Abrudbánya, de même qu'à l'autre grand centre, Belényes, est continuellement en proie aux dissensions, et nos compatriotes se diffament mutuellement avec passion.

La classe dirigeante parlant hongrois a une importance bien plus considérable au pied du Bihar que partout ailleurs. Il est hors de doute que son infériorité numérique (10000 personnes sur 200000) est un grand obstacle à la civilisation de tout le pays ; même parmi les Hongrois dont nous parlons, combien y en a-t-il qui sont perdus pour nous ? A Verespatak, la commune la plus hongroise, il y a des unitaires de naissance qui ne savent plus un mot de hongrois. Les Hongrois vivant dans cette contrée et parlant la langue de l'Etat, représentent la classe instruite, et le sentiment national. Parmi les 300 et quelques communes qu'on trouve dans le Bihar il n'y en a que 10 ayant le caractère de villes, et dans toutes ces communes $\frac{1}{10}$ -e de la population est hongroise. La plus grande partie des Hongrois parlant valaque est complètement ignorante, et indifférente aux affaires publiques, oubliant même que tout le monde doit être hongrois dans notre patrie, et entrant en lutte avec l'élément civilisé. Il est regrettable que, comme ailleurs, parmi les personnes parlant valaque, c'est dans les classes supérieures que se trouvent les adversaires les plus acharnés du sentiment national. Les gymnases de langue valaque de Belényes et de Brád et les popes sortis de Balázsfalva et de Nagy-Szeben qui font de la propagande séparatiste, annoncent que cette partie de la Hongrie se réunira un jour à la Roumanie et qu'eux-mêmes ne sont pas des Hongrois parlant valaque, mais les descendants des Romains. Non loin de Kőrösbánya, sur la butte de Cebe, près de la grande route, se dresse le puissant arbre sous lequel Hora prononçait ses discours, et c'est là que près de la tombe de Janku et d'autres notabilités séparatistes, se bâtit en ce moment le magnifique temple des Roumains du sud, qui domine la tombe commune de la famille massacrée des Brády.

C'est un spectacle bien rare et bien triste de voir les enfants de la même patrie se sentir tellement en opposition les uns avec les autres, qu'ils oublient le lieu commun : l'amour de la patrie et ne songent qu'à creuser plus profondément les dissentiements qui les séparent. On ne peut nier que les Hongrois ne soient également fautifs sous ce rapport. Le Hongrois regarde ses compatriotes parlant valaque avec un orgueil qui rappelle l'ancien régime ; c'est à peine s'il leur accorde la possession de quelques

qualités personnelles, et il les traite en étrangers. La vie isolée et la misère sont cependant des maux beaucoup plus grands qui frappent les malheureux Valaques.

Le pauvre montagnard qui n'a pas appris que le bien-être et le progrès sont les conditions indispensables pour se sentir uni avec ses nationaux, qui considère ceux qui ne parlent pas sa langue maternelle comme des étrangers, qui voit dans les juges de paix, les gardes-chasses et les gendarmes, l'incarnation de la puissance de sa patrie, ne peut naturellement pas sympathiser avec les grands principes nationaux et écoute de bonne foi les paroles chuchotées qui proclament que la domination de ces seigneurs est passagère.

Les faits dont nous venons de parler sont la cause que dans le Bihar, la grande masse du peuple a depuis longtemps oublié qu'elle est aussi hongroise quoique parlant la langue valaque. Non seulement la classe instruite, mais le peuple lui-même en est arrivé pour le moins à ne pas aimer ses compatriotes parlant une autre langue. Il ne tourne pas ses regards du côté de la Roumanie ou du tsar russe, car il ne comprend rien à la politique, mais il espère vâgument du bien de la disparition des Hongrois vivant parmi eux. A la fin du siècle dernier, la révolte de Hora et de Kloszka n'était encore que la rébellion des cerfs opprimés contre les seigneurs ; dans la première moitié de notre siècle, Katalin Varga, le mystérieux agitateur, désignait comme oppresseurs tous ceux qui parlaient hongrois et c'est contre ceux-ci que les hordes de Janku se levèrent, contre ceux-ci qu'aujourd'hui encore le pope et le *daskál* excitent les Valaques en expliquant au peuple les nouvelles et les théories émises par la „*Folia populurul*“ de Nagy-Szeben. Parmi environ 200.000 habitants parlant valaque, il y en a très peu qui ne détestent en secret les Hongrois, encore moins qui se sentent véritablement Hongrois.

Contre les deux gymnases valaques le foyer de l'agitation est la contrée montagneuse cachée de Topánfalva. C'est ici que sont nés Hora et Janku, c'est ici que vivent les assassins de Paul Vasvári, c'est ici qu'il y eut peu de temps les irrédentistes chassés de Nagy-Szeben on tenu leurs conférences secrètes. La maison de Janku est aujourd'hui la propriété de la ligue ; ce bâtiment est vide, mais les murs en sont pleins d'inscriptions haineuses contre les Hongrois. Et comme si un esprit malfaisant voulait se moquer malicieusement de nous, il est presque certain que c'est précisé-

ment dans ces lieux, dans la vallée du Petit-Aranyos qu'habitent les descendants devenus Valaques de véritables Sicules. Les noms de familles hongrois sont très communs : Pogány, Talpas, Gombos, Király, Székely, Varga, Tamás, Dávid, Janko etc. L'origine se retrouve encore dans la manière de bâtir les maisons, dans le costume des hommes et des femmes et dans de nombreuses anciennes coutumes des trois communes de Vidra. Mais ces descendants Sicules détestent aujourd'hui les Hongrois et les massacraient avec plaisir. Et cependant ce peuple n'est pas méchant. Il met sur le mur des églises et près de l'abat-son de la cloche une armée d'ex-voto ; dans les cimetières qui entourent les églises on voit de loin s'élever au-dessus des tombes des jeunes gens, les troncs de sapins élancés ornés de fichus ou bien des tuiles déposées sur le prunier planté sur la tombe des femmes mariées ; ce peuple a des qualités affectives et de la poésie. Ses belles jeunes filles tirent, dans les endroits reculés des montagnes neigeuses, des sons enchanteurs de la trompe des montagnards longue de 3 mètres ; les hommes aiment à chanter et ne sont pas cruels. On entend à peine parler de délits ni de vols, en en exceptant celui du bois n'appartenant pas à des particuliers, et le voyageur trouve partout ici, dans la patrie de la misère, une large hospitalité. Et pourtant, (pourrait-on oublier ces terribles scènes), c'est ce même peuple qui dévasta des villes et massacra des milliers d'hommes. C'est ce peuple qui écouta pendant des journées les cris de détresse de plus en plus faibles de ceux qu'on avait jetés dans des puits, qui brula vif les femmes et força l'impuissant veillard à contempler les tortures inhumaines endurées par toute sa famille. Après plusieurs dizaines d'années les ruines d'Abrudbánya et de Zalatna sont encore debout, le temple de la science à Nagy-Enyed a pu à peine réparer les grandes secousses qu'il a subies et tous ceux qui ont pu s'échapper sain et sauf de ces sanglantes journées, et parmi eux un homme d'Etat distingué, en font de fantastiques récits.

L'ombre sanglante du sombre passé se dresse de nouveau menaçante. Le Hongrois n'apprend pas. Un mur de séparation grand et fort est debout entre Hongrois et Hongrois : la haine et le mépris. Nous avons eu un demi-siècle et nous n'avons pas essayé d'élever à nous nos compatriotes parlant une langue étrangère. Surtout ici, dans la contrée du Bihar, oubliant que ce massif qui est le centre géographique le plus important de notre patrie et la contrée hydrographique principale de notre réseau fluvial oriental, est aussi

au point de vue de la vie des diverses nationalités de notre patrie, un centre de premier ordre, qui a fait fortement sentir jusqu'ici sa sombre puissance. Parmi les 20 comitats en danger de notre patrie, cette contrée en compte 6 qui se touchent, et ce massif est la forteresse d'où le flot des révoltes se répand de tous côtés et cela à toutes les époques.

Le temps est venu, il faut s'emparer de cette soubre forteresse ; que des chemins de fer, des écoles y répandent partout la lumière, que des établissements financiers, des administrations, renforcent le lieu qui retient les éléments contraires ; des fabriques et d'autres entreprises suppléeront à la parcimonie de la nature ; que le peuple, tendant vers l'aisance apprenne à aimer son foyer et sente véritablement que les individus parlant une langue étrangère qui vivent dans le Bihar sont plus près de lui que les peuples parents qui habitent une terre étrangère. Il faut transformer le massif du Bihar inconsciemment, cas les Hongrois et le progrès de la Transylvanie ne seront pas en sûreté tant que nous n'aurons pas conquis cette contrée à la civilisation.

A B R É G É
DU
BULLETIN DE LA SOCIÉTÉ HONGROISE DE GÉOGRAPHIE.

XXII. Année.

Budapest, 1893.

10. Numéro.

La Société ne prend pas la responsabilité des opinions émises par les Auteurs des articles insérés dans son Bulletin.

Die ungarische (Szekler-) Bevölkerung von Torda, Aranyosszék und Toroczkó. *)

Nach der ethnographischen Aufnahme von Kalotaszeg, welche ich im Sommer der Jahre 1890 und 1891 beendigte und deren Resultate im Jahre 1892 veröffentlicht wurden, vollführte ich noch in diesem letztgenannten Jahre die systematische ethnographische Aufnahme von Torda, Aranyosszék und Toroczkó (im Torda-Aranyoser Comitate Siebenbürgens) mit der materiellen Hilfe der Ungarischen Geographischen Gesellschaft, des Siebenbürger Museumvereins, des Compossessorats des gewesenen Aranyoser Stuhls und der Städte Torda und Toroczkó.

Geographie. Das durchforschte Gebiet besteht, wie es schon der Titel anzeigt, aus drei Theilen. *Toroczkó* liegt in der Toroczkóer-Thalmulde, die sich zu Folge ihrer — im Vergleiche mit denjenigen der benachbarten Territorien — geographisch isolirten Lage, durch eine eigenthümliche Selbstständigkeit auszeichnet. In dieser Thalmulde befinden sich noch drei Dörfer: *Toroczkó-Szent-György*, *Bedellő* und *Gyertyámos*, von welchen die zwei letztgenannten schon rein wallachisch sind und somit ausserhalb des Rahmens meiner Arbeit liegen, wohingegen *Toroczkó-Szent-György* als Anhang *Toroczkó's* behandelt werden wird. *Aranyosszék* (Stuhl Aranyos) ist bloß ein politischer Begriff der Vergangenheit, welcher

*) Die Ungarische Geographische Gesellschaft hat ihren Mitgliedern als Heft 8, 9 und 10 des 1893-er Jahrganges der „Földrajzi Közlemények“ das „Torda, Aranyosszék, Torda magyar (székely) népe“ betitelte Werk von Dr. Johann Jankó zugesandt. Dieses 1893-er 10. Heft des „Abrégé du Bulletin de la Société hongroise de Géographie“ enthält ausschliesslich einen reichen Auszug dieses Buches und ermöglicht dadurch dem ausländischen Leser die Kenntnissnahme der Hauptergebnisse des ungarischen Textes, das Verständniss der darin enthaltenen Tabellen und den Gebrauch der sämtlichen Illustrationen der ungarischen Ausgabe. Nachdem die Hefte 8, 9 und 10 der „Földrajzi Közlemények“ mit besonderer Paginirung erschienen sind, beziehen sich die Hinweise dieses deutschen Textes immer auf die Seitenzahl des ungarischen Textes.

jedoch bis zum heutigen Tage seine ethnographische Bedeutung bewahrt hat, so wie auch als ethnographische Einheit durch natürliche geographische Grenzen genügend umschrieben ist. Nach einem vom Jahre 1291 datirten königlichen Schenkungsbriefe sollen zu Aranyosszék 29 Dörfer gehört haben; von diesen bestehen heute noch die folgenden 16: Felvincz, Örményes, Hidas, Dombró, Mohács, Kercsed, Bágyon, Kövend, Várfalva, Csegez, Harasztos, Aranyos-Polyán, Székely-Kocsárd, Székely-Földvár, Csákó und das oben erwähnte Toroczkó; verschwunden sind 13 Dörfer: Medyes, Igrechi, Pordoy, Kerekegyház, Wyteluk, Fyuzeg, Bogach, Lyukiteluk, Zeteteluk, Feligaz, Ketokluk, Farkaszug und Abrodhusa (Abrogavasa). An Stelle der verschwundenen Dörfer oder aus den Auszögern der grösseren und sich kräftiger entwickelnden Gemeinden entstanden inzwischen die folgenden in dem Schenkungsbrief nicht erwähnten Gemeinwesen: Veresmart, Inakfalva, Alsó-Szent-Mihályfalva, Felső-Szent-Mihályfalva, Mészkő, Sinfalva, Aranyos-Rákos und so gehören heute zu Aranyosszék — mit Ausnahme von Toroczkó — 22 Dörfer. — Das dritte der von mir erforschten Gebiete — die Stadt *Torda* — liegt am nördlichen Ufer des Aranyos und wird ebenfalls besonders betrachtet werden.

Die Grenzen meines Gebietes bilden also: im Norden der Lauf des Flusses Aranyos von Borév an bis zu seiner Mündung; im Südosten der Maros-Fluss von der Mündung des Aranyos bis zu derjenigen des Fel-Enyeder-Baches oder bis Nagy-Enyed (es bleiben indessen die letztgenannte Stadt, sowie die längs des Fel-Enyeder-Baches gelegenen wallachischen Dörfer ausgeschlossen); endlich im Westen die Thalmulde von Toroczkó.

Der geographische Aufbau des solchermassen umgränzten Gebietes ist sehr einfach. Es treffen sich hier einestheils von Westen kommend die Endausläufer der grossen Masse des Bihargebirges, welche den Rand des sogenannten siebenbürger Erzgebirges bilden, andererseits von Osten herüberstreichend die wellige Hügellandschaft am Rande des grossen Siebenbürger Neogen-Beckens. Unser Gebiet wird nur von dem zwischen dem Aranyos-Fluss und dem Fel-Enyeder-Bach gelegenen Theile des genannten Randgebirges berührt, welcher von SW. nach NO. streichend seinen höchsten Punkt in dem 1130 m. hohen Kalkfelsen von Székelykő erreicht. Es bildet gleichzeitig die geologische Grenzlinie zwischen der östlichen Tertiär- und der westlichen Secundärformation. An die östliche Seite des Székelykő lehnt sich die aus 4—500 m. hohen

und stark erodirten Hügelreihen bestehende Berglandschaft an, welche von den Randablagerungen des Siebenbürger salzigen Binnenmeeres gebildet wird. Diese aus salzigem Lehm bestehende Hügellandschaft ist nicht nur in der ganzen Länge ihres nördlichen Zuges, sondern auch gegen Süden — von Várfalva bis Felvincz — von der breiten, sich bis zur Höhe von 3—400 m. erhebenden Diluvial-Terrasse des Aranyos-Flusses umgeben, welche letztere einschliesslich des unteren Alluvialbodens des Aranyos — das reichste und am sorgfältigsten bebaute Gebiet des Aranyosszék ist. Die Gewässer des Gebietes sammeln der Aranyos, die Maros und der in die letztere sich ergiessende Fel-Enyeder-Bach; dem Aranyos führen ihre Wässer zu: der Völgyi-, der Kövender-, der Csegezer-, der Bágyoner-Bach; der Maros: der Felvinczer-, der Fügeder-, der Örményeser-, der Csákóer-, der Lapáder- und der Fel-Enyeder-Bach; diesem letzteren der Rákoser-Bach. Auf der I. Tafel findet sich die Kartenskizze der den Hintergrund des Aranyosszék bildenden Gebirgslandschaft, auf welcher starke schwarze Striche die Kalkstein-Züge andeuten.

Die geographische Anordnung der Dörfer zeigt die II. Tafel: Eine (die erste) Reihe befindet sich in der Thalmulde von Toroczkó, u. zw.: die ungarischen Gemeinden Toroczkó und Toroczkó-Szt.-György und die wallachischen Gyertyámos und Bedellő. Die zweite Reihe liegt auf der unteren alluvialen Terrasse des Aranyos-Flusses, so: Várfalva, Sínfalva, Alsó-Szent-Mihályfalva, Felső-Szent-Mihályfalva und Aranyos-Polyán. Auf der Grenze zwischen der salzig-lehmigen Berglandschaft und der diluvialen Terasse erheben sich die Gemeinden: Aranyos-Rákos, Kövend, Bágyon und Harasztos. Jenseits des Aranyos befindet sich Mészkö und die Stadt Torda. Diese liegen alle nördlich vom salzig-lehmigen Hügellande. Auf der Grenze zwischen dem Massiv des Székelykö und der Hügellandschaft in der Richtung von NO. nach SW. liegen die Dörfer Csegez, Hidas und Oláh-Rákos, welche letzteres nicht mehr zum Aranyosszék gehört. Von den übrigen Gemeinden befindet sich — sowohl in der Hügellandschaft selbst, wie neben der Maros — keine in einer 400 m. übersteigenden Höhe. In den Thälern der Hügellandschaft liegen, u. zw. im Thale von Felvincz: Mohács, Dombró, Kercsed; in demjenigen von Füged: die nicht mehr zum Aranyosszék gehörigen Alsó-Füged und Felső-Füged; in dem Örményeser-Thale: Örményes; in dem Csákóer: Csákó; in dem Lapáder: das nicht zu Aranyosszék gehörige Oláh-Lapád. An der Maros liegen in einer Höhe von 200—300 m. nebeneinander in der Richtung von

NO. nach SW.: Székely-Kocsárd, Székely-Földvár, Vörösmart, Felvincz und Inakfalva.

Geschichte. Vom Gesichtspunkte der Geschichte und der ethnographischen Zusammensetzung der Völkerbildung aus betrachtet, theilt sich die ungarische Bevölkerung unseres Gebietes in 3 Gruppen. Von Toroczkó lehrt die Geschichte, dass im Laufe des XIII. Jahrhunderts irgend ein Vorfahr Andreas des III-ten, deutsche Bergleute aus dem in Ober-Österreich gelegenen Eisenwurzel zum Eisenbergbau hieher verpflanzte. Diese verschmolzen mit der uralten ungarischen Bevölkerung von Toroczkó und im Laufe des XIV. Jahrhunderts waren sie vollständig zu Ungarn umgewandelt. Einige Familien, wie z. B. unter den noch blühenden die Botár, Ekart, Vernes, Zsakó, Tób, Tóbis, Tóbiás, und unter den ausgestorbenen die Anger, Geubel, Gendel, werden, dem Namen wie dem Blute nach, für die unmittelbaren Nachkommen der deutschen Kolonisten angesehen. Im Laufe des XV. Jahrhunderts fiel die freie und privilegierte Bergwerkstadt Toroczkó in die Hände der Familie Thoroczkay. Umsonst klammerten sich die Bürger Toroczkó's an ihre Rechte, es fruchtete nichts, dass sie um Schutz ihrer Privilegien an den Stuhl, an den Reichstag und an die Krone petitionirten, nachdem bei einem räuberischen Überfall ihr Freibrief verbrannt war, konnten sie nichts beweisen, sie verloren in jeder Instanz ihren Prozess und mussten den Fluch der Hörigkeit über sich ergehen lassen, bis 1848 wo durch den Freiheitskampf ihre Rechte wieder zurückerobert wurden. Über die ungarischen Bewohner des Aranyosszék wissen wir, dass gewisse Kézdier-Székler im XII. Jahrhundert die von den Tartaren umzingelte Burg Székelykö entsetzten und zur Belohnung ihres Kriegermuthes den Aranyoser Stuhl bekamen. Es sind also die heutigen Bewohner des Aranyosszék die Nachkommen dieser Kézdier Székler, welche auf diesem Gebiete bis zu dem alles nivellirenden 1848-er Freiheitskampfe unbeirrt in dem Genuss ihrer Privilegien verblieben. Ihre Gesetze, das bekannte Székler-Recht, fussten auf einer Basis, welche die Blutmischung zwischen den Gemeinden wohl ermöglichte, die Einverleibung oder das Einschmelzen neuer fremder Elemente indessen nur in dem Falle gestattete, wenn dieselben gleichfalls freie Székler waren. Der Fall einer Blutmischung mit anderen Nationalitäten kam nur insoferne vor, als im Laufe des XVI. Jahrhunderts die freien Székler aus fünf Dörfern, wegen Fahnenflucht, mit Hörigkeit bestraft wurden, welcher Volkstheil noch vor Ablauf

eines Jahrhunderts thatsächlich gänzlich romanisirt wurde. Über die Einwohnerschaft von Torda wissen wir aus den frühesten Zeiten nur soviel, dass um das Jahr 1141 sich deutsche Bergleute neben der ungarischen Bevölkerung daselbst niederliessen. Zu Ende des XVI. Jahrhunderts und zu Anfang des XVII-ten war Torda derartig entvölkert, dass Gabriel Bethlen im Jahre 1619 seine 333 Leibgarden hieher verpflanzte, welche gewiss aus den verschiedensten Theilen seines Landes herstammten. Diese kennen wir auch den Namen nach. Im Jahre 1659 unter Rákóczi wurden Ungarn aus Lugos und Karánsebes nach Torda verpflanzt, ebenso wurde Torda im Jahre 1665 unter Michael Apaffy, durch die Besetzung von Nagy-Várad welche diese Stadt heldenmüthig vertheidigt hatte, nach dem Falle der Festung aber zu Landläufern wurde, mit sammt dem grösseren Theile des in und um Nagy-Várad sesshaften Adels kolonisirt. Wenn wir hiezu die ursprüngliche Bewohnerschaft der Stadt zählen, sowie auch die deutschen Bergleute, so haben wir es gleich mit 5 Bestandtheilen zu thun, welche in gesellschaftlicher Hinsicht durch Standes- und Kastenunterschiede von einander geschieden waren. Apaffy wusste, dass als sichere Basis zur Entwicklung dieser heterogenen Bevölkerung eine vollkommene Verschmelzung allein dienen konnte, und deshalb adelte er diese verschiedenartigsten Einwohner der Stadt Torda sammt und sonder, vereinigte Ó-Torda, Új-Torda und Egyházfalva zu einer Stadt, unterstellte dieselbe einer gemeinsamen öffentlichen Behörde, einem Oberkapitän, und legte so die Grundlagen zur vollkommenen Zusammenschmelzung der Einwohnerschaft, was auch in Folge des Wegfalles der gesellschaftlichen Unterschiede in vollem Maasse eintraf.

Obzwar Aranyosszék einen eigenen Hauptort besass — es war dies bald Kövend, bald Felvincz, wo selbst die Stuhlversammlungen (sogenannte Lustrums) abgehalten wurden — war es doch selbstverständlich, dass Torda naturnothwendig auf das benachbarte Aranyosszék von Einfluss war; hinwieder konnte weder Kövend noch Felvincz, noch irgend ein anderes Dorf des Aranyosszék, nur deshalb weil einige Versammlungen in ihnen abgehalten wurden, den städtischen Character für sich beanspruchen; alle diese Dörfer betrieben wohl die Landwirthschaft auf eine musterhafte Art, zeigten aber keine Spuren einer gewerblichen und kaufmännischen Thätigkeit, sowie irgend eines geistigen Lebens. In dieser Beziehung bildete seit den ersten Anfängen der Geschichte, Torda

den Sammel- oder Knotenpunkt des Aranyosszék, was es noch bis zum heutigen Tage ist. Dies war der Fall auch mit Toroczkó, welchem, so lange es Eisen hatte, Torda und Aranyosszék zum Markte dienten; nachdem aber die Ausgiebigkeit der Bergwerke aufhörte, war die bergmännische Bevölkerung gezwungen sich bei ihren Nachbarn um einen andern Broderwerb umzusehen, Wie gross diese gegenseitige Einwirkung zwischen Torda, Toroczkó und Aranyosszék war, ob sie sich auch auf die konstituierenden Elemente der Bevölkerung ausdehnte, oder sich nur auf die Beschaffung des zum Leben Nothwendigen beschränkte, ob die Einwohnerschaft der drei Gebiete auch durch Blutverwandschaft oder bloß durch Interessengemeinschaft mit einander verbunden war; ob — im Falle ein innigerer Zusammenhang zwischen den beiden Gebieten sicher zu stellen wäre — dieser bloß einen ephemeren Werth hatte oder als ein dauerhafter Einfluss betrachtet werden könnte: das sind Fragen, welche durch die vorliegenden — theils auf demographischer, theils auf geschichtlicher, familien-statistischer (ethnologischer) Grundlage vollführten Forschungen so ziemlich beantwortet werden.

Demographie. Als Grundlage dieser Untersuchungen dienen die beiden, auf Seite 46 und 47 des ungarischen Textes befindlichen Tabellen; die Bevölkerung der einzelnen Dörfer und die Summen der drei Gegenden sind auf Seite 46 nach der Nationalität, auf Seite 47 nach den Glaubensbekenntnissen gruppirt, beides mit Benützung der Volkszählung vom Jahre 1890. Zu diesen fügte ich nun die Daten der Volkszählung vom Jahre 1870, aus welchen die Volksvermehrung durch Einwanderung und durch Geburt ersichtlich ist. Um diese letztere Zahl in ihre Elemente zerlegen zu können, schrieb ich mir aus den kirchlichen Matrikeln jeder einzelnen Gemeinde vom Jahre 1870 an bis zum Jahre 1890 die sämtlichen Geburts- und Todesfälle heraus (siehe die auf Seite 49—51 befindlichen Tabellen des ung. Textes) und auf diese Weise stellte sich für jeden der drei Theile, der Zuwachs infolge der Vermehrung durch Geburt fest; durch Subtraction dieser Summen von den Differenzen der Volkszählung bekam ich einen Rest, durch welche die Zahl des eingewanderten Theiles der Bevölkerung gegeben wurde.

Nach dieser Berechnung wies die Volkszählung in Torda eine um 1430 Seelen grössere Vermehrung, im Toroczkóer-Thal eine um 337 Seelen grössere Verminderung, im Aranyosszék

eine um 985 Seelen kleinere Vermehrung auf, als die Daten der Matrikeln. Es wanderten also aus dem Toroczkóer-Thal im Laufe von 21 Jahren 337, aus dem Aranyosszék 985, im Ganzen 1322 Ungarn aus; während gleichzeitig von der Vermehrung der ungarischen Bevölkerung Torda's 1430 Eingewanderte waren. Ob zwischen der Einwanderung nach Torda und der Auswanderung aus Toroczkó und aus Aranyosszék irgend ein Zusammenhang besteht, diese Frage suchte ich mit Hilfe der Familienstatistik zu lösen, welche gleichzeitig berufen ist die Richtungen und die Intensität der Volksströmungen festzustellen.

Das von mir gesammelte Materiale, welches ich zur Erforschung der Familienstatistik benützte, zerfällt in zwei Theile, in dasjenige der Vergangenheit und das auf die Gegenwart Bezug habende. In jeder einzelnen Gemeinde notirte ich nur die Namen der noch blühenden Familien, sowie die Zahl der zu jedem Namen gehörigen Familien; als Grundlage der Conscription dienten die kirchlichen Matrikeln, die Listen der Kirchensteuer-Zahler, die auf die Theilnahme zur Bezahlung des Pfarrers bezughabenden Aufzeichnungen und die Steuer-Bücher, welche sich in jedem Dorfe entweder mit Hilfe des Geistlichen, oder eines Anderen durcharbeitete, welcher über die Familienverhältnisse genau unterrichtet ist und so auch bei der Wiederholung der Namen u. s. w. Aufklärung zu geben im Stande ist. Zur Controlle betreffs der gegenwärtigen Verhältnisse benützte ich bei den Aranyosszéker Dörfern den Namensausweis (aus dem Jahre 1885) der in das Grundbuch eingetragenen Grundbesitzer, bei Torda das Verzeichniss der dortigen Ingremiate.

Bei der Zusammenstellung der Familien in der Vergangenheit standen mir verschiedene Quellen zur Verfügung. So bot mir das Buch des Alexander Weress über die ureinsessigen Familien Torda's ein ausgiebiges Materiale. In diesem finden sich auch die Namen der durch Gabriel Bethlen im Jahre 1619 hieher verpflanzten 333 Leibgardisten, ferner die Adelsliste von Torda aus dem Jahre 1641, das Verzeichniss der adeligen Grundbesitzer von Torda vom Jahre 1679, die im Jahre 1702 conscribirten Tordaer adeligen Familien, das Namensverzeichniss 1761-er und 1808-er Grundauftheilung und endlich die Liste der Namen der heutzutage ingremiirten Familien. Dieses Materiale verschaffte mir die Möglichkeit, die Familien Torda's durch drei Jahrhunderte, das XVII., XVIII. und XIX. hindurch studieren zu können. Hin-

sichtlich der uransässigen Familien des Aranyosszék bediente ich mich des Dokumentes über des von Georg Rákóczi dem II. im Jahre 1642 abgehaltene Székler-Lustrum, welches für das angegebene Jahr sämtliche Familien sämtlicher Aranyosszéker Dörfer dem Namen nach herzählt. Diese Liste benützte ich ebenfalls nach der Mittheilung des Alexander Weress. Immerhin sind meine auf Aranyosszék bezughabenden Daten entschieden weniger werthvoll, als die auf Torda bezüglichen, da ich gezwungen bin vom XVII. Jahrhundert auf das XIX-te überzuspringen, da ich eben über die Familienverhältnisse des XVIII-ten Jahrhunderts keine Daten besitze. Diesen Mangel decken einigermassen meine Aufzeichnungen über Familien, welche seit einer bestimmten Zeit und über solcher, welche uransässig in dem betreffenden Dorfe sind. Bezüglich Toroczkó besitzen wir die wenigsten Daten. In dieser Hinsicht benützte ich eine Manuscript-Note, welche Koronkai in einer der Matrikeln, unter dem Titel: „Die in Toroczkó im Laufe eines Jahrhunderts ausgestorbenen Familien“ zusammengestellt hat. Hiemit gewann ich hinsichtlich des XVIII. und XIX. Jahrhunderts einiges Materiale, welches ich durch meine eigenen Aufzeichnungen dort ergänzte, wo es mir eben möglich war. Die Aufzeichnung Koronkai's registriert bloß die ausgestorbenen Familien, die noch blühenden aber nicht und so ist es wahrscheinlich, dass sehr viele Familien, deren Gegenwart ich zuerst in Toroczkó constatirte, auch in der Vergangenheit, auch im XVIII. Jahrhundert daselbst anzutreffen waren; dort wo ich in Stand gesetzt wurde auf Grundlage von Matrikeln oder Grabaufschriften unter diesen die ältesten Familien festzustellen, ergänzte ich mittelst derselben einigermassen die Listen des vergangenen Jahrhunderts.

Alle diese Aufzeichnungen mussten nun in einer einheitlichen Tabelle zusammengefasst werden. Ich schrieb zuvörderst die sämtlichen Familiennamen in alphabetischer Reihenfolge, dann stellte ich die einzelnen Rubriken fest. Die 13 ungarischen Dörfer des Aranyosszék bekamen 13 gesonderte Spalten und eine zusammenfassende Rubrik, Toroczkó und Toroczkó-Szent-György zwei gesonderte und eine zusammenfassende Spalte, dann Torda eine Rubrik. Hierauf nahm ich dorfwise die Aufzeichnungen durch und notirte einzeln, in welchem Dorfe die einzelnen Namen verbreitet sind und durch wie viel Familien sie repräsentirt werden. Diese grundlegende Tabelle weist die Vergangeheit sowie die Gegenwart in gleicher Weise auf. Die Zahlen bedeuten die Gegenwart, die Sterne, die

Vergangenheit. Wo neben der Zahl sich auch ein Stern befindet, wie es z. B. bei der Familie Almási, bedeutet dies soviel, dass diese Familie in Aranyo-szék auch im XVII. Jahrhundert existirte, und dass sie in der Gegenwart durch eine Familie repräsentirt wird; denselben Namen repräsentiren in Toroczkó zwei Familien, in Torda 7; in Torda bestand sie aber auch im XVII. Jahrhundert, was durch *, und im XVIII., was durch ** bezeichnet ist. Diese Tabellen geben also die vollkommene Ausbreitungsgeschichte einer jeden einzelnen Familie was schon an und für sich äusserst interessant ist. Betrachten wir z. B. die Geschichte der Familie Barta von dem Gesichtspunkte der Ausbreitung. Diese Familie ist eine im Aranyosszék uransässige, welche im XVII. Jahrhundert in den folgenden Dörfern des Aranyosszék anzutreffen war: in Kövend, in Sinfalva, in Szent-Mihályfalva, in Aranyos-Polyán, in Harasztos, in Felvincz und in Bágyon. Bis zum XIX. Jahrhundert starb diese Familie blos aus dem einzigen Szent-Mihályfalva aus; hingegen hatte sie sich im XIX. Jahrhundert ausser den aufgezählten noch nach Székely-Kocsárd und Kercsed ausgebreitet. Ferner erfahren wir auch aus dieser Tabelle, dass diese Familie im XVII. Jahrhundert in Torda noch nicht erschienen war, sie zog aber schon im XVIII. Jahrhundert hin, u. zw. muss sie in ziemlicher Anzahl eingewandert sein, da im gegenwärtigen Jahrhundert dieser Name in Torda durch 10 Familien repräsentirt wird. Endlich wissen wir auch, dass diese Familie auch nach Toroczkó Schwärme ausschickte u. zw. nach meinen Aufzeichnungen warscheinlich schon im XVIII. Jahrhundert. In Toroczkó leben gegenwärtig 12 Familien, in Aranyosszék 51 Familien, welche den Namen Barta führen.

Die Einrichtung der grundlegenden Tabelle, welche für sich allein 32 Seiten einnehmen würde, ist theilweise aus der auf den Seiten 56 und 57 (des ung. Textes) mitgetheilten Probe ersichtlich, wo in der ersten Spalte die Reihenzahl der Familien, in der zweiten der Familienname, in den übrigen die Namen der einzelnen Gemeinden, in den drei letzten aber die einzelnen Summen der drei Gebiete enthalten sind.

Zur Veranschaulichung der Wegrichtungen und der Intensität der Volksströmungen genügten mir die drei letzten Spalten dieser grundlegenden Tabelle. Zum Zwecke einer leichteren Analyse zerlegte ich diese dreispaltige Tabelle in ihre 7 Elemente, zu einer siebenspaltigen Tabelle und benützte bei der Summirung blos die Zeichen — und + um hiedurch das Vorhandensein (+) oder Nicht-

vorhandensein (—) der Familien in einem Dorfe anzuzeigen. Die auf die Familie Barta bezughabende derartige Zahlenreihe:

Laufende Nummer:	Name	Thal von Toroczkó	Aranyosszék	Torda
99	Barta	12	* 51	** 10

lässe sich auf folgende Weise auflösen:

Laufende Nummer	Name der Familie	in Torda			in Aranyosszék		in Toroczkó	
		im XVII. Jahrh.	im XVIII. Jahrh.	im XIX. Jahrh.	im XVII. Jahrh.	im XIX. Jahrh.	im XVIII. Jahrh.	im XIX. Jahrh.
99	Barta	—	+	+	+	+	?	+

Nachdem ich die Familien mit gleichen Bezeichnungen (— + —, — + + oder — + —, — +, + —) u. s. w. in Gruppen (67 Gruppen Seite 59—69) geschieden hatte, errichtete ich eine zusammenfassende Tabelle (auf Seite 69—71) welche jetzt schon getreu die Richtung der Volksströmung und ihren Grad angiebt, und die dreihundertjährige Geschichte der Wanderungen von 1263 Familien (welche jetzt ungefähr aus 20,000 Individuen bestehen) in sich begreife.

Aus diesen Zusammenfassungen ersehen wir, dass in unsere Betrachtung 1263 Namen einbezogen wurden, darunter 925 Namen von localen Familien, welche nur auf dem einen oder dem anderen Gebiete blühen; während 338 oder 26·7% für die Vermehrung der Einwohner Zeugnis ablegen.

Aus Torda haben wir zusammen 908 Familien in Betracht gezogen, von diesen waren 598 locale, während die übrigen 319 oder 34·4% mit dem Aranyosszék und dem Toroczkóer-Thal gemeinsam sind. Von diesen 319 sind 208 mit dem Aranyosszék gemeinsam; aus diesen zogen 91 aus dem Aranyosszék nach Torda, 54 breiteten sich von Torda über den Aranyosszék aus, während wir über 63 Familien, welche im XVII. und XIX. Jahrhundert gleichzeitig sowohl in Torda als in Toroczkó auftreten, die Richtung und Ausbreitung nicht feststellen können. Torda und Toroczkó haben 33 Familien gemeinsam; von diesen sind 23 aus Toroczkó nach Torda, 5 von Torda nach Toroczkó gezogen, bei 5 kann man die Richtung der Ausbreitung nicht feststellen. Endlich hat Torda mit dem Aranyosszék und mit Toroczkó

78 Familien gemein; von diesen sind 49 von Aranyosszék, 10 von Torda, 7 von Toroczkó ausgegangen und haben sich über die zwei anderen Gebiete ausgebreitet, während wir bei 12 nicht im Stande waren die Richtung der Ausbreitung fest zu stellen.

Aus Aranyosszék haben wir zusammen 568 Familien in Betracht gezogen und von diesen sind 260 local: 308 oder 54·2%₀ gemeinsam und zwar kommen von diesen 208 mit Torda in Berührung, wie wir es weiter oben auswiesen; 22 kommen mit Toroczkó in Berührung u. zw. in solcher Weise, dass aus Aranyosszék nach Toroczkó 6 Familien zogen, von Toroczkó nach dem Aranyoser-Stuhl 13, während drei unbestimmt bleiben. Endlich besitzt Aranyosszék 78 mit Torda und Toroczkó gemeinsame Familien mit der bereits oben gegebenen Vertheilung.

Aus Toroczkó haben wir 209 Familien unseren Betrachtungen unterzogen; von diesen sind 76 locale, 133 d. h. 63·6%₀ gemeinsam, u. zw. 22 Familien mit Aranyosszék.

Von den 319 über die beiden anderen Gebiete verbreiteten Familien Torda's sind 170 Familien in Torda eingewandert, von diesen sind 140 Aranyosszéker, 30 Toroczkóer Ursprungs; aus Torda aber sind 79 Familien weggezogen, u. zw. 64 nach Aranyosszék und 15 nach Toroczkó, 70 sind unbestimmt.

Von den 308 in Betracht kommenden Familien Aranyosszék's sind also in dasselbe eingewandert 84, von diesen sind 64 Tordaer und 20 Toroczkóer Ursprungs, ausgezogen sind 195, u. zw. 140 nach Torda und 55 nach Toroczkó, 29 sind unbestimmt.

Von 133 solcher Familien Toroczkó's sind eingewandert 70 u. zw. 55 aus Aranyosszék und 15 aus Torda; ausgewandert 50 u. zw. 30 nach Torda und 20 nach Aranyosszék, 13 sind unbestimmt.

Dies wären nun die Daten welche über die Vermischungs- und Formirungsverhältnisse der Bevölkerung der drei Gebiete Licht verbreiteten. Aranyosszék wäre nach dem Zeugniß der Geschichte ein seiner Bevölkerung nach sehr reines Gebiet, nach dieser dreihundert Jahre in sich schliessenden Familienstatistik, nimmt indess auch dieses fortwährend immer neuere und neuere Elemente in sich auf. Die Einschmelzung der neueren Elemente ist aber unverhältnissmässig geringer wie z. B. in der Stadt Torda, allwo die Menge der kurze Zeit ansässigen (ephemerer) Familien in der That riesig ist. Während Torda im XVII. Jahrhundert 144 specielle Familien zählt, besitzt der aus fast gleichartiger Bevölkerung be-

stehende Aranyosszék deren 120 ; und während Torda im XIX. Jahrhundert 249 ephmere Familien aufweist, treffen wir zu derselben Zeit im Aranyosszék nur 118 an. Aranyosszék schmelzt viel langsamer wie Torda die einsickernden fremden Elemente ein. Die einzelnen Familien lösen einander auch viel langsamer in Aranyosszék ab, wie in Torda. Im Aranyosszék fällt die Zahl der aus dem XVII-ten Jahrhundert bis ins XIX-te hinaufreichenden Familien bei den Summirungen verhältnissmässig grösser aus, wie in Torda ; diese Ackerbau betreibende Bevölkerung ist viel bleibender, fester, und stetiger, wie die städtische Bevölkerung. Die Vermehrung der Bevölkerung von Aranyosszék ist gleichmässiger, langsamer, sie ist extremen Schwankungen kaum ausgesetzt ; diese langsame aber sichere Vermehrung giebt jahraus-jahrein einen bleibenden Bevölkerungs-Überschuss, welchen — bei der gegenwärtigen Art des Wirthschaftsbetriebes — der Ackerbau schon nicht genügend ernähren kann ; dieser Umstand zwingt ihn zum Umzuge in die Stadt, damit er sich dort durch vollständigen Wechsel seiner Beschäftigung, im Gewerbe sein Brod erwirbt. Dieser in die Stadt ziehende Bevölkerungs-Überschuss ist es, welche den Einfluss des Aranyosszék auf die städtischen Bevölkerung sichert.

Der Einfluss des Aranyosszék machte sich — wie wir sahen — nach zwei Richtungen hin geltend. In Toroczkó ist der Ungar aus Aranyosszék der einzige, welcher daselbst auf natürliche Weise erschien ; der ungarischen Bevölkerung des Aranyosszék war es beschieden, die von der wallachischen Bevölkerung gänzlich eingeschlossenen, berghaubetreibenden, deutschen Ansiedler in sich einzuschmelzen, und all' das was in ihren Gebräuchen, Sitten, sowie in ihrer Kleidung nicht deutsch ist, konnte blos von der ungarischen Bevölkerung des Aranyosszék herkommen. Nach den geschichtlichen Aufzeichnungen ist es zweifellos, dass aus dem Aranyosszék Viele zur Verrichtung der schweren Arbeiten beim Bergbau, nach Toroczkó gezogen ; einer oder der andere Bergwerker mag sich auch unzweifelhaft angesiedelt haben, obzwar die geschichtlich entwickelte exclusive Natur der toroczkóer Bevölkerung jede grössere Verschmelzung unmöglich machte. Mit einem kleinen Theile ungarischen Volkselementes frischte sie sich indess stätig auf, da sonst die nachhaltige Einwirkung der in den ersten Zeiten erfolgten Berührung sich verwischt hätte.

Das Aufhören der Ergiebigkeit des Toroczkóer Eisenbergbaues treibt indess auch dieses kleine Thal auf den Weg der Ent-

völkerung und der Wallachisirung. Der ungarische Theil der Bevölkerung schwindet in grossem Maasse, die ursorthhaften Familien sterben aus — und wahrlich, die Liste der im XVIII. Jahrhundert ausgestorbenen Familien ist erschreckend lang! — Was bleibt, das zieht nach Aranyosszék, von wo aus es seinen ungarischen Charakter bekam; oder hinein in die Stadt nach Torda, wo das Gewerbe die einzige Hoffnung seines ferneren Fortkommens und im Falle er vollkommen vermögenslos ist — seines Weitervegetirens — bildet. Und diese Volksströmung wird immer grösser. Nicht nur dass die ungarische Bevölkerung des Toroczkóer-Thales in den letzten 20 Jahren aus dem Verhältnisse zwischen Geburten und Sterbefällen keine Vermehrung zeigt, sie verminderte sich auch durch Auswanderung. Von Aranyosszék ziehen auch immer weniger Menschen nach Toroczkó, und die Stelle der Auswanderer, wie ihr Grundbesitz wird durch den Wallachen occupirt; wohingegen die Zerstreung der Toroczkóer Einwohnerschaft umso grössere Dimensionen annimmt. Die begreifliche Ursache dessen, dass die Toroczkóer Bevölkerung lieber nach Torda, wie nach Aranyosszék zieht, liegt darin, dass die Bewohner Toroczkós in erster Linie Gewerbetreibende sind, und dass sie sich nach dem Ruine ihrer localen Industrie lieber in einem verwandten Industriezweige versuchen, als im Ackerbau.

Die Einwohnerschaft Torda's ist das Prototyp des städtischen Mischvolkes. Überraschend gross ist die Zahl solcher Familien, die in einem Jahrhunderte hieher kommen um in demselben auch zu verschwinden, die also ephemere Erscheinungen sind. Die Bewohnerschaft sickert — so wie jede städtische Bevölkerung — aus allen Theilen der Umgebung zusammen; da Aranyosszék am meisten begütert und civilisirt ist, und da eine grosse Masse der Bewohner von Torda aus Aranyosszék stammt, war auch Aranyosszék immer von grossem Einfluss auf die Gestaltung und Herausbildung der Einwohnerschaft Torda's. Sicher ist es, dass in der Einwohnerschaft Torda's ein anderer von Osten herkommender Volksbestandtheil ständig eine Rolle spielt, da eben aus Documenten nachweislich ist, das von den heutigen ingremirten Familien 124 széklerischen Ursprungs sind; hinwieder ist aber auch soviel gewiss, dass der Aranyosszék aus dem Überschusse seiner Bevölkerung der Stadt Torda ohne Unterlass Menschenmaterial liefert. Torda ist indess auch auf solche Weise der lebendige Schauplatz der buntesten Bewegung der Bevölkerung;

uransässige Familien besitzt es wenige und auch diese sind im Aussterben begriffen, obzwar das ganze Erforderniss der Aviticität in diesem Falle bloß 300 Jahre beträgt! Von den in Új-Torda ansässig gemachten einstigen Palast bewachenden Hajduken stammt dokumentarisch keine einzige der jetzt existirenden Familien ab; bis zu den aus Nagy-Várad ausgewanderten führen bloß sieben Familien ihren Ursprung zurück, zu den 1679-er Ó-Tordaer und Egyházfalvaer Familien ebenfalls nur 8. Von den 539 Familien, welche im Laufe des XVII. Jahrhunderts in Torda eingewandert und daselbst zur Blüte gelangt sind, waren im Jahre 1702 bloß 118 mehr vorhanden. Die vom Jahre 1761 bis zum Jahre 1803 vollführten Grundauftheilungen weisen wieder 432 Familien auf, welche sämmtlich als einverleibte zu betrachten sind und obzwar seit dem Jahre 1809 73 neuingremiirte Familien in diesen Verband aufgenommen wurden, blühen heute doch bloß 188 Ingremiirte. Und von den 257 Hauseigenthümern der heutigen inneren Stadt kamen 162 Familien nach 1800 nach Torda; zwei Drittel der übrigen 95 führen ihre Zuständigkeit nach Torda nicht weiter zurück, als bis 1740 und in dem übrigen Drittel sind auch nicht alle Familien ingremiirte.

Anthropologie. Zum Behufe der anthropologischen Kennzeichnung der auf diese Weise geschichtlich analysirten Bevölkering, vollführte ich an 83 Individuen anthropologische Messungen; das dadurch gewonnene Materiale fasste ich in der nach der 80-ten Seiten (des ung. Textes) eingefügten grossen Tabelle zusammen. Diese Tabelle enthält in der obern horizontalen Spalte nach den laufenden Nummern die folgenden Sätze:

I. Abstammungs-Daten, beschreibende Merkmale und Körperwuchs. 1. Laufende Nummer. 2. Familie (Zuname). 3. Taufname. 4. Name der mütterlichen Linie. 5. Beschäftigung. 6. Wohnort. 7. Farbe des Auges. 8. Haarfärbung. 9. Gestalt der Nase. 10. Alter. 11. Körperwuchs.

II. Die Kopfmaasse: 12. Die grösste Länge des Schädels. 13. Die grösste Breite des Schädels. 14. Höhe der Stirne zwischen dem Vertex und der Glabella in wagrechter Projection. 15. Die Entfernung des Alveolarpunktes vom Vertex in wagrechter Projection. 16. Die Entfernung des Kinnsitzenpunktes vom Vertex in wagrechter Projection. 17. Die Höhe des Gesichtschädels (No 15 — No 14). 18. Die Höhe des Unterkiefertheiles (No 16 — No 15). 19. Die interauriculäre Entfernung. 20. Die Entfernung zwischen den Backen-

punkten der beiden Jochbeine (Intergonial = mittlere Gesichtsbreite); 21. Die Entfernung zwischen den beiden äusseren Augenwinkeln, (obere Gesichtsbreite). 22. Die Entfernung zwischen den beiden inneren Augenwinkeln (Breite der Nasenwurzel). 23. Breite des Auges. 24. Länge der Nase. 25. Breite der Nase. 26. Länge des Ohres. 27. Der grösste Breitendurchmesser der Ohrmuschel, welcher so ziemlich wagrecht auf den Längsdurchmesser steht.

III. Die Maasse des Stammes: 28. Die Entfernung des Dornfortsatzes des 7-ten Halswirbels vom Scheitel des Kopfes (= gemeinschaftliche Länge des Kopfes und des Halses) in der wagrechten Projection. 29. Höhe des Körpers in sitzender Stellung zwischen der Sitzplatte des Stuhles und dem Vertex. 30. Stammhöhe (No 29 — No 28). 31. Höhe der Kinnspitze oberhalb dem manubrium sterni (annähernde Länge des Halses). 32. Die Höhe des oberen Randes des manubrium sterni oberhalb des Bodens. 33. Höhe des Dornfortsatzes des 7-ten Halswirbels oberhalb des Bodens (No 11 — No 28). 34. Der Höhenüberschuss des vorderen Randes des Brustkorbes über den hinteren (No 33 — 31). 35. Acromiale Entfernung. 36. Die Entfernung der grossen Trochanteren von einander. 37. Umfang des Brustkorbes oberhalb der Brustwarzen.

IV. Maasse der vorderen Extremitäten. 38. Länge des Arms in herabhängender Stellung vom Acromion bis zur Spitze des Mittelfingers. 39. Länge des Oberarms. 40. Länge des Vorderarms. 41. Länge des Handrückens. 42. Länge der Spannweite (das Individuum wurde zur Wand gestellt, mit dem Gesichte derselben zugewendet und indem auf diese Weise die oben angegebene Länge horizontal gegeben war, wurde dieselbe auf der Wand notirt und daselbst gemessen). 43. Länge des Handtellers von der oberhalb des os naviculare und os lunatum, zwischen dem Handteller und dem Unterarm befindlichen Furche, bis zur Spitze des Mittelfingers. 44. Grösste Breite der Hand. 45. Länge der kleinen Spanne zwischen dem Daum und dem Zeigefinger. 46. Länge der grossen Spanne, zwischen dem Daumen und dem kleinen Finger.

V. Maasse der unteren Extremität: 47. Länge der unteren Extremität von trochanter major bis zum Boden. 48. Länge des Oberschenkels. 49. Länge des Unterschenkels. 50. Höhe des inneren Knöchels oberhalb des Bodens. 51. Grösste Dicke der Waden. 52. Kleinste Dicke des Unterschenkels oberhalb des Knöchels. 53. Breite der Fusssohle. 54. Länge der Fusssohle.

Von diesen Massen wurden die unter No 11, 12, 13, 19, 21, 22, 24, 25, 26, 31, 33, 37, 39, 40, 41, 48, 49, 50, 51, 52, 53, 54 befindlichen ganz so gemessen wie es Weissbach that, die übrigen so, wie ich es angegeben habe.

Das *Haar*. Unter 83 Fällen fand ich zusammen nur bei dreien gekräuselttes Haar; bei den übrigen war das Haar glatt. Eine merkwürdige Erscheinung ist in allen drei Gebieten das allzufrühe Auftreten der Kahlheit, des Schütterwerdens der Haare: nicht wenige fangen schon im 30-ten Lebensjahre an kahlköpfig zu werden. Die Farbe des Haares ist bei den Kindern überwiegend blond, es fängt aber schon im 5-ten — 6-ten Lebensjahre an sich zu bräunen und im Alter von 15—18 Jahren hat das Haar schon seine entgeltige Farbe. Bei den untersuchten 83 erwachsenen Individuen fand ich in 45 Fällen (54·2%) kastanienbraunes Haar, blondes in 21 Fällen (25·3%), schwarzes in 13 Fällen (15·6%), lichtbraunes in 3 Fällen (3·2%) und rothes in einem Falle (1·7%). Der Schnurbart ist zumeist lichtbraun oder blond; nach vorne wachsend aber nicht sehr dicht. Den Körper fand ich bei der Tordaer Bevölkerung in 4 Fällen sehr behaart, bei den übrigen ist die Behaarung des Körpers sehr kurz und spärlich.

Das *Auge*. Die Farbe des Auges untersuchte ich bei Männern ausser den in der Tabelle aufgeführten 83 Fällen noch in 139 Fällen; zusammen in 222 Fällen. Von diesen fanden sich blaue in 98 Fällen (44·1%), braune in 111 Fällen (50%), lichtbraune in 3 Fällen (1·3%), gelblichgraue in 1 Falle (0·5%), grüne in 1 Falle (0·5%) und graue in 8 Fällen (3·6%). Das braune Auge ist also in den untersuchten Fällen das häufigste. Ausserdem notirte ich bei 64 Toroczkóer Frauen 47 blaue und 17 braune Augen.

Die *Nase*. Hinsichtlich der Nase vollführte ich meine Aufzeichnungen nach den fünf Haupttypen Topinards. Von den fünf Haupttypen fand ich vier: die Adler-, die Gerade, die Habichts- und die Stumpfnase; die semitische Form fand sich nicht vor. Die Vertheilung der vier Formen war die folgende: in der Mehrzahl fand sich die gerade Nase, in 36 Fällen (43·4%), dann die Adler-nase in 21 Fällen (25·3%), dann die Habichtsnase in 16 Fällen (16·3%), endlich die Stumpfnase in 10 Fällen (12·0%).

Der *Körperwuchs*. Als Mittelwerth der Körpergrösse bekam ich 1700 mm.; das beobachtete Minimum von 1552 mm. wurde an einem Tordaer, und das Maximum von 1936 mm. an einem Toroczkóer Individuum gemessen. Wenn die von mir gewonnene

Mittelzahl den Daten der bisherigen Beobachter entgegengestellt wird, ergibt sich die folgende Reihe:

Beobachter	Körpergrösse	Zahl der gemessenen Individuen:	Altersmittel
Kőrösi	1624	20,667	19—22
Scheiber	1619	16,107	19—22
Le Monnier	1650	?	20—24
Weissbach	1658	20	19—22
Jankó	1700	83	44

Wenn wir dasjenige Kartenblatt des Chavanne'schen Atlases ¹⁾ betrachten, welches die Verbreitungsverhältnisse der Körperhöhe auf dem Gebiete der österr.-ungarischen Monarchie wiedergibt, so leuchtet uns schon aus diesem in die Augen springend ein, dass auf dem Gebiete Ungarns, die Magyaren im Alföld (in der Umgebung von Debreczen) am niedrigsten gewachsen sind, während sie in Siebenbürgen bedeutend höher sind. Dies bekräftigt auch Scheiber, ²⁾ welcher gleichfalls aussagt, dass die Magyaren in Siebenbürgen höher gewachsen sind, wie in Ungarn. Endlich beweisen eben dasselbe die Messungen Weissbachs ³⁾, dessen Mittelzahl für die Körperlänge — obzwar bloß auf Grundlage von Messungen an 16 Individuen (da er von den durch ihn gemessenen 20 Ungarn nur 16 als Siebenbürger Magyaren und Székler bezeichnet), — bedeutend grösser ist als diejenige, welche Kőrösi ⁴⁾ und Scheiber gefunden hatten; hingegen nähert sie sich sehr stark derjenigen Le Monniers ⁵⁾. Wenn wir aber die Differenz zwischen den Körperwuchsmittelzahlen Kőrösi's und Weissbach's, dem Unterschiede welcher zwischen den meinigen und denjenigen Weissbachs besteht entgegenstellen, ist die Differenz sowohl im Vergleiche mit den Daten Weissbachs, wie besonders mit denjenigen Scheiber's und Kőrösi's so bedeutend, dass ich diesen Befund selbst durch die grössere Höhe des Kör-

¹⁾ Chavanne D. J. Physikalisch-statistischer Handatlas von Österreich-Ungarn, Wien, Hölzel 1887 No 17. Karte der territorialen Eintheilung des k. u. k. Heeres etc. von Franz Ritter von Le Monnier.

²⁾ Scheiber Dr. S. H. „Untersuchungen über den mittleren Wuchs der Menschen in Ungarn.“ Arch f. Anthropol. XIII. 1881. S. 233—267.

³⁾ Weissbach Dr. A. Körpermessungen verschiedener Menschenrassen Berlin Wiegand. 1878. Seite 226—237.

⁴⁾ Kőrösi J. im „Orvosi Hetilap“ Jänner 1880 (im Referate über die Sitzung der archäologischen Gesellsch. vom 30-ten Dezember 1879).

⁵⁾ Le Monnier in dem zum angezogenen Kartenblatte des Chavanne'schen Atlases geschriebenen Texte,

perwuchses der Siebenbürger Magyaren nicht genügend beleuchtet finde.

Ich glaube indessen, dass wenn wir die letzte — auf das Alter bezughabende — Spalte der oben gegebenen Zusammenstellung in Betracht ziehen, wir in Stand gesetzt sind, diese grosse Abweichung einigermaassen zu erklären. Nach den Gesetzen des Wachstums der Körperhöhe (law of growth), liegt das zur Messung am besten geeignete Alter zwischen den 30. und 50. Lebensjahren, all wo das Wachsen des Körpers schon sein Ende erreicht, die Verminderung der Körperlänge aber noch nicht begonnen hat, und wo sonst auch die weiteren physikalischen und anthropologischen Charakterzüge so ziemlich ihre vollkommenste Entwicklung erreichen.

Gemäss diesen Gesetzen vollführte ich meine Messungen an den zu anthropometrischen Untersuchungen in Bezug auf Lebensalters am meisten geeigneten Individuen. Die Personen aber, deren Maasse meine Vorgänger — Körösi, Scheiber, Le Monnier — benützten, und welche Weissbach maass, befanden sich in einem solchen Alter, dass ihr Körperwuchs nicht nur sein Maximum noch nicht erreicht hatte, sondern nicht einmal denjenigen Wendepunkt des bis zum 24-ten Lebensjahr dauernden schnellen Wachstums, über welchem das Wachsen nur langsam vorwärtsschreitet. Die Grösse des aus meinen Körpermessungen gefundenen Mittelwerthes, die Grösse der Differenz zwischen meinem Befunde und demjenigen der Anderen und besonders Weissbachs, finde ich durch den Umstand erklärt, dass das Wachstum der von mir gemessenen Individuen im Ganzen schon völlig beendigt war.

Vergleich mit dem Material Weissbachs. Während zum Vergleiche der auf den Körperwuchs Bezug habenden Daten diejenigen Körösi's, Scheiber's und Weissbach's gleichfalls eine Grundlage boten, können, hinsichtlich der übrigen Maasse leider nur diejenigen Weissbach's benützt werden; bei dem Vergleiche unseres Materials muss ich mich indessen bloß auf diejenigen Maasse beschränken, welche wir beide auf gleiche Art festgestellt haben. Hier folgt die vergleichsweise Zusammenstellung dieser Maasse u. zw. sowohl in absoluten Zahlen, als in Bezug auf den Wuchs reducirt:

	Körperwuchs	Grösste Länge des Kopfes	Grösste Breite des Kopfes	Interauriculare Entfernung	Entfernung der äusseren Augenwinkel	Entfernung der inneren Augenwinkel	Länge der Nase	Breite der Nase	Länge des Ohres	Höhe des Sternums vom Boden aus gemessen	Höhe der vertebra proeminentis vom Boden aus	Umfang des Brustkorbes	Länge des Oberarms
1. In absoluten Maassen:													
Weissbach	1658	182	154	135	92	33	49	34	59	1347	1410	895	312
Jankó	1700	179	152	128	92	28	48	31	60	1399	1431	913	352
Differenz	42	3	2	7	—	5	1	3	1	52	21	18	40
2. Auf den Wuchs reducirt:													
Weissbach	1000	109	92	81	55	19	29	20	35	—	—	539	188
Jankó	1000	105	89	75	53	16	28	18	35	—	—	537	207
Differenz	—	4	3	6	2	3	1	2	—	—	—	2	19
1. In absoluten Maassen:													
Weissbach	268	195	410	407	341	215	256	104	58				
Jankó	273	185	454	428	350	224	258	110	92				
Differenz	5	10	44	21	9	9	2	6	34				
2. Auf den Wuchs reducirt:													
Weissbach	161	116	247	245	205	129	154	62	34				
Jankó	161	109	264	252	206	131	151	63	54				
Differenz	—	7	17	7	1	2	3	1	20				

Wir sehen also, dass zwischen einer ganzen Anzahl der Resultate Weissbach's und der meinigen eine derartige Übereinstimmung und eine so geringe (und rein Messungsfehlern zuzuschreibende) Differenz sich zeigt, dass sie bemerkenswerth ist. Bei dem einen Theile der Maasse erreicht der Unterschied 0—4 mm.; diese Maasse sind die folgenden: Länge und Breite des Kopfes, Entfernung der äusseren Augenwinkel, Länge der Nase und endlich Länge der Fusssohle. Eine Abweichung von 5—9 mm. zeigt sich bei der Entfernung der inneren Augenwinkel, bei der Länge des Vorderarms, bei der Breite der Fusssohle, bei der interauricularen Entfernung, bei der Länge des Handrückens, bei der grössten Dicke der Wade, sowie auch bei der kleinsten (oberhalb der Knöchel befindlichen) Dicke des Unterschenkels. Dass diese in der überwiegenden Merzahl bloß als Messungsfehler zu betrachten sind, erweist sich am schnellsten, wenn wir die letzteren Daten auf den Wuchs (auf 1000) reduciren, allwo dann diese Differenzen beträchtlich kleiner ausfallen (Seite 85 d. ung. Textes).

Bedeutende Unterschiede zeigen sich aber zwischen unseren Maassen in der Höhe des sternums und der vertebra prominens oberhalb des Bodens, welche aber nicht als Charakteristikon ersten Ranges betrachtet werden kann. Das Verhältniss der drei Glieder der unteren Extremität gestaltet sich bei Weissbach (46 : 46 : 8) und auch bei mir (46 : 44 : 10) fast gleich. Das Verhältniss der drei Glieder der oberen Extremität ist nach Weissbach 40 : 33 : 27, nach meinen Daten 43 : 33 : 24.

Der vergleichenden Ausarbeitung wird hier durch Mangel an Materiale ein Ziel gesetzt.

Zur Charakterisirung der Zahlenreihen, behufs Ausforschung der Natur der Messungsreihen, — wodurch es uns ermöglicht wird auch darauf eine Antwort zu geben, in wieferne das von uns gewonnene rohe Beobachtungsmateriale der ausgerechneten Wahrscheinlichkeitsreihe entspricht, d. h. ob und in wiefern die von mir gemessenen Individuen über den Typus der magyarischen Bevölkerung unseres Gebietes irgend eine Aufklärung geben — enthält die auf Seite 90 des ung. Textes befindliche Tabelle jedwede zum richtigen Erkennen der Reihen nothwendige Daten. In dieser sind in von oben nach unten gehender Ordnung die folgenden Nummern der Messungen der nach der 80-ten Seite kommenden grossen Tabelle aufgenommen: 11, 12, 13, 14, 17, 18, 19, 20, 21, 22, 23, 24, 25, 26, 27, 30, 35, 36, 37, 47, 48, 49, 51, 50, 52, 53, 54, 38,

39, 40, 41 42, 43, 44, 45, 46. In dieser Tabelle ist n die Zahl der Glieder, Σ die Summe der einzelnen Glieder, M die arithmetische Mittelzahl, $\Sigma(\delta)$ die Summe der Differenz zwischen den einzelnen Gliedern und der arithmetischen Mittelzahl, $\theta e \left(\frac{\Sigma \delta}{n}\right)$ der Schwankungsexponent, diesem folgt der Rest der — und + Glieder, r die Präcision der einzelnen Abweichungen, d. h. der Werth der wahrscheinlichen Abweichung, R die Präcision der arithmetischen Mittelzahl; diesen folgt noch der Werth des $M + r$, $M - r$, δr , $M + R$, $M - R$, δR .

Die auf Seite 90 befindliche Tabelle giebt also sogleich einen vollständigen Aufschluss über die Natur der Zahlenreihen unserer Messungen und diese Daten verhüten es, dass wir nicht in eine oberflächliche einseitige Folgerung hineingerathen, obwohl wir zu derartigen Schlüssen durch die scheinbaren rohen Ergebnisse so leicht verleitet werden könnten.

Das r kann als so ziemlich klein betrachtet werden in allen denjenigen Fällen, wo er 4.00 nicht überschreitet. Solche Charakteristika bilden der Körperwuchs, die grösste Länge und die grösste Breite des Kopfes, die interauriculäre Entfernung, dann die Entfernung der äusseren und der inneren Augenwinkel von einander, die Breite des Auges, ferner die Länge und Breite der Nase und des Ohres und endlich — die Breite der Handfläche. Wie ersichtlich, beziehen sich die Maasse, mit Ausnahme der ersten und letzten, alle auf den Kopf. Bei diesen auf den Kopf Bezug habenden Messungen spricht also eine grosse Wahrscheinlichkeit dafür, dass unsere arithmetischen Mittelzahlen den gesuchten wirklichen Typus so ziemlich annähernd erreichen. Es ist indessen überraschend, dass das r der Höhenmessungen des Kopfes, d. h. der Maasse der Stirn-, Gesichtsschädel- und Unterkiefertheile, sowie auch das r des interzygomatischen Maasses — mit den früher erwähnten Längen — und Breitenmaassen des Gesichtes verglichen, zu gross ausfällt.

Dies ist indess bei den übrigen Maassen nicht der Fall! — Bei diesen ist der Werth des r , ich möchte sagen, horrend! Dies ist sowohl beim Rumpfe als auch bei den Extremitäten der Fall. Einen Vergleich können wir bloß zwischen der oberen und unteren Extremität bewerkstelligen und hier finden wir, dass das r eines jeden einzelnen Gliedes der oberen Extremität bedeutend kleiner ist, wie dasjenige des entsprechenden Gliedes der unteren Extremität.

Wenn wir also die ungarische Bevölkerung Torda's, Toroczkó's und des Aranyosszék auf Grundlage ihrer anthropometrischen Charakteristika als einheitliches Ganzes kennzeichnen wollen, so müssen wir die Frage entzwei theilen. Die eine Gruppe der Kopfmaasse lässt einen genügsam einheitlichen Typus muthmassen, was also eine so ziemliche Verschmelzung der Bevölkerung der drei Gebiete bedeuten könnte, wohingegen eine andere — die Höhe der Kopftheile wiedergebende Gruppe der Kopfmaasse, sowie die Verhältnisse der Extremitäten keinen Schluss auf einen einheitlichen Typus erlauben; wenn wir indess die Beschäftigungen der drei Gebiete gesondert in Betracht ziehen, sowie dasjenige Moment, dass die Berufsarten — wie im Aranyoser-Stuhl der Ackerbau, im Toroczkóer Thale der Bergbau, in Torda das Handwerk — in erster Linie die Gestaltung der Extremitäten beeinflussen, so könnte es uns vielleicht auch gestattet sein die Meinung auszusprechen, dass eben diese grosse Schwankungen im Werthe des r -s der Extremitäten, dem Umstande zuzuschreiben sind, dass die schon geschichtlich erwiesene Blutmischung, da die Beschäftigungen in den einzelnen Gebieten die althergebrachten blieben, nur in den Kopfmaassen, und zwar in diesem Falle nur in einem Theile desselben ihren Ausdruck findet, während die Maasse der Extremitäten gerade auf die Verschiedenheit der Beschäftigungen hinweisen.

Noch mehr könnte diese Frage unzweifelhaft dadurch beleuchtet werden, wenn wir die Zahlreihen sowohl der Tordaer als der Aranyosszéker und der Toroczkóer ungarischen Bevölkerung jede gesondert analysiren könnten; ich denke indessen, dass diese Zahlenreihen aus zu wenig Gliedern bestehen, um mit ihrer Hilfe eine solche Analyse bewerkstelligen zu können.

Wohnhaus, Bekleidung, Ernährung. Unser Gebiet bewahrt auch von dem Gesichtspunkte der Bauart aus seine Dreitheilung. In Aranyosszék steht jedes Gehöft gesondert auf einem grossen Grundstück, wie es bei einer Ackerbau treibenden Bevölkerung nothwendig ist; hier wird also auch geräumiger gebaut als in Toroczkó, wo die Gemarkung klein ist, wo man jedes kleine Stück desselben auszunützen und so die Bauten auf möglichst engem Platze zusammenzudrängen gezwungen ist, oder wie in Torda, wo schon die Natur der städtischen Bauart die Bevölkerung zum engen Zusammenbauen drängt.

Die Anordnung des Aranyosszéker Gehöftes zeigt Tabelle IV. Auf dieser ist *A)* der äussere Hof, *B)* der innere Hof, *C)* das

Gärtchen. I. Das Wohnhaus, II. die jochige*) Scheune, III. der Viehstall und IV. der Schweinstall. Das Haus selber besteht aus drei Theilen: *a*) das erste oder Gastzimmer; *b*) das Vorhaus mit der Küche und *c*) das hintere Zimmer oder die Kammer; nach aussen öffnet sich blos die Thüre der Küche, und aus dieser kann man sowohl in das erste Zimmer, wie in die Kammer hineingelangen; vor dem Hause befindet sich *d*) der Gang mit den *f*) Säulen (Stützen) und in seinem Hintergrunde mit dem *e*) Kellerhals. Im inneren Hof *g*) der Maulbeerbaum oder Apfelbaum, *h*) der steinerne Tisch, *i*) der Brunnen in dem Falle, wenn er sich nicht auf dem Platze *j*) befindet. Bei 1. befindet sich das innere, bei 2. das äussere Lattenthor, bei 3. die Gassenthür, bei 4. ist das kleine Fenster, bei 5. das Guckloch. Das erste Zimmer hat drei Fenster, zwei gegen das Gärtchen und somit gegen die Gasse, eins gegen den Hof, neben dem Ofen befindet sich das sogenannte „kleine Fenster“, durch welches man auf das benachbarte Gehöft (Grundstück) blicken kann. Die Küche bekommt ihr Licht blos durch die Thüre, das Guckloch in der hinteren Wand spielt dieselbe Rolle, wie das kleine Fenster. Endlich hat die Kammer für gewöhnlich zwei Fenster, eines der hinteren Wand sieht auf den rückwärtigen Theil des Gehöftes, eines an ihrer Seitenwand auf den Hof.

Die Anordnung des Gehöftes erleidet indessen durch die Sommerküche einige Abänderung, welche sich dort wo sie vorhanden ist, für gewöhnlich in dem rückwärtigen Theile des Gehöftes, am Platze der jochigen Scheune befindet, während die Scheune selbst zumeist dem Viehstalle oder seltener dem Wohnhause angeschlossen ist. Die Aufgabe dieser Sommerküchen besteht darin, dass das von der Ernte oder einer anderen zur Sommerszeit zu vollführende Feldarbeit heimkehrende Arbeitervolk daselbst und von dort aus mit der Abendmahlzeit versehen werde, welche für diese immer besonders gekocht wird.

Der *Brunnen* finden sich in Aranyosszék mehrerlei; bald sind ihre Seiten *mit Ziegeln* eingerahmt, bald nur *mit Brettern*; eine alte, jetzt weniger in Anwendung gebrachte Art ist der *Zaun-Brunnen*, allwo man die Seiten des Brunnens statt mit Brettern und Ziegeln mit einer Hecke umgab; der Zaun ist in dieser Hinsicht das Dauerhafteste, der Ziegel wird durchnässt, die Bretterwand

*) Unter jochiger Scheune versteht man eine Scheune deren Dachhölzer im Firste sich kreuzen.

sinkt zusammen und mit der Hecke kann bloß der Bruchstein den Vergleich aushalten. Das Wasser wird aus diesen Brunnen, die alle Ziehbrunnen sind, mittelst *Rad* oder mittelst *Stange* hervorgeholt. Manchmal befindet sich — besonders in Toroczkó — oberhalb der Ziehstange auch ein kleines *Schindeldach*.

Das *Lattenthor* ist für Aranyosszék sehr charakteristisch, dasselbe wird von horizontal-, wagrecht- und quer gelegten Latten gebildet und durch die Anordnung dieser ergeben sich die verschiedenen Typen. Den Grundtypus bilden 7 horizontale Latten, welche an beiden Seiten, sowie in der Mitte von je einer senkrechten zusammengehalten werden. Von dem Begegnungspunkte der mittleren senkrechten und horizontalen Latten ziehen mit einander parallel bis zur Grundlatte 5 Lattenpaare, welche aber auf diese Weise ein geradschenkeliges Dreieck bilden; die oberste quere Latte geht aus dem oberen Ende der mittleren wagrechten Latte hervor und endet in dem von der Grund- oder Seitenlatte gebildeten Winkel. Dies ist der Grundtypus des Aranyosszéker Lattenthores, er ist der allgemeinste, verbreitetste und einfachste. (Tafel X. 1. a.)

Unter dem Einflusse der localen Verhältnisse entstanden in der Weiterentwicklung des Grundtypus derartige Abweichungen, welche in den betreffenden Dörfern ständig wurden und hiedurch sich zu einem für dieselben charakteristischer Typus umwandelten.

Solche localen Typen sind der Kövender und Bágyoner (T. X. 1. b.), der Kercseder (T. X. 1. c.) und Felvinczer magyarische (T. X. 1. d.), der Felvinczer wallachische (T. X. 1. e.), der Székely-Kocsárdler (T. X. 1. f.) der Harasztoser (T. X. 1. g.) und der wallachische Aranyosszéker. (T. X. 1. h.)

Die Gassenthüre befindet sich immer neben dem Lattenthor, auf der gegen das Wohnhaus zu gelegenen Seite. Das Dach der Gassenthüre ist entweder ein dem Hausdache ähnliches kleines, mit Schindeln gedecktes, oder es ist — bei den älteren — ein kegelförmig in eine Spitze endigendes. Die zwei Seiten der Gassenthüre werden von zwei breiten Pfosten gebildet, dessen äussere, der Gasse zugekehrte Seite unverziert ist; sicher ist es indessen dass die Gepflogenheit der Verzierung erst seit nicht langer Zeit abhanden gekommen ist. Auf einem aus dem Jahre 1837 stammenden Thürpfosten in Csegez sah ich noch einige Verzierung, deren getreue Copie ich in Várfalva aus dem Jahre 1770 auffand (T. X. 3.); bei dieser bildet das eine Motiv eine oben und unten in eine Tulpe endigende Wellenlinie, das andere Motiv bildet ein um

den inneren Rand des ganzen Thürpfostens herum ziehender Streifen, innen mit angeritzten parallelen queren Schraffirung, die beiden Ränder dreieckig spitzentartig ausgeschnitten. Eine andere Art der Verzierung der Gassenthüre ist die Nachahmung der Schindelbedachung, welche auf dem ganzen Aranyosszék sowie auch in Torda in bunter Abwechslung anzutreffen ist. (T. X. 4.) Dem Székler Thore mit Taubenschlag und der Gassenbank und mit dem letztere beschattenden Vordach begegnete ich nur an sehr wenig Orten, indess war dieses nach der Aussage alter Leute in früheren Zeiten allgemein verbreitet.

Der Grundriss des Hauses ändert sich je nach den Gegenden, ist aber in jeder charakteristisch. Die Eintheilung der Basis bleibt in allen drei Theilen unseres Gebietes dreifach; vorne das erste Zimmer, in der Mitte die Küche, rückwärts die Kammer. Die Unterschieden entwickelten sich besonders aus der Verschiedenheit der Breite der Localitäten und des aus diesem entstandenen Ganges. In Toroczkó sind alle drei Räumlichkeiten gleich breit und einen Gang giebt es nicht; hiedurch wird der Grundriss des Toroczkóer Hauses gekennzeichnet. In Aranyosszék ist die Gegenwart des Ganges charakteristisch; für gewöhnlich ist das erste Zimmer breiter als die zwei anderen Räumlichkeiten, vor welchen sich der Gang befindet. Von der Gasse aus betrachtet hat das Haus blos in seinem rückwärtigem $\frac{2}{3}$ Theile einen Gang (T. X. 2. b.) und dieser Umstand ist für Aranyosszék charakteristisch; nebstbei ist indessen auch noch die primitive, von Anfang bis zu Ende mit einem Gang versehene Form vorhanden (T. X. 2. a.), welche als ein Grundtypus betrachtet werden kann, sowie auch die vorne mit einem Gang versehene Form (T. X. 2. c.), zu welchen auch zwei bei neueren Bauten beobachtete Formen, die in der mit einem Gang versehene (T. X. 2. d.), sowie auch die edelhofartige Form (T. X. 2. e.) hinzukommen. In Torda selbst tritt charakteristisch eine weitere Modification des Aranyosszéker Grund-Typus auf; bei dieser mehr primitiven Form wird der gegen die Gasse sich öffnende vordere Theil des Ganges mit Brettern verschlagen, bald mittelst einer steinernen Wand zugemauert, in welcher hierauf Fenster angebracht werden (T. X. f. 2.), während bei der entwickelteren Form, dieser vordere Theil des Ganges vollkommen umgebaut, vom Gange abgeschlossen und so eine vierte Räumlichkeit geschaffen wird, welche im Winter als Kammer, im Sommer vom Hauswirth als Schlafstelle benützt wird. (T. X. 2. g.)

Im *Aufbau* des Hauses fand ich hinsichtlich des Materiales dreierlei Arten vor. Die eine ist das *steinerne Haus*, durch welches besonders Torda, aber zu grossem Theile auch Aranyosszék charakterisirt wird. Die andere in das *hölzerne Haus*, und zwar das *aus Ruthen geflochtene* hölzerne Haus, welches im Aranyoser Stuhl häufig ist und das *aus Balken* zusammengefügte hölzerne Haus, welches ausschliesslich Toroczkó eigen ist und eine ihrer charakteristischsten Kennzeichen, sowohl gegenüber Aranyosszék als auch gegenüber Torda bildet. Was das Toroczkóer Haus noch eigenartiger macht, ist der Umstand, dass die Balkenwand des Hauses bis zur Hälfte der Höhe der Fenster mit Mörtel beworfen ist und der Mörtel weiss übertüncht ist und die horizontalen Balken nur oberhalb derselben sichtbar sind.

In den Dächern der Häuser sind drei Typen erkenntlich, der einfachere Aranyosszéker, der wohlhabendere Aranyosszéker (und Tordaer) und endlich der Toroczkóer.

Bei der einfachen Aranyosszéker Form stossen alle vier steile Seiten in vollkommen gleichem Winkel im Dachfirste zusammen, an dieser einfachsten Form der Schindelbedachung befindet sich nie ein Rauchfang, sondern nur an den zwei längeren Seiten je zwei Löcher zum Entweichen des Rauches. Bei den Häusern der wohlhabenderen, sowie auch bei den neueren finden wir die städtische oder deutsche Form der Bedachung, bei welcher nämlich nur die zwei langen Flügel des Daches vorhanden sind, während vorne und rückwärts die Frontalmauern des Hauses in dreieckiger Form bis zum Dachfirste hinaufragen und so statt der vier sich gegen einander neigenden Wände es bloss zwei giebt; bis zu dieser vollkommenen Form dieser Frontalwände giebt es wohl viele Uebergangsformen, bei der einen ist sie vollständig mit Brettern verschlagen, bei der anderen ist das untere Vordach rudimentär belassen u. s. w. Thatsache ist es aber, dass bei den neueren Bauten dieser Typus immer mehr Platz sich erobert. Derartige Bedachungen, mit welchen das Erscheinen des Rauchfanges schon Hand in Hand geht, kennzeichnen auch die überwiegende Mehrzahl der Häuser Torda's, sowie die nach den Bränden in Toroczkó neugebauten Häuser.

Der ursprüngliche Toroczkóer Typus steht dem einfacheren Aranyosszéker Typus näher, insoferne er vier sich gegeneinander neigende Seiten zeigt; unterscheidet sich aber darin von ihm, dass die beiden Seitendächer oberhalb der zwei oder drei Rauchlöcher

plötzlich noch steiler werden, mit anderen Worten, der spitze Winkel, unter welchem die zwei Dachflächen einander begegnen, ist kleiner als er sonst wäre; natürlich wirkt dies auch auf den Hintertheil (Walm) ummodelnd, da der obere Theil fast um ein Viertel steiler ansteigt und bald senkrecht wird. Eine derartige Bedachung findet sich in Toroczkó auf jedem solchen Hause, dessen Wände aus Balken bestehen und bis zur Hälfte ihrer Höhe mit Mörtel beworfen sind. Bei den neueren Bauten verschwindet dies schon gänzlich.

Zwei der *Fenster* gehen bei den Aranyosszéker Häusern auf die Gasse. Aus dem ersten Zimmer blicken immer zwei Fenster auf die Gasse, auf den Hof eines, die Kammer hat auf der rückwärtigen gegen des Gehöft (Grundstück) zu schauenden Wand ein bis zwei Fenster. Das Vorhaus hat blos eine Thüre; und manchmal vor der Thüre oder im Sommer statt derselben ein Holzgatter (*veréce*). Gegen das Grundstück (Gehöft) des Nachbars zu ist kein Fenster, höchstens nur das kleine Fenster und das Guckloch. •

Bei dem Tordaer Hause öffnen sich schon drei Fenster gegen die Gasse, u. zw. gehören zwei dem ersten Zimmer, das dritte der aus dem Gange abgeschiedenen kleinen Sommer-Schlafkammer. Gegen den Hof hat das hintere Zimmer je nach ihrer Grösse ein oder zwei Fenster. Das Vorhaus hat auch in Torda blos eine Thüre.

Das althergebrachte aus Balken zusammengezimmerte Toroczkóer Haus hat gegen die Gasse für gewöhnlich blos ein Fenster, hingegen gegen den Hof auch zwei Fenster; das Vorhaus hat keine Fenster, ein Fenster der Kammer sieht auf den Hof hinaus.

Den hölzernen Rahmen der Fenster mahlt man in Torda entweder weiss oder dunkelbraun; im Aranyoser Stuhl weiss, sehr selten roth oder blau; bei dem ursprünglichen Toroczkóer Hause mahlte man denselben aber immer roth; heut zu Tage bleibt auch das bei den neuen Bauten weg und man ahmt die Tordaer nach.

In Torda benützt man für die Fenster einen Vorhang oder Jalousien. Der Aranyosszéker stellt Blumen in die Fenster, oder falls er den Tordaer nachahmt und einen Vorhang benützt, fertigt er diesen aus den bei den Wahlen gebrauchten Fahnen. Sie setzen wohl auch manchmal ein eisernes Gitter auf die Fenster und das Eisen der alten Fenster zeigt auch noch Verzierungen. Das herkömmliche Toroczkóer Holzhaus wird auf eine ganz eigene

Weise dadurch charakterisirt, dass sein Fenster von aussen durch eine aus dicken Brettern geschnittener Spalette gänzlich verschlossen wird, was manchmal sogar auf die neueren Bauten übergeht.

Der Boden des Hauses ist entweder gedielt oder, was viel häufiger ist, mit ungebrannten Ziegeln bedeckt.

Dort wo ein Gang vorhanden ist, — so besonders in Aranyosszék — pflegt man ihn für gewöhnlich als sommerlichen Schlafplatz zu benützen; und wenn er zu diesem Zwecke nicht dient, stellt man in sein gegen das Vorderzimmer zu gelegene Ende einen grossen hölzernen Getreide- oder Mehlkasten (Lade, Truhe) in welchem man allerlei Sachen aufbewahrt, so Brod, Getreide u. dgl. sogar Kleidungsstücke.

Ein Keller findet sich im Aranyosszék in fast jedem Hause, so auch in Torda und in Toroczkó. Im Aranyosszék befindet er sich am Ende des Ganges und seine Öffnung ist durch eine Bretterthüre verdeckt. Bei den neueren Häusern von Torda, Toroczkó und des Aranyosszék befindet sich die Thüre des Kellers entweder in der Frontmauer unter den beiden der Gasse zu sich öffnenden Fenstern, oder es ist ein besonderer mit Schwibbogen versehener Kellereingang gebaut entweder am Ende des Ganges, oder wenn das Haus hochparterreartig gebaut ist und man auf Stiegen zum Gang hinauf geht, unterhalb dieser Gangstiege. In Toroczkó war der besondere Keller-Mode selbstverständlich mit einem überwölbten gesondert stehenden Eingang, dann — nach den grossen Feuersbrunsten — baute man das Haus zum stehengebliebenen Kellereingang.

Hinsichtlich der inneren Einrichtung des Hauses, der Möbel, findet sich schon nichts Originelles, Volksthümliches mehr vor; die Möbel sind braun, politirt und vollkommen städtisch, für gewöhnlich die Erzeugnisse ansässiger Gewerbetreibender. — Aranyosszék ahmt in der Möblirung seiner Zimmer in jeder Hinsicht Torda nach, nicht einmal die Spuren einer volksthümlichen Einrichtung finden sich mehr vor; nur in sehr seltenen Fällen traf ich alte Möbelstücke diese stimmten in Allen mit denjenigen von Toroczkó überein, und nach dem Bekenntniss ihrer 83-jährigen Eigenthümerin stammten sie von den Sachsen her, mitsammt den die Wände schmückenden, mit deutschen Aufschriften versehenen farbigen Bilderabdrücken. Als Spuren älterer Gebräuche begegnete ich noch hie und da alten *Stickerien* und zum Aufhängen von Krügen dienenden Mauerrechen, indess nach den gesammelten Daten kamen diese schon Ende des

vergangenen. und im Anfange dieses Jahrhunderts ausser Gebrauch.

Toroczkó ist der einzige Ort, welcher von seinen ererbten Möbeln und sonstigen Wohnungseinrichtungen verhältnissmässig noch Vieles bewahrt hat; indess heutigen Tages ist das noch Verbliebene nur in den Häusern der älteren Einwohner anzutreffen, da nach den fürchterlichen Feuersverheerungen der letzten Zeit das Volk ausschliesslich nur mit den Produkten des Tordaer Gewerbes sich versorgt, die Tordaer Möbel verdrängen die von den Vätern geerbten, welche man sich einstens aus weiter Ferne anschaffte, wozu die Nachkommen weder Zeit noch Geld haben — ausserdem werden diese neben den Tordaer politirten Möbeln für veraltet gehalten. Diese Toroczkóer Einrichtung wird besonders durch drei Umstände originell und charakteristisch: der eine ist, dass die Möbel reich und grellfarbig mit Blumen bemahlt sind, diese Möbel sind aber alle ausschliesslich sächsische Fabrikate, von Segesvár, Megyes u. s. w.; unter diesen besonders das hinter den langen Bänken aufgenagelte und so das Kleid vor der Kälte und dem Kalk der Wand beschützenden Wand- oder Mauerbrett; der andere ist das Vorhandensein der reichen ausgenähten Stickereien sowohl auf dem gesammten Bettzeuge, wie in den Bettdecken, aber besonders die bei festlichen Gelegenheiten zur Ausschmückung des Zimmers benützten sogen. „Stangentücher“; und endlich die mit den wunderschönsten Krügen und Schüsseln der alten Siebenbürger Keramik vollgehängten Rechen.

In der Küche ist der zum Brotbacken dienende Backofen interessant; früher wurde mehr die bucklige Form benützt (T. X. 5. c.), heute hat man ihn aber bei Bewahrung der Grundprincipien zweckmässig modernisirt (T. X. 5. b.); in letzterem Falle befindet sich der Backofen in der Mitte, während der an der einen Seite befindliche offene Heerd zum Kochen und Backen der täglich benötigten Speisen, der an der anderen Seite befindliche aber zum Erwärmen des Abwasch- und des Laugen-(Schwab)wassers dient. In dem Zimmer selbst findet der Kachelofen Platz, welcher hauptsächlich zum Heizen, ausserdem aber auch zum Backen und Kochen benützt wird. (T. X. 5. a.)

Unter den wirthschaftlichen Nebengebäuden zeichnet sich besonders die jochige Scheune durch ihre originelle Structur aus, welche die auf T. X. unter 6 befindliche Zeichnung wiedergiebt. In dieser ist *a)* das Sohlenholz, *b)* der Kranzbalken, *c)* der Seitenbalken,

d) der Scheuerbalken, e) das Geländer, f) der Scheuerhaken, g) die Pfeife, h) der Dachbalken, i) das Scheuerjoch, j) die Hühnersteige.

In Bezug auf Bekleidung weist Torda und Aranyosszék heutigen Tages nichts Originelles mehr auf. So wenig diese Lokalitäten hinsichtlich der Kleidung irgend eine Mannigfaltigkeit zeigen, eben so reich ist Toroczkó in Bezug auf Form oder malerische Farbendracht der Bekleidung seiner Bewohner. Der Mann, die Frau, das Kind, der Bursche, die Jungfrau, der verheirathete Mann, die jüngstverheirathete Frau, die junge und die alte Frau — alle tragen sie eine andere Kleidung und alle ihre Kleider zeigen einen schönen Schnitt, sind reich verziert und — wir müssen hinzusetzen — alle sind originell; denn Alles was der Toroczkóer trägt, wird im Orte selbst verfertigt, da in einem anderen Orte Niemand zu treffen wäre, der es ihm passend machen könnte; und er verfertigt Alles auch nur für sich selbst, da solche Kleidermoden, wie er sie von seinen Ahnen ererbt hat, nirgends getragen werden.

Kinderkleider. Die Kinder tragen bis zu ihrem 2—3. Lebensjahre Hauben, welche mit kupfernen Plättchen = islog (T. X. 7. c. 1. ist die allgemein getragene, 2. die seltenere 3. eine sehr seltene Form) mit ein- oder zweireihiger goldener Verschnürung (T. X. 7. f. g.) verziert und mit einer Brochenadel versehen sind; ihr Grund ist durch Bänder bei Mädchen in drei, bei Knaben in fünf Felder getheilt; an ihrem Scheitel befinden sich bei Mädchen eine, bei Knaben zwei aus farbigen schmalen Bändern bestehende Rosetten. Das *gestickte Hemd* tragen Mädchen sowie Knaben bis zu ihrem 3-ten bis 7-ten Lebensjahr; das gestickte Hemd für Mädchen ist vom Halse bis zum Nabel geschlitzt und im obersten Viertel mit bewunderungswürdig abwechslungsreichen Gestalten ausgestickt, ausserdem zeigt auch die Manchette des weiten Aermels gleichfalls eine reiche Stickerei. Das gestickte Hemd für Knaben hat weite offene (an der Handwurzel nicht schliessende) Aermel und zeigt oberhalb der Armbeuge, sowie auf der Hemdbrust Stickereien; Manchetten sowie Krägen haben keine Naht. — Der *kleine Weiberock* (felsing) ist ein gesticktes Hemd für $\frac{1}{2}$ —3-jährige Kinder, dessen unterer Theil ein in Falten gezogener Unterrock ist. Ein *Pelz-Kleid* tragen die Mädchen bis zu ihrem vierten Lebensjahre; dasselbe besteht aus dem oberen Pelz (bunda), welches ein kleines hinten zuknöpfbares Leibchen ist, und aus dem unteren Kleide (Schürze), welches mit der vorherigen in der Hüfte zusammengenäht ist. — Ein *kleines Kleid* (Schürze) bekommt das

Kind vor dem kleinen Unterrock, wenn man ihm nicht das Pelzkleid anzieht. Ein kleines Leibchen tragen die Knaben bis zu ihrem 2—6 Lebensjahre; dies ist eine Weste ohne Aermel aus geölten Kattun, in deren Verschnürung die Schlinge (bitykó) und der in dieser befindliche Knopf charakteristisch sind. (T. X. 7. e.)

Männerkleider. Der Mann trägt auf dem Kopfe den magyarischen Hut, im Winter eine weisse Schaffellkappe oder eine schwarze Fellmütze; der Hut des Bräutigams ist durch einen ausserordentlich breiten Rand ausgezeichnet. Die Fussbekleidung bestand ehemals aus schwarzen Corduanlederstiefeln, welche mit blauseidener Schnur eingesäumt waren und an welchen grosse blauseidene Quasten baumelten; heute trägt man moderne vielfältige Corduanstiefel. Über das weite magyarische Unterbeinkleid zieht man eine aus zweimal gewalktem grobem weissen Tuche (aba) verfertigte ungarische Hose, welche einen gesonderten Vordertheil und zwei Husentaschen hat, und welche mittelst eines Riemens an der Hüfte festgehalten wird. Das Hemd ist aus feiner und gewöhnlicher Hausleinwand und wird daheim verfertigt. — Über das Hemd wird ein bis zur Hüfte reichendes Ärmelleibchen gezogen, welches sich dem Körper ganz anschliesst, blaugefärbt oder karrirt, gestrickt (oder gehäckelt) mit stehendem Sammtkragen und mit zwei Taschen versehen ist. Um die Hüfte wird ein reichgestickter Ledergürtel befestigt und in diesem wird das Geld, der Feuerstein, das Taschenmesser u. s. w. aufbewahrt. Ueber dem Ärmelleibchen trägt man das lederne Leibchen, welches aus Lammfell verfertigt wird, anschliessend ist, etwas unter die Hüfte reicht, einen stehenden Kragen aus Fuchsfell hat, und mittelst flacher gläserner Knöpfe zugeknöpft wird. Die Pelzjacke (der ködmen) unterscheidet sich von dem Felleibchen dadurch, dass sie vorne bis zur Höhe der Tasche mittelst Katzenbalges verbremt ist, und dass sich oberhalb der Tasche ebenfalls eine Katzenbalgverbremung befindet. Auf der Brust der Pelzjacke liebt der Toroczkóer zu beiden Seiten, mit blauer Seide ausgenähte und vollkommen gleichförmige Blumen.

Das Toroczkóer Felleibchen, die Pelzjacke, so wie die ähnlichen Stücke der Frauentracht verfertigen die Kürschner von Toroczkó, deren Specialität dies ist; diese Kleidung wird in solcher Form und mit solcher Ausschmückung nirgends anderswo im Lande benützt, und so betreiben die Toroczkóer Kürschner — obwohl sie bloss sechs an der Zahl sind — einen der eigenthümlichsten Gewerbszweige Toroczkó's. Ihre Hauptwerkzeuge sind in der auf

Tabelle X. unter Nr. 8 befindlichen Figuren-Gruppe dargestellt und zwar *a*) der Schaber, zum Weichmachen der Haut, *b*) der Nadel-schleifer, zum Schleifen der Nadel an einem Steine, *c*) die Sense, zum Weissmachen der trockenen Haut, *d*) das Klopffholz (die Muschte) zum Abwalken der Haut, *e*) der Lochbohrer (paprika) zum Durchlöchern derselben, *f*) der Türke (török), worauf der Knopf gedreht wird, *g*) der Meissel, *h*) der Fuchsrahmen, auf welchem das Fuchsfell ausgespannt wird (mit Grundzeichnung) *i*) Knopf-vollender, auf welchem der fertige Lederknopf verflacht wird, *k*) Seidenhälter, *l*) Schneidermesser, *m*) Muster und zwar 1. zu der seitlichen unteren Anstückelung der Pelzjacke, 2. zu den zwei seitlichen Flügeln, das mittlere grosse Muster zur unteren seitlichen Anstückelung, das in dieser befindliche obere Muster zu einem grösseren, das untere Muster zu einem kleineren Blumenschmuck für die Anstückelung, 3. zum Geldbeutel (punga). Die zum Schmucke der Pelzjacke und des Felleibchens dienenden ledernen Rosetten sind in der 7-ten Figuren-Gruppe auf Tafel X. ersichtlich gemacht, wo die Rosette in *d* 1) aus über einander gelegten Lederlappchen, in *d* 2) aus einzelnen, in der Mitte ausgenähten Lederfäden besteht. Unter 7. h. auf Tafel X. ist die den Vordertheil der Männerhose schmückende Rosette dargestellt.

Das letzte Stück der Männertracht ist der langärmelige Bauernmantel (czondra), welcher aus schwarzem groben Tuche (darócz) gemacht wird und sehr schmuck aussieht; der Bursche trägt ihn nur am Sonntag, nur um den Hals befestigt, die Arme werden nie durch die Aermel gesteckt. In diesen begrub man in früheren Zeiten den Torockkóer Mann.

Weibliche Kleidung. Die kleinen Mädchen tragen ihr Haar in der Mitte getheilt und bis zu ihrem 4—5-ten Lebensjahre in 4 Flechten, später in 2 Flechten; so tragen es auch die erwachsenen Mädchen, sowie auch die Frauen, nur dass diese letzteren die Flechten in einen Knoten zusammenwinden. Auch die kleinsten Mädchen gehen nie mit unbedecktem Haupte herum, sondern immer mit einem Kopftuche bedeckt. Das Geflechte (der Zopf) wird manchmal rund um und auf den Kopf gewunden, oben mit einem Leinenbande niedergebunden, damit das Haar von der Stirnseite nicht in das Auge falle. In den Zopf flächt man bei Kindern eine Haarflechte; bei grossen Mädchen ein Seidenband.

Der Schmuck des erwachsenen Mädchens ist die *Halbkron*e (Jungfernkranz, pártá), welche eigentlich nichts anderes als die nied-

rigere Ausgabe der von den sächsischen Mädchen getragenen hohen, cylinderförmigen Halbkrone ist. Sie besteht aus einem handtellerbreiten Pappdeckel-Reifen, von welchem hinten 19—23 reiche theuere seidene Bänder herunterhängen und deren Bänder durch kupferne Platten (islog) geschmückt werden. Solch eine Halbkrone — kostet 40—80 fl., und schon die Seidenstickerei daran ist 18 fl. werth. — Bei der Behäubung verschwinden die Krone, man zieht über sie eine bunte Haube und nachdem man die Bänder abgelöst hat — diese sind an die Krone befestigt — bindet man sie unten *an die bunte Haube*. Die bunte Haube ist aus schwarzer Seide und mit weisser Baumwolle ausgenäht.

Die jüngstverheirateten Frauen tragen einen Schleier.

Die Frauen tragen einen *Haubenhälter* aus gelbem Kupfer (S. T. X. Fig. 7. *a*) und *b*) der aufgebundene Nackenzopf wird nicht die Haube — konty — genannt, sondern nur deren Ausmaass) dessen in das Haar fallender Theil mittelst dicker Zwirnfaden dicht eingewickelt ist. Das Haar sammeln sie in einen Knoten und befestigen es hinten ober dem Hinterhaupte auf solche Weise an den Ring, dass $\frac{2}{3}$ Theile des Haubenhälters hinten auf und aus dem Haare herausstehen; unter dem Haarknoten zieht ein Band nach vorne hinauf auf die Stirne, durch welches das Haar daselbst niedergedrückt wird. Auf den derart mit dem Haubenhälter versehenen Kopf zieht man die schwarze *aus Plot* oder *Atlas* verfertigte Haube, welche den Haubenring selber bedeckt und welche ebenfalls hinten unter dem Haarknoten auf den Haubenring gebunden wird.

Die Fussbekleidung der Frauen besteht aus *rothen Stiefeln*.

Die Torockkóer Frau trägt ein mit Flinseln besetztes (islagos) *Hemd*, diese kleinen, runden 3—4 mm. im Durchmesser haltenden gelben Kupferplättchen sind quer über die Achsel und von derselben längst des Armes bis zur Manchette angereicht, welche ebenfalls diesen Schmuck zeigt.

Es werden ausserdem noch *gestickte Hemden mit röhrenförmigen Aermeln* getragen. Dieses wird dadurch charakterisirt, dass dort, wo die Weite des Aermels enger wird, eine 3—4 Finger breite Röhre oder eine aus feiner oder grober Leinwand verfertigte Manchette noch folgt, deren mit dem weiten Theile in Berührung kommender obere, wie auch der untere Rand dicht mit rothen oder schwarzen Stickereien (varrotas) und mit Perlen ausgenäht ist.

Unter den Weiberröcken ist der *muszuly* der einfachste. Dies

ist ein dunkelblauer oder dunkelbrauner Ünterrock aus Kattun oder Kaschmir, vorne mit Schlitz und mit Binde, hinten mit zwei fingerbreitem, flachen Faltenumbund, oberhalb mit rothem Kragen.

Der *weisse Weiberrock* (felsing) ist ein schneeweisser bis unten eingefalteter Rock, welchen man aber hier zumeist als Ünterrock trägt.

Der *Weiberrock mit Kösnyö* kommt auf das gestickte mit Röhrenärmeln versehene oder auf das mit Flinseln besetzte (islagos) Hemd; er besteht aus zwei Theilen: aus dem *Ünterrock*, welcher der eben beschriebenen Art felsing ganz gleich ist und aus dem *Kösnyö*, welcher nichts anderes als ein deutscher Hosen-träger ist; er ist über die Achsel geworfen, seine zwei Enden sind an den Ünterrock genäht, vorn sowie hinten; er ist schwarz gefärbt und mit rother Wolle in einer Breite von 3 Fingern ausge-näht, den vorderen, sowie auch den hinteren Theil des Kösnyö halten an beiden Seiten horizontal verlaufende *Bänder* zusammen und dies entspricht der Rolle der weiblichen Schnürleibchen, hier schnürt sich das Mädchen zusammen, wenn es schlank sein will und hier lässt die Frau etwas nach, wenn sie fetter wird. Rückwärts ist zwischen den beiden Kösnyö die Leinwand schön gefaltet.

Vorne zwischen den beiden Kösnyö befindet sich schräg verlaufend der *Schnürleib* (füdzö) welcher auf grünem Atlasgrunde mit Seide genäht ist, an den Bändern mit schmalen goldenen Schnüren, sowie mit Flinseln besetzt. Dieser wird mittelst Hafteln an den Kösnyö befestigt.

Unter dem Schnürleib, der Hemdbrust enganliegend, zieht der Länge nach das *Bruststück* — welches ein gut handtellerbrei-ter rother und reich ausgestickter *Klot* mit schwarzen Spitzen ist und welcher zwischen den Kösnyö vom Halse bis zur Hüfte reicht und mit Papier sowie mit Leinwand gefüttert ist, damit er fester hält und keine Brüche bekommt.

Auf den Hals wird ein aus Spitzen und Krausen bestehender Umlegkragen eingehaftet.

Vor dem Ünterrock — *muszuj* oder *felsing* — trägt man immer eine Schürze. So wird ein *Sammtkleid* immer nur mit weissem Ünterrock und röhrenärmeligem, blaushulterigem Hemde ge-tragen. Das *seidene Kleid* trägt man auch mit muszuj (Ünterrock) falls das Wetter schlecht ist. Das *ausgenähle* (varrottas) *Tuchkleid*

tragen sowohl ältere wie auch jüngere Frauen an Feiertagen im Winter sowohl als im Sommer.

Die Hüften der Mädchen und der jungen Frauen umfängt ein *Schnurgürtel*. Zu beiden Seiten hängen die *Quasten* des rothgrünen, blaurothen oder weissfärbigen *Schnurgürtels* herab, welche am unteren Theile der Schürze in einer silbernen Quaste endigen.

Zum Spitzenkleide gehört ein *in den Gürtel zu steckendes* rothes, blaues, grünes oder gelbes Seidentuch, welches in der Diagonale zweifach zusammengelegt und mit den gegenüber stehenden zwei Zipfeln in den Gürtel gesteckt wird.

Das *Bruststück* ist eines der Kleidungsstücke des Oberkörpers aus weissem sammtartigem Leder, Frauen verfertigen es und nicht die Kürschner, Mädchen sowohl wie Frauen tragen es; es hat keine Aermel, an der linken Seite und an der linken Schulter wird es mit Hafteln zusammengehalten. Vorne sowohl wie hinten ist grüne Seide oder grünes Tuch hinein eingenäht, mit reicher rother Verschnürung. Auf der rechten Seite hat es einen bis zum Tuche gehenden Schlitz.

Die jungen Mütter tragen einen ärmellosen Umhängpelz, worin sie ihre Kleinen beim Herumtragen besser einwickeln können.

Das *Aermelleibchen* ist dem von den Männern getragenen ganz ähnlich. Es wird von dem weiblichen Geschlecht allgemein getragen.

Der *Mantel* (mente) mit Steh-Kragen, mit Aermeln, nicht anschliessend, aus Lammfell, ist immer und in jedem Alter mit schwarzem oder mit maulbeer-blauem Tuche eingenäht und hat eine mit goldenen Fäden vermischte blaue Verschnürung und Knöpfe. Man trägt ihn nur in der Kirche und im Winter, im Sommer nur bei Abendmahl.

Pelz; was bei dem Manne das Leibchen ist, das ist bei der Frau der Pelz (bunda), Schnitt, Form, Theile, Verzierungen sind die gleichen, nur die Farbe der Stickerei daran ist roth statt blau.

Pelzjacke (ködmön): ganz wie beim Manne.

Eine Art *Prunkmantels* (palást) geht bis zur Hälfte des Schenkels herab, hat keine Aermel, ist sehr weit und bis hinunter in schöne Falten gezogen, am Halse und vorne, am Rande ist er auf 4 Finger breitem Muster mit grünem Sammt eingesäumt. Man trägt ihn zur Halbkrone und jüngstverheiratete Frauen zum Schleier, wenn sie in die Kirche gehen, aber nur im Sommer, wenn die Buche sich wieder erlaubt.

Der Geldbeutel (punga) hat die Form eines Widderbeutels und ist aus zwei Theilen zusammengenäht; er ist manchmal sehr reich mit Seide verziert. Auf ihn bezieht sich der Vers über einen Mann, welcher bei geringem Vermögen grossen Luxus trieb und in geputzten Kleidern herumstolzierte:

Seidner-Beutel, doppelt genäht;

Hast nichts drinnen, kommst du zu spät.

Tafel V. führt in einem Gruppenbilde die Toroczkóer Tracht vor. Der auf der rechten Seite sitzender Mann trägt einen Mantel (czondra); an den neben ihm stehenden Manne sind die Aermelleibchen, das Felleibchen und die Pelzjacke charakteristischer; beide haben Mützen, ferner Hosen aus Abatuche und Corduanstiefel mit zugespitztem Schnabel. Die in der Mitte sitzende weibliche Gestalt ist ein Mädchen mit Halbkrone, Halskrause, röhrenärmeligem Hemde, in den Gürtel gestecktem Tuch, Spitzenkleid, weissem Unterrock und rothen Stiefeln; das auf der linken Seite sitzende Weib ist ein seit einem Jahre verheiratete junge Frau mit Flinsler-Hemd, Unterrock mit Trägern, ferner mit Spitzenkleide, Gürteltuche, Spitzenhaube und einem puffartig gebundenen Schleier; an der dahinstehenden Frau ist das seitlich einzuknöpfelnde Bruststück ersichtlich.

Ernährung. Die Aranyosszéker speisen im Winter täglich zweimal und zwar Vormittags um 10 Uhr und Abends um $1\frac{1}{2}$ 6 Uhr; im Sommer, falls sie keine Arbeit haben, essen sie täglich dreimal, Morgens um 7 Uhr, Mittags um 12 Uhr und Abends um 8 Uhr; wenn sie in der Arbeit sind, speisen sie viermal, Morgens um 6 Uhr *Frühstück* (frustuk), Mittags um 12 Uhr *Mittagessen*, Nachmittags um 5 Uhr *Jause* und Abends um 8 Uhr *Abendessen*. Frühstück. (frustuk) wird jenes Nahrungsmittel genannt, welches sie, wenn sie in die Arbeit gehen auf's Feld mit sich nehmen. („Es ist mir nur so viel Arbeit übrig geblieben, dass ich damit bis zum Frühstück fertig werden kann.“)

Im Winter isst der Aranyosszéker im Allgemeinen mehr Fleisch, als im Sommer, da jeder Mann — in Kövend selbst der ärmste Zigeuner — ein Schwein schlachtet, von welchem dann von der Familie Alles verzehrt wird, nur die vier Schinken und die Speckseiten werden für spätere Gelegenheiten aufgehoben. Die vier Schinken isst man zur Zeit des Umhauens der Kartoffeln und während der Heuernte; das ist eine althergebrachte Sitte, an welcher immer festgehalten wird.

Grössere Mahle werden nur an Feiertagen abgehalten. Rindfleisch wird wöchentlich einmal, am Sonntag gegessen; es wird aber ausserdem noch viel Lamm-, Schaffleisch und Geflügel verzehrt. Wer ein Schaf besitzt, der bewahrt sich bis auf Pfingsten ein säugendes Lamm; welches dann geschlachtet wird, und die Familie verzehrt es beim patriarchalischen Mahle. *Am Sonntag* isst man im Allgemeinen mehr Fleisch und Bäckereien. *Am Tage des heiligen Martin*, wenn der Most zum neuen Weine geworden ist und bis wann der Ackerbautreibende alle seine Feldarbeit beendigt hat, sticht man die Skt.-Martinsgans ab, ladet den guten Gevatter ein, und da wird fest gegessen. (Die aus Kövend haben es denen von Bágyon angehängt, dass wer in letzterem Orte an diesem Tage keine Gans hat, sich eine stiehlt.) *Am Tage des heiligen Michael*, dem Hauptfeste der Unitarier, bäckt man immer Kuchen. *Am Faschingdienstag* kommen bei jeder Familie, bald in engerem, bald in weiterem Kreise die näheren und enfernteren Verwandten zusammen und unterhalten sich bei Backwerk, Fleisch und Wein. Da pflegt man zu sagen dass der Schnee schmilzt, weil er den Geruch der Krapfen verspürt hat (der Frühling naht). Die *Namenstage* werden gefeiert, die *Geburtstage* nicht (weil letztere in der Regel dem Bauern unbekannt sind).

Ein besonderes wirthschaftliches Fest ist noch das *Schweine-schlachten*; aus dem Hause in welchem ein Schwein abgeschachtet wird, geht an dem Tage kein Kind in die Schule. Das Schweine-schlachten besteht aus zwei Phasen; die eine ist das Schlachten selbst, allwo der *Schweine schlachtende Gevatter* zugegen ist, da der Hauswirth persönlich sein eigenes Schwein nie schlachtet; in Gesellschaft des Schweine schlachtenden Gevatters wird die *Lumpensuppe* verzehrt, welche aus dem im Krautsafte gekochtem Halsfleisch und Gehirn des Schweines besteht; die zweite Phase bildet das Füllen, welches nach dem Abschlachten schon ohne den Gevatter von den Angehörigen der Familie verrichtet wird und welches dann durch ein grosses Familien-Abendessen, mit Wein- und und Branntweintrinken beendet wird.

Für gewöhnlich besteht das Frühstück aus *Kukuruz-Mehlbrei mit jungem frischem Käse*; Viele trinken schon *Kaffee*, in welchem selbstverständlich die Cichorie der Hauptbestandtheil ist. Zum Mittagessen wird im Winter mit Fleisch, Krammeln oder Fett angemachter Kukuruz-Mehlbrei, im Sommer dasselbe mit Topfen oder mit Milch aufgetragen. Zur Mittagszeit speist

man irgend eine *Suppe*, welche wöchentlich zwei oder dreimal mit Fleisch, die anderen Male *leer* gekocht wird. Zur Jause isst man trockenes Brod und trinkt dazu Branntwein oder Wasser. Das Abendessen besteht aus einer suppenartigen Speise oder aus Paloches.

In Bezug auf Getränke bekommt ein Tagelöhner je nach der Schwere der Arbeit täglich 3—4 mal einen halben Deciliter *Branntwein* und so zusammen zwei Deciliter. Branntwein wird nur während der Arbeitszeit getrunken, und zwar je mehr Arbeit geleistet wird, umso mehr Branntwein geht auf; wohingegen im Winter Branntwein kaum getrunken wird.

Die Beschäftigungen des Volkes. Die Art der Beschäftigungen des Volkes hat sich schon aus den bisherigen Kapiteln stark abgehoben. Jede Einheit des dreifachen Gebietes hat ihre eigene charakteristische Beschäftigung; das Volk des Aranyosszék wird durch den Ackerbau, das von Toroczkó durch den Eisenbergbau und dasjenige von Torda durch den Salzbergbau und das Gewerbe (Handwerk) gekennzeichnet.

Der Ackerbau und seine Werkzeuge. Die magyarische Bevölkerung des Aranyosszék leistet im Ackerbau Vorzügliches, in jeder anderen Beziehung ist sie stümperhaft und irgend ein anderes Handwerk betreibt sie auch nicht. Im Ackerbau zeichnet sie sich aber destomehr aus, steht in wirthschaftlicher Hinsicht auf einer sehr hohen Stufe, besorgt ihr Feld sehr gut, nützt es geschickt aus, den zum Landwirthschaftsbetrieb nöthigen Bedarf an Thieren verschafft sie sich selbst durch Viehzucht; da sie den Ackerboden sehr benöthigt und da sie in Folge der Waldverwüstung heute nur mehr verbotene und Schutzwälder besitzt: befolgt sie in der Viehzucht das Stallsystem, das heisst: sie hält ihre Nutzthiere an der Krippe. Mit ihrem Getreide sucht sie die Märkte von Kolozsvár, Torda, Nagy-Enyed, Felvincz auf, indess dringt sie auch in der Richtung der Gebirge bis nach Abrudbánya; ausser Getreide bringt sie indess kaum etwas anderes zu Markte, höchstens etwas Obst von Mézskő nach Torda, oder Milch aus A.-Polyán, da Torda des Morgens von Polyán aus mit Milch versorgt wird. Andere Märkte sucht der Mann von Aranyosszék gar nicht auf, hie und da wird er auch bis nach Dicső-Szt.-Márton verschlagen, wenn er ein Pferd kaufen will.

Die Bevölkerung von Torda ist gleichfalls auf den Ackerbau angewiesen, und obzwar sie auch in beträchtlichem Maasse ge-

werbetreibend ist, ist Orban bemüssigt über sie zu schreiben: die Hauptbeschäftigung der Bevölkerung bildet der Ackerbau, verbunden mit rationeller Viehzucht. Die Verhältnisse des Ackerbaues werden auch hier mit der Ordnung der Grundparcellirung eine Umänderung erfahren, und dies wäre sogar vom Gesichtspunkte der rationellen Düngung sehr erwünscht, zu welcher der in der Nachbarschaft Torda's in so überaus grosser Menge vorkommende Gyps ein ausgezeichnetes Material liefert. Neben dem Ackerbau und der mit ihm verbundenen Viehzucht betreiben noch die Bewohner Torda's mit seltenem Eifer, Ausdauer und Sachverständniss den Obst- und Weinbau; diese beiden Kulturen sind hier schon seit Jahrhunderten einheimisch und fast zur Leidenschaft der Bewohner Torda's geworden. In Torda werden jährlich im Durchschnitt 2—3000 Hectoliter Wein producirt. Der Tordaer Wein, wenn er auch nicht mit dem benachbarten Egerbegyer konkurriren kann, ist indessen auch von ziemlich guter Qualität, besonders jetzt, wo in neuerer Zeit sehr viel Riesling, Traminer und andere Reben edler Gattung einheimisch gemacht worden sind und Karl Velits sogar aus Konstantinopel den ausserordentlich grosstraubigen und grossbeerigen Tschauss-üsüm importirte.

Die Hauptbeschäftigung der immer mehr schwindenden Bevölkerung von Toroczkó bildet heute schon der Ackerbau; ein grosser Theil seiner Gemarkung ist wüst, deren Ausdehnung gering, und dieses Wenige muss sie ausnützen; sie spart keine Mühe, keine Sorgfalt und das Kieselsteinmeer, welches zwischen den Bergreihen die Thalsohle bedeckt, bringt in Folge der reichlichen Düngung nach Orbán „die schönste, schwerste und ausgiebigste reine Getreidesorte Siebenbürgens“ hervor. In früheren Zeiten war sie so lange der Eisenbergbau noch blühte, gezwungen den besten Theil ihres Bodens zur Producirung von Futter zu opfern, da sie zur Weiterbeförderung der Kohle und des Eisenerzes viele Pferde halten musste. Dieser und der andere Umstand, dass sie, falls sie Getreide producirte, gezwungen war dessen Ernte, Ausdreschen u. s. w. Tagelöhnern anzuvertrauen, weil sie selber in der Grube arbeitete, vertheuerte sehr ihr Getreide. Heute hat sie ihren Pferdebestand verringert und hat es nicht mehr nöthig denselben in den Aranyosszéker Dörfern überwintern zu lassen, damit sie ihn nachher im Frühling „im Zustande der ausgestandenen Zigeunerprobe“ zurückbekomme.

Die Gemarkung der 14 ungarischen Dörfer Aranyosszék's hat

einen Flächeninhalt von 42,110 Joch, diejenige der zwei Toroczkóthaler magyarischen Gemeinwesen 8694 Joch. Die Gemarkung der Stadt Torda beträgt 19679 Joch; wenn wir diese Zahlen mit der entsprechenden Zahl der Einwohnerschaft in Verhältniss bringen, dann entfallen im Aranyosszék auf einen Menschen im Durchschnitt 2·6 Joch, in Toroczkó 3·7 Joch, in Torda 1·7 Joch Ackererde, und schon aus dieser Zusammenstellung hebt sich der städtische Charakter Torda's ab.

Obzwar in Toroczkó auf einen Menschen mehr Ackererde kommt, als selbst in Aranyosszék oder in Torda, so verschwindet doch dieser scheinbare Vortheil sogleich, wenn wir die Erträgnissfähigkeit des Bodens in Betracht ziehen. Während nämlich in Torda das gesammte Reinerträgniss des Gemeindegebietes 47.228 fl., oder per Joch 2·39 fl. ausmacht, weist der Ackerboden in Aranyosszék 98.609 fl. Reinerträgniss, oder per Joch 2·34 fl. aus, während die Gemarkung der magyarischen Dörfer des Toroczkóer Thales 7160 fl. oder per Joch blos 0·82 fl. Reinerträgniss abwirft. Indem dies eines-theils zeigt, um wie vieles unfruchtbarer der Hotter der Toroczkóthaler ungarischen Dörfer ist, nachdem sie blos $\frac{1}{3}$ des Reinerträgnisses von Aranyosszék aufweisen kann, wird andererseits hieraus auch der Umstand ersichtlich, dass Torda seinen Boden mehr ausnützt, besser bebaut, als Aranyosszék, wodurch wieder der städtische Charakter mehr hervortritt, da jede Stadt den Boden ihrer Gemarkung auf die möglichst beste Art auszunützen bestrebt ist, damit sie nach Möglichkeit von hier aus ihren Bedarf sich erwirbt und auf die Produkte der benachbarten Gebiete in möglichst kleinstem Maasse angewiesen sei.

Wie gut auch Torda jedes Stück seines Bodens ausnützt, wenn wir das Verhältniss dieses Reinerträgnisses zur Zahl der Bevölkerung feststellen, so tritt sogleich der Ackerbau treibende Charakter des Aranyosszék und der städtische von Torda, sowie auch die Armuth Toroczkó's überzeugend vor unser Auge. Während nämlich in Aranyosszék von dem Reinerträgniss 6·27 fl. auf einen Menschen kommt, stellt sich dieser Theilbetrag in Torda blos auf 4·26 fl., in Toroczkó auf 3·04 fl.; wenn also der Tordaeer Bürger nur so leben will, wie der Aranyosszéker Bauer, — die Erfordernisse des städtischen Lebens sind indess immer grösser als diejenigen des Ackerbau treibenden, — dann muss er noch ein halbmal soviel, wenn der Toroczkóer auf solche Art leben will, muss er noch einmal so viel auf einem anderen Wege, dem Wege

des Handels und der Industrie sich erwerben. Torda kann zwar in Folge seiner ausserordentlich vortheilhaften Lage mittelst Gewerbe und Handel seine Bedürfnisse decken, aber Toroczkó kann sich seit dem Verblühen seines Eisenbergbaues nur mehr durch Auswanderung helfen.

Die Betrachtung der Betriebszweige stellt den Charakter des Ackerbaues der einzelnen Gegenden noch mehr fest. Zum Ackerbau dient ungefähr die Hälfte der Gemarkung Torda's und Aranyosszék's, in Toroczkó ein Drittel; am wichtigsten ist nach dem Ackerbau Wiesencultur, die in Torda ungefähr $\frac{1}{3}$ des Bodens in Aranyosszék $\frac{1}{6}$ -tel, in Toroczkó $\frac{1}{8}$ -tel in Anspruch nimmt. Die Weide ist natürlich in Torda am kleinsten; der 9-te Theil der Gemarkung von Torda, der ungefähr 7-te der Aranyosszéker und Toroczkóer ist Weide; Toroczkó besitzt verhältnissmässig die meiste Waldung; $\frac{2}{5}$ des Toroczkóer Hotters und mehr als $\frac{1}{6}$ desjenigen von Aranyosszék, in Torda aber nur der 19-te Theil derselben besteht aus Waldungen. Vom Gesichtspunkte des Reinertragnisses betrachtet rentiren sich die Ackerfelder, die Gärten und Wiesen in Aranyosszék am besten, Torda nimmt in dieser Hinsicht die zweite und Toroczkó die dritte Stelle ein; Toroczkó hat keinen Weinbau; dieser ist in Aranyosszék am einträglichsten, in Torda weniger; die Weide ist in Torda am einträglichsten, Aranyosszék kommt an zweiter Stelle, die Lage Toroczkós ist aber auch in dieser Hinsicht eine furchtbar elende; in gleicher Weise ist das Erträgniss der Waldungen in Torda das grösste, in Toroczkó das geringste, in Aranyosszék mittelmässig. In Toroczkó giebt es keine Schilfrohrkultur, in Aranyosszék und in Torda ist sie in gleichem Maasse einträglich. All' das Obige zusammenfassend können wir sagen, dass Aranyosszék sich durch das grösste Erträgniss der Ackerfelder, der Wiesen und der Gärten, sowie durch die Grösse des Weidelandes; Torda als Stadt, durch die erhöhte Ausnützung des Bodens, durch die Flächenkleinheit der Weiden und der Wälder, aber auch trotz der Kleinheit des Gebietes durch die grösste Einträglichkeit derselben, Toroczkó durch das völlige Fehlen der Rohrdickichte, der Weinberge, durch die Grösse der Waldflächen, aber trotzdem durch das kleinste Erträgniss, durch die möglichst ungünstige Nutzbarmachung der Weiden charakterisirt werden.

Die Gewerbetreibenden. Der Hauptsitz des Gewerbes auf unserem dreifachen Gebiete ist natürlich die Stadt Torda; das

Gewerbe ist hier ungefähr so alt, wie die Stadt selbst. In Aranyosszék existirt kein Gewerbe; es giebt wohl in fast jedem Dorfe je einen Menschen, der irgend ein Handwerk versteht und auch zum Behufe der Deckung des localen Bedarfes arbeitet; dies kann man aber kein Gewerbe nennen. So zum Beispiel leben in Aranyos-Polyán ein Goldwäscher, ein Fischer, ein Mattenverfertiger und ein Korbflechter, indess sind der Goldwäscher und der Fischer Wallachen, der Mattenmacher und der Korbflächter aus der Mezőség eingewandert; in Mézskő lebt auch ein Korbflächter; dieses Handwerk hat aber der Betreffende im Gefängniss erlernt, es ist also kein Volksgewerbe. In früheren Zeiten war das häusliche Gewerbe („Hausfleiss“) ziemlich bedeutend, besonders die Weberei, die Spinnerei — wie wir es schon bei der Beschreibung der Tracht gesehen haben; — zur damaligen Zeit gaben der Mann sowohl wie die Frau nur für Hüte und Stiefel Geld aus, die sämtlichen übrigen Kleidungsstücke wurden alle durch den Hausfleiss zu Stande gebracht und aufgearbeitet. Heut' zu Tage kaufen die Dorfbewohner alles Mögliche in Torda in den Gewölben. In Toroczkó war der Eisenbergbau der einzige Gewerbszweig; diesen aber werden wir weiter unten in einem besonderen Kapitel besprechen.

Die Tordaer Gewerbetreibenden arbeiten in den verschiedensten Zweigen; so giebt es Schuhmacher, Tischler, Töpfer, Kaufleute, Kürschner, Weber, Wagner, Schmiede, Hutmacher, Schneider, Fleischhauer, Fleischselcher, Kammacher, Bratenbäcker, Lebküchenbäcker, Gerber und so weiter. Betrachten wir die wichtigsten Gewerbe, welche zumeist zum Erwerbe des täglichen Brodes dienen und auch in ethnographischer Hinsicht von Bedeutung sind.

Das *Töpferhandwerk* betreiben in Torda 18—20 zur Zunft gehörige und 7—8 ausser der Zunft befindliche, und in einem Dorfe des Aranyosszék, in Várfalva, zusammen 24 Töpfer.

Die Hauptwerkzeuge des Töpfergewerbes zeigt uns die auf T. X. Nr. 10, befindliche Figurengruppe *a*) die Wurzelhaue, zum Ausgraben des Thons; *b*) der Verdünner (aus Holz), womit man das auf die Töpferscheibe gestellte Gefäss von Aussen verdünnt (verschmälert); mittelst *c*) (gleichfalls aus Holz) wird der Thon geknetet, mit *d*) (aus Holz) schneidet man am Boden des Gefässes einen Rand; mittelst *e*) wird der Thon fein zerschnitten (ein an beiden Enden mit Leder versehener Draht — „Thondrath“; *f*) ist ein Holzhammer, womit man den Thon zerkleinert, *g*) eine hölzerne Keule, mit welcher man den Thon auf einer Bank bearbei-

tet (klopft); *h*) ein Messer aus Senseneisen, womit man den Thon aus dem Rohen bearbeitet; *i*) ein hölzerner Haken, womit das Gefäss von innen ausgeformt wird.

Die Ausschmückung der Gefässe besteht entweder aus *Zeichnungen* oder aus Hochdruck; (Haut-Relief) die zum Hochdruck gehörigen Formen sind entweder aus Kolozsvár oder von anderswo importirt worden, sie sind aber weder den Várfalvaer, noch den Tordaer Töpfern eigenthümlich; desgleichen sind es nicht diejenigen feineren und schöneren Zeichnungen, welche nach Mustern gearbeitet werden und deren Muster man den Budapester und Wiener Preislisten entnimmt; der Tordaer übernimmt wohl diese, bildet sie getreu nach, verarbeitet sie aber weder auf eine originelle, noch auf eine individuelle Art. So besitzt Torda in der Person des Josef Czeglédi, einen ehrgeizigen Kunsttöpfer, welcher ausser für die grossen ungarischen Städte auch für Wien arbeitet; derselbe strebt nicht nach grossem Nutzen, er sieht auch nicht auf die Quantität der hervorzubringenden Gefässe, er trachtet nur nach Ruhm: aus der Zeichnung lernt er und nach der Zeichnung verfertigt er Alles, indess büsste er unter ihrer Einwirkung jede Originalität ein.

Bei denjenigen aber, welche nach alten Formen arbeiten, fand ich wunderbarer Weise gar keine Vorlagen; jede Zeichnung ist ihre eigene Schöpfung; die Hauptformen sind überlieferte, ihre Ausführung ist aber ganz individuell und originell; jeder Zug, Punkt, jede Form ist das Produkt der Phantasie, ein Muster oder eine Zeichnung liegt nicht vor. Und was noch überraschender ist, beschäftigen sich mit der Malerei besonders die Frauen; ein Mann findet dafür keine Zeit und hält es für eine kleinliche Arbeit. Und Frauen, die im Buchstabenschreiben, im Lesen des Geschriebenen ganz und gar nicht bewandert sind! Man nennt sie Schreiberinnen; diese gehen zum Töpfer in seine Werkstätte und um 50 Kreuzer Taglohn schreiben sie die Blumen und andere Gestalten. Solche Schreiberinnen sind in Torda die Jula Turi, die Frau des Árpád Sas, die Jula Simonffi u. s. w. Das zum Schreiben benützte Werkzeug ist das *Horn*, in dessen Spitze man ein kleines Loch bohrt, in dieses Loch wird ein aus immer dünneren 5—6 Federn zusammengefügtter kleiner Kanal gezogen, welches auffallend an das ineinander gefügte Röhrensystem der römischen Wasserleitung erinnert. Hierauf wird in das Horn die Farbe gegossen, welche aus der Federleitung herausrinnt und der-

art wird geschrieben. Es werden indess damit bloß die aus Linien bestehenden oder feineren, dünneren Sachen geschrieben, während zur Hervorbringung der breiteren Formen (Blätter, Blütenblätter, u. s. w.) Pinsel aus Eichhörnchenhaar benützt werden.

Das als Pinsel dienende Horn wird in der auf T. X. in der 10. Figurengruppe unter 1. befindlichen Zeichnung wiedergegeben mitsammt der Federleitung (a); daselbst sind auch unter k. die zur Formirung (Gestaltung) der Wände der Gefässe dienenden aus dünnem Holze geschnitzten verschiedenen Muster ersichtlich; bei (l) befinden sich die primitivsten Elemente der Ausschmückung, u. zw. 1. Wellenlinie, 2. Weinrebenranke, 3. die vielblättrige Hyacinthe, 4. Weintraube, 5. Blatt, 6. Rose, 7. Tulpe, 8. Fuchsie; m) Spatzvogel — nach der Zeichnung des Josef Erdélyi.

Vom Standpunkte der Kunst oder des Grossgewerbes aus beurtheilt ist das Töpfergewerbe Torda's wenigstens noch in der Gegenwart weder gross, noch bedeutend zu nennen, es enthält aber in diesem einen Anfangsstadium zweifellos sehr viele stark volksthümliche Elemente.

Die *Gerber* Torda's bilden ohne Zweifel ein beachtenswerthes Element der Tordaer Gewerbelebens, auch versäumen sie nie die Gelegenheit sich mit dem hohen Alter ihres Gewerbes zu brüsten. Ihr Gewerbeverein ist aber heute stark im Niedergange begriffen, er besteht wohl auch heute aus ungefähr hundert Mitgliedern, die Concurrenz ist aber zu gross; auf den Tordaer Markt kommt wenig von ihren Erzeugnissen und so sind sie gezwungen die Kolozsvärer, Maros-Ludaser, Maros-Ujvárer und Gyéreser Märkte zu besuchen, durch welchen Umstand das Leder sehr vertheuert wird und die viele Arbeit und grosse Mühe wahrlich nur ganz klein wenig entlohnt werden.

Das Tordaer *Huterergewerbe* ist ziemlich bedeutend, obzwar es über den Zeitpunkt seiner Blüte schon hinaus ist. In früheren Zeiten gab es auch mehr Huterer, als heute; vor ungefähr 40 Jahren hatten 20 Hutmacher fortwährend Arbeit, heute zählt man nur mehr 18—20, von welchen, bloß die Hälfte arbeitet, die andere Hälfte ist fallit. Ihre Märkte sind Torda, Gyula-Fehérvár, Kolozsvár, Nagy-Enyed, Maros-Ludas, Tövis, Bánffy-Hunyad, Jára, Mocs; selbstverständlich müssen sie für jeden Markt seine eigenen Formen produciren. Heute indess bevorzugt das Volk den steifen, aus der Fabrik bezogenen Hut, nur der Wallach trägt ihn noch nicht; und so trachtet Torda jetzt die Wallachen zu versor-

gen. Die Magyaren beginnen schon dem Bauernhut abtrünnig zu werden und der Tordaer Gewerbetreibende ist nicht im Stande diesen um einen billigeren Preis herzustellen, als die Fabrik den schönen steifen Männerhut giebt und somit beeinträchtigt das Fabriksgewerbe sehr stark das häusliche Kleingewerbe. Die Produkte des häuslichen Gewerbes erhalten bloß die Aelteren auf dem Markte und wenn diese gestorben sein werden, wird auch das häusliche Kleingewerbe sein Ende finden. Falls sich der Hutmachermeister nicht nebenbei mit Feldarbeit beschäftigt, von seinem Handwerk kann er nicht leben und heutigen Tages bildet die Hutmacherei bloß eine Nebenbeschäftigung dritten Ranges.

Die *Tschismenmacherei* (Schuhmacherei) gehört zu denjenigen Tordaer Gewerbeäzweigen, welche mehr in der Entwicklung als im Niedergange begriffen ist. Heute befinden sich in Torda ungefähr 150 Schuhmacher, aber von diesen arbeiten nur 70—80, ihre Märkte sind: Maros-Ludas, Maros-Ujvár, Nagy-Enyed. Tövis, Gyula-Fehérvár; nach Kolozsvár gehen sie nicht, der Preis ihrer Fabrikate beträgt per Paar 4—6 fl.

Von *Schneidern* befinden sich in Torda 5 zünftige, 8 freigewerbtreibende und eben so viel verheirathete Gehilfen, welche nämlich behaupten, dass sie bloß Gesellen sind, deshalb aber doch auf eigene Faust arbeiten; ausser diesen verfertigen noch 7 Marktschneider den Aranyosszékern graue oder dunkelblaue ungarische Hosen.

Webermeister giebt es in Torda zwei (Bauer und Schuster), ihre Maschinen kamen von Wien, aus den Fabriken von Surbeck und Schram; sie verfertigen Kamgarn, Tischleinwand, wallachische Vorder- und Hinterschürzen (Katrinca), Schürzen, Kleiderstoffe, Handtücher und so weiter, sie decken aber damit bloß den localen Bedarf, für den Export arbeiten sie nicht; sie weben auch die getreuen Copien der Stickereien (varrottas) und sind im Allgemeinen geschickte Arbeiter.

Tischler befinden sich in Torda gegen 40, sie verfertigen bloß fladrige Möbel; die gemalten volksthümlichen, wo sie sich noch überhaupt vorfinden, kauft man aus Szász-Régen. Aranyosszék hat diese letztere Sorte von Möbeln ganz aufgegeben, Torda liegt näher, die dort gemachten Möbeln sind mehr städtisch-herrisch und deshalb kauft man sie lieber von dort. Auch in Toroczkó, falls man statt der alten neue kauft, sind diese neuen aus Torda herstammende Holzmöbel. Die Szásrégener bringen nur an grossen

Markttagen ihre gemahlten Möbel hieher und dann verkaufen sie nur den Wallachen, die Magyaren kaufen derartige Erzeugnisse nicht mehr.

Ausser diesen giebt es noch 13 *Wagner*, welche für Déva, Kolozsvár, Maros-Vásárhely, Nagy-Enyed, weiters auch für Torda und Aranyosszék arbeiten; ungefähr 13—16 *Schmiede*; 4 *Kamm-macher*, welche aber blos für die Wallachen arbeiten, da die an-sässigen Magyaren nur Gewölbwaare kaufen; es giebt ferner 70 ausschliesslich für die Wallachen arbeitende *Küirschner*, 67 *Fleisch-hauer*, 5 *Selcher*, 55 *Kaufleute* und *Kleinkrämer*.

Hier muss ich noch zwei Tordaer Specialitäten erwähnen, den Tordaer Lebkuchen (Lebzelte) und den Tordaer Schweinsbraten.

Die auf Tafel X. unter 9 befindliche Figuren-Gruppe giebt die den Tordaer Lebkuchen schmückenden Zeichnungen wieder: a) von Lebzelten um 50 kr. b) Georgine: um 10—20 kr., c) um 5—10 kr., d) um 5 kr., e) um 1 kr.

Der Tordaer Salzbergbau. Die Tordaer Salzbergwerke zer-fallen in zwei Gruppen und zwar in die römische Bergwerke, welche noch von den Römern von oben nach unten gebaut wur-den, welche aber heute schon gänzlich ausser Betrieb stehen, und in die neuen Bergwerke, welche in der jüngsten Vergangenheit er-schlossen wurden und heute noch abgebaut werden.

Die Neuen-Bergwerke haben ein oberes Flötz, an der Spitze des Berges, aus den Zeiten, wo noch der Bergbau von oben nach unten betrieben wurde; dieses Flötz wird heute *Schlacht* geheissen; man hat auch ein unteres Flötz, welches durch die Bohrung eines Tunnels entstanden ist und vom Volke heute nur *Tunnell* oder *Tunner* genannt wird.

Die Bergwerke liegen in einer Reihe neben einander, ja sie öffnen sich sogar theilweise in einander und je nach der Art ihrer Bearbeitung zerfallen sie in zwei Gruppen. Die seit früherer Zeit im Baue stehenden sind die Schächte; solche sind der *Josefs-*, der *Theresien-* und der *Anton-Schacht*; der Josefs-Schacht ist heute noch baufähig, ist aber zum Reserve-Bergwerk bestimmt; der *The-rosien-Schacht* dient blos zum Hineinschütten des Schmutz-Salzes; während der *Anton-Schacht* gänzlich aufgelassen wurde; alle drei Bergwerke sind kuppelförmig. Bergwerke neueren Baues, sogenannte Bergwerke giebt es zwei: *Gisella-* und *Rudolf-Bergwerk*, letztere ist vollkommen für den Bau eingerichtet.

Aus dem amtlichen Berichte des Jahres 1891 kann ich die

folgenden Daten mittheilen: producirt wurden 23000 Mzentner Steinsalz; von diesen waren 17000 Mzentner geformtes Salz, Kleinsalz 3000 Mz., Stücksalz 3000 Mz. Vernichtet d. h. in den Theresenschacht geschüttet wurden 7000 Mz. Salz. Ein Arbeiter ist mit einer durchschnittlich 8-stündigen Arbeit im Stande 14·6 Stücke abzulösen, per Stück bekommt er 6 kr. Vom geformten Salz waren 31140 Stücke reines, 13537 erdiges Salz.

Die Produktion des Kleinsalzes fällt für gewöhnlich geringer aus, als im Voranschlage angenommen wird. Für die Jahre 1892 und 1893 sind 23000 Mz. praeliminirt. Die Herstellungskosten eines Meterzentner Salzes betragen 0·45—0·52 fl. welche mit-samt den Manipulationskosten auf 1·20—1·30 anwachsen, während der Verkaufspreis in Loco 6·85 fl. beträgt. Von der producirt-en Salzquantität wurden verkauft 21543 Mz. grösstentheils für die östlich gelegenen Comitate des Landes; die Quantität des den Aemtern, Arbeitern, Geistlichen, Wächtern überlassenen, sowie auch des durch Abnehmen (Verringern) aufgegangenen, also unentgeltlich vertheilten Salzes betrug 208 Mz. — 6·85 fl. ist der Begünstigungs-, 9·36 fl. der volle gewöhnliche Preis. Das Gebiet des im Baue befindlichen Bergwerkes macht 3191 m² aus; die Fläche der vorläufig aufgelassenen zwei Bergwerke 5350 m²; die in Betrieb stehenden offenen Stolleneingänge befinden sich in einer Tiefe von 26 M. unterhalb des Niveaus der Eisenbahn, diejenigen der in Reserve gehaltenen in einer Tiefe von 122 M. — Zu Tage tretende Stollen, ung. istoly giebt es 5 in einer Länge von 2740 M. Maschinen sind zwei vorhanden, beide auf Pferdekraft eingerichtet.

Die Zahl der ständigen Arbeiter ist 32, welche Zahl indess stufenweise bis auf 30 herabzumindern ist; die Zahl der zeitweiligen Arbeiter beträgt 8; die ständigen sind Salzhauer erster, zweiter und dritter Ordnung mit 70, 50 und 30 kr. Tagelohn für 8-stündige Arbeitszeit. Der zeitweilige Arbeiter bekommt 50 kr. Tagelohn für 8 Stunden, die Altersverhältnisse der Arbeiter sind geordnet; ihr im Bruderladen befindliches Vermögen beträgt 17050 fl. Die Arbeiter arbeiten im Winter ein halbes Jahr hindurch; im Sommer ruht die Arbeit und nur 8—10 Bergleute, welche eine andere Arbeit nicht bekommen, finden dann hier Arbeit. In 1891 waren 38 Bergleute in 43 Fällen krank; meistens herrschten rheumatische Leiden vor; Todes- oder Unglücksfall kam kein einziger vor. Die Gruben sind gesund, trocken, ihr Luftwechsel ein beständiger auch kostet er gar nichts.

Die Werkzeuge des Tordaer Salzbergbaues führt uns die auf der Tafel X. befindliche Figurengruppe 12 vor; und zwar (1) der Diener (Leuchter); (2) Keil, (4) Haue, (5) eiserner Hammer und (6) die Befestigung der Gallerie in dem Salz, (7) Salzablösens in irgend einem Winkel (= czinkus-lösen), und zwar *a*) der lange Stich neben der Wand, *b*) die öffnende Abtheilung in der Ecke *c*) das Czinkus-Abtragen selbst und zwar seine äussere Seite, der „deutsche Hut“, *d*) ist schon ein czinkus; die mit *a*) parallelen *e*) und *f*) Linien bezeichnen den äusseren langen Stich und die auf diese senkrechte Linie *f*) und ihre Paare den Untertrieb, während oberhalb des *e*)—*f*) schon die innere Abtheilungen folgen; (8) ist die doppelte Eingangsöffnung, worin *a*) das Zelt, *b*) die Zeltöffnung, *c*) das Versicherungsholz und *d*) der Sattel ist.

IV. *Der Eisenbergbau und die Hüttenwerke von Toroczkó.*
Der Eisenbergbau von Toroczkó besitzt jetzt nur eine Vergangenheit. Denn heute kann man vom einem Betriebe desselben kaum sprechen, da nur noch jährlich zwei Bergwerkseigenthümer 25—30 Männer in ihrem Bergwerke beschäftigen, und zwar im Winter, wo die Leute nichts Anderes zu thun haben und auf jedem Gelderwerb angewiesen sind. Aber auch eine Zukunft kann dem Toroczkóer Bergbau kaum vorhergesagt werden, weder aus der Masse des gegenwärtig bebauten, noch aus derjenigen der erschöpften, ausgenützten Eisenerzschichten, noch endlich aus der Jahrhunderte alten ererbten Art des Eisenbaues, von welcher die Bewohner von Toroczkó mit Stolz sagen, dass sie noch aus ihrer oberösterreichischen Heimath, aus Eisenwurzel mitgebracht haben und seit dieser Zeit nichts an ihr geändert hätten.

Die bezüglich der Toroczkóer Eisenbergbaues wichtige geographische und geologische Gestaltung führt uns die Taf. III. vor; bei den geologischen Schnitt 1. Conglomerat und Schiefer (Dyas-Verrucano), 2. gekörnter Kalk, 3. Kalkglimmerschiefer, 4. Kalkstein mit rothem Dolomit und der Ort der Erzlagerung.

Auf Tafel VI. sehen wir den Eingang zu den Toroczkóer Bergwerken; vor dem Arbeiter sind die zum Bergbau nöthigen Werkzeuge, hinter ihm die Holzeinrahmung des Bergwerkseinganges ersichtlich. Auf Taf. VII. befinden sich die hinsichtlich der Maasse sorgfältig wiedergegebenen Zeichnungen der auf Tafel VI. bemerkbaren Werkzeuge; unter diesen A) die grosse und die kleine *Keilhaue*; B) der *Grubennagel*; C) und D) der kleine und der grosse *Eisenhammer*; E) der *Grubenbohrer*; F) der *Reiniger*;

G) das Stemmeisen; H) die Grubennadel; J) der Holzzieher (die Holzhaue), K) der Trog, dessen Henkel bei 1., Boden bei 2. und Kubel bei 3. ersichtlich sind. Taf. VIII zeigt die Seitenansicht des Toroczkóer Hüttenwerkes (Schmelzofens).

Taf. IX zeigt uns in den Zeichnungen 1—2 mit R) bezeichnet den Röstofen oder den Rost; K) ist der schwarze Stein, f) 1. und f) 2. sind Holzkohlen, v) die Eisensteinschichte. Von den unter 1—2 befindlichen Figuren auf Taf. VIII, sowie Taf. IX stellt K) den Blauofen dar; S) ist die Eicht ¹⁾, B₁ und B₂ sind die Blasbälge. Die Erklärung der übrigen Zeichen siehe bei der Stampfe. ²⁾ Fig. 3—5. A) und B) ist das Luppe ³⁾, C) und D) die eisenschneidende Hacke ⁴⁾, E) und F) der mákó. ⁵⁾ 6—10. A) Pflugeisen ⁶⁾, D) Haueneisen, C) Vordereisen ⁷⁾ (Spalteisen), D) und E) Trampel- und Bändeisen. Fig. 11. Siegel der Bergwerksstadt Toroczkó. Fig. 12—14. Das Toroczkóer Hammerwerk (Stampfe) in senkrechtem, Quer- und Längeschnitt, sowie sein Grundriss. Z) die Ablass-Schleusse ⁸⁾, J) das Joch ⁹⁾, F) 1. Unterholz ¹⁰⁾, F) 2. Oberholz ¹¹⁾; d₁, d₂, d₃, d₄ die herzförmigen Bretter ¹²⁾, z) die Knabenschleusse ¹³⁾ l) die kleine Schliesse, r) die grosse Schliesse, l₁, l₂ Leistenholz ¹⁴⁾ V₁ das kleine Rad ¹⁵⁾ B₁ und B₂ das Gebläse ¹⁶⁾ K) Speichenkreuz, H) gekrümmte Radhacken (Hinterbug), G₂ Achsen ¹⁷⁾ C₁ und C₂ eiserner Zapfen, A) Polster, U) Umweg; b₁ und b₂ Fuss des Gebläses ¹⁸⁾, i) Streichholz ¹⁹⁾, a) Gabelzweig der Blasebalgruthe ²⁰⁾,

¹⁾ Obere Oeffnung des Blauofens. — ²⁾ Hammerwerk mit dem grossen Hammer. — ³⁾ Das am Boden des Blauofens angesammelte Roheisen. — ⁴⁾ Eine Hacke, mittelst welcher man das aus dem Blauofen herausgestemmte Roheisen in ganz warmen Zustande entzwei schneidet. — ⁵⁾ Ein keilförmiger Stemmeisen, womit man das Entzweischneiden des Eisenbrodes erleichtert. — ⁶⁾ In Toroczkó blos das furchengrabende Eisen des Pfluges. — ⁷⁾ Das vorne sich bewegende spaltende Eisen des Pfluges. — ⁸⁾ Welche das Wasser aus dem überfüllten Wasserbecken oberhalb des Hammerwerkes auf dasselbe leitet. — ⁹⁾ Senkrechte Pflöcke (Pfähle), welche das Bretterwerk der Schleusse festhalten. — ¹⁰⁾ Das das Joch der Schleusse am Boden quer verbindende Holz. — ¹¹⁾ Dasselbe oben. — ¹²⁾ Den Boden der Schleusse bildendes, mit Zähnen in einander gefügtes Bretterwerk. — ¹³⁾ Dasjenige Anstücksel der Schleusse, welches das Wasser gerade aus auf das grosse Rad leitet. — ¹⁴⁾ Der am Anfang der Schleusse befindlich der Länge nach gestellte und derartig ausgemisselte Holzpfahl, dass die Schliesse darin ganz fest schliesst. — ¹⁵⁾ Welches in dem Hammerwerk das Gebläse bewegt. — ¹⁶⁾ Blasebalg mit dessen Wind man das Feuer in Gang hält. — ¹⁷⁾ Die Achse der Räder des Hammerwerkes, aus einem Stück Balken. — ¹⁸⁾ Die vier hervorragenden Zähne an der Achsen des kleinen Rades, durch welche das Streichholz herunter und hiedurch das Gebläse zusammengezogen wird. — ¹⁹⁾ Diejenige Stange

Blasebalgruthe ²¹), bl) Schöpsenkette ²²), h) Geschirr- oder Spannholz ²³) hg) Winde ²⁴), j) Stossholz ²⁵) s) sát ²⁶), t₁ Stengt ²⁷) d) Röhren, n) Windleitung, o) szágfia-Eisen ²⁸), K) Rauchfangröhre, T) Brennherd ²⁹), t) Sandtrog ³⁰), f) Herdholz ³¹), u) Schlackenloch; V₂ das grosse Rad, g) Achse; R₁, R₂, R₃, R₄ Deimlinge ³²), S₁, S₂, S₃, S₄ Spreizen ³³) 1., 2., 3. eiserne Ringe, Ag₁ und Ag₂ das vordere und das hintere Gabelholz ³⁴), Cs) Csepeus ³⁵), Sr) Spreitzbaum ³⁶), Rb) Rahmenbaum (rimba) ³⁷), Ca) Gabelholz des Schlagbaumes ³⁸), Cf) Schlagbaum ³⁹), Cp) Schlagbrett ⁴⁰), Hülse ⁴¹), Zs) Sohlenbaum ⁴²) (zsojbán), G) Eisennagel ⁴³) N) Hammerfeder ⁴⁴), 4. Schopf des

welche von den Zähnen des kleinen Rades unmittelbar niedergedrückt und wodurch das Gebläse heruntergezogen wird. — ²⁰) Mächtige Holzsäule, in welcher das Ende der Blasebalgruthe befestigt ist. — ²¹) Eine armdicke elastische hölzerne Stange, welche die Blasebälge mit Hilfe der eingefügten Theile heraufzieht. — ²²) Eine eiserne Kette, welche das Geschirr(spann)holz an die Blasebalgruthe kettet. ²³) Eine richtige Pferdestange (Geschirrholz), durch welche die zwei Blasebälge von den beiden Rindenwinden gehalten werden und welche mit der Blasebalgruthe mittelst der Schöpsenkette verbunden wird. — ²⁴) Eiserne Kette, welche das Stossholz des Blasebalges mit dem Ende des Geschirrholzes verbindet ²⁵) Der über den Blasebalg hinaus reichende, daselbst in zwei Aesten endigende Theil des dem oberen, herzförmigen Blatte des Blasebalges entlangziehenden und dasselbe halbirenden Rippenholzes. — ²⁶) Die das Stossholz mit dem Streichholz verbindende hölzerne Stange. ²⁷) Der ausgemeisselte Holzklotz, in welchem das Streichholz — nach Art eines einarmigen Hebels — sich bewegt. — ²⁸) Das im Eisen endigende und dem Feuer zuführende Röhrechen der Windleitung. — ²⁹) Der Platz vor dem Roste (die Öffnung des Ofens des Hammerwerkes). ³⁰) Hölzerner Trog, aus welchem man den Sand auf das glühende Eisen streut, damit es noch besser siede. — ³¹) Das vor der Öffnung der Höhlung des Hammerwerkofens befindliche untere Holzgesimse. — ³²) Die vier Querhölzer der Achse, durch welche die Hammerfeder geworfen und geschleudert wird. — ³³) Die die Wurf-Querhölzer der Achse verbindenden Querverläufen den hölzernen Klammern. ³⁴) — Die zwei am weitesten auseinander stehenden Säulen des Hammerwerkes. — ³⁵) Holzklotz, welcher windschief aus der Erde hervorragt und auf der dem Hammerwerk zugekehrten Seite ausgekerbt ist — ³⁶) Windschief stehende hölzerne Stange, welche zwischen den Kerben des Csepeus und der Zweig-Gabel eingeklemmt ist. ³⁷) Horizontaler Balken, welcher die vordere und die hintere Zweig-Gabel des Hammerwerkes oben verbindet. — ³⁸) Das den Schlagbaum haltende Gabelholz zwischen dem vorderen und dem hinteren Gabelholz, am oberen Ende mit dem Rahmenbaum verbunden. — ³⁹) In das Gabelholz des Schlagbaumes passende horizontale dicke Säule, welche dem Fall des Hammerwerkes noch mehr Wucht verleiht. — ⁴⁰) Das auf dem Schlagbaum gesetzte, als hölzernes Gewicht dienende Brett. — ⁴¹) Die den grossen Hammer tragenden zwei hölzernen Säulen. — ⁴²) Die aus Holzklötzen bestehende Basis der Hülse. — ⁴³) Mächtige spindelförmige Eisenmasse, welche in den Leisten eingefügt sich dreht und in welche die Hammerfeder hineingeht. — ⁴⁴) Hölzener Stiel des Pochhammers.

Hammerwerkes, 1. Haube des Hammerwerkes, 2—2. Backen des Hammerwerkes; 3. Rand des Hammerwerks; U) eiserner Ambos.

Das Toroczkóer Bergmannsvolk besitzt einen ganz eigenen Schatz von technischen Ausdrücken; ich sammelte gegen 250 solche Wörter und stellte sie auf S. 198—202 zusammen, diese werden als bergmännische Kunstwörter von dem Toroczkóer Bergmannsvolk benützt. Wie viele derselben der Toroczkóer Bergmannssprache eigen sind und wie viele davon auch der magyarischen bergmännisch-technischen Sprache zugehören, erhellt aus dem Umstand, dass von diesen 250 Wörtern blos 34 in dem Anton Péch'schen magyarisch-bergmännischen Wörterbuche aufzufinden waren. Die technischen Ausdrücke zerfallen ihrer Herkunft nach in 4 Gruppen: 1. solche Wörter, welche zweifellos als magyarisch nachgewiesen sind (140); 2. Wörter, für deren Ursprungsbestimmung wir keine linguistischen Beweise besitzen (57); 3. Ausdrücke, welche getreue Uebersetzungen der ursprünglich deutschen technischen Bezeichnungen sind (9) und 4. solche, welche ursprünglich deutsche Wörter waren, aber in ihrer Betonung und ihrer Form magyarisiert wurden und sich den Regeln der magyarischen Sprache fügten (44).

Aus der Benennung der meisten sowie der wichtigsten unserer Werkzeuge erhellt unzweifelhaft der deutsche Ursprung. Die fremdklingenden Kunstwörter sind nichts anders, als nach der magyarischen Sprache geformten oder magyarisch gewordene Formen der deutschen Wörter. Wir sehen, dass die einfacheren Werkzeuge einen magyarischen Namen bekamen und nur die Detailbenennungen der complicirten Structures, für welche der hier angesiedelte und erst später magyarisch lernende Fremdling sogleich kein magyarisches Wort fand — sind deutschen Ursprungs. Daraus, dass die Namen der einfachen Werkzeuge magyarisch sind, kann man schliessen — worin ich mit der Ansicht der Historiker übereinstimme — dass sich in Toroczkó schon im Beginne eine Anzahl von Magyaren befand. Hat sich diese mit Eisenbergbau beschäftigt? Dafür besitzen wir wohl keine Documente; es ist aber wahrscheinlich; woher hätten denn sonst die ungarischen Könige über das Toroczkóer Eisen Nachricht erhalten und weshalb hätten sie es dann für nöthig gefunden, behufs geschicktes — im damaligen Sinne genommen mehr moderner — Ausbeutung des Eisenbergbaues deutsche Fachbergleute hin zu verpflanzen.

Diese alte Abstammung beweist das Constructionsalter der Werkzeuge, namentlich der Blauofen und der Hammerwerke. In der mit grosser Sorgfalt ausgearbeiteten Studie über die mittel-

terliche Geschichte des Eisens weist Aladár Edvi-Illés nach, dass der Eisenschmelz-Ofen der Form nach in Europa drei Stufen durchlaufen hat. Die primitivste Structur haben die sogenannte Rennelheerde, über ihnen stehen die Stücköfen, welche schon einen Übergang zu den grossen Schmelzöfen bilden. Über diese Stücköfen schreibt er in derselben Abhandlung, dass diese im Mittelalter in der Steiermark, in Deutschland und auch bei uns Verbreitung fanden und dass in der Gegend von Toroczkó Zalasd und Plotzkó diese Art der Eisenfabrikation sich bis auf den heutigen Tag erhalten hat. Da A. E.-Illés sämtliche primitive Arten des Hüttenbaues, welche im Mittelalter von Corsica angefangen bis Schweden gang und gebe waren, zusammengestellt hat und da er aus ihrer Vergleichung zu dem Resultate gelangt, dass die Toroczkóer Hütte in der gefundenen Formentwicklungsreihe mit der steiermärkischen in Zusammenhang zu bringen sei, so bestimmen gewissermaassen diese Mittheilungen den Ort und das Alter des Formursprunges des Toroczkóer Eisenhüttenbaues.

Ausserdem muss noch in Betracht gezogen werden, dass der Rennelheerd mit dem Toroczkóer Hammerwerksfeuer identisch ist. In dem, im Jahre 1556, unter dem Titel „De re metallica“ erschienenen Werke Agricola's, des Vaters der Technologie, finden wir ein Bild, welches in ausgezeichneter Weise auf das Ursprungsalter der Toroczkóer Werkzeuge hinweist. Der Rennelheerd befindet sich am Ende des Bildes und ist nur insofern mehr entwickelt, als der Toroczkóer, als die Arbeitseite bedeutend weiter herausreicht. Ferner finden wir aber auf dem Bilde auch das Hammerwerk und zwar so wie ich es nirgends anders fand, mit einer der Toroczkóer vollkommen ähnlichen Structur, das heisst dass die Achse des grossen Rades mit der Hammerfeder parallel neben dem Hammerwerk aufgestellt ist und dass derselbe mit dem Deimlinge versehen ist; das Gerüst des Hammerwerkes ist in der Zeichnung Agricola's mehr entwickelt, als in Toroczkó. In Hinblick auf die grössere Einfachheit der Structur des Rennelheerdes und des Hammerwerkes, neben welcher diejenige der Agricola'schen entschieden eine grössere Entwicklung zeigt, wobei weiters beide zweifellose Zeichen des gemeinsamen Ursprungs an sich tragen, halte ich die Ansicht für genügsam festgestellt, nach welcher diese Form der Werkzeuge aus einer Zeit her stammt, in welcher das Hüttenwesen noch nicht denjenigen Grad der Entwicklung erreicht hatte, welchen Agricola im Jahre 1556 verewigt hat. Und

wenn der Bergbau, seit der Zeit Agricola's nach dem Zeugnisse der Werkzeuge, sein primitives Verhalten nicht verändert und in Toroczkó sich gar nicht entwickelt hat, so haben wir viel mehr Ursache zu glauben, dass dies in der Zeit vor Agricola noch viel weniger geschah. Diejenige Form des Hammerwerkes, wie ich sie in Eisenerz gesehen habe und welche in Toroczkó durch das Hammerwerk für die Haue repräsentirt wird, — bei welcher die Achse mit der Hammerfeder einen Winkel von 90° bildet und dieselbe mit ihren Zähnen die in der Pfeife endigende Hammerfeder niederdrückt, — reicht auf Grundlage des Werkes von Agricola nicht bis zum XV-ten Jahrhundert zurück, wie dies hinsichtlich des Toroczkóer Hammerwerkes für die Haue unzweifelhaft fest steht, da sein Besitzer dasselbe von mir für ein neueres Bauwerk bekannte.

Hinsichtlich der weiteren Entwicklung des Toroczkóer-Eisenbergbaues besitzen wir äusserst wenige Daten. Alles in Allem genommen, sind es bloß einige Jahre dieses Jahrhunderts, über welche wir glaubwürdige Daten besitzen und diese sind deshalb lehrreich, weil wir in ihnen den traurigen Niedergang des Toroczkóer Eisenbergbaues beobachten können.

Jahr	Quelle der Daten	zum Baue befindliche Bergwerke	Zahl der Bergwerks- u. Hüttenarbeiter	Hüttenwerk d. h. Hammerwerk	Producirte Menge von Luppe	Mittelpreis
1821	F. Nagy	—	—	9 Hüttw. 15 Hammw.	5,952	25 fl. C. M.)
1837	F. Nagy	—	—	9 " 15 "	10,390	18 " "
1842	Bergwerkskalender	—	460	—	8,500	18 " "
1846	Orbán	—	517	—	11,000	18 " "
1847	Orbán	—	—	—	12,180	—
1865	Boner	—	—	—	7,200	—
1869	Kerpely	6	—	7 Hüttw. 7 Hammw.	3,384	7 fl.
1870	Orbán	—	332	—	4,000	?
1874	Jankó	5	170	5 Hüttw.	3,155	7 fl.
1877	Koch	—	—	—	3,000	?
1881	Jankó	2	72	2	1,260	7 fl.
1882	"	2	70	1	985	7 "
1883	"	2	70	+	1,143	7 "
1884	"	2	68	1	958	7 "
1885	"	2	34	+	270	12 ⁵ / ₀ "
1886	"	2	34	+	321	14 ⁰ / ₀ "
1887	"	2	35	+	400	14 ⁰ / ₀ "
1888	"	2	41	+	600	14 ⁰ / ₀ "
1889	"	2	38	+	540	14 ⁰ / ₀ "
1890	"	2	36	+	510	14 ⁰ / ₀ "

per Wiener zenner.
pr. Meterzenner.

Wenn das Sinken noch weiter in dieser Art anhält, wird in höchstens 10 Jahren der Toroczkóer Eisenbergbau gänzlich auf-

hören und nur die Vergangenheit wird es sein, auf welcher sie wohl mit Stolz, aber mit schmerzlichem Gefühl traurig zurückblicken wird.

Die Bevölkerung von Toroczkó sieht es und weiss es, dass ihr Bergbau im Niedergange begriffen ist, sie weiss es, dass derselbe ganz nahe an sein Ende gelangt ist und dass nach kaum einigen Jahren, das Wenige, was noch geblieben ist, ebenfalls von der Bildfläche verschwinden wird. Umsonst höhlt sie den Berg aus, umsonst opfert sie ihre ganze Körperkraft in dem Bergwerke, sie ist nicht im Stande aus seinem Inneren mehr Eisen heraus zu bringen. Die schreckliche Thatsache: die Erschöpfung ihrer Bergwerke, hat sie zuerst zu Boden geworfen, aber die Liebe zum Leben, der hungernde Magen hat sie wieder auf die Füsse gestellt. Mit ihrem nüchternen Verstande musste sie einsehen, dass falls sie im schweren Kampfe ums Dasein ihren Platz behaupten wolle, sie sich an dem Gedanken gewöhnen müsse, dass sie nunmehr von dem Bergbau nichts mehr zu erwarten hat und dass sie behufs Deckung ihrer Lebensbedürfnisse in einer neuen Beschäftigung sich eine Basis schaffen muss.

Es ist wohl ein schwerwiegendes Ereigniss zu nennen, wenn eine Bevölkerung gezwungen wird eine Jahrhunderte lang betriebene Beschäftigung aufzugeben, und man darf sich nicht darüber wundern, wenn sie sich so schwer dazu entschliesst. Denn es ist wohl wahr, dass das Leben des Bergmanns kurz ist, dass seine Arbeit voll Plage und schwer ist, aber es war seine Entlohnung wenigstens in früheren Zeiten eine reichliche, und die Erinnerung an den in vergangenen Zeiten bestandenen Reichthum reisst seine schmerzhafteste Wunde immer von Neuem auf. Diese Umwälzung wird unterdessen durch Schicksalsschläge erzwungen. Mehrmals in kurzen Zwischenräumen wurde die Stadt Toroczkó von Feuer verheert; das Elend duldet keinen Aufschub, es zwingt den Hungernen, welcher trotz aller Bedrängungen des Schicksals mit heisser Liebe dem Leben zugethan ist, zu jeglicher Arbeit.

Welche Art Arbeit soll aber der Bergmann von Toroczkó in Zukunft verrichten? Sein Ackerboden ist klein und die erste Wirkung des Zugrundegehens des Bergbaues zeigt sich in der erhöhten Ausnützung dieses kleinen Bodens. Er bebaut sorgfältig seine Gemarkung, er schont keine Mühe, aber umsonst! Die nackten Felsen bringen nichts hervor und die fruchtbare Erde, die man bebauen kann, ist so klein. Mit der Viehzucht kann er sich auch nicht be-

schäftigen, seine Wälder wurden durch den Hüttenbau aufgebraucht, und was geblieben ist, ist Schutzwaldung, ist verboten — er besitzt demnach keine Weide.

Dieses wirthschaftliche Elend drängt die Bevölkerung zum Gewerbe hin, zur Arbeit in der Fremde. Im Wege des Grubenbaues lernte der Toroczkoer die Zimmermannsarbeit und diese versteht er sehr gut; er zieht nach dem Aranyosszék und noch weiter, um daselbst Brücken zu bauen und Zimmermannsarbeiten anderer Art zu verrichten. Und doch wie schwer fällt es demjenigen Menschen, der seine ganze Jugend zwischen den grossartigen düsteren Bergen und in denselben zubrachte, diese theuere Heimath zu verlassen! Auch werden die Familienbände noch mer gelockert; die Frau und das Kind bebauen daheim das kleine Ackerland, der arbeitsfähige Mann zieht zur Verrichtung der verschiedenartigsten Arbeiten nach dem Aranyosszék, während die jungen Mädchen, die blühenden Jungfrauen nach Kolozsvár oder nach Torda in den Dienst gehen.

Die Aranyosszéker Hochzeit. Brautschau. Bevor der Bursche heirathet, beginnt er seine Besuche beim Mädchen. Wenn ein Bursche sehr oft zu einem Mädchen hingeht und wenn die Eltern des Mädchens sich darin geeinigt haben, dass das junge Paar nicht für einander geschaffen sei und sie einander nicht erhalten sollen, oder falls sogar das Mädchen den Burschen nicht zum Manne haben will, — da fragt man den Burschen, in welcher Absicht er in's Haus kommt. *Ich bin in's Dorf gekommen*, antwortete er; damit meint er, dass er zur Brautschau gekommen sei. Bei dieser Gelegenheit sagen es ihm die Eltern, dass er nicht benöthigt wird, oder dass es im Hause kein für ihm passendes Mädchen giebt.

Das erste Freien. Wenn das Mädchen und der Bursche einig geworden sind und auch die Eltern ihre Einwilligung zur Ehe gegeben haben, so sucht der Bursche einen Freier, welcher am Dienstag, Donnerstag oder Samstag Abends sammt dem Burschen in das Haus des Mädchens geht und bei den Eltern um das Mädchen freit. Dies geschieht ohne jedwede Festlichkeit und Versehersagen. Das Mädchen willigt natürlich ein. Nach dem Freien wartet man gewöhnlich den Gästen mit Getränken auf.

Brautstand. Nach dem ersten Freien, womöglich schon am ersten darauf folgenden Samstag geschieht die Verlobung; hiezu werden die Gevatter, die Vorwandten, die Nachbarn eingeladen; bei den Unitariern geschieht die Verlobung und die Trauung in Gegenwart des Geistlichen im Hause der Braut; bei den Refor-

mirten geschieht die Verlobung daheim ohne Geistlichen und die Trauung geht in der Kirche vor sich. In manchen Orten vermengen sich jedoch die beiden Akte. Sämmtliche Kosten des Brautstandes und der dabei zum Auftischen gelangenden Speisen und Getränke werden von den Angehörigen des Mädchens bestritten; die Gäste bringen zur Verlobung nichts mit. Bei dieser erscheint zuerst der sogenannte Mädchenwirth, welcher niemals der Vater des Mädchens, sondern gswöhnlich eines seiner Nachbarn ist; es erscheinen auch die beiden Brautführer eines jeden Hauses sammt dem Bräutigam und den Freier, welch' letzterer später bei der Hochzeit als Beistand eine Rolle spielt. Wenn sich Alle versammelt haben, fragt der Geistliche die zu verlobenden jungen Leute aus. Falls die Antwort befriedigend ausfällt, erfolgt die Verlobung. Das Zeichen der Verlobung ist beim Mädchen entweder ein goldener Reifen oder ein vierfach zusammengelegtes und in Papier schön eingewickeltes, mit einem Bande umbundenes Tuch. Das Verlobungszeichen des Burschen besteht aus 3--5 Thalern, welche gleichfalls in Papier gewickelt sind. Nach der Verlobung setzt man sich zu Tische. Das Abendessen besteht in Reissuppe, Fleisch, Wein und Brantwein. Während der Mahlzeit werden Beglückwünschungsreden gehalten; die erste auf das Liebespaar hält immer der Geistliche. Dann unterhält man sich bei Wein und Tanz bis Mitternacht.

Aufgebot. Der Verlobung folgt die Verkündigung. Während der Zeit der drei Verkündigungen gehen weder der Bursche, noch das Mädchen in die Kirche, da sie sich schämen, dass ihre Namen öffentlich verlesen werden.

Das Einkaufen. Nachdem die Verlobung geschehen ist, gehen sie nach Torda einkaufen. Daran betheiligen sich die Ehrenfrau, die Brautjungfer, die Braut, deren Mutter, der Beistand und eine Verwandte des Beistandes, zusammen sechs. Der Braut kauft der Bräutigam immer Stiefel, ausserdem eine aufgeputzte weisse und eine einfache Haube. Der Bräutigam bekommt für diese ein Verlobungsheemd, welches die Braut selbst ausnäht, und ein Halstuch aus schwarzer Seide, welches die Hälfte eines in der Diagonale durchschnittenen Tuches ist. Beim Einkaufen, das immer in Torda geschieht, kauft die Brautjungfer dem Beistand zwei Sträusse aus künstlichen Blumen, einen auf seine Brust und einen auf seinen Hut, gleichzeitig erhandelt sie auch die für den Stab des Beistandes benötigten färbigen Bänder, denn der Beistandsstock wird von den Brautjungfrauen reich mit rothen Bändern und Rosen ge-

schmückt. Die Ehrenfrau kauft der Braut den Kranz und den Schleier. Darin besteht das ganze Einkaufen; etwas Anderes benöthigt man nicht, da die Aussteuer der Braut für gewöhnlich längst schon beisammen ist und in einem besonderen Zimmer aufbewahrt wird, bis sie bei der Trauung in Gebrauch kommt.

Vorbereitung. Die Hochzeit wird immer an einem Dienstag abgehalten; der Trauakt fällt in die Nachmittagsstunden, muss jedoch immer bei Tageslicht vor sich gehen. Zur Hochzeit bereitet man sich aber schon Tage lang vorher vor. Die Hausfrau ladet zunächst unter den Nachbarinnen Köchinnen ein, welche die Speisen des Hochzeitsmahles fertig stellen.

Das grosse Einladen. Zwei Tage vor der Trauung begeben sich die Beistände zum Einladen. Sobald sie in den Hof des Einzuladenden treten, feuern sie eine Pistole ab und damit machen sie zu wissen, dass sie zur Einladung gekommen sind. Eingeladen werden der Geistliche, die Bekannten und die Beistände des Mädchens, sowie die Bekannten und Beistände des Burschen. Die Zahl der Beistände betrug früher, so scheint es, vier: zwei für den Burschen und zwei für das Mädchen. Hieraus entwickelte sich dann die Vereinfachung, dass sowohl der Bursche als das Mädchen je einen Beistand haben sollen; früher sind diese gesondert zum Einladen gegangen, später zusammen.

Beistandstanz. Die Hochzeit hat eigentlich drei Abend-Unterhaltungen; den Beistandstanz, das Beweinen und das der Trauung folgende Gastmahl. Der Tag des Beistandstanzes ist der Sonntag.

Der Beistandstanz hat eigentlich den Zweck, dass während dessen sich alle diejenigen Personen gütlich thun und nach Herzenslust unterhalten können, welche bei der Hochzeit irgend eine Arbeit verrichten müssen, braten und kochen und bei Tische aufwarten und welche somit zu der Zeit zur Unterhaltung nicht abkommen können; es nehmen also in erster Linie die Beistände, die Brautjungfern, die Frauen und die Köchinnen Theil daran; der Beistandstanz geht im Hause und auf Kosten des Hauses der Braut vor sich.

Das Beweinen. Auf den Montag Abend fällt das Beweinen, bei welcher Gelegenheit die Braut ihren Jungfraustand, der Bursche sein Junggesellenleben betrauern. Der Bräutigam verbringt für gewöhnlich den Abend bei der Braut, bleibt aber nicht lange dort und auch die Belustigung nimmt bald ein Ende, da es den andern Tag Vieles zu thun giebt und man früh auf den Beinen sein muss.

Das kleine Einladen. Am Morgen des Trauungstages beginnt das kleine Einladen. Während des kleinen Einladens besuchen die Beistände der Reihe nach diejenigen, die sie schon am Sonntag eingeladen haben und laden dieselben noch einmal ein.

Das Geschenkebringen. Einigermassen als Antwort auf das Einladen kann man das Geschenkebringen betrachten. Jeder Eingeladene trägt selber oder schickt zum Einladenden irgend ein Geschenk u. zw. für gewöhnlich etwas Essbares. Derjenige der bis 12 Uhr kein Geschenk schickt, will damit andeuten, dass er nicht zur Hochzeit gehen wird. Früh Morgens erscheinen in jedem der beiden Häuser Zigeuner, um zu musiciren; inzwischen langen die Gäste an; obzwar man ihnen Speise und Trank anträgt: essen oder trinken sie vor der Trauung nicht.

Die Trauung. Die Trauung geht entweder im Hause des Mädchens (besonders bei den Unitariern) oder in der Kirche vor sich. Nachmittags in der Zeit zwischen 3—4 Uhr begiebt sich der Bräutigam, nachdem ihn der Hochzeitsführer von seinen Eltern und Freunden Abschied hat nehmen lassen, in Gesellschaft seiner Hochzeitsgäste und unter Musikbegleitung zum Hause des Mädchens. Beim Durchzuge kommen die Beistände zu Pferde, die übrigen auf Wagen. Der Hochzeitszug geht unter grossem Schiessem zum Brauthause und bleibt unter dem Thore stehen. Nach langem Einlassbegehren lässt man sie in den Hof, dort steigen sie von Pferd und Wagen, worauf der Hochzeitsführer mit dem Bräutigam in's Haus tritt und vom Wirthe das Mädchen erbittet. Der Brautvater zeigt zuerst ein Zigeuner-Mädchen, dann ein kleines Mädchen, ein wallachisches Mädchen u. s. w. vor. Der Hochzeitsführer darf keines von diesen zurückweisen; das Zigeuner-Weib wird als Besen oder zum Ausreiben zu gebrauchen sein, das kleine Mädchen als Diensthote, das wallachische Mädchen zum Verputzen (mit Lehm); endlich führt die Brautmutter die Braut selbst vor. Darauf fragt der Hochzeitsführer den Bräutigam, ob er die Braut als die seinige anerkenne. Auf die bejahende Antwort legt der Hochzeitsführer die Hand des Bräutigams in die der Braut und die Hochzeitsführerin diejenige der Braut in die des Bräutigams, worauf der Geistliche die junge Leute wieder ausfragt und sie dann traut.

Falls die Trauung in der Kirche stattfindet, geht der Bursche vorerst mit seinen Hochzeitsgästen zur Braut und erbittet sie für sich; hierauf ziehen die sämtlichen Hochzeitsgäste in die Kirche und daselbst geht die Trauung vor sich und es wird gebetet. Aber

auch in diesem Falle begiebt sich das Mädchen nicht früher auf den Weg, bis der Bursche um sie kommt. Die Eltern sind bei der Trauung nicht zugegen, oft entfernen sie sich auch von daheim.

Wenn die Trauung im Hause des Mädchens geschieht, trinken die Gäste nur Branntwein oder Wein und essen dazu kleine Kolatschen (Küchen). Hiernach bedankt sich der Hochzeitsführer für die Freundlichkeit und nimmt im Namen des Mädchens von all' den ihrigen Abschied. Dann lässt man die Braut und die Hochzeitsführerin sammt dem Geistlichen und dem Bräutigam auf den ersten Wagen aufsitzen. Während des Abschiednehmens stehlen die Gäste Alles, was nur in den Bereich ihrer Hand fällt, für das neue Paar, womit sie dann auf der Gasse überaus gross thun; die gestohlenen Sachen übergeben sie beim Hause des Bräutigams angelangt der Braut.

Falls die Trauung in der Kirche vor sich geht, muss der Geistliche die Braut von der Kirche bis zum Hause des Bräutigams begleiten, und dies ist ein so wichtiger Brauch, dass man — falls der Geistliche durch Gesundheits oder andere Rücksichten hierin behindert wäre, aus einem anderen Dorfe einen anderen Geistlichen holt. Zur Zeit, wo das junge Paar aus der Kirche nach Hause geht, begiebt sich der ältere Beistand zu den Eltern der Braut, um dieselben zum Nachtmal einzuladen.

Die Braut *tritt* für gewöhnlich bei den Schwiegereltern *ein*, welche sie küssen, sie ihre liebe Tochter nennen, worauf diese sie auch als ihren lieben Vater und als ihre liebe Mutter begrüsst.

Wenn die Trauung früh abläuft, gehen die Hochzeitsgäste nach der Einsegnung auseinander; am Abend, wenn es dunkelt, *laufen* die Beistände *die Gäste* abzuholen, worauf diese zusammenkommen und sich zu Tische setzen. Dort natürlich, wo die Trauung um Spätnachmittage verläuft, da setzt man sich sogleich nach der Einsegnung zu Tische. Der Geistliche nimmt an der Ehrenstelle Platz, links von ihm der Bräutigam, neben ihm die Braut; rechts von ihm, gegenüber dem neuen Paare der Hochzeitsführer und die Hochzeitsführerin. Der Geistliche spricht einen kurzen Segen und es beginnt das Essen und das Trinken und damit viele Spässe und Schalkheiten. Das Essen und der Wein werden von den Beiständen aufgetragen, welche bei dieser Gelegenheit jede Speise in Versen beloben und anbieten. Die Trinksprüche

nehmen ihren Anfang; und es würde eine grosse Schande sein, wenn man auch nur einen Gast aus der Reihe der Begrüssungen ausliesse. Das neue Paar isst aus einem Teller; die Braut sowohl als der Bräutigam lassen je einen Bissen auf dem Teller, da man glaubt, das ihnen dann durch ihr ganzes Leben etwas zum Essen übrig bleiben wird.

Das Abendessen besteht aus zwei Theilen, aus den daheim zubereiteten Speisen, unter welchen Reissuppe, Rindfleisch mit Essigkrenn, gefülltes Kraut, Braten und Backwerk nie fehlen dürfen und aus dem zweiten Theile, in welchem nicht das als Geschenk gesandte, sondern das von jedem Gaste später besonders mitgebrachte und zeitweilig der Sorge der Beistände anvertraute Backwerk mit Wein inbegriffen ist.

Wenn die daheim zubereiteten Speisen verzehrt sind, bringen die Beistände einem jeden sein Backwerk und seinen Wein und jetzt entwickelt sich ein eigenthümlicher Auftritt. Ein Jeder eröffnet sein kleines Bündel an seinem Sitze bei Tische, häuft auf einem Teller Backwerk, setzt hinzu ein Glas Wein und schickt es durch den Bräutigam hinauf zur Braut, welche sich dafür bedankt, den Wein in einen Röster schüttet und das Backwerk in eine besondere Schüssel packt; gleicherweise giebt man besonders den Köchen und besonders den Beiständen, so dass die Gäste von dem mitgebrachten Backwerke und Getränke auch gar nichts geniessen. Nach dem Gastmahle und den Spässen bringt der Hochzeitsführer einen Trinkspruch aus und fordert die versammelten Gäste auf, für die Braut eine Beisteuer zu geben. Er selbst legt einen Gulden — wenn er's hat, auch mehr — in einen Teller und dieser wird weitergegeben. Zu einer Gabe bei dieser Gelegenheit ist ein jeder verhalten — mit Ausnahme des Geistlichen, von welchem man nie etwas verlangt. Gleicher Weise lässt der Hochzeitsführer auch für den Zigeuner sammeln. Hierauf erscheint die Köchin mit verbundener Hand und bittet um Geld, damit sie Balsam auf ihre Wunde kaufen könne. Zumeist erklärt nachher die Köchin unter Gelächter, dass ihr gar nichts fehle, und giebt das Geld der Braut. Darauf spricht der Geistliche ein Gebet, und der Tisch wird abgetragen. Zum Mahle bringt ein Jeder von daheim in einer Serviette eingewickelt Messer, Gabel und Löffel mit; das Esszeug der Braut und des Bräutigams ist neu; dieses kauft noch die Braut. Nach dem Aufheben der Tafel tritt man zum Tanz an; zur Zeit, da man vom Tisch aufsteht, stiel man die Braut am leichtesten und

am schnellsten, obzwar die Brautjungfer bis nah dem Aufsetzen der Haube für dieselbe verantwortlich ist.

In früheren Zeiten fand nach dem Abbrechen des Tisches der *Brauttanz* statt; dieser fing auf die Weise an, dass der Hochzeitsführer einen Teller mit einem andern bedeckte und auf dem Tische klirren lässt und dann den Preis des Tanzes bestimmte. Darauf trat der Hochzeitsführer mit der Braut den Tanz an, welcher dann von den Beiständen fortgesetzt wurde, so auch von allen übrigen Männern, nachdem jeder seine Beisteuer gezahlt hatte; der Bräutigam kam als der letzte an die Reihe.

Nach dem Tanze führt die Hochzeitsführerin die Braut in ein anderes Zimmer, hinten im Hause, wo die Frauen ihr, nachdem sie ihren Haarknäuel geordnet haben, die Haube aufsetzen; beim Wiedereintritte in die Gesellschaft — breiten sie über ihre Augen ein Tuch, da sie sich schämt und nicht sogleich gesehen zu werden wünscht; hierauf stellt sie der Hochzeitsführer vor und übergibt sie dem Bräutigam, durch welchen sie noch einmal zum Tanze geführt wird. Sobald die Braut ihrem Manne übergeben worden ist, hört die Rolle der Brautjungfer auf und sie ist nicht verpflichtet die Braut weiter zu behüten; das junge Paar zieht sich zurück und die Gäste gehen auseinander.

Den andern Tag Morgens begiebt sich die Gästeschaar zum neuem Paar, *um den* (angestifteten) *Schaden anzusehen* und um die Ueberbleibsel zu verzehren.

Die Neuvermählten *stellen sich* am ersten Sonntag in der Kirche *vor*, und wenn das Mädchen aus einem fremden Dorfe gekommen ist, führt der Hochzeitsführer die junge Frau in den Familienstuhl des Burschen ein.

Die *Tordaer Hochzeit* zeigt ganz den gleichen Grund-Typus, wie die *Aranyosszéker*, nur dass einerseits das städtische Leben daran Vieles vereinfacht hat, während sie andererseits den herrschaftlichen Hochzeiten näher gebracht wurde.

Die Toroczkóer Hochzeit. Der Toroczkóer holt seine Braut nicht von auswärts, unter 100 Fällen 1 mal und dann auch nur von Toroczkó-Szt-György.

Man heirathet zur Weihnachts-, zur Oster- oder Pfingszeit und am Tage des heiligen Michael; die Hochzeit wird immer am Montag oder am Mittwoch nach den Feiertagen gehalten.

Der Bursche theilt zuvor seinem Vater sein Vorhaben mit und freit nur mit dessen Erlaubniss um das Mädchen.

Erstes Freien. Der Bursche begiebt sich am Dienstage, Donnerstag, Samstag oder Sonntag zum Mädchen und wirbt unter vier Augen um sie.

Zweites Freien. Hiernach geht der Bursche mit einem seiner Verwandten gewöhnlich an einem Sonntage in das Haus des Mädchens. Der Verwandte ist immer ein verheiratheter Mann. Dieser trägt es dem Hauswirthe ernsthaft vor, dass die Absicht des Burschen auf's Heirathen ausgeht; entweder willigt man ein oder gebraucht irgend eine Ausrede.

In Falle sein Werben angenommen wurde, kauft der Bursche einen Ring, ein seidenes Kopftuch, ein in den Gürtel zu steckendes und ein in der Hand zu haltendes Tuch, fügt einige Thaler — falls er wohlhabender ist — einige Goldstücke hinzu, dies bindet er in das in der Hand zu haltende Öldruck-Tuch zusammen und ein anderer Verwandter trägt es zum Hause des Mädchens, wo man schon weiss, dass er kommen wird und ihn mit Wein empfängt, hierauf übergiebt er in Gegenwart der Eltern mit einem Segensspruch das Tuch dem Mädchen, das es mit Dank empfängt und verspricht, dass sie das Geschenk erwidern wird. Das Mädchen sendet wieder durch einen Verwandten einen mit Blumen und mit einer Brosche verzierten Hut, ein Verlobungshemd aus weisser feiner Leinwand mit gefalteter Brust, Schnupf- und Halstuch zurück.

Hierauf bestimmen das Mädchen, der Bursche und die Braut-Eltern den Zeitpunkt der Verlobung. Die Verlobung geschieht für gewöhnlich am Sonntag. Sie besteht darin, dass Bräutigam sowohl wie Braut das Verlobungsgeschenk anziehen und von dieser Zeit an sind sie auch vor der Welt verlobt.

Mit der Trauung wartet man gewöhnlich 1—2 Monate, aber nicht selten auch $1\frac{1}{2}$ Jahre. Der Bräutigam und die Braut gehen beide zum Geistlichen und daselbst geht *das Ausfragen* vor sich, ob sie sich aus ihrem eigenen Willen heirathen wollen. Ein dreifaches *Aufgebot* giebt es nicht, sondern man nimmt die Dispensation in Anspruch. Während des Verlobtseins nehmen Beide an jedem Kirchengange Theil.

Weineinkauf. Früher gingen die Eltern im Einverständnisse in ein anderes weingärtenbesitzendes Dorf und kauften 100—200 Eimer Wein und brachten diese am Freitag Abend vor der Hochzeit nach Hause und zapften ihn in Gegenwart der Verwandtschaft an um ihn einer Kostenprobe zu unterwerfen. Dies geschah im Hause

des Bräutigams, die Braut ging aber nicht hin. Da dürfte sich nicht nur das Hochzeitsvolk, sondern das ganze Dorf einfinden, da man den Wein um Geld gab.

Vorbereitung. Am Samstag versammeln sich die Burschen beim Hause des Bräutigams und gehen in den Wald, um grüne Zweige und Strohwische zu holen. Bei der Heimkehr stecken sie die Strohwische auf zwei schmale, schlanke 3—4 Klafter hohe Bäume und pflanzen diese neben den beiden Thorsäulen auf; aus den Zweigen verfertigen sie im Hofe eine Laubhütte und richten ebenfalls im Hofe eine Küche ein; sobald sie mit dieser Arbeit fertig sind, tischt man ihnen eine aus zu Würfeln zerschnittenen Leber- und Fleischstücke mit saurer Brühe bereitete, Einbrenn- und Zwiebel enthaltende Hochzeitsspeise auf.

Hühnerfleisch-Nachtmahl. Am zweiten Feiertage geht der eine Beistand (es pflegen ihrer 3, manchmal 4 zu sein) in Begleitung von Musikanten zur Braut und ersucht im Auftrage des Bräutigams die Eltern, dass sie ihre Tochter zum Tanze gehen lassen. Der Beistand begleitet das Mädchen zur Unterhaltung, die bis Sonnenuntergang dauert; dann führt der Bräutigam in Begleitung der Beistände, der Brautjungfern (es giebt deren so viele als Beistände da sind; die Brautjungfern binden den Beiständen Sträusse und übergeben sie an diesem Tage) und der Musikanten das Mädchen nach Hause zum Hühnerfleischmahl, das aus gefülltem Geflügel, Backwerk und Wein besteht und mit einem Tanze beschlossen wird.

Am folgenden Tag, einem Dienstag, wiederholt sich dies, das Abendessen bleibt weg, nur der Bräutigam geht zum Hause des Mädchen und verbringt den Abend bei der Braut. Am Mittwoch be-
traut man die Schüler mit der Einladung der Stadt auf der Hochzeit. Hierauf beginnt das

Geschenkebringen. Geschenke bringt man der Braut und dem Bräutigam gesondert; zum letzteren trägt man Speise und Geld, zur ersteren Kleidungsstücke und Geld. Den Geschenkgebern trägt man ein Glas Wein an und ladet sie zur Hochzeit und zum Nachtmahl ein.

An diesem Tage pflücken die Kranzeljungfern Blumen, binden Sträusse für die Hüte und vertheilen sie unter die Hochzeitsleute. Die Mädchen werden von den Brautjungfern, die Burschen von den Beiständen an demselben Tage eingeladen.

Der Aufzug des Bräutigams. Gegen 3 Uhr Nachmittags be-

ginnen die Hochzeitsgäste beim Hause des Bräutigams sich zu versammeln, bei der Braut versammelt sich blos die Verwandtschaft des Mädchens; da wird schon der Wein und das aufgeschnittene Somoder unentgeltlich angetragen. Zwei Bursche gehen läuten, nach dessen Beendigung der Hochzeitsführer den Bräutigam von seinen Eltern, Verwandten und Freunden sich verabschieden lässt. Hierauf beginnt der Aufzug. Vorne der Hochzeitsführer; vor ihm die Musikbande, hinter ihm der von den Beiständen umgebene Bräutigam. Die Bande begleitet den Hochzeitszug mit dem Rákóczy-Marsch bis zur Kirche.

Der Aufzug der Braut. Zwei der Brautführer gehen mit den Musikanten zum Hause des Mädchens und bringen die Nachricht, dass der Bräutigam sich schon in der Kirche befindet. Da verabschiedet sich die Braut unter vielem Weinen von ihren Eltern und zieht in die Kirche. Keines der Elternpaare geht in die Kirche, wo die Braut von den beiden Kranzeljungfern in die Mitte genommen, sich in die Bank setzt.

Die Trauung. Hierauf singt man ein (der Gelegenheit angepasstes) Kirchenlied, der Geistliche sagt ein Gebet her, hält eine Predigt, steigt (von der Kanzel) herab. Der Bräutigam stellt sich vor dem Stuhl auf und darauf stellt sich auch die Braut an der linken Seite desselben auf. Der Geistliche fragt sie von Neuem aus und lässt die Eidesformel hersagen, während dessen die Hände gereicht werden. Nach dem Segen setzen sich Bräutigam und Braut an ihrem Platz; es wird noch einmal gesungen und unterdessen der Auszug beginnt. Hier vermengen sich die beiderseitigen Hochzeitsgäste; der Bräutigam geht auch diesmal nicht mit der Braut, auf welche die Beistände achtgeben. Sollte sie dennoch gestohlen werden, muss sie mit einem Eimer Wein ausgelöst werden. Von der Kirche ziehen die sämtlichen Hochzeitsgäste zum Hause des Bräutigams, die Hochzeitsführer voran.

Hierauf *setzt man* der Braut in irgend einer Nachbarschaft *die Haube auf*, d. h. man hüllt sie in dem vom Bräutigam geschenkten Schleier, hängt ihr das seidene Tuch um, setzt ihr die Haube auf, zieht ihr die Brautstiefel an, welche Gegenstände alle noch unmittelbar vor der Trauung hieher gesandt wurden, worauf der Bräutigam wieder ein Hemd, einen Hut und ein Halstuch bekommt. Um diese Zeit gehen die Beistände um die Braut, um je 1 Liter Wein lösen sie sie von den die Haube aufsetzenden Frauen aus; die Beistände nehmen die Braut mit sich und treten mit ihr

wieder vor dem Hochzeitsführer des Bräutigams hin. Die Eltern der Braut sind daselbst noch immer nicht zugegen.

Dann beginnt der *Brauttanz*, damit der Hochzeitsführer sich überzeuge, dass die Braut auch körperlich gesund ist; an diesem betheiligen sich die vier Beistände, höchstens noch die Hochzeitsführer. Inzwischen unterhalten sich die Uebrigen draussen.

Bald setzt man sich zu Tische und es wird zu Abend gegessen. Nach dem Nachtmahl bekommt man blos um Geld Wein. Glückwunschsprüche sagen der Geistliche, der Hochzeitsführer und die Gäste.

Nach dem Schmause wird getanzt, wobei auch die Eltern der Braut erscheinen; letztere tanzt alsdann schon mit Jedermann. Die Mädchen müssen kurze Zeit nach dem Abendessen nach Hause gehen.

Den anderen Tag findet die *Schadenschau* statt, wozu die nahen Verwandten eingeladen sind; Nachmittags ladet man die Kleider der Braut auf den Wagen, die Pferde werden von den Kranzeljungfern mit Tüchern aufgeputzt, auf dem Wagen hüten das Parafernum (ein Kasten, eine mit Blumen bemalte Truhe und Bettzeug) die Kranzeljungfern und die Beistände und man macht eine Rundfahrt durch die Stadt.

Die *Taufe*. In Verbindung mit der Taufe traf ich sehr wenige Gebräuche an. Die Mutter wird sowohl während der Geburtswehen als auch während des Kindsbettes durch 1--2 Wochen von den Dorfbewohnern in jeder Weise unterstützt, so dass sie sich um den Haushalt nicht im Geringsten zu kümmern braucht. Unmittelbar vor der Taufe badet man das Kind und trägt es in die Wohnung des Geistlichen. An der Taufe nehmen blos Frauen Theil, nur hie und da ist auch ein Taufpathe zugegen. Für den Taufakt bekommt der Geistliche 20--30 kr., welche die Taufpathin zahlt. Hernach findet ein kleiner Schmaus statt, während dessen die Anwesenden dem Neugeborenen ein Angebinde geben, der eine ein Spannferkel, der andere ein Lamm, dieser Getreide, jener Geld das letztere geben die Eltern nicht aus, sondern legen es auf Zinsen an. Solch ein kleines Kapital nennt man Kornspeicher.

Gebräuche beim Begräbnisse. Wenn Jemand in *Aranyosszék* stirbt, ruft man den Todtenbeschauer, der den Todten untersucht; dann legt man ihn auf die Matte; wo er bis zur Fertigstellung des Sarges liegen bleibt; in der Nacht wacht man neben ihm.

Sobald am anderen Tage die Glocken zum Versammeln läuten,

tragen die Verwandten den Sarg aus dem Hause. Wenn der Todte nicht ganz 20 Jahre alt oder gar noch ein Kind war, dann wird die Trauerfeierlichkeit auf dem Hofe zu Ende geführt, und man trägt ihn von da geradenwegs auf den Friedhof; ist aber der Todte älter als 20 Jahre gewesen, so trägt man ihn vorerst zur Kirche.

Falls ein Mädchen stirbt, wird sie von Mädchen und Burschen hinausgetragen; vier Mädchen lösen sich die Haarflechten, ziehen weisse Kleider an, umbinden den Arm mit rothem oder blauem Bande und stecken eine Rosmarin-blüthe hinein; vier Burschen erscheinen schwarz gekleidet mit über die Achsel gebundenen weissen Bändern. In Várfalva tragen sechs Mädchen und sechs Burschen den Todten hinaus auf den Friedhof.

Wenn man einen Erwachsenen begräbt, trägt man ihn vorher zur Kirche wo man den Sarg in das Vorhaus oder in den Gang stellt; es bleiben bei demselben entweder die sämtlichen Trauergäste, Männer sowie Frauen (A.-Polyán), oder nur die weiblichen Verwandten (Mészkö), oder man lässt die Leiche allein (Harasztos), und das gesammte trauernde Volk zieht in die Kirche; die nächsten Verwandten setzen sich indess nicht auf ihre gewöhnliche Plätze, sondern in die Bank der Betrübtten und hören von dort die Predigt. Nach der Predigt und dem Gebete nimmt der Geistliche im Namen des Todten von seinen Gvattern, Freunden und von jedem guten Nachbarn Abschied. Dann trägt man den Todten unter Gesangsbegleitung auf den Friedhof. In manchen Dörfern trägt man ihn nur äusserst selten zur Kirche (Kövend), in A.- und F.-Szt-Mihályfalva geschieht das sogar nie.

In den meisten Aranyosszéker Dörfern begräbt man ungerne in dem Friedhof; Jeder liebt seinen Todten im eigenen Garten zu begraben. In Kövend herrscht diese Sitte nur seitdem der Friedhof vollständig überfüllt ist; heut zu Tage begräbt Jeder seinen Todten in seinem Weingarten. In Toroczkó-Szt-György begrub man bis jetzt blos in den Gärten, in neuerer Zeit gab Thoroczkay einen Begräbnissplatz her, auf dem man aber keine Grube graben kann, in Folge dessen, will jetzt das Dorf einen solchen Platz kaufen, in welchem alle seine Todte beisammen sein können. In Toroczkó heisst der Friedhof Birgé; jede Familie hat dort eigene Krippe, wo alle die Todten der Familie ihre ewige Ruhe finden.

Nachdem man den Todten unter Gesang hinausbegleitet hat, senkt man ihn in die Erde, überschüttet ihn mit den Erd-

schollen, und einer der Trauernde bedankt sich für die Theilnahme, worauf sich Alle entfernen.

Das Abhalten eines Leichenschmauses war früher im ganzen Aranyosszék Sitte, heut zu Tage erlitt es aber grosse Umwandlungen; in Kövend ist es abgekommen; zumeist erhalten nur Diejenigen Branntwein, die das Grab mit Erde bedeckt haben. In Bányon und Várfalva blieb der Leichenschmaus bis heutigen Tages aufrecht erhalten. In früheren Zeiten fand sich Jedermann bei Begräbnisschmause ein; sobald man zum Sammeln geläutet hatte, steckte ein jeder den Löffel, die Gabel in seinen Stiefelschaft (das Gartenmesser befand sich immer daselbst) und es gingen Arme wie Reiche, jeder der nur am Begräbnisse Theil nahm, ohne Einladung zum Leichenschmaus. Wo noch überhaupt die Abhaltung eines Begräbnisschmauses Sitte ist, da geht nur Derjenige hin, der besonders hiezu eingeladen wurde. Das Schmausen ist auch noch in Mészkö, sowie in Harasztos Sitte, am letzteren Orte dauert es aber nur 1—1½ Stunden.

Zur Bezeichnung des Grabes benützt man indess allgemein Steine; der Form nach lassen sich diese in zwei Gruppen theilen; in liegende und in stehende Grabdenkmäler. Die liegenden Grabdenkmäler sind auf den Aranyosszéker Friedhöfen selten und zeigen zwei, zur Bestimmung des Alters dienende Typen. Beide sind dachförmig, nur dass der ältere hoch (1½—2 Spannen), der neuere niedrig und flach (½—1 Spanne) ist. Zu dem ältern Typus gehört der Grabstein des Váró auf dem Bányoner Friedhof, von dessen Jahreszahlen ich bloß das Jahrhundert entziffern konnte (16 . .) und noch einer auf dem Friedhofe von Székely-Kocsárd; diese Form erhielt sich wahrscheinlich bis zu Anfang des XVII. Jahrhunderts. Aus dem XVII. Jahrhunderts findet sich schon sehr zahlreich der flache dachförmige Grabsteinfluss, welcher bis ungefähr zur Mitte des XVIII. Jahrhunderts Mode sein konnte. In diese Zeit fällt nämlich das Auftreten der aufrechten Grabsteine. Diese zeigen drei aufeinanderfolgende Grundformen; die vordachige, die flache und die obeliskartige; die erste kann als die ältere Hidaser, die zweite als die neuere Hidaser, und die dritte als die Kolozsvár-Hidaser Form bezeichnet werden. Die alte Hidaser Form ist eine einfache Steinplatte, deren oberes Ende gewölbartig sich nach vorne neigt und ein Vordach bildet; die ganze Länge (vom Boden aus) dieses Grabsteines beträgt 1 M., seine Breite 2½ Spannen, die Dicke 5 Zoll, die Höhe seines oberen Kopfes eine Spanne;

diese Form ist in der Gruppe der einfachen Grabsteine die älteste und unter diesen fand ich keinen mit einem neuerem Datum als 1800—1823. Die neuere flache Hidaser Form wurde erst im dritten und vierten Zehent dieses Jahrhunderts Mode; sie ist 1 M. hoch, 3 Spannen breit, 7—8 Zoll dick; sie hat ein oberes Feld, welches von dem unteren durch eine Furche getrennt ist, dies ist der Kopf des Grabsteines; in diesem ist manchmal ein Epheustrauch eingemeisselt, bald (bei einem Schneider) ein Messer und eine Scheere in Hausrelief, bald ein flammendes Herz, bald nur das einzige Wort: EMLÉK (Denkmal). Diese vordachige und flache Form findet sich auf jedem Friedhofe stetig vor, hinsichtlich der Form giebt es zwischen den einzelnen Dörfern keine Unterschiede höchstens in den Versen. Sie werden sämmtlich in Hidas, aus dem für Grabsteine vorzüglich geeigneten Hidaser Kalksteine verfertigt. Die dritte Form der Grabsteine ist die Obeliskform; im Aranyoszék verbreitete sich diese von Várfalva aus seit dem Jahre 1886; das kleine Mädchen des Lehrers bekam die erste solche Form aus Kolozsvár; die Hidaser Wallachen begaben sich nach Várfalva um dieselbe nachzuahmen.

Die Aufschriften an den Grabsteinen sind bald in Versen, bald sind sie Sprüche in Prosa. Falls die Grabaufschrift auf der vorderen Seite des Grabsteines keinen Platz findet, so wird sie auf der rückwärtigen Seite fortgesetzt. Bei den Aufschriften aus dem vergangenen Jahrhundert ist der Fall nicht selten, dass man die Mitlaute mit grossen, die Selbstlaute mit ganz kleinen Buchstaben schreibt, wie z. B.: NaGY.

Die 11-te Figurengruppe der Taf. X führt uns die Typen der Grabsteine vor; von diesen ist a) die liegende, hohe, älteste, b) die liegende, niedrige alte, c) die aufrechte, vordachige, neuere, d) die aufrechte, mit Kopf versehene, neueste, e) die obeliskartige, Kolozsvärer, moderne Form.

Den noch übrigen Theil des Buches füllen die Kapitel des Folklore aus, über welche ich in Verbindung mit den gleichen Kapiteln der Beschreibung des Kalotaszeg und mit dem aus anderen Gegenden gesammelten neuerem Materiale in Zusammenhange berichten werde.
